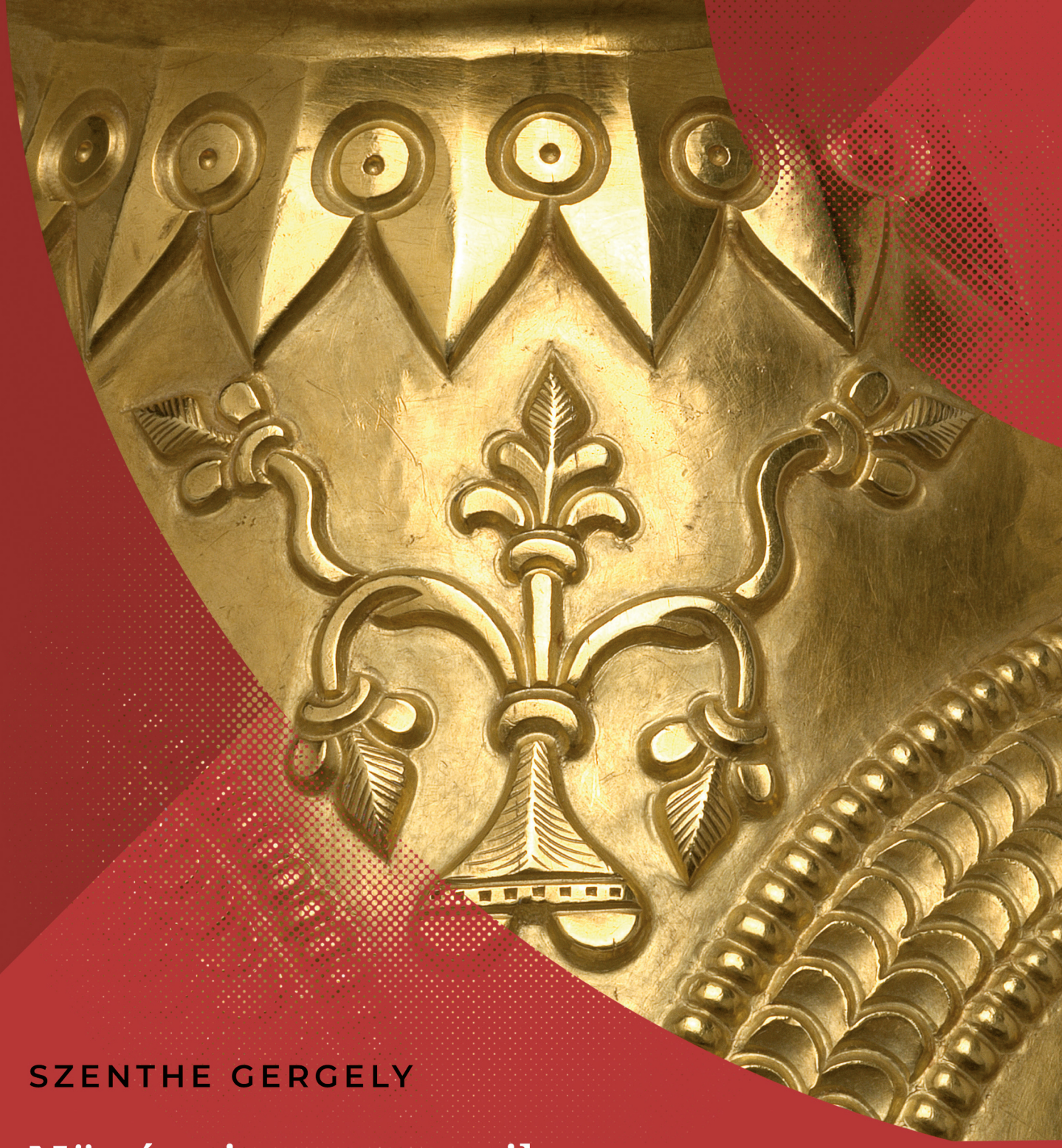

SZENTHE GERGELY

Növényi ornamentika a késő avar kori díszítőművészetben (Kr. u. 8. század – 9. század eleje)

Kultúrtörténeti tanulmányok

MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET

SZENTHE GERGELY

Növényi ornamentika a késő avar kori díszítőművészetben (Kr. u. 8. század – 9. század eleje)

A MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET
KIADVÁNYAI 3.

SZENTHE GERGELY

Növényi ornamentika a késő avar kori díszítőművészetben (Kr. u. 8. század – 9. század eleje)

Kultúrtörténeti tanulmányok

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2020

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

Az MKI szerkesztőbizottsága:
Vizi László Tamás (elnök)
Katona József Álmos
Pomozi Péter
Szovák Kornél
Virág István

Lektorálta:
Gáll Erwin

Nyelvi lektor:
Előry Zsófia, Nagy Dóra

A rezümét angolra fordította:
Seleanu Magdaléna

© Szenthe Gergely, 2020

ISBN ××××××××××
ISSN 2677-0261

TARTALOM

ELŐSZÓ 13

BEVEZETÉS 15

Téma, kérdésfelvetések és célkitűzés 15

A díszítőművészet kutatása és az avar kor régészete 18

Régészet és művészettörténet a 19. század végén: rómaiak és barbárok 18

Az „agyvihar kora": a késő avar kori díszítőművészet mai tudományos képének kialakulása a két világháború között 22

A Hampel B csoport újrakeltezése és a mai tudományos kép alapjainak kialakulása 26

A késő avar kori díszítőművészet kutatása a szovjet érában 30

Út keletről Nyugatra: egy új centrum perifériáján 39

A késő avar kor időrendje: leletkombinációk és -csoportok 45

Késő avar kori I. fázis 50

Késő avar kori II. fázis 51

Késő avar kori III. fázis 52

Késő avar kori IV. fázis 53

Késő avar kori V. fázis 54

Az abszolút időrend és a fázisok hosszának kérdése 54

Ornamentikai adatbázis és statisztika 57

Az adatbázis szempontjai és a változók 58

A korrespondenciaelemzés eredményei 59

Jelen munka értelmezési keretei 67

A késő avar kori (növényi) ornamentika forrásai 68

Iparművészet és ornamentika 70

A késő avar kori díszítőművészet stílusainak problémája 72

Az elemzés útjai 83

A társadalomtörténeti elemzés lehetőségeihez 86

A veretes öv és az ornamentikai trendek társadalmi szerepének tézise 86

A társadalmi hierarchiák kulturális megnyilvánulásának és időbeliségének problémája 89

A kultúrtörténeti elemzés kérdései és korlátai 94

A diffúzió és a belső trendek problematikája 95

A diffúzió lehetőségei 96

Az avar tárgyi kultúra minőségi rétegei és a belső minták kérdése 98

A késő avar kori kistárgyak és ornamentika regionális csoportjairól 103

A „késő avar kor" 105

Összegzés: csoportok, fogalmak 113
A „késő avar állatstílus” 113
A „késő antik kör” 115
A „geometrikus laposindás stílus” 115
Az „avar kor végi horizont” 116

A KÉSŐ AVAR KORI NÖVÉNYI ORNAMENTIKA OSZTÁLYOZÁSA 117
A növényi eredetű minta- és motívumkincs osztályozásának nevezéktana és az osztályozás szempontjai 117
Alapvető minták és mintaelemek a késő avar kori növényi ornamentikában 118
Motívum – ornamens – összetett motívum 118
A késő avar kori növényi ornamentika mintái 121
A késő avar kori növényi ornamentika klasszifikációja 123
I. Kapcsolat nélkül alkalmazott alapmotívumok 123
I.1. Magányosan alkalmazott alapmotívumok 123
I.1.1. Egyetlen laposindalevél 123
I.1.2. Szőlőlevél 125
I.1.3. Voluták nélküli sziromívek 125
I.2. Egymás mellett eltolt, tengelyesen vagy középpontosan szimmetrikus növényi alapú konstrukciók 125
II. Kitöltött közű volutapáron alapuló összetett motívumok, ornamensek és geometrikus rendszerű minták 127
II.1. Összetett motívumok 127
II.1.1. Volutapáron ülő levélseprő 127
II.1.2. Hármaslevél 129
II.1.3. Volutapárra illesztett stilizált fürt 135
II.2. A hármaslevél ellenirányított párokban 136
III. Geometrikus kötőelemű (szalagos) florálgeometrikus minták 141
III.1. Hurkolt szalagokra szerkesztett növényi elemek 141
III.2. Horizontális palmettafrízek 147
IV. Palmettaszerkesztések 148
IV.1. Azonos elemekből álló oszlopok 148
IV.2. Horog- és félpalmettapárokon alapuló, tengelyesen tükrös minták, egyszerű palmetták 150
IV.2.1. Kitöltetlen közű félpalmettapár és vektoros többszörözései 150
IV.2.1.1. Egyetlen levél-, illetve horogpáron alapuló minták 150
IV.2.1.2. Líra alakú palmetták kétlevelű félpalmettákból 153
IV.2.1.3. Líra alakú palmetták háromlevelű félpalmettákkal 159
IV.2.1.4. Líra alakú palmetták összetett leveles ornamensként 161
IV.2.1.5. Líra alakú palmetta palmettakonstrukciókkal mint motívumokkal 161
IV.2.2. Tükrözött levél- vagy félpalmettapár 161
IV.2.2.1. Tükrözött levélpárok 161

IV.2.2.2. Tükrözött kétlevelű félpalmettapárok 163
IV.2.2.3. Tükrözött félpalmettapárok szimmetrikus palmetta-konstrukciókkal mint motívumokkal 164
IV.2.3. Líra alakú palmettán alapuló összetett palmettaminták 164
IV.3. Levélhorog- és félpalmettapárok, áthajló- és hasított palmetták 169
IV.3.1. Egyetlen levélpár 169
IV.3.2. Kétlevelű félpalmettával 170
IV.3.3. Háromlevelű félpalmettával 172
IV.3.4. Összetett, leveles mintában 172
IV.4. Liliom jellegű mintaszerkesztések: florálgeometrikus csomózott palmetták 177
IV.4.1. Liliom jellegű, florálgeometrikus összetett palmetták és palmettafák 177
IV.4.2. Liliom alapú rácsok 182
IV.5. Összetett palmettaszerkesztések 182
IV.5.1. Palmettakehelybe szemből növő palmetta 182
IV.5.2. Volutakehelyben ülő összetett palmetták 183
IV.5.3. Palmettafák 185
V. Hullámzó indaszárra szerkesztett ornamentika 190
V.1. Egyszeres indaszáron 190
V.1.1. Egyszerű indaszáron 190
V.1.1.1. Egyszerű indaminták ciklusonként egy levéllel 190
V.1.1.2. Egyszerű indaminták kétlevelű félpalmettával 193
V.1.1.3. Egyszerű indaminták háromlevelű félpalmettával 208
V.1.1.4. Összetett félpalmettás indaminták 211
V.1.1.5. Hullámzó indaszárra szerkesztett palmettakonstrukciók 218
V.1.2. Ízesülő indaszáron 227
V.1.2.1. Ízesülő szárú indaminták kétlevelű félpalmettával 227
V.1.2.2. Ízesülő szárú indaminták háromlevelű félpalmettával 228
V.1.2.3. Összetett leveles indák ízesülő indaszáron 229
V.1.2.4. Szimmetrikus palmettakonstrukciók ízesülő indaszáron 229
V.1.3. Áthajló indaszáron 231
V.1.3.1. Áthajló szárú indaminták kétlevelű félpalmettával 231
V.1.3.2. Áthajló szárú indaminták háromlevelű félpalmettával 231
V.1.3.3. Összetett leveles-félpalmettás, áthajló szárú indaminták 231
V.1.3.4. Szimmetrikus palmettakonstrukciók áthajló indaszáron 231
V.1.4. Áthajló és ízesülő indák 233
V.1.4.1. Áthajló és ízesülő inda háromlevelű félpalmettával 233
V.1.5. Bőségszaruval kombinált indák 234
V.1.5.1. Bőségszarus inda kétlevelű félpalmettákkal 234
V.1.5.2. Bőségszarus, összetett leveles-félpalmettás indaminták 234
V.1.5.3. Bőségszarus inda szimmetrikus palmettakonstrukciókkal 234
V.2. Páros hullámzó indák 235
V.2.1. Páros hullámzó inda egyszerű indaszárral 235
V.2.1.1. Páros hullámzó inda ciklusonként egyetlen levéllel 235
V.2.1.2. Páros hullámzó inda kétlevelű félpalmettákkal 243

V.2.1.3. Páros, hullámzó indaszár háromlevelű félpalmettákkal 245
V.2.1.4. Páros hullámzó indaszár palmettakonstrukciókkal és szőlőfürtökkel 245
V.2.2. Áthajló szárú páros hullámzó indaminták 246
V.2.2.1. Áthajló szárú páros hullámzó indaminták kétlevelű félpalmettával 246
V.2.2.2. Áthajló szárú páros hullámzó indaminták háromlevelű félpalmettával 246
V.2.2.3. Áthajló szárú páros hullámzó inda összetett leveles-félpalmettás mintákban 246
V.2.2.4. Áthajló szárú páros hullámzó inda összetett palmetta-konstrukciókkal 246
V.2.3. Áthajló szárú páros hullámzó inda ízesülő indaszáron 248
V.2.4. Bőségszarus páros hullámzó inda 248
VI. Forgásszimmetrikus minták, forgóindák 248
VI.1. Kétágú forgóinda 248
VI.1.1. Háromlevelű félpalmettával 248
VI.1.2. Tengelyesen szimmetrikus palmettával 248
VI.2. Háromágú forgóinda 248
VI.2.1. Háromágú forgóinda egyetlen levéllel 248
VI.2.2. Háromágú forgóinda kétlevelű félpalmettával 248
VI.2.3. Háromágú forgóinda háromlevelű félpalmettával 249
VI.3. Négyágú forgóinda 249
VI.3.1. Négyágú forgóinda egyszerű száron 249
VI.3.1.1. Levélhorgokkal 249
VI.3.1.2. Kétlevelű félpalmettával 250
VI.3.1.3. Háromlevelű félpalmettával 250
VI.3.1.4. Stilizált fürtökkel 250
VI.3.2. Négyágú forgóinda bőségszaruval 250
VI.3.2.1. Kétlevelű félpalmettával 250
VI.3.3. Négyágú forgóinda áthajló indaszáron 250
VI. 4. Hatágú forgóinda 250
VI.4.1. Háromlevelű félpalmettával 250
VII. Aszimmetrikus minták 251

A KÉSŐ AVAR KORI NÖVÉNYI ORNAMENTIKA JELENSÉGEINEK, ELŐZMÉNYEINEK ÉS BELSŐ RENDSZERÉNEK ELEMZÉSE 253

A 7. századi, faragott díszű csonttárgyak és a késő avar kori növényi ornamentika helyi előzményeinek kérdése 253
Tegezveretek 254
Nyeregveretek 260
Időrendi vonatkozások és formai kapcsolatok a 7. századi csonttárgyak ornamentikájában 260
A tárgytípusok Kárpát-medencei elterjedéséhez 262

A társadalom- és kultúrtörténeti értelmezés lehetőségei 264
Az értelmezés külső és belső problémái 264
Az eredet kérdései: kulturális kapcsolatrendszer 266
A késő avar kori ornamentális díszítőművészet 7. századi gyökereiről és kulturális összetevőiről 269
A késő avar kor ornamentikus díszű tárgytípusai: áttekintés 271
A veretes övek 271
Lószerszámdíszek 273
Falerák 274
Lószerszámveretek és -szíjvégek 279
Forgó 281
A lószerszámdíszek időrendjének és regionális csoportjainak kérdése 282
A késő avar kori lószerszámdíszek regionális elterjedésének kérdései 284
A lószerszám díszeinek jelentősége a késő avar kori ornamentika elemzésében 285
Fegyverek 286
A fémedények növényi ornamentikája 287
Tűtartók 296
Dobozboglárok 304
Karperecek 305
A női korongok 307
Növényi minták a tárgyi kultúra különböző területein: a hasonlóság és különbség – trendek és kreativitás – csoport és egyéniség metszetében 308
A késő avar kori növényi ornamentika elemzése 310
A laposinda 310
Bevezetés 310
Az avar „laposindák” 310
A naturális laposindás kör 312
A naturális laposindás kör minta- és motívumkincse 312
Laposindás és húsos levelű leveles-félpalmettás indatípusok 312
Spirálinda és levélhorog a késő avar állatstílusban 315
Ritka indaminták a késő avar állatstílus növényi ornamentikájában 316
Geometrikus dominanciájú, Kárpát-medencében atipikus levélhorgos indaminták a 8. század első felében 317
Kiegyensúlyozott levélméretű, kétlevelű félpalmetták 319
Kiegyensúlyozott levélméretű, háromlevelű félpalmetták 321
Összetett levelesinda- és laposindaminták a késő avar állatstílus környezetében 1: hullámzó indák 322
Összetett leveles- és laposindás minták a késő avar állatstílus környezetében 2: Palmettaminták 326
Laposindaleveles virágos vagy termő indák 329
„Kivételes jelenségek” a késő avar állatstílus laposindáinak környezetében 331
Összefoglalás: A késő avar állatstílus és a naturális leveles indás, laposindás kör 333

A geometrikus laposindás stílus 338
Belső időrend 338
A Kárpát-medencei geometrikus laposindás stílus 340
Összetett leveles-félpalmettás minták a geometrikus laposindás stílus környezetében 343
Tengelyesen szimmetrikus dominanciájú, összetett minták 343
A absztrakt laposindaminták a késő avar kor első felében 346
A vrapi minta és a balkáni laposindás kör Kárpát-medencei párhuzamai 347
A vrapi jellegű minta az avar díszítőművészetben 347
A levélfelszínben úszó lyuk és a vrapi minta 348
Összefoglalás: A geometrikus laposindás stílus 352
A késő avar kori leveles indatípusok külső kulturális kapcsolatrendszere 353
A késő avar állatstílus laposindái és leveles indái eredetének kérdése 353
A geometrikus laposindás stílus Kárpát-medencén kívüli kapcsolatrendszere 369
A balkáni és mediterrán leletek 369
Kelet-Európa és a sztyeppe 374
Az avar leveles indaminták a nyugat-európai, mediterrán és „keleti" párhuzamok között: a mintaszerkezet és kiegészítői 379
Összefoglalás: a késő avar állatstílus és a geometrikus laposindás stílus leveles indamintái 384
A pálcikaindák 389
Laposinda-leveles pálcikaindák a késő avar kor díszítőművészetében 390
Pálcikaindák a Kárpát-medencén túli világ összefüggései között 394
Összegzés: pálcikaindák és a laposindás ornamentika 396
Az „indavirág" 397
Bevezetés 397
Indavirág a késő avar díszítőművészetben 398
Az indavirág a Kárpát-medencében: a belső elterjedés kérdései 406
Az indavirág a Kárpát-medencén kívül 408
Hasonló jelenségek a Földközi-tenger medencéjének művészetében 408
A „keleti" párhuzamok 411
Összefoglalás: az indavirág a Közép-Ázsiától a Kárpát-medencéig nyúló területek díszítőművészetében 412
Amikor „nem volt divat" a laposinda 416
Bevezetés 416
A palmettáktól a liliom jellegű mintáig: naturális és florál-geometrikus palmetták 420
Palmetták és palmettafák 422
Típusok, regionális elterjedésük és időrendjük 423
Florálgeometrikus palmettaszerkesztések: a hármaslevél 427
A késő avar állatstílus és a hármaslevél 429
Liliom jellegű minták 431

A liliomminta és az avar kor végi díszítőművészet hármaslevél változatai 433
Részösszefoglalás: hármaslevél és liliomok, liliomminta és liliom jellegű szerkesztések az avar díszítőművészetben 437
A palmettás ornamentika Kárpát-medencén túlmutató vonatkozásai 439
A késő avar kor első felébe keltezhető palmettás ornamentika előzményei és Kárpát-medencén túli párhuzamai 440
A liliomminta kulturális kapcsolatrendszere a Kárpát-medencén túl 447
Összefoglalás: hármaslevelek, palmetták és liliomok 449
Összehurkolt és sodrott szalagok, horizontális frízek. Esettanulmány a florálgeometrikus mintákhoz 452
Geometrikus bázisú növényi minták a késő avar kor első felében 452
Sodrott és összehurkolt szalagos, valamint medalionos palmetta-ornamentika a késő avar kor közepén és második felében 460
Horizontális frízek – összekapcsolt palmetták 464
A geometrikus kötőelemű minták Kárpát-medencében, illetve avar koron túli kapcsolatrendszerük 466
A medalionok 466
Horizontális frízek és szalagfonatok 469
Összegzés: a késő avar díszítőművészet geometrikus kötőelemű növényi mintái 471
Az akantusz 473
Bevezetés: egy motívum meghatározásának nehézségei 473
Az akantusz az avar környezetben 475
A késő avar kori akantusz származásához 479
Összefoglalás: akantuszlevelek a késő avar környezetben 480
Antik indaornamentika a késő avar korban 481
Antik naturális elemek és indaminták a késő avar állatstílus előtt és annak korai időszakában: a borostyáninda 483
A „késő antik kör” és az antik indaornamentika a késő avar állatstílus kései szakaszától 487
Összefoglalás: antik eredetű naturális indaornamentika a 8. század első felében a Kárpát-medencében 497
Ornamentika az avar kor végén: a florálgeometrikus minták sokszínű világa 499
Bevezetés 499
Vésett, poncolt hátterű síkminták a késő avar kor végén 500
Vésett, poncolt hátterű ornamentika az avar kor egyéb szakaszaiban 504
A vésett vonalas vagy domborított, poncolt hátterű minták a késő avar kor korábbi szakaszaiban 504
A késő avar kor végi síkornamentika ornamensei a késő avar kor korábbi időszakaiban 508
A késő avar kori „vésett-poncolt” ornamentika eredetéhez 509
Részösszefoglalás: vésett-poncolt minták az avar korban 513

A „Sobor–Kiskőrös” csoport: plasztikus florálgeometrikus minták a késő avar kor végén 514
A Sobor-Kiskőrös csoport eredetéhez 517
Összegzés: avar kor végi ornamentika a florálgeometrikus minták égisze alatt 522
Kitekintés: adatok a késő avar kori kultúra mediterrán kapcsolatrendszeréhez 525
A tárgyak és az ornamentika összefüggéseiről 525
„Túlméretes övdíszek” a késő avar kor közepén 527
A nagyméretű szíjvégek a késő avar kori tárgyi kultúra összefüggései között 532
Az eredet kérdése – az avar régészet perspektívájából 535
Túlméretezett övdíszek a Kárpát-medencén kívül: az eredet kérdése külső perspektívából 536
Széles, zömök szíjvégek a késő avar kor második felében 539
Közepesen széles pajzs alakú veretek 543
Az antik közvetítés rekonstruálható csatornáihoz 544
A késő avar díszítőművészet és tárgyi kultúra: néhány összefoglaló megfigyelés 547
Egy korszak hanyatlási tünetei: gondolatok az öntött bronztárgyak elterjedéséről és a Kárpát-medence helyéről a kora középkori Mediterráneumban 549
Záró összegzés és következtetések 555
A késő avar állatstílus 563
A „késő antik kör” 566
A geometrikus laposindás stílus 568
Díszítőművészet a késő avar kor végén 570
Exkurzus: A naturálistól a florálgeometrikusig. Általános kora középkori ornamentikai folyamatok az avar díszítőművészet tükrében 572

THE PLANT ORNAMENT IN THE DECORATIVE ARTS OF THE LATE AVAR PERIOD (Summary) 577
The Late Avar animal style 579
The Late Antique circle 580
The Geometric Scrollwork Style 581
Decorative art at the close of the Late Avar period 581
General dynamics of early medieval ornament in the light of Avar decorative art 582

BIBLIOGRÁFIA 585
Források 585
Irodalomjegyzék 585

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE 647
Rövidítve szereplő lelőhelynevek jegyzéke 647
Rövidítve szereplő folyóiratok és sorozatok 652

ELŐSZÓ ÉS KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az olvasó előtt fekvő munka az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskolájában 2006-ban elkezdett, végül 2012-ben megvédett, „*A késő avar kori növényi ornamentika*" című doktori disszertációm átdolgozott változata. A doktori munka gyermekbetegségei, a rendelkezésre álló határidő legalább a feldolgozandó téma nagyságához mért szűkösségéből fakadó hiányok mellett más tényezők is az átdolgozás mellett szóltak. Talán a legfontosabb ezek közül, hogy munkám kultúrtörténeti, elméleti módszertani irányultsága nagyban különbözött a témában rendelkezésre álló, kiváló, de más szempontok szerint felépített előzmények megközelítési módjától. Az eredeti disszertációban emiatt – az elméleti megközelítést előkészítő, illetve a gondolatmenet végigvitelét lehetővé tevő elemekként – a téma kereteit szétfeszítő esettanulmányok is helyet kaptak, amelyeket azután a 2012 óta eltelt időben külön cikkekben közöltem. Jelen kötetben a késő avar kori öntési technológiára, műhelyszervezetre és műhely-infrastruktúrára, valamint alakos ornamentikára vonatkozó esettanulmányok így már csak utalásokban szerepelnek. E részletelemzések helyett, rájuk támaszkodva viszont mára alaposabban kidolgozhattam néhány, a szűkebb téma tekintetében fontos részletet, amelyek nagyrészt a kötet I. részében összefoglalt elméleti, társadalom- és kultúrtörténeti kérdéseket felvető és rendszerező szakaszba kerültek. Bár ez a rész ma is követi a disszertáció eredeti, rövid bevezető szakaszának gondolatmenetét, képekkel és statisztikai elemzéssel is kiegészített formájában munkám teljesen új részét alkotja. Benne a kutatástörténet és a *„Jelen munka értelmezési keretei"* című fejezet együttesen szolgálják a kutatói önazonosságra való reflexiót. E fejezet beillesztése semmiképpen sem öncél, a szakma szabályrendszere szerint a 20. század második felében kötelezővé váló ujjgyakorlat. A kutatástörténet feladata, hogy a szerző és az olvasó magát és tevékenységét el tudja helyezni korszakának társadalmi és szellemi folyamatainak összefüggései között. A feltett kérdések és az ezekre adott válaszok nem elég, ha módszertanilag adekvátak és aktuálisak a mű születésekor, erre a kutatónak önmagát és környezetét elemezve reflektálnia is kell. Ez az önreflexió – mivel az ember alapvetően történeti létező, motivációi és jelene csak múltja ismeretében érthetők meg – csak történeti mélységek figyelembevételével együtt lehetséges.

E megfontolások teszik érthetővé – és elemezhetővé – a munkámban uralkodó kultúrtörténeti szempontok összetételét, illetve munkám sajátos összképét, amennyiben lehetőleg a régészeti hagyatékban felfedezhető szabályszerűségeknek, mint összetett kulturális jellegekként megnyilvánuló társadalmi kapcsolatrendszerek lenyomatainak az elemzésére összpontosítottam figyelmemet. Munkám így döntően a késő avar kori leletanyag belső struktúráit elemzi.

Lévén Kárpát-medencei régészetre szakosodott kutató, a környező sztyeppei, közép- és nyugat-európai területek régészeti kutatásába, valamint főleg a kora bizánci, illetve mediterrán régészetbe csak szűk ablakokon keresztül nyerhettem betekintést. Ez a kora középkori kultúrák rendszerének teljes specializációt követelő átlátását nyilvánvalóan alig hozta magával, amennyiben igen, az is csak a munkámban leginkább használt „kistárgyak" – ékszerek, öltözetkiegészítők trendjeinek, működési mechanizmusainak valamelyes megértését jelenti.

Abban, hogy számos nélkülözhetetlen elméleti-módszertani munkához, illetve a késő avar kori tárgyi kultúra környező világban való elhelyezéséhez felhasznált szakirodalomhoz mégis hozzájuthattam, számos kolléga önzetlen segítségén kívül az is hozzájárult, hogy munkahelyem, a Magyar Nemzeti Múzeum régészeként először 2011-ben három hónapot, majd több rövidebb, pár hetes időszakot tölthettem a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum könyvtárában. Az intézmény akkori igazgatója, Falko Daim által biztosított ösztöndíj nélkül munkám jelen formájának létrejötte lehetetlen lett volna. Főleg a sztyeppei anyagba való betekintés lehetősége miatt bírt hatalmas jelentőséggel számomra a 2012-ben, Vida Tivadar Humboldt ösztöndíjának keretében *„Nachwuchswissenschaftler"*, utánpótláskutatóként a Német Régészeti Intézet Eurázsia-Részlegében (Deutsches Archäologisches Institut, Eurasienabteilung) töltött egy hónap. A lehetőségért Vida Tivadarnak, illetve Philip von Rummelnek tartozom köszönettel. Munkám átdolgozásának időszakában az adatbázisépítés és az azon alapuló statisztikai elemzés Bolyai János Kutatási Ösztöndíjam keretében készült el.

A doktori kutatás megkezdése óta eltelt években annyi baráttól és kollégától kaptam felbecsülhetetlen értékű segítséget, utalásokat, irodalmat, ötleteket, hogy felsorolásuk lehetetlen lenne. Alma materem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetének kutatóműhelyeiben dolgozó kollégák és barátok közül a legtöbbet témavezetőmnek, Vida Tivadarnak, valamint Raczky Pálnak, Kalla Gábornak, Füzesi Andrásnak köszönhetem. Munkahelyemen, a Magyar Nemzeti Múzeumban mindig bizalommal fordulhattam Garam Évához, akitől nem csak szakmai támogatást kaptam, hanem aki a hosszú munka során szükségszerűen elérkező hullámvölgyekből is mindig segített kikeveredni. Ez úton is hálásan köszönöm opponenseim, Mesterházy Károly és Szőke Béla Miklós munkáját, akiknek megjegyzései, kritikája nagyban hozzájárult ahhoz, hogy disszertációmat jelen formájára alakítsam át. Köszönöm nagy tapasztalattal és széles látókörrel rendelkező kutatóintézeti kollégáim megjegyzéseit, segítségét: Bálint Csanád, Bíró Ádám, Bollók Ádám, Csiky Gergely, Takács Miklós, valamint az utóbbi években Gáll Erwin megjegyzései, az általuk elérhetővé váló irodalmi adatok és maga a szakirodalom nélkül munkám még esendőbb lenne.

Legfőképpen azonban családom tagjainak, közülük elsőként feleségemnek tartozom hálával a munkám során mindvégig nyújtott támogatásért.

Budapest, 2019. november 24.

Szenthe Gergely

BEVEZETÉS

TÉMA, KÉRDÉSFELVETÉSEK ÉS CÉLKITŰZÉS

Jelen kötet a Kárpát-medencében a Kr. u. 7. század végétől a 9. század elejéig élő, „késő avar kori" díszítőművészet értékelésére vállalkozik, azzal a megszorítással, hogy az egészében máig nem rendszerezett és feldolgozott növényi eredetű díszítőelemekre összpontosít. Annak érdekében azonban, hogy a növényi ornamentika összefüggéseiből kiszakított elemzéséből származó veszélyeket elkerüljem, azokban az esetekben, ahol túltekintek a növényi ornamentika kulturális kapcsolatrendszerének vizsgálatán, minden esetben figyelembe veszem a késő avar kori ornamentika teljes spektrumát. Erre lehetőséget adnak a témában már megjelent feldolgozások. A geometrikus minták esetében Nagy Margit,[1] az alakos ornamentika kapcsán Fancsalszky Gábor,[2] Peter Stadler[3] és számos kutató kisebb témaköröket feldolgozó elemzései[4] mellett a saját, munkámat előkészítő esettanulmányaimra[5] hagyatkozhatom.

Munkám régészeti feldolgozás. A felvetett és megoldani próbált kérdések a régészeti módszerekkel vizsgálható kultúr- és társadalomtörténeti problémák köréből származnak. Így a hagyományos, antikvárius, párhuzamgyűjtő régészeti elemzés mellett feladatomnak tekintettem azt is, hogy a tárgyak segítségével a Kárpát-medencei, késő avar kori társadalom és kultúra folyamatait vizsgáljam, illetve beillesszem azokat azt a környező világ trendjeibe. E ponton a feldolgozás kilép a díszítőművészet elemzésének belső köréből, az ornamentikát[6] mint az emberi társadalmak komplex folyamataira utaló egyik ágenst szemléli.

Az a felismerés, amely szerint a megismerés szubjektív,[7] mára szinte közhellyé vált. Az e felismerésből fakadó ismeretelméleti válságból az 1960-as évektől egymáshoz egyre szorosabban kapcsolódó társadalom- és történettudományok művelői számára kiutat a kultúra és a társadalom változásait magyarázó elméleti modellek létrehozása jelentett.[8] A létrejövő, rendkívül heterogén elméleti iskolák hatása a díszítőművészet kutatására is befolyást gyakorolt – mind a

1 Nagy 1998b, Nagy 1999.

2 Fancsalszky 2007.

3 Stadler 1990.

4 Daim 1990, Kiss 2001, Kiss 2005, Kiss 2011.

5 Szenthe 2013a, Szenthe 2013b, Szenthe 2013c; Szenthe 2015a, Szenthe 2015b, Szenthe 2015c, Szenthe 2016 (magyarul: Szenthe 2017), Szenthe 2018.

6 A 'decoration' és az 'ornament' fogalmának meghatározását ld. Grabar 1992, xxiii–xxiv, 5–6.

7 A társadalomtudományok tárgykörében elemzi Popper 1989.

8 Ezzel szemben a mérhető jelenségekhez ragaszkodó, analitikus–pozitivista irányzat (összefoglalóan ld. Bintliff 2008, 148–149) legalább a díszítőművészet kutatásában csakhamar kifulladt: ld. a 70-es évek motívumokat sorba állító, természettudományos módszereket használó, szimmetriaviszonyokat katalogizáló – főleg német – munkáit, pl. Otto 1979.

régészet, mind a művészettörténet elmélete felől. Így a mintát a strukturalista felfogásnak megfelelően az ornamentika grammatikájának nevezte az iszlám művészetet vizsgáló Oleg Grabar.[9] Véleménye szerint az ornamentika egyes elemei a nyelvi jelekhez hasonlóan jelentéshordozó szereppel bírnak.[10] A strukturalizmus nyelvanalógiáját érő bírálatok a 20. század utolsó harmadában egymással is vitatkozó, különböző megközelítéseket előnyben részesítő elméletek és iskolák létrejöttéhez vezettek. Ezekből a kultúrantropológiában, illetve főleg az angolszász őskori régészetben a 21. század elejére hatalmas elméleti irodalom keletkezett.[11] A posztprocesszualizmus fogalma alatt összefoglalt irányzatok[12] talán legfontosabb, programalkotó munkája a régészet számára Ian Hodder könyve (Symbols in Action, 1982),[13] amely önállóan tárgyalja és használja az ornamentikát mint kultúrák, illetve csoportok közötti elhatárolás eszközét. Hodder a kerámia ornamentikájának feldolgozásakor az ornamentika rendszerét tekintette alapnak, amelybe a motívumokat komponálták. Szemléletében a minta az a közös kódrendszer, amely az ornamentikát mindenki számára érthetővé – jelrendszerként értelmezhetővé – teszi, miközben az egyes egyének eltérő öndefinícióját a mintába komponált egyszerű vagy összetett elemek jelzik.[14]

Mint szinte minden mai régészeti elemzés, jelen munka is a posztprocesszualista értelmezési mező része, és körülbelül a hodderi modellt alkalmazza, annyi különbséggel, hogy a feldolgozott korszak és forráscsoport alább részletezendő jellegei miatt az egyéni identitásról a kollektív identitások kérdésére helyezi át a hangsúlyt. E téren alapvetően a kultúrák közötti kapcsolatrendszerekre és társadalmi, illetve csoporton belüli funkciókra fókuszáló régészeti-kultúrtörténeti,[15] és csak kis részben a díszítőművészettel az emberi érzékelés, pszichológiai hatás és mentális működési mechanizmusok irányából foglalkozó gombrichi[16] és grabari[17] kutatásokat követi.[18]

9 Grabar 1972; Grabar 1992.

10 Ez nézet adaptálását kísérelte meg utóbb a népvándorlás kori ornamentika kutatásában Heinrich-Tamaska 2005, különösen 283–286.

11 Ld. Hodder 2001b, Hodder 1982b tanulmányait, az utóbbiban főleg Ian Hodder bevezető tanulmányát.

12 Rövid összegzésüket ld. Shanks 2008, átfogóan Hodder 2001a, 1–14.

13 Hodder 1982a.

14 Hodder 1982a, 68–74, 84–86. Osztályozási szempontja lényegében megegyezik Alois Rieglével: a minta rendszerének és a belekomponált motívumok jelentőségének felismerését jelzi Alois Riegl könyvének 20. század végi, angol nyelvű, bőven jegyzetelt kiadása (Riegl 1992).

15 A premodern társadalmak kutatásában a kollektív identitások jelentőségéhez ld. Asmann 1999, 39–42; késő antik-kora középkori összefüggésben Canepa 2010, főleg 127–129, illetve Daim 1998, különösen 76–79.

16 Gombrich 1979, ld. főleg a bevezető fejezetet a művészeti alkotások, illetve az emberi környezet vizuális elemeinek hatásmechanizmusairól.

17 Ld. főleg Grabar 1992 tanulmányait.

18 A posztprocesszualista, az ember által létrehozott kultúrák szubjektív elemeit és egyediségét elismerő, azokat azonban a posztmodern áramlatok egy részével szemben kutathatónak – mert bizonyos törvényszerűségeket követőnek – tartó irányzatok összefoglalásához ld. például Hodder 1982b, Hodder 1989, Hodder 1993, Meskell – Preucell 2007 tanulmányait. Ugyanezt a felfogást tükrözik, az angolszász szakirodalom minimális idézésével, sajátos, német szemszögből Eggert 2006 vonatkozó fejezetei.

A korábban egymással kibékíthetetlennek tűnő elméleti régészeti, kultúrtörténeti irányzatok egymáshoz közeledése[19] mára a magát tárgyközpontú/ontológiai fordulatként meghatározó irányzat, szintézis létrejöttéhez vezetett. Eszerint a tárgy önálló életúttal bíró társadalmi létező,[20] és nem csak személyes vagy csoportszintű szándékok, önazonosságok passzív kifejezője, hanem aktívan alakítja is ezeket. Mivel a tárgyak, jellegzetes megformálásuk, részleteik nélkül az identitás kifejezhetetlenné válna, a társadalom kategóriáinak, különböző szintű azonosságtudatainak aktív alakítója és fenntartója is az embert körülvevő tárgyi világ. Ebben a rendszerben nyer új értelmet a hodderi megállapítás, amely szerint egy tárgy jelentése a szemlélő szempontjai szerint változik;[21] az emberi társadalom belső rendszere (csoportok és személyek közötti hierarchia, szerepek) és az ezt érzékelhető módon kifejező kultúra olyan komplex létező, amely az egyes részletek – akár a személyek, akár a tárgyak – szinte végtelen számú értelmezését hozza létre.

E gondolatkörben mozogva, főleg kultúr-, másodsorban társadalomtörténeti szempontok adaptálása miatt[22] munkám bizonyos pontokon igen szerteágazóvá válik. Egyrészt a minta- és motívumanyag teljes áttekintését, kulturális kapcsolatrendszerének elemzését célozza meg, amely a tárgyi hagyaték kutatásának hagyományos,[23] a régészetben a 20. század közepéig uralkodó megközelítési módja, amely azonban a közép-európai kora középkori régészetben a legutóbbi időkig jellemző maradt.[24] E kultúrtörténeti nézőpontból a késő avar kori ornamentika, amely sajátos belső és külső tényezők konstellációjából, „hatások" eredményeképpen jött létre, e komponenseken keresztül vizsgálható. Ez a megközelítés – bár az összetevők vizsgálata természetesen szükséges – mégis figyelmen kívül hagyja a késő avar ornamentika kialakulásának pillanatában hozzáadott belső értéket, különböző, társadalmi és környezeti körülményekből fakadó energiát.[25] A belső, kulturális és társadalmi folyamatok, a helyi hálózatok/rendszerek hozzájárulása, tárgyi kultúra kialakulásában játszott szerepe legalább ilyen fontos lehetett: a „külső párhuzamok nélküli", általában tömegesen vagy legalább nagy sorozatban készült tárgyak a késő avar kor belső világába engednek bepillantást. Segítségükkel következtetések levonására nyílik lehetőség a Kr. u. 7–9. századi Kárpát-medencében zajló kultúr- és társadalomtörténeti folyamatokra nézve.

A Kárpát-medence természeti adottságai függvényében a fennmaradt forrásanyag kizárólag maradandó anyagokból – kevés csonttárgy kivételével rézötvözetekből, ezüstből és aranyból – készült, és kizárólag személyes használati tárgyakból, a német terminológiából tükörfordított

19 Bintliff – Pierce 2011.

20 Appadurai 1982; Maldonado – Russel 2016.

21 Hodder – Hutson 2003, főleg 60–65.

22 Művészeti tárgyak értelmezésének korlátaihoz ld. Cutler 2000, 1–12.

23 Ld. Webster 2008, a kultúrtörténetet inkább a régészeti „kultúratörténet" problematikája irányából vizsgálva. – vesd össze Burke 2008, főleg 29–30.

24 A társadalomtörténeti kérdésfelvetések felé való elmozdulás első jeleit a témakörben ld. Høilund-Nielsen 2008, aki a II. és I. állatstílus párhuzamosan használatából fakadó lehetőségeket, különböző társadalmi mondanivalójuk, szerepük lehetőségeit tárgyalta; az avar régészetben hasonló áttörésre alapvetően máig nem került sor.

25 A kultúrák közötti interakciók és a kultúra belső változásainak kettősségéhez ld. Canepa 2010, különösen 136–137.

fogalommal „kistárgyakból" áll. A forrásanyag látszólagos egyoldalúsága miatt e munka régészeti elemzésének első lépése mindenképpen az azt létrehozó társadalom és kultúra bizonyos jellemzőinek feltérképezése kell legyen, a következő kérdések mentén: Milyen tárgyakon maradt fenn ornamentikus díszítés? Mely részét alkotja ez a tárgyi kultúra feltételezhető egészének? Milyen időbeli keretek között használták a vizsgált tárgyakat? Kik (mely társadalmi csoportok) használták e tárgyakat? Mi volt e tárgyak szerepe?

Mivel azonban kérdéseinket, illetve az azokra adott válaszokat is a jelen határozza meg, ajánlatos először saját munkánkat kulturális és társadalmi összefüggések közé illeszteni: e célt a kutatástörténeti önreflexió szolgálja. A társadalomtörténeti kutatás minden korban a társadalmi környezet kérdésfelvetéseinek, megoldandó problémáinak függvényében alakul. Egyes korszakokban emellett az értelmezés szabadabb, a kutatás időben és térben széles spektrumban válogathat a forrásokban és az ezekre épülő modellekben. E külső meghatározottság – lévén a kutató társadalmi produktum –, természetes; a kutatónak azonban mindig reflektálnia kell e jelenségre, annak érdekében is, hogy a különböző szempontok, következtetések mögött rejtőző motivációkat – lehetőleg a saját esetében is – megfigyelhesse.

A DÍSZÍTŐMŰVÉSZET KUTATÁSA ÉS AZ AVAR KOR RÉGÉSZETE

Régészet és művészettörténet a 19. század végén: rómaiak és barbárok

A késő avar kori díszítőművészet mai képének kialakulásáig vezető út első állomása Hampel József Nagyszentmiklós-kötete,[26] amely a szerző nagy katalogizáló művénél irodalmi hivatkozások és a kulturális kapcsolatrendszer elemzése terén is árnyaltabb képet rajzolt. Hampel a ma egyértelműen avar, illetve avar korinak tartott kincset a rúnajeleknek értelmezett rovásjelek miatt a germán – gepida – hagyatékba sorolta, és a hun kor germánjainak forrásokból ismert kapcsolatrendszerének fényében értékelte. Amikor azonban egyszerre vette figyelembe az edények alakjának nyugati „barbár", mediterrán és sztyeppei kapcsolatainak hármasságát, a kincs kulturális kapcsolatrendszerének megállapításában rálépett arra az útra, amelyet természetes módon máig követ a népvándorlás kori művészet kutatása.[27] (Hampel végül a kincs edényeinek pontuszi műhelyekben való készítése mellett tette le a voksát, ezzel ő lett az első, aki felvázolta a Fekete-tenger északi partvidékének később nagy karriert befutó kultúraközvetítő szerepét a mediterrán kultúra és a sztyeppei népek között.) Hampel magyarul 1894-ben és 1897-ben,[28] németül 1905-ben megjelent,[29] a Magyar Királyság területének népvándorlás kori régészeti

26 Hampel 1884.

27 Hampel 1884, 66.

28 Hampel 1894; Hampel 1897.

29 Hampel 1905.

leleteit összegző, monumentális művében a ma a késő avar kori örökséggel azonosított hagyatékot az általa felállított II. csoportba sorolta, és egy 4–5. századi, késő szarmata népességnek tulajdonította. A II. vagy „B"[30] csoport ornamentikáját a római díszítőművészeten keresztül az antik művészet trendjei által meghatározott, önálló belső fejlődési folyamatoknak alávetett rendszerként tárgyalta. A rendkívül részletes levezetésében[31] rekonstruált fejlődés a naturális növényi formák felől vezet a geometrizálódás irányába, vége a „késő római jellegű", ékvésett levelesindás ornamentika létrejötte. A kiindulópontot ebben – hivatkozással is alátámasztva[32] – Alois Riegl 1903-ban közölt munkája jelentette,[33] amely a „B" csoportba kerülő bronzokat a római városi központokban dolgozó műhelyekhez kötötte. Hampel eközben a már kortársaknak is feltűnő problémát – vagyis, hogy mit keres a II., illetve B csoport nagy tömegű szarmata hagyatéka a Dunántúlon – egy 4. századi, Nagy Konstantin uralkodása idejére tett, dunántúli szarmata betelepülési hullámmal próbálta áthidalni.[34]

A nagyszentmiklósi kincs és a késő avar kori tárgyak díszítőművészetéről alkotott kép már e legkorábbi összegző munka megjelenésekor is rendkívül összetett volt. A téma egésze szempontjából sokkal jelentősebb azonban, hogy melyek voltak azok a fő szempontok, amelyek a szerző értelmező munkáját vezették. A Nagyszentmiklós-monográfiában Hampel (ön)reflexiója e téren példaértékű, és kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy mielőtt a részletekre térnék, tegyek egy kitérőt azokra a tényezőkre, amelyek a kutatást a kutató személye és társadalmi környezete felől e kezdeti időszakban – részben azonban máig hatóan – meghatározták. Idézett művében Hampel szembekerült azzal a problémával, hogy egy művészeti jelenség kutatója szinte akkor és ott talál „párhuzamokat", ahol és amelyik időszakban azokat keresi,[35] illetve további tévedésekre adhat lehetőséget, ha valaki, amint az a 20. században utóbb gyakran megtörtént, „tiszta forrásból", egy-egy kulturális elem „őshazájából" kívánt egy-egy jelenséget, motívumot magyarázni. Az elemzett ornamentika kulturális kapcsolatrendszerének sokrétűsége miatt a régészeti kutatásban a leszármazás kérdésében máig elsődleges bizonyítékként kezelt „párhuzamok" időben és térben rendkívül széles keretek között bukkannak fel. Az pedig, hogy a rendelkezésre álló analógiák közül ki melyiket fogadja el – Hampel önreflexiója szerint is[36] – nagyban függ az általa képviselt keltezéstől, történelemszemlélettől és történeti narratívától, illetve a számára elérhető forrásoktól (szakirodalmi tételektől). Hampel Nagyszentmiklós-kötetének appendix fejezeteiben[37] így a 20–21. század fordulóján ugyancsak érvényes[38] összképet rajzolt a népván-

30 Mivel a szakirodalomban mindkét elnevezés meghonosodott, alább én is mindkettőt használom.

31 Hampel 1905, I. 509–579.

32 Hampel 1905, 510.

33 Ld. a Franz Wickhofnak, Riegl kollégájának, a bécsi művészettörténeti iskola másik meghatározó alakjának szentelt kötetben: Riegl 1903.

34 Hampel 1905, 23–24.

35 Hampel 1884, 72–73.

36 Mivel Hampel a nagyszentmiklósi kincset gót-gepida környezetbe, és az 5–6. századra keltezte, a justinianusi virágkor bizánci analógiáinak szerepét – bár létükre reflektált, Hampel 1884, 72, ld. még a 3. és 4. számú korsó esetében: Hampel 1884, 114 – elvetette; ugyanott viszont hangsúlyozza, hogy a Budapesten elérhető szakirodalom határozza meg munkájának részleteit (Hampel 1884, 73).

37 Hampel 1884, 118–137.

38 Ld. alább.

dorlás kori folyamatokról, amennyiben a római kori kultúra folyamatosságát, beépülését hangsúlyozta a későbbi időszak „barbár" népeinek kultúrájába.

Nem meglepő, hogy az antik művészet 19. századi kultuszának (a gyarmatosító világ Európa-központúságának?) időszakában ez az első paradigmaalkotó értelmezés is általában az antik – késő római kori – díszítőművészet befolyásából indult ki. Hampel korszakában a kutatás narratívái alapvetően a római – barbár kettősség mentén váltak külön. Hampel mégis sajátos, átmeneti helyzetben van az általa is kárhoztatott, a „barbár" kultúra alkotásait semmibe vevő, újkori európai, a klasszikus antikvitás értékeire fókuszáló irányzat[39] és a 19. század végének rómaitól idegen kulturális hagyományok létére egyre inkább figyelő művészettörténeti, történeti és az előbbiektől el nem váló régészeti iskolái között.[40] Az újkori európai civilizáció heliocentrikusságából táplálkozó antik-római fókuszból csak ekkoriban tanultak meg kitekinteni az európai társadalmak, illetve társadalomtudományok.[41] Hampel álláspontját a népvándorlás kori népekről talán az a kijelentése jellemzi legjobban, amellyel éppen a saját és sajátos díszítőművészet kialakításának képességét ítéli oda nekik: „Pedig csak barbárok voltak ők, nem vadak."[42] Hampel szaktekintélyként idézett francia szerzők kutatásait kiegészítő megállapítása,[43] amely szerint a vizsgált díszítőművészet a Fekete-tengeri, antik kultúrát átmentő görög városokban alakult ki, mind az 5. századi polikróm díszítőművészet, mind a nagyszentmiklósi kincs edényei esetében hosszú időre, részben máig is meghatározó lett a két korszak kutatásában.

Az antik kultúra és a barbár kulturálatlanság, vagy még inkább kultúrátlanság szembeállítását a 20. század elejétől felváltotta a 21. század elején felelevenített, programként ebben a formában Jozef Strzygowski által megfogalmazott[44] „Orient oder Rom" kettősség, amely az előbbihez képest sokkal kevésbé Európa-centrikus megközelítést hozott, és ezzel az árnyaltabb kép kialakítására – alapvetően a mai tudományos kép kialakulására – is lehetőséget adott.

A 19. század végének és 20. század elejének keleti expedíciói az ázsiai kultúrák addig ismeretlen világát nyitották meg az európai kutatók előtt.[45] Az 1910-es évektől a magyar környezetben ekkortól fogalommá váló „keleti" kultúrákba való betekintés nyomán a Kárpát-medencei népvándorláskor-kutatásban is megerősödött a keleti kapcsolatrendszert hangsúlyozó vonal.[46]

39 Hampel 1884, 138–139.

40 A folyamat Meroving régészetben megfigyelhető analógiájához ld. Effros 2003, 66–70.

41 Összefoglalóan Huntington 2018, leginkább 48–49, 72–76.

42 Hampel 1884, 119.

43 „Midőn [Lasteyre] főtörekvése volt ez áramlat emlékeinek közösségét és eredetiségét kellőképp jellemezni, és támadások ellen védeni, nem lehetett egyúttal föladata bebizonyítani, hogy ez eredetiség csak viszonylagos, hogy ez áramlat is legalább java részében classikus mintákra vezethető vissza, ha nem is Byzanc révén, de a pontosi görög telepek által." Hampel 1884, 124.

44 Strzygowsi 1901

45 Stein 1907; Le Coq 1913; Erre az időre esnek Tallgren ázsiai utazásai, az általa alapított Eurasia Septentrionalis Antiqua, e rövid életű folyóirat talán a korszak közép- és kelet-európai kutatásainak legjobb tükre. Magyar szempontból említésre méltóak Zichy Jenő gróf szakmai szempontból vitatható minőségű gyűjtőútjai, amelyek régészeti eredményeinek a lehetőségekhez mérten kiváló közreadását és elemzését Pósta Béla végezte el (Pósta 1897; Pósta 1905).

46 Olyannyira, hogy még Riegl munkáját folytató és a késő római kapcsolatot hangsúlyozó Zimmermann is elfogadja bizonyos „perzsa hatások" létét (Riegl – Zimmermann 1923).

A hampeli kép után az antik és római kultúrától mint kizárólagos viszonyulási ponttól való elfordulás programját megfogalmazó Supka Géza szavai szerint a feladat a „felülemelkedés azokon a hagyományok vonta határokon, amelyek minden szépnek egyetlen forrásául Athént és Rómát tekintik".[47] Az Otto von Falkéval és Alois Riegllel is vitatkozó Supka már Hampel szemére veti, hogy a honfoglaláskor díszítőművészetében nem veszi elég komolyan a perzsa hatást.[48] Ugyanő a nagyszentmiklósi 2. palack ikonográfiai elemeit a Gandhara-művészet felől magyarázta: a 7. számú korsóval együtt az antik és „ázsiai" jegyek keveredése miatt azt indiai,[49] a szeged-öthalmi lemez halat tépő sasának antik-keresztény képtípusát[50] asszír előképekből táplálkozó, a hellenikus időszak emlékein keresztül pontuszi[51] eredetűnek tartotta.

Kelet és Nyugat szélsőséges szembeállítása a 20. század elejétől azonnal biztosított és részben máig tartó érvénnyel nyújt lehetőséget, valamint legitimációt egyoldalú elméletek – ez esetben sokkal inkább kultúrprogramok – megfogalmazására. A társadalmi-kulturális környezet ilyenféle direkt hatása a tudományra a 20. században nem ismeretlen jelenség, közülük jelen keretek között azonban csak a tudományosság kritériumaihoz alapvetően igazodó esetek említendők. A Hampel B csoport esetében a helyzetet nagyon korán megbonyolította a „szitytya–magyar" rokonsági és leszármazási elmélet. A tudományos formában Nagy Géza nevéhez köthető[52] tézist az ornamentikai-formai síkra Huszka József munkássága[53] képezte le – és népszerűsíti máig hatóan.[54] Huszka ugyan a 19. század végi tudomány trendjeinek megfelelően, Hampelhez hasonlóan egy kultúrtörténeti beállítottságú ornamentikatörténet megírására tett kísérletet, azonban sajátos háttere miatt nélkülözte a Hampeléhez hasonló ismeretanyagot, módszerességet és látókört.[55] Így lett ő az első, aki a témakör kutatásában nagy léptékben alkalmazta a szabad asszociációs módszert, annak érdekében, hogy az egymástól hatalmas távolságok és időrendi különbségek által elválasztott „párhuzamok" közötti szakadékokat áthidalja. Huszka munkái a tudományos diskurzusban a későbbiekben nem vagy alig, a kutatás narratíváival szemben támasztott társadalmi elvárások szemléltető anyagaként éreztették csak hatásukat, a sajátos társadalmi közegben születő aktualizáció nem régészeti-történeti síkon értékelendő szintjét jelentik.

Az első világháborúig tartó, rendszeres, a „kelet" hatásaira irányuló vizsgálatok kifejezett túlsúlya mellett figyelemreméltó a korszakban a Kárpát-medencei kutatás polaritása. A 20. század első fele a magyar kutatásban a gyakran egyetlen kutató egymást követő munkái között is drasztikusan változó elméletek és ötletek sokféleségének időszaka. A társadalmi környezet jellegéből fakadó problémák[56] ellenére ez az időszak a magyar népvándorláskor-,

47 Supka 1914, 36.

48 Supka 1912, Supka 1914.

49 Supka 1914, 26.

50 Újabban ld. Fancsalszky 2007, 89–91.

51 A Takács Z. dolgozatára adott válaszban: Supka 1915, 356.

52 Nagy 1895, főleg CCXCVIII–CCXCIX Ld. még pl. Nagy 1898.

53 A Hampel B csoport díszítőművészetét érintő munkái: Huszka 1908; Huszka 1912; Huszka 1930.

54 Ld. a magyar ornamentika turáni gyökerei c. munkájának reprint kiadását.

55 Huszkához ld. Bollók 2015, 23–27.

56 A Zichy expedíciókat ért kritikákhoz, illetve Pósta saját elemzéséhez a problémákról: Banner 1963.

illetve kora középkor-kutatás hőskora mind az ideológiai szabadság, mind a kutatás számára elérhető eszközök révén.[57]

Az „agyvihar kora": a késő avar kori díszítőművészet mai tudományos képének kialakulása a két világháború között

Az első világháború alatt, majd főleg a trianoni Magyarországon drasztikusan megváltozó körülmények – az ország anyagi helyzetének romlása és politikai elszigetelődése – a régészeti kutatás színvonalán, továbbá nemzetközi beágyazottságán nem hagytak komoly nyomot. A „keleti orientáció" kiteljesedése mellett a kutatók kevés kivétellel elfogadták az antik világ kulturális hatását. E hatást legtöbbször a hellenizmushoz kapcsolták, amely véleményük szerint a Fekete-tengertől északra fekvő „pontuszi területeken" keresztül érte a Kárpát-medencét. A korszak „agyviharának" eredménye rendkívül gyorsan változó tudomány, amely legalább a Hampel B csoport anyagáról alkotott kép tekintetében – noha nagyon sok tanulmánya, eleme gyorsan kirostálódott, és ritkán vagy szinte soha nem idézték –, a második világháború előestéjére döntő elemeiben létrehozta a mai tudományos kép alapjait.

Bár munkásságának kezdete, valamint Kelet és Nyugat kulturális kapcsolatainak egyoldalú megközelítése még lényegében a 19–20. század fordulójának kutatójává teszi, csak a két háború közötti időszakban vált Jozef Strzygowski a Hampel B csoport díszítőművészetének magyar kutatásában a legnagyobb hatású külföldi teoretikussá. A nemzeti kategóriákat használó Strzygowski – kimondottan is szembehelyezkedve a „bécsi iskola" birodalmi léptékben gondolkodó, idősebb teoretikusaival, főleg Alois Riegllel[58] – felfogása szerint az orientális az innovatív, eredeti, amely újra és újra hatást gyakorol az antik (késő római, valamint bizánci) művészetre.[59] A „Keletről jövő fény"[60] bűvöletében Strzygowskinál minden esetben a „Kelet" volt a kezdeményező és alkotó fél.[61] Befolyása a korszak diffuzionista szemléletű népvándorláskor-kutatásában[62] könnyen érthető, illetve magyarázható az 1917-ben megjelent „Altai-Iran und Völker-

57 A magyar tudomány, illetve kutatók mai szemmel irigylésre méltó helyzetét több korai példa is jól érzékelteti. Ld. Hampel 1884, 121–130; Hampel 1897, 10–14; Ugyancsak jó példa a Banner J. által röviden áttekintett Pósta-biográfia: a korabeli kutató komoly nemzetközi beágyazottsággal bírt és – bár Pósta Béla például a magyar sztyeppe-kutatás lemaradásáról beszél a svéd kutatással szemben – általában hozzájutott a nemzetközi szakirodalomhoz. A korszaknak érdekes, bár ilyen szempontból feldolgozatlan forrása a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára. A 20. század első felében a magyar régészet kiemelkedő alakjai, Fettich Nándor és Takács Zoltán kutatóhelyén a könyvtár különnyomat és könyvállománya e kutatók széles körű, nemzetközi beágyazottságukat bizonyítja.

58 Ld. például Riegl „Spätrömische Kunstindustrie" kötetére írt recenzióját: Strzygowski 1907. A bécsi művészettörténeti iskola jelentőségéhez, illetve Riegl és Strzygowski ellentétéhez Elsner 2002.

59 Strzygowski 1901; Strzygowski 1903a, főleg 186–187; Strzygowski 1903b, főleg XIV.

60 A 20. század első harmadának jellegzetes diffuzionista alaptétele Jozef Strzygowski (ld. mintegy összegezve Strzygowski 1930), illetve például Gordon Childe munkásságában is alaptétel (ld. a Közel-Kelet és Anatólia központi szerepének tételét az „európai civilizáció" kialakulásában Childe 1925, illetve az „árja vándorlás" európai és mediterráneumi civilizációalkotó szerepéhez Childe 1926).

61 E tekintetben később sem változtat felfogásán: Strzygowski 1930.

62 Alapvetően ebben gyökerezik a Bálint Csanád által felvetett „Keletpreferencia", „Orient preference" (Bálint 2007): a kutatói gondolkodásmódot determináló diffuzionista megközelítési mód problematikájához ld. még alább.

wanderung" című kötet tematikájának fényében.[63] A korszakban általános vélekedés szerint a díszítőmotívumok csak a tárgyi anyaggal és a hordozó népességgel együtt, a sztyeppéről érkezhettek.[64] A B csoport anyagának hampeli, korai keltezésének időszakában a griffes és indás művészetet a meghatározó régészek közül Nagy Géza kifejezetten hunnak vagy hun-szarmatának,[65] Pósta Béla hun-germánnak[66] – a késő római városi műhelyekből való eredetet hangsúlyozó Hampellel szemben alapvetően „barbár" eredetűnek – tartotta.

Mégis, a magyar kutatásban a két világ, Kelet és Róma kiélezett szembeállítása alig, illetve az 1920-as évek egy viszonylag rövid időszakát követően már nem talált visszhangra. A két világháború között az antik és a keleti (sztyeppei) kultúrák hatásaival foglalkozó szakirodalom rendkívül heterogén képet mutat, de jobbára a két szélsőség között maradt, az 1930-as évektől kezdve pedig uralkodóvá is vált a Kelet és Nyugat közötti kölcsönhatás, a kommunikáció kétirányúságának elfogadása.

A korszak legnagyobb hatású tudósszemélyisége kétségkívül Fettich Nándor, mellette azonban több, jelentős kutató, mint Takács Zoltán, Alföldi András, továbbá a korszak második felében csatlakozó fiatalabb kortársak, László Gyula, Horváth Tibor és Csallány Dezső foglalkozott visszatérően a tematikával.

Távol-Kelet, illetve Belső-Ázsia fókuszával sajátos jelenség a művészettörténész és orientalista, a Hampel B csoportot mindvégig a hun-alán népességhez kötő[67] Takács Zoltán munkássága. A keltezésben nagy változást hozó 1926 után[68] ugyan elismerte, hogy a Hampel II. csoport leletanyaga az avar korban is továbbélt, de a csoport sírjaiban talált római érmek keltező értékét elfogadva, annak alsó kronológiai határát lehúzta a 4. századig, hevesen kritizálta azon szerzőket, akik a csoport emlékanyagát kizárólag az „avar néphez" kötötték.[69] Véleménye szerint a „griffekkel és indaornamentikával" jellemzett leletanyag annyira összetett, hogy azt lehetetlen egyetlen nép kultúrájaként értelmezni, esetében általános népvándorlás kori művészetről kell beszélni.[70] Takács az Alföldi András nyomán „Keszthely kultúrának" nevezett művészetet többnyire Kínából,[71] kisebb részt a hellenizált Közép- és még kisebb részben Belső-Ázsiából (Gandhara-művészet, Baktria, Irán, Turfán-medence) eredeztette, eközben azonban viszonylag

63 Strzygowski 1917.

64 A diffuzionizmus magától értetődő magyarázat a korszakban: e felfogás hátterében a fenti tudományos szempont mellett egyéb tényezők is állhattak. Ezek közül elsősorban az egész tudományos világban széles körben elterjedt nézet a legfontosabb, amely szerint a kulturális javak az azokat hordozó etnikummal együtt vándorolnak (Gustav Kossina és Strzygowski mellett ez a nézet határozza meg Gordon Childe gondolkodását is (lásd a 60. jegyzetben), aki pedig a német, harmadik birodalmi identitással azonosított szellemi irányzat fő ellenfele volt a régészetben.

65 Nagy 1895, főleg CCXCVIII–CCXCIX.

66 Pósta 1897.

67 Takács 1915, Takács 1925a, Takács 1925b, Takács 1927: véleményét később is fenntartotta: Takács 1931, Takács 1935a, Takács 1938, sőt, a mártélyi nagyszíjvég jelenetéről jóval később írott tanulmányában a képet hun áldozatként elemzi (Takács 1955).

68 Alföldi 1926 hatásához ld. alább.

69 Takács 1931, 5–6; Takács 1937, 6.

70 Takács 1938, 240–241.

71 Takács 1915, Takács 1925a, 223–225; Takács 1925b.

sok esetben változtatta meg álláspontját. Így a francia Le Coq turfáni expedícióin előkerült anyag hatására[72] bizonyos indatípusokat – közöttük a késő avar kori díszítőművészetben gyakori „laposindát" (a fogalomhoz ld. alább) – az utóbbi területen egyszerűsített, onnan a Kárpát-medencébe érkező lótuszpalmettás indának tartott.[73] Később – mivel Strzygowski egy munkájában Kína-fikszációval vádolta meg, már vele vitatkozva,[74] Hampelt és Rieglt méltatva és idézve – ugyanerről a mintatípusról megállapítja, hogy bár Kis-Ázsiától Indiáig, illetve innen kiindulva Belső-Ázsiáig és Kináig, nyugaton a Kárpát-medencéig széles körben elterjedt, eredete megállapíthatatlan: „es niemandem gelingen wird ein solches Motivenkonglomerat auf eine einzige Quelle zurückzuführen".[75] A hellenizált indákkal szemben ugyancsak kevés, térben-időben hatalmas távolságokból előkerülő, gyenge vagy alig hasonló párhuzam alapján[76] a griffek gréko-szkíta[77] vagy iráni (perzsa, szászánida),[78] a geometrikus minták[79] és a szeged-öthalmi, halat tépő sas[80] vagy az állatküzdelmi jelenet[81] kínai eredetűek nála.

Takács elméleteit már a kortársak is kritizálták. Alföldi András Strzygowskinak a növényi mintáknak a görög fejlődéstől elszakításában viselt érdemeire hivatkozva az avar kori növényi mintákat geometrizált állatornamentikából vezette le,[82] Strzygowski nyomán nála az avar indaminták kétlevelű félpalmettái stilizált ragadozómadár-fejekké váltak: a fejlődés gyökerei azonban a korabeli magyar kutatással összhangban, Strzygowskival szemben Alföldinél is a hellenizált szkíta művészetig nyúlnak. Az állatküzdelmi jelenet esetében adott magyarázata szerint a késő szkíta állatküzdelmek megmerevedett, kései, „heraldikus" formája jelent meg az avar korban. Ezt a feltevést a Lipp Vilmos feltárásaiból ismert keszthelyi késő avar temetőkről általa „Keszthely kultúrának" nevezett Hampel B csoport állatalakos ornamentikájának egészére általánosította.[83] A sztyeppei kultúrának, állatstílusnak túlnyomó szerepet tulajdonító Alföldi megállapítása szerint a szkíta állatornamentika geometrizálódása, valamint növényiesedése éppen a Pontusz- és Kaukázus-vidéken a legerőteljesebb,[84] tehát azon a területen, ahol a könnyedén félretolt riegli világ antik növényi mintái voltak otthon.

72 A kínai hatást Le Coq 1924 alapján állapítja meg Takács 1925b, 60.

73 Takács 1925b, 63.

74 Nincs kizárva, hogy ennek hátterében Takács Zoltán sértettsége áll, amely Strzygowskinak Takács „Kína-mániájáról" tett kritikus megjegyzéséből táplálkozott: ld. Takács 1934, 1, 13.

75 Takács 1933, 240.

76 Takács módszereit és elméleteit – a kínai művészet általa feltételezett befolyását a sztyeppe népeinek kultúrájára – számos kritika érte a korabeli kutatásban. Erős kritikával illeti Supka 1915; Strzygowski 1930, 756. A kritikára reflektál Takács 1934, 1–2, 13–14.

77 Takács 1925b, 63

78 Takács 1935b, 27–32.

79 Takács 1915, Takács 1925b, 63.

80 A szeged-öthalmi leletek kapcsán Takács 1915.

81 Takács 1925b, 66.

82 Alföldi 1926, 25.

83 Alföldi 1926, 22. Éppen az állatküzdelmi jelenet esetében – ha nem a legegyszerűbb módon, saját innovációként tekintünk a jelenségre – éppenséggel ma sem adható pontosabb válasz: ld. Szenthe 2013, 141–151.

84 Alföldi 1926, 23–24.

Mint ebből látható, a korszakban még kizárólagos érvényű diffuzionista modellben a sztyeppei és az antik kultúra hatásának találkozási pontja – magától értetődően – a kelet-európai sztyeppe lett. A „Pontusz-vidéknek", valamint a Fekete-tengertől északra elterülő sztyeppei környezetnek a 20. században a kutatás mindvégig kulcsszerepet tulajdonított a késő avar kori díszítőművészet kialakulásában. Ez a terület legtöbbször a „Kelet", amely a szkíta kor mintájára – a fő hivatkozási alap ebben mindvégig Rostovcev nagy munkája[85] – az antik és a sztyeppei kultúrák keveredésének fő színterévé avanzsált.

A 20. század első felének legnagyobb hatású kutatója, Fettich Nándor – jellemző, hogy elméleti tekintélyként Rostovcev mellett nála már nagyrészt Strzygowski tűnik fel[86] – legalább az 1930-as évekig egyáltalán nem számolt antik befolyással a Hampel B csoport díszítőművészetének kialakulásában. Hampel nagy munkájából voltaképpen Fettich korában lett a szöveg elemző részeire adott reflexió nélküli, csupán gyűjteményes munkaként hivatkozott adatközlés.[87] Fettich munkásságának e korai időszakában a különféle, feltételezett kulturális egymásrahatások és definiálásukat célzó fogalmak kavalkádjával alaposan kivette a részét a fent említett „agyviharból". A Hampel II. csoport művészetében közvetlen Altáj-vidéki és dél-szibériai kapcsolatokat, nomád, illetve szkíta, „elő-ázsiai hellenizált", másképp hellenizált perzsa elemeket is azonosított.[88] Az állatküzdelmi jelenet eredetéről alkotott felfogást máig[89] meghatározó munkájában ugyanezt – Alföldivel egyetértésben – a szkíta-szarmata művészet kései leszármazottjaként, reminiszcenciaként tárgyalta, kivetítve a rekonstruált eredetet az egész csoportra,[90] megállapítva annak „gréko-indiai" kapcsolatait is.[91] Megállapításainak egy része ma is érvényes, illetve máig felbukkan: az inda és az állattestek azonos hullámzásáról tett kijelentése[92] és az állatküzdelmi jelenet szkíta kulturális reminiszcenciaként való azonosítása[93] – László Gyulán[94] keresztül – máig tartó hatással bír. A Strzygowski után „Kreislappenranke", „laposinda" névvel illetett mintatípus Fettich Nándornál csupán egy indaváltozat – nem állattestekből geometrizálódott, majd növényiesedett el –,[95] a kutató azonban mégis egyetértett Strzygowskival abban, hogy a keleti hazájából kiszakított nomád kultúra és vele együtt annak díszítőművészete is megmerevedett.[96] Ez a megállapítása ugyancsak máig jelen van a szakirodalomban.[97]

85 Rostovcev 1918.

86 Fettich 1929a, 20, Rostovcevhez 35. o.

87 Kifejezetten idejétmúlt anyagközlésként hivatkozik Hampelre: Fettich 1926a, 81.

88 Fettich 1928, 124–125.

89 A kivételekhez ld. alább.

90 Fettich 1926a, 84–85.

91 Fettich 1926a, 91.

92 Fettich szerint az öntött bronztárgyakon látható alakos és növényi eredetű ornamentika elemeinek szerveződése a motívumoktól független, mindkettő esetében megtalálható a hullámvonal köré, illetve a megegyező és szembefordított állásban való, frízszerű szerkesztés (Fettich 1929a, 40–41). Ld. újabban Daim 1990, 292.

93 Fettich 1926a, 83.

94 Ld. alább.

95 Fettich 1929a, 41.

96 Fettich 1926a, 24–26.

97 Ld. Szenthe 2013, 150–151.

Az idő előrehaladtával azután Fettich is mind nagyobb jelentőséget tulajdonított a kelet-európai régiónak a Hampel II. csoport művészetének kialakulásában. A 40-es évek elején írt összefoglalásában már azt a véleményt képviselte, hogy a Krímben és a délorosz sztyeppén – a Dnyeper-völgyben és Kijev környékén – a helyben maradó, hellenizált szkíta és szarmata alaplakosság kulturális tradícióit a hun korban létrejövő „ötvösdinasztiák" vitték tovább. Ezek a 9. századig biztosították volna a folyamatosságot, miközben nemcsak a Mala Perescsepino-i lelet tárgyain, hanem például a nagyszentmiklósi kincs edényein is rajta hagyták a kezük nyomát.[98] Fettich véleménye szerint e kelet-európai környezetben folytonos hagyomány tette lehetővé, hogy a 8. században „újra életre keltsék" a késő avar kultúrába kerülő, előtte hosszú ideig nem használt antik formakincset, indákat, vagy a görög mitológia jeleneteit, alakjait.[99] (Mint az értékelő fejezetekben alább látható lesz, különféle megfontolásokból bizonyos minta-, illetve palmettatípusok kapcsán e tézisek – ha nem is a fettichi narratívába ágyazva – az avar és kazár kommunikáció lehetősége miatt ma is figyelmet érdemelnek.) Eközben a kortársak közül Fettich alkalmazta legkövetkezetesebben azt az alapfeltevést, hogy a konzervatív nomád kultúrában – így nyilván a művészetben is – nagyon hosszú időn át éltek lényegi változtatás nélkül bizonyos elemek.[100] Az eljárás gyakorlati problémája a párhuzamként felhasznált elemek kulturális hovatartozásának bizonyíthatatlan volta. A nagy térbeli és időbeli távolságokból idézett, mai szemmel többnyire értéktelen „párhuzamok" szabados felhasználásában a korábban említett Takács Zoltán korántsem állt tehát egyedül korának tudományában.

A második világháború időszakára a főleg Fettichhez, Takácshoz és Alföldihez köthető kultúrtörténeti, iparművészeti szemléletű irányzat eljutott lehetőségeinek határaiig. A sztyeppei párhuzamkeresésben ekkorra már némi – azonban a kutatói gyakorlatban korántsem áthidalhatatlan – nehézséget jelentett a Hampel B csoport Fettich által egy darabig, Takács által azonban következetesen figyelmen kívül hagyott újrakeltezése is; a 40-es évek elején az irányzat legnagyobb tekintéllyel bíró képviselője, Fettich már messzemenő összefüggéseket és folyamatosságot látott a hun kortól a varég korszakig terjedő időszak művészetében.

A Hampel B csoport újrakeltezése és a mai tudományos kép alapjainak kialakulása

A továbblépés lehetőségét a késő avar kori ornamentika kutatása számára a Hampel II. csoport 1920-as évek közepén lezajló újrakeltezése kínálta. Noha korábban már felmerült,[101] hogy a Hampel II. csoport valójából avar kori, ez csak Alföldi András munkája révén vált széles körben elfogadottá. Alföldi a „griffek és indák" római kortól időrendileg elszakadó művészetét – a „Keszthely kultúrát" – a később általa a kuturgur-bolgárok hagyatékának tartott[102] Hampel

98 Fettich 1941, 155–156.

99 Fettich 1941, 157.

100 A korszak kutatásából hosszan idézhetők az olyan elemek, amelyek egy „időtlen" nomád kultúrához tartoznak a szerző szerint: eközben lényegében ezek bizonyítják a nomád kultúra időtlenségét is (Fettich 1926a). A szkíta művészet félezer évvel későbbi megnyilvánulásaihoz ld. az idézett munkákat: Fettich 1928; Alföldi 1925; László 1935.

101 Ld. a kronológia tárgyalásánál.

102 Alföldi 1934.

III. csoport anyagával ekkor ugyan még egykorúnak vélte,[103] és, ahogy korábban, feltételezett szkíta reminiszcenciái miatt az avarság belső-ázsiai csoportjától származtatta.[104] Ez kulturális szempontból semmiképpen, de időrendileg sem jelentett drasztikus különbséget vagy áthidalhatatlan szakadékot a korabeli uralkodó felfogással, valamint Fettich véleményével szemben, aki 1926-ban már úgy vélekedett, hogy a Hampel II. csoport ugyan a hun korban jön létre, azonban „mélyen benyúlik időrendileg az avar korba".[105] Főleg annak az említett állandóságnak/konzervativizmusnak a fényében nem, amelyet a nomád kultúráknak, valamint tárgyi kultúrájuk minden jelenségének, így a díszítőművészetnek is tulajdonított ekkoriban a kutatás.[106]

Amikor azonban az 1930-as években az időrend finomodásával, főleg Horváth Tibor munkájának[107] hatására kiderült, hogy a Hampel B csoport létrejötte csak jelentős késéssel követi az avar betelepülést, az időrendileg egyre távolabb került a feltételezett szkíta vagy szarmata kori előzményektől. Az ekkor már jelentős kronológiai hiátus új elméletek kialakítására, illetve kulturális közvetítők azonosítására adott lehetőséget.

Közülük nem talált visszhangra Fettich úttörő, evolucionista javaslata, amely szerint Salin II., ekkoriban ugyancsak szkíta előzmények segítségével magyarázott[108] állatstílusa az avar korban is a Kárpát-medencében maradt egyetlen germán népen, a gepidákon keresztül biztosított volna impulzust a késő avar kori állatküzdelmi jelenetek, illetve ornamentika kialakulásához.[109]

Újabb változóként ugyanekkor, az 1930-as években jelent meg sokismeretlenes egyenletünkben a bizánci kultúra, amely azután a második világháború előestéjén egyre nagyobb jelentőségre tett szert a kutatásban, mint az antik-római formakincs avar kultúrába közvetítője. A Pontusz-vidéki és egyéb, ázsiai hellenizált kulturális hatásoknak tulajdonított szerep emellett sem csökkent jelentősen, legfeljebb – mint Fettichnél megfigyelhető volt – helyét részben átvette a „dél orosz sztyeppe" mint a bizánci kultúra befolyása alatt álló zóna hatása. László Gyula 1935-ben közreadott disszertációjában a késő avar kori díszítőművészet legtöbb elemét továbbra is a sztyeppei, illetve pontuszi és hellenisztikus hatás alatt átalakult szkíta eredetre vezette visz-

103 Alföldi 1926, 15–16.

104 Alföldi 1926, 17; Alföldi 1934.

105 Fettich 1926a, 83; Fettich 1926b, 24–31; később még tovább finomította véleményét, amikor megfogalmazta, hogy a kronológiai különbségtétel nem lehetséges: Fettich 1929a, 12 megállapítja, hogy nem lehet igaza Hampelnek, amikor hun kori szarmatákat lát a II., illetve B csoport kultúráját hordozó népességben. Ezzel szemben Fettich szerint „heute ist es nicht möglich, mit entscheidenden Beweisgründen nachzuweisen, ob diese Gegenstände hier schon vor diesem Zeitpunkte (vagyis 568, az avarok érkezése, közbevetés tőlem: Sz. G.) oder nur nach dem Erscheinen der Avaren im Umlaf waren". Fettich 1929a, 13 szerint a Hampel B csoport „ősrégi hagyományokon támaszkodó lovas nomád kultúra hagyatéka." Fettich 1927, 269–271 reagál Alföldi tézisére, elismeri a Hampel B csoport egy részének – az Alföldi által a Hampel II. és III. csoport közti átmeneti jelleget hordozónak tartott darabok – avar kori keltezését. Elemzi a két csoport közötti kapcsolatot: Fettich 1929b. Érvelésében az oroszlán-ember küzdelmével díszített nagysurányi szíjvég mint szkíta eredetű, Mongóliából Magyarországra hozott tárgy bukkant fel: Fettich 1930b, 242 (a típushoz ld. alább).

106 Pl. Fettich 1928, László 1935.

107 Horváth 1935.

108 Például Fettich 1926a, 24–26; Fettich 1927, 271.

109 Fettich 1936, különösen 78–84.

sza,[110] sőt, cáfolni igyekezett Alois Riegl késő római – Lászlónál már kimondottan bizáncinak nevezett – környezetből való származtatásait.[111] László mindazonáltal a két világ egymásra hatásának híve, amennyiben bizonyos elemeken felismerte az avar díszítőművészetet ért keresztény – vagyis bizánci – hatás jelentőségét.[112] László a Kárpát-medencét ért 7. századi bizánci hatást közvetve, kelet-európai kapcsolatokon keresztül magyarázta, mivel, ahogyan már ekkoriban megfogalmazódott,[113] Konstantinápoly sikertelen avar ostroma után az avarok kikerültek Bizánc érdekköréből. (A késő avar kori kaganátus elszigetelődének Bóna Istvánon keresztül máig ható elmélete, illetve a „közép avar kori" bevándorlás modelljének csírái is ekkor tűnnek fel tehát az irodalomban.[114]) László ekkoriban a bizánci térítés és dinasztikus házasságok révén, Fettichhez hasonlóan, a délorosz sztyeppe bolgár elitjét tartotta kulturális közvetítőnek.[115] Következtetése szerint a késő avar kultúra – szemben a korai avar kori tárgyak direkt bizánci eredetével[116] – azonban alapvetően helyi fejlődés eredménye.[117] Itt ismét fontos előrevetíteni: számos részlettől és hangsúlykülönbségektől eltekintve, ez a kép rendkívül „modern", a „bizánci peremkultúra" narratíván túllépő kutatás alapjában véve ma ismét ezt a modellt tekinti érvényesnek.[118]

Abban az évben, amikor László Gyula idézett műve megjelent, a régész, orientalista és művészettörténész Horváth Tibor az üllő-disznójárási és kiskőrös-városalatti temetőt kísérő feldolgozásával nemcsak a máig használt időrend alapjait vetette meg (ehhez ld. alább), hanem a korszak díszítőművészetének elemzésében is nagy lépést tett. Horváth Tibor megállapításai bizonyos módosításokkal ma is érvényesek. Majdnem évszázados kitérő után az azóta közölt hatalmas forrásmennyiség és számos részletelemzés fényében az olvasó előtt fekvő munka több fontos kérdésben lényegében visszajutott Horváth megállapításaihoz. Horváth első nagy vívmánya a késő avar kori formai csoportok elkülönítése, amelyeket egyúttal időrendi horizontokként azonosított. A nagyszentmiklósi kincs növényi mintatípusait három csoportra osztotta: az elsőbe a 6. és 7. korsó talpának sík poncolt díszítését, a másodikba a ma pálcikaindának nevezett mintákat, a harmadikba a leveles indamintákat (2. korsó pereme, 8. tálka fülének alja) sorolta. A növényi ornamentika fejlődési folyamatának lényegét a „laposlevelű inda" felbomlásában, „elpalmettásodásában" – geometrizálódásában – látta.[119] Ebben, legalábbis a leveles indák terén jelen munka szerzője is részben Horváthtal egy úton jár, csupán a belső fejlődés létét utasítja

110 Állatküzdelmi jelenethez ld. László 1935, 41–43. A szerző mindazonáltal reflektál a szkíta és késő avar kori megjelenés közötti „sok száz év" különbségre. A pont-vonal minta és a fogazott állatstílus esetében ugyancsak ősi szkíta stíluselemről ír, amely a nomád művészetből kerül „időlegesen" a bizánci művészetbe – a bizánci megjelenési formái mások, kisebbek (László 1935, 10–11).

111 László 1935, 12.

112 László 1935, 19–20.

113 Konstantinápoly ostromának mai szemmel erősen eltúlzott szerepe a 21. század elejéig kísért: ld. e munkának az avar kor történeti-régészeti kereteit tárgyaló fejezetét.

114 A késő avar elszigetelődés, „szigetkultúra" tézishez, illetve a „közép avar bevándorláshoz" ld. alább.

115 László 1940a, 152–153.

116 László 1940a, 150–154.

117 László 1935, 27.

118 Ld. alább, a jelen munka elméleti hátterét tárgyaló szakaszban.

119 Horváth 1935, 104.

el.[120] Az általa körvonalazott „nagyszentmiklósi jellegű csoportra" Horváth megállapítása szerint növényi elemek jellemzők, miközben nem szerepelnek motívumspektrumában a máshol jellemző „griffek, állatsorok és állatküzdelmi jelenetek". Ezzel párhuzamosan – e téren elképzelései meghaladottak – új ötvösfogásként azonosította az öntött alapon történő vésést és poncolást.[121] A pálcikaindás csoportot Blatnica és Hohenberg alapján a 9. századra keltezte, de díszítőművészetét – a brestovaci lelethez fűződő kapcsolatai miatt – 8. századi gyökerűnek tartotta.[122]

Horváth munkáját továbbfejlesztve Csallány Dezső folyamatos fejlődést figyelt meg a 7. és 8. század tárgyi kultúrája között, amelyben a különbségek a bizánci hatás különböző erősségéből és jellegéből fakadtak. Csallány szerint[123] míg a kora avar kor második felében (7. század második fele) a Kárpát-medencét új, „bizánci kultúrhullám" érte el, a korábbihoz képest ennek hatása már csak az elitkultúrában jelent meg.[124] Ezután, a 670-es évektől a bizánci hatás csökkent, a kései lemezes vereteken már a „griffes-indás" kultúra kialakulási folyamatai látszanak, amelynek megformálásában a bizánci kultúra – ahogyan László is megállapította – már csak jelentéktelen szerepet játszott. Horváth, Csallány és részben László munkáiban gyakorlatilag tehát kiforrott formában áll előttünk az a késő avar kor kép,[125] amely ma – majdnem egy évszázadnyi kitérő után – ismét érvényesnek látszik.

Hangsúlyozandó, hogy Horváth Tibor és Csallány Dezső[126] fontosnak tartotta a 7. és 8. század tárgyi kultúrája között folyamatosságot teremtő belső fejlődés hatását. Horváth Nagyszentmiklós-köre a szerző szerint ugyan Szászánida hatásokból vezethető le,[127] azonban a nagyszentmiklósi kincset létrehozó avar fémművesség befolyását akkorának látta, hogy szerinte a 8–9. századi „déloroszországi fémműves központokra" ez gyakorolt volna hatást, valamint a kazár fémművességen keresztül Belső-Ázsiáig (Minusinski-medence) érezhető lett volna kisugárzása.[128]

Az értelmezésekben a 30-as és 40-es években is megfigyelhető, szinte kaotikus heterogenitás és következetlenségek mellett[129] László, de főleg Csallány és Horváth munkái már az 1930-as években lezajló nemzetközi paradigmaváltás hazai előhírnökei, amelynek hatása a második világháború után már csak rövid ideig, egyre gyengébben volt érezhető a magyar

120 Ld. alább.

121 E téren, mint alább bizonyítani szeretném, az azóta előkerült leletek fényében árnyaltabbak ismereteink.

122 Horváth 1935, 115–117.

123 Csallány 1939, 31–32.

124 Nem érinti a késő avar kori ornamentika tematikáját, azonban megjegyzendő, hogy előbb Garam 1993a, 23–27, majd ugyancsak Csallány felfedezésére való reflexió nélkül jutott Szenthe 2015d is ugyanezen megállapításra.

125 A fogalomba beleértve a 20. század utolsó harmadának németes „Stufenchronologie" rendszerekben kialakuló „közép avar korát" (ld. alább).

126 Ld. még Csallány 1943, főleg 168–169.

127 Horváth 1935, 120–121.

128 Horváth 1935, 120–122.

129 Ha eltekintünk a Hampel B csoport szarmata-hun keltezéséhez ekkoriban is ragaszkodó Takács Zoltántól, kirívó példaként László „művészettörténeti" levezetései állhatnának itt: a halat tépő sas a szkíta kultúrából való levezetése (László 1935, 40–43) ekkoriban már anakronizmus volt.

kutatásban. Ennek hatására, miközben a társadalomtörténeti megközelítések és az időrendi kutatások előtérbe kerültek, a díszítőművészet kulturális összefüggések közé helyezésének forrásbázisa is átalakult.

E téren talán a legfontosabb Bizánc jelentőségének felismerése,[130] amely ekkoriban gyűrűzött be a nemzetközi – legalábbis a kontinentális, illetve német – kutatási trendekkel lépést tartó magyar környezetbe is. Az első direkt jele ennek a Fettich Nándor szerkesztőbizottsági tagságával[131] kiadott Archaeologiai Értesítőben megjelenő rövid tanulmány. A Schüller Hilda – illetve Hilde Schüller – bécsi művészettörténész, Strzygowski hallgatója által jegyzett magyar nyelvű cikk a nagyszentmiklósi kincs edényeit és ornamentikáját a bizánci kultúra keretei között helyezte el.[132] Az egyébként szakmai pályát be nem futó Hilde Schüller története különben az egész korszak közép-európai szellemtörténetére, illetve a régió sorsára nézve is sokatmondó. Schüller későbbi férjével, a másodvonalbeli reneszánsz művészettörténész Otto Kurzzal együtt Josef Strzygowski tanítványa volt Bécsben, ahonnan a nemzetiszocialista előretörés elől előbb Hamburgba, a Warburg Institutba, majd Angliába távoztak,[133] számos, velük ellentétben a 20. század második felének angolszász történettudományi iskoláinak meghatározó tagjává váló intellektussal együtt.[134]

A késő avar kori díszítőművészet kutatása a szovjet érában

A kontinentális trendekkel is lépést tartó és egyszerre keleti tanulmányokat is folytató, nyitott szellemű időszak szinte pontosan a második világháborúval együtt ért véget. A bezáródás természetesen nem értelmezhető a magyar szellemi életet kényszerpályára állító szovjet birodalmi közeg nélkül – valójában azonban egyedül csupán annak folyományaként sem. A materialista társadalomtörténet előtérbe kerülésének, valamint ezzel párhuzamosan a kultúrtörténeti kutatások visszaszorulásának eredménye az ornamentika mint önálló vizsgálat tárgyának szinte teljes eltűnése. Azonban mintegy a háború okozta poszttraumás sokkhatás részeként, a kultúrtörténet háttérbe szorulásával, egész Európában a második világháború után teljesedtek ki a társadalomtudományi irányvonalú kutatások.[135] Miközben e trend főleg angolszász területen viszonylag hamar – két évtized alatt –a kultúrantropológia eredményeinek adaptálásán keresztül a komplex társadalomelemzésig vezetett el, addig a szocialista blokk államaiban a vulgármarxista, a történelmet törvények által determinált, evolúciós szabályoknak alávetett folyamatként szemlélő irányzat szerepe döntő maradt egészen az 1980-es évekig.

130 A magyar szakirodalomban használt bizánci irodalom egy helyen hivatkozva: László 1935, 17. o., illetve 33. jegyzet; László 1938.

131 Bálint 2004, 69.

132 Schüller 1937.

133 Forrás: https://dictionaryofarthistorians.org/kurzo.htm, 2017. július 10.

134 A „nagy diaszpórához" ld. Burke 2008, 13–15; Elsner 2002.

135 A kultúrtörténet, kulturális kapcsolatrendszerek, köztük az ornamentika kutatásában is bekövetkező hullámvölgy mögött a világháborús, illetve náci időszak kultúrát, mint propagandaeszközt használó trendjének, a kultúrával való visszaélésnek (ld. ehhez Steuer 2001 tanulmányait) az elutasítása állt: ehelyett a társadalmi struktúrák vizsgálata az egzaktabb, tudományos társadalomkutatás lehetőségét ígérte: a folyamat csúcsán ld. Steuer 1982 társadalmi struktúra elemzéseit.

A helyzetet jól jellemzi László Gyula „Études" kötetének[136] fogadtatása. László Gyula az 1930-as évek második felétől sajátos, az ekkoriban művelt, kultúrtörténeti és kronológiai kutatásokkal szembenálló, társadalomtörténeti szempontokat súlyozottan és egyoldalúan érvényesítő megközelítés felé fordult.[137] Értelmezésének alapvetése, miszerint a leletanyagban megfogható különbségek elsősorban társadalmi hierarchiák és rokoni kapcsolatok (nemzetségekre és nagycsaládokra tagolódó társadalmon belüli különbségek)[138] leképeződései. Ez azonban nagyon kevés teret hagyott az időrendi változások hatásának.[139] A korábbi lemezes és a későbbi öntött csoporton belül tagadta, hogy láthatók lennének további időrendi különbségek,[140] sőt, a „közép avar kori" „második avar hullám" lemezes csoportját tartotta a vezetőrétegnek, amelynek „griffes-indás kultúrájú" „köznépe" vele egyszerre érkezett volna a Kárpát-medencébe. Eközben érvelése igazolhatatlan, többszörösen egymásra épített feltételezés-láncolat, amelynek kiindulási pontja,[141] hogy a kiskőrös-vágóhídi temetőt a „bócsai fejedelem hatalmának megdöntésekor,[142] egyszerre rabolták ki".[143] A temetőhasználatot 30 éves fázisokra (generációkra) osztotta, és egy temető időtartamát az avar temetőkre általában vonatkozó szabályként két generációban határozta meg. Rendkívül statikus társadalomképű, nagy késéssel megjelenő munkája igen kritikus fogadtatásra talált.[144] A nyomtatásban is megjelenő heves, de magas szakmai színvonalú, László kutatómunkáját elismerő akadémiai vita és kritikák[145] után azonban sajátos és a társadalmi környezetről árulkodó jelenség az a „rendszerhű" reakció, amely csak megkésve született meg Bartha Antal és Erdélyi István tollából.[146]

136 László 1955.

137 A kiskőrösi, győri és más temetőkre adaptált rendszerét a sírsorok „szárnyakra" bontásával először László 1940c közölte. E kötet témájával is összefüggnek László Gyulának az „avarság néprajzát" tárgyaló tanulmányai: László 1940b, László 1941b, László 1942a, László 1942b.

138 Lászlónál a kulturális változás, különbség minden esetben új népesség beköltözését, illetve jelenlétét feltételezi, ld. fent.

139 László 1955.

140 Véleménye szerint a finomabb időrendi szakaszolás „hipotetikusan megalkotott tipológiai fejlődéssorokon" alapul (Harmatta 1956, 102).

141 Kritizálja Csallány Dezső: Harmatta 1956, 101.

142 E tétel távoli visszfénye – hivatkozás nélkül – máig visszaköszön egy-egy magyar régész érvei között (ld. pl. Madaras 1995b, 164–166). A ma általában képviselt álláspont szerint a bócsai sírt és a kiskőrös-vágóhídi temető első sírjait ennél jelentősebb időrendi hiátus választja el egymástól, bár egyesített, konszenzusos időrendi séma ez esetben sem áll rendelkezésre (ld. leginkább Garam 1987b, bár a közép avar kori időrendről alkotott nézetei mára revízión mentek át: ehhez összegzően Szenthe 2014b, 99–100.

143 László 1955, 287–291.

144 Csallány kuturgur-elmélete László-kritikájában: Harmatta 1956, 101; Kovrig 1956, 240–241, és Csallány Dezső kritikáját László Gyula munkájához: Harmatta 1956, 99–102. László munkájának hatása az avar kori kutatás fősodratára csekély maradt: kivételesnek tekinthető Bóna István korai – azonban László Gyulához írt szakdolgozatán alapuló – tanulmánya az ürbőpusztai temetőről, ahol a korai és a kései temetőt 620–670 és 700–740 közé keltezi, és egy-egy nagycsalád temetőjének tartja (Bóna 1963).

145 Az MTA II. Osztályának Közleményeiben 1956-ban megjelent vitaülés-jegyzőkönyvet ld.: Harmatta 1956.

146 Bartha – Erdélyi 1961 lényegében László Gyula ellen irányuló kritika.

Az utóbbi személyekkel szemben a háború utáni korszak legbefolyásosabb kutatói, mint László Gyula, Csallány Dezső vagy a fiatalabb Bóna István – annak ellenére, hogy a diktatúra időszakában bizonyos terminológiai és elméleti engedményekre kényszerültek – soha nem tették magukévá a kommunista érában, főleg annak első két évtizedében erőltetett vulgármarxista narratívát.[147] Ezzel párhuzamosan azonban a vasfüggöny mögött nem fértek hozzá a nyugati világ új szakirodalmaihoz sem, ami – néhány impulzustól eltekintve[148] – hamarosan a magyar tudomány elszigetelődéséhez, belterjessé válásához vezetett.[149] Annál is inkább, mert a szovjet régészeti kutatás alig mutatott érdeklődést saját, szűkebb területén kívüli anyagok és problémák iránt.[150]

A díszítőművészet kutatásában a kultúrpolitikai eszközökkel is tovább erősített szovjet orientáció természetesen nem hozott drasztikus változást – az avar kor díszítőművészetét addig is döntően a politikailag meghatározott keretekkel földrajzilag egybeeső sztyeppei összefüggések közé illesztették be –, legfeljebb viszonylagos egysíkúságot. A tudományos konszenzus a késő avar kori díszítőművészetet előbb a belső-ázsiai nomád hagyatékkal (Kudyrge),[151] majd ennek fenntartásával a pendzsikenti és afrasziábi ásatások után[152] és a Volga–Káma-vidéki temetők anyagának[153] fényében általában, részletelemzések nélkül is a kelet-európai és közép-ázsiai övveretek, illetve B. Maršak nyomán a szogd fémedények[154] művészetével tartotta rokonnak. Joachim Werner személyében az egyetlen, a témában állást foglaló nyugati kutató is az ázsiai sztyeppei kapcsolatrendszer mellett szállt síkra, a késő avar kori öntött bronzok kultúráját a kudyrgei temetőből akkoriban ismertté váló tárgyak irányából magyarázta.[155]

Az avar kultúra kutatásának világháború utáni trendjeire jellemző folyamat, ahogyan a bizánci kapcsolatrendszer tematikája ismét háttérbe szorult, illetve, jóllehet különböző okokból, inkább a Monarchia egyéb utódállamaiban és a nyugati kutatásban maradt fenn. Az inkább

147 Erős példája az idézett Bartha – Erdélyi 1961. A szerzőpáros megfogalmazásában a nomád avar hatalom és etnikai jelenlét okozta társadalmi fejlődési zsákutcából való kilépést, a feudális társadalom kialakulására a lehetőséget csak a „szlávsággal való asszimiláció" tette lehetővé (Bartha – Erdélyi 1961, 76).

148 Például a kronológiai irányzat megjelenése a 60-as évektől, ld. az időrend tárgyalásánál.

149 A késő avar kori díszítőművészet antik-mediterrán kapcsolatrendszerének értelmezésében mutatkozó problémát jól mutatja a mártélyi nagyszíjvég jelenetéről adott sokféle értelmezés: összefoglalja Szenthe 2013a, 151, 59. jegyzet. Annak ellenére, hogy többen is antik-keresztény mitológiai képeket kerestek a jelenet mögött, Kurt Weitzmann nagyjelentőségű, témába vágó kötetét (Weitzmann 1951) senki sem ismerte – ugyan ez az 1930-as évekig valószínűleg elképzelhetetlen lett volna.

150 Az első és egyetlen, Kárpát-medencei népvándorlás kori régészetet tárgyaló szovjet-magyar közös kiadvány igen későn, 1982-ben jelent meg (Ambroz – Erdeli 1982), miközben a szovjet kutatók részéről megjelent tanulmányok szinte egyáltalán nem reflektálnak a Szovjetunión kívüli vagy akár Kárpát-medencei anyagra.

151 A feltáró és közlő által eredetileg helytelenül a 6. századra keltezett (Gavrilova 1965; ezt a keltezést fogadja el: Kenk 1982, és nyomában Stark 2008 is) leletanyagot 7. század második felétől keltezi: Kovalevskaja 1990, 43; Kubarev 2005, 48–51.

152 Irodalmi összefoglalóval: Belenizki 1980.

153 Ld. összefoglalóan Erdélyi 1982, 104–123.

154 Raspopova 1980.

155 Werner 1966; Werner 1968.

a korai avar korral foglalkozó Csallány Dezső[156] mellett kivétel a sokáig Bulgáriában tevékenykedő Fehér Géza, aki szerint az avarság és Bizánc kapcsolatai nem szűntek meg 680 után, a Drinápoly–Plovdiv–Szófia–Nis–Belgrád–Sirmium úton kereskedelmi forgalom zajlott.[157] Hozzá hasonlóan a csehszlovák Jan Eisner is kereskedelmi kapcsolatokat rekonstruált, azonban más útvonalon, a Bizánci Birodalomból a Pontus felé irányuló, 8. századi exportot tételezett fel, az utóbbi terület pedig véleménye szerint a Közép-Duna-medencével állt rendszeres kapcsolatban.[158] Alaposságával a 20. század második fele kevés pozitív példájának egyike, ezzel együtt a szakirodalomban máig idézett munka Danica Dimitrievićtanulmánya, aki a zimonyi (zemun poljei) császárportrés nagyszíjvég kapcsán összegyűjtötte a késő antik – felfogása szerint késő római eredetű – képeket. Máig ható megállapítása, hogy az antik eredetű császárportrék, néreidák, oroszlán-ember küzdelmet ábrázoló övdíszek soha nem fordulnak együtt elő griffekkel – emiatt ezeket azonban mai szemmel nagyon későre, a 8–9. század fordulójára keltezte.[159] Végül egy utolsó kiemelendő példa Arnulf Kollautz, akinek munkája sokban támaszkodott a két háború közötti magyar kutatás, főleg Alföldi András és László Gyula eredményeire,[160] akikkel abban is egyetértett, hogy a bizánci elemek mellett hozzájuk hasonlóan fontosnak tartotta az iráni és a sztyeppei előzményeket.[161]

Az 1950-es évektől az avar kor kutatását az immár kommunista utódállamok pánszláv köntösbe bújtatott, nacionalista történeti narratívái is befolyásolták. „Eredményeik" és az ezekre adott válaszok sokkal inkább a 20. századi Kárpát-medence szellemtörténeti folyamatai, mint az avar kor kutatása szempontjából érdekesek. Közöttük is látványos azonban, ahogyan a bizánci hatás tézise a frissen megszilárdult, szláv identitását kereső Csehszlovákiában különös jelentőségre tett szert. Jan Eisner szakmai keretek között maradó, idézett munkájával szemben – bár a hangsúlyos szláv jelenlét nála is az alapfeltevések egyike – a 60-as évekre a bizánci kapcsolat már a sztyeppei eredetű avarok etnikai jelenlétét cáfolni, továbbá a szláv, sőt, morva-szlovák[162] kultúra autochton és „haladó" voltát alátámasztani hivatott eszközzé vált. Zdenek Klanica és Jan Dekán tétele szerint a Bizáncban átöröklődő késő antik művészet és kultúra elemei a vallásüldözés elől kivándorló kopt kézművesek révén kerültek a Kárpát-medencébe, ahol a kézműves tevékenységre alkalmatlan nomád avarok éltek.[163] Az 1960-as évekre bezáródó, polaritását és rugalmasságát vesztő, „szovjetizálódó" szellemi környezetben a kimondottan a magyar kutatás ellen küzdő Dekán szemében már az is a „magyar álláspont" ellen szóló érvnek tűnik, hogy a két világháború között „még a magyar régészek között sem volt egyetértés".[164]

156 Ld. Csallány 1954, Csallány 1956.

157 Fehér 1955.

158 Eisner 1952, 404–405.

159 Dimitrievć 1966.

160 Kollautz 1970, előszó, illetve 9–39.

161 A késő avar kori griff alakok kapcsán: Kollautz 1970, 51–52.

162 Dekán 1972, 318.

163 Klanica 1968, 130–132 Hampelre hivatkozva igyekezett hiteltelenné tenni a Hampel II. csoport avar vonatkozásait, miközben a hagyatékot a korai szláv megtelepülés bizonyítása érdekében a 6–7. századba keltezte vissza. Máshol az „avarok" mint kulturálisan mélyen a szláv nívó alatt álló népesség jelentek meg. Hasonlóan, visszatérően Dekán 1972.

164 Klanica érvrendszeréhez hasonlóan: *„Freilich sei bemerkt, dass damals Meinungsverschiedenheiten selbst zwischen den ungarischen Archäologen herrschten…"*. Dekán 1972, 320.

A Kondakov által a 19. század végén megalkotott[165] kopt elmélet feleleventése a korszakban is jogos kritikákra adott azonban okot e kutatókkal szemben. Dekán emellett módszertanilag megőrizte a 20. század első felének jellemzőit: az általa hatalmas kronológiai spektrumból,[166] bár tudományos koncepciója miatt viszonylag szűk földrajzi határok közül (értsd: Ázsiából nem) gyűjtött párhuzamok felhasználásában semmiben sem különbözik a kritizált Ázsia-orientált eljárástól.

A kommunista érában sajátos helyzetben lévő magyar kutatás – esetében a kényszerített szlavofilia[167] értelemszerűen nagyon megnehezítette, rendszerszerűen pedig lehetetlenné tette a csehszlovák kutatáséhoz hasonló nemzeti narratívák begyűrűzését – alig reagált, illetve nem reagálhatott ezekre a trendekre.

Bár az ideológiai terheltségben messze elmaradt, illetve látszólag a szakmaiság által megkövetelt kereteken belül mozgott, „adekvát választ" a környező államok nacionalista narratíváira csak László Gyula kettős honfoglalás elmélete[168] jelentett, amelynek nem véletlenül volt, illetve van hatalmas, a történész és régész szakma számára alig kezelhető hatása a magyar társadalom történeti tudatára. László olvasatában – jellemzően a 20. század első felében uralkodó felfogásnak megfelelően – a kultúra közös nyelvet beszélő és egységes anyagi kultúrával bíró „népre" jellemző rendszerként jelent meg, amely hordozóinak vándorlása révén terjed; a tárgyi kultúra és a díszítőművészeti stílus tehát etnikumhoz köthető.[169]

A két háború közötti időszakban szocializálódó László mindvégig megtartotta azt az – alapvetően előremutató – attitűdöt, amely nem ódzkodott a magasabb szintű társadalom- és kultúrtörténeti interpretációktól. Bibliográfiája publicisztikai, irodalmi és szakmai tevékenysége csupán a korábban említett Takács Zoltánéhoz mérhetően sokrétű.[170] Értelmezéseit nyilvánvalóan determinálta a korszak: azokat politikai szinten is szalonképessé kellett tennie; László közéleti értelmiségi szerepvállalása, művészi hozzáállása sem segíthette az elmélyült kutatást. Mindezen tényezők miatt László legalább az avar kor vonatkozásában gyakorlatilag kikerült a régészeti szakmai kommunikációból,[171] úgy azonban, hogy eközben tanítványain keresztül számos meglátása, megállapítása máig hatóan, és sajnos többnyire a forrásra való reflexió nélkül a magyar régészeti „közgondolkodás" része lett.

László a háború után meglátásait és elméleteit a nagyközönség számára is könnyen érthető, a szakirodalomban megkövetelt jegyzet- és hivatkozásapparátust csak utalások szintjén

165 Alapos elemzést ld. Szőke 1974, 66–77.

166 Például: Az állatküzdelmi jelenetekhez: ógörög, asszír és római ábrázolások: Dekán 1972, 333–344.

167 Ld. Erdélyi és Bartha fent idézett munkáját; tudományos munkában ritka lecsapódására ld. például Cs. Sós 1973) vagy a hosszú időre közellenséggé nyilvánított Fettich kései munkájában feltűnő, avar uraik által bestiálisan legyilkolt, a pilismaróti telepen gödrökbe „temetett", feltételezett szláv rabszolgák esetét (Fettich 1965, 95).

168 Kifejti László 1970, főleg 167.

169 E 20. század első felében széles körben jellemző diffuzionista felfogás éles kritikáját – a német társadalmi környezet esetében, azonban esetünkben is releváns módon ld. pl. Brather 2004, 29–96.

170 László Gyula bibliográfiáját ld. Szőke 1995.

171 Szemben 1945 előtti, a témában releváns munkáival, utolsó, gyakran idézett munkája a késő avar kor vonatkozásában László 1955: ez esetben is azonban a kiskőrös-vágóhídi anyagközlés, nem pedig az értelmező szakaszok.

tartalmazó formában adta közre.[172] Eközben munkássága a II. világháború előtti magyar kutatási korszak eredményeire reflektált, új elemek nem, vagy csak minimális mértékben kerültek érvei közé. Így az ikonográfiai kapcsolatok sorában szaktekintélyekre – legtöbbször Fettich Nándorra, Takács Zoltánra, Alföldi Andrásra – hivatkozva megkülönböztetett belső-ázsiai, iráni, hellenizált és bizánci előképeket,[173] beszélt a dél-oroszországi – ekkor már bizánci – ötvösműhelyek hatásáról az avar, illetve volgai bolgár kultúrára,[174] és feleleventette a laposindaminták állatornamentikából való kialakulásának elméletét is – ebben az esetben konkrét hivatkozásokkal is ellátva.[175]

A Németh Gyulától származó, általa továbbfejlesztett kettős honfoglalás elméletbe László a díszítőművészetet is beleépítette.[176] Megállapította, hogy a „griffes-indás kultúra" nem jöhetett létre csupán belső, Kárpát-medencei alapokon.[177] Értelmezése szerint a növényi minták a Káma-vidéki finnugor népesség (lomovatovoi kultúra), a griffes-indás kultúra állatalakos rétege pedig az avarság közép-ázsiai csoportjainak hagyatéka,[178] azonban a magyar kutatás hagyományainak megfelelően „hellénisztikus" befolyással is számolt, amelyek véleménye szerint kelet felől, a Kárpát-medencébe érkező csoportokkal kerültek a régióba.[179] Ahogyan azután a Kárpát-medencében a finnugor (magyar) népesség magába olvasztotta az ázsiai avarságot, úgy tűntek el az állatalakok a késő avar kor díszítőművészetéből is.[180] Az avar kori sztyeppei bevándorlások feltételezett záró időpontjától (670-es évek) kezdve azonban a késő avar kortól az Árpád-korig belső kulturális kontinuitással, így a díszítőművészet és a tárgyi kultúra folyamatosságával is számolt. Ebben bevett módszere a kettős honfoglalás nemzeti-romantikus elméletének a tárgyi kultúrára esettanulmányok szintjén való rávetítése volt. Ezekben nagyobb forrásbázist megmozgató elemzéseket nem végzett,[181] hanem csak kulturális és időrendi összefüggéseik közül kiragadott, formai hasonlóság alapján párhuzamként használt jelenségeket hasonlított össze. Így két időrendi csoportra választotta, és az avar-magyar kontinuitás tárgyi lenyomataként tárgyalta a nagyszentmiklósi kincset, amelyben gyakorlatilag egyetlen, egyszerű elem, a 3. számú korsó keresztjei és Szent István pénzeinek hasonló motívuma közötti felszínes analógiára támaszkodott.[182] Következetlensége emellett is szembeszökő. Míg az avar kori

172 Ld. például László 1974 szövegközi utalásait Fettich, Alföldi, Strzygowski, Jan Dekán nevére: László 1974, 42–55.

173 László 1974, 54–56.

174 László 1974, 45–46.

175 László 1974, 52.

176 Először: László 1970, különösen 177–178.

177 László 1974, 56.

178 Korábbi feltételezését a közép és késő avar (griffes-indás) hagyaték egykorúságáról (László 1955) az 1970-es években már nem elevenítette fel.

179 László 1965, 73–75; László 1974, 57.

180 László 1974, 54.

181 László Gyula kutatói habitusát, tevékenységét a nagyszentmiklósi kincs kapcsán elemzi Bálint 2004, 82–87.

182 László – Rácz 1977, 31–32. Eközben a motívumok közép avar kori (7. század második felére keltezhető) analógiái munkájakor már rendelkezésre álltak: ld. az üllői 238. sírból előkerült varkocs-

művészet kialakulásában a döntő jelentőséget új elemeknek, – a türk leveles indák esetében valószínűleg alapvetően helyesen[183] – belső-ázsiai, majd a 7. század végén a Kárpát-medencébe vándorló új népcsoportok révén a Káma- és a Kaukázus-vidéki kapcsolatoknak (értsd: onnan érkező népességnek) tulajdonította, ennél sokkal nagyobb fokú folyamatossággal számolt az avar kor és a magyar honfoglalás kora között. Eközben „megfeledkezett" a szalagos ornamentika Kárpát-medencén kívüli kapcsolatrendszeréről, de a nagyszentmiklósi kincset korábban már az avar tárgyi kultúrában elhelyező tanulmányokról is. Ugyancsak tetten érhető László szubjektív volta akkor, amikor párhuzamainak nem megfelelő voltára és ikonográfiai félreértéseire hivatkozva utasítja el röviden J. Dekán kopt-teóriáját.[184] Tette ezt sajnos úgy, hogy közben az általa idézett ikonográfiai párhuzamok sem sokkal relevánsabbak,[185] valamint az ázsiai bronzművességben megfigyelt analóg jelenségek térben-időben távoliak. Jan Dekánhoz hasonlóan – csak éppen az ellenkező irányban – tendenciózus László állatküzdelmi jelenetértelmezése: Dekánnal ellentétben ő kizárólag sztyeppei, továbbá iráni párhuzamok köréből vezette le[186] és összemosta a két, jól elkülöníthető formai csoportra bomló tárgykört.[187]

A jelen munka tárgyául szolgáló szakterületen az 1950–1970-es évek között virágzó módszer: az, ahogyan az elmélet felállítását nem követi valós ellenőrzés, hanem a rendelkezésre álló forrásbázisból csupán az elméletet megerősítő elemekre fókuszál a „bizonyítás", egyben valószínűleg azt is jelezte, hogy az adott tudományterületen – ez esetben a kultúrtörténetben – a kutatás számára elérhető módszertani eszközökkel nem volt lehetséges a továbblépés. A helyzetet csak rontotta, hogy az ornamentika vizsgálata mint az identitás problémájára fokozottan érzékeny téma a tárgyalt korszak előtt és után is többször terhelt volt tudományon kívüli szempontokkal. Általa igen éles képet kapunk arra nézve, hogy a történeti korok kutatását mennyiben és hogyan befolyásolják egy-egy időszakban a társadalmi környezet kérdésfelvetései – vagy rosszabb esetben determinálják problémái.

Az 1970-es években a környező államok nacionalista narratíváira való objektív válaszadás lehetetlenségét jól mutatja, hogy a magyar kutatás valóban szakmai válaszát máig egyetlen, egy László Gyula által kiadott szakdolgozati témából születő, nyomtatásban megjelent munka jelentette, amely azonban a témavezetői elvárás és a kutatói megközelítés között feszülő ellentétben egyértelműen az utóbbi mellett döntött. Szőke Béla Miklósnak a késő avar művészetet érő késő hellenisztikus hatásokat vizsgáló dolgozata[188] több korábbi elméletet cáfolt (kopt teória, büsztök bizánci pénzekről eredeztetése), más esetekben a két világháború közötti kutatás

szorítókat (a nagyszentmiklósi edények párhuzamaként idézi: Garam 2002, 108–109, 34. kép).

183 Más hangsúlyokkal ld. bővebben alább, az avar kori csonttárgyak ornamentikája kapcsán.

184 László 1974, 55–56.

185 László ez esetben még bizonyos analógiákkal végzett bűvészkedéstől sem riadt vissza: a Fleissig gyűjtemény mára elveszett nagyszíjvége esetében – a szíjvégen minden jel szerint és Dekán értelmezésével összhangban valóban Dániel látható az oroszlánveremben (vesd össze Daim 1990) – Dekán tézisét cáfolandó az analógia irreleváns voltát próbálja bizonyítani (László 1974, 56).

186 László 1974, 91–99.

187 A valószínűleg sztyeppei eredetű avar és a bizánci típusú állatküzdelmi jelenet megkülönböztetését ld. Szenthe 2013a.

188 Szőke 1974.

nyomán és annak progresszív elemeivel összhangban előremutató megállapításokat tett (például: bizonyos motívumok jelentéstartalma, illetve annak hiánya a késő avar környezetben). Összefoglalása, bár maga nem hozott forradalmian új eredményeket, mégis megtisztította és kirostálta a javarészt a két világháború közötti időszakban kialakuló alapokat.

Az 1970-es, valamint az 1980-as években felélénkülő, ha nem is ornamentikai, de a díszítőművészetet is érintő, történelmi és társadalmi problémákra fókuszáló kutatások már a fejezet elején említett bezárkózást, külső viszonyítási pontoktól történő elszakadást tükrözik. Miután a Szádeczky-Kardoss Samu által közölt,[189] Kuvrat negyedik fiának, Kubernek a Kárpát-medencébe érkezését taglaló híres forráshely nyomán új, történeti bázisra került a „közép avar kori" bevándorlás tézise,[190] a késő avar kori díszítőművészet kialakulása is új időrendi fixpontot kapott. A kutatásban konszenzus uralkodott[191] – ez a vélemény máig felbukkan[192] – arról, hogy a „griffes-indás" művészet kialakulásához az impulzust e „közép avar kori" bevándorlás biztosította. (Ezzel szemben az ugyancsak felbukkanó, háromszoros bevándorlás[193] feltételezése soha nem terjedt el a kutatásban.)

A történeti interpretációk, mint a kettős honfoglalás elmélete vagy a vele szemben máig érvényes eredményeket hozó időrendi[194] kutatások mellett a magyar régészet nem jeleskedett a társadalomtörténeti kutatásokban.[195] Időrendi megállapításain túl az avar kutatásban Kovrig Ilona tett csak kísérletet a „mellékletek" – kések, ékszerek, övveretek száma – alapján társadalmi struktúrák részben László Gyula hatása alatt álló, részben német módszert adaptáló, „Besitzabstufung",[196] vagyoni hierarchia létrehozását célzó rekonstrukciójára.[197] Eközben azonban már Kovrig megállapította, hogy a módszer alapján különböző társadalmi osztályokba tartozó egyének sírjai a temetőben nem különülnek el egymástól. A szociális viszonyok temetőbeli leképeződését csak családi szinten: központi férfisírok köré rendeződő temetkezések, valamint „férfisírokhoz tartozó", női és gyermeksírokból álló családi együttesek esetében tartotta relevánsnak.

Mivel az avar kaganátust fennállásának teljes időszakában alapvetően nomád struktúraként képzelték el, a kora és késő avar kor közötti hatalmas különbséget csak annak társadalmi, gazdasági és politikai válságával magyarázhatták. Az ekkor kialakuló kép szerint a késő avar

189 Szádeczky-Kardoss 1968.

190 Régészeti alapon – a 7. század második felében-utolsó harmadában lezajló rendszerszintű változás miatt – az ekkora horderejű változásokat új népességek/etnikumok megjelenéséhez kapcsoló közfelfogás korábban is új népesség betelepülését feltételezte. A Hampel II. és III. csoport leletanyagának eltérését Alföldi két, kulturálisan eltérő, máshonnan a Kárpát-medencébe vándorló népcsoport jelenlétével magyarázta (Alföldi 1926), nyomában László 1935; Egy temető esetében: Kovrig 1963 (velük szemben a folyamatosság mellett érvelt Csallány és Horváth: ld. fent, illetve voltaképpen Fettich a gepida fémművességi hagyomány kontinuitásának elméletével: Fettich 1936).

191 Összegzi Garam 1985.

192 Pópity 2012; Somogyi 1997, 127–129; Somogyi 2005, Somogyi 2008a, Somogyi 2008b.

193 Pl. Bóna 1971, 36. j.

194 Ld. alább.

195 Egyedüli kivétel a rendkívül alapos elemzéssel az avar kor vonatkozásában Kovrig 1963, 198–223.

196 A módszerhez Steuer 1982, főleg 83–89.

197 Módszer bemutatása: Kovrig 1963, 198–199; Melléklet nélküli szolgasírok (hadifoglyok); vezető férfiak öves sírjai; fegyveres sírok: Kovrig 1963, 203–205.

kor a korai avar időszakot követően a letelepülés miatt hatalmi bázisát vesztő avar kaganátus elhúzódó válságának időszaka,[198] amelynek végén a Karoling támadás már csak a kegyelemdöfést adta meg. A történeti modell Bóna István nevéhez kapcsolódó – alapvetően kidolgozatlan[199] – régészeti adaptációja egy szigetkultúra elmélet szerint a késő avar kori régészeti anyag „belterjessége" a kaganátus bizánci kapcsolatainak elvesztése után bekövetkező gazdasági és kulturális marginalizálódásának következménye. A társadalmi és kulturális rendszer bázisát Bóna szerint is az ázsiai örökség biztosította: a jelen munka számára fontos, gazdag ornamentikus díszű késő avar kori bronzművesség gyökereit elődjeihez hasonlóan ázsiai, részben őskori előzményekből magyarázta, és egy önmagát túlélő, megmerevedő nomád kultúra lenyomatának tartotta.[200] Hiába foglalta tehát magában Bóna István elmélete a Kárpát-medencei belső társadalmi folyamatok elemzésének lehetőségét, az rendszeres kutatások és megfelelő kérdésfelvetés hiányában, krízisnarratívája miatt nem valósult meg.

A társadalom- és kultúrtörténeti kérdésfelvetések komplex elemzésében rejlő lehetőségre nézve korát megelőző példa Fettich Nándor kései munkája,[201] amelyben a szerző megkísérelt modellt alkotni az ornamentikus díszű tárgyak döntő többségét kitevő övveretek előállítási és terjesztési mechanizmusaira, lényegében a késő avar kori társadalom működésére nézve. Elmélete, amely szerint a Kárpát-medencei szinten egységes alakú és díszítésű öntvények azonossága egy központi, kagáni műhely munkájának az eredménye, a helyi fejlődés, az avar kaganátus belső folyamatai jelentőségének felismerését is magában foglalja. Az idős korában is megújulni tudó Fettich felvetésére máig nem reagált érdemben a kutatás,[202] az elfelejtett, meg nem értett ötlet maradt.

Az 1980-as évektől újra felélénkülő, tárgyi kultúrát és ornamentikát is érintő kultúrtörténeti kutatások korai fázisát ettől az irányvonaltól eltérő elemzések képviselik. Ezek Bizánc jelentőségének újbóli felismerésével, leporolásával voltaképpen az 1945-ben megszakadt gondolatmenethez csatlakoztak, miközben a két háború közötti kutatáshoz hasonlóan döntően a kulturális diffúzió hívei, a késő avar kori díszítőművészet jelenségeinek magyarázatában a Kárpát-medencéből kifelé vezető kulturális kapcsolatokra összpontosítottak. Az ekkor megjelenő eredményekben már megfigyelhető egy kultúrtörténeti perspektívájú, kulturális kapcsolatrendszerekre ismét kiemelt figyelmet fordító újraorientálódás, amely az avarkutatásban csak a rendszerváltás után teljesedett ki. A szisztematikus elemzések egyik első példája Joachim Werner Vrap feldolgozása.[203] Az eurázsiai perspektívában gondolkodó, nagy összehasonlító

198 Bóna „prefeudálisnak" – feudalizmus előttinek – nevezett (Bóna 1984, 330–331) rendszere eszerint még nem hordozza a feudális jellegeket; a dunaújvárosi telepet nagyállattartó pásztorok téli szállásának tartja. Ehhez képest Bóna 1988 már feudális jellegű avar társadalomról beszélt: Bóna 1988, 457.

199 Rövid bemutatásait ld. Bóna 1984, 327, 336; Bóna 1988, egy regionális régészeti anyag kapcsán ugyancsak röviden Bóna 1971, 254(38)–256(40).

200 Az ordosi bronzok jelentőségéhez ld. Bóna 1984, 333; a közép- és belső-ázsiai formai kapcsolatok említése Bóna 1984, 331; Bóna 1988, 458 – az utóbbi helyen sztyeppei mítoszok megnyilvánulásait látja az alakokban.

201 Fettich 1965, 96–102.

202 Nagyívű összefoglalásában Bóna István tett egy hasonló tartalmú, bekezdésnyi megállapítást a késő avar kor belső rendszerének, díszítőművészetének önálló teljesítmény voltáról: Bóna 1988, 458–459.

203 Werner 1986.

anyaggal dolgozó szerző interpretációi az újszerű megközelítés mellett is megmaradtak a hagyományos keretben, amennyiben a vrapi kincs övvereteit a Strzygowski óta megszokott módon,[204] a sztyeppei tárgyi kultúra összefüggésében értelmezte.[205] Nagyobb horderejű munka Bálint Csanád sztyeppei régészeti hagyatékot összegző monográfiája,[206] amelynek kulturális kapcsolatrendszereket illető eredményei a kutatás alapvető megállapításaivá váltak. Annak ellenére, hogy a könyv megjelenésekor már küszöbön álló, 1990-es évektől egyeduralkodóvá váló Bizánc-centrikus kutatási irányzat nézőpontjából a kötetben megállapított kapcsolatok egyes elemei talán nem tűnhettek helytállónak, Bálint munkájának mai szemmel ismét releváns voltát éppen a lokális jellegzetességek elkülönített elemzése, a regionális csoportok közötti kapcsolatok megállapítása jelenti.

Út keletről Nyugatra: egy új centrum perifériáján

A 20. század utolsó harmadában lejátszódó szemléletváltás fontos eleme egy új, nagyrészt kultúrantropológiai ihletésű, társadalomtörténeti folyamatokat több oldalról, de elsősorban kultúrtörténeti perspektívából vizsgáló irányzat megjelenése a nemzetközi tudományosságban.[207] Ennek az átrendeződésnek egyik szempontja az ornamentikakutatás nemzetközi felívelése,[208] amelyben az ornamentikát már a társadalmak vagy a társadalom csoportjainak vizuális önkifejezési eszközeként vizsgálták.[209]

Ha csak a késő avar kori ornamentika kutatásának nézőpontjából nézzük, vitathatatlan, hogy a 20. század második fele mély hullámvölgyet jelent az 1945 előtti, illetve az 1985 után ismét felívelő, sőt, a díszítőművészet jelenségeit kiemelten vizsgáló időszak között. Az ekkoriban a közép-európai kutatásba is megérkező, kulturális kérdésekre összpontosító irányzat itt azonban jelentősen más tartalommal bírt, mint az angolszász elméleti iskolák esetében. A belőle szinte teljesen hiányzó[210] kultúrantropológiai-módszertani, a kutató forradalmian új kérdéseiben megnyilvánuló „mentális reformáció" helyett csupán tartalmi változást hozott, amennyiben hozzá egy Bizánc előzményszerepét következetesen, a tárgyi kultúra szinte minden szegmensében deklaráló kutatási fókusz kapcsolódott. A mentális struktúrák tehát maradtak, csupán az azokat feltöltő tartalom cserélődött ki a keleti fókusz helyett nyugatira. A Falko Daim által megteremtett iskola nem egyszerűen a késő avar kori kultúrát ért bizánci befolyás tételének

204 Strzygowski nyomán ld. megelőzően pl. Fettich 1965, 96–97.

205 Werner 1986, 62–65.

206 Bálint 1989.

207 Az angolszász környezetből induló elméleti irányzatok a Kárpát-medencei régészetben máig leginkább az őskori kutatásban adaptálódtak; egy ritka korai kivétel Daim 1996 – e rövid összefoglalásban egyértelműen azonosítható az angolszász elméleti iskolák hatása.

208 A jelenség egy jele Riegl könyvének jegyzetekkel ellátott, angol nyelvű kiadása (Riegl 1992); ld. még Grabar 1992; Trilling 1985, Trilling 1989, Trilling 2003, illetve a stílus problémája kapcsán alább idézett műveket.

209 Ld. a bevezető szakaszban.

210 Egyetlen kivételként ld. Daim 1996 rövid, irodalmi hivatkozások nélküli problémafelvető esszéjét.

újrafogalmazását, hanem a sztyeppei világtól való elszakadást, totális szemléletváltást jelentett. E téren mindenesetre jelentősége csak a 20. század elejének paradigmaváltásához mérhető, amelynek nyomán Hampel műve egy rövid évtized leforgása alatt idejétmúlt, csupán anyagközlésként használt munkává vált.

A Kárpát-medencei környezetben és kutatási témákban a paradigmaváltás kezdete a magyarországi rendszerváltás időszakának folyamataival párhuzamos. A szovjet keretek felbomlásával magyar viszonylatban ez először a 20. századi tudományos gondolkodás ellen irányuló intenzív kritikával párosult. A paradigmaváltás előfeltétele a dekonstrukció, amely magától értetődően jár együtt a korszerűtlenné vált kérdésfelvetéseket és narratívákat képviselő karakteres kutatószemélyiségek elleni kritika megerősödésével. A korai középkor viszonylatában ez a trend – természetes módon – leginkább László Gyula, részben Bóna István munkássága ellen irányult. A magyar kutatók és a Kárpát-medencei régészeti hagyaték ekkortól kerültek vissza a nemzetközi kutatás vérkeringésébe, amely döntően egy közép-európai, német kapcsolatrendszer gyors kiépülését jelentette. A nyugati könyvtárakba nagyobb számban kiszabaduló magyaroknak ekkortól kezdve volt hozzáférhető a nemzetközi szakirodalom, valamint az elméleti iskolák ekkorra hallatlan tömegűvé duzzadó korpusza. A sajnos keveseknek elérhető lehetőség azonban kiegyenlítődést nem, legfeljebb csak egy újabb függést okozott.[211] Szembeszökő, hogy a korábbi elszigeteltség helyére lépő periférikus helyzetben a magyar kutatás helye a nyugat-európai (főleg német) centrumhoz képest körülbelül ugyanaz, mint a leginkább előnyben részesített tematikában az avar kori Kárpát-medencéé volt Bizánc perifériáján. Az „*Orient oder Rom*" szembeállítás újabb kiéleződése[212] nem véletlenül ennek az időszaknak, illetve a 20. század végének terméke, amikor az egyoldalúan hangsúlyozott keleti kapcsolatrendszer ellenhatásaként a Strzygowski féle fogalompár először jelent meg egymást kizáró ellentétpárként a Hampel B csoport díszítőművészetének jelenségeihez analógiákkal szolgáló művészetek eredetéről, kapcsolatrendszereiről, bizonyos formák keletkezésének helyéről és diffúzió módjáról, irányáról zajló vitában. Bizánc felfedezésének és a táguló perspektíva lázában a „periferiális" tárgyi kultúra szinte minden jelenségét a centrum felől magyarázni akaró kultúrtörténeti iskola nem hibáztatható: az inga ezúttal éppen az ellenkező irányba lendült ki, mint Strzygowski esetében, aki egy, az antikvitás bűvöletében élő miliővel szembeállva fedezte fel – és hangsúlyozta túl – a „Kelet" hatásainak jelentőségét. Ekkor, a 90'es évek elején a diktatúra bukása és a kultúrtörténeti irányultságú kutatások majd fél évszázados peremre szorulása egyszerre magyarázza az új eszmék – nagyrészt kultúrtörténeti megközelítések – gátszakadásszerű beözönlését az avarkutatásba, amelyek viharos sebességgel bontották le a 80-as évekig élő tudományos gondolkodás kereteit. Sajnos, ez a népvándorlás-, valamint a korai középkor kutatásában nem járt együtt az őskori régészetéhez[213] hasonló szellemi forradalommal. A közép-európai, illetve gyakorla-

211 Jelen munka szerzője a szinte határtalan, követhetetlen modern szakirodalom-dömpinget jelentő internetes világ létrejöttének határán még rengeteget köszönhetett főleg a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum könyvtárának. 2012-ig (!), a disszertáció leadásáig magyar könyvtárak alapján egy hasonló munka megírása nem egyszerűen nehéz, hanem lehetetlen lett volna, ahogyan ma is az lenne, hiszen a társadalom- és történettudományokban fontos, gyakran több évtizede megjelent munkák jelentős része máig sem érhető el az interneten.

212 Bálint 2007.

213 Ld. például csak egy kiragadott példaként a nyugati régészet, ókortudomány és kultúrantropológia

tilag német narratíváktól való szinte teljes függés esetünkben az utóbbi témáinak, megközelítési módjainak importálásához vezetett. A főleg a germán népekkel és a hagyományos európai történelemszemlélet szerint a kora középkorba vetített nemzeti etnogenezisekkel foglalkozó, problémáikat elemző,[214] német vezetéssel tevékenykedő közép-európai régészet kollektív feladata, hogy segítse a 20. századi történeti események társadalmi feldolgozását, szükségképpen vezetett a kutatási témák egyoldalúvá válásához. Eközben a magyar régészetben ezek alapvetően „tájidegenek" maradtak, pozitív, önreflexiót segítő hatásuk sem lehetett, lévén, hogy a két világháború közötti magyar régészetben a német nyelvterületen ekkoriban meghatározó szélsőséges narratívák soha nem gyökeresedtek meg.

A társadalomtörténeti megközelítések helyére az 1990-es évektől lépő új kultúrtörténeti hullám központi eleme a határokon átívelő, azokat mintegy lebontó kulturális kapcsolatok kutatása lett. Különös súlyt kapott a kultúrák közötti (Bizánc és az avarok), majd ezt a kérdésfelvetést tovább bontva a regionális, távolsági, illetve elitek közötti kommunikáció problematikája. Mellékük a 2000-es évek elejétől felzárkózott az etnikum, majd egy évtizeddel később migráns személyek és csoportok és legújabban az identitások[215] azonosíthatóságának kérdésköre is.

A 20. századi kép dekonstrukciójához vezető, emiatt alapvetően kritikai elemek közül munkám szempontjából legfontosabb a korábban magától értetődő tárgy-etnikum azonosítás elvetése,[216] a migráció mint a tárgyi kultúra stílusváltásainak, egy új díszítőművészeti csoport feltűnése egyetlen eszközének,[217] valamint a történeti dátumok régészeti adaptálhatóságának[218] megkérdőjeleződése. A lászlói és bónai világképben a késő avar művészet kialakulása egy új népesség betelepülésének az eredménye volt, a folyamat a 670 körüli, bolgár-török bevándorlás eredményeként indult be és zajlott le.[219] E modellen az első repedések a „közép avar kori" folya-

kulcsműveinek magyar fordításainak megjelenését: Asmann 1999, Renfrew 1995, Renfrew – Bahn 2001, Van Gennep 2007, amelyek néhány kivételtől eltekintve máig gyakorlatilag csak az őskor régészeti kutatásában nyertek Magyarországon polgárjogot.

214 Ld. összegzően a fent idézett Steuer 2001 és Brather 2004 tanulmányait.

215 Az irodalom egy részét az egyéni identitásokra fókuszálva áttekinti Koncz – Szilágyi 2017; összetettebb, a csoportidentitás, illetve az identitást mint történeti létezőt vizsgáló képet adnak Pierce et al. 2016 tanulmányai.

216 Ld. például Brather 2004.

217 Kritikus áttekintést ld. Burmeister 2000.

218 Ld. bővebben alább, az időrendnél is.

219 A reminiszcenciaként, vulgarizált formában máig továbbélő modell mai megnyilvánulási formája: a Bónát már nem is említő Madaras László jól mutatja, hogy a bónai modellben született elméleti struktúra hogyan épült be afféle alapigazságként a magyar tudományos köztudatba. A karcolt díszű maroslelei tűtartót közlő Pópity Dániel az avar leletanyag kiváló ismeretében – aranyozott tárgyakon, illetve a nagyszentmiklósi edényeken látható párhuzamok alapján – helyesen határozta meg a kapcsolatot a tűtartó díszítése és az elittárgyak egy szűk csoportja között (Pópity 2012, a maroslelei tűtartóhoz ld. később), azonban az elméleti bázis ez esetben is reflektálatlanul maradt. A „griffes-indás stílus" létrejöttének összekötése az onogur-bolgárok 670-re tett bevándorlásával azonban nem helytálló, illetve etnikai egységekre, sőt egy próbálkozás szerint személyes kapcsolatokra való visszavezetése (Madaras 2006, 315; hasonló formában, még közvetlenebb személyes kapcsolatot feltételezve a tárgyak és a díszítőművészet között Madaras 2007, különösen 35–38) ellen is számos érv szól. A díszítőművészeti stílus létrejötte sincs összefüggésben e jelenségekkel (A tézis kritikáját

matok beindulásának mára széles körben elfogadott korai keltezése[220] nyomán jelentek meg, amelynek nyomán világossá vált, hogy az átalakulás nem köthető egyértelműen nagy tömegű, új népesség beköltözéséhez. A döntő szemléletbeli változást azonban annak az elméleti régészeti, szakirodalomban közkeletű megállapításnak a begyűrűzése hozta, hogy a tárgyi kultúrában megfigyelhető drasztikus váltás – mint a késő avar kori tárgyi kultúra létrejötte – belső folyamatokra visszavezethető esemény.[221] (A belső fejlődés mint a késő avar kori díszítőművészet képét meghatározó folyamat lehetősége Kiss Gábor[222] és Nagy Margit[223] munkáin keresztül az ornamentikakutatásban Horváth Tibor és Csallány Dezső óta először ugyan a 20. század végén ismét megjelent, sajnos azonban alig[224] került be a szakmai diskurzusba.)

A régi lebontásának, valamint a formálódó új, saját világ elemei kidolgozásának hálátlan, a kutatás konzervatív része által sokszor, azonban leginkább csak szóban, élesen kritizált munkája összességében akkor is pozitív, szellemi és kutatási polaritást, gondolati szabadságot eredményező folyamat volt, ha jelen munka szerzője is kritikusan tekint bizonyos jelenségire. A 21. század első évtizedének mindenképpen nagy eredménye egy már nem adekvát tudományos elméleti rendszer kritikája. Eközben, ha egy új, saját rendszert, a kora középkori folyamatok koherens képét még nem is sikerült megalkotni, annak egyes építőelemeinek kidolgozása mégis nagy előrelépést jelentett. Ebben kiemelt jelentőséggel bír az, hogy mára a Kárpát-medencei tárgyi kultúra *egyes* jelenségeit a kutatás máig érvényes módon elhelyezte a térség környezetének összefüggései között, akkor is, ha a „peremkultúra" ekkoriban megalkotott fogalma valójában értelmezhetetlen kultúrtörténeti szempontból.[225]

Falko Daim a bizánci eredet tézisét először a korábban kizárólag a „keleti" kapcsolatrendszerben értelmezett griffek[226] esetében fogalmazta meg, majd az új irányzatot átfogó elméletbe illesztő nagy munkájában[227] és későbbi tanulmányaiban[228] számos tárgyra, illetve típusra kiterjesztette azt. Egyes tárgyak, tárgytípusok, valamint bizonyos formai jellemzők esetében

ld. Bálint 2004a, 54–57, illetve Bálint 2008, 56–57). A magyar kutatásban elterjedt, ám viszonylag ritkán leírt nézet valójában irodalmi hivatkozások hiányában is Bóna István szigetkultúra-tézisére támaszkodik („Sajátos, zárt régészeti anyag" /Bóna 1984, 327/ a „békés tétlenség korszakában" /Bóna 1984, 336/; ezután a tételt összegzi, szigetkultúra-elméletté fejleszti Bóna 1988).

220 Összefoglalóan ld. Szenthe 2014, 115–117.

221 Bálint 2004b.

222 Kiss 2001b.

223 Nagy 1998b, 384–385: részben Kiss Gáborra hivatkozva a geometrikus ornamentika késő római korszak óta folyamatos Kárpát-medencei jelenlétének hipotézisét fogalmazza meg. Feltételezése, hogy a „késő antik" fémöntő műhelyek a Dunántúlon a „germán és az avar foglalás korában sem szűntek meg működni", egyelőre nem igazolható.

224 Vitatkozik a belső folyamatosság jelentőségével egyes tárgytípusok kapcsán: Szenthe 2013c; eközben más motívumtípusok kapcsán a belső átörökítést elfogadja: Szenthe 2013a.

225 A peremterületi jelleg társadalomtörténeti szempontból, társadalmi rendszerek felől természetesen értelmezhető (ld. Giesler 1997, 236): éppen ez az azonban, amely nem áll meg a bizáncitól független, sajátos társadalmi és kulturális rendszert Európába „importáló" avarok esetében (ld. ehhez például Cociş et al. 2016, 65–67).

226 Daim 1990.

227 Daim 2000.

228 Kiskundorozsma: Daim et al. 2010; Daim – Prohászka 2014; Dunapataj: Bühler 2010.

megállapításai kétségkívül érvényesek, emiatt modelljének máig nagy hatása van, számos követővel bír: a Daim féle kultúrtörténeti modellt Bálint Csanád,[229] Garam Éva,[230] Kiss Gábor,[231] Vida Tivadar,[232] Bollók Ádám,[233] továbbá jelen munka szerzőjének[234] tanulmányai az avar tárgyi kultúra, valamint ornamentika számos elemével erősítették.

A kezdetben szélsőséges formában megfogalmazódó bizánci irányzat nem volt mentes módszertani ellentmondásoktól. Az irányzat programalkotó munkája, Falko Daim 2000-ben megjelent, monográfiaméretű tanulmánya[235] voltaképpen egyes tárgytípusokra alapított esettanulmányok laza sorozata. A „Dreisäulenmodell" alkalmazásával az általa elemzett tárgyak, tárgytípusok bizánci eredetét a szerző vitán felül bebizonyította, azonban a bizánci származás nem a késő avar ornamentika egésze, hanem csak az elemzett tárgytípusok esetében vehető igazoltnak. Annál is inkább, mert legtöbbjük kis esetszámával,[236] alaki és ornamentikai jellegzetességeivel,[237] továbbá legtöbbször elterjedési területével[238] is perifériás jelenség a késő avar kori tárgyi kultúra irányából szemlélve. A tárgyalt irányzat tehát nemcsak maga is diffuzionista,[239] hanem korábban ismeretlen módon centralizált, „heliocentrikus diffuzionizmusa"[240] egyetlen, kizárólagos centrum mindent felülíró hatásával számolt, e centrum többé-kevésbé – bár a legtöbb esetben viszonylag jól – bizonyítható befolyása felől magyarázza egy „periferiálisnak" nyilvánított tárgyi kultúra jelenségeit.

E második diffuzionista modell fő problémáját, vagyis azt, hogy figyelmen kívül hagyja a lokális kulturális és társadalmi folyamatokat, maga a kidolgozója, Falko Daim ismerte fel. Az avar adaptáció hatásmechanizmusainak elemzését bevezető, ugyancsak kiemelkedő jelentőségű tanulmányát (2001)[241] követően tovább cizellálva a kérdésfelvetést (2010)[242] megállapította,

229 Bálint 2000, Bálint 2010.

230 Garam 1997, Garam 2000a, Garam 2000b, Garam 2001.

231 Kiss 1999, Kiss 2001a, Kiss 2001b, Kiss 2005, Kiss 2011.

232 Vida 2000.

233 Bollók 2015.

234 Szenthe 2013a, Szenthe 2013c.

235 Daim 2000.

236 Ld. a Micheldorf-Skalistoe típusú csatok (Daim 2000, 107–109) egyetlen, vagy a rácsmintás tárgyak (Daim 2000, 93) két-három esetét a Kárpát-medencében.

237 A gombos végű és geometrikus díszű tárgyakhoz legutóbb Szenthe 2015b.

238 Ld. Daim 2000, Karte 3, elterjedési térképét: az avar tárgyi kultúra előzményeinek tartott bizánci típusok közül egyetlenegy sem fordult elő a Kárpát-medence belsejében.

239 Jellemző azonban, hogy analitikus megközelítésük ellenére is jellemző a másik szélsőségbe való átcsúszás, ahonnan minden olyan elmélet, amely nem Bizánc közvetlen hatása segítségével magyaráz egy elemet, magától értetődően hiteltelen. Falko Daim megállapítása szerint a két világháború közötti kutatásban uralkodó diffuzionista szemléletnek köszönhető az a „nagy kerülő", (Daim 1990, 274) amellyel Fettich és kortársai egészen Közép-Ázsiáig vándoroltatták az antik kultúrát, hogy azután az avarokkal visszahozassák a Kárpát-medencébe. Eközben a bizánci eredet tézise ugyanúgy diffuzionista, mint a kritizált felfogás, csupán a kiindulási centrumot helyezi át.

240 Hann 2013, 3.

241 Daim 2001, főleg 168–188, az aleppoi szíjvég és avar rokonsága kapcsán megállapította, hogy a Mediterráneumban feltűnően gyakori madáralakok a Kárpát-medencében szórványos esetek kivételével hiányoznak. A jelenség okát az avar adaptációban, a madárábrázolás tabu voltában állapította meg.

242 Daim 2010, 61–62.

hogy a bizánci és lokális (ez esetben avar) tárgyak közötti különbségtétel elvileg lehetetlen, pontosabban csak szélsőséges esetekben lehetséges, köszönhetően a két világ között zajló intenzív kommunikációnak.

A kutatásban mindazonáltal máig leginkább Daim 2000-ben megjelent tanulmányának hatásai érezhetők. Sajátos jelenség, hogy míg az avar régészeti hagyaték szempontjából periférikus helyzetben lévő, az avar anyagot mindig annak északnyugati peremvidéke felől vizsgáló szlovák[243] és osztrák[244] kutatás azonnal adoptálta a bizánci „peremkultúra"- tézist, addig a leletanyag belső rendszerével technikai okokból is jobban tisztában lévő és Kárpát-medencei perspektívában gondolkodó magyar szakmában mindig voltak kételkedő vagy éppen kritikus hangok. A bizánci hatás fel- és elismerése, a Bónai szigetkultúra-tézis és a „keleti hagyomány" hangsúlyozásának sajátos keveréke az egyes kutatók munkásságában igen eltérő módon nyilvánul meg. A Bizáncból a Kárpát-medencébe irányuló kulturális diffúzió, valamint a „bizánci peremkultúra" tézisét kritizáló magyar kutatók azonban nem léptek túl az egyes tárgyak vagy tárgytípusok elemzésének szintjén, ahol éppen a tárgyak kulturális környezetéből való kiszakítása nem ad lehetőséget valós, a bizánci eredet cáfolatára alkalmas érvek felsorakoztatására. Így alapvetően hibás az alkalmazott fő érv, amely szerint a bizánci eredet bizonyíthatatlan (tehát hamis), mivel a Kárpát-medenceiekkel azonos tárgytípusok nem kerültek elő bizánci területen.[245] A tárgyak formai és ikonográfiai jellemzői valójában jól ismertek Bizáncból, általánosabban a Földközi-tenger medencéjéből: a kora-bizánci – még inkább egy általános, mediterrán – kistárgy-kultúra technikai és technológiai jellemzői, ikonográfiája, elsődleges és másodlagos alaki jegyei[246] anyaföldjükön olyan rendszer részei,[247] amelyik nem, vagy csak összefüggéseiből kiemelt egyes tárgyak szintjén jelenik meg a Mediterráneumon kívül, jelen esetben a Kárpát-medencében. Miközben tehát egyes kutatók azt akarták cáfolni, hogy egy adott tárgy bizánci, e kérdés ebben a formában irreleváns voltára éppen a kritika célpontja, Falko Daim mutatott rá.[248]

Csak újabban jelentek meg olyan kezdeményezések, amelyek az avar díszítőművészetet, illetve ornamentikát az ontológiai szemléletnek megfelelően valóban önálló jelenségként vizsgálják, miközben figyelembe veszik az avar kultúra szelektáló tevékenységét, valamint belső folyamatainak vagy akár az avar környezet aktív alakító hatásának összefüggéseit is. Az első és egyik legfontosabb ilyen irányú kísérlet Szőke Béla Miklós tanulmánya,[249] amelyben – bár a bizánci eredet cáfolatára hozott negatív bizonyítékai a fentiek fényében nem meggyőzők – kérdésfelvetéseivel, illetve az avar kultúra belső folyamatainak vizsgálatával máig iránymutató. Szőke ekkor végleg lezárta az avar veretes öv egészének és ornamentikájának korábban újra és újra tulajdonított jelentés kérdését, amikor a leletanyag belső összefüggéseire rávilágítva

243 Zábojník 2000.

244 Breuer 2005.

245 Pl. Szőke 2001, 106–107; Szalontai et al. 2014, 188–189.

246 Ld. bővebben alább.

247 Elemzéséhez ld. pl. Baldini-Lippolis 1999, Bühler 1999, Bühler 2012, Tóth 2010, a felismerést kamatoztatja módszertani szinten Daim 2000, ezen kívül pl. Daim et al. 2010, Bühler 2010.

248 Daim 2010, 61.

249 Szőke 2001.

cáfolja ennek lehetőségét.[250] Jelen munka szempontjából igen fontos a szerző által indavirágnak elnevezett egyszerű palmettaszerkesztés avar kori megjelenési formáinak övdísz típusonként történő elemzése, amely az ornamentika és a tárgyi kultúra belső összefüggéseinek elemzését lehetővé tevő módszertani újításnak bizonyult.

Hasonlóan minuciózus, főleg a tárgyformákra fókuszáló, de az ikonográfia és az ornamentika elemeit is beemelő részletelemzések eredményeképpen jutott Bálint Csanád oda, hogy a nagyszentmiklósi kincs edényeit kizárólag az avar környezetben elhelyezhető, sajátosan Kárpát-medencei produktumnak tartsa:[251] Bálint végkövetkeztetését ugyancsak a kulturális összefüggések messzemenő figyelembevétele tette lehetővé. Végül a szintén a nagyszentmiklósi kincs egyes alakos ábrázolásait vizsgáló Bollók Ádám[252] mellett jelen munka szerzője tett kísérletet az ornamentika, illetve díszítőművészet társadalmi környezetben való elhelyezésére a késő avar kor esetében.[253] A felmutatható eredmények sora azonban rövid, társadalomtörténeti elemzésnek még önmagában kevés, legfeljebb reflexiót jelent arra a problémára, hogy a díszítőművészet nem értelmezhető a használó, illetve az azt aktívan, saját céljainak megfelelően alakító társadalmi csoportok hátterének elemzése nélkül. A Kárpát-medencei avar kaganátus a bizáncitól gazdasági, társadalmi és kulturális rendszerében gyökeresen eltérő, attól idegen rendszer volt.[254] Emiatt a centrum-periféria modellben[255] legfeljebb egy alternatív centrumként lenne értelmezhető,[256] amelynek – logikus módon – aktív alakító szerepe volt a vonzáskörzetében használt formákra, főleg pedig az ornamentikára mint társadalmi (csoport-) identitást kifejező ágensre (ehhez ld. alább).

Mindennek fényében a késő avar kori díszítőművészet mint a Kárpát-medencei korai középkori társadalmi folyamatok forrása, lényegében a társadalomtörténet feldolgozatlan forráscsoportja. Ezen az állapoton jelen kötet csak keveset változtathat: egyik célja azonban, hogy az ornamentikus díszű tárgyak társadalomtörténeti elemzéséhez szempontokkal és néhány esettanulmánnyal szolgáljon. Mielőtt azonban e gondolatmenet mentén a munkám kereteit közvetlenül meghatározó, régészeti elméleti, kultúrtörténeti alapok tárgyalásáig jutnánk, a továbblépésnek egy előfeltétele, hogy az avar kor időrendjéről alkotott képet is összegezzük.

A KÉSŐ AVAR KOR IDŐRENDJE: LELETKOMBINÁCIÓK ÉS -CSOPORTOK

Az avar kor és a késő avar kor relatív időrendjéről viszonylag nagy egyetértés uralkodik a kutatásban. A konszenzus alapját a több, mint egy évszázada megindult kutatások biztosítják, amelynek máig egyformán fontos elemei a „hagyományos", temetőkön, tárgykombinációkon,

250 Szőke 2001, 105–106.

251 Bálint 2004a, németül Bálint 2010b.

252 Bollók 2014,

253 Szenthe 2013a, Szenthe 2015a.

254 Gáll 2018; Szenthe 2018.

255 A modell rendszeres régészeti alkalmazásához ld. Champion 1989 tanulmányait; a „mag–periféria" rendszerekhez ld. Santley – Rani 1992.

256 Szenthe 2015b, különösen 240–242; Gáll 2017, 152–159.

párhuzamok gyűjtésén és összehasonlításán alapuló elemzések, továbbá újabban a nagy mennyiségű anyag feldolgozására alkalmas statisztikai módszerek.

Amikor a késő avar kor időrendje kerül szóba, valójában nagyrészt a korszak legváltozatosabb és legnagyobb tömegben előforduló „vezérleletének", a férfisírok övgarnitúráinak variábilis díszű csatjairól, vereteiről és szíjvégeiről beszélünk. Ezekhez képest minden egyéb tárgytípus ritka, formai változatossága kicsi és kevésbé jól elemezhető csoportot alkot. Jelen munka szempontjából természetesen szerencsés együttállás, hogy a késő avar kori növényi ornamentika forrásanyaga döntően ebben a tárgyhorizontban összpontosul. Mellettük az egyéb, növényi és alakos díszű tárgyak a fentiek miatt nehezen, illetve – módszertanilag is problematikus módon – főleg éppen az övek vereteinek segítségével keltezhetők.

A ma használt avar kronológia története az 1920-as évekig nyúlik vissza. Alföldi András A. Riegl és F. Zimmermann,[257] Rhé Gyula[258] és Paul Reinecke[259] munkáiból is merítő, a Hampel II. csoport avar kori voltát megállapító munkája[260] után Csallány Dezső, Horváth Tibor csakhamar pontosították e „griffes-indásnak" nevezett[261] leletanyag belső időrendi viszonyait. Horváth a vrapi lelet és a „nagyszentmiklósi jellegű leletcsoport" összehasonlítása alapján[262] a kiskőrös-városalatti 147, 158. és 165. sír övvereteit (geometrikus laposindás és poncolt kisleveles minták) a 8. század második, a 147. sír vereteit a század harmadik negyedére keltezte. A század utolsó negyedében Horváth szerint a 150. sír, a 9. század első negyedében pedig 156. és 155. sír keletkeztek. A döntően Horváth Tibor elemzésén alapuló rendszer gyorsan elterjedt,[263] és szinte változatlan formában sokáig használatban is maradt: még Bóna István is alkalmazta,[264] amellett, hogy a Horváth által inkább stíluscsoportokként meghatározott formai horizontokat a kutatás hamarosan tovább bontotta és relatív időrendi rétegekre osztotta.

Csallány Dezső az 568–670 közé, az avar kor első felére keltezett anyagban megkülönböztetett egy korábbi és egy későbbi csoportot, ezzel az avar kori leletanyagot három fő csoportra, illetve kora, közép és késői időrendi szakaszra bontotta.[265] A bizánci kultúra befolyásával jellemezhető első csoport után a 670–720 között a „griffes-indás" leletanyag létrejöttét megelőző, átmeneti periódust állapított meg, amelyre a csökkenő bizánci hatás mellett a helyi fémművesség „simalemezes", a legkorábbi csoport kelet-európai eredetű ezüstlemezes tárgyait feleleventő övveretei és a griffes-indás időszak formáit megelőlegező préselt veretek voltak jellemzők.[266] Míg az átmeneti időszakot még éremmel tudta keltezni (Szeged-Fehértó B 82. sír, Konstantinos

257 Riegl – Zimmermann 1923, 49.

258 Rhé 1924.

259 Reinecke 1928.

260 Alföldi 1926, 17.

261 Először: Fettich 1936, 98.

262 Horváth 1935, 117–118.

263 Fettich 1936, 78: lemezes téglalap alakú veretekkel kombinált öntvények után következnek időben a griffes és indás veretes öntött garnitúrák (majd: Fettich 1936, 98: „griffes-indás bronzöntés").

264 Bóna 1988, 441.

265 Csallány 1939, Csallány 1943, Csallány 1952.

266 Csallány 1939, 31–32.

Pogonatos érmének aranylemezzel bevont hamisítványa[267] alapján a 7. század végére, illetve 680–720 közé),[268] addig megállapítása szerint a griffes-indás bronzművesség kereteit csak a megelőző, illetve a rá következő időszak abszolút dátumai határozhatják meg. A brestováci és blatnicai lelet, továbbá a szerzőnél ezekkel egy fázisra keltezett nagyszentmiklósi kincs Csallánynál is a 9. századi, avar kor utáni horizont vezérlelete.[269] Csallány a Deszk D temetőből[270] és Szeged (Ásotthalom[271])-Bilisicsről[272] általa közreadott sírleletek kapcsán a késő avar kori övveretanyag belső időrendjével is foglalkozott. A bilisicsi és deszki sírokban talált övdíszek közül a laposindás típusokat (a munkámban használt terminológia szerint: geometrikus laposindás) tartotta a késő avar koron belül korábbinak, amely után a bilisicsi 1. sír rögzítőfüles-tokos, egy darabból öntött, gyöngysorkeretes, palmettamintás szíjvége és alakos díszű széles pajzs alakú veretei következtek (e temetőkből a késő avar kor eleje hiányzik).[273] Az avar kor legkésőbbi csoportjába a karéjos szíjvégekkel és poncolt mintákkal jellemzett övdíszeket sorolta.[274] Mivel ez utóbbi csoport és a magyar honfoglalás kori leletanyag között stilisztikai kapcsolatot állapított meg, a késő avar kori tárgyi kultúra végét igen későre, a 9–10. század fordulójára keltezte.[275]

A késő avar kor finomkronológiájának sarokköve Kovrig Ilona Alattyán monográfiája,[276] amely az első szisztematikus, nagy sírszámú temető elemzésén alapuló feldolgozás. Kovrig a temető létrejöttét alakító tényezők közül az időrendet tartotta meghatározónak, mellette kisebb súllyal esnek latba nála a társadalmi rétegződés[277] és az etnikai (kulturális) különbségek.[278] A hét pontban összegzett, különböző övveret-kombinációkat[279] egyértelműen időrendi sor leképeződésének tekinti. Kovrig munkamódszere és kritériumrendszere – néhány, technikai elem kivételével, amelyekkel a német kutatás H. W. Böhme révén hamarosan kiegészítette Kovrig elemzését[280] – megfelel a korabeli közép-európai kutatási módszertannak. Munkája Magyarországon hosszú időre mintává, eredményei abszolút hivatkozási alappá váltak.[281] Kovrig Ilona rendszerén a temetőelemzésen alapuló, a sírok és temetők egyedi jellegzetességeire is reflektálni tudó feldolgozások közül Magyarországon máig egyedül Garam Éva a kézirat elkészülténél egy

267 Somogyi Péter modern meghatározása szerint az utánzat eredetije a MIB 7–8, 674–681 közötti veret (Somogyi 1999, 80, nr. 70).

268 Csallány 1952, 243.

269 Csallány 1939, 32.

270 Csallány 1943.

271 ADAM 2002, 26.

272 Csallány 1957.

273 Csallány 1957, 128–129.

274 Csallány 1957, 129.

275 Ld. az előző jegyzetet.

276 Kovrig 1963.

277 Ld. Kovrig 1963, 198–223.

278 Kovrig 1963, 219–223.

279 Kovrig 1963, 156–158.

280 Böhme 1965: munkája a temetőtérképen ábrázolt jelenségek összehasonlításán és a leletkombinációk táblázatos megjelenítésén – lényegében manuális leletstatisztikán – alapul.

281 Garam 1979; Čilinská 1966; Madaras 1994; Madaras 1995a; Török 1998.

évtizeddel később megjelent[282] Tiszafüred-monográfiája lépett túl. A majdnem 1300 feltárt sírt tartalmazó temetőben Garam – az övveretek esetében már szeriációt is használva[283] – rendkívül pontos relatív időrendet állított fel, amely a Dunától keletre[284] máig az egyetlen, a közép- és késő avar kori tárgytípusok nagy részét – tehát nem csak az övdíszeket – tartalmazó, átfogó kronológiai rendszer. (A Garam által felállított időrendi csoportok érvényességét nem befolyásolja, csupán terminológiai probléma, hogy a Tiszafüred-feldolgozásban a László[285] és Kovrig által is használt,[286] a temetőt generációkra osztó időrendi séma köszön vissza.)

Nyugat-európai, illetve csak kis részben német módszertant képviselő[287] elméleti beállítottsága miatt lényegében a Kárpát-medencei avarkutatást érő külső impulzusnak tekinthető Falko Daim két, körülbelül a Tiszafüred-feldolgozással egyszerre született temetőelemző monográfiája,[288] amelyeknek azonban sajnos legfeljebb jól vizualizált relatív időrendje[289] – „Stuferendszere" – került át az avarkutatás érvrendszerébe.[290]

Garam É. és F. Daim munkáinak erénye a relatív időrend statisztikára alapozott vizsgálata. Általuk a Kárpát-medence két, egymástól távol eső, szűkebb régiójára a jelentős sírszám miatt statisztikailag is releváns időrendi rendszer áll rendelkezésre, amelyeket kiegészít Jozef Zábojník[291] kizárólag statisztikai módszert alkalmazó relatív időrendje is.[292] E kötetek megjelenése óta minden olyan munka, amely a közép- és késő avar kori tárgyi kultúra relatív időrendjét vizsgálja, döntően rajtuk és az általuk megalkotott német nyelvű terminológián alapszik.[293]

---

282 Az 1985 körül lezárt kézirat végül 1995-ben jelent meg: Garam 1995, 233. jegyzet.

283 Garam 1995, 186.

284 A sors fintora, hogy éppen ez a nagy sírszámú Tisza-menti temető mutat nagyon szoros kapcsolatokat főleg a dél-dunántúli kulturális csoportokkal (ld. Garam 2018 összehasonlító elemzését). Az elemzést lehetővé tevő nagy sírszám ennek fényében a Dunántúl felé mutató kulturális jellemző.

285 László 1955, ld. a problémát fent.

286 Az I–III. sírcsoport generációkra osztása: Kovrig 1963, 207–210.

287 Ld. Daim 1996 elméleti összefoglalását, amelyben – a kiállítási katalógus formai korlátai miatt – hivatkozás nélkül is érezhető a bevezetőben idézett posztprocesszualista irányzatok hatása.

288 Daim 1987, Daim – Lippert 1984.

289 Daim 1987, Abb. 28–29.

290 Ezzel szemben a szerző fontos megállapításainak, vívmányainak nagy része elsikkadt. Például: természettudományos és készítéstechnológiai vizsgálatok kiterjedt alkalmazása (Leobersdorf 2. kötet); a leletanyag teljességére kiterjedő statisztikai vizsgálatok (Daim 1987, 39–43); annak megfogalmazása, hogy a társadalmi rétegek között is minőségi – gyakorlatilag kulturális eltérések – révén lehet különbséget tenni, illetve ezzel kapcsolatban a tárgy vizuális szerepének vizsgálata (Daim 1987, 31); különbségtétel a melléklet és a viseleti elem között (Daim 1987, 170); összehasonlító vizsgálat a környező területek avar temetőivel (Daim 1987, 173–179).

291 Zábojník 1991.

292 Sajátos probléma, hogy J. Zábojník jelölései (SS: Spätstufe) hívószónak számító voltuk miatt nem alkalmazhatók a német kutatás számára. A döntően német nyelvterülethez kötődő kronológiai kutatás emiatt Falko Daim semleges SpA (Spätawarenzeit) jelöléseit használja, amely főleg abban az esetben jelent gondot, ha az aktuálisan használt időrendi struktúra Zábojník tagoltabb felosztását veszi alapul, illetve a „Stufék" tartalmában inkább arra hasonlít (ilyen: Szenthe 2015a).

293 Daim munkáinak és terminológiájának hatásához ld. Kiss Gábor SpA II fázisa: Kiss sematikusabb időrendi rendszere alapvetően Falko Daim rendszerét követi, azonban a késő avar kort három „

Alapvető különbség azonban Garam és Daim, valamint velük szemben J. Zábojník munkája között, hogy míg az előbbi kutatók szakaszolását stilisztikai változások és az együtt előforduló tárgyak együttesei (a temető belső rendszere) közösen hozták létre, Zábojník csak a tárgyak kombinációira támaszkodik. Így, noha rendszere az egyes tárgyak szintjén formai és stilisztikai téren tisztább, a tárgyi kultúra változásának valós dinamikáját elfedheti.[294]

Annak ellenére, hogy a rendszer egy temetőre érvényes, Garam eredményei a nagy leletszám függvényében „összavar" keretben is reprezentatívak. A szerző a késő avar kori temetőhasználatot csak három generációra, illetve fázisra (4–6) bontotta,[295] ahol a 4. generáció hozzávetőleg Daim és Zábojník I.–II. késő avar kori fázisának, az 5. generáció Zábojník III. és IV. fázisának felel meg,[296] a 6. fázis azonos Falko Daim IIIb fázisával. Garam leletek elvi során alapuló szeriációs táblázata[297] emellett gyakorlatilag megegyezik Jozef Zábojníkéval. (A 6. fázis másodlagosan felhasznált veretekből álló, „kevert" garnitúrái, amelyek megjelentek a temetőelemzésben, a statisztikában láthatatlanok).

F. Daim és J. Zábojník rendszere a Spätstufe I–II és a SpA I–II tartalmában – kisebb eltérésekkel egyes esetek besorolásában – gyakorlatilag azonos. A leobersdorfi szériában viszonylag szűk darabszámon elkülöníthető SpA II fázis Zábojníknál igen tagolt, köszönhetően az ide sorolható típusok nagy számának, valamint formai variabilitásának.[298] J. Zábojník szeriációja ez esetben egy sor olyan tipológiai megállapítást tesz lehetővé, amelyek jelen dolgozat számára is nagy jelentőséggel bírnak.[299] Zábojník szerint az SS II folyamán jelennek meg a már SS III felé mutató, párhuzamos oldalú szíjvégek, amelyeknek tokján egyes esetekben a rögzítőfül is megtalálható, illetve a tömörre öntött példányokkal szemben ugyancsak későbbi, áttört szíjvégek. A motívumok esetében a SS II fázison belül általában korábbiak a griffekkel és állatküzdelmi jelenetekkel díszített tárgyak (számos típusuk SS I kapcsolatrendszerrel bír), és később terjednek el a bőségszarus indával díszített nagyszíjvégek is.[300] Inkább a feldolgozott széria méretének lehet függvénye, hogy Zábojník kettéoszthatja Daim SpA IIIa fázisát (SS III és IV). Ezzel szemben lényeges különbség, hogy a Zábojníknál hiányzik az alkalmazott statisztikai módszerrel kimutathatatlan,[301] utolsó fázis (Daim SpA IIIb), amelyet kopott, sérült, illetve különböző időrendi rétegekbe keltezhető veretekből összeállított, hiányos garnitúrák jellemeznek.[302]

---

generációra" osztja, és hozzávetőleg a 8. század három harmadával azonosítja (Kiss 1991, Kiss 1996); Kiss 1995; Fancsalszky 2007, például 45, 119–120; Garam 1995-re hivatkozik: Szalontai 2003.

294 Zábojník által kiemelt példa egy indás szíjvégtípus (Zábojník 1991, 43. típus: Taf. 13; Daim 1987, Abb. 28, SpA I, 51, 56, 65. sír nagyszíjvége). A viszonylag kisméretű, gyakran áttört és tok helyett külön szíjszorító lemezzel ellátott nagyszíjvégek máshol is gyakran lemezes veretekkel járnak.

295 Garam 1995, Abb. 254, Beilage 3.

296 Garam generációi ezzel olyan anyagmennyiséget foglalnak magukba, amely a rendelkezésre álló abszolút időrendi sémák alapján legalább fél évszázadot íveltek át (a késő avar kor abszolút időrendjéhez ld. később): ez alapjában kérdőjelezi meg a generáció fogalmának használható voltát.

297 Garam 1995, Abb. 90, Beilage 2.

298 Zábojník 1991, 237.

299 Zábojník 1991, 236–239.

300 Zábojník 1991, 239.

301 Ezt megállapítja: Zábojník 1991, 244.

302 Elkülöníti Daim 1987, 47.

Ez utóbbi fázis Garam Évánál – Daim munkájától függetlenül – ugyancsak megtalálható.[303]

Mivel különben a tárgytípusok relatív egymásutániságában a három rendszer messzemenő egyezéseket mutat, felállítható a késő avar kori övdíszek legfeljebb minimális regionális különbségeket mutató, az egész Kárpát-medencére általánosítható időrendi sémája. A séma természetesen elvi, amennyiben a késő avar kori övveretek formai és ornamentális változásai a temetőkben tükröződő használatban sokszorosan egymásba fonódó halmazt alkotnak. Formai-stilisztikai téren, egy-egy csoport megjelenésének és elterjedésének relatív időrendjében azonban a különváló csoportok valós létezők.

Késő avar kori I. fázis

A két első, késő avar kori időrendi fázisban homorú oldalú, csúcsos aljú szíjvégek és téglalap alakú övveretek voltak jellemzők. J. Zábojník, Garam É. és F. Daim eredményei fényében az első fázisba tokos vagy szíjszorító lemezzel (az egyik oldalán nyitott tokra illesztett, öntött elem) az övre szerelt, legtöbbször áttört művű, griffekkel vagy változatos növényi mintákkal, leginkább indákkal díszített szíjvégek sorolhatók. Jellemző, hogy közöttük viszonylag sok, kis esetszámú típus található, amely nem mutatja a következő fázisban jellemző formai egységesülés jeleit. E típusok sokszor jártak együtt lemezes (vastag lemezből kivágott) testű csatokkal, továbbá ugyanilyen, de legtöbbször háromszög alakban áttört és karikacsüngővel ellátott övveretekkel. E korai övgarnitúrákban domináltak a griffes veretek bizonyos típusai,[304] a szíjvégeken legtöbbször ugyancsak griff-frízek vannak.[305] A lemezes garnitúrákkal együtt előforduló nagyszíjvégek mérete sokszor messze a késő avar korban jellemző átlag alatt maradt.[306]

Az övveretek gyakran a még préselt kivitelben is megjelenő típusok öntött változatai, négyzet vagy rövid téglalap alakúak.[307] A mintatípusokban sajátos kettősség figyelhető meg. Azok az öntött veretek, amelyeknek a kései préselt anyagban volt előzménye, az avar leletanyagban bárhol, regionális preferencia nélkül feltűnhetnek (pl. szalaghurkokra szerkesztett borostyánlevelek, amelyeknél mind a préselt, mind az öntött változatban a levél felszínét sokszor három kerek lyuk tagolja;[308] ilyen eset még a halszálkaminta[309] és a négyágú körmustra[310]). Ugyanezen verettípusok másik csoportjával azonban a geometrikus mintáknak egy másik, regionális csoportja járt.

303 Garam 1995, 416–420.

304 A típusokhoz Stadler 1990.

305 Zábojník 1991, 16–19. típus.

306 7–8 cm az átlagos 10–11 cm-rel szemben: ld. például Szirák, 7. sír (Hampel 1905, Taf. 67), Mártély 11. sír (Hampel 1905, Taf. 91 1–3); Csúny (Čunovo) 4. sír (Hampel 1905, Taf. 115); a sor hosszan folytatható lenne.

307 Garam 1995, Abb. 98, a13/1064-től a 21/368-ig terjedő veretsorozat.

308 Ld. alább, a klasszifikációt illetve gyűjtést, valamint – eltekintve a hibás interpretációtól („kígyóminta"), gyűjtést közöl Szentpéteri 1991–92.

309 Szenthe 2015b, 281.

310 Daim 2000, 93–94.

A J. Zábojník által említett,[311] illetve a szerző által korábban összegyűjtött,[312] geometrikus mintákkal díszített veretek kis esetszámú (egy-két, legfeljebb négy-öt eset) típusokat alkotnak, amelyek a Dunántúlra és Nyugat-Felvidékre koncentrálódnak.[313] A verettípusok és leletkombinációk alapján ugyancsak az I., kisebb részben a II. fázisban érik el elterjedésük csúcsát,[314] miközben azonban mintatípusaik idegenek a „közép avar kori II. fázis (MA II) préselt leletanyagában.[315]

Késő avar kori II. fázis

Az ide sorolt anyag a késő avar kori díszítőművészeti hagyaték legváltozatosabb rétegét alkotja, amely további két formai csoportra bontható (ezek Zábojník rendszerezésének megfelelően késő avar kori IIa és IIb fázisnak felelnek meg). Egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy a griffes, téglalap alakú veretek, az állatküzdelmi jelenetes nagyszíjvégek, továbbá az általában a homorú oldalú, hegyes végű, tokos nagyszíjvégek nagyrészt ebbe a fázisba, illetve annak főleg első felébe[316] sorolhatók. E tárgyakon plasztikus, a későbbi fázisokhoz képest naturális növényi minták, főleg indaminták jellemzők, amelyek között igen gyakoriak a laposindák.[317] Jozef Zábojník és Garam Éva szeriációs táblázatai alapján az időrendi szakasz második felében (IIb) olyan tárgyformák jelentek meg, amelyek a következő, III. fázisban váltak dominánssá (U alakú, gyakran rögzítőfülekkel ellátott tokú szíjvégek és a széles pajzs alakú veretek). Ezeknek jellegzetes csoportját alkotják az átlagból messze kiemelkedő méretű tárgyak.[318] A másik jellemző forma a széles pajzs és az ötszög alakú övveret. Közülük a kisebb és egyszerűbb kivitelű esetek a késő avar állatstílus homorú oldalú, hegyes végű szíjvégeivel is jellemzők, a nagy, gyakran ónozott vagy aranyozott, göngysorkeretes, összetett palmettákkal díszítettek azonban alapvetően az U alakú, rögzítőfüles szíjvégeket kísérik. A jelenség lehet időrendi meghatározottságú (ez esetben a kisebb veretek korábban jelentek meg, ami után a nagyméretű, díszes forma későbbi lehet). Lehetséges azonban, hogy a nagyobb, általában komplex díszítésű példányokhoz képest a kisebbek a késő avar állatstílus ornamentális és formai befolyása alatt keletkezett derivátumok.[319] Mivel azonban a kis méretű, formailag is egyszerűbb pajzs alakú veretek regionális elterjedése is különbözik a nagy méretű esetekétől,[320] a két változat egykorúsága, a kisebbek regionális formai trendekhez adaptált, másodlagos fejlemény volta valószínűbb. Mindenesetre a késő avar állatstílus IIa szakaszban elterjedő veretformáit látszólag folyamatosan használták a fázis végéig.[321]

311 Zábojník 2000.

312 Szenthe 2015b.

313 Tárgyalásukat ld. 527. o.

314 Zábojník 1991, 34., 35., 244. típus.

315 E két csoport eltérő jellegének okaihoz ld. alább.

316 Zábojník 1991, 237–238.

317 Definícióját ld. alább, 310–311. o.

318 Szenthe manuscript.

319 A kisméretű pajzs alakú veretek gyakran laposindás-palmettás mintatípusai kapcsán a probléma elemzését ld. alább, a 321. oldaltól, illetve főleg 328, 331–332. oldalak.

320 Ld. alább: 328. o.

321 Zábojník 1991, 238.

A IIb szakaszban változó szíjvég- és veretformákkal együtt gyakoribb lett az ornamentális keret a tárgy, illetve a mintatér körül (gyöngysor- és árkádíves keretek). A tárgyat nem ritkán az áttört minta – összetett növényi palmetta – alkotja (pl. lyukvédő veretek).[322] Ezzel egyszerre a növényi ornamentika is gazdagabbá vált. Jozef Zábojník a bőségszarus indák elterjedését emelte ki,[323] azonban a fázisba sorolt tárgytípusokon gyakoriak a sokszor egyedi, palmetta-, növényi rács- és burjánzó indaminták is.[324]

Amint J. Zábojník felosztása is jelzi, a IIa és IIb „fázis" típusai gyakran fordulnak elő együtt, időrendi elkülönülésük csak tendenciaként érvényes. A relatív időrend alapja, hogy a II. fázis anyagának van egy I. fázissal[325] és egy III. fázissal kontinuus csoportja, igazolja a szakaszolás elvi érvényességét. Mindamellett azonban a II. fázis tartalma inkább az I. „fázis" – ebben a megközelítésben inkább I. stilisztikai csoport – formai és ornamentikai jellemzőivel rokon. A II. és III. fázissal rokonságot jelentő csoportba inkább tárgyformák (U alakú, rögzítőfüles szíjvégek és széles pajzs alakú veretek) és csak néhány ornamentikai jelenség (bőségszarus és vrapi típusú leveles indák, késő antik alakos ornamentika) tartozik. A tárgykombinációk alapján megállapított időrendi besorolás emiatt jól megalapozott.[326]

Késő avar kori III. fázis

A fázis fő típusai mind Garam,[327] mind Daim[328] és Zábojník[329] rendszere szerint a két azonos lapból álló, rögzítőfüles szíjvégek és a széles pajzs alakú veretek, amelyeket az esetek döntő többségében síkból kialakított, kónuszos peremű, absztrakt hatású laposindaminták, ritkábban laposindás palmettaminták díszítenek. A veretek legtöbbször zárt, stilisztikailag és formailag egységes garnitúrákban jelennek meg. Munkámban a III. fázis hagyatékának túlnyomó többségét alkotó egyszerű leveles mintákat a „geometrikus laposindás stílus" név alatt foglalom össze.

A fázis másik jellemző csoportját késő antik jellegű alakokkal vagy jelenetekkel díszített tárgyak alkotják. E csoport a geometrikus laposindás stílussal azonos tárgytípusokat használt, csupán a IIb fázisban is jellemző díszítőelemek használatában (gyöngysorkeretek, variábilis rögzítőfülek) gazdagabb annál. Ornamentikájuk több eleme ugyancsak a késő avar kori IIb fá-

322 Ld. gyűjtésüket és elemzésüket e munka palmettatípusokat tárgyaló fejezetében, 320. o.

323 Zábojník 1991, 239.

324 A variábilis palmetták, széles pajzs alakú veretek, rögzítőfüles-tokos, U alakú szíjvégek ornamentikájához ld. alább az „Amikor nem volt divat a laposinda" c. fejezetben.

325 Ide tartozik a veretformák nagy része: homorú oldalú, hegyes végű tokos szíjvégek, téglalap alakú csüngős veretek, illetve többnyire az esetek nagy részét kitevő leveles és indavirágos minták (ld. a dolgozat értékelő fejezeteit).

326 Szemben ezzel Szőke 2001, 108–110 a zalaegerszeg-olai, a csoporttal szemben állított kritériumoknak minden tekintetben megfelelő széles pajzs alakú veretet a késő avar kor végére keltezi: esetében azonban a leletösszefüggés (többféle tárgy egy garnitúrában) inkább amellett szól, hogy másodlagosan összeállított, régi vereteket (is) tartalmazó kombinációval számolhatunk (ld. alább a késő avar kori V. fázis tárgyalásánál).

327 Garam 1995, 412–414, 5. fázisba sorolt garnitúrák.

328 Daim 1987, 147–149.

329 Zábojník 1991, 240–241.

zisbeli késő antik csoport folytatásának látszik (császárbüsztök), ennek tartalmát azonban több új ikonográfiai típus strukturálta át (frízbe szerkesztett ember-oroszlán kettős, madáralakok, faun, összetett palmettakonstrukciók).[330] Közülük egyesek ráadásul már olyan, széles, zömök szíjvégeken is feltűntek,[331] amelyek a késő avar kori IV. fázisba sorolt anyag részét képezik.

A III. fázisban egymás mellett élt tehát egy viszonylag zárt, „geometrikus laposindás" és egy késő antik formákat alkalmazó, részben a késő avar IIb fázis formáit folytató, késő antik ikonográfiai elemekkel díszített csoport. Változó tárgytípusokon azonban utóbb mindkettő kontinuus volt a késő avar kori IV. fázis anyagában.

Késő avar kori IV. fázis

A fázisba sorolt leletanyag vezérleletei a keskeny pajzs alakú veretek és a „vésett-poncolt" ornamentika.[332] A spektrum azonban korántsem korlátozódik ezekre, sőt, az egész késő avar kor viszonylatában igen összetett. A fázis jellegzetes szíjvégei egy darabban öntöttek, az áttört mintát magas perem veszi körbe (liliommintás[333] vagy a Hohenberg-Záhony típusú[334] szíjvégek). Ugyanekkor a kétlapos, geometrikus laposindás szíjvégek kisméretű, gyakran enyhén az alsó vége felé szélesedő típusa jellemző.[335] A IV. fázisban különben minden övdísztípus kis méretű a korábbi fázisokban jellemzőhöz képest. A szíjvégek között a széles U alakú, zömök, változatos florálgeometrikus mintákkal vagy laposinda-mintával díszített nagyszíjvégek ritka, de a szakaszban specifikus jelenséget alkotnak. A keskeny pajzs alakú vereteken a csepp alakú, kis levelekből álló florálgeometrikus síkminták mellett ugyancsak előfordul a geometrikus laposinda. Jól elkülönülő, jellegzetes forma a mintaszerkesztés és kiegészítő elemek alapján több csoportba (vagy típusba) tagolódó pálcikaindaminta,[336] a növényi jellegű rácsból kialakított (pl. Keszthely-Dobogó, Budapest),[337] a pikkelyes[338] és a „karéjos"[339] vagy a Szalontai Csaba által a Hohenberg-Záhony típus keretében tárgyalt,[340] geometrikus díszű szíjvégek. A dobozboglárok[341] és a lószerszámveretek bizonyos típusai (merevcsüngős, trapéz vagy pajzs alakú veretek)[342] a növényi ornamentika új forráscsoportjai a késő avar kor végén.

330 Fancsalszky 2007 gyűjtése, ld. 48. t. 1–9, 49. t. 3, 51. t. 15, 52. t. 9, 11, 53. t., 54. t. 7–13, 55. t. 1–3., 57. t. 4, 6–7. Időrendjükhöz: Zábojník 1991, 64. típusát. Értelmezésükhöz: Szenthe manuscript.

331 Ld. ezekhez a késő avar kor végi ornamentika értékelő fejezetének végén a széles U alakú szíjvégek tárgyalását, 539. o.

332 Zábojník 1991, 241–242.

333 Szalontai 1995a, Schmid 2015, 60–65.

334 Szalontai 1996.

335 Ld. például Tiszafüred 913. sír, Garam 1995, Taf. 131.

336 Szalontai 1996, Daim 2000, 156–159, illetve ld. alább, a késő avar kor végi „Sobor-Kiskőrös" csoport értékelésénél.

337 Szalontai 1995a, 129, VI. csoport.

338 Zábojník 1991, 51. típus.

339 Szalontai 1991; Kovács 2001, 203.

340 Szalontai 1996.

341 Ld. alább, a tárgytípusok tárgyalásánál.

342 Ld. főleg Csuthy 2012, Csuthy 2017.

Késő avar kori V. fázis

Falko Daim a leobersdorfi temetőben el tudott különíteni egy kései horizontot (SpA IIIb),[343] amelyben a korábbi időrendi rétegek vereteinek együttes használata volt jellemző: ugyanezt figyelte meg Garam Éva a tiszafüredi temető esetében.[344] J. Zábojník nagyobb sorozatot feldolgozó, emiatt teljesebb, de a statisztikai módszer alkalmazása nyomán a jelenséget elfedő rendszerét kiegészítve a csoport egy V. fázissal azonosítható.[345] (Ahhoz, hogy ez a jelenség kizárólag időrendi vagy általánosabb, társadalmi és kulturális hátterű-e, ld. még alább).[346]

AZ ABSZOLÚT IDŐREND ÉS A FÁZISOK HOSSZÁNAK KÉRDÉSE

Amint Csallány Dezső már megállapította, a késő avar időrend két, viszonylag biztos pontja a korszak kezdő és záró dátuma, amelyek között az egyes fázisok kezdete és vége, illetve hossza többé-kevésbé szubjektív alapon határozható meg. A tárgyi kultúrában a korai avar kor után az első, jól megfigyelhető határ az öntött horizont kialakulása, amelyet a kutatás máig a késő avar kor elejének tekint. E horizontban azonban már nem áll rendelkezésre abszolút kronológiai támpont, az utolsó *post quem* keltezést biztosító bizánci érmek a „közép avar korból" származnak.[347]

Bár már Csallánynál megjelent, a közép avar kor fogalma Kovrig Ilona Alattyán monográfiájának hatására[348] terjedt el a kutatásban. A németes relatív időrendekben megkülönböztetett szakasz természetesen már a késő avar kori rendszer formatív időszaka, így, mivel benne egyszerre zajlik a kultúra és társadalom korábbi rendszerének feloldódása és az új létrejötte, valójában nem fogható fel önálló korszakként.[349] Emiatt önálló fázisként történő megkülönböztetése kizárólag az időrendi szakaszolást segítendő indokolt. E közép avar kori átalakulás keltezésében máig párhuzamosan él egy rövid és egy hosszú kronológia, amely összefügg a közép avar fogalom tartalmának, időrendi kereteinek változó megítélésével is. Ez a fent említett okból, az abszolút időrendi támpont hiányában természetesen determinálja a késő avar kor keltezését is. A magyar kutatás a közép avar kort hagyományosan később kezdte.[350] Noha a ma uralkodó felfogás[351] szerint ennek alapját kizárólag egy történeti dátum, Kuber és a „bolgár-török

343 Daim 1987, 47.

344 Garam 1995, 416–420.

345 A kevert övgarnitúrák problémájához ld. még alább, a stílus kérdéseit tárgyaló szakaszban.

346 Ld. 81–83. o.

347 Ezekhez Garam 1992, Somogyi 1997, Somogyi 2005, Somogyi 2008b.

348 Kovrig 1963 az alattyán-tuláti temetőben a korai sírcsoport után meg tudott fogni egy 2., lemezes veretekkel jellemzett csoportot, amely után térben elkülönülve, folyamatosan következtek a „késő avar" sírcsoportok. A 2. és 3. fázis során a temetőhasználat rendszere azonban különböző volt.

349 Ld. Bóna 1988, 438–440.

350 László 1955, 179, 284–285; Garam 1987b, 193–196.

351 Bálint 2004b, 36–38.

néphullám" Kárpát-medencei bevándorlása alkotta,[352] e rövid kronológiának régészeti alapja is volt: módszertanilag megkérdőjelezhető módon azonban a „közép avar kori" folyamatot a kutatás érmekkel keltezett elitsírokhoz,[353] illetve a tárgyi kultúra bizonyos jelenségeihez kötötte.[354] Ezzel szemben a 90-es évek óta, különben a Kovrig Ilona által Alattyán esetében képviselt felfogással[355] összhangban, különböző forrástípusok alapján mind elterjedtebb az a nézet, amely a 650-es évekre teszi a közép avar kor kezdetét.[356]

A késő avar kori első fázis, illetve az öntött bronzművesség kezdetét a közép avar kori fázisok keltezésének függvényében általában 700–730 között állapították meg.[357] Figyelembe véve az esetleges regionális eltérések hatásait, a ma már természettudományos módszerrel[358] is keltezett együttesek alapján is valószínű, hogy a két időpont valójából a késő avar tárgyi kultúra horizontszerű elterjedésének időszakát keretezi: e két végpont között az valószínűleg mindenütt lezajlott a Kárpát-medencében. A körülbelül egy emberöltőn belül maradó keltezési javaslatok nagy valószínűséggel inkább kiegészítik, mint kizárják egymást, azáltal, hogy ugyanannak a folyamatnak különböző aspektusaira (elittemetkezések[359] – soros temetők létrejötte[360] – településkerámia[361]), illetve dunántúli és alföldi regionális fókuszokra koncentrálnak. Maga a késő avar kor felé mutató átalakulási folyamat (ez a „közép avar kor") már nyilván a 7. század középső harmadában megindult (ld. részleteihez a késő avar kor történeti kereteit tárgyaló fejezetet), kiteljesedése, az új kulturális egység létrejötte, és ezzel a késő avar kori öntött horizont kialakulása azonban valóban csak a 8. század elejére mehetett végbe.

352 Ld. fent, a bolgár-török bevándorlás és Kuber betelepülésének kapcsán a kutatástörténeti fejezetben.

353 Garam 1992, 145–147, 2.13–2.16. sz. együttes.

354 A hagyományosan e csoportnak tulajdonított új tárgytípusok (egyenes talpalójú kengyel, szablya, széles karú íj, gyöngycsüngős fülbevaló) alapján különíti el a csoportot Bóna 1971, 244(28)–247(31), az ugyanitt az átalakulási folyamat részeként már feltűnő jellemzők sora (a településterület északra tolódása, új temetők létrejötte, a temetőhasználat rendjének megváltozása) összemosódik a folyamat meghatározásában elsődlegesen használt és elitsírokkal (Ozora, Igar, Dunapentele) *post quem* keltezett, tárgyi kultúrában megfogható változással. Az újabb kutatások fényében a strukturális átalakulás valószínűleg egy időrendi szakasszal a tárgyi kultúra változása előtt megindul.

355 Kovrig 1963, 230–231: egyben a volgai bolgár azonosítás tézisével szemben.

356 Ld. összefoglalóan Szenthe 2014.

357 A hosszú és rövid kronológia lehetőségeit összefoglalja Daim 1987, 155–159; azóta Zábojník 1991. Nagy valószínűséggel megalapozatlanok azok a kísérletek, amelyek a 650-es évekig húzzák vissza az öntött fémművesség kezdetét. A 650-estől kezdi az öntött ipart: Cilinská 1966, 201–202; ld. még Joachim Werner a mala pereščepinoi, bócsai és vrapi leletek fényében kialakított, egymást követő elitgenerációkat rekonstruáló elméletében (Werner 1986, 65); az elméletet – hivatkozás nélkül – feleleveníti Stadler 2005, 127–128. Stadler egy közöletlen mödlingi gyermeksír egyetlen ^{14}C adata alapján helyezi a késő avar kor kezdetét a 7. század második felére, illetve 680-ra.

358 Rácz – Szenthe 2009, ld. a hajdúnánási sírok ^{14}C adatait.

359 Bóna 1971: az Ozora–Igar–Dunapentele horizonttal azonosított közép avar kori bevándorló réteg esetében.

360 László 1955: a kiskőrös-vágóhídi, illetve korábban a Tihany téri temetővel (László 1941a) László Gyula alapvetően a soros temetők megjelenésével azonosította a közép avar kori változást – strukturális szempontból abszolút mértékben helyesen. Ld. még, bár ez esetben túl korai keltezéssel: Martin 1990.

361 Vida 1999.

Az avar kor végét történeti eseménnyel, az avar kaganátus bukását okozó Karoling hadjáratokkal és hódítással keltezik.[362] Kisebb, inkább a történeti források különféle magyarázataiból származó[363] átértelmezésen esett át ugyanekkor a késő avar kor végének, illetve a késő avar kori díszítőművészet használatának záró időpontjának kérdése. A hagyományos felfogás szerint a záró időpont a Karoling hadjáratok korszaka, 800, vagy legfeljebb 810.[364] Ezzel szemben az újabb kutatás ugyancsak egy történeti forráshely, egy frank birodalmi gyűlésen említett avar követség alapján inkább a 820-as éveket, vagy még későbbi időpontot részesíti előnyben.[365] Módszertani szempontból jelentős problémát okoz, hogy a történeti eseményekkel nemcsak a korszak, hanem a késő avar kori tárgyi kultúra használatának végét is egyértelműen keltezik, így a politikai bukás után legfeljebb 20–30 éves, a tárgyi kultúra teljes eltűnéséhez szükséges időszakkal számol az avarokkal szemben „legmegengedőbb" magyar kutatás is.[366] A nyugati és szlovák kutatásban azonban az avar tárgyi kultúra vége 800–810, a Karoling győzelem időpontja lett.[367] Ezzel szemben valóban valószínűtlen, hogy a forrásokban még több mint két évtizedig feltűnő avarok tárgyi kultúrájukat, vagy legalább annak identitást kifejező részét – az öveket, lószerszámokat, fegyverzetet – a Karoling siker után egyszerre felcserélték volna egy ismeretlen és régészetileg megfoghatatlan valamire. Az sem valószínű, hogy a csak a Dunántúl nyugati felére benyomuló Karoling jellegű tárgyi kultúra[368] által fedett terület mellett máshol ne lettek volna társadalmi hierarchiák a 9. századi Kárpát-medencében: ha pedig voltak, ezeknek szükségszerűen tükröződniük kell a tárgyi kultúrában.

Valószínű tehát, hogy ma még nyitva kell hagynunk a késő avar tárgyi kultúra végének kérdését. Annál is inkább, mert a rendelkezésre álló néhány ^{14}C adat a kalibrációs görbe 9. századi platója miatt gyakorlatilag nem járult hozzá a vita lezárásához.[369] Jelen munka szerzője hajlik arra, hogy a problémát a történeti és régészeti keltezés összehangolásának hagyományos lehetetlenségében lássa. Logikus lenne, hogy a késő avar kori tárgyi kultúra utolsó aktív fázisát 800 utáni, a Karoling nyugattal kapcsolatban álló időszakként azonosítsuk. Ezután a 828-ban az északabbi pannoniai területeket érő bolgár támadás[370] (ez nyilvánvalóan az Alföldön keresztül érte el a Dunát) jelezheti azt, hogy a már a kaganátus teljes területét érő krízis általános hatalmi válságba torkollott: az alföldi területek ekkor már vagy bolgár befolyás

362 Bóna 1988, 441; Pohl 2002, 312–320.

363 A probléma eltérő szempontokra fókuszáló megközelítéséhez ld. alább.

364 Ld. Daim 1987, Daim – Lippert 1989, vagy Zábojník 1991 időrendjét: az időrend kérdéséhez ld. bővebben alább is.

365 Szőke 2014; Lobinger 2016, 143.

366 Bóna 1988, 441; Szőke 2014, 26–36.

367 Daim 1987, 159; Zábojník 1991, 248: a 800-as záródátum mellett mindketten számolnak egy lecsengéssel, amelyben azonban már csak a már meglévő tárgytípusok kerülnek földbe viselőik élete végén. Ezt a sémát követi Kiss Gábor: alapvetően Falko Daim rendszerét használja, azonban a késő avar kort három „generációra" osztja, és hozzávetőleg a 8. század három harmadával azonosítja (Kiss 1991, Kiss 1996).

368 Ld. Cs. Sós 1973, Szőke 1998, Szőke 2011, Szőke 2014.

369 Ld. Lőrinczy – Siklósi 2017.

370 Einhardi Annales, A. 828: MGH SS 1, Pohl 2018, 389.

alá kerültek vagy az itt élők legalábbis képtelenek voltak a területükön áthaladó támadók feltartóztatására. A késő avar kori tárgyi kultúra lassú eltűnésére ez esetben csak ezután, a 9. század középső harmadában–második felében kerülhetett sor. Ne feledjük: a késő avar kori falusias települések lakossága ugyanezekkel a tárgyakkal – például az e munka forrásainak döntő részét jelentő veretes övekkel – fejezte ki belső hierarchiáit, a közösség tagjai közötti (jogi?) viszonyokat, erre pedig a kaganátus mint e csoportokat össze- és átfogó hatalmi rendszer eltűnése után is biztosan szükség volt. E lokális „rendszerecskék" ereje azonban valószínűleg már csak addig terjedt, hogy a még meglévő, a kaganátus égisze alatt keletkezett stíluscsoportokba tartozó övdíszeket tovább használják. Az a vizuális káosz, a különböző stílusú övdíszek keveredése, amely e régészeti horizontot (a fent jelzett késő avar kori V. fázist) jellemzi, valószínűleg tökéletesen képezi le a régióban uralkodó politikai-társadalmi anarchiát, széthullást. A kaganátus bukását valószínűleg több évtizeddel, a lokális csoportok szintjén is szükséges presztízskifejezés kényszere miatt túlélő, eredetileg a késő avar kaganátus-reprezentációhoz kötődő tárgyi kultúra maradványai végleg csak a 9. század második felében tűnhettek el (A folyamat részleteihez ld. alább, a történeti összefoglalásban.) E hipotetikus, bár valószínű forgatókönyv körülbelül egy időrendi fázissal (kb. 30 évvel, egy hérodotoszi emberöltővel) több időt „hagy" a még élő avar kori tárgyi kultúrának. Érvényességéről jelen kutatási helyzetben azonban nem dönthetünk.

A főleg a késő avar kori tárgyi kultúra, illetve ornamentika végének kérdésében érzett bizonytalanság miatt munkámban alapvetően tartózkodom az egyes fázisok, stílusok és formai csoportok abszolút időszakokhoz való kötésétől: ha erre valahol mégis javaslatot teszek, az mindig hipotetikus érvényű. Ezt nemcsak a záró dátum nagyfokú bizonytalansága, hanem a tárgyi kultúra típusainak használatát irányító tényezők ismeretlen volta is indokolja. Bizonyosnak vehető tény, hogy a gyakorlatban egy-egy fázis a hagyományosan belé keltezett verettípusok gyártásának – és főleg használatának – nem abszolút kerete. Az egymás után következő fázisok során már csak azért is számolnunk kell a korábbi fázisok típusainak egyre heterogénebb halmazának jelenlétével, mert a késő avar kor utolsó időszakában minden jel szerint valóban viszonylag nagy számban kerültek (vissza?) a használatba a korábbi fázisok formáiból összeválogatott kombinációk. Az egyes csoportokhoz tartozó garnitúrák számában mutatkozó különbségek, azok kulturális szimbólumrendszerekben való leképeződésének ismeretlen volta,[371] valamint a díszövek használatának ugyancsak gyakorlatilag ismeretlen körülményei csak még inkább hangsúlyozzák a relatív időrendi szakaszokhoz társuló abszolút dátumok, más szóval a fázisok hosszának logikai konstrukció voltát.

ORNAMENTIKAI ADATBÁZIS ÉS STATISZTIKA

Ahogyan a fentiekből kitűnik, a nagy sorozatokon alapuló, reprezentatív kutatások máig leginkább egy megbízható relatív időrend kialakítását célozták, ennek érdekében pedig a hagyományos módszerek mellett csak a szeriáció nyújtotta lehetőségre építettek. Mivel munkám célja

371 Például: volt-e változás a díszöv társadalmi jelentőségében, az övviselők számában vagy az övvel temetés szokásrendjében a késő avar kor folyamán?

ettől különböző, formai-stilisztikai kérdésekre összpontosít, elemzésem szükségszerűen eltérő jellegű adatbázison és más statisztikai módszeren – korrespondenciaelemzésen – alapul.

Az adatbázisba a késő avar kori ornamentika anyag túlnyomó tömegét alkotó övdíszek kerültek. Más tárgycsoportok (például tűtartók, fémedények, lószerszámveretek) övdíszekkel egy adatbázisban való szerepeltetése a különféle funkció és eltérő kontextus miatt módszertanilag problematikus, elenyésző mennyiségük miatt jelentőségük statisztikailag alulreprezentált vagy mérhetetlen lett volna. Más tárgycsoportokból ugyanezen okból, a kis esetszám miatt nem készült adatbázis. A forrásanyag kiegyensúlyozatlansága[372] miatt az övdíszek statisztikai eszközökkel alátámasztott elemzésének eredményeit vethettem össze a többi tárgycsoport vizsgálati eredményeivel. Amint az összehasonlító elemzés utóbb megmutatta (ehhez ld. alább), az övdíszekben felfedezett formai csoportok és trendek megnyilvánulnak egyéb tárgycsoportokban is.

A statisztikai elemzés az övvereteken keresztül a késő avar kori tárgyi kultúra – illetve annak egy társadalmi presztízsben is fontos szegmense – belső rendszerének vizsgálatára alkalmas. A tömegesen készült tárgyakon keresztül olyan mintázatok nyilvánulhatnak meg, amelyek társadalmi struktúrák, belső kommunikációs rendszer, időrendi változások eredményeképpen jöttek létre.

Az adatbázisból kimaradó, illetve a domináns tárgy- és ornamentikatípusok által elfedett tárgycsoportok – fémedények, lószerszámdíszek, csont tűtartók, illetve az övdíszek kiemelkedő minőségű vagy regionális jellegű esetei – azonban gyakran igen fontosak a késő avar kori ornamentika kulturális kapcsolatrendszerének, az ornamentika külső és belső mintáinak, illetve valószínűleg a társadalmi elit azonosításában is. Emiatt az elemzés kettős: az itt bemutatott statisztikai elemzésen túl a későbbiekben nagyrészt a késő avar kori tárgyi kultúra kulturális kapcsolatrendszerének elemzésében támaszkodik olyan tárgyakra, amelyek statisztikai vizsgálatra alapvetően nem alkalmasak.[373]

Az adatbázis szempontjai és a változók

Az adatbáziséptés során alapvető szempont volt, hogy a késő avar kori övdíszek minél komplexebb formai-tipológiai leírása szerepeljen benne. Az adatbázisban egy sorba kerülő egység egy tárgy, illetve egyetlen (sír)együttesből előkerült, azonos tárgysorozat (végeredmény 3832 sor). A változók terén arra törekedtem, hogy ezek mindig a lehető legkisebb, tovább nem osztható formai jellegek legyenek. Azáltal, hogy az adatbázis változói nem komplex típusok, a kutatói szubjektivitás veszélye minimalizálható. A végül 143 változót tartalmazó, „presence-absence" jellegű leíró rendszer tartalmazza a szakirodalomban máig időrendi vagy kulturális csoportalkotóként relevánsnak talált tárgyformákat, díszítőelemeket, míg a változók zöme a növényi ornamentika stilisztikai és formai jellemzőit rendszerezi. A stilisztikai jellemzők (plasztikus minták – síkból kimetszett minták – síkminták) mellett egyes kulturális jellemzők, mint a minta hátterének poncolása is helyet kapott közöttük. Magát az ornamentikát a minta alapszerkezete (hullámzó inda – líra alakú palmetta – hasított palmetta – liliom jellegű palmetta – palmettafa/kandeláber) és szimmetriaviszonyai jellemzik, az utóbbiak megkülönböztetve szerepelnek

372 Ld. a különböző tárgycsoportok tárgyalásánál az első elemző fejezetben.

373 Ld. bővebben a bevezető fejezetekben.

abban az esetben, ha többletinformációhoz jutunk általuk. Így a minden palmettára jellemző tengelyes szimmetria mellett megjelenik a kettős tengelyes szimmetria vagy a komplex szimmetriaviszonyok fogalma. E két utóbbi bizonyos ornamensekkel társulva önmagában is mintákat alkot (az adatbázisban, így a kutatásban liliommintának nevezett jelenség a hármaslevél és a kettős tengelyes szimmetria változó révén szerepel).

A változók következő csoportját az állandósult, komplex motívumként szereplő ornamensek, hármaslevél, indavirág, két- és háromlevelű félpalmetták, illetve az összetett virág- és levélkonstrukciók alkotják. Az azonos formában ismétlődő motívumkombinációk esetében az önálló változóként való felvételt indokolta, hogy míg egyes összetevőik elemi motívumként is felbukkannak az anyagban (ld. később az indavirág vs. önállóan előforduló hármas levélseprő problémájának elemzését), az előzetes anyaggyűjtés és elemzés során beigazolódott, hogy a két csoport különböző tárgyformai és ornamentikai kontextusban fordult elő. Ez esetben tehát a változók létrehozása során vállalnom kellett a csoportalkotás szubjektivitása jelentette kockázatot. Egyéb esetekben a legkisebb ismétlődő elemi egységek (motívumok) változóként való szerepeltetésére törekedtem (növényi jellegű elemek, mint különböző alakú levelek és a mintákon alkalmazott kiegészítők, mint bőségszaru, csomótípusok, áthajló és ízesülő indaszár). Kiegészítő szempontként az összetett díszítésű tárgyak esetében a növényi minták mellett megjelenő egyéb – alakos – mintatípusokat is feltüntettem.

A korrespondenciaelemzés eredményei

Az így létrejött adatbázis csak különböző szűrések után biztosított elemezhető eredményt, miközben a korrespondenciaanalízis saját értékei a változók nagy száma és az anyagban élesen elkülönülő csoportok hiánya miatt rendre nagyon alacsonyak voltak. A legkomplexebb, egyszersmind a legteljesebb eredményt a nagyszíjvégekre szűrt adatbázis korrespondenciaelemzése hozta. A nagyszíjvégek a késő avar kori ornamentális díszű tárgyi kultúra nagy esetszámú csoportja (az adatbázisban 793 növényi díszű tárgy szerepel). A tárgytípus egyrészt minden övgarnitúrának része, másrészt viszonylag nagy méretével már összetett díszítések, illetve minták megjelenítésére alkalmas, miközben e tárgyak az övgarnitúrák legalaposabban kivitelezett elemei, amelyeken minden olyan díszítőelem megjelenik, amely más tárgytípusokon is megtalálható. A korrespondenciaelemzés saját értéke továbbra is alacsony, amely a használt változók 793 esethez viszonyított nagy számának (84 változó) eredménye: emiatt az elemzés reprezentatívnak tekinthető. A változók számának további csökkentése a pontfelhő képén csekély mértékben változtatott (a szíjvégek rögzítőfül formáinak, bizonyos részletek, mint a poncolt felszín, illetve a 25% alatti relevanciájú változók kiiktatásával az ábrán látható, 1–2. tengelyt mutató pontfelhő homorú íve elkezdett eltűnni, a felhő alakja egyre jobban közelített a háromszöghöz).

A végül itt közölt korrespondenciaanalízis grafikus ábrája két erős sűrűsödést és egy azok felé távoli csúcspontból irányuló, laza pontfelhőt tartalmaz (*1. kép*), amelynek az 1–2. tengelyen a két nagy csoporttól legtávolabbi részén egy harmadik, kisebb centrum fogható meg (*1. kép 1*). Az 1. és 3. tengelyt ábrázoló pontfelhőn (*1. kép 2*) megfigyelhető, hogy annak középső harmada az alsó, sűrűbb mező fölött egy palástszerűen szétterülő, laza mezőt is magában foglal.

A felvett változók függvényében a pontfelhő ornamentikai és stilisztikai csoportokat jelenít meg. A pontfelhő bal szélének csoportjában a geometrikus laposindás stílus esetei halmozódnak (ld. a változókat megjelenítő ábrán: *2a–2b kép*). A rögzítőfüles-kétlapos, U alakú szíjvégek és a

síkból kimetszett minta változója itt gyakorlatilag együttáll a laposindás mintákkal. A szíjvégek rögzítőfülei közötti különbség a növényi ornamentika szempontjait követő analízisben nem jelent jelentős eltérést. Tőlük tárgyformai szempontok (tokos, homorú oldalú, hegyes nagyszíjvég változó) távolítják el jobb felé a kisebb sűrűségű, másik laposindás csoportot. A kisebb sűrűség annak köszönhető, hogy e tárgyakat egyszerre több változó határozza meg (griff, állatküzdelmi jelenet, indavirág, húsos levélhorog, éles levélhorog, stilizált fürt), illetve a tárgycsoport szoros kapcsolatban áll több további, azonban kisebb jelentőségű változóval (rögzítőfüles-tokos nagyszíjvég, szíjszorítólemezes nagyszíjvég, borostyánlevél, háromlevelű félpalmetta).

A két laposindás mező közötti határon áll a mindkettőre egyaránt jellemző laposinda és kétlevelű félpalmetta változó, valamint ide súlyozódnak az áttört levélfelület változói is). E két mezőből az 1–2. tengelyt megjelenítő ábrán hosszan elnyúló, laza pontfelhő nyúlik ki, amelynek végét újabb, kisebb sűrűsödés képzi. A lazábban elhelyezkedő változók közül legfontosabbak az akantuszlevél, rögzítőfüles-tokos és a tokos U alakú nagyszíjvég, amelyet kiegészít

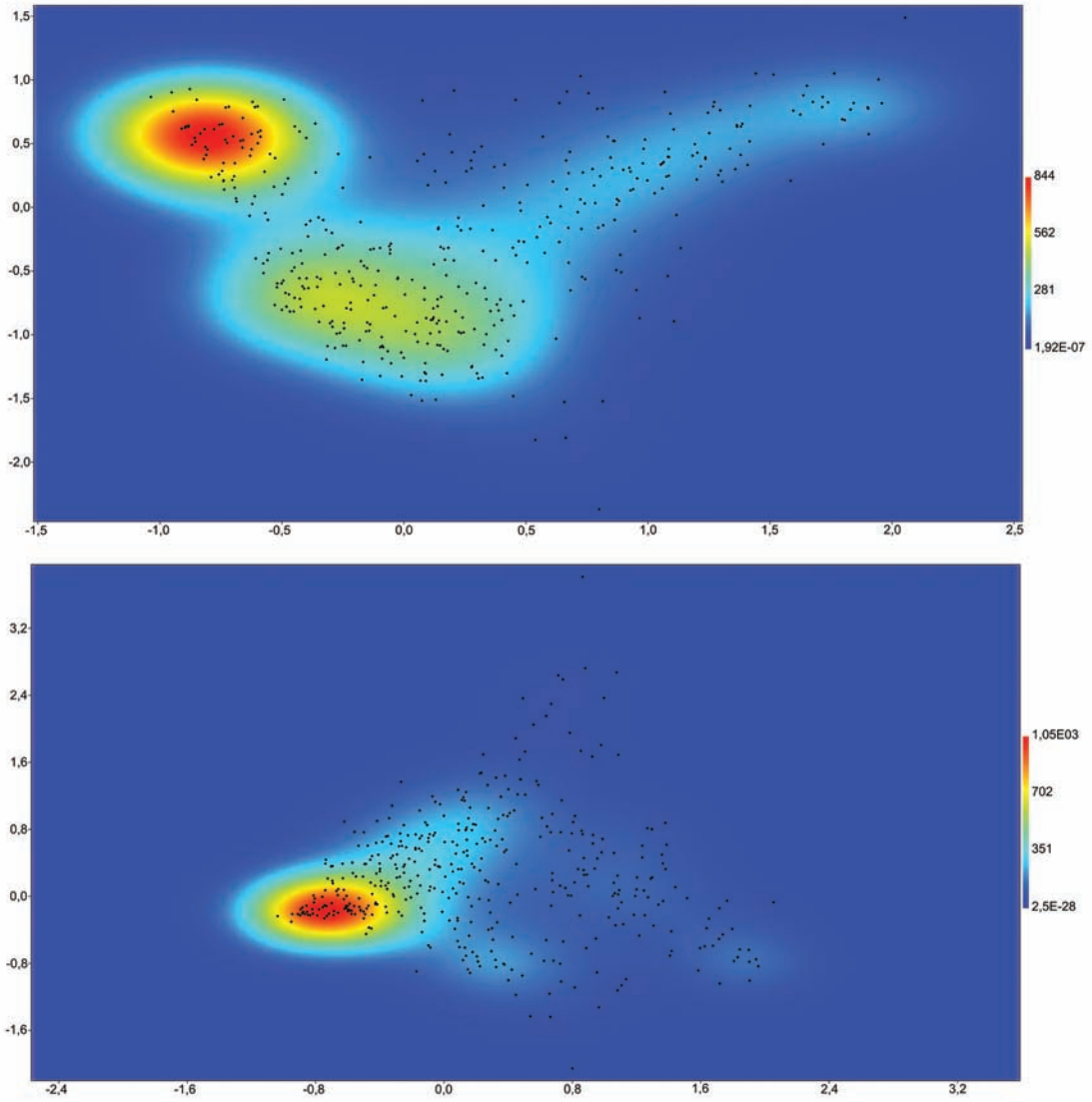

1. kép A korrespondenciaelemzés esetsűrűségét jelző ábra (kernel density statisztika)

a gyöngyözött rögzítőfül változója, ezenkívül a kettős tengelyes szimmetria. A sok, kisebb esetszámú vagy egyedi tárgy alkotta pont között az egyetlen sűrűsödést a rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégeken ábrázolt kettős tengelyes szimmetrikus minták határozzák meg. Az 1. és 3. tengelyen látható, laza, sátor alakú felhő változói a teljes avar leletanyag szempontjából kisebb jelentőségűek (ld. a *3a–3b kép* mennyiségeit).

E ponton áttérve a pontfelhők tartalmának elemzésére, megállapítható, hogy ez utóbbi változók azok, amelyek a kutatásban vagy az e munka későbbi fejezeteiben összegyűjtött analógiák alapján közvetlen mediterrán-antik előzményekkel bírnak (ötszirmú indavirág, ötszirmú liliom, gránátalma, ízesülő szár, különböző összetett „virág", vagyis palmettakonstrukciók, szőlőlevél, gyöngysorkeret, gerezd alakú csomó, illetve a tokos, U alakú nagyszíjvég és rögzítőfüles változata).[374] Velük szemben a pontfelhő bal alsó harmadának és az attól jobbra elterülő mező erős sűrűsödését az avar környezetben túlnyomó, főleg a laposindalevelek és kétlevelű félpalmettás hullámzó indaminták rögzítőfüles-kétlapos, U alakú és tokos, homorú oldalú, hegyes nagyszíjvégeken megjelenő változatai alkotják. A legnagyobb esetszámú és legzártabb típusok ezen belül is a geometrikus laposindás (GL) nagyszíjvégek. Az ezektől főleg a tokos, homorú oldalú, hegyes végű szíjvégek, indavirág, állatküzdelmi jelenetek és griffek révén elhúzott, lazább pontfelhőt a korábban általam „késő avar állatstílus" név alatt összefoglalt[375] jelenségcsoport (AS) alkotja. E két csoport együtt teszi ki az elemzett forráscsoport eseteinek nagy többségét, amelyek mellett már csak a „liliommintás" nagyszíjvégek körül jelentkezik markánsabb sűrűsödés. A nagyszíjvégek esetében atipikus, illetve ritka síkminta, illetve „kisleveles" – csepp alakú levelekből összeállított – minták az 1–2. tengely ábráján az ív végei közötti felületre kerültek. E jellemzők azonban, ahogyan egyéb verettípusok – így főleg a keskeny pajzs alakú és lyukvédő veretek – mutatják, mind a geometrikus laposindás, mind a liliommintás szíjvégekkel jellemzők.[376]

Összegezve a korrespondencia analízis eredményeit: a megfogható három csoport – természetesen nem időrendi sorban – a GL, az AS és a legkisebb a liliommintás szíjvégek és egyéb liliom jellegű palmetták, mediterrán formák által meghatározott geometrikus jellegű csoport (MG). Főleg az első kettő alkotja a késő avar kori növényi ornamentika legerősebb ornamentikai szubsztrátumát, amelyre – ezt az 1. és 3. tengely analízise igen szemléletesen ábrázolja – ritka, alapvetően időrendi preferencia nélkül a teljes késő avar kori díszítőművészetben fel-felbukkanó, mediterrán, illetve antik eredetű formák rétegződtek rá (MA). Az utóbbi elemek kiegészítik és színezik az alapvetően egyszerű, laposindás és leveles indaminták által determinált képet.

A pontfelhő jól szemlélteti azt a korábbi megállapítást, hogy a laposindák, állatküzdelmi jelenetek, griffek és indavirágok a késő avar díszítőművészet teljes mértékben adoptált, saját elemei.[377] Ebből következik, hogy alkalmazásuk dinamikája kizárólag vagy leginkább csak a

374 Ld. a kutatástörténeti bevezető utolsó szakaszát.

375 Szenthe 2013b.

376 Zábojník SS IV fázisa, ld. Zábojník 1991, 240–241.

377 Ld. az elemzés vonatkozó fejezeteiben: az egymással közeli rokon változatokból álló folyamatos mező az öntési technológiával készült, nagyrészt egyedien mintázott (ennek következményeihez ld. Szenthe 2012b, Szenthe 2016, 353–357), lokális változatok nagy száma miatt a helyi előállítás jellegzetességeire nézve is forrást jelent.

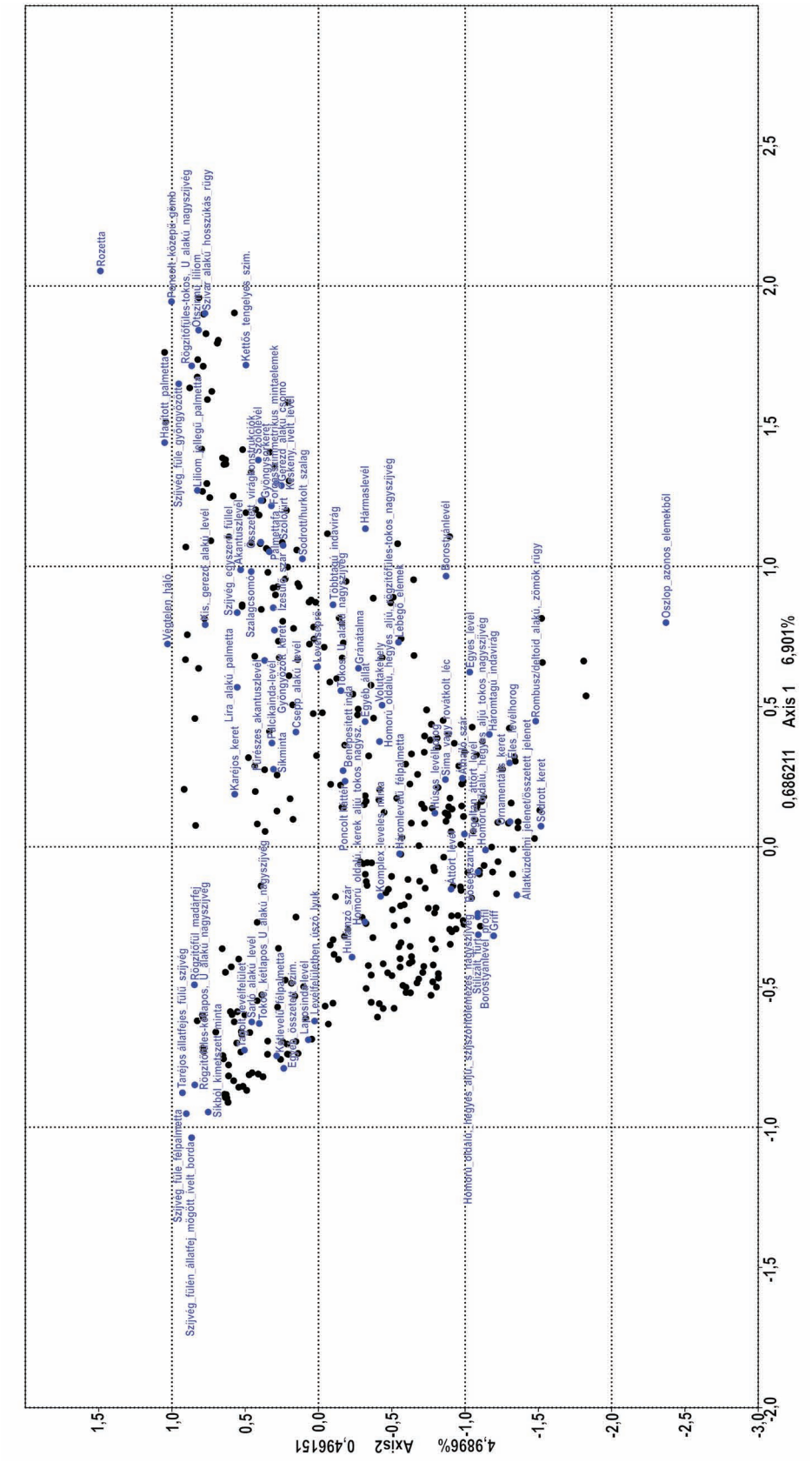

2a. kép. A korrespondenciaelemzés változói. 1–2. tengely

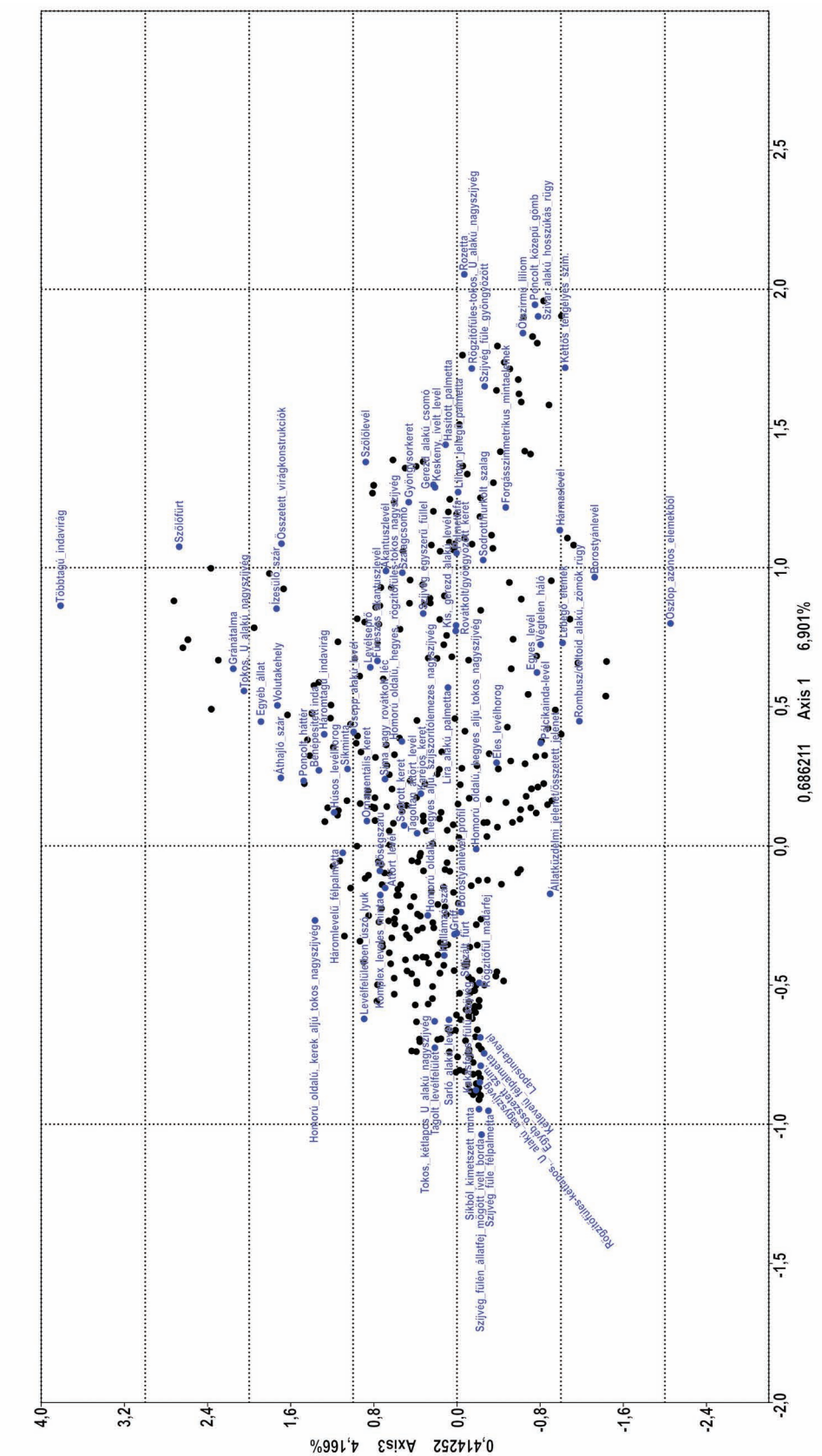

2b. kép. A korrespondenciaelemzés változói. 1. és 3. tengely

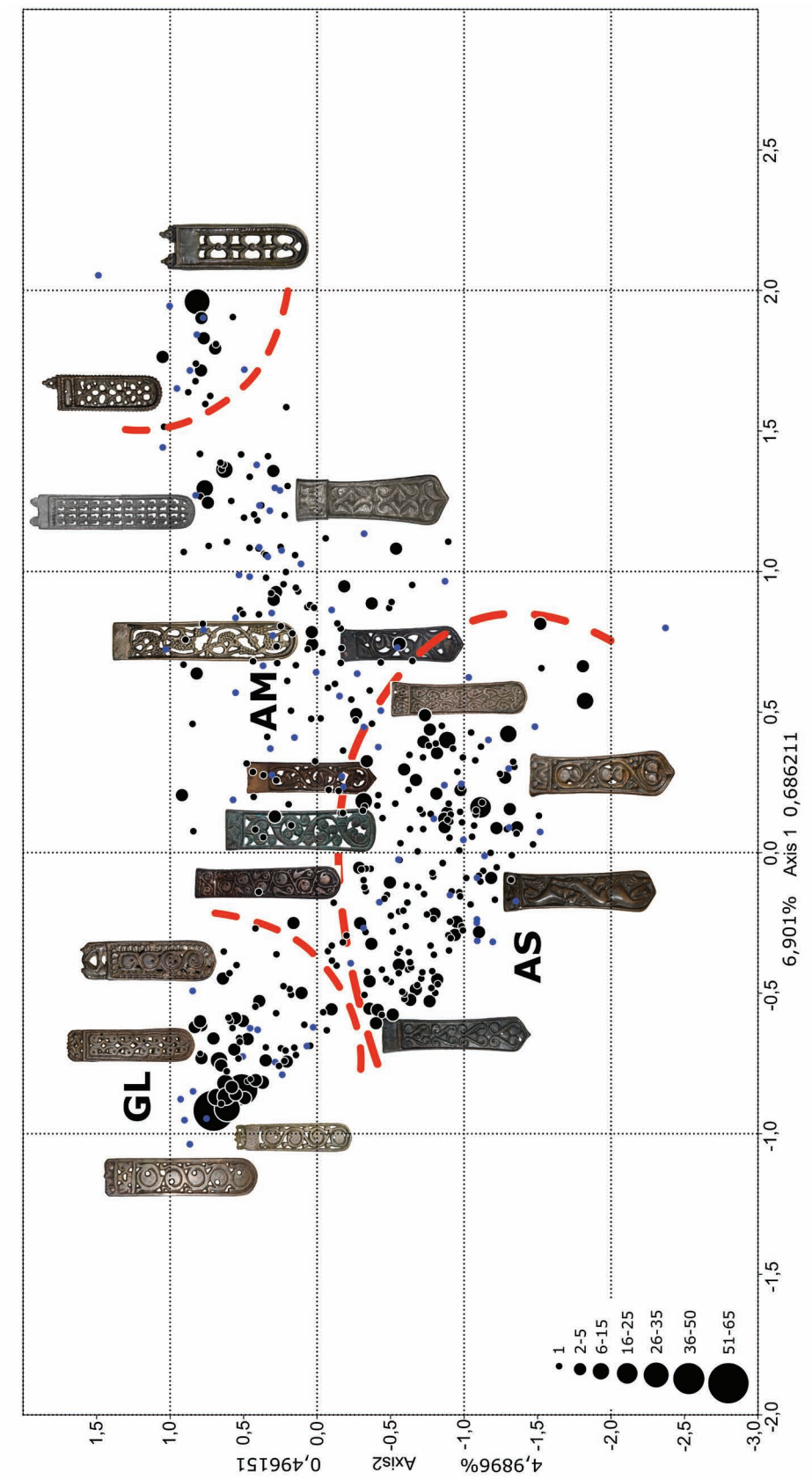

3a. kép. A korrespondenciaelemzés pontfelhője a változók jelzésével és az esetek mennyiségi adataival. 1–2. tengely

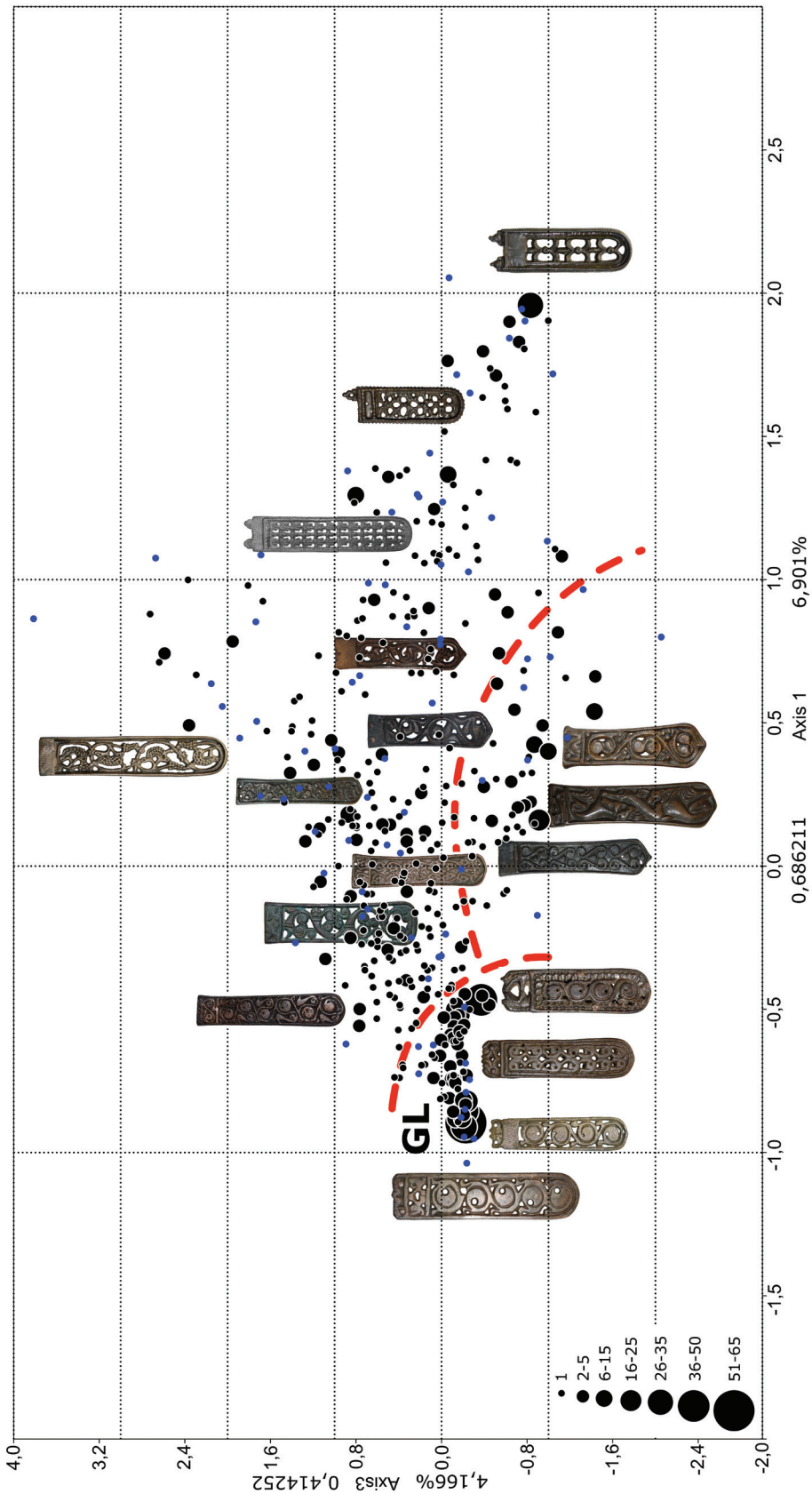

3b. kép. A korrespondenciaelemzés pontfelhője a változók jelzésével és az esetek mennyiségi adataival. 1. és 3. tengely

Kárpát-medencei ornamentika belső rendszerére enged következtetni. Ezzel szemben az ezekbe a csoportokba felülről-kívülről beleszűrődő, az összképet befolyásoló változók olyan minőségek, amelyek széles körben megtalálhatók a Kárpát-medence környezetében.[378] Főleg az 1. és 3. tengely felőli nézetben szemléletes, ahogyan az avar rendszerre a környezet vizuális világa palástként borul rá. A „saját", avar kulturális elemeket jelölő változók vízszintes tengelyt követnek a felhő alsó harmadában, míg a külső, mediterrán kapcsolatrendszer változói e fölött, sátor alakban jelennek meg, egy erősebb, ferde tengellyel a felhő jobb peremén. Ez a tengely a liliommintás nagyszíjvégek környékén találkozik a vízszintes mezővel.

Amint a Jozef Zábojník szeriációs vizsgálatainak eredményével való összehasonlítás mutatja, a korrespondenciaelemzés időben nem közvetlenül egymás melletti fázisokba keltezhető anyagot vont össze. Formai-stilisztikai alapon egymáshoz közel került a különböző leveles, kétlevelű félpalmettás laposindaminták (GL és AS) két időrendi csoportja (Zábojník SS II és III, illetve II. és III. késő avar kori fázis), amelyek között időrendileg egy sor olyan mediterrán jellegű forma foglal helyet, amelyek a korrespondenciaanalízis pontfelhőjében a ritka szóródású csúcsot (AM) alkotják. A jobb szélen lévő sűrűsödés (MG), amely struktúrájában a ritka, elnyúló pontfelhő vége az 1–2. tengelyen, az 1. és 3. tengely elemzésén a mediterrán formákkal jellemezhető változók alkotta mező alsó végén foglal helyet. Helyét két változó, a „rögzítőfüles-tokos, U alakú nagyszíjvégek" és a „kettős tengelyes szimmetria" határozza meg, a pontcsoport a kutatásban liliommintás nagyszíjvégeknek nevezett csoporttal azonosítható.

Az összevont típusokkal dolgozó, szeriációs módszerrel szemben[379] a változóként a legkisebb formai jellegekkel dolgozó korrespondenciaelemzés tehát eltérő eredményre jutott. Az elemzés eredményét mutató grafikus ábra beváltotta az adatbázisépítés célját, rajta az elemzett övdíszek, illetve ornamentikájuk stilisztikai csoportjai rajzolódtak ki. E stilisztikai csoportok közül három tisztán elkülönül egymástól. Közülük a geometrikus laposindás stílus és a késő avar állatstílus a késő avar kori övdísz-hagyaték zömét alkotja. A pontfelhő másik felén lévő lazább halmaz értelmezése összetettebb, benne részben a közvetlenül a Kárpát-medence környezetében alkalmazott formai jellegekhez köthető jellemzők dominálnak. Ez alapvetően egy avar tárgyi kultúrát érő külső befolyást jelez, azonban a két nagy sűrűsödésre ráterülő „palást" egyben a korszak Kárpát-medencei elitkultúrájának lecsapódásaként is értelmezhető. A két lehetőség természetesen nem kizárja, hanem sokkal inkább kiegészíti egymást. A késő avar kori elit környező világgal tartott kapcsolatai logikus módon éppen a nagyrészt a „bizánci" fogalma alatt összefoglalt formák Kárpát-medencei megjelenésében válhatnak régészetileg is kézzelfoghatóvá. Ez a „bizánci kapcsolat" – a munka értékelő fejezeteiben megfogalmazott eredmények vagy sejtések előrevetítésével nevezzük ezt azonban csak külső kapcsolatnak – természetesen nem csak az elitkultúrában jelent meg. A pontfelhő folyamatos sűrűsödése azt mutatja, hogy e formák bekerültek az átlagos minőségű tárgyi kultúra csoportjába is; az 1. és 3. tengelyt ábrázoló pontfelhő „sátra" aljának szétterülő volta szerint ez a teljes késő avar kori

378 Ld. a kutatástörténeti bevezetésben főleg az utolsó szakaszt: e változók megfelelnek azon formai jegyeknek, amelyeket a kutatás a kora bizánci tárgyi kultúra égisze alatt helyezett el. A pontfelhőben ide kerülő tárgyak például a nagyméretű és széles U alakú szíjvégek csoportjába tartoznak (ld. e munka III. részében, az utolsó elemző fejezeteket), illetve az azokkal együtt előkerülő, egyéb övveretek (például széles pajzs alakú, palmettadíszes veretek) sorolhatók közéjük.

379 Zábojník 1991, Garam 1995, Daim 1987.

ornamentikára jellemző. Bizonyos formai csoportokban, amint azt a liliommintás szíjvégek és közvetlen környezetük sűrűsödése mutatja, ezek a „mediterrán formák" meghatározóvá is váltak a késő avar kori tárgyi kultúra széles rétegében. Ez, mint azt az időrend problémájának tárgyalásakor bőven hivatkozott szeriációval való összehasonlítás jelzi, gyakorlatilag bizonyos időszakokban történhetett meg, mint a késő avar kor legvégén, illetve a késő avar kori II. és III. fázis határán.[380] Máskor, mint a GL és AS pontfelhője sugallja, a késő avar övdíszek tömeges rétegének ornamentikáját alapvetően saját, belső trendek határozták meg, amelyek önálló, avar stílusok eredőjének tűnnek. Az, hogy e dinamika milyen tényezőkre vezethető vissza, talán a késő avar kor egyik legérdekesebb kutatási problémája, amely azonban csak említés szintjén kaphat helyet e munkában, lévén, hogy alapvetően nem csupán ornamentikai, sokkal inkább komplex társadalomtörténeti kérdés.[381]

Az ábrán megfigyelhető különbségek magukban foglalják azonban azt a problémát, hogy vajon a késő avar korban az övdíszek elterjedt típusai, a nagy stílusok ornamentikája, formakincse mennyiben és hogyan reflektált a saját elitkultúrára (vagy éppen milyen befolyást gyakorolt arra), illetve mennyit, milyen csatornákon keresztül merített a Kárpát-medencét övező világ díszítőművészeteiből. A korrespondenciaelemzés tehát további, kultúr- és társadalomtörténeti kérdéseket állít az időrend kapcsán feljebb felmerültek mellé. Az ornamentális díszű tárgyak életútja, kulturális és társadalmi szerepük és a stílus szerepének, hatásmechanizmusainak problémája máig vitatott kérdések, amelyek tárgyalása után még egy átfogó történeti modellt is vázolnunk kell a késő avar korra, amelyben azután a társadalmi és kulturális vonatkozások elhelyezhetők lesznek. Mindezekre sort kell kerítenem azelőtt, hogy a feldolgozás valódi tárgyára, a késő avar kori növényi ornamentika elemzésére térhetnék.

JELEN MUNKA ÉRTELMEZÉSI KERETEI

Munkám természetesen éppen úgy saját világának, társadalmi környezetének terméke, ahogyan elődei: forrásbázisát, az ornamentika mint társadalmi produktum elemzésének szempontjait és a késő avar kori kultúra értelmezésének kereteit a szerző környezete és identitása határozza meg. Közhely, hogy a kutató ott talál párhuzamokat, ahol keresi – keresheti – azokat: e tekintetben talán az 1920-as évek óta nem volt jobb helyzetben a szerző szakmai és szociokulturális bázisát alkotó közép-európai kutatás. Másrészről azonban a század első évtizedének végétől – alapvetően a 2008-as válságot követően – ismét egyre inkább bezáródó, regionalizálódó világ folyamatai (is) determinálják a kérdésfelvetéseket. Ennek függvényében a jelen munkában képviselt megközelítési mód, bár természetesen arra törekedtem, hogy a társadalmi környezet hatásait minimalizáljam, mégis determinált e külső faktor által. Ennek legfontosabb tünete a megelőző időszakokban, illetve a jelenleg dolgozó érett kutatók és az általam képviselt kultúrakoncepció közötti hangsúlyeltolódás. Míg a 20. század legvégének és a 21. század első évtizedének posztprocesszualista irányzataiban a kultúra a társadalmi

380 Ld. az időrendi fejezet vonatkozó szakaszaiban.

381 A stílusok, az egyedi tárgyak és a késő avar kori díszítőművészet forráscsoportjainak problémája kapcsán ld. alább.

kérdésektől függetlenül vizsgálható létezőként jelent és jelenik meg,[382] addig munkámban a kultúra és a társadalom kapcsolata szorosabb. Anélkül, hogy a kultúra mint bizonyos konstellációkban meghatározóvá váló, „szubjektív elem" jelentőségét meg akarnám kérdőjelezni, elemzését alapvetően mégis társadalmi létezők, különböző csoportok közötti interakciók függvényében tartom kivitelezhetőnek. Ahogyan Szűcs Jenő fontos mondatában[383] megfogalmazta: az alkat elsődlegesen a struktúrákban fogható meg. A geertzi kulturális kódrendszer, illetve szimbólumrendszer,[384] a bordieu-i „habitus",[385] a kulturális beidegződések, feltétlen reakciók rendszere az identitás elemeként társadalmi kategóriák kifejezését teszi lehetővé, ilyenformán az adott társadalmi-gazdasági tér kihívásaival állandó kölcsönhatásban alakul.

A késő avar kori (növényi) ornamentika forrásai

A késő avar kori tárgyi kultúra, illetve azon belül a korszak díszítőművészetének forrásai kizárólag régészeti leletek formájában maradtak fenn; a Kárpát-medence éghajlati sajátosságainak függvényében maradandó anyagból készült, illetve az avar kultúra jellege miatt személyes használati tárgyakra, a német terminológia *(„Kleingegenstände")* tükörfordításával „kistárgyakra" korlátozódnak. A Kárpát-medence éghajlata miatt a textileket, nemez- és bőrtárgyat, illetve a fafaragványokat nem ismerjük. Néhány, kerámiaedényen fennmaradt, festett díszítés alapján van csak elképzelésünk arról, hogy milyen bizánci vagy közép-ázsiai selymek juthattak el a Kárpát-medencébe a 8. században;[386] bizonyos, hogy az épületeket, lakóhelyeket legalább az előkelők esetében fafaragványok, festés, színes textilek és nemezek ékesítették. A hiány főleg azon vidékek hagyatékával összehasonlításban szembeszökő, ahol a környezeti adottságok lehetővé tették a szerves anyagból készült tárgyi kultúra fennmaradását, vagy ahol a képi források vagy plasztika révén behatóbban ismertek a korabeli textilek, öltözetek és használati tárgyak.[387] A veszteség érzetét mégis csökkentheti, hogy a rendelkezésre álló leletanyag fényében rekonstru-

382 A közép-európai népvándorláskor, illetve kora középkor kutatás ethnocentrikus megközelítései – bár elismerem, ez első pillantásra feloldhatatlan ellentétnek tűnik – e téren alapvetően illeszkednek az angolszász posztprocesszualista irányzatokhoz: akkor is, ha bizonyos szempontok szerint figyelemre méltóan féloldalasak (vesd össze Clarke 1978 analitikus régészetének árnyalt megközelítéseit az analitikus régészetet egyetlen szempontrendszer szerint kivonatoló etnikus régészettel – akkor is, ha az utóbbi általában az etnikum régészetileg megfoghatatlan volta mellett érvelt).

383 Szűcs 1981, 335.

384 Geertz 1994, különösen 66–70.

385 Bourdieu 1990, 52–60.

386 Az, hogy a selymekkel megegyező motívum valóban erről a hordozóról került az avar edényre, természetesen legfeljebb csak jól megalapozott feltételezés, mint azt a székkutasi, medalionokba foglalt vadkanfejek esete mutatja. Korántsem valószínű azonban, hogy a sárga bögréken javarészt medalionokban ábrázolt motívumoknak ez lett volna a kizárólagos forrása. Hasonló edényekhez ld. még Horváth 1935, 106–109; a festett sárga edényekhez legutóbb Vida 2015, 316–317.

387 Ld. például a közép-ázsiai világhoz Belenizki 1980; Belső-Ázsia türk korához, a korszak viseleteihez, egyben textiliáihoz Kubarev 2017; Stark 2008. A mediterrán és közép-ázsiai textiliák, főleg selymek hatalmas irodalmából feljebb idéztem; a Földközi-tenger medencéjéből főleg Egyiptomból ismert, késő antik és kora középkori textiliákhoz különösen fontos Muthesius 2008, Schrenk 2004, a faragott bútorokhoz Enß 2005. A főleg nyugat-európai gyűjtemények illusztrált kézirataihoz ld. pl. Koehler 1958, Koehler 1960.

álható kép meglehetősen gazdag, és a fennmaradt, nagyrészt fém-, kis részben csontból készült tárgyak alapján a késő avar kori ornamentika áttekintése és értékelése így is hatalmas feladat.

A források legkiemelkedőbb minőségű csoportját alkotó fémedények a korabeli tárgyi kultúra legmagasabb színvonalú rétegéhez tartoznak. A róluk alkotható képet torzítja, hogy az ismert esetek döntő többségét a nagyszentmiklósi kincs edényei alkotják, ezen túl a többit egyetlen kezén megszámolhatja az érdeklődő.

A forrásbázis legnagyobb, tömegesen fennmaradt és igen változatos díszű csoportja a díszövek vereteiből és szíjvégeiből áll, amelyeken munkám döntően alapul. E tárgyak formái és díszítései rendkívül sokfélék. (A díszítés fogalma ez esetben az ornamentikát és a különböző, díszítő céllal alkalmazott formai kiegészítéseket, mint a kereteléseket[388] is tartalmazza.) A máig ismert díszítőelemek, motívumok és az avar kultúrában alkalmazott minták alapján a lehetséges ornamensváltozatok száma hatalmas. Mai tudásunk szerint ugyan az elvileg megszerkeszthető mintakincsnek csupán kis részét használták a késő avar korban, az ismert szerkesztések, minták spektruma mégis folyamatosan gyarapszik.[389]

Az övdíszeknél sokkal kisebb darabszámú, azonban formai és ornamentikai változatosságával azokhoz hasonlóan érdekes forráscsoportot alkotnak a lószerszámdíszek. Díszítettségük foka és variabilitása, illetve típusaik időrendi változásai alapján biztosan szerepük volt a késő avar kori társadalmi presztízs kifejezésében.[390] Az övdíszek esetében jól megfogható, egymást követő formai trendek (stílusok, ld. alább) a lószerszámvereteken is visszatükröződnek, bár az övveretek és a tőlük formai téren és minta-, illetve motívumtípusaikkal egyértelműen különböző lószerszámdíszek hasonlósága természetesen relatív, csak bizonyos részletekben nyilvánul meg.

Nagyon kevés ékszertípus adaptált növényi mintákat. Három,[391] csuklós záródású – bizánci típusú[392] – karperecen kívül csak a késő avar kor második felének dobozboglárjai tartoznak ezek közé. E két női öltözetkiegészítő mintái – alakjukból adódó mintaszerkesztési különbségek mellett – jól beleillenek az övveretek ornamentikájának összképébe, látszólag azzal közös összefüggésben alakulnak. A karperecek a késő avar kor első kétharmadának (késő avar kori I–III. fázis) indamintáival, a dobozboglárok a késő avar kor végének poncolt hátterű, florálgeometrikus növényi vagy geometrikus mintáival (késő avar kori IV. fázis) mutatnak rokonságot.[393]

A növényi mintákkal díszített késő avar kori tárgyak utolsó csoportját a csonttárgyak és csont applikációk alkotják. E különféle alakú és funkciójú tárgyak, illetve díszítő lemezek

388 Szenthe 2013c, 211–213.

389 Munkám anyaggyűjtésének lezárása – 2012, illetve néhány kiegészítéssel 2015 – óta közreadott késő avar kori sírokból, bár övveret anyaguk döntő része besorolható a korábban már ismert formák közé, máris előkerült néhány olyan típus vagy változat, amely nem szerepel még katalógusomban (például Pitvaros-Víztározó, 198. sír nagyszíjvége, Bende 2017, 86. kép).

390 Felveti Csuthy 2016.

391 Kisköre-Halastó 156. sír (Garam 1979, Taf. 24); Szeged-Kundomb 108. sír (Salamon – Sebestyén 1995, Pl. 16); Nagymágocs (közöletlen a Magyar Nemzeti Múzeumban), ez utóbbi geometrikus díszű példány.

392 Ld. a párhuzamokhoz Pülz 2012, 217.

393 A fázisokhoz ld. a késő avar kor időrendi viszonyainak elemzését, illetve a stílus problematikáját.

(tegezveret, tűtartó, csonttégely, háromágú agancs portartó) valójából nem alkotnak egy csoportot. Azt, hogy elemzésükre mégis egy összefüggő esettanulmányban kerítek alább sort, a magyar kutatás egy írásban nem vagy alig megjelent, László Gyula tevékenységére visszavezethető terminológiai-módszertani tévedésére, a csontfaragványok „pásztorfaragásként" egy kalap alá vételére való reflexió vágya okozza. Szemben a „közép avar kori" csontfaragványok originális jellegeivel, e tárgyak késő avar kori példáin[394] a veretes öveken megfigyelhető stiláris trendek, minták és motívumok tükröződnek, leginkább azonban romlott, degradált formában. A kevés tárgy elemzéséből fontos tanulságok származnak majd a késő avar kori tárgyi kultúra belső működési mechanizmusaira nézve.

Iparművészet és ornamentika

Amikor Hampel József a II. csoport hagyatékában ornamentikai trendeket figyelt meg,[395] máig hatóan megnyitotta az utat a motívumok jelentésétől elvonatkoztatott, művészettörténeti, illetve kultúrtörténeti elemzés számára. A feldolgozó helyzetét nagyon megkönnyíti, hogy az avar díszítőművészet kutatása Hampel óta igazából soha nem csúszott bele abba a kátyúba, amelyből a honfoglalás kori magyar művészet vizsgálata sokáig nem bírt kikecmeregni. Az avar kor kutatói nem látták bele a mitológia vagy komplex, kozmológiai képzetek nyomát a késő avar kor díszített tárgyaiba,[396] illetve a legtöbb esetben, amikor ez mégis megtörtént, ez szakmailag indokolt volt, illetve a tézist kellő óvatossággal fogalmazták meg.[397] A formatörténeti irányvonal meghatározó voltáról Hampel után Fettich Nándor gondoskodott. Fettich elsőként definiálta Hampel II. csoportjának öntött bronzművességét „műiparként",[398] amellyel a dolgozat forrásait alkotó tárgyi anyagot mai fogalmaink szerint az iparművészet körében helyezte el. Bár a modern művészet és iparművészet kategória visszavetítése a kora középkori hagyatékra természetesen problematikus,[399] mégis, Fettich megállapításának megfelelően a fennmaradt forrásanyag a mai fogalmaink az iparművészeti jellegű.

A munkámban tárgyalt hagyaték különböző növényi mintákkal díszített. E mintakincsre modern fogalmaink szerint az ornamentika szó illik, akkor is, ha annak eredeti, latin értelme ettől eltérő, sokkal általánosabban, minden díszítőelemre vonatkozik, a tárgy „megfelelővé,

394 Ld. a csonttárgyakat tárgyaló fejezetben

395 Hampel 1905, I. kötet, 509–579.

396 Két, a 80-as évek szellemileg elszigetelt közegéből származó kései kivétel Szentpéteri Józsefnek a mediterrán díszítőművészet repkénylevelét az avar kígyókultusz jeleként értékelő dolgozata (Szentpéteri 1991–1992), illetve Pávai Éva munkája, amelyben a szerző az antik, félpalmetták felületét tagoló pont-vessző ornamentika egyedi, 8. század eleji, avar megjelenését növényiesedő állati, karmos lábaknak vélte, és a Kr. e. 5. századi szibériai szkíta művészetből magyarázta (Pávai 1984–85). Mindkét munka azonban a magyar honfoglalás kori leletanyag Bollók 2015, 2–3 által minősített, hasonló irányzatának reflexiója.

397 Ld. egy bizonyos alak kapcsán Bálint 2004a, 467–469; Bollók 2014 a nagyszentmiklósi 2. palack képciklusa esetében.

398 Fettich 1929, majd László 1935.

399 Ld. ehhez Gombrich 1974, 23–34.

illővé tételét" jelenti.[400] Nem egyszerűen dísz tehát, hanem bizonyos kontextusban biztosítja azt, hogy a tárgy funkcióját betöltse.[401] E logikát követve feltételezhető, hogy főleg az archaikus társadalmak kontextusában e megfelelő vizualitás összekapcsolódhatott a tárgy gyakorlati funkciókra történő alkalmassá tételével is. A tárgy díszítése tehát alapvetően társadalmi és kulturális jelentőséggel, egyes esetekben mágikus feladattal bírt.

A repetitív, a geometria szabályai szerint elrendezett felületborító minták esetében még akkor sem a motívumok jelentése az elsődleges, amikor az ismételt elemek önmagukban, eredeti kontextusukban egyértelműen azonosítható jelentéssel bírtak, vagy akár egész történetet elevenítettek fel. Az avar környezet számára is némi jelentőséggel bíró példa egy 8. századi, vadkanfős selyemtípus (*4. kép 2*). A vadkan, illetve a vadkanfej eredetileg a Szászánida ikonográfia eleme, Verethragna, a győzelem istenségének legfontosabb inkarnációja, a pusztító erő jelképe.[402] A perzsa selyemtípust formai változtatással másoló, szogd selymeken megjelenő, medalionokba foglalt, ismétlődő vadkanfej azonban már puszta díszítőelem.[403] Hiába tűnik fel a szogd változat azután egy esetben késő avar kori kerámiaedényen (*4. kép 1*),[404] a nagy távolság, a kulturális különbség és az ikonográfiai közvetítésért valószínűleg felelős selyemszövet[405] mint médium jellege a tartalom fennmaradását lehetetlenné tette.

Természetesen lehetséges, sőt, bizonyos esetekben valószínű, hogy a késő avar kultúra e képeknek vagy akár a növényi mintáknak tulajdonított valamilyen jelentést, ez azonban eseti vizsgálatot követel. Az elemző dolgát nehezíti, hogy a tárgyak mérete és mintaterük jellege alapján csak a legritkább esetben – például a nagyszentmiklósi kincs 2. és 7. edényén – nyílt lehetőség komplex képek ábrázolására, amelynek alapján eldönthető lenne, hogy a kép egy narratíva felelevenítését vagy akár egy történet elbeszélését célozta, vagy a repetitív struktúrában a művészt (inkább?) a díszítő szándék vezette-e. Meg kell elégednünk azzal, hogy a rendelkezésre álló források nem engednek döntést e két lehetőség között.

Míg a késő avar kori alakos motívumok, illetve jelenetek esetében máig eszmefuttatások és viták tárgyát képezi, hogy a fennmaradt személyes használati tárgyakon látható díszítőelemeknek volt-e az avarok számára, és ha igen, milyen jelentése,[406] amely kiemel(het)i ezeket az ornamentika tárgyköréből, és egy komplex ábrázolóművészet kereteibe utalja,[407] a jelen munkában vizsgált, javarészt geometrizált, növényi eredetű minták esetében a döntés jóval kisebb erőfeszítést igényel. Közülük korábban csak a palmetták esetében merült fel az életfa-értelmezés,[408] amelyet azonban a késő avar kori palmettafák összefüggései nem úgy tűnik, hogy igazolnának. A repetitív növényi minták késő avar kori példáinak elterjedését látható-

400 Grabar 1992, 5–6.

401 Az ornamentika és a felület ebből fakadó szétválaszthatatlanságához ld. Trilling 2003, 44–46.

402 Bivar 2006, 12.

403 Otavsky 1998b, 169–170, illetve 180–182.

404 Székkutas-Kápolnadűlő, 90. sír (B. Nagy 2003, 39. kép).

405 Overlaet 2015, 127–128.

406 Az avar értelmezés – átértelmezés lehetőségeihez ld. Daim 2001.

407 Egyetlen, erre utaló jelként ld. a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korsója esetében László Gyula (László – Rácz 1977, 60–99) és Bollók 2014 elemzését.

408 László – Rácz 1977, 175.

lag nem befolyásolta a nekik tulajdonított mentális tartalom (formai kapcsolatrendszerük elemzésével együtt ld. az elemző fejezeteket). Belső és külső formai kapcsolatrendszerükben analógiák segítségével kockázatmentesen elemezhető forráscsoportot jelentenek.[409]

A késő avar kori díszítőművészet stílusainak problémája

A Hampel B csoport díszítőművészetében elkülöníthető stílusok létét a kutatás már igen korán felismerte. Mintegy az „Orient oder Rom"[410] ellentét manifesztációjaként e formakincs Alföldi és kortársai számára két, világosan elkülönülő stílusra oszlott, amelyek mögött a „keleti", szkíta gyökerekig visszanyúló, „időtlen"[411] nomád, másrészt a mediterrán-antik művészet hagyományait figyelték meg. A stilizáló-absztraháló, kevesebb részletet mutató, nagyobb elemekből dolgozó, keleti stílussal a naturális, aprólékos elemeket megjelenítő, antik-római művészeti stílust állították szembe.[412] A stílus mai, szigorú tudományos kritériumrendszerben dolgozó kutatót gúzsba kötő definiálhatatlanságán könnyedén átlépő megközelítésnek nagy előnye értékítélet-mentessége, akkor is, ha a forrásbázis bővülésével és részben a társadalmi-kulturális környezet változásával az avar díszítőművészet kapcsolatrendszerét ma már nagyrészt máshogyan látjuk. E felfogás, miközben – vagy inkább mivel – nem veszett el a részletekben, könnyedén fogást talált a díszítőművészet morfológiai-stilisztikai csoportjain, ma is impulzust jelent a késő avar díszítőművészet sztyeppei gyökereinek értékeléséhez,[413] egyben teret nyit a „primitív" művészet önálló produktumként való elfogadásához, elemzéséhez is. Főleg a kelet-közép-európai, illetve magyar régészeti kutatásban ma is releváns felismerés lehet a kultúrtörténész számára, hogy ami egyszerűnek látszik, az nem okvetlenül csak degradált, rontott,[414] hanem – éppen az ikonologikus jelentéstartalommal nem bíró növényi ornamentika esetében jól megfigyelhető módon – sok esetben bizonyos szempontok szerint absztraháló, stilizált.

A klasszikus felfogás szerint a „griffes-indás stílus"[415] égisze alatt összefoglalt teljes késő avar kori öntött tárgyhorizontot több kisebb stílusra bontom. A Hampel B csoport, illetve a késő avar

409 Ld. a palmetták elemzésénél.

410 A Strzygowski által létrehozott fogalompárhoz illetve megfogalmazáshoz ld. fent, a kutatástörténeti összefoglalót.

411 Alföldi 1926, 27.

412 Alföldi szerint a stílusrétegek egymás fölé rendeződése, sorsa kutatandó: ezáltal időrendi és etnikai felismerések tehetőek. Ezzel párhuzamosan Alföldi egy új „stílusirányzat" megjelenését új nép megjelenéséhez kötötte: Alföldi 1926, 28. A felfogás a korszakban széles körben elterjedt, Rostovcev munkájának (Rostovcev 1918) széles körű hatására volt visszavezethető. Elemzi Mordvintseva 2017, 168–169. László Gyula ugyanekkor megállapította, hogy a nomád művészet elemei nagyobbak, a bizánci aprólékosabb (László 1935, 10–11), ugyanő az antik művészetben a 4. századtól absztrahálódást figyelt meg – ezt ő csak a kopt anyagban azonosítva, egy keleti hatás eredményének tartotta.

413 Ld. bővebben alább, főleg az avar kori csonttárgyak absztrakt-leveles ornamentikájának elemzésénél.

414 Azt a kissé elitista felfogást, amelyben a „rontás" a perifériku tárgyi kultúra képét lényegileg alakító szempontként jelenik meg, adaptálja például Bálint 2010a, 146–147, Bollók 2014, Bollók 2015. E beállítódás művészettörténészi ihletettsége jól megfogható, a korai középkori régészetbe nagyrészt a bizánci művészettörténeten keresztül érkezhetett (ld. például John Beckwith lesújtó véleményét a bizánci művészet peremén „vegetáló" longobárd világ kőfaragványairól: Beckwith 1979, 156).

415 A fogalomhoz ld. a kutatástörténeti bevezetőben, 29–30. o.

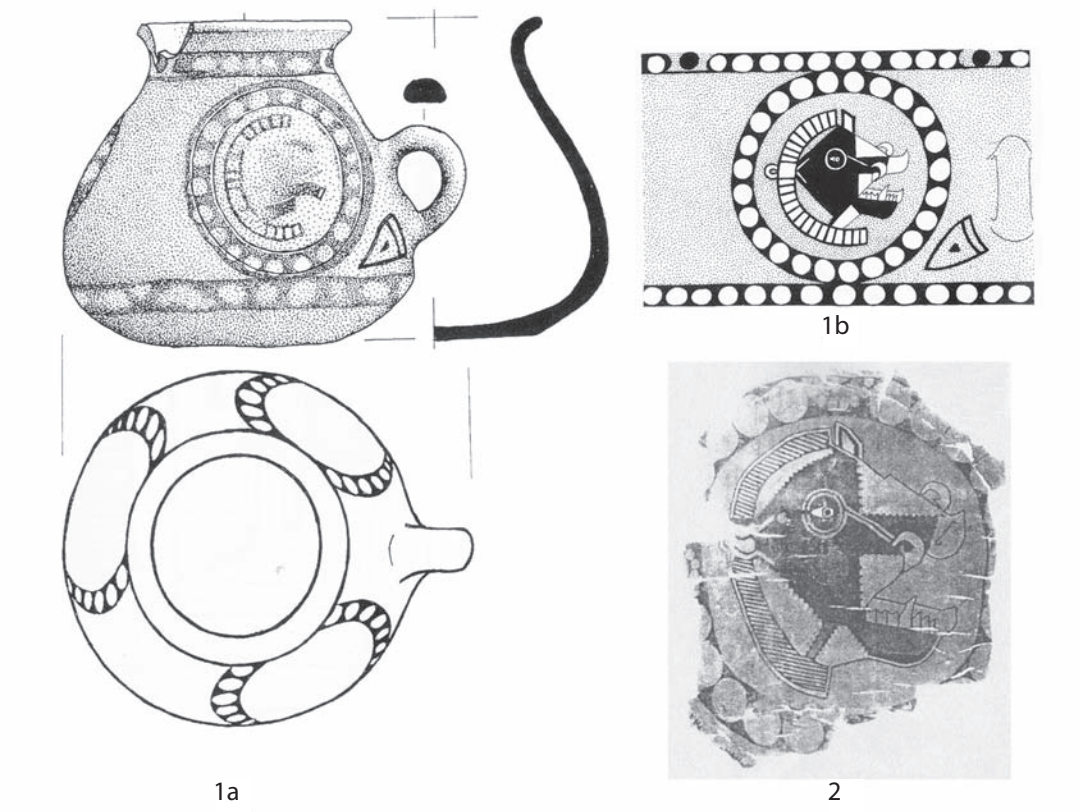

4. kép 1: Medalionba foglalt vadkanfő avar cserépedényen (sárga, gyűrűfüles bögrén), Székkutas-Kápolnadűlő 90. sír (B. Nagy 2003, 39. kép után); 2: Medalionba foglalt vadkanfő selyemszöveten (Astana, Geier 2000, Fig. 13 után)

kor leletanyagát stilisztikai egységnek látó Fettich Nándor és László Gyula[416] a stílus problematikáját alapvetően a tárgyi kultúra egésze és a készítési technológia szempontjából közelítették meg,[417] a stílust kialakító elsődleges szempont az öntött bronz övdísz mint kulturális keretet demonstráló tényező jelenléte volt.[418] Fettich már korai munkáiban összegezte felismeréseit az általa „jobb híján"[419] nomád művészettel azonosított, a Kárpát-medencébe érkező sztyeppei népekre jellemzőnek tartott kultúra-, illetve stílusjegyekről. A nomád művészet véleménye szerint kollektív, szemben a görög kultúra (és örököseinek?) individualista törekvéseivel. A kollektivitás hatására absztraháló, geometrikussá stilizáló tendenciák, illetve különféle geometriai transzformációk használatán alapuló minták jellemzők rá, miközben lényegéből fakadóan hiányzik belőle az egyéni vonások ábrázolása, a naturalizmus, illetve ebből fakadóan kerüli az emberábrázolást; a

416 Fettich 1927, László 1974.

417 Ebben a feltételezett „időtlen" sztyeppei bronzöntési hagyománynak is szerepe volt: Fettich 1927, bevezető.

418 Fettich Nándor szerint a formai és technikai egységesség a Hampel B csoport övvereteinek zárt stilisztikai karaktert kölcsönöz: Fettich 1927, 270.

419 Fettich 1926a, 82.

nomád művészet megjelenési területe a személyes felszerelési tárgyakhoz tartozó kisplasztika.[420] Fettich és kortársai művészet- és kultúrtörténeti alapú felfogásának számos eleme felfedezhető a modern szakirodalomban, illetve etnikai és történeti értelmezéseiktől eltekintve több, a késő avar kori tárgyi anyag stílusáról és kulturális összefüggéseiről tett megállapításuk kétségkívül érvényes,[421] akkor is, ha a forrásbázis gyarapodásával ma a leletanyag belső és külső kapcsolatrendszerét a kutatás máshogy értékeli, illetve a stílus problémáját is árnyaltabban fogja fel.

Modern meghatározások[422] szerint a stílus fogalma minden, a többi, vele azonos lényegű jelenséggel összehasonlításban morfológiailag egyértelműen elkülönülő, zárt csoportot alkotó jelenségre (életmód, zene, öltözködés, kerámiadizájn vagy a jelen dolgozat tárgyául szolgáló díszítőművészet) alkalmazható.[423] A stílus egyetlen alapvető kritériuma a felismerhetőség, illetve az elkülöníthetőség.[424]

Mint korábban jeleztem, munkám a korszak ornamentikáján régészeti perspektívából kíván fogást venni, illetve jelen szakasz a stílus kulturális- és társadalmi hatásmechanizmusainak elemzését szeretné előkészíteni. Emiatt a „stílus" O. Grabar,[425] Alfred Gell[426] és Peter G. Roe[427] olvasatában használt fogalmát a díszítőművészetre szűkítve[428] alkalmazom. Ebben a modellben az esztétikának semmi, a művészi személyiségnek kevés hely jut:[429] a vizsgált tárgyi kultúra jellegei alapján a kézművesek vagy ötvösök közötti különbség tevékenységük társadalmi kontextusában virtuozitásukon, illetve technikai és ikonográfiai[430] kompetenciájukon alapulhatott. A modellül szolgáló régészeti és kultúrantropológiai megközelítésekkel összhangban a stílust kulturális, tehát kollektív jellegként,[431] nem esztétikai jelenségként vagy

420 Fettich 1926a, 83, Fettich 1927, 266.

421 Ld. a kultúrtörténeti bevezető két világháború közötti időszakot tárgyaló szakaszát.

422 Conkey – Hastorf 1990, Carr-Neitzel 1995 tanulmányai; Sackett 1977, 373–376, miközben a Sackettnél a tárgyi kultúrában még megkülönböztetett stílus és funkció különválaszthatóságát ma már többnyire nem fogadják el (Roe 1995). Esztétikai bázisú stílusdefiníciót ad Trilling 2001, 70.

423 Gell 1998, 155–157.

424 Roe 1995, 30. Az azonban alapvetően szubjektív, hogy a vizsgált jelenségcsoportban mely formákat tekintem egy-egy stílus definíciójához szükséges kritériumoknak.

425 Olyan terminus, amelynek célja *„…to identify the web of attributes found in a single object"*. Eközben az attribútumok a tárgy olyan jellegzetességei, amelyek a tárgytól függetlenül definiálhatók (méret, alak, stb, beleértve olyan szubjektív fogalmakat is azonban, mint az elegancia): Grabar 1992, xxiii–xxiv.

426 Gell 1998, 162–163: *„…style is what enables any artwork to be referred to the whole(s), or larger unities' to which it belongs. (…) Artworks do not do their work in isolation; they function because they co-operate synergically with one another, and the basis of their synergic action is style."*

427 Roe 1995, 31: *„…style is an intentional, structured system of selecting certain dimensions of form, process or principle, function, significance and affect from among known, alternate possibilities to create pleasing variability within a behavioral–artifactual corpus."*

428 Ehhez párhuzamként: Swift 2009, 2–3.

429 Gell 1998, 158.

430 Ez utóbbi szempont is legfeljebb egy-egy csúcsminőségű eset, mint a nagyszentmiklósi kincs 2. palackja (Gschwantler 2002, No. 2) esetében jön számításba.

431 Ezzel összhangban ld. Gell 1998, 155–168: kultúrantropológiai megközelítésben, kulturális, vagyis kollektív jelenségként tárgyalja a stílust.

a művészi önkifejezés elemeként,[432] hanem éppen ezek korlátjaként, a társadalmi reprezentáció eszközeként, illetve a csoportidentitás egyik lehetséges médiumaként alkalmazom. A nagy szériában készülő tárgyak csoportkultúrát kifejező stílusaitól a kiváló, egyedi, kitűnő minőségű művekig tartó spektrumban minden tárgy az egyén és a társadalmi csoportok közötti interakció terméke, célja a megértés fenntartása mellett az összetartozás vagy az egyéni, illetve csoportszintű különbözőség kifejezése. A megértés kényszere miatt a kontextuális, egyszersmind történeti bázison nyugvó, tágabb konszenzust képviselő stílus eközben az adott kommunikációs mezőben normatív szereppel bír.[433] Társadalmi feladatrendszere függvényében a díszítőművészet stílusa tehát egyetlen korszak egyetlen társadalmán belül is sokrétű,[434] illetve többrétegű[435] lehet.

Míg tehát pusztán a definíció szempontjából egy stílusnak másokkal szemben hordozott eltérő jelentése nem követelmény, ilyeneket rendszerint mind a felhasználó társadalmi csoportok, mind pedig az elemzést végző kutató is tulajdonít neki mint kulturális csoportalkotó tényezőnek.[436] Más kérdés, hogy ezek a jelentések időről időre változhatnak, illetve mindenki számára mások lehetnek,[437] miközben egy stílus használatának zenitjén presztízse maximális, időben előrehaladva tekintélye-jelentősége csökkenhet.[438] A stílus párhuzamosan élő változatainak problémája kiváltképpen fontos szempontnak tűnik a meglehetős időrendi és stilisztikai variabilitást mutató késő avar kori ornamentika esetében. Lehetséges ugyan, azonban valószínűtlen, hogy a korszak embere ne látott volna szignifikáns különbséget egy „késő avar állatstílushoz" („AS") tartozó, egy geometrikus laposindás („GL") vagy egy császárbüszttel díszített („MA") övdísz között: ez esetben nem díszítették volna a tárgyakat időről időre új típusú veretekkel.

E tekintetben kiváló összehasonlítási anyag származik jelenkori kultúrantropológiai kutatásokból. Bizonyos Amazonas és Orinoco mellett lakó indián törzsek kultúrájában a viselet és a tárgyak (kerámia, textilek) ornamentális díszei, színei a használó csoport rendszeren

432 Hann 2013, 8 definíciója szerint a stílus esztétikai attribútumok összessége, amelyek lehetővé teszik azt, hogy a tárgyat egyértelműen elhelyezzék bizonyos típusok sorában.

433 A stílus definiáló elemeit összegzi: Roe 1995, 30.

434 A Kr. u. 8. század végi környezet ornamentikai sokszínűségét egy arisztokratikus kapcsolatrendszer jeleként fogja meg Wamers 2008. A neolitikus kerámiastílusok kutatásában, illetve elméleti síkon ld. Gronenborn et al. 2017. Látnivaló, hogy a korai kutatás (Fettich Nándor, László Gyula) az egykorú, minimális egymás közti kapcsolatokkal időben egyszerre használt, egymástól drasztikusan különböző stílusok létét általában elfogadta. Ez a felfogás – bár a 20. század első harmadát követő időszaktól kezdve, talán a 20. századi, kizárólagosságokban való gondolkodás világában a régészeti kutatásból gyorsan kiveszett – mai szemmel már korántsem tűnik olyan abszurdnak, mint két évtizede.

435 A II. germán állatstílus esetében érinti az időrendi megkülönböztethetőség és a társadalmi szerep problematikáját Hoilund-Nielssen 1998; Hoilund-Nielssen 2008. A tárgyi kultúra stílusainak időben változó jelentőségéhez ld. alább.

436 Ld. a külső és a belső megközelítés problematikájához Sackett 1977, 373–374: amit kívülről a kutató stílusként értékel, az a korabeli használó számára – belülről nézve – gyakran funkcionális értékkel, jelentőséggel bírt. A stílus aktív és passzív, közösséget teremtő, illetve kifejező szerepeihez: Shennan 1989. Ld. még Swift 2009, 2.

437 Ld. a bevezető szakaszban.

438 A stílus használatát befolyásoló társadalmi és kulturális faktorokhoz ld. Roe 1995, 39–48.

belül elfoglalt helyét tükrözik. A folyókon zajló élénk kommunikáció függvényében a résztvevő csoportok széles formai- és stilisztikai spektrumból válogatva dinamikusabban váltogatták tárgyi kultúrájuk stílusát. A fő folyóág lakói e rendszerben az innovatívak, a külvilággal és az egymással fenntartott intenzív kapcsolatok révén széles formaválasztékkal dolgoznak, és nagy energiát fordítanak arra, hogy tárgyi kultúrájuk látványos, dinamikusan változó és kifinomult legyen. Ez nagy szerepet játszik önazonosságukban, és segít abban, hogy megtartsák helyüket a regionális hierarchia csúcsán. A mellékfolyók fő kommunikációs vonalaktól távoli népességének díszítőművészete konzervatív, illetve lassan változik és kisebb formaspektrum kombinációin alapul.[439]

A stílus hasonló szerepe több jel szerint fontos lehetett a késő avar korban is, habár a forrásanyag jellege miatt stílusok működése az övdíszek esetében érhető csak közvetlenül tetten. A késő avar kor díszítőművészete több egymást követő, a gyakorlatban azonban átfedést mutató szakaszra bontható. Ha a díszítőművészeti stílus mint a vizuális különbségtételt lehetővé tevő jelleg elemzésénél maradunk, az első probléma a hordozó tárgy funkciójának, a használat színtereinek és szabályainak az azonosítása. Mielőtt azonban a következő szakaszban erre, vagyis a dolgozat forrásainak és a különböző tárgytípusok jelentőségének kérdéseire térnék, nem kerülhetjük ki a kérdést: a tárgy megfigyelt jellegzetességei közül melyeket szánták tudatosan vizuális jelnek? Az elsődlegesen vizualitás céljával készült alaki jegyek és a tárgyon a készítés technikai sajátosságai révén, a kézműves által önkéntelenül kialakított jellegek egyaránt a stílus problematikájának körébe tartoznak. B. Maršak[440] a szogd fémedények esetében két fő, kiemelt vizuális jelentőséggel bíró szempontot különböztetett meg: mit ábrázol a tárgy és milyen technikával van az kivitelezve. A megrendelői igény elsősorban az első szempontra fókuszál, de a – Maršak véleménye szerint a kézműves által választott – díszítési módszer is bír jelentőséggel,[441] amennyiben hozzájárul a minőséghez.[442] Ezekkel szemben a technikai részletek,[443] a „rejtett alaki jegyek"[444] adnak valóban választ a keletkezés kulturális kontextusára (Maršaknál a keletkezés helyére, műhelyhátterére), mivel ha egy utánozni kívánt forma a saját tudás részét alkotó fogással is kivitelezhető, akkor a technológiai átvétel nem szükséges, illetve, ha mégis szükségesé válik, tanulása hosszabb időt, valamint az egyszerű formai átvételnél szorosabb kapcsolatokat igényel a kulturális kibocsátó miliővel.

Jelen munka a fenti hármasból éppen a könnyen utánozható és emiatt nyilván gyorsan és nagy területen elterjeszthető, vizuális jelnek szánt formai jellegekre és második szempontként ugyancsak ilyen szerepű felszínmegmunkálási stílusukra fókuszál. A fémedényekre specializált kutató feladatával szemben az avar környezetben a helyzet annyiból eltérő, hogy a B. Maršak

439 Roe 1981, idézi Roe 1995, 41.

440 Marschak 1986, 44.

441 Például az, hogy a vésett mintáknál a minta színét és hátterét aranyozással vagy gyűrűponcokkal különböztetik-e meg: Marschak 1986, 44–45.

442 Alapvetően a tárgyi kultúra ennél komplexebb csoportjait érinti a stílus jelentéshordozó szerepének lehetősége: „different „modes" between wich an artist might choose accordig to the subject matter of his work, the function it was to serve, or the effect he wished to achieve." (Kitzinger 1976, VI, 195).

443 Ld. Daim 2000, 86–88; a technológia, mint lassan terjedő, mert hosszadalmas tanulási folyamatot igénylő szempont; ld. még Hann 2013, 7–10.

444 Herold 2009, 125–127.

által leírt kettősség, vagyis, hogy egy komplex díszítésű tárgyon egyszerre van jelen különböző technikával kivitelezett díszítés, a késő avar korban igen ritka.[445] Ehelyett – például a forrásbázis döntő többségét jelentő övgarnitúráknál – bizonyos formák bizonyos technikai megoldásokkal/ kivitelezési stílusokkal majdnem állandó kombinációkban lépnek fel.

A késő avar kori hagyaték döntő többségének elemzése így sokkal kevésbé komplex feladat, mint a módszer kidolgozásához alapul szolgáló fémedényeké. A tömegesen ismert öntvények között éppen a stilisztikai egyszerűség eredményeképpen körvonalazhatók viszonylag könnyen a stílus kritériumának megfelelő zárt formai csoportok. Közülük csak három jelenik meg nagy sorozaton (ld. a korrespondenciaanalízis ábráján az 1. és 3. tengely pontfelhőjének alsó három sűrűsödését, *2b kép*), és egyszersmind mindegyik jellegzetes minta- és motívumkombinációkkal jár együtt. E hármat emiatt a késő avar kor jól definiálható díszítőművészeti stílusainak tartom (a–b–c, ld. alább), amelyek a jellemző minta- és motívumválogatás mellett felszínkialakítás tekintetében is bírtak azokkal az egyértelmű különbségtételt lehetővé tevő preferenciákkal, amelyek a fenti meghatározás szerint egy stílus létének előfeltételei. Sajátos jelenség azonban, hogy a stílusok alapvetően csak a tárgyi kultúra átlagos minőségű horizontjában nyilvánulnak meg, a kiemelkedő minőségű darabok kevés kivétellel szétfeszítik e kereteket.

a) A 8. század első felében a „késő avar állatstílusra" térbeli formák voltak jellemzők. Ezzel összhangban a növényi ornamentika levelei, szárainak kontúrjai legömbölyítettek, és lehetőség szerint megmaradt a minták növényi jellege. Inkább az ember- és állatalakok, illetve jelenetek bevonásával együtt figyelhető meg, hogy a naturális jellegű minták között elkülöníthető egy stilizáltabb, a motívumok kevés, illetve jellegzetes részletét ábrázoló, „heraldikus" jellegű csoport. Ez övveretek esetében a késő avar kor első felében, griffeken, állatküzdelmi jeleneteken és laposindamintákon fogható meg. Az állattestek lényeges részleteire korlátozódó megjelenítés mintapéldája az avar típusú állatküzdelmi jelenet, amelyben a két ragadozó hatalmas karmai és izomzata láthatóan elsőrangú fontossággal bírtak az ábrázoláskor, míg fejük apró és jellegtelen (*5. kép 1*).

Ezzel szemben a késő avar kori IIb fázis „késő antik köre"[446] esetében az antik naturalizmushoz hasonló hatást keltő részletgazdag kivitelezés komplex – ráadásul antik forrásokból levezethető – növényi mintákat[447] és kevesebb, de ugyancsak antik-bizánci eredetű alakot (többek között a császárbüszt *5. kép 5* vagy az oroszlán és ember küzdelmét ábrázoló képtípus, *5. kép 4*)[448] alkalmazott. Az ábrázolások részletezettsége főleg a részben egykorú állatstílus eseteivel szemben szembeötlő. Mivel a két stíluscsoport elemei és kivitelezési módjai a jól elemezhető, nagy szériaszámú övveret anyagban keverednek, inkább technikai okból nem beszélek két, független művészeti stílusról: annak ellenére, hogy bizonyos jelek szerint az avar korban a kettő közötti különbség percepciója legalább bizonyos kulturális miliőben egyértelműen létezett. A nagyszentmiklósi kincs 2. és 7. sz. edénye[449] közötti különbség pontosan megfeleltethető a két csoportnak. A 2. sz. palack medalionjainak rendkívül erős plasztikusságú, zömök, lényeges részletekre fókuszáltan ábrázolt, stilizált alakjainak (*5. kép 2*) részletezettsége messze a 7. sz. korsó

445 Ld. alább a fémedények vagy az egyedi övgarnitúrák problémáját: 78–80. o.

446 Szenthe 2013c

447 Ld. az „Ahol nem volt divat a laposinda" fejezetet.

448 Összefoglalóan Szenthe manuscript.

449 Gschwantler 2002, kat. no. 2. és 7.

részletgazdagsága mögött marad *(5. kép 3)*. A különbség főleg a 7. korsó nyakán ábrázolt vízi életkép megjelenítési módja esetében feltűnő. Kiemelendő: a stilizáltabb 2. palack kivitelezésének minősége messze meghaladja a 7. sz. korsóét:[450] a stilizálás tehát nem egyszerűsítés, hanem önállóan létező és értelmezendő, művészi-stilisztikai jelleg. Az övvereteken is megfigyelhető különbség annak jele, hogy a nagyszentmiklósi kincs edényeinek szintjén – nyilván a legszűkebb avar elit köreiben – a tárgyi kultúra stílusa tudatos manipuláció tárgya lehetett. Ez az elitkultúrában egyes esetekben tetten érhető stílusokba rendeződés a tárgyi kultúra széles körben elterjedt csoportjaiban trendek közötti különbségtételt lehetővé tevő elemként jelenik meg.

b) A késő avar állatstílussal és a késő antik körrel szemben a geometrikus laposindás stílus szűk motívumspektruma és egyszerű motívumai (körbe hajó levélhorgok, illetve laposinda levelek) a repetitív jelleget erősítik, miközben a síkból kónuszolva kimetszett formák ugyancsak ez irányban hatnak, a geometrikus jelleg vizuális dominanciáját okozzák. Riegl, illetve Hampel megállapításával összhangban e csoport valóban messzemenő rokonságot mutat a késő római eredetű ékvésett ornamentikával.[451]

c) Az időrendileg utolsó, késő avar kori díszítőstílus esetében a mintatér méretéhez képest apró motívumokból álló florálgeometrikus minták jellegzetes technikával, a vésett síkmintával és a minta színének és hátterének az utóbbi poncolással történő elkülönítésével párosulnak. Az alapvetően absztrakt mintában erősen redukált geometrikus, növényi és állati jellegek keverednek, illetve háttérbe szorulnak. A kisméretű motívumok már gyakran „növényi" jellegű kötőelem – szár – nélkül, legfeljebb szalagokkal kötve jelennek meg – a blatnicai jellegű, már késő avar kor utáni díszítőművészet, illetve a tárgyi kultúrára a 9–10. században jellemző díszítőművészeti stílus előzményeként.[452]

Mindhárom stílus esetében jellemző tehát, hogy az eltérő motívum- és mintapreferencia állandó kapcsolatban van egy-egy sajátos felszínkialakítással és mintastruktúrával.

E formai-stilisztikai csoportokban a kiemelkedő minőségű tárgyak gyakran nem, vagy csak bizonyos jellemzőik mellőzésével helyezhetők el. A három fő megjelenítési mód mellett előfordul a domború (öntött vagy domborított) minta, amelynek háttere sík és (kör alakú) poncokkal borított. A ritka eljárás minden esetben a korabeli Kárpát-medencei viszonylatban kiemelkedő színvonalú, aranyozott – vagy nemesfém – tárgyak esetében bukkan fel,[453] és látszólag nem bír időrendi jelzőértékkel a késő avar koron belül. A szórványosnál

450 Erről teljes konszenzus uralkodik a kutatásban: ld. Bollók 2014, 217–218, László – Rácz 1977, 13–15. Minőségi primátusának felismerése mellett Bálint Csanád a 2. számú palackot tartja a 7. számút ikonográfiai téren másoló terméknek. Az a látásmód, amely az antik-naturális ikonográfiai jellegeket hordozó 7. számú korsót tartja elsődlegesnek (ezt az időrendi viszonyokra is átvetítve: korábbinak) az originális, saját stílusú 2. számú palackkal szemben (Bálint 2004a, 564), valójából arról a feljebb leírt kutatói látásmódról árulkodik, amely a „periférikusnak" tételezett (ez esetben avar) tárgyi kultúra jelenségeit (illetve minden jelenségét) a „centrálisnak" felfogott tárgyi kultúrából (a „bizánciból") igyekszik magyarázni. A 2. számú palack és a 7. számú korsó közötti szembetűnő stilisztikai különbség véleményem szerint azonban a késő avar kori tárgyi kultúra, illetve díszítőművészet megértésének egyik kulcsfontosságú momentuma: ld. alább.

451 Ld. a kutatástörténeti szakaszban.

452 Röviden összegzi: Szenthe 2013c, illetve ld. az elemzéseket jelen munka fejezeteiben.

453 Ld. a poncolt hátterű, aranyozott „indavirágos" mintákat, 406–408. o., vagy a csongrád-vásártéri nagyszíjvéghez 507–508. o.

5. kép Stilisztikai különbségek a késő avar állatstílus és a késő antik kör alakjai között. 1: „Avar típusú" állatküzdelmi jelenet (ismeretlen lelőhely, MNM, Budapest); 2: Nagyszentmiklós, a 2. palack medalionja (Kunsthistorisches Museum, Bécs); 3: Nagyszentmiklós, 7. korsó részlete (Kunsthistorisches Museum, Bécs); 4: „Hatvan-Boldog", szórvány avar nagyszíjvég részlete, 8. század második fele (MNM, Budapest); 5: Sajópetri, sírlelet (HOM Miskolc)

is ritkább esetek[454] alapján természetesen korai lenne azt feltételezni, hogy az elitkultúrában is az átlagos anyagban megfigyelhető, időrendi alapú trendek működtek. Sőt, minél magasabb színvonalú egy tárgy, annál nagyobb eséllyel szerepelnek díszítésében egymás mellett különböző stílusban kivitelezett minták. Itt elég néhány példa: a jelenség létét mind a nagyszentmiklósi kincs edényein,[455] mind a kiskundorozsmai övvereten,[456] mind pedig a „túlméretes" tárgyakon – nagyszíjvégeken[457] – található díszítések is dokumentálják.

A tárgyi kultúra kiemelkedő, szűk csoportjában egyszerre (is) használt, alsóbb szinteken egymástól szeparálódó és időrendi horizontokban egymást követő felszínmegmunkálási

454 Ld. még alább, az elitkultúra mintaszerepe kapcsán, illetve Szenthe 2015a.

455 Ld. a fémedényeket tárgyaló fejezetet.

456 Daim et al. 2010; Szalontai et al. 2014.

457 Ld. a kötet végén a nagyméretű tárgyakkal foglalkozó fejezetben.

stílusok alkalmasnak mutatkoznak egy strukturált társadalom belső hierarchiáinak, csoportidentitásainak kifejezésére. Amíg a legfelső szinten a stílusok használata tudatos manipulációra, a vizuális hatás maximalizálásának igényére vezethető vissza – ezzel ez a csoport a környező világ elitkultúrái közé teljes mértékben illeszkedni látszik[458] –, addig a szélesebb rétegek, gyakorlatilag nagyrészt a falusias telepek földművelő lakosságának tömeges tárgyi kultúrájában az időrendileg egymást követő trendek alapvetően a Kárpát-medencei belső rendszerben – a kaganátus saját struktúráin belül – értelmezhetők. E trendek pontos összetételét nyilván számos ismeretlen/véletlenszerű tényező is alakította, azonban globális képüket nagy valószínűséggel az egykorú elitkultúrából – ismeretlen válogatási szempontok szerint – átkerülő, leszivárgó formakincs alkotta.

Az, hogy a tárgyi kultúra fennmaradt része mely társadalmi csoportok identitásának tükre, és az identitás mint összetett létező mely szegmenseit fejezte ki vizuális formában, illetve kinek, mikor és mit jelentett, nagyrészt ismeretlen. A régészeti hagyatékban azonban következtetni lehet arra, hogy egy tárgytípus- vagy kombináció elsődlegesen milyen célt szolgált, illetve mit közvetített. (Eltekintve itt attól, hogy a szimbólumok értelmezése kontextusfüggő, időben, térben és a szemlélő személyének függvényében változik, illetve egy szimbólum egyszerre több szinten közvetít információt.[459])

A díszítőművészet, illetve a veretes övek és kisebb részben egyéb tárgytípusok (faragott tűtartók, ld. a csonttárgyaknál) stílusainak életét a gyakorlatban számos tényező befolyásolhatta, amelyeken keresztül akár a társadalmi csoportok közötti kulturális különbségtétel új terei is megnyílhattak.[460] Ilyen, közösségeken belüli vagy csoportok közötti játszmák létére több adat utal a temetők horizontális stratigráfiája és tárgykombinációk alapján. Szorosan a témához kapcsolódik a stílus és időrend kapcsolatának, a különböző stílusú tárgyak együttes használatának kérdése. A gyakorlatban az időrendi egymásutániság a három, jól megkülönböztethető díszítőművészeti stílus között csak nagyságrendileg érvényesül, egyértelműen bizonyítható módon csak viszonylag ritka esetben (bizonyos temetőkben, például Kiskörén)[461] figyelhető meg, az egész leletanyag vonatkozásában pedig inkább elméletileg teljesül. Szomszédos időrendi fázisokba sorolható stíluscsoportokhoz tartozó övveretek egy garnitúrában való használata általános jelenség volt. A temetőelemzések alapján a tárgyak relatív időrendi sora inkább azoknak az egyes stílusok felbukkanását követő, horizontszerű elterjedésének időpontjára alkalmazható kockázatmentesen. Az övdíszek egy-egy stílusának gyors elterjedése arra az időszakra eshetett, amikor a stílusba tartozó ornamentika és tárgyformák presztízsjelző szerepe a maximális volt:[462] a stílus használati idejének végén tekintélye-jelentősége valószínűleg csökkent, miközben helyét a csoport bizonyos (kiemelt?) tagjainak övén már átvette a következő stílus. Eközben azonban az új, legnagyobb presztízsű formák mellett a gyakorlatban különböző okokból egyes személyek, illetve a társadalom bizonyos csoportjai egyre csökkenő mértékben, de tovább használták (és talán készítették?) a már nem trendszerű, a veretes öveket használó csoportok közötti presztízskommunikáció centrális mezejéből kikerülő övdísztípusokat.

458 Például Wamers 2008.

459 Hodder – Hutson 2003, 166–176.

460 A csoportok közötti különbségtétel kifejezőinek és céljainak elméleti hátteréhez ld. Pohl 1998.

461 A temető részletes elemzését ld. Garam 1979, illetve bizonyos kérdésekre fókuszálva ld. alább.

462 A tárgy életútjához ld. Appadurai 1982.

A probléma közvetlenül összefügg a késő avar kori V. fázisra keltezett, egymástól nagy relatív időrendi távolságból származó övdíszekből álló, kevert garnitúrák problémakörével. Az először F. Daim által javasolt megoldás szerint[463] a kevert és hiányos, öreg vagy nagy időtávlatot felölelő veretekkel felszerelt garnitúrák időrendi problémát jelentenek, a késő avar kor utolsó fázisában az övdíszek készítésének megszűnése után a rövid ideig még tovább élő avar típusú presztízsnyelv fenntartásának kényszeréből jöttek létre. E modell szerint a „láda fiában" őrzött, régi veretek ekkor elő-, és övekre kerültek, egy-egy garnitúrában természetesen már minden korábbi fázis jellemzőit vegyítve.[464] Amíg azonban a kutatás a késő avar kori tárgyi kultúra különböző csoportjai mögött máig általában egyszerűen egy, az idő múlása mint kényszerítő tényező által befolyásolt állandó változást figyelt meg, addig könnyen lehet, hogy a probléma legalább bizonyos esetekben összetettebb. Gyakorlatilag ugyanis a kevert övgarnitúrák jelensége mögött nem egyszerűen egy időrendi horizont, hanem egy társadalmi folyamatok által determinált, komplex viszonyrendszer rejtőzik.[465]

A jelenség mindazonáltal az esetek többségében igazolhatóan a késő avar kor végén, rövid ideig jellemző. Jellegzetes példája a kiskőrös-városalatti temető,[466] amelynek peremén az egy sort alkotó temetkezések – habár ezek is bolygatottak – a rendkívül erősen rabolt temető messze legintaktabb sírjai közé tartoznak.[467] Bennük egy sor olyan veret került elő, amelyek különböző mértékben, de a késő avar kori időrendi fázisok közül mindig egyszerre többet fednek, vagy legalább kopottak, hiányosak. Az avar hatalmi terület délkeleti szélén a nagylaki[468] sírok garnitúrái esetében e jelenség olyan koncentráltan nyilvánul meg, hogy a szerzők a késő avar időrendi sémát is megkérdőjelezendőnek tartották miatta.[469] Hasonlóan az egész „együttesre" vetíti rá a legkésőbbi tagjának keltezését – a késő avar kori tipológiai sémát szétfeszítve – Szőke B. M. is a zalaegerszeg-olai leletek esetében.[470] Itt a széles pajzs alakú veret és a hosszabb kisszíjvég keltezése Zábojník rendszere szerint azonban Spätstufe IIb,[471] csak a zömökebb, egyoldalas kisszíjvég keltezhető valóban a késő avar kor végére. A szórványos nyírségi anyagban, ahol csak az avar kor végén dokumentálható sűrűbb megtelepülés,[472] és ahol a közölt leletek között alig néhány övgarnitúra található, ugyancsak magas a több időrendi horizontba tartozó ele-

463 Daim 1987, 44.

464 Ld. még fent, az V. időrendi szakasz, illetve az avar kor abszolút időrendjének tárgyalásánál, az avar kori kronológia záró időpontja kapcsán.

465 Ezzel szemben a tárgyi kultúra – illetve például a kerámia – különböző, egyszerre használt, különböző szerepet betöltő stílusaihoz ld. Carr – Neitzel 1995, különösen 431–432; neolitikus kerámiastílusokra: Rice 1987, 267; Meyer-Arendt 1994, 89–90.

466 Horváth 1935.

467 147., 150., 155–156., 158., 165., 181. sír.

468 A temető azonban csak részlegesen feltárt.

469 Cociş et al. 2016, 56–59.

470 Szőke 2001, 105, Abb. 1.

471 Zábojník 1991, 238–239.

472 Istvánovits 2003, 249–254.

mekből összeállított[473] vagy javított tárgyakat tartalmazó[474] „garnitúrák" aránya.[475] A Kemecse-Sarvaly-tagi 7. sír[476] teljes egészében a késő avar kori II. fázisba keltezhető garnitúrája arra is felhívja a figyelmet, hogy olyan esetekben is számolni kell a kései keltezéssel, ahol azt maga a síregyüttes nem – csupán a teljes temető kései volta – indokolja. A legkésőbbi avar fázisra való keltezés azonban datáló leletek hiányában a nyírségi leleteknél sem mindig bizonyítható, Nagylak esetében pedig egyes esetekben bizonytalan.[477]

Szembetűnő, hogy a kevert garnitúrák egyrészt temetők bizonyos sírcsoportjaiban[478] marginális helyzetben lévő sírokban, másrészt azonban látszólag az egész avar hatalmi rendszer szempontjából – néha földrajzilag is – perifériára szoruló közösségek övein sűrűsödnek. Felmerül tehát a kérdés, hogy a marginális elhelyezkedés minden esetben kizárólag e sírok vagy sírcsoportok kései voltával magyarázható-e. A térben a peremen való elhelyezkedés nem okvetlenül bír időrendi vonatkozással, hanem társadalmi és kulturális marginalitás jele is lehet. Ebből a perspektívából szemlélve az V. fázis említett sírjait, azoknak szedett-vedett övkészletei egyszerűen az avar társadalmi rend és kultúra egésze szempontjából mutatnak peremjelleget, időrendi perspektívából a struktúra végső szétesésének tünetei. Másrészről azonban egy ilyen készlet keltezése nem magától értetődő, ha nincsenek biztosan a késő avar kor utolsó, még jól keltezhető szakaszába (késő avar kori IV. fázis) sorolható tárgyak benne.[479] Az összes, használt, idős/kopott, illetve nem trendszerű veretekből összerakott övgarnitúra egyetlen csoportba, a legkésőbbi „fázisba" való integrálása emiatt túl egyszerű megoldás. A hatalmi és reprezentációs válság felbukkanása nem lehetett a késő avar kor legvégének kizárólagos sajátja,[480] bár kétségtelen, hogy az a teljes struktúrára csak ekkor terjedhetett ki. E krízistünet hatalmukat-befolyásukat vesztő személyek, kisebb csoportok, közösségek szintjén normális társadalmi folyamatok eredményeképpen a kaganátus fennállása alatt bármikor és bárhol felbukkanhatott, „ódivatú" garnitúrák továbbhasználatát, többféle forrásból „frissített" övkészletek megjelenését, illetve ezzel párhuzamosan az időrendi csoportok keveredését okozva.

A stílus kapcsán felmerült kérdések közül munkámban csak nagyon kevésre kísérelhetem

473 Tiszaeszlár-Kunsírpart mindhárom sírja, Csallány 1958, XXIV–XXV. T.; Kemecse-Sarvay-tag 5. sír, Csallány 1958, XXIV. T. 28–29.

474 Tiszalök-Hajnalos 7. sír, Csallány 1958, XXV. T. 16–17.

475 Az egyetlen, épnek tűnő garnitúra az előbbiekkel szemben a kemecsei 7. sírban került elő, Csallány 1958, XXV. T. 1–6.

476 A temetőhöz ld. Csallány 1958.

477 Ld. Cociş et al. 2016, Fig. 6: a leletek közül éppen a legkésőbbre helyezett 17. sír kései keltezése bizonytalan, a két veret párhuzamai Jozef Zábojník rendszerében szignifikánsan korábbra, a Spätstufe III időszakra keltezhetők (Zábojník 1991, 239–240).

478 Az egyik leglátványosabb példa a kiskőrös-városalatti temető 147., 150., 155., 156. sírja a temető északnyugati peremén, ahol – szemben a temető egyéb részeivel – a sírok nincsenek kirabolva (Horváth 1935, Taf. XXX–XXXI). A jelenségnek ebben az esetben a temető horizontális stratigráfiája alapján egyértelműen időrendi okai vannak.

479 Ld. Nagylak sírjait: bizonyos övkészletek csak a késő avar kori II–III. fázis elemeit keverik: Cociş et al. 2016, Fig. 6.

480 A kérdés közvetlenül összefügg az övgarnitúrák, illetve a késő avar kori tárgyi kultúra Kárpát-medencei elterjedése mögötti disztribúciós rendszer problémájával: ehhez ld. Szenthe 2018.

meg a válaszadást. Ennek oka részben a késő avar kori szellemi kultúra ismeretlensége. Nincs tudomásunk arról, hogy milyen tartalom rejtőzhetett egy-egy ábrázolás mögött. Ha egyes esetekben lehetett is ilyen, valószínű, hogy az ornamentális díszű tárgyak trendjeiben inkább divathoz hasonló,[481] reprezentációs célú, az önazonosságban a „többiektől" való különbözést, illetve az azonos csoporthoz tartozókhoz hasonlítást és ezzel együtt csoporton belüli erőviszonyok[482] kifejezését is célzó tényezőt láthatunk. Szinte nincs adatunk arra nézve sem, hogy a tárgyak hogyan, milyen kulturális és társadalmi keretek között jöttek létre, azon túl, hogy esetenként virtuóz tudású, szakosodott kézművesréteg munkáit láthatjuk bennük.[483] A kézműves személye, tudásának forrása, a kreativitás lehetőségei és korlátai, a társadalmi környezet, a „megrendelők" szerepe és befolyása kapcsán mindegyre kérdőjelekbe ütközünk.

Ennek függvényében jelen kutatási helyzetben nincs adatunk arra nézve, hogy mi hajtotta azokat a folyamatokat, amelyek nyomán a rendelkezésre álló formaspektrumból az egész Kárpát-medencében egységesen használt ornamentikai trendek – a fejezet elején adott definíció alapján stílusok – állhattak össze. Ha nem is megnyugtató, és egyáltalán nem megoldás, e téren egyelőre meg kell állnunk annál a fejezet elején már elhangzott elméleti megállapításnál, hogy egy stílus tárgyai és azok prototípusai a megértés kényszere miatt a hagyomány által determinált, ennek keretein belül a kreativitás és virtuozitás által alakított és az öndefiníció igénye miatt, komplex társadalmi interakciók folyamán létrejövő létezők.

Az elemzés útjai

A modern művészettörténésszel, illetve esztétával szemben, aki a tárgyat mint művészeti alkotást, egyéni teljesítményt, egyedi jelenséget, az emberi kreativitás nyomát szemléli, és a műalkotás pszichikai hatásmechanizmusairól gondolkodik,[484] jelen régészeti munka a történettudomány szemszögéből, a tárgyaknak és a (díszítő)művészetnek a csoport életében viselt szerepére helyezi a hangsúlyt, az (ipar)művészeti produktumot kultúr- és társadalomtörténeti forrásként vizsgálja.

Korábban elhangzott, hogy a feldolgozott forráscsoportot kizárólag személyes használati tárgyak alkotják, amelyek a csoport, illetve az egyén társadalmi hálózatban elfoglalt helyét, szerepét, illetve ezen keresztül önazonosságát fejezték ki *(6. kép)*. A tárgy e passzív, kifejező funkciója mellett mindazonáltal legalább ugyanolyan fontos aktív, formáló ereje, amennyiben a viselő identitására, illetve a társadalmi környezetre állandó visszacsatolást jelent, amelyben egyszerre

481 A divat fogalmát, mivel a szó mai értelme összekapcsolódott egy modern társadalmi jelenséggel, elveti például Brather 2008, 249. Ez esetben a korai középkori veretes öv formai trendváltozásainak azonban a mai divathoz hasonló jelleget kölcsönöz főleg két szempont. Az első, hogy a veretes öveket a társadalom zárt csoportján belül használták, ahol disztinkciós értéke valószínűleg a csoporton belüli presztízsviszonyok feltérképezését szolgálta. A második, hogy periodikus megújulása, új formák integrálása láthatóan leginkább ezt a célt szolgálta (ld. ehhez még az említett amazonasi néprajzi esetet: Roe 1995).

482 Ez esetben nem konkrét hierarchiák: a fennmaradt leletanyagban nem látszik annak lehetősége, hogy a veretes övet hordó csoporton belül segítségével elhatárolhatók lettek volna társadalmi kategóriák.

483 Ld. Rácz 2014, Szenthe 2012b.

484 Gombrich 1979.

megerősítő és kirekesztő funkciója van. A társadalmi rendszer és az identitás „sorrendje" ezáltal természetesen sokkal kevésbé egymásutániságként, mint egy egymással összefonódó, folyamatosan ható kritériumrendszer két, elkülöníthetetlen végpontjaként fogható fel. Az, hogy az ábrán a társadalmi hálózatokat helyeztem el a külső héjon, munkám régészeti megközelítésének eredménye. A társadalmi és a kulturális héj helyzete azt a játszmarendszert fejezi ki, amelyben a társadalmi csoportok közötti kommunikáció, együttműködés és rivalizálás, ennek eredményeképpen a csoportok állandó újraformálódása, átalakulása és felbomlása vizuálisan csak kulturális tényezők segítségével jeleníthető meg.[485] A tárgyak világának a társadalmi folyamatokban játszott szerepe emiatt elsőrendű fontossággal bír, amennyiben az egyértelmű (ön) definíció csak e médiumon keresztül lehetséges. Emiatt a tárgyi kultúra a nyelvhez hasonlóan aktív szereppel rendelkezik az emberi élet, illetve identitás kereteinek megalkotásában.

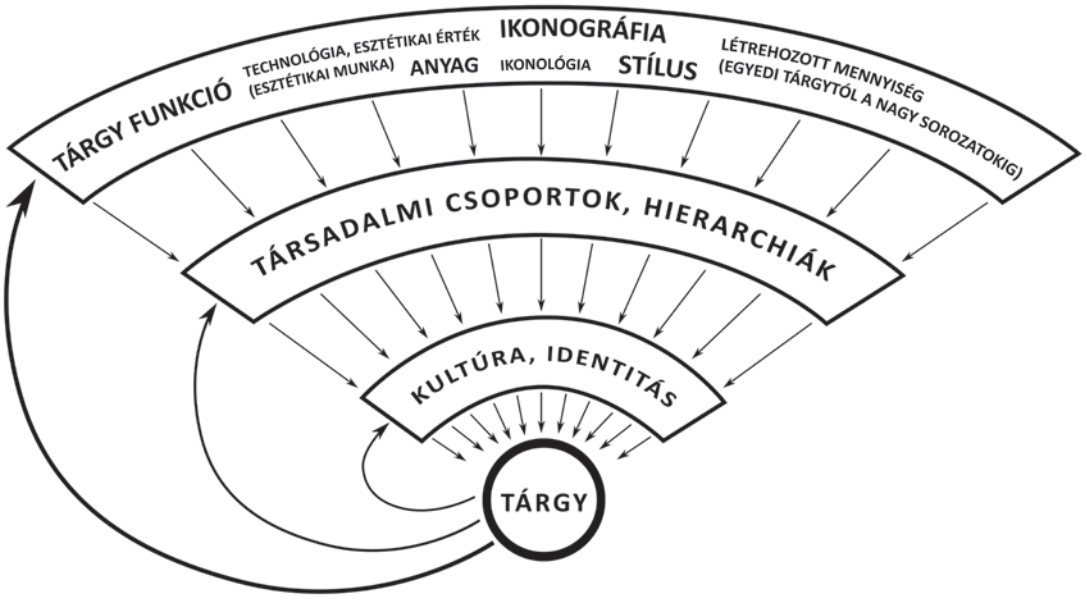

6. kép. A tárgy létrejötte és vizuális hatásmechanizmusai a kultúra és társadalom kontextusában

Az a fegyvertár, amely a társadalmi csoportok, illetve a személyek számára a tárgyi kultúra keretei között öndefiníciójuk körvonalazására vagy éppen másoktól való elhatárolódás kifejezésére rendelkezésre állt, egy viszonylag hierarchizálatlan társadalomban[486] is igen sokféle lehetett. Különböző tárgytípusok mellett ide sorolható a technológia, a technikai részletek[487] és a szellemi tartalmak kifejezésének számos eszköze, így a stílus, az ikonográfia (a vizuális megjelenítés módja) és vele szemben a szellemi tartalomra fókuszált ikonológiai[488] elemek.

485 A tárgyi kultúra, illetve identitás elemzésének „ontológiai fordulatához" ld. pl. Harris 2016, Maldonado – Russell 2016.

486 Az épített környezet és a tárgyi kultúra romlandó anyagokból készült, a kontinentális éghajlatú Kárpát-medencei környezetben elpusztult nagyobb részének ismeretlen volta e tekintetben (is) szűkíti az értelmezési lehetőségeket.

487 A rejtett alaki jegyek kérdéséhez ld. fent: 76. o.

488 Az ikonográfia és ikonológia kérdésköréhez ld. pl. Panofsky 1955; Harris 2006, 148–150.

Végül csoportalkotó tényezők lehetnek egyes tárgyak mennyiségi jellemzői is. Méretük[489] mellett például az egyediség is olyan esetekben, ahol a csoport tagjainak individuális értékei voltak fontosak, mint legtöbbször az eliteknél (lásd alább); vagy ezzel szemben éppen a tárgy mindenki által használt volta, „sorozatgyártása" is.

A népvándorlás kor kutatásában máig átléphetetlen probléma, hogy a „saját", számunkra ismeretlen forrásból származó, a csoportidentitás történeti rétegeiből bizonyos okból vagy céllal merített vagy belső innováció révén létrejött elemek eredete szinte vizsgálhatatlan. Esetükben inkább a társadalmi hálózat, kulturális, illetve elosztási (disztribúciós) rendszer[490] működése elemezhető. Ezekkel szemben a könnyen lenyomozható, azonosítható időpontban az avarokhoz kerülő formák eredetének, kulturális kapcsolatrendszerének megállapítása könnyebb feladat. Nem véletlen, hogy éppen az utóbbi csoport állt minden korban a formatörténeti, kultúrtörténeti kutatások fókuszában: segítségével a késő avar kori díszítőművészet mindig könnyűszerrel azonosítható volt késő római, majd sztyeppei, végül bizánci „párhuzamok" segítségével, e kultúrák többé-kevésbé marginális produktumaként. Eközben azonban az a rendszer, amely e felszínes „hatások" egy részét egy sor „ismeretlen eredetű" elemmel egységbe olvasztotta, a kulturális kapcsolatrendszerek vizsgálata mögött mindvégig láthatatlan maradt. Munkámban emiatt a témát két irányból törekszem vizsgálni. A késő avar kor kulturális kapcsolatrendszerének elemzésére a korszak díszítőművészetének olyan típusai alkalmasak, amelyek, szemben a Kárpát-medencei elterjedésű tárgy- és motívumtípusok legtöbbjével, a rajtuk koncentrálódó atipikus formai megoldások fényében nem váltak a késő avar kori tárgyi kultúra bevett, saját képére formált típusaivá. Így, miközben lehetővé teszik a Kárpát-medencéből kifelé vezető kulturális kapcsolatok vizsgálatát, a késő avar kori díszítőművészet fontos szegmensére – de nem annak teljességére – vetnek fényt. Az adaptált, széles körben elterjedt típusok és formák ezzel szemben a késő avar kultúra (csoportidentitások, hagyományok és innováció működése) és társadalom (kommunikációs viszonyok, társadalmi kapcsolatrendszerek) struktúráinak elsőrendű forrásai.

Fontos kérdés, hogy a „kulturális kapcsolatok" tárgyalásában melyek azok a valóban használható analógiák, amelyek nem hamisítják meg a késő avar kori díszítőművészet kapcsolatrendszeréről alkotott képet. Amint a kutatástörténeti fejezetben többször felmerült, bizonyos korszakokban a kutatók tág földrajzi és időrendi határok közül válogattak analógiákat. Az ebből fakadó veszélyek elkerülése érdekében jelen munka kereteiben a 6–9. század közötti időszak, a korai középkor időrendi határai közé eső példákat használok. Ebben az időszakban Közép-, Kelet- és Dél-Európa, Észak-Afrika, a Közel- és Közép-Kelet, illetve a közép-ázsiai sztyeppétől Kínáig terjedő terület, a „Selyemútnak" nevezett útrendszerben, egyetlen kommunikációs rendszerré behálózott világot, világrendszert alkotott.[491] Ennek egymáshoz közeli, szorosabb

489 Az átlagból messze kiemelkedő méretű tárgyak problémájához ld. e munka utolsó fejezeteiben.

490 A társadalmi rendszer függvényében alakuló elosztási modellek összefoglalás lásd Clarke 1978, 424–464.

491 A világméretű kommunikációs rendszerek kutatása ma reneszánszát éli, a korábbi művek Európa, illetve Mediterráneum centrikus világa (pl. Fowden 1993, Horden – Purcell 2000, Pitz 2001) után egyre inkább az eurázsiai méretű összefüggések kerülnek előtérbe. Csak néhány a téma legújabb irodalmából: Canepa 2009, Canepa 2010, Frankopan 2015; Benjamin 2018; Preiser-Kapeller 2018.

kapcsolatban élő alrendszerei – mint a bizánci és az avar – a kapcsolatnak nyilvánvalóan több és erősebb jelét mutatják, azonban joggal feltételezhető, hogy az avar kultúrán más, nyugat- és dél-európai (bajor, longobárd, Meroving és Karoling) és eurázsiai sztyeppei elitekkel, népességekkel folytatott kommunikáció is nyomot hagyott, akár a bizánci kultúrán mint szűrőn keresztül, akár közvetlenül.

A díszítőművészet esetében e tág világból származó analógiák értelmezését alaposan megnehezíti, hogy a késő avar kori formakincs legtöbb elemét – leveles indák, griffek, alakos jelenetek – a hellenizmus időszakától kezdve gyakorlatilag eurázsiai méretekben használták.[492] Ennek eredményeképpen e képtípusoknak korszakra és régióra jellemző, egymással azonban továbbra is kapcsolatban álló változatai alakultak ki. Emiatt könnyű dolog a késő avar kori díszítőművészetnek is számos eleméhez „párhuzamokat" találni az ókortól kezdve az eurázsiai kontinens szinte tetszőleges részén; a kapcsolat léte azonban csak abban az esetben fogadható el, ahol az avar kultúrával és társadalommal strukturális hasonlóság fogható meg, illetve azzal időben-térben határos, jó valószínűséggel összekötött kultúrával van dolgunk.

A társadalomtörténeti elemzés lehetőségeihez

Az ornamentika kulturálisan és társadalmi háttérrel meghatározott létező, mivel a társadalmi csoportok tagjai összetartozásukat kulturális eszközök segítségével fejezik ki, illetve a csoportidentitást ugyanezekkel aktívan formálják. A csoporthoz tartozás bizonyos kulturális attitűdök, belsővé tett, etikai elvekkel megfogalmazott értékrend elsajátítását feltételezi. Ez időben változó, illetve egy időhorizonton belül is differenciált értelmezési mezőt jelent, amennyiben fontos, hogy az adott jel – ez esetben az ornamentika egy típusa – a csoporthoz tartozók, illetve a csoporton kívüli személyek (más csoportok) számára milyen tartalmat közvetít.

A tárgyak díszítése, alakja, bizonyos formai trendek megjelenése – vagy éppen meg nem jelenése – emiatt az adott csoport és annak kontextusában a személy identitásának és a társadalom viszonyrendszereinek függvénye volt. A korszak identitásai kollektív síkon nyerhettek megfogalmazást, amennyiben a személy létének kereteit biztosító csoport belső rendje, a személynek a csoportban elfoglalt helye határozta meg önazonosságát is.[493] Ez nem jelenti a személyes identitás hiányát: azonban a személy önmagáról alkotott képét döntően neme, életkora, családi állapota szerint a csoportban betöltött szerepe alakította ki, valamint az, hogy a személyes kereteit biztosító csoportnak milyen feladata, helye volt az avar társadalmat, illetve a kaganátust jelentő komplex rendszerben.

A veretes öv és az ornamentikai trendek társadalmi szerepének tézise

A késő avar kori társadalmi hierarchiákról alkotott képünk igencsak hiányos. A korai avar korból fennmaradt, nagy valószínűséggel társadalmi státuszt jelző tárgyak közé nemesfém edények,[494] veretes övek, bizonyos, nemesfém veretekkel díszített fegyverek,[495] illetve talán

492 Ld. a Dekán 1972 által idézett analógiákat.

493 Ld. a 14. jegyzetet.

494 A leletösszefüggésekhez Garam 2002, Bollók – Szenthe 2017, 75–76.

495 Csiky 2015, 234, Garam 1993b.

a botvégek[496] tartoztak. A jelentős mértékben megváltozott (ld. később) késő avar kori összefüggések között ilyen szerep biztosan csak a veretes öveknek tulajdonítható, akkor is, ha például a nagyszentmiklósi kincs és az adai tálka alapján valószínű, hogy a fémedények birtoklása ekkoriban is magas társadalmi státusokhoz kapcsolódhatott, noha ekkoriban már szó sem volt arról, hogy a korai és közép avar korhoz hasonlóan fémedény-kombinációk kerültek volna bizonyos, kiemelkedő személyek sírjaiba.

A régészeti hagyatékban fennmaradt, avar társadalmi rendet valószínűleg kifejező, legfontosabb elem az a díszöv, amelynek veretei egyben a korabeli ornamentikának is legfontosabb forrását biztosítják. A hozzávetőleg minden tizedik férfi sírjában előkerülő veretes övek avar kultúrában viselt jelentősége Európában legfeljebb a dunai bolgár, leginkább azonban a korszak sztyeppei kultúráival való összehasonlításban értelmezhető. A késő avar korra e tárgycsoport tükrében a teljes Kárpát-medencei népességre kiterjedt a sztyeppei reprezentációs modell, a funerális reprezentáció több elemével, mint a halott felszerszámozott lóval való eltemetésének szokásával együtt. A késő avar kultúra e tekintetben a sztyeppei „viseleti térség" része volt.[497]

A lovas, fegyveres sírok és veretes övek kombinációi valószínű, hogy lehetővé teszik az avar társadalomban befolyásos csoportok azonosítását is, miközben a főleg a veretes öveken megnyilvánuló ornamentikai trendek ezentúl hozzájárulnak, hogy megállapításokat tegyünk e csoportok egymáshoz való viszonyáról, egymás közötti kapcsolatrendszeréről, illetve az avar hatalmi térből kifelé vezető kapcsolataikról. A késő avar típusú övdíszek elterjedése valószínűleg azonos az avar kaganátus politikai-kulturális vonzáskörzetével, és mögöttük minden valószínűség szerint az avar társadalom belső rendszerét kifejező, sőt, az erőviszonyok változását – egy csoport marginalizálódását vagy éppen jelentőségének megnövekedését (ld. fent, a stílus kérdésénél) – is kifejezni képes, összetett vizuális jelrendszer azonosítható.

A veretes öv az avar kultúrájú népesség belső csoportjain belüli hierarchiák kifejezésére a sírokból ismert veretkombinációk nagy száma alapján nem lehetett alkalmas, az avar férfitársadalomban egy személy státusát legfeljebb viselése vagy nem viselése révén kétfelé bontva határozhatta meg. Emiatt rang jelölésére nem, legfeljebb egy közelebbről ma még nem meghatározható, valószínűleg hivatalok, illetve társadalmi intézményekben funkció betöltését lehetővé tevő, szabad jogállás meglétének kifejezésére lehetett alkalmas. Valószínű, hogy az „avar" társadalomhoz tartozás kritériumaként tartható számon. Míg a korai középkori környezetben a társadalmat jelentő csoporthoz, az etnikumhoz tartozás általában egy szűk, fegyveres hatalmi elitben való tagságot jelentett,[498] ehhez képest a késő avar kori rendszer a temetkezési rítusok alapján integratívabbnak tűnik, a korai avar kor – valószínűleg multietnikus, illetve többféle[499] „kultúrmaghoz"[500] tartozó – szűk hatalmi elitjén túl a falusi népesség jelentős hányadát is magába foglalhat. A falusi temetőkben nyugvó népesség veretes öves, bizonyos esetekben[501] fegyveres,

496 Ld. Garam 1976 gyűjtését.

497 A német „*Trachtprovinz*" (Brather 2007) vitatott fogalmának magyarra átültetését ld. Vida 2009, 112.

498 Gáll 2017, 127–139.

499 A korai avar kori kulturális csoportokhoz ld. Vida 2008.

500 Gáll 2017, 133.

501 A szélesebb körben jellemző veretes övekkel szemben a legtöbb temetőben a fegyverrel, de főleg a lóval való temetés látszólag a lokális csoportok vezetőit illette meg.

lovas sírokkal eltemetett személyei a temetkezési rítus révén[502] minden olyan jelleget mutatnak, amely valószínűvé teszi, hogy az avar kaganátus hatalmi hálózatába integrált, nem csak szolgáló feladatkörrel bíró csoportok tagjai voltak.

A valószínűleg „minden avar" – a fogalmat itt nem annyira etnikai névként, hanem az avarokról elnevezett hatalmi hálózat megjelölésére alkalmazva – által hordott veretes öv díszítéseiben túl sok variáció mutatkozik ahhoz, hogy általa a társadalmon belül további csoportokra bontás rendszerszerűen lehetséges lett volna. E hatalmas változatosság biztosan nem arra vezethető vissza, hogy minden avarnak egyedi veretes öv járt volna.[503] A sokszor alig felfedezhető különbségek arról vallanak,[504] hogy ezek a készítés, terjesztés infrastruktúrájának sajátosságaira vezethetők vissza.[505] A formai, ornamentikai, díszítésbeli részletek, a felületkezelés (poncolás, ónozás, aranyozás) azonban finom, de szubjektív különbségtételekre, gyorsan átértékelődő viszonyok érzékeltetésére messzemenően alkalmasak lehettek. Az a felfogás, amely azt vallja, hogy az övdíszek és velük együtt egyéb kistárgyak díszítése, alakja kis méretükből fakadóan „láthatatlan" lehetett[506] és így az identitás kommunikációjában nem bírt szereppel, könnyűszerrel cáfolható. Hasonló jellegű tárgyak, szettek könnyen értelmezhetővé, megfigyelhetővé, a ruházat mint komplex jelrendszer összefüggésében elemezhetővé váltak minden olyan helyzetben, ahol a csoport tagjai kis térben gyűltek össze. Az avar hatalom működését biztosító és a szerepek állandó újrarendezését lehetővé tévő események, lakomák, gyűlések erre biztosan alkalmat adtak.

Mivel az ornamentika és a díszített tárgyak, függetlenül attól, hogy mi mindent nem ismerünk a korabeli tárgyi világból, közvetlen vizuális céllal készültek, a tárgyi kultúra azon elemeinek körébe tartoznak, amelyeknek biztosan kiemelt szerepe volt az identitás kifejezésében és alakításában. Elemzés tárgyát az alkothatja, hogy az identitás mely szegmensének, illetve szegmenseinek kifejezését tették lehetővé, valamint hatottak vissza ugyanezekre megerősítően. A tárgytípus jellegéből fakadóan kollektív, nem etnikus identitást kell keressünk mögötte, amelynek bázisát azonban az „avar" hatalom, avar elit hagyományai, történetisége alkothatta. Fő jellegeit látszólag a kora- és közép avar kori, nomád elithez fűződő identitásból merítette. Az így generált csoportkohézió régészeti eszközökkel látható kulturális elemei javarészt a sztyeppei nomád világra kapcsolnak vissza: valószínű, hogy a mögöttük rejtőző kollektív identitásban is a 7. századi avar kaganátushoz fűződő kulturális tartalmak bírtak túlsúllyal. A 8. század elejére, a késő avar állatstílus időszakára létrejövő, illetve az elit által valószínűleg többé-kevésbé tudatosan kialakított identitás a késő avar kori kaganátust fenntartó, a kiváltságos csoportok közötti játszmákból, versenyből fakadó konfliktusokat részben nyilván feloldó és a csoport belső ügyévé konvertáló strukturális tényezők egyikeként is számba vehető.[507] Ennek összefüggésében az ornamentika a társadalom belső struktúráinak, az ezek mentén alakuló kulturális csoport, közösség identitásának is kifejezője volt.

502 A temetési rítust mint a kultúrhorizonthoz tartozás kritériumát ld. Gáll 2013, 593–594.

503 Röviden cáfolja: Fancsalszky 2007, 120.

504 Hasonlóképpen, a késő római ékvésett övveretek (Bullinger 1969) és a Meroving-kori fibulaanyagban is megfigyelhetők ugyanilyen jellegek (Koch 1998, 481–483).

505 Hasonló mintázatokhoz, terjesztési hálózatokhoz kultúrantropológiai tanulmányt ld. Hodder 1982a, 58–74, kovács és fazekas termékek elterjedési mintázatai esetében.

506 Kiss 1995, 99, nyomában Daim 2010.

507 Ld. Maleševi ć 2004, 61–76.

A társadalmi hierarchiák kulturális megnyilvánulásának és időbeliségének problémája

A régészeti kultúrában, különösen a sírok temetkezési rítus során manipulált tárgyi hagyatékában a bekerülő tárgyak kombinációit számos, kulturális és társadalmi viszonyrendszer működéséből eredő tényező alakíthatta, amelyek egyben időbeli – történeti – változásoknak is kitettek voltak. A hagyatéknak az elemzés alapját képező térbeli mintázatait így elsődlegesen e szemponthármas együttállása határozza meg.[508] Szétválasztásuk részben lehetséges, azonban sikere nagyban függ az alkalmazott módszertől.[509]

Az avar kor kutatásában rendelkezésre álló statisztikai elemzések a temető és a tárgyi kultúra használatát egyszerre befolyásoló különböző – időrendi, kulturális és társadalmi – tényezőket általában egyetlen mezőben ábrázolva összemosták. E szempontok reflektálatlan keveredésének egyik leglátványosabb példája, amikor Jozef Zábojník a közép avar kori lemezes övveretek nemesfémből és rézötvözetekből készült csoportjait egymást követő horizontokba osztotta.[510] Bár a két nyersanyag használatában – korlátozott érvénnyel – valóban tetten érhető egymásutániság a 7. század második felében, a modell mechanikus használatának veszélyeire felhívják a figyelmet a temetőelemzések.[511] Mivel a korabeli tárgyhasználat és halotti rítusok nagyrészt ismeretlenek, ebben csak részleges megoldást jelent az adatbázis statisztikai elemzés előtti, különböző szűréseknek való alávetése (pl. többek között nemi, életkori különbségek figyelembe vétele), amelyek a temetőelemzések sorával szemben mindig egyszerűsítettek, nem veszik figyelembe a mindig jelenlévő egyedi jellegzetességeket, továbbá a nem reprezentatívnak tekintett jellemzők kiszűrésével járnak.[512] A kutatás sajátos vadhajtása ebben Peter Stadler munkássága: a kutató a „modern" statisztikai módszerekkel szemben már szubjektívnek és meghaladottnak tekinti a „hagyományos", tárgyak (és jelenségek) összehasonlításán alapuló temetőelemzést, amelyben a szerző szerint „*oft ein konzeptionelles Vorurteil Aus-*

508 A *'material culture patterning'* fogalmához ld. Garrow 2012 és a vitacikkhez kapcsolódó reflexiókat.

509 A közép-európai kutatás ez irányú következetlenségeire felhívja a figyelmet: Curta 2013.

510 Zábojník 1991, az MA I és MA II szakasz elkülönítésének alapjaként határozza meg a modellt.

511 Ld. Szenthe 2012a: Újra megvizsgálva Kovrig Ilona által elemzett alattyáni temető belső rendjét (Kovrig 1963), kitűnik, hogy a szerző által képviselt, dominánsan az időrend által létrehozott rendszerben megfigyelhetők egyéb, kulturális és társadalmi tényezőkre visszavezethető jellegzetességek. Ezek elsősorban a temető I. és II. csoportjában feltűnőek, illetve sokrétűek. A temető II. csoportjában eltemetett, ezüstveretes és bronzveretes öves halottak viszonylatában megállapítható volt egy elkülönülés, amely – főleg a női sírokkal együttesen értelmezve – nem annyira időrendi, mint inkább kulturális vagy társadalmi különbségre lenne visszavezethető. A bronzveretes férfiak mellett eltemetett nők közül többen arany fülbevalókat, illetve olyan brossokat viseltek, amelyek innovatív viseletnek látszanak, viszont amelyek nem jellemzők az ezüstveretes – és fegyveres – férfiak körül nyugvó nők egyhangúbb és egyszerűbb tárgyi kultúrájában. Ezt a különbséget egészíti ki az a jelenség, hogy a bronzveretes övű férfiak sírcsoportjaiban olyan népesség nyugszik, amely minden valószínűség szerint a temetőt legkorábban használó csoport leszármazottainak tartható. A nemesfémtárgyak sírba kerülése ezúttal a két csoport eltérő öltözködési szokásainak eredményének tűnik. Máshol – például Tiszafüreden vagy a jánoshidai temetőben – az időrendi szempont tűnik dominánsnak.

512 Az „*entanglement*" komplex módszerének alkalmazása a népvándorlás kori kutatásban ma még vágyálom csupán.

gangspunkt war".[513] A statisztikai vizsgálatot megelőző kategorizálás, az adatbázis változóinak létrehozása, amely a gép által elvégzett összehasonlító munkát lehetővé teszi, ugyancsak emberi, kutatói teljesítmény, és mint ilyen, magában rejti a szubjektivitás lehetőségét. A statisztikai módszerek alkalmazása tehát nem annyira az eredményt teszi objektívvá, mint inkább a hozzá vezető utat: ha hibás vagy szubjektív a kiindulás, az eredmény ugyanúgy szubjektívvá vagy akár hibássá válik, mint egy összehasonlító elemzés esetében. Kimondva vagy kimondatlanul, de magától értetődően a rendelkezésre álló – és széles körben elfogadott –, temetőelemzéseken végzett, időrendi célú csoportosítások kategóriáit használják a statisztikai alapú vizsgálatok is.

A három alapmunka[514] által megalkotott késő avar kori időrend globális megbízhatósága mindemellett vitán felül áll,[515] akkor is, ha a tiszafüredi temető kivételével merítésük északnyugat-Kárpát-medencei anyagra korlátozódik. (Megjegyzendő: éppen a tiszafüredi temető esetében merült fel az utóbbi időben, hogy dunántúli kapcsolatrendszere lehetett.[516]) A globális megbízhatóság mellett a valószínűleg létező regionális különbségeket e rendszer tehát elvileg elfedi. E regionális különbségek mindazonáltal a leletanyag – illetve az e dolgozatban vizsgált ornamentális díszű tárgyi kultúra – esetében nem olyan mértékűek, hogy alapjaiban kérdőjelezzék meg a Csallány Dezső és Horváth Tibor óta kidolgozott rendszer érvényességét. A relatív időrend mainál pontosabb rendszerének létrehozása mindenesetre csak az egyedi esetek messzemenő figyelembevételével, egyes temetők belső rendszerére alapított, majd ezeket összevető regionális (statisztikai) kutatásokkal lenne lehetséges. Egy ilyen mélységű kutatás valójából azonban egyszerre irányul az időrendre, a kulturális és társadalmi faktorokra. Az időrendre és a népességen belül esetleg megnyilvánuló társadalmi rétegződésre azonban csak kulturális jellegek különbségei (szinkróniában megfogott eltérései vagy diakróniában szemlélve változásai) segítségével lehet következtetni. Mivel azonban a szinkróniában és diakróniában megnyilvánuló kulturális különbségek egzakt módon nem különböztethetők meg egymástól, az ilyen irányú mikroelemzés is hamar elérheti határait.[517]

513 Stadler 2005, 81.

514 Daim 1987, Zábojník 1991, Garam 1995.

515 A rendelkezésre álló relatív időrendi rendszer közvetlenül képeződik le a legyezőszerűen terjeszkedő kisköre-halastói temető horizontális stratigráfiájában. A temetőben a sírcsoportok hiánya, illetve másodlagos volta szerencsés lehetőség a statisztikai elemzések tesztjére.
Feltűnő jelenség, hogy Kisköre esetében a temető legkésőbbi (a temető legkülső sírsorában elhelyezkedő) veretes övei J. Zábojník Spätstufe IV-ének formai kritériumainak felelnek meg, a tartalmilag F. Daim IIIb fázisával azonos „késő avar kori V. fázis" kevert övgarnitúrái hiányoznak. Ez lehet egyedi jellegzetesség, azonban mégis szembetűnő körülmény.

516 Garam 2014, Szenthe 2012b, Vida 2013.

517 A problémára több példa lenne idézhető a régészeti kutatás történetéből. Ld. így Ambroz és Zaseckaja eltérő értelmezését a hun kori leletanyag A és B csoportja esetében: elemzi Tomka 1986, 446–448; vagy a kerámia kutatásának problémáját a kerámiastílusok szukcesszivitásáról vagy egykorúságáról: 402. jegyzet; vagy éppen a jelen munka tárgyát alkotó Hampel B csoport Alföldi András által javasolt egykorúságát a Hampel A csoporttal. Ugyanez történt a László Gyula által képviselt kettős honfoglalás elméletben – illetve annak egyik korai változatában – a lemezes övdíszes vezetők (közép avar csoport) és a „griffes-indások" (Káma-vidéki köznép) közös bevándorlásának feltételezésével (összefoglalja Bóna 1984, 328), amellyel szemben a kutatás ma széles körben elfogadja egyrészt a két csoport időbeli egymásutániságát, illetve a lemezesből öntöttbe való szerves átfejlődést.

Sajnálatos tény, hogy a kevés és kizárólag időrendet kereső statisztikai vizsgálat mellett alapos és sok szempontra kiterjedő temetőelemzésből is csak néhány áll rendelkezésre az avar korra nézve.[518] Amellett, hogy segítségükkel megfigyelhetők alapvető trendek, illetve közös jellegek, – például a domináns tájolás,[519] a globálisan soros szerkezet vagy a temetőhasználat törése a kora-közép avar kor határán[520] – minden avar kori temető struktúrája különbözik kisebb-nagyobb mértékben egymástól. Ezek az eltérések látszólag abban is megnyilvánulnak, hogy egy-egy temető rendszerét kulturális, társadalmi vagy időrendi momentumok alakították-e inkább.[521] Az egyes temetők rendszerében megnyilvánuló különbségek emiatt elsősorban a lokális csoportidentitások függvényében (lennének) értelmezhetők.

Mivel azonban az ornamentikus díszű tárgyak elterjedése olyan mintázatot mutat, amely a teljes Kárpát-medencére jellemző, valószínű, hogy időrendjük is a teljes régió keretei között alakult, illetve az esetleges anomáliák – ilyen az össze nem illő veretekből álló garnitúrák esete[522] – „összavar" társadalmi és kulturális struktúrák működésének eredményei. Egy olyan rendszerben, ahol a regionális jellegek nagyobb, a típusok időrendjében is megnyilvánuló jelentőséggel bírnak, a mikroregionális elterjedésű tárgytípusoknak is nagyobb súlya lett volna. Ezzel szemben a késő avar korban ilyenek alig voltak, illetve arányuk a teljes típusspektrum tárgyainak tömegéhez képest elenyésző.[523] Mindebből következik, hogy a késő avar kori ornamentikus díszű tárgyak máig kidolgozott időrendje érvényes: rajta legfeljebb kisebb, inkább a társadalmi és ezzel összefüggő kulturális tényezők működésére rávilágító finomítások lehetségesek.

Az alábbiakban e finomítások szükségességét, mivel jelentőséggel bírnak e munka későbbi fejezetei számára is, két esetre összpontosítva demonstrálom. Az egyik az elitkultúra modellszerepének kérdése, a másik az a probléma, hogy igen kevés avar temetőben kerül elő a korszak övdíszeinek teljes forma-, illetve stilisztikai spektruma.

A kisköre-halastói temetőben egyszerre mindkét probléma megjelenik. A temető sajátossága két sírcsoport elkülönülése a legkorábbi, közép avar kori szakaszban (*7. kép*). Az északi szórt rendszerű, gazdag leletanyagú, amelynek gerincét fegyverek, arany fülbevalók, aranylemezből préselt tárgyak: varkocsszorítók, geometrikus, növényi és alakos díszű övveretek alkotják. A jól keltezhető közép avar kori környezetben[524] alakjuk és ornamentikájuk progresszív, a késő avar korban elterjedő ornamentális és formai trendek előzményeként azonosítható.[525] Velük szemben a délkeleti sírcsoport leletanyaga, bár az minden jel szerint egykorú az előbbivel (közép avar kori II. fázis),[526] egyszerűbb funerális reprezentációt sugall (rézötvözet tárgyak,

518 Kovrig 1963 és Daim 1987 feldolgozása máig egyedülálló, kérdésfelvetések és módszertani beágyazottság szintjén Cociş et al. 2016 és Gáll 2017 jelent először hasonlóan magas színvonalat.

519 Tomka 1975.

520 Megállapítja Kovrig 1963, 177–179.

521 Ld. erre irányuló kutatást: Szenthe 2012a.

522 Ld. fent.

523 Szenthe 2018, 295–302; ld. még alább, a késő avar kori ornamentika, illetve övdíszek tárgyalásánál.

524 Garam 1979.

525 Szenthe 2015a, 230–231, a „benépesített indában" lévő szarvasalak és a stilizált indadíszes nagyszíjvég esetében tárgyalja, ld. még alább, a diffúzió és a belső minták kérdésénél, 99–101. o.

526 A kronológiához ld. Garam 1995, övvereteket ábrázoló, időrendi sorba rendezett típustábláit, illetve Zábojník 1991, 181. típus (szalag-, illetve láncfonatos veretek) helyét a szeriációs diagramban.

7. kép Kisköre-Halastó, a temető ornamentikus díszű tárgyainak helye és korszakos besorolásuk

pl. szalagfonatos övgarnitúra). Ugyanitt a késő avar kor első felében is a nagyobb, fő temetőrésztől jelentős mértékben különböző övvereteket használtak,[527] miközben a tárgyi kultúra bizonyos elemei (például a fülbevalók)[528] is konzervatívnak mondhatók. Kiskörén minden jel szerint két, egymástól kulturálisan, és valószínűleg társadalmi presztízsében is különböző csoport használt egy temetőt. Az északi sírcsoportban temetkező személyek tárgyi kultúrája új típusú volt. Alakos és növényi díszű vereteik ornamentikai és formai téren is innovációt jelentenek, olyan vizuális világot, amely a késő avar kori tárgyi kultúra kialakulását előlegezte meg.[529] Az innovatív és reprezentatív módon temetkező csoport sírjait folytató, nagy kiterjedésű, szinte homogén, soros rendszerű temetőrészben a veretes övvel eltemetett férfiak övei lefedik a késő avar kori

527 94. sír, négyzethálós díszű övgarnitúra.

528 Kerek karikájú, gömb alakú gyöngycsüngős fülbevaló, tarsolynál rövid lánc: alapvetően a kora avar kori hagyományú temetőkben jellemző lelet például a Dunántúlon (Kölked-Feketekapu B, Kiss 2001), miközben a kiskörei temetőnek nincsen kora avar kori előzménye.

529 Ld. Szenthe 2015a.

övgarnitúrák szinte teljes formaspektrumát, bizonyos esetekben egyedi, illetve ritka elemekkel fűszerezve,[530] mint a thyrsost tartó alakkal díszített, aranyozott bújtató (*8. kép*).[531] Eközben a temető soraiban kifelé haladva a sírok egymásutánisága megfelel a késő avar kori relatív időrendi csoportok sorrendjének. Ha veretei a talajviszonyok függvényében nem lennének igen rossz állapotban, Kisköre a közép és késő avar kori időrend, társadalmi és kulturális rendszer csak Kiskőrös-Vágóhídhoz[532] mérhető jelentőségű, látványos mintapéldája lenne. Kevés merészség kell ahhoz, hogy kijelentsük: Kisköre és a hozzá hasonló, sajnos csak töredékekben ismert temetők (Budapest-Tihany tér,[533] Kiskőrös-Vágóhíd, valószínűleg Mártély[534]) a késő avar kori temetkezési – és valószínűleg társadalmi? – struktúrák megjelenésének legkorábbi csomópontjai. Bennük olyan csoportok temetkeztek, amelyeknek tárgyi kultúrájába a késő avar kori jelenségek széles körű elterjedésük előtt egy-két emberöltővel korábban adaptálódtak. Tárgyi kultúrájuk és temetkezéseikben megnyilvánuló kulturális rendszerük kronológiai primátusa késő avar kori párhuzamaikkal szemben vitathatatlan. Kérdéses természetesen e temetőkben eltemetett csoportok tagjainak társadalomban betöltött helye, akkor is, ha könnyű lenne őket általában elitként értelmezni. E probléma beható elemzése azonban szétfeszítené jelen dolgozat kereteit.

8. kép Kisköre-Halastó, 41. sír. Thyrsost, antik pásztorbotot tartó alak (szatír?) képe egyedi, aranyozott tárgyon, szíjbújtató fedőlapján (MNM, fotó: Vágó Ádám)

A teljes stílusspektrum megjelenésének problematikája természetesen nem értelmezhető minden kétséget kizáróan, mivel a korabeli véletlen szerepe, illetve külső szempontként az egyes temetők feltártságának foka erősen befolyásolja az összképet. Emellett azonban több jel utal arra, hogy a jelenséget a késő avar kori kultúra, illetve társadalom struktúráiban gyökerező belső tényezők is meghatározták. A legfontosabb, hogy az övgarnitúrák változatossága nincs direkt összefüggésben a sírok, illetve a veretes övvel eltemetett férfiak számával.

530 Kisköre-Halastó, 41. sír (Garam 1979, Taf. 11) – az eredeti publikációban felismerhetetlen az alak.

531 Ld. még az aranyozott veretek nagy számát, amely a korai aranylemez veretek hagyományát látszik folytatni: 41., 54., 138., 139., 165. sír a késő avar kor első felében: a korszakba sorolható garnitúrák fele akkor is aranyozott, ha beleszámítjuk a temető délkeleti csoportjának két hiányos, szegényes garnitúráját. Ez az arány messze a korszakban jellemző felett van.

532 László 1955.

533 László 1944, Nagy 1998a, 112–122.

534 A 19. század végén, szakaszokban feltárt mártélyi, a Tisza gátja alá eső temető kutatása egyike a kivételesen jól dokumentált korai ásatásoknak, ahol sírok egy részéről még temetőtérkép is készült. A több részletben közölt temetőt ld. Farkas 1892, Hampel 1905, Szeremley 1894, Párducz 1937.

A teljes formaspektrum jelenlétére, illetve például a díszövek szeged-makkoserdei esethez hasonló változatosságára[535] kevés avar temetőben akad példa, a kisebb (300 sír körül) temetők közül például ilyen a sajnos elkallódott temetőtérképű szebényi I. temető,[536] Kaposvár-Toponár,[537] Hortobágy-Árkus[538] és Komárom-Hajógyár.[539] A hatalmas sírszámú zamárdi temetőben[540] a széles formaspektrum megléte kevésbé meglepő. E temetők veretes öves sírjainak egyéb leletei alapján (lovas és fegyveres sírok) is megfogalmazható a tézis, hogy bennük olyan csoportok tagjai nyugodtak, akiknél a mobilis, illetve militáns identitáselemekre utaló leletek az átlagosnál sokkal gazdagabban díszített, az egyes személyek között változatosabb, valamint időben is dinamikusabban változó övdíszekkel társultak.

A nagy sírszám önmagában azonban még nem jelent biztosítékot az eltemetett díszövek tipológiai változatosságára. Így Tiszafüred-Majoros-halmon, ahol ráadásul aránylag sok sírból került elő veretes öv,[541] a késő avar kori IIb fázis[542] gazdag, antik eredetű/jellegű ornamentikával és alakokkal díszített csoportja – így pl. a nagy méretű veretekkel/szíjvégekkel díszített övek[543] – nem jelennek meg. A tiszafüredi övdísztípusok a Kárpát-medencében viszonylag vagy kifejezetten gyakori, stílusokat alkotó, átlagos minőségű réteghez tartoztak. Az „átlagosság" látszatát fokozza, hogy a tiszafüredi veretek között aranyozott darab egyetlenegy sem került elő, és ónozásra is csak kevés[544] példa akad.

A kultúrtörténeti elemzés kérdései és korlátai

A közép-európai régészetben a kultúrtörténeti elemzésben széles körben használt „párhuzamok" használhatósága természetesen csak egy kulturális kapocs létének megállapítását teszi lehetővé: az egyes makrorégiók kulturális és társadalmi rendszerei ezek segítségével természetesen összehasonlíthatatlanok, azonban jelen esetben nem is ez a célom. A kultúrtörténeti elemzés esetében az antikvárius-tipológiai módszer létjogosultságát hangsúlyozza, hogy a formailag közeli rokon jelenségek térben-időben közeli példákról és leginkább olyan környezetben kerülnek elő, amelyek valóban vizuális kapcsolatban lehettek az avar kultúrával. Nem véletlen, hogy közöttük a legpontosabb analógiák a Kárpát-medencével legközelebbi határos területek személyes használati

535 Szeged-Makkoserdőn a férfisírok közül szinte mindegyikben más típusú övgarnitúra található, miközben a típusok a korabeli legmagasabb színvonalúak közül kerültek ki. A viszonylag szórt rendszerű temetőben a késő avar kori veretes öves sírok a temető déli sávjában helyezkednek el, a középről kelet és nyugat felé haladva általában egyre későbbiek. Az időrenden kívül egyéb rendezőelv csupán egy, a temető keleti peremén különálló kisebb sírcsoport esetében feltételezhető. Ld. a Salamon – Sebestyén 1995-ben közölt eseteket.

536 Garam 1975b.

537 Közöletlen, előzetes jelentést ld. Szimonova 1997.

538 Közöletlen, a szerző részvételével zajló feldolgozás.

539 Trugly 1987, Trugly 1993.

540 Bárdos – Garam 2009, Bárdos – Garam 2014, Garam 2018.

541 Garam 1995, 187–262.

542 Ld. Zábojník 1991, 238–239.

543 Ezekhez ld. jelen munka utolsó fejezeteiben.

544 Ez lehet a restaurálás eredménye.

tárgyai, öltözetkiegészítői, ékszerei köréből kerülnek ki, illetve a kulturális és társadalmi rendszerükben az avarhoz leghasonlóbb esetekben, a Balkánon és a Fekete-tengertől északra a késő avar felhasználással azonos típusú kistárgyakon, elsősorban övdíszeken koncentrálódnak.[545]

A diffúzió és a belső trendek problematikája

Az avar kori tárgyi kultúra, még inkább a díszítőművészet jelenségei esetében a kutatás kevés kivételtől eltekintve[546] az ornamentikát kulturális „kapcsolatok" nyomán bizonyos jelenségeket felvevő, másokat nem felvenni tudó, passzív létezőként elemezte.[547] Ez a kép természetesen részben megfelel a valóságnak, hiszen a késő avar kori díszítőművészet értelmezhetetlen a beleépülő „bizánci" – mediterrán és egyelőre bizonytalanul azonosítható, talán dél-, nyugat- és kelet-európai[548] – hatások, elemek nélkül. Az a kijelentés azonban, hogy a (késő) avar kultúra bizánci peremkultúra,[549] nem veszi figyelembe azt, hogy hiába kerültek tömegével tárgyak a Kárpát-medencébe különböző, kisrészben ismert kommunikációs kapcsolatok révén, az avar tárgyi kultúra mégis önálló belső folyamatokkal bíró, az avar kaganátus társadalma mint komplex rendszer által létrehozott jelenség.

Mivel a tárgyi kultúra, illetve ezen belül a díszítőművészet társadalmi mondanivalóval bíró, egy társadalom belső viszonyainak, hierarchiáinak leképezésében szereppel bíró jelenség, az átvétel, illetve az átvett forma forrása nem magyarázza az átvett elem szerepét annak új környezetében, legfeljebb a befogadó kultúra külső kapcsolatrendszeréről és jellegéről árul el valamit, ahogyan az átemelés (adaptáció) a helyi sajátosságoknak, igényeknek megfelelő szűrőn keresztül történik meg (kompatibilitás). Bizonyos, a befogadó kultúra rendszerének megfelelő elemek teljes elsajátítása (adopciója) csak ez után történhet meg.[550] Az avar kultúra belső önállóságának látványos jele különböző formák (tárgyak formai elemei, alapvető minták és motívumok) önálló helyi élete. E típusok azok, amelyek a korrespondenciaanalízis pontfelhőjének alsó, sűrű pontfelhőjében helyezkednek el (*3. kép*). E típusok hatására munkám – amellett, hogy bizonyos motívumok és tárgytípusok szintjén magától értetődően reflektál az ezen elemek terjedéséért felelős diffúzióra (közkeletű fogalommal a kulturális kapcsolatokra), mégis a megszokottnál nagyobb teret hagy az „evolúciós" – valójából természetesen csupán belső trendekre alapító[551] – értelmezésnek.

545 Ld. főleg a „késő antik" jellegű növényi ornamentika tárgyalása kapcsán.

546 Először szisztematikusan tárgyalja Daim 2001, kiváló, rövid összegzést ad Daim 2010, 61–64; ld. még Szenthe 2015b.

547 Például Kiss 1995, Kiss 2001b.

548 A korábban feltételezettnél diffúzabb kapcsolatrendszer feltételezéséhez ld. jelen munka záró értékelésében.

549 Ld. Daim 2000, Bálint 2010a (tézis megfogalmazva: 148), Vida 2016a, 252: „*Byzantine-type material culture*" létét állapítja meg az avarok között. A felfogás erős kritikáját a tézist megalapozó Falko Daim későbbi munkájában ld. Daim 2010, 62–63, majd strukturalista megközelítésből Gáll Erwin (Gáll et al. 2017, 155–159).

550 Az adopció, adaptáció, akkulturáció és kulturális kompatibilitás problémaköréhez ld. Gáll 2014; Pollex 2010, 69–78; az akkulturációhoz Brather 2004, 412–414; röviden Hann 2013.

551 A hagyományos értelemben vett evolúciós értelmezések természettudományos analógiája, „fejlődés" feltételezése a társadalomtudományban nem állja meg a helyét: ld. Popper 1989, 65–69, 117–120.

Megjegyzendő, hogy a belső fejlődés az avar kultúra esetében alig vagy nem érinti a motívumokat, és kimerül sajátos, helyi kombinációk (ornamensek, minták) létrehozásában.[552] A késő avar öntött övveretek esetében először Fettich Nándor figyelte meg,[553] hogy a rendelkezésre álló motívumok és minták alapján lehetséges kombinációs lehetőségeknek csak egy kis töredéke jelenik meg a tárgyakon, a meglévő kombinációk azonban szinte kivétel nélkül ismétlődnek. Úgy tűnik, valamilyen okból volt abban is rendszer, hogy egy új típus, megoldás kedveltté vált, vagy háttérbe szorult. Bizonyos övdísztípusok más, alig egy-két példányban előkerült típusokkal szemben aránytalanul széles körben terjedtek el.[554] Eközben egyik sem tűnik mikroregionális jelenségnek, a kis darabszámú tárgytípusok darabjait rendre a Kárpát-medence távoli vidékein tárták fel.[555]

A kulturális elemek terjedésének, megjelenésének tudományos narratívái alapvetően diffuzionista szemléletűek. Alois Riegl évszázados megállapításával összhangban motívumok igen ritkán keletkeznek,[556] és, mint az avar tárgytípusok elterjedésében megfigyelhető, említett mintázat mutatja, a keletkezés e „gátoltsága" minden jel szerint érvényesül a tárgytípusok terén is.[557] Mivel a rendelkezésre álló formaspektrum összetételét, különböző forrásokból származó formák helyi életét – így például a mediterrán eredetű motívumok avar adaptációját – nyilván nagyrészt a korban is véletlenszerűen bekövetkező események, momentumok és egyéni döntések irányították, arra a kérdésre, hogy egy-egy forma, motívum, alak és díszítőelem miért jelenik meg az avar környezetben, esetleg másokkal szemben miért terjed el nagyobb számban, valószínűleg soha nem kapunk majd választ.

A diffúzió lehetőségei

Míg a díszítőművészet képét alakító korabeli események nyilván örökre homályban maradnak, nem ismerjük a tartósan létező, trendszerű alapfeltételek nagy részét sem. Ilyen (egyelőre) ismeretlen tényező a késő avar kori Kárpát-medence és a Mediterráneum közötti kommunikációs csatornák mibenléte,[558] a kapcsolatok intenzitása vagy az, hogy kik voltak azok fenntartói (kereskedők, diplomáciai küldöttek, vándorló kézművesek, zsoldosok, stb.). Sőt, az sem egyértelmű, hogy minden esetben a késő avar korral egykorúak-e. Így Kiss Gábor a bónai szigetkultúra-modell[559] hatása alatt a késő avar kori díszítőművészet kialakulásában helyi gyökerekkel, a 7. században már a Kárpát-medencében lévő formák hatásával számolt.[560] Ebben az esetben a Mediterráneumból korábban, Kiss G. olvasatában a „közép avar kor" folyamán a Kárpát-medencébe

552 Ez alól talán a késő avar kori állatküzdelmi jelenetek avar típusa lehet kivétel: ld. Szenthe 2013a, 147–151.

553 Fettich 1929a, 54–55.

554 Ld. a III. rész értelmező fejezeteiben vizsgált típusokat, illetve például Fancsalszky 2007 sorozatait.

555 A kérdés részletes kutatása e kötet véglegesítésekor futó projektjében zajlik; tárgyalására ehelyütt nincs lehetőségem.

556 Riegl 1893, pl. X–XI.

557 Fettich 1929a, 55.

558 Ezekhez pl. Daim 2010; Bálint 2010a; Szenthe 2015b.

559 Ld. fenn, 37–38. o.

560 Kiss 2001b, Kiss 2011.

került formakincs jelentette a belső fejlődés alapját, egyben indirekt kapcsolatot a mediterrán tárgyi kultúrával. Bizonyos korlátok között jelen munka szerzője is elképzelhetőnek tartja ezt az átvételi sémát, egyrészt a közép avar kori, soros temetők közül néhányban megfigyelhető elit réteg tárgyi kultúrája,[561] másrészt egy szűk, alföldi leletcsoport esetében. Az utóbbi kapcsán a korai avar kor óta az avar elit kincstáraiban őrzött bizánci tárgyakat díszítő jelenetek „revitalizációját" feltételeztem.[562] Emellett azonban többször rekonstruálható az egykorú, 8. századi környezet közvetlen befolyása a késő avar kori tárgyi kultúrára.[563] A kiskundorozsmai övveret[564] előkerülése óta erre közvetlen bizonyíték is van. Noha a tárgy bizánci eredetét egyes kutatók vitatják,[565] formai jellemzői és a rajta ábrázolt császárportré alapján kulturális kapcsolatrendszeréhez és keltezéséhez nem fér kétség.

Mégis, amint azt a kiskundorozsmai veret eredete, készítésének helye és (lehetséges) Kárpát-medencébe vezető útjai körül zajló vita mutatja, ugyancsak problematikus az is, hogy hogyan érték el a mediterrán kulturális hatások a Kárpát-medencét. Az ikonográfiailag semlegesebb, ikonológiai jelentéssel nem bíró növényi ornamentika esetében kulturális kisugárzó területként nemcsak Bizánc, hanem a Földközi-tenger medencéjének főleg középső része is azonosítható, hiszen e szerepben könnyen szóba jöhet például az ekkor már nem, illetve nem csak bizánci kézen[566] lévő Itália, a Fekete-tenger partvidéke is.[567] Másrészt azonban monumentális kőfaragványok, mozaikok hiányában az is determinált, hogy az avar kultúra mit vehetett át külső forrásokból. E téren leginkább kereskedelemben vagy diplomáciai ajándékcserében mozgó, esetleg hadizsákmányként azonosítható luxuscikkek, használati tárgyak (például textilek, bútordarabok, üveg- és ötvöstárgyak) jöhetnek szóba. A késő avar kori kaganátus diplomáciai kapcsolatairól szinte semmit sem tudunk, noha a szűkös feljegyzések igazolják létüket.[568] A kereskedelem kérdésében még kevesebb a bizonyosság. (A nomádok kereskedelmének hiánya[569] mindenesetre nem vetíthető rá fenntartás nélkül a sztyeppei ökonómiából legfeljebb kulturális reminiszcenciákat megőrző[570] késő avar kori rendszerre.

A Kárpát-medencében ekkoriban számos tárgytípus alapján szakosodott kézművesréteg működött, és valószínű, hogy termékeiket rendszeres árucserében terjesztették.[571] A lelet-

561 Kiskőrös-Vágóhíd, Budapest-Tihanytér, Kisköre-Halastó esetében, ld. fent.

562 Szenthe 2013a, 164–167.

563 Például a csuklós szíjvégek esetében Szenthe 2013c, illetve ld. a késő avar ornamentika kulturális kapcsolatrendszerét elemző fejezeteket.

564 Daim et al. 2010, Szalontai et al. 2014.

565 Szalontai et al. 2014.

566 A korszakban a Földközi-tenger medencéjében játszódó történeti változásokhoz ld. pl. Pitz 2001.

567 Ld. az egyes motívumok, ornamensek kapcsán: például az európai leveles indák esetén, a laposindák Kárpát-medencén túli kapcsolatrendszerét tárgyaló fejezetben: 353–384. o.

568 Az avarok longobárd és frank kapcsolataihoz ld. Pohl 2018, 372–376; a forrásokhoz Szádeczky-Kardoss 1998, 259–296.

569 Az avar kort e tekintetben egységes egészként szemléli Bálint 2019, 179–189.

570 Ehhez ld. a történeti összefoglaló szakaszt.

571 Ld. például a sárga kerámia elterjedésén Bognár 2016, 12. kép; ld. még Szenthe 2019 megállapításait a késő avar kori gazdasági és társadalmi rendszerhez. E munka fejezetei bizonyos csonttárgyak

anyagból kikövetkeztethető belső cserével szemben gyakorlatilag semmilyen adat nem szól azonban interregionális, illetve távolsági kereskedelemről.[572]

A késő avar kor esetében a feltételezett, diplomáciai érintkezés mellett – illetve ezzel kapcsolatban – máig legtöbbször a késő antik–kora bizánci tárgyak előállításához szükséges formai és technológiai tudást birtokló kézművesek mobilitását feltételezte legtöbbször a kutatás. Vitatott azonban, hogy mely tárgyak készültek valóban bizánci formai és technikai kritériumok szerint. A kérdésben a ma érvényes megállapítás szerint a tárgy keletkezésének helye alapvetően irreleváns akkor, amikor az a bizánci tárgyi kultúra kritériumainak megfelelően, bizánci iskolázottságú mester keze munkájával készült.[573] Egyes esetekben – mint a kiskundorozsmai veretnél[574] – ez elég nagy valószínűséggel feltételezhető. Máshol, mint a nagyszentmiklósi kincs edényei alapján meglehetős biztonsággal állítható, hogy volt egy helyi igényeknek megfelelően dolgozó, azonban a tágabb környezet, illetve a mediterrán elitek által támasztott normák szerint is igen magas színvonalú kézműves produkció a Kárpát-medencében.[575] Az, hogy egy-egy csúcsminőségű tárgy helyben készült-e vagy import, az esetek nagy részében mai szemmel eldönthetetlen, a rézötvözet öntvények azonban szinte vagy teljes egészében helyben készülhettek.[576] A közöttük szórványosan felbukkanó, elterjedési területük alapján valóban bizánci tárgytípusok – így a késő avar kor esetében az Ároktő típusú csatok – esetében attól függetlenül, hogy az adott példány gyakorlatilag hol készült,[577] a közvetlen bizánci hatás igazolható. Mivel ezek csekély értékük miatt diplomáciai ajándékcsere vagy kereskedelem[578] tárgyát nem képezhették, esetükben valószínűleg a Kárpát-medence és a határos balkáni területeket összekötő, regionális forgalom lehetett a közvetítés útja. Ezt a lehetőséget támasztja alá bizonyos tárgytípusok, így a dunántúli, késő avar kor első felére keltezhető övveretek és szíjvégek formai kapcsolatrendszerének elemzése is.[579] E forgalom jellege és jelentősége a jelenlegi kutatási helyzetben azonban teljességgel ismeretlen.

Az avar tárgyi kultúra minőségi rétegei és a belső minták kérdése

A valószínűleg az elit tárgyi kultúrájához tartozó és az „átlagos" késő avar kori tárgyak közötti kapcsolat mibenléte nem tisztázott minden ízében, és nem értelmezhető egyetlen séma szerint. Egyes nemesfém övdíszeken bizonyos jellegek előbb tűntek fel, mint a rézötvözet öntvényeken. A legegyértelműbben keltezhető példa a kisköre-halastói sírok alakos, illetve

(például a faragott tűtartók, illetve a korábbi tegezveretek) esetében ugyancsak arra a következtetésre jutnak, hogy mögöttük rendszeres árucserére utaló mintázatok sejlenek fel.

572 A kereskedelem típusaihoz ld. Mango 2009.

573 Daim 2010, 61–63.

574 A vitához ld. Daim et al. 2010, Szalontai et al. 2014, Bollók 2015a, Szenthe manuscript.

575 Bálint 2004a illetve Bálint 2010b ezt; Hasonlóan Daim – Bühler 2012.

576 A típusok jellege alapján: ld. e munka fejezeteit, illetve például Szenthe 2018.

577 Formájuk, technikai részleteik (rögzítőfül) mellett erősen ólmos ötvözetük is alapvetően elüt az avar tárgyi kultúrában jellemző önbronzok képétől, amelynek alapján bizánci eredetüket feltételezi Szenthe 2015b. Ld. még alább.

578 Esetükben leginkább a régiókon belüli kapcsolatrendszerek szintje képzelhető el (a rendszeres cserében mozgó árucikkek azonosításának kérdéseihez ld. általánosan Mango 2009, 6–14, esettanulmányokkal: McCormick 2001, 696–777).

579 Szenthe 2015b.

növényi és geometrikus díszű övvereteinek (7. század második fele) és a késő avar kori I–II. fázis késő avar állatstílusának kapcsolata. E préselt övdíszek mintái (benépesített inda, geometrikus jellegű inda), illetve motívumai (szarvas a benépesített indában)[580] nem azonosak a késő avar koriakkal, azonban bennük mégis a késő avar kori alakos és növényi ornamentikai trendjének előzményei figyelhetők meg. E tárgyak tehát a minták és motívumok szintjén a belső kontinuitás legutóbb Kiss Gábor által megfogalmazott[581] tézise ellen szólnak: a közép és késő avar kori tárgytípusok közötti hasonlóság inkább a mintául szolgáló tárgyi kultúra trendjeivel való folyamatos kapcsolattartás, párhuzamos fejlődés eredménye lehet.

A kiskörei vereteknél megfigyelt előzményszerephez hasonló eset a kiskőrös-vágóhídi IX. sír[582] közép avar kori,[583] „indavirágos" szíjvégének esete (ld. majd *148. kép 1*), amelynek formai és ornamentikai párhuzamai az egyedi tárgy után csak a 8. század első felében terjedtek el.[584] Valószínűleg e példával azonos időrendi különbség feszül a hortobágy-árkusi 13b sír (ld. majd *193. kép*) hiányos övkészletének (8. század első fele) vrapi típusú, öntött ezüst lyukvédői (*142. kép*) és a geometrikus laposindás stílus stilisztikailag azonos eseteinek horizontszerű elterjedése között.[585] Előrebocsátandó: a Kárpát-medencei vrapi típusú laposindaminták közül nem csak a nemesfémből készült – egyetlen – sorozat előzi meg a lokális trendet. Mellette megtalálható egy átlagos minőségű szíjvégekből álló csoport is, amely összetettebb, vrapi típusú leveles indamintáival és motívumformái révén is közvetlen kapcsolatot jelent a balkáni, 8. század első felére keltezhető darabokkal.[586] Ezek a késő avar kori I–II. fázisra keltezhető[587] példányok azonban a késő avar III. fázis horizontjával szemben a Dunántúlon koncentrálódnak, és megjelenésük mögött valószínűleg az ároktői csattípus esetében máshol már elemzett regionális, balkáni kapcsolat hatása fedezhető fel.[588]

A széles körű, trendszerű Kárpát-medencei elterjedés hátterében kérdéses, hogy a saját, a formákat először adaptáló elitkultúra – „trickle down effekt"-tel[589] kísért – helyi lecsapódásával vagy mediterrán formai trendek megkésett, de saját elittől legalább részben független adaptációjával van-e dolgunk. Az utóbbi esetben azonban kérdéses, hogy mi lehetett a csatorna a mediterrán-bizánci (balkáni?) kultúra és a közepes vagy gyenge minőségű, nagy szériában készült avar öntvények között.

580 Szenthe 2015a, 306–308.

581 Ld. fent.

582 László 1955, VIII. t. 1.

583 Keltezéséhez ld. Garam 2006, 151–152.

584 A poncolt hátterű indavirágos minták keltezéséhez ld. Zábojník 1991, 234. típusát.

585 Szenthe 2015a, 305–306.

586 A típushoz és a problémához ld. bővebben alább, 347–350. o.

587 Breuer 2005 hibás keltezése (SpA III) esetükben jól mutatja a felületesen alkalmazott szeriációs vizsgálat veszélyeit.

588 E rendszerben kiemelten fontos szerepe van a munkám adatgyűjtési fázisa után közölt nuštari csatnak (Rapan Papeša 2012, 18), amely minden lényeges formai elemében azonos a vrapi laposindás csattal. Megfigyelhető tehát egy „híd" a balkáni, nemesfém csoport és a Kárpát-medencei rézötvözet öntvények között.

589 A ma már vitatott modell avar kori tárgyi kultúrára való alkalmazását ld. Daim – Stadler 2002, 130.

A saját elitkultúra előzményszerepe ez esetben a legegyszerűbb modell, amely az avar kori tárgyi kultúra trendjeit magyarázhatja. Eszerint a késő avar kaganátus elitjének külkapcsolatain (elitkapcsolatokon) keresztül érték el olyan, a környező világban jellemző formai trendek a Kárpát-medencét, amelyek azután közvetve, bizonyos esetekben jelentős fáziskéséssel befolyásolták a szélesebb rétegek tárgyi kultúráját. A kérdés szorosan összefügg a korábban a stílus esetében vázolt problémakörrel. A rekonstruálható külső hatás egyes esetekben, mint a geometrikus laposindás stílusnál, koherens késő avar díszítőművészeti stílus előzményévé is válhatott, más esetekben, mint a késő antik jellegű ornamentika horizontjainál, heterogén maradt, és inkább csak fellazította az egyszerű rézötvözet tárgyakon ugyanekkor alkalmazott késő avar állatstílus vagy geometrikus laposindás stílus képét (ld. ott). Előrevetítve e munka néhány következtetését, ez amellett szól, hogy a késő avar kori kultúra ugyan felvett külső hatásokat, azonban belső trendekkel bírt, amelyeket sajátos, belső társadalmi igények és folyamatok, lokális beidegződések, kulturális habitus[590] irányítottak.[591]

Mindamellett kérdéses, hogy a kiskörei halottak valóban elittel azonosíthatók-e, illetve ha igen, akkor az elit milyen befolyású – milyen regionális vagy interregionális kapcsolatrendszerrel rendelkező – tagjai voltak. Mivel a közép avar korban sírjaikból a széles körben elterjedt típusoktól leginkább anyagukban, technikailag nem, formailag pedig csekély mértékben, a késő avar korban pedig csak az aranyozás gyakorisága révén különböző tárgyak kerültek elő, az elitkultúrával való azonosítás elvi nehézségekbe ütközik. Az elitkultúra biztos kritériuma a technológiai kiválóság és a befektetett „esztétikai munka"[592] nagysága mellett az egyediségre való törekvés.[593] Az ilyen jellegű kivételesség a legmagasabb minőségi kategóriába sorolható tárgyak esetében minden késő avar kori, ornamentális díszű tárgycsoportban megtalálható. Legélesebben a darabonként (páronként) egyedi fémedényeken körvonalazható,[594] azonban a boglárok (Dunapataj,[595] Sirmium[596]), az övgarnitúrák (Kiskundorozsma,[597] Gátér 141. sír,[598] Mártély B sír,[599] Szentes-Nagyhegy 32. sír,[600] Tápé-Lebő,[601]) illetve egyes szíjvégek („Tápiószele",[602] Szebény

590 Bourdieu 1990, 52–65.

591 A laposindák esetében ld. bővebben a 7. századi előzmények kérdésénél.

592 Wengrow 2001.

593 Ld. irodalommal pl. Nicolay 2014, 291–294.

594 Ékes példája természetesen a nagyszentmiklósi kincs, ld. bővebben még alább.

595 Garam 1993a, 61, Taf. 26; Garam 2001, Taf. XX, 2.

596 Ld. a levélfrízt a boglár palástján: a tárgyat – vitatható módon – a 7. századra keltezi a közlő (Popović 2016, 291).

597 Szalontai et al. 2014.

598 Kada 1906, 148; Garam 2006, 154.

599 Hampel 1905, Taf. 85.

600 Csallány 1962, 445–446, Pl. XV; Szenthe 2019, 223, Fig. 4.

601 Kürti 1983, 11. fénykép.

602 Elveszett, valószínűleg bizánci eredetű szíjvég, ld. Garam 2001, 137–139, Taf. XXXV. 1.

335. sír,[603] Kenderes-Bánhalom,[604] stb.) vagy övveretek (Tab, arany bújtató[605])[606] esetében is dokumentálható. Jellegzetes, hogy a valóban csúcsminőségű tárgyak közül csak a kiskundorozsmai veretek kerültek elő zárt sírösszefüggésből, a többi szórvány vagy kincsleletek része.[607]

A fentiek értelmében a késő avar kori nemesfém tárgyak között körvonalazódik két, szűk csoport. Az első egyedi tárgyakból áll (Kiskundorozsma, nagyszentmiklósi kincs edényei, dunapataji boglár) és a tömegesen készült tárgyak formai-stilisztikai trendjeitől alapvetően független formai változatok-kombinációk jellemzik. A második csoport tárgyai (Kisköre-Halastó nemesfém övveretei, Kiskőrös-Vágóhíd IX. sír nagyszíjvég, fülbevalók és gyűrűk[608]) ugyanezen trendekbe látszólag jobban beágyazottak, azokat legfeljebb időben előzték meg, az átlagos tárgyaktól technikailag nem, csupán nemesfém anyagukban különböztek, illetve egy-egy szokatlan formai jellemző jelenik meg rajtuk. Az első kettővel kapcsolatban álló, harmadik csoportot olyan rézötvözet tárgyak alkotják, amelyeken az egyszerűbb nemesfém tárgyak alkotta csoporthoz hasonlóan, a rézötvözet tárgyak trendjein (stílusain) átívelő módon keverednek bizonyos formai elemek (Tápé-Lebő, Gátér-Vasútállomás 141. sír, Mártély B sír, Szentes-Nagyhegy 32. sír övgarnitúrái). Egyes jellemzőik, például az, hogy bizonyos tárgyakon egyszerre jelenik meg két felületkialakítási stílus, így a plasztikus-naturális kidolgozás és az absztrakt síkminta,[609] ezeket az első, formai-technológiai téren egyaránt kiváló csoporthoz is hozzákapcsolják.

Az így felállított hármasság tendenciaként érvényesül, a három csoport éles elkülönítése nem lehetséges. Így a formai téren egyedi tárgyak között vannak átlagos kivitelű rézötvözet öntvények is (Mártély, Bánhalom). Habár e tárgyak anyagukban nem, csupán az ábrázolt jelenetek/minták által sugallnak egyediséget,[610] egy lehetséges modell szerint keletkezhettek az elitkultúra közvetlen hatása alatt, valószínűleg a valódi elitkultúra tárgyainak leképeződései.[611] Kérdéses, hogy e csoport az elit (egy része) által, az életben és-vagy funerális célokra használt tárgyakból áll-e, vagy a népesség szélesebb rétegei számára, az elit által használt övgarnitúrák mintájára készült-e. A három csoport között más szempontból képeznek átmenetet azok a tárgyak, amelyeket a nagy sorozatokban elterjedt öntvényektől leginkább csak nemesfém anyaguk különböztet meg. Esetükben az egyediség hiánya miatt nem okvetlenül elitről, sokkal inkább a késő avar korban jellemzőtől eltérő reprezentációs szokásokat gyakorló csoportokról lehet szó.[612] Az a jelenség, hogy a kiemelkedő minőségű ötvöstárgyak nagyrészt szórványként ismertek, mindenesetre amellett szól, hogy a késő avar kor elitje ódzkodott attól, hogy igazán nagy

603 Garam 1975b, 90–91, Fig. 23.

604 Ld. elemzését utoljára Szenthe 2013a, 159.

605 Garam 2001, Garam 2006, utoljára, elemzéssel Szenthe 2015a, 300, Abb. 3, 3.

606 Az együttesekhez és tárgyakhoz ld. bővebben az ornamentikát elemző fejezetekben.

607 A kérdést összefoglalja Szenthe 2015a, 311–312.

608 A két ékszertípus 7–8. századi példányait röviden felsorolja, összefüggésbe illeszti Garam 1993a, 26–27.

609 Ld. a tápéi és szebényi nagyszíjvéget, a nagyméretű tárgyak kapcsán e munka utolsó előtti fejezetében.

610 Ezekhez ld. Szenthe 2013a.

611 A késő avar kor „szegényességének" okaihoz ld. alább.

612 Ld. Szenthe 2015a, 308–309, illetve különböző, valószínűleg nomád vagy militáns csoportok kapcsán ld. Szenthe 2019.

értékű tárgyait a temetéssel kivonja a forgalomból – ahogyan az sem biztos, hogy életükben kik, milyen kontextusban hordtak nemesfém és-vagy magas szintű tudással készült ötvösremekeket.[613] A késő avar kori kistárgyak e három rétege mögött ennek ellenére – különböző, ismeretlen csoportidentitások valószínű befolyása mellett is – nagy valószínűséggel a korszak társadalmi hierarchiái bújhattak meg, mivel viselőikben az avar társadalom azon csoportjai azonosíthatók, akiknek szélesebb, interregionális vagy távolsági kapcsolatrendszere volt, szemben a „falusi temetőkben"[614] nyugvó lokális közösségek tagjaival.

Az innovatív, nyilvánvalóan tudatosan is egyedi, más, hasonló tárgyakra láthatóan reflektáló, azonban azoktól valószínűleg programszerűen eltérő elittárgyakkal szemben a nagy sorozatokban elterjedt, átlagos tárgyak mintáinak mibenléte, illetve a típusok keletkezésének mechanizmusai is ismeretlenek. Ez utóbbi tárgyak zárt típusai, akármekkora sorozatban terjedtek is el, nem variálódtak korlátlanul, sőt, alapformájukat nagyrészt megtartották. A késő avar kori tárgytípusokon belül a „belső fejlődés" kimutathatatlan, a típusokra ható kreativitás legfeljebb egy-egy, egyedi, „deviáns" változat létrejöttét eredményezte (mint a griffes veretek csüngői esetében egy-két esetben ismert laposindás változatok[615]): ezek azonban nem váltak újabb típussá. Ezekkel szemben a kreativitás, „művészi szabadság" a hatalmas számú, egymástól független minta- és tárgytípus révén nyilvánult meg a késő avar kori tárgyi kultúrában. Úgy tűnik, néhány marginális és legtöbbször gyenge kivitelű esettől eltekintve a tudatos utánzás ritka volt, és ez tartotta fenn a típusok zárt jellegét.[616]

Nem tudjuk, hogy a gyakran egymással rokon, egymásra referáló típusokat a korabeli környezet mennyiben látta hasonlónak, illetve különbözőnek. A tárgytípusok önállóan készült volta csak látszólag áll ellentétben azzal, hogy egy-egy típus esetei – mint az állatküzdelmi jelenetes szíjvégek – százszámra maradtak fenn: egy-egy, sikeres típus azonos reprodukciója mechanikus tevékenység, amelyet számos tényező determinálhatott. A kreatív alkotás és a mechanikus sokszorosítás között azonban úgy tűnik, a fent tárgyalt három csoport kivételes tárgyain kívül hiányzik az a lépcső, amely a kreativitásra való igazi reflexiót, egy-egy „virtuóz megoldás" elismerését jelentette volna. Az önálló, az eredetit nem rontó, hanem interpretáló másolás a fennmaradt leletanyagban szinte ismeretlen, alig néhány esetben, legfeljebb a nagyszentmiklósi kincs és egy-két, kiváló minőségű tárgyán érhető tetten.[617]

Ez a jelenség nem az avar kori díszítőművészet, illetve kézműipari szerkezetek sajátossága: ugyanez nyilvánul meg a kora bizánci díszítőművészetben is, ahol emiatt korábban feltételezték a mintakönyvek használatát is.[618] Az azonos formában sokszorosított verettípusok alapján a készítésnél az egyediség szinte soha nem lehetett szempont: a belső fejlődés hiánya és a típusok „kreatív" újdonsága inkább amellett szól, hogy egy mentális tartalomként

613 A temetkezéshez feláldozott, a javak körforgásából ezáltal kivont értékek problematikájához, mennyiségéhez és minőségéhez ld. Kossack 1974, újabban Effros 2002, 10–11, 19–21.

614 Vida 2016, 264.

615 Ld. 162. o.

616 Ld. Szenthe 2012b harmadik hasonlósági csoportja.

617 Ld. a kincs késő avar kori páros edényei közül bizonyos példányokat: Bálint 2004a, 476–490 (9–10. sz. tálka, 11–12. sz. pohár, 13–14. sz. csanak, 15–16. sz. nyeles tálka).

618 Dauphin 1978.

raktározott, kézzel fogható sablonokká nem váló anyagból a késő avar kori népesség széles rétegeinek dolgozó kézművesek önálló mintázással vagy egyszerű lenyomatvétellel alkottak vizuális lecsapódást, új tárgyakat.

Ezen az elméleti alapon a késő avar kori tárgyi kultúra ismert képének kialakulása néhány alapfeltétel teljesülése esetén lehetséges. A korlátozott számú zárt típus jelenségéhez szűk kézművesréteg vezethetett, ahol azonban a kis létszámú csoportban az innovatív, önálló alkotások mintázására képes személyek ezen túl is abszolút kisebbségben voltak. A típusok elterjedéséhez ezen kívül erős kommunikációs rendszer kellett, amelyen keresztül a tárgyak viszonylag gyorsan és széles körben jutottak el a teljes településterület különböző sarkaiba. Ismeretlen, hogy e rendszerben a kézműves és a felvevőpiac között mi teremtett kapcsolatot, illetve az egyes kézművesek között közvetlenül vagy csak a tárgyakon keresztül, közvetve jött-e létre a kontaktus. A mobilitás különböző típusai közül – vándor kézművesek rendszere[619] vagy a forgalmat bonyolító, periodikusan megrendezett találkozók (vásárok, társadalmi vagy politikai célú gyűlések, etc.) – elméletileg bármelyik elképzelhető.[620]

A késő avar kori kistárgyak és ornamentika regionális csoportjairól

Azokban az esetekben, ahol egyes típusok elterjedési képe hozzátesz munkám gondolatmenetéhez, a regionalitás kérdéseit tárgyalom az egyes fejezetekben, noha ez a szempont munkám egésze szempontjából két tényező hatására is másodlagos jelentőségű. Az első tényező, hogy a késő avar kori tárgyi kultúra, illetve díszítőművészet regionalitásának vizsgálata csak igen korlátozott eredményekre vezethet egyetlen jelenségcsoport, mint a növényi ornamentika összefüggéseiből kiemelt elemzése esetében. E megállapítás mellett szóló érv az alakos motívumok, illetve ornamentika irányából induló feldolgozások féloldalas volta; P. Stadler[621] és Fancsalszky G.[622] „műhelykörei" lényegében egy-egy kisebb formai jellegzetesség elkülönítésén alapulnak, miközben más jellegek – mint a komplex típusok – esetében e csoportok általában nem figyelhetők meg. A komplex típusok szóródása, amelyek jelenléte két terület között a direkt kapcsolat egyértelmű jele, ezzel szemben nagy területeket fog egységbe. Ebből fakad a második ok, vagyis, hogy egy-egy típus – esetszámától függetlenül – általában az egész avar kultúra vonzáskörzetében felbukkan. A kevés regionális jellegű, kisebb esetszámú típust vagy alaki-technikai variációt, mint például a gombos végű tárgyakat, rögzítőfüles vereteket és csatokat,[623] illetve az egyedi tárgyakat az egész Kárpát-medencei településterületen egyformán jellemző, nagy sorozatban készült tárgyak fogják

619 Erre következtet Biró – Szenthe 2011; Szenthe 2012b.

620 A korszak regionális vásáraihoz a Karoling Birodalomban ld. például Adam 1996; a bizánci Anatóliához ld. Haldon 2000; A politikai vagy főleg törvénykezési, igazságszolgáltatási alkalmakként szolgáló gyűlésekhez analógia lehet a campus martius/később Maifeld, amelyhez a frank Einhard is kapcsolja fogalmilag az avarok „hringjét": a kérdéshez utoljára ld. Pohl 2019, 370–371; Szenthe 2018, 292–293.

621 Stadler 1990, 316.

622 Fancsalszky 2007, 117–118, 30. térkép.

623 Mindkettőhöz utoljára Szenthe 2015b.

össze egyetlen rendszerbe.[624] E téren az állat- és emberalakok esetében ugyanaz a trend érvényesül, mint a növényi vagy geometrikus ornamentikában.[625] Az említett regionális variációk emellett ritkák, leginkább a Dunántúl déli és nyugati részén és a Kárpát-medence peremterületein bukkannak fel, míg számuk elenyésző az Alföldön, a Dunától északra és az Északkelet-Dunántúlon, ahol javarészt a teljes avar területen ismert típusok jellemzőek.[626] E jelenség nemcsak a Kárpát-medence belső, a tárgyi kultúra és a településstruktúrák fényében is „késő avarnak" mondható területein érvényesült,[627] hanem azon kívül is, így Karintia és Krajna területén, illetve a Morva-medencében. Grabelsdorf,[628] Grafenstein,[629] Münchendorf,[630] Kanzianiberg,[631] Villach-Alt Lind,[632] Baiersdorf-St. Donat,[633] Michelsdorf,[634] illetve Mikulčice,[635] Dolní Dunajovice,[636] Prága, és más lelőhelyek[637] egyéb jelenségeikben nem tükrözik a Kárpát-medence belsejében jellemző kulturális mintázatot, sem a temetők jellegével (halomsírok, templom körüli temetők), sem a településekével (ld. a megerősített településeket a Morva-medencében, hegyi erődöket az Észak-Balkánon) nem rokonok a Kárpát-medencei világgal. Az előkerülő avar övvereteket azonban a legtöbb esetben egyértelműen a helyi lakosság használta, és, amikor megítélhető, az avar viseleti szokásoknak megfelelően. Egyes esetekben valószínű, hogy késő avar kulturális jellegű népességek is megjelentek e területeken (például Dolní Dunajovice). Eszerint a Kárpát-medence peremén számolnunk kell egy olyan vonzáskörzettel, ahol az avar reprezentáció követendő minta volt, illetve amelynek fegyveres elitjei az avar presztízskultúrával – illetve természetesen a kaganátus hatalmi hálózatával – álltak kapcsolatban.[638] A jelenség oka valószínűleg e területek politikai és katonai

624 Szenthe 2018, 295–297.

625 Stadler 1990 térképeinek kritikus elemzése megmutatja, hogy a szerző hiába rajzolt körbe bizonyos „típusok" alapján „műhelyköröket", e tárgyak regionális elterjedése valójából csak akkor lehetne valóban egy műhelyhez hasonló technikai, infrastrukturális szempont által meghatározott, ha a vizsgált griffes veretekkel együtt, egy garnitúrában lévő más övdíszek (kis- és nagyszíjvég, övforgó, csat) is ugyanebben a körzetben jelennének meg. Ez azonban nem teljesül. Peter Stadler csoportosítása emellett olyan következetlenségeket tartalmaz, amelyek miatt az elterjedési képek nem hoznak adekvát eredményeket (ld. pl. különböző griffes övveretek egy „típuson" belül valamilyen kiemelt szempont alapján: így a négylábú griffek csoportjában az 5. típusba kétféle, a veret arányaival és a griff alakjával is látványosan eltérő típus integrálódott, miközben a 6. típusba az 5. típus rosszabb, tipológiailag azonban semmiben sem különböző esetei kerültek: Stadler 1990, 310).

626 Ld. e munka értékelő fejezeteinek térképeit.

627 A fogalmat természetesen kulturális, és nem etnikai kategóriaként használva.

628 Szameit 1994, Eichert 2010.

629 Szameit 1994, Taf. 2, 1–4.

630 Bachner 1985.

631 Daim 2000, 127–128.

632 Eichert 2010, 113, Abb. 5.

633 Szameit 1994, Taf. 1.

634 Tovornik 1985.

635 Az avar típusú tárgyakhoz ld. Klanica 1995.

636 Klanica 1972.

637 Strukturális megközelítésben, irodalommal ld. Macháček 2010; A horvátországi leletekhez ld. Petrinec 2009.

638 A tárgyi kultúra és a hatalmi szféra közötti kapcsolatról Bálint 1989b, 192–193.

függésében[639] keresendő. E környezetben az avar tárgy-, illetve övverettípusok mellett előfordulnak helyi jelleget hordozó egyéb tárgyak, amelyek a Dunántúlon és a peremterületeken e régiók térségből kifelé irányuló kapcsolatrendszerére vezethetők vissza. Eredetük valószínűleg a határos balkáni és Alpok-vidéki területeken át dél és nyugat felé vezető, avar perspektívából centrifugális jellegű kapcsolatokkal magyarázható. Feltételezhető, hogy a helyi elitek az avar befolyást más, déli és nyugati hatalmi centrumokkal tartott kapcsolatok révén igyekeztek ellensúlyozni.[640] Talán erre vezethetők vissza a Kárpát-medence belsejében nem vagy alig érezhető „bizánci" kulturális befolyás nyomai. Egyes esetekben – mint a kanzianibergi és grabelsdorfi lószerszámveret,[641] a Michelsdorf-Skalistoe[642] vagy Ároktő[643] típus esetében – elterjedési képük alapján olyan tárgyak jelentek meg e területeken, amelyek a bizánci tárgyi kultúra körébe tartoztak.

A késő avar kori tárgytípusok döntő többsége tehát Kárpát-medencei regionális jelenség, és elterjedésükben e térségen belül csak kevés esetben figyelhetők meg kisebb formai jegyeken túl terjedő különbségek. A rendkívüli formai heterogenitással társuló időrendi tagoltság és az ezekkel egyszerre érvényesülő regionális homogenitás hátterében a késő avar kori társadalom, a kaganátus belső szerkezetei, elosztási rendszere, úthálózata és az abban bonyolódó forgalomból összeálló belső kommunikációs rendszere rejtőzik. A késő avar kori rendszer figyelemre méltóan egységes tárgyi kultúrát hozott tehát létre.[644]

A „késő avar kor"

A kora avar kori, főleg bizánci forrásokban gyakori említések után a 630-as évektől a Kárpát-medence szinte prehistorikus állapotba süllyedt, ahol a 790-es évek Karoling hadjáratait megelőzően alig néhány említés nyomán tudjuk, hogy továbbra is az avarok voltak az urak.[645] A történeti források fényében az avar kor két nagy szakaszra bontható. Közöttük a határvonal körülbelül Konstantinápoly ostroma, illetve az azt követő, 630-as években zajló „polgárháború", amelynek nyomán a kaganátus keleti, sztyeppei befolyási övezete az avar kagán ellen fellázadó bolgár kán, Kuvrat függetlenedésével elszakadt. Noha a kutatás a korai avar kaganátus hatalmi válságát, széthullását hagyományosan a 626-os, Konstantinápoly alatt elszenvedett vereséggel hozta

639 A késő avar kori néhány írott forrás javarészt az avarok peremterületen – éppen Krajna és Karintia, illetve a mai Ausztria területén – vívott háborúiról beszél. Az avarok itt gyakran a nyugatról e területre befolyási övezetét kiterjeszteni szándékozó bajor hercegséggel találták magukat szemben: Szádeczky-Kardoss 1998, 263, 266–269.

640 Felveti és a kérdést elemzi Daim 2001, 162–164.

641 Daim 2000, 127–128: Abb. 51 közeli analógiát idéz egy don-vidéki lószerszámveret képében. A Kárpát-medence nyugati pereme és a kelet-európai sztyeppe között ez esetben is a bizánci tárgyi kultúra lehetett az összekötő kapocs.

642 Daim 2000, 107–109.

643 Szenthe 2015b, 223–226.

644 E tárgytípusok esetében tehát úgy tűnik, nem adottak azok a különböző tényezőkből fakadó „homogenizációval", illetve a makro-perspektíva kizárólagos alkalmazásából fakadó egyoldalúsággal kapcsolatos – más témakörökben kétségkívül jogos – aggályok, amelyeket Gáll et al. 127–139 felvet.

645 Az avarok görög és latin (nyugati) forrásokban történt említéseit összegyűjti Szádeczky-Kardoss 1998.

összefüggésbe,[646] annak hátterében egyetlen, mégoly megrázó katonai vereségnél összetettebb okok keresendők. A vereség után felmondott adót újabb hadjáratok révén ismét ki lehetett volna kényszeríteni, ha ennek lett volna katonai és társadalmi háttere a kagán hatalma alatt összefogott területen – és főleg financiális bázisa a gazdasági válság és az elhúzódó háborúk sújtotta, majd és a 620-as évek második felétől a muszlim terjeszkedés miatt megrendülő[647] Bizáncban. Egyetlen katonai vereség helyett tehát az elsődleges ok inkább abban keresendő, hogy az ekkoriban egy komplex gazdasági-társadalmi válság mélypontjára jutó, majd szét-hulló kora bizánci rendszer nem volt képes többé kitermelni azokat a forrásokat, amelyekkel voltaképpen északon ő maga tartotta fönn a kiterjedt birodalmi struktúrákat. A korai avar nomádállam dezintegrációjának okát így leginkább forráshiányban kereshetjük, amely öngerjesztő folyamatként a hatalmi struktúrák bomlásához, az addig az anyagi előnyök és a háborúk megkövetelte katonai hatékonyság által összekötött elitek közötti konfliktusokhoz vezetett.[648] Ez utóbbi, a frank és bizánci szerzők által polgárháborúként megörökített össze-ütközés[649] eredményeképpen az „avar" elit – etnikai vonatkozásokra tekintet nélkül nyilván azok, akik az avar kaganátus szűkebb elitjéhez tartoztak, de akiknek Kuvrat rendszerében nem volt helye – nyugat felé, a Kárpát-medencébe szorulhattak (*9–10. kép*). Azok a kelet-európai sztyeppei területeken lakó népcsoportok, amelyek a bolgár uralkodó lázadása nyomán elszaladtak az avaroktól, nagy valószínűséggel egyben a sztyeppei típusú lovas hadsereg magját,[650] egyben a korai avar kaganátus katonai potenciáljának döntő részét is alkothatták. Nélkülük valószínűleg egyszerre gyengült meg végzetesen az avar haderő, illetve vált a kaganátus regionális jellegű, Kárpát-medencei hatalommá. Elég valószínű, hogy a kora avar kori, ázsiai elit és nomád eredetű, militáns csoportok nagy része is csak e krízist követően költözött a Kárpát-medencébe,[651] hiszen életmódjuknak sokkal jobban megfelelhetett a kelet-európai sztyeppevidék.

Az ezután beinduló változások azonban aligha írhatók le egyszerűen a kora avar kori rendszer válságának folyományaként, ehelyett széles spektrumú, a szellemi és tárgyi kultúra, termelés és társadalom minden szegmensében megnyilvánuló átalakulással van dolgunk.

646 Bóna István nyomán: Bóna 1984, 316; Bóna 1988, 447; Pohl 2002, 282–284; legutóbb Vida 2009b, Vida 2016a.

647 A téma – a késő antikvitásból a kora középkorba vezető átalakulás hatalmas irodalmából csak a legfontosabbakat idézhetem. A késő antik rendszer összeomlásához, belőle a kora középkori, „közép bizánci" rendszer kialakulásához ld. Haldon 1997; Brubaker – Haldon 2011. Európai perspektívában, illetve már a létrejövő, új, kora középkori struktúrák irányából Hansen – Wickham 2000; Wickham 2005; a kommunikációs rendszer és a gazdaság átalakulásához ld. Horden – Purcell 2000; McCormick 2001.

648 A nomád birodalmak letelepült civilizációktól való függéséhez ld. Barfield 2001.

649 Fredegar, Gesta Dagoberti Regis 28; Nicephorus Patriarcha p. 24, 9–15 (Szádeczky-Kardoss 1998, 212–213).

650 Az avar lovas taktikához ld. Pohl 2002; röviden tárgyalja Csiky 2015, 61–64; hosszabb elemzést ld. Curta 2016.

651 A kutatásban „avar honfoglalásként" tárgyalt 567/568-as dátum valójából egy katonai hódítás időpontja, amely nyomán régészeti nyomok alapján ugyan költöztek sztyeppei népcsoportok az avar kaganátusba, bizonyos jelek alapján azonban beköltözésük főleg a Dunántúlt érintette. Ezután, a 7. század középső harmadától jelent csak meg egy fegyveres elit a Dunától keletre (ld. alább).

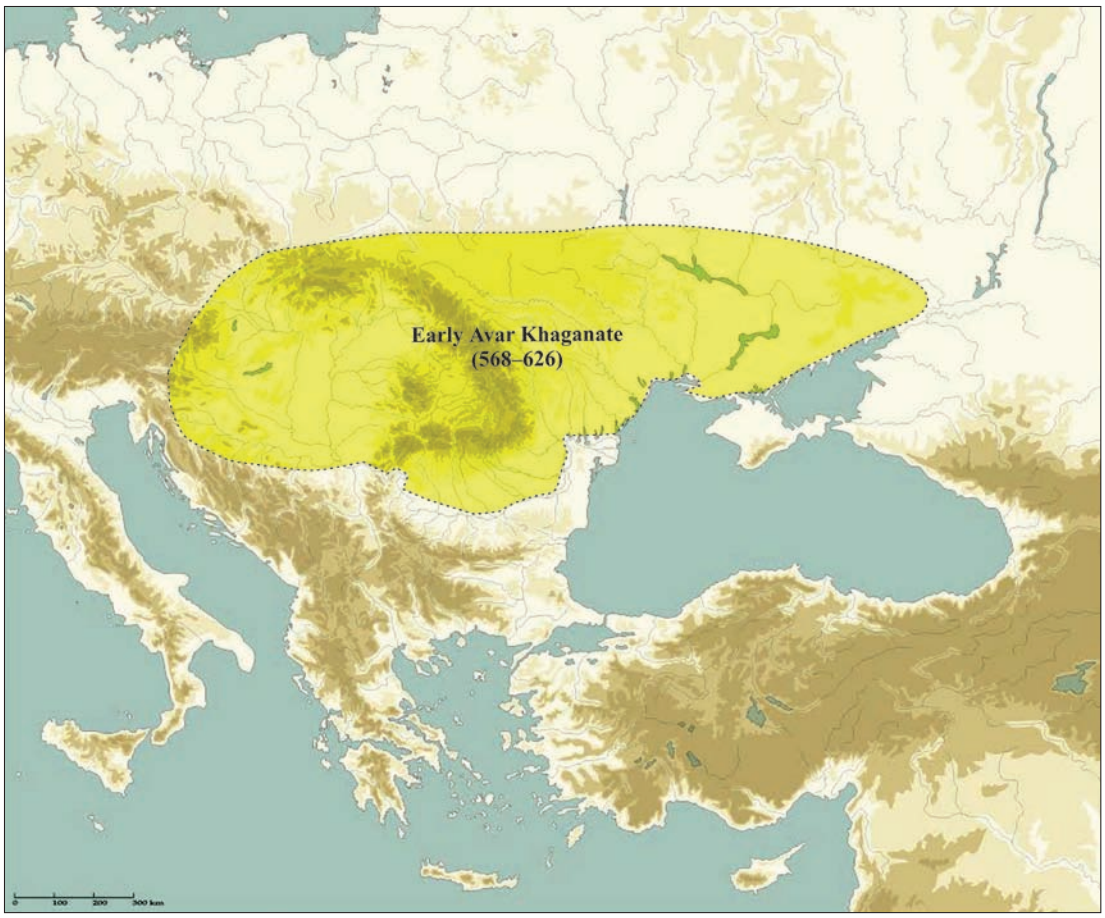

9. kép A korai avar kori kaganátus rekonstruálható kiterjedése a 630-as évekig (készítette Gáll Erwin)

A diplomáciailag aktív korai avar kor, majd az avaroknak az írott forrásokból való eltűnése után következő „prehistorikus" időszak a régészeti hagyatékban is jól megkülönböztethető egymástól. A régészeti hagyatékban azonban a korai és a késő avar rendszer közötti határ későbbre, a 7. század közepére, második felére tehető. A kutatásban meggyökeresedett kategóriáknak megfelelően ezt az átmeneti időszakot „közép avar kornak" nevezem,[652] illetve a késő avar kor fogalmán az öntött övgarnitúrák elterjedésével kezdődő időszakot értem, akkor is, ha lényegében a késő avar kori átalakulási folyamat kezdődött meg a 7. század középső évtizedeitől, rögtön az után, hogy az avar kaganátus Kárpát-medencei, regionális hatalommá vált.

A régészeti hagyatékban a komplex, rendszerszerű változás a kora avar kor végére–közép avar kor kezdeti fázisára keltezhető magányos vagy legfeljebb kis sírcsoportokban eltemetett fegyveres elit férfisír horizonttal dominált időszakot (Kunbábony–Bócsa–Kunágota–Ozora horizontot)[653] követi. A közép avar kor eleji réteg e tekintetben, bár tárgyi kultúrájában már

652 A közép avar kor fogalmához és időrendi kereteihez ld. fent, az időrend tárgyalásánál, 31, 46–47. o.

653 E sírokat a kutatás egymástól elkülönítve, a korai avar korra (álcsatos kör) és a közép avar korra (Ozora, Igar, Dunapentele, Iváncsa, stb.) keltezi. Időrendi egymásutániság helyett azonban megfontolandó, hogy a közöttük megnyilvánuló különbségek (például a lovas sírok hiánya az álcsatos sírokban, ld. Garam 2005, 430, vagy a kunágotai és ozorai sírok közötti hasonlóságok,

a késő avar kor felé mutató elemek is vannak, még a megelőző időszak társadalmi és kulturális mintázatait mutatja, nem elképzelhetetlen, hogy a korábbitól jól megkülönböztethető, új, kelet-európai kapcsolatrendszerrel bíró fegyveres elit[654] már a politikai-hatalmi válság időszakának terméke. Bennük a hagyományos kutatási felfogással összhangban – csak éppen a feltételezettnél korábban – legalább részben keletről a Kárpát-medencébe áramló csoportok lehetnek azonosíthatók.[655]

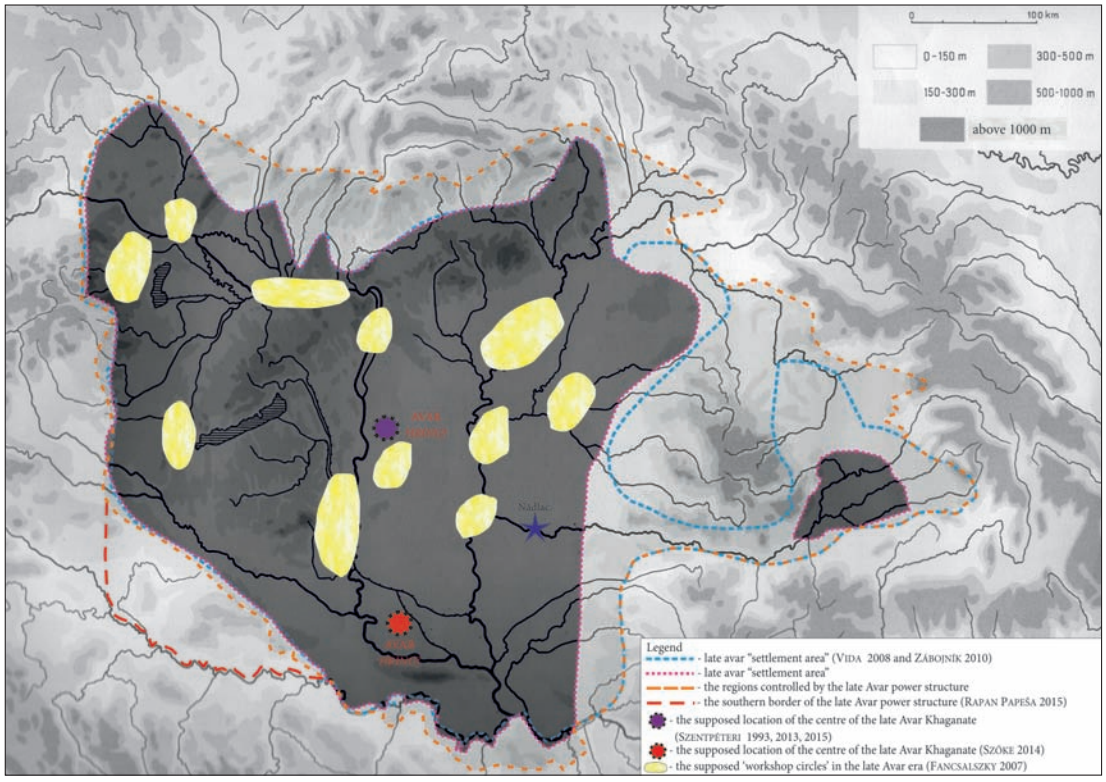

10. kép Az avar kaganátus a késő avar korban (Gáll 2017, Fig. 70 után)

A késő avar korban kiteljesedő folyamatok beindulásának első jele a sírcsoportokra épülő „soros temetők" horizontszerű megjelenése a 7. század második felében. E temetők közül némelyikben már elit jellegű csoportok tagjai is temetkeztek, miközben szinte mindegyik reprezentatív, lovas-fegyveres sírokkal kezdődött. E temetőrészek első sírjai körülbelül egykorúak a kora avar kor végének vagy közép avar kor elejének említett magányos sírjaival, vagy legfeljebb rövid késéssel követik azokat.[656] Az új horizont legjelentősebb példája Kisköre-

Bollók – Szenthe 2018, 75–77) inkább a kis helyre „összeszoruló" csoportok közötti, bizonyos ideig még megfigyelhető kulturális különbségekből táplálkozhattak.

654 Szenthe 2015d.

655 A Bóna István nyomán (Bóna 1971, 244–251) külön, a korai avar kor és a közép avar kor viszonylatában tárgyalt sírok egyetlen horizont voltához: Szenthe 2015d.

656 Összegzi és a korábban két csoportra „szétkeltezett" hagyaték értelmezésére új modell javasol Szenthe 2015d.

Halastó,[657] Kiskőrös-Vágóhíd,[658] illetve a Budapest-Tihany téri[659] temető, amelyekben már a késő avar kori ornamentika jellemzőit hordozó alakos, geometrikus és növényi elemekkel díszített, préselt, illetve lemezes övdíszek, fegyverek, nemesfém ékszerek és ezüst ivókészletek kerültek elő.[660]

Ugyanekkor mélyreható változások zajlottak a Kárpát-medence tárgyi kultúrájában (*11. kép*). A megelőző időszakban a korai avar időszak katonai-külpolitikai aktivitása, a bizánci kulturális kapcsolatok intenzitása a nemesfémben gazdag, bizánci tárgyakkal dominált[661] elitkultúrában csapódott le. A korai időszak régészeti hagyatéka emellett is figyelemre méltó kulturális sokszínűséget mutat.[662] A 7. század második felében a régészeti hagyatékban lezajló átalakulás ehhez képest akkora volt, hogy önmagában elegendő okot adott egy új korszak, a „késő avar kor"[663] fogalmának bevezetéséhez. Ekkoriban a Kárpát-medencében új, egységes tárgyi kultúra jött létre, amelyből hiányoznak a korábban szinte tömeges importtárgyak és különböző kulturális csoportok. A környező világ folyamataira való reflexió azt mutatja, ez a változás legfeljebb csak kis mértékben, részleteiben volt köszönhető az avar politikai hatalom hanyatlásának, illetve nincs ok-okozati[664] összefüggésben azzal. Távolabbról nézve ugyanis a késő avar kori átalakulás tényezők sokaságára esik szét.

A korai avar kor klimatikus-ökológiai hátterét klímatörténeti kutatások fényében az úgynevezett késő antik kis jégkorszak, a *„Late Antique Little Ice Age"* (LALIA) alkotta.[665] A krízisidőszak avar hadjáratai klasszikusan beleillenek a nomád ökonómia társadalmi-gazdasági modelljébe, amelynek fontos eleme a hadjáratok hasznán és külső forrásokból érkező adókon/sarcokon alapuló elosztási rendszer.[666] Ezután a LALIA végén induló kedvezőbb időszak – a válságból kilábalni kezdő, regionális egységekre szakadt, kora középkori világ konszolidációs folyamatainak időszaka[667] – a „sötét vagy átmeneti kor", *„dark ages"* vagy *„transition period"*[668], a körülbelül a 7. század második felétől a 9. század legelejéig terjedő „hosszú 8. század"[669] – nevezzük bárhogyan, a Kárpát-medencében pontosan a késő avar kornak felel meg.

Az avar hatalom külkapcsolatainak redukálódása és a kaganátus regionális hatalommá válása a környező mediterrán és európai világban ugyanekkor zajló regionalizációval párhuzamos

657 Garam 1979, ld. elemző térképét feljebb.

658 László 1955, ld. még az „indavirágos" szíjvég kapcsán, alább.

659 Először László 1941; Nagy 1998a, 112–121.

660 Az övdíszekre fókuszálva Szenthe 2015a.

661 Összegyűjtve Garam 2001.

662 A különböző presztízsnyelvet használó elitekhez ld. például Vida 2008, Bálint 2006b, 148–150.

663 László 1955, Bóna 1971, Bóna 1984, Bóna 1988.

664 A kaganátus elszigetelődéséről, bezárkózásáról beszél Bóna István: Bóna 1984, 327–329.

665 Büntgen et al. 2016, Kárpát-medencei perspektívában Preiser-Kapeller 2018.

666 Pohl 2002, 180–185.

667 A regionális egységeken alapuló politikai, gazdasági és társadalmi konszolidáció európai méretekben zajló folyamataihoz ld. Wickham 2005.

668 A mediterrán régészet javuló helyzete nyomán, a korábban általános „sötét kor" fogalmát helyettesítendő az átmeneti kort javasolja Haldon 2012.

669 Hansen – Wickham 2000.

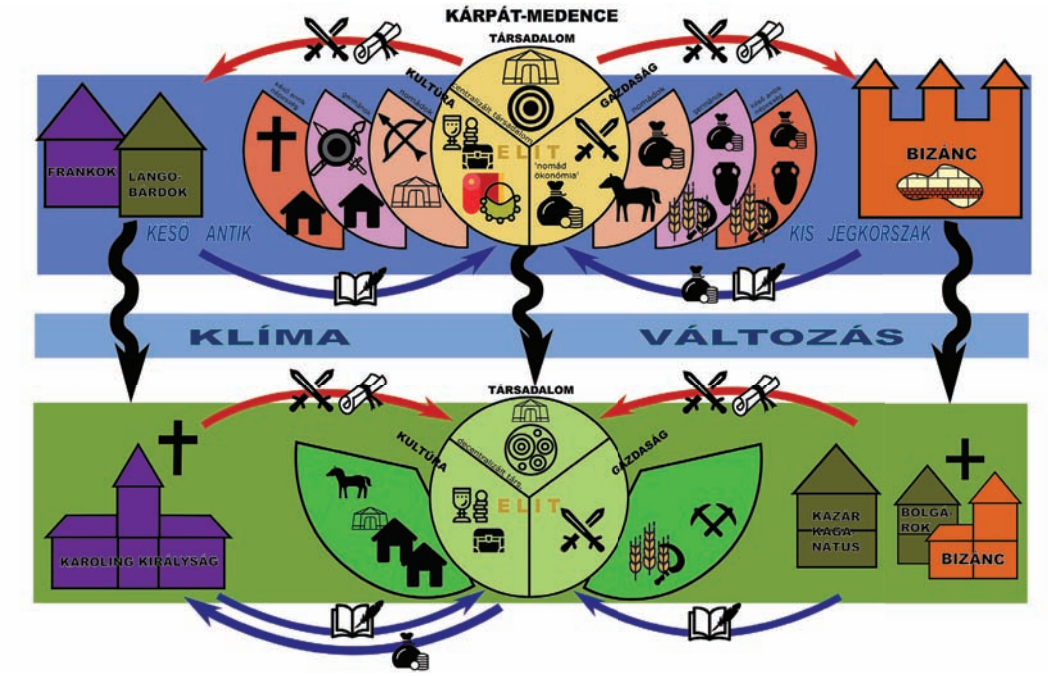

11. kép A „hosszú nyolcadik század". 7–8. századi folyamatok és a kapcsolatrendszerek a Kárpát-medencében és a környező világban

jelenség. Hatására a korábbi Bizánc- és Mediterráneum-központú európai rendszer egymással közel egyforma erejű és méretű, regionális hatalmak sorára esett szét.[670] A Meroving, majd Karoling és az itáliai longobárd királyság, a még a 8. században két félre bomló muszlim kalifátus és a jelentősen meggyengült Bizánc, illetve a kazár mellett az avar kaganátus e világ egyik, bár kisebb befolyású, az ekkoriban formálódó, közép-, nyugat- és észak európai súlypontú, középkori közlekedési-kereskedelmi hálózat szempontjából inkább félreeső,[671] regionális hatalmával azonosítható.

A Kárpát-medencei településhálózat a 7. század második felétől nemcsak besűrűsödött, hanem főleg észak felé terjeszkedett, amelynek eredményeképpen új településfoltok jöttek létre a Bécsi-medencétől a Kassai-medencéig.[672] A korai falusias, szórt rendszerű mezőgazdasági települések és a hozzájuk kapcsolódó soros temetők létrejöttéhez szükséges népességgyarapodás legalább részben biztosan a LALIA végével beköszöntő, kedvező klimatikus adottságú időszak eredménye,[673] és valószínűleg korlátozott szerepet játszhatott benne a bevándorlás.

670 Újabban, már egyértelműen a rendszer regionálissá válását emelve a narratíva központjába Wickham 2005.

671 Ld. térképen: McCormick 2001, Map 19.2.

672 Már tárgyalja Bóna 1988, 454, újabban Szenthe 2019.

673 A „közép avar kori" bevándorlás által jelentett népességgyarapodás mértéke valószínűleg korlátozott lehetett. Bár a népességnövekedést nagyrészt nyilván valóban egy belső populációnövekedés hozta létre, új bevándorló csoportok érkezése sem zárható ki, illetve igazolják a források (ld. Kuber klasszikussá vált történetét, Szádeczky-Kardoss 1968, majd Bóna 1971, Bóna 1984). A régészeti hagyatékban a 7. század középső harmadától a keleti irányú kapcsolatok intenzívebbé válása

Ugyanekkor a kerámiaanyag tükrében átalakult a táplálkozáskultúra,[674] a fegyverzet és valószínűleg a harci taktika is.[675] Gyakorlatilag a késő avar kori élet bármely jelensége alapján rendkívül sűrűn összekapcsolt települések, illetve alig különböző regionális csoportok sorából álló hálózat,[676] az egész Kárpát-medencét borító kommunikációs rendszer képe rajzolódik ki.

A késő avar kori kultúra a kistárgyak fényében[677] ekkoriban a környező kultúrák partnerének látszik, amely – szemben a korai avar időszakkal – már nem erőszakkal jutott azok rovására forrásokhoz saját szerkezeteinek működtetése érdekében. Ugyanekkor a politikai alakulatokat összekötő kommunikációs rendszer tagjaként a környező világ számára érthető, saját tárgyi kultúrát hozott létre. Amint jelen munkában az ornamentika példáján bizonyítani szeretném, az avar kultúra egy részben közös, részben azonban sajátosan „avar" vizuális jelrendszer elemeit dolgozta fel annak a szükségletnek megfelelően, hogy általa egy nyilván nem etnikai, sokkal inkább politikainak nevezhető „késő avar" identitást kifejezhessen, miközben magát egyúttal mások számára is érthető[678] vizuális elemek segítségével helyezte el a környező világban. Az ornamentikára fókuszáló munkában csak betekintést nyerhetünk abba a komplex problémába, hogy ez mennyiben járt a környező világhoz való hasonulással. A késő avar kori kaganátus sok tekintetben látszólag hozzáidomult a környező világ trendjeihez,[679] azonban akkulturációról sajátos kultúrájának, sőt, nomád elemeket fenntartó kulturális rendszerének feladása híján nem beszélhetünk.[680] A valószínű társadalmi-gazdasági kiegyenlítődés emellett biztosan nem társult a presztízs és reprezentáció – így gyakorlatilag az identitás fontos elemeinek – lényegi átalakulásával.

Mint az előző fejezetben tárgyaltam, az olcsó anyagú és egyszerű kivitelű sírmellékletekkel[681] szemben a társadalmi hierarchiákra a 8. század folyamán már az avar környezetben is csak szórványként fennmaradt értéktárgyak vetnek némi fényt.[682] Míg a 8. századot megelőzően a településrétegből vagy kincsleletből származó ötvöstárgy csak a mediterrán régészet számára jelentett keltezési és értelmezési problémát, [683] a 8. században ez már a Kárpát-medencei

tükröződik (Szenthe 2015d), azonban ez alapvetően csak a kommunikációról vall, a bevándorlás tényének megerősítésére vagy cáfolatára nem alkalmas.

674 Legutóbb Vida 2009, 115–117, Vida 2016a, 261–265.

675 Csiky 2015, 398.

676 A tárgyi kultúra különböző csoportjaiban a regionalitás is különböző: míg a munkámban elemzett ornamentális tárgyak között ilyenek alig figyelhetők meg, a kerámia a globális egyezések ellenére is számtalan regionális jellegű csoportból áll össze: Takács 2012, Takács 2017, 6–7.

677 Ld. alább az elemző fejezeteket, különösen a laposindaminták esetében a mártélyi övgarnitúra leveles mintáinál.

678 Ld. főleg az alakos ornamentika eseteit: Szenthe 2013a, Bollók 2014.

679 Az öntött tárgyak horizontja, illetve a késő avar kori színesfémművesség kapcsán: Szenthe 2016, Szenthe 2017.

680 Az akkulturáció definícióit ld. Pollex 2010.

681 A tárgyi kultúra és temetkezési reprezentáció átalakulásához ld. Szenthe 2016, Szenthe 2017.

682 Ezek értelmezéséhez Szenthe 2015a.

683 A mediterrán régészetben jellemző szórvány (felszínről vagy településrétegekből), illetve kincsletekből előkerülő tárgyakhoz (ld. pl. Yeroulanou 1999, 11).

régészt is sújtja. A késő avar kor végi írott források szerint az avar előkelők nem voltak híján értéktárgyaknak,[684] ezeket azonban nem vonták ki a forgalomból a sírba tétel révén. A sírokba tett nemesfém hiánya a konszolidáció, stabilizáció,[685] de mindenképpen a késő avar kori kaganátus megváltozott keretek között működő gazdasági-társadalmi rendszerének egyik fontos jele. A Kárpát-medencében a korai avar kori nomádállam intermezzóját követően, a nomád ökonómia fenntarthatatlanná válása után a gazdasági-termelési viszonyok, illetve a tárgyi kultúrában – különösen a fémtárgyak használatában – látszó mintázat alapján az avar és a környező európai világ rendszerei közelednek egymáshoz. Az e folyamatban kialakuló regionális struktúra a késő avar kori kaganátus.

Kérdéses, hogy ezt a folyamatot mennyire követték az avar politikai és társadalmi identitás elemei. A nomád hagyomány az avar kaganátus kulturális kohéziójának mindvégig fontos eleme lehetett.[686] Az avar temetkezésekben tükröződő, szinte egalitárius, értékeket nem feláldozó rendszer a stabilitáson túl azonban a statikusság látszatát kelti. Az örökösödés a csoport életének egyik legfontosabb határhelyzete, amelynek fontos eszköze a temetés mint a csoporton belüli erőviszonyok újrarendezésének lehetősége.[687] Erősen versengő közegben az ekkor feláldozott (sírba tett, elpusztított, felélt) javak komoly értéket képviselhetnek.[688] A késő avar korban ez az érték minimális, amely konszolidált, de verseny nélküli társadalmi berendezkedést sugall. Ez az avar esetben minden jel szerint archaikus struktúrák konzerválódásához, sérülékenységhez vezetett akkor, amikor nyugaton Nagy Károly a keresztény egyház hatalomszervezési és ideológiai hátterén ütőképes hatalmat és hadsereget hozott létre. Az avar kaganátus bukása körüli események:[689] a katonai gyengeség, összehangolatlanság, az egymás ellen küzdő előkelők a központosított hierarchiák gyengeségének a bizonyítékai.

Egy régészeti munka központi kérdésére, vagyis, hogy a kaganátus politikai bukása mennyiben befolyásolta a Kárpát-medence tárgyi kultúrájának képét, máig nincs megnyugtató válasz. Valószínű, hogy a politikai-társadalmi centrum eltűnése elsősorban az avar típusú reprezentációs kultúra elemeit, így éppen az ornamentikát, a fémedényeket és a veretes öveket érintette. Ha a késő avar kori díszítőművészet stílusait, illetve formai trendjeit az avar kaganátus belső struktúrái által kialakított, azokat tükröző jelenségnek tartjuk, akkor ezek fennmaradásának a politikai bukás után nem volt realitása. Szervezett avar hatalomról a 820-as-30-as években még hírt adnak a források; a 20-as évek végén azonban bolgár hadak

684 A hring kifosztásának történetét ld. Annales Einhardi, anno 796 (MGH SS I, 183); a kincstár tartalmát röviden tematizálja Einhard, Vita Karoli Magni: (…) *tantum auri et argenti in regia repertum, tot spolia pretiosa in proeliis sublata (…):* cap. 13–15, MGH SS Rer. Germ. Hannover 1911). A kagáni kincstár kifosztását elemzi Hardt 2006, 42–44.

685 Ld. Georg Kossack modelljét: Kossack 1974. Avar kontextusban először használja: Vida 2009b, Vida 2016a.

686 A lovas temetkezés esetét ld. Daim 2003b.

687 Effros 2002, 47–48; Halsall 2003.

688 Ld. Kossack 1974.

689 Ld. a 790–800 közötti eseményekhez: Annales Einhardi, MGH SS I. 183; Annales Laureshamenses, MGH SS I. 37; Einhard, Vita Karoli Magni Imperatoris; kivonatokat közöl magyarul Szádeczky-Kardoss 1998, 283–304.

minden jel szerint a Dunán átkelve törnek be *Pannonia Superior* területére.[690] A konfliktus a szövegösszefüggés alapján mindenképpen a Dunántúl középső és északabbi területeit érintette. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ekkoriban már ne lett volna regionális hatalommal bíró elit a Kárpát-medencében, amelynek nyilván presztízsét kifejező kultúrája is volt. Valószínű tehát, hogy a ma ismert késő avar kori tárgyi kultúrában ott rejtőzik a 9. századi tárgyi anyag is, azonban azt a máig jellemző, történeti érvrendszert használó[691] kutatási irányzaton keresztül lehetetlen azonosítani.

ÖSSZEGZÉS: CSOPORTOK, FOGALMAK

A munka hosszúra nyúlt és szerteágazó bevezető szakaszában a késő avar kori díszítőművészet, illetve a növényi ornamentika elemzésének számos tényezőjére, kérdésére kitértem. Ezek közül a dolgozat további fejezeteiben a stílus és az időrend problematikája alkotja a vezérfonalat, amelyek segítségével a késő avar kori díszítőművészeti hagyaték csoportokba bontható, illetve rendszerezhető. A statisztikai elemzés eredményei, illetve a fejezetben értékelt kutatási előzmények, irodalom és módszertani előkészítés alapján már e bevezető fázisban vázolható a késő avar kori díszítőművészet néhány alapvető vonása. Az időrendi viszonyok, formai csoportok, kulturális és társadalmi vonatkozások mintegy összegzése a késő avar kori díszítőművészet négy alapvető formai csoportja, amelyek közül kettőt a késő avar kori díszítőművészeti stílusaiként írtam le.

A „késő avar állatstílus”

Amikor a „griffes-indás stílus” fogalmát a 20. század eleji kutatás megteremtette, majd a fogalom elterjedt, azt mindig az egész késő avar kori díszítőművészet vonatkozásában használták. Bár a népiség és a díszítőornamentika kapcsolatának fent vázolt összekapcsolása nem bizonyult tarthatónak,[692] a „griffes”, különböző típusú, négylábú ragadozókat nagy tömegben használó ornamentika valóban formai horizontot alkot, amely állatalakok mellett körülbelül egyenlő súlyban használ növényi eredetű – „indás” – ornamentikát. Az utóbbinak szinte kizárólagos eleme a laposinda, leveles félpalmettás inda (motívumaihoz ld. *46. kép, 47. kép 1–6, 49. kép, 54–56. kép*, ld. *3. kép* AS csoportját) és az „indavirág” (*56. kép 9–19*). Mivel a „griffes-indás stílus” fogalma, amely legpontosabban írná le a késő avar időszak első felének ránk maradt művészetét, már más tartalommal bír, e horizontra nem alkalmazhatom. A vizsgált csoportot növényi eredetű összetevőitől függetlenül nevezhetjük V. Bierbrauer nyomán, a motívumspektrumának összképét meghatározó állatalakos ornamentika gazdagsága miatt késő avar állatstílusnak.[693] Amint a stílus problematikája kapcsán kibontásra került, a csoport díszítőművészete stiliszti-

690 Annales Laurissenses et Einhardi a.D. 828, MGH SS I, 217–218.

691 A késő avar kori tárgyi kultúra végét máig mindenki a Karoling hadjáratok segítségével keltezte: ld. fent, az avar kor régészeti hagyatékának abszolút időrendjét tárgyaló fejezetet.

692 Ld. feljebb a kutatástörténeti szakaszt, László Gyula kettős honfoglalás elméleténél.

693 Bierbrauer 1997.

kailag zárt, amennyiben a zömök, „rövid körvonalú", kevés, lényeges részletet megjelenítő, de naturális jellegekhez ragaszkodó ábrázolási mód jellemző rá.

Amint a korrespondenciaelemzés ábrája mutatta, e formák bizonyos tárgytípusokkal jól körvonalazható együttest alkotnak (*3. kép*: AS). A rendelkezésre álló statisztikai és temetőelemzéseken alapuló elemzések egyértelművé tették, hogy e csoport a késő avar kor első felére, az I. és II. késő avar kori fázisra volt jellemző.[694] A stílus időrendi keretei, illetve a tárgyain látható motívumok és ornamentika spektruma legjobban a tiszafüred-majorosi avar temető 4. fázisával,[695] illetve a leobersdorfi temető SpA I fázisával[696] írható le. Az övdíszek eseteinek többségét a téglalap alakú, griffes veretek (például: *99. kép 1–4*) és a tokos (ritkán tokos-zsanéros), homorú oldalú, zsanéros szíjvégek képezik (például: *95–97. kép*). Az általam ismert, három, növényi díszű, öntött, csuklós karperec a késő avar állatstílus ornamentikai jellegzetességeit mutatja, ahogyan a faragott csont tűtartók egy része és a legkésőbbi faragott díszű csont tegezdíszek is.[697] A stílushoz tartozás jegyei megfigyelhetők a minőségi jellemzői (összetett ötvösmunka) és anyaga fényében az elitkultúrához tartozó tabi bújtatón, illetve a nagyszentmiklósi kincs 2. palackján, akkor is, ha az utóbbi esetben a máig a keltezésre tett javaslatok ezzel nem harmonizálnak.[698]

A stílusba illő, illetve abba nem besorolható elemek együtthatásának, a stílus hatásmechanizmusainak problémája a legkiemelkedőbb tárgyak vagy együttesek esetében bukkant csak fel, és az egyediség mint az elitkultúrához tartozás egyik legfontosabb kritériumának megjelenésével áll összefüggésben. Mint a késő avar állatstílus jegyeit felvonultató emblematikus tárgy, a nagyszentmiklósi 2. palack e kérdésben döntő jelentőségű, a késő avar kori tárgyi kultúra, illetve a késő avar állatstílus létrejöttéről, ahhoz vezető motivációkról árulkodhat. Nagy valószínűséggel epikus tartalommal bíró, egyedi képciklusa, összevetve a késő avar kor első felének egyéb jeleneteivel és alakjaival, a késő avar kultúrában ekkoriban zajló identitás újrafogalmazás egyik legerősebb fennmaradt vizuális jele lehet.

A késő avar kori ornamentális díszű tárgyak regionális elterjedése alapján e díszítőművészet a Kárpát-medencei társadalom makroszintjén bírt identitáskifejező és -formáló erővel. A vizsgált forrásanyag alapján felmerülő kérdések közül az egyik legérdekesebb az, hogy mi tette szükségessé az „avar" identitás újrafogalmazását, illetve lehetővé vizuális megjelenítését ebben a formában, a 7. század utolsó és a 8. század első évtizedeiben. Mint felmerült, néhány „falusi temető"[699] korai sírjában már a „közép avar korban" felbukkantak a késő avar állatstílus elemei. (Ez utóbbi megállapításhoz ld. még a tegezveretek kapcsán is.) E kérdésre válaszokat csak munkám záró összegzésében kínálhatok, itt munkahipotézisként azonban már megfogalmazható, hogy az új díszítőművészet mögött a „késő avar átalakulást", a Kárpát-medencébe szoruló kaganátus regionális rendszeréhez kapcsolódó „politikai identitást", a kulturális és társadalmi rendszer működőképességét demonstráló és egyben azt fenntartó vizuális rendszert kereshetünk.

694 Megszorítást jelent e téren természetesen a késő avar kor végi V. időrendi fázis kevert anyaga: ld. ott.

695 Garam 1995, 218–248, 404–412, Abb. 254, Beilage 3.

696 Daim 1987, 159, Abb. 28. Az időrendi fáziselnevezést és Falko Daim által meghatározott abszolút kronológiai helyzetét (cca. 8. sz. első harmada) használja még Kiss 1995, függelék, illetve tovább osztva Peter Stadler (Stadler 2005, 128).

697 E tárgytípusokhoz ld. alább.

698 Ld. alább, a fémedények tárgyalásánál.

699 A fogalmat ld. Kovács 2013.

A „késő antik kör”

Az időrenddel foglalkozó szerzők szerint a késő avar kor első felének végén, a késő avar állatstílus tárgyainak és ornamentikájának használatának második szakaszában (Zábojník Spätstufe IIb) mind a tárgyformák, mind a használt ornamentika spektruma kibővült, illetve részben átalakult. Az új tárgytípusok legkarakteresebb részét rögzítőfüles-tokos vagy tokos, U alakú, legtöbbször áttört mintájú nagyszíjvégek, széles pajzs és rozetta alakú veretek, illetve profilált, palmettás díszű lyukvédő veretek alkották (például: *202. kép, 204–205. kép*; ld. *3. kép* AM csoportját). J. Zábojník rendszere szerint az új típusok az SS II-ben váltak jellemzővé, miközben a korábbi szakasz tárgyait folyamatosan használták tovább.[700] A tiszafüredi temető 4. generációjában azonban Garam Éva egyetlen szakaszban foglalta össze a késő avar állatstílus és a késő antik kör tárgyait,[701] miközben megállapította, hogy míg a griffes veretek még számos esetben lemezes övalkotókkal együtt kerülnek elő, a növényi díszű (széles pajzs alakú) övveretekkel ilyenek már nem fordultak elő.[702] Hasonlóképpen a palmettamintás lyukvédők esetében is megállapította, hogy használatuk főleg rögzítőfüles-tokos szíjvégekkel és pajzs alakú veretekkel jellemző.[703] Mint a tiszafüredi temető elemzéséből is kitetszik, a változatos formákat és késő antik eredetű ornamentikát alkalmazó csoport (motívumtípusokhoz ld. például *40–43. kép, 60–61. kép, 63. kép*) számos szálon összefügg a késő avar állatstílussal, attól időrendileg sem különíthető el, csupán felbontja az addig egységes stilisztikai képet késő antik jellegű, részletgazdag, aprólékosan kidolgozott felületű alakjaival és növényi ornamentikájával. E jellegzetességek a korrespondenciaanalízis pontfelhőjének szarvát, illetve az 1. és 3. tengely ábráját nézve annak „palástját” alkotják (*3a–3b kép*): formailag nagyrészt függetlenek a késő avar korban elterjedt tárgyaktól és jellegektől is.

Egységes kép hiányában és az alkalmazott formák szomszédos szakaszokkal mutatkozó közös jegyei miatt a viszonylag szűk relatív időrendi szakaszra koncentrálódó, változatos formák nem alkotnak zárt ornamentikai stílust. Tagadhatatlan időrendi vonatkozásai, a késő avar kori II. szakasz végén és a III. szakaszban koncentrálódó volta miatt nevezem itt e csoportot a benne alkalmazott formák kulturális kapcsolatrendszere alapján (ennek elemzéséhez ld. az értékelő fejezeteket) „késő antik körnek”.

A „geometrikus laposindás stílus”

A késő avar kori III. fázis (J. Zábojník Spätstufe III)[704] díszítőművészetébe tartozik a korrespondenciaelemzés alapján a késő avar kor formailag és ornamentikailag legzártabb csoportja (*3a–3b kép*). A minta mindig a mintatér sík felületéből kónuszosan kimetszett, körbe hajló, nagy felületű laposindalevelek használatán alapszik (*13. kép II, 8–24*). Az övveretek többséget a széles és a keskeny pajzs alakú veretek (*115. kép 2–3, 5–6, 9–10*) alkotják. A szíjvégek rögzítőfüles, két, azonos,

700 Zábojník 1991, 239–240, ld. Abb. 1. SS I és SS II pontsorait is.

701 Garam 1995, 408.

702 Garam 1995, 232–234, illetve 248.

703 Garam 1995, 252.

704 Zábojník 1991, 240–242.

öntött lapból álló példányok (rögzítőfüles-kétlapos szíjvégek). A tárgyforma, az ornamentika és a megjelenítési mód korábban ismeretlen egysége miatt és a felszínkialakítás alapján a szakaszba sorolható tárgyak a geometrikus laposindás stílus kategóriában foglalhatók össze.

Az „avar kor végi horizont"

A késő avar kor végén a tárgyak és az ornamentika egyes szempontjai mentén (ld. a korrespondenciaanalízis változóit: liliomminta és határos változók, *2. kép*) laza egységet alkotó ornamentikai csoport vált jellemzővé. Az alkalmazott tárgytípusok és az ornamentika ennek megfelelően változatos. A domináns, keskeny pajzs alakú veretek mellett előfordulnak rozetták, trapéz alakú és széles pajzs alakú, merevcsüngős veretek (az utóbbiak főleg lószerszámveretként) (ld. például *190. kép, 194. kép*). A szíjvégeknek mind rögzítőfüles-kétlapos, mind rögzítőfüles-tokos, áttört típusa megtalálható. Tárgykombinációk, illetve átmeneti jellegű tárgyak révén e késő avar kor végi horizont éppen úgy nem választható széjjel időrendileg a geometrikus laposindás stílustól, ahogyan a késő antik kör a késő avar állatstílustól. Emiatt a korrespondenciaelemzés 1. és 3. tengelyének ábráján (*3b kép*) nagyrészt annak változóival együtt alkotja azt a „palástot", amely azonban késő avar kor végi formák jól látható sűrűsödését alkotja a pontfelhő jobb szélén. Helyük alapján megfogalmazható az a hipotézis (bővebben ld. az elemzésben), hogy az avar kultúrában körülbelül azonos helyet elfoglaló, hasonló jellegeken osztozó változók kulturálisan egymással rokon kört alkotnak. Ezen túl is számos hasonlóság figyelhető meg a késő antik körrel. Ezek között legfontosabb az alkalmazott formák és ornamentika pontfelhő szóródásában megnyilvánuló variabilitása, illetve végül az, hogy belőlük ez esetben sem jön létre egységes díszítőművészeti stílus, bár bizonyos minta-, illetve motívumtípusok, mint a liliomminta, illetve a vésett és poncolt hátterű minták nagy szériában, és a késő avar kori kultúra teljes területén elterjedtek.

Egy 4. fázis után következő, 5. időrendi szakaszban e csoportok tárgyait keverten alkalmazták: ekkorra az új típusokat kitermelő, az avar kultúrát érő kulturális impulzusokat feldolgozó presztízskultúra már halott lehetett. Elméleti megfontolások, a presztízsnyelv használatának logikája alapján e szakasz 9. század középső harmada elé való keltezése merőben valószínűtlen. A kaganátus bukását valószínűleg több évtizeddel, a lokális csoportok szintjén is szükséges presztízskifejezés kényszere miatt túlélő avar reprezentációhoz kötődő tárgyi kultúra maradványai végleg csak valamikor a 9. század második felében tűnhettek el.

Az egyes szakaszok abszolút időrendi besorolása a relatív időrendi elkülönítés nehézségeinek fényében csak széles keretek között lehetséges. Az egyes szerzők javaslatainak ismeretében az ornamentikus tárgyak – gyakorlatilag övveretek – használatának a következő abszolút időrendi határait tartom valószínűnek:

1. Késő avar állatstílus: 8. század első fele
2. Késő antik kör: 8. század középső harmada
3. Geometrikus laposindás stílus: 8. század második fele
4. A késő avar kori ornamentika utolsó aktív szakasza: 9. század első harmada
5. Avar kor végi horizont: 9. század első fele, esetleg középső harmada

A KÉSŐ AVAR KORI NÖVÉNYI ORNAMENTIKA OSZTÁLYOZÁSA

A NÖVÉNYI EREDETŰ MINTA- ÉS MOTÍVUMKINCS OSZTÁLYOZÁSÁNAK NEVEZÉKTANA ÉS AZ OSZTÁLYOZÁS SZEMPONTJAI

A késő avar díszítőművészet klasszifikációját az ornamentika szervezőelvének, a mintának az elsődleges csoportalkotó szerepe alapján végeztem el. Az osztályozás és fogalomrendszere döntően Alois Riegl művén alapszik.[705] Alapvető rendszerezésén kívül azonban az elmúlt évtizedekben több olyan, hasonló jellegű – növényi elemek osztályozását elvégző – feldolgozás született, amely az alkalmazott rendszer vagy a forrásanyag jellege miatt releváns munkám szempontjából. Ezek eredményeit, ahol lehetett figyelembe vettem, illetve alkalmaztam. A régészeti tipológia, illetve klasszifikáció lehetőségeit, az osztályozás szempontjainak értelmes, és még nem öncélú tágítását máig bőven elemezte a módszerben leginkább érdekelt német nyelvű tudományosság.[706] Amellett azonban, hogy a tipológiai módszer M. K. H. Eggert által leírt alapvető szabályaiban megegyeznek, a különböző forráscsoportokat feldolgozó munkák módszere, illetve részletessége a feldolgozott anyag természete szerint rendkívül sokféle.[707] Sajnos elméleti síkon maradt Birgit Bühler kifejezetten avar mintakincsre szabott rendszerezés-javaslata.[708] Monika Lennartson[709] és

705 Riegl 1893, modern, jegyzetekkel ellátott kiadása: Riegl 1982.

706 Összefoglalja Eggert 2008, 123–147.

707 Biehl 1996; Frey 2006; Garam 2001; Haseloff 1982; Koch 1998; Lennartsson 1997–1998; Martin 1991; Nagy 1998b, Nagy 1999; Renner 1970; Schulze-Dörrlamm 2008, Schulze-Dörrlamm 2010; Vida 1999; Heinrich-Tamaska 2005, különösen 283–286.

708 Bühler 2014, 34–35. Mivel e munka már a klasszifikációt rendszerében a maival azonos formában tartalmazó disszertációm benyújtása, illetve megvédése után jelent meg, sajnos nem lehetett hatással rendszerezésemre.

709 Az ornamentikával foglalkozó, legújabb munkák a minta és motívum elkülönített tárgyalásán túl egy tárgy vagy egy minta különböző sávjaiban alkalmazott elemek között is különbséget tesznek (Otto 1976). Látszólag az őskori régészetben kidolgozott módszert (Biehl 1996) adaptálja korai középkori környezetre M. Lennartsson (Lennartsson 1997–98), aki a Karoling kori ornamentikát feldolgozó munkájában az összetett növényi mintákban elfoglalt helyük alapján osztályozza az egyes elemeket. Hasonló eljárást alkalmaz a kopt textilek kandelábermotívuma esetében Sabine Hodak is (Hodak 1996). Eljárásuk csak látszólag azonos az őskori, antropomorfnak tételezett hordozókon megjelenő ornamentika testtájak szerinti tagolásával, aikor a vertikális tengelyre szerkesztett, florálgeometrikus jellegű palmettafákat valódi növényként, gyökér – törzs – és koronát alkotó elemek szerint osztályozzák. Amellett, hogy a megoldás a geometrikus alapvetésű palmettás ornamentikán nem értelmezhető, a számos indaszárra szerkesztett mintát alkalmazó késő avar díszítőművészetben akkor sem lenne alkalmazható, ha elméleti síkon támadhatatlan volna.

Bollók Ádám[710] az avar díszítőművészet összetett minta- és motívumkincsénél egyszerűbb/sematikusabb, továbbá erősebben geometrizált, stilizáltabb, és a jóval kisebb esetszám függvényében is kevésbé összetett növényi eredetű ornamentika anyagot dolgozott fel. A késő avar leletanyagban fennmaradt ornamentika sokfélesége, stilisztikai változatossága és az alkalmazott motívumkincs gazdagsága, bár az ornamentikát hordozó tárgyak jellege és mérete gyakorlatilag azonos a 8. és a 10. században, jelentős mértékben elüt a későbbi, egyszerűbb és sematikusabb ornamentikai világú korszakétól. Végeredményben tehát a klasszifikáció adekvát módszerét a feldolgozott anyag jellemzői, illetve magának a vizsgálatnak a célja határozzák meg.

Alapvető minták és mintaelemek a késő avar kori növényi ornamentikában

A késő avar kori mintakincs döntő többségét hullámzó indák, kisebb részét tengelyesen szimmetrikus palmettakonstrukciók alkotják. A feldolgozott anyag elenyésző kivételtől eltekintve florálgeometrikus, a természetes növényi rendszernél nagyobb szerepet kap benne a geometria, illetve a különböző szimmetriaviszonyok. Mivel az ornamentika igazodik a geometrikus szimmetriaviszonyokhoz, naturalitása mindig viszonylagos. A dolgozat értékelő szakaszaiban ennek ellenére a jellemzés fontos szempontja az ornamentika naturális, vagy – másik végletként – florálgeometrikus-geometrikus volta. Az alapvetően geometrikus szimmetriaviszonyokkal meghatározott, növényi elemeket tartalmazó, növényi eredetű ornamentikában természetesen megkülönböztethetőek naturálisabb, valamint erősebben geometrizált esetek. A „naturális növényi" és a „geometrikus növényi" (florálgeometrikus) fogalom jelentése a késő avar ornamentika kontextusában azonban relatív, csak egy folyamatos skála végpontjait jelenti.

Az egyes minták „növényies" vagy „geometrikus" jellegét a szerkezet milyenségén túl számos tényező befolyásolja. Elsődleges tényező az avar leletanyag adott trendjére jellemző, szélesebb kulturális összefüggések között értelmezhető stilisztikai háttér. A stílus és a minta rendszere döntően meghatározza a felhasznált elemek elrendezését, részben pedig számát is.

Motívum – ornamens – összetett motívum

A késő avar kori díszítőművészet számos elemi motívumot alkalmazott (*13. kép*). Ezeket döntően félpalmettákba[711] vagy volutakelyhekké[712] összeállított, illetve főleg a volutakelyheket kiegészítő levélseprőkbe és egyszerű palmettákba integrált (*12. kép*), (szirom)levélformák alkotják. Bizonyos félpalmetták és egyszerű palmetták – mivel tárgyak hosszú során tűnnek fel azonos kombinációkban – állandósult, összetett motívumokká váltak. Az elemi és összetett motívumokból álló motívumválasztékot a késő avar kori díszítőművészetben e főtípusok ritkább változatai is bővítik.

A körbe hajló levélhorgok a megjelenítési stílustól függően éles gerincű vagy sík felületű változatai a késő avar kor leginkább elterjedt motívumcsoportját alkotják. A levelek a keskeny levélhorogtól az éles gerincű, húsos leveleken át a síkban tartott vagy domború, körfelületet

710 Bollók 2015b.

711 Riegl 1893, 209–212.

712 Riegl 1893, 58–60.

alkotó változatokig folyamatos átmenetet alkotnak. A formai skála két végpontja a teljes körfelületet alkotó „laposindalevél" és a kampószerű geometrikus horog (akantuszhorog[713]). Ugyanennek a levéltípusnak egy változatát alkotják végül a pálcikaindák,[714] illetve a laposindalevelek különböző változatokban kimélyített/áttört, ékveséssel, ritkán pont-vessző mintával tagolt felületű formái is.

E körbe hajló levelek leggyakrabban két, illetve háromlevelű, ritkábban több elemből összeálló félpalmetták, palmetták, illetve „virágos palmetták" volutakelyheinek alkotóelemei. Számos formai változatuk legtöbbször kulturális vagy időrendi marker szereppel bír (ld. az elemző fejezeteket). A viszonylag rugalmasan kezelt félpalmettákkal szemben, amelyek alkotóelemeit az avar kézművesek látszólag szabadon tudták különböző stílusban és különböző szerkesztésekbe komponálni, egy sor ornamens, illetve elemkapcsolatokból állandósult összetett motívum esetében ilyen kreativitásnak nem látszik nyoma.

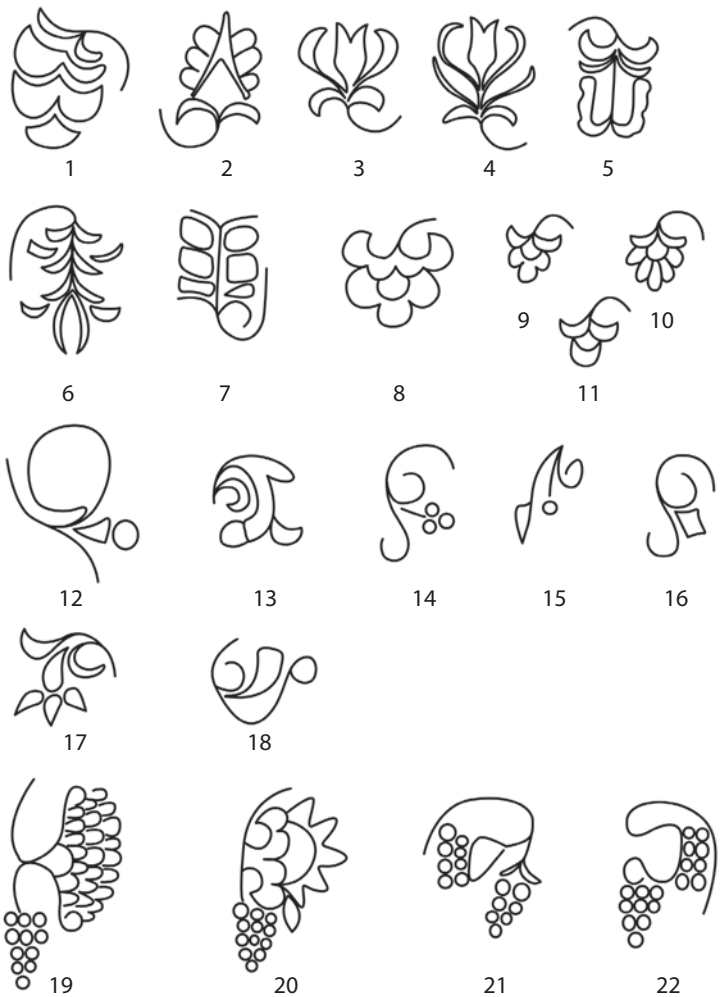

12. kép A késő avar kori növényi ornamentika komplex motívumai és motívumszerepben használt palmettái

713 Nagy 1998b, 380.

714 A fogalomhoz: Strzygowski 1917.

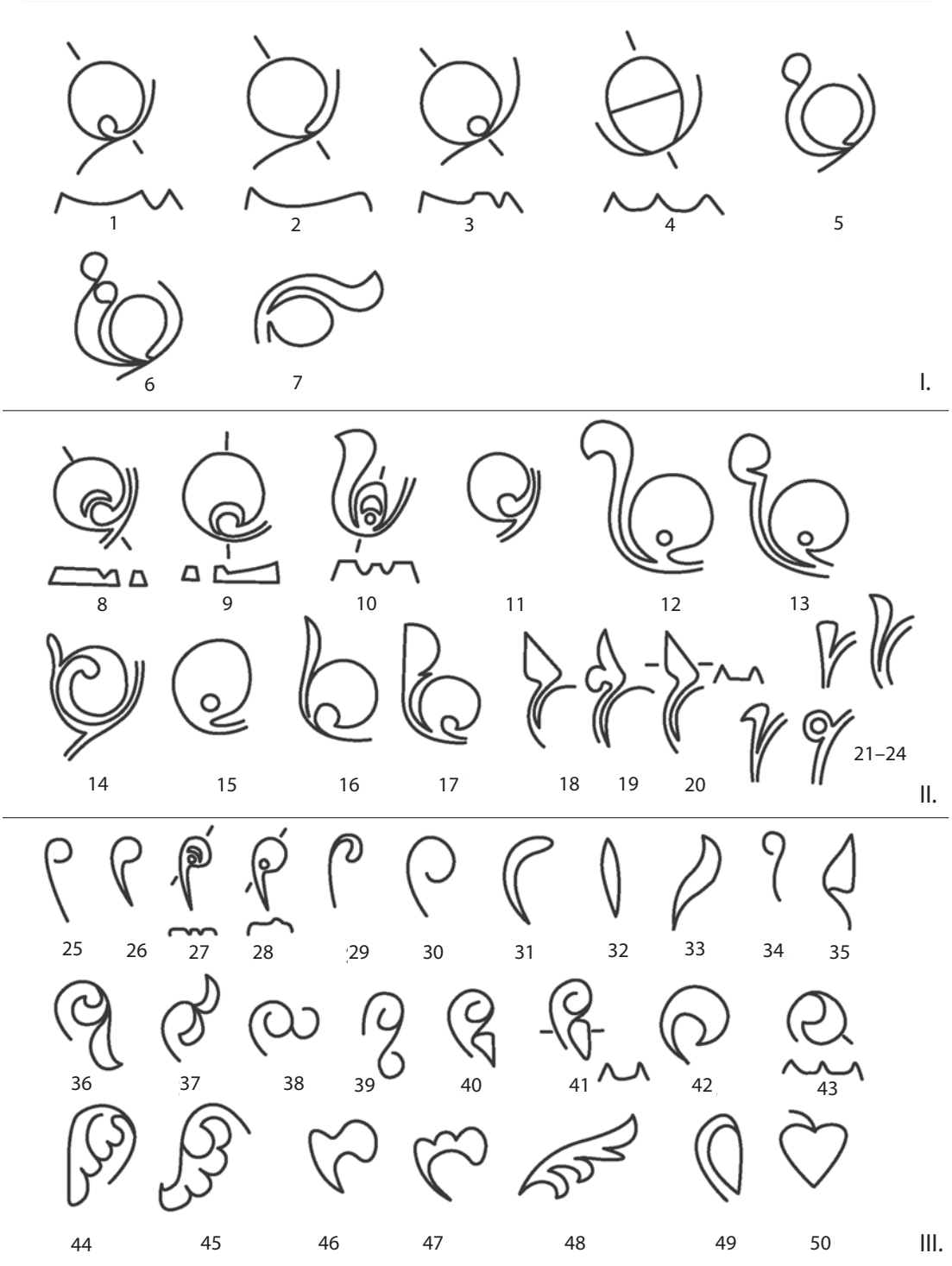

13. kép A késő avar kori növényi ornamentika levél- és félpalmettatípusai

A késő avar kori növényi ornamentika mintái

Az a mediterrán-antik jellegű növényi ornamentika, amelynek körébe a késő avar kori is tartozik, alapvetően florálgeometrikus jellegű, amennyiben a mintává-ornamentikává vált növényi struktúrák felépítését a felületborítás igénye és a repetitív jelleg határozza meg. A késő avar kori mintakincset elsősorban frízminták alkotják, végtelen hálóba komponált struktúrák elenyésző arányban fordulnak elő benne.

A késő avar kori növényi ornamentika a geometriához való viszonya alapján alapvetően két csoportra bontható: az anyag döntő többségét a növényi rendszert, szimmetriaviszonyokat megtartó, „szárra" fűzött minták alkotják. Ezek mellett kis számban fordulnak elő a növényi rendszert különböző geometriai transzformációkkal megtörő, illetve geometrikus kötőelemekkel (csomók: a hasított palmetták, liliom jellegű palmetták esetében; hurkolt és sodrott szalagok) köré rendezett minták. Végül kevesebb – kései – esetben jellemző, hogy az ornamensben, illetve a néha egymástól független, lebegő motívumok között nem, vagy nem elsődlegesen a kötőelemek, hanem a mintába rendező szimmetria alkot vizuálisan kohéziót.

A késő avar kori ornamentika leggyakoribb alap ornamensei a félpalmetták. E félpalmetták párosan alkotják a legegyszerűbb palmettamintákat. A leggyakoribb palmettatípus a széthajló palmetta; állandósult motívumként (liliom) és mintaként is gyakori a három- vagy ötlevelű „hasított", „áthajló palmetta".[715] Ezek az önállóan kisméretű tárgyakon, viszonylag kis változatosságban előforduló alapvető ornamensek nagyobb, összetett minták alapelemei is.

Javarészt félpalmetták kerültek a késő avar kor túlnyomóan alkalmazott mintatípusa, az egyszerű hullámzó indaszár íveibe is. Az egyszerű indamintákon a félpalmetta tipikus esetben közvetlenül a száron ül; ritkán áthajló változatban vagy ívelt mellékszáron, medalionba hajolva is megjelenik. Ritkább az indaszár tengelyesen szimmetrikus kettőzése, amely gyakrabban az inda S alakú szakaszokra tagolt, geometrikus frízzé bontott változatával jelenik meg. Az indaminták összetettebb típusai ritkák (áthajló, ízesülő, bőségszaruval kiegészített szár, illetve ritkán ezek kombinációi). A növényi alapú oszlopok, összetett palmetták, palmettafák[716]/kandelábermináták[717] a késő avar korban viszonylag ritka, azonban az esetszámhoz képest sok változatban alkalmazott tengelyesen szimmetrikus szerkesztések.

Mindezek alapján a késő avar kori növényi ornamentika klasszifikációjában az alább felsorolt szempontokat vettem figyelembe. A rendszerezés alapvető szempontja a minta: kívülről befelé haladva a minta egészétől az egyes ciklusok összetételét meghatározó jellemzőkig, illetve a motívumokig haladva osztályoztam a feldolgozandó anyagot. Az ornamentika formai, belső klasszifikációján kívül, amely a típusok és változatok elkülönítéséig vezet, ez alatt két, a szigorúan vett ornamentikaosztályozás perspektívájából külső szempontot is felvettem. Az első a megjelenítési stílus (különböző plasztikusságú térbeli mintákon kívül a síkból kimetszett és a vésett, gyakran poncolt hátterű síkminták). Mivel a plasztikusság kategóriái a kis és egyszerű tárgyakon csak igen feltételesen definiálhatók, közülük csak a síkból kimetszett minta és a síkminta jelenik meg a gyakorlatban: minden eset, ahol nem szerepel a stílus megjelölése, plasz-

715 Riegl 1893, 210–211, „überfallende Palmette".

716 Riegl 1893, 103–111.

717 A fogalomhoz ld. például Hodak 1996.

tikus felszínkialakítású. A tárgytípusok szerepeltetése ugyancsak ornamentikán kívüli szempontot visz be a klasszifikáció legalsó szintjén, azonban lehetővé teszi egy markáns időrendi és kulturális jellemző megjelenítését, miközben technikai szempont, a tárgyak azonosíthatósága is indokolja.

Az osztályozás szempontsora mindezek alapján a következő:

1. Alapszerkezet
3. Alapszerkezet lehetséges kettőzése
2. Alapszerkezethez társuló kiegészítő jellegek (ízesülő vagy áthajló szár, bőségszaru)
4. Ornamensek jellegei: motívumkombinációk
5. Típus, altípus: az ornamens alatti szerveződés (hány motívumegység, milyen helyzetben jelenik meg).

A 4–5. szempont különbsége bizonyos, komplex palmettafák, illetve hullámzó indaminták esetében értelmezhető.

6. Változatok: alkalmazott motívumok kidolgozásában mutatkozó formai-tipológiai különbségek (például egy levél felületének megmunkálása).

Amennyiben egy szempont nem értelmezhető az ornamentika egy csoportjában – így a szimmetriaviszonyok a magányosan alkalmazott motívumoknál – azt nem szerepeltetem. Hasonlóan járok el, ha az ornamentika a főcsoporton belül valamely szempont szerint nem tagolódik – például a szár jellege szerint nem válik szét egyszerű szárú, ízesülő, áthajló, stb. mintákra. A felsorolásban terjedelmi okból rövidítve szerepeltetett lelőhelyek kódjainak feloldását ld. az appeddixben (647–651. oldal).

A KÉSŐ AVAR KORI NÖVÉNYI ORNAMENTIKA KLASSZIFIKÁCIÓJA

I. Kapcsolat nélkül alkalmazott alapmotívumok

I.1. Magányosan alkalmazott alapmotívumok

I.1.1. Egyetlen laposindalevél

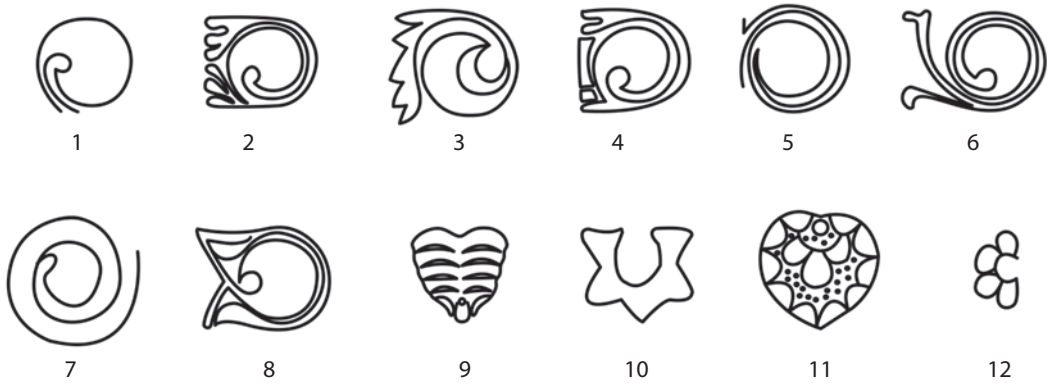

14. kép I.1. szakasz. 1–8: Szabadon végződő indaszáron ülő laposinda-levél; 9: Szőlőlevél; 10–11: Levélseprő volutakehely nélkül

1. típus. Egyetlen laposindalevél rövid, szabadon végződő indaszáron (*14. kép 1*).

Síkból kimetszett minta

Csaton: Žel683 (Čilinská 1973, 155–156, Taf. CVII)
Széles pajzs alakú vereten: Cik548 (Somogyi 1984, 64, 37. t.)
Széles pajzs alakú veret csüngőjén: Hol613 (Točik 1968, 93–94, Taf. LXXV)
Keskeny pajzs alakú vereten: SzenK117 (Korek 1943–44, 16–17, XII. t.)
Keskeny pajzs alakú veret csüngőjén: Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 249, Abb. 15)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül stilizált állatfej): KomV26 (Čilinská 1982, 355–356, Tab. XI, 32–33)
Lyukvédő vereten: ÁrK22 (Kralovánszky 1994, 36, 4. kép); Čun6 (Sőtér 1895, 90); Erz„d" (Hampel 1905, 333, Taf. 254); Hol615 (Točik 1968, 94, Taf. LXXV, 1–35); KeszB117 (Kovrig 1999, 101, 8. kép); MosK (közöletlen, MNM); TisM1246 (Garam 1995, 150, Taf. 166)
Lyukvédő vereten (pikkelymintás kerettel): OdžV1 (Karmanski 1975b, 9, Tab. I)

1. változat. A laposindalevelet körbeölelő indaszárról a csattest tövénél kétoldalt fogazott levéldísz ágazik le (*14. kép 2*).

Síkból kimetszett minta

Csaton: AlT369 (Kovrig 1963, 36, Taf. XXV); ÁrK37 (Kralovánszky 1994, 42, 6. kép); Bog14 (Pogány 1908, 407); BudV13 (Nagy 1998, 192, Taf. 132); ČokK57 (Kovrig – Korek 1960, 263–264, Pl. CIII); Čun6 (Sőtér 1895, 90); Čun44 (Sőtér 1895, 98); DömBK (MRT 5, 41. t. 7); DunÚ2 (H. Tóth 1992, 49, 1. t.); Erz„e" (Hampel 1905, 333, Taf. 254); GátV193/b (Kada 1906b, 209); GyőT421 (Fettich 1943, 28, XXIII. t. 1–19); HalB194 (Török 1998, 36, Taf. 22); HalB227 (Török 1998, 39, Taf. 25); HalB283 (Török 1998, 45, Taf. 32); Hol316 (Točik 1968, 57, Taf. LVI-II, 1–13); Hol615 (Točik 1968, 94, Taf. LXXV, 1–35); Hol316 (Točik 1968, 57, Taf. LVIII, 1–13);

HomH31 (Garam 1975a, 27–28, Fig. 5); HomH131 (Garam 1975a, 33, Fig. 12); HraH87 (Pástor 1971, 114–115, Obr. 25); HraH100 (Pástor 1971, 120–121, Obr. 31); JánT1 (Erdélyi 1958, 4, I. t.); JánT4 (Erdélyi 1958, 5, IV. t.); JánT5a (Erdélyi 1958, 5–6, V. t.); JánT252a (Erdélyi 1958, 42, XLI. t.); KecH80 (Cs. Sós 1958, 12, XII. T. 9); KecH84 (Cs. Sós 1958, 12–13, XIV. T. 4); Kiskő (Garam 1991, 38–39); KiVár165 (Horváth 1935, 49, XXXIII. t.); KörG16 (Fettich 1930, 209–210); Leo81 (Daim 1987, 245–246, Taf. 81–82); Leo133 (Daim 1987, 264, Taf. 131–132); Leo145 (Daim 1987, 269–270, Taf. 141–142); Magyarország (Hampel 1905, I, Fig. 1521); MisA2 (Lovász 1992, 88, 2. t.); MisA3 (Lovász 1992, 89, 3. t.); MosK259 (közöletlen, MNM); NovZ44 (Čilinská 1966, 16, Taf. XXII); OdžV7 (Karmanski 1975b, 11, Tab. VI); Osi, szórvány (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 112); RákK62 (Madaras 1979–80, 145, VI. t.); SomL133 (Daim – Lippert 1984, 42, Taf. 85–86); SzebI97 (Garam 1975b, 80, Fig. 8); SzebI209 (Garam 1975b, 86, Fig. 16); SzegFA2a (Madaras 1995, 53, Pl. 40); SzegFA45 (Madaras 1995, 19, Pl. 8); SzegFA189 (Madaras 1995, 34, Pl. 22); SzegFA311 (Madaras 1995, 46, Pl. 32); SzegK35 (Salamon – Sebestyén 1995, 14, Pl. 5); SzegK130 (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 19); SzegM42 (Salamon 1995, 115, Pl. 4); SzegM335 (Salamon 1995, 138, Pl. 23); SzenK117 (Korek 1943–44, 16–17, XII. t.); SzenK159 (Korek 1943–44, 21–22, XVIII. t.); SzenN133 (Schupiter 1929, 260, 132. kép); SzékK201 (B. Nagy 2003, 36, 72. kép); SzékK369 (B. Nagy 2003, 53, 128. kép); SzékK491 (B. Nagy 2003, 64–65, 175. kép); SzirD52 (Pósta 1895, 78); TápK (Lőrinczy – Szalontai 1993, VIII. t. 10); TisM1221 (Garam 1995, 145, Taf. 161); ÜlID'D' (Horváth 1935, 33, XXI. t. 1–31); Vasa"C" (Heinrich-Tamaska 2005, 244, Abb. 6); VesJS47 (Rhé – Fettich 1931, 17–18, II, 21–23); VisK58 (Török 1975d, 334, Fig. 5); ZamR805 (Bárdos – Garam 2009, 111, Taf. 98); ZamR1919 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 205); ZamR2271 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 233)

1.1. változat. Levélváltozat. A szár töve többosztatú levél. A levélzugot keskeny karima veszi körül (*14. kép 3*).

Csaton: Dukö (Wosinszky 1896, CCXXXVIII. T.)

1.2. változat. A fogazást alkotó levélsor a laposindalevelet négyszer körbevevő spirálban folytatódik.

Csaton: NovZ434 (Čilinská 1966, 84, Taf. LXV)

2. változat. A fogazott levéldísz helyét egy-egy, kétágú kaccsal körbevett, keresztirányú léc foglalja el (*14. kép 4*).

Síkból kimetszett minta

Csaton: HraH25 (Pástor 1971, 96–97, Obr. 14); KiVár147 (Horváth 1935, 46, XXX. t. 17–29); MosK"D" (közöletlen, MNM); OdžV3 (Karmanski 1975b, 9, Tab. III); OrBő"D" (Juhász 1995, 35, Taf. XV); SzebI245 (Garam 1975b, 87, Fig. 19); SzebI304 (Garam 1975b, 89, Fig. 21); ZamR1866 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 196)

3. változat. A csattest tövénél végződik a laposindalevelet körbeölelő indaszár, egyes esetekben kis levél ágazik le róla (*14. kép 5–6*).

Síkból kimetszett minta

Csaton: BélCs50 (MRT 10, 109. t.); BélCs136 (MRT 10, 114. t.); BudCs"I" (Nagy 1998, 185, Taf. 126); BudCs9 (Nagy 1998, 181, Taf. 122); BudV15 (Nagy 1998, 192, Taf. 133); Cik551a (Somogyi 1984, 65, 37. t.); Cik (Somogyi 1984, 67, 44. t.); CseK (Kiss 1996b, 1. kép); GátV169 (Kada 1906a, 150); HalB237 (Török 1998, 40, Taf. 27); HomH49 (Garam 1975a, 29, Fig. 6); HraH93 (Pástor 1971, 116, Obr. 27); JánT3 (Erdélyi 1958, 4–5, III. t.); KeszV (Lipp 1884, IX. t. 204); KiskH23 (Garam 1979, 11, Taf. 7); KiskH142 (Garam 1979, 29, Taf. 23); KošŠ48 (Budinský-Krička – Točik 1991, 14–15, Taf. III); Leo119 (Daim 1987, 259–260, Taf. 113–116); Magyarország szórvány (Hampel 1905, I, Fig. 1522); MezK5 (MRT 10, 119. t. 1–8); MosK3 (közöletlen, MNM); NovZ430 (Čilinská 1966, 83–84, Taf. LXIV); PilB218 (Fettich 1965, 74); Săl (Comsa 1959, 525–534); SzaG375 (Juhász 2004, 57–58, Taf. XLIV); SzebI316 (Garam 1975b, 90, Fig. 22); SzegK152 (Salamon – Sebestyén 1995, 25–26, Pl. 23); TisM1249 (Garam 1995, 150, Taf. 167); Žel485 (Čilinská 1973, 122, Taf. LXXXI)

3.1. változat. Levélváltozat. A laposindalevél áttört.
Csaton: KomL78 (Trugly 1987, 266, Taf. XIX); SzékK548 (B. Nagy 2003, 72, 197. kép)

4. változat. A laposindalevelet körbezáró spirálban folytatódó szárral (*14. kép 7*).
Síkból kimetszett minta
Ötszög alakú vereten: TisM786 (Garam 1995, 97, Taf. 120)
Propeller alakú övforgón: Zwö76a (Lippert 1969, 137–138, Taf. 31); Zwö98 (Lippert 1969, 141, Taf. 38); Zwö196 (Lippert 1969, 155, Taf. 69)

5. változat. Magányos laposindalevél, amelyet egy-egy sarló alakú levélben végződő indaszár kerít (*14. kép 8*)
Síkból kimetszett minta
Csaton: HraH134 (Pástor 1971, 128–129, Obr. 38)
Lyukvédő vereten: HraH134 (Pástor 1971, 128–129, Obr. 38)

6. változat. Két, kisebb, a szárhoz nem kapcsolt térkitöltő, kisebb laposindalevéllel.
Csaton: ZalL388 (Szőke 1994, 7. t.)

I.1.2. Szőlőlevél

1. típus. Egyetlen szőlőlevél (*14. kép 9*).
Mellékszíjvereten: TisM1249 (Garam 1995, 150, Taf. 167); Zwö61 (Lippert 1969, 135, Taf. 25)

I.1.3. Voluták nélküli sziromívek

1. típus. Háromtagú levélseprő lekerekített tagokból (*14. kép 11*).
Síkminta
Lyukvédő vereten: ÖcsB18 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–29)

2. típus. Öttagú levélseprő lekerekített tagokból (*14. kép 10*).
Széles pajzs alakú veret csüngőjén: CsoM16 (Csallány 1941, 171, XLIII. t.); HalB184 (Török 1998, 35, Taf.18)
Keskeny pajzs alakú veret csüngőjén: BudR26 (Nagy 1998, 76, Taf. 72)
Síkminta (*14. kép 12*)
Rögzítőfüles-kétlapos, karéjos nagyszíjvég karéjában: KiskH70 (Garam 1979, 20, Taf. 15); SzegS (Pulszky 1881, 151)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvég mellékmezőjén (karéjos kisszíjvégen): KiskH70 (Garam 1979, 20, Taf. 15)

I.2. Egymás mellett eltolt, tengelyesen vagy középpontosan szimmetrikus növényi alapú konstrukciók

1. típus. Ellentétes irányítású levélhorgokból álló párok sorozata

1.1. típus. Vízszintes tengelyű szerkesztés. Hosszabb, ívelt száron éles gerincű levélhorgok (*15. kép 1*).
Propeller alakú övforgón: SzegS (Pulszky 1881, 151)

1.2. típus. Átlós tengelyű szerkesztés, egymáson elcsúsztatott, ellenirányított levélhorog-párokból.
Tokos kisszíjvégen: AndT28 (Garam 1972, 138, 10. á.); PilB151 (Fettich 1965, 51)

1. változat. A szár vége kettéválik, levélszerű, kétágú motívumban végződik (*15. kép 3*).
Tokos kisszíjvégen: Žel58 (Čilinská 1973, 44, Taf. XI)

2. változat. A levélhorog szára háromszög alakú levélben végződik. A levél átfogóján lévő pontra középpontosan tükrözött ornamens (*15. kép 4*).
Tokos kisszíjvégen: MosK267 (közöletlen, MNM)

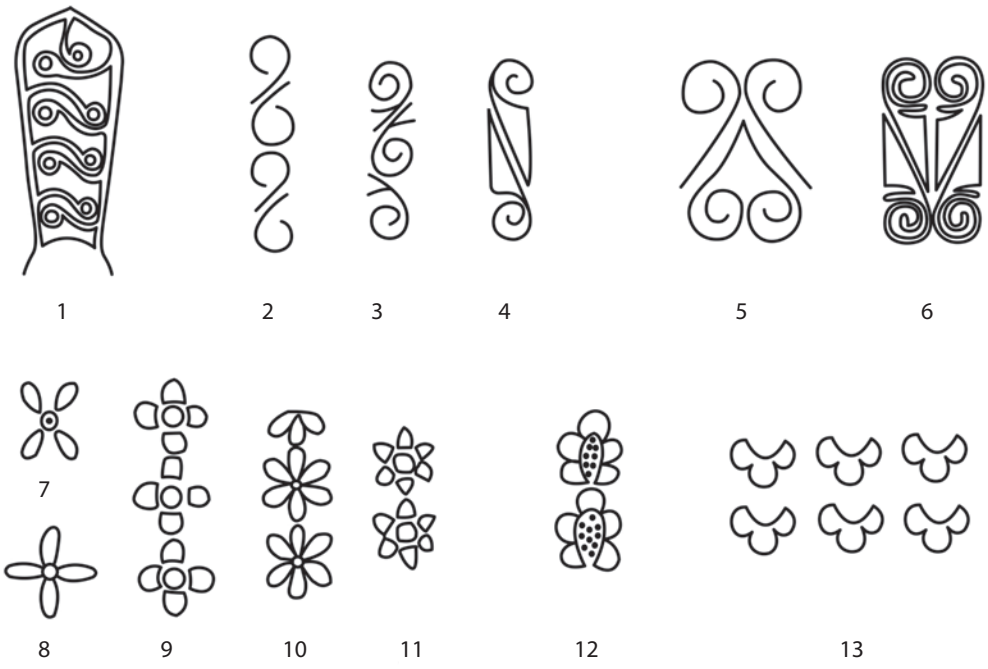

15. kép I.2. szakasz. Geometrikus transzformációkkal, eltolással többszörözött elemi és komplex motívumok. 1–6: Pálcikaindák; 7–11: Sugárirányú szirom-, illetve levélcsoportok; 12–13: Levélseprők

2. típus. Középpontosan és tengelyesen is szimmetrikus, négylevelű konstrukciók.

2.1. típus. A lótuszbimbó alakot alkotó pálcikaindapár száraihoz kívülről, ellenkező irányú, kifelé hajló levélhorogpár van illesztve (*15. kép 5*).

Csaton: WiHa (Daim 1979, 58, Taf. I); Leo51 (Daim 1987, 232, Taf. 42–43)

2.2. típus. A levélhorog szára háromszög alakú, éle tövében ívelten behasított levélben végződik. Az ornamens középpontosan és tengelyesen tükrözött, kettőzött párból áll (*15. kép 6*).

Csaton: MosK30 (közöletlen, MNM)

3.1 típus. Négy, csepp alakú sziromból álló virág, közepén kerek ponccal tagolt közepű gömb ül (*15. kép 7–8*).

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (gyöngysorkerettel, rögzítőfül gyöngyözött): KomL121 (Trugly 1993, 203, Taf. XXVII)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: KomH24 (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20)

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (gyöngysorkerettel, a rögzítőfül gyöngyözött): DunT41 (Cs. Sós 1966/67, 106, 47. á.); Nyer (MRT 5, 41. t. 20); RegK145 (Kiss 1984b, 136, 81. t.)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (gyöngysorkerettel, a rögzítőfül gyöngyözött): BijBB (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 110)

1. változat. Három sugaras elrendezésű sziromcsoport egy sorban (*15. kép 9*).

Tokos kisszíjvégen (áttört, keret rovátkolt): GyőT776 (Fettich 1943, 39, XXIV. T. 1–11)

3.2. típus. Hat, csepp alakú sziromból álló virágok, közepén kerek ponccal díszített gömbbel. Mintatérnek megfelelő számú darab egymás mellett (*15. kép 10–11*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (poncok hiányoznak, három ciklus, rögzítőfül stilizált állatfej, mintatér zegzugmintás kerettel): MichK1 (Tovornik 1985, 213–214, Taf. 6–7)

Propeller alakú övforgón (három ciklusból): SzékK2 (B. Nagy 2003, 16, 2. kép)

4. típus. Öttagú levélseprő lekerekített tagokból, függőlegesen ismételve (*15. kép 12*).

Síkminta

Keskeny pajzs alakú vereten: MosK137 (közöletlen, MNM)

I.3. Végtelen hálóba szerkesztett motívumok

1. típus. Mintatér rácspontjaiban hálót alkotó, volutapár nélküli háromtagú levélseprők (*15. kép 13*).

Síkminta

Bújtatón (lemezből): SzebI335 (Garam 1975b, 90–91, Fig. 23)

II. Kitöltött közű volutapáron alapuló összetett motívumok, ornamensek és geometrikus rendszerű minták

II.1. Összetett motívumok

II.1.1. Volutapáron ülő levélseprő

1. típus. Háromtagú levélseprő: „Indavirág" (*16. kép 1–2*).

Széles pajzs alakú vereten: MosK24 (közöletlen, MNM); MosK227 (közöletlen MNM);
Csüngőként (madárfejes, szimmetrikus lószerszámvereten): DeNV760 (Eisner 1952, Obr. 82)
Keskeny pajzs alakú vereten: SzékK54 (B. Nagy 2003, 23, 26. kép); TisM1249 (Garam 1995, 150, Taf. 167)
Lyukvédő vereten (téglalap alakú): OdžIV9 (Karmanski 1975a, 18, Tab. XI)
Mellékszívereten: Erz (Hampel 1905, 330–331, Taf. 253); MosK227 (közöletlen MNM); SzenK134 (Korek 1943–44, 18–19, XIV. t. 1–28)
Téglalap alakú veret csüngőjén: Săl (Comsa 1959, 525–534)
Széles pajzs alakú veret csüngőjén: GyőT258 (Fettich 1943, 23, XIX. T. 1–17); ZamR1897 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 200)

1. változat. Két, vízszintesen egymás mellé helyezett, volutáikkal összeérő indavirág középső szirmából csüngő azonos levélseprő (*16. kép 2*).

Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffel díszített): TisM330 (Garam 1995, 47, Taf. 84)
Keskeny pajzs alakú veret csüngőjén: KeMé (H. Tóth 1992, 52, 9. t.)

2. változat. A csüngő indavirág volutáinak tövéből félkörben lehajló, hegyes levélpár, fölötte három ovális levél.

Rögzítőfüles-kétlapos kisszívégen (mintatér gyöngyözött kerettel, rögzítőfül gombszerű): StSlj (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 90)

3. változat. Indavirág horogpárrá bontott volutapárral (*16. kép 3*).

Széles pajzs alakú vereten: ZamR1864 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 195)

2. típus. Indavirág, volutakelyhe csepp alakú levelekből (*16. kép 4–5*).

Síkminta

Lyukvédő vereten: KiVár147 (Horváth 1935, 46, XXX. t. 17–29); PéGő8 (Kiss 1977, 106, XLII); SzaG266 (Juhász 2004, 45, Taf. XXXIII); SzegFA82 (Madaras 1995, 23–24, Pl. 13); SzegM312 (Salamon 1995, 136, Pl. 23)
Mellékszívereten: MárCs8 (Hampel 1905, Taf. 90); Leo82 (Daim 1987, 246–247, Taf. 84–85); MosK59 (közöletlen, MNM); ÖcsB18 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–29); Szár (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép); SzegFA82 (Madaras 1995, 23–24, Pl. 13); Tiszsz (Csallány 1962, XXVI. t.)

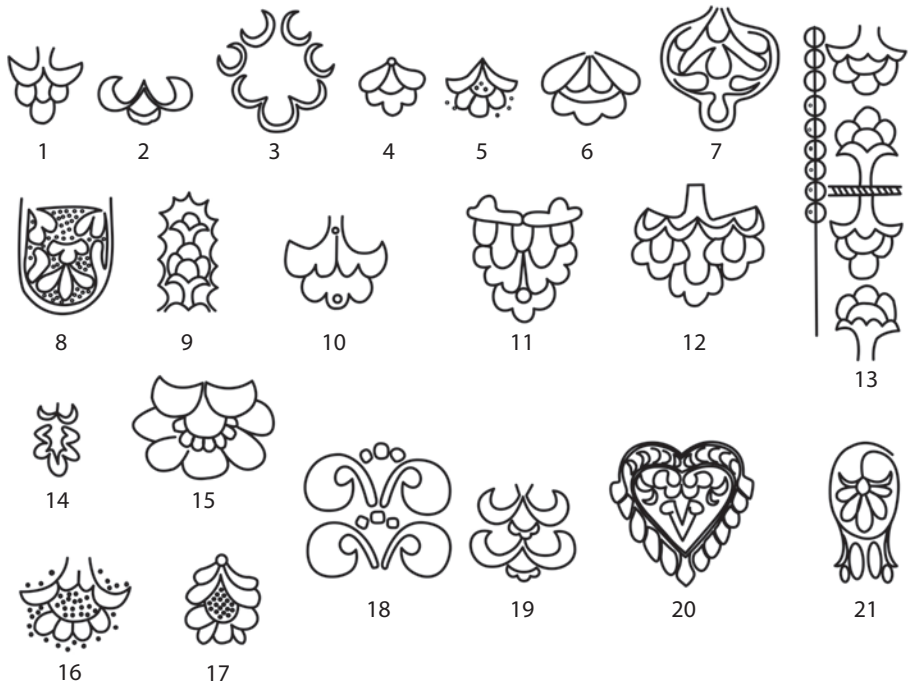

16. kép II.1.1. szakasz. Volutapáron ülő levélseprő-szerkesztések. 1–17: „Indavirág"-változatok; 18–21: Volutaváltozatok, a szöget záró levélseprő-változatokkal

1. változat. Ugyanaz, kettős volutapárral.
   Síkminta
      Lyukvédő vereten: Szár (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép)
      Mellékszívvereten: SzegK (Salamon – Sebestyén 1995, 40, Pl. 39)
2. változat. Ugyanaz, a volutapár négyes levélcsokorra bomlik (*16. kép 6*).
   Síkminta
      Lyukvédő vereten: SzegM138 (Salamon 1995, 122, Pl. 10)
3. változat. Indavirág a mintatér keretéről benyúló, a mintához szervetlenül kapcsolódó levelekkel (*16. kép 7*).
   Síkminta
      Lyukvédő vereten: Tiszsz (Csallány 1962, XXVI. t.)
4. változat. Az indavirág körül a mintatérbe sugárirányban befelé növő levelekkel/félpalmettákkal (*16. kép 8*).
   Síkminta
      Csaton: SzaG266 (Juhász 2004, 45, Taf. XXXIII)
      Rögzítőfüles-kétlapos, karéjos nagyszívvég mellékmezőjében: Szár (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép)
5. változat. Függőleges helyzetű indavirágpár. A felső az alsó középső sziromlevelére támaszkodik (*16. kép 9*).
   Síkminta
      Keskeny pajzs alakú vereten: SzegK145 (Salamon – Sebestyén 1995, 25, Pl. 21); Tiszsz (Csallány 1962, XXVI. t.); VrbP83 (Nagy 1971, 204, Tab. XVIII)

3. típus. Az indavirág volutapárja kétosztatú akantuszlevélpár (*16. kép 10*).
   Széles pajzs alakú veret csüngőjén: TisM1141 (Garam 1995, 134, Taf. 152)

Síkminta

Lyukvédő vereten: SzenN133 (Schupiter 1929, 260, 132. kép); Čun25 (Sőtér 1895, 94); KomV21 (Čilinská 1982, 354, Tab. X, 1–10); Leo82 (Daim 1987, 246–247, Taf. 84–85)

Lyukvédő vereten (A volutakehely fölött egy-egy pikkely alakú taggal): Edel143 (Sőtér 1898, 214, IV. t. 18); OrBó3 (Juhász 1995, 21, Taf. I); OrBő"D" (Juhász 1995, 35, Taf. XV); SajH (Végh 1963, 17–19, II–III. t.)

Mellékszíjvereten: Čun25 (Sőtér 1895, 94); HalB194 (Török 1998, 36, Taf. 22); SzegK152 (Salamon – Sebestyén 1995, 25–26, Pl. 23); SzenN133 (Schupiter 1929, 260, 132. kép)

1. változat. Szembeállított indavirágok (*16. kép 13*).

Síkminta

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül stilizált állatfej, mintatért kettős félkörsor keretezi; két, rovátkolt léccel elválasztott pár): Leo82 (Daim 1987, 246–247, Taf. 84–85)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül stilizált állatfej, egy virágpár, mintatért félkörsor keretezi): Leo82 (Daim 1987, 246–247, Taf. 84–85)

4. típus. Volutapáron ötszirmú, magas virág (*16. kép 14*).

Széles pajzs alakú veret csüngőjén (vereten keresztet tartó sas): KomL12 (Trugly 1987, 254, Taf. III)

Lyukvédő vereten: Hol316 (Točik 1968, 57, Taf. LVIII, 1–13)

1. változat. A levélsor belső peremén egy további karéj- vagy levélsorral (*16. kép 15*).

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: Edel22 (Sőtér 1898, 200–201)

5. típus. Öttagú levélseprővel, volutapár akantuszlevélből (*16. kép 16*).

Síkminta

Lyukvédő vereten: Čun25 (Sőtér 1895, 94)

Mellékszíjvereten: Čun25 (Sőtér 1895, 94)

1. változat. Kettős volutapárral, öttagú levélseprővel (*16. kép 17*).

Csaton: SzékK3 (B. Nagy 2003, 16, 4. kép)

6. típus. Vertikálisan ismételt indavirágok.

Körbe hajló, húsos levéllel (*16. kép 19*).

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: BudN22 (Nagy 1998, 110, Taf. 87)

Sík lemezű laposindalevéllel (*16. kép 18*).

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú vereten: OrBó31 (Juhász 1995, 22–23, Taf. II); Erz„d" (Hampel 1905, 333, Taf. 254); SzegK20 (Salamon – Sebestyén 1995, 13, Pl. 2)

Csaton: OrBó31 (Juhász 1995, 22–23, Taf. II)

Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffel díszített): KabB27 (Nepper 1982, 103–104, 104)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: HomH60 (Garam 1975a, 29, Fig. 7)

Keskeny pajzs alakú vereten: Zwö13 (Lippert 1969, 126, Taf. 7)

7. típus. A virágzó palmetta sziromívének középső tagja hegyes. A volutapárt akantuszlevelek alkotják. Domború, poncolt hátterű minta (*16. kép 20*)

Lyukvédő vereten: SzegK285 (Salamon – Sebestyén 1995, 36–37, Pl. 35)

8. típus. Medalionba hajló indaszár belsejében ülő indavirág (*16. kép 21*).

Propeller alakú övforgón: LesP240 (Perémi 2002, 82–83, 9–10. ábra)

Keskeny pajzs alakú vereten: TisM1249 (Garam 1995, 150, Taf. 167)

II.1.2. Hármaslevél

1. típus. Hármaslevél, keskeny, hegyes levelekkel (*17. kép 1–3, 6–7*).

Tokos kisszíjvégen: ŽitT31 (Budinský-Krička 1956, 31–32, Tab. XXX)

Keskeny pajzs alakú vereten: NovZ92 (Čilinská 1966, 23–24, Taf. XXVII)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén (gyöngysorkerettel): ČelC42 (Bunardžić 1980, t. XIV); SomL133 (Daim – Lippert 1984, 42, Taf. 85–86)
Keskeny pajzs alakú veret csüngőjén: NovZ439 (Čilinská 1966, 86, Taf. LXVI); ÜlID211 (Horváth 1935, 27, XIV. t. 33–43); VrbP86 (Nagy 1971, 205, Tab. XIX)
Keskeny pajzs alakú veret csüngőjén (gyöngysorkerettel): ZamR611 (Bárdos – Garam 2009, 87, Taf. 76)
Lyukvédő vereten: NovZ387 (Čilinská 1966, 76, Taf. LIX); SzegM105 (Salamon 1995, 120, Pl. 8)
Lyukvédő vereten (áttört): SzőBu1 (Lőrinczy – Szalontai 1993, IX. t. 8–10)
Mellékszíjvereten: BudCs (Nagy 1998, 185, Taf. 129); DömBK (MRT 5, 41. t. 10); GyőT421 (Fettich 1943, 28, XXIII. t. 1–19); GyőT545 (Fettich 1943, 32, XXVII. t.); GyőT678 (Fettich 1943, 36, XXVIII. T. 1–25); HatB (Hampel 1905, 96, Taf. 74, 6); HomH60 (Garam 1975a, 29, Fig. 7); MalIKK'B' (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 47–49); PilB25 (Fettich 1965, 20); SomL133 (Daim – Lippert 1984, 42, Taf. 85–86); SzebI209 (Garam 1975b, 86, Fig. 16); SzirD52 (Pósta 1895, 78)

Síkminta

Mellékszíjvereten: Zwö61 (Lippert 1969, 135, Taf. 25)
Propeller alakú övforgón (horizontális sorban): ČelC42 (Bunardžić 1980, t. XIV)
Keskeny pajzs alakú vereten (széles, rövid veret, gyöngysorkerettel): VrbP82 (Nagy 1971, 204, Tab. XVIII)
Keskeny pajzs alakú veret csüngőjén: VrbP83 (Nagy 1971, 204, Tab. XVIII)

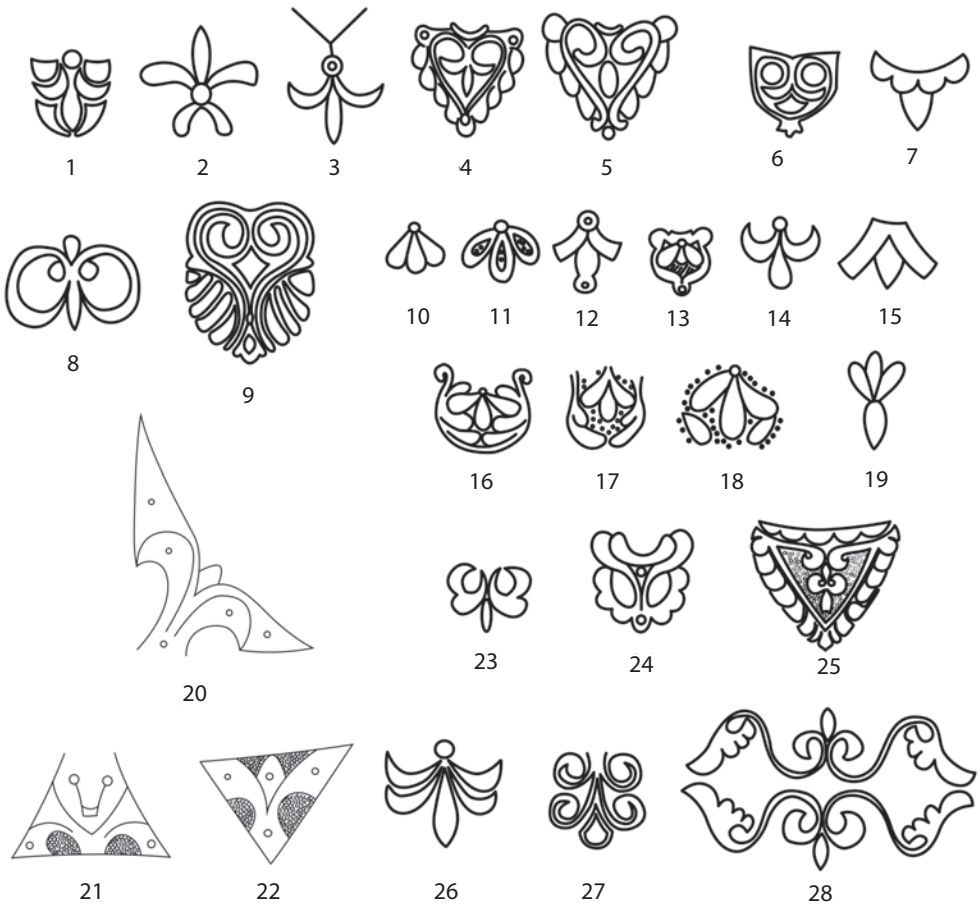

17. kép II.1.2. szakasz. Hármaslevél-változatok

1. változat. A voluták két, a mintateret keretező indaszár végén ülnek (*17. kép 4–5*).

Lyukvédő vereten (veretet szegélyező pikkelysorral): Leo145 (Daim 1987, 269–270, Taf. 141–142); MalIKK'B' (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 47–49); Mist36 (1936) (Distelberger 1996, Taf. 5); TisM1249 (Garam 1995, 150, Taf. 167)

2. változat. A sík lemezű laposindalevelekből álló volutapár levelei a leveleket körbeölelő, szabadon végződő indaszárról nőnek (*17. kép 8*).

Síkminta

Lyukvédő vereten: SzékK3 (B. Nagy 2003, 16, 4. kép)

2. típus. Csepp alakú levelekből álló hármaslevél. A volutakehely levelei gyakran íveltek (*17. kép 10–15*).

Síkminta

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvég mellékmezőjében (szíjvég karéjos díszű): SzegS (Pulszky 1881, 151);

Lyukvédő vereten: AboN80 (Éber 1902, 250); ÁrK76 (Kralovánszky 1994, 46, 9. kép); HraH87 (Pástor 1971, 114–115, Obr. 25); JánT30 (Erdélyi 1958, 4–5, III. t.); KeszD (Hampel 1905, III, 153. t.); KiVár147 (Horváth 1935, 46, XXX. t. 17–29); KiVár158 (Horváth 1935, 47, XXXII. t.); KunF6 (Lezsák 2008, 51); MisV (Végh 1968, 52, VI. t.); Möd140 (Daim 1977, 16); OrBé142 (Juhász 1995, 88, Taf. XXII); PilB6 (Fettich 1965, 14); PilB239 (Fettich 1965, 83); Szár (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép); SzegM155 (Salamon 1995, 123, Pl. 11); SzékK54 (B. Nagy 2003, 23, 26. kép); TisM551 (Garam 1995, 74, Taf. 101); TisM1270 (Garam 1995, 154, Taf. 169); VisK58 (Török 1975d, 334, Fig. 5); ZamR805 (Bárdos – Garam 2009, 111, Taf. 98); ZamR1866 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 196); Zwö22a (Lippert 1969, 128, Taf. 9)

Mellékszíjvereten: AboN80 (Éber 1902, 250); ÁrK53 (Kralovánszky 1994, 43, 7. kép); ÁrK76 (Kralovánszky 1994, 46, 9. kép); Bog18 (Pogány 1908, 407–408); Cik558 (Somogyi 1984, 66, 42. t.); Csor3 (Hampel 1905); MárCs8 (Hampel 1905, Taf. 90); HódTv (Tergina 1894, 207); HraH87 (Pástor 1971, 114–115, Obr. 25); JánT30 (Erdélyi 1958, 4–5, III. t.); KiskH70 (Garam 1979, 20, Taf. 15); KiSzd5 (Török 1975c, 316, Fig. 2); KiVár147 (Horváth 1935, 46, XXX. t. 17–29); KiVár158 (Horváth 1935, 47, XXXII. t.); KiVár165 (Horváth 1935, 49, XXXIII. t.); KláH (Lőrinczy – Szalontai 1993, VII. t. 8); KomL79 (Trugly 1987, 268, Taf. XXI); KomV21 (Čilinská 1982, 354, Tab. X, 1–10); KővI1b (Nagy 1982, 125–126, 1–2. t.); MalIKK'B' (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 47–49); Mez"A" (Hampel 1905, III. 81. kép); Mez"B" (Hampel 1905, III. 81. kép 13–17); MisV (Végh 1968,52, VI. t.); MosK59 (közöletlen, MNM); MosK"G" (közöletlen, MNM); Möd140 (Daim 1977, 16); OdžV 1 (Karmanski 1975b, 9, Tab. I); OrBé142 (Juhász 1995, 88, Taf. XXII); OrBé150 (Juhász 1995, 89–90, Taf. XXIII); PéGő8 (Kiss 1977, 106, XLII); PilB6 (Fettich 1965, 14); PilB239 (Fettich 1965, 83); SzaG266 (Juhász 2004, 45, Taf. XXXIII); Szár (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép); SzebI142 (Garam 1975b, 82, Fig. 11); SzegFA1a (Madaras 1995, 53, Pl. 39); SzegFA69 (Madaras 1995, 22, Pl. 11); SzegFA82 (Madaras 1995, 23–24, Pl. 13); SzegM312 (Salamon 1995, 136, Pl. 23); SzePd9 (Pap 2012, 17. t.); SzékK3 (B. Nagy 2003, 16, 4. kép); SzékK54 (B. Nagy 2003, 23, 26. kép); SzékK91 (B. Nagy 2003, 26–27, 40. kép); SzékK416 (B. Nagy 2003, 57, 147. kép); SzekB20 (Rosner 1999, 12, Taf. 2); SzirD39 (Pósta 1895, 71); SzoH124 (Kovrig 1975b, 182, Fig. 14); TisM551 (Garam 1995, 74, Taf. 101); TisM913 (Garam 1995, 109, Taf. 131); TisM1270 (Garam 1995, 154, Taf. 169); VisK51 (Török 1975d, 334, Fig. 4); VisK58 (Török 1975d, 334, Fig. 5); VrbP76 (Nagy 1971, 203, Tab. XVI); VrbP77 (Nagy 1971, 204, Tab. XVI); VrbP86 (Nagy 1971, 205, Tab. XIX); ZalL388 (Szőke 1994, 7. t.); ZamR1866 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 196); Zwö22a (Lippert 1969, 128, Taf. 9); Zwö28 (Lippert 1969, 130, Taf. 13)

R alakú nagyszíjvégen: TisM551 (Garam 1995, 74, Taf. 101)

R alakú kisszíjvégen: TisM551 (Garam 1995, 74, Taf. 101)

Csaton: TisM551 (Garam 1995, 74, Taf. 101)

1.1. levélváltozat. A középső levél felülete a minta hátteréhez hasonlóan poncolt.

Síkminta

Mellékszíjvereten: SzegM138 (Salamon 1995, 122, Pl. 10)

1.2. levélváltozat. A három levél belsejében poncolt mezőkkel (*17. kép 11*).

Síkminta

Csaton: SzebI142 (Garam 1975b, 82, Fig. 11)

1. változat. A hármaslevelet a veret pereméről benyúló levelek/félpalmetták veszik körül (*17. kép 16–18*).

Síkminta

Csaton: Cik558 (Somogyi 1984, 66, 42. t.)

Lyukvédő vereten: Cik558 (Somogyi 1984, 66, 42. t.); KiVár165 (Horváth 1935, 49, XXXIII. t.) (*17. kép 16*); KővI1b (Nagy 1982, 125–126, 1–2. t.) (*17. kép 17*); SzebI286 (Garam 1975b, 88, Fig. 20); SzegM82 (Salamon 1995, 118, Pl. 6); TisM1270 (Garam 1995, 154, Taf. 169)

Mellékszíjvereten: KiVár181 (Horváth 1935, 52, XXXIV. T. 13–21); SzegFA69 (Madaras 1995, 22, Pl. 11); SzegM82 (Salamon 1995, 118, Pl. 6); SzegM105 (Salamon 1995, 120, Pl. 8)

2. változat. A hármas levélcsoport töve egy ugyancsak csepp alakú levélen van (*17. kép 19*).

Síkminta

Mellékszíjvereten: VrbP76 (Nagy 1971, 203, Tab. XVI)

Keskeny pajzs alakú vereten: SzegM82 (Salamon 1995, 118, Pl. 6)

3. típus. Összekapcsolt palmetta. A közepén ülő hármaslevél laposindaleveles volutái szabadon végződő, a hármaslevelet körbezáró indában folytatódnak, a voluták közé rombusz alakú csap ékelődik. A két indaszár külső oldalán levélsorrá bomlik a két félpalmetta (*17. kép 9*).

Síkból kimetszett minta

Lyukvédő vereten: ÜlID211 (Horváth 1935, 27, XIV. t. 33–43); ÜlID"F" (Horváth 1935, 33, XXI. t. 1–31)

4. típus. A volutapár megtörő indaszáron ülő kétlevelű laposindaleveles félpalmettapár, amely körbezárja a rombusz alakú csapot.

Síkból kimetszett minta

Egytagú csaton: TisM1244 (Garam 1995, 148, Taf. 165)

5. típus. Felbomló hármaslevélszerkesztés, az ornamens és a háttér összefolyik. Szálon ülő kerek poncból álló motívummal (pont-vessző minta derivátum?) (*17. kép 20–22*).

Lószerszám forgón: PitV51 (Bende 1998, 4. kép)

6. típus. Hármaslevél akantuszlevelekből álló volutákkal (*17. kép 23*).

Lyukvédő vereten: GyőT (Fettich 1943, 31, XXVI. T. 1–17); LukH8 (Kiss 1996a, 108–109, 1. t.)

Síkminta

Bújtatón: OdžV4 (Karmanski 1975b, 10, Tab. IV)

1. változat. A hármas levélcsoport alá a veret keretéről kétoldalt levél nyúlik be.

Síkminta

Lyukvédő vereten: SzePd9 (Pap 2012, 17. t.)

2. változat. A levél vége visszahajlik az ívelt, tükörtengelyhez érő szár tövéig (*17. kép 24*).

Közepesen széles pajzs alakú veret csüngőjén: BudLT (Nagy 1998, 190, Taf. 130); Edel38 (Sőtér 1898, 202–203); KiVár65 (Horváth 1935, 38, XXVII. T. 1–14)

Keskeny pajzs alakú veret csüngőjén: Hol115 (Točik 29, Taf. XL, 5–24)

7. típus. Hármaslevél-minták pálcikaindákkal. Domborított, poncolt kivitelben

Lyukvédő vereten: KomL12 (Trugly 1987, 254, Taf. III); SzegFB75 (Madaras 1995, 144–145, Pl. 15)

Mellékszíjvereten: KiVár156 (Horváth 1935, 47, XXXI. T. 1–17); SzegFB75 (Madaras 1995, 144–145, Pl. 15)

1. változat. Az ellipszis alakú csap széttartó tövű pálcikaindalevélpár közül csüng.

Síkminta

Lyukvédő vereten: VrbP77 (Nagy 1971, 204, Tab. XVI)

2. változat. A pálcikaindából szerkesztett voluták közül csüngő széthajló kis laposindalevélpárból és csapból álló hármaslevél (*17. kép 25*).

Lyukvédő vereten: KiVár156 (Horváth 1935, 47, XXXI. T. 1–17)

8. típus. Ötszirmú liliom, keskeny, ívelt levelekkel, csomózott tövön (*17. kép 26*).

Széles pajzs alakú vereten: VrbP82 (Nagy 1971, 204, Tab. XVIII)

Lyukvédő vereten: GyőT678 (Fettich 1943, 36, XXVIII. T. 1–25)

1. változat. Ötszirmú liliom, ponccal tagolt közepű csomóval.

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (tárgy karéjos kerettel; rögzítőfül gyöngyözött): ZalO (Szőke 2001, 103–104, 1–2. kép)

9. típus. Sík lemezű laposindalevelekből és rombusz alakú csapból álló ötlevelű, egyszerű palmetta (*17. kép 27*).

Síkból kimetszett minta

Egytagú csaton (Trapéz alakú karikával): TisM1156 (Garam 1995, 137, Taf. 154)

10. típus. Tengelyesen szimmetrikusan kettőzött, mindkét végén félpalmettában végződő S alakú indapár összeérő vége volutapárt alkot, amelyben keskeny csap ül. A voluták laposindalevelek, az indaszárak külső végén akantuszlevéllel (*17. kép 28*).

Síkminta

Téglalap alakú, merevcsüngős lószerszámvereten: RomI13 (Kiss 1977, Pl. XLIV)

11. típus. Hármaslevelek vektoros sokszorozásával képzett oszlop (*18. kép 1–2*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (öt ciklus, rögzítőfül három gyöngyszem, szíjvég gyöngysorkerettel): Žel363 (Čilinská 1973, 100, Taf. LX);

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (három ciklus, rögzítőfül három gyöngyszem, szíjvég gyöngysorkerettel): SzegK139 (Salamon – Sebestyén 1995, 24, Pl. 19)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül állatfej; szíjvég gyöngysorkeretes, a mintateret hullámzó indaszárra komponált horgok keretezik, a liliomok között gyöngyözött elválasztó léccel, *18. kép 2*): BudRL1 (Nagy 1998, 57, Taf. 47)

1. változat. Vertikálisan ismételt hármaslevelek között egy-egy, a középső levéllel megegyező csap ül.

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (tárgy és mintatér gyöngysorkerettel, rögzítőfül gyöngyözött): NovZ138 (Čilinská 1966, 31, Taf. XXX)

2.1. változat. Egymásból csüngő, hármas levélcsoportok, a leveleik között maradó teret egy-egy csepp alakú levél tölti ki (*18. kép 3*).

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül stilizált állatfej): KeszF"B" (Sági 1961, Taf. 1)

2.2. változat. Oszlopot képző hármaslevelek összeérő középső levelei között pikkely alakú csomók helyezkednek el. A voluták közötti üres helyet ugyancsak félhold/pikkely alakú levelek töltik ki (*18. kép 4*).

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: ZemK (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 105)

12. típus. Hármaslevelek vektoros sokszorozásával összeállított oszlop csepp alakú levelekkel. A levélcsoportot tartó középső levél törzsszerűen megnőhet (*18. kép 5–11*).

Síkminta

Csaton (három ciklus): KecH81 (Cs. Sós 1958, 12, XIII. T. 3)

Lyukvédő vereten (két ciklus): KecH81 (Cs. Sós 1958, 12, XIII. T. 3)

Lyukvédő vereten (három ciklus): Zwö28 (Lippert 1969, 130, Taf. 13)

Keskeny pajzs alakú vereten: KecH81 (Cs. Sós 1958, 12, XIII. T. 3)

Propeller alakú övforgón (4 ciklusból): SzebI290 (Garam 1975b, 88–89, Fig. 20)
Keskeny pajzs alakú vereten (két ciklusból): AboN80 (Éber 1902, 250); AboN96 (Éber 1902, 253); HraH87 (Pástor 1971, 114–115, Obr. 25); JánT30 (Erdélyi 1958, 4–5, III. t.); KeszB134 (Kovrig 1999, 102, 9. kép); KiskH143 (Garam 1979, 29, Taf. 23); KiSzd5 (Török 1975c, 316, Fig. 2); KiSzd5 (Török 1975c, 316, Fig. 2); KiVár158 (Horváth 1935, 47, XXXII. t.); KiVár165 (Horváth 1935, 49, XXXIII. t.); KláH (Lőrinczy – Szalontai 1993, VII. t. 8); PilB239 (Fettich 1965, 83); RomI178 (Kiss 1977, 117, Pl. LII); SzaG266 (Juhász 2004, 45, Taf. XXXIII); SzegFA69 (Madaras 1995, 22, Pl. 11); SzegFA82 (Madaras 1995, 23–24, Pl. 13); SzegFA82 (Madaras 1995, 23–24, Pl. 13); SzePd7 (Pap 2012, 15. t. 7.4); SzePd9 (Pap 2012, 17. t.); TisM913 (Garam 1995, 109, Taf. 131); TisM1270 (Garam 1995, 154, Taf. 169); ZamR1866 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 196); Zwö22a (Lippert 1969, 128, Taf. 9)

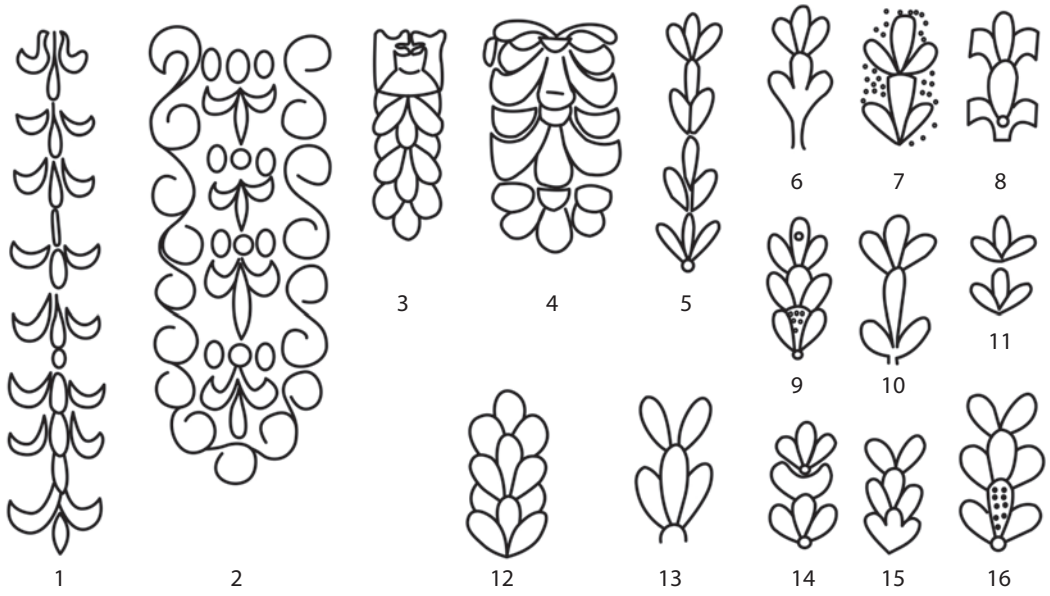

18. kép II.1.2. szakasz. Hármaslevél-változatok

1. levélváltozat. A középső levelek közül bizonyos darabok a háttérhez hasonlóan poncolt felületűek.
   Keskeny pajzs alakú vereten (három ciklusból, az alsó ciklus középső levele poncolt felületű): PéGő8 (Kiss 1977, 106, XLII);
1. változat. A levelek összenőttek, folyamatos karéjsort alkotnak (*18. kép 12*).
   Síkminta
   Keskeny pajzs alakú vereten: Cik558 (Somogyi 1984, 66, 42. t.)
2. változat. Hármas, álló levélcsoport középső levelén álló széthajló levélpár (*18. kép 13*).
   Síkminta
   Keskeny pajzs alakú vereten: MezH„B” (Hampel 1905, 102–103, Taf. 81); SzegFA1a (Madaras 1995, 53, Pl. 39); SzegM312 (Salamon 1995, 136, Pl. 23); SzegÖ (Hampel 1905, III. 96. kép)
3. változat. Két, álló, hármas levélcsoport között széthajló levélpár (*18. kép 14–15*).
   Síkminta
   Keskeny pajzs alakú vereten: SzegFA82 (Madaras 1995, 23–24, Pl. 13)
4. változat. Két álló, hármas levélcsoport fölött széthajló levélpár. (Az alsó hármas csoport középső levelének felszíne lehet poncolt) (*18. kép 16*).

Síkminta

Keskeny pajzs alakú vereten: MosK59 (közöletlen, MNM); SzegFA1a (Madaras 1995, 53, Pl. 39); SzegFA82 (Madaras 1995, 23–24, Pl. 13)

II.1.3. Volutapárra illesztett stilizált fürt

1. típus. Laposindaleveles volutapárból stilizált (szőlő)fürt függ (3–6 szemből) (*19. kép 1–8, 11–14*).

Övforgón (a forgó alsó és felső szára egy-egy levélpár): Kesz (Lipp 1884, 31, IX. t. 248); KölFB580 (Kiss 2001, 176, Taf. 96); Leo65 (Daim 1987, 238, Taf. 57); NovZ369 (Čilinská 1966, 72–73, Taf. LVII); RomI28 (Kiss 1977, 111–112, Pl. XLV); Žel167 (Čilinská 1973, 64, Taf. XXIX)

Magányos csüngőn (hat szemből): Kesz (Lipp 1884, 31, IX. t. 252)

Négyzet alakú veret csüngőjén (hat szemből): HraH32 (Pástor 1971, 99–100, Obr. 15); HraH41 (Pástor 1971, 101–102, Obr. 17)

Téglalap alakú veret csüngőjén (6–7 szemből): GátV58 (Kada 1905, 381); GyőT848 (Fettich 1943, 43, XXVIII. t. 2); Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26); ŽitT31 (Budinský-Krička 1956, 31–32, Tab. XXX)

Téglalap alakú veret csüngőjén (három szemből): PilB192 (Fettich 1965, 65); ZamR1652 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 181)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén (három szemből): KiskH139 (Garam 1979, 29, Taf. 22); RegK119(?) (Kiss 1984b, 135, 77. t.); TisM871 (Garam 1995, 103, 106, Taf. 128)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén (négy szemből): NovZ503 (Čilinská 1966, 97–98, Taf. LXXIV)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén (hat szemből): BudR14 (Nagy 1998, 73, Taf. 58); GyőT (Fettich 1943, 31, XXVI. T. 1–17); NovZ92 (Čilinská 1966, 23–24, Taf. XXVII); NovZ232 (Čilinská 1966, 48–49, Taf. XLIV); ZamR1864 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 195)

Keskeny pajzs alakú vereten: Kéke226 (Kiss 1977, 57, Pl. XXIII)

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú veret csüngőjén (fürt három szemből): Edel151 (Sőtér 1898, IV. t. 23); SzékK491 (B. Nagy 2003, 64–65, 175. kép)

Keskeny pajzs alakú veret csüngőjén (fürt három szemből): ÜlID168 (Horváth 1935, 22, VIII. t. 1–22)

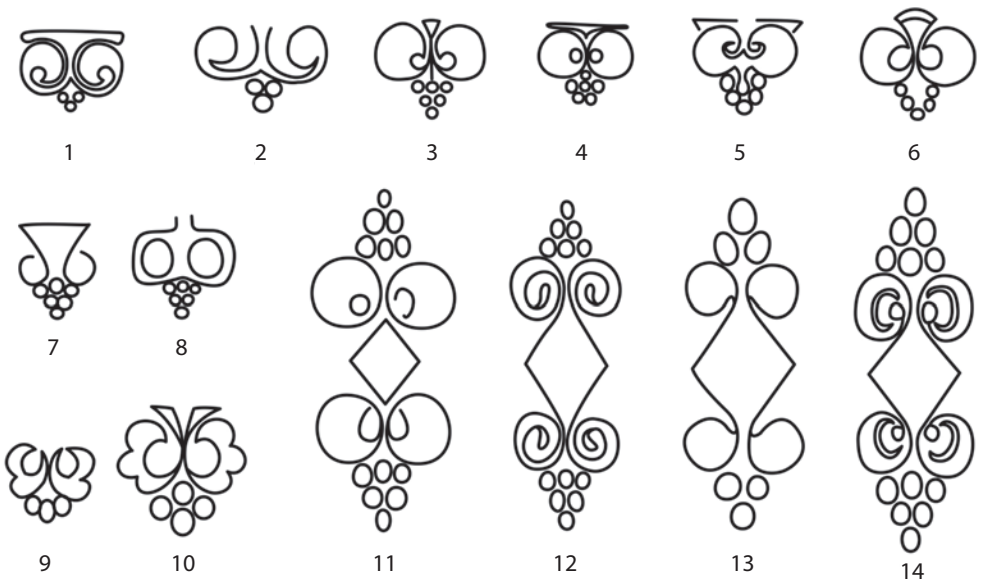

19. kép II.1.3. szakasz. Volutakehelybe ültetett stilizált fürt

Körbe hajló levélhoroggal

Téglalap alakú veret csüngőjén (három szőlőszemmel, veret griffel díszített): Čun5 (Sőtér 1895, 89–90); KliV (Raunig 1976, 138–139); ZamR1706 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 186); ZamR1931 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 207); ŽitT31 (Budinský-Krička 1956, 31–32, Tab. XXX)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén (három szemből): AlT146 (Kovrig 1963, 20, Taf. XII); DunT35 (Cs. Sós 1966/67, 99, 47. ábra); KiskH139 (Garam 1979, 29, Taf. 22); KiVár150 (Horváth 1935, 46, XXX. T. 1–16); MinB15 (Szalontai 1995, 191, 8. kép, 1–6); Zwö98 (Lippert 1969, 141, Taf. 38)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén (hat szemből): BalTS"C" (Németh 1969, 160); BudR14 (Nagy 1998, 73, Taf. 58); Čun54 (Sőtér 1895, 100); Čun127 (Sőtér 1895, 110); Ger86 (Kiss 1984a, 110, 48. t.); Szár (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép); WiUV (Daim 1979, 62–66, Taf. 4–5)

1. változat. Egymásnak támasztott spirálpár. Közöttük, továbbá a minta vízszintes tengelyén kétoldalt három szemből álló gúla ül (*19. kép 7*).

Bújtató csüngőjén: ÖcsB60 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–23)

2. típus. A hármaslevél volutái akantuszlevelek (*19. kép 9–10*).

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: Edel38 (Sőtér 1898, 202–203); HraH32 (Pástor 1971, 99–100, Obr. 15); KiVár65 (Horváth 1935, 38, XXVII. T. 1–14); KörG16 (Fettich 1930, 209–210); PéJP1 (Kiss 1977, 91, Pl. LXI); Tdrzs3 (Kovrig 1975b, 212, Fig. 3).

II.2. A hármaslevél ellenirányított párokban

1. típus. Hármaslevél-pár körbe hajló levélhorgokkal (*20. kép 6*).

Rozetta alakú vereten: Čun103 (Sőtér 1895, 105)

2. típus. Liliomminta. Függőleges, ellenirányított tagokból álló liliomsor, a szomszédos hármaslevelek tövét csomó köti össze, illetve az egymás felé forduló párok függőleges csapja közös (*20. kép 1–5, 7–10*).

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (törött, nem besorolható; szíjvég kerete rovátkolt, rögzítőfül gombszerű): ÜlID187 (Horváth 1935, 25–26, XIII. t. 1–14)

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (töredékes volta miatt típusa pontosan nem meghatározható): KiskH66 (Garam 1979, 20, Taf. 14); SzegM105 (Salamon 1995, 120, Pl. 8)

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört, két csomóval, rögzítőfül három stilizált gyöngy, alsó sziromlevélpár felfelé hajlik, mintatér keretében folytatódik): ZamR2297 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 240)

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört, három csomóval, rögzítőfül három stilizált gyöngy, alsó sziromlevélpár felfelé hajlik, mintatér keretében folytatódik): Cik519 (Somogyi 1984, 63, 35. t.); CsoM11 (Lőrinczy – Szalontai 1993, IV. t. 38); ČelC8 (Bunardžić 1980, t. XII); HódTv (Tergina 1894, 207); Hol770 (Tergina 1894, 207); HraH20 (Pástor 1971, 93–94, Obr. 10); HraH142 (Pástor 1971, 131, Obr. 41); KiVár147 (Horváth 1935, 46, XXX. t. 17–29); KošŠ292 (Budinský-Krička – Točik 1991, 60–61, Taf. XLI); MosK218 (közöletlen); OrBé104 (Juhász 1995, 85, Taf. XXI); SzaG390 (Juhász 2004, 58, Taf. XLV); SzegM155 (Salamon 1995, 123, Pl. 11); SzegM312 (Salamon 1995, 136, Pl. 23); SzelV9 (Kiss 1977, 138, LVII); SzelV69 (Kiss 1977, 140, LVIII); SzékK3 (B. Nagy 2003, 16, 4. kép); VisK58 (Török 1975d, 334, Fig. 5); VöPk397 (Költő 1992, III–IV. t.); Zwö28 (Lippert 1969, 130, Taf. 13)

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört, három csomóval, alsó levélpár függőleges irányban összenyomva, keret rovátkolt): HódB (Bálint 1937, 89, IX. t.); HomH48 (Garam 1975a, 28, Fig. 6); PilB6 (Fettich 1965, 14); SzePd7 (Pap 2012, 15. t. 7.4); ZamR1866 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 196)

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört, három csomóval, szíjvég gyöngysorkerettel, rögzítőfül három gyöngyszem): KomV21 (Čilinská 1982, 354, Tab. X, 1–10)

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört, négy csomóval, rögzítőfül három gyöngyszem, alsó sziromlevél-pár felfelé hajlik, mintatér keretében folytatódik): SzenL15 (Csallány 1906, 296)
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört, öt csomóval, rögzítőfül madárfej, mintatér karéjos kerettel): Edel181 (Sőtér 1898, III. t. 10)
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört, öt csomóval, rögzítőfül állatfej, szíjvég rovátkolt kerettel): SzenK159 (Korek 1943–44, 21–22, XVIII. t.)
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört, hat csomóval, rögzítőfül három gyöngyszem, keret gyöngyözött, mintatér külön karéjjal): Ism (Hampel 1905, 337, Taf. 257, 4); KomH24 (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20)
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (két csomó; rögzítőfül három összeolvadó gyöngyszem, a felfelé hajló szirompárok a mintatér keretébe futnak bele, szakaszolva azt): BudCs (Nagy 1998, 185, Taf. 129); KiskH143 (Garam 1979, 29, Taf. 23); KiskH167 (Garam 1979, 33, Taf. 25); KomL79 (Trugly 1987, 268, Taf. XXI); VárG141 (Erdélyi – Németh 1969, 186, VII. t. 2)
Tokos kisszíjvégen (áttört, két csomó): SzaRh3 (MRT 8, 431, 54. t. 11–25)
Kétlapos, tokos kisszíjvégen (három csomóval, szíjvég gyöngysorkeretes): KiskH54 (Garam 1979, 19, Taf. 13)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül három gyöngyszem, mintatér és szíjvég külön gyöngysorkerettel): BudRL1 (Nagy 1998, 57, Taf. 47)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (egyetlen, szembenéző liliompár): HomH48 (Garam 1975a, 28, Fig. 6)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (rovátkolt kerettel, törött): ÜlID187 (Horváth 1935, 25–26, XIII. t. 1–14)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (egy csomó, három liliom; rögzítőfül három összeolvadó gyöngyszem): GyőT258 (Fettich 1943, 23, XIX. T. 1–17); KiskH143 (Garam 1979, 29, Taf. 23); KiskH167 (Garam 1979, 33, Taf. 25); PilB6 (Fettich 1965, 14)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (egy csomó, három liliom; rögzítőfül három összeolvadó gyöngyszem, a felfelé hajló szirompárok a mintatér keretébe futnak bele, szakaszolva azt): Bog18 (Pogány 1908, 407–408); Cik519 (Somogyi 1984, 63, 35. t.); KiVár147 (Horváth 1935, 46, XXX. t. 17–29); RegK"A" (Kiss 1984b, 128, 51. t.); SzaPGy (MRT 8, 54. t.); SzékK3 (B. Nagy 2003, 16, 4. kép); SzékK (B. Nagy 2003, 73, 200. kép); ÜlIIV129 (Sós 1955, 203, T. LXXI); Zwö28 (Lippert 1969, 130, Taf. 13)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (egy csomó, három liliom; szíjvég gyöngysorkerettel; rögzítőfül három összeolvadó gyöngyszem): GátV142 (Kada 1906a, 143)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (két csomó, rögzítőfül gombszerű): HraH41 (Pástor 1971, 101–102, Obr. 17); ZamR1866 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 196); ZamR2296 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 240)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (két csomó, rögzítőfül három összeolvadó gyöngyszem): BudCs (Nagy 1998, 185, Taf. 129); CsoM11 (Lőrinczy – Szalontai 1993, IV. t. 38); ČokK55 (Kovrig – Korek 1960, CIII. 10); HódB (Bálint 1937, 89, IX. t.); HraH80 (Pástor 1971, 111–112, Obr. 22); HraH142 (Pástor 1971, 131, Obr. 41); KomH24 (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20); KošŠ292 (Budinský-Krička – Točik 1991, 60–61, Taf. XLI); MalIKK6 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 47–49); OrBé104 (Juhász 1995, 85, Taf. XXI); SzebI209 (Garam 1975b, 86, Fig. 16); SzebI245 (Garam 1975b, 87, Fig. 19); SzelV9 (Kiss 1977, 138, LVII); SzelV69 (Kiss 1977, 140, LVIII); SzenK159 (Korek 1943–44, 21–22, XVIII. t.); Zwö22a (Lippert 1969, 128, Taf. 9)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (két csomó, rögzítőfül három összeolvadó gyöngyszem, szíjvég gyöngysorkerettel): DunT41 (Cs. Sós 1966/67, 106, 47. á.); ÖskA7 (Rhé – Fettich 1931, 43, Taf. XII, 1–7); SzePd7 (Pap 2012, 15. t. 7.4); Žel363 (Čilinská 1973, 100, Taf. LX); ŽitT31 (Budinský-Krička 1956, 31–32, Tab. XXX)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (két csomó, rögzítőfül gombszerű, szíjvég gyöngysorkerettel): KecK9 (Cs. Sós 1958, 4, I. T. 12)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (három csomó, rögzítőfül gombszerű): ČelC8 (Bunardžić 1980, t. XII); SzegM105 (Salamon 1995, 120, Pl. 8); SzegM155 (Salamon 1995, 123, Pl. 11)
Csaton (mintatér karéjos kerettel): SzegFA69 (Madaras 1995, 22, Pl. 11)
Rozetta alakú vereten (egyetlen /szembeforduló/ liliompárral): Edel127 (Sőtér 1898, 213, II. t. 21)
Széles pajzs alakú vereten (egyetlen /elforduló/ liliompárral): VesJS47 (Rhé – Fettich 1931, 17–18, II, 21–23);
Keskeny pajzs alakú vereten: Čun92 (Sőtér 1895, 104); MalIKKB (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 47–49); Mist36 (Distelberger 1996, Taf. 5); SzenK330 (Korek 1943–44, 39, XXXII. T. 1–26); Zwö24 (Lippert 1969, 129, Taf. 10); Žel363 (Čilinská 1973, 100, Taf. LX)
Keskeny pajzs alakú vereten (gyöngysorkerettel): BudRL1 (Nagy 1998, 57, Taf. 47)
Közepesen széles pajzs alakú vereten (egyetlen /elforduló/ liliompárral, veret rovátkolt kerettel): Carn (Gschwantler – Winter 1991–92, 113, Taf. 3, 6); VrbP76 (Nagy 1971, 203, Tab. XVI); VrbP77 (Nagy 1971, 204, Tab. XVI); VrbP83 (Nagy 1971, 204, Tab. XVIII)
Közepesen széles pajzs alakú vereten (veret gyöngysorkerettel): SzenL40 (Csallány 1906, 298)
Keskeny pajzs alakú vereten (egyetlen /szembenéző/ liliompárral; széles veretek, gyöngysorkerettel): BudR19 (Nagy 1998, 75, Taf. 59); BudR26 (Nagy 1998, 76, Taf. 72); MosK10 (közöletlen, MNM); PilB(1938) (Fettich 1965, 11); PilB(1959) (Fettich 1965, 11); SzékK369 (B. Nagy 2003, 53, 128. kép)
Propeller alakú övforgón (rovátkolt kerettel): BajANy (Fettich 1937a, CIII. T., MRT 5, 41. t. 13–19); BudRL1 (Nagy 1998, 57, Taf. 47); BudN22 (Nagy 1998, 110, Taf. 87); KölFB402 (Kiss 2001, 127, Taf. 78); MosK207 (közöletlen, MNM); MosK"F" (közöletlen)

1. változat. A függőleges tagolóelemek (csomó és szirom) helyét egyforma, hosszúkás csap veszi át (*20. kép 2*).
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (mintatér gyöngyözött kerettel, rögzítőfül gombszerű): MosK27 (közöletlen, MNM)
Tokos nagyszíjvégen (mintatér karéjos kerettel): NovZ512 (Čilinská 1966, 100, Taf. LXXVI)

2. változat. Rendszertelenül szembeforgatott volutapárokkal (*20. kép 11–12*).
Tokos kisszíjvégen (áttört, rendszertelenül szembefordított ívű sziromlevelek): TisM25 (Garam 1995, 11, Taf. 59); ZamR2353 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 245)
Keskeny pajzs alakú vereten: MosK207 (közöletlen, MNM); RákK30 (Madaras 1979–80, 143, III. t.)

Síkminta
Keskeny pajzs alakú vereten: Čun25 (Sőtér 1895, 94)

3. változat. Volutasor a liliommintának megfelelő elrendezésben, azonban függőleges csapok nélkül (*20. kép 13–14*).
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (két csomóval, rögzítőfül három gyöngyszemből): SzegM312 (Salamon 1995, 136, Pl. 23); VisK57 (Török 1975, Pl. 10)

Síkminta
Keskeny pajzs alakú vereten: ÖcsB18 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–29)

4. változat. Ellenirányított hármaslevélpár (liliom) volutái között térkitöltő elemekkel.

4.1. változat. A voluták közé a liliom csomójából, horizontálisan, négyágú bázisból egy-egy hármaslevél ékelve (*20. kép 21*).
Tokos kisszíjvégen (áttört): BudW35 (Nagy 1998, 66, Taf. 52)

4.2. változat. A voluták között kereszt alakú tagok (*20. kép 15–16, 22*).
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (mintatér áttört, két ciklusból): ZamR611 (Bárdos – Garam 2009, 87, Taf. 76)
Szíjszorítólemezes kisszíjvégen (áttört, két ciklusból): TápL (Kürti 1983, 11. kép)
Tokos kisszíjvégen: ZamR1897 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 200)

Síkminta
Csaton: MisV (Végh 1968,52, VI. t.)

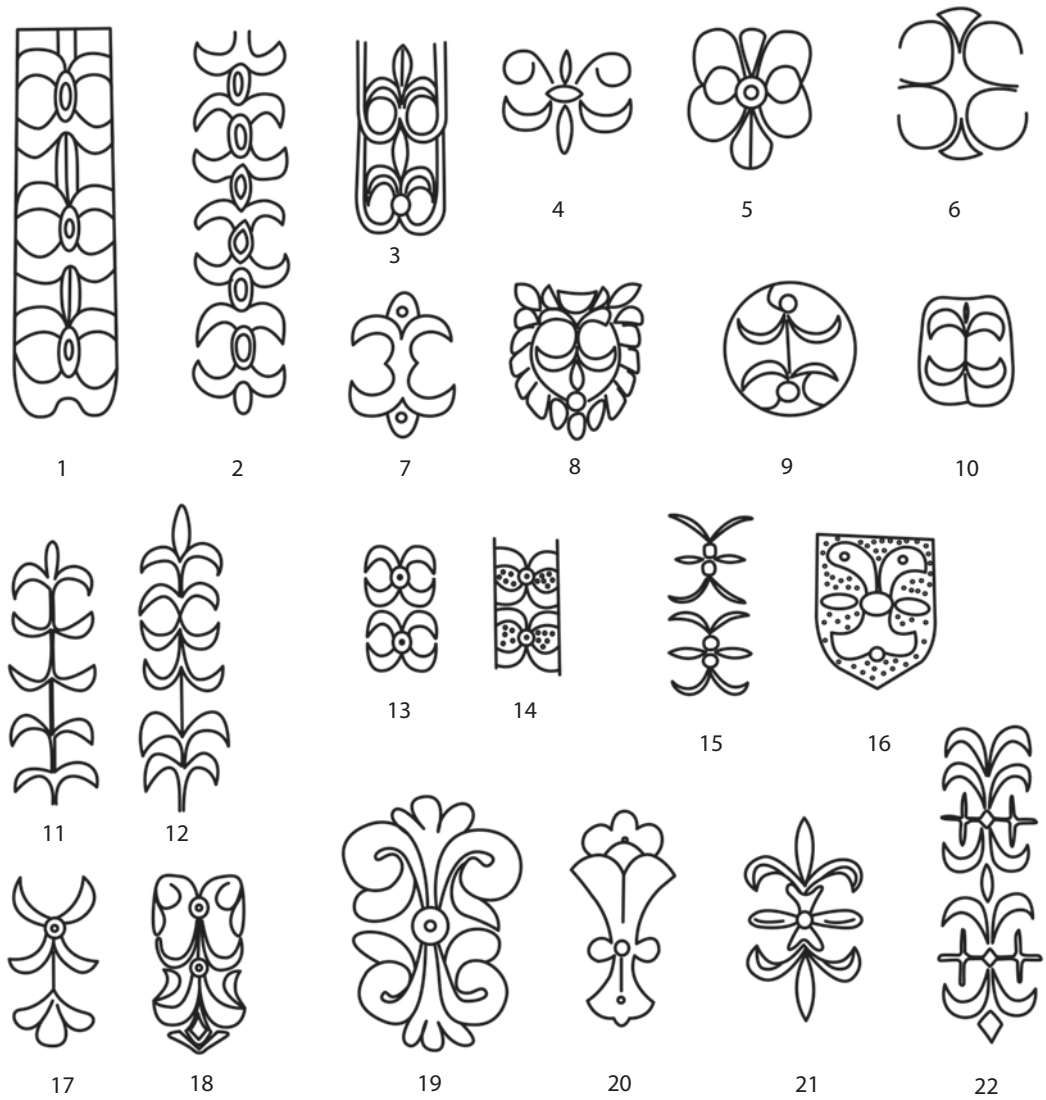

20. kép II.2. szakasz. A „liliomminta" – hármaslevél-változatok ellenirányított párokban

4.3. változat. Pálcika- vagy laposindaleveles volutakelyhen ülő hármaslevél vagy háromtagú levélseprő. Csomó két oldalán ellenirányított párban. A voluták alatti zugban kifelé hajló, sarló alakú levelek ülnek (*20. kép 19–20*).

Síkminta

Közepesen széles pajzs alakú vereten: Ism (Fettich 1943, I. t.)

Keskeny pajzs alakú vereten: SzenN133 (Schupiter 1929, 260, 132. kép)

5. változat. Liliom pikkely alakú levelekkel keretezett mezőben (*20. kép 8*).

Lyukvédő vereten: Čun44 (Sőtér 1895, 98); Dukö (Wosinszky 1896, CCXXXVIII. t.); Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26); SzaPGy (MRT 8, 54. t.)

6. változat. Csomóból ellenirányított félpalmettapárok, az alsóból hármaslevél csüng (*20. kép 17–18*).

Tokos kisszíjvégen (áttört): DeNV842 (Eisner 1952, Obr. 88); Kesz (Lipp 1884, 26, V. t. 117); TisM1214 (Garam 1995, 144, Taf. 160)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: PilB(1938) (Fettich 1965, 11)

3. típus. Csomóból ellenirányított volutapárok, liliomminta-változat, vertikális csap nélkül. Kis, gerezd alakú levelekkel, a csomó poncolt közepű gömböcske (*21. kép 1–2*).

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (gyöngysorkerettel, mintatér karéjos kerettel, rögzítőfül gyöngyözött): KiVár155 (Horváth 1935, 47, XXXI. T. 25–26)

Keskeny pajzs alakú vereten (gyöngysorkerettel): BiaBp264 (Simon 1993, 14. kép 3); DunT41 (Cs. Sós 1966/67, 106, 47. ábra); KiVár155 (Horváth 1935, 47, XXXI. T. 25–26); SobR (Fettich 1943, 5, VI. t.)

Síkminta (*21. kép 3–4*)

Propeller alakú övforgón (három pár egymás alatt; kevés variációval ismétlődő ciklusok): ZamR805 (Bárdos – Garam 2009, 111, Taf. 98)

1. változat. A két volutapár közötti szabad helyre kétoldalt egy-egy, kerek levélke illeszkedik. A liliomokat egymástól a mintateret is keretező csavart, kettős szalag választja el (*21. kép 7*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen: SzegK139 (Salamon – Sebestyén 1995, 24, Pl. 19)

2. változat. Mint az 1. változat, a függőlegesen elhelyezett levélcsoportokat a liliommintának megfelelő csapok kötik össze, a sodrott szalag e tereket keretezi (*21. kép 5–6*).

Csaton (gyöngysorkerettel, virágsor három ciklusból): SzékK2 (B. Nagy 2003, 16, 2. kép)

Lyukvédő vereten (fonott keret a tárgy testét is adja): SzékK2 (B. Nagy 2003, 16, 2. kép)

Keskeny pajzs alakú vereten (gyöngysorkerettel): SzékK2 (B. Nagy 2003, 16, 2. kép)

4. típus. A liliommintában a volutapárok akantuszlevelek (*21. kép 9*).

Rozetta alakú vereten: KomL89 (Trugly 1987, 272, Taf. XXX); SzePd5 (Pap 2012, 13. t. 5.1)

5. típus. Ellenirányított, ötszirmú liliompárok (*21. kép 10–12*).

Csaton: Štur227 (Točik 1968, 60, Taf. XLVI, 1–19); SzebI140 (Garam 1975b, 82, Fig. 11); SzebI335 (Garam 1975b, 90–91, Fig. 23)

Széles pajzs alakú vereten: KiskH73a (Garam 1979, 22, Taf. 15); OdžV4 (Karmanski 1975b, 10, Tab. IV); RegK12 (Kiss 1984b, 129, 56. t.); SzebI140 (Garam 1975b, 82, Fig. 11); SzebI203 (Garam 1975b, 85, Fig. 16); ZáhB140 (Kraskovská 1972, 32–33, Obr. 34, 1–2); ZalL388 (Szőke 1994, 7. t.)

Keskeny pajzs alakú vereten (veret gyöngysorkeretes): KiskH72 (Garam 1979, 20, Taf. 15)

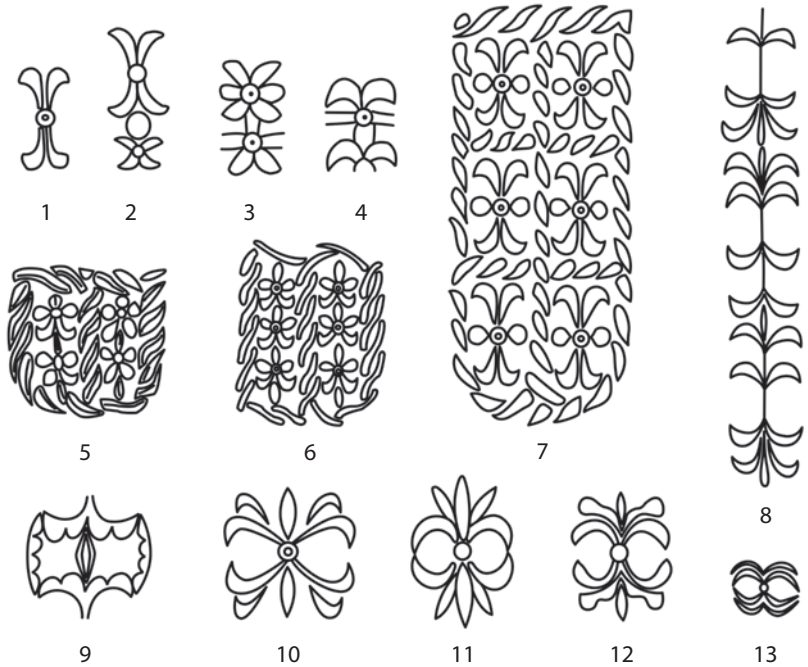

21. kép II.2. szakasz. A „liliomminta" – hármaslevél-változatok ellenirányított párokban

1. változat. Az ötlevelű liliomok vertikális tengelyen eltolással többszörözve (*21. kép 8*).
   Tokos nagyszíjvégen (áttört, egy csomóval): ZamR1660 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 183)
   Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (Rögzítőfül gombszerű, mintatér karéjos kerettel, három pár liliom): Ism (Garam 1991, 50–51); SzegK111 (Salamon – Sebestyén 1995, 21–22, Pl. 17)
   Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (rögzítőfül gombszerű, tárgy rovátkolt kerettel): Ism (Hermann Historica 2008, No. 260)
   Tokos, kétlapos kisszíjvégen (ötszirmú liliompár fölött egy háromszirmú pár, mintatér karéjos kerettel): TisM1183 (Garam 1995, 140, Taf. 157)
   Tokos, kétlapos kisszíjvégen (két ötszirmú liliompár egymás fölött, mintatér karéjos kerettel): VárPb4 (Költő 1982, 64, XX. t.)
   Propeller alakú övforgó: CsoM10 (Lőrinczy – Szalontai 1993, IV. t. 15)
2. változat. Liliomminta függőleges csapok nélkül (*21. kép 13*).
   Széles pajzs alakú veret csüngőjén (tárgy gyöngyözött kerettel): SzegK214 (Salamon – Sebestyén 1995, 30–31, Pl. 27)
   Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (minta két ciklus, áttört, gyöngysorkerettel): ZamR2282 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 235)

III. Geometrikus kötőelemű (szalagos) florálgeometrikus minták

III.1. Hurkolt szalagokra szerkesztett növényi elemek

1. típus. Nyolcas alakban összehurkolt, kétszálú szalag, medalionba hajló, egymást keresztező végei volutapárt alkotnak, amelyen háromtagú levélseprő ül (*22. kép 2*).
   Tokos kisszíjvégen: ÁpÜr20 (Bóna 1957, 158, XXXV. t.); SzőBK45 (Korek 1945, XI. t. 6); Szeg (Hampel 1905, Taf. 94)
1. változat. A volutakehely és a levélseprő közé ékelt csappal.
   Tokos kisszíjvégen (áttört, minta 2 ciklus): ZamR1652 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 181)

2. típus. Egymásba akasztott medaliont alkotó szalagok, a medalionba hajló szalagvégek akantuszlevelekből álló volutapárban végződnek. A volutapárokból háromtagú levélseprő csüng (*22. kép 1*).
   Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: SzegK285 (Salamon – Sebestyén 1995, 36–37, Pl. 35)

3. típus. Heggyel összeérő szív alakú medalionok, belsejükben páratlan levelű palmettaszerkesztésekkel, a medalionokban és közöttük a helyet kitöltő levelekkel és-vagy félpalmettákkal.
1. változat. A medalionok belsejében a volutapáron levélseprő ül. Kiegészítő szerepben pálcikaindával, akantuszlevelekkel (*22. kép 4*).
   Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: SzegK124 (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 18)
2. változat. A medalionban ötszirmú liliom ül, amelynek volutái alól a medalionból átlósan kinyúló rövid indapár ered. Az indák végén a két medalion közötti helyet kitöltő akantuszleveles félpalmetta csüng (*22. kép 5, 10*).
   Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört, mintatér karéjos kerettel): Vrbi (Fettich 1937, Taf. V, 26–30)
   Csaton: (áttört, mintatér karéjos kerettel): Vrbi (Fettich 1937, Taf. V, 26–30)

4. típus. Kétszálú szalagmedalionok egymásba függesztett sora. A medalionon felülről áthajló, lecsüngő két szalagvéget pánt fogja össze, amely alatt azok hasított akantuszpalmettát alkotnak (*22. kép 6*).
   Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen: ÖcsB18 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–29)

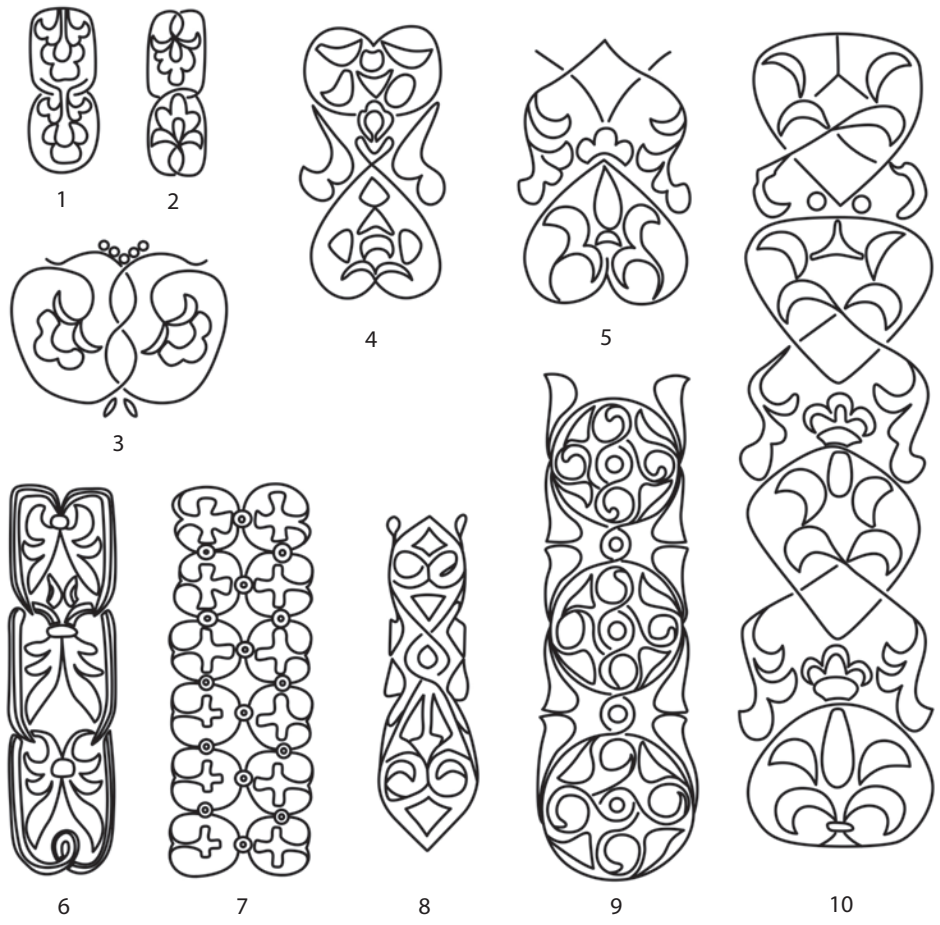

22. kép III.1. szakasz. Hurkolt szalagok közé, illetve medalionokba szerkesztett növényi ornamentika

5. típus. Két oszlopba szerkesztett, csomóval összefogott medalionok belsejébe kívülről behajló liliomok, a volutapárt a medalionok szabadon végződő végei alkotják (*22. kép 7*).
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen: BékL (MRT 10, 90. t.); SaHr458 (Makoldi 2011, XI. T.)

6.1. típus. Váltakozó méretű medalionokba hurkolt szalag, a nagyobb medalionokban laposinda-, illetve profilba hajtott borostyánleveles, négyágú forgóindákkal (*22. kép 9*).
Tokos nagyszíjvégen: KláB2 (Fettich 1937a, VIII. T. 1–1a)

6.2. típus. Váltakozó méretű medalionokba hurkolt szalag. A medalionok belső oldaláról egymással szemben leágazó, széthajló félpalmetták, amelyből a körbe hajló levélhorogpár a köztük ülő rombusz alakú csappal hármaslevelet alkot. A másik levélpár borostyánlevél-profil (*22. kép 8*).
Tokos nagyszíjvégen: DeNV759 (Eisner 1952, Obr. 81)

7. típus. Függőleges szalagsodrat, alulról a két szalag vége felfelé hajlik, kétoldalt medalionba záródnak, végükön „indavirág” csüng (*22. kép 3*).
Széles pajzs alakú vereten: ZamR1897 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 200)

8. típus. Önmagukba hurkolt szalagszakaszok végeiken borostyánlevéllel.
1. változat. Szemből ábrázolt borostyánlevéllel (*23. kép 1–3*).
Tokos nagyszíjvégen: GátV192 (Kada 1906a, 155); KomL107 (Trugly 1993, 196, Taf. XII); TisM592 (Garam 1995, 78, Taf. 105)

Négyzet alakú, homorú oldalú vereten: BóSi61/a (Papp 1962, 168–169, III. t. 9–13); GátV192 (Kada 1906a, 155); KomL107 (Trugly 1993, 196, Taf. XII); PilB1938 (Fettich 1965, 11); SzaG78 (Juhász 21, Taf. XI); TisM1139 (Garam 1995, 134, Taf. 152)
Tokos kisszíjvégen: KomL107 (Trugly 1993, 196, Taf. XII)
Széles pajzs alakú vereten: OrBó61 (Juhász 1995, 25, Taf. IV)

2. változat. Profilban ábrázolt borostyánlevéllel (*23. kép 8*).
Négyzet alakú vereten: SzenN32 (Csallány 1962, 445–447, Taf. XV)

9.1. típus. Összehurkolt szalagpárok, végeiken horogpárból álló félpalmetták (*23. kép 5–6*).
Tokos nagyszíjvégen: Cik (Somogyi 1984, 67, 44. t.); KölFB427 (Kiss 2001, 134, Taf. 79); Sár (Költő 1982, 60, XVI. t.); Szab (H. Tóth 1992, 54, 14. t. 1); WiUV (Daim 1979, 62–66, Taf. 4–5); Csaton: DeNV104 (Eisner 1952, Obr. 15); HomH10 (Garam 1975a, 14, Fig. 3); KölFB427 (Kiss 2001, 134, Taf. 79); PuszB18 (Korek 1945, 111, VIII. t 4); SzenF (Fettich 1937a, 24–26, IV. t.); SzenK351 (Korek 1943–44, 41, XXXIII. T. 1–14)
Négyzet alakú vereten: Kéke137 (Kiss 1977, 54, Pl. XVII); KölFB427 (Kiss 2001, 134, Taf. 79); Sár (Költő 1982, 60, XVI. t.)

1. változat. A széthajló horogpár rövid csappal hármaslevéllé alakítva (*23. kép 4*).
Csaton: KölFB427 (Kiss 2001, 134, Taf. 79)

2. változat. Laposinda- és borostyánlevélből álló kétlevelű félpalmettákkal
Csaton: TisM592 (Garam 1995, 78, Taf. 105)

1. levélváltozat. Pont-vessző ornamentikával tagolt levelekkel (*23. kép 9*).
Csaton: SzenN32 (Csallány 1962, 445–447, Taf. XV)

9.2. típus. Egymáson áthajló, hurkot alkotó, mindkét végükön kétlevelű félpalmettával zárt indaszakasz-párok vertikálisan többszörözve. A párokat függőleges léc köti össze (*23. kép 7*).
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (gyöngyözött kerettel, áttört): MalI (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 47–49)

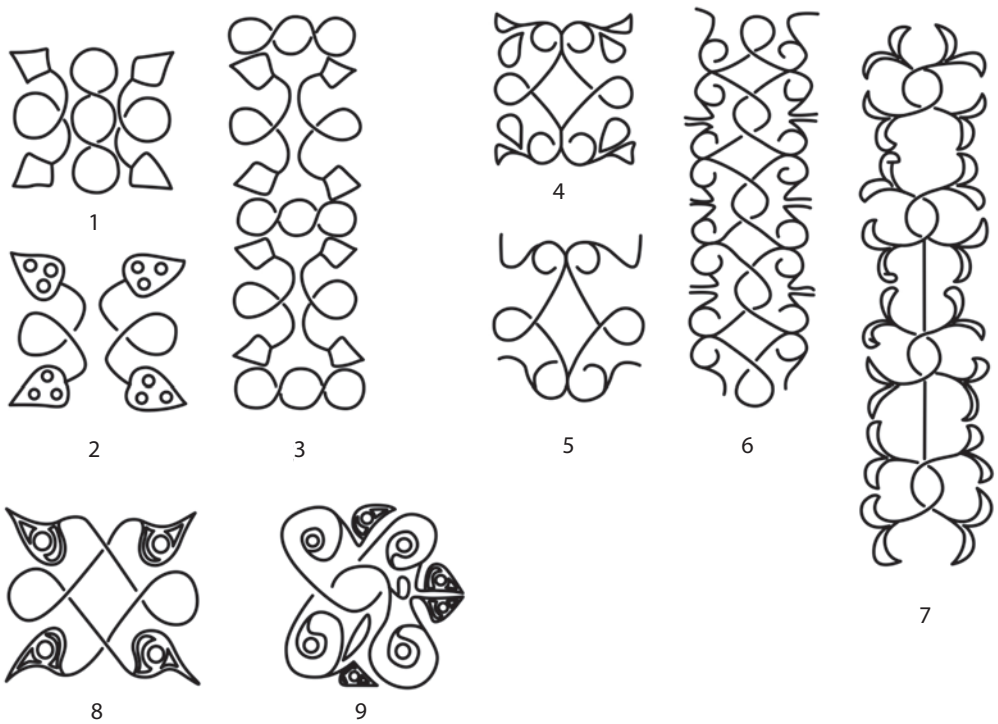

23. kép III.1. szakasz. Hurkolt szalagok közé szerkesztett növényi ornamentika

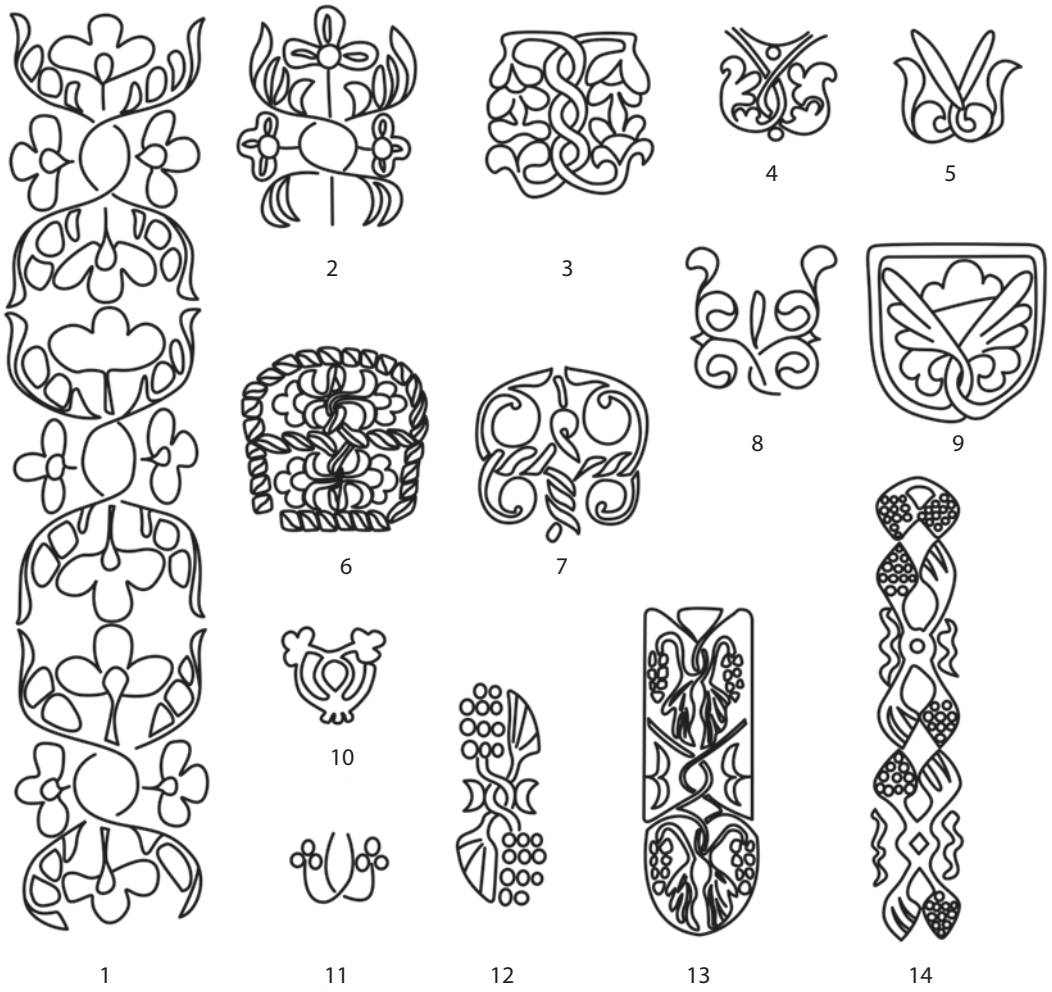

24. kép III.1. szakasz. Hurkolt szalagok közé, illetve medalionokba szerkesztett növényi ornamentika

10.1. típus. Rövid, szőlőfürtben és szőlőlevélben végződő inda. Két, egymáson áthajtott egyforma szakasz középpontosan tükrös kompozícióban (*24. kép 12, 14*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört): StMK124, 141. v. 100. sír (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 61)

Tokos kisszíjvégen (áttört): Tdrzs3 (Kovrig 1975b, 212, Fig. 3)

Tokos-zsanéros (?) nagyszíjvégen (áttört): ÖcsB59 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–14)

10.2. típus. Váltakozó méretű medalionsorba hurkolt szalag. A nagy medalionokba a szalagról egymást keresztező indapár válik le, amelyek a medalion két felében csüngő szőlőlevélben és -fürtben végződnek (*24. kép 13*).

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvég (rögzítőfül gombszerű): Ege (Riegl – Zimmermann 1923, Taf. 21. 5); SreM1 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 95–96)

11. típus. Függőlegesen álló, összesodort szalagpár két végén leveles félpalmetták. A félpalmetták között vertikálisan és horizontálisan háromszirmú virágok helyezkednek el (*24. kép 1–2*).

Rögzítőfüles-tokos, csuklós nagyszíjvégen (mintatér karéjos kerettel): DolD (Klanica 1972, Tab. 2, 1); ZamR2302 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 241);

Széles pajzs alakú vereten (gyöngysor-, rovátkolt és karéjos kerettel): DolD (Klanica 1972, Tab. 2, 11); HraH119 (Pástor 1971, 125, Obr. 35, 27–28, 30)

12.1. típus. Függőleges, kétszálú szalagsodratról alul és felül széthajló szalagvégeken egymás felé néző egyszerű palmetta (hármaslevél vagy indavirág) párok nőnek. Az utóbbiak egymással szembeforduló párjain a palmetta középső csapja összeolvad. Csepp alakú kis levelekkel (*24. kép 3*).

Síkminta

Csaton: Tiszsz (Csallány 1962, XXVI. t.)

12.2. típus. Áthajló szalagpár végein egy-egy hármaslevél/stilizált fürt ül (*24. kép 10–11*).

Széles pajzs alakú veret csüngőjén (gyöngyözött kerettel): BélCs36 (MRT 10, 106. t.)

Síkból kimetszett minta

Mellékszíjvereten: BesSztI (közöletlen, MNM)

12.3. típus. Összesodort indán ülő félpalmettapárok, a szalagsodrat a líra alakú palmetta szárát helyettesíti.

1. változat. Körbe hajló belső levelet takaró akantuszlevél. Kisméretű, gyenge rajzolatú minta (*24. kép 5*).

Síkminta

Lyukvédő vereten: KomH24 (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20)

2. változat. A félpalmettákat két-két akantuszlevél alkotja (*24. kép 4*).

Síkminta

Mellékszíjvereten: Dubo (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 16–17)

3. változat. A félpalmettákat két-két akantuszlevél alkotja. A hasított palmettát alkotó félpalmettpárt háromtagú levélseprő köti össze (*24. kép 9*).

Síkminta

Lószerszám szíjvégén: KomH24 (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20)

4. változat. Két, egymásba sodrott tövű széthajló palmetta, felfelé és lefelé hajló, húsos, laposindalevelekből álló kétlevelű félpalmettákból. Az összesodort palmettapár tükörtengelyében hegyes csap nő függőlegesen (*24. kép 8*).

Lyukvédő vereten: PilB25 (Fettich 1965, 20)

13.1. típus. Sodrott szalagokkal határolt mezőkben a szalagokról leágazó, szimmetrikusan elhelyezett egy-egy laposindalevél (*24. kép 7*).

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú vereten: HomH111 (Garam 1975a, 32, Fig. 10); HraH155 (Pástor 1971, 134, Obr. 43); ZamR1908 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 202)

13.2. típus. Kétszálú, összehurkolt szalag által alkotott medalionokba a szalagokról tengelyesen szimmetrikusan indavirágok ágaznak le (*24. kép 6*).

Széles pajzs alakú vereten: ZalO (Szőke 2001, 103–104, 1–2. kép)

14. típus. Szalagfonat alkotta medalionokba a minta középtengelyéről szalagvégek ágaznak le, rajtuk felfelé és lefelé növő palmetták. A csüngő palmetta kettős volutapárból csüngő, négy szemű fürt, a felfelé hajló kilenc levelű palmetta (*25. kép 1*).

Csaton: TószL (Hampel 1905, I, Fig. 1821)

1. változat. A sodrott szalag alkotta rácsban a középtengelyről széthajló, egymást keresztező szalagvégekről lefelé volutapárból négytagú fürt, felfelé pont-vesszős mintával tagolt hármaslevél ered (*25. kép 2*).

Tokos nagyszíjvégen (áttört, minta négy ciklusból): TápL (Kürti 1983, 11. kép)

15. típus. Függőleges, összesodort szalagpár alulról felfelé hajló végein ülő volutakehelypár, amelyen három-négy szemből álló stilizált fürt ül. A szalag szálainak szétnyíló közét szintén hármas bogyócsoport tölti ki. Kis, gerezd alakú levelekből és ponccal tagolt közepű gömbökből álló díszítés (*25. kép 3–4*).

Mellékszíjvereten: DunT41 (Cs. Sós 1966/67, 106, 47. á.); Münc7 (Bachner 1985, 105, Taf. 5); SzegÖ (Pulszky 1881, 153–154); SzékK2 (B. Nagy 2003, 16, 2. kép)

1.1. változat. A volutapárt további, felfelé növő, ívelt levelek egészítik ki. A középtengelyben szétágazó szalagok közül háromszirmú virág függ (*25. kép 6*).

Lyukvédő vereten: ÁtoB1 (Fettich 1937a, IX. t. 1–18); SzegK139 (Salamon – Sebestyén 1995, 24, Pl. 19)

1.2. változat. Az első volutapárt további, felfelé növő, ívelt levelekből álló volutapár egészíti ki (*25. kép 5*).

Lyukvédő vereten: KeszD (Hampel 1905, Taf. 151, 7)

2. változat. A volutapár helyét keskeny szalagokból álló fonadék veszi át. A csüngő, széthajló szárak alsó ívét pikkely alakú levelek szegélyezik (*25. kép 7*).

Lyukvédő vereten: OdžV4 (Karmanski 1975b, 10, Tab. IV)

3. változat. A volutakehelypárt nem sodrat, hanem egyszerű, lecsüngő szalag köti össze (*25. kép 8–10*).

Mellékszíjvereten: BiaBp264 (Simon 1993, 14. kép 3); KiVár155 (Horváth 1935, 47, XXXI. T. 25–26); KomL121 (Trugly 1993, 203, Taf. XXVII); KomL142 (Trugly 1993, 214, Taf. XLVIII)

4. változat. Mint a főtípus, a szárak helyén kettős vonalú szalagokkal. Pálcikaindás minta (*25. kép 11*).

Lyukvédő vereten: SobR (Fettich 1943, 5, VI. t.)

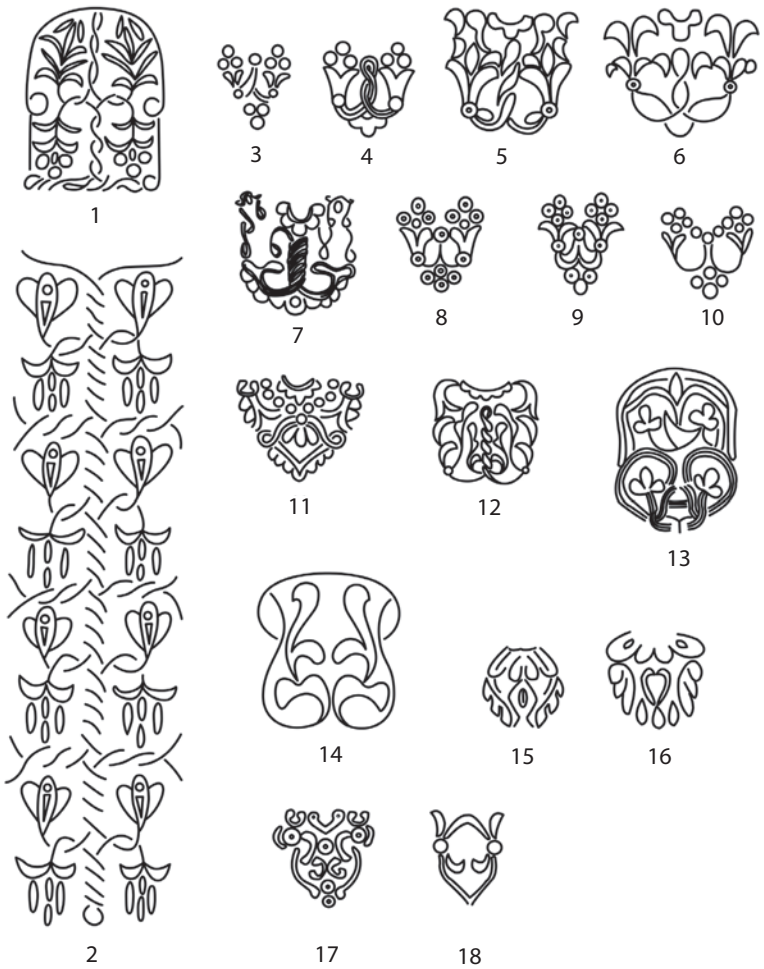

25. kép III.1. szakasz. Hurkolt, sodrott szalagok közé szerkesztett növényi ornamentika

16. típus. Összesodort, csüngő szalag, a sodrat aljáról felfelé két kétlevelű félpalmetta hajlik. Ezeket a veret peremén további, felfelé néző, keskeny, kisméretű levelek keretezik. A minta háttere poncolt (*25. kép 12*).
    Lyukvédő vereten: KomL139 (Trugly 1993, 212, Taf. XLVI)
17. típus. Háromszálú szalag fonadéka, amely négy medaliont alkot. Ezek belsejébe leváló egy-egy szalagvégen hármaslevél nő (*25. kép 13*).
    Lószerszámvereten: KomH15 (Čilinská 1982, 359, Tab. XIV, 20–25)
18. típus. Medaliont alkotó szalaghurokba a szalagok végéről alulról behajló, tengelyesen szimmetrikus félpalmettapár akantuszlevelekkel és sarló alakú, keskeny leveles félpalmettákkal (*25. kép 14*).
    Széles pajzs alakú vereten: ÁrK93 (Kralovánszky 1994, 48, 11. kép)
19. típus. Szalagfonadékból álló bázisról csüngő, a tárgy alsó ívét körbevevő levélsor (*25. kép 15–16*).
    Lyukvédő vereten: Münc7 (Bachner 1985, 105, Taf. 5); PilB61 (Fettich 1965, 35); PilB(1938) (Fettich 1965, 11); TisM1085 (Garam 1995, 128, Taf. 148)
    Mellékszíjvereten: NovZ176 (Čilinská 1966, 37–38, Taf. XXXVI)
20. típus. Pálcikainda-sodrat alkotta mezőben kis, pelta alakra hajló pálcikainda párok és kerek ponccal díszített félgömbök szimmetrikus, szervetlen kompozíciója (*25. kép 17*).
    Mellékszíjvereten: SobR (Fettich 1943, 5, VI. t.)
21. típus. Szalagpár két szálán egymással szemben csomóból induló, enyhén ívelt, hegyes levélpárok (*25. kép 18*).
    Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen: ÜlID196 (Horváth 1935, 26, XIII. t. 16–30)

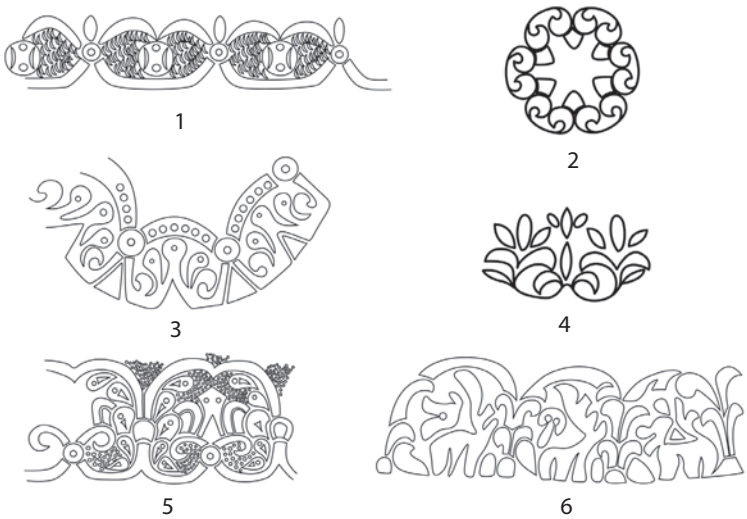

26. kép III.2. szakasz. Horizontális palmettafrízek

III.2. Horizontális palmettafrízek

Csomók közül csüngő ívsorral összefogott, horizontális sávok.

1. típus. A csomókon egymáshoz érő hármaslevelek állnak (*26. kép 1–2*).
    Dobozboglár oldalán: KecH20 (Cs. Sós 1958, VI. T. 9)
    Falerán: Erz (Hampel 1905, 330–331, Taf. 253); Pitv51 (Bende 1998, 4. kép)
    Tarsolykorongon: ZamR94 (Garam 2011, Tab. 3); ZamR1254 (Garam 2011, Tab. 3); ZamR1287 (Garam 2011, Tab. 3)

2. típus. Horizontális ívsoral összekötött fríz. A ponccal tagolt közepű kerek, vagy karéjos csomókon összetett palmetta áll pálcikainda- és csepp alakú levelekkel (*26. kép 3, 5*).
Faleragombon: ZalL (Szőke 1994, 8. t.)
Síkminta
Faleragombon: SzirD39 (Pósta 1895, 71)

3. típus. Horizontális, csüngő ívsor csúcsain felváltva hármaslevelek (liliomok) és ötlevelű palmetták ülnek (*26. kép 3*).
Széles pajzs alakú vereten (rovátkolt kerettel): Edel22 (Sőtér 1898, 200–201)

4. típus. Állatalakokkal benépesített, pálcikainda-levelekből álló árkádsor (*26. kép 6*).
Faleragombon: Cece (közöletlen, magángyűjteményben)

5. típus. Ötlevelű palmetták horizontális frízben
Tausírozott vasfalerán: Katzelsdorf/Drasenhofen (Kiss 1996a, 5. t. 1)
1. változat. A váltakozó irányú frízben (hullámzó indaszár jellegű mintában) az ötlevelű palmetták 11 levelűekkel váltakoznak.
Tausírozott vas falerán: KomH11 (Čilinská 1982, 358, Tab. XIII, 5–11)

6. típus. Hétlevelű palmetták horizontális frízben
Tausírozott vas falerán: ŽiT31 (Čilinská 1963, 92, Tab. VII, 19)

IV. Palmettaszerkesztések

IV.1. Azonos elemekből álló oszlopok

1. típus. Csüngő volutaoszlop (*27. kép 1–2*).
Tokos kisszíjvégen: MosK227 (közöletlen MNM)
Tokos nagyszíjvégen: HorÖ5 (Kárász 1894, 198, 202)

2. típus. Széthajló, egyforma, kisméretű levélpárok függőleges sorozatából szerkesztett oszlop, általában a csúcsán hármaslevél vagy palmettaelemmel.

2.1. típus. A csúcsot a levelek közéből növő csap zárja (*27. kép 4*).
Szíjszorító lemezes nagyszíjvégen: GyomK14 (Juhász 2006, 101, 5. kép)
Tokos kisszíjvégen: BudV8 (Nagy 1998, 191, Taf. 130); GátV50 (Kada 1905, 377); Kesz (Lipp 1884, 24, IV. t. 88)
Propeller alakú övforgón: BajANy (Fettich 1937a, CIII. T., MRT 5, 41. t. 13–19); BélCs36 (MRT 10, 106. t.); BudR14 (Nagy 1998, 73, Taf. 58); DunT42 (Cs. Sós 1966/67, 101, 48–49. ábra); PilB148 (Fettich 1965, 50); SzenK134 (Korek 1943–44, 18–19, XIV. t. 1–28)
Keskeny pajzs alakú vereten: Hol316 (Točik 1968, 57, Taf. LVIII, 1–13); HomH30 (Garam 1975a, 27, Fig. 4); Kesz (Lipp 1884, 25, V. t. 98); OrBé82 (Juhász 1995, 82, Taf. XVIII)
Síkminta (*27. kép 5*).
Propeller alakú övforgón: Szár (Kovács 2001, 3. kép)
1. változat. A törzsön minden harmadik levél töve kis volutakelyhen nyugszik.
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (gyöngysorkerettel): PilB148 (Fettich 1965, 50)
2. változat. Szár/törzs hiányában a középtengelyt a két levélsor tövei rajzolják ki (*27. kép 3*).
Tokos nagyszíjvégen (két oldala egyforma?): MinB5 (Szalontai 1995, 189, 8. kép, 11–24)
Tokos nagyszíjvégen (hátoldalon geometrikus dísszel): RegK127 (Kiss 1984b, 138, 79. t.)
Tokos kisszíjvégen (egyoldalas): MinB5 (Szalontai 1995, 189, 8. kép, 11–24); SzékK25 (B. Nagy 2003, 19, 10. kép); Žel167 (Čilinská 1973, 64, Taf. XXIX)
Tokos kisszíjvégen (két oldal megegyező, előoldalon mintatér külön gyöngysorkerettel): TisM190 (Garam 1995, 30, Taf. 73)

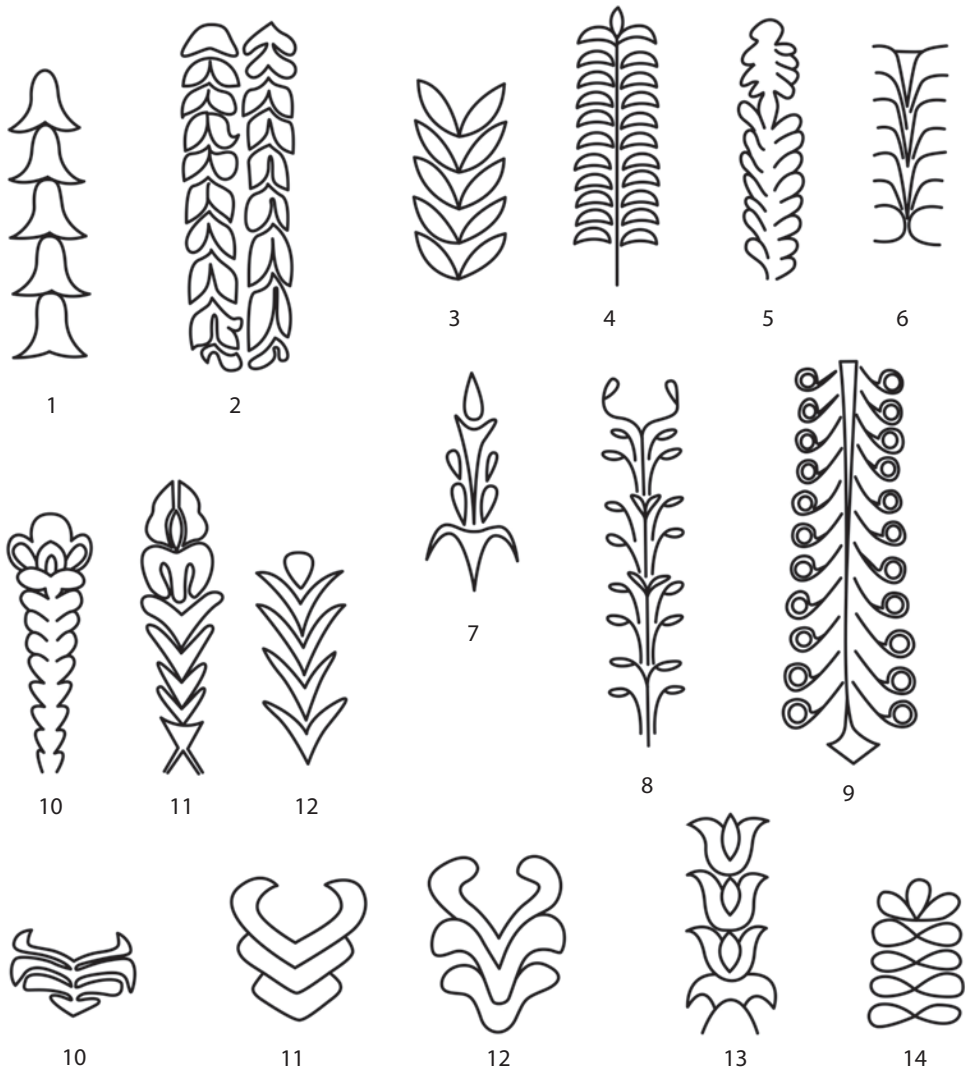

27. kép IV.1. szakasz. Kisméretű, azonos jellegű elemekből álló szimmetrikus oszlopok

3. változat. A levélpárok kettesével csoportosítva ülnek a törzsön.
Tokos kisszíjvégen: SzegM216 (Salamon 1995, 128, Pl. 15)

4. változat. A volutakelyhek közé ékelt levelekkel (*27. kép 6*).
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: BalTS"C" (Németh 1969, 160); ZamR2286 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 235)

2.2. típus. Kis volutapárral zárt, szakaszokból álló oszlop, ízenként két-két, felfelé növő, keskeny levéllel (*27. kép 7–8*).
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (gyöngysorkerettel): Zwö43 (Lippert 1969, 132, Taf. 18)
Propeller alakú övforgón: TisM790 (Garam 1995, 97, Taf. 122); TisM1003 (Garam 1995, 118, Taf. 140)

2.3. típus. Csüngő levélhorog párokból törzs köré szerkesztett oszlop (*27. kép 9*).
Tokos nagyszíjvégen (előlapon állatküzdelmi jelenet): NovZ74 (Čilinská 1966, 1620, Taf. XXV); NovZ218 (Čilinská 1966, 45–46, Taf. XLII); NovZ252 (Čilinská 1966, 45–46, Taf. XLVII); NyéMv (Végh 1968, 52–53, VII–VIII. t.); TarH (Végh 1968, 59–60, XVI. t. 2)

Tokos nagyszíjvégen (előlapon állatküzdelmi jelenet, gyöngysorkerettel): ZamR2128 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 250)
Tokos nagyszíjvégen: Möd (Schwammenhöfer 1976, 15)
Tokos–zsanéros nagyszíjvégen (előlapon állatküzdelmi jelenet): NagIH16 (Kiss 1977, 74, Pl. XXVIII)
Tokos kisszíjvégen: NagIH16 (Kiss 1977, 74, Pl. XXVIII)
Szíjszorítólemezes kisszíjvégen: OrBó59 (Juhász 1995, 24–25, Taf. IV); OrBó62 (Juhász 1995, 25, Taf. V)

2.4. típus. Palmettával koronázott, sűrűn egymás fölött növő, azonos típusú levélpárokból álló palmettafa (*27. kép 10–11*).

1. változat. Lekerekített, növekvő méretű, sűrűn növő levélpárokból álló oszlopon nyugvó csapon ülő hármas levélseprő (*27. kép 10*).
Propeller alakú övforgón: SzegFA69 (Madaras 1995, 22, Pl. 11)

2. változat. Hegyes levelekből álló, növekvő méretű volutapárokból álló oszlopon álló palmetta, amelyet széthajló félpalmettapáron ülő csapot kerítő két sziromlevél alkot (*27. kép 11*).
Propeller alakú övforgón: Žel485 (Čilinská 1973, 122, Taf. LXXXI)

3. változat. Felfelé szélesedő volutasor, a legfelsőben ülő csappal (*27. kép 12*).
Propeller alakú övforgón: Žel804 (Čilinská 1973, 178, Taf. CXXVII)

2.5. típus. Volutakelyhen ülő hármaslevéloszlop. A hármaslevelek volutakelyheit enyhén, ívelten széthajló lelvélpárok alkotják, bennük hegyes csapok ülnek (*27. kép 13*).
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül tarajos állatfej): MosK207 (közöletlen, MNM); MosK259 (közöletlen, MNM)

2.6. típus. Horizontálisan álló, ellenirányított, hegyükkel összeérő csepp alakú levélpárokból álló oszlop, amelynek koronáját hármaslevél alkotja.
Propeller alakú övforgón: AndT (Garam 1972, 166, 26. ábra); DeNV842 (Eisner 1952, Obr. 88); Zwö57 (Lippert 1969, 134, Taf. 23); Zwö69 (Lippert 1969, 136, Taf. 28)

Síkminta (*27. kép 14*)
Keskeny pajzs alakú vereten: KeszD (Hampel 1905 III. 153. kép); SzegK (Salamon – Sebestyén 1995, 40, Pl. 39)

IV.2. Horog- és félpalmettapárokon alapuló, tengelyesen tükrös minták, egyszerű palmetták

IV.2.1. Kitöltetlen közű félpalmettapár és vektoros többszörözései

IV.2.1.1. Egyetlen levél-, illetve horogpáron alapuló minták

1. típus. Széthajló levélpár, rövid, ívelt száron.

1.1. típus. Széthajló, körbe záródó végű horogpár (*28. kép 1–3*).
Csaton (egytagú, trapéz alakú karikájú) (*28. kép 2*): AboN138 (Márton 1904, 305); DévK89 (Kovrig 1975a, 136, Fig. 8); Edel38 (Sőtér 1898, 202–203); GátV42 (Kada 1905, 375); GátV325 (Fettich 1929, 4–10); GyőT800 (Fettich 1943, 41, XVIII. t.); JánT221 (Erdélyi 1958, 38, XXXVIII. t. 1–9); KecK9 (Cs. Sós 1958, 4, I. T. 12); Kesz (Lipp 1884, 25, VII. t. 176); KomL114 (Trugly 1993, 201, Taf. XIX); KővT (Kiss 1977, 66, Pl. XXIII); Leo65 (Daim 1987, 238, Taf. 57); MalIŽj68 (Gubitza 1907, 356); OrBó61 (Juhász 1995, 25, Taf. IV); RegK84 (Kiss 1984b, 133, 70. t.); RomI31 (Kiss 1977, 112, Pl. XLVI); Sár (Fitz 1963, 102); SzebI232 (Garam 1975b, 87, Fig. 18); SzenB68 (Madaras 1999, 319, 8. kép); SzegFB106 (Madaras 1995, 147, Pl. 19); SzegK180 (Salamon – Sebestyén 1995, Pl. 25); SzenK101 (Korek 1943–44, 14, XI. t. 33); SzenN3 (Csallány 1962, 475, Taf. XIX); SzoH66 (Kovrig 1975b, 178, Fig. 6); TáBp26 (Költő

1982, XVIII); VisK6 (Török 1975d, 324, Fig. 2); ZamR463 (Bárdos – Garam 2009, 68, Taf. 56); ZamR1228 (Bárdos – Garam 2009, 159, Taf. 139); ŽitT31 (Budinský-Krička 1956, 31–32, Tab. XXX)

Csaton (egytagú, ovális karikájú): GátV5 (Kada 1905, 365); SreM1 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 95–96); SzenL40 (Csallány 1906, 298)

Csaton (egytagú, ovális karikájú): Dukö (Wosinszky 1896, CCXXXVIII. t.)

Lyukvédő vereten: ÜlID183 (Horváth 1935, 24, XII. t. 1–17)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén (*28. kép 3*): Ger63 (Kiss 1984a, 108, 47. t.)

Sík lemezű laposindalevéllel

Csaton (egytagú, trapéz alakú karikájú): Čun121 (Sőtér 1895, 108)

Tokos nagyszíjvégen (a hátlap főmezőjének tetején, előlapon állatküzdelmi jelenet): HalB189 (Török 1998, 35, Taf. 22)

Tokos nagyszíjvégen (mellékmezőben): GátV43 (Kada 1905, 376); KeszV (Lipp 1884, 28, IX. t. 205)

Széles pajzs alakú vereten: OrBó51 (Juhász 1995, 24, Taf. III)

1. levélváltozat. Levélhorgok szabadon végződő indaszáron (*28. kép 5–8*).

Téglalap alakú, griffes veret csüngőjén: GátV58 (Kada 1905, 381)

Csaton (egytagú, trapéz alakú karikával) (*28. kép 6*): DeNV805 (Eisner 1952, Obr. 84); KomL114 (Trugly 1993, 201, Taf. XIX); KomL121 (Trugly 1993, 203, Taf. XXVII); KomL123 (Trugly 1993, 204, Taf. XXVIII); MárCs11 (Hampel 1905, 111, Taf. 91); NovZ218 (Čilinská 1966, 45–46, Taf. XLII); RomI95 (Kiss 1977, 115, Pl. XLIX); SzebI194 (Garam 1975b, 84–85, Fig. 14); ÜlID"C" (Horváth 1935, 33, XXI. T. 1–31); ŽitT29 (Budinský-Krička 1956, 29–30, Tab. XXVIII)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: GyőT776 (Fettich 1943, 39, XXIV. T. 1–11)

Akasztóveret kampójának végén: MárCs"B" (Hampel 1905, 105–108, Taf. 85)

Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffel díszített) (*28. kép 7–8*): Čun68 (Sőtér 1895, 102); Čun68 (Sőtér 1895, 102); MinB1 (Szalontai 1995, 189, 6. kép, 1–8); RomI95 (Kiss 1977, 115, Pl. XLIX)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: DeNV116 (Eisner 1952, Obr. 16)

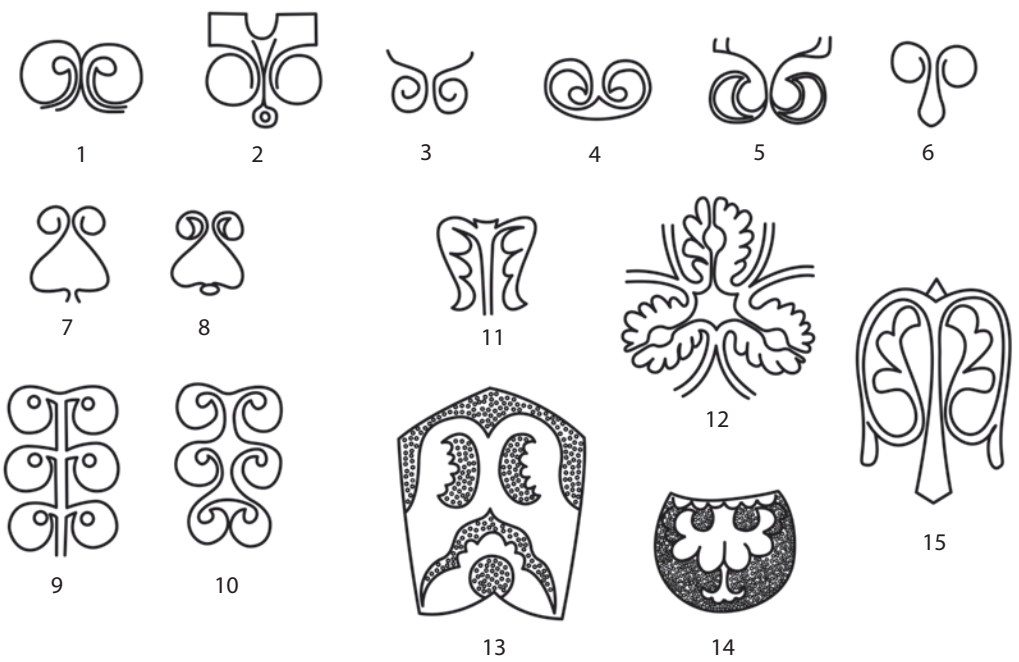

28. kép 1–14: IV.2.1.1. szakasz, kitöltetlen közű volutapárok; 15: IV.2.1.2. szakasz, 1.2. típus, 3. mintaváltozat: medalionba hajló, akantuszleveles, líra alakú palmetta

1. változat. Indával körülvett laposindalevélpár (*28. kép 4*).

Síkból kimetszett minta

Mellékszíjvereten: GátV193b (Kada 1906b, 209); JánT1 (Erdélyi 1958, 4, I. t.); MalIŽj3 (Gubitza 1907, 348–349); NovZ430 (Čilinská 1966, 83–84, Taf. LXIV); NovZ434 (Čilinská 1966, 84, Taf. LXV); OdžV7 (Karmanski 1975b, 11, Tab. VI); OrBó3 (Juhász 1995, 21, Taf. I); OrBó"D" (Juhász 1995, 35, Taf. XV); OrBé (Juhász 1995, 89–90, Taf. XXIII); SzoH79 (Kovrig 1975b, 178–179, Fig. 8); SzőBK19 (Korek 1945, 109, X. t.)

Lyukvédő vereten: Cik183 (Somogyi 1984, 42, 13. t.); Cik548 (Somogyi 1984, 64, 37. t.); SzenK353 (Korek 1943–44, 42, XII. t. 21–23); SzoH79 (Kovrig 1975b, 178–179, Fig. 8); TisM1265 (Garam 1995, 154, Taf. 168)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: Čun"B" (Sőtér 1895, 75); Čun20 (Sőtér 1895, 93); GyőT421 (Fettich 1943, 28, XXIII. t. 1–19); OdžV3 (Karmanski 1975b, 9, Tab. III); SzékK491 (B. Nagy 2003, 64–65, 175. kép); ÜlID150 (Horváth 1935, 21, IX. t. 1–15)

Keskeny pajzs alakú vereten: Čun92 (Sőtér 1895, 104)

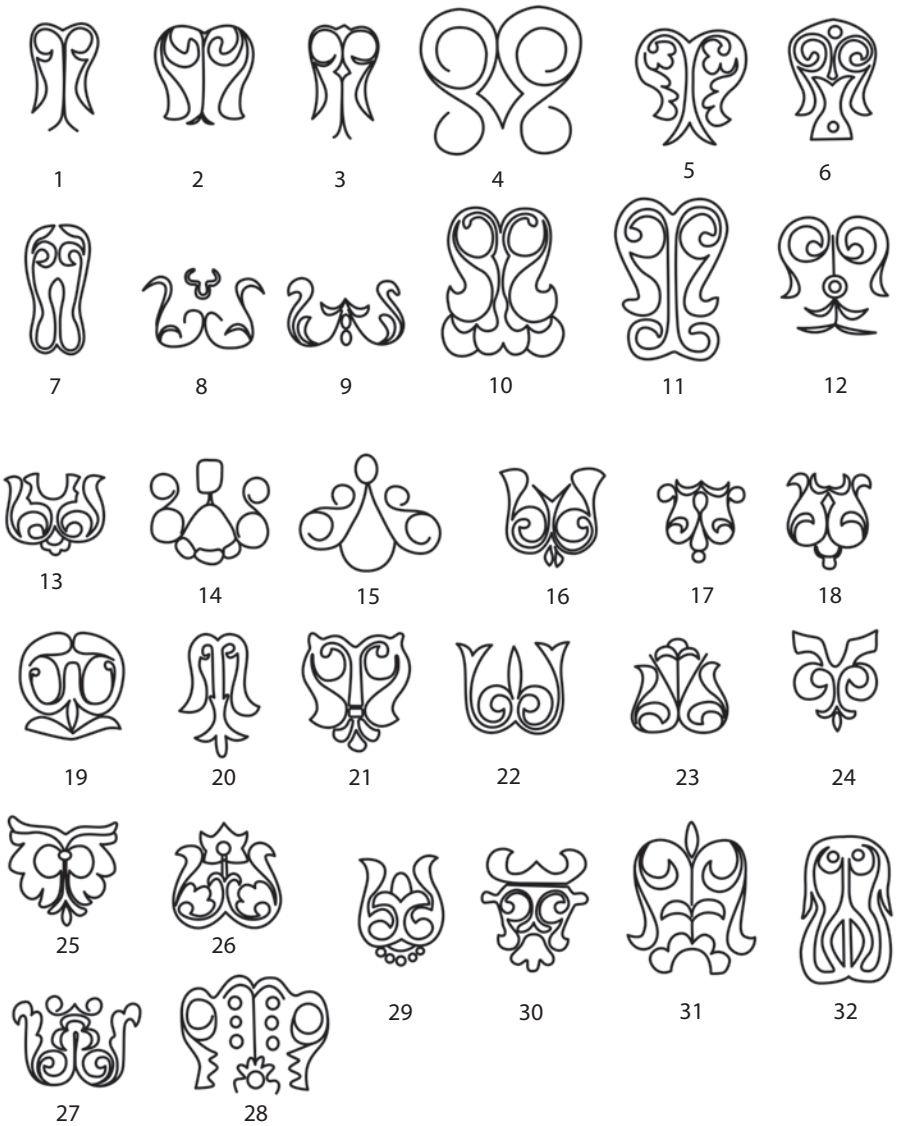

29. kép IV.2.1.2. szakasz. Líra alakú palmetták kétlevelű félpalmettákból

1.2. típus. A rövid száron ülő, széthajló laposindalevélpár függőlegesen ismétlődik (*28. kép 9–10*).

Síkból kimetszett minta

Csaton (egytagú, ovális karikájú): GátV43 (Kada 1905, 376); GyőT (Fettich 1943, 31, XXVI. T. 1–17)

Keskeny pajzs alakú vereten: DévK8 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 3); Žel683 (Čilinská 1973, 155–156, Taf. CVII)

2. típus. Líra alakú palmetta akantuszlevélpárból. A törzs alsó végét csüngő, háromszirmú virág zárhatja le (*28. kép 11*).

Lyukvédő vereten (poncolt háttérrel): GyőT545 (Fettich 1943, 32, XXVII. t.); ŽitT31 (Budinský-Krička 1956, 31–32, Tab. XXX)

Mellékszívereten (poncolt hátérrel): Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 249, Abb. 16); Kesz (közöletlen, MNM); KiVár150 (Horváth 1935, 46, XXX. T. 1–16); ŽitT31 (Budinský-Krička 1956, 31–32, Tab. XXX)

Mellékszívereten (sima háttérrel): ZalL388 (Szőke 1994, 7. t.)

Síkminta

Mellékszívereten: KomL63 (Trugly 1987, 262–263, Taf. XII); KomL72 (Trugly 1987, 265, Taf. XVI); KomL128 (Trugly 1993, 206, Taf. XXXIII)

1. változat. Tagolatlan, sarló alakú takarólevéllel.

Mellékszívereten (áttört): Žel771 (Čilinská 1973, 172, Taf. CXXIII)

2. változat. Négy–hat ívből álló, széthajló akantuszlevélpárból álló líra alakú palmetta (*28. kép 12*).

Síkminta

Lószerszámvereten: KővI2 (Nagy 1982, 126, 2. t.); HraH100 (Pástor 1971, 120–121, Obr. 31)

3. változat. A törzs széthajló alja szamárhátívet alkot, az ívbe csüngő, hétkaréjos tag van rajzolva (*28. kép 13*).

Síkminta

Rögzítőfüles-tokos lószerszámszíjvégen: Vin (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 97)

4. változat. Akantuszlevél volutapár közéből ugyan olyan, kisebb levélpár ered (*28. kép 14*)

Síkminta

Lyukvédő vereten: ZamR1909 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 206)

IV.2.1.2. Líra alakú palmetták kétlevelű félpalmettákból

1.1. típus. Egyszerű líra alakú palmetták (*29. kép 1–3*).

Húsos levéllel

Széles pajzs alakú vereten: ZamR1909 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 206)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén (csüngő változat): JánT3 (Erdélyi 1958, 4–5, III. t.)

Laposindalevéllel

Síkból kimetszett minta

Keskeny pajzs alakú vereten: MosK61/3 (közöletlen, MNM)

Közepesen széles pajzs alakú vereten: HomH42 (Garam 1975a, 28, Fig. 5); BudCs9 (Nagy 1998, 181, Taf. 122)

Lyukvédő vereten: Hol774 (Točik 1968, 113, Taf. LXXXVII, 9–25); SzenK107 (Korek 1943–44, 15–16, XI. t. 1–31); SzirD41 (Pósta 1895, 75); TisM1272 (Garam 1995, 156, Taf. 170); TiszH (Erdélyi 1986, 37. kép); ZamR1909 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 206);

Mellékszívereten: BudCs (Nagy 1998, 185, Taf. 129); Cik490 (Somogyi 1984, 43, 32. t.); Erz„E” (Hampel 1905, 333, Taf. 254); HalB60 (Török 1998, 22–23, Taf. 7); Leo133 (Daim 1987, 264, Taf. 131–132); MosK210 (közöletlen, MNM); SzebI245 (Garam 1975b, 87, Fig. 19); SzegM318 (Salamon 1995, 136–137, Pl. 25); SzenK107 (Korek 1943–44, 15–16, XI. t. 1–31); SzenN217

(Csallány 1962, 476, Taf. XXIX); Žel771 (Čilinská 1973, 172, Taf. CXXIII)
Széles pajzs alakú veret csüngőjén: SajH (Végh 1963, 17–19, II–III. t.)

Síkminta
Lyukvédő vereten: ZemK (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 105)

1. változat. Az álló törzs rövid, a két levélpár közötti területet kitöltő, rombusz alakú tagban ér véget (*29. kép 4*).

Körbe hajló, húsos levéllel
Széles pajzs alakú vereten: Čat119 (Hanuliak – Zábojnik 1982, Tab. III, 1–9); KomV11 (Čilinská 1982, 349–350, Tab. V, 1–2); ZamR2271 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 233)

2. változat. Zömök bázisra ízesülő líra alakú palmetta laposindalevéllel (*29. kép 6*).

Síkból kimetszett minta
Közepesen széles pajzs alakú vereten: MisA3 (Lovász 1992, 89, 3. t.); SzoH79 (Kovrig 1975b, 178–179, Fig. 8)
Széles pajzs alakú vereten (gyöngyözött kerettel): Edel151 (Sőtér 1898, IV. t. 23); GyőT421 (Fettich 1943, 28, XXIII. t. 1–19); JásK (Fettich 1937b, 67); KiSzd8 (Török 1975c, 316, Fig. 3); SomL133 (Daim – Lippert 1984, 42, Taf. 85–86); SzegFA311 (Madaras 1995, 46, Pl. 32); SzékK491 (B. Nagy 2003, 64–65, 175. kép); Tdrzs3 (Kovrig 1975b, 212, Fig. 3)
Széles pajzs alakú vereten: KecH14 (Cs. Sós 1958, 6, V. T. 6); Pszth (MNM, közöletlen); VesJS1 (Rhé – Fettich 1931, 13, Taf. I, 9–15)
Széles pajzs alakú veret csüngőjén: SajH (Végh 1963, 17–19, II–III. t.)
Lyukvédő vereten: BudV13 (Nagy 1998, 192, Taf. 132); MosK61/3 (közöletlen)
Mellékszíjvereten: MosK61/3 (közöletlen); SzékK191 (B. Nagy 2003, 35, 69. kép)

3. változat. A palmetta laposindalevélből és rövid, ívelt takarólevélből álló félpalmettái túlnyúlnak a törzs végén (*29. kép 7*).

Síkból kimetszett minta
Keskeny pajzs alakú vereten: Leo81 (Daim 1987, 245–246, Taf. 81–82)

4. változat. Egyszerű, szétnyíló talpú palmetta, a levelek és a törzs között egy-egy bogyóval. Körbe hajló, húsos levelekkel.
Tausírozott falerán: VöPkB307 (Heinrich-Tamaska – Ódor 2006, 159, 4. kép)

5.1. változat. Hármas sziromív alól csüngő, keskeny, ívelt levelekből álló félpalmettapár (*29. kép 8*).
Széles pajzs alakú vereten (gyöngysorkerettel): OdžIV9 (Karmanski 1975a, 18, Tab. XI)
Lyukvédő vereten: SzegK214 (Salamon – Sebestyén 1995, 30–31, Pl. 27)

2.1. változat. A laposindaleveles palmetta kettős ívű levélpáron (akantuszlevélen?) ül (*29. kép 10*).
Csaton: BudW35 (Nagy 1998, 66, Taf. 52)

2.2. változat. Líra alakú palmetta a törzs aljából felfelé széthajló laposindahorogpárral (*29. kép 11*)

Síkból kimetszett minta
Széles pajzs alakú vereten: SzékK201 (B. Nagy 2003, 36, 72. kép)

2.3. változat. Líra alakú palmetta a törzs alján csomóból csüngő kettős volutapárral. A két körbe hajló levélhorgos, illetve laposindaleveles félpalmetta lebegő, mindkét végén levélben záródó taggá alakult (*29. kép 12*).
Széles pajzs alakú vereten: ÜlID150 (Horváth 1935, 21, IX. t. 1–15)

1.2. típus. Líra alakú palmetta akantuszfélpalmettákkal (*29. kép 5*).

Síkminta
Pajzs alakú lószerszámvereten: KomL76 (Trugly 1987, 266, Taf. XVIII); Dubo (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 16–17)

1. változat. Felbontott, elnagyolt rajzolatú minta, az akantuszfélpalmetták nem kapcsolódnak a törzshöz.

Síkminta

Széles pajzs alakú lószerszámvereten: Surd (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 97, Abb. 1)

2. változat. A törzs felett ízből széthajló kétlevelű félpalmettapár. A törzs és a félpalmetták közti helyet három-három bogyóból álló sor tölti ki. Laposinda- és akantuszlevéllel (*29. kép 28*).

Széles pajzs alakú vereten (mintatér karéjos kerettel): DévK11 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 4)

3. változat. Törzs két oldalán medalionba hajló indaszáron ülő, akantuszleveles félpalmettapár (*28. kép 15*).

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú vereten: HomH31 (Garam 1975a, 27–28, Fig. 5)

2. típus. A félpalmettapár indái közötti szöget záró elemmel. A legtöbbször kisméretű tárgyakon a minta számos variációban jelenik meg. A széthajló levélpár közét három szirom álló (esetleg összeolvadó) ív takarja.

Körbe hajló, húsos levéllel (*29. kép 13*).

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: SzaG416 (Juhász 2004, 61–62, Taf. XLVII); SzenN217 (Csallány 1962, 476, Taf. XXIX)

Mellékszíjvereten: HraH100 (Pástor 1971, 120–121, Obr. 31); SzebI245 (Garam 1975b, 87, Fig. 19); SzebI316 (Garam 1975b, 90, Fig. 22)

Lyukvédő vereten (folyamatos ívvel): BélCs36 (MRT 10, 106. t.); CsoM16 (Csallány 1941, 171, XLIII. t.); HódTv (Tergina 1894, 207); PilB192 (Fettich 1965, 65)

Laposindalevéllel

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú vereten (a széthajló félpalmetták fölött ívelt tag): ÁrK68 (Kralovánszky 1994, 45, 8. kép)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: Erz„D" (Hampel 1905, 333, Taf. 254)

Közepesen széles pajzs alakú veret csüngőjén: HraH134 (Pástor 1971, 128–129, Obr. 38)

Mellékszíjvereten (széthajló volutapárból eredő, háromszirmú virággal lezárva): SzékK369 (B. Nagy 2003, 53, 128. kép)

1. változat. A levélhorgokból álló félpalmetták közötti szöget levélseprő zárja le (*29. kép 14–15*).

Téglalap alakú veret csüngőjén (a szárak között egyszerű ívvel): GyőT800 (Fettich 1943, 41, XVIII. t.)

Téglalap alakú veret csüngőjén (három szirom álló ívvel): SzenL6 (Csallány 1906; Fettich 1937a, 21–24, III. t.)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: ZamR1895 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 199)

Lyukvédő vereten: Edel (Sőtér 1898, IV. t. 17); MosK243 (közöletlen); NovZ232 (Čilinská 1966, 48–49, Taf. XLIV); NovZ439 (Čilinská 1966, 86, Taf. LXVI); OdžV1 (Karmanski 1975b, 9, Tab. I); OdžV2 (Karmanski 1975b, 8–9, Tab. II); RegK175 (Kiss 1984b, 138, 84. t.); SzegK20 (Salamon – Sebestyén 1995, 13, Pl. 2); SzePB (MRT 7, 39. t. 14–25); TápL (Kürti 1983, 11. kép); TisM1084 (Garam 1995, 135, Taf. 155); TisM1254 (Garam 1995, 150, Taf. 168); ÜlID173 (Horváth 1935, 23, X. t. 27–42); Vasa"C" (Heinrich-Tamaska 2005, 244, Abb. 6); VesJS1 (Rhé – Fettich 1931, 13, Taf. I, 9–15)

Mellékszíjvereten: MosK259 (közöletlen, MNM); SzePB (MRT 7, 39. t. 14–25)

3. változat. A félpalmetták közül kettős rügypár csüng (*29. kép 16*).

Lyukvédő vereten: DalC (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 111); SzegM70 (Salamon 1995, 117, Pl. 5)

4. változat. A félpalmetták közé ékelt csappal (*29. kép 17–18*).

Lyukvédő vereten: BakKB2 (Fülöp 1977, VI. t.); VárPb4 (Költő 1982, 64, XX. t.)

5. változat. A félpalmetták közé ékelt csapra hegyes levelekből álló volutapár ül (*29. kép 19*).

Síkminta

Csaton: KiVár158 (Horváth 1935, 47, XXXII. t.)

6. változat. Ívelt volutapárból csüngő, keskeny, ívelt levelekből álló félpalmettapár (*29. kép 9*).
Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffel díszített): TisM1264 (Garam 1995, 154, Taf. 169)

3.1. típus. Líra alakú palmetta, törzsének vége hármaslevéllé bomlik (*29. kép 20–23*).
Éles gerincű levelekkel
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül gyöngyözött): MosK"F" (közöletlen)
Lyukvédő vereten: BélCs136 (MRT 10, 114. t.); TisM113 (Garam 1995, 21, Taf. 66)
Laposindalevéllel
Lyukvédő vereten: SzirD41 (Pósta 1895, 75)
Síkból kimetszett minta
Lyukvédő vereten: Vasa"C" (Heinrich-Tamaska 2005, 244, Abb. 6)

1. változat. Törzsön egyesített, laposindaleveles félpalmetta párból álló hasított palmetta. A törzs alja hármaslevéllé bontva (*29. kép 24*).
Lyukvédő vereten: Belv (közöletlen, magángyűjteményben); SzegK53 (Salamon – Sebestyén 1995, 16, Pl. 8); SzenK134 (Korek 1943–44, 18–19, XIV. t. 1–28)
Mellékszíjvereten: OrBó31 (Juhász 1995, 22–23, Taf. II)

3.2 típus. Akantuszleveles líra alakú palmetta, a törzs alja hármaslevéllé bontva (*29. kép 25*).
Lyukvédő vereten: Hol613 (Točik 1968, 93–94, Taf. LXXV); KecH84 (Cs. Sós 1958, 12–13, XIV. T. 4); OdžV3 (Karmanski 1975b, 9, Tab. III); SzoH90 (Kovrig 1975b, 179, Fig. 10)
Mellékszíjvereten: MisA2 (Lovász 1992, 88, 2. t.)

1. változat. A félpalmetták belső levele akantuszlevél, a takarólevél sarló alakú. Az ízekre bontott törzs végén ötlevelű, stilizált palmetta ül (*29. kép 26*).
Lyukvédő vereten: KošŠ131 (Budinský-Krička – Točik 1991, 32–33, Taf. XVIII); NyéMv8 (Végh 1965, 178, II. t. 4–15)

2. változat. Csüngő palmetta, törzsén hármas levélseprő áll, fölé kettős levélhorog került. A félpalmetták akantusz- és éles gerincű, húsos levélből állnak. (*29. kép 27*).
Széles pajzs alakú vereten: DeNV524 (Eisner 1952, Obr. 52–54)

4. típus. A félpalmettapár közötti zugot és a palmetta törzsének végét záró taggal

1. változat. hármas levélseprő zárja. Körbe hajló, húsos levelekkel (*29. kép 29*).
Lyukvédő vereten: TisM1149 (Garam 1995, 135, Taf. 154)

2. változat. stilizált palmetta zárja. Sík lemezű laposindalevéllel (*29. kép 30*).
Síkból kimetszett minta
Lyukvédő vereten: Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 249, Abb. 15)

3. változat. A törzs hármaslevélben végződik, a félpalmetták közötti szöget háromzagú levélseprő zárja, a palmetta szárán ízesüléssel. Körbe hajló, húsos levéllel (*29. kép 31*).
Csaton (mintatér karéjos kerettel): NagIH28 (Kiss 1977, 74, Pl. XXIX)

5. típus. A törzsről széthajló félpalmettapár takarólevelei a törzs alján túlnyúlva visszahajlanak abba. A törzs alja három ágra szakad. A takarólevelek külső oldalából rövid, csüngő levélke válik ki (*29. kép 32*).
Síkból kimetszett minta
Közepesen széles pajzs alakú vereten: BudL2 (Nagy 1998, 61, Taf. 54)

6. típus. Vertikális többszörözéssel előállított palmettaszerkesztések kétlevelű félpalmettapárokból, illetve líra alakú palmettákból.

6.1. típus. Álló palmetták levélhorgos félpalmettákból (*30. kép 1*).
Tokos nagyszíjvégen (három ciklusból, a legalsó palmetta széthajló szára spirálpárba kapcsolódik össze): TisM1183 (Garam 1995, 140, Taf. 157)
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen: SzegFB25 (Madaras 1995, 140, Pl. 4)

1. változat. A felső félpalmettapár közötti szöget záró ívvel/levélseprővel (*30. kép 2*).
Csaton: TisM1141 (Garam 1995, 134, Taf. 152)

2. változat. A líra alakú palmetta két, laposindaleveles kétlevelű félpalmettája medalionba hajló indaszáron ül. A mintatér alsó felét kitöltő, kis levelekkel (*30. kép 3*).
Síkból kimetszett minta
Széles pajzs alakú vereten: BesSztI (közöletlen, MNM)

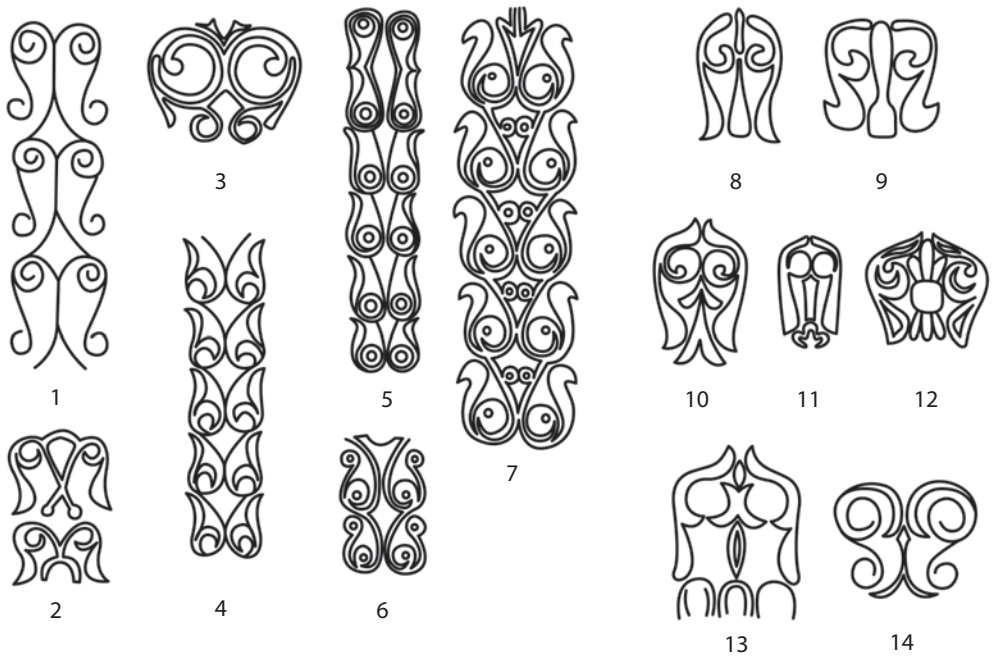

30. kép 1–7: IV.2.1.2. szakasz, 6. típus. Líra alakú palmetták vertikális többszörözése; 8–14: 7. típus. A félpalmetták szára szabadon végződik

6.2. típus. Csüngő líra alakú palmettasor. Geometrizált változat, sík lemezű laposindalevekkel (*30. kép 4–7*).
Síkból kimetszett minta
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (törött, nem besorolható): KiVár65 (Horváth 1935, 38, XXVII. T. 1–14)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül hiányzik, hét ciklus): Sen (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 58, Tb. XXXI, 1)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (mintatér karéjos kerettel, rögzítőfül tarajos állatfejes, hét ciklusból): AlT369 (Kovrig 1963, 36, Taf. XXV); BélCs50 (MRT 10, 109. t.); Leo81 (Daim 1987, 245–246, Taf. 81–82)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (mintatér karéjos kerettel, rögzítőfül tarajos állatfejes, hét ciklusból): Cik490 (Somogyi 1984, 43, 32. t.)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (mintatér karéjos kerettel, rögzítőfül növényi, hét ciklus): Felsősismánd szórvány (közöletlen, MNM); MisA3 (Lovász 1992, 89, 3. t.); PilB218 (Fettich 1965, 74)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (mintatér karéjos kerettel, rögzítőfül növényi, nyolc ciklus): PéGő (Kiss 1977, 106, XLIII)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (mintatér karéjos kerettel, rögzítőfül állatfejes /fej mögött ívelt borda/, hét ciklus): HraH21 (Pástor 1971, 95, Obr. 11); Žel771 (Čilinská 1973, 172, Taf. CXXIII)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (mintatér rovátkolt kerettel, rögzítőfül állatfejes /fej mögött ívelt borda/, hét ciklus: Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 254, Abb. 25)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (mintatér külön keret nélkül, rögzítőfül tarajos állatfejes, hét ciklus): SzebI209 (Garam 1975b, 86, Fig. 16)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (mintatér külön keret nélkül, rögzítőfül állatfejes /nyakon függőleges rovátkolással/, hét ciklus): Leo133 (Daim 1987, 264, Taf. 131–132); Zwö24 (Lippert 1969, 129, Taf. 10)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (mintatér külön keret nélkül, rögzítőfül növényi, hét ciklus): KošŠ48 (Budinský-Krička – Točik 1991, 14–15, Taf. III)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (mintatér karéjos kerettel, rögzítőfül állatfejes /nyakon függőleges rovátkolással/, hét ciklus): Zwö13 (Lippert 1969, 126, Taf. 7)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (mintatér külön keret nélkül, rögzítőfül állatfejes /rontott, sematizált/, kilenc ciklus): SreM1 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 95–96)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (mintatér külön keret nélkül, rögzítőfül növényi, öt ciklus): PéNB (Nagy 1989, 110, XV. t.)
Tokos nagyszíjvégen: SzegFA292 (Madaras 1995, 44, Pl. 30)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (tokká összenövő füllel, három ciklus): MárCs3 (Hampel 1905, Taf. 86, 19); MezK5 (MRT 10, 119. t. 1–8)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (mintatér külön keret nélkül, rögzítőfül állatfejes /rontott, sematizált/, négy ciklus): HalB194 (Török 1998, 36, Taf. 22); ÜlID178 (Horváth 1935, 23, X. t. 18–32); VukL336 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 102)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (mintatér külön keret nélkül, rögzítőfül gombszerű, három csüngő ciklus /mellékmezőben három ívből hurkolt szalag): Kesz (Lipp 1884, 24, V. t. 110); SzebI335 (Garam 1975b, 90–91, Fig. 23)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (mintatér külön keret nélkül, rögzítőfül növényi, három csüngő ciklus): ÜlID"D" (Horváth 1935, 33, XXI. t. 1–31)
Tokos kisszíjvégen: SzegFA292 (Madaras 1995, 44, Pl. 30)
Csaton (mintatér karéjos kerettel): MinB1 (Szalontai 1995, 189, 6. kép, 1–8)
Csaton (mintatér külön keret nélkül): SzebI203 (Garam 1975b, 85, Fig. 16)

1. levélváltozat. A felszínben úszó lyukkal osztott laposindalevelekkel (*30. kép 6*).

Síkból kimetszett minta

Csaton (két ciklus): Leo93 (Daim 1987, 250–251, Taf. 94–96); OrBé82 (Juhász 1995, 82, Taf. XVIII)

1. változat. A csüngő, összeérő félpalmettapárok széthajló szárának belső oldalán párosával összeérő, karikává stilizált levelek ülnek. A levélfelszínen úszó lyukkal osztott laposindalevelekkel (*30. kép 7*).

Síkból kimetszett minta

Tokos nagyszíjvégen: GyóM74 (Kiss 1977, 42, Pl. X)

7. típus. A törzs tetejéhez nem kapcsolt félpalmettapárral. A félpalmetták szára szabadon végződik vagy mindkét végük hegyes levél. A törzs helyén többször összetett szerkezet áll (*30. kép 8–10*).

Körbe hajló, húsos levéllel

Közepesen széles pajzs alakú vereten: BudLT (Nagy 1998, 190, Taf. 130); Edel38 (Sőtér 1898, 202–203); HraH94 (Pástor 1971, 117–118, Obr. 28); KiVár65 (Horváth 1935, 38, XXVII. T. 1–14); KörG16 (Fettich 1930, 209–210); SzegK152 (Salamon – Sebestyén 1995, 25–26, Pl. 23); ÜlID186 (Horváth 1935, 25, XIV. t. 1–29); VisK27 (Török 1975d, 333, Fig. 3); ZamR1660 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 183); ZamR1918a (Bárdos – Garam 2014, Taf. 204); ZamR1919 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 205)
Széles pajzs alakú vereten: PéJP1 (Kiss 1977, 91, Pl. LXI); SzenK143 (Korek 1943–44, 19–20, XVI. T. 1–26)

Laposindalevéllel

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú vereten: Ger63 (Kiss 1984a, 108, 47. t.)

Keskeny pajzs alakú vereten: VrbP86 (Nagy 1971, 205, Tab. XIX)

1. változat. A palmetta hármas sziromívre támaszkodik. Körbe hajló, húsos levéllel (*30. kép 11*).

Síkból kimetszett minta

Keskeny pajzs alakú vereten: VrbP86 (Nagy 1971, 205, Tab. XIX)

2. változat. A konstrukció középtengelyében csomózott levélcsokorral. Laposindalevéllel (*30. kép 12*).

Széles pajzs alakú vereten: SzegFB75 (Madaras 1995, 144–145, Pl. 15)

3. változat. Liliommintává bontott törzzsel. Körbe hajló, húsos levéllel (*30. kép 13*).

Csaton: BudR26 (Nagy 1998, 76, Taf. 72); ČelC93 (Bunardžić 1980, t. XV, 4)

4. változat. Éles levélhorgokkal (*30. kép 14*).

Széles pajzs alakú vereten: SzirD41 (Pósta 1895, 75); Žel58 (Čilinská 1973, 44, Taf. XI)

IV.2.1.3. Líra alakú palmetták háromlevelű félpalmettákkal

1. típus. Egyszerű, líra alakú palmetták (*31. kép 1–2*).

Laposindalevéllel

Lyukvédő vereten: Hol115 (Točik 29, Taf. XL, 5–24); KecH80 (Cs. Sós 1958, 12, XII. T. 9)

Mellékszíjvereten: ZalL235 (Szőke 2002, 81, 7a kép)

Körbe hajló, húsos levéllel (*31. kép 3*)

Lyukvédő vereten: BudV13 (Nagy 1998, 192, Taf. 132); MosK"A" (közöletlen); LesP240 (Perémi 2002, 82–83, 9–10. ábra)

1. változat. A palmetta törzse a két félpalmetta közé ékelődő, azokat összekötő folyamatos szalag. Körbe hajló, húsos levelekkel (*31. kép 4*).

Lyukvédő vereten: GyőT838 (Fettich 1943, 42, XXXIII. t.); MosK58 (közöletlen, MNM); MosK210 (közöletlen, MNM)

2. változat. A palmetta törzse helyén szárai végével a takarólevelek végét érintő háromszög van. Körbe hajló, húsos levelekkel (*31. kép 5*).

Lyukvédő vereten: ÖcsB60 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–23); ÜlID183 (Horváth 1935, 24, XII. t. 1–17)

3. változat. A törzs hármas levélseprőn áll. Húsos levelekkel (*31. kép 6*).

Széles pajzs alakú vereten: SzaG416 (Juhász 2004, 61–62, Taf. XLVII); TisM871 (Garam 1995, 103, 106, Taf. 128)

2. típus. A líra alakú palmetta félpalmettáinak takarólevele kétlevelű félpalmettára bomlik (*31. kép 7*).

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú vereten: BágGy (Lovas 1929, 248, 119. kép); Čun6 (Sőtér 1895, 90); Čun20 (Sőtér 1895, 93); DalC (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 111); GyőT690 (Fettich 1943, 36, XXX. t.); GyőT694 (Fettich 1943, 36, XXXI. t.); JánT1 (Erdélyi 1958, 4, I. t.); NovZ430 (Čilinská 1966, 83–84, Taf. LXIV); OdžV3 (Karmanski 1975b, 9, Tab. III); OrBó3 (Juhász 1995, 21, Taf. I); OrBő"D" (Juhász 1995, 35, Taf. XV); SzaG375 (Juhász 2004, 57–58, Taf. XLIV); SzebI97 (Garam 1975b, 80, Fig. 8); SzebI316 (Garam 1975b, 90, Fig. 22); SzegFA2a (Madaras 1995, 53, Pl. 40); SzékK119 (B. Nagy 2003, 29, 49. kép); SzoH90 (Kovrig 1975b, 179, Fig. 10)

1. változat. A palmetta alacsony plaformon áll. Laposindalevéllel (*31. kép 8*).

Csaton: BélCs102 (MRT 10, 111. t.)

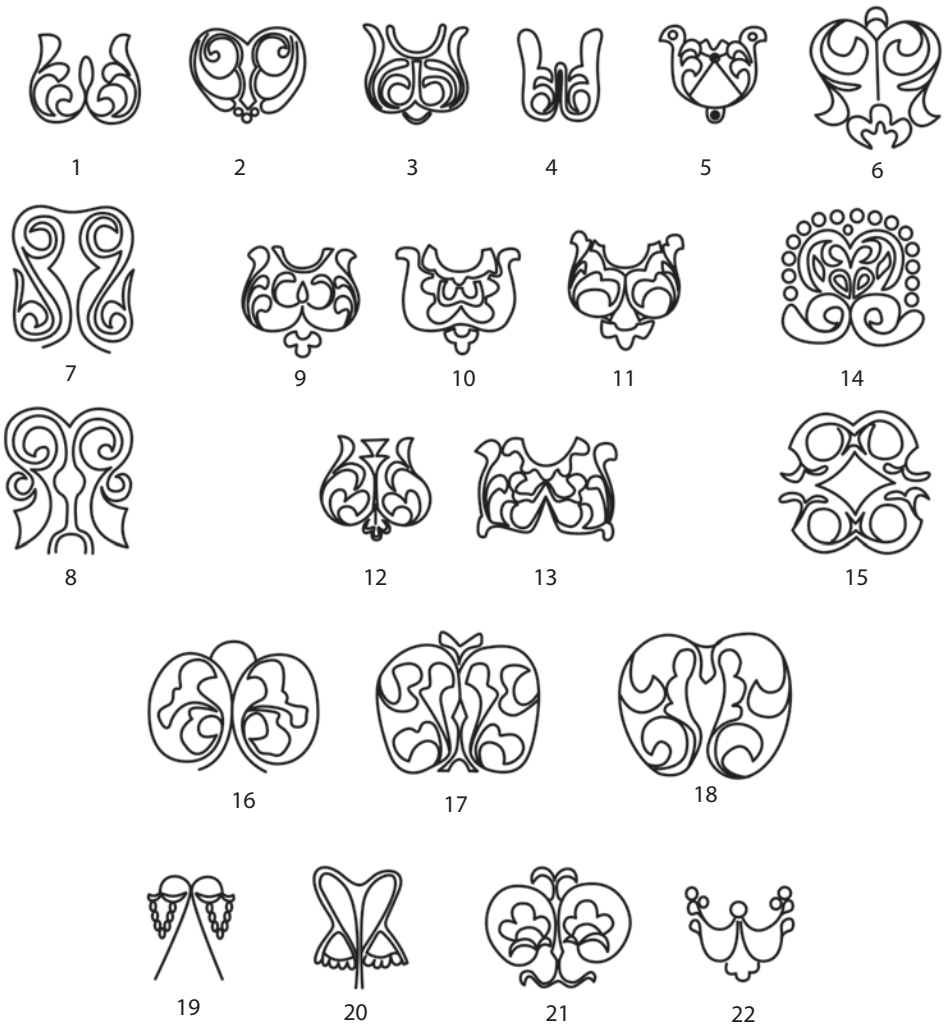

31. kép IV.2.1.3–5. szakasz. Líra alakú palmettákon alapuló szerkesztések

3. típus. A líra alakú palmetta félpalmettapárja volutakehelyből csüng. A félpalmetták közötti zugot hármas levélseprő takarja. Körbe hajló, húsos levelekkel (*31. kép 9*).
Lyukvédő vereten: JánT252a (Erdélyi 1958, 42, XLI. t.); SzirD16 (Pósta 1895, 16); ZamR1919 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 205)
Síkból kimetszett minta (*31. kép 10*)
Lyukvédő vereten: Erz (Hampel 1905, 330–331, Taf. 253); Ger110 (Kiss 1984a, 111, 50. t.); Kesz (Lipp 1884, 26, V. t. 109); MalIŽj3 (Gubitza 1907, 348–349); MosK"F" (közöletlen)

4. típus. Akantuszleveles, csüngő líra alakú palmetta, a széthajló félpalmetták közötti zugot záró levélseprővel (*31. kép 11*).
Lyukvédő vereten: BajANy (Fettich 1937a, CIII. T., MRT 5, 41. t. 13–19); Leo129 (Daim 1987, 263, Taf. 123–126)
Mellékszíjvereten: SomL133 (Daim – Lippert 1984, 42, Taf. 85–86)
Akantusz félpalmettát takaró sarló alakú levéllel (*31. kép 12*).
Széles pajzs alakú veret csüngőjén: ZalL235 (Szőke 2002, 81, 7a kép)

1. változat. A líra alakú palmettát alkotó félpalmettapár volutakehelyből csüng (*31. kép 13*).
Lyukvédő vereten: ZalL388 (Szőke 1994, 7. t.)

5. típus. Kettős háromlevelű félpalmettapár, a nagyobbik, felső mint volutakelyhen ül a kisebben. A minta összeépült a tárgyat kerítő gömbsorral (*31. kép 14*).
   Csaton: KomL128 (Trugly 1993, 206, Taf. XXXIII); PilB148 (Fettich 1965, 50)

6. típus. Két, talpával egymás felé fordított palmetta legbelső laposindalevelei fölött ízből elágazó indán kis levelekből álló félpalmetták hajlanak rá a laposindalevelekre (*31. kép 15*).
   Széles pajzs alakú vereten: Štur23 (Točik 1968, 17, Taf. XVIII, 2–5)

IV.2.1.4. Líra alakú palmetták összetett leveles ornamensként

1. típus. Líra alakú palmetta két oldalán medalionba hajló indaszáron ülő kétlevelű félpalmettapár akantuszlevelekkel, esetenként sarló alakú vagy laposindalevelekkel (*31. kép 16–17*).
   Széles pajzs alakú vereten (gyöngysorkerettel): BajANy (Fettich 1937a, CIII. T., MRT 5, 41. t. 13–19); DunT42 (Cs. Sós 1966/67, 101, 48–49. ábra)
   Széles pajzs alakú vereten (sima kerettel): SzenL1 (Csallány 1906, 294); ZalL235 (Szőke 2002, 81, 7a kép)

1. változat. A palmettának nincs törzse (*31. kép 18*).
   Széles pajzs alakú vereten: BélTSz5 (MRT 10, 116. t. 14–23); VesJS168 (Rhé – Fettich 1931, 33, Taf. IX, 1–6)

IV.2.1.5. Líra alakú palmetta palmettakonstrukciókkal mint motívumokkal

1. típus. A palmetta törzsének tetejéről rövid száron széthajló, volutapárból csüngő, három- vagy öttagú fürt (*31. kép 19–20*).
   Mellékszívvereten: ÖskA7 (Rhé – Fettich 1931, 43, Taf. XII, 1–7); SzegK38 (Salamon – Sebestyén 1995, 14, Pl. 5)
   Csaton (mintatér karéjos kerettel): MosK"F" (közöletlen)
   Széles pajzs alakú vereten: JánT3 (Erdélyi 1958, 4–5, III. t.); SzebI100 (Garam 1975b, 80, Fig. 8); ZalL388 (Szőke 1994, 7. t.)

2. típus. Líra alakú palmetta két oldalán medalionba hajló inda végén indavirággal (*31. kép 21*).
   Széles pajzs alakú vereten: OrBé150 (Juhász 1995, 89–90, Taf. XXIII); SzaG87 (Juhász 2004, 22, Taf. XII); SzegK111 (Salamon – Sebestyén 1995, 21–22, Pl. 17); Tdrzs2 (Kovrig 1975b, 212, Fig. 3)

3. típus. Egy pontból csüngő, felfelé ívelt indapárok, végükön három-három bogyóval. Az alsó indapár közét hármas levélseprő zárja le (*31. kép 22*).
   Lyukvédő vereten: BalTS"B" (Németh 1969, 160); Erz (Hampel 1905, 330–331, Taf. 253); HraH119 (Pástor 1971, 125, Obr. 35, 27–28, 30); KabB35 (Nepper 1982, 104, 8. kép); KölFB236 (Kiss 2001, 102, Taf. 71); KölFB402 (Kiss 2001, 127, Taf. 78); SzirD52 (Pósta 1895, 78); TisM582 (Garam 1995, 76, Taf. 104); VesJS47 (Rhé – Fettich 1931, 17–18, II, 21–23)
   Mellékszívvereten: BalTS"B" (Németh 1969, 160)

IV.2.2. Tükrözött levél- vagy félpalmettapár

IV.2.2.1. Tükrözött levélpárok

1. típus. Négy, egymáshoz támaszkodó, két tengelyre szimmetrikus laposindalevél ornamens (*32. kép 1–4*).
   Laposindalevéllel (*32. kép 1–2*)
   Tokos nagyszívvégen (előlapon állatküzdelmi jelenet): Kéke176 (Kiss 1977, 56, Pl. XX)
   Csaton: BudRL1 (Nagy 1998, 57, Taf. 47); FajD3 (Zalotay 1961, 3, 1. kép)

Síkból kimetszett minta (*32. kép 3–4*)

Téglalap alakú vereten (áttört): SályV (Végh 1968, 53, XI. t. 3–7)

Széles pajzs alakú vereten: Bog14 (Pogány 1908, 407); Boro (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 75); ČelC22 (Bunardžić 1980, t. XI); ČokK57 (Kovrig – Korek 1960, 263–264, Pl. CIII); DunÚ2 (H. Tóth 1992, 49, 1. t.); Edel (Sőtér 1898, IV. t. 22); Erz"C" (Hampel 1905, 332); GátV2 (Kada 1905, 364); GátV272 (Kada 1908, 335); Ger86 (Kiss 1984a, 110, 48. t.); GyőT258 (Fettich 1943, 23, XIX. T. 1–17); HalB237 (Török 1998, 40, Taf. 27); HalB283 (Török 1998, 45, Taf. 32); HomH131 (Garam 1975a, 33, Fig. 12); HraH94 (Pástor 1971, 117–118, Obr. 28); JánT252a (Erdélyi 1958, 42, XLI. t.); KeszB117 (Kovrig 1999, 101, 8. kép); Kesz (Hampel 1905, 193, Taf. 156. 3); Kéke191 (Kiss 1977, 56, Pl. XXI); KomH11 (Čilinská 1982, 358, Tab. XIII, 5–11); KomL87 (Trugly 1987, 272, Taf. XXIX); KošŠ238 (Budinský-Krička – Točik 1991, 52, Taf. XXXIV); KölFB236 (Kiss 2001, 102, Taf. 71); LesP237 (Perémi 2002, 82, 12. ábra); MajM4 (Kiss 1974, 133, Fig. 20); MalIŽj3 (Gubitza 1907, 348–349); MezK5 (MRT 10, 119. t. 1–8); MisA2 (Lovász 1992, 88, 2. t.); NovB (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 87); NyéMv8 (Végh 1965, 178, II. t. 4–15); OdžV2 (Karmanski 1975b, 8–9, Tab. II); OrBé51 (Juhász 1995, 80, Taf. XVII); OrBé (Juhász 1995, 89–90, Taf. XXIII); OrBó225 (Juhász 1995, 33, Taf. XI); ÖcsB3 (Genito – Madaras 2005, Obj. no. 1–31); PéNB48 (Nagy 1989, 104, VIII. t.); RegK119(?) (Kiss 1984b, 135, 77. t.); SóskÖh (MRT 7, 39. t. 28–29); SzegFB25 (Madaras 1995, 140, Pl. 4); SzegM42 (Salamon 1995, 115, Pl. 4); SzegM216 (Salamon 1995, 128, Pl. 15); SzePB (MRT 7, 39. t. 14–25); SzirD52 (Pósta 1895, 78); TisM175 (Garam 1995, 28, Taf. 72); TisM582 (Garam 1995, 76, Taf. 104); TisM1187 (Garam 1995, 140, Taf. 157); TisM1272 (Garam 1995, 156, Taf. 170); ÜlIIV108 (Cs. Sós 1955, 202, LXVIII); ÜlIIV150 (Cs. Sós 1955, 207, LXXIII); VácH31 (Ferenczy 1963, 87–88, 8. kép); Vesz (Hampel 1905, 97, Taf. 75b)

Csaton: DévK8 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 3)

Rozettán: Zeag13 (Révész – Wolf 1993, 104, 6. kép 12)

1. változat. Éles gerincű horogpárokkal, töveik közé horizontális irányban levélkelyhek illesztve (*32. kép 5*).

Ovális (széles pajzs alakú) vereten: SzőBu1 (Lőrinczy – Szalontai 1993, IX. t. 8–10)

2. változat. Szív alakban összeérő pálcikaindapár, a szárak vége az elsővel tengelyesen tükrös, azzal szembenálló páréhoz hurokkal kapcsolódik (*32. kép 6*).

Síkból kimetszett minta

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül növényi): HódTv (Tergina 1894, 207)

3. változat. Az egymásra támaszkodó levélhorgok alatt stilizált fürt csüng (*32. kép 7*)

Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffel díszített): ZamR1739 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 188)

2. típus. Két, szembenéző levélpár, a levelekhez kapcsolt, szabadon végződő, hosszabb indaszár tagolja vagy körbeveszi az egységet.

1. változat. Levélfelszínben úszó lyukkal osztott laposindalevéllel (*32. kép 8*).

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú vereten: Hol613 (Točik 1968, 93–94, Taf. LXXV); KomL153 (Trugly 1993, 216, Taf. LV); SzegK53 (Salamon – Sebestyén 1995, 16, Pl. 8)

2. változat. Medalionba növő levelekkel. Laposindalevéllel (*32. kép 9*).

Széles pajzs alakú vereten: MinB15 (Szalontai 1995, 191, 8. kép, 1–6); SzegFB25 (Madaras 1995, 140, Pl. 4); Tdrzs25 (Kovrig 1975b, 221, Fig. 6)

3. típus. Szétnyíló szárvégeikkel egymáshoz támasztott líra alakú palmetták, profilban ábrázolt borostyánleveles horogpárokból (*32. kép 11*).

Síkból kimetszett minta

Tokos nagyszíjvégen: KecH25 (Cs. Sós 1958, 7, VII. T. 2)

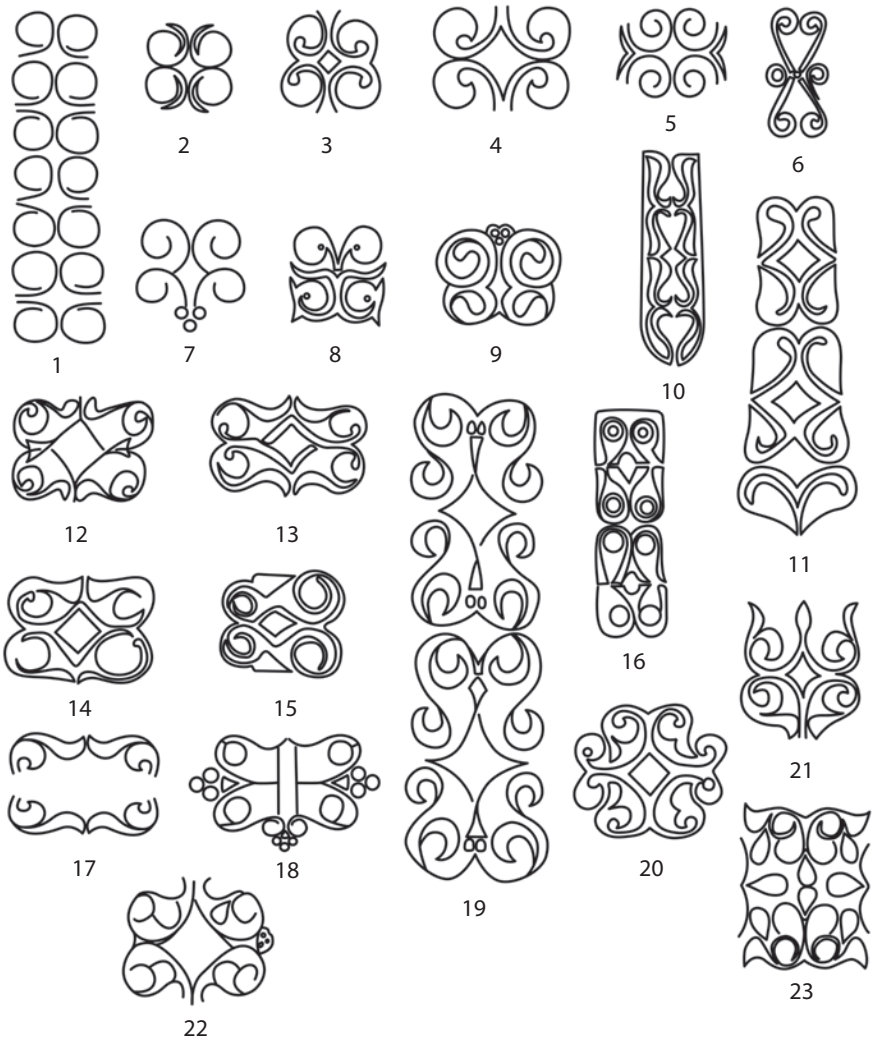

32. kép IV.2.2. szakasz. Kettős tengelyes szimmetrikus levélpárokból és palmettákból álló minták

4. típus. Líra alakú palmetta két, sarló alakban ívelt levélből, összeérő tövükön a két levél között hegyes levél (borostyánlevél) áll. A minta bázisára tengelyesen tükrözve, majd az így létrejövő egység ismételve (*32. kép 10*).

Tokos kisszíjvégen: KomL89 (Trugly 1987, 272, Taf. XXX)

IV.2.2.2. Tükrözött kétlevelű félpalmettapárok

1. típus. Kétlevelű félpalmettákból szerkesztett líra alakú palmettapár, törzsük szétváló alsó vége a minta centrumában összefonódik (*32. kép 12–16*).

Laposindalevelekkel

Csaton (pajzs alakú csattesten): AlT267 (Kovrig 1963, 30, Taf. XX); DunT42 (Cs. Sós 1966/67, 101, 48–49. ábra); Ism (Garam 1991, 42–43); OrBé14 (Juhász 1995, 78, Taf. XVI); ÖcsB57 (Genito – Madaras 2005, Obj. no. 1–29); Tdrzs3 (Kovrig 1975b, 212, Fig. 3); TisM330 (Garam 1995, 47, Taf. 84)

Csaton (téglalap alakú csattesten): HalB184 (Török 1998, 35, Taf.18)

Téglalap alakú vereten: Čat74 (Hanuliak – Zábojnik 1982, Tab. I, 4–15); GyőT740 (Fettich

1943, 38, XXVIII. t. 18–21); KiskH41 (Garam 1979, 15–17, Taf. 11); KiskH54 (Garam 1979, 19, Taf. 13); KiskH111 (Garam 1979, 24, Taf. 18); LadF (H. Tóth 1992, 51–52, 8. t.); LukH8 (Kiss 1996a, 108–109, 1. t.); NagIH16 (Kiss 1977, 74, Pl. XXVIII); SzaG227 (Juhász 2004, 41, Taf. XXIX); SzebI47 (Garam 1975b, 78, Fig. 5); SzegFA159 (Madaras 1995, 31, Pl. 20); SzenL93 (Csallány 1906, 300); ŽitT31 (Budinský-Krička 1956, 31–32, Tab. XXX)

Téglalap alakú vereten (karéjos kerettel): CsoM10 (Lőrinczy – Szalontai 1993, IV. t. 15)

Síkból kimetszett minta

Téglalap alakú vereten: Kesz (Garam 1991, 36–37); KomL103 (Trugly 1993, 195, Taf. VI); SzekB417 (Rosner 1999, 57, Taf. 29); SzenN3 (Csallány 1962, 475, Taf. XIX)

Körbe hajló levélhorgokkal

Síkból kimetszett minta (*32. kép 16*)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül stilizált állatfej): Bog14 (Pogány 1908, 407)

Keskeny pajzs alakú vereten: AlT369 (Kovrig 1963, 36, Taf. XXV); HraH95 (Pástor 1971, 118, Obr. 30); VrbP86 (Nagy 1971, 205, Tab. XIX)

1. változat. Ellenirányított, talpával összetámasztott líra alakú palmettapár. A palmetták és a félpalmetták közé stilizált fürt ékelődik. Körbe hajló, húsos levéllel (*32. kép 17*).

Téglalap alakú vereten (Veret griffel díszített): SzebI334 (Garam 1975b, 90, Fig. 23); SzegFA156 (Madaras 1995, 31, Pl. 20); SzekB557 (Rosner 1999, 73, Taf. 38)

2. változat. Kétlevelű, a mintatér négy sarkából induló, egymás felé néző lebegő félpalmetták. Laposindalevelekkel (*32. kép 18*).

Egytagú csaton (ovális karikájú): KomL89 (Trugly 1987, 272, Taf. XXX)

2. típus. Az 1. típus líra alakú palmettapárja a két félpalmetta találkozási pontja alatt bőségszaruval kombinálva. Éles gerincű, húsos levéllel (*32. kép 19*).

Tokos nagyszíjvégen (áttört): SzenN3 (Csallány 1962, 475, Taf. XIX)

3. típus. Négyágú forgó palmetta, levélhorogpárokkal és kis, kétlevelű félpalmettás líra alakú palmettákkal (*32. kép 20*).

Széles pajzs alakú vereten: TápK (Lőrinczy – Szalontai 1993, VIII. t. 10)

4. típus. Az alapminta (1. típus) palmettafává összenövő, laposindaleveles változata (*32. kép 21*).

Csaton: RegK119(?) (Kiss 1984b, 135, 77. t.)

IV.2.2.3. Tükrözött félpalmettapárok szimmetrikus palmettakonstrukciókkal mint motívumokkal

1. típus. A talpával egymásnak támasztott líra alakú palmetták széthajló szárain hármaslevéllel. A voluták keskeny, ívelt levelek (*32. kép 22*).

Csaton: SzenK107 (Korek 1943–44, 15–16, XI. t. 1–31)

2. típus. A két, ellenirányított, líra alakú palmetta törzsének összeérő töve hármaslevélben végződik, a félpalmetták végein ugyancsak hármaslevelek ülnek. A téglalap alakú mintatérben üresen maradó helyet egy-egy, a minta tengelyére merőlegesen álló hármaslevél tölti ki. Kis, éles gerincű levélkékkel (*32. kép 23*).

Bújtatón: SzegK124 (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 18)

IV.2.3. Líra alakú palmettán alapuló összetett palmettaminták

1. típus. Széthajló levélpárból álló volutapáron álló, egymás felé néző, kétlevelű félpalmettapár. A hasított palmettát alkotó félpalmetták sarló alakú, húsos külső levele visszahajlik a tükörtengelyig. Laposindalevelekkel (*33. kép 1*).

Csaton: NovZ512 (Čilinská 1966, 100, Taf. LXXVI)

Széles pajzs alakú vereten: FajD3 (Zalotay 1961, 3, 1. kép)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: KomL118 (Trugly 1993, 201, Taf. XXIII)

1. levélváltozat. Az alsó, széthajló levélpár (volutapár) bordázott élű, ívelt, keskeny levél (*33. kép 3*).

Téglalap alakú vereten: Kéke197 (Kiss 1977, 56, Pl. XXI)

1. változat. Kisméretű vereten, egyetlen, háttal egymásnak támaszkodó, laposindás félpalmettapárból (*33. kép 2*).

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: Kesz (Lipp 1884, 25, V. t. 127); KunF20 (Lezsák 2008, 52); Möd (Schwammenhöfer 1976, 15)

2.1. típus. Ellenirányított, felfelé ívelt szárról, közös tőből csüngő, vízszintesen álló, kétlevelű félpalmettás palmettapár. A két palmetta takarólevelei a tükörtengelyen összeérnek. A palmettákat körbe hajló levélhorgok alkotják (*33. kép 4*).

Magányos csüngő: ÁrK (Kralovánszky 1994, 63, 22. kép); Cik (Somogyi 1984, 67, 44. t.); ÜlIIV145 (Cs. Sós 1955, 206, LXXIII. 15); ÜlIIV150 (Cs. Sós 1955, 207, LXXIII)

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszítve): AboN144a (Márton 1904, 307); BudV8 (Nagy 1998, 191, Taf. 130); CsoM10 (Lőrinczy – Szalontai 1993, IV. t. 15); Čat60 (Hanuliak – Zábojnik 1982, Tab. II, 1–9); Edel143 (Sőtér 1898, 214, IV. t. 24); GátV162 (Kada 1906a, 148); GátV266 (Kada 1908, 334); GyőT155 (Fettich 1943, 19–20, XVIII. T. 1); Hol248 (Točik 1968, 47–48, Taf. LIII); Ism (Gorny&Mosch 2002, Nr. 3676); KecH25 (Cs. Sós 1958, 7, VII. T. 2); Kesz (Lipp 1884, 24, V. t. 93); Kesz (Lipp 1884, 27, VIII. t. 183); Kéke13 (Kiss 1977, 50, Pl. XII); Kéke85 (Kiss 1977, 52, Pl. XV); Kéke184 (Kiss 1977, 56, Pl. XXII); KiVár137 (Horváth 1935, 45–46, XXIX. t.); LesP240 (Perémi 2002, 82–83, 9–10. ábra); LukH8 (Kiss 1996a, 108–109, 1. t.); MarGy1 (Rosner 1960, 172, 2. ábra); MosK30 (közöletlen, MNM); Münc38 (Bachner 1985, 115–116, Taf. 20); NadBK1 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 53); NovZ463 (Čilinská 1966, 90, Taf. LXIX); PécL10 (Török 1971, 89–90, 4. ábra); PilB (MRT 5, 287, Taf. 41, 21); PilB148 (Fettich 1965, 50); PilB192 (Fettich 1965, 65); RegK108 (Kiss 1984b, 134, 75. t.); RegK175 (Kiss 1984b, 138, 84. t.); RomI28 (Kiss 1977, 111–112, Pl. XLV); RomII67 (Kiss 1977, 131, Pl. LVI); SânM (Mare 2004, 203, Pl. XLI); SzebI47 (Garam 1975b, 78, Fig. 5); SzebI123–124 (Garam 1975b, 81, Fig. 9); SzebI128 (Garam 1975b, 81, Fig. 10); SzebI201 (Garam 1975b, 85, Fig. 15); SzegM208 (Salamon 1995, 127, Pl. 15); SzenK57 (Korek 1943–44, 8–9, V. t. 3.); SzékK38 (B. Nagy 2003, 21, 15. kép); SzenK321 (Korek 1943–44, 36–37, XXIX. T. 1–32); SzenL93 (Csallány 1906, 300); TisM474 (Garam 1995, 64, Taf. 94); ÜlID36 (Horváth 1935, 13, IV. t.); ÜlID174 (Horváth 1935, 23, X. t. 27–42); VisK81 (Török 1975d, 335, Fig. 7); ZamR1696 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 185); ZamR1709 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 187); ZamR1888 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 198); ZamR1925 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 207); ZamR1935 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 208); ZamR2282 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 235); ZamR2286 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 235); ZamR2295 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 240); ZamR2346 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 244)

Téglalap alakú vereten (növényi ornamentikával díszítve): GyőT506 (Fettich 1943, 31, XXIV. t.)

Laposindalevéllel

Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffet ábrázol): GyőT305 (Fettich 1943, 25, XVII. t. 6–8)

1. változat. A félpalmetták körbe hajló, belső levelei hiányoznak. Gyenge kivitelű, kisméretű tárgyon csak a tárgy körvonalait kirajzoló szárak és takarólevelek maradtak meg. Levélhorgokkal (*33. kép 5*).

Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffel díszített): Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 256, Abb. 27); Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 249, Abb. 15); SzekB464 (Rosner 1999, 63, Taf. 32); TisM507 (Garam 1995, 68, Taf. 98); TisM902 (Garam 1995, 108, Taf. 130)

2. változat. A palmetták egymás felé tartó, felfelé hajló szárai közé ékelődő (általában csüngő) taggal.

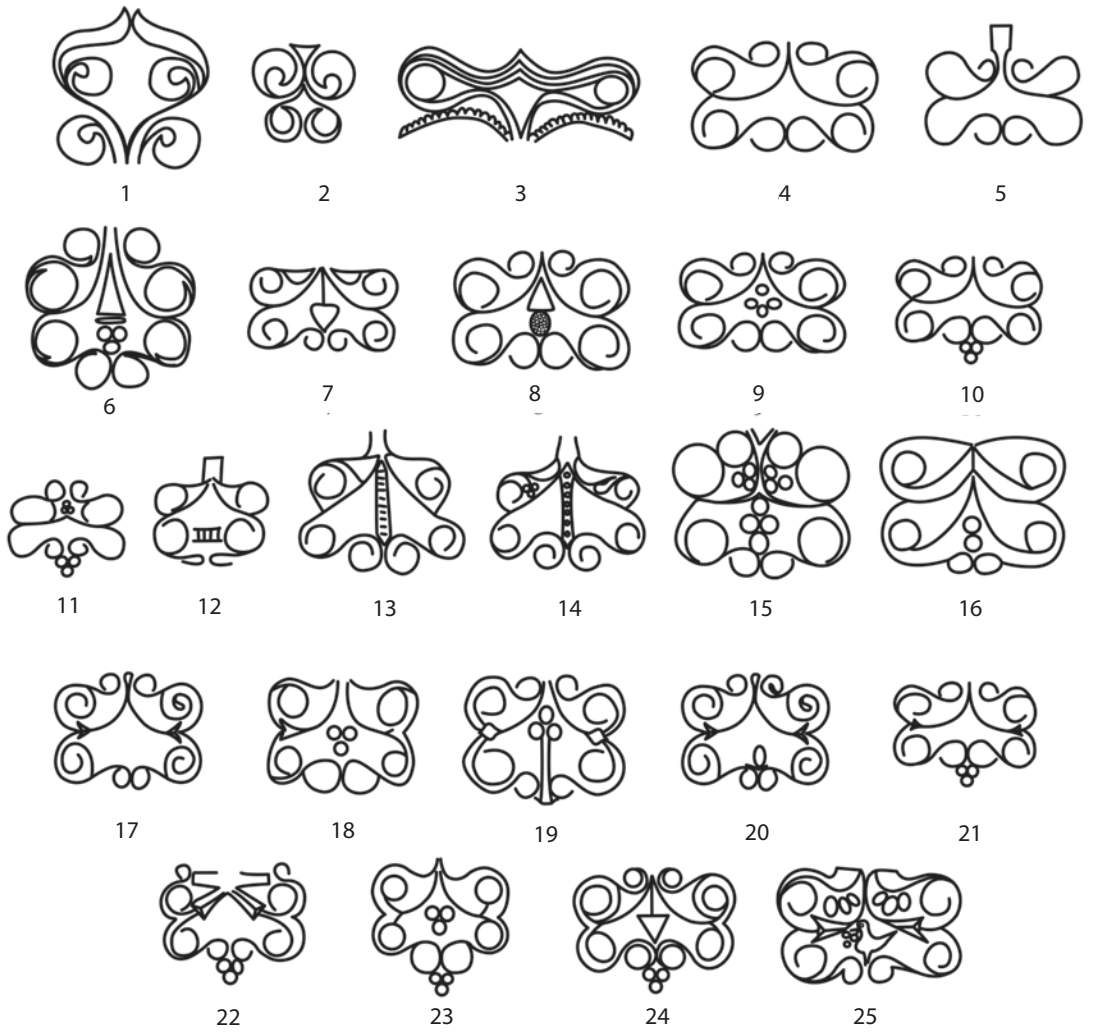

33. kép IV.2.3. szakasz. Líra alakú palmettákon alapuló összetett minták

2.1. változat. A két palmetta között tölcsér alakú tagból csüngő háromszemű fürttel (valószínűleg bőségszaru-ábrázolás).

Levélhorgokkal.

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): KecH25 (Cs. Sós 1958, 7, VII. T. 2); KecH85 (Cs. Sós 1958, 13, XVII. T. 2); RegK95(?) (Kiss 1984b, 134, 72. t.); RomI4 (Kiss 1977, 111, Pl. XLIV); RomI31 (Kiss 1977, 112, Pl. XLVI); RomI41 (Kiss 1977, 112, Pl. XLVII); SzebI202 (Garam 1975b, 85, Fig. 15)

Laposindalevéllel (*33. kép 6*).

Téglalap alakú veret csüngőjén (veret mintája növényi): MárCs"B" (Hampel 1905, 105–108, Taf. 85)

2.2. változat. A két palmetta között rövid szárról csüngő széles, háromszög alakú levéllel (*33. kép 7*).

Laposindalevéllel

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): CsonH6 (Lőrinczy – Szalontai 1993, 283, 1. t. 1)

Levélhorgokkal

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): GátV266 (Kada 1908, 334); ÜlID142 (Horváth 1935, 20, VII. t. 16–21)

2.3. változat. A két palmetta között csüngő ovális taggal/gyümölccsel. Levélhorgokkal (*33. kép 8*).

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): TisM474 (Garam 1995, 64, Taf. 94)

2.4. változat. A két palmetta között stilizált fürttel. Levélhorgokkal (*33. kép 9*).

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): MárCs"A" (Hampel 1905, 105–106, Taf. 84); MosK56 (közöletlen, MNM)

3. változat. A két palmetta egymáshoz érő alsó levélpárja közé ékelt taggal

3.1. változat. Az alsó félpalmettapár összeérő levelei alól csüngő, három szemből álló, stilizált fürttel. Levélhorgokkal (*33. kép 10*).

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszítve): AndT (Garam 1972, 166, 26. ábra); GyóM74 (Kiss 1977, 42, Pl. X); KecH25 (Cs. Sós 1958, 7, VII. T. 2); KenB1 (Kaposvári-Szabó 1956, 166–168); KenB2 (Kaposvári-Szabó 1956, 166–168); Leo(1976) (Daim 1987, 271, Taf. 151); ÖskA44 (Rhé – Fettich 1931, 46, Taf. XII, 13–20); SzebI334 (Garam 1975b, 90, Fig. 23); TisM113 (Garam 1995, 21, Taf. 66); VisK75 (Török 1975d, 335, Fig. 7); VisK77 (Török 1975d, 335, Fig. 7); Zwö57 (Lippert 1969, 134, Taf. 23); Zwö69 (Lippert 1969, 136, Taf. 28)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: Žel58 (Čilinská 1973, 44, Taf. XI);

3.2. változat. Gyenge kivitelű, kisméretű tárgyon csak a tárgy körvonalait kirajzoló szárak és takarólevelek maradtak meg. Az alsó félpalmetta összeérő levelei közül három szemből álló, stilizált szőlőfürt csüng. Levélhorgokkal (*33. kép 11*).

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): TisM406 (Garam 1995, 56, Taf. 88)

4. változat. A szárak és az alsó levélpár közé ékelt, álló, (rovátkolt) léccel és az alsó félpalmettapár takarólevelei közül csüngő, három szemből álló, stilizált szőlőfürttel (az utóbbi lehet rövid szárat övező öt szem) (*33. kép 13–14*).

Laposindalevéllel

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): GyőT194 (Fettich 1943, 21, XVI. t.)

Levélhorgokkal

Téglalap alakú vereten (három szem, veret griffel díszített): KeszB96 (Kovrig 1999, 100, 7. kép)

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): NagIH16 (Kiss 1977, 74, Pl. XXVIII)

Téglalap alakú vereten (veret növényi ornamentikával díszített): LadF (H. Tóth 1992, 51–52, 8. t.)

5. változat. A két palmettát és az alsó félpalmettapár takaróleveleinek végét vízszintes léc köti össze. A léc lehet rovátkolt. Levélhorgokkal (*33. kép 12*).

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): BölB1 (Hampel 1905, 317, Taf. 243); GyőT838 (Fettich 1943, 42, XXXIII. t.); Leo51 (Daim 1987, 232, Taf. 42–43); Leo(1977) (Daim 1987, 271, Taf. 151); Möd (Schwammenhöfer 1976, 15); Münc35 (Bachner 1985, 115, Taf. 18); OrdD (Hampel 1905, Taf. 80–81); Perc1 (Daim 1979, 72–74, Taf. 19); SzenK321 (Korek 1943–44, 36–37, XXIX. T. 1–32); TisM537 (Garam 1995, 71–72, Taf. 100); Zwö98 (Lippert 1969, 141, Taf. 38); Zwö160 (Lippert 1969, 150, Taf. 57)

Széles pajzs alakú vereten: KiVár204 (Horváth 1935, 53, XXXIV. T. 1–9)

6. változat. A felső félpalmetták és a szár közötti helyet, illetve a palmetták csüngő, széthajló szára közét három szemből álló fürtök töltik ki. Levélhorgokkal (*33. kép 15*).

Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffel díszített): SzenF (Fettich 1937a, 24–26, IV. t.); SzenK351 (Korek 1943–44, 41, XXXIII. T. 1–14)

7. változat. Felbontott minta, a felső félpalmettapár belső levelei kifordított állásban. Levélhorgokkal (*33. kép 16*).

Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffel díszített): OrBó62 (Juhász 1995, 25, Taf. V)

2.2. típus. Közös tőről lefelé, horizontálisan széthajló líra alakú palmettapár éles gerincű levélhorgokból. A palmetták belső levélpárja fölött a külső levélpár ízben csatlakozik. Gyakorlatilag zárt csoport, amelybe a téglalap alakú veretek csüngői tartoznak (*33. kép 17*).

Magányos csüngő: OrdD (Hampel 1905, Taf. 80–81)

Téglalap alakú vereten (griffel díszítve): Čun54 (Sőtér 1895, 100); Čun127 (Sőtér 1895, 110); Čun131 (Sőtér 1895, 111); Edel63 (Sőtér 1898, 209, IV. t. 25); Ilan (Dimitrijević – Kovačević –

Vinski 1962, 37); KomL108 (Trugly 1993, 196, Taf. XIV); Leo71 (Daim 1987, 241, Taf. 69–71); Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26); PilB225 (Fettich 1965, 77); PuszB4 (Korek 1945, 102, III. t.); SomL99 (Daim – Lippert 1984, 41, Taf. 64–66); SzebI4 (Garam 1975b, 52, Fig. 2); ÜlID19 (Horváth 1935, 12, III. t.); VesJS28 (Rhé – Fettich 1931, 16, Taf. I, 1–8); ZamR2353 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 245)

Téglalap alakú eret csüngőjén (veret növényi díszű): SzenN3 (Csallány 1962, 475, Taf. XIX); ZamR612 (Bárdos – Garam 2009, 87, Taf. 77); ZamR1360 (Bárdos – Garam 2009, 178, Taf. 153)

1.2. változat. Az alsó félpalmetta takaróleveleinek végére még egy horog hajlik rá.

Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffel díszítve): KomL130 (Trugly 1993, 207, Taf. XXXVII)

1. változat. Egyszerűsített minta, a felső félpalmettapár takarólevele hiányzik.

Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffel díszítve): SzaG83 (Juhász 2004, 22, Taf. XII)

2. változat. Mint a fő típus, de a széthajló szárak közé ékelődő (általában csüngő) taggal. Minden esetben éles levélhorgokkal.

2.1. változat. A palmetta szárai közül hegyes rügy csüng.

Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffet ábrázol): MosK44 (közöletlen, MNM); ÜlID183 (Horváth 1935, 24, XII. t. 1–17); VesJS179 (Rhé – Fettich 1931, 33, Taf. IX, 7–10)

2.2. változat. A két palmetta szárai és az alsó takarólevélpár közét háromszemű fürt tölti ki (*33. kép 18*).

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszítve): OrBó56 (Juhász 1995, 24, Taf. IV)

2.3. változat. Az alsó félpalmettapár takarólevelei közül álló, egyenes törzsön a palmettaszárak közé háromszemű fürt nő (*33. kép 19*).

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): Čat60 (Hanuliak – Zábojnik 1982, Tab. II, 1–9); DeNV172 (Eisner 1952, Obr. 34); Hol619 (Točik 1968, 95, Taf. LXXV, 39–40); MosK44 (közöletlen, MNM); MosK51 (közöletlen, MNM)

2.4. változat. Az alsó félpalmettapár takarólevelei fölött kis volutapáron álló rövid, ovális csappal (*33. kép 20*).

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): VojB2 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 98)

3. változat. Az alsó félpalmettapár tükörtengelyen összeérő, kör alakban végződő takarólevelei közül mint volutapárból csüngő taggal (*33. kép 21–22*).

3.1. változat. Három szemből álló fürttel.

Magányos csüngőn: AboN130 (Éber 1902, 258); TisM89 (Garam 1995, 19, Taf. 65)

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszítve): BölB (Hampel 1905, 317, Taf. 243); Čun114 (Sőtér 1895, 107); GyomK14 (Juhász 2006, 101, 5. kép); HódB2 (Bálint 1937, 90, XI. t. 13–17); Kéke4 (Kiss 1977, 49, Pl. XII); Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26); PéGő (Kiss 1977, 106, XLIII); RomI95 (Kiss 1977, 115, Pl. XLIX); SzegM205 (Salamon 1995, 126–127, Pl. 13); SzegM229 (Salamon 1995, 129, Pl. 16); SzekB417 (Rosner 1999, 57, Taf. 29); SzenK321 (Korek 1943–44, 36–37, XXIX. T. 1–32); SzenN22 (Csallány 1962, 475, Taf. XVI); TisM199 (Garam 1995, 30, Taf. 74); TisM496 (Garam 1995, 65, Taf. 97); TisM945 (Garam 1995, 112, Taf. 134); ŽitT15 (Budinský-Krička 1956, 18, Tab. XXI); ŽitT16 (Čilinská 1963, 92, Tab. VII, 19)

Széles pajzs alakú vereten: ZamR2302 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 241)

3.2. típus. Hatszemű fürttel.

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített, csüngő hatszemű szőlőfürttel): MichK1 (Tovornik 1985, 213–214, Taf. 6–7)

3.3. típus. Levélseprővel.

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített, csüngő, szirmokból összeolvadó ívvel): TisM1003 (Garam 1995, 118, Taf. 140);

3.4. típus. A levélhorogpár közötti szöget kitöltő csappal.

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített, csüngő rüggyel): Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 254, Abb. 24); NovZ74 (Čilinská 1966, 1620, Taf. XXV); NyéMv (Végh 1968, 52–53, VII–VIII. t.)

4. változat. A széthajló szárak és az alsó, összeérő takarólevelek közé ékelődő tagokkal. Minden esetben körbe hajló levélhorgokkal.

4.1. változat. Csüngő, háromszemű fürtökkel (*33. kép 23*).

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): SzegS (Pulszky 1881, 151)

4.2. változat. A palmetták körbe hajló, belső levelei között csüngő nyíl alakú taggal, illetve az alsó levelek közül csüngő háromszemű fürttel (*33. kép 24*).

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): SzegS (Pulszky 1881, 151); ZamR2128 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 250); ZamR2274 (Bárdos 2000, 141, cat. 262)

4.3. változat. A szárak között mandula alakú tag ül, a levelek közül négyszemű fürt csüng.

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): ZamR1303 (Bárdos – Garam 2009, 169, Taf. 146); ZamR1333 (Bárdos – Garam 2009, 173, Taf. 150)

5. változat. Mint a 2. változat, a felső palmettapár takaróleveleiről stilizált fürt csüng. Az alsó takarólevélpáron csőrében szőlőszemeket tartó madár áll. Körbe hajló levélhorgokkal (*33. kép 25*).

Téglalap alakú vereten (veret griffel díszített): Čun149 (Sőtér 1895, 113)

IV.3. Levélhorog- és félpalmettapárok, áthajló- és hasított palmetták

IV.3.1. Egyetlen levélpár

1. típus. Befelé hajló levélpár két, ívével összeérő levélből (*34. kép 1–2*).

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: SzegFB75 (Madaras 1995, 144–145, Pl. 15)

Laposindalevéllel

Lyukvédő vereten: SzoH38 (Kovrig 1975b, 162, Fig. 4); VesJS168 (Rhé – Fettich 1931, 33, Taf. IX, 1–6)

Mellékszíjvereten: BudV15 (Nagy 1998, 192, Taf. 133); HraH155 (Pástor 1971, 134, Obr. 43)

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: JánT1 (Erdélyi 1958, 4, I. t.); NovZ430 (Čilinská 1966, 83–84, Taf. LXIV)

Mellékszíjvereten: NovZ439 (Čilinská 1966, 86, Taf. LXVI)

Levélhoroggal

Síkból kimetszett minta

Lyukvédő vereten: TisM1187 (Garam 1995, 140, Taf. 157); TisM1221 (Garam 1995, 145, Taf. 161)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: Čun6 (Sőtér 1895, 90); OrBó3 (Juhász 1995, 21, Taf. I); OrBó"D" (Juhász 1995, 35, Taf. XV); SzaG375 (Juhász 2004, 57–58, Taf. XLIV); SzegFA2a (Madaras 1995, 53, Pl. 40); SzegFA14 (Madaras 1995, 15, Pl. 2); SzegK53 (Salamon – Sebestyén 1995, 16, Pl. 8); SzékK119 (B. Nagy 2003, 29, 49. kép); SzoH79 (Kovrig 1975b, 178–179, Fig. 8); SzoH90 (Kovrig 1975b, 179, Fig. 10)

Téglalap alakú griffes veret csüngőjén: GyőT545 (Fettich 1943, 32, XXVII. t.); Čun75 (Sőtér 1895, 103)

Mellékszíjvereten: Leo81 (Daim 1987, 245–246, Taf. 81–82);

Téglalap alakú lószerszámveret csüngőjeként: DeNV759 (Eisner 1952, Obr. 81)

1. változat. A két levélhorog pelta alakká olvad össze, fölöttük a tükörtengely két oldalán egy-egy, hozzájuk szervesen nem kapcsolódó laposindalevél lehet (*34. kép 3*).

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: CífPI33 (Čilinská 1975, 82, Obr. 66)

Lyukvédő vereten: Cik548 (Somogyi 1984, 64, 37. t.)

2. változat. A körbe hajló levél szabadon végződő indaszáron. Az inda megtörik, kifelé hajlik a verettest sarkáig (*34. kép 4*).

Lyukvédő vereten: BudV15 (Nagy 1998, 192, Taf. 133); TisM1187 (Garam 1995, 140, Taf. 157)
Mellékszíjvereten: GátV169 (Kada 1906a, 150)

3. változat. Csepp alakú, áttört díszű csüngőben pelta alakba olvadó szárú, összehajló laposindalevélpár (*34. kép 5*).

Síkból kimetszett minta

Téglalap alakú veret csüngőjén: TisM1254 (Garam 1995, 150, Taf. 168)

4. változat. Befelé hajló, V alakba szerkesztett levélhorogpár függőlegesen ismételve (*34. kép 6*).

Propeller alakú övforgón: LukH8 (Kiss 1996a, 108–109, 1. t.)

IV.3.2. Kétlevelű félpalmettával

1. típus. Egymás felé néző félpalmettapár. A félpalmetta rövid, ívelt száron ülő levélhorogból és sarló alakú takarólevélből áll. A tükörtengely érinti a szár végét és a körbe hajló leveleket (*34. kép 7*).

Laposindalevéllel

Síkból kimetszett minta

Tokos nagyszíjvég mellékmezőjében: BudR28 (Nagy 1998, 77, Taf. 73)
Keskeny pajzs alakú veret csüngőjén (veret teste a minta): HraH25 (Pástor 1971, 96–97, Obr. 14)
Lyukvédő vereten: AlT369 (Kovrig 1963, 36, Taf. XXV); BudCs9 (Nagy 1998, 181, Taf. 122); Cik551a (Somogyi 1984, 65, 37. t.); Cik (Somogyi 1984, 67, 44. t.); ČokK57 (Kovrig – Korek 1960, 263–264, Pl. CIII); CsoM15 (Csallány 1941, 171, XLII. t. 11–21); GátV272 (Kada 1908, 335); GyőT690 (Fettich 1943, 36, XXX. t.); GyőT694 (Fettich 1943, 36, XXXI. t.); HalB237 (Török 1998, 40, Taf. 27); HalB283 (Török 1998, 45, Taf. 32); HomH42 (Garam 1975a, 28, Fig. 5); HraH21 (Pástor 1971, 95, Obr. 11); HraH94 (Pástor 1971, 117–118, Obr. 28); HraH95 (Pástor 1971, 118, Obr. 30); KeszS (Lipp 1884, 25, V. t. 120); Kéke226 (Kiss 1977, 57, Pl. XXII); KomL76 (Trugly 1987, 266, Taf. XVIII); KomL153 (Trugly 1993, 216, Taf. LV); KošŠ238 (Budinský-Krička – Točik 1991, 52, Taf. XXXIV); Leo93 (Daim 1987, 250–251, Taf. 94–96); MalIKK22 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 47–49); MinB4 (Szalontai 1995, 189, 8. kép, 12–16); Möd440 (Daim 1977, 14–15); NovZ232 (Čilinská 1966, 48–49, Taf. XLIV); PilB218 (Fettich 1965, 74); SzaG375 (Juhász 2004, 57–58, Taf. XLIV); SzegCsF (Török 1995, Pl. 7, 12–14); SzegFA45 (Madaras 1995, 19, Pl. 8); SzegFA323 (Madaras 1995, 47, Pl. 33); SzegK35 (Salamon – Sebestyén 1995, 14, Pl. 5); SzegM42 (Salamon 1995, 115, Pl. 4); SzenK117 (Korek 1943–44, 16–17, XII. t.); SzékK119 (B. Nagy 2003, 29, 49. kép); SzoH79 (Kovrig 1975b, 178–179, Fig. 8); TisM1236 (Garam 1995, 148, Taf. 164); ZáhB113 (Kraskovská 1972, 28–29, Obr. 3–6)
Mellékszíjvereten: BudCs9 (Nagy 1998, 181, Taf. 122); ČelC22 (Bunardžić 1980, t. XI); KomL87 (Trugly 1987, 272, Taf. XXIX); MajM4 (Kiss 1974, 133, Fig. 20); Möd440 (Daim 1977, 14–15); NovZ439 (Čilinská 1966, 86, Taf. LXVI); Osi (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 112); SzaRV (MRT 8, 467, 53. t. 10–24); SzaG375 (Juhász 2004, 57–58, Taf. XLIV); SzenL6 (Csallány 1906; Fettich 1937a, 21–24, III. t.); VesJS168 (Rhé – Fettich 1931, 33, Taf. IX, 1–6); Zwö43 (Lippert 1969, 132, Taf. 18); Žel58 (Čilinská 1973, 44, Taf. XI)
Csaton (egytagú, trapéz alakú karikájú): PilB133 (Fettich 1965, 50, Abb. 81, 1–10)

Körbe hajló, húsos levéllel (*34. kép 8*).

Lyukvédő vereten: HomH60 (Garam 1975a, 29, Fig. 7); ZamR1918a (Bárdos – Garam 2014, Taf. 204)

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: TisM175 (Garam 1995, 28, Taf. 72);
Lyukvédő vereten: PilB192 (Fettich 1965, 65); PilB(1938) (Fettich 1965, 11); TápK (Lőrinczy – Szalontai 1993, VIII. t. 10)

1. változat. Rövid, egyenes alapról felfelé növő, befelé hajló félpalmettapár. A sarló alakban ívelt takarólevelek hegye egymáshoz ér a tükörtengelyen.

Laposindalevéllel

Széles pajzs alakú vereten: SzePB (MRT 7, 39. t. 14–25)

2. típus. Hasított palmetta kétlevelű félpalmettapárból.

Laposindalevéllel (*34. kép 9*).

Síkminta

Mellékszíjvereten: OrBé142 (Juhász 1995, 88, Taf. XXII); OrBé150 (Juhász 1995, 89–90, Taf. XXIII); SzebI290 (Garam 1975b, 88–89, Fig. 20); Žel485 (Čilinská 1973, 122, Taf. LXXXI)

3. típus. A tükörtengely felé hajló, akantuszleveles félpalmettapár (*34. kép 10*).

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: OdžIV9 (Karmanski 1975a, 18, Tab. XI)

Síkminta

Csaton: Szár (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép)

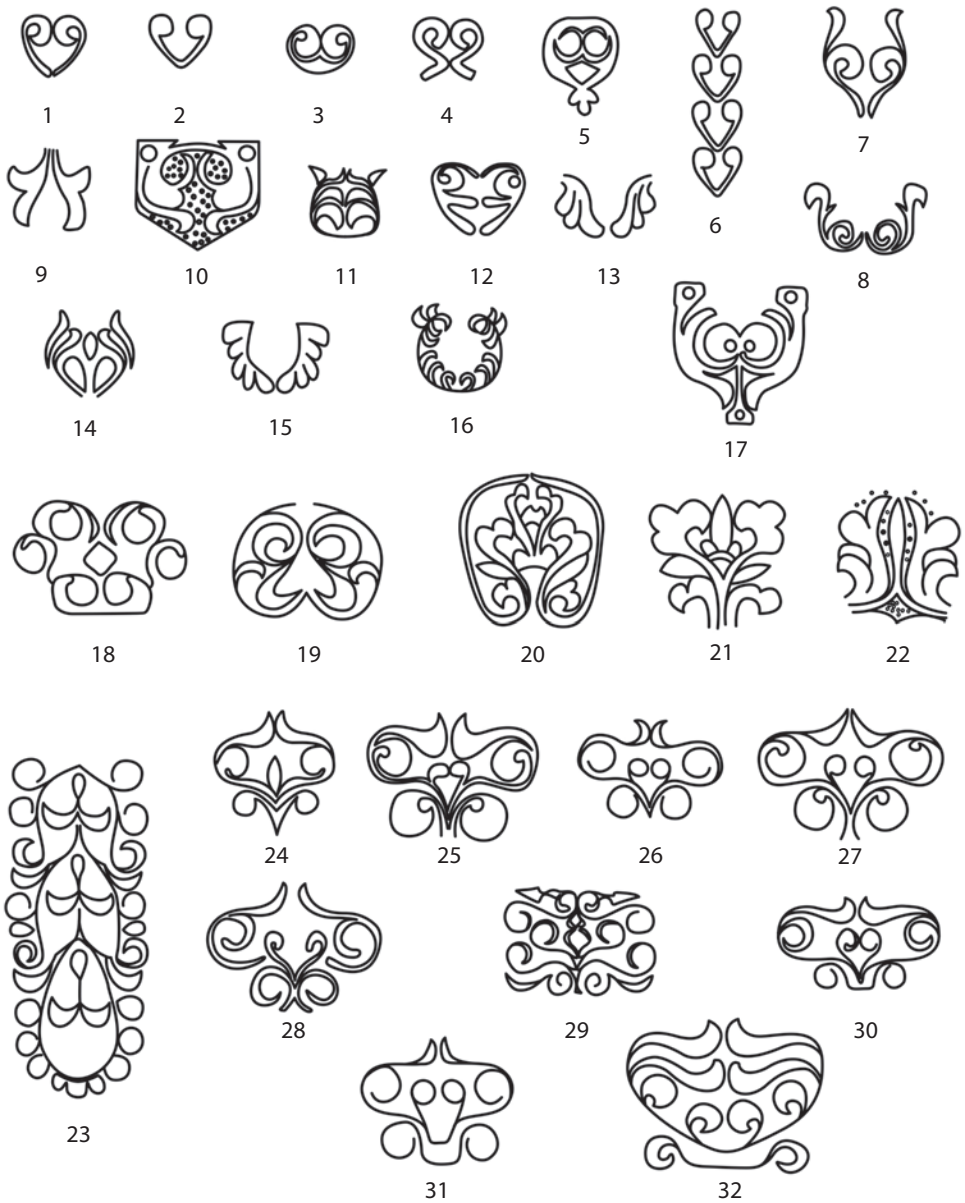

34. kép IV.3.2–4. szakasz. Hasított palmettákon alapuló minták

IV.3.3. Háromlevelű félpalmettával

1. típus. Egy tőből csüngő, háromlevelű félpalmettapár. A sarló alakú levelek gerince a tükörtengely felé néz, hegyük összeér a tükörtengelyen (*34. kép 11–12*).

Körbe hajló, húsos levéllel

Lyukvédő vereten: BalTS"D" (Németh 1969, 160)

Mellékszíjvereten: RegK62 (Kiss 1984b, 132, 66. t.)

Csepp alakú levelekkel

Síkminta (*34. kép 13*).

Mellékszíjvereten: MosK"G" (közöletlen); OrBé142 (Juhász 1995, 88, Taf. XXII); OrBé150 (Juhász 1995, 89–90, Taf. XXIII)

2. típus. Csepp alakú levélpárból és azt takaró, kettős, líra alakba hajló levélpárból álló hasított palmetta. A palmetta belsejében a levelek közötti helyet csepp alakú csap tölti ki (*34. kép 14*).

Lyukvédő vereten: KomL87 (Trugly 1987, 272, Taf. XXIX)

IV.3.4. Összetett, leveles mintában

1. típus. Hatlevelű, hasított palmetta geometrizált változata. A laposindalevelek a felszínbe mélyülő lyukkal osztottak (*34. kép 17*).

Síkból kimetszett minta

Lyukvédő vereten: Erz„e" (Hampel 1905, 333, Taf. 254)

2. típus. Homorú gerincükkel egymás felé néző, hegyükkel a tükörtengelyen összeérő akantuszlevélpár (*34. kép 15*).

Lyukvédő vereten: DévK1 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 3); TisM406 (Garam 1995, 56, Taf. 88)

3. típus. Folyamatos ívet alkotó szár, a körív belseje felé néző, sűrűn álló, ívelt levélkékkel (*34. kép 16*).

Lyukvédő vereten: TisM330 (Garam 1995, 47, Taf. 84)

4. típus. Felfelé hajló, medalionba záródó, hullámzó levelesindapár alkotta palmetta. A szárak két oldalán száranként három-három darab levél van, a palmetta belsejében volutakehelyben rombusz alakú csap ül.

Laposindalevéllel (*34. kép 18*).

Széles pajzs alakú vereten: ÜlID170 (Horváth 1935, 23, XVII. t. 17–18)

5. típus. Felfelé, medalionba hajló indapár végén csüngő félpalmetták, a félpalmettákkal a szár belső ívéről eredő levél néz szembe.

Laposindalevéllel (*34. kép 19*).

Széles pajzs alakú vereten (veret gyöngyözött kerettel): BudR14 (Nagy 1998, 73, Taf. 58); BudR20 (Nagy 1998, 75, Taf. 62)

Körbe hajló, húsos levéllel

Széles pajzs alakú vereten: GátV2 (Kada 1905, 364); ZamR2343 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 244)

6. típus. Hasított, illetve összekötött palmettaváltozatok. Háromlevelű félpalmettapárt különböző elemek kötik össze. Minden eset síkminta.

1. változat. Az összekötő tag akantuszlevélpár közé illesztett kis levélseprő (*34. kép 20*).

Széles pajzs alakú lószerszámvereten: KomH24 (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20)

2. változat. Az összekötő tag alacsony íven ülő, hármas levélseprő (*34. kép 21*).

Széles pajzs alakú lószerszámvereten: KomH24 (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20); KomL1 (Trugly 1987, 253, Taf. I)

Lószerszám szíjvégén: KomL1 (Trugly 1987, 253, Taf. I)

3. változat. Az összekötő tag hosszúkás, hegyes levél (*34. kép 22*)
Széles pajzs alakú lószerszámvereten: KomH24 (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20)

7. típus. Egymásból csüngő hasított palmetták, közükből volutapárok csüngenek. Körbe hajló levélhorgokkal és rövid, ívelt levelekkel (*34. kép 23*).
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (rögzítőfül gyöngyözött): KunF59 (Lezsák 2008, 52)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: KunF59 (Lezsák 2008, 52)

8. típus. Hasított palmettán alapuló összetett palmetták.

8.1. típus. Volutakehelyben ülő, a palmetta belseje felé fordított félpalmettákból álló hasított palmetta (*34. kép 19–27*).
1. változat. A kétlevelű félpalmettapár szárainak tövében befelé néző kis levélpár ül. Laposindalevelekkel (*34. kép 25–28, 30–31*).
Széles pajzs alakú vereten (veret karéjos kerettel): KiVár204 (Horváth 1935, 53, XXXIV. T. 1–9); Möd (Schwammenhöfer 1976, 15);
Körbe hajló, húsos levéllel
Széles pajzs alakú vereten (veret karéjos kerettel): KiskH139 (Garam 1979, 29, Taf. 22); MosK (közöletlen MNM)
Széles pajzs alakú vereten: DévK66 (Kovrig 1975a, 135, Fig. 7); DeNV585 (Eisner 1952, Obr. 74); Ger109 (Kiss 1984a, 110, 50. t.); KecH26 (Cs. Sós 1958, 8, VII. T. 5); Kesz (Lipp 1884, 25, V. t. 127); NovZ503 (Čilinská 1966, 97–98, Taf. LXXIV); ÖcsB59 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–14); ÖcsB59 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–14); SzegÚ (Lőrinczy – Szalontai 1993, VI. t. 2–4)
1.1. változat. A hatlevelű hasított palmettává redukált alapszerkezet a fölé illesztett S alakú indapárral komplex palmettává alakítva. Keskeny levélhorgokkal (*34. kép 29*).
Vadkanfejes kisszíjvég mellékmezőjében: Báta (Heinrich-Tamaska 2005, Abb. 1)
2. változat. Két, befelé fordított félpalmettából álló nyolclevelű, hasított palmetta (*34. kép 32*).
Síkból kimetszett minta
Széles pajzs alakú vereten: SajH (Végh 1963, 17–19, II–III. t.)

8.2. típus. Hasított palmetta, a befelé fordított félpalmettapár közé illesztett csappal.
1. változat. A kétlevelű félpalmetta szárai közül hegyes csap nő. Laposindalevelekkel (*34. kép 24*).
Széles pajzs alakú vereten: AlT267 (Kovrig 1963, 30, Taf. XX); ÁpÜr20 (Bóna 1957, 158, XXXV. t.); ÁpÜr53 (Bóna 1957, 160, XXXIX. t.); BalTS"C" (Németh 1969, 160); VisK1 (Török 1975d, 324, Fig. 2)
1.1. változat. A törzset széltében vágó rombusz (félreértett kehely?) tagolja. Háromlevelű félpalmettákkal, áttört felületű, éles gerincű, húsos levelekkel (*35. kép 1*).
Széles pajzs alakú vereten (gyöngysorkerettel): DeNV104 (Eisner 1952, Obr. 15); KiVár150 (Horváth 1935, 46, XXX. T. 1–16); WiUV (Daim 1979, 62–66, Taf. 4–5)
1.2. változat. A hasított palmetta stilizált kehelyből vagy bőségszaruból hajlik szét. A két félpalmetta közötti helyet tagolt „korona" tölti ki. Éles gerincű, húsos levelekkel (*35. kép 2*).
Széles pajzs alakú vereten: KunF20 (Lezsák 2008, 52)
2. változat. Mint az 1. változat, de a félpalmettapár közé egyszerű, nyíl alakú csap ékelődik. Levélhorgokkal (*35. kép 3–4*).
Széles pajzs alakú vereten: Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26)
Csaton: WiUV (Daim 1979, 62–66, Taf. 4–5)
3. változat. Törzs köré szerkesztett, a típussal megegyező levél-, illetve félpalmettakiosztású egyedi palmettafa, a törzsön a palmetták leágazása alatt kis laposindalevélpár helyezkedik el, a törzs vége hármaslevéllé bomlik szét. Lyukkal osztott felületű laposindalevelekkel (*35. kép 5*).
Síkból kimetszett minta
Széles pajzs alakú vereten: KeszV (Lipp 1884, 23, IV. t. 69)

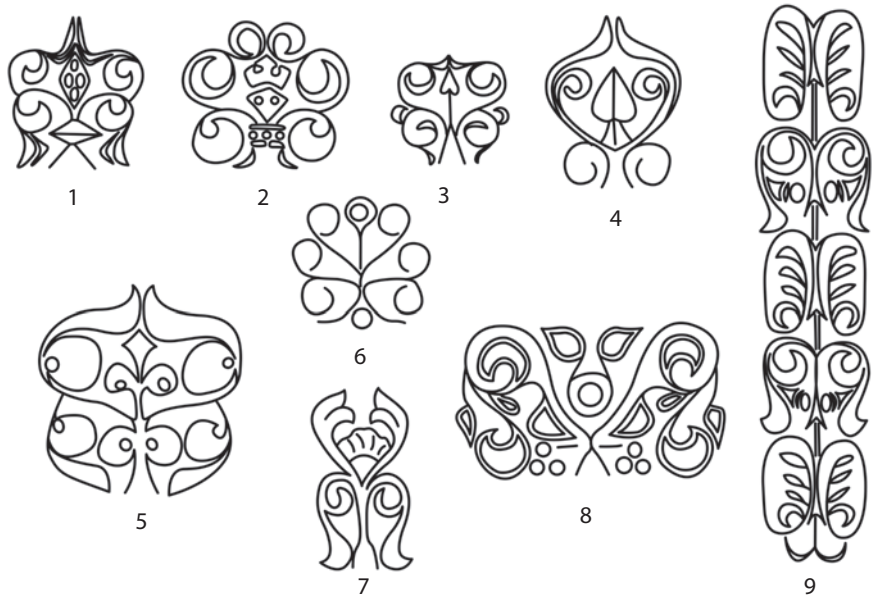

35. kép 1–8: IV.3.4. szakasz. Hasított palmettán alapuló palmetták; 9: IV.5.3. szakasz, 15. típus: palmettafa

4. változat. Hétlevelű palmetta, levelei éles levélhorgok (*35. kép 6*).
Széles pajzs alakú vereten: ÜlID174 (Horváth 1935, 23, X. t. 27–42)

8.3. típus. Líra alakú palmettán ülő félpalmettapár, illetve törzsre ültetett hasított palmetta. A felfelé néző félpalmettapárt háromtagú levélseprő köti össze (*35. kép 7*).
Csaton: Tdrzs2 (Kovrig 1975b, 212, Fig. 3)
Keskeny pajzs alakú vereten: OdžV8 (Karmanski 1975b, 10, Tab. VII, 1–3)

8.4. típus. Áttört lemezű laposinda- és borostyánleveles, stilizált fürtös félpalmettapár hasított palmettában egyesítve. A két félpalmetta kívül a palmetta tövéig hajlik le (*35. kép 8*).
Téglalap alakú vereten: MárCs"B" (Hampel 1905, 105–108, Taf. 85)

9. típus. Volutapáron ülő levélseprőt líra alakban körbefogó leveles szárak.

9.1. típus. Indavirágot vagy ahhoz hasonló egyszerű palmettát két oldalról keretező, befelé hajló félpalmettapár. A félpalmetták és a virágzó palmetta kialakításától függő változatokkal.

1. változat. A záró levelek és az indavirág között négyágú tag (valószínűleg kereszt) ül. Áttört felületű laposindalevelekkel (*36. kép 2*).
Széles pajzs alakú vereten: HalB184 (Török 1998, 35, Taf.18); HalB189 (Török 1998, 35, Taf. 22)

1.1. változat. Mellékszíjvereten a veret méretéhez redukált egyetlen félpalmettapárral. Laposindalevelekkel (*36. kép 2*).
Mellékszíjvereten: Leo93 (Daim 1987, 250–251, Taf. 94–96)

2. változat. A belső „virágot" tagolt, rövid törzs helyettesíti, rajta kétoldalt két-két kör alakú levélke van. Laposindalevelekben végződő, levélfelszínen lévő lyukakkal osztott felületű pálcikaindákkal (*36. kép 1*).
Síkból kimetszett minta
Lyukvédő vereten: SzegM318 (Salamon 1995, 136–137, Pl. 25); TisM1221 (Garam 1995, 145, Taf. 161)

3. változat. A palmetta belsejében alacsony törzsön ülő hármaslevél. A száron az 1.1. változathoz képest egy lefelé hajló levéllel több van, az utolsó levél nyújtott, sarló alakú. Pálcikaindalevelekkel (*36. kép 3*).

Széles pajzs alakú vereten: TisM1141 (Garam 1995, 134, Taf. 152)

4. változat. A szárakról befelé két éles, ívelt levél ered. A felső, sarló alakú levélpár a palmetta centrumában ülő „indavirág" fölött összeér a tükörtengelyen (*36. kép 4*).

Széles pajzs alakú vereten: SzenN217 (Csallány 1962, 476, Taf. XXIX)

9.2. típus. A palmetta centrumában lévő volutakelyhen ülő levélseprőt övező indaszárról a palmetta belsejébe és kifelé is erednek levelek (*36. kép 5*).

Széles pajzs alakú vereten: CsoM16 (Csallány 1941, 171, XLIII. t.); ZamR1895 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 199)

1. változat. A szárak végéből befelé sarló alakú levél, kifelé kétlevelű félpalmetta ágazik el. A két félpalmetta összeér az indavirág fölött (*36. kép 6*).

Széles pajzs alakú vereten: GyőT270 (Fettich 1943, 24, XX. T. 16–20)

10.1. típus. Széthajló akantuszlevélpár között függőlegesen száron hármaslevél áll. Az akantusz volutapár leveleinek külső végén függőleges szárakon befelé, a hármaslevél felé félpalmettapár hajlik. Kis, gerezd alakú levélkékkel és akantuszlevelekkel, geometrikus szerkesztés (*36. kép 7*).

Csaton: CsoM16 (Csallány 1941, 171, XLIII. t.); SzenN217 (Csallány 1962, 476, Taf. XXIX)

1. változat. A tárgy kis mérete miatt redukált formában, a fentivel megegyező minta (*36. kép 8*).

Lyukvédő vereten: SzőBK19 (Korek 1945, 109, X. t.)

10.2. típus. Akantuszleveles volutapáron ülő, befelé néző félpalmettapárból álló hasított palmetta. A félpalmetták két-két, éles gerincű, gerezd alakú levelekből összeállított háromlevelű félpalmettára bonthatók (*36. kép 9*).

Széles pajzs alakú vereten: SzegK124 (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 18)

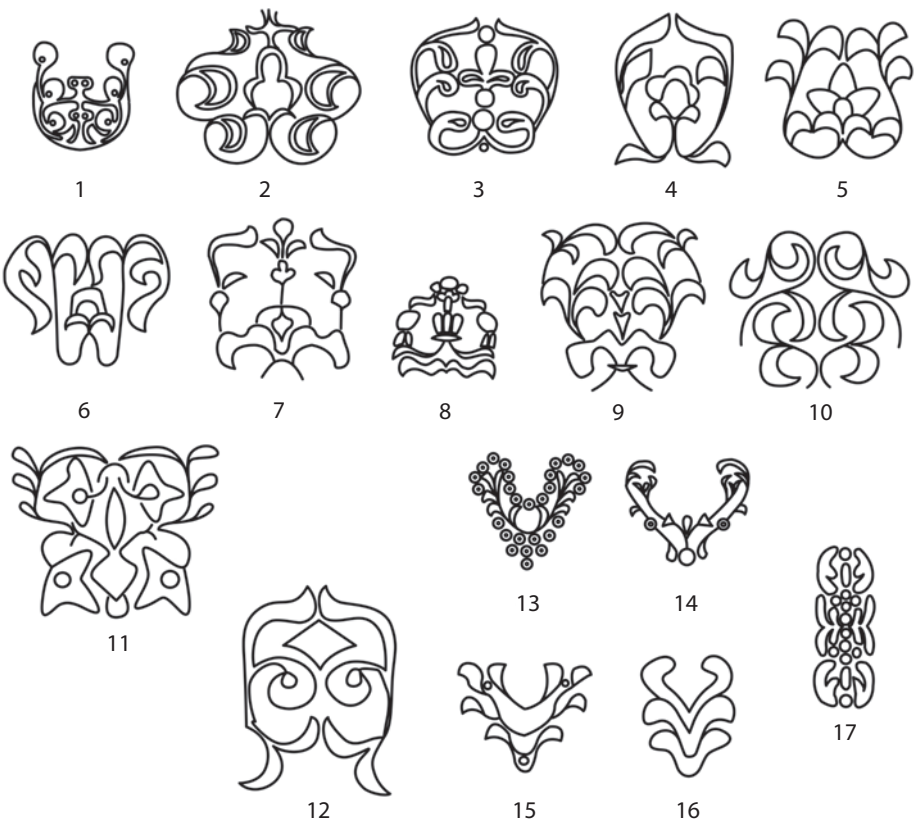

36. kép IV.3.4. szakasz. Hasított palmettán alapuló palmetták

10.3. típus. Szabadon végződő indaszáron ülő, két- és háromlevelű félpalmettákból álló leveles minta. A kifelé néző kétlevelű párra ráborul felülről, kívülről a háromlevelű pár. Húsos, ívelt levelekkel (*36. kép 10*).

Széles pajzs alakú vereten: ZáhB83 (Kraskovská 1972, 24–25, Obr. 24. 4)

11. típus. Közös tőből induló, megtörő indapár, végükből kifelé, felfelé és lefelé hajló két-két indaág ered. Lefelé néző rövid, ívelt indaszakaszon és felfelé, majd középre visszahajló hosszabb indán kerek középű, háromszirmú virág van. A felső, leveles szárpár összeér, szalagcsomó tartja össze (*36. kép 11*).

Trapéz alakú, merevcsüngős lószerszámvereten: Kesz (Lipp 1884, 26, VI. t. 145); ŽitT"A" (Budinský-Krička 1956, 6, Tab. IX)

12. típus. Tengelyesen tükrösen elhelyezett, mindkét végükön kétlevelű félpalmettában végződő indapár. Az első félpalmettapár laposinda- és sarló alakú levélből áll, a két, az ornamens tükörtengelyén összeérő laposindalevélen rombusz alakú csap ül, hármaslevéllé alakítva a palmetta belsejét. A második félpalmettapár sarló alakú, keskeny levelekből áll (*36. kép 12*).

Csaton: KecH85 (Cs. Sós 1958, 13, XVII. T. 2)

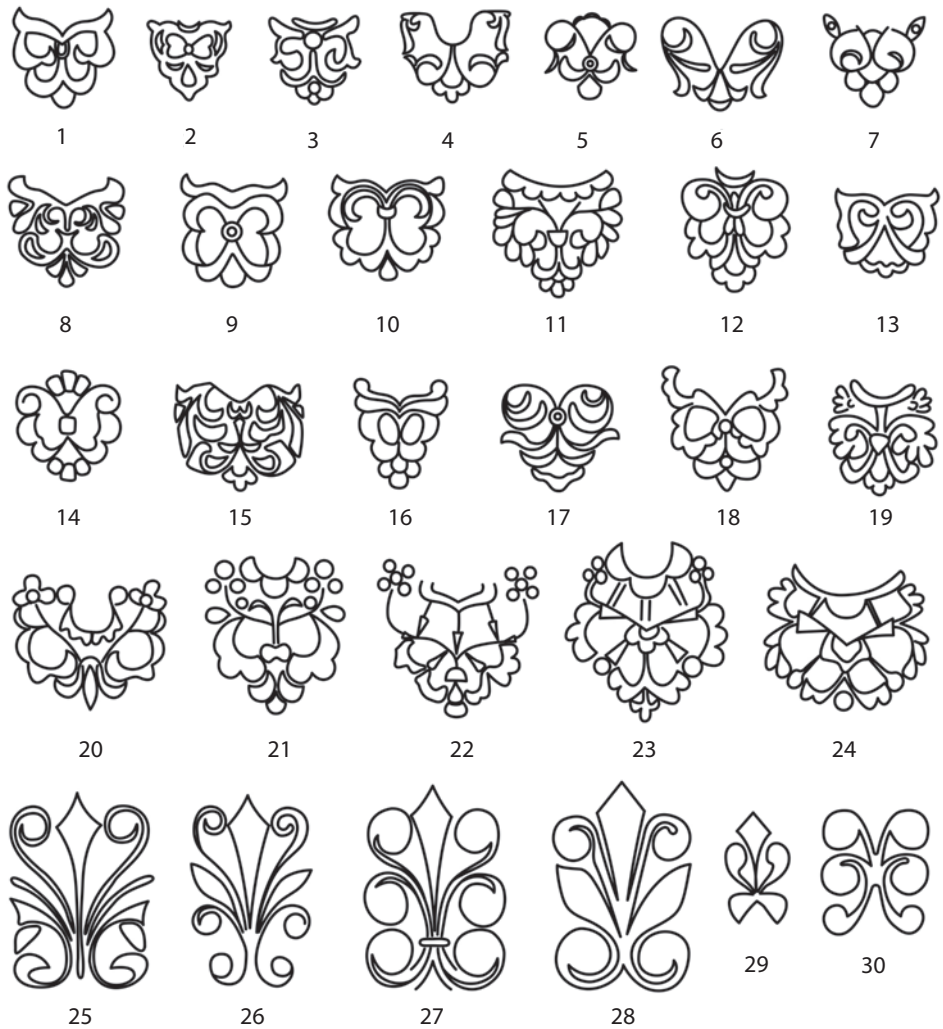

37. kép IV.4.1. szakasz, 1–2. típus. Csomózott, liliom jellegű palmetták

13. típus. Tengelyesen szimmetrikusan felhajló, ívelt indaszár. A hullámzó szárakon kis, ívelt, éles gerincű levelek ülnek.

1. változat. Gömbcsoportokkal körbevett stilizált palmetta (*36. kép 13*).

Lyukvédő vereten: BiaBp264 (Simon 1993, 14. kép 3); DunT41 (Cs. Sós 1966/67, 106, 47. ábra); KomL121 (Trugly 1993, 203, Taf. XXVII); SzegÖ (Pulszky 1881, 153–154)

2. változat. A levelek két száron helyezkednek el. A belső, egy tőből felfelé ágazó szárakat két, különálló szár öleli körbe. A belső szárak között csepp alakú csap ül (*36. kép 14*).

Lyukvédő vereten: Vrbi (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 30)

3. változat. Három elemből álló leveles ornamens. Egy alsó és egy felső levélpár között felfelé hajló, a szár végén két-két levelet hordozó inda van. Kis, karéjos levélkékkel (*36. kép 15*).

Lyukvédő vereten: NovZ98 (Čilinská 1966, 25, Taf. XXVIII); ÜlID150 (Horváth 1935, 21, IX. t. 1–15);

4. változat. Erősen geometrizált, sematikus változat (*36. kép 16*).

Lyukvédő vereten: Bern34 (Kraskovská 1962, 432, Tab. VIII); Edel22 (Sőtér 1898, 200–201); Edel22 (Sőtér 1898, 200–201); Edel181 (Sőtér 1898, III. t. 10); GátV266 (Kada 1908, 334); GyőT740 (Fettich 1943, 38, XXVIII. t. 18–21); GyőT838 (Fettich 1943, 42, XXXIII. t.); Kesz (Lipp 1884, 24, IV. t. 77); KomL9 (Trugly 1987, 253–254, Taf. II); KomL71 (Trugly 1987, 264, Taf. XV); KunF20 (Lezsák 2008, 52); LadF (H. Tóth 1992, 51–52, 8. t.); Leo69 (Daim 1987, 240, Taf. 63–65); MinB1 (Szalontai 1995, 189, 6. kép, 1–8); MisA1 (Lovász 1992, 87, 1. t.); OrBó59 (Juhász 1995, 24–25, Taf. IV); RákK62 (Madaras 1979–80, 145, VI. t.); SânM (Mare 2004, 203, Pl. XLI); ŽitT10 (Budinský-Krička 1956, 16, Tab. XVII)

Mellékszívvereten: ÁrK56 (Kralovánszky 1994, 44, 7. kép); Edel(1886) (Sőtér 1898, IV. t. 19); KomL9 (Trugly 1987, 253–254, Taf. II); Žel363 (Čilinská 1973, 100, Taf. LX)

14. típus. A minta szimmetriatengelyén végigfutó gömbsor két oldalára és végeire illesztett félpalmetták. A tengely két végpontjáról induló kétlevelű félpalmetták a tengely közepéről szétágazó kettős levélpárt fogják közre (*36. kép 17*).

Rögzítőfüles-kétlapos kisszívvégen: KomL12 (Trugly 1987, 254, Taf. III)

IV.4. Liliom jellegű mintaszerkesztések: florálgeometrikus csomózott palmetták

IV.4.1. Liliom jellegű, florálgeometrikus összetett palmetták és palmettafák

1. típus. Csomóból szétágazó, két- vagy háromlevelű félpalmettapárral szemben a csomóból hármaslevél vagy volutapárból csüngő levélseprő ered. Altípusok a félpalmetták alakja és száma alapján.

1.1. típus. A csomó fölött kétlevelű félpalmettákkal, a csüngő palmetta hármaslevél vagy volutapáron ülő levélseprő (*37. kép 1–4*).

Lyukvédő vereten: BalTS"A" (Németh 1969, 160); BélCs102 (MRT 10, 111. t.); Čun19 (Sőtér 1895, 92); Čun92 (Sőtér 1895, 104); DunT8 (Cs. Sós 1966/67, 91, 44–45. ábra); Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 249, Abb. 15); KomH2 (Čilinská 1982, 356, Tab. XII, 1–2); KunF52 (Lezsák 2008, 52); MisA1 (Lovász 1992, 87, 1. t.); NovZ463 (Čilinská 1966, 90, Taf. LXIX); OdžIV18 (Karmanski 1975a, 20, Tab. XIX); OrBó31 (Juhász 1995, 22–23, Taf. II); SzebI29 (Garam 1975b, 77, Fig. 4); SzebI97 (Garam 1975b, 80, Fig. 8); SzegFA70 (Madaras 1995, 22, Pl. 12); SzegK38 (Salamon – Sebestyén 1995, 14, Pl. 5); SzenL21 (Csallány 1906, 297); SzenL40 (Csallány 1906, 298); SzenN217 (Csallány 1962, 476, Taf. XXIX); TisM513 (Garam 1995, 69, Taf. 99); TisM1254 (Garam 1995, 150, Taf. 168); ÜlIIV108 (Cs. Sós 1955, 202, LXVIII); Vasa (Heinrich-Tamaska 2005, 245, Abb. 7); VrbP64 (Nagy 1971, 202. Tab. XIV); ZamR2271 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 233); ZamR2286 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 235)

Mellékszíjvereten: BalTS"C" (Németh 1969, 160); DunT8 (Cs. Sós 1966/67, 91, 44–45. ábra); GátV142 (Kada 1906a, 143); GyőT188 (Fettich 1943, 21, XX. T. 21–31); HalB227 (Török 1998, 39, Taf. 25); HalB237 (Török 1998, 40, Taf. 27); JánT3 (Erdélyi 1958, 4–5, III. t.); KecH80 (Cs. Sós 1958, 12, XII. T. 9); KecH84 (Cs. Sós 1958, 12–13, XIV. T. 4); KecH85 (Cs. Sós 1958, 13, XVII. T. 2); KunF52 (Lezsák 2008, 52); Leo119 (Daim 1987, 259–260, Taf. 113–116); MosK213 (közöletlen MNM); MosK259 (közöletlen, MNM); MosK (közöletlen); NovZ430 (Čilinská 1966, 83–84, Taf. LXIV); OdžIV15 (Karmanski 1975a, 19, Tab. XVI); OdžIV18 (Karmanski 1975a, 20, Tab. XIX); PilB222 (Fettich 1965, 75); RegK12 (Kiss 1984b, 129, 56. t.); SzaG158 (Juhász 2004, 31, Taf. XXI); SzebI11 (Garam 1975b, 76, Fig. 3); SzebI29 (Garam 1975b, 77, Fig. 4); SzebI97 (Garam 1975b, 80, Fig. 8); SzebI100 (Garam 1975b, 80, Fig. 8); SzegK (Salamon – Sebestyén 1995, 40, Pl. 39); SzegM337 (Salamon 1995, 138, Pl. 24); SzékK491 (B. Nagy 2003, 64–65, 175. kép); SzenK143 (Korek 1943–44, 19–20, XVI. T. 1–26); SzenK330 (Korek 1943–44, 39, XXXII. T. 1–26); Vasa"C" (Heinrich-Tamaska 2005, 244, Abb. 6); VisK27 (Török 1975d, 333, Fig. 3); ZamR1660 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 183)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: SzebI100 (Garam 1975b, 80, Fig. 8)

1. változat. A felső félpalmettapár variánsa (*37. kép 5–7*).

Mellékszíjvereten: OdžIV9 (Karmanski 1975a, 18, Tab. XI); RákK30 (Madaras 1979–80, 143, III. t.); ÜlID142 (Horváth 1935, 20, VII. t. 16–21)

2. változat. Felbontott felső félpalmettákkal (*37. kép 8*).

Lyukvédő vereten: NovZ512 (Čilinská 1966, 100, Taf. LXXVI); ZáhB140 (Kraskovská 1972, 32–33, Obr. 34, 1–2)

1.2. típus. Akantuszleveles félpalmettákkal (*37. kép 9–10, 18*).

Lyukvédő vereten: HódTv (Tergina 1894, 207); HraH93 (Pástor 1971, 116, Obr. 27); SzegK124 (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 18); SzenK143 (Korek 1943–44, 19–20, XVI. T. 1–26); SzékK491 (B. Nagy 2003, 64–65, 175. kép); ZamR1660 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 183)

Mellékszíjvereten: HraH93 (Pástor 1971, 116, Obr. 27); Leo129 (Daim 1987, 263, Taf. 123–126); SzegK124 (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 18)

1. változat. Csomóból széthajló többosztatú levélpár/akantuszlevélpár. A levélpár vége visszahajlik a csomóig, amely alól rövid száron volutapár közül hármas levélseprő csüng (*37. kép 11*).

Lyukvédő vereten: Krun (Fettich 1937a, CI. t.)

2. változat. A volutapár belső, összeérő vége levélhorogba hajlik (*37. kép 12*).

Lyukvédő vereten: MezK5 (MRT 10, 119. t. 1–8)

3. változat. A csomó helyén a felső félpalmettapárhoz kapcsolódó levélhorgokkal (*37. kép 13*).

Lyukvédő vereten: BudRL1 (Nagy 1998, 57, Taf. 47); Kesz (Lipp 1884, 24, V. t. 96); Zwö24 (Lippert 1969, 129, Taf. 10)

Mellékszíjvereten: JánT3 (Erdélyi 1958, 4–5, III. t.); KecH14 (Cs. Sós 1958, 6, V. T. 6); Zwö24 (Lippert 1969, 129, Taf. 10)

4. változat. A széthajló volutapár közét alul és felül is hármas levélseprő fedi (*37. kép 14*).

Mellékszíjvereten: ZamR805 (Bárdos – Garam 2009, 111, Taf. 98)

5. változat. Háromlevelű félpalmettákkal. Akantuszlevéllel és kis, keskeny, éles gerincű levélkékkel (*37. kép 15*).

Lyukvédő vereten: Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 248, Abb. 13)

6. változat. Az alaptípus fölött még egy, felfelé ívelt levélpár nő, a palmetta alól hármas levélseprő csüng (*37. kép 16*).

Mellékszíjvereten: NovZ387 (Čilinská 1966, 76, Taf. LIX)

7. változat. A felső félpalmettapár két, szétnyíló akantuszfélpalmettára bomlik, a palmetta alól rövid száron hármaslevél csüng (*37. kép 17*).

Lyukvédő vereten: ŽitT31 (Budinský-Krička 1956, 31–32, Tab. XXX)

1.3. típus. Az alaptípus stilizált szőlőfürtökkel és nyélen ülő szemekkel kiegészített esetei (*37. kép 18–24*).

Lyukvédő vereten: BélCs36 (MRT 10, 106. t.); Ege (Riegl – Zimmermann 1923, Taf XXI, 1–4); Ism (Heinrich-Tamaska 2005, Abb. 14); KölFB402 (Kiss 2001, 127, Taf. 78); SzebI335 (Garam 1975b, 90–91, Fig. 23); SzegK124 (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 18); ZalL235 (Szőke 2002, 81, 7a kép); ZamR2295 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 240); ZamR2353 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 245)

Mellékszíjvereten: KomL85 (Trugly 1987, 271, Taf. XXVI)

2. típus. Mindkét végükön levélben végződő indaszárakból szerkesztett, szalaggal átfogott palmettacsokrok („Micheldorf-Skalistoe típus") (*37. kép 25–28*).

Laposindalevéllel

Csaton: Čat74 (Hanuliak – Zábojnik 1982, Tab. I, 4–15); ŽitT26

Körbe hajló levélhorgokkal

Csaton: Hol619 (Točik 1968, 95, Taf. LXXV, 39–40); MichK1 (Tovornik 1985, 213–214, Taf. 6–7); SzegK18 (Salamon – Sebestyén 1995, 12, Pl. 3)

1. változat. Egyszerűsített, gyenge rajzolatú minta, a középső, lándzsa alakú levelet egyetlen laposindalevélpár fogja közre (*37. kép 29*).

Egytagú csaton (trapéz alakú karikával): GyőT119 (Fettich 1943, 18, XX. T. 1–10)

2. változat. A főtípussal megegyező levélelrendezés, de a középső, deltoid alakú levél hiányzik. Az alsó, felfelé hajló levelek szára hosszabb (*37. kép 30*).

Széles pajzs alakú vereten: MecsH"A" (Kiss 1974, 136, Fig. 20)

3. típus. Liliom jellegű palmettákon alapuló rendszerű palmettafák.

3.1. típus. Az 1. típusnak megfelelő, liliom jellegű palmetta akantusz- és sarló alakú levelekkel, a félpalmetták közül növő rövid törzsön a csomó és a félpalmettapár ismétlődik (*38. kép 1*).

Csaton (karéjos kerettel, két ciklusból): GyőT838 (Fettich 1943, 42, XXXIII. t.)

Keskeny pajzs alakú vereten: NovZ439 (Čilinská 1966, 86, Taf. LXVI)

3.2. típus. Csomóval összefogott akantuszleveles félpalmettapárok geometrikus ráccsá váló vertikális többszörözése (*38. kép 2*).

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (négy ciklus, keret rovátkolt, rögzítőfül gyöngyözött): Čun92 (Sőtér 1895, 104); NovZ176 (Čilinská 1966, 37–38, Taf. XXXVI)

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (öt ciklus, mintatér karéjos kerettel, rögzítőfül gyöngyözött): DunT8 (Cs. Sós 1966/67, 91, 44–45. ábra)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (gyenge rajzolatú, rögzítőfül tarajos állatfejes): NovZ463 (Čilinská 1966, 90, Taf. LXIX)

Csaton (egy ciklus, mintatér karéjos kerettel): DunT8 (Cs. Sós 1966/67, 91, 44–45. ábra)

Keskeny pajzs alakú vereten: NovZ176 (Čilinská 1966, 37–38, Taf. XXXVI)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen: NovZ176 (Čilinská 1966, 37–38, Taf. XXXVI)

Széles pajzs alakú lószerszámvereten (egy ciklus): KomH6 (Čilinská 1982, 358, Tab. XII, 15–18)

1. változat. Zömökebb ciklusok, a felfelé növő, széthajló levélpár nem minden esetben van meg. A csomó fölött széthajló félpalmettapárok közét fedheti háromtagú levélseprő (*38. kép 3–4*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (gyöngyözött rögzítőfüllel és kettős rovátkolt/gyöngyözött peremmel): ÁtoB1 (Fettich 1937a, IX. t. 1–18); SzenN133 (Schupiter 1929, 260, 132. kép); Čun25 (Sőtér 1895, 94); GyőÚ (Fettich 1943, 4, V. t. 4); OdžV 1 (Karmanski 1975b, 9, Tab. I); PilB(1938) (Fettich 1965, 11)

Csaton: HorÖ5 (Kárász 1894, 198, 202); SajH (Végh 1963, 17–19, II–III. t.)

Keskeny pajzs alakú vereten: Čun44 (Sőtér 1895, 98)

Széles pajzs alakú vereten: BudN22 (Nagy 1998, 110, Taf. 87)

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: BudN22 (Nagy 1998, 110, Taf. 87); DunT42 (Cs. Sós 1966/67, 101, 48–49. ábra)

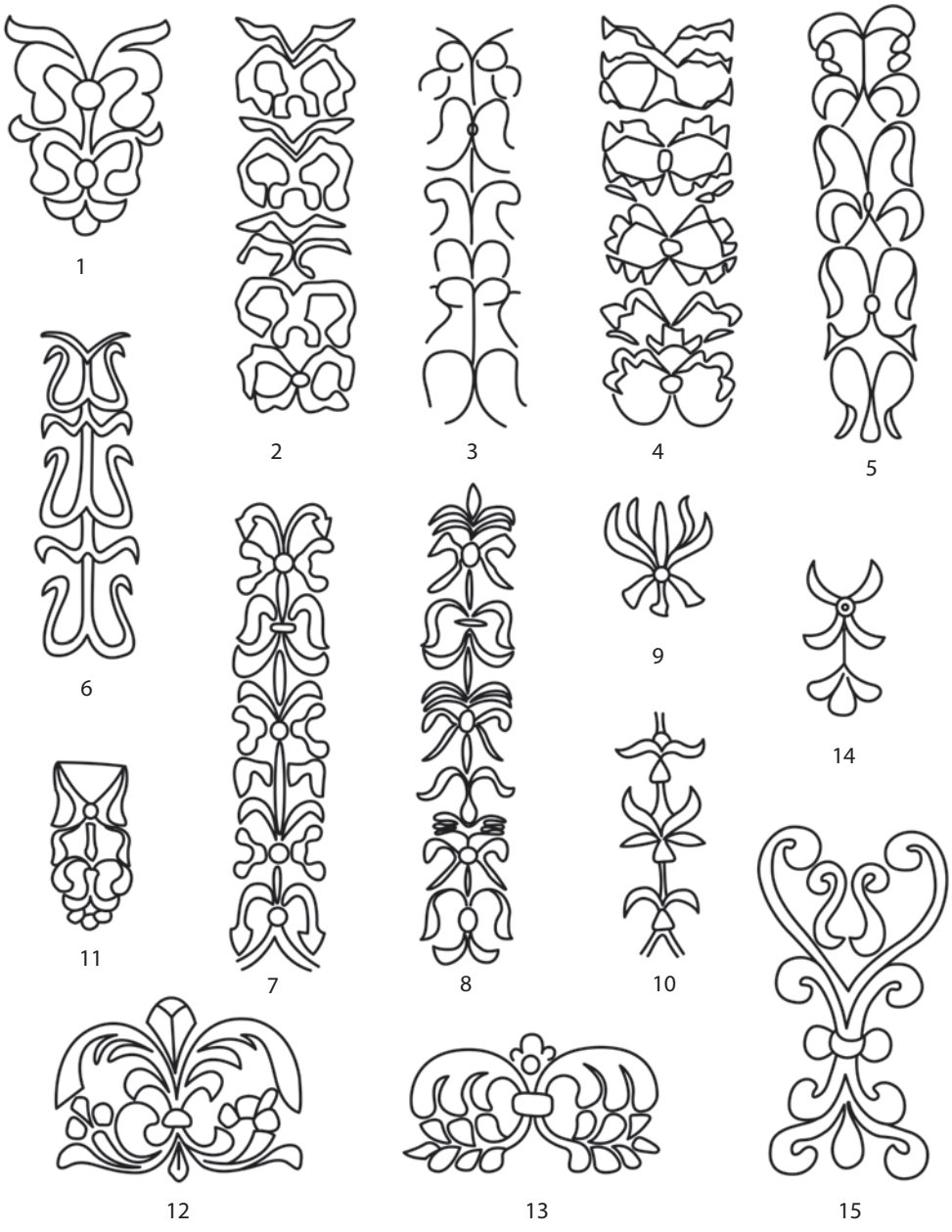

38. kép IV.4.1. szakasz, 3–9. típus. Csomózott, liliom jellegű palmetták

3.3. típus. Az előzővel szerkezetében megegyező, magasabb és alacsonyabb félpalmettapárok váltakozására épülő minta, a 3.1. típustól eltérő stílusban és levéltípusokkal, sarló alakú, éles levelekkel (*38. kép 5*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört, minta négy ciklusból): KunF52 (Lezsák 2008, 52)

1. változat. Törzsön líra alakra hajló és vele szembenéző, sarló alakú levélpár kettőséből összeállított ciklus. Sarló alakú levélhorgokkal (*38. kép 6*).

Tokos nagyszíjvégen (öt ciklus, áttört): Tdrzs25 (Kovrig 1975b, 221, Fig. 6)

3.4. típus. A törzs két oldalán lebegő kiegészítő motívumokkal (rontott félpalmettákkal?) (*38. kép 7–8*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (gyöngyözött kerettel, rögzítőfül gyöngyözött): Zwö61 (Lippert 1969, 135, Taf. 25)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (tárgy rovátkolt kerettel, rögzítőfülek gyöngyözöttek): Gyen (Hampel 1905, I, Fig. 1808)
Csaton: ZamR2282 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 235)

4. típus. Csomóval összefogott palmetta sarló alakú, ívelt, keskeny levelekből (*38. kép 9*).
Széles pajzs alakú veret csüngőjén (csüngő helyzetben): SzaG87 (Juhász 2004, 22, Taf. XII); SzegK124 (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 18); Tdrzs2 (Kovrig 1975b, 212, Fig. 3)
Lyukvédő vereten: GátV142 (Kada 1906a, 143); NovZ176 (Čilinská 1966, 37–38, Taf. XXXVI); PilB(1938) (Fettich 1965, 11)

1. változat. Függőlegesen ismételt egységek. A kétlevelű félpalmettapárok a törzzsel hármasleveleket képeznek (*38 kép 10*).
Csaton: OdžV4 (Karmanski 1975b, 10, Tab. IV)
Propeller alakú övforgón: SzaG158 (Juhász 2004, 31, Taf. XXI)

5. típus. Vertikálisan ismételt, sarló alakú, csomózott tövű csüngő levélpár alatt csüngő indavirág (*38. kép 11*).
Lyukvédő veretén (keskeny, áttört veret): Zwö13 (Lippert 1969, 126, Taf. 7)

6. típus. Csomózott, liliom jellegű palmettakonstrukció, amelynek volutái komplex félpalmettákká bomlottak. A felső volutapárt leveles félpalmetták alkotják, az alsó maga is volutakehelyhes, komplex palmettává alakult (*38. kép 12*).
Csaton: KiVár156 (Horváth 1935, 47, XXXI. T. 1–17)

7. típus. Csomózott palmettakonstrukció. Felső tagja háromlevelű félpalmettapár, közöttük háromtagú levélseprő ül. A szalagcsomó alatt széthajló indapár egy-egy összetett levélkonstrukcióban (héttagú palmettában) végződik (*38. kép 13*).
Lyukvédő vereten: Čun21 (Sőtér 1895, 93); KomL128 (Trugly 1993, 206, Taf. XXXIII)

8. típus. A csomózott kettős levélpár közül függőleges száron csüngő hármaslevél (*38. kép 14*).
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: VöPk376 (Költő 1992, III–IV. t.)

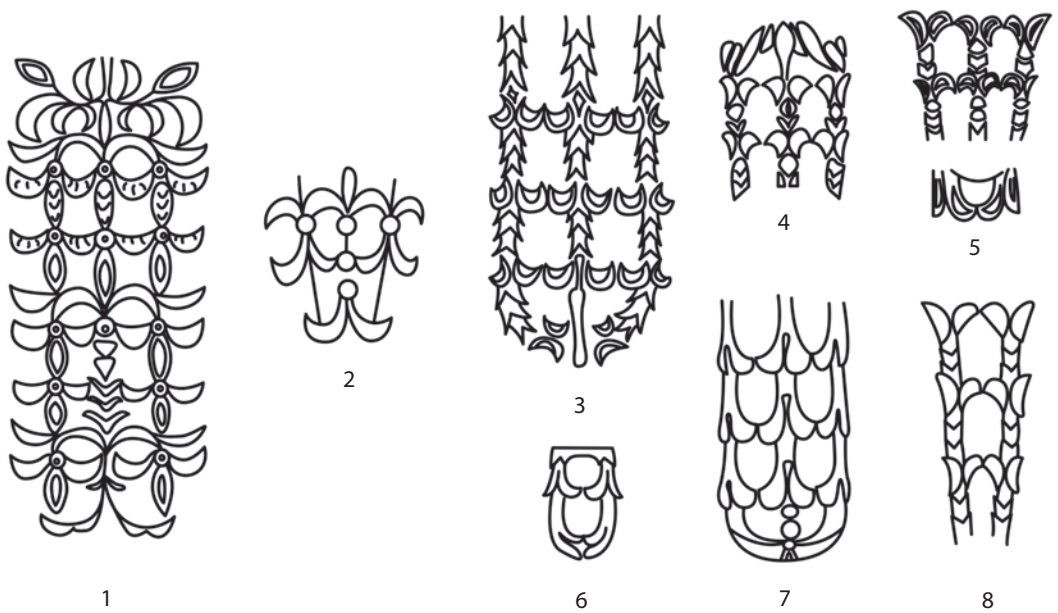

39. kép IV.4.2. szakasz. Liliom alapú rácsok

9. típus. A kettős volutakelyhű liliom jellegű palmetta két oldala csak méretben eltérő. Pálcikainda-szerű levelei hosszú, sarló alakban ívelt szárak végén nőnek. A szárak közé a tülörtengelyen csepp alakú csap került (*38. kép 15*).
Síkminta
Falerán (a négy, sugárirányban elrendezett, megegyező növényi egység között négylábú ragadozókkal): ZalL42 (Szőke 2002, 76, Kat. Nr. 2)

IV.4.2. Liliom alapú rácsok

1. típus. Tagolt törzs két oldalán csüngő hármaslevelekből álló rácsszerkezet. A függőleges csapokká bomló törzs a minta alkotta rácsszerkezetben a szegélyező hármaslevelek összeérő volutáival ugyancsak hármasleveleket alkot (*39. kép 1*).
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen: RegK"A" (Kiss 1984b, 128, 51. t.)

2 típus. Három oszlopba szerkesztett, tövük között csomóval összefogott, elforduló hármaslevelekből álló rácsozat (*39. kép 2*).
Széles pajzs alakú vereten: SzenK159 (Korek 1943–44, 21–22, XVIII. t.)

3. típus. Stilizált, rácsba fonódó liliomos minta egymásba csúsztatott, pikkelyszerű levelekből (*39. kép 3–8*).
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül álló, széthajló levelű palmetta): BudLT (Nagy 1998, 190, Taf. 130); KecH84 (Cs. Sós 1958, 12–13, XIV. T. 4); KeszV (Lipp 1884, 22–23, 56–65. ábra)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül rügy/gombszerű): NovZ387 (Čilinská 1966, 76, Taf. LIX); OdžV 1 (Karmanski 1975b, 9, Tab. I); SzegFA3a (Madaras 1995, 53, Pl. 39)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül növényi): KecH84 (Cs. Sós 1958, 12–13, XIV. T. 4)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül stilizált állatfej): NovZ387 (Čilinská 1966, 76, Taf. LIX); SzegFA3a (Madaras 1995, 53, Pl. 39)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül gombszerű): BudLT (Nagy 1998, 190, Taf. 130); KeszV (Lipp 1884, 22–23, 56–65. ábra)
Csaton: KeszV (Lipp 1884, 22–23, 56–65. ábra)
Keskeny pajzs alakú vereten: KecH84 (Cs. Sós 1958, 12–13, XIV. T. 4); KeszV (Lipp 1884, 22–23, 56–65. ábra); NovZ387 (Čilinská 1966, 76, Taf. LIX)
Propeller alakú övforgón: KeszV (Lipp 1884, 22–23, 56–65. ábra)

IV.5. Összetett palmettaszerkesztések

IV.5.1. Palmettakehelybe szemből növő palmetta

1. típus. Líra alakú palmettába szemből benyúló, vízszinesen kihajló levélpárból és indavirágból álló palmetta (*40. kép 1*).
Síkból kimetszett minta
Csaton: Čun92 (Sőtér 1895, 104); GyőT690 (Fettich 1943, 36, XXX. t.); MosK207 (közöletlen, MNM); NovZ176 (Čilinská 1966, 37–38, Taf. XXXVI); SzebI11 (Garam 1975b, 76, Fig. 3)
Csaton (mintatér karéjos kerettel): Žel771 (Čilinská 1973, 172, Taf. CXXIII)
Keskeny pajzs alakú vereten: Zwö43 (Lippert 1969, 132, Taf. 18)
Mellékszíjvereten: SzirD16 (Pósta 1895, 16)
Síkminta (*40. kép 2*)
Csaton: MosK59 (közöletlen, MNM)

1. változat. A líra alakú levélpár helyét megegyező elrendezésben befelé hajló, kétlevelű akantuszfélpalmetta-pár veszi át (*40. kép 3*).
Csaton: Cik548 (Somogyi 1984, 64, 37. t.); MisA1 (Lovász 1992, 87, 1. t.)

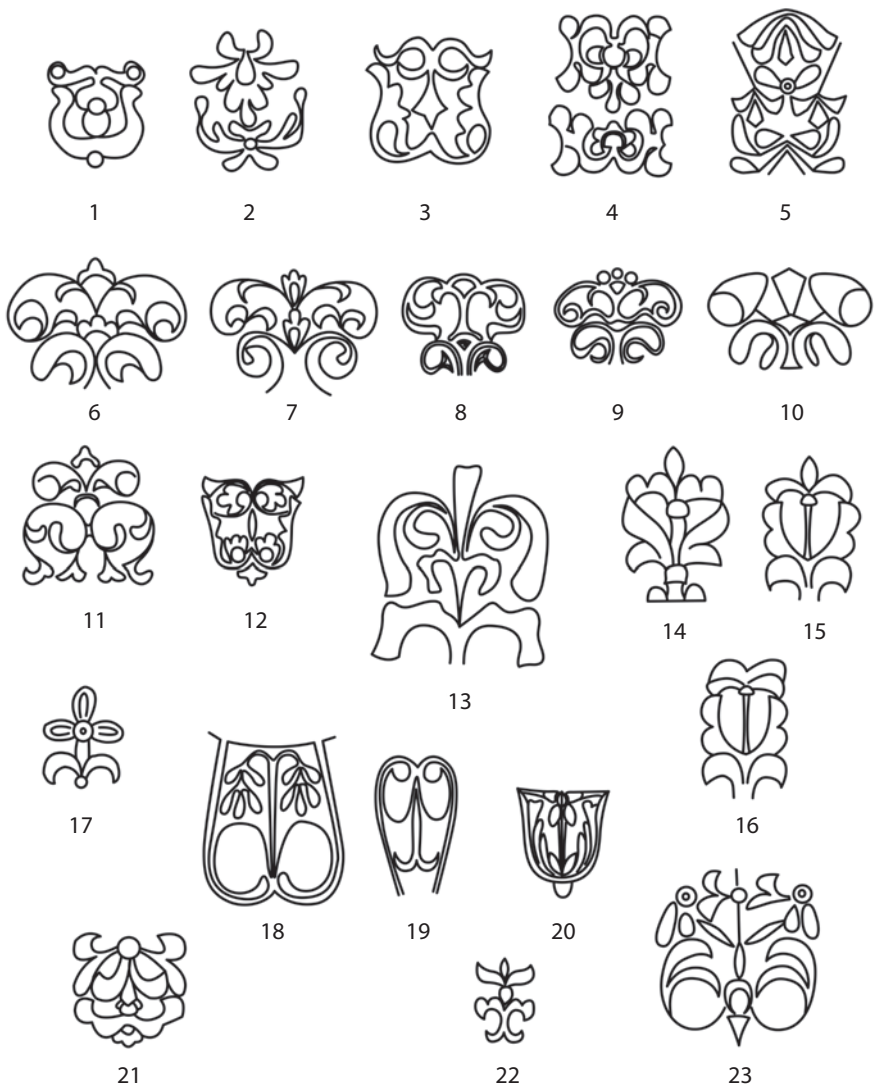

40. kép IV.5.1–2. szakasz. Különböző összetett palmettaszerkesztések

2. változat. Hasonló, csepp alakú leveles minta (*40. kép 4*).

Síkminta

Lemezes bújtatón: ČelC162 (Bunardžić 1980, t. XVI, 6)

3. változat. Beütött ponccal díszített közepű bogyóval, éles gerincű, csepp alakú leveles minta (*40. kép 5*).

Csaton (mintatér karéjos kerettel): SzegK124 (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 18)

IV.5.2. Volutakehelyben ülő összetett palmetták

1.1. típus. Vertikálisan ismételt, közös tőből széthajló indapár. Az alsó indapár egy körbe hajló levélben, a felső leveles félpalmettában végződik. Mindkét indapár közét hármas levélseprő zárja, a felső indapár az alsó levélseprő közepén áll (*40. kép 6–10*).

Széles pajzs alakú vereten: BakKB2 (Fülöp 1977, VI. t.); DunT8 (Cs. Sós 1966/67, 91, 44–45. ábra); HomH30 (Garam 1975a, 27, Fig. 4); KošŠ254 (Budinský-Krička – Točik 1991, 55–56,

Taf. XXXVI–XXXVII); MisA1 (Lovász 1992, 87, 1. t.); MosK54 (közöletlen MNM); OdžV8 (Karmanski 1975b, 10, Tab. VII, 1–3); SotZ (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 90); SzebI335 (Garam 1975b, 90–91, Fig. 23); SzegM337 (Salamon 1995, 138, Pl. 24); SzenÖ (Fettich 1929, V. t.); TisM1215a (Garam 1995, 144, Taf. 161); VeszCs5 (Költő 1982, XXI); VrbP116 (Nagy 1971, 209, Tab. XXXV); ZamR1573 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 172); ZamR2302 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 241)

Mellékszíjvereten: ZamR1918a (Bárdos – Garam 2014, Taf. 204)

1.2. típus. Az alsó félpalmettapár nagyobb. A medalionba hajló indaszárak mindkét végükön levélben, illetve félpalmettában végződnek. Éles gerincű, keskeny levelekkel és akantuszlevelekkel (*40. kép 11*).

Lyukvédő vereten: KiVár150 (Horváth 1935, 46, XXX. T. 1–16)

1.3. típus. Két, egymással szembefordított, szabadon végződő indaszáron ülő kétlevelű akantuszfélpalmetta-pár. A két palmettát a széthajló szártövek közé ékelt csap köti össze (*40. kép 12*).

Lyukvédő vereten: TápL (Kürti 1983, 11. kép)

1.4. típus. Kettős akantuszleveles volutakelyhen líra alakú, nagy, laposindaleveles palmetta ül (*40. kép 13*).

Csaton (gyöngysorkerettel): BélCs36 (MRT 10, 106. t.)

2. típus. Csomóval összefogott kétlevelű félpalmettapár között függőleges szár végén akantuszleveles volutás hármaslevél van (*40. kép 14*).

Síkminta

Széles pajzs alakú lószerszámvereten: Kesz (Lipp 1884, 24, III. t. 64)

1. változat. A félpalmettapár felfelé hajló levele akantuszlevél, a hármaslevél volutapárja egyszerű, lehajló végű levél (*40. kép 15*).

Síkminta

Bújtatón: KomL12 (Trugly 1987, 254, Taf. III)

2. változat. Mint az 1. változat, de a függőleges szár végén ülő volutapár kettős, fölötte hiányzik a hegyes sziromlevél (*40. kép 16*).

Síkminta

Bújtatón: KomL12 (Trugly 1987, 254, Taf. III)

3. típus. Kis, ívelt leveles volutapár közül hosszabb, egyenes szár nő, a szár végén kerek közepet körbefogó három-négy sziromlevél. Kis levelekkel, a virág közepe kerek ponccal tagolt közepű gömb (*40. kép 17*).

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (gyöngysorkerettel, rögzítőfül gyöngyözött): DunT41 (Cs. Sós 1966/67, 106, 47. á.); KomL142 (Trugly 1993, 214, Taf. XLVIII); Münc7 (Bachner 1985, 105, Taf. 5)

Közepesen széles pajzs alakú vereten (mintatér gyöngysorkerettel): KomH24 (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20); KomL142 (Trugly 1993, 214, Taf. XLVIII); SzegK139 (Salamon – Sebestyén 1995, 24, Pl. 19); SzegK285 (Salamon – Sebestyén 1995, 36–37, Pl. 35)

Közepesen széles pajzs alakú vereten (hullámzó/gyöngyözött kerettel): PilB222 (Fettich 1965, 75)

4. típus. Laposindaleveles volutakehelyben hosszú szár áll, végén széthajló, csüngő, ötlevelű palmetták vagy stilizált fürtök (*40. kép 18*).

Tausírozott falerán: SárU23 (Heinrich-Tamaska – Ódor 2006, 159, 4. kép)

1. változat. A kisebb felületen a fürtöknek csak a töve maradt meg (*40. kép 19*).

Tausírozott falerán: LukH8 (Kiss 1996a, 108–109, 1. t.)

5. típus. Komplex leveles volutakehelyben hosszú szár végén kerek középső tag köré rendezett, négy csepp alakú sziromlevél ül (*40. kép 20*).

Lyukvédő vereten: SzenK321 (Korek 1943–44, 36–37, XXIX. T. 1–32)

6. típus. Vertikálisan kettőzött, csüngő volutakehelypár. A nagyobbik volutái félpalmettapárrá bomlanak, belőle csüngő csappal „liliom" jött létre. A kisebb volutái akantuszlevelek, amelyeken hármas levélseprő csüng (*40. kép 21*).
Csaton: SzegÖ (Pulszky 1881, 153–154)

7. típus. Egymás fölé ültetett hármaslevélpár, a volutapárok akantuszlevélpárból és kis, gerezd alakú levelekből állnak (*40. kép 22*).
Keskeny pajzs alakú vereten: Cik183 (Somogyi 1984, 42, 13. t.)

1. változat. Erősen egyszerűsített, vonalakból összeállított minta. A levélpár lehajló vége és a széthajló tő rontott fonatrendszerben egyesül.
Csaton: Kesz (Lipp 1884, 25, V. t. 125)

8. típus. Csomóból felfelé, körbe hajló indaszáron sarló alakú leveles félpalmettapár ered. A két inda egyenes törzset szegélyez, amelyről felső harmadában felbontott, beütött ponttal tagolt közepű, szirmos virágpár és hármaslevelek erednek (*40. kép 23*).
Széles pajzs alakú vereten (gyöngysorkerettel, mintatér karéjos kerettel, áttört): ČelC42 (Bunardžić 1980, t. XIV)

IV.5.3. Palmettafák

1. típus. Törzs két oldalán, a törzs végén ülő hármaslevelet líra alakban körbeölelő, laposindaleveles indaszárak erednek (*41. kép 1*).
Síkból kimetszett minta
Csaton: BudCs (Nagy 1998, 185, Taf. 129)

2. típus. Kettős volutapáron hármas levélseprő, rajta rövid száron zömökebb párja (*41. kép 2*).
Keskeny pajzs alakú vereten: Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26)

3. típus. Csepp alakú levelekből összeállított palmettafa. Volutapárok, hármaslevél és háromtagú levélseprők oszlopa (*41. kép 3–6*).
Síkminta
Keskeny pajzs alakú vereten: KiVár147 (Horváth 1935, 46, XXX. t. 17–29); SzebI142 (Garam 1975b, 82, Fig. 11); SzegM138 (Salamon 1995, 122, Pl. 10); SzegM312 (Salamon 1995, 136, Pl. 23); SzékK3 (B. Nagy 2003, 16, 4. kép)
Keskeny pajzs alakú vereten (mintatért félkörsor keretezi): Leo82 (Daim 1987, 246–247, Taf. 84–85); MalIKK4 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 47–49); Zwö28 (Lippert 1969, 130, Taf. 13)

4. típus. Alul és felül kettős volutapárokra bomló törzsön szétágazó félpalmetta- és csüngő hármaslevélpár. Egyedi szerkesztés, a hármaslevelek középső szirma megnyúlt, a felső volutapár között vaskos csap ül (*41. kép 7*).
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (gyöngyözött rögzítőfüllel): Kesz (Lipp 1884, 25, V. t. 97)

5. típus. Liliom jellegű palmettán álló palmettafa, félpalmettapárok és rövid száron ülő hármaslevelek ágaznak szét róla. Tetejét hármaslevél zárja (*41. kép 8*).
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (rögzítőfül egyszerű ragadozómadárfej, mintatér karéjos kerettel): SzegK111 (Salamon – Sebestyén 1995, 21–22, Pl. 17)
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (rögzítőfül gombszerű, mintatér karéjos kerettel): NovZ98 (Čilinská 1966, 25, Taf. XXVIII)

6. típus. Volutapár között rövid indapáron álló, visszahajló hármaslevélpár (*41. kép 9*).
Széles pajzs alakú vereten: SzegK214 (Salamon – Sebestyén 1995, 30–31, Pl. 27)

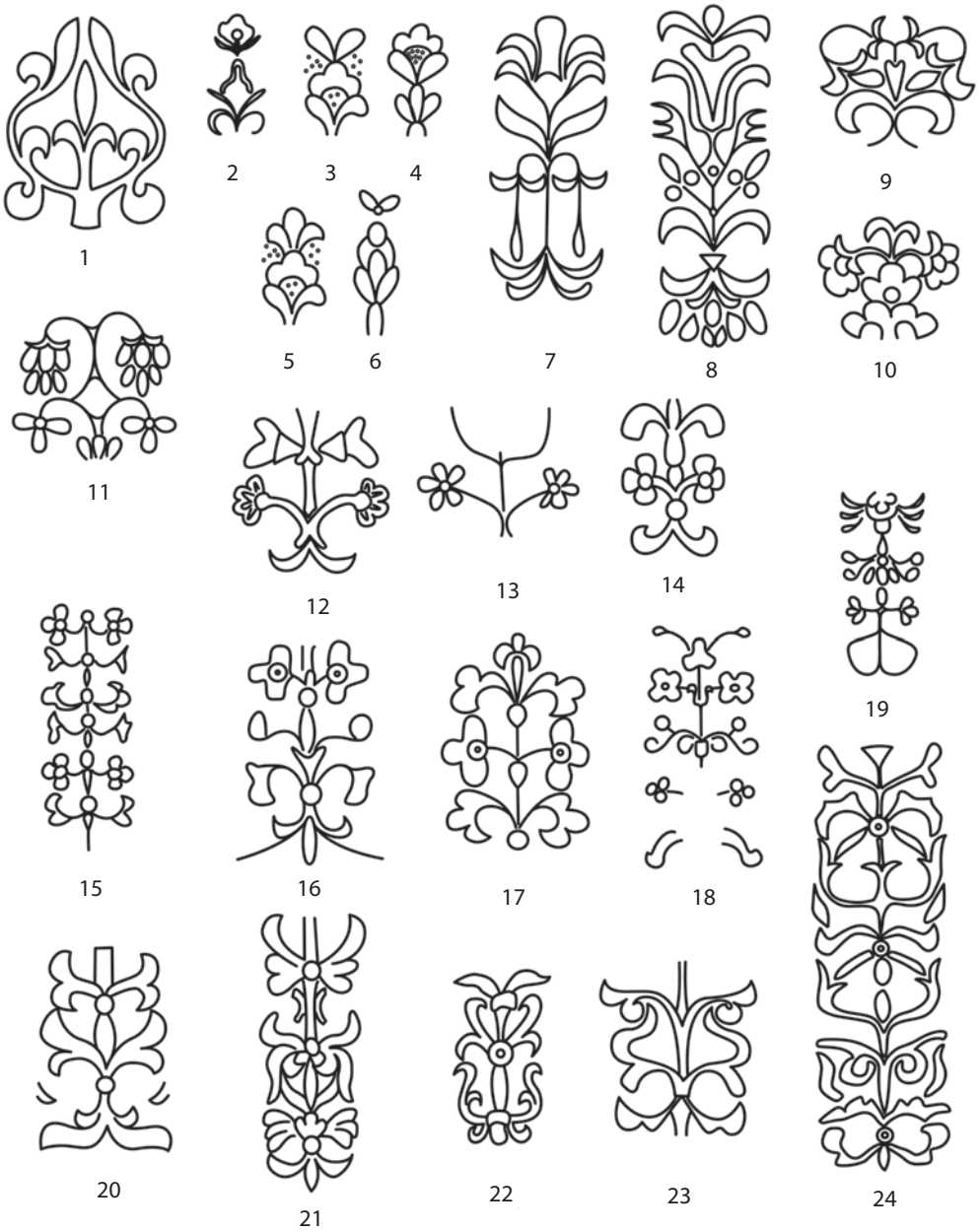

41. kép IV.5.3. szakasz. Palmettafák

7. típus. Akantuszleveles volutapárt fedő hármas levélseprő, róla rövid indaszáron egy-egy indavirág hajlik kétfelé. Az inda elágazásán kis volutapár áll (*41. kép 10*).
   Széles pajzs alakú vereten: MohG (Kiss 1977, 71, Pl. XXVII)

8. típus. Függőlegesen ismételt, széthajló indapár. Az alsó pár végén kerek közép körül háromszirmú virág ül, a felsőn volutapáron öttagú fürt csüng (*41. kép 11*).
   Széles pajzs alakú vereten: OdžV9 (Karmanski 1975b, 10, Tab. VII, 4); ŽitT10 (Budinský-Krička 1956, 16, Tab. XVII)

9.1. típus. Akantuszleveles, csomózott, liliom jellegű palmetta fölött, ízesülő törzsön szétágazó levélhorgok és háromszirmú virágpárok (*41. kép 16–17*).

Csaton: Edel207 (Sőtér 1898, 218); Ege (Riegl – Zimmermann 1923, Taf. XXI, 1–4); HalB189 (Török 1998, 35, Taf. 22); Kesz (Riegl – Zimmermann 1923, 48, Fig. 31); MalIKK22 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 47–49); SzenL6 (Csallány 1906; Fettich 1937a, 21–24, III. t.); VrbP116 (Nagy 1971, 209, Tab. XXXV)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (rögzítőfül gyöngyözött, keret és mintatér gyöngyözött kerettel): SzőBK40 (Korek 1945, 114–115, XI. T. 37–51)

9.2. típus. Törzsről csomókból széthajló, háromszirmú virágokkal váltakozó akantuszlevelek (*41. kép 15*).

Tokos kisszíjvégen (minta áttört): TiszH (Erdélyi 1986, 37. kép)

Közepesen széles pajzs alakú vereten: Ege (Riegl – Zimmermann 1923, Taf. XXI, 1–4)

9.3. típus. Rövid száron széthajló háromszirmú virágpár, fölötte ízesülő törzsről stilizált félpalmettapár hajlik szét (*41. kép 12–14*).

Csaton (mintatér karéjos kerettel): Ilan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 90); Sot (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 90); ZamR1660 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 183); ZamR2274 (Bárdos 2000, 141, cat. 262); ZamR2295 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 240)

Széles pajzs alakú vereten (mintatér karéjos kerettel): KölFB199 (Kiss 2001, 86, Taf. 56); KölFB418 (Kiss 2001, 129, Taf. 78); RegK62 (Kiss 1984b, 132, 66. t.); RegK173 (Kiss 1984b, 138, 83. t.); TiszH (Erdélyi 1986, 37. kép)

Közepesen széles pajzs alakú vereten (mintatér karéjos kerettel, veret gyöngysorkerettel): SzegFi (Hampel 1905, 115–116, Taf. 95)

Közepesen széles pajzs alakú vereten: OdžV7 (Karmanski 1975b, 11, Tab. VI); SzenL1 (Csallány 1906, 294)

9.4. típus. Ízekből álló törzsön leveles félpalmetták és háromszirmú virágok ágaznak szét (*41. kép 18–19*).

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (széthajló palmetta fölötti rész nélkül): Kunb (H. Tóth 1992, 3. t. 4)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (alsó fele hidegfolyásos): OdžV4 (Karmanski 1975b, 10, Tab. IV)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: BajANy (Fettich 1937a, CIII. T., MRT 5, 41. t. 13–19)

10. típus. Palmettafák leveles félpalmettákkal, liliom jellegű, csomó alatt és fölött ellenirányított tagokból álló egységekkel (*41. kép 20–24*).

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül állatfejes): MosK207 (közöletlen, MNM); UhHr (Profantová 1992, Taf. 33, C) (*41. kép 24*)

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen: MosK"F" (közöletlen); OdžV2 (Karmanski 1975b, 8–9, Tab. II); SzegFB75 (Madaras 1995, 144–145, Pl. 15)

Csaton (tagolt kerettel): OdžV4 (Karmanski 1975b, 10, Tab. IV) (*41. kép 20*)

Széles pajzs alakú vereten: SzenK353 (Korek 1943–44, 42, XII. t. 21–23)

11. típus. Csomóból szétágazó félpalmetták között volutakehelyben ülő hármas levélseprő. A karéj alakú levélkékből szervetlenül összeállított palmettafa háromtagú levélseprőn áll (*42. kép 1*).

Széles pajzs alakú vereten: Ism (Riegl – Zimmermann 1923, Taf. XVI, 9)

12. típus. Liliom jellegű palmetták és a törzsről közös tőből eredő, ívelt indapárokon ülő hármaslevelek vertikális többszörözéséből álló palmettafa. Kis, keskeny, gerezd alakú levelekből (*42. kép 2–4*).

Csaton: SzegK38 (Salamon – Sebestyén 1995, 14, Pl. 5)

Közepesen széles pajzs alakú vereten: SzegK38 (Salamon – Sebestyén 1995, 14, Pl. 5)

Széles pajzs alakú vereten: SzegK38 (Salamon – Sebestyén 1995, 14, Pl. 5)

Csaton: ČelC22 (Bunardžić 1980, t. XI); Kéke5 (Kiss 1977, 49, Pl. XII)

1. változat. Gyenge rajzolatú ornamens, a hármaslevélpár hullámosan ívelt száron csüng (*42. kép 5*).

Keskeny pajzs alakú vereten: ZamR611 (Bárdos – Garam 2009, 87, Taf. 76)

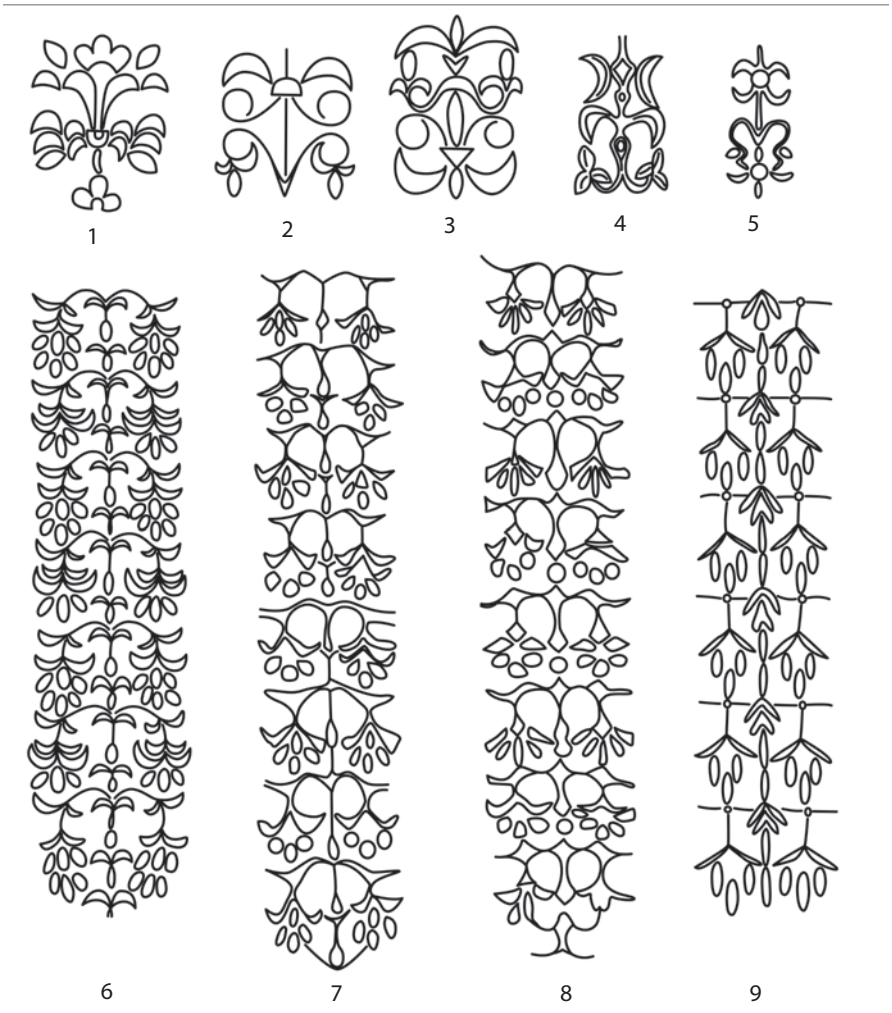

42. kép IV.5.3. szakasz. Palmettafák

13. típus. Törzs két oldalán párosan leágazó, egyes vagy kettős volutapáron ülő, három–hat tagú fürtök sorozatából álló palmettafák (*42. kép 6–9, 43. kép 4*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (három, gyöngyözött rögzítőfüllel): OdžV4 (Karmanski 1975b, 10, Tab. IV); SzegK38 (Salamon – Sebestyén 1995, 14, Pl. 5); SzegK124 (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 18); TószL (Hampel 1905, I, Fig. 1821)

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (karéjos kerettel, gyöngyözött rögzítőfüllel, minta 5 ciklus): ZamR (Bárdos – Garam 2014, Taf. 250)

Tokos kisszíjvégen: RegK12 (Kiss 1984b, 129, 56. t.)

1. változat. Rontott rajzolatú példányok (*43. kép 3*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen: BajANy (Fettich 1937a, CIII. T., MRT 5, 41. t. 13–19); BakKB2 (Fülöp 1977, VI. t.); MosK56 (közöletlen, MNM)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: SzegFA45 (Madaras 1995, 19, Pl. 8)

2. változat. Az áttörések rendszere alapján a fő típusból származó rácsszerkezet.

Rögzítőfüles-tokos, zsanéros nagyszíjvégen: Perc1 (Daim 1979, 72–74, Taf. 19)

3. változat. A törzs két oldalán a palmettákat tartó szárak felváltva nőnek fölfelé és lefelé. A váltakozva kettős és egyszeres voluták között hegyes csap ül (*43. kép 1*).

Tokos nagyszíjvégen (áttört): ZamR2282 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 235)

4. változat. A liliomsorból álló tengely két oldalán leágazó szárakon váltakozva csüngenek volutapáron ülő, öttagú levélseprők és kettős volutapárból öt–hat bogyóból álló fürtök. Az oldalágakról felfelé hármaslevél ágazik ki (*43. kép 2*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (gyöngyözött kerettel és rögzítőfüllel): Ism (MNM közöletlen)
Tokos nagyszíjvégen: Bajn (Hampel 1905, I, Fig. 1802)

5. változat. A hármaslevelek félpalmettákkal váltakoznak (*44. kép 1–3*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört): Bako (Rhé 1924, 71–72, VI. t.); SalIID152 (Cilinská 1973, 529)
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (két ciklus): GátV142 (Kada 1906a, 143); VisK27 (Török 1975d, 333, Fig. 3)
Csaton (egyetlen ciklus): SzenL21 (Csallány 1906, 297)

6. változat. A liliomsor két oldalán hármaslevelekkel (*43. kép 5*).

Tokos nagyszíjvégen (gyöngysorkeretes, áttört): Ism (Garam 1991, 52–53); ZamR2295 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 240)

7. változat. Törzsről két oldalon rövid száron hosszúkás csapokból álló fürtpár csüng. A törzs ez alatt csomón áll, amelyből horizontálisan hármaslevélpár ered. A csomó alól volutapárból hármas levélseprő csüng (*44. kép 4*).

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (áttört, rögzítőfül állatfejes, tárgy gyöngyözött kerettel): ČelC42 (Bunardžić 1980, t. XIV)

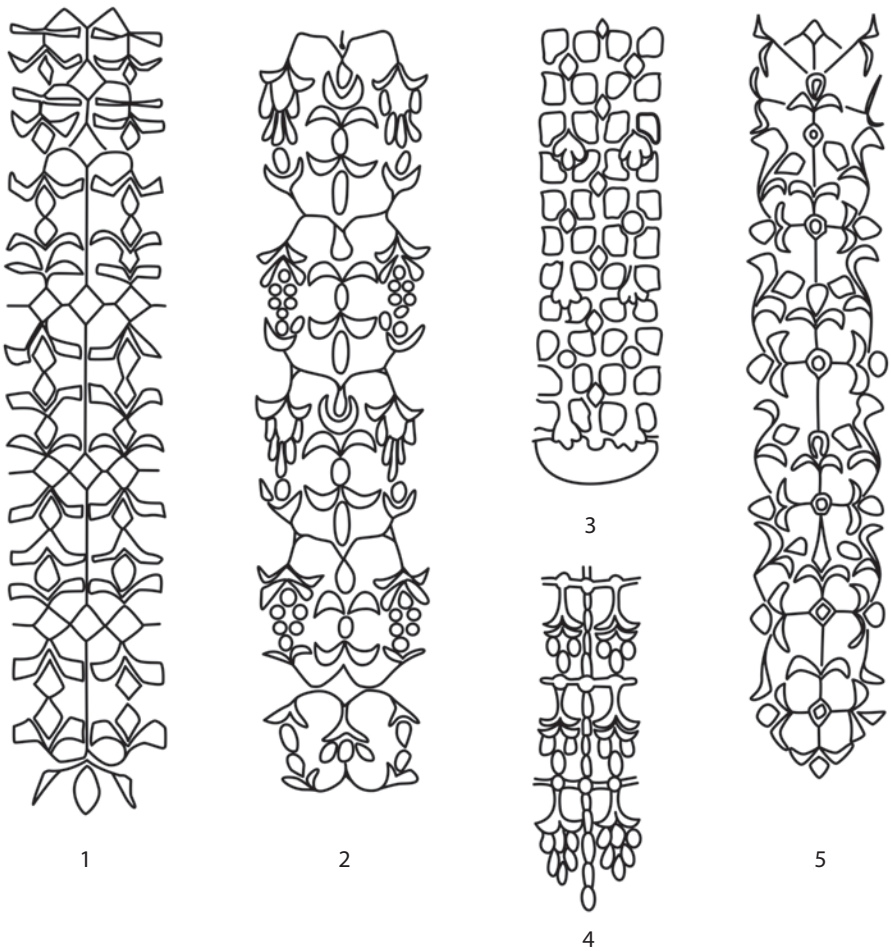

43. kép IV.5.3. szakasz. Palmettafák

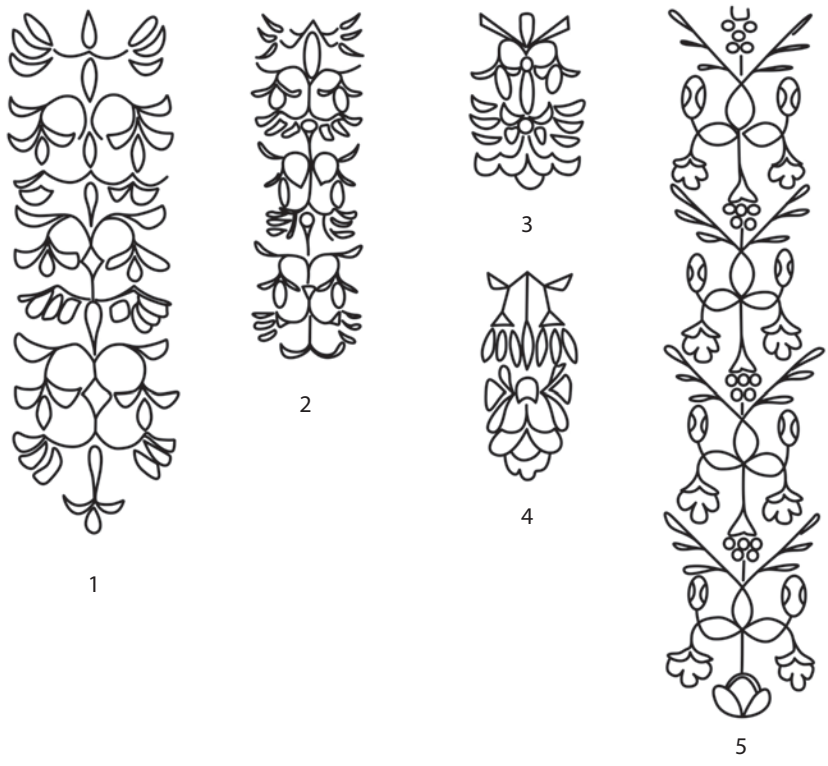

44. kép IV.5.3. szakasz. Palmettafák

14. típus. Kétféle, váltakozó ciklusból álló palmettafa. Az első áthajló száron felfelé hajló gránatalma- és alá hajló stilizált fürtpár, a második oldalirányban kereszteződő háromlevelű félpalmettapár. A szár bőségszarun (?) ülő fürtökkel tagolt (*44. kép 5*).
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (négy ciklus): CsoM16 (Csallány 1941, 171, XLIII. t.)

15. típus. Két palmettaforma váltakozásából összeállított palmettafa. 1.: törzs két oldalán medalionba visszahajló négylevelű félpalmettapár. 2.: törzsről leágazó kétlevelű félpalmettapár, két levele között rövid, tölcsér alakú tagon ülő bogyó (*35. kép 9*).
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (gyöngysorkerettel, rögzítőfül rügy alakú): PilB148 (Fettich 1965, 50)

1. változat. Gyenge kivitelű, egyszerűsített változat.
Tokos nagyszíjvégen: LesP240 (Perémi 2002, 82–83, 9–10. ábra)

V. Hullámzó indaszárra szerkesztett ornamentika

V.1. Egyszeres indaszáron

V.1.1. Egyszerű indaszáron

V.1.1.1. Egyszerű indaminták ciklusonként egy levéllel

1.1. típus. Ciklusonként egy laposindalevél hullámzó indaszáron (*45. kép 1–2*).
Tokos kisszíjvégen: NovZ44 (Čilinská 1966, 16, Taf. XXII)
Falerán (a szár és a laposindalevelek közeit egyesével elhelyezett félgömbök töltik ki): ŽitT"A" (Budinský-Krička 1956, 6, Tab. IX)

Síkból kimetszett minta

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül állatfej, sörény vízszintes vonásokból, minta két ciklusból): KunF6 (Lezsák 2008, 51)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (hiányzó takarólevéllel, gyöngyözött rögzítőfülekkel, mintatér karéjos kerettel): AlT369 (Kovrig 1963, 36, Taf. XXV); CsoM15 (Csallány 1941, 171, XLII. t. 11–21); DévK8 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 3); Erz (Hampel 1905, 330–331, Taf. 253); HomH30 (Garam 1975a, 27, Fig. 4); HomH131 (Garam 1975a, 33, Fig. 12); HraH21 (Pástor 1971, 95, Obr. 11); KomH2 (Čilinská 1982, 356, Tab. XII, 1–2); KomV25 (Čilinská 1982, 355, Tab. XI, 1); Leo81 (Daim 1987, 245–246, Taf. 81–82); Leo93 (Daim 1987, 250–251, Taf. 94–96); Leo119 (Daim 1987, 259–260, Taf. 113–116); MosK (közöletlen); MosK259 (közöletlen, MNM); OrBé82 (Juhász 1995, 82, Taf. XVIII); PilB222 (Fettich 1965, 75); SzegFA4a (Madaras 1995, 53, Pl. 40); SzenK117 (Korek 1943–44, 16–17, XII. t.); SzőBK19 (Korek 1945, 109, X. t.); Vasa"C" (Heinrich-Tamaska 2005, 244, Abb. 6); VöPk417 (Költő 1992, III–IV. t.)

Közepesen széles pajzs alakú vereten (mintatér karéjos kerettel, minta három ciklus): ZamR1890 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 199)

Keskeny pajzs alakú vereten (minta két ciklusból): KunF6 (Lezsák 2008, 51)

Keskeny pajzs alakú vereten (mintatér karéjos kerettel, minta három ciklus): BélCs50 (MRT 10, 109. t.); CsoM15 (Csallány 1941, 171, XLII. t. 11–21); Hol774 (Točik 1968, 113, Taf. LXXX-VII, 9–25); HraH25 (Pástor 1971, 96–97, Obr. 14); HraH100 (Pástor 1971, 120–121, Obr. 31); Leo93 (Daim 1987, 250–251, Taf. 94–96); Leo119 (Daim 1987, 259–260, Taf. 113–116); MinB1 (Szalontai 1995, 189, 6. kép, 1–8); MosK2 (közöletlen, MNM); MosK3 (közöletlen, MNM); VrbP86 (Nagy 1971, 205, Tab. XIX); ZáhB113 (Kraskovská 1972, 28–29, Obr. 3–6)

Keskeny pajzs alakú vereten (a mintateret egyenes gerinc keretezi): BudCs"E" (Nagy 1998, 185, Taf. 125); PilB25 (Fettich 1965, 20); TisM1248 (Garam 1995, 150, Taf. 166)

Keskeny pajzs alakú vereten: BrJ (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 112); Čun19 (Sőtér 1895, 92); CseK (Kiss 1996b, 1. kép); DömBK (MRT 5, 41. t. 10); Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 249, Abb. 15); KeMé (H. Tóth 1992, 52, 9. t.); Kesz (Lipp 1884, 25, V. t. 102); KošŠ48 (Budinský-Krička – Točik 1991, 14–15, Taf. III); RomI178 (Kiss 1977, 117, Pl. LII); ÜlID168 (Horváth 1935, 22, VIII. t. 1–22); ÜlID211 (Horváth 1935, 27, XIV. t. 33–43); ÜlID"F" (Horváth 1935, 33, XXI. T. 1–31)

Lyukvédő vereten: KabB87 (Nepper 1982, 112, 12. kép); SzenL6 (Csallány 1906; Fettich 1937a, 21–24, III. t.)

Körbe hajló levélhoroggal

Tokos nagyszíjvégen (törött, hátlapon geometrikus minta): AboN336 (Márton 1906, 36)

Tokos kisszíjvégen (egyoldalas, minta két ciklusból): Kéke184 (Kiss 1977, 56, Pl. XXII); MosK23 (közöletlen MNM); NovZ218 (Čilinská 1966, 45–46, Taf. XLII); SzenL64 (Csallány 1906, 299)

Tokos kisszíjvégen (kétoldalas, előlapon halszálkás dísz, minta két ciklusból): SzebI201 (Garam 1975b, 85, Fig. 15)

Tokos kisszíjvégen (kétoldalas, előlapon állatalak, minta két ciklusból): GátV211 (Kada 1906b, 214)

Tokos kisszíjvégen (kétoldalas, áttört, minta két ciklusból): KomL114 (Trugly 1993, 201, Taf. XIX); SzékK38 (B. Nagy 2003, 21, 15. kép); SzékK70 (B. Nagy 2003, 24–25, 32. kép); TisM536/a (Garam 1995, 71, Taf. 100)

Tokos kisszíjvégen (egyoldalas, minta három ciklusból): GátV266 (Kada 1908, 334)

Tokos kisszíjvégen (áttört, minta három ciklusból): TisM46 (Garam 1995, 13, Taf. 62); TisM199 (Garam 1995, 30, Taf. 74)

Tokos kisszíjvégen (egyoldalas, minta négy ciklusból): Edel3 (Sőtér 1898, 196–197); MosK243 (közöletlen); PilÖ1 (Szabó 1975, 245, Fig. 3)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (minta két ciklusból): SomL99 (Daim – Lippert 1984, 41, Taf. 64–66)

Keskeny pajzs alakú vereten (gyöngysorkerettel): KiskH142 (Garam 1979, 29, Taf. 23)

Bújtatón (minta három ciklusból): GátV211 (Kada 1906b, 214)
Bújtatón (minta négy ciklusból): RákK30 (Madaras 1979–80, 143, III. t.)
Propeller alakú övforgón: SzaG416 (Juhász 2004, 61–62, Taf. XLVII)
Lyukvédő vereten: BudCs9 (Nagy 1998, 181, Taf. 122); TisM536/a (Garam 1995, 71, Taf. 100)

1. változat. A szár és a visszahajló levélhorgok közötti területet kis levélhorog foglalja el (*45. kép 3*).
Tokos kisszíjvégen (áttört mintával): HalB60 (Török 1998, 22–23, Taf. 7); HalB148 (Török 1998, 31, Taf. 15)
Keskeny pajzs alakú vereten: SzegFA45 (Madaras 1995, 19, Pl. 8)

2. változat. A szár és a visszahajló levelek közötti területet egy-egy, rombusz alakú tag tölti ki (*45. kép 4*).
Tokos kisszíjvégen: Zwö"I" (Lippert 1969, 125, Taf. 1)

3.1. változat. A minta S alakú tagokból álló függőleges frízre bontva. Laposindalevéllel (*45. kép 5*).
Tokos kisszíjvégen: SzegK18 (Salamon – Sebestyén 1995, 12, Pl. 3)

3.2. változat. Az S alakú tagok közötti üres felületeket kitöltő, háromszög alakú tagokkal. Laposindalevéllel (*45. kép 6*).
Tokos kisszíjvégen: PilB192 (Fettich 1965, 65)

2. típus. Hullámzó indaszárról ciklusonként egy akantuszlevél ágazik le (*45. kép 7*).
Tokos kisszíjvégen: Leo69 (Daim 1987, 240, Taf. 63–65); SzékK96 (B. Nagy 2003, 28, 43. kép)

3. típus. Hullámzó indaszáron az indaív belsejét kitöltő, sarló alakú, húsos, kifelé hajló levél ül (*45. kép 9–11*).
Síkminta
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvég élén: TisM1085 (Garam 1995, 128, Taf. 148)
Propeller alakú övforgón: SzőBK40 (Korek 1945, 109, X. t. 46)
Csont tűtartón: NovZ418 (Čilinská 1966, 81, Taf. LXII)

1. levélváltozat. A levelek felületét kör alakú ponc tagolja (*45. kép 10*).
Síkminta
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvég élén: Münc7 (Bachner 1985, 105, Taf. 5)
Propeller alakú övforgón: Münc7 (Bachner 1985, 105, Taf. 5)

4. típus. A szárról ciklusonként ívelt szár végén, kis, sarló alakú levélke ágazik le (*45. kép 8*).
Tokos nagyszíjvégen (áttört díszű, törött): Kesz (Lipp 1884, 25, V. t. 128)

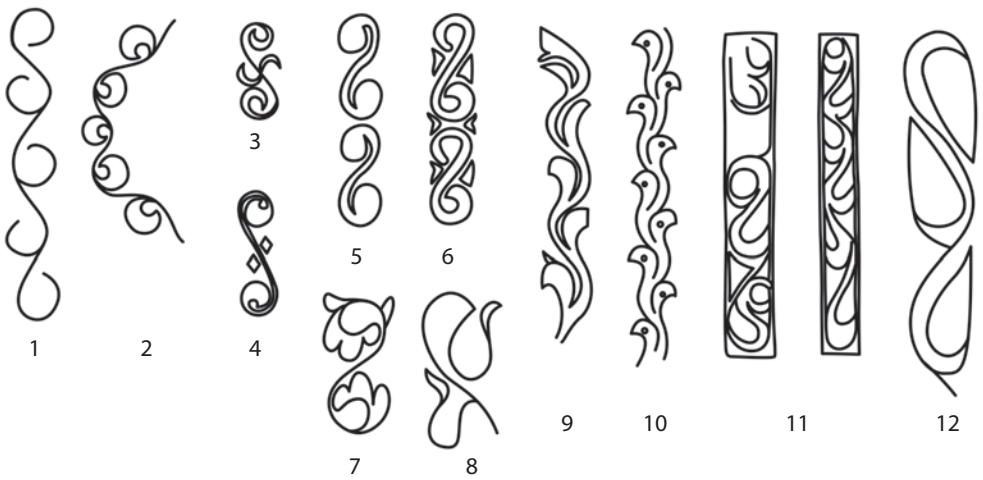

45. kép V.1.1.1. szakasz. Egyszerű indaminták ciklusonként egy levéllel

5. típus. Hullámzó indaszárról ciklusonként profilba hajtott borostyánlevél ágazik le (*45. kép 12*).
Tokos nagyszíjvég mellékmezőjében: KörG10 (Fettich 1930, 207)
Tokos kisszíjvégen (két ciklus, hátlap díszítetlen): SzebI105 (Garam 1975b, 80, Fig. 9); VácK203 (Tettamanti 2000, 45, Taf. 10)
Tokos kisszíjégen (két ciklusból, hátlapon halszálkaminta); ZamR751 (Bárdos – Garam 2009, 105, Taf. 94)
Téglalap alakú, áttört vereten: KörG10 (Fettich 1930, 207)
Propeller alakú övforgón: SzaRh3 (MRT 8, 431, 54. t. 11–25); ZamR1895 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 199)

V.1.1.2. Egyszerű indaminták kétlevelű félpalmettával

1. típus. Az indaszár belső ívét nagyrészt kitöltő, teljes kört alkotó laposindalevél kis takarólevéllel alkot félpalmettát. Az utóbbi kisebb laposindalevél, sarló alakban ívelt, körben visszahajló levél, vagy háromszög alakú levél („borostyánlevél"). Az 1.1. és 1.2. altípus megkülönböztetését a megjelenítés különböző stílusa indokolja.

1.1. típus. „Naturális" kétlevelű félpalmettás hullámzó indaminták. A szárak legömbölyítettek, néha élesek. A levélfelület a teljes korongtól a szárral egyenlő vastagságú körbe hajló horgokig folyamatos skálát alkot. A majdnem vagy teljesen teljes korongot alkotó, kerek „laposindalevélen" a levéltő és -csúcs közötti zug kicsi, egyes esetekben hiányzik. A levélfelület kidolgozása a laposindalevéltől az általában domború gerincű, kétoldalt rézsűs lemezű húsos leveleken át a spirálhorgokig vezet (*46. kép*).

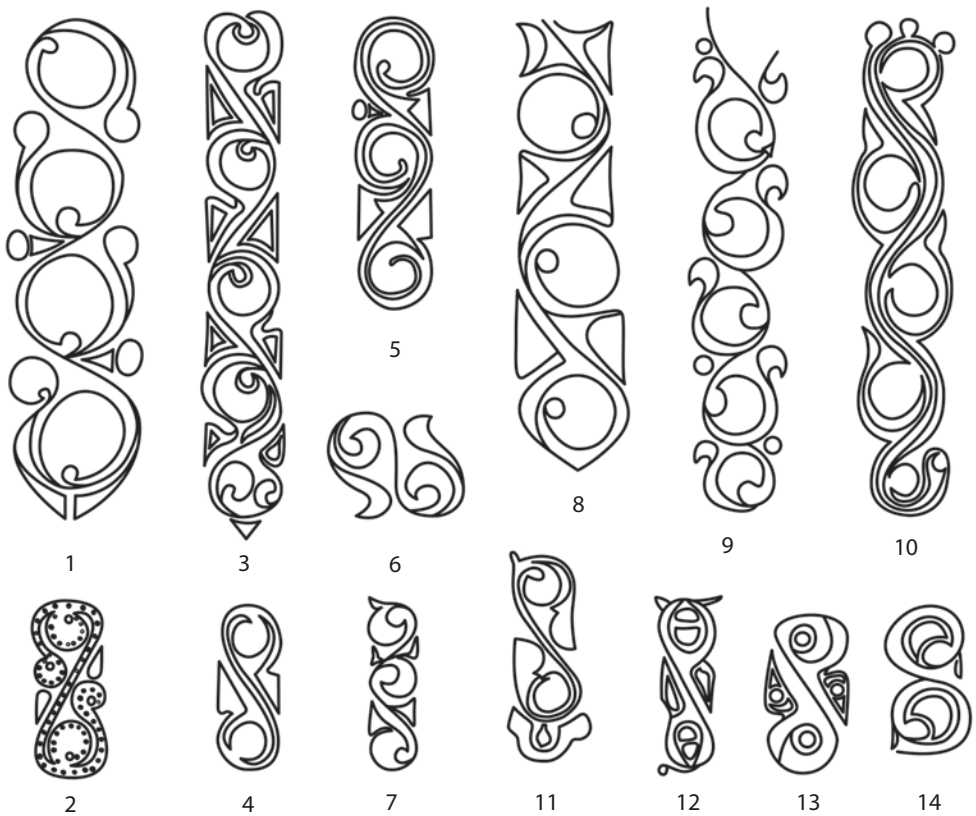

46. kép V.1.1.2. szakasz, 1.2. típus. Naturális laposindák

1. változat. A kétlevelű félpalmetta belső levele nagy, takarólevele kis laposindalevél (*46. kép 1–2*).

Tokos nagyszíjvégen (minta négy ciklusból, előlapon állatküzdelmi jelenettel): ApD (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 34); ÁpÜr20 (Bóna 1957, 158, XXXV. t.); BakKB40 (Fülöp 1977, XI. t.); GyőT155 (Fettich 1943, 19–20, XVIII. T. 1); GyőT356 (Fettich 1943, 43, XXVIII. t. 9); HomH31 (Garam 1975a, 27–28, Fig. 5); HomH60 (Garam 1975a, 29, Fig. 7); Ism (Hampel 1905, 337, Taf. 258, 3); Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 250, Abb. 17); Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 258, Abb. 31); Ism (Garam 1991, 42–43); Ism (Garam 1991, 47); Ism (Garam 1991, 49); Kéke85 (Kiss 1977, 52, Pl. XV); Kesz (Lipp 1884, 27, VII. t. 181–182); KošŠ161 (Budinský-Krička – Točik 1991, 38, Taf. XXII); KošŠ232 (Budinský-Krička – Točik 1991, 50–51, Taf. XXXIII); LáBo (H. Tóth 1992, 52, 8. t. 8); MalIŽj74b (Gubitza 1907, 360–362); MalIŽj74b (Gubitza 1907, 360–362); Leo21 (Daim 1987, 222–223, Taf. 16–17); Mist„A" (Distelberger 1996, Taf. 23); MosK44 (közöletlen, MNM); MosK47 (közöletlen MNM); PécL10 (Török 1971, 89–90, 4. ábra); RegK95(?) (Kiss 1984b, 134, 72. t.); RomI31 (Kiss 1977, 112, Pl. XLVI); RomI41 (Kiss 1977, 112, Pl. XLVII); SomL99 (Daim – Lippert 1984, 41, Taf. 64–66); Štur222 (Točik 1968, 58–59, Taf. XLV, 1–9); SzebI11 (Garam 1975b, 76, Fig. 3); SzebI43 (Garam 1975b, 77–78, Fig. 5); SzebI139 (Garam 1975b, 82, Fig. 11); SzebI202 (Garam 1975b, 85, Fig. 15); SzegFA156 (Madaras 1995, 31, Pl. 20); SzekB420 (Rosner 1999, 57, Taf. 29); SzenL62 (Csallány 1906, 299); SzenL93 (Csallány 1906, 300); SzékK236 (B. Nagy 2003, 39, 81. kép); SzirD41 (Pósta 1895, 75); TisM1084 (Garam 1995, 135, Taf. 155); TisM1151a (Garam 1995, 135, Taf. 154); TisM1215a (Garam 1995, 144, Taf. 161); TisM1245 (Garam 1995, 148, Taf. 166); ZamR611 (Bárdos – Garam 2009, 87, Taf. 76); ZamR1652 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 181); ZamR1706 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 186); ZamR1935 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 208); Zwö98 (Lippert 1969, 141, Taf. 38)

Tokos nagyszíjvégen (minta négy ciklusból, hátoldalon geometrikus minta): SzegM208 (Salamon 1995, 127, Pl. 15)

Tokos nagyszíjvégen (minta három ciklusból, előlapon csonka állatküzdelmi jelenet): KisÚÉ (Lőrinczy – Szalontai 1993, VI. t. 20); VukŠ (Karmanski 1976, T. XXX, 1)

Tokos nagyszíjvégen (minta négy ciklusból, előlapon négylábú ragadozókkal): AlT659 (Kovrig 1963, 56, Taf. XLI); Čun34 (Sőtér 1895, 97); KeszD (Lipp 1884, 27, VIII. t. 190–191; Kiss 1997, 2. t. 24); MichK1 (Tovornik 1985, 213–214, Taf. 6–7); TarH (Végh 1968, 59–60, XVI. t. 2); VisK75 (Török 1975, Fig. 7);

Tokos nagyszíjvégen (előlapon egyéb, növényi vagy geometrikus mintával): GyőT471 (Fettich 1943, 30, XVIII. t. 2); KliV (Raunig 1976, 138–139); PécL19 (Török 1971, 90, 4. ábra); VisK1 (Török 1975d, 324, Fig. 2)

Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból, előlapon négylábú állat): AboN116 (Éber 1902, 258); OdžIV16 (Karmanski 1975a, 19, Tab. XVII); ŽitT"A" (Budinský-Krička 1956, 6, Tab. IX)

Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból, hátoldal díszítetlen): GátV42 (Kada 1905, 375); KecH25 (Cs. Sós 1958, 7, VII. T. 2); Leo57 (Daim 1987, 235, Taf. 51); Möd325 (Daim 1977, 14–15); NovZ92 (Čilinská 1966, 23–24, Taf. XXVII); PécL19 (Török 1971, 90, 4. ábra); SárU27 (Heinrich-Tamaska – Ódor 2006, 159, 4. kép); SzegFA159 (Madaras 1995, 31, Pl. 20); TisM125 (Garam 1995, 23, Taf. 68); TisM589 (Garam 1995, 78, Taf. 105); TisM680 (Garam 1995, 86, Taf. 111); TisM1272 (Garam 1995, 156, Taf. 170); Žel189 (Čilinská 1973, 69, Taf. XXXIII); ZamR465 (Bárdos – Garam 2009, 69, Taf. 57)

Tokos kisszíjvégen (hátlap díszítetlen, minta három ciklus): ZamR2346 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 244)

Tokos kisszíjvégen (minta négy ciklusból): NovZ512 (Čilinská 1966, 100, Taf. LXXVI)

Tokos kisszíjvégen (U alakú, ólom, minta két ciklusból): KecH64 (Cs. Sós 1958, 10–11, XI. T. 3)

Bújtatón: ZamR1709 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 187); Carn (Winter 1997

1.1. változat. Az inda hullámzó szalagpárra válik szét, mindkettőnek egy oldalán eredő félpalmettákkal (*46. kép 10*).

Tokos nagyszíjvégen (hátoldal geometrikus díszű): KesGyb (Kiss 1974, 130, Fig. 18)

2. változat. A belső levél laposindalevél, a takarólevél hegyes, profilban ábrázolt levél (*46. kép 3–4, 6–8*).

Tokos nagyszíjvégen (takarólevél hegyes): Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26)
Tokos nagyszíjvégen (hátlapon geometrikus dísszel, takarólevél hegyes, tárgy törött): Kékk (Perémi 2003, 2. kép 6)
Tokos nagyszíjvégen (előlapon négylábú ragadozókkal, takarólevél hegyes): BudW35 (Nagy 1998, 66, Taf. 52); MosK30 (közöletlen, MNM); SzékK31 (B. Nagy 2003, 20, 13. kép); SzékK38 (B. Nagy 2003, 21, 15. kép); SzékK70 (B. Nagy 2003, 24–25, 32. kép); TisM1151a (Garam 1995, 135, Taf. 154); VisK75 (Török 1975d, 335, Fig. 7)
Tokos nagyszíjvégen (előoldalon egyéb, növényi vagy geometrikus mintával): ÁrK (Kralovánszky 1994, 63, 22. kép); Kesz (Lipp 1884, 24, IV. t. 79–80); KiskH53 (Garam 1979, 19, Taf. 13); MinB4 (Szalontai 1995, 189, 8. kép, 12–16); NovZ92 (Čilinská 1966, 23–24, Taf. XXVII); PilB151 (Fettich 1965, 51); ÜlID19 (Horváth 1935, 12, III. t.)
Tokos nagyszíjvégen (minta áttört): Leo51 (Daim 1987, 232, Taf. 42–43); SzaG230 (Juhász 2004, 41, Taf. XXIX)
Áttört, kétoldalas nagyszíjvégek, takarólevél kis laposindalevél: ÖskA54 (Rhé – Fettich 1931, 49, Taf. XV)
Csaton: Kesz (Lipp 1884, 24, IV. t. 84); NovZ59 (Čilinská 1966, 16, Taf. XXII); RákK30 (Madaras 1979–80, 143, III. t.); SzePd74 (Pap 2012, 43. t. 74.2); SzePB (MRT 7, 39. t. 14–25); TisM845 (Garam 1995, 102, Taf. 126); ÜlID196 (Horváth 1935, 26, XIII. t. 16–30); VojB2 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 98)
Csaton (rajzolata gyenge, a kör alakú laposindalevél nem kapcsolódik a szárhoz): Cik183 (Somogyi 1984, 42, 13. t.)
Tokos kisszíjvégen (törött, nem besorolható): AlT388 (Kovrig 1963, Taf. XXVI); BudR7 (Nagy 1998, 72, Taf. 55); KiskH53 (Garam 1979, 19, Taf. 13); KiskH165 (Garam 1979, 33, Taf. 25); SzebI11 (Garam 1975b, 76, Fig. 3); TisM1215a (Garam 1995, 144, Taf. 161)
Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból, előlapon négylábú állatalak): Čun4 (Sőtér 1895, 88); KošŠ231 (Budinský-Krička – Točik 1991, 49, Taf. XXI); MarGy1 (Rosner 1960, 172, 2. ábra); MosK44 (közöletlen, MNM); MosK47 (közöletlen MNM); OdžIV16 (Karmanski 1975a, 19, Tab. XVII); SzePd43 (Pap 2012, 28. t.); SzenN13 (Csallány 1962, 475, Taf. XVIII); TisM330 (Garam 1995, 47, Taf. 84); TisM561 (Garam 1995, 75, Taf. 102); ŽitT"A" (Budinský-Krička 1956, 6, Tab. IX)
Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból, áttört vagy két lap mintája megegyező): Leo65 (Daim 1987, 238, Taf. 57); NagIH28 (Kiss 1977, 74, Pl. XXIX); OrBé82 (Juhász 1995, 82, Taf. XVIII); Sár (Költő 1982, 60, XVI. t.); SzaG418 (Juhász 2004, 62, Taf. XLIX); SzenK351 (Korek 1943–44, 41, XXXIII. T. 1–14); VesCs5 (Költő 1982, 65, XXI. t.)
Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból, hátlap díszítetlen): AboN88 (Éber 1902, 252); AlT267 (Kovrig 1963, 30, Taf. XX); AlT294 (Kovrig 1963, XXII); AlT365 (Kovrig 1963, XXXII); AlT659 (Kovrig 1963, 56, Taf. XLI); AndT54 (Garam 1972, 142, 12. ábra); BakKB40 (Fülöp 1977, XI. t.); Bern53 (Kraskovská 1962, 438, Tab. X); BóSi1a (Papp 1962, 168–169, III. t. 9–13); BrSch (Daim 1979, 67–68, Taf. 14); BudT"A" (Nagy 1998, Taf 30); Čun75 (Sőtér 1895, 103); Edel(1886) (Sőtér 1898, IV. t. 1); GátV3 (Kada 1905, 365); GátV37 (Kada 1905, 373); GátV43 (Kada 1905, 376); GátV257 (Kada 1908, 333); GátV325 (Fettich 1929, 4–10); GyomK14 (Juhász 2006, 101, 5. kép); HalB143 (Török 1998, 31, Taf.16); Hol558 (Točik 1968, 86, Taf. LXXII, 14); HomH110 (Garam 1975a, 31–32, Fig. 10); HraH32 (Pástor 1971, 99–100, Obr. 15); HraH41 (Pástor 1971, 101–102, Obr. 17); HraH94 (Pástor 1971, 117–118, Obr. 28); JánT19 (Erdélyi 1958, 9, IX. t.); JánT113 (Erdélyi 1958, 23, XXIV. t.); JánT116 (Erdélyi 1958, 23–24, XXV. t. 6–14); JánT221 (Erdélyi 1958, 38, XXXVIII. t. 1–9); JánT238 (Erdélyi 1958, 40, XL. t.); KenB1 (Kaposvári-Szabó 1956, 166–168); KeszV (Lipp 1884, 24, 72, 81. ábra); Kesz (Lipp 1884, 82); Kéke85 (Kiss 1977, 52, Pl. XV); Kéke184 (Kiss 1977, 56, Pl. XXII); Kékk (Perémi 2003, 2. kép 4);

KiskH41 (Garam 1979, 15–17, Taf. 11); KiskH54 (Garam 1979, 19, Taf. 13); KiskH138 (Garam 1979, 29, Taf. 22); KiCp21 (Török 1975b, 310, Fig. 2); KomL103 (Trugly 1993, 195, Taf. VI); KomL103 (Trugly 1993, 195, Taf. VI); KomL109 (Trugly 1993, 196, Taf. VII); KomL118 (Trugly 1993, 201, Taf. XXIII); KomL139 (Trugly 1993, 212, Taf. XLVI); KošŠ173 (Budinský-Krička – Točik 1991, 40, Taf. XXIV); KošŠ232 (Budinský-Krička – Točik 1991, 50–51, Taf. XXXIII); KölFB219 (Kiss 2001, 97–98, Taf. 67); KörG10 (Fettich 1930, 207); Leo71 (Daim 1987, 241, Taf. 69–71); Leo120 (Daim 1987, 260, Taf. 117); MadT32 (Rácz 1999, 350–351, 8. kép); MinB4 (Szalontai 1995, 189, 8. kép, 12–16); MinB15 (Szalontai 1995, 191, 8. kép, 1–6); MosK25 (közöletlen MNM); MosK54 (közöletlen MNM); MosK116 (közöletlen, MNM) (közöletlen MNM); MosK135 (közöletlen MNM); MosK206 (közöletlen MNM); Möd100 (Schwammenhöfer 1976, 12); Möd290 (Daim 1977, 13); Möd326 (Daim 1977, 13); Münc35 (Bachner 1985, 115, Taf. 18); Edel38 (Sőtér 1898, 202–203); OdžIV9 (Karmanski 1975a, 18, Tab. XI); OdžIV13 (Karmanski 1975a, 19, Tab. XIV, 5–7); OrBó61 (Juhász 1995, 25, Taf. IV); ÖrmH10 (Bende 2003, 191, 7. kép); ÖskA54 (Rhé – Fettich 1931, 49, Taf. XV); RegK108 (Kiss 1984b, 134, 75. t.); RomI4 (Kiss 1977, 111, Pl. XLIV); RomI28 (Kiss 1977, 111–112, Pl. XLV); RomI41 (Kiss 1977, 112, Pl. XLVII); SályV5 (Végh 1968, 54, X. t. 10–26); Sár (Fitz 1963, 102); SzebI4 (Garam 1975b, 52, Fig. 2); SzebI43 (Garam 1975b, 77–78, Fig. 5); SzebI100 (Garam 1975b, 80, Fig. 8); SzegFA91 (Madaras 1995, 25, Pl. 15); SzegFA319 (Madaras 1995, 46, Pl. 33); SzekB417 (Rosner 1999, 57, Taf. 29); SzePd34 (Pap 2012, 25. t. 34.16); SzePd74 (Pap 2012, 43. t. 74.2); SzenB68 (Madaras 1999, 319, 8. kép); SzenF (Fettich 1937a, 24–26, IV. t.); SzenK57 (Korek 1943–44, 8–9, V. t. 3.); SzenK97 (Korek 1943–44, 14, VIII. t. 19–22); SzenK107 (Korek 1943–44, 15–16, XI. t. 1–31); SzenK347 (Korek 1943–44, 40–41, XXXIII. t. 1–15); SzékK96 (B. Nagy 2003, 28, 43. kép); SzirD23 (Pósta 1895, 66–67); TisM72 (Garam 1995, 18, Taf. 64); TisM363 (Garam 1995, 50, Taf. 85); TisM1064 (Garam 1995, 125, Taf. 145); TisM1139 (Garam 1995, 134, Taf. 152); TisM1171 (Garam 1995, 138, Taf. 156); TisM1245 (Garam 1995, 148, Taf. 166); ÜlID183 (Horváth 1935, 24, XII. t. 1–17); ÜlIIV150 (Sós 1955, 207, LXXIII); VácK203 (Tettamanti 2000, 45, Taf. 10); Vác (Hampel 1905, 96–97, Taf. 75); VesCs; VisK1 (Török 1975d, 324, Fig. 2); VisK6 (Török 1975d, 324, Fig. 2); VrbP114 (Nagy 1971, 208, Tab. XXII); VrbP121 (Nagy 1971, 209, Tab. XXXIV); ZamR789 (Bárdos – Garam 2009, 109, Taf. 97); ZamR1706 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 186); ZamR1909 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 206); ZamR2302 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 241); Žel644 (Čilinská 1973, 148, Taf. C); Žel189 (Čilinská 1973, 69, Taf. XXXIII)

Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból, mintatér áttört): ZalL388 (Szőke 1994, 7. t.)

Tokos kisszíjvégen (gyöngyözött kerettel, minta két ciklusból, mintatér áttört): SzegFA307 (Madaras 1995, 45, Pl. 32); Zwö98 (Lippert 1969, 141, Taf. 38); Zwö196 (Lippert 1969, 155, Taf. 69); Zwö207 (Lippert 1969, 157, Taf. 72)

Tokos kisszíjvégen (gyöngyözött kerettel, minta két ciklusból, hátlap díszítetlen): Kéke125 (Kiss 1977, 54, Pl. XVII); TisM330 (Garam 1995, 47, Taf. 84); WiUV (Daim 1979, 62–66, Taf. 4–5)

Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból, kisszíjvég egész lapja egyben díszített, hátlap díszítetlen): ÁrK162 (Kralovánszky 1994, 55, 17. kép); OrBó61 (Juhász 1995, 25, Taf. IV); RomI31 (Kiss 1977, 112, Pl. XLVI); SzenK75 (Korek 1943–44, 11, VIII. t. 7–8); TisM423 (Garam 1995, 57, Taf. 90); ÜlIIV94 (Cs. Sós 1955, T. LXVI, 6–8)

Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból, hosszúkás, egyenes oldalú): GátV162 (Kada 1906a, 148)

Minta három ciklusból (előlapon állatalakok): OdžV2 (Karmanski 1975b, 9, Tab. II, 19–21); RegK95(?) (Kiss 1984b, 134, 72. t.); SzékK31 (B. Nagy 2003, 20, 13. kép)

Minta három ciklusból (hátlap díszítetlen): BudW8 (Nagy 1998, 64, Taf. 49); BudR25 (Nagy 1998, 76, Taf. 71); Čun20 (Sőtér 1895, 93); Čun149 (Sőtér 1895, 113); DeNV524 (Eisner 1952, Obr. 52–54); GátV273 (Kada 1908, 335); Ger109 (Kiss 1984a, 110, 50. t.); HomH10 (Garam 1975a, 14, Fig. 3); KiVár204 (Horváth 1935, 53, XXXIV. T. 1–9); KošŠ221 (Budinský-Krička – Točik 1991, 46–47, Taf. XVI); KölFB199 (Kiss 2001, 86, Taf. 56); KölFB201 (Kiss 2001, 88, Taf. 59);

MosK63 (közöletlen MNM); NyéMv8 (Végh 1965, 178, II. t. 4–15); OtGr (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 89); SárU (Heinrich-Tamaska – Ódor 2006, 159, 4. kép); SzaG416 (Juhász 2004, 61–62, Taf. XLVII); Tdrzs4 (Kovrig 1975b, 212, Fig. 3); TisM790 (Garam 1995, 97, Taf. 122); ZáhB70 (Kraskovská 1972, 20–21, Obr. 22. 2)

Minta három ciklusból (a két lap mintája megegyező): KölFB201 (Kiss 2001, 88, Taf. 59)

Minta három ciklusból (kisszíjvég egész lapja egyben díszített, takarólevél hegyes, hátlap díszítetlen): MosK265 (közöletlen)

Tokos kisszíjvégen (minta három ciklus, hátlap díszítetlen, tok díszítetlen vagy külön mezőként díszített, takarólevél kis laposinda): OdžV2 (Karmanski 1975b, 8–9, Tab. II)

Tokos kisszíjvégen (minta három ciklus, hátlap díszítetlen, tok díszítetlen vagy külön mezőként díszített, takarólevél hegyes): BudR36 (Nagy 1998, 77, Taf. 75); GátV246 (Kada 1908, 332); GátV272 (Kada 1908, 335); Kesz (Lipp 1884, 24, IV. t. 84); MárCs"B" (Hampel 1905, 105–108, Taf. 85); KecK9 (Cs. Sós 1958, 4, I. T. 12); MosK116 (közöletlen, MNM); PilB197 (Fettich 1965, 68); TisM250 (Garam 1995, 37, Taf. 78); TisM1142 (Garam 1995, 134–135, Taf. 153); VojB67 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 101); ZáhB249 (Kraskovská 1972, 47–48, Obr. 49, 4); ŽitT15 (Budinský-Krička 1956, 18, Tab. XXI)

Tokos kisszíjvégen (minta három ciklus, hátlap díszítetlen, egész felület egyben díszített): BélTSz5 (MRT 10, 116. t. 14–23); HomH60 (Garam 1975a, 29, Fig. 7)

Tokos kisszíjvégen (minta négy ciklusból, hátlap dísze geometrikus): AboN138 (Márton 1904, 305)

Tokos kisszíjvégen (minta négy ciklusból, hátlap díszítetlen): MosK267 (közöletlen, MNM); NovB (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 87); PuszB12 (Korek 1945, 108, II. t. V. t. 22–23); ZalL388 (Szőke 1994, 7. t.)

Szíjbefogó lemezes kisszíjvégen (törött, előlapon négylábú ragadozó): ÖcsB57 (Genito – Madaras 2005, Obj. no. 1–29)

Szíjbefogó lemezes kisszíjvégen (minta három ciklusból, előlapon két, szembenéző négylábú ragadozó): TisM113 (Garam 1995, 21, Taf. 66)

Szíjbefogó lemezes kisszíjvégen (hátoldal díszítetlen, tárgy gyöngyözött peremmel): KomV8 (Čilinská 1982, 348–349, Tab. III, 1–5)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (törött, tárgy gyöngyözött peremmel): Zwö62 (Lippert 1969, Taf. 24)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (minta három ciklusból, hátoldal díszítetlen): Leo129 (Daim 1987, 263, Taf. 123–126); SomL132 (Daim – Lippert 1984, 42, Taf. 84)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (minta négy ciklusból): Tdrzs25 (Kovrig 1975b, 221, Fig. 6)

Kétlapos kisszíjvégen: Leo(1976) (Daim 1987, 271, Taf. 151); SzegFA311 (Madaras 1995, 46, Pl. 32)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (egyetlen rögzítőfül): SzékK369 (B. Nagy 2003, 53, 128. kép)

Széles pajzs alakú vereten (*46. kép 6*): OrBó61 (Juhász 1995, 25, Taf. IV); SomL"XI" (Daim – Lippert 1984, 37, Taf. 2); SzegFA319 (Madaras 1995, 46, Pl. 33); VrbP121 (Nagy 1971, 209, Tab. XXXIV)

Bújtatón: DeNV62 (Eisner 1952, Obr. 10); DeNV116 (Eisner 1952, Obr. 16); KomL132 (Trugly 1993, 209, Taf. XLI); KörG10 (Fettich 1930, 207); NyéMv (Végh 1968, 52–53, VII–VIII. t.); ÖcsB60 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–23); SzegÚ (Lőrinczy – Szalontai 1993, VI. t. 5); SzenÖ (Fettich 1929, V. t.); TisM496 (Garam 1995, 65, Taf. 97)

Propeller alakú övforgón: (töredékes): KiskH138 (Garam 1979, 29, Taf. 22)

Propeller alakú övforgón (egy száron két ciklus): GyőT778 (Fettich 1943, 40, XXXII. t. 2); KiskH58 (Garam 1979, 19, Taf. 13); SzenK97 (Korek 1943–44, 14, VIII. t. 19–22); SzékK96 (B. Nagy 2003, 28, 43. kép); SzékK208 (B. Nagy 2003, 37, 75. kép)

Propeller alakú övforgón (egy száron három ciklus): DévK1 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 3); NovZ232 (Čilinská 1966, 48–49, Taf. XLIV); RomI168 (Kiss 1977, 117, Pl. LI); SzebI139 (Garam 1975b, 82, Fig. 11); SzenK159 (Korek 1943–44, 21–22, XVIII. t.); SzékK114 (B. Nagy 2003, 29, 47. kép); SzékK201 (B. Nagy 2003, 36, 72. kép); TisM330 (Garam 1995, 47, Taf. 84);

TisM1215a (Garam 1995, 144, Taf. 161); TisM1246 (Garam 1995, 150, Taf. 166); Zwö71 (Lippert 1969, Taf. 28)

Állatfejes övforgón: JánT238 (Erdélyi 1958, 40, XL. t.); Mist„A" (Distelberger 1996, Taf. 23); ŠalIV78 (Točik 1993, Obr. 26); SzenL40 (Csallány 1906, 298)

Függesztővereten: KecH32 (Cs. Sós 1958, XX. T. 2)

1. levélváltozat. Áttört, illetve pont-vessző mintával, tagoltan kimélyített levélfelülettel (*46. kép 12–14*)

Tokos kisszíjvégen: SzenN32 (Csallány 1962, 445–447, Taf. XV) (*46. kép 13*)

2.1. változat. A szár és a belső laposindalevél közötti mezőt háromszög alakú levél tölti ki. A laposindalevelek felülete ívelten bemélyül, a levéltőt és -csúcsot összekötő ívet karima veszi körbe (*46 kép 8*).

Tokos nagyszíjvégen (előlapon állatküzdelmi jelenettel, nagyszíjvég gombos végű): KošŠ67 (Budinský-Krička – Točik 1991, 18–19, Taf. VI)

2.2. változat. A szár és a laposindalevél közötti területet kitöltő, háromszög alakú levél nem kapcsolódik a szárhoz. A levelek felülete lemélyül (*46. kép 3*).

Tokos nagyszíjvégen: OrBé150 (Juhász 1995, 89–90, Taf. XXIII)

2.3. változat. Egyes laposindalevelek kifordítva, nem kapcsolódnak az indaszárhoz.

Tokos nagyszíjvégen (hátlapon geometrikus minta): SzegM208 (Salamon 1995, 127, Pl. 15)

2.4. változat. A takarólevél a laposindalevéltől külön indán, a hullámzó indaszárról ered.

Tokos kisszíjvégen (három ciklus): GátV266 (Kada 1908, 334)

2.5. változat. A takarólevél a félpalmetták tövének irányához képest visszatört.

Tokos nagyszíjvégen (minta négy ciklusból): SzirD23 (Pósta 1895, 66–67)

3. változat. A hullámzó indára szerkesztett, kétlevelű félpalmettában a belső levél és a takarólevél arányai kiegensúlyozottak, vagy az utóbbi nagyobb méretű. A körbe hajló levél lehet laposindalevél, de gyakran éles, plasztikus gerincű, a takarólevél sarló alakban ívelt, vége körbe hajlik (*47. kép 1–4*).

Tokos nagyszíjvégen (mintatér karéjos kerettel) (*47. kép 1*): OrdD (Hampel 1905, Taf. 80–81)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen: ZamR2271 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 233)

Tokos kisszíjvégen (hátlap díszítetlen, minta két ciklusból): NovZ218 (Čilinská 1966, 45–46, Taf. XLII); NovZ252 (Čilinská 1966, 52–53, Taf. XLVII); SzegM208 (Salamon 1995, 127, Pl. 15); SzenK57 (Korek 1943–44, 8–9, V. t. 3); SzenL64 (Csallány 1906, 299); SzenÖ (Fettich 1929, V. t.); TisM902 (Garam 1995, 108, Taf. 130); ZamR27 (Bakay 1973, IX. t. 3); ZamR97 (Bárdos – Garam 2009, 24–27, Taf. 12)

Tokos kisszíjvégen (áttört, minta két ciklusból): TisM871 (Garam 1995, 103, 106, Taf. 128); ZamR1303 (Bárdos – Garam 2009, 169, Taf. 146)

Tokos kisszíjvégen (hátlap díszítetlen, minta három ciklusból): Kesz (Lipp 1884, 28, VIII. t. 197); TisM114a (Garam 1995, 21, Taf. 67)

Tokos kisszíjvégen (hátlap díszítetlen, minta négy ciklusból): Münc38 (Bachner 1985, 115–116, Taf. 20)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (három ciklus, mintatér áttört): TisM968 (Garam 1995, 114, Taf. 136)

Csaton: TisM175 (Garam 1995, 28, Taf. 72)

Bújtatón: AlT394 (Kovrig 1963, 38, Taf. XXVI); TisM474 (Garam 1995, 64, Taf. 94); TisM552 (Garam 1995, 78, Taf. 105); TisM1003 (Garam 1995, 118, Taf. 140); Zwö57 (Lippert 1969, 134, Taf. 23)

Propeller alakú övforgón (egy száron két ciklus): NovZ74 (Čilinská 1966, 1620, Taf. XXV); NovZ218 (Čilinská 1966, 45–46, Taf. XLII); RákK30 (Madaras 1979–80, 143, III. t.); WiUV (Daim 1979, 62–66, Taf. 4–5)

Propeller alakú övforgón (egy száron három ciklus): Čun54 (Sőtér 1895, 100); HorÖ5 (Kárász 1894, 198, 202); KomL9 (Trugly 1987, 253–254, Taf. II); OdžV2 (Karmanski 1975b, 9, Tab. II,

19–21); SzenF (Fettich 1937a, 24–26, IV. t.) ÜlID44 (Horváth 1935, 14, V. t.); Žel644 (Čilinská 1973, 148, Taf. C)

Propeller alakú övforgón (állatfejes övforgó testén): Edel38 (Sőtér 1898, 202–203); GyőT194 (Fettich 1943, 21, XVI. t.); HetM (H. Tóth 2001, 11, 6. kép 6); Höf (Winter 1997, 112–113, Taf. 5); Kesz (Lipp 1884, 26, IV. t. 89); OdžIV16 (Karmanski 1975a, 19, Tab. XVII); OrBó62 (Juhász 1995, 25, Taf. V); ÖskA44 (Rhé – Fettich 1931, 46, Taf. XII, 13–20); SzegFA292 (Madaras 1995, 44, Pl. 30); SzenL (Fettich 1937a, 21–24, III. t.); SzenN22 (Csallány 1962, 475, Taf. XVI); TisM201a (Garam 1995, 32, Taf. 74); Vasa"C" (Heinrich-Tamaska 2005, 244, Abb. 6)

Lyukvédő vereten: OrBó231 (Juhász 1995, 34, Taf. XI)

Korong alakú vereten: Edel181 (Sőtér 1898, III. t. 10); MosK (közöletlen); TisM1183 (Garam 1995, 140, Taf. 157)

3.1. változat. Ciklusonként spirálba vagy kör alakba tekeredő, a szárral megegyező vastagságú, széthajló levélpárral (*47. kép 4*).

Tokos kisszíjvégen: ZamR1573 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 172); ZamR1888 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 198)

Propeller alakú övforgón: AboN124 (Éber 1902, 258); KomV8 (Čilinská 1982, 348–349, Tab. III, 1–5)

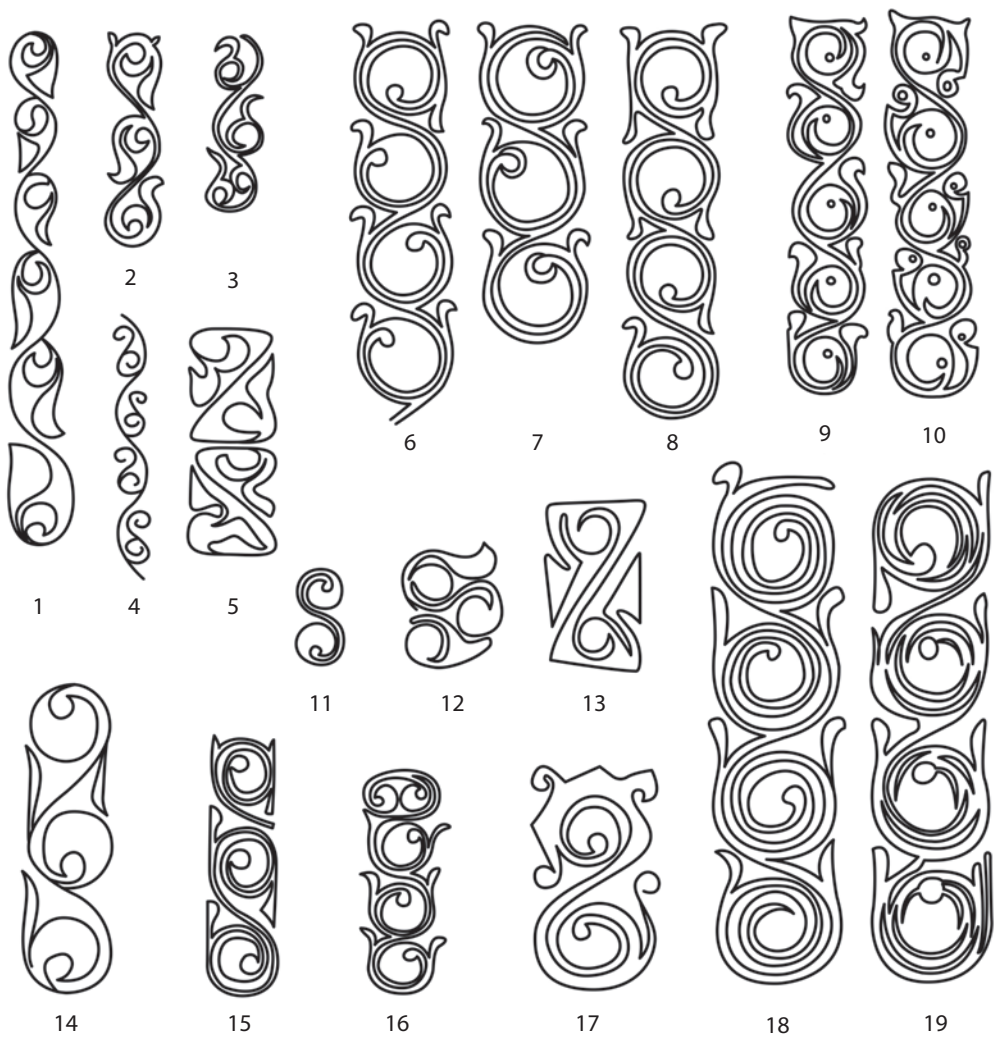

47. kép V.1.1.2. szakasz, 1.2. típus. Síkból kimetszett, geometrikus jellegű laposindaminták

3.2. változat. A szárról két azonos levélhorogból álló félpalmetták ágaznak le (*47. kép 3*).
Tokos nagyszíjvégen: SzebI197 (Garam 1975b, 85, Fig. 15)
Tokos kisszíjvégen: SzenN217 (Csallány 1962, 476, Taf. XXIX)
Tokos kisszíjvégen (lemezből préselt): GyőT471 (Fettich 1943, 30, XVIII. t. 2); Leo21 (Daim 1987, 222–223, Taf. 16–17)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: VrbP76 (Nagy 1971, 203, Tab. XVI)
Tokos kisszíjvégen (áttört, minta három ciklusból): VrbP76 (Nagy 1971, 203, Tab. XVI)
Propeller alakú övforgón (áttört): Hol403 (Točik 1968, 70, Taf. LXV. 13); RegK12 (Kiss 1984b, 129, 56. t.)

3.3. változat. S alakú indaszakaszokból álló minta, a mintatér hossztengelyére merőleges tengelyre tükrös elrendezésben (*47. kép 5*).
Bújtató fedőlemezén: SzegM205 (Salamon 1995, 126–127, Pl. 13)

3.4. változat. A kétlevelű félpalmetta takarólevele tagolt (*46. kép 11*).
Tokos kisszíjvégen (tokon üres vagy külön díszített mezővel, előoldalon griff): ÖcsB59 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–14)
Tokos kisszíjvégen (hátoldal sima): SzePd34 (Pap 2012, 25. t. 34.16)

1.2. típus. Síkból kimetszett, geometrizált laposindaminták laposindalevelekkel. A mintában a belső, nagy, kör alakú levél dominál, a fedőlevél legtöbbször csökevényes kacsként jelenik meg (*47. kép 6–19*).
Tokos nagyszíjvégen: HorÖ5 (Kárász 1894, 198, 202); KabB36 (Nepper 1982, 105, 9. kép)
Tokos-zsanéros nagyszíjvégen: GátV342 (Fettich 1965, 98, Abb162, 9)
Tokos-kétlapos nagyszíjvégen: KomH11 (Čilinská 1982, 358, Tab. XIII, 5–11); MosK265 (közöletlen); MosK267 (közöletlen, MNM)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (sérült, nem besorolható): GyőT694 (Fettich 1943, 36, XXXI. t.); KiskH73a (Garam 1979, 22, Taf. 15); KiskH153 (Garam 1979, 31, Taf. 24); KiVár165 (Horváth 1935, 49, XXXIII. t.); Szab (H. Tóth 1992, 54, 14. t. 1); OdžV3 (Karmanski 1975b, 9, Tab. III); TápK (Lőrinczy – Szalontai 1993, VIII. t. 10)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen, minta két ciklus
Rögzítőfül félpalmetta: SzőBu1 (Lőrinczy – Szalontai 1993, IX. t. 8–10)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen, minta három ciklus
Rögzítőfül nem kivehető: KiskH23 (Garam 1979, 11, Taf. 7); TisM1268 (Garam 1995, 154, Taf. 169)
Hiányzó fül: MuSH (MRT 10, 88. t. 8); TisM1189 (Garam 1995, 140, Taf. 157)
Rögzítőfül gyöngyözött: MárCs8 (Hampel 1905, Taf. 90); TisM513 (Garam 1995, 69, Taf. 99)
Rögzítőfül növényi: ÁrK249 (Kralovánszky 1994, 63, 21. kép); Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 254, Abb. 24); JánT5a (Erdélyi 1958, 5–6, V. t.); OrBé (Juhász 1995, 89–90, Taf. XXIII); SzegFA1a (Madaras 1995, 53, Pl. 39); SzékK491 (B. Nagy 2003, 64–65, 175. kép); TiszG (Végh 1968, 61, XVIII. t. 1)
Rögzítőfül álatfejes (szépen kidolgozott medve vagy vadkan): Štur23 (Točik 1968, 17, Taf. XVI-II, 2–5)
Rögzítőfül állatfejes (nyak és fej mögött ívelt vonal): Čun10 (Sőtér 1895, 91); HomH150 (Garam 1975a, 34, Fig. 13); SzebI142 (Garam 1975b, 82, Fig. 11); SzenL55 (Csallány 1906, 298); TisM1270 (Garam 1995, 154, Taf. 169); VrbP65 (Nagy 1971, 202. Tab. XIV); ZamR1890 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 199)
Rögzítőfül tarajos állatfejes: Ism (Pápai gimnázium gyűjteménye); JánT4 (Erdélyi 1958, 5, IV. t.); SzenK143 (Korek 1943–44, 19–20, XVI. T. 1–26); VácH31 (Ferenczy 1963, 87–88, 8. kép)
Rögzítőfül állatfejes (stilizált állatfej, egyes esetekben növényiesedhet): ČelC40 (Bunardžić 1980, t. XIII, 1); RomI178 (Kiss 1977, 117, Pl. LII); SzegFA189 (Madaras 1995, 34, Pl. 22); SzékK279 (B. Nagy 2003, 49, 97–98. kép)
Rögzítőfül állatfejes (stilizált állatfej, egyes esetekben növényiesedhet, mintatér gyöngyözött

kerettel): Čun44 (Sőtér 1895, 98); GyőT (Fettich 1943, 31, XXVI. T. 1–17); SomL133 (Daim – Lippert 1984, 42, Taf. 85–86)
Rögzítőfül ragadozómadárfej: ZalL388 (Szőke 1994, 7. t.)
Rögzítőfül állatfejes: SzebI290 (Garam 1975b, 88–89, Fig. 20)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégek, minta négy ciklus egymás alatt
Rögzítőfül gyöngyözött: BélCs136 (MRT 10, 114. t.)
Rögzítőfül növényi: ÁrK11 (Kralovánszky 1994, 35, 3. kép); ÁrK37 (Kralovánszky 1994, 42, 6. kép); Cik548 (Somogyi 1984, 64, 37. t.); GátV169 (Kada 1906a, 150); GyőT421 (Fettich 1943, 28, XXIII. t. 1–19); HódTv (Tergina 1894, 207); HraH100 (Pástor 1971, 120–121, Obr. 31); MuOb (Végh 1968, 52, III. t. 10–12); SzegM138 (Salamon 1995, 122, Pl. 10); SzékK191 (B. Nagy 2003, 35, 69. kép); SzékK491 (B. Nagy 2003, 64–65, 175. kép); TisM1272 (Garam 1995, 156, Taf. 170); ÜlID"D" (Horváth 1935, 33, XXI. t. 1–31); VesJS1 (Rhé – Fettich 1931, 13, Taf. I, 9–15)
Rögzítőfül növényi (mintatér karéjos kerettel): Vasa"C" (Heinrich-Tamaska 2005, 244, Abb. 6)
Rögzítőfül állatfejes (sörényes, vízszintes vágásokkal): KiSzd5 (Török 1975c, 316, Fig. 2); ÖcsB3 (Genito – Madaras 2005, Obj. no. 1–31); SzaG266 (Juhász 2004, 45, Taf. XXXIII); SzegFA82 (Madaras 1995, 23–24, Pl. 13); SzoH90 (Kovrig 1975b, 179, Fig. 10); Žel683 (Čilinská 1973, 155–156, Taf. CVII)
Rögzítőfül állatfejes (sörényes, függőleges vágásokkal): Cik551a (Somogyi 1984, 65, 37. t.); ČelC22 (Bunardžić 1980, t. XI); Čun19 (Sőtér 1895, 92); Erz"C" (Hampel 1905, 332); GyőT690 (Fettich 1943, 36, XXX. t.); Hol115 (Točik 29, Taf. XL, 5–24); HraH25 (Pástor 1971, 96–97, Obr. 14)
Rögzítőfül állatfejes (nyak és fej mögött ívelt vonal): AboN80 (Éber 1902, 250); AboN96 (Éber 1902, 253); BékL(?)(MRT 10, 90. t.); BudV15 (Nagy 1998, 192, Taf. 133); Cik558 (Somogyi 1984, 66, 42. t.); HraH87 (Pástor 1971, 114–115, Obr. 25); HraH93 (Pástor 1971, 116, Obr. 27); JánT3 (Erdélyi 1958, 4–5, III. t.); KecH81 (Cs. Sós 1958, 12, XIII. T. 3); KiVár181 (Horváth 1935, 52, XXXIV. T. 13–21); KláH (Lőrinczy – Szalontai 1993, VII. t. 8); KunF6 (Lezsák 2008, 51); Leo93 (Daim 1987, 250–251, Taf. 94–96); MosK59 (közöletlen, MNM); MosK259 (közöletlen, MNM); OrBé142 (Juhász 1995, 88, Taf. XXII); PéGő8 (Kiss 1977, 106, XLII); SzegFB132 (Madaras 1995, 150, Pl. 20); SzegFi (Hampel 1905, 115–116, Taf. 95); SzegK130 (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 19); SzePd9 (Pap 2012, 17. t.); TisM913 (Garam 1995, 109, Taf. 131); VrbP77 (Nagy 1971, 204, Tab. XVI); Žel485 (Čilinská 1973, 122, Taf. LXXXI)
Rögzítőfül állatfejes (növényiesedő állatfej, nyak és fej mögött ívelt vonal nélkül): KiVár158 (Horváth 1935, 47, XXXII. t.); PilB239 (Fettich 1965, 83)
Rögzítőfül állatfejes (madárfejes): GyomK1 (Juhász 2006, 99, 4. kép); HraH134 (Pástor 1971, 128–129, Obr. 38); RákK62 (Madaras 1979–80, 145, VI. t.); SzenK117 (Korek 1943–44, 16–17, XII. t.); Tdrzs1 (Kovrig 1975b, 212, Fig. 3)
Rögzítőfül tarajos állatfejes: ÜlID186 (Horváth 1935, 25, XIV. t. 1–29)
Rögzítőfül tarajos állatfejes (mintatér karéjos kerettel): ČelC51 (Bunardžić 1980, t. XIII, 2); RákK30 (Madaras 1979–80, 143, III. t.); Tdrzs3 (Kovrig 1975b, 212, Fig. 3)
Rögzítőfül állatfejes (stilizált állatfej, egyes esetekben növényiesedhet): ÁrK76 (Kralovánszky 1994, 46, 9. kép); CseK (Kiss 1996b, 1. kép); DévK14 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 5); Ger86 (Kiss 1984a, 110, 48. t.); Ger102 (Kiss 1984a, 110, 49. t.); Hol316 (Točik 1968, 57, Taf. LVIII, 1–13); Hol613 (Točik 1968, 93–94, Taf. LXXV); Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 249, Abb. 15); SzaG375 (Juhász 2004, 57–58, Taf. XLIV); SzegFA69 (Madaras 1995, 22, Pl. 11); WiHg (Daim 1979, 59, Taf. 2)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégek, minta öt ciklus egymás alatt
Rögzítőfül levágva (mintatér karéjos kerettel): Leo145 (Daim 1987, 269–270, Taf. 141–142); NovZ439 (Čilinská 1966, 86, Taf. LXVI)
Rögzítőfül hiányos, nem értelmezhető (mintatér egyenes kerettel): TisM1248 (Garam 1995, 150, Taf. 166)

Rögzítőfül nélkül: KomL87 (Trugly 1987, 272, Taf. XXIX)
Rögzítőfül gombszerű: BágGy (Lovas 1929, 248, 119. kép); BudCs9 (Nagy 1998, 181, Taf. 122)
Rögzítőfül geometrikus: OrBó3 (Juhász 1995, 21, Taf. I); OrBó"D" (Juhász 1995, 35, Taf. XV)
Rögzítőfül gyöngyözött (mintatér karéjos kerettel): Vesz (Hampel 1905, 97, Taf. 75b)
Rögzítőfül gyöngyözött: TisM1265 (Garam 1995, 154, Taf. 168)
Rögzítőfül növényi: ČelC261 (Bunardžić 1980, t. XIII, 4); ČokK57 (Kovrig – Korek 1960, 263–264, Pl. CIII); Čun20 (Sőtér 1895, 93); Erz„e" (Hampel 1905, 333, Taf. 254); GátV272 (Kada 1908, 335); HraH94 (Pástor 1971, 117–118, Obr. 28); HraH95 (Pástor 1971, 118, Obr. 30); JánT1 (Erdélyi 1958, 4, I. t.); KecH80 (Cs. Sós 1958, 12, XII. T. 9); KecH85 (Cs. Sós 1958, 13, XVII. T. 2); KeszB117 (Kovrig 1999, 101, 8. kép); KošŠ254 (Budinský-Krička – Točik 1991, 55–56, Taf. XXXVI–XXXVII); KölFB236 (Kiss 2001, 102, Taf. 71); Krun (Fettich 1937a, CI. t.); Leo129 (Daim 1987, 263, Taf. 123–126); MalIKK (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 47–49); SárU27 (Heinrich-Tamaska – Ódor 2006, 159, 4. kép); SzebI97 (Garam 1975b, 80, Fig. 8); SzebI245 (Garam 1975b, 87, Fig. 19); SzebI304 (Garam 1975b, 89, Fig. 21); SzebI316 (Garam 1975b, 90, Fig. 22); SzegFA45 (Madaras 1995, 19, Pl. 8); SzegFA300 (Madaras 1995, 45, Pl. 31); SzegFA311 (Madaras 1995, 46, Pl. 32); SzegM42 (Salamon 1995, 115, Pl. 4); SzegM318 (Salamon 1995, 136–137, Pl. 25); SzenL21 (Csallány 1906, 297); SzékK201 (B. Nagy 2003, 36, 72. kép); TisM1221 (Garam 1995, 145, Taf. 161); ÜlIIV150 (Cs. Sós 1955, 207, LXXIII); VrbP76 (Nagy 1971, 203, Tab. XVI); ZamR1918a (Bárdos – Garam 2014, Taf. 204); ZamR (Bárdos – Garam 2014, Taf. 250)
Rögzítőfül növényi (mintatér karéjos kerettel): ČelC47 (Bunardžić 1980, t. XIII, 3)
Rögzítőfül állatfejes (madárfejes): SzékK119 (B. Nagy 2003, 29, 49. kép); Štur227 (Točik 1968, 60, Taf. XLVI, 1–19)
Rögzítőfül tarajos állatfejes (mintatér karéjos kerettel): BudCs"E" (Nagy 1998, 185, Taf. 125); Erz (Hampel 1905, 330–331, Taf. 253); GyőT678 (Fettich 1943, 36, XXVIII. T. 1–25); HomH42 (Garam 1975a, 28, Fig. 5); HomH131 (Garam 1975a, 33, Fig. 12); Kéke226 (Kiss 1977, 57, Pl. XXIII); MinB1 (Szalontai 1995, 189, 6. kép, 1–8); OrBé82 (Juhász 1995, 82, Taf. XVI-II); SzegK35 (Salamon – Sebestyén 1995, 14, Pl. 5); SzegK152 (Salamon – Sebestyén 1995, 25–26, Pl. 23)
Rögzítőfül tarajos állatfejes: MosK3 (közöletlen, MNM); OdžIV15 (Karmanski 1975a, 19, Tab. XVI); SzékK43 (B. Nagy 2003, 21, 17. kép)
Rögzítőfül állatfejes (stilizált állatfej): MuOb (Végh 1968, 52, III. t. 10–12); NyéMv8 (Végh 1965, 178, II. t. 4–15)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégek, minta hat ciklus egymás alatt
Rögzítőfül növényi: BudN22 (Nagy 1998, 110, Taf. 87); Hol115 (Točik 29, Taf. XL, 5–24); JánT252a (Erdélyi 1958, 42, XLI. t.); Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26); SzegK53 (Salamon – Sebestyén 1995, 16, Pl. 8); VesCs; ZamR1909 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 206)
Rögzítőfül állatfejes (stilizált állatfej, mintatér karéjos kerettel): Leo119 (Daim 1987, 259–260, Taf. 113–116); SzenK134 (Korek 1943–44, 18–19, XIV. t. 1–28); SzenL1 (Csallány 1906, 294)
Rögzítőfül állatfejes: HalB237 (Török 1998, 40, Taf. 27); KiskH142 (Garam 1979, 29, Taf. 23); MajM4 (Kiss 1974, 133, Fig. 20); SzegFA2a (Madaras 1995, 53, Pl. 40)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégek, minta hét ciklus egymás alatt
Rögzítőfül állatfejes (madárfej), mintatér gyöngyözött kerettel: SzegK214 (Salamon – Sebestyén 1995, 30–31, Pl. 27)
Rögzítőfül növényi (háromosztatú levélpár), mintatér gyöngyözött kerettel, tárgy gyöngysorkerettel: NovZ44 (Čilinská 1966, 16, Taf. XXII)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégek, minta nyolc ciklus egymás alatt
Rögzítőfül állatfejes (mintatér karéjos kerettel): SzenK321 (Korek 1943–44, 36–37, XXIX. T. 1–32)

Kisszíjvégek

Sérült volta miatt nem besorolható: AlT388 (Kovrig 1963, Taf. XXVI); HarB; TisM1268 (Garam 1995, 154, Taf. 169); SzekB430 (Rosner 1999, 57, Taf. 30)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégek, két ciklusból álló mintával

Rögzítőfül nélkül: ÁrK11 (Kralovánszky 1994, 35, 3. kép); KiskH153 (Garam 1979, 31, Taf. 24); SzegK218 (Salamon – Sebestyén 1995, Pl. 28); SzegM82 (Salamon 1995, 118, Pl. 6); SzenL55 (Csallány 1906, 298)

Rögzítőfül tokká összenőtt (mintatér gyöngysorkerettel): PilB222 (Fettich 1965, 75); SomL133 (Daim – Lippert 1984, 42, Taf. 85–86)

Rögzítőfül tokká összenőtt: Erz"C" (Hampel 1905, 332); GyőT (Fettich 1943, 31, XXVI. T. 1–17); KeszB117 (Kovrig 1999, 101, 8. kép); SzegK231 (Salamon – Sebestyén 1995, 32, Pl. 28); SzegM335 (Salamon 1995, 138, Pl. 23); TisM1246 (Garam 1995, 150, Taf. 166); ÜlID186 (Horváth 1935, 25, XIV. t. 1–29); Vasa"C" (Heinrich-Tamaska 2005, 244, Abb. 6); VukJ (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 102)

Rögzítőfül gombszerű: BélCs136 (MRT 10, 114. t.); Cik513 (Somogyi 1984, 63, 34. t.); Hol613 (Točik 1968, 93–94, Taf. LXXV); KiskH72 (Garam 1979, 20, Taf. 15); Leo81 (Daim 1987, 245–246, Taf. 81–82); MisA2 (Lovász 1992, 88, 2. t.); MisA3 (Lovász 1992, 89, 3. t.); MuOb (Végh 1968, 52, III. t. 10–12); ÜlID196 (Horváth 1935, 26, XIII. t. 16–30)

Rögzítőfül gyöngyözött: HódTv (Tergina 1894, 207); Möd440 (Daim 1977, 14–15); TisM513 (Garam 1995, 69, Taf. 99)

Rögzítőfül növényi: AboN88 (Éber 1902, 252); AndT79 (Garam 1972, 150, 17. ábra); BalTS"B" (Németh 1969, 160); BékL(?)(MRT 10, 90. t.); BélCs36 (MRT 10, 106. t.); BudCs9 (Nagy 1998, 181, Taf. 122); BudV15 (Nagy 1998, 192, Taf. 133); Cik551a (Somogyi 1984, 65, 37. t.); Čun6 (Sőtér 1895, 90); CsoM15 (Csallány 1941, 171, XLII. t. 11–21); CsoM20 (Csallány 1941, 173, XLII. t. 25); DalC (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 111); Erz„e" (Hampel 1905, 333, Taf. 254); FülK (H. Tóth 1992, 50, 5. t.); GajPV (Fettich 1937a, C. t.); GátV169 (Kada 1906a, 150); Ger102 (Kiss 1984a, 110, 49. t.); GyőT421 (Fettich 1943, 28, XXIII. t. 1–19); GyőT678 (Fettich 1943, 36, XXVIII. T. 1–25); Hol615 (Točik 1968, 94, Taf. LXXV, 1–35); HomH42 (Garam 1975a, 28, Fig. 5); HódTv (Tergina 1894, 207); HraH20 (Pástor 1971, 93–94, Obr. 10); HraH100 (Pástor 1971, 120–121, Obr. 31); JánT5a (Erdélyi 1958, 5–6, V. t.); JánT252a (Erdélyi 1958, 42, XLI. t.); Kesz (Lipp 1884, 26, VIII. t. 196); KomH11 (Čilinská 1982, 358, Tab. XIII, 5–11); Leo93 (Daim 1987, 250–251, Taf. 94–96); NovZ430 (Čilinská 1966, 83–84, Taf. LXIV); NovZ463 (Čilinská 1966, 90, Taf. LXIX); OrBé142 (Juhász 1995, 88, Taf. XXII); ÖcsB3 (Genito – Madaras 2005, Obj. no. 1–31); PilB25 (Fettich 1965, 20); PilB133 (Fettich 1965, 50, Abb. 81, 1–10); RegK119(?) (Kiss 1984b, 135, 77. t.); Rito (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 121); SzaG158 (Juhász 2004, 31, Taf. XXI); SzaPGy (MRT 8, 54. t.); SzegFA69 (Madaras 1995, 22, Pl. 11); SzegFA311 (Madaras 1995, 46, Pl. 32); SzegM138 (Salamon 1995, 122, Pl. 10); SzePd13 (Pap 2012, 14. t. 13.3); SzenK134 (Korek 1943–44, 18–19, XIV. t. 1–28); SzenK143 (Korek 1943–44, 19–20, XVI. T. 1–26); SzékK208 (B. Nagy 2003, 37, 75. kép); SzékK491 (B. Nagy 2003, 64–65, 175. kép); ÜlID"F" (Horváth 1935, 33, XXI. T. 1–31); Vác (Hampel 1905, 96–97, Taf. 75); Vesz (Hampel 1905, I, Fig. 1531); VojH (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 102); ZamR807 (Bárdos – Garam 2009, 112, Taf. 98); ZamR1163 (Bárdos – Garam 2009, 152, Taf. 132); ZamR1909 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 206); ZamR2271 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 233); Žel771 (Čilinská 1973, 172, Taf. CXXIII)

Rögzítőfül állatfejes (vízszintes vonásokból álló sorénnyel): Čun10 (Sőtér 1895, 91); HalB18 (Török 1998, 18–19, Taf. 2); HalB237 (Török 1998, 40, Taf. 27); SzegK53 (Salamon – Sebestyén 1995, 16, Pl. 8); SzegK152 (Salamon – Sebestyén 1995, 25–26, Pl. 23)

Rögzítőfül állatfejes (függőleges vonásokból álló sorénnyel): Hol115 (Točik 29, Taf. XL, 5–24)

Rögzítőfül állatfejes (fej mögött ívelt vonal): AboN80 (Éber 1902, 250); AboN96 (Éber 1902, 253); CsonH2 (Lőrinczy – Szalontai 1993, II. t. 2–3.); ČerOD (Karmanski 1976, T. XXVII, 1–6);

DunT61 (Cs. Sós 1966/67, 107, 50. ábra 18–25; DunT73 (Cs. Sós 1966/67, 114, 50. ábra 27); HomH150 (Garam 1975a, 34, Fig. 13); HraH87 (Pástor 1971, 114–115, Obr. 25); JánT3 (Erdélyi 1958, 4–5, III. t.); KecH81 (Cs. Sós 1958, 12, XIII. T. 3); Kéke226 (Kiss 1977, 57, Pl. XXIII); KiskH146 (Garam 1979, 30, Taf. 23); Kiskő (Garam 1991, 38–39); KiVár158 (Horváth 1935, 47, XXXII. t.); KiVár165 (Horváth 1935, 49, XXXIII. t.); KiVár181 (Horváth 1935, 52, XXXIV. T. 13–21); KláH (Lőrinczy – Szalontai 1993, VII. t. 8); Leo145 (Daim 1987, 269–270, Taf. 141–142); MezH„B" (Hampel 1905, 102–103, Taf. 81); MosK59 (közöletlen, MNM); PéGő8 (Kiss 1977, 106, XLII); RomI178 (Kiss 1977, 117, Pl. LII); SzaG266 (Juhász 2004, 45, Taf. XXXII); SzegFA1a (Madaras 1995, 53, Pl. 39); SzegFA82 (Madaras 1995, 23–24, Pl. 13); SzegFA82 (Madaras 1995, 23–24, Pl. 13); SzegK130 (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 19); SzegK140 (Salamon – Sebestyén 1995, 24, Pl. 20); SzePd9 (Pap 2012, 17. t.); SzékK279 (B. Nagy 2003, 49, 97–98. kép); TisM913 (Garam 1995, 109, Taf. 131); TisM1270 (Garam 1995, 154, Taf. 169); VácH31 (Ferenczy 1963, 87–88, 8. kép); VrbP80 (Nagy 1971, 204, Tab. XVII); VrbP83 (Nagy 1971, 204, Tab. XVIII); WiHg (Daim 1979, 59, Taf. 2)

Rögzítőfül állatfejes (madárfej): Ász (Fettich 1943, 5, V. t. 9–10); HraH; PilB218 (Fettich 1965, 74); SzaG375 (Juhász 2004, 57–58, Taf. XLIV); VesJS1 (Rhé – Fettich 1931, 13, Taf. I, 9–15)

Rögzítőfül tarajos állatfejes: Ism (Pápai gimnázium gyűjeménye) (Fettich 1943, II. t.)

Rögzítőfül tarajos állatfejes (mintatér karéjos kerettel): JánT4 (Erdélyi 1958, 5, IV. t.)

Rögzítőfül stilizált állatfej, mintatér karéjos kerettel: ZamR1890 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 199)

Rögzítőfül állatfejes (stilizált állatfej, összes többi): ÁrK22 (Kralovánszky 1994, 36, 4. kép); ÁrK76 (Kralovánszky 1994, 46, 9. kép); BudF39 (Nagy 1998, 80, Taf. 81); BudV15 (Nagy 1998, 192, Taf. 133); Cik558 (Somogyi 1984, 66, 42. t.); DévK14 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 5); DömBK (MRT 5, 41. t. 10); DunT72 (Cs. Sós 1966/67, 112, 51. ábra 20); FajD3 (Zalotay 1961, 3, 1. kép); Ger86 (Kiss 1984a, 110, 48. t.); Hol316 (Točik 1968, 57, Taf. LVIII, 1–13) HódTv (Tergina 1894, 207); HraH134 (Pástor 1971, 128–129, Obr. 38); KapD3 (Garam 1971, 97, 1. á. 3); KiskH54 (Garam 1979, 19, Taf. 13); KiskH57 (Garam 1979, 19, Taf. 13); KörG16 (Fettich 1930, 209–210); MisV (Végh 1968,52, VI. t.); MosK„D" (közöletlen); OdžV3 (Karmanski 1975b, 9, Tab. III); OrBó31 (Juhász 1995, 22–23, Taf. II); Osi (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 112); Pász (Hampel 1905, 94, Taf. 73, 1–2, 9); PéNB48 (Nagy 1989, 104, VIII. t.); PéNB (Nagy 1989, 110, XV. t.); PilB239 (Fettich 1965, 83); RákK30 (Madaras 1979–80, 143, III. t.); RákK62 (Madaras 1979–80, 145, VI. t.); SukG (Költő 1982, XV); SzebI29 (Garam 1975b, 77, Fig. 4); SzebI140 (Garam 1975b, 82, Fig. 11); SzebI286 (Garam 1975b, 88, Fig. 20); SzebI290 (Garam 1975b, 88–89, Fig. 20); SzebI304 (Garam 1975b, 89, Fig. 21); SzegCsF (Török 1995, Pl. 7, 12–14); SzegFA1a (Madaras 1995, 53, Pl. 39); SzegFA189 (Madaras 1995, 34, Pl. 22); SzegM89 (Salamon 1995, 119, Pl. 7); SzePB (MRT 7, 39. t. 14–25); SzenL55 (Csallány 1906, 298); SzékK382 (B. Nagy 2003, 54, 134. kép); SzoH79 (Kovrig 1975b, 178–179, Fig. 8); TisM1142 (Garam 1995, 134–135, Taf. 153); VrbP77 (Nagy 1971, 204, Tab. XVI)

Kisszíjvégek, három ciklusból álló mintával

Tokos kisszíjvégen: Cik548 (Somogyi 1984, 64, 37. t.); SzebI97 (Garam 1975b, 80, Fig. 8); SzegK214 (Salamon – Sebestyén 1995, 30–31, Pl. 27)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (rögzítőfül gombszerű): RegK62 (Kiss 1984b, 132, 66. t.); SzegFA323 (Madaras 1995, 47, Pl. 33); SzirD41 (Pósta 1895, 75)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (rögzítőfül gyöngyözött): SzirD16 (Pósta 1895, 16)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen

Törött rögzítőfül: KomV8 (Čilinská 1982, 348–349, Tab. III, 1–5)

Rögzítőfül nélkül: TisM1244 (Garam 1995, 148, Taf. 165)

Rögzítőfül nélkül (mintatér karéjos kerettel): OrBé82 (Juhász 1995, 82, Taf. XVIII); PilB222 (Fettich 1965, 75)

Rögzítőfül tokká összenőve: Mist56 (Distelberger 1996, Taf. 20–21); SreM (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 95, 7)

Rögzítőfül tokká összenőve (mintatér karéjos kerettel): PilB222 (Fettich 1965, 75)
Rögzítőfül gombszerű: BélCs136 (MRT 10, 114. t.); HraH155 (Pástor 1971, 134, Obr. 43); KiskH23 (Garam 1979, 11, Taf. 7); KiskH111 (Garam 1979, 24, Taf. 18); KošŠ254 (Budinský-Krička – Točik 1991, 55–56, Taf. XXXVI–XXXVII); KošŠ293 (Budinský-Krička – Točik 1991, 61, Taf. XLII); NovZ232 (Čilinská 1966, 48–49, Taf. XLIV); Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26); SajH (Végh 1963, 17–19, II–III. t.); SzebI316 (Garam 1975b, 90, Fig. 22); SzegFA2a (Madaras 1995, 53, Pl. 40); SzegM42 (Salamon 1995, 115, Pl. 4); SzegM318 (Salamon 1995, 136–137, Pl. 25); SzenK158 (Korek 1943–44, 21, XVII. t. 9); SzenL1 (Csallány 1906, 294); SzenL6 (Csallány 1906; Fettich 1937a, 21–24, III. t.); TápK (Lőrinczy – Szalontai 1993, VIII. t. 10); ÜlID142 (Horváth 1935, 20, VII. t. 16–21); ÜlID168 (Horváth 1935, 22, VIII. t. 1–22); Žel683 (Čilinská 1973, 155–156, Taf. CVII)
Rögzítőfül gombszerű (mintatér karéjos kerettel): Bern34 (Kraskovská 1962, 432, Tab. VIII)
Rögzítőfül gyöngyözött: DunÚ2 (H. Tóth 1992, 49, 1. t.); Edel151 (Sőtér 1898, IV. t. 23); KölFB402 (Kiss 2001, 127, Taf. 78)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (hiányzó takarólevéllel, gyöngyözött rögzítőfülekkel, mintatér karéjos kerettel): KošŠ238 (Budinský-Krička – Točik 1991, 52, Taf. XXXIV)
Rögzítőfül növényi: ÁrK37 (Kralovánszky 1994, 42, 6. kép); ÁrK68 (Kralovánszky 1994, 45, 8. kép); BélCs36 (MRT 10, 106. t.); BudRL2 (Nagy 1998, 57, Taf. 48); BudN22 (Nagy 1998, 110, Taf. 87); BudCs"E" (Nagy 1998, 185, Taf. 125); Čun19 (Sőtér 1895, 92); Edel144 (Sőtér 1898, 214, IV. t. 3–4); GyőT690 (Fettich 1943, 36, XXX. t.); GyőT838 (Fettich 1943, 42, XXXII. t.); JánT1 (Erdélyi 1958, 4, I. t.); KiVár65 (Horváth 1935, 38, XXVII. T. 1–14); KomH2 (Čilinská 1982, 356, Tab. XII, 1–2); KomL87 (Trugly 1987, 272, Taf. XXIX); KölFB236 (Kiss 2001, 102, Taf. 71); Leo(1976) (Daim 1987, 271, Taf. 151); MalIŽj3 (Gubitza 1907, 348–349); MosK„A" (közöletlen); MosK(58.736.1) (közöletlen); MosK(61/3) (közöletlen); OdžIV18 (Karmanski 1975a, 20, Tab. XIX); PéJP1 (Kiss 1977, 91, Pl. LXI); PilB25 (Fettich 1965, 20); PuszÖ (Bóna 1971, 29. kép); SzaPGy (MRT 8, 54. t.); SzegK20 (Salamon – Sebestyén 1995, 13, Pl. 2); SzenK107 (Korek 1943–44, 15–16, XI. t. 1–31); SzenK360 (Korek 1943–44, 42–43, XXXIII. t. 19–20); SzenL21 (Csallány 1906, 297); SzékK201 (B. Nagy 2003, 36, 72. kép); TisM1248 (Garam 1995, 150, Taf. 166); TisM1265 (Garam 1995, 154, Taf. 168); VajÖ (Költő 1982, XV); ZamR1919 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 205); Zwö13 (Lippert 1969, 126, Taf. 7)
Rögzítőfül állatfejes (fej mögött ívelt vonal): MezH„A" (Hampel 1905, 102–103, Taf. 81); SzaG375 (Juhász 2004, 57–58, Taf. XLIV); Žel485 (Čilinská 1973, 122, Taf. LXXXI)
Rögzítőfül állatfejes (vízszintes vonásokból álló sörénnyel): SzegM89 (Salamon 1995, 119, Pl. 7); ZamR805 (Bárdos – Garam 2009, 111, Taf. 98)
Rögzítőfül állatfejes (madárfej): ČokK57 (Kovrig – Korek 1960, 263–264, Pl. CIII); OrBó3 (Juhász 1995, 21, Taf. I); SzenK143 (Korek 1943–44, 19–20, XVI. T. 1–26); OrBó"D" (Juhász 1995, 35, Taf. XV); OrBó225 (Juhász 1995, 33, Taf. XI)
Rögzítőfül állatfejes (madárfej, mintatér karéjos kerettel): SzékK191 (B. Nagy 2003, 35, 69. kép)
Rögzítőfül tarajos állatfejes (mintatér karéjos kerettel): Čun44 (Sőtér 1895, 98); KošŠ48 (Budinský-Krička – Točik 1991, 14–15, Taf. III)
Rögzítőfül állatfejes (szépen kidolgozott medve, esetleg oroszlánfej): Dukö (Wosinszky 1896, CCXXXVIII. t.)
Rögzítőfül állatfejes (egyszerű állatfej, részben növényiesedhet): BakKB2 (Fülöp 1977, VI. t.); BrJ (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 112); ČelC22 (Bunardžić 1980, t. XI); Čun5 (Sőtér 1895, 89–90); Čun6 (Sőtér 1895, 90); Edel207 (Sőtér 1898, 218); Harc (Wosinszky 1896, 984); HraH25 (Pástor 1971, 96–97, Obr. 14); HraH118 (Pástor 1971, 124–125, Obr. 35, 1–23, 25–26); JásK (Fettich 1937b, 67); KeMé (H. Tóth 1992, 52, 9. t.); Kéke191 (Kiss 1977, 56, Pl. XXI); NovS (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 90); OdžV7 (Karmanski 1975b, 11, Tab. VI); SzegFi (Hampel 1905, 115–116, Taf. 95); SzékK191 (B. Nagy 2003, 35, 69. kép); SzőBK19 (Korek 1945, 109, X. t.); TisM1187 (Garam 1995, 140, Taf. 157); ÜlID178 (Horváth 1935, 23, X. t. 18–32); VrbP86 (Nagy 1971, 205, Tab. XIX); Zwö24 (Lippert 1969, 129, Taf. 10)

Kisszíjvégek, négy ciklusból álló mintával

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (rögzítőfül gombszerű): Boro (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 75); BudV13 (Nagy 1998, 192, Taf. 132); Cik (Somogyi 1984, 67, 44. t.); KecH80 (Cs. Sós 1958, 12, XII. T. 9); KecH85 (Cs. Sós 1958, 13, XVII. T. 2); MajM4 (Kiss 1974, 133, Fig. 20); RegK119(?) (Kiss 1984b, 135, 77. t.); SzenK321 (Korek 1943–44, 36–37, XXIX. T. 1–32); SzenL (Fettich 1937a, 21–24, III. t.); TisM1221 (Garam 1995, 145, Taf. 161); Žel682 (Čilinská 1973, 155, Taf. CVI)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen

Kisszíjvégen (rögzítőfül állatfejes, mintatér karéjos kerettel): Hol774 (Točik 1968, 113, Taf. LXXXVII, 9–25); Hol774 (Točik 1968, 113, Taf. LXXXVII, 9–25)

Kisszíjvégen (rögzítőfül állatfejes): HalB227 (Török 1998, 39, Taf. 25); KiSzd5 (Török 1975c, 316, Fig. 2); SzebI142 (Garam 1975b, 82, Fig. 11)

Keskeny pajzs alakú vereten

Keskeny pajzs alakú vereten (kétlevelű félpalmettával, két ciklusból): BalTS"B" (Németh 1969, 160); BudV15 (Nagy 1998, 192, Taf. 133); BudV18 (Nagy 1998, 193, Taf. 134); Cik551a (Somogyi 1984, 65, 37. t.); Cik551a (Somogyi 1984, 65, 37. t.); HalB194 (Török 1998, 36, Taf. 22); Hol11; Hol115 (Točik 29, Taf. XL, 5–24); JánT5a (Erdélyi 1958, 5–6, V. t.); Kiskő (Garam 1991, 38–39); Leo129 (Daim 1987, 263, Taf. 123–126); Leo133 (Daim 1987, 264, Taf. 131–132); PuszÖ (Bóna 1971, 29. kép); RomI178 (Kiss 1977, 117, Pl. LII); SzaPGy (MRT 8, 54. t.); SzaRV (MRT 8, 467, 53. t. 10–24); SzebI245 (Garam 1975b, 87, Fig. 19); SzebI290 (Garam 1975b, 88–89, Fig. 20); SzebI304 (Garam 1975b, 89, Fig. 21); SzegK130 (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 19); SzenK107 (Korek 1943–44, 15–16, XI. t. 1–31); SzenL55 (Csallány 1906, 298); TisM1270 (Garam 1995, 154, Taf. 169); TisM1270 (Garam 1995, 154, Taf. 169); VisK58 (Török 1975d, 334, Fig. 5); ZamR1919 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 205)

Keskeny pajzs alakú vereten (veret gyöngysorkerettel): KiskH142 (Garam 1979, 29, Taf. 23); SzegM318 (Salamon 1995, 136–137, Pl. 25)

Keskeny pajzs alakú vereten (mintatér karéjos kerettel): JánT4 (Erdélyi 1958, 5, IV. t.); KecH80 (Cs. Sós 1958, 12, XII. T. 9); SzegK35 (Salamon – Sebestyén 1995, 14, Pl. 5); Vasa"C" (Heinrich-Tamaska 2005, 244, Abb. 6)

Övforgón

GátV273 (Kada 1908, 335); TisM113 (Garam 1995, 21, Taf. 66)

Takarólevél nélkül: Boro (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 75); SzegM337 (Salamon 1995, 138, Pl. 24)

Csaton

Egyetlen S alak egytagú, trapéz alakú karikájú csaton: SzékK100 (B. Nagy 2003, 44. kép)

Egyetlen S alak, zsanéros csaton: ÁrK22 (Kralovánszky 1994, 36, 4. kép); ÁtoB1 (Fettich 1937a, IX. t. 1–18); BrJ (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 112); Erz„d" (Hampel 1905, 333, Taf. 254); KeszB117 (Kovrig 1999, 101, 8. kép); NyéMv8 (Végh 1965, 178, II. t. 4–15); SzebI29 (Garam 1975b, 77, Fig. 4); SzegFi (Hampel 1905, 115–116, Taf. 95); VrbP86 (Nagy 1971, 205, Tab. XIX); Zwö24 (Lippert 1969, 129, Taf. 10)

Csaton (test karéjos kerettel): ÜlID196 (Horváth 1935, 26, XIII. t. 16–30) (*47. kép 13*)

Csaton: GátV141 (Kada 1906a, 143); GátV3 (Kada 1905, 365) (*47. kép 17*)

Keskeny pajzs alakú vereten: BélCs5 (MRT 10, 105); HalB147 (Török 1998, 31, Taf. 16); VisK58 (Török 1975d, 334, Fig. 5)

Tokos nagyszíjvég tokján (a tok formája miatt trapéz alakú mintatérbe szorítva): Tiszafüred-Morotvapart V/1b (Madaras 1991, 258–259, 27. t. 1);

Bújtatón

BékL(?) (MRT 10, 90. t.); BajANy (Fettich 1937a, CIII. T., MRT 5, 41. t. 13–19); BudCs9 (Nagy 1998, 181, Taf. 122); PilB148 (Fettich 1965, 50); SzenK159 (Korek 1943–44, 21–22, XVIII. t.); TisM1142 (Garam 1995, 134–135, Taf. 153); TápK (Lőrinczy – Szalontai 1993, VIII. t. 10)

Síkminta

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (minta két ciklus, rögzítőfül állatalakos): Csor3 (Hampel 1905)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (minta két ciklus, rögzítőfül növényi): Szár (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép)

Bújtatón (minta két ciklus): SzebI245 (Garam 1975b, 87, Fig. 19); SzebI304 (Garam 1975b, 89, Fig. 21)

Bújtatón (minta három ciklus): GátV141 (Kada 1906a, 143)

Keskeny pajzs alakú vereten: Csor1 (Hampel 1905, 164, Taf. 137); Csor2 (Hampel 1905, 165, Taf. 137); Csor3 (Hampel 1905); OrBé142 (Juhász 1995, 88, Taf. XXII); Szár (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép); SzegFA82 (Madaras 1995, 23–24, Pl. 13)

1. levélváltozat. A visszahajló levélcsúcs és a levél töve közötti ívet a levél felszínén kis, sarló alakú árok szegélyezi (*47. kép 7*).

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (Rögzítőfül törött, minta négy ciklusból): Dukö (Wosinszky 1896, CCXXXVIII. t.)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül állatfejes): TisM1249 (Garam 1995, 150, Taf. 167); TisM1272 (Garam 1995, 156, Taf. 170)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül gombszerű): SzenL6 (Csallány 1906; Fettich 1937a, 21–24, III. t.)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (mintatér karéjos kerettel, rögzítőfül sérült): KiVár156 (Horváth 1935, 47, XXXI. T. 1–17)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül növényi): HraH118 (Pástor 1971, 124–125, Obr. 35, 1–23, 25–26)

1.1. levélváltozat. A laposindalevél belső ívét barázda veszi körbe, a takarólevél hosszú, karcsú, sarló alakú (*47. kép 14*).

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (három ciklusból, tarajos állatfejes rögzítőfül): Ász (Fettich 1943, 5, V. t. 9–10); FülK (H. Tóth 1992, 50, 5. t.); HomH111 (Garam 1975a, 32, Fig. 10); HraH155 (Pástor 1971, 134, Obr. 43); KiskH111 (Garam 1979, 24, Taf. 18); Kiskő (Garam 1991, 38–39); KošŠ238 (Budinský-Krička – Točik 1991, 52, Taf. XXXIV); OrBó; SajH (Végh 1963, 17–19, II–III. t.)

2. levélváltozat. A visszahajló levélcsúcsot a levélfelszínen lévő lyuk jelzi. A takarólevél hegyes, sarló alakban ívelt (*47. kép 9*).

Tokos nagyszíjvégen: AlT170 (Kovrig 1963, 22, Taf. XIV)

3. levélváltozat. A takarólevél derékszögben megtörik, kis laposindalevele az így létrejött könyök fölé hajlik vissza (*47. kép 10*).

Tokos nagyszíjvégen: AlT170 (Kovrig 1963, 22, Taf. XIV)

4. levélváltozat. A laposindalevél belső ívén a zugot keskeny, sík tetejű karima veszi körbe.

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (minta két ciklusból): CseK (Kiss 1996b, 1. kép)

1. változat. A laposindalevelek spirálba futó indán csatlakoznak a hullámzó szárhoz (*47. kép 18*).

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen: Hol774 (Točik 1968, 113, Taf. LXXXVII, 9–25)

2. változat. A szárral összeolvadó leveleket a felszínbe hasított, egymás mellett elcsúsztatott, félköríves, ék alakú bevágások választják el a szártól (*47. kép 19*).

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen: Bog14 (Pogány 1908, 407)

3. változat. A minta minden második ciklusa kifordul, megtöri a hullámzó indaszár futását (*47. kép 8*).

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (öt ciklusból, rögzítőfül stilizált madárfej): BudV13 (Nagy 1998, 192, Taf. 132); MosK(61/3) (közöletlen)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (öt ciklusból, rögzítőfül stilizált állatfej, egyes esetekben növényiesedhet): Edel151 (Sőtér 1898, IV. t. 23); MosK"D" (közöletlen); StJG (Šmalcelj 1981, 142, T. LXXXV, 2); Žel682 (Čilinská 1973, 155, Taf. CVI)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (öt ciklusból, rögzítőfül stilizált állatfej, függőleges vágások-

ból álló sörénnyel, mintatér karéjos kerettel): PilB222 (Fettich 1965, 75)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (minta hat ciklusból, mintatér karéjos kerettel, rögzítőfül növényi): Ger (Kiss 1984a, 111, 50. t.)

3. változat. A hullámzó indaszár felső végéhez két levélhorog illeszkedik. Laposindalevéllel (*47. kép 16*).
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (minta három ciklus): MichK1 (Tovornik 1985, 213–214, Taf. 6–7)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (minta három ciklus): Krun (Fettich 1937a, CI. t.); TáBp26 (Költő 1982, XVIII)

4. változat. A felső ciklus szára nem kapcsolódik a hullámzó indaszárhoz, a ciklus az alatta lévővel megegyező irányba fordul (*47. kép 15*).
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (minta három ciklus): KošŠ67 (Budinský-Krička – Točik 1991, 18–19, Taf. VI); KošŠ86 (Budinský-Krička – Točik 1991, 23–24, Taf. X)

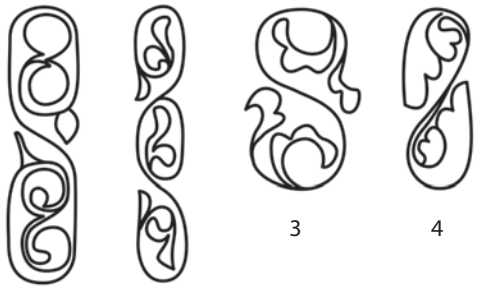

48. kép V.1.1.2. szakasz, 2–4. típus. Különböző, kétlevelű félpalmettás indaminták

2. típus. Kétlevelű félpalmetta medalionba hajló száron (*48. kép 1–2*).
Laposindalevéllel
Tokos kisszíjvégen: DévK66 (Kovrig 1975a, 135, Fig. 7)
Éles gerincű levélhoroggal
Tokos kisszíjvégen: Vasa164 (Kiss 1993, 2. kép 2); ZalL235 (Szőke 2002, 81, 7a kép)

3. típus. Kétlevelű félpalmettás indaminta akantuszlevéllel (*48. kép 3*).
Szíjbefogós kisszíjvégen (minta két ciklus): Báta (Heinrich-Tamaska 2005, 242, Abb. 3)

4. típus. Osztott leveles félpalmettás indaminta (*48. kép 4*).
Tokos kisszíjvégen: TisM184 (Garam 1995, Taf. 72)

V.1.1.3. Egyszerű indaminták háromlevelű félpalmettával

1.1. típus. Közvetlenül a hullámzó indaszárról eredő, háromlevelű félpalmetták húsos levelekkel (*49. kép 1–4*).
Tokos nagyszíjvégen (gyöngysorkerettel, mintatér áttört): BóSi1a (Papp 1962, 168–169, III. t. 9–13); SânM (Mare 2004, 203, Pl. XLI); TisM423 (Garam 1995, 57, Taf. 90); TisM561 (Garam 1995, 75, Taf. 102); TisM680 (Garam 1995, 86, Taf. 111); TisM1019 (Garam 1995, 120, Taf. 141)
Tokos nagyszíjvégen (gyöngysorkerettel, mintatér áttört): Kesz (Lipp 1884, 26, VIII. t. 192)
Tokos kisszíjvégen (minta két ciklus, hátoldal díszítetlen): Čun127 (Sőtér 1895, 110); MezH„B" (Hampel 1905, 102–103, Taf. 81); ÖskA60 (Rhé – Fettich 1931, 49–50, Taf. XIV, 16)
Tokos kisszíjvégen (minta két ciklus, áttört, két laposindalevél között ívelt levél): DeNV760 (Eisner 1952, Obr. 82)

Tokos kisszíjvégen (minta három ciklus, előlapon két menetelő négylábú): Nagyk (Banner 1927, 143)
Négy ciklus (hátoldal díszítetlen): GyőT506 (Fettich 1943, 31, XXIV. t.)
Kétlapos nagyszíjvégen (minta három ciklus): MisV (Végh 1968,52, VI. t.)
Szíjszorító lemezes kisszíjvégen: KenB1 (Kaposvári-Szabó 1956, 166–168)
Tokos kisszíjvégen (minta két ciklus, hátlap díszítetlen): Kesz (Lipp 1884, 28, VIII. t. 197); Kéke137 (Kiss 1977, 54, Pl. XVII); SzebI128 (Garam 1975b, 81, Fig. 10); SzebI139 (Garam 1975b, 82, Fig. 11)
Bújtatón (áttört díszű): ÁpÜr53 (Bóna 1957, 160, XXXIX. t.)

Síkminta (*49. kép 4*)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül állatfejes, mögötte vonás): Szár (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép);
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (a szíjvég élén): Ism (a Pápai Gimnázium gyűjteményéből) (Fettich 1929a, VII. t. 20; Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26); PéGő8 (Kiss 1977, 106, XLII); SzebI290 (Garam 1975b, 88–89, Fig. 20); SzegFA82 (Madaras 1995, 23–24, Pl. 13)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (a szíjvég élén): KomL12 (Trugly 1987, 254, Taf. III); KomL85 (Trugly 1987, 271, Taf. XXVI); SzebI290 (Garam 1975b, 88–89, Fig. 20)
Keskeny pajzs alakú vereten: MosK"G" (közöletlen)
Bújtatón: KošŠ131 (Budinský-Krička – Točik 1991, 32–33, Taf. XVIII)

1. levélváltozat. Áttört levélfelületekkel (*49. kép 7*).
Tokos nagyszíjvégen (minta három ciklusból): SzenL155 (Csallány 1933–34, 227)

2. levélváltozat. A hegyes, háromszög alakú levelek felületét vésett pont-vessző minta tagolja (*49. kép 5*).
Bújtatón: SzenN32 (Csallány 1962, 445–447, Taf. XV)

1. változat. A félpalmetta középső levele hátrahajlik.

1.1. változat. Hegyes, profilban ábrázolt levéllel és húsos, körbe hajló levéllel (*49. kép 8*).
Tokos nagyszíjvégen: DeNV585 (Eisner 1952, Obr. 74)

1.2. változat. Az inda hossztengelyére merőleges tengelyen a félpalmetta tövére tükrözött harmadik levéllel. Laposindalevéllel és sarló alakú levelekkel (*49. kép 6*).

Síkminta
Lyukvédő vereten: VrbP83 (Nagy 1971, 204, Tab. XVIII)
Mellékszíjvereten: VrbP83 (Nagy 1971, 204, Tab. XVIII)

2. változat. Az inda hossztengelyére merőleges tengelyen a félpalmetta tövére tükrözött harmadik levéllel. Pont-vessző mintával tagolt levelekkel (*49. kép 9*).
Propeller alakú övforgón: SzenN32 (Csallány 1962, 445–447, Taf. XV)

1.2. típus. A főszáron ülő laposindalevelet vele egy tőből induló, laposindalevélre és hegyes levélre oszló félpalmetta takarja (*49. kép 10*).
Tokos kisszíjvégen (tok díszítetlen): Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26); VojB67 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 101)

1. változat. A takarólevél két kis laposindalevélre szakad.
Bújtatón: SzenN217 (Csallány 1962, 476, Taf. XXIX)

1.3. típus. Laposinda- és hegyes levélből álló félpalmettára kettéváló takarólevél (*49. kép 11–12*).
Síkból kimetszett minta
Tokos nagyszíjvégen: KölFB402 (Kiss 2001, 127, Taf. 78) (*38. kép 11*); DunT35 (Cs. Sós 1966/67, 99, 47. ábra) (*49. kép 12*)
Csaton (egyetlen S alak): DeNV62 (Eisner 1952, Obr. 10); OrBó231 (Juhász 1995, 34, Taf. XI)
Tokos nagyszíjvég mellékmezőjében: KošŠ132 (Budinský-Krička – Točik 1991, 33, Taf. XIX)

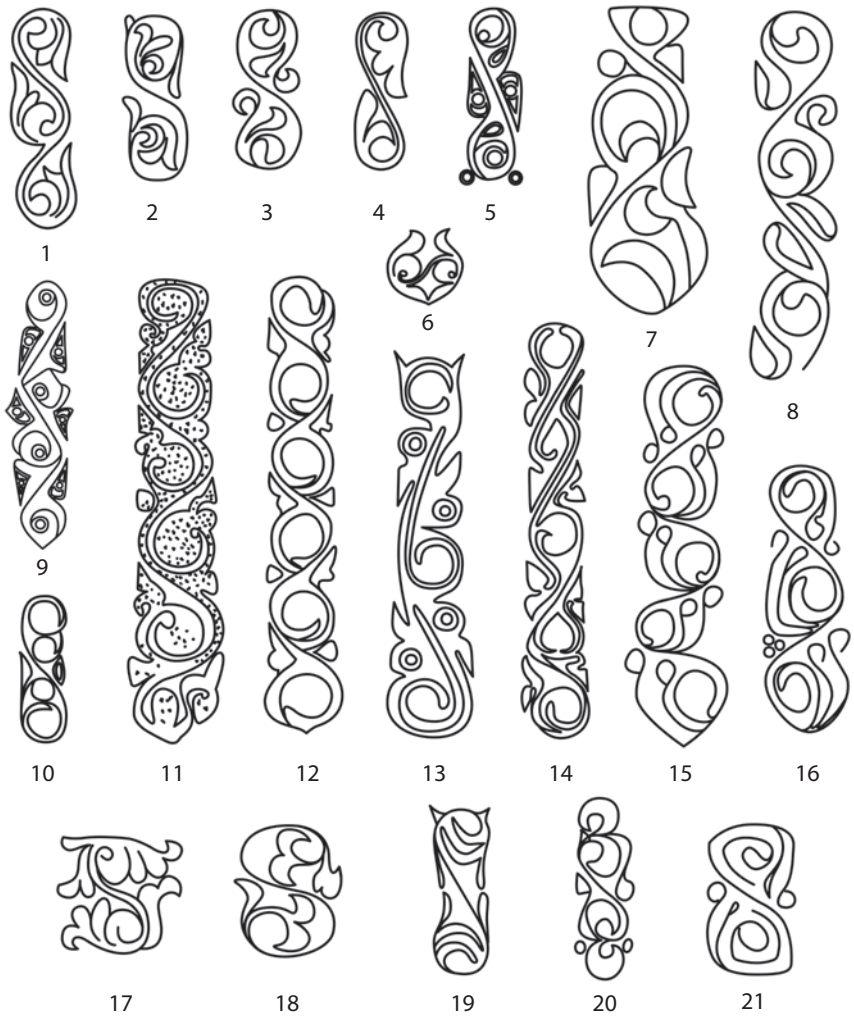

49. kép V.1.1.3. szakasz. Háromlevelű félpalmetták egyszerű indamintákon

1. változat. A laposindalevelek és az indaszárak összeolvadtak (*49. kép 13*).
   Síkból kimetszett minta
      Tokos nagyszíjvégen: SzenL (Fettich 1937a, 21–24, III. t.)
2. változat. A hullámzó indaszár párhuzamosan futó szárszakaszokra válik szét. Laposindalevéllel (*49. kép 14*).
      Tokos nagyszíjvégen (két oldal megegyező, minta öt ciklusból): SzegK18 (Salamon – Sebestyén 1995, 12, Pl. 3)

2. típus. Hullámzó inda egy nagy laposindalevélből és két kis, hosszú nyélen ülő laposindalevélből álló háromlevelű félpalmettával (*49. kép 15*).
   Tokos nagyszíjvégen: SzenK75 (Korek 1943–44, 11, VIII. t. 7–8);
   Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból, hátoldal díszítetlen): SzékK236 (B. Nagy 2003, 39, 81. kép)

1. változat. Laposindaleves inda, egy ciklusban stilizált fürttel (*49. kép 16*).
   Tokos nagyszíjvégen: Žel644 (Čilinská 1973, 148, Taf. C)
2. változat. A félpalmetta belsejében a laposindalevél spirális indája nem kapcsolódik a hullámzó indaszárhoz (*49. kép 21*).
   Tokos nagyszíjvégen: BajANy (Fettich 1937a, CIII. T., MRT 5, 41. t. 13–19)

3. típus. A hullámzó indára szerkesztett háromlevelű félpalmettában szétnyíló, sarló alakú levélpárból álló félpalmettát takaró akantuszlevél. Éles gerincű, húsos levelek (*49. kép 17*).
   Csaton: Krun (Fettich 1937a, CI. t.)
   Bújtatón: Kiskő (Garam 1991, 38–39)

4. típus. A hullámzó indára szerkesztett háromlevelű félpalmettában a takarólevél két, illetve háromosztatú akantuszlevél, további laposinda- és csepp alakú levelekkel. Az indaszár külső oldalán további akantuszlevéllel (*49. kép 18*).
   Síkminta
   Bújtatón: VrbP80 (Nagy 1971, 204, Tab. XVII)

5. típus. Indaminta háromlevelű félpalmettával, amely két keskeny, körcikk alakú és egy egyenes levélből áll (*49. kép 19*).
   Tokos kisszíjvégen: KošŠ132 (Budinský-Krička – Točik 1991, 33, Taf. XIX)

6. típus. Indaszáron ülő félpalmetta szimmetrikus laposindalevél párból. A két laposindalevél közéből hosszú, ívelt száron kis, háromszög alakú levél ered (*49. kép 20*).
   Tokos kisszíjvégen: PécL10 (Török 1971, 89–90, 4. ábra); ÜlID36 (Horváth 1935, 13, IV. t.)

V.1.1.4. Összetett félpalmettás indaminták

1. típus. Négy, sarló alakban ívelt, egy tőből, közvetlenül az indaszárról növő húsos levél (*50. kép 1*).
   Tokos nagyszíjvégen: DévK25 (Kovrig 1975a, 134, Fig. 5)
   Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: HalB283 (Török 1998, 45, Taf. 32)

2. típus. Indaminta akantuszlevelekkel és sarló alakú levéllel (*50. kép 2*).
   Síkminta
   Kétlapos nagyszíjvégen: BroD1 (Vinski 1958, Tab. IX, 4)

3. típus. „Vrapi jellegű[718] növényi minták." A hullámzó indaszárból ciklusonként egy, a ciklusban centrális helyzetű laposinda levél, és vele megegyező irányban külön szárról egy, a laposinda levelet kívülről körbeölelő száron ülő, kisebb laposindalevélből és nagy, sarló alakú takarólevélből álló félpalmetta ágazik le (*50–51. kép*).

3.1. típus. Folyamatos, hullámzó indaszáron, a két laposindalevél középpontját összekötő tengely merőleges az indaszár által megadott hossztengelyre (*50. kép 3–5, 9–14*).
   Körbe hajló, húsos levéllel
   Tokos nagyszíjvégen (*50. kép 11*): AndT91 (Garam 1972, 154, 18. ábra); JánT238 (Erdélyi 1958, 40, XL. t.); KabB87 (Nepper 1982, 112, 12. kép); MadT32 (Rácz 1999, 350–351, 8. kép); SzaG227 (Juhász 2004, 41, Taf. XXIX); ZagK4 (Vinski 1960, Sl. 38.)
   Széles pajzs alakú vereten (*50. kép 9–10*): AlT146 (Kovrig 1963, 20, Taf. XII); JánT6 (Erdélyi 1958, 6, II. t. 8–15); Kéke199 (Kiss 1977, 56, Pl. XXI); Štur227 (Točik 1968, 60, Taf. XLVI, 1–19); SzebI97 (Garam 1975b, 80, Fig. 8)
   Laposindalevéllel
   Tokos nagyszíjvégen (egyszerű laposindalevéllel, áttört: *50. kép 3*): MosK54 (közöletlen MNM); TisM1194 (Garam 1995, 140, 142, Taf. 158)
   Tokos nagyszíjvégen (karéjos kerettel): KomL108 (Trugly 1993, 196, Taf. XIV)
   Tokos-zsanéros nagyszíjvégen (*50. kép 5*): OrdD (Hampel 1905, Taf. 80–81)
   Mintatér gyöngysorkerettel, nem áttört: KörG10 (Fettich 1930, 207)
   Előlapon két griffel: KörG (Fettich 1930, 207)

718 A vrapi típus elnevezéséhez ld. Garam 2000b.

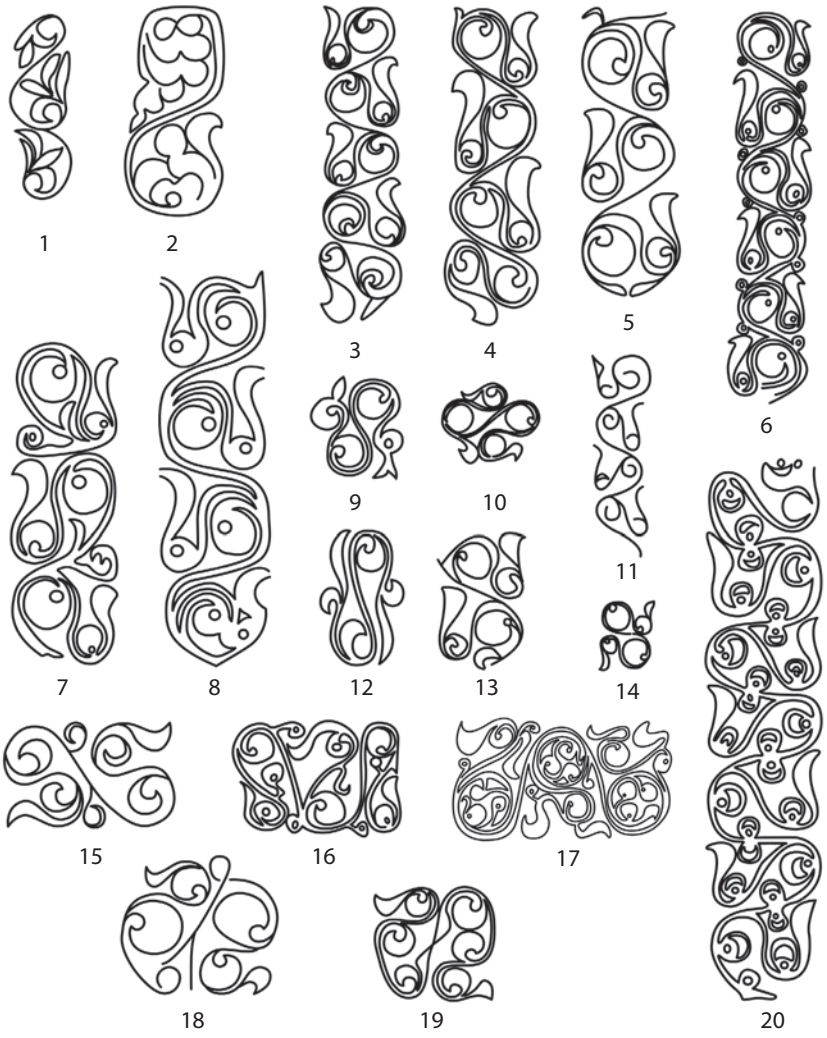

50. kép V.1.1.4. szakasz, 1–3.1. típus. „Vrapi típusú" indák és változataik

Síkból kimetszett minta

Rögzítőfüles, kétlapú nagyszíjvégen (*50. kép 4*): HalB227 (Török 1998, 39, Taf. 25); HorÖ (Kárász 1894, 198-199)

Törött nagyszíjvégen, a növénynek van töve (*39. kép 7*): DalB (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 111)

(Közepesen) széles pajzs alakú vereten (*50. kép 12*): Dukö (Wosinszky 1896, CCXXXVIII. t.); RákK62 (Madaras 1979–80, 145, VI. t.); HódTv (Tergina 1894, 207)

1. levélváltozat. A laposindalevél visszahajló csúcsát a levélfelszínen lévő furat érzékelteti.

Síkból kimetszett minta

Tokos nagyszíjvégen (*50. kép 6*): GyóM74 (Kiss 1977, 42, Pl. X); Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 257, Abb. 33)

Tokos-kétlapos nagyszíjvégen (*50. kép 8*): ŠalIV78 (Točik 1993, Obr. 26)

2. levélváltozat. A laposindalevél felülete erősen, áttörést utánozva lemélyül (*50. kép 3*)

Szíjszorítólemezes nagyszíjvégen (áttört, minta öt ciklusból): TisM474 (Garam 1995, 64, Taf. 94)

1. változat. A fő- és mellékszár zugában kis, körbe hajló levél nő. Éles gerincű, húsos levelekkel (*50. kép 15*).

Téglalap alakú vereten (mintatér sima léccel keretezve): Báta (Heinrich-Tamaska 2005, Abb. 1)

1.1. változat. Két, sík lemezű laposindalevél és egy takarólevél ciklusonként, közös száron, a szárak közeiben kis, térkitöltő laposindalevelekkel. A levélfelszínbe ütött lyukkal (*50. kép 20*).

Síkból kimetszett minta

Tokos nagyszíjvégen: LukH8 (Kiss 1996a, 108–109, 1. t.)

2. változat. A mintát kiegészítő, térkitöltő kis laposindalevélkékkel. A levelek visszahajló csúcsát furat érzékelteti. Laposindalevelekkel (*50. kép 16*).

Síkból kimetszett minta

Csaton: TisM1084 (Garam 1995, 135, Taf. 155)

2.1. változat. A nagy laposindalevelek felülete három-három, forgásszimmetrikus szerkezetet alkotó pálcikaindalevélkére bomlik (*50. kép 17*).

Síkból kimetszett minta

Csaton: TisM199 (Garam 1995, 30, Taf. 74)

3. változat. A vrapi típusú inda szárát a félpalmetták leágazása közötti felezőponton hegyével összeérő, két hegyes levél vágja. Laposindalevéllel (*50. kép 19*).

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú vereten: GátV342 (Fettich 1965, 98, Abb162, 9); Vasa (Kiss 1993, 3. kép)

4. változat. A félpalmetták leágazása előtt az indaszár hurkot alkot. Laposindalevéllel (*50. kép 18*).

Széles pajzs alakú vereten: DunT35 (Cs. Sós 1966/67, 99, 47. ábra); KomL118 (Trugly 1993, 201, Taf. XXIII); Vasa (Kiss 1993, 3. kép); VrbP121 (Nagy 1971, 209, Tab. XXXIV)

3.2. típus. Folyamatos, hullámzó indaszáron, a szomszédos félpalmetták nagy laposindalevelének középpontját összekötő tengely párhuzamos az indaszár által megadott hossztengelylyel (*51. kép 1–2*).

Síkból kimetszett minta

Kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül növényi, mintatér külön keret nélkül) (*51. kép 2*): Kesz (Lipp 1884, 25, V. t. 101)

Kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül növényi, mintatér karéjos kerettel): SzebI140 (Garam 1975b, 82, Fig. 11)

Kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül tarajos állatfejes, mintatér karéjos kerettel): OdžIV18 (Karmanski 1975a, 20, Tab. XIX)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (rögzítőfül gombszerű) (*51. kép 1*): SzékK208 (B. Nagy 2003, 37, 75. kép)

3.3. típus. Az indaszár S alakú szakaszokra válik szét. Laposindalevéllel (*51. kép 7*).

Tokos nagyszíjvégen, előlapon állatküzdelmi jelenettel, legömbölyített indaszárral: DévK1 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 3)

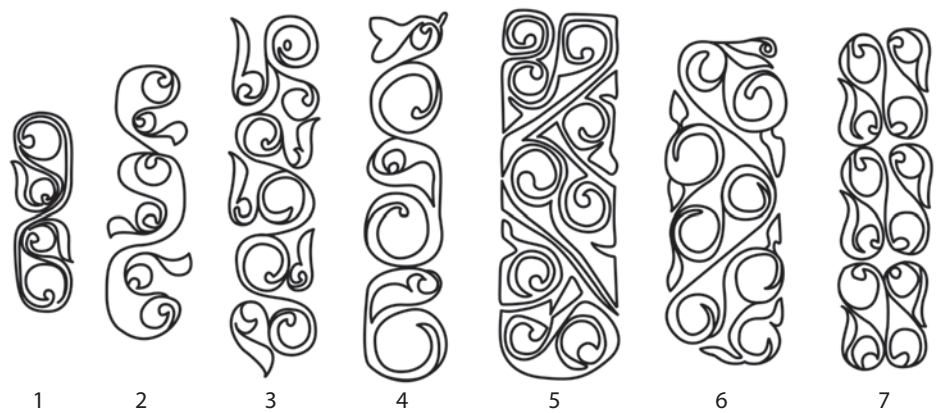

51. kép V.1.1.4. szakasz, 3.2–3.6. típus. „Vrapi típusú" indaváltozatok

Síkból kimetszett minta

Kétlapos, rögzítőfüles nagyszíjvégen, síkreliefként: TisM1142 (Garam 1995, 134–135, Taf. 153)

3.4. típus. Mint a 3.1 típus, de a sarló alakú takarólevél helyét egy laposindalevél foglalja el. A ciklusonkénti három laposindalevél egyforma nagyságú (*51. kép 6*).

Tokos (egyetlen rögzítőfüllel ellátott) nagyszíjvégen: NagIH32 (Kiss 1977, 75, Pl. XXIX);

Síkból kimetszett minta (*51. kép 5*)

Tokos (? – törött) nagyszíjvégen, előlapon griffekkel: Mezb (MRT 10, 88. t. 9)

Szíjszorító lemezes kisszíjvégen: Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 247, Abb. 11)

3.5. típus. A ciklusban közös mellékszárról a minta hossztengelyére merőlegesen jobbra és balra egy laposindalevél, és egy sarló alakú takarólevélből és kisebb laposindalevélből álló félpalmetta ered (*51. kép 3*).

Síkból kimetszett minta

Tokos (szíjszorítós) nagyszíjvégen: SzegFA303 (Madaras 1995, 45, Pl. 31)

3.6. típus. A ciklus két oldaláról a főszárról egymással szembeforduló, nagy laposindalevél és egy kétlevelű, laposindaleveles félpalmetta nő (*51. kép 4*).

Síkból kimetszett minta

Tokos (szíjszorítós) nagyszíjvégen: SzegFA303 (Madaras 1995, 45, Pl. 31)

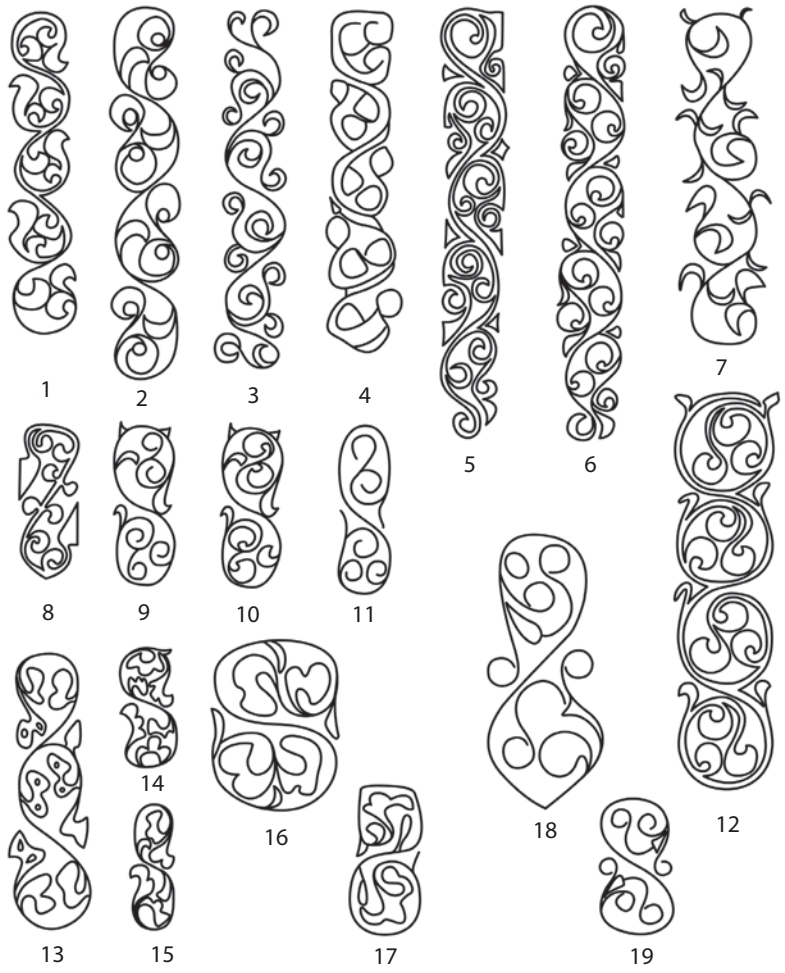

52. kép V.1.1.4. szakasz, 4–5. típus. Összetett, leveles, illetve félpalmettás indaminták

4.1. típus. A hullámzó indáról leágazó kétlevelű laposindaleveles félpalmetta, két levele közé az inda belső ívéről kisebb levél nyúlik be (*52. kép 1–2*).

Tokos nagyszíjvégen: RomI116 (Kiss 1977, 115, Pl. L)

Bújtatón: KölFB427 (Kiss 2001, 134, Taf. 79)

Tokos-kétlapos kisszíjvégen: ZamR1918a (Bárdos – Garam 2014, Taf. 204)

Síkból kimetszett minta

Keskeny pajzs alakú vereten: SzaG158 (Juhász 2004, 31, Taf. XXI)

1. levélváltozat. A levélcsúcs és a levél töve közötti zug nem bemélyed, hanem félgömb vagy tuskó alakban kiemelkedik (*52. kép 2*).

Laposindalevéllel

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen: Rub (Čilinská 1976, 456)

Éles gerincű, húsos levelekkel

Tokos nagyszíjvégen, gyöngyözött kerettel (*52. kép 1*): TisM1003 (Garam 1995, 118, Taf. 140); TisM1254 (Garam 1995, 150, Taf. 168)

Kisszíjvégen (törött): GátV86 (Kada 1905, 404)

Tokos kisszíjvégen, gyöngyözött kerettel: HorÖ5 (Kárász 1894, 198, 202)

Tokos kisszíjvégen (két ciklusból): NovZ439 (Čilinská 1966, 86, Taf. LXVI)

Tokos (egyetlen rögzítőfüllel) kisszíjvégen: Čun5 (Sőtér 1895, 89–90)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: OdžIV11 (Karmanski 1975a, 18, Tab. XII)

Csaton: Kesz (Hampel 1905, 152. t. 6); SzegM337 (Salamon 1995, 138, Pl. 24)

1. változat. A hat ciklusból álló minta ciklusaiban a növényi alkotóelemek iránya az indaszár középpontjára tükrös. Éles gerincű, húsos levelekkel (*52. kép 3*).

Tokos nagyszíjvégen: HalB184 (Török 1998, 35, Taf.18)

2. változat. A félpalmetta utolsó levelét kis, háromszög alakú levél egészíti ki. A minta az üres helyek teljes betöltésének igényével készült (kis, rügy alakú képződmények a széthajló szárrészek zugaiban).

Éles gerincű, húsos levelekkel (*52. kép 6*)

Tokos nagyszíjvégen: DeNV524 (Eisner 1952, Obr. 52–54); SzegFA159 (Madaras 1995, 31, Pl. 20)

Síkból kimetszett minta (*52. kép 5*)

Tokos nagyszíjvégen (karéjos kerettel): AlT395 (Kovrig 1963, 38, Taf. XXVI)

Tokos-kétlapos nagyszíjvégen: CsoM9 (Lőrinczy – Szalontai 1993, IV. t. 19)

Tokos nagyszíjvégen: Čat119 (Hanuliak – Zábojnik 1982, Tab. III, 1–9)

3. változat. Az éles gerincű, húsos levelekből álló félpalmettákkal szemben a főszárról kisebb levelek fakadnak. Ahol a hely megengedi, ezek a szár túloldalára, tövükre középpontosan tükrözve is megjelennek (*52. kép 7*).

Tokos, áttört nagyszíjvégen: MalIŽj3 (Gubitza 1907, 348–349)

4. változat. A laposindalevélből és hegyes takarólevélből álló félpalmettával szemben a szárról egymástól egyenlő távolságra lévő, kis laposindalevelek nőnek. Ahol a hely megengedi, ezek a szár túloldalára, tövükre középpontosan tükrözve is megjelennek. A levélfelszínben úszó lyukkal tagolt felületű, sík lemezű laposindalevelekkel (*52. kép 8*).

Bújtatón: LukH8 (Kiss 1996a, 108–109, 1. t.)

5. változat. A ciklusokban a laposindalevelek, illetve leveles félpalmetták rendszertelenül kapcsolódnak egymáshoz. A levelek felülete áttört (*52. kép 4*).

Tokos nagyszíjvégen: GyőT506 (Fettich 1943, 31, XXIV. t.)

4.2. típus. Mint a 4.1. típus, de a félpalmetta medalionba hajló mellékszáron ered (*52. kép 9–11*).

Éles gerincű levélhorgokkal (*52. kép 9, 11*)

Tokos kisszíjvégen (áttört, minta két ciklusból): GátV257 (Kada 1908, 333); Höf (Winter 1997, 112–113, Taf. 5); PilB151 (Fettich 1965, 51); ZamR1888 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 198);

ZamR1235 (Bárdos – Garam 2009, 161, Taf. 140); ZamR1678 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 184); ZamR1935 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 208)
Tokos kisszíjvégen (préselt lemezből): BudR32 (Nagy 1998, 76, Taf. 74)

Laposindalevéllel (*52. kép 10*)

Síkból kimetszett minta
Kétlapos kisszíjvégen: AboN78 (Éber 1902, 249)

1. változat. A főszárról növő levelek egy része visszatört (*52. kép 12*).

Síkból kimetszett minta
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül növényi, minta négy ciklusból): Ism (Gorny&-Mosch 2002, Nr. 3676)

4.3. típus. Akantuszlevélpárból álló kétlevelű félpalmetta, a két levél közé a belső indaívről akantuszlevél nyúlik (*52. kép 13–15*).
Tokos nagyszíjvégen (ólom) (*52. kép 13*): AlT542 (Kovrig 1963, 49, Taf. XXXIV)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (*52. kép 14–15*): NyéMv4 (Végh 1965, 177–178, I. t. 12–35); ZemP2 (Dimitrijević 1966, 53–55, Taf. II–III)

4.4. típus. Hullámzó indaszárról medalionba hajló akantuszlevélpár levelei közé az indaszár belső ívéről, szemből nyúló azonos motívum (*52. kép 16*).
Széles pajzs alakú vereten (gyöngysorkerettel, minta áttört): KölFB402 (Kiss 2001, 127, Taf. 78); BélCs36 (MRT 10, 106. t.)

1. változat. A kis hely miatt a félpalmetta egyik levele és a főszárból kinövő levél csökevényes (*52. kép 17*).
Tokos kisszíjvégen: HalB184 (Török 1998, 35, Taf.18); ÜlID212 (Horváth 1935, 27, XV. T. 28)

5. típus. Hullámzó indaszáron ülő félpalmetta éles gerincű levélhorgai közé ékelt, ívelt tag (bőségszaru?), amelyből ívelt száron a harmadik levél nő (*52. kép 18–19*).
Tokos nagyszíjvégen (áttört, gyöngysorkeretes, a minta három ciklusból): Kesz (Lipp 1884, 26, V. t. 126)
Csaton: Čun54 (Sőtér 1895, 100); Čun127 (Sőtér 1895, 110); Ger102 (Kiss 1984a, 110, 49. t.); GyőT194 (Fettich 1943, 21, XVI. t.); Leo71 (Daim 1987, 241, Taf. 69–71); SzebI69 (Garam 1975b, 79, Fig. 7)
Téglalap alakú vereten: GyőT506 (Fettich 1943, 31, XXIV. t.)

6. típus. Hullámzó indaszár belső ívén két levél ered, medalionba hajló szár végén ezekkel szembenéző, kétlevelű félpalmetta ül (*53. kép*).

Körbe hajló, húsos levéllel (*53. kép 5*)
Tokos kisszíjvégen: Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26); SreM1 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 95–96)

Laposindalevelekkel

Síkból kimetszett minta (*53. kép 11*)
Tokos nagyszíjvégen (áttört, kétoldalas) (*53. kép 1*): TisM46 (Garam 1995, 13, Taf. 62); TisM1197 (Garam 1995, 142, Taf. 159)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül gyöngyözött): Ism (Hampel 1905, 335, Taf. 257, 3)
Tokos kisszíjvégen: KesGyb (Kiss 1974, 130, Fig. 18)
Lyukvédőn: BudW8 (Nagy 1998, 64, Taf. 49)

1. levélváltozat. A visszahajló levélcsúcsot a levélfelszínen lévő furat érzékelteti (*53. kép 2*).
Tokos nagyszíjvégen: Zwö57 (Lippert 1969, 134, Taf. 23)

1. változat. Az egyetlen garnitúrához tartozó két tárgy mintája valószínűleg ízesülő indaszárból rontott, az ízesülés levélpárjai eltávolodtak a szár két oldalán. Levélszám nem minden esetben megegyező. Laposindalevéllel (*53. kép 3–4*).

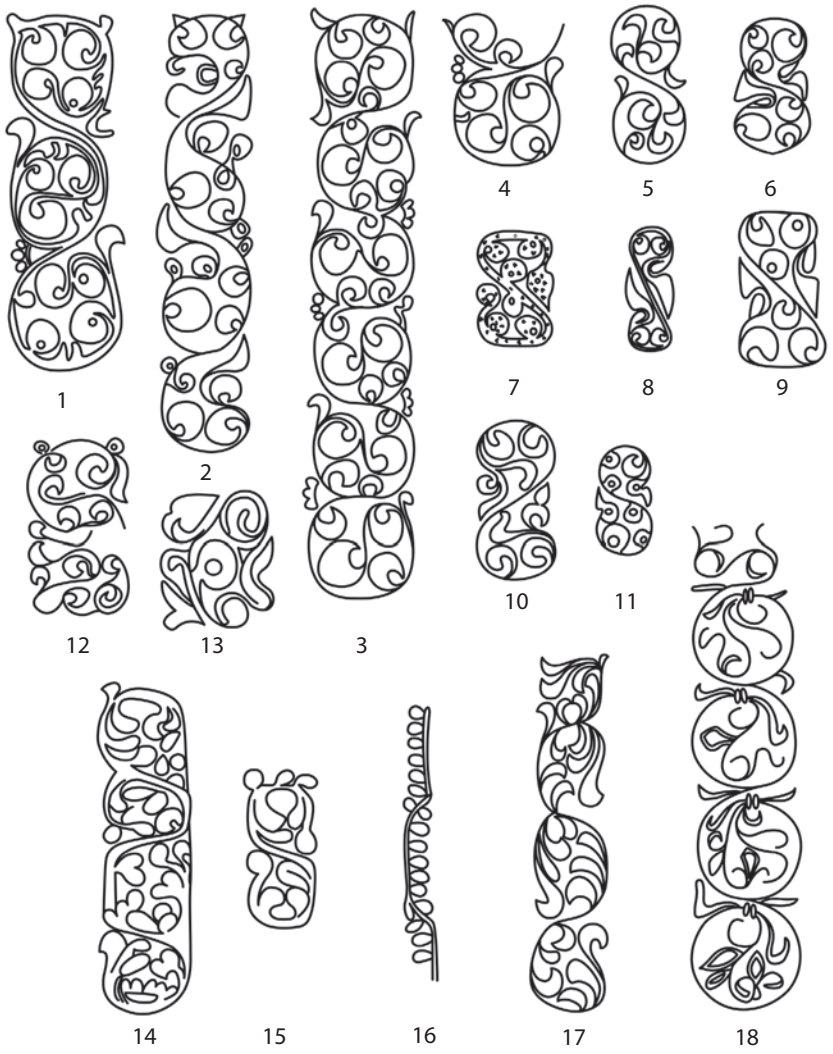

53. kép V.1.1.4. szakasz, 6–10. típus. Összetett, leveles, illetve félpalmettás indaminták

Síkból kimetszett minta

Kétlapos, rögzítőfüles nagyszíjvégen, hat ciklusból álló mintával (*53. kép 3*): KeszV (Lipp 1884, 23, 68–70. ábra)

Csaton (*53. kép 4*): KeszV (Lipp 1884, 23, 68–70. ábra)

2. változat. A szárról egyenletes eloszlásban induló négy laposindalevél, az utolsó egy sarló alakú takarólevéllel kétlevelű félpalmettát alkot. A takarólevél külső oldalába kis, csepp alakú levél mélyed (*53. kép 6, 8–9*).

Csaton (*53. kép 9*): KiVár204 (Horváth 1935, 53, XXXIV. T. 1–9)

Kisszíjvégen (*53. kép 6*): SzékK329 (B. Nagy 2003, 49, 112. kép)

Síkból kimetszett minta

Bújtatón (*53. kép 8*): SzékK329 (B. Nagy 2003, 49, 112. kép)

3. változat. Rontott, rendezetlen rajzolatú minták, laposindalevelekkel (*53. kép 12–13*).

Síkból kimetszett minta

Csaton: TisM474 (Garam 1995, 64, Taf. 94)

Bújtatón: BélCs36 (MRT 10, 106. t.)

4. változat. Mellékszár végén három-, illetve négylevelű félpalmetta ül. Vele szemben az indaszár belső ívéről laposindalevél ered (*53. kép 10*).
Csaton (mintatér karéjos kerettel): SzenL97 (Csallány 1906, 301)

7. típus. Hullámzó indaszár ciklusaiba rajzolt, aszimmetrikus félpalmettakonstrukció csepp alakú levelekből és akantuszlevelekből (*53. kép 14–15*).
Síkminta
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen: Tiszsz (Csallány 1962, XXVI. t.)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: Tiszsz (Csallány 1962, XXVI. t.)

8. típus. A hullámzó indaszáron a ciklus két oldalán függőleges helyzetben sorakozó, szembenéző három-három levél (*53. kép 17*).
Tokos nagyszíjvégen (négy ciklus, áttört): HraH41 (Pástor 1971, 101–102, Obr. 17)

9. típus. Medalionba hajló hullámzó indaszáron ciklusonként eltérő rendszerű leveles-félpalmettás minta jelenik meg, egy-egy, ciklusonként eltérő helyzetű hármaslevéllel. Az indaszár és a félpalmettakonstrukciók találkozásánál szalagcsomókkal (*53. kép 18*).
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen: MosK"E" (közöletlen)

10. típus. Nyújtott, szögletesen hajló indaszáron a ciklusok belső oldalán sorban három–hat darab kis, csepp alakú levél ül (*53. kép 116*).
Síkminta
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvég peremén: Ism (MNM, közöletlen); KomH24 (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20)
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvég peremén: KomH24 (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20)

V.1.1.5. Hullámzó indaszárra szerkesztett palmettakonstrukciók

1.1. típus. Hullámzó indaszárra szerkesztett hármaslevelek. A laposindalevelekből álló volutapáron rombusz, nyújtott ellipszis vagy csepp alakú csap ül, egységük ferdeszöget zár be az indaszár hossztengelyével (*54. kép 1–5*).
Húsos levelekkel
Tokos nagyszíjvégen: MinB15 (Szalontai 1995, 191, 8. kép, 1–6); RomII67 (Kiss 1977, 131, Pl. LVI);
Tokos kisszíjvégen (hátoldal díszítetlen): KiVár137 (Horváth 1935, 45–46, XXIX. t.); KomL132 (Trugly 1993, 209, Taf. XLI); MalIŽj74b (Gubitza 1907, 360–362); OrBó33 (Juhász 1995, 23, Taf. III); ÜlIIV108 (Cs. Sós 1955, 202, LXVIII); ŽitT31 (Budinský-Krička 1956, 31–32, Tab. XXX)
Tokos kisszíjvégen (hátoldal díszítetlen): KomL132 (Trugly 1993, 209, Taf. XLI)
Tokos kisszíjvégen (áttört): SajH (Végh 1963, 17–19, II–III. t.)
Tokos kisszíjvégen (áttört, keret gyöngyözött): DévK11 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 4)
Laposindalevelekkel
Karkötőn: SzegK108 (Salamon – Sebestyén 1995, 21, Pl. 16)
Tokos nagyszíjvégen (előlapon állatküzdelmi jelenet): Dind (Németi 1983, 134–150)

1.2. típus. Hármaslevél akantuszlevelekből álló volutapárral. A palmetta ferdeszöget zár be az indaszár hossztengelyével (*54. kép 6*).
Síkminta
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvég élén: KomL12 (Trugly 1987, 254, Taf. III)

2.1. típus. A hullámzó indaszárról ciklusonként egyetlen, függőlegesen csüngő hármaslevél nő. A keskeny, éles leveles palmetta formája a fenti, általában laposindaleveleket használó típusokkal szemben megegyezik a liliomokéval (*54. kép 7*).

Tokos nagyszíjvégen (mintatér rovátkolt kerettel): ÜlID36 (Horváth 1935, 13, IV. t.); ÜlID150 (Horváth 1935, 21, IX. t. 1–15)

2.2. típus. Hullámzó indaszáron medalionba hajló hármaslevél, a hármaslevelek a minta függőleges középtengelyére illeszkednek (*54. kép 8–11*).

Tokos nagyszíjvégen (*54. kép 10*): BalTS"C" (Németh 1969, 160); SzegS (Pulszky 1881, 151)

Tokos nagyszíjvégen (áttört, minta hat ciklusból) (*43. kép 11*): HraH32 (Pástor 1971, 99–100, Obr. 15)

Tokos kisszíjvégen (minta két ciklus) (*54. kép 8*): KiVár173 (Horváth 1935, 52, XXXIV. T. 11–12); SânM (Mare 2004, 203, Pl. XLI)

Tokos kisszíjvégen (minta három ciklus) (*54. kép 9*): KomL36 (Trugly 1987, 257, Taf. VIII); SzékK90 (B. Nagy 2003, 26–27, 40. kép); SzirD52 (Pósta 1895, 78); SzőBu1 (Lőrinczy – Szalontai 1993, IX. t. 8–10); Zill (Daim – Distelberger 1996, 376, nr. 5.335)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: DunT8 (Cs. Sós 1966/67, 91, 44–45. ábra)

2.3. típus. A mellékszár végén hegyes borostyánlevél nő, a hármaslevél a ciklusban szervetlenül csüng az indaív legmagasabb pontjáról (*54. kép 12–13*).

Tokos nagyszíjvégen: DeNV62 (Eisner 1952, Obr. 10); SzoH1 (Kovrig 1975b, 161, Fig. 3)

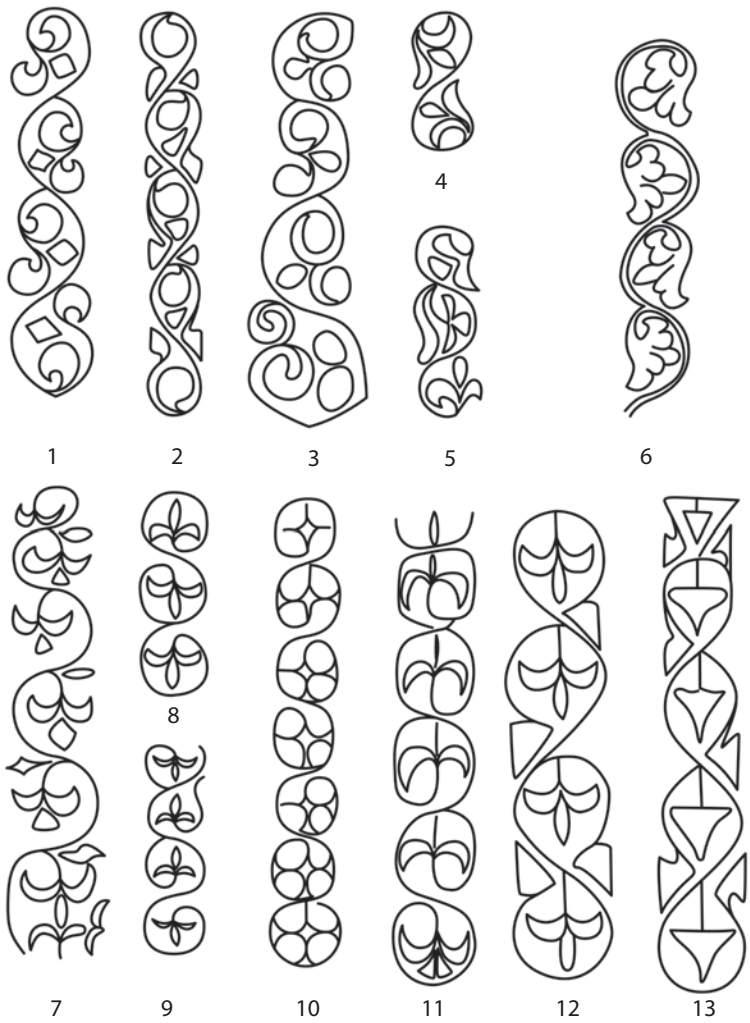

54. kép V.1.1.5. szakasz, 1–2.3. típus. Hullámzó indaszárra szerkesztett hármaslevélváltozatok

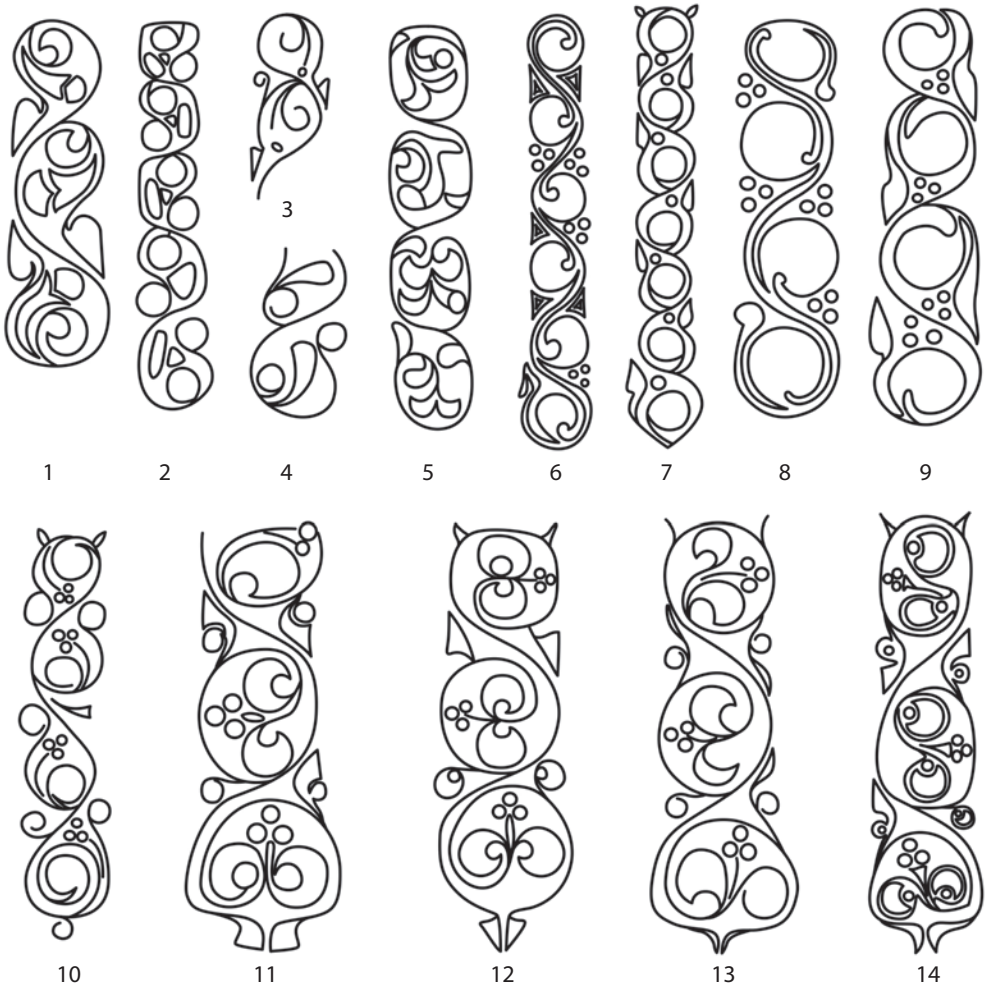

55. kép V.1.1.5. szakasz, 3.1–3.3. típus. Hullámzó indaszáron voluták közé szerkesztett stilizált fürtök

3.1. típus. Hullámzó indaszárról eredő, széthajló volutapár (körbe hajló, húsos levél és hegyes takarólevél) közé ívelt tag ékelődik, rajta bogyóval (*55. kép 1–2*).
Tokos nagyszíjvégen: ŠalIV79 (Točik 1993, Obr. 28)

1. változat. A húsos levélpár közül eredő tag a volutakehellyel hármaslevéllé alakult.
Tokos nagyszíjvégen (áttört): SzenL64 (Csallány 1906, 299)

2. változat. Éles gerincű levélhorogból és hegyes levélből álló volutapár között ívelt, száron ülő egyetlen bogyó (*55. kép 3*).
Tokos-zsanéros nagyszíjvégen: TisM125 (Garam 1995, 23, Taf. 68)

3. változat. Levélhorgokból álló volutapár között közrefogott, ívelt tag (*55. kép 4*).
Nagyszíjvégen (törött): BrSch (Daim 1979, 67–68, Taf. 14)
Csaton: Ism (Garam 1991, 44–45)

3.2. típus. Hullámzó indaszáron medalionba hajló félpalmettában ívelt, megvastagodó nyélen gömb alakú bogyó ül. A medalion szabad tereit kis laposinda levelek töltik ki (*55. kép 5*).
Tokos nagyszíjvégen (előlap növényi mintával): Čun5 (Sőtér 1895, 89–90)

3.3. típus. Stilizált szőlőfürt levélpár között (*55. kép 6–13*).
Plasztikus, éles gerincű levelekkel

Tokos nagyszíjvégen (előlapon griff-frízzel) (*55. kép 8*): FekC (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 41); SzenN (Csallány 1933–34, LXVIII); TisM536/a (Garam 1995, 71, Taf. 100); TisM692 (Garam 1995, Taf. 112); TisM1139 (Garam 1995, 134, Taf. 152); TisM1214 (Garam 1995, 144, Taf. 160); VesJS (MRT 2, 251);
Tokos nagyszíjvégen (hátlapon geometrikus dísz): Zwö76a (Lippert 1969, 137–138, Taf. 31); Zwö207 (Lippert 1969, 157, Taf. 72)
Tokos nagyszíjvégen: Ism (Hampel 1905, 336, Taf. 257, 7); TisM1171 (Garam 1995, 138, Taf. 156)
Tokos nagyszíjvégen (gyöngysorkerettel): ÖcsB32 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–29); SzekB451 (Rosner 1999, 61, Taf. 32); WiUV (Daim 1979, 62–66, Taf. 4–5)
Tokos nagyszíjvégen (mintatér karéjos kerettel, hátlap geometrikus mintájú): TisM1244 (Garam 1995, 148, Taf. 165)
Szíjszorítólemezes nagyszíjvégen: BudW8 (Nagy 1998, 64, Taf. 49)
Övforgón: SzenL62 (Csallány 1906, 299)

Laposindalevelekkel

Síkból kimetszett minta

Keskeny pajzs alakú vereten: Lprd (Gschwantler – Winter 1991–92, 113–114, Taf. 3. 8)

1. levélváltozat. Tagoltan áttört levélfelülettel (*55. kép 14*).
Tokos nagyszíjvégen (áttört, kétoldalas minta, gombos végű nagyszíjvégen): KošŠ86 (Budinský-Krička – Točik 1991, 23–24, Taf. X)

2. levélváltozat. Áttört levélfelülettel (*56. kép 1–2*).
Csaton (*56. kép 1*): MárCs"B" (Hampel 1905, 105–108, Taf. 85)
Rozettán (gyöngysorkerettel) (*44. kép 2*): MárCs"B" (Hampel 1905, 105–108, Taf. 85)

1. változat. A minta laposindalevelekben végződő, S alakú indaszakaszokból áll össze, amelyeket ívelt indaszakaszok kötnek össze. A szárelemek közötti felületeket szőlőszemek/bogyók, illetve három szemből álló szőlőfürtök töltik ki (*56. kép 4*).
Tokos nagyszíjvégen: DunT42 (Cs. Sós 1966/67, 101, 48–49. ábra); SzegS (Pulszky 1881, 151)

2. változat. A laposindalevél helyét a három szemből álló szőlőfürt alatt lévő gyűrű veszi át (*56. kép 3*).
Övforgón (áttört, a veret teste maga a minta): MichK1 (Tovornik 1985, 213–214, Taf. 6–7)

3.4. típus. Medalionba hajló szárról induló két, egyforma méretű laposindalevél. A szár külső oldalán a medalionok között üresen maradt helyet három–öt szemből álló fürtök töltik ki (*56. kép 5*).
Tokos nagyszíjvégen (minta három ciklusból, áttört): SzebI69 (Garam 1975b, 79, Fig. 7)

3.5. típus. Hullámzó indaszárról eredő, akantuszlevelekből álló volutapár közül növő ívelt tag, rajta bogyóval (*56. kép 6*).
Propeller alakú övforgón (áttört): SzegK38 (Salamon – Sebestyén 1995, 14, Pl. 5)

3.6. típus. Vrapi jellegű hullámzó inda, ciklusonként egy-egy, a második levelet tartó mellékszárra illesztett madárfejjel, amely elfoglalja a takarólevél helyét. A madárfej csőre előtt vagy mellett három bogyó van. Az ábrázolás a benépesített inda változata lehet. Laposindalevelekkel (*56. kép 7*).
Tokos nagyszíjvégen: ŠalIV75 (Točik 1993, Obr. 25)

4. típus. Laposindaminta, a félpalmetta takarólevele helyén hármas levélseprő ül (*56. kép 8*).
Rögzítőfüles-tokos, áttört nagyszíjvégen: ÜlID187 (Horváth 1935, 25–26, XIII. t. 1–14)

5.1. típus. Az indaszárról rövid száron leágazó indavirág,[719] A volutakehely keskeny, ívelt levélkékből áll (*56. kép 9–13*).

719 Az „indavirág" fogalmát ld. Szőke 2001.

Szíjszorítós nagyszíjvégen (áttört, mintatér karéjos kerettel, a virág oldalirányba néz): SzegFA70 (Madaras 1995, 22, Pl. 12)

Tokos nagyszíjvégen (áttört, minta hét ciklusból, virág függőleges, mintatér gyöngyözött kerettel): Mossz160 (közöletlen MNM); SzebI4 (Garam 1975b, 52, Fig. 2); SzebI29 (Garam 1975b, 77, Fig. 4); SzebI334 (Garam 1975b, 90, Fig. 23)

Tokos nagyszíjvégen (előlapon állatküzdelmi jelenet, a virágok állnak): KabB27 (Nepper 1982, 103–104, 104)

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (rögzítőfül gombszerű, áttört, minta hét ciklus, a virág csüng): Cik504 (Somogyi 1984, 63, 34. t.)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (rögzítőfül növényi, áttört, minta négy ciklus, virágok oldalirányba néznek): CsoM16 (Csallány 1941, 171, XLIII. t.)

Tokos kisszíjvégen (hátlap díszítetlen, minta két ciklusból, virág oldalirányba néz): Čun114 (Sőtér 1895, 107); KomL103 (Trugly 1993, 195, Taf. VI); SzirD52 (Pósta 1895, 78); TáBp39 (Költő 1982, XVIII)

Tokos kisszíjvégen (hátlap díszítetlen, minta három ciklusból, virág oldalirányba néz): GyőT165 (Fettich 1943, 20, XX. T. 13); TisM1003 (Garam 1995, 118, Taf. 140); TisM1197 (Garam 1995, 142, Taf. 159)

Tokos kisszíjvégen (áttört, minta három ciklusból, virág oldalirányba néz): PuszB4 (Korek 1945, 102, III. t.);

Tokos kisszíjvégen (áttört, minta két ciklusból, virág függőlegesen): Cik490 (Somogyi 1984, 43, 32. t.); Čat71 (Hanuliak – Zábojnik 1982, Tab. III, 16–17); Čun54 (Sőtér 1895, 100); DeNV116 (Eisner 1952, Obr. 16); DunT4 (Cs. Sós 1966/67, 91, 43. ábra); ŠalIV75 (Točik 1993, Obr. 25); TisM474 (Garam 1995, 64, Taf. 94); TisM507 (Garam 1995, 68, Taf. 98); TisM1142 (Garam 1995, 134–135, Taf. 153)

Tokos kisszíjvégen (hátlap sima?): MohG (Kiss 1977, 71, Pl. XXVII); SzaG349 (Juhász 2004, 41, Taf. XXIX); SzenK97 (Korek 1943–44, 14, VIII. t. 19–22); TisM1246 (Garam 1995, 150, Taf. 166); ZamR1657 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 181)

Tokos kisszíjvégen (hátlap díszítetlen, minta három ciklusból, virág függőleges): Bern34 (Kraskovská 1962, 432, Tab. VIII); GátV2 (Kada 1905, 364); GyőT507 (Fettich 1943, 31, XXVI. T. 19); GyőT545 (Fettich 1943, 32, XXVII. t.); GyőT696 (Fettich 1943, 36, XXXIV. T. 1–22); ŽitT29 (Budinský-Krička 1956, 29–30, Tab. XXVIII)

Csaton (virág oldalirányba néz): AlT542 (Kovrig 1963, 49, Taf. XXXIV); ČokS (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 16); OdžV2 (Karmanski 1975b, 8–9, Tab. II); ŠalIV75 (Točik 1993, Obr. 25); SzenN3 (Csallány 1962, 475, Taf. XIX)

Bújtatón (virág oldalirányba néz): TisM330 (Garam 1995, 47, Taf. 84)

Bújtatón (virágok szembefordulnak): DévK1 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 3); KomL103 (Trugly 1993, 195, Taf. VI); KomV8 (Čilinská 1982, 348–349, Tab. III, 1–5); SzegFA307 (Madaras 1995, 45, Pl. 32)

Téglalap alakú vereten (virágok szembefordulnak): SzegFA307 (Madaras 1995, 45, Pl. 32)

Téglalap alakú vereten (övfüggőn): ZamR2129 (Bárdos 2000, 136, cat. 235)

Propeller alakú övforgón (két ciklus, virágok szembefordulnak): HalB184 (Török 1998, 35, Taf.18); ÖskA7 (Rhé – Fettich 1931, 43, Taf. XII, 1–7)

Propeller alakú övforgón (három ciklus, virágok szembefordulnak): GyőT696 (Fettich 1943, 36, XXXIV. T. 1–22)

1. változat. A virágon levélszerű képződmény van (*56. kép 14*).

Bújtatón: SzegFA156 (Madaras 1995, 31, Pl. 20)

2. változat. A száron egymással szemben sarló alakú levélpár helyezkedik el (*56. kép 12*).

Tokos kisszíjvégen: DunT42 (Cs. Sós 1966/67, 101, 48–49. ábra); KiskH139 (Garam 1979, 29, Taf. 22); SzebI202 (Garam 1975b, 85, Fig. 15); TisM1254 (Garam 1995, 150, Taf. 168); ZamR2274 (Bárdos 2000, 141, cat. 262)

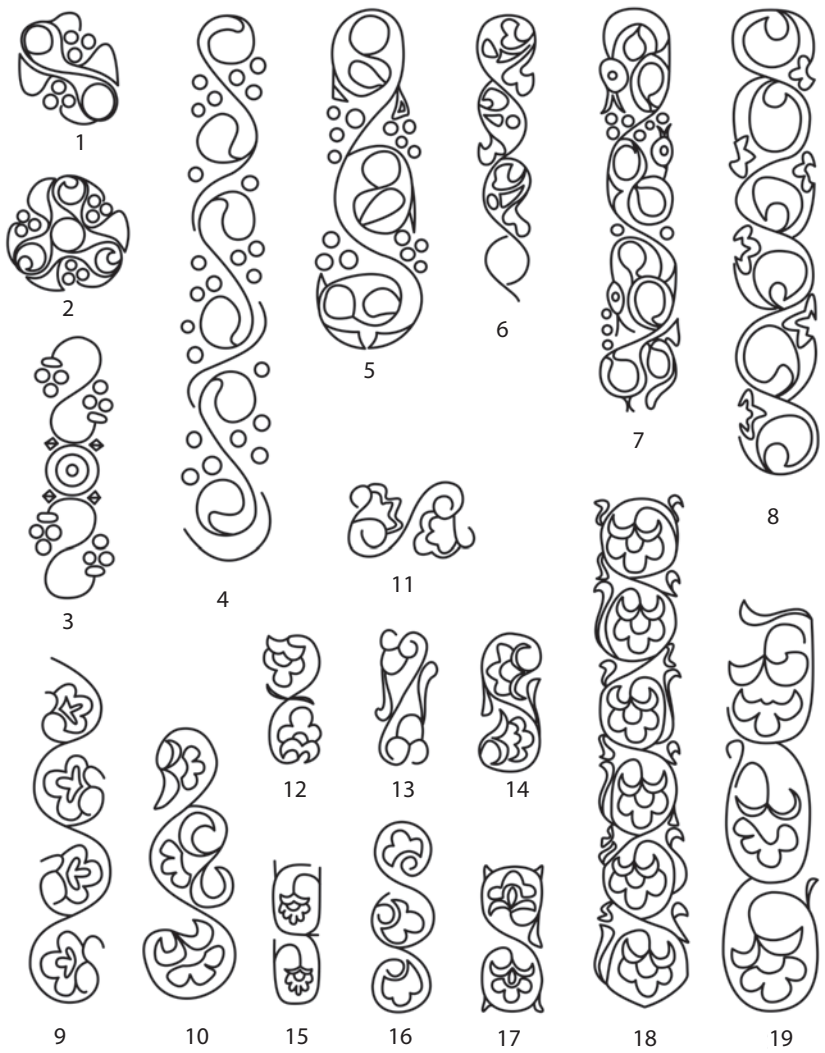

56. kép V.1.1.5. szakasz. Hullámzó indaszárra szerkesztett palmettakonstrukciók 1–7: 3.3. típus, stilizált fürtök; 8–19: 4–5.2. típus, „indavirág"

5.2. típus. Hullámzó indaszárról medalionba hajló indavirág (*56. kép 15–16, 19*).

Tokos nagyszíjvégen (áttört, minta négy ciklusból, a virág csüng): HalB450 (Török 1998, 58, Taf. 45); HalB459 (Török 1998, 59, Taf. 47); SomL132 (Daim – Lippert 1984, 42, Taf. 84); SomL139 (Daim – Lippert 1984, 43, Taf. 90)

Tokos nagyszíjvégen (áttört, mintatér csavart kerettel, minta három ciklusból, virág helyzete váltakozó): Kesz (Lipp 1884, 26, V. t. 114)

Tokos nagyszíjvégen (előlapon vonuló ragadozók, minta négy ciklusból, virág helyzete váltakozó): SzaG418 (Juhász 2004, 62, Taf. XLIX)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül törött, mintatér karéjos kerettel, minta öt ciklusból): KiskH165 (Garam 1979, 33, Taf. 25)

Tokos kisszíjvégen (előlapon ragadozó, minta két ciklusból, virág csüng): MárCs"B" (Hampel 1905, 105–108, Taf. 85)

Tokos kisszíjvégen (két ciklusból, hátlap díszítetlen): KecH25 (Cs. Sós 1958, 7, VII. T. 2)

Tokos kisszíjvégen (minta három ciklusból, előlapon ragadozók): VelGor18 (Vinski 1960, Sl. 1, 4)

Tokos kisszíjvégen (hátlap díszítetlen, minta három ciklusból, virág csüng): KomL9 (Trugly

1987, 253–254, Taf. II); KomL63 (Trugly 1987, 262–263, Taf. XII); SzebI100 (Garam 1975b, 80, Fig. 8); SzenK353 (Korek 1943–44, 42, XII. t. 21–23); Vasa164 (Kiss 1993, 2. kép 5); Zwö43 (Lippert 1969, 132, Taf. 18)

Tokos kisszíjvégen (áttört, két ciklusból, virág csüng): Edel (Sőtér 1898, IV. t. 2)

Tokos kisszíjvégen (áttört, három ciklusból, virág áll, kivéve alsó): Štur5 (Točik 1968, 11, Taf. XV)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (rögzítőfül gombszerű, hátlap díszítetlen, minta két ciklusból, virág függőleges): DeNV878 (Eisner 1952, Obr. 90); GyőT188 (Fettich 1943, 21, XX. T. 21–31); GyőT270 (Fettich 1943, 24, XX. T. 16–20)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (áttört, rögzítőfül gombszerű, minta három ciklusból, virág függőleges): SzegM337 (Salamon 1995, 138, Pl. 24)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (áttört, rögzítőfül gombszerű, minta két ciklusból, virág csüng): HarB (H. Tóth 1992, 51–52, 8. t.); KošŠ131 (Budinský-Krička – Točik 1991, 32–33, Taf. XVIII)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (minta két ciklusból, virág függőleges): BélCs102 (MRT 10, 111. t.); RegK120(?) (Kiss 1984b, 135, 77. t.); SzebI140 (Garam 1975b, 82, Fig. 11); VisK27 (Török 1975d, 333, Fig. 3)

Csaton (mintatér áttört, minta két ciklusból): SzenL1 (Csallány 1906, 294);

Övforgón: SzegÚ (Lőrinczy – Szalontai 1993, VI. t. 5)

1. változat. Az indavirágot tartó, medalionba hajló indaszár külső oldalán sarló alakú levél ered (*56. kép 18*).

Tokos nagyszíjvégen: ZamR1888 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 198)

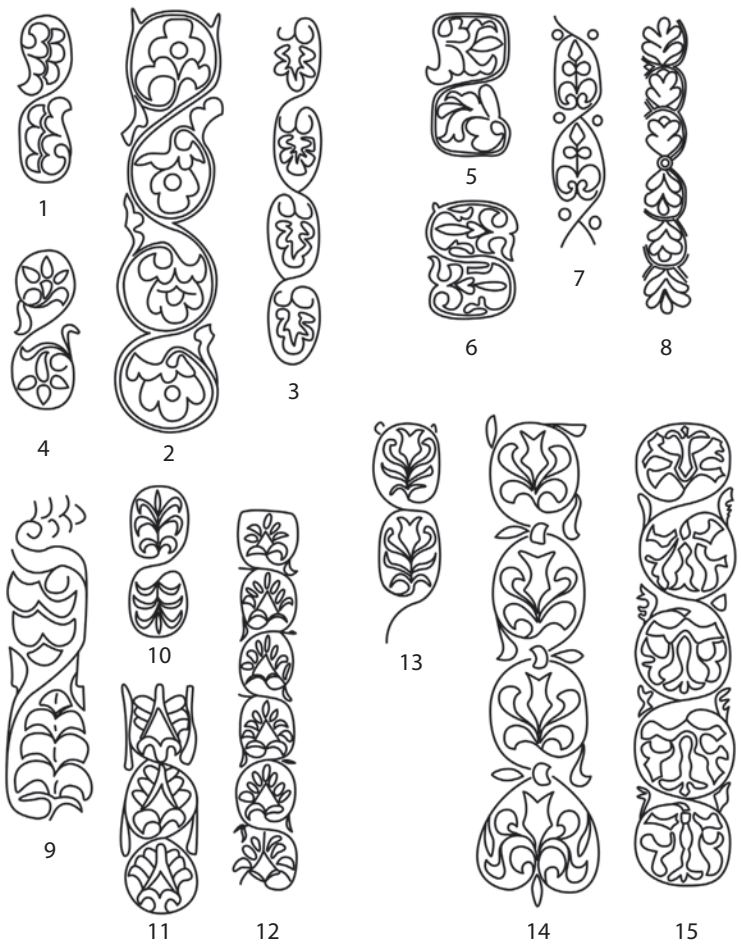

57. kép V.1.1.5. szakasz, 5.3–9.3. típus. Hullámzó indaszárra szerkesztett palmettaváltozatok

2. változat. Hullámzó indaszáron medalionba hajló indavirág, a volutapár és a levélseprő közé illesztett csappal (*56. kép 17*).
Bújtató öntött lemezén: ZalL235 (Szőke 2002, 81, 7a kép)

5.3. típus. Az indavirág volutapárja akantuszlevelekből áll (*57. kép 1*).
Síkminta
Lószerszámvereten: Tiszb (Fettich 1926a, 13–14, Taf. 1, 8)

5.4. típus. Hullámzó indaszáron medalionba hajló indavirág. A volutapárt akantuszlevelek alkotják (*57. kép 2*).
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört): Kéke199 (Kiss 1977, 56, Pl. XXI);
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (rögzítőfül gombszerű, hátlap díszítetlen, minta két ciklusból, virág függőleges): Kéke199 (Kiss 1977, 56, Pl. XXI)
Tokos kisszíjvégen (áttört, minta két ciklusból): ČelC104 (Bunardžić 1980, t. XIII, 5)

5.5. típus. Hullámzó indaszárról növő volutapáron ülő öttagú levélseprő (*57. kép 3*).
Tokos nagyszíjvégen (előlapon griff-fríz, minta négy ciklusból): KölFB496 (Kiss 2001, 156, Taf. 87); PerB (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 27, Taf. XXXII, 1–2)

6. típus. Hullámzó indaszáron medalionba hajló mellékszáron, húsos levelekből álló volutapáron csapra illesztett háromtagú levélseprő ül (*57. kép 4*).
Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból): OdžIV13 (Karmanski 1975a, 19, Tab. XIV, 5–7)

7.1. típus. Ötlevelű palmettakonstrukcióban végződő hullámzó indaszár. A palmettát akantuszlevelekből álló kettős volutapár között ülő csap alkotja (*57. kép 5*).
Síkminta
Bújtatón: BudCs (Nagy 1998, 185, Taf. 129); KomL12 (Trugly 1987, 254, Taf. III)

1. változat. A voluták laposindalevelek, az indaszár belső ívéről a palmetta mellé két oldalt akantuszlevelek nyúlnak (*57. kép 6*).
Síkminta
Csaton: VisK1 (Török 1975d, 324, Fig. 2)

7.2. típus. Indaszárról medalionba hajló volutapáron, rövid száron ülő hármaslevél, a voluták húsos levelek (*57. kép 7*).
Lemezpánton (öntött karkötő?): SzegM242 (Salamon 1995, 130, Pl. 17)

7.3. típus. Hullámzó indaszár ciklusaiban ötlevelű palmetta kis, csepp alakú levelekkel (*57. kép 8*).
Síkminta
Propeller alakú övforgón: SzegM312 (Salamon 1995, 136, Pl. 23)

8.1. típus. Az indaszár ciklusaiba szerkesztett, keskeny, ívelt leveles, hétlevelű palmetta (*57. kép 9*).
Szíjszorítólemezes nagyszíjvégen (előlapon ember és medve küzdelme): TisM1149 (Garam 1995, 135, Taf. 154)

8.2. típus. Hullámzó indaszáron medalionba hajló, keskeny, lehajló levelekből álló háromszoros volutapárban ülő rügy, hétlevelű palmetta (*57. kép 10*).
Tokos kisszíjvégen: ZamR1360 (Bárdos – Garam 2009, 178, Taf. 153)

8.3. típus. Hullámzó indaszáron, medalionba záródó mellékszár végén ülő hétlevelű palmetta (*57. kép 11–12*).
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül növényi, keret gyöngysorutánzattal, minta három ciklusból): SzékK369 (B. Nagy 2003, 53, 128. kép)
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül növényi, keret gyöngysorutánzattal, minta hat ciklusból): Kesz (Lipp 1884, 24, IV. t. 91)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (két ciklus, erősen rontott): SzékK369 (B. Nagy 2003, 53, 128. kép)

Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (rögzítőfül állatfej): CsoM10 (Lőrinczy – Szalontai 1993, IV. t. 15)

9.1. típus. Hullámzó indaszárról leágazó, medalionba hajló mellékszár végén ülő virágkehely, éles gerincű, keskeny, sarló alakú volutákkal (*57. kép 13*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (előoldalon medalionokba zárt alakos minta): TisM1141 (Garam 1995, 134, Taf. 152)

9.2. típus. Hullámzó indaszáron medalionba hajló szár végén ülő virágkehely húsos levelekkel (*57. kép 14*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (előoldalon medalionokba zárt alakos minta): TisM113 (Garam 1995, 21, Taf. 66)

9.3. típus. Hullámzó indaszárról leágazó, medalionba hajló mellékszár végén ülő, ötlevelű palmetta akantuszlevelekkel (*57. kép 15*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (előlapon medalionokban büsztök): SzebI100 (Garam 1975b, 80, Fig. 8); ZemP2 (Dimitrijević 1966, 53–55, Taf. II–III)

10. típus. Hullámzó indaszárról medalionba hajló mellékszár végén növő kettős volutapáron ülő, líra alakú palmetta (*58. kép 2*).

Tokos nagyszíjvégen (hátoldal is növényi dísszel): Čun5 (Sőtér 1895, 89–90)

11. típus. Szakaszokká bontott indaszáron felbomó szőlőindaminta. A kaotikus minta alkotóelemei kétlevelű félpalmetták, hármaslevelek és szőlőfürtök, húsos, sarló alakú levelek és profilban ábrázolt borostyánlevelek (*58. kép 1*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (minta öt ciklusból, mintatér karéjos kerettel): Dal"C" (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 110, T. XXX, 1)

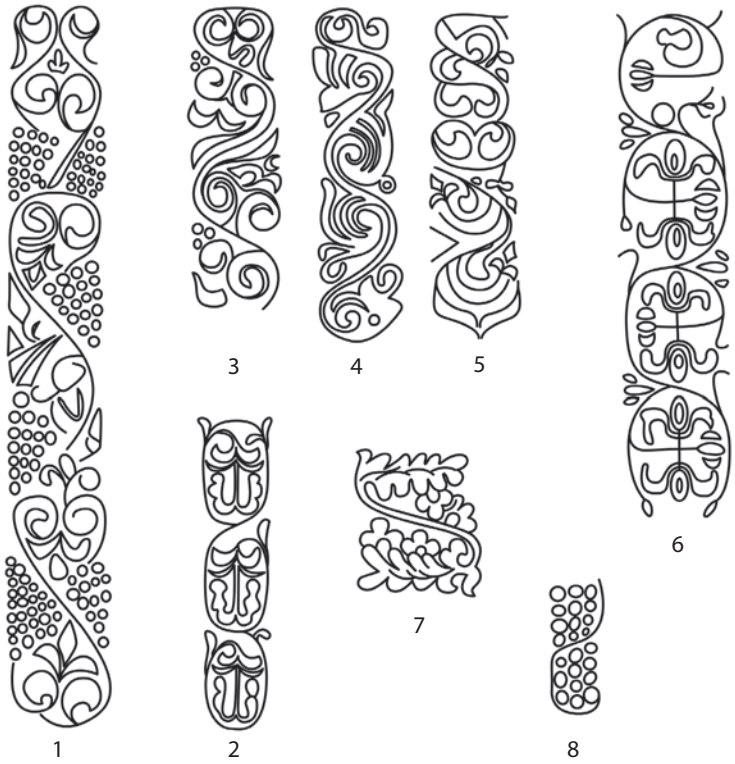

58. kép V.1.1.5. szakasz, 10–15. típus. Hullámzó indaszárra szerkesztett összetett motívumok és palmetták

12. típus. Levélhorgokból álló volutapárra szerkesztett összetett palmettás, rontott indaminták (*58. kép 3–5*).
    Tokos nagyszíjvégen (törött, hátlap ismeretlen) (*58. kép 3*): Ism (Hampel 1905, I, Fig. 1628);
    Tokos nagyszíjvégen: Hol248 (Točik 1968, 47–48, Taf. LIII); ÖrmH10 (Bende 2003, 191, 7. kép) (*58. kép 5*); TisM25 (Garam 1995, 11, Taf. 59) (*58. kép 6*)
    Tokos kisszíjvégen: Hol248 (Točik 1968, 47–48, Taf. LIII)
    Csaton: OrBó231 (Juhász 1995, 34, Taf. XI)

13. típus. Medalionba hajló indaszár belsejében háromfelé ágazó, geometrikus palmetta. A három, egymásra merőlegesen álló elem közül a két szélső volutakehelyben ovális csap, a középsőben hármas gerezd ül (gránátalma?) (*58. kép 6*).
    Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört, minta négy ciklusból): RegK175 (Kiss 1984b, 138, 84. t.)
    Rozetta alakú vereten: KapT (Erdélyi – Szimonova 1993, 1. kép)

14. típus. Hullámzó indaszár két végén akantuszleveles volutapáron hosszú, tagolt, kettős levélsor áll. A levélsor szár felőli oldalán két-két indavirág ül (*58. kép 7*).
    Síkminta
    Bújtatón: SzegK152 (Salamon – Sebestyén 1995, 25–26, Pl. 23)

15. típus. A hullámzó inda ciklusát kitöltő szőlőfürt (*58. kép 8*).
    Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból, hátlapon pikkelydísz): TisM1233 (Garam 1995, 146, Taf. 164)

V.1.2. Ízesülő indaszáron

V.1.2.1. Kétlevelű félpalmettával

1. típus. Ízből széthajló laposindaleveles félpalmetta (*59. kép 1*).
    Síkból kimetszett minta
    Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül növényi): GyőT696 (Fettich 1943, 36, XXXIV. T. 1–22)

2. típus. Ízből széthajló akantuszlevélpárból álló félpalmettákkal (*59. kép 2*).
    Tokos nagyszíjvégen (áttört, négy ciklusból): BélTSz5 (MRT 10, 116. t. 14–23); Höf (Winter 1997)

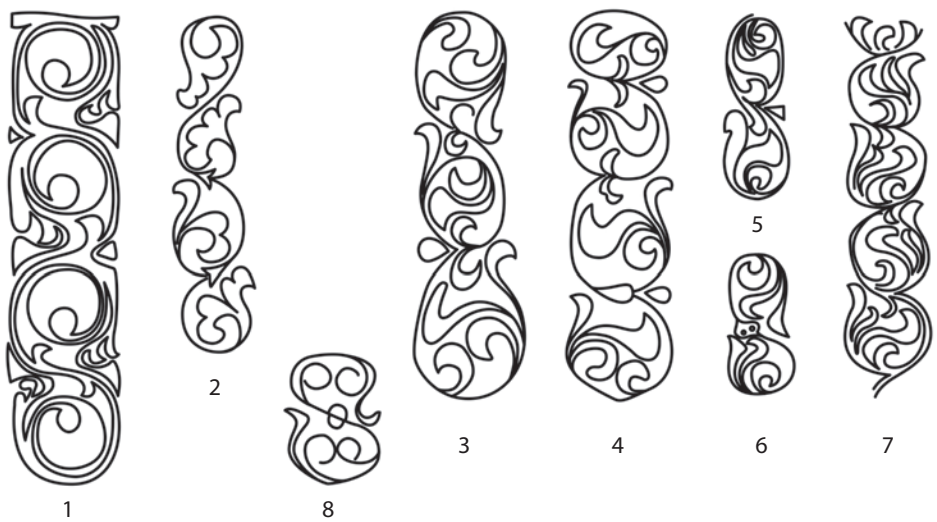

59. kép V.1.2.1–2. szakasz. Ízesülő indára szerkesztett leveles-félpalmettás minták

V.1.2.2. Háromlevelű félpalmettával

1. típus. Hullámzó indaszárról ízből leágazó háromlevelű félpalmetta (*59. kép 3–7*).

Laposindalevéllel

Tokos kisszíjvégen (áttört, minta két ciklusból) (*59. kép 5*): KomV11 (Čilinská 1982, 349–350, Tab. V, 1–2)

Éles gerincű, húsos levéllel

Tokos nagyszíjvégen (törött, pontosan nem besorolható): JánT116 (Erdélyi 1958, 23–24, XXV. t. 6–14)

Tokos, áttört nagyszíjvégen (áttört, minta három ciklusból) (*59. kép 3*): JánT221 (Erdélyi 1958, 38, XXXVIII. t. 1–9); PuszÖ (Bóna 1971, 29. kép); SzenB68 (Madaras 1999, 319, 8. kép); SzePd5 (Pap 2012, 13. t. 5.1); TisM363 (Garam 1995, 50, Taf. 85); VajÖ (Költő 1982, XV); VisK6 (Török 1975d, 324, Fig. 2); ŽitT15 (Budinský-Krička 1956, 18, Tab. XXI)

Tokos, áttört nagyszíjvégen (áttört, minta négy ciklusból) (*59. kép 4*): Leo56 (Daim 1987, 234–235, Taf. 49–50)

Tokos kisszíjvégen (hátoldal díszítetlen, minta két ciklusból): Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26)

1. változat. Az ízesülés a szár két oldalán egy-egy ponttal osztott, ovális tag. Laposindalevelekkel (*59. kép 6*).

Tokos kisszíjvégen (gyöngyözött kerettel): BélCs102 (MRT 10, 111. t.)

2. változat. Ciklusonként egy, éles gerincű, húsos sarló alakú levelekből álló háromlevelű félpalmetta (*59. kép 7*).

Tokos nagyszíjvégen (áttört mintatérrel): TisM871 (Garam 1995, 103, 106, Taf. 128)

60. kép V.1.2.3–4. szakasz. Ízesülő indára szerkesztett összetett, leveles és palmettás minták

3. változat. Mint a 2. változat, de levélhorgos, gyenge kivitelű minta (*59. kép 8*).
Tokos kisszíjvégen (hátoldal díszítetlen, minta két ciklusból): TisM1264 (Garam 1995, 154, Taf. 169)
Csaton (áttört, minta két ciklusból): ÜlID150 (Horváth 1935, 21, IX. t. 1–15); ZamR1895 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 199); ZamR2302 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 241)
Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból): ZamR1238 (Bárdos – Garam 2009, 161, Taf. 140)

V.1.2.3. Összetett leveles indák ízesülő indaszáron

1. típus. A medalionba hajló indaszáron ízenként ülő pálcikaindalevelek körbeveszik a medalion középpontját (*60. kép 1*).
Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül tarajos állatfej): SzaG318 (Juhász 2004, 52, Taf. XXXVIII)
Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen: SzaG318 (Juhász 2004, 52, Taf. XXXVIII)
1. változat. Két, a kör közepe felé hajló, kis laposindalevében végződő pálcikaindalevéllel
Csaton: SzaG318 (Juhász 2004, 52, Taf. XXXVIII)
2. változat. Egyetlen medalion az inda kontextusa nélkül (*60. kép 2–3*).
Széles pajzs alakú vereten: SzaG318 (Juhász 2004, 52, Taf. XXXVIII)
Lyukvédő vereten: GajPV (Fettich 1937a, C. t.)

2. típus. A medalionba hajló szár végén volutapáron aszimmetrikus, líra alakú palmetta ül, mellé a szár belső ívéről kétlevelű félpalmetta nyúlik be. Húsos levelekkel (*60. kép 4*).
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen: ÁrK (Kralovánszky 1994, 63, 22. kép)

3. típus. Négy vagy több akantuszlevél ciklusonként. Az íz volutapárja közé a szár előtt kis csap ékelődik (*60. kép 5*).
Tokos-zsanéros nagyszíjvégen (előlapon medalionokban büsztök): SzenN217 (Csallány 1962, 476, Taf. XXIX)
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (előlapon palmettafa): CsoM16 (Csallány 1941, 171, XLIII. t.)

V.1.2.4. Szimmetrikus palmettakonstrukciók ízesülő indaszáron

1. típus. Laposindaleveles és keskeny, ívelt leveles félpalmettákról medalionba hajló száron stilizált, három szemből álló szőlőfürt nyúlik (*60. kép 6*).
Tokos nagyszíjvégen (minta áttört, kétoldalas): Szeg (Kürti 1983, 207)

2. típus. Hullámzó, ízesülő indaszár ciklusaiban szőlőfürt és körbe hajló végű, ívelt volutapáron ülő, két-három soros, apró levelű levélseprőből álló palmetta (*61. kép 1–9*).
Tokos nagyszíjvégen (minta három ciklusból) (*61. kép 2*): KomL139 (Trugly 1993, 212, Taf. XLVI)
Tokos nagyszíjvégen (minta négy ciklusból) (*61. kép 1*): GrabA5c (Szameit – Stadler 1993, Eichert 2010, Abb. 1); Mol (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 49, Tb. XXXI. 3); PilB192 (Fettich 1965, 65); SzebI335 (Garam 1975b, 90–91, Fig. 23); SzegM337 (Salamon 1995, 138, Pl. 24); SzenL97 (Csallány 1906, 301); ZalL235 (Szőke 2002, 81, 7a kép)
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (minta három ciklusból, rögzítőfül gombszerű): Ism (Hampel 1905, 336, Taf. 257, 6)
Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (minta négy ciklusból, rögzítőfül gombszerű): TiszH (Erdélyi 1986, 37. kép)
Tokos kisszíjvégen (mintatér áttört, két ciklus) (*61. kép 3*): KecK9 (Cs. Sós 1958, 4, I. T. 12); Štur227 (Točik 1968, 60, Taf. XLVI, 1–19)
1. változat. A palmetta helyén a volutapáron öttagú levélseprő ül. A volutapárt akantuszlevelek alkotják (*61. kép 9*).
Tokos nagyszíjvégen: BélCs36 (MRT 10, 106. t.)

2. változat. Mint az 1. változat, de a voluták egyszerű, körbe hajló levelek, a palmettát kettős levélseprősor alkotja (*61. kép 8*).

Tokos nagyszíjvégen: Štur5 (Točik 1968, 11, Taf. XV)

3. változat. A palmettát szőlőfürt helyettesíti (*61. kép 4–5*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (minta négy ciklusból, rögzítőfül gombszerű): CsoM12 (Csallány 1941, 170, XLI. t.)

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (minta öt ciklusból, rögzítőfül madárfejes): Zwö43 (Lippert 1969, 132, Taf. 18)

Tokos kisszíjvégen (áttört, két oldalas): Štur5 (Točik 1968, 11, Taf. XV)

3. típus. Indavirág ízesülő indaszáron. Az ízek pont-vessző mintával tagolt tagok (*60. kép 9*)

Tokos kisszíjvégen (áttört, két ciklus): CsonH6 (Lőrinczy – Szalontai 1993, 283, 1. t. 1)

Tokos kisszíjvégen (minta két ciklus, pont-vessző mintával): ZamR1652 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 181); ZamR1864 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 195); ZamR1895 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 199); ZamR1924

Tokos kisszíjvégen, övfüggőn (gyöngysorkerettel, minta két ciklus, virág csüng, pont-vessző mintával): ZamR2129 (Bárdos 2000, 136, cat. 235)

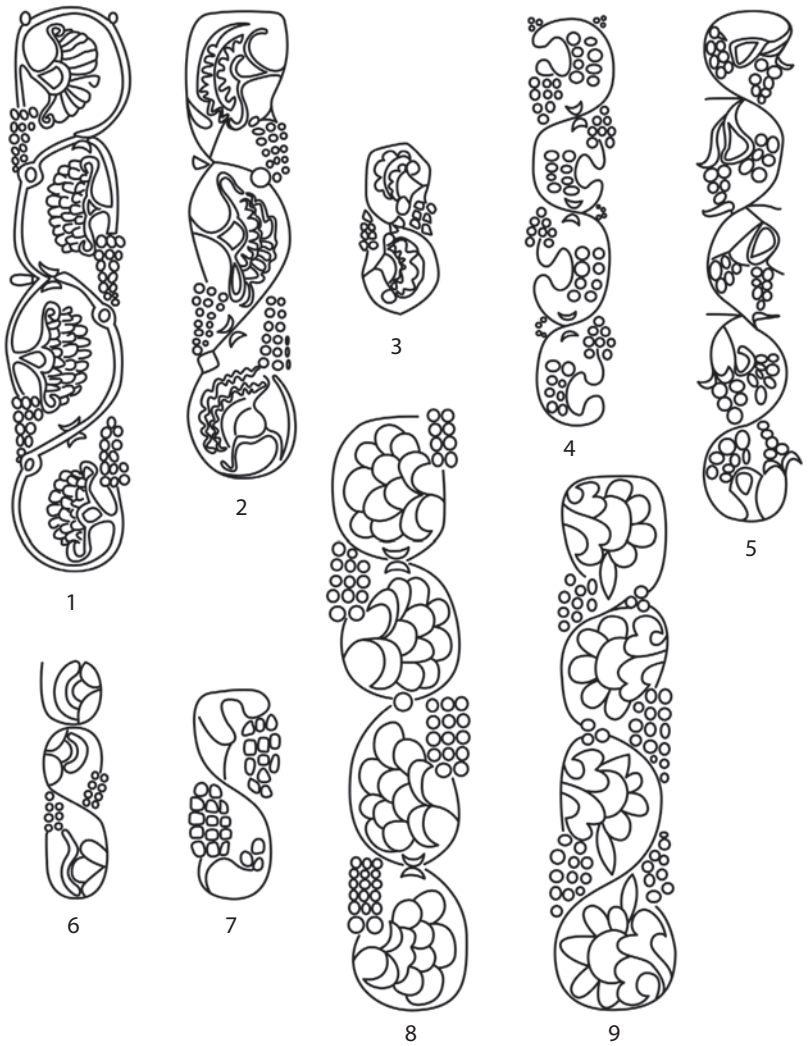

61. kép V.1.2.4. szakasz, 2. típus. Szőlős-lótuszpalmettás indaminták

4. típus. Medalionba hajló mellékszárról növő, volutapárból csüngő öttagú levélseprő (*60. kép 10*).
Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen (gombszerű rögzítőfüllel, áttört, minta három ciklusból): ČelC119 (Bunardžić 1980, t. XIII, 7); OdžIV15 (Karmanski 1975a, 19, Tab. XVI); TisM1141 (Garam 1995, 134, Taf. 152); ZalO (Szőke 2001, 103–104, 1–2. kép); ŽitT10 (Budinský-Krička 1956, 16, Tab. XVII)

5.1. típus. Medalionba hajló indaszár végére ízesülő palmetta. A palmetta keskeny, ívelt levelekből álló volutasoron ülő, kettő–négy sziromlevélpárból áll. (*60. kép 7*).
Tokos nagyszíjvégen (áttört, minta három ciklusból): DeNV842 (Eisner 1952, Obr. 88); Edel137 (Sőtér 1898, 213–214, III. t. 6)

5.2. típus. Hullámzó indaszárról medalionokba záródó szár végén elnagyolt volutasorból álló palmetták (*60. kép 8*).
Tokos nagyszíjvégen: RegK12 (Kiss 1984b, 129, 56. t.)

V.1.3. Áthajló indaszáron

V.1.3.1. Áthajló szárú indaminták kétlevelű félpalmettával

1. típus. Kétlevelű félpalmetta áthajló indaszáron (*62. kép 1–2*).
Éles gerincű, húsos levelekkel
Propeller alakú övforgón (*62. kép 2*): BélCs102 (MRT 10, 111. t.); ČelC47 (Bunardžić 1980, t. XIII, 3)
Laposindalevéllel
Tokos nagyszíjvégen (előlapon állatalakkal) (*62. kép 1*): DobM (Juhász 1973, 109, V. t. 3–4)

V.1.3.2. Áthajló szárú indaminták háromlevelű félpalmettával

1. típus. Hullámzó, áthajló inda háromlevelű félpalmettákkal (*62. kép 3–4*).
Éles gerincű, húsos levelekkel
Tokos kisszíjvégen (*62. kép 3*): BudR28 (Nagy 1998, 77, Taf. 73)
Varkocsszorítón (*62. kép 4*): MalIKK (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 47–49)

V.1.3.3. Összetett leveles-félpalmettás áthajló szárú indaminták

1. típus. Medalionba hajló indaszárról növő, az indaívben domináns, nagy laposindalevél, vele szemben a száron kis laposindalevél, a medalionba hajló indavégeken háromlevelű félpalmetták ülnek. A laposindalevelek felszínében úszó lyukkal (*62. kép 5*).
Tokos nagyszíjvégen: DunT4 (Cs. Sós 1966/67, 91, 43. ábra)

2. típus. Ciklusonként három, éles fogazású akantuszlevéllel (*62. kép 6*).
Tokos nagyszíjvégen: Ger109 (Kiss 1984a, 110, 50. t.)

1. változat. A minta szabálytalan rajzolatú változata (*62. kép 7*).
Síkminta
Tokos nagyszíjvégen: GátV141 (Kada 1906a, 143)

V.1.3.4. Szimmetrikus palmettakonstrukciók áthajló indaszáron

1. típus. Áthajló indaszáron egyszerű palmetta, amelyet két végével volutapáron támaszkodó egyetlen gerezd alkot (*62. kép 8*).
Tokos nagyszíjvégen (áttört, mintatér karéjos kerettel): NagIH80 (Kiss 1977, 76, Pl. XXXI)

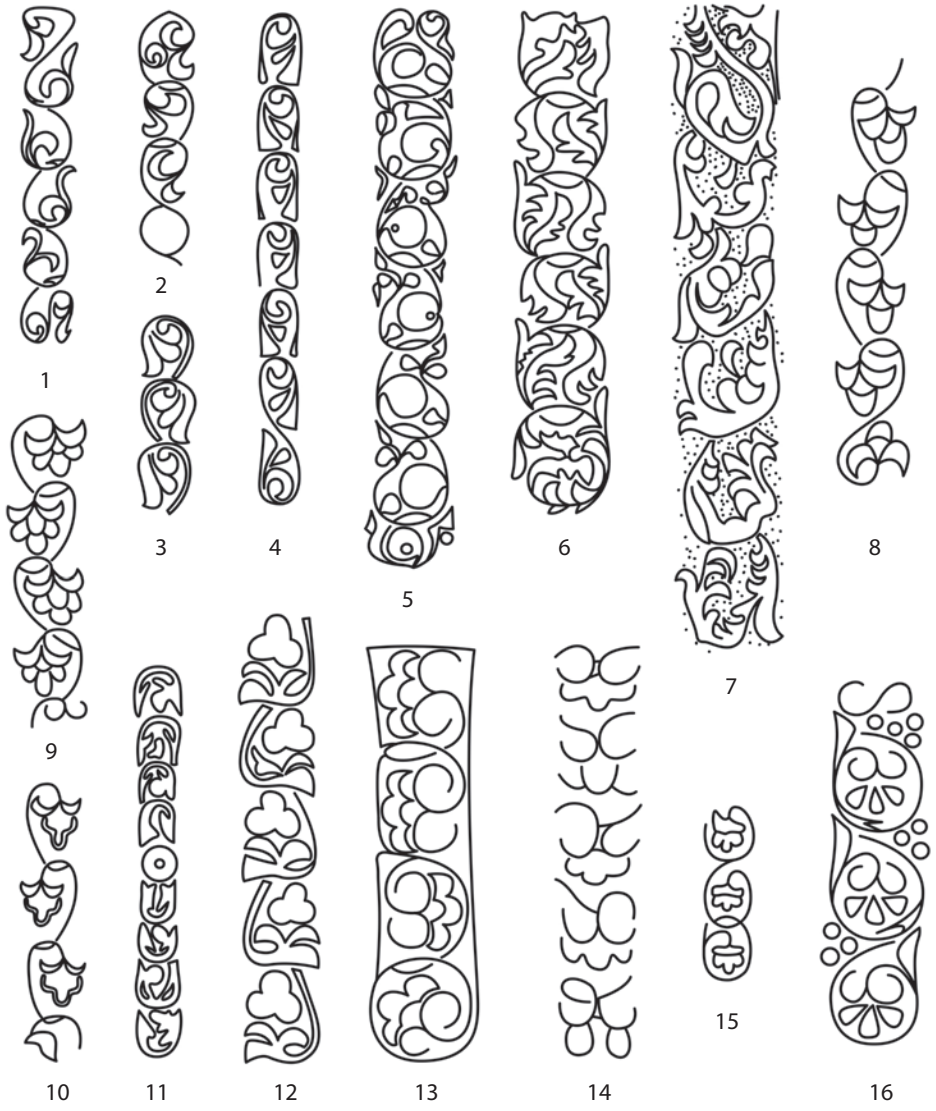

62. kép V.1.3. szakasz. Áthajló indaminták

2.1. típus. Áthajló indaszár volutapáron ülő hármas levélseprővel (indavirággal) (*62. kép 9–14*).

1. változat. A virág függőlegesen helyezkedik el (*62. kép 9–12*).

Tokos nagyszíjvégen (négy ciklusból): KiDSz (H. Tóth 1992, 53, 9. t.)

Tokos nagyszíjvégen (áttört, minta négy ciklusból) (*62. kép 12*): SzegFA307 (Madaras 1995, 45, Pl. 32)

Tokos nagyszíjvégen (áttört, törött) (*62. kép 9*): LadF (H. Tóth 1992, 51–52, 8. t.)

Vadkanfejes nagyszíjvégen (két lap egyforma): Edel22 (Sőtér 1898, 200–201)

Propeller alakú övforgón (minta három ciklus) (*62. kép 10*): SzebI100 (Garam 1975b, 80, Fig. 8)

Propeller alakú övforgón (*62. kép 11*): OdžV3 (Karmanski 1975b, 9, Tab. III)

1.1. változat. Az indaszárat a mintatér kerete szakaszokra vágja, a szár az indavirágok fölött hurkot alkot (*62. kép 13*).

Tokos (áttört) nagyszíjvégen: AboN72 (Éber 1902, 249); GátV58 (Kada 1905, 381); GátV162 (Kada 1906a, 148)

Csaton: NagIH80 (Kiss 1977, 76, Pl. XXXI)

2. változat. A virág oldalirányba néz (*62. kép 14*).

Tokos nagyszíjvégen (két lap megegyező, négy ciklusból): Ger102 (Kiss 1984a, 110, 49. t.); GyőrT740 (Fettich 1943, 38, XXVIII. t. 18–21); KomL118 (Trugly 1993, 201, Taf. XXIII)

Tokos kisszíjvégen: KomV11 (Čilinská 1982, 349–350, Tab. V, 1–2); KomV11 (Čilinská 1982, 349–350, Tab. V, 1–2)

2.2. típus. Indavirág áthajló, medalionba záródó száron (*62. kép 15*).

Tokos kisszíjvégen (virág csüng): KomL128 (Trugly 1993, 206, Taf. XXXIII); TisM1254 (Garam 1995, 150, Taf. 168); SzegFA323 (Madaras 1995, 47, Pl. 33)

1. változat. A levélseprőt lazán álló sziromlevelek alkotják, az indaszár üresen maradt zugaiban három szemből álló, stilizált szőlőfürt ül (*62. kép 16*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen: GyőrT838 (Fettich 1943, 42, XXXIII. t.)

V.1.4. Áthajló és ízesülő indák

V.1.4.1. Áthajló és ízesülő inda háromlevelű félpalmettával

1. típus. A hullámzó indaszárról ízből, áthajló száron leágazó háromlevelű félpalmetta éles gerincű, húsos levelekkel. A leveleket kiemelkedő kontúr veszi körbe (*64. kép 5*).

Tokos nagyszíjvégen: BélCs102 (MRT 10, 111. t.)

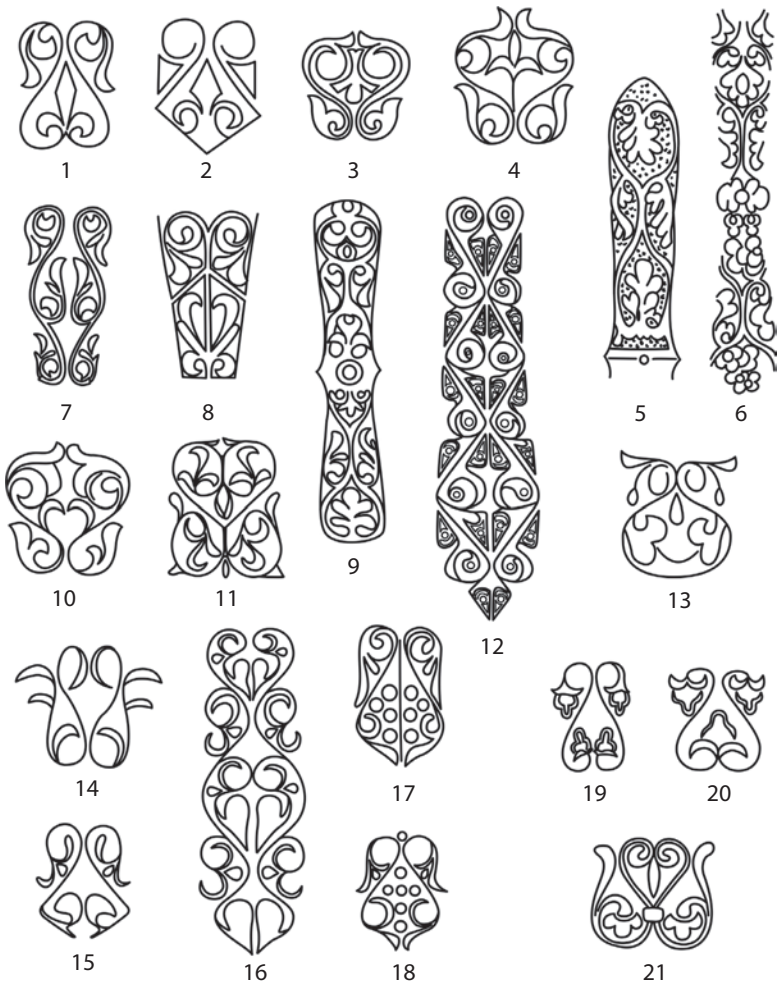

63. kép V.1.5.1–2. szakasz. Bőségszarus, leveles indaminták

V.1.5. Bőségszaruval kombinált indák

V.1.5.1. Bőségszarus inda kétlevelű félpalmettákkal

1. típus. Bőségszaruból széthajló kétlevelű félpalmetták az indaív belsejét elfoglaló, nagy laposindalevelekkel (*63. kép 1–2*).
   Propeller alakú övforgón: Edel(1886) (Sőtér 1898, II. t. 15)
   Tokos nagyszíjvégen (előlapon állatküzdelmi jelenettel): CsáOp (Fettich 1965, 111, Abb. 183)
   Tokos kisszíjvégen: PitV53 (Bende 2017, 34. kép 23)

V.1.5.2. Bőségszarus, összetett, leveles-félpalmettás indaminták

1. típus. Indaszárat ciklusonként tagoló bőségszaruból ívelt indaszáron kihajló hármaslevelek, laposindaleveles volutapárokkal (*63. kép 3*).
   Tokos, áttört nagyszíjvégen: SzenF (Fettich 1937a, 24–26, IV. t.)

2. típus. A hullámzó indaszárat ciklusonként tagoló bőségszaruból növő három–négy, közel egyforma méretű levél (*63. kép 4–14*).
   Éles gerincű, húsos levelekkel (*63. kép 4, 7, 9, 12–14*)
   Tokos nagyszíjvégen (öt ciklusból, két oldala megegyező) (*63. kép 4*): ŠalIV50 (Točik 1993, Obr. 19); SzegFA159 (Madaras 1995, 31, Pl. 20)
   Tokos nagyszíjvégen (öt ciklusból, hátlapon megegyező minta bőségszaru nélkül) (*63. kép 13*): AlT395 (Kovrig 1963, 38, Taf. XXVI)
   Tokos nagyszíjvégen (áttört, gyöngysorkeretes, három ciklusból) (*63. kép 9*): Kéke137 (Kiss 1977, 54, Pl. XVII); KiskH139 (Garam 1979, 29, Taf. 22)
   Tokos nagyszíjvégen (áttört, gyöngysorkeretes, öt ciklusból) (*63. kép 7*): Čun54 (Sőtér 1895, 100); KošŠ131 (Budinský-Krička – Točik 1991, 32–33, Taf. XVIII)
   Tokos–zsanéros nagyszíjvégen (gyöngysorkerettel, előlapon állatküzdelmi jelenettel) (*63. kép 14*): GyóM38 (Kiss 1977, 40, Pl. VII)
   Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen (áttört) (*63. kép 12*): Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26)
   Laposindalevelekkel (*63. kép 6, 10–11*)
   Tokos nagyszíjvégen (hátlap megegyező, mintatér árkádíves kerettel): TisM1264 (Garam 1995, 154, Taf. 169); VrbP116 (Nagy 1971, 209, Tab. XXXV)
   Tokos nagyszíjvégen (hátlap megegyező): NagIH28 (Kiss 1977, 74, Pl. XXIX); RomI116 (Kiss 1977, 115, Pl. L)
   Tokos nagyszíjvégen (előlapon állatküzdelmi jelenet): HomH10 (Garam 1975a, 14, Fig. 3)
   Síkból kimetszett minta (*63. kép 8*)
   Tokos nagyszíjvégen (*63. kép 8*): GátV325 (Fettich 1929, 4–10)
   Tokos nagyszíjvégen (áttört, kétoldalas): Ism (Hampel 1905, 337, Taf. 258, 1)
   Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen: SzékK329 (B. Nagy 2003, 49, 112. kép)

V.1.5.3. Bőségszarus inda szimmetrikus palmettakonstrukciókkal

1. típus. Hullámzó indaszáron bőségszaruból leágazó száron ülő indavirág (*64. kép 1*).
   Tokos nagyszíjvégen (áttört): MohG (Kiss 1977, 71, Pl. XXVII)

2. típus. Az indaszárat tagoló bőségszarukból széthajló, húsos levelű volutapárok között rövid száron három szemből álló, stilizált fürt ül (*64. kép 3–4*).
   Tokos-zsanéros nagyszíjvégen (gyöngysorkerettel, előlapon alakos minta) (*64. kép 3*): MárCs”B” (Hampel 1905, 105–108, Taf. 85)

Tokos nagyszíjvégen (áttört díszű, minta három ciklusól) (*64. kép 4*): SzegM294 (Salamon 1995, 134, Pl. 21)

1. változat. A kis mintatér miatt csak egyetlen, kisméretű bőségszaruval, laposindalevelekkel (*64. kép 2*).

Tokos kisszíjvégen (három ciklusból, hátoldal díszítetlen): DévK1 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 3)
Csaton: KiskH139 (Garam 1979, 29, Taf. 22)

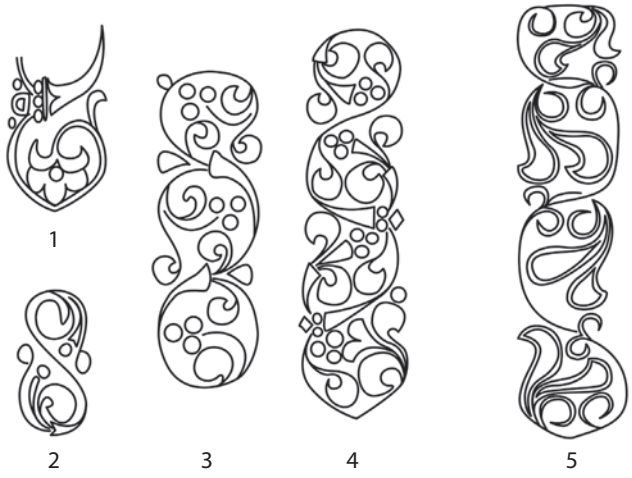

64. kép 1–4: V.1.5.3. szakasz. Ritka, bőségszarus indaváltozatok, indavirággal vagy stilizált fürttel; 5: V.1.4.1. szakasz, áthajló és ízesülő, egyedi leveles indaminta

V.2. Páros hullámzó indák

V.2.1. Páros hullámzó inda egyszerű indaszárral

V.2.1.1. Páros hullámzó inda ciklusonként egyetlen levéllel

1.1. típus. Folyamatos indaszáron, ciklusonként egy, spirálba vagy kör alakba hajló horoggal (*65. kép 1–5*).

Tokos nagyszíjvégen (előlap?): Edel3 (Sőtér 1898, 196–197); MárCs11 (Hampel 1905, 111, Taf. 91); TisM790 (Garam 1995, 97, Taf. 122)
Tokos nagyszíjvégen (áttört): PáÚ (Ilon 1994, 40, 2. kép 3)
Tokos kisszíjvégen (egyoldalas): DeNV524 (Eisner 1952, Obr. 52–54); Edel27 (Sőtér 1898, 202); Kéke176 (Kiss 1977, 56, Pl. XX); MosK30 (közöletlen, MNM)
Tokos kisszíjvégen (áttört, két párból): BudH (Nagy 1998, 144, Taf. 101)
Csaton: Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26)
Propeller alakú övforgón: PuszB4 (Korek 1945, 102, III. t.); VukŠ (Karmanski 1976, 5–6); ZamR2346 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 244); ZamR2353 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 245)
Lyukvédő vereten: SzebI286 (Garam 1975b, 88, Fig. 20); ZamR2302 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 241)

1. változat. Vízszintes tükörtengelyű páros hullámzó indaszár laposindalevelekkel (*65. kép 6*).

Síkból kimetszett minta
Széles pajzs alakú vereten: Krun (Fettich 1937a, CI. t.)

1.2. típus. Szembefordított, laposindalevélben végződő S alakú szakaszokra bomló inda (*65. kép 7*).

Tokos nagyszíjvégen (törött, ciklusok száma nem megállapítható): NovZ369 (Čilinská 1966, 72–73, Taf. LVII)

Éles gerincű levélhorgokkal (*65. kép 8–10*).

Tokos nagyszíjvégen (áttört, két oldala megegyező, minta három ciklusból): Zwö76b (Lippert 1969, 137–138, Taf. 31)

Tokos kisszíjvégen: BudCs"U" (Nagy 1998, 185, Taf. 128); BudV8 (Nagy 1998, Taf. 130)

Csaton: ApD (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 34); Čat119 (Hanuliak – Zábojnik 1982, Tab. III, 1–9); JánT238 (Erdélyi 1958, 40, XL. t.); KomV8 (Čilinská 1982, 348–349, Tab. III, 1–5); LesP240 (Perémi 2002, 82–83, 9–10. ábra); Möd326 (Daim 1977, 13); RegK108 (Kiss 1984b, 134, 75. t.); TisM113 (Garam 1995, 21, Taf. 66); TisM909 (Garam 1995, 109, Taf. 131); ZamR1897 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 200); Zwö98 (Lippert 1969, 141, Taf. 38)

Széles pajzs alakú vereten: KošŠ132 (Budinský-Krička – Točik 1991, 33, Taf. XIX)

Propeller alakú övforgón: SzirD52 (Pósta 1895, 78)

Mellékszíjvereten: ZamR1919 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 205)

Propeller alakú övforgón (a két szárat egy-egy ciklus alkotja, végén szőlőszemek vagy hármaslevél): HalB60 (Török 1998, 22–23, Taf. 7); KošŠ86 (Budinský-Krička – Točik 1991, 23–24, Taf. X); RegK95(?) (Kiss 1984b, 134, 72. t.); Vasa164 (Kiss 1993, 2. kép 2); VelGor (Vinski 1960, Sl. 1. 6)

Propeller alakú övforgón (minta záróeleme rügy alakú tag): JánT7 (Erdélyi 1958, 6, VII. t.); SzebI232 (Garam 1975b, 87, Fig. 18); VárBp2 (Költő 1982, 60, XX. t)

Síkból kimetszett minta

Csaton: Čun5 (Sőtér 1895, 89–90); DeNV116 (Eisner 1952, Obr. 16); KunF20 (Lezsák 2008, 52); NagIH133 (Kiss 1977, 77, Pl. XXXII); PilB225 (Fettich 1965, 77); SzebI51 (Garam 1975b, 78, Fig. 6); SzenK321 (Korek 1943–44, 36–37, XXIX. T. 1–32); TisM1142 (Garam 1995, 134–135, Taf. 153); ZamR611 (Bárdos – Garam 2009, 87, Taf. 76)

Széles pajzs alakú vereten: DeNV116 (Eisner 1952, Obr. 16); SzebI139 (Garam 1975b, 82, Fig. 11); SzegFA300 (Madaras 1995, 45, Pl. 31); SzenK134 (Korek 1943–44, 18–19, XIV. t. 1–28); TisM1245 (Garam 1995, 148, Taf. 166); TisM1268 (Garam 1995, 154, Taf. 169)

Keskeny pajzs alakú vereten: ÖcsB59 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–14)

1. változat. A levélhorgokban végződő ciklusokat kis, rombusz alakú tag választja el egymástól (*65. kép 11*).

Tokos nagyszíjvégen (előlapon griff-frízzel): HalB143 (Török 1998, 31, Taf.16)

2. változat. Tengelyesen szimmetrikus elrendezés helyett a két, levélhorogban végződő S alak azonos helyzetben, eltolással van egymás mellé állítva (*65. kép 12*).

Csaton: RomI116 (Kiss 1977, 115, Pl. L)

3. változat. S alakú indaciklusokkal borított mező (*65. kép 13*).

Tokos-zsanéros nagyszíjvégen (áttört, minta hat sorból): ZamR805 (Bárdos – Garam 2009, 111, Taf. 98)

4. változat. A páros indák közötti laposindalevelek a szárak találkozási pontján visszatörnek (*65. kép 14*).

Csaton: Žel58 (Čilinská 1973, 44, Taf. XI)

5. változat. Az indapár egyik végének horogpárja közé egy további horog ékelődik (*65. kép 15*).

Csaton: ÖcsB60 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–23)

6. változat. A levélhorgokban végződő indapár között széthajló horogpár (volutapár) (*65. kép 17*).

Tokos kisszíjvégen: AlT311 (Kovrig 1963, 32–33, Taf. XXII); VácK203 (Tettamanti 2000, 45, Taf. 10)

7. változat. A két S alakú indaszakasznak csak az egyik ciklusa ér egymáshoz, a másik – a mintatér alakjának függvényében – kifelé hajlik (*65. kép 16*).

Lyukvédő vereten: Edel181 (Sőtér 1898, III. t. 10); KörG10 (Fettich 1930, 207); Leo81 (Daim 1987, 245–246, Taf. 81–82); PilB225 (Fettich 1965, 77); SomL99 (Daim – Lippert 1984, 41, Taf. 64–66); SzebI203 (Garam 1975b, 85, Fig. 16); SzékK201 (B. Nagy 2003, 36, 72. kép); VesJS1 (Rhé – Fettich 1931, 13, Taf. I, 9–15); Zwö43 (Lippert 1969, 132, Taf. 18)

Mellékszíjvereten: Edel (Sőtér 1898, IV. t. 19); SomL99 (Daim – Lippert 1984, 41, Taf. 64–66)

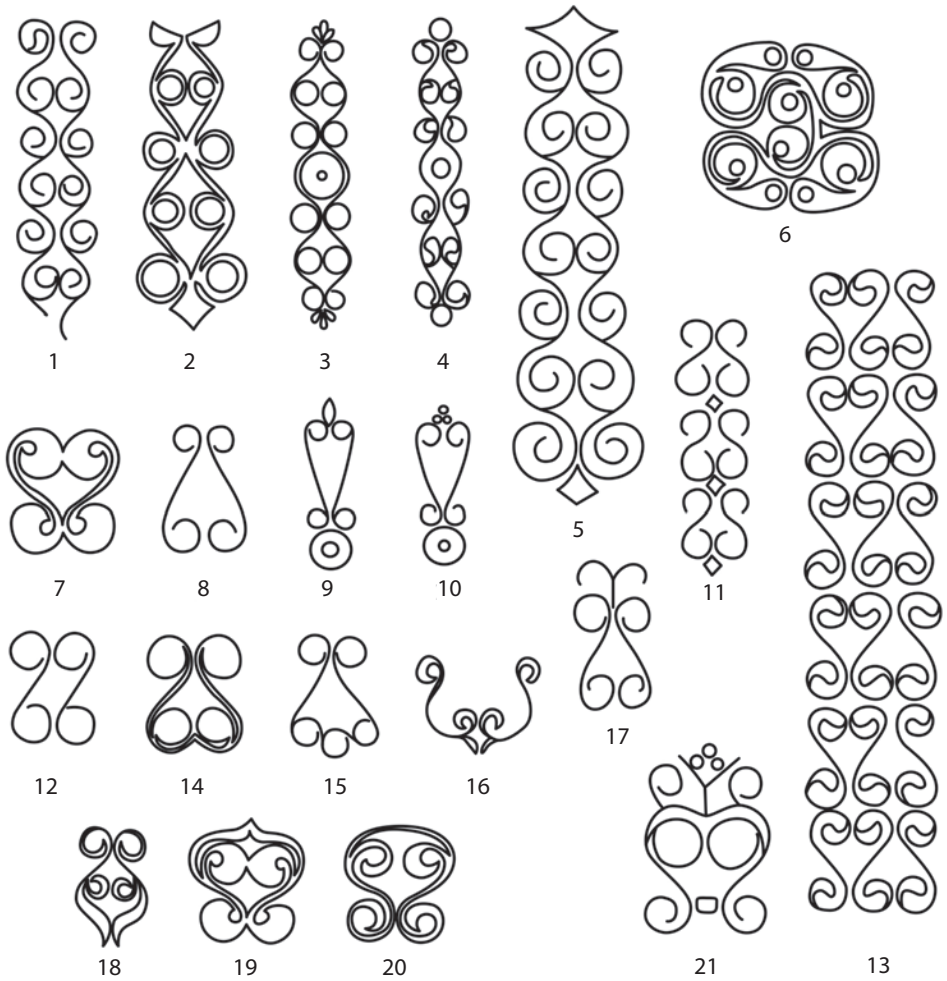

65. kép V.2.1.1. szakasz, 1–2. típus. Páros hullámzó indaminták ciklusonként egyetlen levélhoroggal

2. típus. A két S alakú indaszakasz befelé hajló ívén a levélhorgot egy-egy levél kétlevelű félpalmettává egészíti ki (*65. kép 18–20*).

1. változat. Nagy, sarló alakú levéllel (*65. kép 18–19*).

Éles gerincű, húsos levelekkel

Csaton: Edel(1886) (Sőtér 1898, II. t. 7)

Széles pajzs alakú vereten: BudR25 (Nagy 1998, 76, Taf. 71); MosK (közöletlen)

Csaton: DobM (Juhász 1973, 109, V. t. 3–4)

Széles pajzs alakú vereten: Zwö98 (Lippert 1969, 141, Taf. 38)

Mellékszíjvereten: SreM1 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 95–96)

Laposindalevelekkel

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú vereten: BudV13 (Nagy 1998, 192, Taf. 132); HraH118 (Pástor 1971, 124–125, Obr. 35, 1–23, 25–26); Möd440 (Daim 1977, 14–15); OdžIV15 (Karmanski 1975a, 19, Tab. XVI); OdžIV18 (Karmanski 1975a, 20, Tab. XIX); PilB218 (Fettich 1965, 74); SzegCsF (Török 1995, Pl. 7, 12–14); SzegFA323 (Madaras 1995, 47, Pl. 33); SzőBK19 (Korek 1945, 109, X. t.); TisM1084 (Garam 1995, 135, Taf. 155); VrbP76 (Nagy 1971, 203, Tab. XVI); WiUV (Daim 1979, 62–66, Taf. 4–5)

2. változat. A laposindaleveles levélpár egyetlen ívbe nő össze (*65. kép 20*).

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú vereten: SzegFA70 (Madaras 1995, 22, Pl. 12)

3. változat. Az éles gerincű, húsos levelek kifelé hajló vége és a szár között a szárra merőlegesen kis, sarló alakú levélke ül.

Csaton: BalTS"C" (Németh 1969, 160)

4. változat. A laposindaleveles félpalmettában a takarólevél osztott, külső oldalába kis, a levélfelületből leválasztott, lekerekített levélke mélyed.

Csaton: SzaRV (MRT 8, 467, 53. t. 10–24)

5. változat. A két S alak befelé hajló levelére illesztett, rövid, kifelé ívelt, hegyével összeérő levélpár.

Laposindalevelekkel

Lyukvédő vereten: DévK8 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 3); KiskH23 (Garam 1979, 11, Taf. 7)

Éles gerincű, húsos levelekkel

Csaton: KenB1 (Kaposvári-Szabó 1956, 166–168); KölFB201 (Kiss 2001, 88, Taf. 59)

Széles pajzs alakú vereten: Čun54 (Sőtér 1895, 100); Čun127 (Sőtér 1895, 110); GyőT (Fettich 1943, 31, XXVI. T. 1–17); KomL114 (Trugly 1993, 201, Taf. XIX); MosK27 (közöletlen, MNM); NovZ232 (Čilinská 1966, 48–49, Taf. XLIV); PilB151 (Fettich 1965, 51); Szár (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép)

6. változat. Az indapár felső ívén két, körbe hajló horog, közöttük volutapárban stilizált levélseprő/fürt ül (*65. kép 21*).

Csaton: SzaRh3 (MRT 8, 431, 54. t. 11–25)

3. típus. A két S alakú indaszakasz közötti területet a volutakelyhet alkotó körbe hajló levélpárból és az ezen ülő, zömök, rombusz alakú csapból álló hármaslevél tölti ki (*66. kép 1–25*).

Szíjszorítós nagyszíjvégen (előlapon griff-frízzel): SzaG416 (Juhász 2004, 61–62, Taf. XLVII)

1. változat. Álló, S alakú indaszakaszok (*66. kép 1, 3, 8*)

Éles gerincű levélhorgokkal

Tokos nagyszíjvégen (változó számú ciklusból, előlapon griff-frízzel): MinB5 (Szalontai 1995, 189, 8. kép, 11–24); SzebI194 (Garam 1975b, 84–85, Fig. 14); Zwö191 (Lippert 1969, 154, Taf. 66)

Tokos nagyszíjvégen (két ciklus, hátoldalon geometrikus minta): Kesz (Garam 1991, 36–37)

Tokos nagyszíjvégen (három ciklusból; kétoldalas, áttört mintával): GátV5 (Kada 1905, 365); HomH110 (Garam 1975a, 31–32, Fig. 10); Kékk (Perémi 2003, 2. kép 3); KiskH134 (Garam 1979, 27, Taf. 21); SzenL40 (Csallány 1906, 298); VrbP126 (Nagy 1971, 210, Tab. XXIV); Žel124 (Čilinská 1973, 58, Taf. XXII)

Tokos nagyszíjvégen (négy ciklusból; kétoldalas, áttört mintával): AlT394 (Kovrig 1963, 38, Taf. XXVI)

Tokos nagyszíjvégen (minta három ciklusból, legalsó képez változatot; előlapon állatküzdelmi jelenettel, *28. kép 8*): Harc (Wosinszky 1896, 984)

Tokos kisszíjvégen (minta két ciklus, egyoldalas): PuszB10 (Korek 1945, 104, II. t. 21)

Csaton: KošŠ131 (Budinský-Krička – Točik 1991, 32–33, Taf. XVIII); Lprd47 (Mitscha-Märheim 1957, Taf. I, 9); Leo129 (Daim 1987, 263, Taf. 123–126); MinB15 (Szalontai 1995, 191, 8. kép, 1–6); MosK21 (közöletlen); MosK39 (közöletlen, MNM); MosK56 (közöletlen, MNM); MosK242 (közöletlen); MosK (közöletlen); Möd (Schwammenhöfer 1976, 15); OdžIV15 (Karmanski 1975a, 19, Tab. XVI); ÖcsB57 (Genito – Madaras 2005, Obj. no. 1–29); RomI41 (Kiss 1977, 112, Pl. XLVII); SomLXI (Daim – Lippert 1984, 37, Taf. 2); SukG (Költő 1982, XV); SzegFA159 (Madaras 1995, 31, Pl. 20); SzegFA300 (Madaras 1995, 45, Pl. 31); SzirD41 (Pósta 1895, 75); VisK81 (Török 1975d, 335, Fig. 7); Zwö57 (Lippert 1969, 134, Taf. 23); Zwö160 (Lippert 1969, 150, Taf. 57)

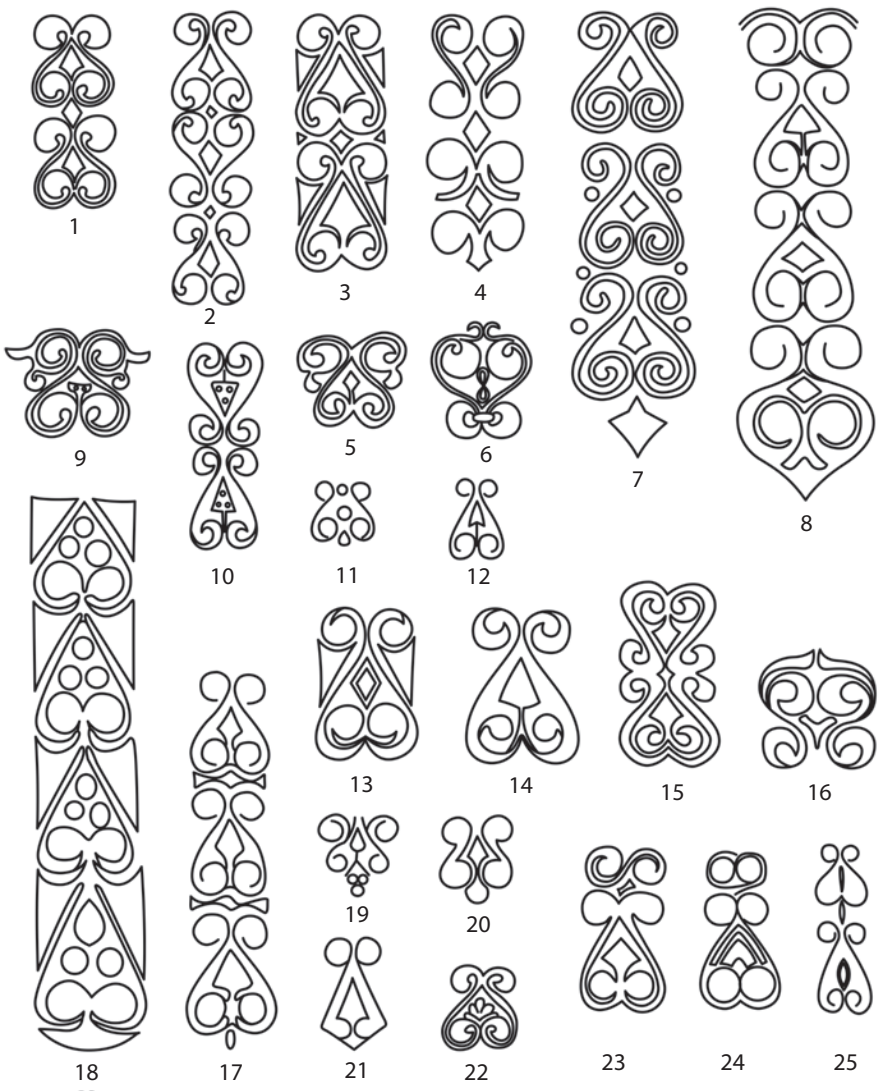

66. kép V.2.1.1. szakasz, 3. típus. Páros hullámzó indaminták ciklusonként egyetlen laposindalevéllel, illetve laposindaleveles hármaslevéllel

Laposindalevelekkel

Tokos nagyszíjvégen (préselt tárgyon): SzebI2 (Garam 1975b, 52, Fig. 2)

Tokos nagyszíjvégen (minta három ciklusból, előlapon állatküzdelmi jelenettel): AboN11 (Éber 1901, 295); AboN144a (Márton 1904, 307); BudCs5 (Nagy 1998, 181, Taf. 121); Čun127 (Sőtér 1895, 110); GátV246 (Kada 1908, 332); HalB189 (Török 1998, 35, Taf. 22); KeszB145 (Kovrig 1999, 103, 10. kép); Kéke184 (Kiss 1977, 56, Pl. XXII); Leo69 (Daim 1987, 240, Taf. 63–65); Münc38 (Bachner 1985, 115–116, Taf. 20); OrdD (Hampel 1905, Taf. 80–81); OrBó62 (Juhász 1995, 25, Taf. V); Son (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 59, Tb. XXXII, 3–4); TisM968 (Garam 1995, 114, Taf. 136); Vasa164 (Kiss 1993, 2. kép 5); ŽitT5 (Budinský-Krička 1956, 8, Tab. XII)

Tokos nagyszíjvégen (minta három ciklusból, előlapon állatküzdelmi jelenet; mintatér egyenes léckerettel): RomI28 (Kiss 1977, 111–112, Pl. XLV)

Tokos nagyszíjvégen (három ciklusból, előlapon vonuló griffek): Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 257, Abb. 29)

Tokos nagyszíjvégen (minta három ciklusból, hátoldal növényi díszű): MadT32 (Rácz 1999, 350–351, 8. kép); TisM175 (Garam 1995, 28, Taf. 72)
Tokos nagyszíjvégen (minta négy ciklusból, előlapon szembeforduló griffpár): NovZ8 (Čilinská 1966, 12, Taf. XX)
Tokos nagyszíjvégen (minta négy ciklusból, előlapon griff-fríz): Ism (Garam 1991, 48–49)
Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból, hátlap díszítetlen): KeszB96 (Kovrig 1999, 100, 7. kép)
Tokos kisszíjvégen (minta egy ciklusból, préselt tárgyon): SzebI2 (Garam 1975b, 52, Fig. 2)

Síkból kimetszett minta

Tokos nagyszíjvégen (előlapon állatküzdelmi jelenettel): Mist56 (Distelberger 1996, Taf. 20–21)

1. levélváltozat, áttört levéllel.

Széles pajzs alakú veret csüngőjén: SzenÖ (Fettich 1929, V. t.)

2. levélváltozat. Kimélyített levélfelülettel. A felület legmélyebb része a levél belső ívét közvetlenül szegélyező árok.

Csaton: TisM496 (Garam 1995, 65, Taf. 97); TisM945 (Garam 1995, 112, Taf. 134)

2. változat. Az S alakú indaszakaszpárok iránya váltakozik (*66. kép 2, 10*).

Laposindalevelekkel

Tokos nagyszíjvégen (minta három ciklusból, előlapon állatküzdelmi jelenettel): GajPV (Fettich 1937a, C. t.); GátV266 (Kada 1908, 334); KeszD (Lipp 1884, VIII. t. 186–187); MalIŽj (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 70); Leo71 (Daim 1987, 241, Taf. 69–71); SzaG83 (Juhász 2004, 22, Taf. XII); ZamR612 (Bárdos – Garam 2009, 87, Taf. 77); ZamR1864 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 195)
Tokos nagyszíjvégen (elő- és hátlap megegyező): KajH (Fettich 1943, 5, V. t. 4); RegK84 (Kiss 1984b, 133, 70. t.); ZamR1573 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 172)
Tokos nagyszíjvégen (hátoldalon geometrikus mintával): RomI4 (Kiss 1977, 111, Pl. XLIV)
Tokos kisszíjvégen (minta két ciklusból, előlapon állatküzdelmi jelenet): KomL130 (Trugly 1993, 207, Taf. XXXVII)
Tokos kisszíjvégen (minta két ciklus): ZamR612 (Bárdos – Garam 2009, 87, Taf. 77)
Bújtatón: SzenN3 (Csallány 1962, 475, Taf. XIX)
Övforgón: SzegÚ (Lőrinczy – Szalontai 1993, VI. t. 5)
Csaton (minta két ciklus): ÁpÜr53 (Bóna 1957, 160, XXXIX. t.); GyőT356 (Fettich 1943, 43, XXVIII. t. 9); HomH60 (Garam 1975a, 29, Fig. 7); KomL103 (Trugly 1993, 195, Taf. VI); Pan (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26); RegK95(?) (Kiss 1984b, 134, 72. t.); RegK175 (Kiss 1984b, 138, 84. t.); SomL99 (Daim – Lippert 1984, 41, Taf. 64–66); SzebI201 (Garam 1975b, 85, Fig. 15); SzegFB107 (Madaras 1995, 1143, Pl. 17); SzenL93 (Csallány 1906, 300)

Síkból kimetszett minta

Bújtatón (minta két ciklus): KomL130 (Trugly 1993, 207, Taf. XXXVII); Leo69 (Daim 1987, 240, Taf. 63–65)

3. változat. Az S alakú indapár befelé hajló szára közvetlenül a levél előtt visszatörik (*66. kép 13–15*).

Levélhorgokkal

Csaton: Edel77 (Sőtér 1898, 211, II. t. 9); Edel143 (Sőtér 1898, 214, IV. t. 24)

Laposindalevekkel

Síkból kimetszett minta

Bújtatón (minta két ciklus, egymással szembefordítva): DeNV760 (Eisner 1952, Obr. 82)
Csaton: VisK75 (Török 1975d, 335, Fig. 7)

4. változat. A két szár közötti területet a két indaszakasz egymáshoz érő leveleinek közéből kinövő volutapár tölti ki. A minta üres zugaiban kis laposindalevelekkel. A laposindalevelek felszínében úszó lyukkal (*66. kép 9*).

Széles pajzs alakú vereten: TisM1221 (Garam 1995, 145, Taf. 161)

5.1. változat. A levélhorogban végződő S alakú indaszakaszpár közötti hegyes levél szára kettéválik, széthajló töve az S alakok közé ékelődik, belőle az indapár alá háromszemű fürt csüng (*66. kép 19*).

Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffel díszített): ÜlID153 (Horváth 1935, 21, XVII. T. 7)
Széles pajzs alakú veret csüngőjén: SzirD41 (Pósta 1895, 75)
Csaton: Edel224 (Lobinger 2016, Taf, 51, C1)

5.2. változat. A laposindalevélben végződő indaszakaszpár között a csap önálló, az S alakok között átnyúló nyélen ül (*66. kép 20*).

Csaton: TisM363 (Garam 1995, 50, Taf. 85); TisM561 (Garam 1995, 75, Taf. 102); TisM1271 (Garam 1995, 156, Taf. 170)

6. változat. A ciklus belsejében hiányoznak a körbe hajló levelek, helyüket egyetlen, lándzsa alakú levél (borostyánlevél?) veszi át (*66. kép 21*).

Levélhorgokkal

Tokos kisszíjvégen: NovZ8 (Čilinská 1966, 12, Taf. XX)

Laposindalevelekkel

Bújtatón (a virágkehely tetejére a hossztengellyel merőleges irányban tükrözve): Leo71 (Daim 1987, 241, Taf. 69–71)

7. változat. A mintatér felső negyedét fekvő laposindalevélben végződő, S alakú indaszakasz tölti ki (*66. kép 23*).

Tokos kisszíjvégen (előlapon állatalak): SzegK168 (Salamon – Sebestyén 1995, 27, Pl. 23)

7.1. változat. A volutapárt kettős ív fedi. A mintatér felső negyedét két laposindalevél köré tekeredő indakonstrukció tölti ki. Gyenge kivitelű minta (*66. kép 24*).

Tokos kisszíjvégen: ÖcsB57 (Genito – Madaras 2005, Obj. no. 1–29); ÖcsB59 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–14); ÖcsB60 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–23)

8. változat. Palmettasorrá stilizált páros laposindaminta. A két inda közötti volutakelyhekben stilizált fürt ül, a kifelé hajló indavégek helyére nagy, háromszög alakú levelek kerültek. (*66. kép 18*).

Tokos nagyszíjvégen (négy, álló ciklussal): Pan (Fettich 1937a, II. t. 1; Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 24–26)

9. változat. A S alakú indapár közötti teret a laposindalevelek közé ültetett volutapáron nyugvó hármaslevél tölti ki (*66. kép 22*).

Csaton: TisM1003 (Garam 1995, 118, Taf. 140); TisM1171 (Garam 1995, 138, Taf. 156)
Propeller alakú övforgón: Ege (Riegl – Zimmermann 1923, Taf. XXI. 10)

10. változat. Az alapminta az indapárok közötti határoló tagokkal. (*66. kép 17*).

Laposindalevelekkel

Tokos nagyszíjvégen (minta három ciklusból, előlapon vonuló griffek): Ism (Heinrich-Tamaska 2005, 257, Abb. 30)

Körbe hajló, húsos levéllel

Tokos nagyszíjvégen (minta három ciklusból, előlapon vonuló griffek): NovZ428 (Čilinská 1966, 83, Taf. LXIII)

4. típus. Egyetlen vaskos, sarló alakú levél ciklusonként, amely kitölti az indaszár íveit (*67. kép 1*).

Síkminta

Propeller alakú övforgón: ÜlID178 (Horváth 1935, 23, X. t. 18–32)

5. típus. Páros indaminta ciklusonként egyetlen, profilban ábrázolt borostyánlevéllel (*67. kép 2–4*).

Tokos kisszíjvégen: AboN11 (Éber 1901, 295); AboN144a (Márton 1904, 307); KiPMd34 (Török 1975a, 294, Fig. 3)
Szíjszorítós kisszíjvégen: SzékK70 (B. Nagy 2003, 24–25, 32. kép)

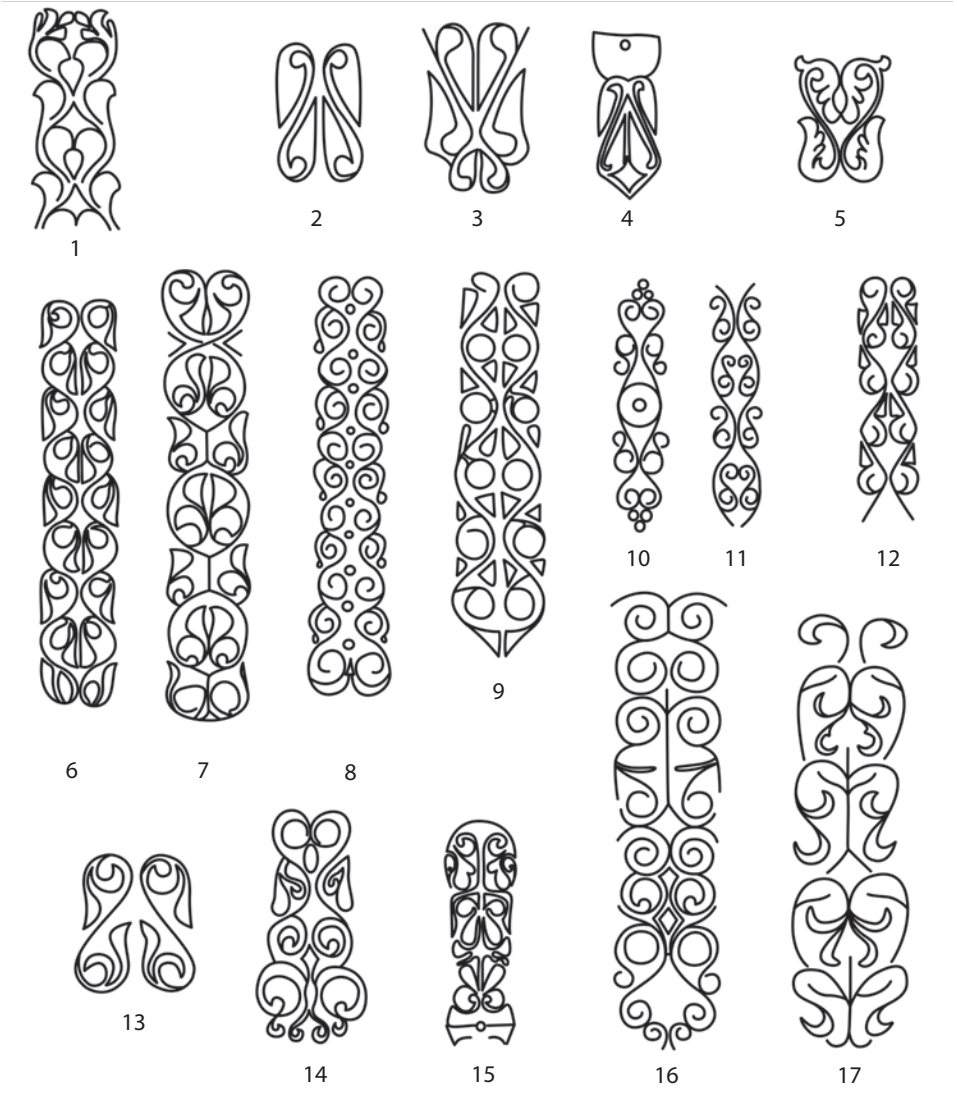

67. kép Páros hullámzó indaminták. 1–5: V.2.1.1. szakasz, 1–4. típus, ciklusonként egy levéllel; 6–17: V.2.1.2. szakasz, kétlevelű félpalmettákkal

Csaton: Zwö43 (Lippert 1969, 132, Taf. 18)
Pajzs alakú akasztóvereten: Čat74 (Hanuliak – Zábojnik 1982, Tab. I, 4–15); Möd100 (Schwammenhöfer 1976, 12)
Tokos kisszíjvégen: HalB35 (Török 1998, 20, Taf. 4); KecH49 (Cs. Sós 1958, 9, X. T. 12); KölFB419 (Kiss 2001, 133, Taf. 79); SzegFB34 (Madaras 1995, 141, Pl. 8)
Csaton: GátV192 (Kada 1906a, 155); KomL107 (Trugly 1993, 196, Taf. XII)

1. változat. Az indapár összeérő szárrésze öszenőtt, a két befelé forduló levél kifordul, visszatörik. Profilba hajtott borostyánlevelek áttört levélfelülettel.
Csaton: SzenL155 (Csallány 1933–34, 227)

6. típus. Páros hullámzó indaszár akantuszlevelekkel (*67. kép 5*).
Síkminta
Lószerszám kisszíjvégén: KomL36 (Trugly 1987, 257, Taf. VIII)
Széles pajzs alakú lószerszámvereten: KomH24 (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20)

V.2.1.2. Páros hullámzó inda kétlevelű félpalmettákkal

1.1. típus. Páros hullámzó indaszárról ciklusonként leágazó kétlevelű félpalmetták, körbe hajló, húsos levéllel (*67. kép 6–19*).

Tokos nagyszíjvégen (előlapon állatküzdelmi jelenet) (*67. kép 8*): NoBe3 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 22, Sl. 4)

Tokos nagyszíjvégen (előlapon griff-fríz) (*67. kép 12*): SzebI201 (Garam 1975b, 85, Fig. 15); TisM1124 (Garam 1995, 132, Taf. 150)

Tokos nagyszíjvégen (áttört) (*67. kép 6*): MecsH"A" (Kiss 1974, 136, Fig. 20); SzegFB34 (Madaras 1995, 141, Pl. 8); Tdrzs4 (Kovrig 1975b, 212, Fig. 3)

Tokos nagyszíjvégen (előlapon medalionokban büsztök) (*67. kép 7*): Edel207 (Sőtér 1898, 218); ÜlID19 (Horváth 1935, 12, III. t.)

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen (rögzítőfül növényi): SzenK107 (Korek 1943–44, 15–16, XI. t. 1–31)

Csaton (*67. kép 13*): PilB25 (Fettich 1965, 20)

Tokos kisszíjvégen (préselt): AboN16 (Éber 1901, 299)

Tokos kisszíjvégen (áttört): KomL149 (Trugly 1993, 215, Taf. LII)

Propeller alakú övforgón (*67. kép 13*): ÁpÜr20 (Bóna 1957, 158, XXXV. t.); Edel77 (Sőtér 1898, 210, II. t. 14); Kéke184 (Kiss 1977, 56, Pl. XXII); KölFB219 (Kiss 2001, 97–98, Taf. 67); Leo133 (Daim 1987, 264, Taf. 131–132); MosK14 (közöletlen MNM); Möd (Schwammenhöfer 1976, 15); Möd (Schwammenhöfer 1976, 15); Münc35 (Bachner 1985, 115, Taf. 18); Münc38 (Bachner 1985, 115–116, Taf. 20)

Lyukvédő vereten: Möd (Schwammenhöfer 1976, 15)

1. változat. Széteső félpalmettával, a szárhoz, illetve a körbe hajló levelekhez szervesen nem illeszkedő háromszög alakú levelekkel (*67. kép 9*).

Tokos nagyszíjvégen (előlapon állatküzdelmi jelenettel): KošŠ221 (Budinský-Krička – Točik 1991, 46–47, Taf. XVI)

Tokos nagyszíjvégen (előlapon griff-frízzel): DeNV116 (Eisner 1952, Obr. 16)

Tokos nagyszíjvégen: VojB2 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 98)

2. változat. Palmettafává összenőtt páros, hullámzó indaszár (*67. kép 14–16*).

Éles gerincű, húsos levelekkel (*67. kép 16*)

ZamR2346 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 244)

Laposindalevelekkel

Tokos nagyszíjvégen (*67. kép 14*): MárCs"B" (Hampel 1905, 105–108, Taf. 85)

Csaton: KabB27 (Nepper 1982, 103–104, 104)

Síkminta (*67. kép 15*)

Propeller alakú övforgón: KiVár158 (Horváth 1935, 47, XXXII. t.); PéGő8 (Kiss 1977, 106, XLII); PéJP1 (Kiss 1977, 91, Pl. LXI); Szár (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép)

3. változat. Az indaszakaszok közötti félpalmetták palmettává nőttek össze

Csaton: OrBé150 (Juhász 1995, 89–90, Taf. XXIII)

1.2. típus. A kétlevelű félpalmettákban végződő páros, hullámzó indaszakasz-párok összeérő félpalmettapárjai hármaslevéllé egyesítve (*68. kép 1–2*).

Éles gerincű, húsos levelekkel (*68. kép 2*)

Lyukvédő vereten: ÁrK56 (Kralovánszky 1994, 44, 7. kép)

Csaton: GyőT155 (Fettich 1943, 19–20, XVIII. T. 1); GyőT545 (Fettich 1943, 32, XXVII. t.); Vasa (Kiss 1993, 3. kép)

Laposindalevelekkel

Csaton: GátV162 (Kada 1906a, 148); Kéke184 (Kiss 1977, 56, Pl. XXII); KiskH41 (Garam 1979, 15–17, Taf. 11); KiskH54 (Garam 1979, 19, Taf. 13); KölFB210 (Kiss 2001, 94, Taf. 64); MarGy1

(Rosner 1960, 172, 2. ábra); Štur222 (Točik 1968, 58–59, Taf. XLV, 1–9); SzékK114 (B. Nagy 2003, 29, 47. kép); SzékK208 (B. Nagy 2003, 37, 75. kép); ZamR465 (Bárdos – Garam 2009, 69, Taf. 57)

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú vereten: TisM1244 (Garam 1995, 148, Taf. 165)

1. változat. A páros hullámzó inda kétlevelű félpalmettái és a szár közötti szabad területet a szárról növő, kerek laposindalevél pár tölti ki.

Laposindalevelekkel.

Széles pajzs alakú vereten: GátV3 (Kada 1905, 365)

2. változat. A páros hullámzó inda összeérő szakasza közül hármaslevél csüng. Laposindalevelekkel (*68. kép 3*).

Síkból kimetszett minta

Széles pajzs alakú vereten: BudRL2 (Nagy 1998, 57, Taf. 48)

3. változat. A páros S alakú indaszakaszok felső összeérő pontjáról emelkedő hármaslevéllel. Húsos levelekkel (*68. kép 4*).

Széles pajzs alakú vereten: BélCs156 (MRT 10, 111. t.); HraH93 (Pástor 1971, 116, Obr. 27)

2. típus. Páros indaszár akantuszleveles kétlevelű félpalmettákkal. Részben a szár helyzetéhez nem igazodó levélelhelyezéssel (*68. kép 5–6*).

Síkminta

Propeller alakú övforgón: PitV50 (Bende 2017, 362, 22. kép 9); SzegK285 (Salamon – Sebestyén 1995, 36–37, Pl. 35)

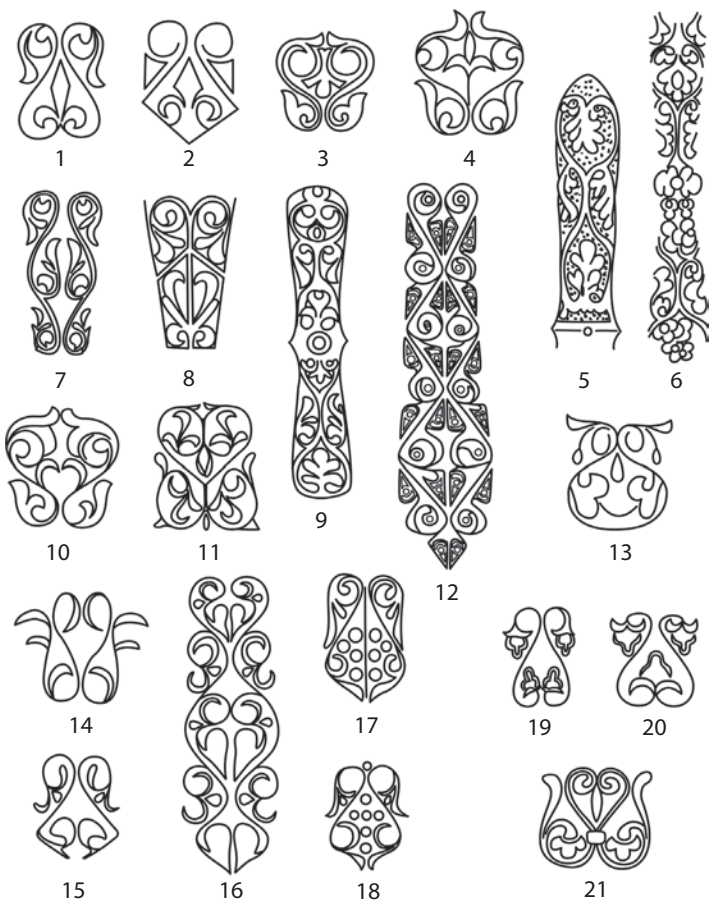

68. kép V.2.1.2–4. szakasz. Páros hullámzó indaminták különböző motívumkombinációkkal

V.2.1.3. Páros, hullámzó indaszár háromlevelű félpalmettákkal

1. típus. Páros, hullámzó indaszárra szerkesztett háromlevelű félpalmetták. A minta rajzolata szabálytalan (*68. kép, 7–9*).

   Síkminta

   Propeller alakú övforgón: PéJP1 (Kiss 1977, 91, Pl. LXI); Szár (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép); PéGő8 (Kiss 1977, 106, XLII)

2. típus. Páros, hullámzó indaszárra szerkesztett háromlevelű félpalmetta laposindalevél fölött szimmetrikusan széthajló, hegyes levelekkel. A hegyes takarólevelek felülete pont-vessző mintával áttört (*68. kép 12*).

   Tokos nagyszíjvégen (csavart kerettel): SzenN32 (Csallány 1962, 445–447, Taf. XV)

3. típus. Páros indaszáron húsos laposindalevelekből és sarló alakú levelekből álló, háromlevelű félpalmetták (*68. kép 10*).

   Széles pajzs alakú vereten: NovB (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 87)

4. típus. Összenövő páros inda medalionba hajló szárai végén háromlevelű félpalmetták. Keskeny, sarló alakú levelekkel (*68. kép 11*).

   Csaton: ZalL235 (Szőke 2002, 81, 7a kép)

5. típus. A páros hullámzó indán az összeérő indaszárak ívelt, keskeny levélben végződnek, a kifelé hajló szárvégeken háromlevelű félpalmetták ülnek (*68. kép 14*).

   Széles pajzs alakú vereten: Kesz (Lipp 1884, 28, IX. t. 212)

6. típus. Az indapár befelé hajló végei akantuszlevelekben, a kifelé hajlók háromlevelű félpalmettában végződnek. Alul a két szár folyamatos ívben összekapcsolódik (*68. kép 13*).

   Rögzítőfüles-tokos, széles U alakú lószerszám szíjvégen (a rögzítőfül három rügyből áll): Bla (Fettich 1937, XCVII. T. 12)

V.2.1.4. Páros hullámzó indaszár palmettakonstrukciókkal és szőlőfürtökkel

1. típus. Hullámzó indapár kifelé hajló végein hármaslevél, befelé hajló indavégein laposindalevél van (*68. kép 15*).

   Csaton: Kéke199 (Kiss 1977, 56, Pl. XXI); Kesz (Lipp 1884, 128, VII. t. 177); ŠalIV50 (Točik 1993, Obr. 19); ZamR1888 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 198); ZamR1918a (Bárdos – Garam 2014, Taf. 204); ZamR1935 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 208); ZamR2128 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 250)

2. típus. Éles gerincű levélhorgos hármaslevelekkel és hegyes, profilban ábrázolt borostyánlevelekkel (*68. kép 16*)

   Tokos nagyszíjvégen (övcsüngőről; négy ciklus, áttört): ZamR2294 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 239)

3. típus. S alakú indaszakaszpár kihajló indavégein hármaslevél ül, a befelé hajló száron volutapárból stilizált fürt csüng (*68. kép 17*).

   Csaton: GyóM38 (Kiss 1977, 40, Pl. VII); KölFB419 (Kiss 2001, 133, Taf. 79); SzePd43 (Pap 2012, 28. t. 43.8); TisM89 (Garam 1995, 19, Taf. 65)

1. változat. A két szőlőfürt helyett a középső teret kereszt alakba rendezett bogyók töltik ki (*68. kép 18*).

   Csaton: ZamR751 (Bárdos – Garam 2009, 105, Taf. 94)

4. típus. S alakú indaszakaszpár szárvégein egy-egy indavirág ül (*68. kép 19*).

   Csaton: KomL72 (Trugly 1987, 265, Taf. XVI); Nuşf (Hampel 1881, 157); TisM1149 (Garam

1995, 135, Taf. 154); VojB1 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 98); ZemP2 (Dimitrijević 1966, 53–55, Taf. II–III)

1. változat. A befelé hajló szárvégek egyetlen volutapárt alkotnak, amely háromtagú levélseprővel indavirágot képez (*68. kép 20*).
Csaton: ÖskA7 (Rhé – Fettich 1931, 43, Taf. XII, 1–7)

2. változat. S alakú indaszakaszpár kifelé hajló végein egy-egy sarló alakú levél és volutapár nélküli hármas levélseprő csüng, befelé hajló végei hosszúkás csappal hármaslevelet alkotnak. A két indaszár öszeérő pontját szalaghurok fogja egybe (*68. kép 21*).
Egytagú csaton (ovális karikájú): ŽitT15 (Budinský-Krička 1956, 18, Tab. XXI)
Trapéz alakú merevcsüngős lószerszámvereten: KomL36 (Trugly 1987, 257, Taf. VIII); KomL72 (Trugly 1987, 265, Taf. XVI); KomL134 (Trugly 1987, 280, Taf. XXVIII)

V.2.2. Áthajló szárú páros hullámzó indaminták

V.2.2.1. Áthajló szárú páros hullámzó indaminták kétlevelű félpalmettával

1. típus. A páros indaszárról áthajló laposindaleveles félpalmettákat az indaszárak között a félpalmetták összeérő takaróleveleiből kialakított rombusz alakú rügy hármaslevéllé kapcsolja össze (*69. kép 1*).
Tokos nagyszíjvégen: ÜlID19 (Horváth 1935, 12, III. t.)

2. típus. Palmettafává összenövő áthajló páros indaszár, húsos levelű kétlevelű félpalmettákkal (*67. kép 17*).
Tokos nagyszíjvégen (két lap megegyező): ZamR1897 (Bárdos – Garam 2014, Taf. 200)

V.2.2.2. Áthajló szárú páros hullámzó indaminták háromlevelű félpalmettával

1. típus. Páros hullámzó indaszáron áthajló, háromlevelű félpalmetta (*69. kép 2*).
Tokos nagyszíjvégen (előlapon egymás felett álló oroszlánokkal): BudR28 (Nagy 1998, 77, Taf. 73); KomL63 (Trugly 1987, 262–263, Taf. XII); KomL72 (Trugly 1987, 265, Taf. XVI); SzenK353 (Korek 1943–44, 42, XII. t. 21–23)

V.2.2.3. Áthajló szárú páros hullámzó inda összetett leveles-félpalmettás mintákban

1. típus. Páros, áthajló indaszáron kétlevelű akantuszfélpalmetta-pár. Az akantuszlevelek közé az indaszár szemközti ívéről keskeny, sarló alakú levél nő be. Az alsó ciklus hármas levélseprőre támaszkodik (*69. kép 9*).
Tokos nagyszíjvégen (áttört, minta öt ciklusból): Ism (Hermann Historica 2008, Nr. 260)

V.2.2.4. Áthajló szárú páros hullámzó inda összetett palmettakonstrukciókkal

1. típus. Páros, hullámzó, áthajló indaszárról ívenként csüngő egy-egy indavirág (*69. kép 3*).
Lemezes nagyszíjvégen: Kiskőrös-Vágóhíd IX. sír (László 1955, V. t.)
Tokos nagyszíjvégen (két lap egyforma): Edel(1886) (Sőtér 1898, II. t. 7)
Széles pajzs alakú vereten: Edel184 (Lobinger 2016, Taf. 43)

1.1 változat. Az alsó ciklus közét rövid törzs tölti ki (*69. kép 6*).
Tokos nagyszíjvégen: ŽitT29 (Budinský-Krička 1956, 29–30, Tab. XXVIII)

1.2. változat. A két indaszár között csepp és háromszög alakú tagokból tengely áll (*69. kép 4–5*).
Tokos nagyszíjvégen (két lap egyforma): KiVár204 (Horváth 1935, 53, XXXIV. T. 1–9); KomL71 (Trugly 1987, 264, Taf. XV); KunF20 (Lezsák 2008, 52)

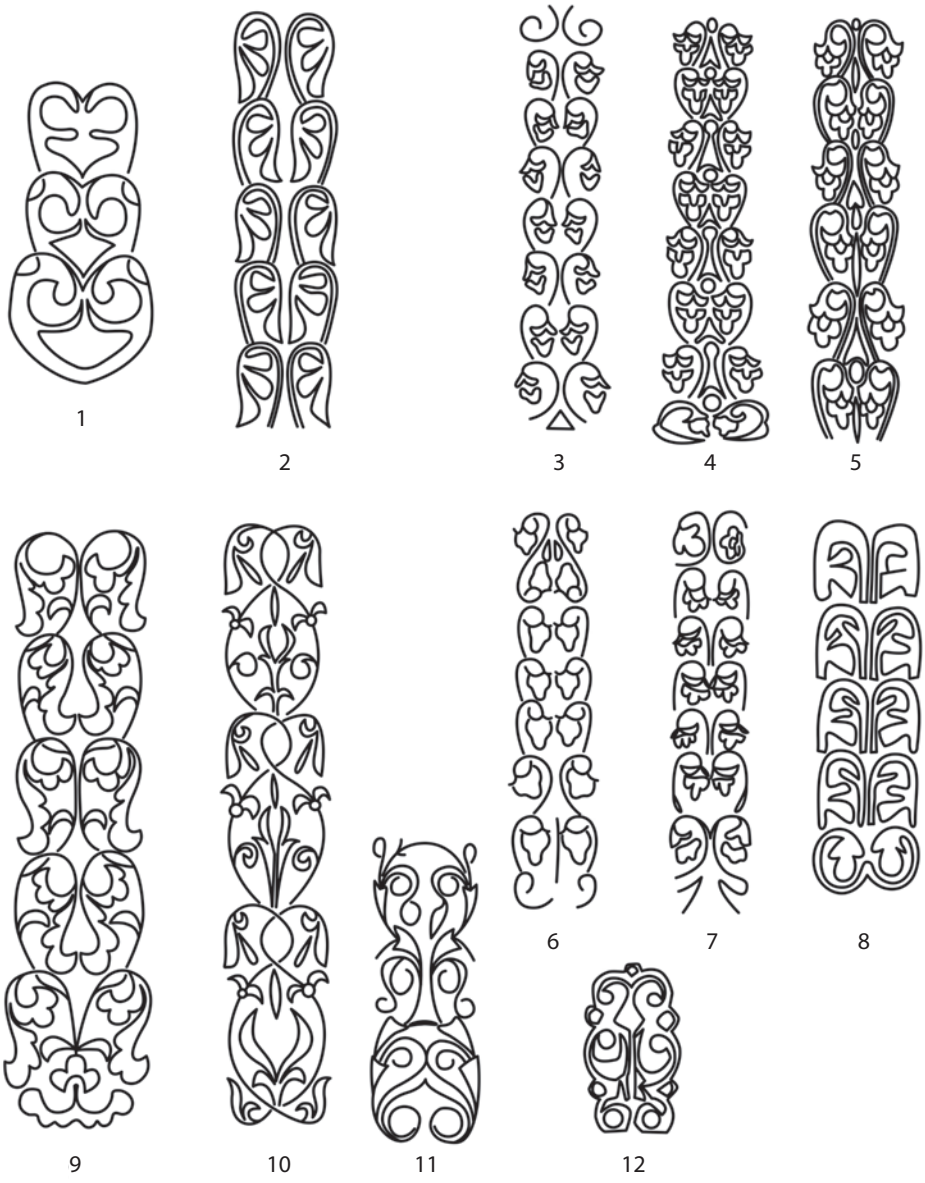

69. kép V.2.2–4. szakasz. Páros, áthajló szárú indaminták

Rozetta alakú vereten (két ciklusból): Bern34 (Kraskovská 1962, 432, Tab. VIII); DeNV878 (Eisner 1952, Obr. 90); GyőT696 (Fettich 1943, 36, XXXIV. T. 1–22); KomL9 (Trugly 1987, 253–254, Taf. II); KomL71 (Trugly 1987, 264, Taf. XV); KomL128 (Trugly 1993, 206, Taf. XXXIII); Möd325 (Daim 1977, 14–15); SzenK347 (Korek 1943–44, 40–41, XXXIII. t. 1–15); ŽitT31 (Budinský-Krička 1956, 31–32, Tab. XXX)

2. változat. Rontott rajzolat, a levélseprő és a volutapár részben összeolvad (*69. kép 7*).

Tokos nagyszíjvégen (előlapon medalionokban állatalakok): GyőT545 (Fettich 1943, 32, XXVII. t.)

Tokos nagyszíjvégen (két lap mintája megegyező): MosK242 (közöletlen)

3. változat. Az eredeti rajzolattal a mintát már csak bizonyos elemek kötik össze. A háromszirmú, kisméretű virágot két bogyó (szőlőszem?) egészíti ki (*69. kép 8*).

Rögzítőfüles-tokos nagyszíjvégen: MosK39 (közöletlen, MNM)

V.2.3. Áthajló szárú páros hullámzó inda ízesülő indaszáron

1. típus. Medalionokká összehurkolódó, ízesülő, hullámzó indapár közeibe illesztett, álló hasított palmetták, a kifelé hajló szárvégeken háromlevelű félpalmetták csüngenek (*69. kép 10*).
Tokos nagyszíjvégen: SzebI128 (Garam 1975b, 81, Fig. 10)

V.2.4. Bőségszarus páros hullámzó inda

1. típus. Bőségszaruból széthajló kettőzött hullámzó indaszár egy-egy sík levelű laposindalevéllel (*69. kép 12*).
Síkból kimetszett minta
Keskeny pajzs alakú vereten: Hőgy (MNM 131.1913.2–5); PilB222 (Fettich 1965, 75)

2. típus. Bőségszarus, palmettafává összenövő páros hullámzó inda, éles gerincű levelekkel, kétlevelű félpalmettákkal (*69. kép 11*).
Tokos nagyszíjvégen (előlapon állatküzdelmi jelenet): OdžIV16 (Karmanski 1975a, 19, Tab. XVII)

VI. Forgásszimmetrikus minták, forgóindák

VI.1. Kétágú forgóinda

VI.1.1. Háromlevelű félpalmettával

1. típus. Kétágú forgóindán háromlevelű félpalmetta (*70. kép 1*).
Négyzet alakú vereten: TisM845 (Garam 1995, 102, Taf. 126)

VI.1.2. Tengelyesen szimmetrikus palmettával

1. típus. Két, körbe hajló szár belsejébe néző hármaslevél. A szabadon végződő indaszárak tövénél három szemből álló fürttel (*70. kép 2*).
Téglalap alakú veret csüngőjén (veret griffel díszített): Vrbi (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 30)

VI.2. Háromágú forgóinda

VI.2.1. Egyetlen levéllel

1. típus. Három, körbe hajló végével összeérő levélhorog, rövid száruk sugárirányban kifelé mutat (*70. kép 3*).
Síkból kimetszett minta
Rozetta alakú vereten: ZamR1225 (Bárdos – Garam 2009, 159, Taf. 139); SzenL40 (Csallány 1906, 298)

VI.2.2. Kétlevelű félpalmettával

1. típus. Háromágú forgóinda. A ciklus belsejébe visszahajló szárról széthajó levélpár. Laposindalevelekkel (*70. kép 4–7*).
Falerán: DeNV805 (Eisner 1952, Obr. 84); DeNV882 (Eisner 1952, Obr. 92)
Rozetta alakú vereten: DévK25 (Kovrig 1975a, 134, Fig. 5); Edel27 (Sőtér 1898, 202); RomI116 (Kiss 1977, 115, Pl. L); Žel189 (Čilinská 1973, 69, Taf. XXXIII)

2. típus. Három, forgásszimmetrikus kompozíciót alkotó, száraikkal összenövő líra alakú palmetta, kétlevelű félpalmettákból. Laposindalevelekkel (*70. kép 8*).

Síkból kimetszett minta

Lyukvédő vereten: SzegFi (Hampel 1905, 115–116, Taf. 95)

VI.2.3. Háromlevelű félpalmettával

1. típus. Háromágú forgóinda ívelt száron körbeforgó háromlevelű félpalmettákból. Laposindalevelekkel (*70. kép 9*).

Rozetta alakú vereten: SzegK18 (Salamon – Sebestyén 1995, 12, Pl. 3)

VI.3. Négyágú forgóinda

VI.3.1. Egyszerű száron

VI.3.1.1. Levélhorgokkal

1. típus. Fonadékot alkotó, kis laposindalevélben végződő pálcikaindák. Az inda szárának hegye az előző levélre támaszkodik (*70. kép 10*).

Csaton: MosK44 (közöletlen, MNM)

Síkból kimetszett minta

Lyukvédő vereten: ČelC8 (Bunardžić 1980, t. XII); Edel(1885) (Sőtér 1898); HraH155 (Pástor 1971, 134, Obr. 43); OdžIV15 (Karmanski 1975a, 19, Tab. XVI)

Mellékszíjvereten: DévK8 (Kovrig 1975a, 126, Fig. 3)

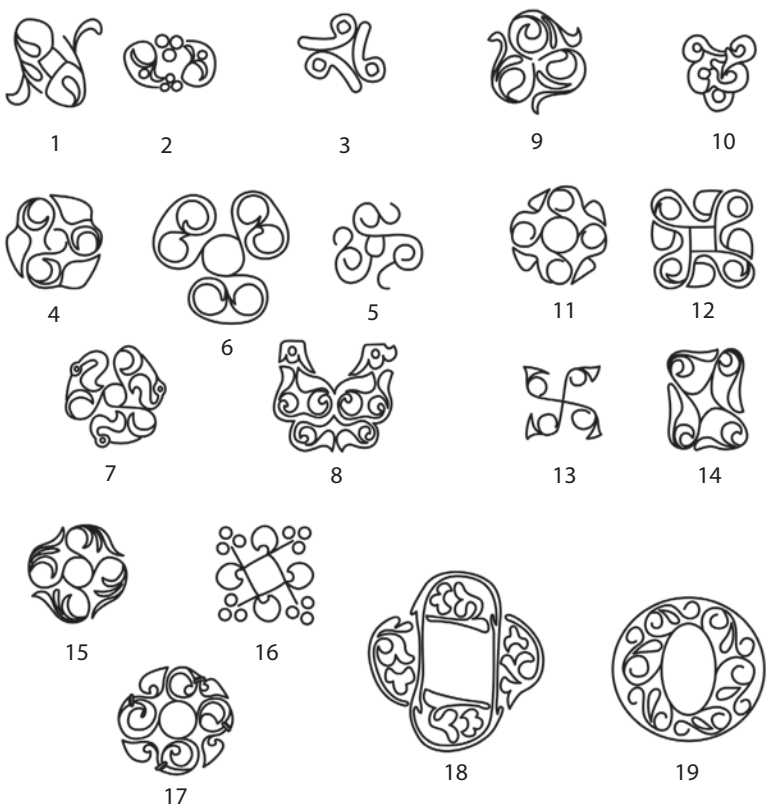

70. kép VI. szakasz. Forgóindák

VI.3.1.2. Kétlevelű félpalmettával

1. típus. Négyágú forgóinda végein kétlevelű félpalmetták (*70. kép 11–13*).

Éles gerincű, húsos levelekkel

Rozetta alakú vereten: KeszB93 (Kovrig 1999, 99, 6. kép); TisM790 (Garam 1995, 97, Taf. 122)

Négyzet alakú vereten: ÜlIIV94 (Cs. Sós 1955, Pl. XXV); NoBe3 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 22, Sl. 4)

Bújtató téglalap alakú fedőlemezén: HalB227 (Török 1998, 39, Taf. 25)

Laposindalevelekkel

Négyzet alakú vereten: SzenF (Fettich 1937a, 24–26, IV. t.)

2. típus. A téglalap alakra komponált négyágú, forgásszimmetrikus minta hosszabb tükörtengelye mentén a minta két S alakra bontható. Az így kettébontott két fél kifelé forduló félpalmettái egymással is S alakot képeznek. Laposindalevelekkel (*70. kép 14*).

Síkból kimetszett minta

Téglalap alakú vereten (mintatér karéjos kerettel): KomV14 (Čilinská 1982, Tab. VI)

Széles pajzs alakú vereten: Ism (Hermann Historica 2008, No. 260); Štur227 (Točik 1968, 60, Taf. XLVI, 1–19)

VI.3.1.3. Háromlevelű félpalmettával

1. típus. Négyágú forgóinda háromlevelű félpalmettákkal. Éles, keskeny levelekkel (*70. kép 15*).

Rozettán: KölFB419 (Kiss 2001, 133, Taf. 79)

1. levélváltozat. Áttört levelekkel

Préselőtövön: Zsl (Fettich 1926a, 219)

VI.3.1.4. Stilizált fürtökkel

1. típus. Négyzet sarkairól növő laposindalevelekkel és a négyzet oldalait meghosszabító rövid, egyenes száron növő, három szemből álló fürtökkel (*70. kép 16*).

Négyzet alakú vereten: ÖcsB32 (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–29)

VI.3.2. Bőségszaruval

VI.3.2.1. Kétlevelű félpalmettával

1. típus. Négyágú forgóinda bőségszaruból széthajló laposinda- és hegyes levélpárral (*70. kép 17*).

Lószerszámvereten (sodrott peremmel): BaPaŠ (Hampel 1905, 334, Taf. 256, B, 2)

VI.3.3. Áthajló indaszáron

1. típus. Négy hurokba fonódó minta, belsejükbe hajló indavirágokkal (*70. kép 18*).

Lószerszámvereten (faleragombon): KošŠ67 (Budinský-Krička – Točik 1991, 18–19, Taf. VI); KomL108 (Trugly 1993, 196, Taf. XIV); DeNV760 (Eisner 1952, Obr. 82); DeNV842 (Eisner 1952, Obr. 88); KomV18 (Cilinská 1982, Tab. VIII); ValV98/84 (Zábojník – Béreš 2016 Tab. CXVII)

VI. 4. Hatágú forgóinda

VI.4.1. Háromlevelű félpalmettával

1. típus. Ovális mező peremére illesztett, jobbra forgó hat, körbe hajló levélhorgos volutapárú hármaslevél (*70. kép 19*).

Falerán: KomV16 (Čilinská 1982, 352, Tab. VII, 1–10); Münc 30 (Bachner 1985, 113, Taf. 15)

VII. Aszimmetrikus minták

1. típus. A mintatér pereméről behajló, tagolt, rendszertelen, csepp alakú leveles levélcsoportok (*71. kép 1–3*).

Síkminta

Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvég mellékmezőjén (karéjos nagyszíjvégen): KővI1b (Nagy 1982, 125–126, 1–2. t.); MalIKK4 (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 47–49)

Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvég mellékmezőjén (karéjos kisszíjvégen): KővI1b (Nagy 1982, 125–126, 1–2. t.)

Csaton: TisM913 (Garam 1995, 109, Taf. 131)

Mellékszíjvereten: PéJP1 (Kiss 1977, 91, Pl. LXI)

2. típus. Tagolt, hajladozó szárról növő növényi motívumok (ötszirmú virág, alatta és a szár túlsó oldalán háromszirmú virág/liliom). Két, közel azonos egységének határát a szárat hozzávetőleg a minta középvonalában osztó, három, egymás mellé helyezett gömböcske jelöli ki (*71. kép 4–5*).

Tokos nagyszíjvégen (áttört): GátV2 (Kada 1905, 364)

Széles pajzs alakú vereten: TószL (Hampel 1905, I, Fig. 1821)

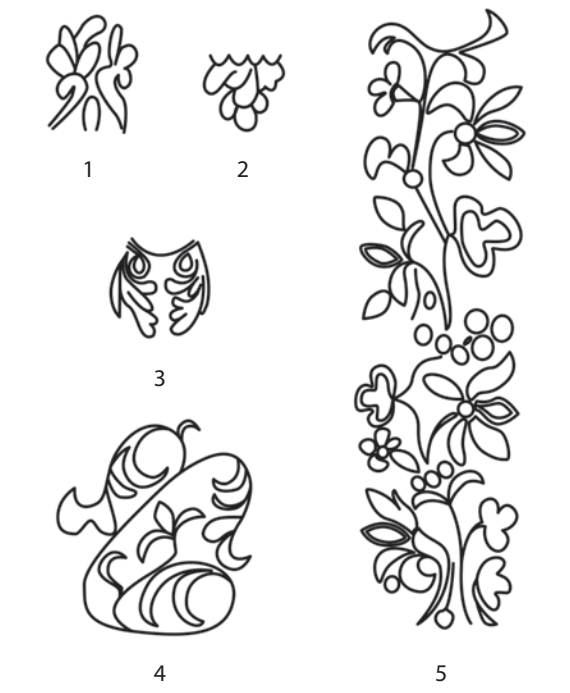

71. kép VII. szakasz. Aszimmetrikus palmettaminták

A KÉSŐ AVAR KORI NÖVÉNYI ORNAMENTIKA JELENSÉGEINEK, ELŐZMÉNYEINEK ÉS BELSŐ RENDSZERÉNEK ELEMZÉSE

A 7. SZÁZADI, FARAGOTT DÍSZŰ CSONTTÁRGYAK ÉS A KÉSŐ AVAR KORI NÖVÉNYI ORNAMENTIKA HELYI ELŐZMÉNYEINEK KÉRDÉSE

A munkám bevezető fejezetében felsorolt, faragott díszű csonttárgyak – tegezdíszek, nyeregveretek, tűtartók, néhány csonttégely – az avar kori, növényi ornamentikával díszített tárgyak jellegzetes, a fémtárgyak ornamentikájától bizonyos tekintetben különváló csoportjait alkotják. Közülük a tegezveretek alkotják az avar kor egyetlen, a korszak korai és kései fázisát ornamentikai téren összefűző tárgytípusát, bár közülük összesen kettő keltezhető a 8. századi késő avar korra, a legtöbb eset kora, illetve „közép avar" kori. Mivel e néhány tárgy – a közép avar kor második felében változó temetkezési rítus fényében (?) – inkább egy korábbi tárgytípus késő avar korba nyúló kifutásának tűnik, illetve késő avar kori példányaik önmagukban nem elemezhetők, vizsgálatukat a korábbi esetek összefüggésébe illesztem. Annál is inkább, mert a 7. századi leletanyaggal ornamentikai tekintetben szinte egyedül kontinuumot alkotó tárgytípusként kiváló következtetésekre adnak lehetőséget a késő avar kori ornamentika helyi, 7. századi kapcsolataira, illetve gyökereire nézve. Az elemzésbe bevonom az ugyancsak csontból készült, ornamentikus díszű, korai avar kori nyeregveretek néhány, ismert esetét is, amelyek a tegezdíszek mellett kiegészítő megállapításokra adnak lehetőséget. E tárgytípusok érdekességét fokozza, hogy bár általában leveles indás (laposindás) ornamentikájuk sok tekintetben rokon a késő avar kori övdíszek indamintáival, saját korszakuk más ornamentikus díszű tárgytípusainak – leginkább azonban a veretes öveknek – javarészt bizánci formakincs uralta formavilágától néhány, atipikus esettől eltekintve élesen elkülönülnek.

Tegezveretek

Noha a tegezveretekről máig több tanulmány született,[720] ezek a fémtárgyaknál ritkább csonttárgyak a díszítőművészet összehasonlító vizsgálata szempontjából mégis kevés figyelmet kaptak. Ennek egyik oka lehet, hogy az inkább a kutatás homlokterében álló, alakos díszítések atipikusak a döntően növényi ornamentikával díszített tegezeken. Straub Péter egyetlen alakos típusa így egy egyedi kölkedi tegezveret kompozíciójából emel ki egy elemet. A kölkedi, pontkörös, geometrikus kitöltésű mezőbe komponált, szembe néző madárpár feje jelenik meg két másik lemezen.[721] A madarak csőre alatt minden esetben növényi eredetű, palmettaszerű elem látható: a kompozíció a 7. század második felének pajzs alakú övveretein is gyakori életfás-madárpáros ábrázolástípus származéka. Az egyetlen, alakos díszítés eszerint a bizánci ikonográfiából[722] került e sztyeppei típusú csontfaragványra.

A geometrikus díszítések is viszonylag ritkák a tegezveretek között. A szélesebb szájlemezeken a geometrikus mintákat a babfríz és a szalagfonat minta változatai képviselik néhány esetben, amelyek mind a korai, mind a közép avar korban előfordulnak.[723] A Csóka /Čoka/ 47. sír[724] ívelt, sodrott szalagmintával díszített verete ritka példány a Kárpát-medencében, valószínűleg a tegez tetejét díszítette. Kivitelezésében, a pontkörök alkalmazásában szinte a csókaival azonos az a babfríztípus, amely a győr-téglavetői 705. sírból,[725] vagy Vukovárról (Vukovar, Szerbia)[726] ismert. A tisztán geometrikus minták másik, közép avar kori típusát a szalag- és láncfonatminták alkotják. Szalagfonat és láncfonat négy, illetve három esetben került elő, az egyes típusba tartozó esetek technikailag gyakorlatilag azonosak,[727] az egyik esetben a tegezszáj oldallécét is láncfonat díszítette. Az eset- és típusszám alapján a geometrikus minták használata az alakos motívumokéhoz hasonlóan ritka. Egyedi eset végül egy csolnoki tegezszájveret: a rendkívül gyenge kivitelű faragványon frízként ismétlődő két elem közül csak a rozetta ismerhető fel, a másik motívum a mintául használt képen talán egy térben ábrázolt kehely volt. Az ábrázolás valószínű előzménye egy keresztény vagy antik eredetű frízminta lehetett.

A kora avar kori tegezveretek növényi mintái között egyszerű, hullámzó szárra szerkesztett leveles indák különféle, egymással közeli rokonságban álló változatai fordulnak elő (*72. kép 12,*

720 Kovrig 1948; Kürti 1986, Madaras 1990, Straub 1997, Kiss 1997, Madaras 2005. Az avar kor tegezvereteinek két, az ornamentikát kiemelten tárgyaló összefoglalása is rendelkezésre áll (Kiss 1997, Straub 1997). Egyik sem a teljesség igényével készült, illetve gyűjtésük felső időrendi határa a 7. század. Leletlistájuk főleg a tanulmányok közreadása óta eltelt időben közölt, a jelen dolgozat gondolatmenete szempontjából elsőrangú fontosságú darabokkal egészítendő ki (ld. például alább a kölkedi, komárom-hajógyári, illetve a gombosi tegezvereteket).

721 Kiss 1997, 1. kép, I.1a.1. típus.

722 Párhuzamaihoz ld. Garam 2001, 148–150.

723 Straub 1997, 124.

724 Kovrig – Korek 1960, 263, T. XCVIII, 13.

725 Fettich 1943, XII. t. 9.

726 Mrkobrad 1980, XCIII, 11.

727 Straub 14/c motívum: Bogojevo, Budapest-Tihany tér és Szeged-Fehértó B temető; 14/b típus: Bogojevo, Bóly és Szeged-Fehértó B temető (Straub 1997, 127).

15–17, 24).[728] Leggyakrabban használt motívumuk a késő avar kori veretes öveken jellemző laposinda ornamentika laposindalevelével azonos típus. Viszonylag gyakran fordul elő, hogy a legtöbbször absztrakt, geometrikus indamintában a laposindalevelek vagy félpalmetták iránya megtöri az indaminta futását (*72. kép 7, 14, 15*). A minta esetenként kisebb, kötőelem nélkül egymás mellé illesztett elemekből áll össze (*72. kép 1, 6, 10, 12*), bizonyos esetekben a minta és háttere között kapcsolódási pontok bontják meg a körvonalakat (*72. kép 5, 7, 9, 12*), kétségessé téve a minta és a háttér viszonyát. E geometrizált szerkezetű, de a hullámzó leveles indákon alapuló minták a széles tegezvereteken inkább csak a kora avar korban fordultak elő (egyetlen levélhorog vagy stilizált félpalmetta indahullámonként),[729] általánosan jellemzőek voltak azonban a 7. század folyamán a keskeny, tegezszájat függőlegesen szegélyező tegezvereteken.[730]

A közép avar kortól[731] változatosabb, indás vagy palmettás ornamentika vált jellemzővé a szélesebb tegezvereteken (*72. kép 13–14, 18–22, 27–30*). E szájveretek – ahol az esetszám megengedi a következtetést – néhány, formai téren zárt, széles földrajzi keretek között szóródó típusba tömörülnek. A legnagyobb darabszámú, zárt egységet a „dunapentelei típusba" sorolható veretek alkotják (*72. kép 13*). Ennek a minta legkisebb részleteiig azonos példányai kerültek elő Csengődről, Dunapenteléről, Győrből, Kiskőrösről,[732] illetve Kovrig Ilona tanulmányának megjelenése óta Halimbáról,[733] Leobersdorfból,[734] a Kölked-Feketekapu B[735] és Zamárdi-Rétiföldek[736] temetőből.

Nemcsak a palmettává kombinált, leveles indaminta kivitelezésében, hanem a csontlemezek alakjában is egyediek az egyik lelőhelyen – egy öcsödi sírban – talált faragványok (*72. kép 14*). Az ívelt peremű lemezek a bócsai, kunbábonyi és Mala Pereščepino-i aranyveretes, a pécs-köztemetői[737] vasveretes és a mokrini csontveretes[738] tegezszájak alakjára utalnak. A leletet közlő Madaras László az együttest ennek alapján a korai avar korra keltezte.[739] A keltezést – az analógiák alapján – Straub Péter a II., a korai és a közép avar kort összekötő horizontra tudta pontosítani.[740]

728 Kiss 1997, 77; Straub 1997, 122. Különösen jól összehasonlítható a „közép avar kori" példányokkal a jól keltezhető hajdúdorogi és egy újonnan közölt zamárdi példány (186. sír, Bárdos – Garam 2009, Taf. 22).

729 Straub 1997, 123–124, 1–2. horizont.

730 Ld. a 720. jegyzetet. Azóta közölt lelet az egyik legkésőbbi keltezhető tegezcsont-garnitúrából Kölked-Feketekapu B 541. sír (Kiss 2001, Taf. 89).

731 A Straub Péter által a középső avar kor első (III. horizont) és második felére (IV. horizont) keltezett tegezveretek közötti időrendi különbség relatív.

732 A leleteket összegyűjti Kovrig 1948.

733 485. sír, jól azonosítható töredék, Török 1998, Taf. 48.

734 152. sír, Daim 1987, Taf. 146–147.

735 541. sír, Kiss 2001, Taf. 89.

736 2175. sír, Bárdos – Garam 2014, Taf. 227.

737 Összefoglalóan H. Tóth – Horváth 1992, 155–160.

738 Mrkobrad 1980, LXXXIII, 3–4.

739 Madaras 2005, 346. Először fotót közöl a tárgyról, téves lelőhelymegnevezéssel („Öcsöd-Büdöshalom"): Bóna 1995, 36.

740 Straub 1997, 122.

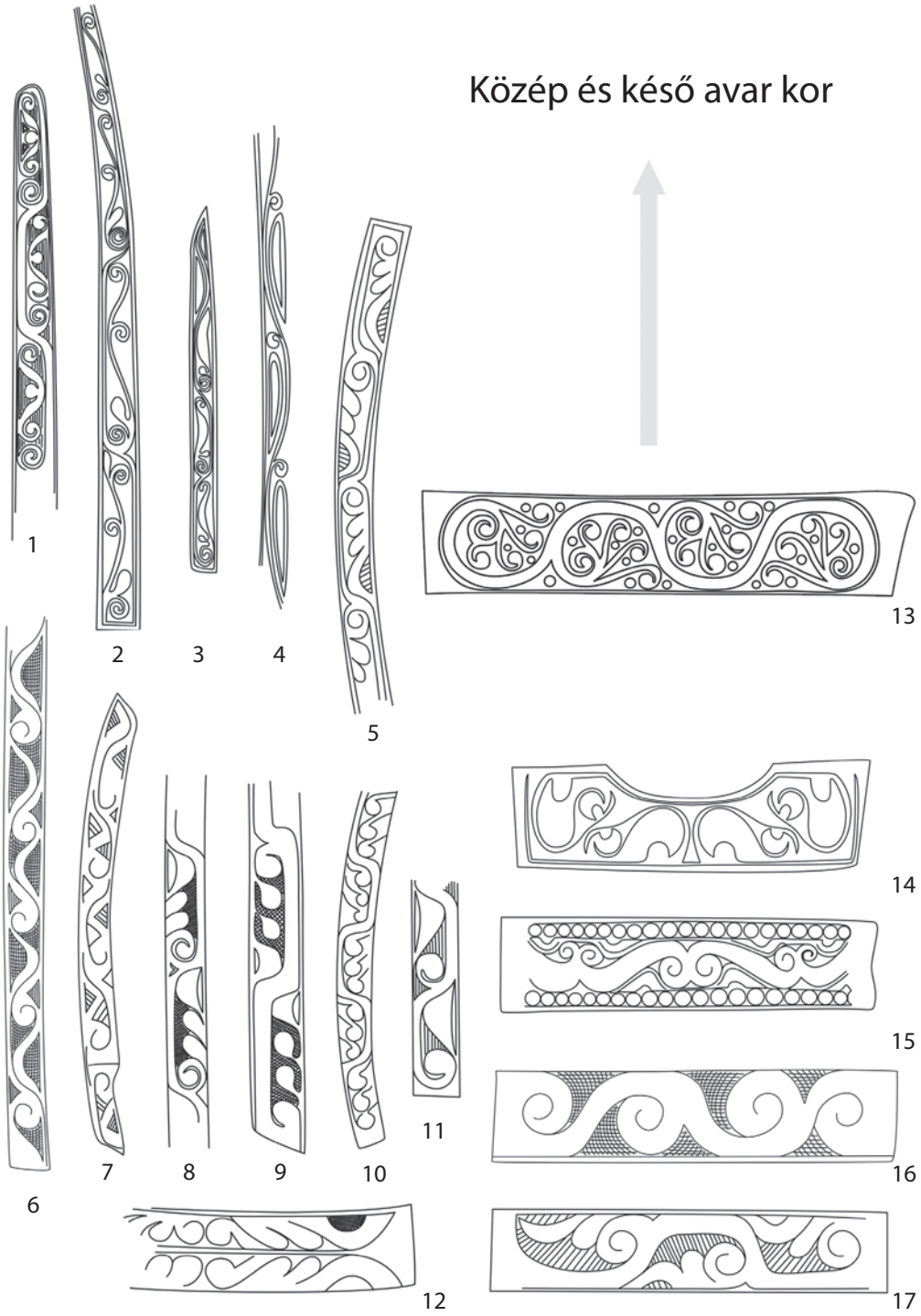

72. kép Avar kori, díszített csont tegezszáj veretek kiemelt típusai, illetve esetei (növényi díszűek, illetve a szalag- és láncfonatos, közép avar kori típus). 1: Kölked-Feketekapu B 541. sír; 2: Szeged-Fehértó B 44; 3: Komárom-Hajógyár 119; 5: Csóka (Čoka) 47. sír; 6: Zamárdi-Rétiföldek 186. sír; 7: Jászapáti-Nagyállás út 68. sír; 8: Szarvas-Grexa-téglagyár 324. sír; 9: Halimba-Belátó-domb 485. sír; 10: Jászapáti- Nagyállás út 84. sír; 11: Jászapáti- Nagyállás út 284. sír; 12: Jászapáti- Nagyállás út 84. sír; 13: Dunapentele típus; 14: Öcsöd, sírlelet;

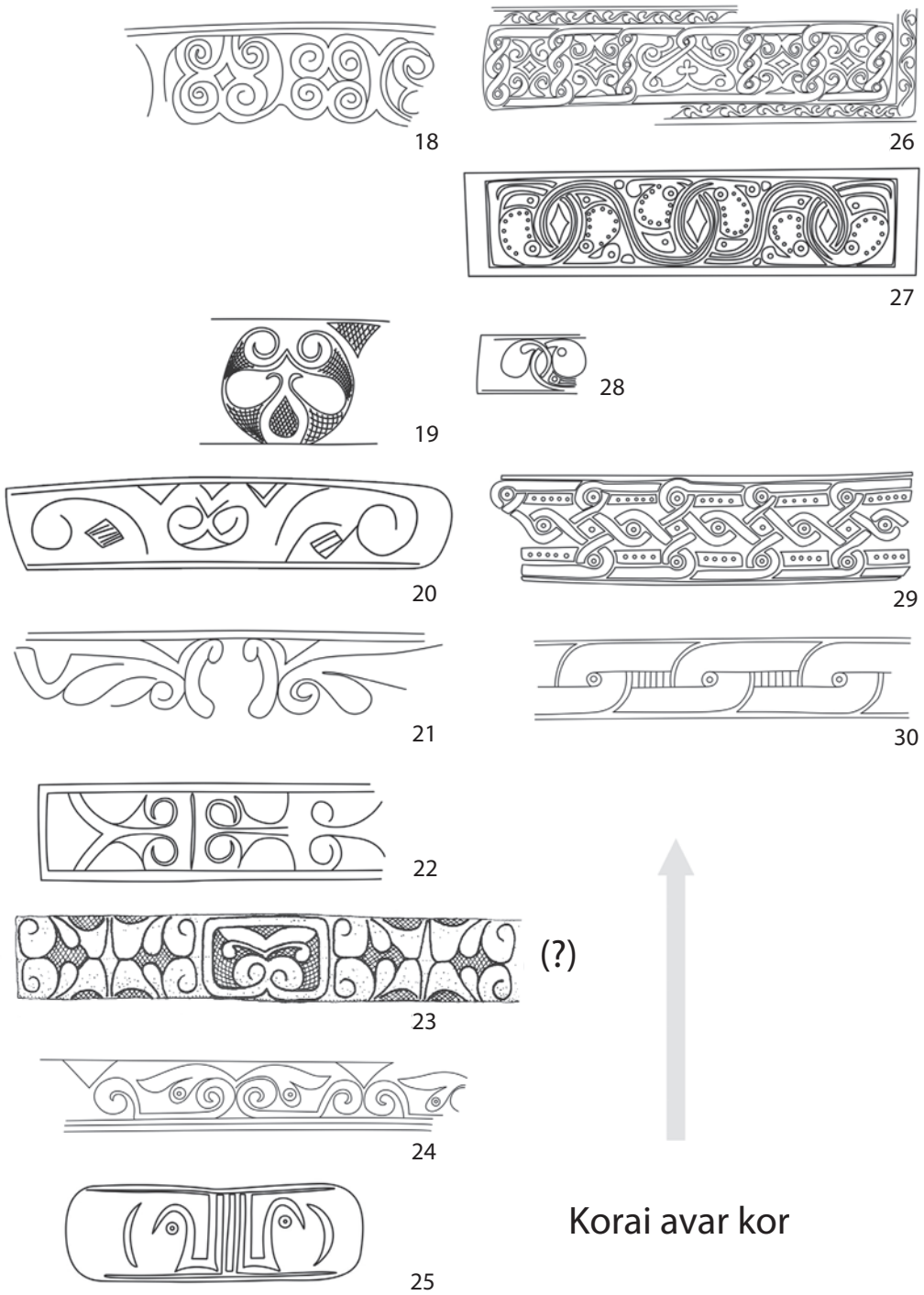

15: Hajdúdorog-Városkert utca; 16: Zamárdi-Rétiföldek 186. sír; 17: Jászapáti- Nagyállás út 208. sír; 18: Felgyő-Ürmös-tanya 197. sír; 19: Martonvásár, sírlelet; 20: Győr-Téglavető-dűlő 792. sír; 21: Jászapáti- Nagyállás út 29. sír; 22: Csóka (Čoka) 47. sír; 23: Várpalota-Únió-homokbánya 2. sír; 24: Szeged-Fehértó B, szórvány; 25: Halimba-Belátó-domb 85. sír; 26: Gombos (Bogojevo); 27: Kölked-Feketekapu B 210. sír; 28: Komárom-Hajógyár 119. sír; 29: Budapest-Tihany tér 8. sír; 30: Bóly-Siebert-puszta 55. sír

A dunapentelei és az öcsödi esetekhez hasonló, hullámzó indaszárra szerkesztett laposindás ornamentika analógiáit nem ismerem a késő avar korból. Legközelebbi párhuzamai a késő avar kor első felében és középső harmadában jellemző, egy-egy indahullámban több levelet (tagolt félpalmettát) alkalmazó indaminták.[741]

A másik kölkedi, szalagfonatra szerkesztett laposindával díszített vízszintes szájlemez (*72. kép 27*)[742] mintájának (bár méretében kisebb) pontos megfelelője egy komárom-hajógyári sír (*72. kép 28*)[743] töredékén, és talán a közlő szerint bizonytalan rendeltetésű iváncsai lemeztöredéken[744] látható. Leletösszefüggések alapján a két biztosan besorolható példány a közép és késő avar kor határára keltezhető. A minta kettős szalagja a mediterrán szalagornamentikából ered,[745] laposindaleveles félpalmettái a késő avar korban jellemző típussal azonosak. A félpalmetta külső levelének, a takarólevélnek felületét tagoló pont-vonal motívum mediterrán eredetű motívumtípus, amely 7. századi Kárpát-medencei megjelenései[746] után a késő avar kor elején, kiemelkedő minőségű tárgyak szűk csoportján tűnt fel legközelebb.[747]

A gombosi tegezveret (*72. kép 26*) mintateret keretező és osztó szalagfonata, illetve a szélső terek rombuszt keretező volutapárokból szerkesztett, tengelyesen szimmetrikus mintája egyedi.[748] A szalagfonatminták Kárpát-medencei használatának első virágkora a 7. század második fele (azonos minta tegezszájvereten: *72. kép 29–30*, ld. jegyzet),[749] azonban a gombosi darabéhoz inkább hasonló vagy azzal azonos szerkezetű, teret kerítő, sodrott szálakból álló változatuk a késő avar kor második felének övveretein is előfordul.[750] A szélső terek geometrikus, szembe néző horogpárokból szerkesztett, négykaréjos mintájának távoli párhuzamai találhatók csak meg késő avar kori övvereteken, főleg a korszak második felében.[751] A középső mező geomet-

741 Például Tiszafüred-Majoros 871. és 1254. sír (Garam 1995, Taf. 128 és Taf. 168).

742 Kölked-Feketekapu B, 209a sír (Kiss 2001, Taf. 62).

743 Komárom-Hajógyár 119. sír (Trugly 1993, Taf. XXV, 119).

744 Bóna 1970, 9. kép 9.

745 A szalagos minták kulturális kapcsolatrendszeréhez ld. alább, 466–469. o.

746 Préselt, bizánci típusú övvereteken, Garam 2001, 119–124.

747 Ld. alább, a Warnebertus-ereklyetartó körének tárgyalásánál, 363–369. o..

748 Bálint 2004, 61. kép 3; töredékeket ábrázol: Dimitriević – Kovačević – Vinski 1962, 38, Sl. 8.

749 A szalagfonat mintás övveretek és szíjvégek a „közép avar kor" egyik legnagyobb darabszámú horizontját alkotják (Garam 2018, 107–109). Szalag-, illetve láncfonatmintás tegezveretek kerültek elő több avar temetőből is. A Szeged-Fehértó B temető 12. és 69. sírjában (Madaras 1995, Pl. 3, Pl. 13), illetve Budapest-Tihany tér 8. sírjából (Nagy 1998, Taf. 93) az övveretekével azonos szalagfonat (*72. kép 29*), a bólyi temető 55. sírjából (Papp 1962, XIV. t. 2) láncfonatos tegezszáj veret ismert (*72. kép 30*). Keltezésük a kísérőleletek alapján szélesebb, mint a hasonló díszű övveretéké, használatuk a késő avar kor elejéig nyúlik (Szeged, 69. sírban korai, öntött övgarnitúra volt). Noha úgy tűnik, hogy esetükben is érvényesül a különböző tárgytípusok ornamentikájának fel- és eltűnésének különbözősége, a kis darabszám miatt messzemenő következtetések levonása ez esetben nem lehetséges.

750 Például: nagyméretű, áttört nagyszíjvégen: Tószeg-Laposhalom sírlelet (Hampel 1905, I, Fig. 1821); övgarnitúra több verettípusán: Székkutas-Kápolnadűlő 2. sír (B. Nagy 2003, 2. kép), csat azonos a hohenbergi leletből előkerült darabbal (Daim 2000, Abb. 61); poncolt kivitelben: Tiszasziget határa, sírlelet (Csallány 1962, XXVI. t.).

751 Hasonló, geometrikus laposinda-szerkesztések gyakoriak a késő avar kor második felének pajzs alakú övveretein: például Garam 1995, típustábla, Abb. 98, 33. sz. darab.

rikus palmettája azonban kiváló párhuzama a késő avar kor első felében használt téglalap alakú, griffes veretek csüngőinek,[752] habár mintaszerkesztésének máig nincsen pontos analógiája. A palmetta középső terébe benyúló hármaslevél a maroslelei tűtartó (*91. kép*) *S* alakú indáinak végét alkotó motívummal egyforma, övvereteken alig található meg.[753]

A közép avar kori csoport másik, számszerűen kisebb részét különféle palmettákkal díszített esetek alkotják. Palmettákból összeállított frízre épül a Jászapáti 264. sír,[754] a Martonvásár-Gyermekotthon 6. sír (az utóbbi kettőt ld. *72. kép 19*)[755] és a Szeged-Fehértó B, 44. sír (*72. kép 24*)[756] tegezcsontjának mintája. A martonvásári sír trapéz alakú csatja és vastag lemezből kivágott bronz övveretei[757] alapján Straub Péter keltezése (III. horizont, közép avar kor első fele)[758] korai, és ez is a közép avar kor második felében/végén (is) használt verettípus. A közép avar korra keltezhető még néhány, párhuzam nélküli, változó minőségű és mintájú csontfaragvány, illetve csontkarcolat (Csóka /Čoka/ 47. sír /*72. kép 22*/,[759] Felgyő-Ürmös tanya 197. sír /*72. kép 18*/,[760] Győr-Téglavető dűlő 792. sír /*72. kép 20*),[761] Jászapáti 29. /*72. kép 21*/,[762] Váchartyán-Haraszt 6. sír,[763] Kiskőrös-Pohibuj-Mackó-dűlő 60. sír[764] – az utóbbi két kis töredék talán azonos típusú faragvány része –, Vukovár 53b sír[765] és Szeged-Fehértó B szórványlelet[766]). A rendszerint rendkívül töredékes, csak javaslatszerűen kiszerkeszthető mintájú tegezdíszítő lemezek közül csupán a martonvásári változat alkot olyan zárt típust, mint a fent tárgyalt indás típusok. A felgyői lemez rendszertelen, karcolt mintája a késő avar kor első felében gyakori övveretcsüngők szimmetrikus palmettájához hasonló ciklusokat ismétel.[767] Ezek egyben a tegezvereteken megjelenő minták közül a gombosi faragvány központi palmettájának is legközelebbi megfelelői.

A közép avar kortól kezdve a tegezveretek növényi mintái között tapasztalható túlsúly[768] az indák javára, illetve a palmetták és egyéb (alakos) mintatípusok rovására azt a tendenciát mutatja, amely a késő avar övveretek mintaeloszlásában is megfigyelhető.

752 IV.2.3. szakasz, 2. típus, *33. kép*.

753 A tűtartóhoz és ornamentikájának késő avar kori összefüggéseihez ld. alább.

754 Madaras 1994, Taf. V. és Taf. XXXVII.

755 Rosner 1960, 4. ábra.

756 Madaras 1995, Pl. 10, 11.

757 Ld. Rosner 1960, 3. ábra, a tárgyak keltezéséhez pl. Zábojník 1991, 12074. tétel, illetve 225, 226. típus.

758 Straub 10. motívum, Straub 1997, 127.

759 Kovrig – Korek 1960, 263, T. XCVIII, 13.

760 Balogh – Fischl 2010, 81. kép.

761 Fettich 1943, XII. T. 14.

762 Madaras 1994, Taf. V.

763 Ferenczy 1963, 4. kép 14. Straub 1997, 127 a leletet a 10. motívumhoz sorolja.

764 Török 1975, Fig. 5.

765 Mrkobrad 1980, XCIII, 10.

766 Madaras 1995, Pl. 10. illetve Pl. 21.

767 Ld. a IV.2.3. szakasz, 2. típus mintáit (33. kép).

768 Nem a típusok, hanem az egyes darabok számát véve figyelembe.

Nyeregveretek

A faragott díszű tegez- és nyeregvereteken használt mintakincs bizonyos egyezéseket mutat. A két tárgytípus közötti kapcsolatot erősíti az is, hogy azok a keskeny, domború keresztmetszetű, sűrűn átfúrt csontlécek, amelyeknél a veret alakja lehetővé tette a különböző tárgyakra való rögzítést, mindkét tárgytípuson megjelennek.[769] Míg azonban a tegezveretek jelentős része a közép avar korra keltezhető, addig – az említett egyszerű, legfeljebb lyuksorral „díszített" keskeny csontléces formán kívül – az összes ismert faragott csont nyeregveret a korai avar korból maradt fenn.

A zamárdi temető két sírjából[770] (*73. kép 1–2*) előkerült csont nyeregvereteken kívül csak a káptalantóti temető 21. és 24. sírjából ismerünk hasonló, de rendkívül töredékes állapotú faragványokat (*73. kép 3b–4*).[771] Mintakincsük számos hasonlóságot mutat a tegezveretekével (díszítés leveles indákkal és négylábú állatok alakjaival; spirális-geometrikus, laposindára épülő minták; háttér rovátkolása). És bár az emlékek szórványossága miatt az áttekintett minta nem tekinthető reprezentatívnak, egészében mégis azt mondhajtuk: ez a mintakincs nem azonos egyetlen avar kori tárgyra jellemző mintával sem; s végképp nem azonosítható a Kárpát-medence egykorú (7. századi, bizánci és késő antik formakincsből merítő) tárgyi kultúrájában elterjedt elemekkel.

Időrendi vonatkozások és formai kapcsolatok a 7. századi csonttárgyak ornamentikájában

Az avar kori Kárpát-medencében az ornamentális díszű, faragott csonttárgyak egyik legkorábbi csoportját a tegezveretek alkotják. Korai változataik geometrikus vagy geometrizáló, laposindaleveles indás növényi ornamentikájúak. Az ugyancsak a korai avar korra keltezhető nyeregveretek laposindamintái, illetve a két- és háromlevelű félpalmettákkal díszített indamintái gyakorlatilag azonosak a körülbelül egykorú tegezvereteken megjelenő változatokkal. A 7. század második felére (közép avar korra) keltezhető tegezveret csoport kibővülő mintakincse ugyancsak laposindaleveleken alapul, de az esetszámhoz képest változatos inda- és palmettaszerkesztésekkel (ld. *72. kép*). Növényi mintáinak a lelettípuson kívül nincsenek pontos párhuzamai, a leginkább hasonló – de szerkesztéseikben nem azonos – minták csak később, a késő avar kori övdíszeken találhatók meg. Mivel a széles szájveretek ornamentikája a 7. század második felében átalakult, kibővült, úgy tűnik, hogy a 7. századi, közép avar kori leletanyagban még egyébként ismeretlen, a késő avar korra azonban széles körben elterjedő, burjánzó inda- és palmettaornamentika megjelenésének legkorábbi horizontját éppen ezek alkotják.[772] A jól keltezhető, 7. századi

769 Megjegyzi az iváncsai veretek kapcsán Bóna 1970, 255; azóta tegezvereten: Solymár 20. sír (Török 1994, 10, Taf. 9. 12), nyergen: Csóka (Čoka), 45, 47, 59. sír (Kovrig – Korek 1960, T. XCIX–C), a veretekhez egy Hajdúnánás-Fürj-halom járási sír kapcsán ld. Rácz – Szenthe 2009, 328.

770 34. és 455b sír, Bárdos – Garam 2011, Taf. 4, Taf. 53.

771 Bakay 1972, XXXV–XXXVI. t. A nyeregdíszek között valószínűleg szerepelnek egy csontveretes tegez faragott díszlécei is (XXXV. fotótábla, dunapenteleihez hasonló mintájú darabok).

772 A következtetést először a dunapentelei tegezveretek kapcsán Fettich Nándor vonta le: Fettich 1936, 52.

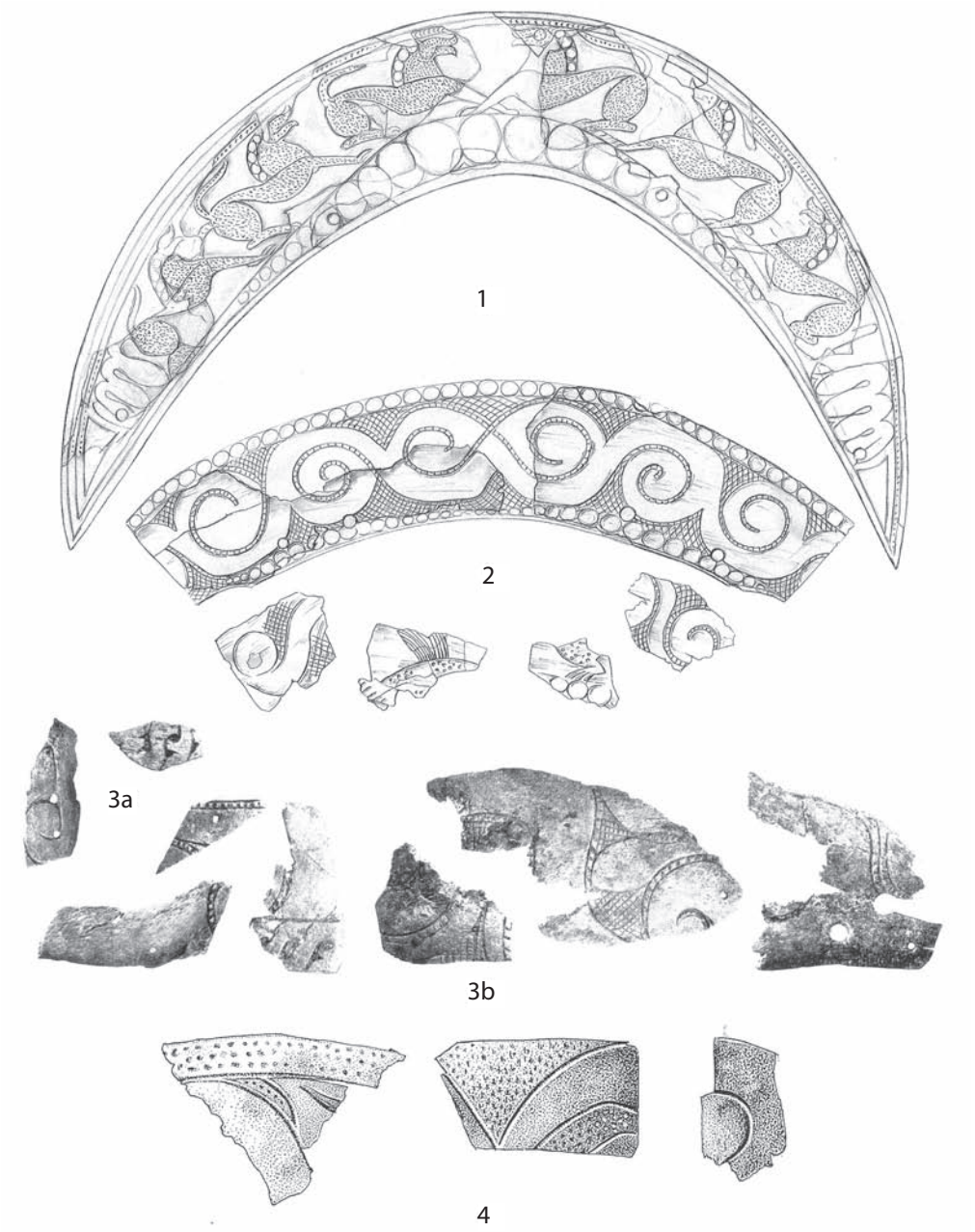

73. kép Kora avar kori díszített csont nyeregveretek. 1–2: Zamárdi-Rétiföldek, 34. és 455b sír (Bárdos – Garam 2011, Taf. 4, Taf. 53 után); 3–4: Káptalantóti-Bodók (Bakay 1972, XXXIV–XXXVI. t. után)

síregyüttesek alapján e leletkör készítői kifejezetten innovatív ornamentikát alkalmaztak, amely azonban az egyes minták terén nem azonos a késő avar korival. Emiatt csak az ornamentikus trend megléte, nem pedig a látszólag szűkebb korszakokra jellemző mintatípusok azonossága teremt kapcsolatot a középső és késő avar kor között. Emellett a „közép avar kori" tegezdíszeken megjelenik egy olyan mintakör is, amelynek párhuzamait a vele egykorú övvereteken fedezhetjük fel (Tihany téri típusú szalagfonatok, *72. kép 29*): a vizuális reprezentációban szerepet játszó tárgytípusok ornamentikája tehát láthatóan hatott egymásra.

A 7. század végén (más fegyverekével együtt) nagyrészt felhagytak a faragott csontdíszes tegezek sírba tételével. Egyes mintaelemeinek párhuzamai alapján a legkésőbbiek a kölkedi típus veretei, illetve a gombosi tegezcsont, amely talán már a késő avar kor előrehaladottabb fázisába keltezhető, és – ha a hatás iránya ez – valószínűleg a késő avar kori övveretek formai hatását mutatja. Esetében azonban a formai párhuzamok időrendi szóródása felhívja a figyelmet arra, hogy amennyiben az együttes más, jó keltező értékű leleteket nem tartalmaz, egyedül a díszítőművészet jelenségei alapján lehetetlen a pontos időrendi besorolás.

A tárgytípusok Kárpát-medencei elterjedéséhez

A tegezveretek egy-egy típust alkotó példányai között olyan mérvű a rokonság, hogy – főleg a kézművesnek nagy szabadságot engedő készítési technikát és a mindenhol elérhető alapanyagot figyelembe véve – esetükben már a tárgyak azonosságáról lehet beszélni. A jelenség szembetűnő a dunapentelei és a martonvásári típusú tegezvereteknél is. A zárt típusok, illetve azonos tárgyak nagy földrajzi szóródása, intenzív kommunikációra, valószínűleg a kaganátust fenntartó struktúrák működésére utal. Jelen munka keretei között tovább nem fejleszthető felismerés,[773] azonban a kézműves termelés infrastruktúrájára, de akár a társadalmi hálózatok hatékonyságára, működésére nézve is fontos adat lehet, hogy a jó kivitelű, legalább két – a dunapentelei típus esetében azonban számos – lelőhelyről ismert típusok szinte kizárólag a Dunától nyugatra kerültek elő. Eközben a Dunától keletre egyesével különböző, gyakran igen gyatra kivitelű tegezcsontok jellemzők – ezek különben a Dunántúlra is „átterjedtek", például Győr-Téglavető-dűlő temetőben több darab is található belőlük (*74. kép*).

A tegezveretek mögött, mivel azok egy fegyveres elit tárgyi kultúrájának képezték részét, elegendő magyarázat lehetne egy szűk elit térben egymástól távol élő csoportjai közötti kapcsolattartás, illetve a közös identitást kifejező azonos tárgyi kultúra is. Összevetve azonban az övdíszek esetében tapasztalt kapcsolatrendszerekkel,[774] azonos darabjaik térben távoli felbukkanásai mögött személyek ellenőrizhetetlen-véletlenszerű mobilitása mellett – vagy inkább helyett – a késő avar kori Kárpát-medence rendkívül egységes tárgyi kultúrájának kialakításában rendszerszerűen ható tényezők: a háziipar szintje fölött működő, szakosodott műhelyek (intenzív?) munkája gyanítható. Néhány, gyengébb kidolgozottságú darab kivételével valószínű, hogy a legtöbb faragványt – nagy valószínűséggel a hordozó tárgyakkal, például tegezekkel és nyergekkel együtt – szakosodott kézművesek (műhelyek) készítették. Agancs-, illetve csonttárgyak készítésére szakosodott műhelyek széles körben ismertek a korai középkor más szakaszaiban (Kárpát-medencei germán /gepida/, majd Karoling-kori környezetben),[775] illetve időben párhuzamosan más területeken (például Meroving- és Karoling-kori Nyugat-Európa,

773 A tematikában a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával zajló kutatás első eredményeihez ld. Szenthe 2018, Szenthe 2019.

774 Ld. alább.

775 A gepida kori agancs- és csontmegmunkáló műhely nyomaihoz: Dumitrascu 1982; A Karoling-kor pannóniai csontfeldolgozásához ld. Szőke 2014, 85–86; a 9. századi késnyelek (Szőke 1982), illetve agancstégelyek (Schulze-Dörrlamm 2001) esetében ugyancsak biztos a szakosodott műhelyek léte.

Baltikum, stb.).[776] Mivel a biztosan kézművesek által készített,[777] késő avar kori színesfém öntvények (övveretek etc.) készítési helyei sem kerültek elő, megfontolandó, hogy a kézműves tevékenység direkt bizonyítékainak hiánya inkább a Kárpát-medencei kora középkor minden, vagy legalábbis a legtöbb „szakmára"[778] jellemző vonása.

A dunántúli leletanyag színvonalasabb munkái, elterjedt típusai olyan kézműves réteg létét feltételezik, amely az Alföldön ekkoriban, a közép avar korban a jelek szerint inkább ismeretlen, vagy legalábbis ritka madár volt.[779]

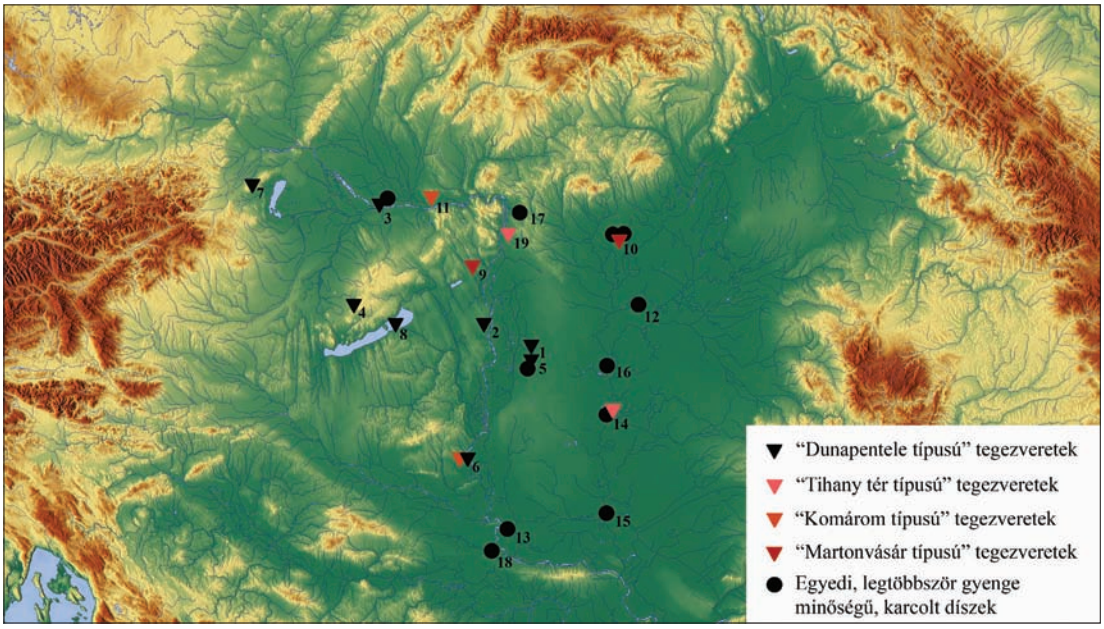

74. kép Közép avar kori díszített csont tegezszájveretek. 1: Csengőd; 2: Dunapentele; 3: Győr-Téglavető-dűlő; 4: Halimba-Belátó-domb; 5: Kiskőrös-Pohibuj, Makó-dűlő; 6: Kölked-Feketekapu B; 7: Leobersdorf; 8: Zamárdi-Rétiföldek; 9: Martonvásár-Gyermekotthon; 10: Jászapáti-Nagyállás út; 11: Komárom-Hajógyár; 12: Öcsöd; 13: Gombos (Bogojevo); 14: Szeged-Fehértó B; 15: Csóka-Tűzköves-halom (Čoka-Kremenjak); 16: Felgyő; 17: Váchartyán; 18: Valkóvár (Vukovár); 19: Budapest-Tihany tér

776 Biermann 1998, 98–101; Biermann 2008.

777 Igaz ez mind a termékek jelentős tömege, mind az azok elterjedésében megfogható rendszer, illetve a munkához szükséges szakosodás alapján: az öntvények esetében a kérdést tárgyalja Szenthe 2012b, 68–71.

778 A specializáció foka, illetve jellege ismeretlen. Valószínű, hogy a nyereg- vagy tegezvereteket ugyanaz a személy készítette, aki azt a tárgyat is, amelyre a csontfaragványokat díszként felszereltek.

779 Vesd össze ezzel a kerámiaművességben, valamint termékeik elterjedésében megmutatkozó mintázatokat: míg a korai avar kori gyorskorongolt kerámiát készítő műhelyek kivétel nélkül a Dunántúlon, illetve főleg annak déli részén voltak (ld. Vida 1999 elemzéseit), addig a 7. század végén a helyzet már változni látszik (ld. a „Duna–Tisza közi szürke kerámia típusát, ugyancsak Vida 1999). Ez után a késő avar kori sárga kerámia, mint a korszak csúcsminőségű termékének elterjedésében már a dél-dunántúli centrum mellett egy Szeged környéki is megfigyelhető (vesd össze: Bognár 2016; Vida 2015). Ld. még a csontból faragott tűtartók kapcsán, alább.

A társadalom- és kultúrtörténeti értelmezés lehetőségei

A régészeti hagyaték jellegéből fakadó mennyiségi aránytalanságokat figyelembe véve úgy tűnik, hogy az avar kor – illetve főleg a kora és közép avar kor – folyamán az egykorú tárgycsoportok, az övdíszek, illetve a tegez- és nyeregveretek díszítései egymástól direkt módon nem függő, bár természetesen közös formai bázison nyugvó halmazokat alkottak. Az övdíszek formavilágának hatása a csontfaragványokra legfeljebb egyes esetekben (mint a gombosi példány vagy a 7. században a Tihany téri típus) feltételezhető, azonban ekkor sem bizonyítható.

Eközben a közép avar kori tegezveretek gazdag növényi ornamentikájában egy új formai trend első megnyilvánulása ragadható meg, amely először a fegyveres elit (egy csoportjának?) vizuális öndefiníciójának részeként, annak tárgyi kultúrájában vált megfoghatóvá: jóval korábban, minthogy a trend elterjedt volna az övvereteken.[780] A tegezveretek növényi ornamentikája e téren csak a körülbelül egykorú kiskőrös-vágóhídi,[781] Budapest-Tihany téri[782] vagy kiskörei[783] lemezes övveretek innovatív voltával vethető össze.[784] A tárgyi kultúra szélesebb társadalmi csoportokhoz köthető rétegében ez az ornamentikus formai trend – eltérő minta- és tárgytípusokkal – csak fáziskéséssel, a késő avar kor elején terjedt el.

Az új formai trend feltűnésével a korai avar kori tegezcsontokat díszítő geometrikus laposindás minták nem tűntek el, csupán kiszorultak a keskeny, függőleges szájlemezekre. Ezeken használatuk a legkésőbbi, sírba tett tegezekig folyamatos (a közép avar kor végétől a késő avar kor elejéig, ld. a kölkedi sír függőleges tegezcsontjait). Ezen darabokkal már egykorúak az első laposindás övveretek. A laposindás minták jelenléte a Kárpát-medencei régészeti anyagban tehát a legkorábbi faragványoktól kezdve a késő avar kori övdíszekig folyamatos.

Az értelmezés külső és belső problémái

A csonttárgyak a 20. századi magyar kutatásban összekapcsolódtak az avarság „keleti", nomád eredetű csoportjainak kultúrájával.[785] A 20. század első felének főleg László Gyula nevéhez fűződő néprajzi-etnológiai tanulmányai[786] minden, az állattenyésztéssel (László által használt fogalommal „pásztorélettel") összefüggésbe hozható tárgytípust vagy technikát korabeli sztyeppei és magyar néprajzi párhuzamok közé helyeztek el, majd az avar „pásztorkultúra" közvetlen bizonyítékává tettek.[787]

780 Hasonló megállapításra először Kovrig Ilona jutott: „Az indadíszítés a csontfaragványokon a hazai avar leleteknél akkor is szerepel, ha a fémtárgyakon ugyan ebben a temetőben nem fordul elő. Sőt, az indadíszes csonttárgyaknak csak kis harmada kerül elő a griffes-indás csoport leleteivel." (Kovrig 1948, 342).

781 László 1955, VIII. T. 1.

782 3. sír, László 1941, IX. t. 23–25; Nagy 1998, Taf. 91.

783 27, 32, 34. sír, Garam 1979, 13–15, Taf. 8–9.

784 A kérdésről összefoglalóan ld. Szenthe 2015a.

785 Madaras 2004, 346–351; óvatosabban Straub 1997, 117.

786 László 1940b, László 1941b, László 1942a, László 1942b.

787 Erdélyi 1958, 65–70; Garam 1998.

A László által végzett párhuzamgyűjtések alapját a formai asszociációs módszer alkotja, amely vitathatatlan előnyt jelentett bizonyos tárgyak – mint a honfoglaló magyar nyereg,[788] vagy a tűtartók,[789] bogozók[790] – alakjának és funkciójának rekonstrukciójánál, azonban menthetetlenül tévútra vitt, amikor arra használták, hogy segítségével az egész kultúra rendszerére nézve vonjanak le következtetéseket. A módszer tarthatatlansága ellenére máig kihat a magyar régészeti kutatásra, tekintet nélkül a hatalmas időrendi hiátusra, a minden téren különböző társadalmi környezetre (a vizsgált csonttárgyak a fegyveres elit, a temetőben központi helyeken eltemetett férfiak tárgyi kultúrájának részei) és a csonttárgyak funkciójára is (fegyverzet része: tegezdísz), amelyek miatt nem hasonlíthatók össze az újkori néprajz és a kora középkori tárgyi kultúra emlékei. A csonttárgyak készítéséhez szükséges csekély technológiai specializáció, az előállításnál befektetett munka viszonylag kis mennyisége, a szükséges szerszámok egyszerűsége és az olcsó alapanyag olyan szempontok, amelyek csak a modern szemlélő értékrendjéből kiinduló dedukció útján válhattak az avar kori csontfaragványok és az újkori pásztorművészet közötti hasonlóság alapjává. Mivel mind a négy a tárgyak kézzelfogható, materiális és technikai jellemzőit írja le, az egyezésük révén létrejövő felületes hasonlóság semmiféle adattal sem szolgál a létrehozó kultúrák mint szellemi létezők közötti viszonyra nézve. A „pásztorfaragás" a 19. század végén, újkori társadalmi jelenség meghatározására teremtett fogalom.[791] Definíciója szerint a magyar néprajz pásztorfaragásai a paraszti társadalomban gazdasági és kulturális alapon részben elkülönülő, specializálódó életmódú csoport által készített tárgyak, amelyek a népművészet jellegzetes, bár az egészen belül csak részben elkülöníthető halmazát alkotják. Bennük, mint a népművészetben általában, a társadalmi elit által használt formakincsnek csak bizonyos része jelenik meg (az is stilisztikai torzító tükrön keresztül, rendszerint kronológiai csúszással), miközben készítőjük kézügyességétől, kreativitásától függően a tárgyak külalakja nagymértékben esetleges, és létrejöttükben, elterjedésük jellegzetességeiben jelentős földrajzi és időrendi különbségek tapasztalhatók.[792]

Az avar kori csontfaragványok rekonstruálható társadalmi és kulturális keretei, földrajzi és időrendi elterjedésének jellemzői semmiben sem egyeznek a leírt néprajzi fogaloméval.

a) Szemben az arisztokratikus művészet egyes elemeit megkésve és hosszú ideig alkalmazó népművészettel, a közép avar kori tegezveretek a fentiek fényében a díszítőművészet különösen innovatív rétegéhez kötődnek.

b) A tegezvereteket szinte minden esetben veretes öves, fegyveres férfiak – gyakran lovas – sírjaiban találták meg. A csontveretes tegezek tehát – legalábbis a régészeti kultúra fényében – éppen egy fegyveres elit tárgyi kultúrájának képezték részét.

c) Az avar kori, ezen belül a késő avar kori csontfaragványok díszítése nem esetleges: amennyire az a kis esetszámból megítélhető, többségük jól körülhatárolható, zárt, azonos mintákat ismétlő típusokba sorolható. Az egyes típusok széles földrajzi szóródása alapján a tárgyak vagy használóik Kárpát-medencén belüli mobilitása figyelemre méltó volt, amely az utóbbiak

788 László 1943.

789 László 1940b.

790 László 1942a.

791 Ld. a „pásztorművészet", „pásztorfaragás" címszavakat, Ortutay 1981, 212–215.

792 Hofer 1981, 212–215.

legtöbb esetben jól megalapozottan feltételezhető, kiemelt társadalmi státuszával párosulva kizárja a „pásztorfaragás" jellegű tárgyi kultúrával való azonosítást.

d) Ahogyan a díszítés nem esetleges az előző szakaszban említett két tárgycsoport esetében, úgy az egyes darabok minősége sem az. Főleg a tegezcsontok esetében szembetűnő, hogy egyes esetektől eltekintve a faragás minősége, a minta részleteinek kidolgozása és a darabok méretezése is egyenletes.

e) A faragott csonttárgyak előfordulásai egyes temetőkben – ahol ilyen irányú következtetések levonását a sírszám megengedi – gyakran kumulálódnak, míg máshol teljesen hiányoznak.[793] Tehát egyes közösségekről sírleleteik alapján elmondható, hogy másoknál inkább használtak (temettek el) faragott díszű csonttárgyakat. E sejthető preferencia eredetének kutatása – éppen a felszínes megközelítés esetén is szemet szúró regionális csoportosulások hiányában – részletekbe menő esettanulmányok sorából felépülő, összehasonlító elemzéseket követel. A faragott csonttárgyak előfordulása és síron, illetve temetőn belüli környezete egy lehet a sok szál közül, amelyet az avar társadalomtörténet jövőbeli kutatása felvehet.

Az eredet kérdései: kulturális kapcsolatrendszer

Mind a veretes szájú tegezek, mind pedig a csontveretes nyergek kulturális kapcsolatrendszere Közép- és Belső-Ázsia, illetsve általában az eurázsiai sztyeppe felé mutat. A tegezek esetében Mala Pereščepino hasonló rendszerű, aranyveretes tegezszáján[794] kívül csontveretes, a Kárpát-medencei faragványokhoz nagyon hasonló példányokat ismerek Džartepéről[795] (*75. kép 1*, szogd városias környezetből szórványként), Mešoko lelőhelyről[796] (*75. kép 2*, Észak-Kaukázus, temetkezésből) és Brušjany IV. temető, 2. kurgánból[797] (Közép-Volga-vidék). Az utóbbi az öcsödi és csókai tegezveretek jó párhuzama. Egy ujbati kurgánból (Minusinski-medence, Altaj-vidék)[798] egy egyszerűbb, geometrikus indás és geometrikus díszű tegez maradt fenn. A tárgytípus mintái közül egyelőre a sztyeppén is hiányoznak a nyeregveretekéhez hasonló alak- vagy jelenetábrázolások. Emiatt valószínűleg nem véletlen, hogy a Kárpát-medencei tegezeken szórványosan feltűnő, egyetlen ilyen kompozíciótípus – az antitetikus madárpáron alapuló minta – a Kárpát-medencében egyéb tárgyakon gyakori volt,[799] minden ismert párhuzama alapján biztosan a mediterrán ornamentikából került a tegezszáj vereteire.

A két zamárdi és a káptalantóti nyeregveret legközelebbi formai párhuzamai ugyancsak Belső-Ázsiában (*76. kép*)[800] és az Észak-Kaukázusban[801] kerültek napvilágra. Ezek ornamentális

793 Garam 1998, 119.

794 Werner 1984, 28–30, Taf. 14.

795 Berdimuradov – Samibayev 1999, Ris. 113.

796 Ditler 1995, 236, Tab. XXXVIII.

797 Bagautdinov et al. 1998, 87, Tab. LXXI, 11–12.

798 Stark 2008, Abb. 72.

799 Préselt övvereteken gyűjtésüket ld. Fancsalszky 2007, 47. t.

800 Párhuzamokat összegyűjti Kubarev 2005, 125–127, reprodukálja Stark 2008, Abb. 98. Stilizált indás, egyetlen levéllel díszített lemezeket ld. még Kirjušin et al. 1999, Ris. 6.

801 Čirjurt, Magomedov 1983, Ris. 27, 19–24.

jellegükkel jó analógiái a Kárpát-medenceieknek. A töredékek alapján a káptalantóti faragvány mintája (*73. kép 3–4*) részleteiben is azonos volt a belső-ázsiai párhuzamokra jellemző félpalmettás laposinda-mintákkal. A fentiek fényében meglepő lehetne, hogy a Kárpát-medencei darabok éppen azokban a dunántúli temetőkben bukkannak fel, amelyek tárgyi kultúrájában különben erős késő antik és nyugati (Meroving) hatás jellemző. E látszólagos ellentétre a temetőket használó népességben jelen lévő avar (sztyeppei, nomád) elemek hangsúlyos jelenléte szolgálhat magyarázattal.[802]

1

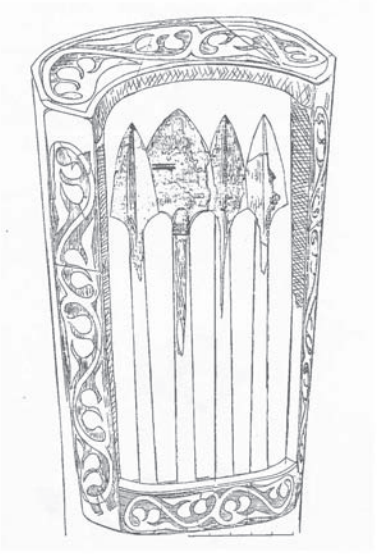

2

75. kép Az avar csont tegezdíszek közép-ázsiai analógiái. 1: Džartepe, településrétegből (Berdimuradov – Samibayev 1999, Ris. 113); 2: Mesoko (temetkezés, Észak-Kaukázus) (Ditler 1995, 236, Tab. XXXVIII után)

Bárhonnan eredeztethető is a tárgytípus, rajta több, helyi környezetből kiválóan levezethető formai elem is megjelenik. A zamárdi 455/b sír veretén látható, virágkehelyszerűen szétnyíló szájú állatfejek (*73. kép 1*) már az európai környezet hatásáról árulkodnak. Térben és régészeti összefüggésben legközelebbi, pontos párhuzamuk a kölkedi B temető 85. sír nagy csatjának testén látható, antitetikus állatalakok feje.[803] A zamárdi nyeregveret szembeforduló lovainak kereszteződő lába ugyanennek a csatnak az állatpárján is ebben a formában jelenik meg.

802 Vida 2008, 15–16.

803 Kiss 2001, Taf. II, 1, 4.

Ugyanakkor a fejtípus jellemző a csat kulturális környezetét alkotó Meroving-kori stílusban.[804] A minden párhuzama alapján sztyeppei eredetű tárgytípus esetében tehát érdekes kettősség, hogy míg az ábrázolt növényi minták a tegezekéhez hasonlóan teljes mértékben megfeleltethetők a türk párhuzamoknak, az alakos ábrázolások a helyi környezet hatását mutatják. Ez a modell összecseng a nagyszentmiklósi kincs 2. korsóján látható képciklus létrejöttére tett magyarázatkísérlettel:[805] az alapvetően anikónikus avar (sztyeppei) művészetben a kép ott jelent meg, ahol az egy ikónikus – képekben gondolkozni tudó – művészeti rendszerrel találkozott. A sztyeppei leletanyag képei következésképpen inkább a közép-ázsiai és kínai civilizáció képi világából és tematikájából merítettek, az avar kori Kárpát-medencében pedig döntően a korabeli Nyugat-Európán és bizánci Mediterráneumon keresztül közvetített ikonográfia megjelenése várható.

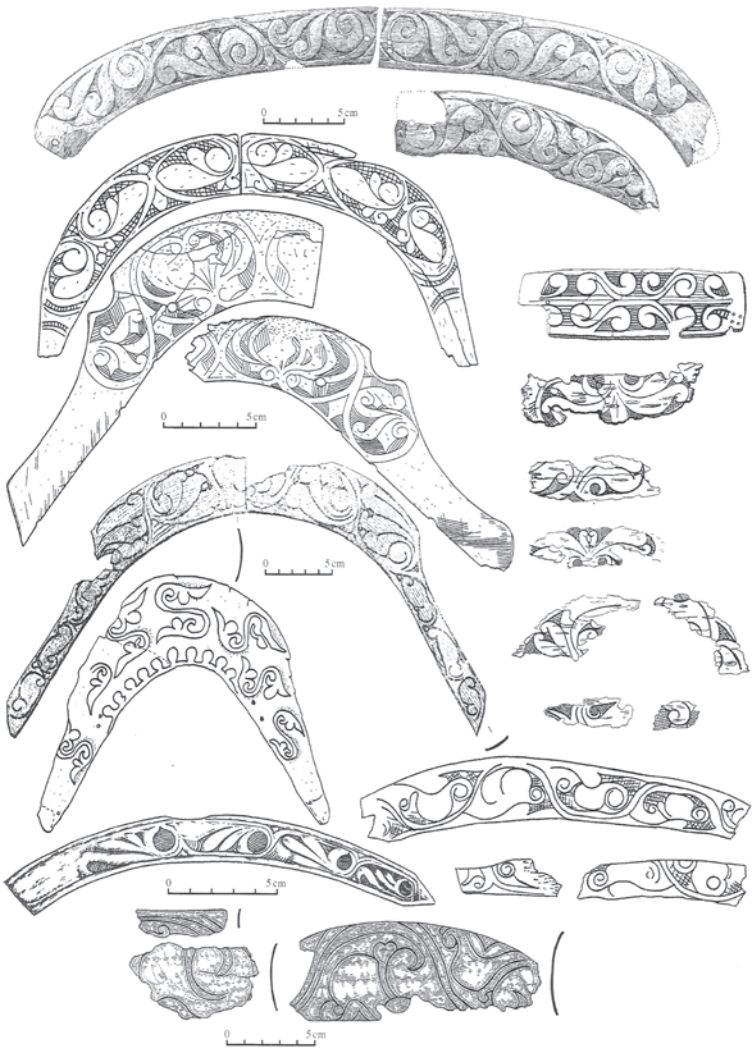

76. kép Türk nyergek csontdíszei (Altáj-vidék, 7. sz.) (Stark 2008, Abb. 72 után)

804 Aufleger 1997, például Taf. 12, poncolt díszű bronzcsatokon.

805 Bollók 2014.

Eközben, míg a korai avar tárgyi kultúra öveit és ékszereit néhány kivételtől eltekintve szinte teljes egészében az európai és bizánci-mediterrán formakincs uralta,[806] a tegezekre és nyergekre ugyanaz alig fejtett ki hatást. A bizánci eredetű képtípus hiánya a tegezeken látszólag amellett szól, hogy az „avar" kultúra hordozói számára – legalább a 7. század folyamán – a tárgy és a rajta megjelenő díszítés egyetlen egységet alkotott, a díszítés nem absztrahálódott önálló létezőként. A hordozó tárgy és a díszítés direkt kapcsolata tehette lehetővé, hogy azokon a tárgytípusokon, amelyeknek nem volt megfelelője a bizánci, illetve európai kultúrában, hosszú ideig fennmaradtak a sztyeppéről hozott vizuális elemek. E direkt kapcsolat a tárgy és díszítése között először a 7. század második felében, a „közép avar korban" látszik oldódni, amikor a korszak tegezveretein és bizonyos övveretein már alapvetően Kárpát-medencei típusokat létrehozó, burjánzó növényi ornamentika jelent meg.

A késő avar kori ornamentális díszítőművészet 7. századi gyökereiről és kulturális összetevőiről

Egyéb tárgycsoportok között a tegez- és nyeregveretekre is érvényes tehát az a megállapítás, hogy rajtuk a Kárpát-medencét, illetve az avarokat ért kulturális hatások nyomai sajátos, helyre és időszakra jellemző elegyet alkotva jelentek meg. A zamárdi állatalakos nyeregveret mellett a tegezveretek egy része is reflektált a korabeli környezet egyéb hordozóin (övvereteken) megjelenő mintatípusokra, amelyeknek jelentős része késő antik, mediterrán-bizánci forrásokból táplálkozott. Mégis, e korai avar kortól készülő csontfaragványok a tárgyi kultúra azon rétegét alkotják, amelyben sajátos, számunkra más hordozón ismeretlen, a késő avar korig folyamatosan élő ornamentális ízlés, formai trend nyilvánult meg. Ez utóbbi lényege, hogy kevés elemből – kör alakra hajló, legtöbbször vaskos, illetve teljes lemezt alkotó levelekből (laposindalevelekből), valamint ezeket kiegészítő, hegyes, profilban ábrázolt levelekből és félpalmettákká összeállított kombinációikból – építkezett. Kedvelt mintái egyszerű palmetták horizontális vagy vertikális sokszorozásából, illetve az egyszerű inda geometriai transzformációkkal szakaszokra bontásából jöttek létre.

Ahogyan az avar kori esetek legközelebbi megfelelői a türk kori sztyeppe csontfaragványai, úgy valószínű, hogy a legkorábbi laposindás minták ott lehettek már a Kárpát-medencét meghódító sztyeppei népesség tárgyain is. Így kerülhettek a geometrikus laposindás, illetve laposinda-jellegű mintatípusok először a korai avar kori tegezcsontokra, valamint ezekkel valószínűleg részben egyszerre nyeregveretekre, és egyes, feljebb egyedi voltuk miatt még nem említett tárgyakra, mint a várpalotai 20. sír csontlemezeire is (*72. kép 23*). A Bóna István által fadobozkaként azonosított tárgy[807] pontkör- és geometrikus zegzugmintás veretei között egyedi palmettás lemezpárról Bóna megjegyzi, hogy a díszítésre tekintet nélkül kettévágott csontlemez két felét alkotják.[808] A látszat szerint másodlagosan felhasznált díszítés nem véletlenül állhat tehát párhuzam nélkül a csontveretes fadobozkák mediterrán-antik ízlésvilágú díszítéseinek sorában. Eredetileg hosszúkás alakja alapján benne akár egy korai avar tegez szájverete, de bármilyen, ismeretlen rendeltetésű csontfaragvány is kereshető.

806 Ld. Garam 2001 által összegyűjtött típusokat.

807 Bóna 1956, Taf. XXXVI, 3–4, Bóna 2000, 148–150.

808 Bóna 2000, 148.

A késő avar kori díszítőművészet és a 7. századi tegezcsontok ornamentikájának kapcsolatára először Fettich Nándor hívta fel a figyelmet: „Félreismerhetetlen, hogy az ilyen csontlemezek és az avar bronzöntvények indamotívumai között bizonyos különbség áll fenn. Később látni fogjuk, hogy a bronzöntvények virágzásának ideje az avarkor második fele, amikor a dunapentelei négy sír kultúrája már nem volt újdonság. A különbséget tehát nem csak a csontfaragás technikájában, hanem mélyebb okokban is kell keresnünk."[809] A laposindás-geometrikus formai trend a 7. század második felének keskeny tegezdíszítő lemezein is fennmaradt, miközben a széles toroklemezekre már ugyancsak laposindás, de a növényi jelleget inkább megőrző, változatosabb leveles (félpalmettás) inda- és palmettaváltozatok kerültek. E típusok már szoros kapcsolatban állnak a késő avar kori díszítőművészettel.

A körbe hajló levelek és a rájuk épülő két- és háromlevelű félpalmetták különböző változatai természetesen ismertek voltak a Kárpát-medence európai-mediterrán környezetében is. A leveles minták ezen esetei viszonylag számosak, kis esetszámú változatai és a hordozó tárgyak sokfélesége révén is szórványos képet mutatnak, és közöttük túlsúlyban vannak az összetett, javarészt tengelyesen szimmetrikus mintaszerkesztések.[810] Az avar kori Kárpát-medencében túlnyomóan használt, egyszerű indára szerkesztett, körbe hajló, nagy felületű leveles félpalmettát használó változat előnyben részesítésére a környező világ mintakincse semmiképpen sem szolgál magyarázattal. Emiatt az egyszerű, javarészt kétlevelű félpalmettákkal komponált indaszár késő avar kor folyamán is túlnyomó alkalmazása a 7. századi csontfaragványokon megnyilvánuló ízlés túlélésének eredményeként azonosítható. Ezen túl azonban a levelesinda-minta késő antik világban alkalmazott változatai megkönnyíthették a minta fennmaradását, illetve impulzusokkal szolgálhattak az egyedi esetek megformálásaihoz. Amint a munkám későbbi fejezeteiben felsorolt példák elemzései rendre rámutatnak, valószínűleg ez a kapcsolat indokolja a késő avar kori levelesinda-adaptációk sokféleségét, valamint az egyértelműen mediterrán és európai párhuzamokkal magyarázható, legtöbbször egyedi esetek számosságát. A laposindaminták, illetve egyszerű leveles-félpalmettás indaminták más mintatípusok rovására mutatkozó késő avar kori túlsúlya azonban az avar kultúra saját jellegeként, valószínűleg sztyeppei kulturális összetevőivel (hagyományaival, habitusával[811]) magyarázható. A kora avar korban jellemző, majd a közép avar időszakban marginalizálódó, keskeny díszítőpántokra szoruló, geometrizált indaminták időben utolsó Kárpát-medencei felbukkanását végül a késő avar kori tűtartók egy csoportja alkotja.[812] Ezek a minta geometrikus, az indaszár futását szétszabdaló voltával egyértelműen a 7. századi csonttárgyak ornamentális világának örökösei.

A 7. századi tárgyak elterjedése és kronológiája alapján legvalószínűbb következtetés, hogy a „laposindák" iránti előszeretet kulturális reminiszcenciaként, az avar gyűjtőnév alatt összefoglalt, betelepülő sztyeppei népesség vizuális világának hosszú időn keresztül állandó elemeként értelmezhető. E minták a Kárpát-medencében felülrétegződtek az egyéb, valószínűleg bizánci (mediterrán) és Meroving – forrásból táplálkozó ornamentális világok elemeivel, miközben állandó átértelmezés tárgyaivá váltak. Az anyaguk miatt ránk maradt csontfaragványok

809 Fettich 1936, 52; megállapítását átveszi Madaras 1990, 178–180.

810 Ld. alább a levelesinda-minták Kárpát-medencén kívüli párhuzamainak tárgyalásánál.

811 A Pierre Bourdieu-féle fogalom (Bourdieu 1990, 52–65) tartalmához ld. még a bevezető fejezetekben.

812 A tűtartókhoz ld. alább, a késő avar kori ornamentális díszű tárgytípusok sorában.

állhatnak legközelebb ahhoz a formavilághoz, amely az avarok tárgyi kultúrájának valószínűleg nagy többségét kitevő, szerves anyagból – fából, bőrből, textilből – készült részét díszítette. A nyereg- és tegezveretek, tűtartók faragványai önálló világot alkotnak, amelyet nagy szakadék választ el a 7. századi avarság nemesfém tárgyainak bizánci ízlésű díszítésétől,[813] de amelynek vizuális világa még a 8. század késő avar hagyatékának látszólag sokkal önállóbb, helyi jelleget mutató színesfém (bronz-) és kevés nemesfém tárgyaiéval sem azonos. A csonttárgyak faragványain a korai avar kortól kezdve végigvonuló „laposindás", leveles indás ornamentika az avarság ázsiai képi világának része lehetett, amely a Kárpát-medencei élet során sem merült feledésbe.

A KÉSŐ AVAR KOR ORNAMENTIKUS DÍSZŰ TÁRGYTÍPUSAI: ÁTTEKINTÉS

A késő avar kori növényi ornamentika forrásait alkotó tárgycsoportokat már megemlítettem a bevezető fejezet gondolatmenetének részeként, a csak ornamentikai szempontú elemzés előtt mégis szükséges a csoportonként elkülönített, részletes tárgyalásuk. Ennek oka, hogy a kisebb, néha jelentéktelen esetszámú tárgycsoportok az elemzés során elvesznek az övveretek tömegében, noha bizonyos esetekben – eltérő kulturális-társadalmi összefüggéseik miatt – rajtuk különös ornamentikai jellegek figyelhetők meg.

A veretes övek

Mivel az elemzett leletek döntő többségét övdíszek teszik ki, az ornamentika, illetve tárgyi kultúra társadalom- és kultúrtörténeti elemzésének lehetőségeiről szóló fejezetben[814] kiemelt példák gyakorlatilag az övdíszek köréből származnak. E munka ornamentikai elemzéseiben felsorolt példák ugyancsak szinte kizárólag ebből a forráscsoportból kerültek ki, és a kijelentések alapjául szolgáló adatbázisban, illetve statisztikai elemzésben ismét csak az erre mennyiségi alapon lehetőséget biztosító szíjvégek szerepelnek. Emiatt a veretekkel felszerelt díszövnek mint az avar férfiak ránk maradt legfontosabb személyes tárgyának kérdésköre különös jelentőséggel bír munkám számára.

A hozzávetőleg minden tizedik férfi sírjában megtalálható[815] veretes öv gyakori sírba kerülése és a készítésénél befektetett, a maximális vizuális hatás elérését célzó „esztétikai munka" mennyisége[816] alapján biztosan fontos szereppel bírt az avar kori férfitársadalom reprezentációjában.

813 Ld. a Garam 2001-ben összefoglalt leletanyagot.

814 Ld. „Az elemzés útjai" fejezetet.

815 Fancsalszky 2007, 19–20.

816 A fogalomhoz ld. Wengrow 2001; az övveretek előállításának kísérleti régészeti eszközökkel is rekonstruált kulturális hátteréhez ld. Szenthe 2012b, illetve Bíró – Szenthe 2017. Egy-egy övgarnitúra elkészítése a modellezéstől, a veretek öntésén, a nyersöntvények cizellálásán, gyakori felületkezelésén (ónozás) és a veretek egyesével, szegecsekkel történő felszerelésén át jelentős időt, több napot vett igénybe.

A változatosság azonban kevésbé vagy alig figyelhető meg a regionalitáson, sokkal inkább az egyes veretformák, motívum- és mintatípusok sokféleségén, illetve, mint az időrendi viszonyokat tárgyaló fejezetben erre kitértünk, gyors időbeli váltakozásán. A nagy variabilitás és a dinamikus változás kettőssége a tárgytípus társadalmi presztízsben betöltött fontos szerepének bizonyítéka.[817] Mivel azonban az övveretanyagban jól elkülöníthető, egykorú csoportok gyakorlatilag hiányoznak, a díszöv önmagában nem lehetett alkalmas a rendszeren belüli kulturális különbségek, illetve a kulturális eszközökkel megnyilvánuló társadalmi hierarchiák egzakt kifejezésére. Viselete „kétbites" rendszerben, van-nincs jelleggel írható le: sokkal inkább egy jogállás meglétének,[818] mint egy megszerezhető státus elérésének lehetett a jele.

Amellett, hogy a díszöv viselésének jelentősége egyértelműnek látszik, számos, az övveretek és ornamentikájuk értelmezése szempontjából fontos részletről nincs adatunk. Nem tudjuk, hogy mi volt az a jogállás (ha valóban az volt), amely lehetővé tette az öv viselését;[819] milyen életkori vagy családi (vagy egyéb társadalmi?) követelménynek kellett hozzá megfelelni; nem ismerjük egy személy és az öve közötti viszony részleteit (mennyi ideig, milyen rendszerességgel/alkalmakból hordta, hogyan cserélhette, váltogatható „divatcikk" volt-e); és azt sem, hogy milyen keretek között jutott hozzá valaki (kitől kapta, milyen alkalomból, szabadon megvehető, vagy egy tekintély által adományozott, hierarchiákat, alávetettséget ezáltal is kifejező presztízstárgy volt-e).

A díszöv a késő avar kori falusi temetők férfisírjaiba viszonylag széles körben került be: a díszövvel eltemetettekkel szemben a csoportok jelentősebb tagjai lovas temetkezésekkel, illetve fegyverekkel is megkülönböztették magukat (e személyek nagyobb jelentőségére nem csak sírjaik felszereltsége, hanem inkább sírjuknak a temetőben elfoglalt helye alapján következtethetünk). Az utóbbiak valószínűleg sokkal inkább utaltak egy személy csoportban betöltött különleges feladatára, státuszára, mint az öv, amely így minden további lépcsőfok eléréséhez szükséges előfeltételnek tűnik.[820] Az általánosan elterjedt övdísztípusok veretformáinak kialakulásában közvetlen elitkapcsolatokkal biztosan nem kell számolnunk, a formavilágukat és típusaik elterjedését, kapcsolatrendszerét meghatározó műhely-, illetve kézműves infrastruktúra azonban ismeretlen.[821] E falusi közösségek tagjai által használt veretes övek, bár nyilván

817 A stílusok problematikája kapcsán ld. fent.

818 Ezzel szemben Daim 1996, 340, státus (családfői pozíció) jelének tartja. F. Daim fontos megállapítása, hogy a női sírokban nincs olyan kategóriája a tárgyi kultúrának, amely a férfiak veretes övével mennyiségileg megfeleltethető lenne.

819 Az avar társadalom rekonstruálható jellegzetességeinek, nomád kulturális jegyeinek (ld. Szenthe 2019) tükrében leginkább egy általános, szabad jogállás fedezhető fel mögötte.

820 Úgy tűnik, hogy a késő avar temetőkben atipikus fegyvermellékletek és lovas sírok helyi vezetők egymást követő generációinak sírjaira korlátozódnak. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy időrendi fázisonként legfeljebb egy-két, központi elhelyezkedésű sír tartalmaz lovat. Ettől megkülönböztetendő a késő avar kori soros temetők legkorábbi, még 7. századra keltezhető sírcsoportjainak centrumait alkotó, lovas-fegyveres sírok problematikája. Az utóbbiak az ismeretlen, ezért fenyegető környezetben megtelepedő közösségek alapítóinak temetkezéseivel kapcsolatos kérdéskörhöz tartoznak (Theuws 2009, 286–291), illetve, mivel e csoportok megtelepülésükkor még formatív fázisban voltak (egyes temetőkhöz Szenthe 2012a, Szenthe 2014), a tagjaik és az egyes családok közötti versengés is eredményezhetett kivételesen gazdag temetkezési reprezentációt (a probléma jó összegzését ld. Innes 2000, 34–40).

821 Az előállítás rendszerének kérdéseihez ld. Szenthe 2012b.

a lokális csoportokon belüli hierarchiák kifejezésében, reprezentációjában játszották a legfontosabb szerepet, mégis komoly régiók közötti kommunikációs kapcsolatokról árulkodnak.[822] Ennek tükrében az öveket készítő kézműveseknek és/vagy az övek viselőinek számottevő mobilitásával számolhatunk. Mivel a fent jelzett, társadalmi és kulturális tényezők nem ismertek, a vándorkézműves-teória túlságosan egyszerűnek tűnik, más tárgytípusokkal (ékszerek, csonttárgyak[823]) összehasonlítva akár nagy népességkoncentrációt eredményező gyűlések (törvénykezési alkalmak, vásárok) elosztásban játszott szerepe is elképzelhető.

A helyzetet bonyolítja, hogy a szórványosan felbukkanó regionális típusok alapján valószínűsíthető, hogy az elosztási rendszernek alapvető központi meghatározottsága mellett regionális alegységei is voltak;[824] és az is, hogy a kiváló minőségű (egyedi) tárgyak láthatólag nem abban az infrastruktúrában keletkeztek, mint a falusi népesség által használt tárgyak. Ahogyan az egyedi tárgyak formailag nagyrészt függetlenek a nagy szériákban készült verettípusok stílusaitól és csoportjaitól,[825] úgy keletkezésük is inkább egy kiemelt, valószínűleg az elit környezetében dolgozó kézművesréteghez köthető.[826] Inkább az utóbbiak esetében kaphatott nagyobb szerepet a kézművesek régiók közötti, vagy akár nagy távolságokat is átívelő mobilitása, amelyet azonban már inkább az elitek közötti kapcsolatok kategóriájában kell tárgyalnunk.[827] Valószínűleg e kézművesek voltak azok, akik termékeiken keresztül az „idegen hatásokat" az avar kultúrába közvetítették. A legvalószínűbb modell szerint azonban a formák adaptációjához, bizonyos esetekben adopciójához[828] vezető helyi produkció már a szélesebb kör számára dolgozó, helyi kézművesek szintjén történt meg, az elit tárgyi kultúrájából és a térségben élő mentális tartalmakból való szelektált válogatásból származó anyag felhasználása révén.

Lószerszámveretek

Bár a késő avar kori lószerszámveretek viszonylag gyakoriak,[829] mennyiségileg eltörpülnek az övdíszek mögött, illetve növényi díszű típusaik viszonylag ritkák.

822 A verettípusok terjedésében működő Kárpát-medencei kommunikációs hálózathoz Szenthe 2018.

823 A csonttárgyak elterjedésében mutatkozó térbeli mintázatokhoz ld. alább.

824 Ezek nem azonosak Stadler 1990 vagy Fancsalszky 2007 műhelyköreivel: egyes részletek helyett sokkal inkább komplex tárgytípusok segítségével foghatók meg (ilyenekhez ld. Szenthe 2015b, illetve az ornamentikai értékelő fejezetek anyagát).

825 Ld. az I. részben a minták tárgyalásánál, illetve a korrespondenciaelemzés eredményei kapcsán.

826 Fettichhez hasonlóan (ld. Fettich 1965, a kutatástörténeti bevezetésben) központi műhelyről nyilván nem beszélhetünk.

827 Ld. Daim 2010 kategóriáit az importtárgytól az avarokhoz érkező, bizánci iskolázottságú mesteren át a helyi kézműiparig. A nagy tudású kézművesek nyilvánvalóan elitek közötti csere tárgyát képezték.

828 A két fogalom közti különbséghez ld. Pollex 2010.

829 A lószerszámveretek az 1980–90-es években rövid ideig álltak a magyar kutatás érdeklődésének homlokterében: Garam 1981, Garam 1985, Garam 1987a, Čilinská 1989, Kiss 1991, Kiss 1996, Szentpéteri 1991, Szentpéteri 1993: hosszabb szünet után Csuthy András kezdett újra foglalkozni a keltezés és a típusok kulturális kapcsolatrendszerének kérdésével (Csuthy 2012, Csuthy 2016, Csuthy 2017).

Falerák

A lószerszámveretek közül legalaposabban máig a látványos és igen változatos kialakítású falerákat elemezték.[830] A tárgy nagy méretétől függően rajtuk a díszítés általában viszonylag komplex, illetve a falera korong alakú felülete és a peremén gyakran körbefutó fríz alkotta lehetőségek függvényében forgásszimmetrikus, ezáltal természetesen különbözik az egyéb tárgytípusokat díszítő, jobbára horizontális vagy vertikális frízektől. A tárgy alakjából eredő lehetőség leginkább a különböző szirmos, rozettás falerák, illetve lószerszámveretek típusainak gyakori előfordulásában nyilvánul meg[831] (ezekkel – lévén, hogy inkább a tárgy alakját, „dizájnját" meghatározó geometrikus konstrukciók – részletesebben nem foglalkozom).[832]

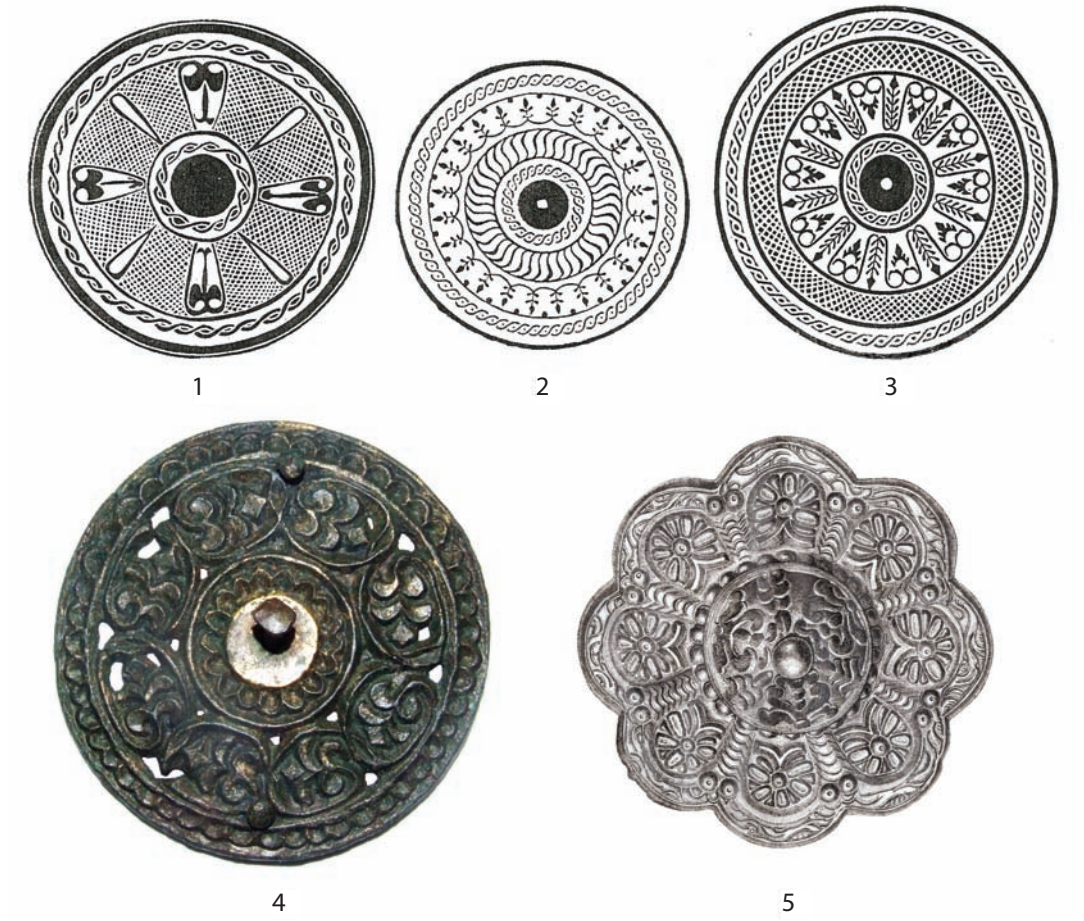

77. kép Falerák. 1: tausírozott vasfalera, Lukácsháza-Hegyalja-dűlő, 8. sír (Kiss 1996, 2. t. 29. után); 2: tausírozott vasfalera palmettákból álló horizontális frízzel (Drasenhofen/Katzelsdorf, Kiss 1996, 5. t. 1 után); 3: hasonló, váltakozó indamintával (Dunaradvány-Zsitvató/Radvan nad Dunajom, 31. sír, Kiss 1996, 4. t. 5 után); 4: Rézötvözetből öntött falera, Gyula-Lencsési út (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest); 5: Hortobágy-Árkus, 27. sír (közöletlen, Déri Múzeum Debrecen). Méretarány nélkül

830 Csuthy 2017; Kiss 1996; Trugly 2008, 103–105; Heinrich-Tamaska – Ódor 2006.

831 Ld. pl. Zamárdi-Rétiföldek nagyszámú ilyen tárgyát: Garam 2018, 268–275.

832 A szirmos lószerszámveretekhez ld. Kiss 1993.

A vasból készült, tausírozott (fémberakásos) falerák növényi díszítésű esetei két csoportra bonthatók. Az elsőt a lukácsházi[833] és a sárszentlőrinci[834] példány alkotja. Laposindaleveles palmettadíszük megfelel a lukácsházi sír időrendi helyzetének, a késő avar állatstílus használatának idejére tehető (*77. kép 1*).[835] A sárszentlőrinci falerán a palmetta laposindalevelekből álló volutakelyhéből szár nő; az arról széthajló, fürtös konstrukció (stilizált szőlőfürt, vagy inkább összetett „virág") horizontális frízbe (*77. kép 2*) vagy a riegli „váltakozó hullámzó indára"[836] (*77. kép 3*) rendezve alkotja a tausírozott falerák második, gyakoribb növényi mintatípusát.[837]

A második, növényi ornamentika szempontjából legjelentősebb, legváltozatosabb csoportot az öntött, plasztikus mintájú falerák és faleragombok képezik. Az „oroszlánfejes", illetve „öntött állatfejes"[838] falerák peremén vagy az állatfejes faleragomb kiegészítő, felületkitöltő elemeként rendszerint megjelennek hullámzó, leveles indák, amelyek a késő avar kor leggyakoribb mintatípusaként az övdíszeken is dominálnak.[839] A késő avar kori ornamentikapreferencia fényében meglepő módon a hullámzó, leveles-félpalmettás indamintákkal díszített falerák alkotják a legkisebb csoportot. A korábbi, öntött esetek között hullámzó indaszárra szerkesztett kétlevelű félpalmettás minta a hortobágy-árkusi 13a sír öntött falerájának szegélydísze (*80. kép 1*).[840] Áthajló indaszáron, kétlevelű félpalmettás díszítésű a sajópetri-hosszúréti 393. sír kis falerája,[841] illetve háromlevelű félpalmettás hullámzó indaszár fut körbe a komárom-hajógyári 101. sír kalapfaleráján:[842] itt a poncolt, sarló alakú levelek között akantuszlevelek találhatók (*80. kép 2*). A minta jellege alapján ez utóbbi tárgy a késő avar kor végi díszítőművészet körébe tartozik.

Változatos növényi ornamentikával díszített csoport az öntött vagy lemezből készült koronggból és kalapból összeállított falerák (kalapfalerák) sorozata. Az öntött lemezek, illetve a legtöbb esetben díszített kalap alapján a tárgyak viszonylag kevés alaptípusba sorolhatók be.

A gyulai falerák[843] (*77. kép 4*) körbefutó, áthajló indára szerkesztett ötlevelű palmettái azonos szerkesztésben, a késő avar kori leletanyagban különben ritka, áthajló szárral együtt vagy anélkül találhatók meg a késő avar kori II. fázisba keltezhető nagyszíjvégeken,[844] de lószerszámvereten[845] is. Keretelt mezők sorával összekapcsolt frízen a gajári leletből[846] és a hortobágy-árkusi

833 Kiss 1996, 6. kép.

834 23. sír, Heinrich-Tamaska – Ódor 2006, 159.

835 A keltezéshez röviden Kiss 1996, 111.

836 „Intermittierende Wellenranke", Riegl 1893, 124.

837 Gyűjtésüket ld. Kiss 1996, 4. t. 4–6, 5. t. 1.

838 Csuthy 2017, 3. táblázat.

839 Ld. pl. Orosháza-Bónum, „L" sír (Juhász 1995, Taf. XIV), Hortobágy-Árkus 13a sír (közöletlen), egy morvaországi eset (Dolné Orešany, Kouřil 2014, 310, kat. nr. 34) mellett Polgár-Görbető lelőhelyről (Hága et al. 2015, 168–169) váltak ilyen falerák ismertté.

840 Fotón közli Bóna 1985, 84. kép; Trugly 2008, 95. kép 3.

841 Makoldi 2011, X. T. 3.

842 Trugly 1993, Taf. IV.

843 Gyula-Lencsési út, Fettich 1928, III. t. 1–3.

844 V.1.1.6. szakasz, 8.1–8.3. típus; 5.2.1.4. szakasz, 5.1–5.2. típus.

845 Ld. Szarvas, 75. sz. lelőhely (MRT 8, 8/75).

846 Fettich 1937b, Taf. C.

27a sírból (*77. kép 5*)[847] ismerjük, ívsorral horizontális, hasított palmetta frízzé összekapcsolva pedig a tausírozott falerák fent említett gyakoribb csoportjának jellemző motívumtípusa.

Két esetben a széthajló laposinda-leveles levélpár (volutapár)[848] háromágú forgóindában (Dévényújfalu 805.[849] és 882.[850] sír) jelenik meg, három esetben pedig körbe hajló levélhorgokból álló volutakelyhű hármaslevelekből szerkesztett, hatágú, azonban indaszárral nem összekötött forgóinda-konstrukcióban (Komárom-Váradi utca 16,[851] Smolenice[852] és Münchendorf 30.[853] sír). Bácska Palánkán a négyágú, laposindás forgóinda aranyozott, sodrott keretű, egyedi tárgyon figyelhető meg (*78. kép*).[854]

78. kép Kis falera forgóindával, Bácska Palánka (MNM, Budapest)

Egyedi, csomózott, akantuszleveles és sarló alakú levelekből álló, ötlevelű hasított palmetta látható a hortobágy-árkusi 27a sír kis faleráinak gombjain (*77. kép 5*). A palmettatípus a késő avar kor második felében ezzel azonos formában található meg övvereteken és nagyszíjvégeken is (*38. kép 2, 4, 9*).[855]

Az öntött gombbal lezárt közepű lemezes falerák viszonylag gyakori csoportját alkotják azok a darabok, amelyeken a négy mezőre osztott mintateret összehurkolt indaszáron ülő indavirágok díszítik (*79. kép 1*).[856] Hasonló rendszerű, de poncolt és vésett síkmintát láthatunk a

847 Közöletlen lelet a debreceni Déri Múzeum gyűjteményében.

848 Azonos ornamens szíjvégen pl. Dévaványa-Köleshalom 66. sír (Kovrig 1975a, Fig. 7).

849 Eisner 1952, Obr. 84.

850 Eisner 1952, Obr. 92.

851 Čilinská 1982, Tab. VII

852 Turčan 1994, 79, 4. kép; Trugly 2008, 101, 96. kép 3.

853 Bachner 1985, Taf. 15

854 Garam 1981, 12. kép.

855 V.1.1.5. szakasz, 8.1–8.3. típus.

856 Kassa-Zsebes (Košice-Šebaštovce) 67. sír (Budinsky-Kricka 1991, 137); Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 108. sír (Trugly 1993, 196, Taf. XIV); Dévényújfalu (Devínska Nová Ves) 760. sír (Eisner 1952, Obr. 82); Dévényújfalu (Devínska Nová Ves) 842. sír (Eisner 1952, Obr. 86); Komárom-Váradi utca (Komárno-ul. J. Váradiho) 18. sír (Čilinská 1982, Tab. VIII); Kassa-mindszent (Valalik-Všechsvätých) 98/84. sír (Zábojník – Béreš 2016 Tab. CXVII).

komárom-hajógyári 85. sír lemezes kalapfaleráján.[857] Öntött, kerek poncokkal borított hátterű, lazán hullámzó, áthajló indaszárra szerkesztett indavirág díszíti Komárom-Hajógyár 149. sírjának falerapárját (*79. kép 2*).[858] A mintatípus az övdíszek 8. század első felére keltezhető, zárt csoportjára jellemző.[859] A komáromi falerán az indaszár külső oldaláról egymáson ülő négy–öt volutapárból álló „virágok" ágaznak le: ezek a palmetták nagyszíjvégeken is láthatók, ahol az öt–hét levelű palmettás indás darabokkal alkotják ugyanazon szíjvégtípus két díszítésváltozatát.[860] Áthajló indaszárra szerkesztett indavirágok találhatók a Zamárdi-Rétiföldek 1903. sír falerapárjának peremét szegő frízben.[861] A gyenge kivitelű minta párhuzamai számos, 8. század első felére keltezhető nagyszíjvégről ismertek.[862] Az összehurkolt indaszáron ülő indavirággal díszített gombú, lemezes faleratípus főleg a Kárpát-medence északi területein gyakori (ld. alább).

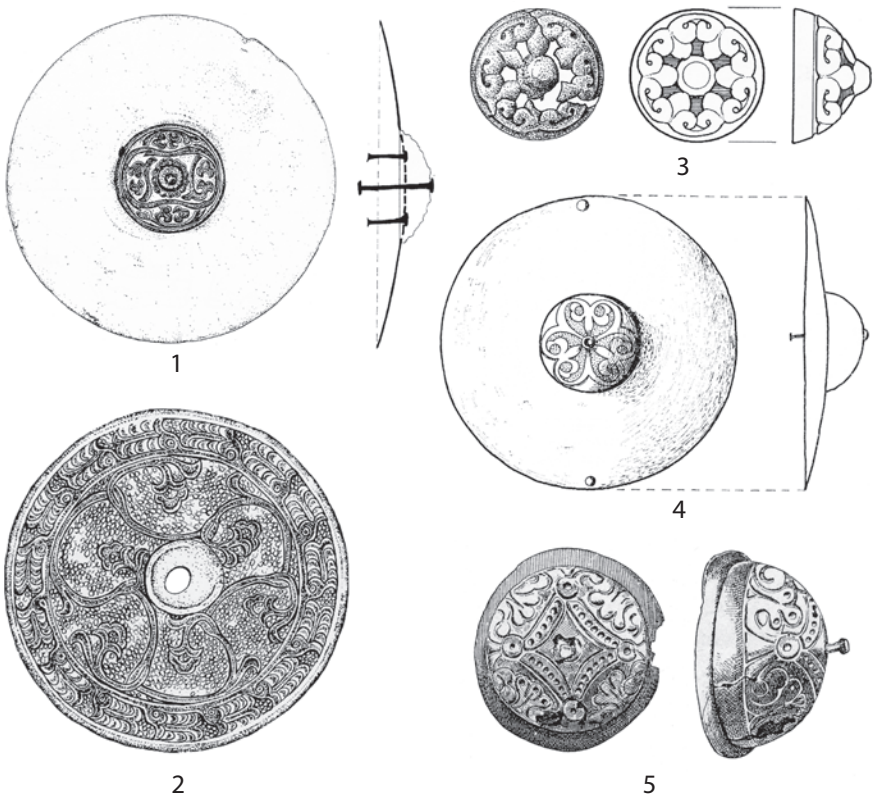

79. kép Növényi díszű kalapfalerák. 1: öntött faleragomb indafonadékkal, Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 108. sír (Trugly 1993, 196, Taf. XIV. után); 2: Ugyanott, 149. sír (Trugly 1993, 215, Taf. LII. után); 3: Hármaslevelekből álló horizontális fríz faleragombként (Pitvaros-Víztározó 51. sír, Bende 2017, 29. kép után); 4: Poncolt díszű faleragomb horizontális palmettafrízzel, Szob-Homokok-dűlő 90. sír (MNM, Budapest); 5: Szirák-Degenfeld-birtok, 39. sír (Hampel 1905, Taf. 69, 2 után);

857 A kalapfalerák kontextusában Trugly 2008, 99. kép.

858 Trugly 1993, 215, Taf. LII.

859 Ld. Garam 2006.

860 Ld. az 57. és a 60. kép 7–8 alatti palmettákat.

861 Bárdos – Garam 2014, Taf. 201.

862 Ld. V.1.3.4. szakasz, 2.1. típus.

1 2

80. kép Hullámzó indaminta falerákon. 1: Hortobágy-Árkus 13a sír (közöletlen, DM, Debrecen); 2: Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 101. sír (Trugly 1993, Taf. IV. után)

A lemezes falerák öntött gombjainak leggyakoribb típusát a horizontális frízbe rendezett hármaslevélsorból álló, áttört gombok alkotják (*79. kép 3*).[863] A típus regionális elterjedése az általában az avar településterület peremein súlyozódó,[864] díszített lószerszámveretekkel és falerákkal szemben viszonylag kiegyenlített. A hármaslevélminta lemezes faleragombon, akantuszlevelekből álló volutapárokkal, vésett kivitelben Szob-Homokok-dűlő 90. sírjából került elő (*79. kép 4*).[865] Azonos alapszerkezetű, de komplexebb, hármaslevél/heraldikus liliom köré szerkesztett összetett palmettaminták díszítenek két, pálcikaindákkal kivitelezett mintájú öntött faleragombot (*23. kép 5–6*),[866] illetve egy vésett rajzolatú akantusz-félpalmettás, lemezes kalapfalerát (*79. kép 5, 23. kép 3*).[867] Végül a zalakomári 42. sír[868] lemezes falerájának felületén olyan csomózott liliom alapú minta látható (*38. kép 14*), amelynek – természetesen a tárgy kis mérete miatt egyszerűsített formában – jó analógiái figyelhetők meg öv- és lószerszámvereten.[869]

863 Pl.: Erzsébet (Püspökszenterzsébet) szórvány (Hampel 1905, 330–331, Taf. 253); Zamárdi-Rétiföldek 2283. sír (Bárdos – Garam 2014, Taf. 236); Nemesvölgy (Edelstal) (Lobinger 2016, Taf. 6); Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 89. sír (Trugly 1987, 272, Taf. XXX), 121. sír (Trugly 1993, 203, Taf. XXVII); Dévényújfalu (Devínská Nova Ves) 530. sír (Eisner 1952, Obr. 69, 6); Sajópetri-Hosszúrét 393. sír (Makoldi 2011, X. T.).

864 Szenthe 2019, Fig. 9.

865 Kovrig 1975b, Fig. 10, 31–32.

866 Cece környéke (magángyűjtemény, közöletlen szórvány); Zalakomár-Lesvári-dűlő (Szőke 1994, 8. t.).

867 Szirák-Degenfeld-birtok 39. sír (Hampel 1905, Taf. 69, 2).

868 Négy, sugárirányban elrendezett, megegyező növényi egység között négylábú ragadozókkal: Zalakomár-Lesvári-dűlő 42 (Szőke 2002, 76, Kat. Nr. 2).

869 Ld. a liliomminták tárgyalásánál, 433–436. o.

Habár, mint láttuk, a falerák alakja és mérete bizonyos tekintetben meghatározza a minták forgásszimmetrikus jellegét, ez a tárgy alakjából fakadó különállás az övdíszekkel szemben a díszítés kisebb egységei, a növényi ornamensek és motívumok szintjén már alig figyelhető meg. A falerák ornamentikájában a kis esetszám ellenére is azonosíthatók az övveretek esetében is rekonstruálható stíluscsoportok, akkor is, ha a keltezés, illetve az időrendi egymásutániság a lószerszámok esetében kevésbé egyértelmű.

Az övveretek típusaihoz hasonlóan a falerák esetében is jellemző, hogy az esetek többsége kisebb-nagyobb darabszámú típusokba rendeződik.[870] Mégis, az ornamentikai részletekben jellegzetes különbségek figyelhetők meg. Az alkalmazott motívumok egymáshoz viszonyított aránya – a laposindák ritkábbak, az öt–hétlevelű palmetta ornamens gyakori – erősen eltér az övveretek ornamentikájának súlypontjaitól.

Lószerszámveretek és -szíjvégek

A lószerszámveretek – bizonyos minta- és motívumegyezéseken túl – minimális interferenciát mutatnak az övdíszek típusaival. A legáltalánosabb típus a négykaréjos veretforma,[871] ebből azonban kevés, és főleg a legnagyobb példányok tartalmaznak csak növényi díszítőelemeket, stilizált rügy-, illetve palmettaornamentikát. Összetettebb, florálgeometrikus palmettaornamentika csupán egyetlen, füles verettípuson található meg.[872]

Az állatfej alakú lószerszámvereteknek a bőcsi lelet kapcsán Garam Éva által elvégzett gyűjtése kisebb módosításokkal máig érvényes.[873] Az állatfej alakú veretek közül a Garam által elemzett eseteket (Bőcs, Dunacséb, Alsógellér, Mikulčice, *81. kép 1–2*)[874] akantuszleveles indaminta, a kisebb felületű komárom-hajógyárit[875] a bőcsivel azonos akantuszlevél, illetve akantusz-

81. kép Állatfej alakú lószerszámdísz, Bőcs (MNM, Budapest)

870 A problémához ld. a bevezető részben: 96. o.

871 Gyűjtésüket és értékelésüket ld. Kiss 1991. Mivel ezek nem tartoznak a növényi ornamentika tárgykörébe, esetükben jelen munka szisztematikus gyűjtést nem tartalmaz.

872 Ld. pl. Kaposvár-Toponár, Hortobágy-Árkus, gyűjtést közöl Csuthy 2012, 170.

873 Garam 1981, 36, azóta megjelent a komárom-hajógyári temető leletanyagában: Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 33. sír (Trugly 1987, 255, Taf. VII)

874 Garam 1981, 5. kép, a mikulčicei veret mintája értelmezhető reprodukción: Profantová 1992, Taf. 23, B5.

875 Trugly 1987, 255, Taf. VII.

félpalmetta díszíti. A tárgyak mind formailag, mind az alkalmazott indaminta kivitelezése alapján zárt csoportot alkotnak.

A díszítetlen, „sátortető alakú", merevcsüngős lószerszámdíszek közül csupán egyetlen példányon tudok növényi ornamentikáról: a Romonya I. temető 13. sírjából (*17. kép 28*)[876] aranyozott, vésett palmettás veret került elő. Hosszabb oldalpárján S alakú indapárból álló, hármaslevélben egyesített horizontális palmettapár látható, rövidebb oldalait a széles pajzs alakú füles lószerszámveretekről is ismert hasított palmetta díszíti. A vereten lévő horizontális palmetta és hasított palmetta a fémedények, boglárok és a lószerszámveretek (falerák) közös jellemzője, a fémedények kivételével[877] a késő avar kor második vagy kései szakaszában tipikus.

A lószerszámveretek növényi ornamentikával leggazdagabban díszített csoportjába a trapéz és széles pajzs alakú, füles veretek, illetve az ezekhez tartozó, széles U alakú szíjvégek tartoznak.[878] A trapéz alakú veretek két, kis darabszámú csoportja közül az elsőbe florálgeometrikus, csomózott, virágos palmettakonstrukciók (*82. kép 1*),[879] a másodikba pedig hasonló, de páros indaszáron alapuló szerkesztések tartoznak (*82. kép 2*).[880] (Ez egyben az egyetlen olyan lószerszámveret-típus, amelynek a stolbicai lelet révén közvetlen analógiája ismert a Kárpát-medencén kívülről.[881])

A trapéz alakú, plasztikus díszű veretekkel szemben a pajzs alakúak vésett, egyes esetekben poncolt hátterű síkmintákkal díszítettek. A Csuthy A. által a II. és IV. típusba sorolt veretek egymással szoros kapcsolatban álló, florálgeometrikus palmettaszerkesztésekkel jellemzett csoportot alkotnak. A néhány esetben előforduló, egyszerű, akantusz félpalmettás széthajló palmetták (*82. kép 3*)[882] mellett a késő avar korban atipikus módon a veretek zömét hasított palmettaszerkesztések díszítik (például Blatnicán: *82. kép 6–8*). Ezek között az ornamens jellemzően két, kifelé hajló háromlevelű félpalmettát összekötő hármas levélseprőből áll (*82. kép 4*),[883] egy esetben a csomózott hasított palmetta közéből növő száron széthajló hármaslevél palmettafát alkot (*82. kép 5*)[884] (párhuzamát ld. övgarnitúra bújtatóján a komárom-hajógyári temetőben[885], a minta alacsonyabb változata ugyancsak Keszthelyről, lószerszám szíjvégen ismert[886]). A vésett díszű, pajzs alakú veretek csoportjához végül szorosan hozzárendelhető néhány, ugyanazokból a leletegyüttesekből származó, széles U alakú, két szegeccsel a szíjra erősített szíjvég.

876 Másodlagos felhasználású tárgy férfi halott combcsontja mellől, Kiss 1977, 111, Pl. XLIV.

877 A fémedények ornamentikai különállásához ld. a stílus problémáját tárgyaló fejezetben, illetve alább.

878 Összefoglalásukat ld. Csuthy 2012.

879 Ld. Keszthely-Dobogó, Dunaradvány (Csuthy 2012, 4. ábra 1–2), illetve Hortobágy-Árkus (közöletlen).

880 Ld. Csuthy 2012, 4. ábra gyűjtését a komáromi példányokról.

881 Ld. pl. Bálint 1989, 59, Abb. 27, 1. A palmettatípus elemzéséhez később.

882 Kenyhec 100. sír, Komárom-Hajógyár 76. sír, Blatnica, rontott formában Surduk: Csuthy 2012, 3. és 5. ábra.

883 Biatorbágy-Budapark, Komárom-Hajógyár, Komárom-Hadovce, Mikulčice, ld. Csuthy 2012, 3. és 5. ábra.

884 Keszthely-Dobogó, Hampel 1905, Taf. 151, 10; Csuthy 2012, 3. ábra 3.

885 12. sír, Trugly 1987, 254, Taf. III.

886 Hampel 1905, Taf. 151, 11.

82. kép Trapéz és pajzs alakú lószerszámveretek. 1: Keszthely (MNM, Budapest); 2: Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 134. sír (Trugly 1993, Taf. XLIII után); 3: Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 76. sír (Trugly 1987, Taf. XVIII, 6 után); 4: Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 1.sír (Trugly 1987, Taf. I, 1 után); 5: Keszthely (MNM, Budapest)

A szíjvégeken a pajzs alakú veretekével megegyező hasított palmetta,[887] vagy akantusz-félpalmettákban végződő, tengelyesen szimmetrikus indapár látható.[888]

A lószerszámzatra készült,[889] szélesebb, mindig U vagy ötszög alakú szíjvégek növényi díszű eseteinek második csoportját a laposindás szíjvégek alkotják.[890] Egy kaposvári lovassírban[891] a veretes övek geometrikus laposindamintáival megegyező, rövid, rögzítőfüles szíjvéget találtak. Mintájának minden részlete azonos a geometrikus laposindás csatokéval, a késő avar kor III. fázisára keltezhető.

Forgó

A fejhámra szerelt forgótartók között csupán egyetlen növényi díszű ismert. A pitvaros-víztározói példány (*83. kép*)[892] három oldalán vésett, hármaslevelet kirajzoló vonalas minta látható. A rövidebb oldalon lévő palmetta két kis karikával lezárt végű vonalpárja a késő avar korban egyedi jelenség, a pont-vonal mintából kialakult elem lehet. Valószínű, hogy e motívum

887 Lószerszám szíjvégén: Komárno-Lodenice (Komárom-Hajógyár) 1 (Trugly 1987, 253, Taf. I).

888 Komárno (Komárom)-Hadovce 24 (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20); Komárom-Hajógyár 33. sír (Trugly 1987, 255, Taf. VII).

889 Bizonyos esetekben – nyilván a fejhám keskenyebb szíjain – a veretes övek kisszíjvégtípusai is feltűnnek lószerszámokon. Például Zamárdi-Rétiföldek 2282. és 1895. sír (Garam 2018, 270–281, Abb. 158–159).

890 Gyula, Lencsési út (Fettich 1928, III. t.); Hortobágy-Árkus, közöletlen, Déri Múzeum, Debrecen.

891 Kaposvár 33. lelőhely, Garam 1981, 6. kép 17.

892 Bende 1998, 4. kép 4.

a 9. század végi, 10. századi palmetták hasonló elemeiben fejlődött tovább (e fejlődés színtere azonban nem lehetett a Kárpát-medence a két esetet elválasztó kronológiai szakadék miatt sem; a honfoglalás kori motívum eredeztetése fényében a folyamat a Földközi-tenger medencéjében zajlott).[893]

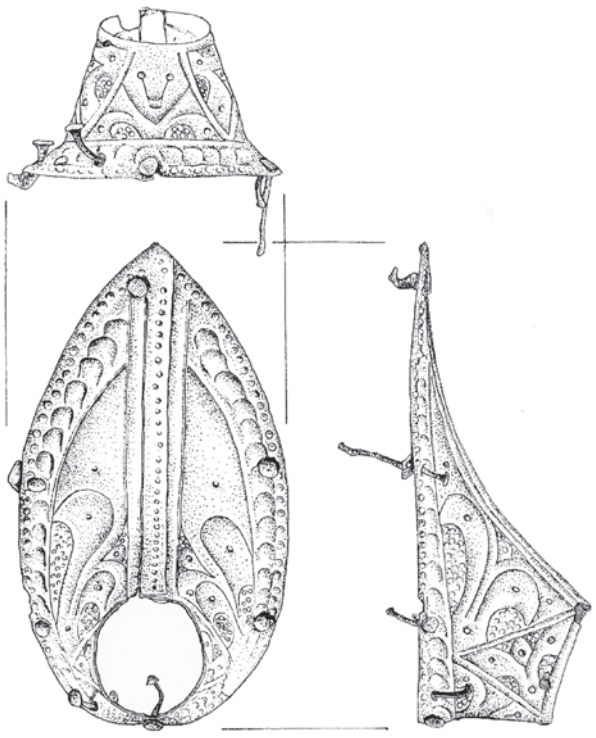

83. kép Fejhám tollforgó tartója absztrakt palmettadísszel (Bende 1998, 4. kép 4. után)

A lószerszámdíszek időrendjének és regionális csoportjainak kérdése

Sajátos jelenség, hogy a díszített lószerszámos sírokat a kutatás aránytalanul gyakran keltezi a késő avar kor végére. A pitvarosi forgós lószerszám esetében erre alapos okot ad az övgarnitúra, illetve a forgó poncolt dísze:[894] a hasonló elemeket tartalmazó készletek, díszítetlen forgótartóval, áttört, csüngős veretekkel és lemezből készült vagy préselt díszű, lemezes, hármaslevélsort formázó öntött gombos falerákkal azonban már a késő avar kor korábbi szakaszában feltűntek.[895] A „bőcsi körbe" sorolható állatfejes lószerszámveretek kései keltezésének alapja, hogy a „vésett-poncolt" díszítőművészeti stílus – vagyis a technikai fogás – megjelenését és elterjedését a 20. századi kutatás a legkésőbbi avar övverethorizont kizárólagos jellemzőjének tartotta.[896] A

893 A késő avar díszítőművészet kapcsolatához a 9–10. századi motívum/ornamentikafejlődéssel ld. a munka későbbi fejezeteiben.

894 Bende 1998, 20–204.

895 Ld. például Zamárdi, Garam 2018, Abb. 157–159.

896 Ld. Garam 1981, 39: a megállapítás a Bónai elszigetelődés-tézis (ld. a kutatástörténet szovjet-érára vonatkozó szakaszait) régészeti anyagra, részletelemzésekre való adaptációja.

második, kései keltezést támogató feltételezés az volt, hogy a közvélekedés szerint Karoling, nyugati jellegű sarkantyúk, szárnyas lándzsák, kardok kizárólag a Karoling hódítás környékén és következtében kerülhettek a Kárpát-medencébe. E történeti érvelés szerint minden ilyen sír magától értetődően 9. századi.[897] Mindkét érv elesik: a stilisztikai elemek önmagukban nem alkalmasak keltezésre,[898] a történeti argumentum pedig látványosan Bóna István bezárkózástézisének[899] a régészeti mikroelemzés szintjére átvitt adaptációja. Ezzel szemben mára bebizonyosodott, hogy a késő avar kori kaganátus korántsem szakadt el a környező világtól. Karoling jellegű tárgyak, fegyverek[900] megszerzésére pedig éppen azoknak a csoportoknak lehetett leginkább esélye, akik a lovas-fegyveres, reprezentatív temetési rítust gyakorolták.[901]

E módszertani anomáliától függetlenül a veretek régészeti alapon is többnyire a korszak második felére és végére keltezhetők. Csuthy András a füles lószerszámvereteket általában a késő avar kor J. Zábojník felosztása szerint értelmezett III. és IV. fázisára keltezi, egyes típusok, mint a plasztikus florálgeometrikus (szalagos-palmettás) díszű trapéz alakú veretek esetében azonban megengedi a késő avar kori II. fázist.[902] Rendkívül fontos Kiss Gábornak a karéjos lószerszámveretek esetében tett felismerése, amely szerint az egyes típusok és mérettartományok használatában jelentős eltérések vannak. A kisebb méretű veretek korábbiak, a nagyméretű, merevcsüngős példányok pedig a korszak második felében voltak jellemzők, míg a korszak végén a karéjos veretek mérete – a típus jelentőségvesztését mutatva – ismét csökkent.[903] A komárom-hajógyári temetőben az állatfejes falerák és az első, Garam Éva „bőcsi körébe" sorolható állatfejes lószerszámveret-típus esetei a temető középső szakaszában találhatók (103. és 109. sír), így a késő avar kor első felébe keltezhetők.[904] Emellett azonban az állatfejes lószerszámveretek – poncolt palmettás változatban – valóban használatban voltak a késő avar kor második felében is (lásd Komárom-Hajógyár 33. sírját,[905] illetve minden valószínűség szerint a Garam É. kiindulópontjául szolgáló bőcsi együttest).

A Garam Éva által minden hasonló jelenségre vonatkoztatott kései keltezés általános érvényűsége a falerák esetében sem igazolható. A tausírozott vas falerákat Kiss Gábor meggyőzően keltezte a késő avar kor második kétharmadába (a jelen dolgozatban használt időrend szerint a késő avar kori II–IV, és még talán az V. fázisra).[906] Az öntött gombbal ellátott lemezfalerák korai esetei (késő avar kori I–II. fázis) az állatfejes, illetve az indavirágos indafonadékkal

897 Ld. Garam 1981, 49.

898 Ld. a bevezető fejezetben a stílus problémájának tárgyalásában, 72–73. o.

899 Ld. 38–42. o.

900 Ezeknek Kárpát-medencei elterjedéséhez ld. Csiky 2015.

901 Ld. Szenthe 2019, illetve a kutatástörténeti bevezető vonatkozó szakaszait és a késő avar kor történeti összefoglalását.

902 Csuthy 2012, 169.

903 Kiss 1991, 436–438.

904 Trugly 2008, 37–41. t., 48. t. A sírokat a temető „MA II–SpA I" szakaszába keltezi Trugly 2008, 82. kép.

905 Keskeny pajzs alakú, pikkelymintás övveretekkel, kései, egytagú, sima, trapéz alakú testű csattal, Trugly 2008, 6. t., illetve a keltezéshez ld. 82. kép.

906 Kiss 1996.

díszített gombú darabok.[907] Csak a számos változatot alkotó, merevcsüngős, trapéz vagy széles pajzs alakú, poncolt vagy plasztikus pikkelymintás veretek keltezhetők valóban a korszak második felére és főleg annak végére,[908] azonban ezek legkorábbi típusai is először a késő avar kori II. fázis végéről, a „késő antik jellegű" ornamentikai körig mehettek vissza. A plasztikus szalagos/palmettás-virágos ornamentikával díszített példányok (Keszthely, *82. kép 1*) így nagyrészt a késő avar kori II–III. fázisban lehettek használatban.[909] Mint már felmerült, Kiss Gábor megállapításaival összhangban ugyanerre az időszakra keltezhetők a nagyméretű, karéjos, erősen díszített trapéz alakú veretek (Kaposvár-Toponár)[910] és a plasztikus díszű, öntött falerák is.[911]

A késő avar kori lószerszámveretek regionális elterjedésének kérdései

Szemben a veretes övekkel, amelyek – bár bizonyos típusaik elterjedésében azonosíthatók regionális színezetek – körülbelül egyenlő eloszlásban borítják be a Kárpát-medencei avar településterületet, a lószerszámdíszek a késő avar kori lovas temetkezési rítus elterjedésének függvényében nagyrészt elkerülik a Kárpát-medence központi területeit, és a peremterületeken, főleg a Kárpát-medence északi harmadában sűrűsödnek.[912] A szabály alól látszólag csak néhány, egyszerűbb típus, mint a karéjos lószerszámveretek, illetve a lemezes falerákat díszítő, öntött, horizontális hármaslevélfrízt ábrázoló faleragombok alkotnak kivételt.[913] E regionális sűrűsödési mintázat ellenére – bár egyes típusok, mint az indavirágos indafonatos gombú falerák felvidéki jellegzetességnek tűnnek – számos típus vagy változat elterjedésében ugyanaz a véletlenszerűség érvényesül, amely az övveretek esetében is jellemző. Az egyes típusok így az elterjedésük kereteit jelentő peremterületeken belül bárhol felbukkanhatnak. A lószerszámveretek regionális elterjedésében megfigyelhető rendszer emiatt részben a temetkezési rítus alkalmazásának regionális különbségeiből fakadó látszat lehet.

Az tehát, hogy egy-egy típus mutat-e regionális sűrűsödést a Kárpát-medence szűkebb régióiban, az ornamentika általános trendjeitől, a motívumok és mintatípusok lokális ismeretétől független tényezők eredménye. Így például az említett indavirágos-indafonatos faleragombtípus (*79. kép 1*) olyan formák használatán alapul, amelyek széles körben ismertek voltak a késő avar kultúrában (vesd össze az övveretekkel: ld. az indavirág fejezetben). Egyetlen lószerszámdísztípusra kerülésük emiatt valószínűleg nem a Kárpát-medence északi régióiban élő népesség

907 Időrendjükhöz ld. a komárom-hajógyári temetőben helyzetüket és a sírok kísérőleleteit: 103. sír, ld. a 904. jegyzetet.

908 Csuthy 2012.

909 Csuthy 2012, 169.

910 Ld. a kaposvár-toponári síregyüttes áttört, „koszorús"-palmettás pajzs alakú övvereteinek (Szimonova 1997, VII. t. 8–11) pontos analógiáját a 8. század első felére keltezett smderlji leletben (Petrinec 2009, 172–173, a keltezéshez Daim 2000, 124–125). Ezzel szemben ezeket Csuthy a karéjos veretek továbbfejlődésének tartja, mivel véleménye szerint „szétesett" a karéjos díszítés: Csuthy 2012, 170. Megállapításának problémája, hogy hasonló belső fejlődésekre nincs példa a késő avar kori tárgyi kultúrában.

911 Az utóbbiakhoz ld. a zamárdi leletkombinációkat: Garam 2018, Abb. 157–159.

912 Elterjedési térképpel ld. Szenthe 2019, Fig. 9.

913 Ld. Kiss 1991, illetve a faleragombokhoz feljebb.

kulturális attitűdjének, minta- vagy motívumpreferenciáinak következménye, hanem inkább a tárgyak előállításának és a késztárgyak sokféle módon lehetséges, társadalmi meghatározottságú terjesztésének (csoportok közötti kapcsolatoknak) ma ismeretlen jellegzetességeiből fakad. Az adott faleragombon látható mintatípus regionalitása tehát a kultúra jelenségeivel nem közvetlenül összefüggő, társadalmi és kommunikációs tényezők eredménye. Ilyen tényező lehetett a mintázást végző kézműves véletlenszerűen – pl. egyéni tehetsége alapján – vagy az avar kaganátus kommunikációs hálózatának függvényében alakuló kapcsolatrendszere, amelyet esetleg egy szervezett, területi elven működő munkamegosztás, vagy regionális alapon szerveződő hatalmi struktúrák (is) befolyásolhattak. Jelen munka kereteit azonban az ilyen mélységű, regionális különbségek mögé való betekintés szétfeszítené. Ezek alapvetően a késő avar kori hatalmi hálózat regionális egységeinek (?), illetve regionális, társadalmi és gazdasági alapjainak kérdéskörével függnek össze. Mivel egyéb tárgytípusok más, illetve tágabb térbeli szóródást mutatnak, e „regionális csoport" – valójában egyetlen, regionális elterjedésű tárgytípus – valós jelentősége csak más tárgytípusok összefüggései közé helyezve értékelhető.

A lószerszám díszeinek jelentősége a késő avar kori ornamentika elemzésében

Mivel a díszes lószerszámok szinte minden esetben veretes öves férfisírokat kísérnek,[914] könnyen levonható az a következtetés, hogy a díszített lószerszám társadalmi presztízst közvetített. Ennek fényében kiemelt jelentőséggel bír, hogy a lószerszámdísztípusok időrendi változásainak dinamikája különbözik az övdíszekétől. Egy-egy lószerszámdísztípus különböző időrendi csoportokba sorolt övgarnitúrákkal járt együtt,[915] illetve a lószerszámdíszek típusai egyes ékszertípusokhoz, például a fülbevalókhoz[916] hasonlóan hosszabb időn keresztül is használatban voltak.[917]

A késő avar kor második felében, illetve a korszak végén a lószerszám mint ornamentikahordozó médium a jelek szerint felértékelődött.[918] A veretek aranyozása, a látványos díszítőelemek, az egy időszakban egyszerre használt típusok számának növekedése a lószerszámzat társadalmi reprezentációban betöltött fontos helyét tükrözi. Megfogalmazható, hogy ekkoriban a lószerszám, illetve végső soron a mobilitás legfontosabb eszköze, a ló szerepe megnőtt a társadalmi presztízst tükröző elemek sorában. Ennek alapján az általában minden téren homogénnek, illetve egy pusztuló, statikus berendezkedésű időszak példájának[919] tekintett késő avar

914 Garam 1985, 124, ld. még feljebb, a veretes övek jelentőségének tárgyalása kapcsán.

915 Ld. először, szeriációs táblázattal Garam 1985; a karéjos veretekre Kiss 1991. A problémára a karéjos lószerszámveretek kapcsán Juhász Irén mutat rá (Juhász 1993), a Kiss 1991, 438 által már széles időhatárok között javasolt keltezést (SpA I–III) tovább nyújtva a késő avar kor utolsó fázisára.

916 Ld. például Garam 1979, 79, a kiskörei késő avar kori fülbevalók gyakorlatilag egyetlen típusba tartoznak, miközben a férfiak övdíszei több trendváltáson mennek keresztül; ugyanezt állapítja meg a gyöngycsüngős, illetve a felhúzott lemezgömbös fülbevalók kapcsán Garam 1995, 263–276.

917 Ld. a pitvarosi, komáromi, bőcsi, illetve zamárdi lószerszámdíszek időrendjét.

918 Ezzel összhangban ld. Kiss 1991, 440–441: a nagyméretű, merevcsüngős karéjos lószerszámokon jellemző leginkább a karéjok közébe illesztett, növényi eredetű ornamentika.

919 Ld. a késő avar kor történeti összefoglaló elején, 38. és 105–106. o.

korban e modellt cáfolva, a reprezentáció vizuális eszköztárában komoly változások játszódtak le éppen a korszak végéhez közeledve. Ez az átalakulás a késő avar kori II. fázisig nyúló kezdetek után[920] a 8. század második felében – a késő avar kori III. fázisban – is kiteljesedhetett. Emiatt természetesen óvatlanság lenne a jelenségre történeti magyarázatot keresni, egyszerűen a Karoling hadjáratok hatására bekövetkező militarizálódás eredményének tartani azt.

Fegyverek

Az egyetlen, általam ismert, ornamentális díszű késő avar kori fegyver egy kassa-zsebesi szablya (*84. kép*),[921] amelynek keresztvasát tausírozott palmettaminta díszíti. A fegyvert ujjtámaszos, fémlemez markolatborítása is egyedivé teszi a 8. századi környezetben. A tausírozott, ötlevelű palmetták megegyeznek azokkal, amelyek a késő avar kori II. és III. fázis vas faleráin láthatók (ld. fent). A kassai, északkelet-Kárpát-medencei előkerülési hely illeszkedik a reprezentatív lószerszámok által kirajzolt elterjedési területbe.

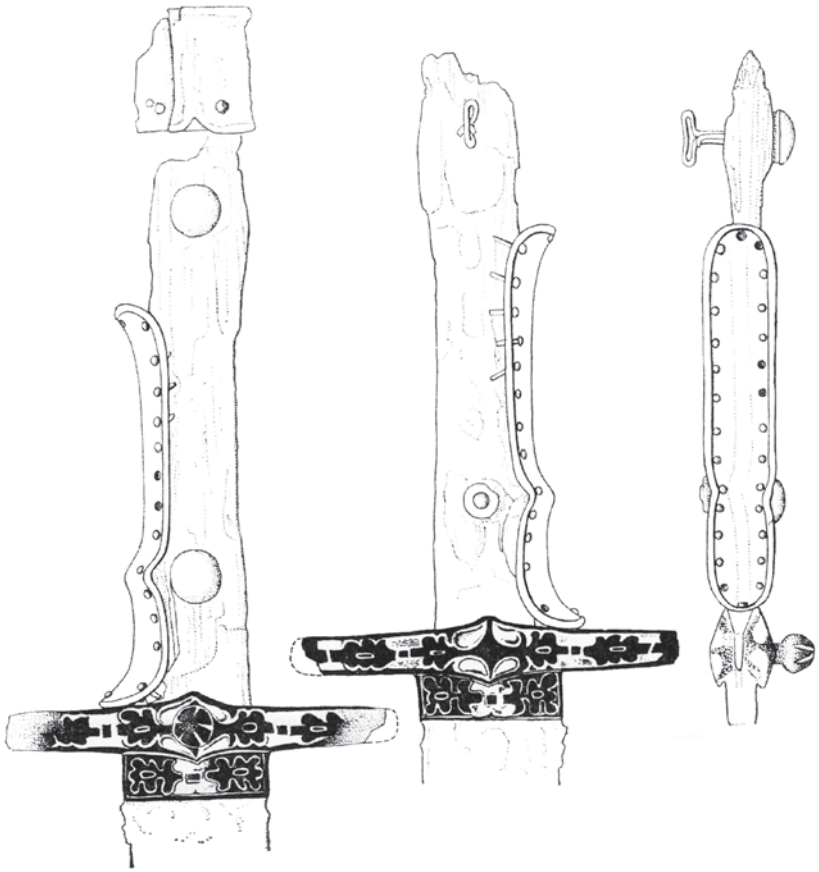

84. kép Tausírozott növényi ornamentikával díszített keresztvasú szablya, Kassa-Zsebes (Košice-Šebastovce) 94. sír (Csiky 2015, Fig. 90. után)

920 Ide keltezik a legkorábbi erősen díszített lószerszámzatokat: Csuthy 2012, 171; Kiss 1996, 111.

921 Kassa-Zsebes (Košice-Šebastovce) 94. sír (Budinský-Krička – Točik 1984; Budinský-Krička – Točik 1991, 25–26, Taf. 12, 7), később Zábojník 2009, obr. 14, 1, nagy képen Csiky 2015, Fig. 90.

A fémedények növényi ornamentikája

A fémedényekről született elemző munkákban e tárgyak nagyrészt növényi jellegű repetitív frízei általában kisebb súllyal szerepelnek az edénytípusok, formai megoldások,[922] technikai-technológiai részletek,[923] illetve az ikonográfiai és ritkán ikonológiai elemzés tárgyát képező figurális díszítés[924] mögött. A nagyszentmiklósi aranykincs Bálint Csanád monográfiája[925] és a Falko Daim[926] által vezetett projekt közleményeinek megjelenése óta vitán felül az avar tárgyi kultúra kontextusában értelmezendő.[927] Mellette a késő avar kori, ornamentális díszű fémedények alig néhány darabja említhető: csupán az adai tálkát[928] és egy közöletlen, feltehetően Fejér megyei edényfület vonhatok be az elemzésbe.[929]

E két utolsó eset rézlemezből, az adai tálka ezüstlemezből készült. Ha eltekintünk attól a torzító tényezőtől, amelyet a nagyszentmiklósi kincs edényeinek hatalmas aranytömege jelent, a négy lelet fémanyag-összetétele elég kiegyensúlyozott képet mutat: egyetlen együttes aranyedényeivel egy ezüst és egy geometrikus díszű, ugyancsak közöletlen tálkafüllel[930] együtt két leletből származó rézedény állítható szembe. Ez az összkép lehet a kis esetszám következménye, azonban szembetűnő, hogy a 7. századi ivókészletek esetében a kevesebb arany és a domináns ezüst[931] mellett sokkal kevesebb a rézötvözetből készült edény, és azok is éppen a korszak második feléről vagy végéről származnak.[932] Ha e kevés leletegyüttes alapján levonható bármilyen következtetés, akkor az elsősorban az, hogy a funerális reprezentáció jelentőségének csökkenése, illetve átalakulása után a késő avar kori sírokba már nem kerültek fémedények. A második, kevésbé triviális következtetés az, hogy a késő avar korig csökkent a nemesfém alapanyag korai avar korban még erős dominanciája.[933] Ez természetesen beleillik abba a képbe, hogy a nemesfém a késő avar korban szinte teljesen eltűnt a tárgyi kultúra más csoportjaiból is, a többféle alapanyag ezen túl azonban mégis a tárgyi kultúra hierarchizálódását, egy többfokozatú fémedény értékskála létrejöttét sugallja.

A fémedények esetében ugyanis – köszönhetően a nagyszentmiklósi kincsnek, illetve a

922 Kimerítő elemzésüket ld. Bálint 2004a, Bálint 2010b.

923 Teljes publikációt az anyagösszetétel elemzéseivel együtt ld. Bühler – Freiberger 2018.

924 László – Rácz 1977; Bollók 2014, Bálint 2004a, Bálint 2010b; Daim et al. 2015.

925 Bálint 2004a, Bálint 2010b.

926 Daim et al. 2015.

927 A különböző eredetelméletekhez ld. Bálint 2004a, 105–146.

928 Legutóbb Bálint – Garam 2016.

929 Magángyűjteményben, a tárgy képét a tulajdonos szívességéből közölhetem.

930 Dunaszentgyörgy, Kiss Csaba Kálmán közöletlen ásatása: ezúton köszönöm a feltárónak, hogy felhasználhattam a leletet.

931 Ld. Bálint 2004a, 308 összehasonlító táblázatát.

932 Egyetlen darab rézötvözet lemezből készült kehely, Szeged-Fehértó B, 41. sírból (Madaras 1995, Pl. 9).

933 Eltekintve attól is, hogy a két rézedény valószínűleg egymáshoz közel került elő (Kelet, illetve Délkelet-Dunántúl), sírba tételük, illetve elméletileg akár réz alapanyaguk is képezhet regionális jellegzetességet.

korai avar kori fémedények viszonylag gyenge, illetve egyszerű technikai hátterének[934] – az ékszereknél és más kistárgyaknál megfigyelhető, késő avar kor elejére jellemző technológiai hanyatlás[935] nem releváns. A fémedények önmagukban is bizonyítják azt a tézist, hogy a késő avar kori Kárpát-medencében jelen voltak olyan szakemberek, akiknek tudása elérte vagy akár meg is haladta a kora avar kori ötvöstárgyak készítéséhez szükséges színvonalat, csupán munkájuk korlátozódott talán a tárgyi kultúra szűkebb körére – amennyire ez a következtetés a temetkezési rítus változása után levonható –, mint a 7. századi ötvösöknek.

Bár elfogadott például az, hogy a legtöbb nagyszentmiklósi edény a Kárpát-medencében készült, egyes, késő avar kori edények abszolút és relatív időrendje,[936] valamint bizonyos darabok készítésének helye máig vitatott. Mivel a díszítőművészet jelenségei – főleg a csúcsminőségű tárgyak esetében – keltezésre és a készítés helyének megállapítására alkalmatlanok, vagy csak nagyon korlátozott mértékben alkalmasak, jelen munka csupán arra vállalkozhat, hogy a nagyszentmiklósi edényeken látható növényi minták és motívumok közül azokat, amelyeknél ez lehetséges, elhelyezze a késő avar kori egyéb tárgytípusok ornamentikájának összefüggései között.

A kutatásban a tekintetben sem uralkodik teljes konszenzus, hogy melyek azok a tényezők, amelyek a kincs edényeinek formai csoportokra osztásában – és az általában képviselt felfogás szerint keltezésében[937] – szereppel bírnak.[938] Saját, stilisztikai alapú, a késő avar kori növényi ornamentika már kialakított formai rendszerének fényében elvégzett csoportosításom Falko Daim szempontjaihoz áll közel.[939] A növényi ornamentika elemeinek, mintáinak, illetve azok stilisztikai megjelenítéseinek formai kapcsolatrendszere, valamint kombinációik alapján a kincs két nagy egységre bontható.

1. csoport (*85. kép*):

– 1.1. jelleg. Két, karéjos taggal szegélyezett, hegyes középső tagú hármaslevél: 1. sz. palack, 2. sz. palack, 8. sz. tálka

– 1.2. jelleg. Körbe hajló és hegyes, sarló alakú levélből álló, pontkörrel tagolt, illetve akantuszlevelekből és körbe hajló, húsos levélből álló félpalmetták: 8. sz. ovális tálka, 9–10. sz. csatos tálka (az utóbbi esetben indán)

– 1.3. jelleg. Háromtagú levélseprő, ívelt lécből álló bázison: 7. sz. korsó

– 1.4. jelleg. Derékszögű rombusz fríz, négyágú rozettákból, beütött közepű szemmel és két karéjos taggal szegélyezett hegyes középső tagú hármaslevéllel: 1. sz. palack, 5. sz. korsó, 6. sz. korsó

934 Ld. ezekhez Garam 1976, 143–144, Garam 1993a katalógustételei, Garam 2002, 90–97, Bálint 2004a, 310–311.

935 Szenthe 2016, Szenthe 2017.

936 Összegzi és saját keltezési javaslatot ad Bálint 2004a, 530–564.

937 Reflektál a problémára Daim – Stadler 1996, 41; Bálint 2004a, 530–531.

938 Daim – Stadler 1996, 439–440: megközelítőleg naturális indadísz (ezzel kapcsolatban megjelenő jellemző a háttér poncolása); palmetta; pálcikainda; csomózott palmetták; leveles árkádíves minta az elemzés eredménye szerint jelentőséggel bíró szempontok: Daim – Stadler 1996, 442. Velük szemben Bálint Csanád szempontokat összegző táblázata bővebb, azonban kisebb súllyal szerepelnek benne az ornamentikai elemek: Bálint 2004a, 558.

939 A szerzők a kincset három csoportra osztották, amelyből a második (7. sz. vége, 8. sz. első fele) és a harmadik (8. sz. második fele) késő avar kori: Daim – Stadler 1996, 41–42.

– 1.4.1. jelleg. Egyszerűsített változat: csak a négylevelű mustra maradt meg: 2. sz. palack
– 1.4.2. jelleg. A nyolcas tagolás levelei kerek szirmokká váltak, középen a poncolt közepű szemmel: 7. sz. korsó
– 1.5. jelleg. Palmettafa áthajló szárral, végén az 1. sz. korsón megjelenő hármaslevelek mellett a palmettáról leágazó szárak tövét átfogó ívelt szalagpánttal/csomóval: 2. sz. palack
– 1.6. jelleg. Áthajló, domborított, poncolt hátterű hullámzó inda kétlevelű félpalmettákkal: 2. sz. palack pereme
– 1.7. jelleg. Vésett, poncolt hátterű, pikkely alakú levelekkel díszített ívsor, az ívsort osztó korong alakú csomókból kiemelkedő, sarló alakú levelekkel szegélyezett hegyes közepű sziromból álló hármaslevelekkel: 6. sz. korsó
– 1.7.1. jelleg. Hasonló, azonban az ívsor pikkely alakú levelei a hármaslevelekben egyesülnek a sűrűbb, pontkörré váló csomók közötti íveken: 7. sz. korsó
– 1.8. jelleg. Domborított, poncolt hátterű, ívsort tagoló csomókon ülő hasított palmettasor, amely váltakozva hármaslevelekből és két, széthajló hármaslevél közét lezáró háromtagú levélseprőből áll: 7. sz. korsó
– 1.9. jelleg. Domborított, ívsort tagoló csomókon ülő heraldikus liliomsor, a palmettákat részben akantuszlevelek alkotják: 8. sz. tálka
– 1.10. jelleg. Komplex, áthajló indaszár, beütött közepű csomóval összefogott ötlevelű palmettákkal (a palmettatípus kiegészítő levéllel lényegében megegyezik azzal, ami hármaslevélként az 1. sz. palackon látható), sarló alakú és akantuszlevelekkel: 9–10. sz. csatos tálka, peremen és a fenék belső oldalán is
– 1.11. jelleg. Sík, felületesen vésett, poncolt hátterű akantuszleveles, félpalmettás indaornamentika: 3. sz. korsón a perem alatt, 8. sz. ovális tálkán a fül alatt
– 1.12. jelleg. Vésett, poncolt hátterű, áthajló, pikkely alakú csomóval összefogott, akantuszleveles, félpalmettás széthajló palmetta: 6. sz. korsó nyakán

2. csoport: pálcikaindás ornamentikájú edények (*86. kép*)

– 2.1. jelleg. Kis laposindalevél alakú, körbe hajló pálcikaindalevél: 13–14. sz. csésze, 15–16. sz. nyeles tálka, 19. sz. pyxis, 20. sz. tálka
– 2.2. jelleg. Nyújtott csepp alakú (pont–vessző motívummal tagolt felületű) pálcikaindalevél: 13–14. sz. csésze, 15–16. sz. nyeles tálka, 20. sz. tálka, 21. sz. tálka
– 2.3. jelleg. Háromtagú levélseprő, ívelt lécből álló bázison: 16. sz. nyeles tálka (a 7. sz. korsón lévővel azonos kivitelezésű!)
– 2.4. jelleg. Ívelt szalagpántokkal/csomókkal összefogott ívsor csomóin ülő ötlevelű palmetták, leveleik kis laposindalevelekké behajló pálcikaindalevelek, illetve nyújtott csepp alakú, pont–vessző motívummal tagolt levelek: 13–14. sz. bikafejes csésze, az edény peremén
– 2.5. jelleg. Pikkely alakú és ponccal beütött közepű csomók sorával tagolt ívsor, a csomókon váltakozó méretű, pálcikaindalevelekből összeállított hármaslevelek ülnek: 15. sz. nyeles tálka peremén
– 2.5.1. jelleg. Ugyanez, ötlevelű palmettákkal és hármaslevelekkel: 20. sz. tálka pereme
– 2.5.2. jelleg. Egyszerűsített változat, hármaslevelekkel és befelé hajló horogpárral: 21. sz. tálka feneke, a medalion peremén

– 2.6. jelleg. Pálcikainda-szegmensekből összeállított, csomózott homorú ívsor, a csomókon álló hármaslevél-konstrukciókkal: 19. sz. pyxis peremén
– 2.7. jelleg. Pont-vessző motívummal tagolt felületű pálcikainda-levelek kettős sorából álló tengelyesen szimmetrikus oszlop: 13–14. sz. bikafejes csésze, a bika orrán
– 2.8. jelleg. Pálcikaindalevelek sűrű, váltakozó sorából álló, ívelt „inda": a 13–14. sz. bikafejes csészén, a bika bajuszán; 20. sz. tálka, a medalion körül
– Pálcikaindalevelekből összeállított hármaslevelek végtelen hálója: 13–14. sz. bikafejes csészén, az állat nyakán
– 2.9. jelleg. Áthajló indaszárból kettőzött, a két szár találkozási pontjain pikkely alakú csomókkal összefogott pálcikaindaminta. Az alsó ciklus széthajló indapárjának közét ívelt bázison ülő háromtagú levélseprő zárja le: 16. sz. nyeles tálka nyele
– 2.10. jelleg. Komplex pálcikaindarács, ponccal beütött közepű kerek csomókkal összefogott geometrikus palmettarendszer: 19. sz. pyxis testén
– 2.10.1. jelleg. Hasonló, felváltva ívelt szalagcsomókkal és ponccal beütött közepű kerek csomókkal: 21. sz. csatos tálka belső, áttört medalionján, 21. sz. tálka peremén

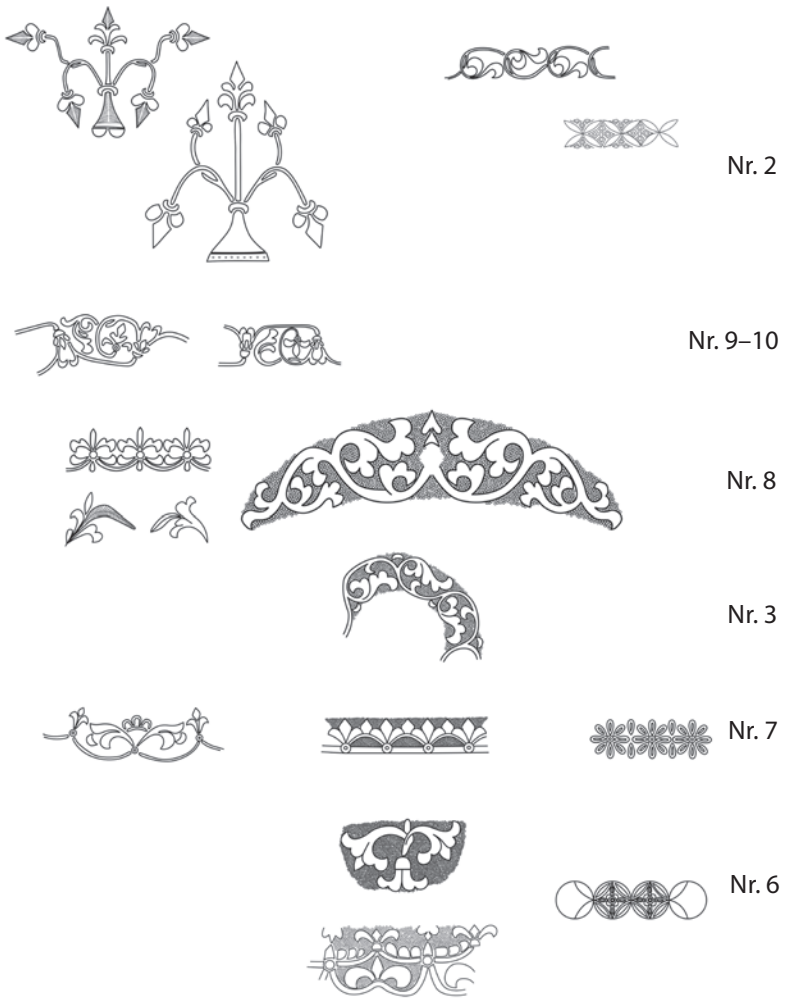

85. kép A nagyszentmiklósi kincs edényeinek növényi mintái. 1. csoport: változatos plasztikus inda- és palmettaminták, kiegészítő síkmintákkal

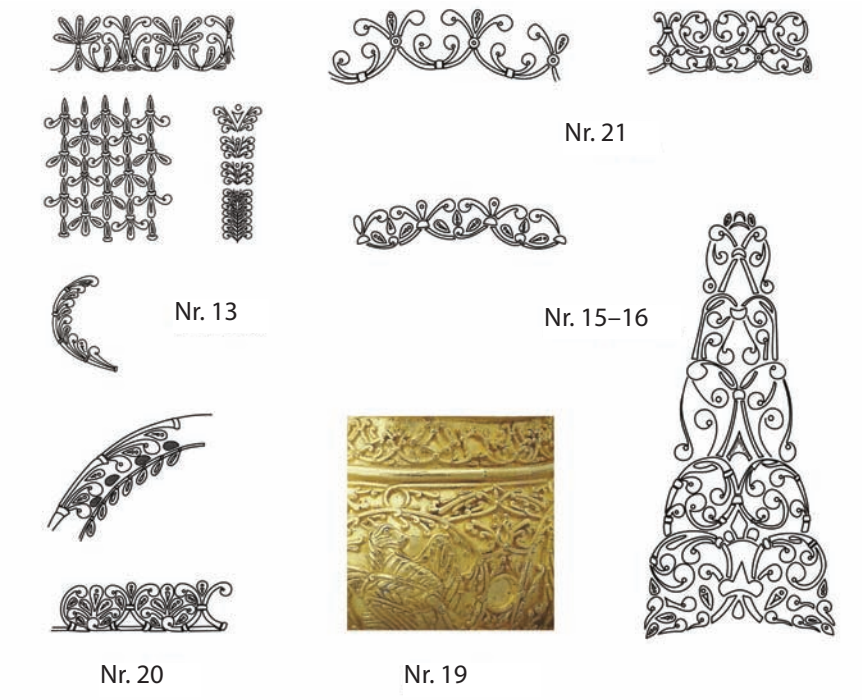

86. kép A nagyszentmiklósi kincs edényeinek növényi mintái 2: a pálcikaindás csoport

A nagyszentmiklósi kincs növényi mintái között dominálnak a horizontális frízminták, amelyeknek alapvető szerkesztése csüngő ívsor csomóin ülő palmettákon: hármasleveleken, illetve annak főleg ötlevelű palmettává kiegészített változatain alapul. Ez a mintatípus a késő avar kori ornamentikában különben gyakorlatilag ismeretlen, a jelen munkában összegyűjtött anyagban csak egy dobozboglár palástján[940] és egy kis kivágata egy széles pajzs alakú (ovális) övvereten (*178. kép*)[941] tűnik fel, míg távoli analógiái a falerákon találhatók meg.

A két csoport edényeit a rajtuk alkalmazott, szinte egyetlen esetben sem egyféle alakú és kivitelezésű ornamentikai elemek kettesével-hármasával, lazán kapcsolják össze. A csoportalkotó tényező ez esetben a motívumforma és megjelenítési stílus, egy olyan rendszerben azonban, amely az egyes mintákat is alapul veszi, az az ornamens, amely a csüngő ívsor csomóin ülő hasított palmettákon alapul, az 1. és 2. csoportot is egyesítené. A motívumformától és -stílustól elvonatkoztató megközelítés azért sem lehetetlen, illetve abszurd, mert éppolyan kicsi a valószínűsége, hogy a ritka és komplex minta egymástól függetlenül került volna a kincs szinte minden darabjára, mint az, hogy ez megtörtént a motívumok csoportjaival. A kincs edényei bizonyos jellemzők alapján sokkal inkább egy kontinuumot alkotnak, mint ahogyan azt a főként a különbségekre fókuszáló kutatás általában megállapította.

A nagyszentmiklósi kincs edényein megjelenő motívumok, minták vagy díszítőelemek közül többnek vannak párhuzamai a késő avar kori tárgyi kultúra egyéb csoportjaiban. A 2. csoport pálcikaindái (13–16., 19–21. számú edény)[942] átlagos minőségű tárgyakon ritkák, azonban ahol

940 III.2. szakasz, 1. típus, Kecel-Határdűlő, 20. sír (Cs. Sós 1958, VI. t. 9).

941 Nemesvölgy (Edelstal), 22. sír (Lobinger 2016, Taf. 17A).

942 Gschwantler 2002, 32–35, 38–42.

feltűnnek, lényegében – természetesen sokkal gyengébb minőségben – a kincs edényein is megfigyelhető formai jellegeket csoportban reprodukálják. A pálcikaindás ornamentika esetében a nagyszentmiklósi edények és az öntött réteg közötti különbség inkább mennyiségi, mint minőségi.[943]

Ezzel szemben azok a motívumformák és stiláris jellemzők, amelyek az 1. formai csoport edényeit kötik össze, az átlagos minőségű tárgyakon (nagyrészt övvereteken) nem, vagy alig jelennek meg együtt. Azok a motívumok és stílusok, amelyek az átlagos színesfém tárgyak (elsősorban övveretek) zömén jól elkülönülő stilisztikai és formai csoportokra bomlanak, a kiváló minőségű fémedényeken egy-egy tárgyra sűrítve tűnnek fel.[944]

A 2. sz. palack peremén látható áthajló indaszár legjobb párhuzamai övvereteken döntően a 8. század első feléből származnak,[945] ritkák a század második felében és végén.[946] Az edény keltezése tekintetében is sokatmondó, technikai jellegű részlet, hogy a pelta, illetve félhold alakú poncok, amelyek a medalionokban lévő állatalakok szőrét jelzik, csak egy késő avar kor első felére keltezhető,[947] szűk csoportban[948] jelennek meg.[949] Az edény figurális ábrázolásainak késő avar kori párhuzamai ugyancsak inkább a korszak első feléből származnak.[950] A 2. sz. palack testén a teret a medalionok között kitöltő, áthajló szárú palmettafa szórványos analógiái a késő avar kori II. fázisba keltezhetők.[951] A két karéjos tag közé ékelt hegyes levélből álló hármaslevél-változat, amelyik a 2. sz. palack mellett a 1. sz. palack nyakán, illetve összetett növényi fríz részeként a 8. sz. és a 9–10. sz. tálkán is látható,[952] szinte hiányzik a késő avar anyagból, szórványos analógiái a 2. palackhoz hasonlóan a tövét összefogó, ívelt szalagcsomóval vagy anélkül a késő avar kori IIb[953] és IV.[954] fázisban fordulnak elő.

A hegyes közepű, két karéjos taggal szegélyezett hármaslevél másik olvasata az az ugyancsak hegyes középső tagú levélseprő, amely bázisát összekötő ívvel a kincs 7. sz. korsóján és a 16. sz. nyeles tálkán van meg. A motívumtípus a késő avar kor végén, pajzs alakú lószerszámvereteken vésett kivitelben, akantuszleveles hasított palmettában Komárom-Hajógyár

943 Ld. az ornamentikai részletekre a Sobor-Kiskőrös csoport tárgyalásánál.

944 Ld. a tárgyi kultúra stílusainak és az elittárgyak be nem sorolhatóságának problémáját a minőségi rétegek és a belső minták kérdése kapcsán.

945 A felület kialakításában is rokon: Ordas (Hampel 1905, Bd. III, Taf. 80). Ld. V.1.3.1. szakasz, 51. kép 1–2.

946 Boglárpár palástjának frízén Szebény I, 211. sír (Garam 1975, Fig. 16).

947 Zábojník 1991, 238.

948 Aranyozott állatküzdelmi jelenetes szíjvégen ugyancsak a ragadozók szőrét ábrázolják: Dunacsúny, 127. sír (Sőtér 1895, 110). További párhuzamokat idéz: Bálint 2004, 423–424.

949 Ezzel szemben Bálint Csanád a késő avar kor végére keltezi a korsót (Bálint 2010b, 578).

950 Példákat ld. Garam 2002, 100–101, Abb. 25, A2, Abb 26, 2.

951 Lásd Zábojník 1991, Taf. 40, 13., Nr. 15005 a 248. típusban.

952 Gschwantler 2002, 26–29.

953 Összetett palmettamintás, áttört tárgyon: Kiskőrös (Heinrich-Tamaska 2005b, 248, Abb. 13), Egyházaskér (Fettich 1937b, Taf. V, 14), Sajószentpéter (Végh 1963, 15–23, Taf. III, 9); Krungl (Fettich 1937b, Taf. CI, 11), Mikulčice (Daim 2000, Abb. 46b). Ld. még Egerág (Kiss 1985, Taf. 2, 5–7); Szeged-Kundomb 38. sír (Salamon – Sebestyén 1995, Pl. 5.

954 Kiskőrös-Városalatt, 156. sír (Horváth 1935, XXXI T. 3).

1. sírjából,[955] csaton a tiszaszigeti sírleletben ismert.[956] Ezzel a palmettatípussal rokon a 6. sz. korsó peremét díszítő palmetta.[957] A típus pikkely alakú csomóval együtt jelenik meg vésve, poncolt hátterű kivitelben, öntött vereteken.[958]

A 8. sz. csésze fülének alsó felét akantuszleveles, tükrözött, palmettába olvasztott indaminta díszíti. Kiváló, bár minta tekintetében kevésbé összetett párhuzama a sokkal egyszerűbb kivitelű, a nagyszentmiklósival azonos formájú adai, aranyozott rézlemez tálkán látható.[959] A vrapi tálka fülén (*87. kép 2*)[960] a nagyszentmiklósival azonos indaminta laposindalevelekkel, illetve laposindás félpalmettákkal jelenik meg. A mintatípus a tálkák segítségével gyakorlatilag keltezhetetlen a késő avar koron belül: a kontextus Vrap esetében legkésőbb 8. század eleji, Ada esetében avar kor végi[961] keltezést jelent.[962] A jobban datálható párhuzamokon, öv- és lószerszámvereteken a félpalmettatípus széles időrendi keretek között ismert,[963] a közép[964] és késő avar korban[965] végig előforduló vésett, poncolt hátterű felszínmegmunkálási stílus pedig önmagában nem alkalmas keltezésre,[966] akkor sem, ha az öntött övveretek nagy sorozatán a késő avar kor végén vált jellemzővé.

A 7. sz. korsó növényi díszeinek avar környezetben előforduló párhuzamai ugyancsak viszonylag széles időrendi keretek között keltezhetők. A medaliont keretező hasított palmettasor volutakelyhén ülő hármas levélseprő állandósult változata – „indavirág"[967], illetve „*Blütenzier*"[968] – ugyan a teljes késő avar korban gyakori a Kárpát-medencében, a gyakorlatilag változatok nélkül ismételt motívummá szilárdult „virágtípus" az avar kultúrában azonban nem áll szerves kapcsolatban a változatos palmetták elágazásait térkitöltő szerepben takaró, egy-egy alkalommal megjelenő levélseprővel.[969] A 7. számú korsó horizontális frízbe összeillesztett hasított palmettasorának egyes esetei a késő avar kor legvégén tűnnek fel lószerszám-

955 Trugly 1987, Taf. 1.

956 Csallány 1962, Taf. XXVI.

957 Gschwantler 2002, kat. no. 6.

958 Csuthy 2012, 3. ábra 1, 4, 8.

959 Garam 2002, 20. kép, Garam 2006, Abb. 1; Bálint – Garam 2016, Abb. 4.

960 Werner 1986, Taf. 9.

961 Garam 2006, 157.

962 Az, hogy ez abszolút időrendi szempontból mit jelent, jelenleg abszolút időrendi támpont hiányában csak nagyon pontatlanul állapítható meg: ld. a bevezető részt, a késő avar kor időrendjét tárgyaló szakaszban.

963 A 8. század első feléből ld. Hortobágy-Árkus 13b sír kisszíjvégein (Szenthe 2015a). A kései párhuzamokhoz Csuthy 2012, 4. ábra, illetve a komárom-hajógyári temetőben (Trugly 1987, Taf. 1, Taf. III), a 9. sz. elejéről Blatnicán (Fettich 1937b, Taf. XCVII, 13).

964 Ld. a kiskőrös-vágóhídi IX. sír nagyszíjvégén: László 1955, VIII. t. 1, illetve jelen dolgozat „indavirágot" tárgyaló fejezetében.

965 Például Gátér 141. sír (Kada 1906, 143, keltezi Garam 2006, 154).

966 Ld. a stílus tárgyalásánál, illetve a vésett, poncolt hátterű síkminták övvereteken való alkalmazásánál.

967 Szőke 2001.

968 Daim 2000, 130.

969 Ld. az „indavirágot" tárgyaló fejezetben.

vereteken, vésett, általában poncolt hátterű mintákon[970] (e minták, illetve mintaelemek részletes tárgyalását ld. az indavirágot tárgyaló fejezetben).

Az adai tálka (*87. kép 1*)[971] a nagyszentmiklósi[972] valamint vrapi[973] (*87. kép 2*) ovális tálkához hasonló formájú. A vrapihoz képest biztosan, a nagyszentmiklósi analógiához képest valószínűleg jóval később, a legkésőbbi avar lovas temetkezések egyikében került földbe. A tálka készítésének ideje ennél fogva bizonytalan. A helyzetet nem könnyítik meg egyedi jellemzői sem. A tálka fülén lévő hurkolt szalag két végén ülő kétlevelű félpalmettákból álló ornamens félpalmettatípusa széles körben elterjedt mind a fémedényeken (ld. a nagyszentmiklósi kincs 3. sz. korsójának pereme alatt és a 8. sz. tálka fülének alsó felületén), mind az öv- és lószerszámvereteken. Bár a felületesen vésett, több, egy sort alkotó levélből álló félpalmetta – főleg a legbelső levél helyére lépő akantuszlevéllel – inkább a késő avar kor végére jellemző,[974] hasonló kompozíciók már a 7. századi, karcolt növényi díszű csonttárgyakon – tegezvereteken – is feltűntek.[975] A minta és egyes elemei tehát önmagukban nem kelteznek; az edényforma keltező értéke ugyancsak kétséges: ahogyan a minta és a motívumok, úgy a tárgyforma is használatban lehetett akár egy évszázadon keresztül a Kárpát-medencében. Természetesen az sem zárható ki, hogy maga a tárgy élt fél vagy egy évszázad hosszan.

87. kép 1: Az adai tálka (Bálint – Garam 2016, Abb. 4. után); 2: A vrapi „nomád csésze" (Werner 1986, Taf. 9. után)

970 Ld. összegyűjtve Csuthy 2012, 4. ábra.

971 Garam 2002, 20. kép, Garam 2006, Abb. 1; Bálint – Garam 2016, Abb. 4.

972 8. számú tálka, Gschwantler 2002, 26–27.

973 Werner 1986, 38, Taf. 8–9.

974 Ld. V.1.1.3. szakasz, 3. típus.

975 Ld. a csonttárgyakat tárgyaló fejezetben.

Az utolsó, vizsgálandó fém edényalkatrész egy közöletlen edényfül (*88. kép*).[976] Lelőhelye nagy valószínűséggel Fejér megye vagy a Dél-Dunántúl (Tolna, esetleg Baranya megye). A tárgy leírását itt közlöm.

Pajzs alakú edény-, illetve csészefül, a csésze fa falának kis darabjával (teljes h.: 31 mm). A fül lehajló peremű (perem m.: 3,9 mm), „pajzs alakú", a csészéhez illeszkedő vége a fal ívét követve enyhén homorú, felületén domborított mintájú, aranyozott rézötvözet lemez (h.: 25 mm, sz.: 23,4 mm). A préselt minta a tárgy csúcsa felől induló áthajló indapár, belsejébe volutakelyhen ülő hármas levélseprő, a késő avar kori díszítőművészet indavirágja hajlik. A két inda tövét szalag fogja össze. A fül mára enyhén összezsugorodott falemezre van rászegecselve. A falemezen ma átlós irányban futó párhuzamos karcolások futnak, amelyek – ha nem másodlagosan, például szakszerűtlen tisztítás során keletkeztek – lehetnek megmunkálási nyomok (reszelő/ráspoly nyomai). A nem szakszerű tisztítás a tárgy esetében nem kizárható. A fül merőlegesen illeszkedik a másik, 4,5–5,6 mm vastag falemezhez, a csésze maradványához (m.: 20 mm, sz.: 26 mm). A két lemezt a fém applikációk segítségével szegecselték egymáshoz. A csésze falának belső oldalán kettős S alakú, áttört lemezapplikációt átütő négy szeg közül az alsó kettőt az edény falába, a felső kettőt az edényfalon keresztül a fülbe ütötték. A fület ezután felülről beborították a préselt lemezzel, amelyet a lehajló peremen keresztül a fafül csészefal felőli tövébe és a pajzs alakú csúcsához közel, kétoldalt átütött két szegpárral rögzítettek. (A korábban készült fotókon jól látszik, hogy a csésze belső oldalára szegezett lemezpánt eredetileg átnyúlt a csésze pereme felett, és benyúlt a fül alá, stabilizálva a fogantyút. A gyűjtő által a tárgy rajzolásának idejére a Magyar Nemzeti Múzeumba eljuttatott tárgyon ez a részlet sajnos már hiányzott).

A szórvány csészefül kiváló analógiája a dunaszentgyörgyi avar temetőből származik.[977] A dunaszentgyörgyi edényfül láncfonatos mintája mellett a fület az edény – valószínűleg ivócsésze – belső oldalán rögzítő, lemezből kivágott, stilizált kettős S alakú inda azonos a szórvány példányéval. A dunaszentgyörgyi sír leletei a másik edényfül keltezését is a késő avar kor első felében rögzítik. Esetében emiatt szerencsés módon egy síregyüttes keltezése is megerősíti a máskülönben óvatosan kezelendő, formai analógiák alapján való datálást. A rézötvözet, átlagos-gyenge minőségű edényfül keltezése eszerint összecseng az öntött övveretekről ismert ornamentikai analógiáiéval,[978] ami alapján a rézötvözet, átlagos minőségű fémedények ornamentikája – ha hinni lehet az egyetlen esetnek – beleillik az övdíszeknél jól bizonyíthatóan létező formai trendek, stíluscsoportok kereteibe. Eszerint az elit tárgyainak legkiemelkedőbb, egyedi csoportja kivételével az övveretek esetében azonosított formai-stilisztikai csoportok – alapvetően logikus módon – valószínűleg általánosíthatók más tárgycsoportokra is.

976 A közlés jogát Csiky József tulajdonosnak köszönöm. A tárgyat dr. Kiss Etele révén ismertem meg, az első fényképekhez az ő szívessége révén jutottam: segítségét ezúton is köszönöm. A tárgyat végül dr. Vida István kollégám közbenjárása révén élőben is tanulmányozhattam, ezért is hálás köszönettel tartozom.

977 A tárgyat Kiss Csaba Kálmán ásató, feldolgozó szívességének köszönhetően ismerem.

978 Ld. V.2.2.4. szakasz, 1. típus eseteit.

88. kép Préselt, indapárral és indavirággal díszített csészefül a facsésze maradványaival (Fejér megye vagy Dél-Dunántúl, magángyűjteményben; rajz: Tarbay Anna Mária)

Tűtartók

A faragott díszű tűtartók a tárgytípus téglalap alakú keresztmetszetű, viszonylag ritka, késő avar kori változatába sorolhatók be.[979] A típusba tartozik – az alakos vagy növényi

979 1. Adorján (Nadrljan) 20. sír (Dimitriević – Kovačević – Vinski 1962, 51, Tab. XXIX, 1); 2. Alattyán-Tulát 646. sír (Kovrig 1963, Taf. XLI); 3. Érsekújvár (Nové Zámky) 418. sír (Čilinská 1973, Taf. LXII); 4. Felgyő-Ürmös tanya 177. sír (Balogh 2010, 213, 72. kép); 5. Gombos (Bogojevo) 42. sír (Dimitriević – Kovačević – Vinski 1962, 40, Sl. 18); 6. Gödöllő (MNM, közöletlen); 7. Jászapáti-Nagyállás út 204. sír (Madaras 1994, Taf. XXX); 8. Kunszállás-Fülöpjakab 21. sír

89. kép Faragott csont tűtartók. 1: Gödöllő (MNM); 2: Üllő I-Disznójárás 188. sír (MNM); 3: Pilismarót-Basaharc 76. sír (MNM, Fettich 1965, 39, Abb. 59, 22 után); 4: Pilismarót-Basaharc 130. sír (MNM, Fettich 1965, 47, Abb. 75, 7 után); 5: Alattyán-Tulát 646. sír (MNM); 6: Szeged-Fehértó B 106. sír (Madaras 1995, Pl. 19 után)

(Lezsák 2008, 54–55; Meier-Arendt 1985, Kat. Nr. XIX, 3, Abb. 69); 9. Maroslele 29. sír (Pópity 2012, 394–395, 2. és 5. ábra); 10. Mártély-Csanyi part 8. sír (Hampel – Farkas 1892, 424, G. tábla 1); 11. Pilismarót-Basaharc 76. sír (Fettich 1965, 39, Abb. 59, 22); 12. Pilismarót-Basaharc 130. sír (Fettich 1965, 47, Abb. 75, 7); 13. Szeged-Fehértó A 61 (Madaras 1995, Pl. 11); 14. Szeged-Fehértó B 106. sír (Madaras 1995, Pl. 19); 15. Szeged-Makkoserdő 242. sír (Salamon 1995, 130, Pl. 17); 16. Üllő I-Disznójárás 188. sír (Horváth 1934, 26, XV. t. 31); 17. Zsély (Želovce) 682. sír (Cilinská 1973, 155–156, Taf. CVI).

ornamentális díszű darabokon kívül sima felületű[980] vagy egyszerű geometrikus mintával (zegzugvonallal, pontkörökkel) díszítettek[981] mellett – a szarvasi rovásírásos példány[982] is.

E tűtartók ornamentikájának típusokba sorolása a kis darabszámmal párosuló nagy formai változatosság miatt értelmetlen. A faragott díszű tűtartók leggyakoribb csoportját a laposindamintákkal díszített példányok alkotják. A nyolc tűtartó közül elkülönül hat, szinte azonos példány (Mártély-Csanyi part 8. sír /*90. kép 1*/, Felgyő-Ürmös tanya 177. sír /*90. kép 2*/, Szeged-Fehértó B 106. sír /*89. kép 6*/, Pilismarót-Basaharc 76. sír /*89. kép 3*/, Pilismarót-Basaharc 130. sír /*89. kép 4*/, Üllő I – Disznójárás 188. sír /*89. kép 2*/). Az üllőit és a két pilismarótit felszínes, az inda futását bizonyos helyeken megtörő laposindaminta díszíti. Az egymáshoz térben is közeli felgyői, szegedi és mártélyi tárgyakon (*89. kép 6; 90. kép 1–2*) mélyen vésett, jól kivitelezett laposinda látható, amely a késő avar kor második felében szíjvégeken megjelenő geometrikus jellegű mintaváltozattal (közel) azonos. Az alattyáni példány (*89. kép 5*) felszínesen vésett mintáján a vésett árkok közötti felület egyszerű, hullámzó szárra szerkesztett laposindamintává áll össze. A gödöllői tűtartó minden oldala díszített (*89. kép 1*): két keskenyebb oldalán S alakú indaszakaszokká alakuló sodrott szalag, két szélesebb felületén palmettasor, illetve hullámzó inda rendszerére hasonlító, szembefordított, félpalmettába rendezett levélhorgokból álló minta látható.

A laposindamintákkal díszített tűtartócsoport mintái geometrikus rendszerűek, amelyeken a késő avar kori veretes öveken is jellemző laposindalevelek vagy laposindás félpalmetták iránya legtöbbször megtöri a növényi jellegű inda futását. A minta esetenként kisebb, kötőelem nélkül egymás mellé illesztett ornamensekből vagy motívumokból áll össze (*89. kép 2, 4–5*). Bizonyos esetekben a minta kimélyített spiráljai csak akkor alkotnak laposindamintát, ha a néző ezeket tekinti a minta hátterének (*89. kép 5*). A késő avar kori közeg absztraháló és geometrizáló látásmódjáról sokat árul el az üllői tűtartó mintája (*89. kép 2*). A tűtartó keskenyebb végén látható laposindaminta megegyezik azzal a változattal, amely főleg nagyszíjvégeken jelenik meg (*90. kép 3, 5*), azonban a növényi rendet követő, folyamatos leveles inda futását megtöri az utolsó harmad karcolt-elnagyolt mintája. A szemmel láthatóan türelmét vesztő készítő erre a szakaszra már spirálhurkok köré rendezett mintát karcolt. Látszólagos elnagyoltsága ellenére a minta geometrikus struktúrája világos. E geometrikus jellegű mintaváltozatok a laposindás mintájú övdíszek hasonló alakú, hosszúkás mintatereiben (szíjvégeken) igen ritkák (*90. kép 4, 6a*),[983] a hullámzó laposindát geometrizáló ornamens leginkább az avar kor egyéb csontfaragvá-

980 A teljesség igénye nélkül: Alattyán-Tulát 43., 147., 184., 300., 317., 362., 385., 504., 612, 638. és 657 sír (Kovrig 1963, Taf. III, XII, XV, XXII–XXIII, XXIV, XXVI, XXXIII, XXXIX–XLI); Budapest-Wekerletelep 25. sír (Nagy 1998, Taf. 51); Cikó 422. sír (Somogyi 1984, 28. t.); Győr-Téglavető dűlő 446. sír (Fettich 1943, XXIII. T, 20); Homokmégy-Halom 11. sír (Garam 1975, Fig. 3); Kiskőrös-Pohibuj-Mackó dűlő 32. és 48. sír (Török 1975, Fig. 3–4); Komárom-Hajógyár 37. sír (Trugly 1989, Taf. IX); Pilismarót-Basaharc 175 (Fettich 1965, Abb. 96, 2); Regöly 78 és szórvány (Kiss 1984, 69. és 71. t.); Szeged-Fehértó A, 150. és 335. sír (Madaras 1995, Pl. 19, 34); Szob, 105. sír (Kovrig 1975, Fig. 12); Zsély 40., 119. és 521. sír (Čilinská 1973, Taf. VIII, XXI, LXXXV).

981 A teljesség igénye nélkül: Alattyán-Tulát 164., 223., 233. és 363. sír (Kovrig 1963, Taf. XIV, XVIII–XIX, XXV); Regöly, szórvány (Kiss 1984, 64. t.); Üllő-Disznójárás I, 33. sír (Horváth 1935, XII. T.); Zsély 748. sír (Čilinská 1973, Taf. CXIX).

982 Szarvas-Grexa-téglagyár 67. sír, Juhász 2004, 19, Taf. IX.

983 Két azonos nagyszíjvégen hullámzó indára szerkesztett, ellenirányított levélhorgok: Ordas, Zagyvarékas (SS I, MNM, ld. a képeket), illetve például Keszthelyről (Hampel 1905, Taf. 153, 2), vagy a kassa-zsebesi 67. sírból (Budinský-Krička – Točik 1991, Taf. VI, 12).

90. kép Faragott csont tűtartók. 1: Mártély-Csanyi part 8. sír; 2: Felgyő-Ürmös tanya 177. sír (Balogh 2010, 213, 72. kép után); 3: Hódmezővásárhely; 4: Óföldeák; 5: Mártély, 8. sír; 6: Horgos (MNM 1, 5-6: MNM, Budapest)

nyaira jellemző (például *72. kép 7*, az utóbbiak tárgyalását ld. a tegezvereteknél). Ezekkel szemben a gödöllői tűtartó palmettamintájának párhuzamai viszonylag gyakoriak a késő avar kori övvereteken, illetve szíjvégeken is,[984] a növényi elemekkel összeolvadó, sodrott szalagmintának azonban ismét csak szórványos eseteit ismerem.[985] A sírok egyéb leletei alapján az alattyáni és a szeged-fehértói tárgy a késő avar kor első,[986] az üllői és a két pilismaróti pedig a késő avar kor

984 SS III, 54. típus, ld. Zábojník 1991, Taf. 17.

985 Nagyszíjvégen például Szeged-Fehértó A 319. sír (Madaras 1995, Pl. 33).

986 Szeged: keltezés a sír temetőben elfoglalt helye és a benne talált egytagú, téglalap alakú karikájú csattípus alapján (a csattípus párhuzamainak keltezését ld. a tiszafüredi temető 4., első késő avar fázisában, Garam 1995, 238, szeriációs táblázat, Abb. 90). Alattyán: kerek, rombusz alakú átmetszetű karikájú, gömb alakú gyöngycsüngős fülbevalóval (keltezést ld. pl. Garam 1995, Abb. 148, 36. sz., 273–274).

91. kép Faragott csont tűtartó, Maroslele 29. sír (Pópity 2012, 394–395, 2. és 5. ábra után)

második felére keltezhető.[987] Az egyetlen, adorjáni (Nadrljan), bőségszarukkal tagolt hullámzó indaszárra szerkesztett laposindával díszített tűtartó (*92. kép 4*) mintája azonos a késő avar kori övgarnitúrák használatának második időrendi szakaszában szíjvégeken látható mintaváltozatokkal.[988] Maga a tűtartó pontosabban nem keltezhető. A szeged-makkoserdői (*92. kép 7*) és a zsélyi (*92. kép 6*) tűtartó keskenyebb oldalának sodrott szalagmintája megegyezik. A szélesebb oldalak hasonló, palmettás indás növényi mintájának párhuzamai a késő avar kor első felének néhány szíjvégéről, övveretéről,[989] illetve a nagyszentmiklósi kincs edényeiről[990] ismertek. A szegedi tűtartó valószínűleg a 8. század első felére keltezhető.[991] A zsélyi darab kettős sírból került elő, mindkét sír számos, közép avar kor végére, késő avar kor első felére keltezhető lelete[992] mellett az együttes legfiatalabb darabjai a férfisír övgarnitúrájának kétlapos, rögzítőfüles, geometrikus laposindás szíjvégei, amelyek miatt legalább a sírba kerülés már a késő avar kor második felére helyezhető.[993]

987 Ovális, rombusz átmetszetű karikájú, prizmacsüngős fülbevalók: Pilismarót, Fettich 1965, Abb. 59 és 75; hiányzó csüngővel: Üllő 188. sír, Horváth 1935, 32–33.

988 Ld. V.1.5.2. szakasz típusait; a keltezéshez Zábojník 1991, Taf. 9, 37. típus.

989 Hasonló palmettás inda látható a Budapest-Csepel-Szabadkikötő lelőhelyen előkerült bújtatón (Nagy 1998, Taf. 129, 11). A késő avar kor második felére keltezhető a kiskőrös-városalatti 156. sír domborított lyukvédőjén lévő, geometrikus mintába szerkesztett palmetta (Horváth 1935, XXXI. t.). A zsélyi (Želovce) 682. sír levélseprős palmettájának (indavirág, Szőke 2001, 110–112) azonos kivitelű, ötszirmú változatát ld. pl. Perlasz (Perlez, Dimitriević – Kovačević – Vinski 1962, Tab. XXXII, 1), vagy Áporka-Ürbőpuszta 20. sír (Bóna 1957, XXXV. T., 3–4).

990 Közel azonos alakú párhuzama látható a nagyszentmiklósi 2. sz. korsó medalionjai közötti palmettákon, illetve a 9–10. sz. tálka peremfrízén (Gschwantler 2002, 16, ill. 28–29).

991 Kerek karikájú, gömb alakú gyöngycsüngős fülbevalóval (Madaras 1995, 130, Pl. 17).

992 Kerek karikájú, gömb alakú gyöngycsüngős fülbevaló, kettős háromszög alakban áttört bronzlemezből kivágott övveretek, lemezes lyukvédők.

993 Keltezését ld. 57. típus, Zábojník 1991, Taf. 18, 5.

92. kép 1: Szeged-Fehértó A 61 (Madaras 1995, Pl. 11 után); 2: Érsekújvár (Nové Zámky) 418. sír (Čilinská 1973, Taf. LXII után); 3: Gombos (Bogojevo) 42. sír (Dimitriević – Kovačević – Vinski 1962, 40, Sl. 18); 4: Adorján (Nadrljan) 20. sír (Dimitriević – Kovačević – Vinski 1962, 51, Tab. XXIX, 1); 5: Bőségszarus leveles indákkal díszített nagyszíjvég, Somodorpuszta (MNM, Budapest); 6: Zsély (Želovce) 682. sír (Cilinská 1973, 155–156, Taf. CVI); 7: Szeged-Makkoserdő 242. sír (Salamon 1995, 130, Pl. 17); 8: Ismeretlen lelőhely (MNM, Budapest); 9: Hohenberg, a csat oldalnézetben (Daim 2000, Abb. 61. után)

A késő avar kor első felében használt nagyszíjvégek egyik legelterjedtebb mintatípusa,[994] a griff-fríz látható egy tűtartón is (Kunszállás-Fülöpjakab, 21. sír).[995] Vele szemben a maroslelei nem csak a tűtartók sorában egyedi (*91. kép*). Díszítésének elemeihez a 8. század első felében gyakori nyúlalak kivételével övvereteken csak egyes esetekben találhatók ellenpárok. Az S alakokból összeállított fríz,[996] a stilizált palmettaoszlop[997] és a hármaslevél S alakú indaszakaszokon szereplő változata[998] szíjvégeken, illetve övvereteken kivételes jelenség (*92. kép 8*). A szakállas férfifejű, macskaszerű testű keveréklényhez hasonló – de vele nem azonos – alakok néhány övveret és szíjvég mellett a nagyszentmiklósi kincs 2. és 7. számú edényén láthatók.[999] A fenti ikonográfiai párhuzamok alapján javasolható keltezés a késő avar kor első fele. A maroslelei tűtartó keltezése és lelőhelye beleillik a késő avar kor első felének egyedi jelenetekkel díszített nagyszíjvégcsoportjának elterjedési területébe.[1000] Amint a szíjvégeknél, a csontfaragvány díszítésében alkalmazott egyes elemeknek is a legmagasabb szintű elitkultúrában (gyakorlatilag azonban a nagyszentmiklósi kincs edényein) találhatók meg a legközelebbi párhuzamai, illetve még inkább egy népek feletti, rendkívül széles földrajzi keretek között , elitek által használt díszítőművészetben.[1001] A direkt ikonográfiai forrás a tűtartó esetében nagy valószínűséggel a 8. század első felének avar elitkultúrája volt.[1002]

A laposindás daraboknál is zártabb, ornamentikai téren és a minta kialakításában is tökéletesen azonos darabokból álló egységet alkot a növényi díszű tűtartók utolsó formai csoportja (Érsekújvár /Nové Zámky/ 418. sír /*92. kép 2*/, Gombos /Bogojevo/ 42. sír /*92. kép 3*/, Szeged-Fehértó A 61. sír /*92. kép 1*/). A hullámzó indaszáron alkalmazott, ívenként egy-egy levélhorogból kialakított minta karcolt, háttere minden darabon azonos módon sűrű, átlós vonalakkal fedett. A mintának egyetlen avar párhuzamát ismerem – karcolás helyett poncolt, illetve vésett kivitelben –,[1003] valamint azonos formában jelenik meg a hohenbergi övcsat karikájának peremén is (*92. kép 9*).[1004] Az utolsó tűtartócsoport keltezése a leletösszefüggések alapján a teljes késő avar koron belül – azon túl, hogy a korszak első periódusánál későbbiek – tovább nem szűkíthető.[1005]

994 Számos párhuzam található nagyszíjvégeken, Fancsalszky 2007, 2–17. t.

995 Meier-Arendt 1985, Kat. Nr. XIX, 3, Abb. 69; Lezsák 2008, 55.

996 Dunaszekcső-Téglagyár 42. sír (Cs. Sós 1967, 48. ábra 1); Pilismarót-Basaharc 192. sír (Fettich 1965, Abb. 108, 5); Szeged-Sövényháza (Hampel 1905, Taf. 96, 6). Mind a késő avar kor első feléből.

997 Horgos 5. sír (Hampel 1905, Taf. 98, 3b), késő avar kor első fele.

998 Pontos analógiája nincsen: legközelebbi párhuzamok a késő avar kor első felére keltezhetőek: Dunaradvány-Zsitvató (Radvan nad Dunajom) 31. sír (Budinskỳ Krička 1956, Tab. XXX, 4–5); Romonya II 67. sír (Kiss 1977, Pl. LVI).

999 Bálint 2004a, 460–462.

1000 A bánhalmi, keceli, mártélyi és klárafalvi szíjvéget is tartalmazó csoporthoz ld. Szenthe 2013a, 151–162.

1001 Szenthe 2013a, 164–165.

1002 Pópity 2012, 404; Szenthe 2013a, 162–165.

1003 Münchendorf, 7. sír, nagyszíjvég pereme és övforgó, Bachner 1985, Taf. 5, 10–11.

1004 Daim 2000, Abb. 61.

1005 Érsekújváron kerek karikájú gyöngycsüngős fülbevaló és szirmos boglár (Čilinská 1966, Taf. LXII), Szegeden ugyancsak szirmos boglárral rombusz átmetszetű huzalból készült ovális karikájú, prizmacsüngős fülbevalópár volt (Madaras 1995, Pl. 11). Míg az első leletegyüttes inkább a késő avar kor első felére, addig a másik a korszak második felére jellemző.

A késő avar kori faragott tűtartók közös jellemzője, hogy mintájuk vagy annak legalább egyes elemei megjelennek más, késő avar kori tárgytípusokon is. A párhuzamok nagy része természetesen övdísz. A minta- és motívumtípusokban tapasztalható egyezések mellett a tűtartókon azonban legtöbbször az övvereteken atipikusnak számító változatok fordulnak elő, miközben a tűtartók díszítésének párhuzamai között fontos helyet foglalnak el a fémedények is (főleg az utóbbi tárgytípus Kárpát-medencei előfordulásainak kis darabszámához viszonyítva). Késő avar kori keltezésük ellenére a tűtartók ornamentális világát legalább ennyire fontos kapcsolat fűzi a kora és közép avar kori tegezdíszekhez. Az összetett geometriájú laposindás mintaszerkesztések a késő avar korból elenyésző számú kivételtől eltekintve már csak a tűtartókon maradtak fenn. Így például a gödöllői (*89. kép 1*) és egy pilismaróti (*89. kép 4*) tűtartón az indaszárra komponált leveles félpalmetták „visszatörtek": a minta hossztengelyére merőleges tükörtengelyre, illetve egyes esetekben még egyszer, a minta hossztengelyével párhuzamos, azonban azzal excentrikus tengelyre is tükrözöttek. Hasonlóan kedvelt fogás volt a minta és hátterének viszonyával való játék: egyes esetekben nem a hátteret mélyítették ki, hanem a minta egészét (tegezveretek: *72. kép 1, 6, 7*), kontúrjait (Alattyán, tűtartó: *89. kép 5*), vagy csak egyes elemeit faragják bele a mintatérbe (Gödöllő, a tűtartó első, indás panelje, *89. kép 1*, balra). Ugyanez a módszer figyelhető meg a türk, belső-ázsiai csontlemezeken.[1006] Az eredmény elemeire tördelt, geometrikus összhatású minta, amelynek fontos tulajdonsága a síkbeliség.

Az eredetileg a férfiak tegezein, a militáns, illetve az elit tárgyi kultúrájának környezetében alkalmazott leveles indaornamentika a 8. század folyamán, mielőtt eltűnt volna, a nők valószínűleg csekély reprezentatív szereppel bíró tűtartóira került át.[1007] Emiatt a késő avar kori ornamentikai környezetben a tűtartók esetében egy archaizmus, illetve egy sajátos „leszivárgás-effektus"[1008] is azonosíthatónak tűnik: a 7. században még magas presztízsű, absztrahált-geometrikus leveles indaornamentika a 8. századi reprezentatív tárgytípusokon erősen háttérbe szorult, fennmaradt viszont olyan kisméretű használati tárgyakon, amelyek csekély szerepet töltöttek be a társadalmi reprezentációban. A csonttárgyak nagyrészt leveles indás ornamentikájának egyesített vizsgálata emiatt kiválóan alkalmas az ornamentika használati tereinek, kulturális szerepének és szerepváltozásainak elemzésére.

A tűtartók közös ornamentikai típusba sorolható esetei közötti rokonság olyan mérvű, hogy a tegezveretekhez, illetve sok övverethez hasonlóan esetükben már a tárgyak azonosságáról lehet beszélni. Bár a kis esetszám függvényében több egyedi darab tűnik fel közöttük, a zárt típusokhoz tartozó példányok térben egymástól igen távol kerülhetnek elő. A jelenség a tűtartók karcolt leveles indás csoportja, illetve a zsélyi és szegedi, gyakorlatilag azonos tűtartó esetében is megfigyelhető.

1006 Kubarev 2005, 126, 214, 248, ábrái nyomán, Stark 2008, Abb. 97–100. Ld. fent.

1007 A tűtartók problematikájához ld. alább.

1008 „Trickle-down effect" esetében ma már nyilvánvaló, hogy a modell a tárgyi kultúrát (divatot) generáló társadalmi folyamatoknak csak egyik szegmensét teszi kézzelfoghatóvá (McCraken 1988), miközben a modern társadalmakban is számos egyéb tényező hat az ember tárgyi környezetére. Egy történeti korszak esetében – így a jelen munkában tárgyalt kora középkori környezetben – a hatások polaritása nyilvánvalóan ugyan így érvényesült. A késő avar kori ornamentika esetében az, ahogyan a stílus a „falusi temetőkben" nyugvó népesség körében figyelhető meg, és nem vagy alig fogható meg az elit, vagy az elithez közeli csoportok tárgyi kultúrája esetében (ld. a stílus kérdéskörének tárgyalásánál), az említett modelltől független hatásmechanizmusokat sejtetnek.

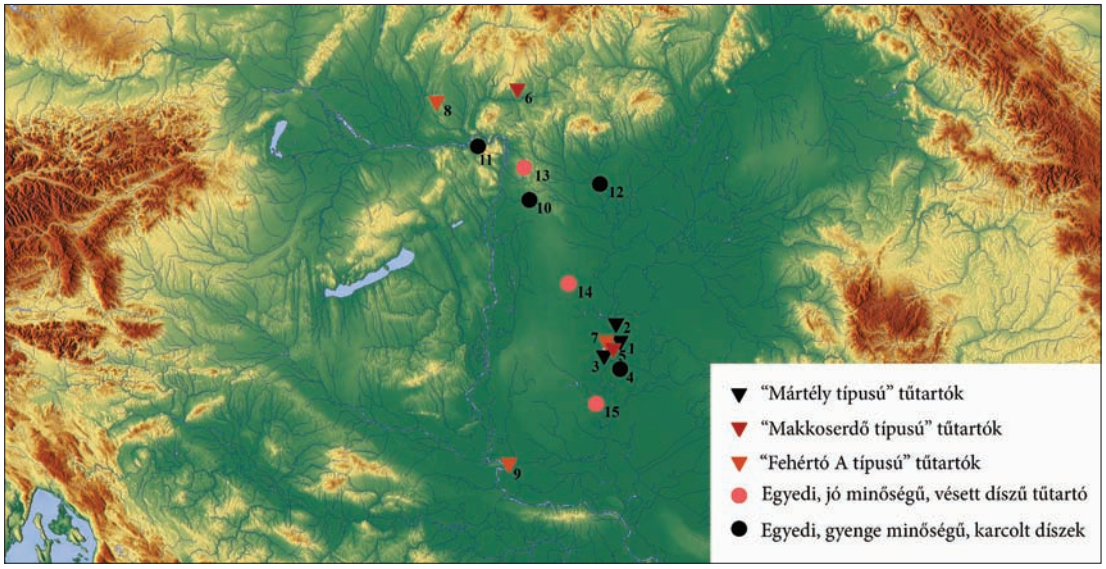

93. kép Faragott és karcolt díszű csont tűtartók elterjedése. 1: Mártély; 2: Csongrád-Felgyő; 3: Szeged-Fehértó B; 4: Maroslele; 5: Szeged-Makkoserdő; 6: Zsély (Želovce); 7: Szeged-Fehértó A; 8: Érsekújvár (Nové Zámki); 9: Gombos (Bogojevo); 10: Üllő I-Disznójárás; 11: Pilismarót-Basaharc; 12: Alattyán-Tulát; 13: Gödöllő; 14: Kunszállás-Fülöpjakab; 15: Adorján (Nadrljan)

A díszített tűtartók regionális elterjedésében (*93. kép*) sajátos alföldi fókusz figyelhető meg, amelyben Szeged környékén látszik erős csomópont. Az a tegezcsontok esetében feltűnő jelenség, hogy a sorozatban készült, technikailag azonos daraboktól gyenge minőségű, heterogén karcolatok különböztethetők meg, ez esetben is azonosítható, annyi eltéréssel, hogy a jó minőségű, egyedi példányok aránya a tegezdíszekhez képest nagyobb (a tegezcsontok között egyetlen ilyen volt csak, a különböző arányokból azonban a kis esetszám fényében nem lehet messzemenő következtetéseket levonni). A „típusok" – az egymással technikailag azonos esetek – szóródása a „mártélyi típus" esetében fókuszált, a másik két típusnál fedi azok teljes elterjedését. A szóródást eredményező faktorok – kulturálisan determinált kapcsolatrendszerek, mobilitás stb. – egyelőre ismeretlen.

Dobozboglárok

A késő avar kor második felének vagy végének női felsőruháit az áll alatt összefogó dobozboglárok[1009] ornamentikája erős kapcsolatot mutat a fémedényeket és a kései lószerszámvereteket (faleragombokat) díszítő, florálgeometrikus, repetitív növényi mintákkal, amelyek legtöbbször horizontális frízeket alkotnak. A nagyszentmiklósi kincs korsóinak gallérján látható, alapvetően geometrikus körmustra, „szirmos" fríz (négyágú: Szebény I 138. sír, *94. kép 2*;[1010] hatágú: Szebény I 237. sír[1011] *94. kép 3*), a tálkák peremének vagy a faleragombok kései csoportjának vízszintes „hármaslevél-fríze" egyszerű liliomsorként (Kecel-Határdűlő 20. sír *26. kép 1*)[1012] vagy csomókban összefutó

1009 A dobozboglárokhoz ld. Trugly 2008, 112–114; Balogh 2016, 176–177.

1010 Garam 1975b, Fig. 10.

1011 Garam 1975b, Fig. 18.

1012 Cs. Sós 1958, VI. t. 9.

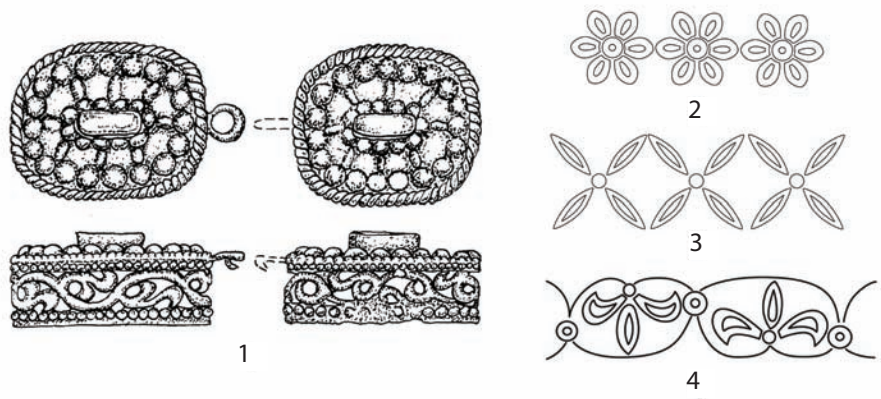

94. kép Dobozboglárok. 1: Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 83. sír (Trugly 2008, 105. kép 1. után); Szebény I 138. sír, rossz állapotú dobozboglár oldalfrízének mintája (MNM, Budapest); 3: Szebény I 237. sír, rossz állapotú dobozboglár oldalfrízének mintája (MNM, Budapest); 4: Üllő I, 184. sír (Horváth 1935, XLVII. t. 1–2. után)

indaszakaszokkal egyesítve (Üllő I, 184. sír *94. kép 4*)[1013] jelenik meg egy-egy boglár palástján. Az övveretekre sokkal jellemzőbb indaornamentika a boglárokon kivételes (Komárom-Hajógyár, 81. sír, *94. kép 1*).[1014] A mintatér háttere minden esetben süllyesztett, poncokkal borított.

A tárgytípus hazája a sirmiumi[1015] és a dunapataji (*197. kép*),[1016] kiemelkedő színvonalú példányok formai kapcsolatrendszere alapján a bizánci kultúrájú Mediterráneum.[1017] A csúcsminőségű boglárok fedőlapján a középső berakás körül alkalmazott, a mediterrán elitműhelyekből kikerült ékszerekről ismert,[1018] igazgyöngyökből fűzött sort[1019] üveggyöngyök helyettesíthették a rézötvözet lemezből készült darabokon.

Karperecek

A bizánci típusú,[1020] csuklópántos záródású, növényi mintával díszített karpereceknek mindössze két késő avar kori példáját ismerem (Szeged-Kundomb 108. sír /*95. kép 1*/,[1021] Kiskőre-Halastó 156. sír[1022]). Mindkét, illetve egy harmadik, Makó környékéről származó geometri-

1013 Horváth 1935, XLVII. t. 1–2.

1014 Trugly 2008, 105. kép 1.

1015 Garam 1991, 61; Garam 2001, 56, Taf. XX, 2.

1016 Kereszténység 2016, 291.

1017 Ld. Bühler 2010, 221–223.

1018 Például Yeroulanou 1999, 64, karperec; későbbi zománcmunkán Haseloff 1990, 64, a 10. századi preslavi kincs medalionján: Bálint 2004a, 124, 23. kép 1.

1019 Gyöngysor megvan máig Szebény I 138. sír dobozboglárján (MNM). Ennek maradványa valószínűleg a dunapataji boglár szögletes foglalata körül az aranylemez fülek sora: ld. 197. kép.

1020 Öntött, a késő avar koriakkal azonos minőségű eset került elő például Ephesosból: Pülz 2012, 217, Abb. 4.

1021 Salamon – Sebestyén 1995, Pl. XVII, 3.

1022 Értelmezhetetlen rajzon közli Garam 1979, Taf. 24.

kus mintájú példány[1023] a típus gyenge-átlagos minőségű, öntött változata; a rajtuk látható, avar típusú indaminták alapján egyértelműen helyi, Kárpát-medencei készítmények. Az ékszertípus Kárpát-medencei használata bizonyítja a makrorégió 8. századi mediterrán kapcsolatait, illetve az avar kultúra átértelmező, adaptáló hatását.

A rendkívül rossz állapotú kiskörei karperec mintájából csak az vehető ki, hogy valamilyen indaminta – valószínűleg laposindaminta – díszítette. Az ovális karikájú, zöld üvegből készült prizmacsüngővel díszített fülbevaló alapján a karpereces sír a késő avar kor második felébe keltezhető.[1024] A jó állapotú szegedi karperecet hullámzó indaszáron laposinda- és hegyes levélből álló hármaslevél (esetleg háromlevelű félpalmetta) díszítette, amely volutakehelyben ülő zömök csapból állt. A sír ovális karikájú, rossz állapotú gyöngycsüngős fülbevalója, szirmos boglárja, illetve dinnyemag alakú és kis üveggyöngyökből álló gyöngysora nem mond ellent a kiskörei karperec esetében is valószínű keltezésnek.

A két karperec levelesinda-mintája,[1025] a szegedi karperec rövidebb tagján látható nyúl,[1026] illetve a Makó környéki karperec gyöngyökkel tagolt szalagfonata (*95. kép 2*)[1027] a késő avar kor első felének szíjvégein jellemző minta- és motívumtípusok. A karperecek és a késő avar kor első felére keltezhető övdíszek (szíjvégek) ornamentikája között megfigyelhető direkt kapcsolat alapján joggal feltételezhető, hogy e karperecek is a 8. század első feléből, a késő avar kor I–II. időrendi fázisából származó tárgyak. A két sírlelet kísérőleletei és a kiskörei sír temetőben elfoglalt helye alapján[1028] azonban a két ékszer biztosan később került a földbe.

Amennyiben tehát a két eset alapján ilyen általánosítás megengedhető, a karperecek életpályája az övveretekénél jóval hosszabb lehetett. A karperecek ez esetben megerősítenék azt a más esetek segítségével levont következtetést az egyes tárgytípusok különböző, illetve inkább az övdíszeknek a többi tárgytípushoz képest rövidebb élettartamáról, amely a lószerszámveretek több övdíszhorizonton átívelő használata kapcsán és a fémedények esetében is felmerült.

A női korongok

A tegezveretekhez hasonlóan a női övcsüngő, illetve tarsoly korongjai is olyan 7. századból továbbélő, „kifutó" kulturális elemként azonosíthatók, amelyek a késő avar korban csak ott bukkannak fel, ahol már a kora, illetve a közép avar korban is használatban voltak.[1029] Mindemellett előfordulnak jellegzetesen kései, a késő avar kori ornamentika hatását is mutató változataik. A

1023 Magyar Nemzeti Múzeum, közöletlen.

1024 A fülbevalók időrendjéhez ld. Garam 1995, 263–266.

1025 A részleteiben is azonosítható szegedi mintatípushoz ld. tokos, homorú oldalú, hegyes nagyszíjvégen pl. Szeged-Lapistó 155. sír (Csallány 1933–34, 227); Vágsellye-Vízállás 79. sír (Točik 1993, Obr. 26).

1026 A késő avar kori II. fázis állatküzdelmi jelenetes nagyszíjvégeinek tokján gyakran megjelenő elem: pl. Fancsalszky 2007, 22–26. t.

1027 Azonos kivitelben a késő avar kori I–II. fázisból: Dunaszekcső-Téglagyár 42. sír, nagyszíjvégen (Cs. Sós 1966–1967, 49. ábra 1).

1028 Ld. a kiskörei temetőtérképet: a 156. sír a temető peremén, keskeny pajzs alakú, vésett-poncolt leveles ornamentikával díszített övveretes férfisír mellett volt (Garam 1979, temetőtérkép).

1029 Zamárdi és Tiszafüred esetében: Garam 2011.

95. kép Laposindás nagyszíjvégek állatküzdelmi jelenettel. 1: Avar típusú állatküzdelmi jelenetes nagyszíjvég, ismeretlen lelőhely (MNM, Budapest); 2: Gyenge kivitelű, bőségszarus, laposindás ornamentikájú nagyszíjvég, Homokmégy-Halom, 10. sír (MNM, Budapest)

Garam Éva által összegyűjtött korongok alakos díszű példányai között a forgó állatfejes típus azonos az egyik – Tiszafüreden is megtalálható – falerával, legfeljebb bizonyos esetekben füllel látták el.[1030] Az alakjuk függvényében mindig forgásszimmetrikus kompozíciókkal díszített, növényi mintájú korongok, ha nem is ennyire közvetlenül, de ugyancsak mutatnak kapcsolatot más késő avar kori tárgytípusok növényi eredetű díszítéseivel.[1031]

A legtöbb esetben a korongokat három, négy vagy több ciklusba rendezett, a korong középpontja felé néző hármaslevél alapú szerkesztések díszítik. Megtalálhatók laposindalevéllel (Zamárdi-Rétiföldek 1874., 1910., 1936. sír) vagy körbe hajló horoggal (Zamárdi-Rétiföldek 1657. sír). A faleragombok hármaslevélsorához leginkább hasonló szerkesztést kis, sarló alakú volutapáron zömök rügyből álló hármaslevelek alkotják (Zamárdi-Rétiföldek 94., 1287. sír). A széthajló, körbe hajló levélhorogpárokból álló, négyágú, forgásszimmetrikus mintának (Zamárdi 1574, 1103. sír, Tiszafüred 115. sír) lószerszámdíszen (falerákon) és szíjvégeken is van párhuzama.[1032] A zamárdi 1708. sír korongján horizontális frízbe fűzött, öt- vagy hétlevelű palmetták ugyanebben és hasonló szerkesztésekben egyaránt jellemzők a tausírozott vas falerákra, de szíjvégeken is megjelennek.[1033] Forgásszimmetrikusan sokszorozott, összetett laposindás palmetta van a zamárdi 2129. és 1290. sír korongján. Egyetlen esetben a korong külső sávján levélhorgos hullámzó indaszár fut körbe (Zamárdi 1287. sír).

1030 Tiszafüred 234, 793, 841, főleg 63. sír (ez a példány valószínűleg falerának készült, vagy annak a modelljét használták fel készítéséhez): Garam 2011, 3. táblázat. Füles példányok: Zamárdi-Rétiföldek 1916., 1389. sír (ld. ugyanott).

1031 Ld. Garam 2011 gyűjtését.

1032 Ld. feljebb a faleráknál: Dévényújfalu 805. sír (Eisner 1952, Obr. 84), 882. sír (Eisner 1952, Obr. 92) kapcsán.

1033 Ld. feljebb.

A növényi minták azonban a 8. század első felében is csak a korongok kisebb részét díszítették; regionális, illetve kulturális csoportra jellemző, marginális jelenséget alkotnak a késő avar kori díszítőművészet perifériáján.

Növényi minták a tárgyi kultúra különböző területein: a hasonlóság és különbség – trendek és kreativitás – csoport és egyéniség metszetében

A régészetben nem ismeretlen az a jelenség, amikor egy kultúra különböző hordozókon másmás ikonográfiai, díszítőművészeti elemeket alkalmaz. A párhuzamos ornamentális világok létének magyarázatai legtöbbször a díszítőművészet elkülönülést szolgáló jellegét emelik ki a nemek és életkorok,[1034] a társadalmi elitek[1035] vagy szélesebb rétegek, csoportok, társadalmi szerepek[1036] vagy általában a különböző kulturális öndefiníciók[1037] között.

Sajátos jelenség, hogy a különböző tárgycsoportok a tárgyi hagyaték különböző szintjein képviseltek. Fémedényből a két, Tolna megyei eset kivételével szinte csak az elittárgy kategóriája ismert. A fémedények esetében a két átlagos kivitelezésű eset (nem számítva az adai ezüsttálkát) arról vall, hogy a fémedények vagy a fém rátétekkel ellátott faedények a tárgyi kultúra viszonylag elterjedt elemei lehettek, csupán sírmellékletként atipikusak. (A két préselt fémattassal ellátott fülű csésze esetében így is kérdéses, hogy maga a fém rátét vagy csak e csészék sírba helyezése[1038] regionális jelenség-e.) Velük szemben a veretes övek minőségi spektruma teljesnek tűnik a gyenge és átlagos minőségű, trendekbe rendeződő esetektől az egyedi alakú, de technikai téren átlagos példányokon át az egyedülálló, különleges, nemesfém darabokig.

A legkiemelkedőbb, biztosan az elitkultúra tárgykörébe tartozó réteg kivételével, amelyben számos egyedi jellegzetesség tűnik fel, a késő avar kori ornamentika döntő többsége körülbelül ugyanazt az ornamens- és motívumspektrumot használta. Kisebb különbségek inkább a különböző presztízsű tárgycsoportok között fedezhetők fel, így a tűtartókon valószínűleg archaikus elemek is helyet kaphattak akkor, amikor azok más hordozókról már eltűntek. Egyszersmind az egyes tárgycsoportokhoz tartozó darabok használatának hosszában, élettartamában is különbségek figyelhetők meg. A látszólag rövidebb ideig élő övdíszekkel szemben a lószerszámveretek típusai hosszabb életűek. (Más tárgytípusok kis esetszáma hasonló következtetések levonását nem, vagy csak nagy óvatossággal teszi lehetővé, ld. a karpereceket, fémedényeket.)

Ez a jelenség valószínűleg egy egyre bővülő ornamentikai alapréteget hozott létre a késő avar kor folyamán,[1039] amelyben a szűkebb periódusra jellemző formaválaszték mellett a még használt, élő (tezaurált?) tárgyakon keresztül elérhető maradt az addig ismert forma- és stílus-

1034 Callmer 2008, 187.

1035 Høilund-Nielsen 1998; Høilund-Nielsen 2008.

1036 Brather 2004, 37–43; Brather 2008, 240–243.

1037 Burke 2001, 98–105.

1038 A fémkeresős anyagból előkerült csésze esetében a megmaradt farész alapján egyértelmű, hogy nem felszíni lelettel, hanem sírrablásból származó tárggyal van dolgunk.

1039 Az egymást követő stíluscsoportokba tartozó tárgyak továbbhasználata révén: ld. az időrendi fejezetet.

spektrum egésze. Az elvi lehetőség ellenére mégsem látszik a korábbi formákhoz való tudatos visszanyúlás. Ehelyett, amint a következő fejezetekből kiderül, az övgarnitúrák formai csoportjai – talán csak a leveles indák túlsúlyát kivéve – döntően a környező mediterrán és kelet-európai világban használt tárgytípusokra vonatkozó, nagy valószínűséggel folyamatos reflexiót tükrözik.

Az egyedi elittárgyak a késő avar kori tárgyi kultúra sajátossága – a hasonló tárgyak szinte teljes hiánya – miatt többé-kevésbé rendszeresen csak a nagyszentmiklósi kincs edényegyüttesén vizsgálhatók. A kincs egy-egy edényén alkalmazott növényi motívumkincs és különböző megjelenítési stílusok igen széles időrendi keretek között, gyakorlatilag az egész késő avar kori leletanyagban felbukkanhatnak. Az egyedi tárgyak kapcsán a bevezető fejezetben már volt szó arról, hogy a jelenség hátterében leginkább a magas színvonalú, elit által használt tárgyak egyediségre való törekvése állhat.

A nagyszentmiklósi kincs fontos jellegzetessége, hogy szinte teljesen hiányzik belőle az a „laposindás" és „indavirágos" réteg, amely pedig saját korának késő avar kori tárgyi kultúrájában, de a kelet-európai és közép-ázsiai fémedényeken is fontos szerepet játszott. Főleg a korai avar kori tegez- és nyeregdíszektől kezdve a Kárpát-medencében a késő avar kor végéig domináns leveles indák, illetve laposindák hiánya lehet meglepő a kincs összefüggésében. A laposindás ornamentika ezzel szemben jelen van a vrapi lelet tálkáján,[1040] és döntő jelentőséggel bír a – fél évszázaddal korábbi – Mala Pereščepino-i „nomád edényeken" is.[1041] Szimbolikus, hogy a kincs egyetlen leveles indája, amely az avar környezetben olyannyira kedvelt leveles indaornamentika analógiájának tekinthető, a 2. számú palack peremét díszíti egy olyan változatban, amely a késő avar kori leletanyagban máshol is jellemzően poncolt háttéren, aranyozva bukkan fel.[1042]

Noha a késő avar kori elitkultúrából, amely ma számunkra döntően a nagyszentmiklósi kincset jelenti, bizonyos elemek a tárgyi kultúra szélesebb rétegeibe is bekerültek (a kérdéshez ld. alább), ezeknek útja nem magától értetődő a tárgyak fennmaradt csoportjain keresztül, illetve a modellek sem azonosíthatók könnyen. Egyes jelek szerint az elitkultúrától a tárgyi kultúra széles rétegei felé olyan elemek is lesodródtak,[1043] amelyek bizonyos szinten trendekbe álltak össze; az átlagos tárgyi kultúra azonban nem csak a korabeli elitkultúrából táplálkozhatott, hanem biztosan voltak egyéb forrásai is. Ilyen volt például a korábbi tegezveretekről ismert ornamentikai szubsztrátum, amely a saját korában szintén szolgált – részben? – a fegyveres elit tárgyainak díszítésére is.

1040 Werner 1986, Taf. 8.

1041 Werner 1984, Taf. 10, 23–25, jó minőségű, színes fényképeket és leírást ld. Zalesskaya et al. 1989, nr. 96–98, ld. ezekhez alább, a laposinda kapcsán.

1042 Ld. V.1.3.1. szakasz, 1. típus.

1043 A „trickle-down" modellhez ld. feljebb az 1008. jegyzetet.

A KÉSŐ AVAR KORI NÖVÉNYI ORNAMENTIKA ELEMZÉSE

A laposinda

Bevezetés

Az avar „laposindák”

Avar környezetben a levelesinda-mintás ornamentika döntő többségét a hullámzó inda többé-kevésbé geometrizált változatai alkotják, a tengelyesen szimmetrikus palmettaváltozatok ritkák közöttük. A legtöbb esetben naturalizáló ornamentika elemeként, két-, ritkán háromlevelű félpalmetták alkotójaként ábrázolt „laposindalevelek”[1044] rokonságban állnak a különböző, naturális jellegű, antik eredetű leveles indaminták motívumaival, a riegli késő római ékvésett ornamentika (Spiralranke)[1045] körbe hajló horgaival, illetve a leveles indák „pálcikaindává”[1046] alakuló típusaival egyaránt. Az alapváltozatok egy része azonban az avar tárgyi kultúrában egymástól időrendileg elváló csoportokat alkot.[1047] Munkám jelen fejezetében annak a stilisztikai differenciáltságnak a kulturális hátterét igyekszem felderíteni, amely e közös gyökerű motívumcsoport Kárpát-medencei használatában megfigyelhető.

A körbe hajló levél a levélfelület húsosságától és a felszín kivitelezésétől függően számos átmenetet alkot, „tiszta” formái egzakt módon kevéssé definiálhatók. A motívumcsoportot ennek megfelelően megjelenési formáinak geometrizáltsága, illetve az absztrakció szintjétől függetlenül alapvetően növényi eredetűként tárgyalom. Közülük a legkeskenyebb, a szárral egyforma vastagságú, körbe hajló „kacsra” a levélhorog fogalmát alkalmazom.[1048] A húsos, széles lemezű, körbe hajló levelek különböző változatainál a levél felszíne domború, vagy a tő és a levélcsúcs között végigfutó gerinc osztja azt két rézsűs felületre. A magyar kutatás laposindalevele a nagy, sík lemezű levél, amelynek hegye a levéltőig hajlik vissza, és a levél belső pereme a hegy és a tő között kis kört alkot. Főleg e laposindaleveleken belül található a levél egyes részleteinek megformálása szerint számos variáció (*12. kép*), amelyek közül a legtöbb a sík felületű, „geometrikus laposindás” ornamentikához társul.

Dacára a folyamatos átmenetnek, az alaptípusok (laposinda, antik-naturális leveles inda, spirálinda, pálcikainda) formai tipológiai függetlensége a nagy mintaterű, jó kivitelű tárgyakon kielégítően dokumentálható. Annál is inkább, mert e típusok kulturálisan eltérő gyökerű, és részben még a késő avar díszítőművészetben is jól megkülönböztethető tipológiai környezet-

1044 A magyarra laposindaként fordított „Kreislappenranke” kategória jellegzetes, teljes körlapot alkotó levelére munkámban alkalmazott, másodlagosan alkotott fogalom, amelyet a motívumtípusok kategorizálásának kényszere miatt hoztam létre.

1045 Riegl 1901; Riegl 1989, 154–171.

1046 „Stäbchenranke”, ld. Strzygowski 1917, 128–130.

1047 Ld. a késő avar kori díszítőművészet időrendi viszonyait tárgyaló fejezetet.

1048 A motívumtípus azonos Riegl „Spiralhaken” (Riegl 1989, 154–156), illetve Nagy Margit „Akanthushaken” (Nagy 1998b) fogalmával.

ben kerültek alkalmazásra, eltérő típusú tárgytípusokon és részben eltérő mintákban. A laposindaminták három nagy csoportja (naturális-plasztikus, antik indamintákkal rokon, illetve azokkal folyamatos formai átmenetet alkotó változatai, a geometrikus laposindaminták, végül a pálcikaindák) két, stilisztikailag is eltérő, jól elkülöníthető horizontot, kronológiai fázist rajzol ki: az elsőben a naturális jellegek (e csoport elemzését végzem el a soron következő fejezetben), a másodikban a geometrikus-absztrakt elemek dominálnak.[1049]

96. kép Leveles, félpalmettás indás nagyszíjvégek a 8. század elő feléből. 1: Ordas-Dunapart; 2: „Dunamellék", szórvány; 3: Pécel, szórvány; 4: Óföldeák, szórvány; 5: Tiszafüred-Majoros 1214. sír; 6: Nemesvölgy (Edelstal) 5. sír (1–6: MNM, Budapest)

1049 Ld. munkám időrendi fejezetét, illetve Szenthe 2013b.

A naturális laposindás kör

A naturális laposindás kör minta- és motívumkincse

Laposindás és húsos levelű leveles-félpalmettás indatípusok

A 8. század első felében, a késő avar állatstílus alakos motívumainak kíséretében alkalmazott növényi ornamentika egyszerű, szűk formaspektrumú. A szinte egyeduralkodó laposindás, illetve leveles indaminták mellett egyetlen növényi motívumtípus, a külön fejezetben tárgyalt „indavirág" volt csak jellemző rá. A főleg szíjvégeken, leginkább azok hátlapján és a kisebb jelentőségű mintaterekben (veretek csüngőin, kisszíjvégeken) alkalmazott növényi minták döntő többsége folyamatos, hullámzó indaszáron, vagy a hullámzó indaszár S alakú szakaszaiból összeállított, tengelyesen szimmetrikus konstrukción alapul.

A hullámzó szárra szerkesztett, túlnyomóan kétlevelű félpalmettás indaornamentika általában megtartotta a minta növényi jellegét, az S alakú indaszakaszpárokból álló fríz ehhez képest geometrikus jellegű. Mindkét változat megtalálható a növényi és alakos mintával egyszerre díszített, 2. típusú állatküzdelmi jelenetes szíjvégeken, amelyek nagy szériában az egész késő avar településterületen elterjedtek.[1050] E tárgyak formai változatok nélküli, zárt horizontot alkotnak, amelyeken kizárólag egy-egy típusát alkalmazták a hullámzó indaszárra szerkesztett kétlevelű félpalmettás, illetve a párosan alkalmazott S alakú ciklusokból összeállított mintáknak is.[1051] Az előbbi esetben a hullámzó indaszárra szerkesztett kétlevelű félpalmetta külső levele (takarólevele) kis laposindalevél, és a minta alsó végét két, egymás felé hajló, a növényi rendet megtörő, trombita alakú tag zárja (*46. kép 1, 95. kép 1*).[1052] A második, párban álló S alakokkal szerkesztett változat (*66. kép 1–5, 97. kép 1–4*) sík lemezű laposindaleveleket alkalmaz, az S alakok között bizonyos esetekben térkitöltő rügyekkel.[1053] Az S alakok köré szerkesztett minta geometrikus jellege szembeszökő, az inda végei legtöbbször magányosan alkalmazott, sík felületű laposindalevelekbe vagy éles gerincű horgokba pöndörödnek. Az állatküzdelmi jelenetes szíjvégek egyik változatán az S-párok váltakozó irányításúak.[1054] Az utóbbi nagyszíjvégek méret, forma, minőség, a minta szerkesztése és a ciklusok száma tekintetében a folyamatos futású indás, állatküzdelmi jelenetes szíjvégekhez hasonlóan zárt, bár kisebb darabszámú horizontot alkotnak (a párban álló S alakokkal szerkesztett mintához ld. még alább). A kisszíjvégek között – valószínűleg részben az ábrázolhatóság méretből fakadó korlátai miatt is – kevés, két laposindalevélből összeállított félpalmettás példányt találunk, amelyek általában gondosan mintázottak.[1055]

1050 Szenthe 2013a, 147–151. Az antitetikus, mitikus ragadozópárból és közöttük őz- vagy szarvassutából álló mintán az egyik ragadozó teste S alakba hajlik, Falko Daim véleménye szerint a hátoldal indamintájának dinamikáját reprodukálja (Daim 1990).

1051 Ilyen tokos nagyszíjvégen (növényi minta három ciklusból, előlapon csonka állatküzdelmi jelenet): Vukovar-Švapsko brdo (Valkóvár) szórvány (Karmanski 1976, T. XXX, 1); Ld. még Fancsalszky 2007, 38. t.

1052 V.1.1.2. szakasz, 1.1. típus, 193. oldal.

1053 V.2.1.1. szakasz, 3. típus, főleg 1. mintaváltozat.

1054 Ugyanott, 2. mintaváltozat (194. oldal).

1055 Ugyanott, kisszíjvégek az 1. mintaváltozatban.

97. kép Kettős laposindák a késő avar állatstílus időszakában. 1: Szebény I, 194. sír; 2: Ismeretlen lelőhely; 3: Ordas szórvány; 4: Szebény I, 201. sír (MNM, Budapest)

Az állatküzdelmi jelenetes nagyszíjvégek „sztenderd" indamintáival szemben a késő avar kori I. és II. fázisra keltezhető tárgytípusokon szép számmal találhatók egyéb leveles indaszerkesztések, amelyekben a körbe hajló levelek laposindalevelekkel átmenetet alkotó, húsos változataitól a horogszerű formákig számos levélváltozat látható. A másik oldalukon többnyire geometrikus mintával (*96. kép 1, 3*), egy-egy esetben mediterrán típusú állatküzdelmi jelenettel[1056] vagy négylábú ragadozókból álló frízzel[1057] díszített nagyszíjvégek növényi ornamentikája a fent leírt, avar típusú állatküzdelmi jelenetes csoportnál lazább, illetve több különböző szerkesztést mutat (ld. *96–101. kép*).[1058] Noha ezeket is szinte minden esetben kétlevelű félpalmettás, gyakran páros,

1056 Egymással szemben álló ragadozók között szarvasmarha alakú patás, a típus értelmezéséhez ld. Szenthe 2013a, 141–146; a tárgyak gyűjtését Fancsalszky 2007, 40–45. t.

1057 Listáikat ld. Fancsalszky 2007, 48–57.

1058 Esetükben mind a ciklusok száma, mind a motívumok kialakítása variábilis.

illetve páros S alakokból álló indaminták díszítik (*97. kép 1, 4*), e mintákon a félpalmetták takarólevele nem kis laposindalevélre, hanem hegyes, profilban ábrázolt borostyánlevélre hasonlít,[1059] vagy ívelt, sarló alakú, hegyes levél.[1060] Ahol a levelek a szárral megegyező vastagságú, éles gerincű horogként mintázottak, az egymás alatti ciklusok minden esetben egyforma irányításúak. E gyakran gyenge kivitelű, illetve kisméretű tárgyak nem alkotnak egységes megjelenésű típusokat. A szárak befelé hajló ívéről keskeny, ívelt levelek nőhetnek a tükörtengely felé. Az utóbbi motívum főleg pajzs alakú vereteken jellemző (*65. kép, 18–20; 98. kép 2, 5*).[1061]

Az indákon alkalmazott félpalmetták jellege szerint a hangsúlyos belső laposindalevélből és egy kisebb takarólevélből álló, velük szemben a kiegyensúlyozott méretű két levélből álló félpalmetták (ld. például Ordas, *96. kép 1*. kép) jól megkülönböztethető csoportot alkotnak. Míg közöttük az átmeneti esetek nagyrészt a kisméretű és felületes kivitelezésű kisszíjvégek közül kerülnek ki,[1062] a jobban kidolgozott nagyszíjvégek esetében a két félpalmetta-változat viszonylag egyértelműen elkülöníthető egymástól (például: *96. kép* nagyszíjvégei). Olyan tárgyakon azonban, ahol a nagyobb mintatérben az ornamentika jól kidolgozott, a kiegyensúlyozott levélméretű félpalmetták ritkák (ld. például *96. kép 1, 6*). (A két változat, iletve különbségük kulturális hátteréhez bővebben ld. alább.)

98. kép Körbe hajló levélhorgos leveles, illetve félpalmettás kettős indák a késő avar kor első felében. 1: Regöly, sírszám nélkül; 2: Ismeretlen lelőhely; 3: Tiszaderzs-Szentimrei út, 4. sír; 4: Szirák-Degenfeld-birtok 41. sír; 5: Szárazd, szórvány; 6: Tiszafüred-Majoros 1003. sír; 7: Öföldeák 3. sír (MNM Budapest)

1059 V.1.1.2. szakasz, 1.1. típus, 2. mintaváltozat, 195. oldal.

1060 V.1.1.2. szakasz, 1.1. típus, 3. mintaváltozat, 195. oldal.

1061 V.2.1.1. szakasz, 2. típus.

1062 Esetükben a világosan elkülöníthető, 2. vagy 3. mintaváltozatba sorolható eset ritka.

A nagy tárgysorozatokon azonos formában elterjedt mintatípusokat számos, csupán egy-két tárgyon megjelenő eset egészíti ki. Bennük a késő avar kori tárgyi kultúrának az a jellegzetessége tükröződik, hogy a nagy darabszámú tárgytípusokat alig néhány példányban előkerült „típusok" kísérik,[1063] amelyek között az egymásra többé-kevésbé hasonlító, laza kört alkotó változatok fontos helyet foglalnak el (ld.a korrespondencia analízis pontfelhőjén a palástot alkotó, a nagy sűrűsödéseken kívül eső tárgyak, illetve a 2–3 tárgyból álló változatok felhőit). Így az S alakú indaszakaszpáros minták szárak közé ékelődő taggal ábrázolt változata mind a laposindalevél ábrázolásmódjában, mind rajzolatában és minőségében igen változatos típust alkot. A minta éles gerincű, illetve levélhorogként kivitelezett változata viszonylag gyakori a késő avar állatstílusra jellemző nagyszíjvégek mellékmezőiben, illetve alacsony, viszonylag széles mintatereken (széles pajzs alakú veretek, csatok) (*98. kép*).[1064] Hasonló S párok széles pajzs alakú vereteken, csatokon is jellemzők, és a laposindalevelek mellett bizonyos esetekben egyéb, növényi eredetű kiegészítők (levélhorogpárok,[1065] hármaslevél,[1066] virágkehely,[1067] stilizált fürtök[1068]) is megjelennek velük (*66. kép 22; 67. kép 1–4, 15, 17–18; 98. kép*). Hat szemből álló fürtökkel és nagy felületű laposindalevelekkel az S alakú indapáron alapuló szerkesztés övforgó testét is alkotja (*65. kép 9–10, 67. kép 10–11*).[1069] A szárak közé helyezett térkitöltő elem nélküli minta főleg széles pajzs alakú vereteken és csatokon jelenik meg, ritkábban pedig olyan szíjvégeken, amelyeket egyszerű, szembefordított, horogban végződő S párok díszítenek, és mintájuk gyakran mindkét oldalukon megegyezik, áttört.[1070]

Spirálinda és levélhorog a késő avar állatstílusban

A laposindalevelektől és a húsos levélváltozatoktól tipológiailag elkülöníthető, egyszerű, körbe hajló horgok alkalmazása (*99. kép*) nem magyarázható az ornamentikát hordozó tárgyak kis méretével, illetve gyenge minőségével. E javarészt tengelyesen szimmetrikusan elrendezett spirálindán alapuló ornamentika bizonyos tárgyakon, övforgókon és egy kisszíjvégtípuson (*99. kép 6*),[1071] griff-frízzel díszített vagy áttört mintaterű, viszonylag kisméretű nagyszíjvégeken (*98. kép 3*)[1072] és palmettában griffes veretek csüngőin összpontosul. Mindezeken a tárgyakon a spirális levélhorogforma a tárgytípusokkal együttesen megjelenő típusalkotó elem. E tipológiai függetlenség, illetve a bizonyos tárgytípusokra koncentrálódás jelensége a griffes veretek csüngőin a legszembeötlőbb, ahol a szabályt megerősítő számú kivételtől eltekintve[1073]

1063 V.1.1.2. szakasz, 1.1. típus, 2.1–2.4 mintaváltozat, 196. oldal.

1064 V.2.1.1. szakasz, 1.2. típus tárgyai.

1065 V.2.1.2. szakasz, 1.2. típus, 1. mintaváltozat.

1066 V.2.1.2. szakasz, 1.2. típus, illetve ugyanott 2. és 3. mintaváltozat.

1067 V.2.1.1. szakasz, 3. típus, 9. mintaváltozat.

1068 V.2.1.4. szakasz, 3. típus.

1069 V.2.1.1. szakasz, 1.2. típus, V.2.1.2. szakasz, 1.1. típus.

1070 V.2.1.1. szakasz, 1–2. típus.

1071 Ld. az V.2.1.1. szakasz, 1.1–1.2. típusban.

1072 V.2.1.1. szakasz, 1.2. típus.

1073 Győr-Téglavető-dűlő 194. és 305. sír (Fettich 1943, 21, XVI. t. és 25, XVII. t. 6–8); sík lemezű laposinda-leveles csüngőt téglalap alakú vereten ezeken a gyenge minőségű darabokon kívül

minden, kiemelkedő minőségű tárgyon is az éles gerincű levélhorgok láthatók (*99. kép 1–4*).[1074] A csüngők szerkesztése a rendkívüli darabszám ellenére zárt, lényegében egyetlen típust alkot, amelyben formai változatokat kis jelentőségű markerek mentén lehet megkülönböztetni. Így ugyanazok a széthajló, líra alakú palmetták kettőzésén alapuló palmettakonstrukciók egyszerű (*33. kép 4–14*)[1075] és ízesülő száron is (*33. kép 17–25*)[1076] megjelenhetnek. E tárgyak között kevés az egyedi szerkesztés, és az javarészt nem korlátozódik a csüngőre, így a minden szempontból kivételes – ikonográfiailag és technikailag is kiváló minőségű – csúnyi griffes veret egyedi csüngőjén a palmetta belsejében kis madáralak ül (*60. kép 25; 99. kép 1*).[1077]

Míg a páros hullámzó indás változat szívvégeken ábrázolt változata általában elnagyolt, gyenge kivitelű, illetve minden darab szerkesztése eltérő,[1078] addig bizonyos tárgytípusokon – az említett griffes veret csüngők mellett övforgókon, az egytagú, trapéz alakú karikájú csatok egy formailag zárt és nagy darabszámú típusán (*28. kép 2*),[1079] illetve a tokos kisszívvégek egy típusán (*65. kép 1, 99. kép 6*)[1080] – kivitelezése alapos, illetve változatok nélkül ismétlődő egységet alkot. Mindegyik esetben jellemző végül, hogy a minta keretezés nélkül alkotja a tárgy testét. A griffes veretekkel, csüngőikkel, illetve a csatokkal szemben azonban az utolsó két tárgytípus (*100. kép*) több, a késő avar kor első felére keltezhető geometrikus mintatípussal, a rögzítőfüles felerősítési móddal,[1081] illetve a gombos végű tárgyakkal együtt[1082] a Kárpát-medence nyugati részében összpontosul.

Ritka indaminták a késő avar állatstílus növényi ornamentikájában

Főleg a késő avar állatstílus formatív időszakában (közép avar kori II. és késő avar kori I. fázis) és használatának második felében (késő avar kori IIb fázis)[1083] találkozunk számos, a késő avar állatstílus formai trendjébe nem illő mintatípussal. Ezek az első időszakban javarészt geometrikus ornamenstípusok köré szerveződnek,[1084] azonban található közöttük néhány, még lemezes kiegészítőkkel együtt előforduló, geometrikus jellegű laposindás díszű tárgy, elsősorban nagyszívvég is. Jelen szakasz első témáját ezek az esetek alkotják. Később, az állatstílus használatának

csak a mártélyi leletből (Hampel 1905, Taf. 85) ismerek, azonban az ottani téglalap alakú veretek növényi ornamentikája, illetve az egész garnitúra minden téren függetlennek tűnik a késő avar műhelygyakorlattól, emiatt külön tárgyalom (ld. alább).

1074 Ld. például a szentes-felsőcsordajárási (Fettich 1929, Taf. IV), szentes-kajáni (Korek 1944–45, Taf. XXXV) és szentes-lapistói (Fettich 1929, Taf. III), illetve az említett csúnyi griffes veretet és csüngőiket.

1075 IV.2.3. szakasz, 2.1. típus.

1076 IV.2.3. szakasz, 2.2. típus.

1077 Dunacsúny (Čunovo) 149. sír (Sőtér 1895, 113),

1078 Főleg páros indaminták esetében: ld. az V.2.1. szakasz nagyszívvégeit.

1079 IV.2.1.1. szakasz, 1.1. típus.

1080 V.2.1.1. szakasz, 1. típus.

1081 Ld. Zábojník 2000, Szenthe 2015b.

1082 A hasonló, geometrikus alapú mintákkal díszített övdíszek dunántúli csoportjához ld. Szenthe 2015b, 232.

1083 Zábojník 1991, 238–239, illetve ld. a bevezető rész időrendet tárgyaló szakaszánál: 51–52. o.

1084 Ezekhez ld. Szenthe 2015b.

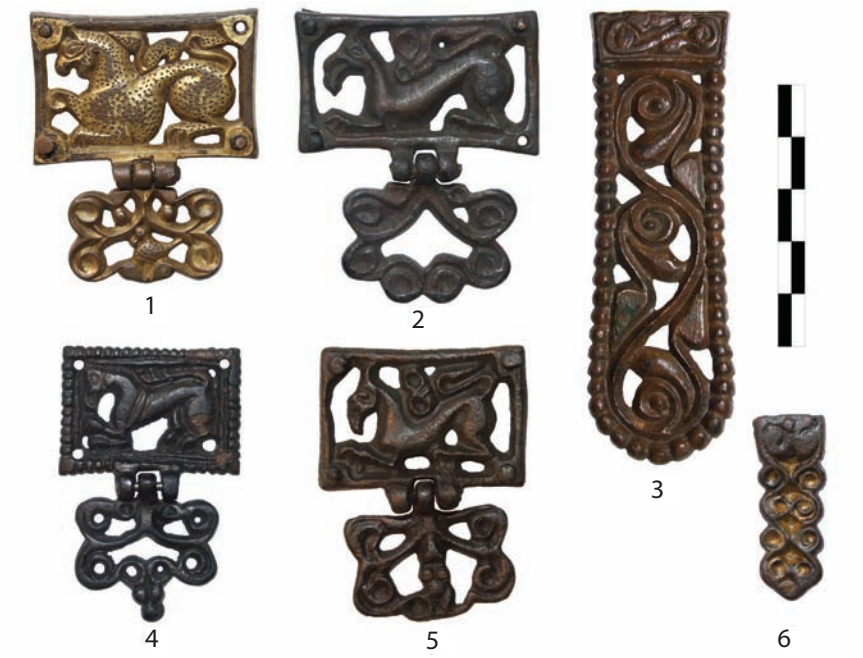

99. kép 1: Dunacsúny (Čunovo) 152. sír; 2: Szebény I 4. sír; 3: Keszthely-Dobogó; 4: Tiszafüred-Majoros 113. sír; 5: Ismeretlen lelőhely; 6: Mosonszentjános-Kavicsbánya 30. sír (1–6: MNM, Budapest)

második felében új motívum- és mintaformák addig ismeretlen bősége vált jellemzővé:[1085] Részben a szakirodalom alapján,[1086] részben előrevetítve jelen munka következő fejezeteinek megállapításait elmondhatjuk, hogy e formakincs minden jel szerint késő antik-mediterrán eredetű. A korszak mediterrán jellegű díszítőművészetének növényi összetevőit, amelyek között az egyszerű levelesinda-minták háttérbe szorultak, alább bővebben kifejtem.[1087] Jelenlétük ekkoriban minden jel szerint hatással volt a 8. század első kétharmadában egyeduralkodó, folyamatosan tovább használt, levelesinda-mintákra is, így ebben az időszakban az egyszerű, laposindás és leveles-félpalmettás növényi ornamentikának számos összetettebb mintaváltozata készült. Másodsorban ezek az összetett, illetve egyéb ritka laposindás szerkesztések alkotják a fejezet tárgyát.

Geometrikus dominanciájú, Kárpát-medencében atipikus levélhorgos indaminták a 8. század első felében

A nagyszíjvégek hosszú, viszonylag keskeny mintaterében S alakú indaszakaszokból képzett függőleges fríz kivételes jelenség.[1088] A szíjvégek közül a dunaszekcsői példány[1089] gombos végű,

1085 Relatív időrendi szakaszként Jozef Zábojník SS III szakaszával egyezik meg (Zábojník 1991).

1086 Jól azonosítható eredetű, antik alakos motívumokhoz korábban Dekán 1971, Szőke 1974. A kérdéshez ld. jelen munka bevezető fejezetét a késő avar állatstílust követő „késő antik horizont" kérdésének tárgyalásánál, illetve ld. még Szenthe manuscript.

1087 Ld. azonban még a bevezető fejezetben a késő avar kori II. fázis, illetve a statisztikai elemzés „AM" – antik-mediterrán formai elemeinek tárgyalásánál is.

1088 V.1.1.1. szakasz, 1.1. típus, 3. mintaváltozat.

1089 Dunaszekcső-Téglagyár 42. sír (Cs. Sós 1966/67, 101, 48–49. ábra).

amely a késő avar kori Kárpát-medencében ritka, a mediterrán-bizánci tárgyi kultúra felé mutató jellegzetességként tartható számon.[1090] Az ugyancsak S alakú indaszakaszokból álló testű micheldorfi övforgó[1091] szárai szintén gombokban végződnek. A fent említett, levélhorgos mintaváltozatok közül az övforgótípussal és egy kisszíjvégtípussal együtt a Dunántúlon csoportosuló tárgyak a késő avar kori tárgyi kultúra regionális típusát alkotják.

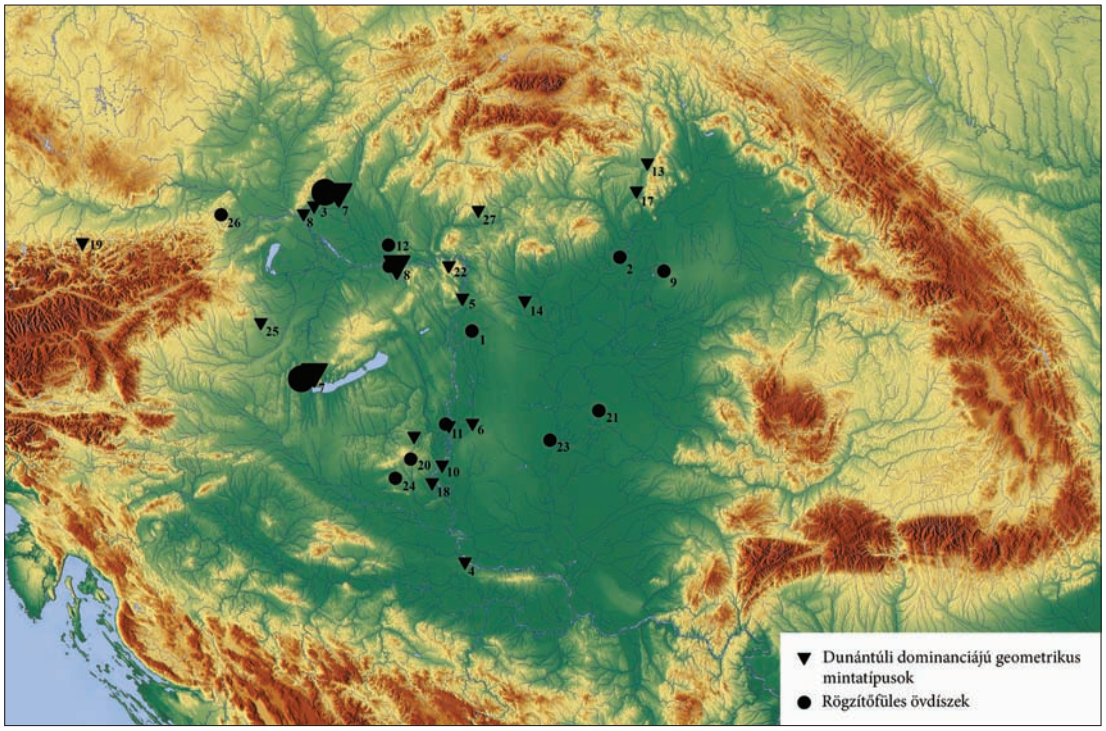

100. kép Gombos végű, rögzítőfüles és geometrikus díszű (szalaghurkos, háromszög-mezős és pelta mintás) tárgyak a késő avar kor első felében a Kárpát-medencében (1: Áporka-Ürbőpuszta; 2: Ároktő; 3: Cseklész /Bernolákovo/; 4: Borovo; 5: Budapest; 6: Császártöltés; 7: Cstaj /Čataj/; 8: Dunacsúny /Čunovo/; 9: Debrecen-Ondód; 10: Dunaszekcső; 11: Dunaszentgyörgy-Kaszás tanya; 12: Alsógellér /Holiare/; 13: Kenyhec /Hraničná pri Hornáde/; 14: Jászberény-Kálvária; 15: Keszthely; 16: Komárom-Váradi János utca /Komárno-ul. J. Váradiho/; 17: Kassa-Zsebes /Košice-Šebastovce/; 18: Kölked- Feketekapu; 19: Micheldorf; 20: Nagypall I-Határi-dűlő; 21: Orosháza-Bónum-téglagyár; 22: Pilismarót-Basaharc; 23: Szeged; 24: Szekszárd-Palánki-dűlő; 25: Vasasszonyfa; 26: Wien-Liesing; 27: Zsély /Želovce/)

Kiegyensúlyozott levélméretű félpalmetták

A késő avar korban legelterjedtebb motívumtípus a kétlevelű félpalmetta, amelynek az avar díszítőművészet túlnyomóan nagy, körbe hajló, legtöbbször húsos belső levélből és jóval kisebb „takarólevélből" álló változatát használta (ld. *13. kép I–II*).

E típustól jól megkülönböztethető leveles félpalmettaforma az, amelyben a félpalmettát alkotó levelek mérete megközelítően azonos, illetve a hosszabb, ívelt takarólevelük gyakran a

1090 Ld. Kiss 1999, Szenthe 2015b, 2. lista.

1091 Micheldorf-Kremsdorf 1. sír (Tovornik 1985, 213–214, Taf. 6–7).

belső, körbe hajló levélnél nagyobb felületű (*13. kép 10, 36, 39–40; 96. kép 1, 6*). A félpalmetta kidolgozása, valamint összetevőinek mérete természetesen az esetek többségét kitevő, kisméretű minták esetében – így leginkább a kisszíjvégeken – kevéssé elemezhető; azokban az esetekben azonban, ahol a tárgy mérete és viszonylag magas színvonalú kidolgozása lehetővé teszi ilyen irányú következtetések levonását, a kétféle félpalmetta alkalmazása jól megfigyelhetően különül el egymástól.[1092] Szemben az elterjedt típussal, a kiegyensúlyozott levélméretű félpalmetták egyformán szórványosak két- és háromlevelű változatban, szimpla és kettőzött (folyamatos, illetve S alakú ciklusokból álló) indaszáron. Kontextusuk alapján tehát nem tartoznak a késő avar kor nagyméretű mintatéren – hangsúlyos helyen – gyakran ábrázolt motívumai közé.

Kiegyensúlyozott levélméretű, kétlevelű félpalmetták

A levélforma szerint kétféle ilyen kétlevelű félpalmetta ismert. A belső levél mindkettőnél körbe hajló, húsos levél vagy laposindalevél, a külső levél (takarólevél) az elsőnél hosszú, sarló alakban ívelt (*13. kép 33, 96. kép 1*), a másodiknál pedig profilból ábrázolt, háromszög alakú levél (borostyánlevél) (*13. kép 35, 96. kép 4*). A sarló alakú, ívelt leveles változat a késő avar kor végéig általános, a profilból ábrázolt borostyánlevél viszont csak a késő avar állatstílus időszakában volt jellemző.

A sarló alakú leveles félpalmettatípus nagyobb, jó minőségű darabjai a késő avar kor első felében csak kevés tárgyon (nagyszíjvégen) ismertek egyszerű[1093] vagy páros hullámzó indaszáron (*96. kép 6*).[1094] A páros S alakra szerkesztett, kiegyensúlyozott levélméretű kétlevelű félpalmettáknál a naturális (legömbölyített vagy éles) szárú, és a geometrikus laposindás minták síkból kimetszett, síkreliefként kialakított változata nem különül el élesen.[1095] A jelenség valószínűleg időrendi hátterű, mivel a típusok a Zábojník féle Spätstufe IIb és III. jellegeit mutatják.[1096] Ugyanez érvényes egy másik azonos szerkesztésű, széles pajzs alakú vereteken alkalmazott mintaváltozat esetében: az S alakok felső ívére illesztett, hosszú, két trombita alakot formázó és az egyetlen ívbe összenövő taggal szerkesztett változatot (*65. kép, 19–20, 98. kép 2*)[1097] a kétlevelű félpalmettáshoz hasonlóan mind a naturális, mind a síkreliefként kialakított körben használták.[1098]

1092 Mivel a „kiegyensúlyozott levélméretű félpalmetták" elemezhető, kétlevelű típusai alig pár nagyszíjvégre korlátozódnak (ld. alább), jelentőségük statisztikailag elenyésző. A kétféle félpalmettatípus megkülönböztetése – ahogyan a fejezet bevezető szakaszában kifejtettem – mindazonáltal csak kulturális kapcsolatrendszerek rekonstrukciójára alkalmas. A késő avar leletanyag statisztikai eszközökkel jelen munka keretei között vizsgálható belső rendszerében a kiegyensúlyozott levélméretű félpalmetták esetszáma a statisztikai hibahatár alatt marad. Összehasonlításra alkalmas a statisztikai elemzésbe bekerült, döntően a kiegyensúlyozott levélméretű kategóriába tartozó háromlevelű félpalmetták esete: statisztikai szempontból ezek is súlytalanok.

1093 Kétlevelű félpalmettával: V.1.1.2. szakasz, 1.1. típus, 3. mintaváltozat (*47. kép 1–4*). Áthajló indaszárral: V.1.3.1. szakasz: 1. típus (*62. kép 1–2*).

1094 Kettőzött indaszáron: V.1.1.3. szakasz, 1.1. típus, V.2.1.2. szakasz, 1.1. típus (*67. kép 6–8*).

1095 Az utóbbiakhoz: V.2.1.2. szakasz, 1.2. típus.

1096 Zábojník 1991, 238–241, ld. még alább a késő avar állatstílus második felére keltezhető laposindás tárgytípusoknál.

1097 V.2.1.1. szakasz, 2. típus, széles pajzs alakú veretek. Az ornamens valószínűleg a naturális laposindás minták záróciklusán gyakran megfigyelhető, tölcsérükkel összeérő, ívelt, trombita alakú tagot formázó lezárásnak felel meg.

1098 Zábojník 1991, 211., 245–247, 249. típus.

101. kép Bőségszarus, összetett leveles indamintájú tárgyak a késő avar korból. 1: Szentes-Felső-csordajárás, sírlelet; 2: Tiszafüred-Majoros 1264. sír; 3: Nemesvölgy (Edelstal), sírlelet; 4: Szentes-Nagyhegy, sírlelet; 5: Kiskőrös-Városalatt 204. sír (1–3, 5: MNM, Budapest, 4: KJM, Szentes)

Ritka jellegzetesség a páros S alakú indára szerkesztett kétlevelű félpalmetták közé növő térkitöltő rügy, amely a félpalmettákkal együtt hármaslevelet alkot (*68. kép 1–2, 10, 14, 15*).[1099] A fent tárgyalt, azonos séma szerint készült,[1100] egyetlen levélben végződő indaszakaszpárokból álló típusokkal szemben a kétlevelű félpalmettás darabok variábilis csoportot alkotnak,[1101] amelynek számos átmeneti változata figyelhető meg a hármasleveles és szőlőfürtös indás ornamenstípusokkal (ez utóbbiakhoz ld. alább). A verettípusok (csatok és széles pajzs alakú veretek) alapján a kétlevelű félpalmetták e típusa a késő avar állatstílus használatának későbbi időszakára tehető.[1102] A kiegyensúlyozott levélméretű félpalmetták háromszög alakú takaróleveles változata a késő avar állatstílus szíjvégein elsősorban laposindás, illetve túlsúlyos laposindaleveles mintákat kísér. A kiegyensúlyozott levélméretű, kétlevelű félpalmetták harmadik, ritka típusában a félpalmettapár levelei egyforma, ívelten széthajló levelek (*13. kép 37–38*). A változat tipológiai önállóságát ez esetben is néhány nagyobb, szép kivitelű darab bizonyítja,[1103] a viszonylag ritka mintát azonban főleg kisebb mintaterű tárgyakon alkalmazták.[1104] Nagyméretű tárgy fő mintaterében megjelenésének ritka voltában megegyezik

1099 V.2.1.2. szakasz, 1.2. típus.

1100 V.2.1.1., 2. és 3. típus, 1. mintaváltozat, tokos nagyszíjvégek.

1101 Ld. a *98. kép 7* alatti, egyedi változatot áttört levelekkel, illetve csak egy oldalon kétlevelű félpalmettákkal.

1102 Zábojník 1991, 142–145., 246., 249. típus.

1103 V.1.1.2. szakasz, 1.1. típus, 3.2. mintaváltozat: nagyszíjvégen: Kishegyes-Sárgagödör (Mali Idjoš-Žuta jama) 3. sír (Gubitza 1907, 349); Szebény I 197. sír (Garam 1975b, 85, Fig. 15).

1104 V.1.1.2. szakasz, 1.1. típus, 3.2. mintaváltozat tárgyai.

az első, kiegyensúlyozott levélméretű kétlevelű félpalmettatípussal. Előfordulásai alapján esetében szintén a laposindalevelektől tipológiailag független, azonban azzal – legalábbis avar környezetben – összefolyó levéltípusról beszélhetünk.[1105]

Kiegyensúlyozott levélméretű, háromlevelű félpalmetták

A háromlevelű félpalmetták a késő avar időszakban a kétlevelű félpalmettákkal szemben kevéssé elterjedt ornamens-, illetve motívumtípust alkotnak (*103. kép 1*). A háromlevelű félpalmetta belső levelét alkotó laposindalevél egyszeres indaszáron mindig plasztikus, domború levelekkel, változatos méretű és formájú tárgyakon jelenik meg, a fenti típusokkal ellentétben több tárgyon vagy akár egész tárgysorozaton azonos formában előforduló, egységes alakja nincsen.[1106] A minta atipikus jellegét avar környezetben szokatlan, áttört felületű, illetve ékveséssel tagolt felületű levélváltozatai is hangsúlyozzák (*49. kép 5; 104. kép* a szentes-nagyhegyi 32. sír garnitúrájához ld. még alább).[1107] Bár statisztikailag szinte értékelhetetlenül ritka, kultúrtörténeti jelentősége annál nagyobb: szinte minden megjelenési formája kapcsolódási pontként azonosítható a környező európai világ, illetve a Mediterráneum kistárgyainak díszítőművészete felé (ld. alább).

102. kép Vrapi típusú indák avar környezetben. 1: Mosonszentjános-Kavicsbánya 54. sír; 2: Körösladány-Gát 10. sír; 3: Ordas-Dunapart szórvány; 4: Tiszafüred-Majoros 199. sír; 5: Mezőberény, szórvány (1–5: MNM, Budapest)

1105 Ld. még a kultúrtörténeti értékelésnél.

1106 Egyszerű, egyszeres indaszáron: V.1.2.2. szakasz, 1. típus (*59. kép 3–6*); V.2.2.2. szakasz, 1. típus (*69. kép 2*); V.2.1.3. szakasz, 1. típus (*68. kép 7–9*).

1107 Szentes-Lapistó 155. sír (Csallány 1906, 301); Szentes-Nagyhegy 32. sír (Csallány 1962, 445–447, Taf. XV).

Összetett levelesinda- és laposindaminták a késő avar állatstílus környezetében 1: hullámzó indák

A késő avar állatstílus tárgytípusainak egy részén a laposindás ornamentika változatosabb szerkesztései láthatók. Az általánosan használt mintákkal szemben az összetettebb mintaszerkesztések az egyes típusokhoz tartozó esetek kisebb számával szétaprózott, egymással és az előbbi csoportokkal is laza kapcsolatban álló halmazt alkotnak.[1108] Egységes tárgyalásuk oka tehát az, hogy a késő avar állatstílus tömegesen elterjedt növényi mintaváltozataitól egyértelműen elkülöníthetők, illetve az, hogy ornamentikatipológiai sokféleségük mellett a tárgyalt típusok közötti rokonságot számos jellemző (verettípusok, szerkesztések, kivitelezés stilisztikai háttere, időrendi helyzet) is kiemeli. A legtöbb, itt „összetettként" aposztrofált minta mindazonáltal csak az általános típusokat kismértékben átszerkesztő változat. Az átszerkesztés, a minta kibővítése korlátozódhat valamelyik laposindalevél (belső- vagy takarólevél) kettőzésére,[1109] illetve levelek beiktatására az indaszár és a laposindalevelek közötti helyeken.

A kategória legnagyobb darabszámú csoportját az úgynevezett „vrapi típusú"[1110] minták alkotják (*102. kép 1–3*). A mintatípus előfordul mind a késő avar állatstílus, mind a korai geometrikus laposindás stílus (késő avar kori III. fázis) tárgyformáin. Mivel legtöbb szállal a síkreliefként kialakított laposindaleveles ornamentikához kötődik (*114. kép 10–11*), bővebben ott tárgyalom. A késő avar kor első felében, tokos nagyszíjvégeken általában áttört mintatérrel, éles gerincű, plasztikus vagy sík levelű laposindalevelekkel szerepel.[1111] Jozef Zábojník szeriációs táblája szerint a SS III tárgyaihoz fűződő kapcsolatuk miatt a vrapi típusú minták legkorábbi darabjai is a késő avar állatstílus használatának második felére (Zábojník „Spätstufe" IIb) keltezhetők.[1112] Ennek a keltezésnek azonban a sírok temetőben elfoglalt helye, illetve a leletkombinációk sem mondanak ellent.[1113]

A vrapi típusban összefoglalt indaminták néhány altípus, illetve változat között oszlanak meg. Viszonylag gyakori megoldás, amikor az inda szárral körbevett, bezáródó ciklusainak belsejébe a tárgy minőségétől-méretétől is függő számú, nagyjából egyenlő méretű levelet szerkesztettek (*52–53. kép*, bőségszarus indán: *101. kép 2; 101. kép 5*).[1114] Ez utóbbi csoport

1108 Ld. *2b kép*, a pontfelhő középső harmadának a bal oldali peremre került változók által meghatározott részletét. Az itt helyet foglaló változók a késő avar kori ornamentika laposindás mintáival rokon környezetben előkerülő, azonban a „palást" csúcsa közelében elhelyezkedő késő antik jellegek (ezekkel az „áthajló szár" és az „ízesülő szár" változója teremt kapcsolatot) felé húzó formai kategóriákkal azonosíthatók (ld. a „komplex leveles minta", „háromlevelű félpalmetta", „bőségszaru", illetve a pontfelhőben beljebb a „húsos levélhorog" és az „áttört levél" változókat: főleg az utóbbi kettő mutat már a késő avar laposindás ornamentika felé).

1109 V.1.1.3. szakasz, 1.2–1.3. típus (*49. kép 10–14*), 2. típus (*49. kép 15–18*).

1110 A fogalomhoz Garam 1997.

1111 V.1.1.4. szakasz, 3.1–3.2. típus vonatkozó esetei (*50. kép*).

1112 Zábojník 1991, 41. típus.

1113 Ld. pl. a 474. és 1264. sír nagyszíjvégének időrendi sorba illesztését Garam 1995, Abb. 93–94 összefüggésében.

1114 V.1.1.4. szakasz, 4.1.–4.4., 5–6. típus.

tárgyai már gyakran J. Zábojník „Spätstufe" III. jellemzőit hordozzák (U alakú, egyes esetekben rögzítőfüles, kétlapos vagy tokos szíjvégek, *101. kép 4*).[1115] A megoldás ennek megfelelően már a késő avar kor második felére keltezhető tárgytípusokon, síkreliefszerű, geometrikus kivitelezésben gyakoribb.[1116]

A legáltalánosabb, változatos formában és tárgytípusokon megjelenő minták azok, amelyekben a ciklus belseje felé nyíló volutapár két levele közé a hullámzó szárról egy harmadik levél nő be (*52. kép 1–2*, illetve változatok: *52. kép 3–10*). Változatai ritkán jelennek meg sík lemezű laposindalevéllel, általános formája éles gerincű, húsos leveles félpalmettákkal mintázott.[1117] A minta kismértékben eltérő változata, amikor a mellékszár körbezárja a ciklus belsejébe hajló félpalmettát.[1118] Mindkét típusnak előfordul síkreliefként kialakított, az avar környezetben tipológiailag fiatalabb tárgytípuson látható változata is (*52. kép 9–11*).[1119]

A hullámzó indaszárra szerkesztett, ciklusonként több laposindalevélből álló szerkesztések következő típusát alkotják a bőségszarus minták (*63–64. kép; 69. kép 11; 92. kép 5; 95. kép 2; 101. kép 3*). Egyes szíjvégeken a bőségszarus minta a másik oldal leveles indamintájának azonos felépítésű és félpalmetta-rendszerű, csak a bőségszaruval tagolt szár révén eltérő változata (*101. kép 1*).[1120] A szentes-felsőcsordajárási nagyszíjvég esetében az utólag bemetszett bőségszaru alatt egyértelműen látszik az eredetileg mintázott, egyszerűen széthajló szár (*101. kép 1*).[1121] A bőségszaru motívuma zárt tárgykörhöz kapcsolódik, szinte minden esetben tokos, áttört mintaterű, homorú oldalú, hegyes végű nagyszíjvégeken ábrázolták. A legtöbb bőségszarus minta tisztán leveles inda, egyéb motívumtípusokat nem tartalmaz, miközben a bőségszarut mind húsos, körbe hajló levelekkel, mind pedig sík lemezű laposindalevelekkel is alkalmazták, noha az utóbbiakkal ritkábban.[1122] Azonos bőségszarus mintáknak ugyanazokon a tárgytípusokon síkreliefként kialakított felszínű változata is előkerült (*58. kép 12*). Virágzó indatípusokkal a bőségszaru alkalmazása ritka (*64. kép 1*).[1123] A leveles indák környezetében használt tárgytípusokra jellemző egyszerűséghez képest a bőségszarus minták kíséretében viszonylag gyakori a gyöngy-, illetve ívsorból álló, egy esetben sodrott szalagot utánzó[1124] díszítőkeret a mintatér körül. A jelenség a minta eredetére,[1125] a keltezésre,[1126] illetve a késő avar kori tárgyi kultúra modellezésére[1127] nézve is hordoz tanulságokat.

1115 Zábojník 1991, 144–145.

1116 Ld. alább.

1117 V.1.1.4. szakasz, 4.1. típus.

1118 V.1.1.4. szakasz, 4.1. típus, 2. mintaváltozat.

1119 V.1.1.4. szakasz, 4.2. típus.

1120 Például Szentes-Felsőcsordajárás, sírlelet nagyszíjvége (Fettich 1929, II. t.)

1121 Szentes-Felsőcsordajárás sírlelet (Fettich 1937a, 24–26, IV. t).

1122 V.1.5. szakasz mintái.

1123 V.1.5.3. szakasz, 1–2. típus.

1124 Ld. az V.1.5. szakasz tárgyain megjelenő díszítőelemek felsorolását.

1125 Ld. bővebben, a kulturális kapcsolatrendszer elemzését.

1126 Zábojník 1991 ugyan nem vizsgálja önállóan az ilyen díszítőelemekkel ellátott tárgyak helyzetét, azonban ezek a SS IIb–III. szakaszban sűrűsödnek.

1127 Ehhez ld. Szenthe 2012b.

103. kép Késő antik indaminták avar környezetben. 1: Tiszafüred-Majoros 561. sír; 2: Visznek-Kecskehegy 6. sír; 3: Gerjen 58. sír; 4: Üllő I-Disznójárás 36. sír; 5: Dunacsúny 127. sír (1–5: MNM, Budapest)

A késő avar állatstílus tárgytípusain az áthajló vagy ízesülő indaszárak ennél is nagyobb ritkaságnak számítanak.[1128] Ahogyan a bőségszarus minták esetében is megfigyelhető, a késő avar kori díszítőművészetben kivételes jellegek egy-egy tárgyon vagy együttesben való csoportosulásának jelentősége ez esetben is dokumentálható. Áthajló, iletve ízesülő indás laposindaminta ennek megfelelően egyéb szempontokból is különleges darabok környezetében bukkan fel (*103. kép 6*).[1129]

Tipológiailag a laposindás ornamentika határán helyezkedik el a laposindalevelekkel formailag folyamatos átmenetet képező, azonban főleg sarló alakú, ívelt, keskeny levelekkel mintázott, ízesülő indaszáras minták néhány típusa. A legjellegzetesebb csoport[1130] kisszíjvégei között laposindaleveles példányok is előfordulnak, a típusra azonban a keskeny, éles gerincű, kecses, húsos levelekből összeállított félpalmetták jellemzőek (*59. kép 3–7*). A típust főleg a nagyszíjvégei határozzák meg, amelyek tárgyformai és ornamentikatipológiai szempontból figyelemre méltóan zárt egységet alkotnak (*59. kép 3; 103. kép 2*). Esetükben E. Breuer

1128 V.1.3.1. szakasz, 1. típus (*51. kép 1–2*).

1129 Így a bélmegyeri 102. sír övgarnitúrájában az áthajló leveles indás övforgó, gyöngysorkeretes kisszíjvég mellől került elő az alább tárgyalandó, minden szempontból kivételes nagyszíjvég is (MRT 10, 111. t).

1130 V.1.1.2. szakasz, 1. típus.

állapította meg, hogy többször is azonos összetételű garnitúrákba kerültek.[1131] A jelenség háttere egyelőre felderítetlen, azonban mögötte minden valószínűség szerint regionális elosztási rendszerek hatása azonosítható.[1132]

A fenti minta-, illetve tárgytípusok az egész Kárpát-medence területén körülbelül hasonló eséllyel bukkannak fel. Szűkebb regionális elterjedést kevés leveles indás tárgytípus mutat,[1133] így a véletlenszerűen szóródó tárgyak tömegéből regionális fókuszuk révén kiváló tárgyak, illetve típusok elenyésző száma a regionalitás véletlenszerűségét sugallja. Így egy téglalap alakú testű és trapéz alakú karikájú csattípus és a csattesttel megegyező alakú övverettípus (*103. kép 5*)[1134] elterjedése dunántúli súlypontú (*105. kép*). Ezek a felszínmegmunkálás módjával – éles kontúrú, szinte háromszög átmetszetű szárak és levelek megjelenésével – stilisztikailag is szoros kapcsolatban állnak, magas fokú hasonlóságuk alapján feltételezhető lenne egyetlen mesterkézhez, illetve „műhelyhez" való kötésük is.[1135] Ezzel szemben azonban e tárgyak is két formai csoportra oszlanak. Az északnyugati Kárpát-medencei esetek rendre nagyobbak, jobb minőségűek, míg a tolnai-baranyai csoport darabjai kisebbek, kivitelük gyengébb (*103. kép 3*). Az északnyugati Kárpát-medencei csoport csatjai emellett pontos megfelelői egymásnak, feltételezhető a modellazonosságig terjedő közös eredetük.

104. kép Szentes-Nagyhegy 32. sír, övgarnitúra (MFM, Szeged)

1131 Breuer 2005, Abb. 48: Visznek, Szentes-Berekhát, Jánoshida; A három, Breuer által ismert, egymáshoz közeli, alföldi lelőhely mellett azonban előkerült egy negyedik azonos összetételű övgarnitúra Dunaradvány-Zsitvatőről is: 15. sír (Čilinská 1963, 92, Tab. VII, 1–18).

1132 Ld. Szenthe 2012b, Szenthe 2018.

1133 A regionális elterjedés csak a legalább 3–4 darabot számláló típusok esetében értelmezhető szempont.

1134 V.1.1.4. szakasz, 5. típus.

1135 A „műhely" fogalmának, illetve a „műhelykör" problémájának kérdéséhez ld. Szenthe 2012b.

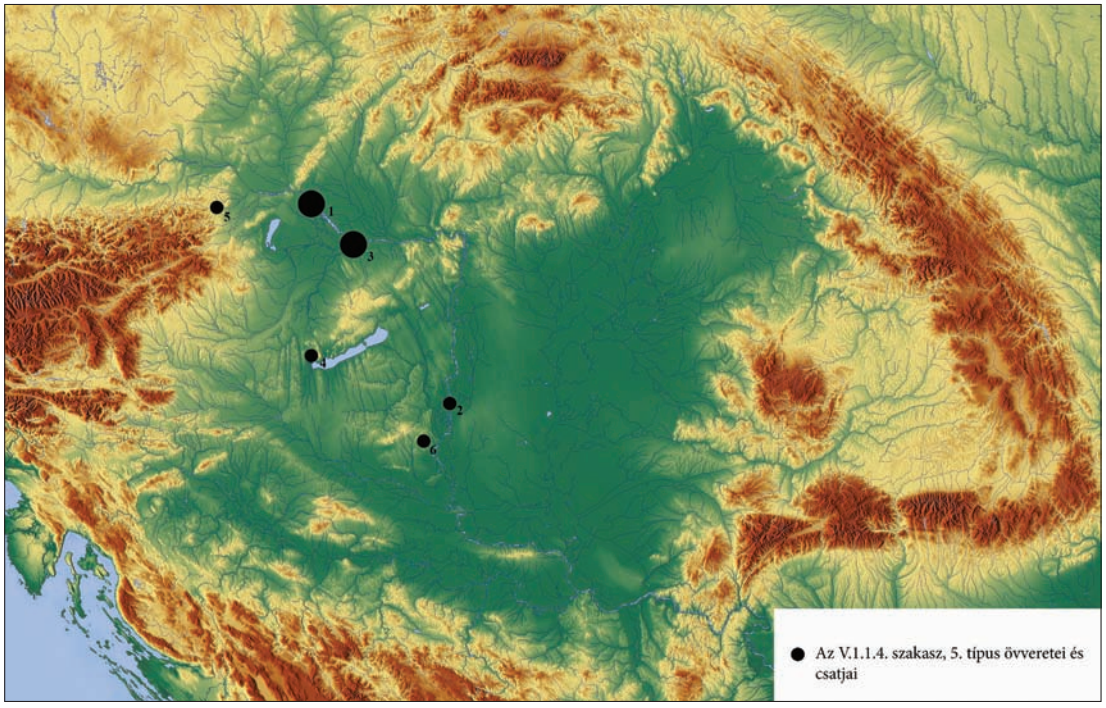

105. kép A V.1.1.4. szakasz, 5. típus, indamintás csatok és övveretek elterjedése (1: Dunacsúny / Čunovo/; 2: Gerjen; 3: Győr-Téglavető-dűlő; 4: Keszthely-Dobogó; 5: Leobersdorf-Ziegelei Polsterer; 6: Szebény I)

A késő avar kor első felének díszítőművészetére általában is jellemző, hogy a laposindákkal szemben a hullámzó indamintákra szerkesztett plasztikus vagy horogszerű levelekkel, félpalmettákkal díszített, összetettebb hullámzó indaminták (mint a feljebb, a háromlevelű félpalmetták esetében idézett keszthelyi nagyszíjvég, *99. kép 5*) javarészt a Dunától nyugatra kerültek elő. Ezek jobbára egyedi tárgyak, vagy típusaik kisebb esetszámúak, mint a korszak laposindás indamintákkal díszített tárgyai (az utóbbiakhoz ld. a következő szakaszokat).

Összetett leveles- és laposindás minták a késő avar állatstílus környezetében 2: Palmettaminták

A késő avar állatstílus laposindás ornamentikájának ritkább típusai közé sorolhatók a palmettaminták. A leveles palmettaminták – az összetett szerkezetű laposindás mintákhoz hasonlóan – a késő avar állatstílus későbbi szakaszában, széles pajzs alakú vereteken terjedtek el több változattal, majd folyamatosan továbbéltek a következő, késő avar kori III. szakasz verettípusain.

A késő avar kor első két időrendi szakaszára (késő avar kori I. és IIa fázis) a nagyszíjvégeken szórványosan előforduló, palmettává összenövő kettős hullámzó indaváltozattól[1136] eltekintve valószínűleg csak egyetlen palmettatípus keltezhető, amely nagyobb sorozatot alkotott, és egy bizonyos tégalap alakú verettípushoz kötődött (*32. kép 12–18*).[1137] A palmettatípus és a tárgy szoros kapcsolata ez esetben is figyelemre méltó, az ornamens e veretek mellett csak a

1136 V.2.1.2. szakasz, 1.1. típus, 2. mintaváltozat (*67. kép 14, 16*).

1137 IV.2.2.2. szakasz, 1. típus (*32. kép 12–16*).

megegyező méretű és alakú csattesteken tűnik fel. Szórványos esetekben változatait virággal vagy a széthajló volutapár közét kitöltő, csepp alakú taggal szerkesztették.[1138] E típustól jól megkülönböztethetők a griffes, téglalap alakú veretek feljebb említett, levélhorgos csüngői, amelyek szinte kivétel nélkül ugyancsak talpával összetámasztott, széthajló, líra alakú palmettapáron alapulnak (*33. kép 4–25*), azonban egy-egy esettől eltekintve mindig éles, keskeny, körbe hajló, horogszerű levelek díszítik őket. A különbség okát csak azzal a késő avar kori tárgyi kultúrában más esetben is dokumentálható jeleggel tudom magyarázni, hogy az egymástól függetlenül keletkezett tárgytípusok – akármekkora sorozatban terjedtek is el – legtöbbször megtartották eredeti formájukat, nem fogható meg közöttük interferencia.[1139]

106. kép Mártély-Csanyi-part, „B" sír, aranyozott övgarnitúra (MNM, Budapest)

Egyedi a mártélyi, számos egyéb szempontból is átlagból kitűnő garnitúrához tartozó főszíjveretek[1140] palmettatípusa (*106. kép 4*, ld. a kulturális kapcsolatrendszer elemzésénél is); emellett a veretek csüngőit is laposindás, egyedi palmetta díszíti.

A kis esetszámhoz mérten viszonylag sokféle, általában összetett laposindás palmettaszerkesztést találunk széles pajzs alakú övvereteken, ezeknek is leginkább kisebb méretű, egyszerűbb kivitelű – tipológiailag öregebb (?) – darabjain, illetve a hozzájuk csatlakozó csatokon és lyukvédő vereteken. E minták többféle, javarészt hasított (*34. kép 24–32, 35. kép 1–8*), ritkábban

1138 IV.2.2.3. szakasz 1. típus (*32. kép 22*).

1139 Ld. a bevezető fejezetben a belső minták kérdése szakaszt, illetve az innováció csekély szerepéről írtakat: 98–100. o.

1140 IV.2.3. szakasz, 2.1. típus, 2.1. mintaváltozat (*33. kép 6*); Hampel 1905, Taf. 85, 2. A késő avar kor legérdekesebb, illetve legsokatmondóbb leletei közé tartozó mártélyi övgarnitúra ornamentikáját a garnitúra egységében alább tárgyalom.

széthajló palmettán alapuló, komplex palmettatípusba sorolhatók (*35. kép 7, 9; 107. kép*).[1141] A viszonylag kis darabszámban ismert típusok a Kárpát-medence keleti felében és a Dunától északra sűrűsödnek, szinte szabadon hagyják a Dunántúlt (*108. kép*).[1142]

Egyes leveles, palmettamintás tárgyak magukon hordozzák a késő avar állatstílus használatának második szakaszára jellemző formai gazdagodásnak más nyomait is (például gyöngysorkeret, árkádíves keret, *107. kép 1*), néhány esetben a tárgy felszínének síkreliefszerű kialakítása is feltűnik már körükben (*107. kép 3*). Az utóbbi esetek mutatják, ahogyan az ornamentika- és formakincs időben előrehaladva folyamatosan gazdagodott a késő avar állatstílus használatának végéig, illetve összefonódott a későbbi időszak díszítőművészetével. E típusok elterjedésének alföldi centruma (*108. kép*) azt sugallja, hogy a késő avar állatstílus második felében antik formákat adaptáló ornamentika („késő antik kör") sokszínűsége kevésbé hagyott nyomot az alföldi, látszólag konzervatívabb terület tárgyi kultúráján, ahol a Kárpát-medence nyugati felével összehasonlításban végig kedveltebbek maradtak a laposindák. A „korszellemhez" igazodást esetükben az újonnan elterjedő, széles pajzs alakú övverettípus mellett a minták összetettebbé válása, illetve a tengelyesen szimmetrikus szerkesztések megnövekedő súlya jelezte. Fontos jelenség, hogy e típusok elterjedtek a Dunától északra fekvő területeken is, amelyek több tárgytípus elterjedési képe alapján a Dunántúlnál szorosabban tartoztak közös kommunikációs, illetve elosztási rendszerbe az Alfölddel .[1143]

107. kép 1: Kiskőrös-Városalatt 204. sír; 2: Kecel-Határdűlő 26. sír; 3: Szentiván, sírlelet; 4: Tiszaderzs-Szentimrei út 25. sír (1–4: MNM, Budapest)

1141 Zábojník 1991, 36044 és 16043 sz. tárgya.

1142 Széles pajzs alakú vereten: IV.3.2. szakasz, 1. típus, 1. mintaváltozat; IV.3.4. szakasz, 4. típus; IV.2.2.1. szakasz, 2. típus, 2. mintaváltozat; IV.2.3. szakasz, 3. típus, 4. mintaváltozat; IV.3.4. szakasz, 8. típus; IV.3.4. szakasz, 8. típus, 2. mintaváltozat; IV.3.4. szakasz, 5. típus.

1143 Ld. még a faragott díszű csont tűtartóknál feljebb: *93. kép*, illetve alább, a laposindás, stilizált fürtökkel kiegészített minták esetében is.

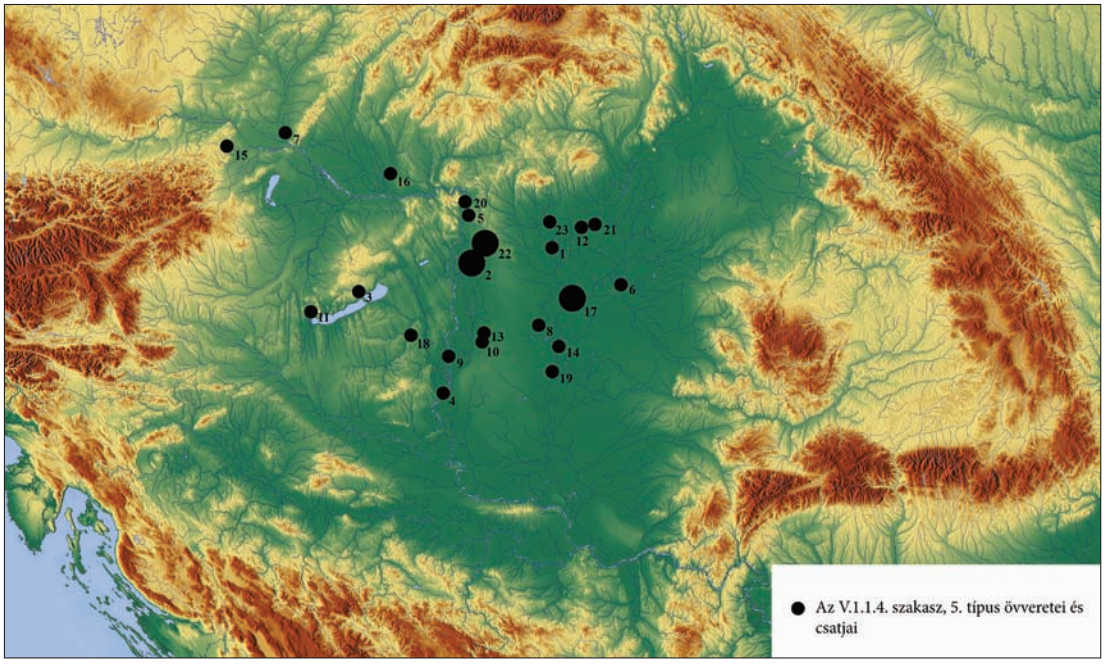

108. kép Széles pajzs alakú, laposindás, illetve leveles palmettás veretek elterjedése a Kárpát-medencében (késő avar kori IIb fázis) (1: Alattyán-Tulát; 2: Áporka-Ürbőpuszta; 3: Balatonszőlős-TSz-istálló; 4: Báta; 5: Budapest-Rákos; 6: Dévaványa-Köleshalom; 7: Dévényújfalu /Devínska Nova Ves/; 8: Gátér-Vasútállomás; 9: Gerjen; 10: Kecel-Határdűlő; 11: Keszthely-Dobogó; 12: Kisköre-Halastó; 13: Kiskőrös-Városalatt; 14: Mindszent-Bozó-tanya; 15: Mödling a.d. Goldenen Stiege; 16: Érsekújvár /Nové Zámky/; 17: Öcsöd-Büdöshalom; 18: Regöly; 19: Szeged-Fehértó B; 20: Szentendre-Pismány, Barackos út; 21: Tiszaderzs-Szentimrei út; 22: Üllő I-Disznójárás; 23: Visznek-Kecskehegy)

Laposindaleveles virágos vagy termő indák

A tengelyesen tükrös levélhorog egyszerű formája gyakori elem a késő avar állatstílus korai tárgyainak mellékmezőin, amely összetettebb alakjában a két levél közét kitöltő, csüngő, stilizált, általában három–hat szemből álló fürttel jelenik meg. Az utóbbi típust már széles körben alkalmazták önállóan, zsanéros veretek csüngőjeként, általában széles pajzs alakú vereteken (*19. kép 1–8*).[1144] A csüngőtípus keltezőértékét mutatja, hogy a javarészt egy fázissal korábbi, griffes vereteken csak szórványosan jelent meg. A stilizált szőlőfürtök levélhorgos, illetve laposindás mintákba való beszűrődése annak a folyamatnak lehetett a része, amely a széles pajzs alakú veretek laposindás mintatípusainak komplexebbé válásában is megfigyelhető volt.

A késő avar állatstílus második felétől (késő avar kori IIb fázistól) a hullámzó indaszáron a nagy felületű, ciklus belsejét egyedül kitöltő laposindalevelek mellett a félpalmettákban egyre többször egyéb motívumtípusok kísérik vagy váltják ki a külső, kisebb takaróleveleket. Közöttük dominál a három, ritkán öt szemből álló stilizált fürt, amely azonban a laposindás ornamentikában – a száron vagy tölcsér alakú tagon ülő bogyó mellett – gyakorlatilag ki is meríti a leveles félpalmettás ornamenseket kiegészítő elemek választékát (*55. kép 6–9, 14, 56. kép 1–5;*

1144 II.1.3. szakasz, 1. típus.

96. kép 2, 5).[1145] Egy-egy variáció legfeljebb még a laposindalevelek és a szár viszonyában bekövetkező kisebb változtatásokból keletkezett (*109. kép 1*). Az utóbbi típussal tartoznak szorosan össze azok a nagyszíjvégek, amelyeknél az indaszár szétválási pontjait bőségszaruk tagolják (*64. kép 3–4, 101. kép 1*).[1146] A stilizált fürtös laposindás típus egyedi tagja végül egy vágsellye-vízállási nagyszíjvég, amelynek mintáján a félpalmettákat gyenge kivitelezésű madárfejek és fürtök egészítik ki (*56. kép 6*).[1147] A minta a mediterrán benépesített inda „avarizált" változata lehet.[1148]

1 2

109. kép Laposinda-változatok. 1: Szebény I. temető, 69. sír (MNM Budapest); 2: Romonya II. temető, 67. sír (JPM Pécs); 3: Tiszafüred-Majoros 1171. sír (MNM Budapest)

Ugyanekkor húsos levelű leveles vagy levélhorgos indamintákban nagyobb a motívumválaszték, mint a laposindás minták esetében. A volutapár közül ívelt száron növő stilizált fürtös indaminták legszebb, tárgy- és ornamentikatipológiai szempontból is zárt típust alkotó példányaira plasztikus, húsos, illetve ék alakban áttört felületű levelek jellemzők (*55. kép 10–13; 96. kép 2*).

A laposindalevelekkel együtt használt, egyéb motívumformák közül egy második, nagyobb esetszámú típus a laposindaleveles volutapár közébe ékelt csapból álló hármaslevél. A volutapár közé ékelődő elem ebben az esetben legtöbbször rombusz alakú tag.[1149] E laposindaleveles hármaslevél-változat és a fenti, stilizált fürtös minta szoros rokonságára egy tiszafüredi és egy romonyai nagyszíjvég hívja fel a figyelmet (*109. kép 2*).[1150] A két nagyszíjvég minden tekin-

1145 V.1.1.5. szakasz, 3.1–3.5. típus.

1146 V.1.5.3. szakasz, 2. típus.

1147 V.1.1.5. szakasz, 3.6. típus: Šaľa I (Veča-Vízállás) (Vágsellye – Vízállás) 75. sír (Točik 1993, Obr. 25).

1148 Ld. később.

1149 Rá a riegli hármaslevél („Dreiblatt") és a belőle állandósuló liliommotívum tárgyalásakor még egyszer, bővebben visszatérek.

1150 Tiszafüred-Majoros 1171. sír (Garam 1995, Taf. 156, Taf. 214, 11); Romonya II, 67. sír (Kiss 1977, Pl. LVI, Pl. LXXVIII, 6).

tetben azonos (tárgy sodrott szalagkerete, mellékmező mintája, tárgyforma, méret, mindkét oldalon azonos, négy ciklusból álló, áttört minta). A tiszafüred-majorosi 1171. sír nagyszíjvége azonban jobb kivitelezésű, míg a romonyai 41. sír szíjvégének kidolgozása hanyagabb, az alsó ciklus hibás. A kivitelezés minősége közötti különbséggel összhangban a tiszafüredi darabon a körbe hajló, éles laposindalevél-pár közét ívelt nyélen háromszemű fürt tölti ki, a romonyai darabon pontosan azt a helyet pedig rombusz alakú tag foglalja el. Noha a két szíjvéget biztosan nem közös negatívból vagy mesterpéldányról sokszorosították, hasonlóságuk foka szerint olyan közeli rokonok, amely felveti a műhely-, illetve munkafolyamatbeli azonosság lehetőségét. A fürtös és rügyes-hármasleveles ornamensváltozat közötti lényegi rokonság a bőségszarus minták esetében is dokumentálható, amelyeken a két változat ugyancsak megtalálható.

A komplex leveles palmettamintákhoz hasonlóan a stilizált fürtökkel kiegészített laposindaminták is elsősorban alföldi, illetve szórványosan az avar településterület északi peremén megjelenő tárgytípusokra kerültek (*110. kép*). A jelenség mögött, mint feljebb felvetettem, valószínűleg a késő avar állatstílus második szakaszában mediterrán-antik kulturális elemekkel kibővülő ornamentikai trendnek az a hatása keresendő, amely az Alföldön csekélyebb mértékben érvényesült, illetve kimerült az ott tovább kitartó laposindás minták csekély mértékű változatosabbá tételében. A jelenség egyben azt is sugallja, hogy a Kárpát-medence egyes régiói között lehettek fejlődési különbségek, amelyek azonban a régészeti anyag keltezésének korlátai miatt csak nagyon óvatosan körvonalazhatók. Ha összevetjük a komplex laposindás mintájú (ld. fent) és az „indavirágos" (ld. alább), pajzs alakú veretek térbeli elterjedését, észrevehető, hogy az Alfölddel közös kommunikációs rendszer részét alkotó terület tárgytípusai a lovas-fegyveres sírok aránya alapján azonosítható, Dévényi-kapu felé vezető fontos kommunikációs folyosón helyezkedtek el. Az Alföld – a kaganátus politikai központja (?) – felől kifelé vezető legfontosabb útvonal eszerint északnyugat felé futott. Ez az északi kommunikációs irány felértékelődését jelezheti, főleg a késő avar kor középső harmadától kezdve.[1151]

„Kivételes jelenségek" a késő avar állatstílus laposindáinak környezetében

Egy sor, egymással nem, vagy csak közvetett kapcsolatban álló, egyedülálló minta, illetve tárgy megkülönböztetett tárgyalása az egyediség viszonylag gyakori jelenségének hangsúlyozott volta miatt fontos. Az egyedi megoldású tárgyak közös tulajdonsága, hogy szinte minden esetben egyszerre több, avar környezetben egyesével is ritka, illetve csak más stilisztikai összefüggésben (más időrendi csoportban) megjelenő jellegzetességek összpontosulnak rajtuk. A késő avar környezetben egyedinek számító jellemzők tehát az övdíszek között tárgyra vagy együttesre koncentráltan, csoportosan tűnnek fel, miközben legtöbbször az átlagos övgarnitúrákon különböző stilisztikai csoportokba fókuszálódó formai megoldásokat egyesítenek.[1152]

A megállapításra jó példa a klárafalvi B temető 2. sírjának nagyszíjvége (*22. kép 9; 111. kép*).[1153] A tárgy hátlapján a florálgeometrikus minta, amely váltakozó méretű medalionokba hurkolt szalagba szerkesztett, nem csak a 8. század első felében, de az egész késő avar díszítőmű-

1151 Ld. Szenthe 2019.

1152 Ld. az egyedi tárgyakról, illetve az egyediség igényéről a késő avar kori növényi ornamentika forráscsoportjait tárgyaló fejezetben írottakat.

1153 III.1. szakasz, 6.1. típus. A tárgyat ld. Fettich 1937b, VIII. t. 1.

vészetben kivételes jelenség, a nagyszentmiklósi 2. sz. palack medalionjain[1154] kívül összesen négy, a medalionokban büsztökkel díszített nagyszíjvégről ismerem.[1155] Közülük kettő a 8. század második felére, tehát a század elején készült klárafalvi tárgynál jóval későbbre keltezhető. A geometrikus rendszerű szerkesztések a 8. század első felében általában is atipikusak,[1156] a klárafalvihoz hasonló medalionos vagy sodrott szalagokkal, szalagfonadékkal összefogott szerkezetek pedig majdnem teljesen hiányoznak, a késő avar kori tárgyi kultúra szűk, formailag is zárt egységet alkotó csoportjára koncentrálódnak.[1157] A váltakozó méretű medalionokba szerkesztett laposindás minta Klárafalva esetében a szíjvég előlapjának repülő vágtában ábrázolt lovas vadászjelenetével párosul. A szíjvégen látható a repülő vágta egyetlen ábrázolása az avar környezetben, az íjas vadászjelenetnek szintén csak a nagyszentmiklósi kincsben van megfelelője.[1158]

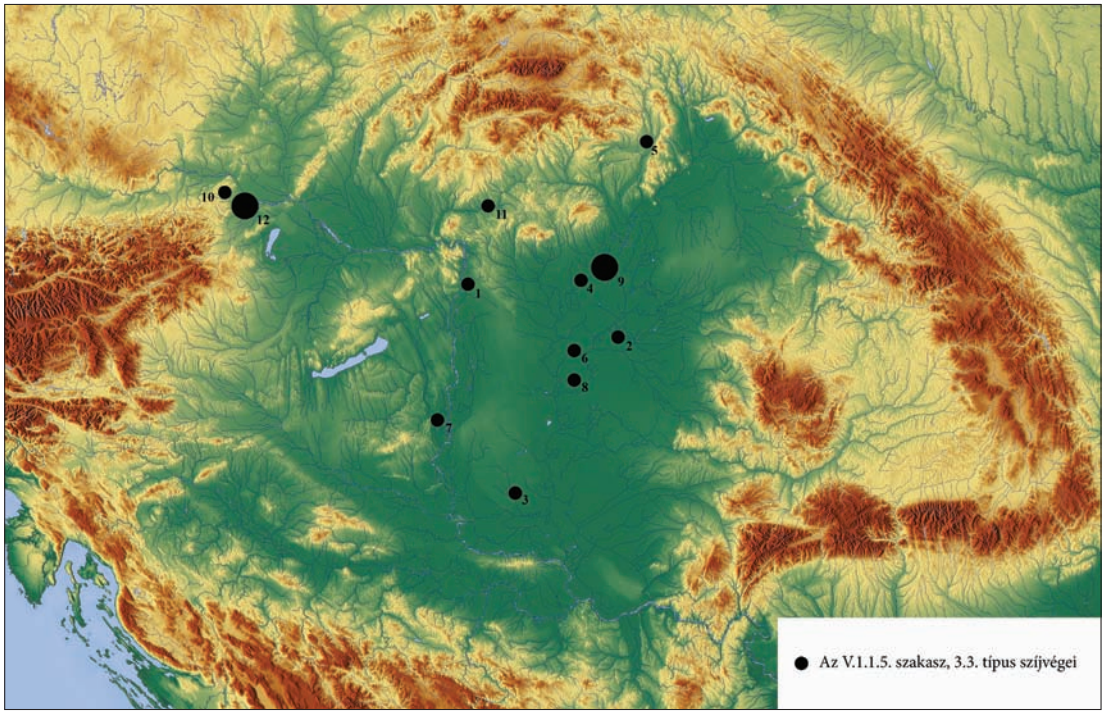

110. kép A stilizált fürtökkel kiegészített laposindás szíjvégek elterjedése (késő avar kori II. fázis) (1: Budapest-Wekerle telep; 2: Dévaványa-Köleshalom; 3: Bácsfeketehegy-téglagyár /Feketić-ciglana/; 4: Kisköre-Halastó; 5: Kassa-Zsebes /Košice-Šebastovce/; 6: Öcsöd-Büdöshalom; 7: Szekszárd-Bogyiszlói út; 8: Szentes-Lapistó; 9: Tiszafüred-Majoros; 10: Wien 13-Unter St. Veit; 11: Želovce / Zsély/; 12: Zwölfaxing)

1154 Gschwantler 2002, Kat. Nr. 2.

1155 Együtt, rajzon ábrázolja Fancsalszky 2007, 52. t. 9, 11–13.

1156 Ld. a faragott csonttárgyak kapcsán.

1157 A korai csoportot elemzi Szenthe 2015b, illetve ld. e munkában külön szakaszban, a „késő antik kör" tárgyalásánál.

1158 A jelenet tárgyalását ld. Szenthe 2013a, 160–161. A másik, szokás szerint idézett „párhuzam", a mödlingi brosspár térdelő, szalaggal leszorított hajú íjásza különböző kulturális környezetből, a mediterrán, kora bizánci ikonográfiából származik, ahol a „Knielaufschema" – a térdelő, mégis dinamikusan mozgó alak – honos (Schranz 2008, 18).

Az S alakokból szerkesztett indaornamentikája miatt tárgyalt dunaszekcsői nagyszíjvég[1159] előlapján a laposindás, áthajló és ízesülő indaminta ugyancsak atipikus az avar környezetben. Szokatlanul hosszú, keskeny tárgy áthajló indaszárra szerkesztett laposindaleveleinek lemezét a levélfelszín belsejébe ütött lyukak tagolják (*62. kép 5*).[1160] A levélfelületet beütött lyukkal tagoló megoldás „naturális" laposindás ornamentikával másutt nem jellemző, kizárólag a geometrikus laposindás stílusnak, illetve leginkább annak balkáni vonatkozásokkal bíró darabjainak sajátja.[1161] A tárgy formája, összetett laposindaleveles ornamentikája, indaszára és a levelek kivitelezése egyesével is kivételes, együtt egyedi a késő avar tárgyi kultúrában.

Az ornamentikával, illetve az azt magába foglaló díszítőművészeti hagyománnyal összefüggő jelenség a késő avar állatstílusban csak kivételes esetekben feltűnő pont-vessző ornamentika, illetve a levélfelület azzal rokon áttörése. Áttört levélfelületet találunk a tengelyesen szimmetrikus összetett palmettakonstrukciója miatt fent említett, alább még tárgyalandó mártélyi övgarnitúrán (*106. kép*). A pont-vessző ornamentika a 8. század első felére keltezhető leletben tudomásom szerint csak a szentes-nagyhegyi 32. sír övgarnitúrájában bukkan fel (*104. kép*).[1162] Készítője az egységesség igényével, sodrott szalagokkal, tengelyesen szimmetrikus hullámzó indaszárral mintázott garnitúra minden levelét kivéste: a kimélyített levélfelület élként megmaradó kontúrjait a levélfelület közepébe rajzolt kör köti össze. A jelenségnek ismét a késő avar állatstílus Kárpát-medencén túli kapcsolatrendszerének vizsgálatakor lesz fontos következménye.

Hasonló eset egy bélmegyeri 102. sír övgarnitúrája, amelynek nagyszíjvégén az áthajló és ízesülő indaszár háromlevelű félpalmettákkal társul (*64. kép 5*).[1163] Avar környezetben általam csak egyetlen további esetben ismert jelenség, hogy a minta körvonalát magasabb kontúr veszi körbe. A másik, párhuzamos eset szintén a mai Békés megyéből, vrapi típusú inda változatával, formailag szokatlan, ritka mintaváltozatot alkotó nagyszíjvégen került elő (*102. kép 5*).[1164] A két darab a laposindák mediterrán párhuzamainak vizsgálatánál bír majd jelentőséggel.[1165]

Összefoglalás: A késő avar állatstílus és a naturális leveles indás, laposindás kör

A késő avar állatstílus növényi ornamentikája nagyrészt leveles indamintákra korlátozódott. A motívumok között az egyszerű, körbe hajló levelek, illetve az azokból összeállított, legfeljebb kétlevelű félpalmetták a legelterjedtebbek. Az általános egyszerűség ellenére mégis azonosítható néhány, látszólag egymástól független gyökerű kulturális trend. A leveles motívumok fő típusai – a nagy felületű laposinda, a húsos, körbe hajló vagy sarló alakban ívelt levelek, illetve a spirálinda körbe hajló horgai – egymás mellett, azonban egymástól függetlenül léteztek.

1159 Dunaszekcső-Téglagyár 4. sír (Cs. Sós 1966/67, 91, 43. ábra).

1160 V.1.3.3. szakasz, 1, típus.

1161 Ld. alább, a geometrikus laposindás stílus helyi, kora 8. századi előzményeinél, illetve Szenthe 2009, Szenthe 2014.

1162 Csallány 1962, 445–447, Taf. XV.

1163 V.1.4.1. szakasz, 1. típus, Bélmegyer-Csömöki-domb 102. sír (MRT 10, 111. t).

1164 Mezőberény szórvány (MRT 10, 88. t. 9): V.1.1.4. szakasz, 3.4. típus.

1165 Ld. 361. o.

A korszak legjellegzetesebb laposindás csoportját a nagy felületű laposindaleveleket alkalmazó minták alkotják. E motívumot jellegzetes formában találjuk meg egyetlen, százas sorozatban, formai változatok nélkül az egész Kárpát-medencében használt nagyszíjvégtípuson (*95. kép 1*). A nagy, ciklust kitöltő laposindaleveles, egyszerű folyamatos inda vagy annak S alakú szakaszainak tengelyes tükrözésével előállított minta a késő avar kor első felének – illetve Zábojník II. fázisának[1166] – jellemző növényi mintatípusa. Az állatküzdelmi jelenetes nagyszíjvégek növényi ornamentikája viszont a késő avar állatstíluson belül is zárt kör maradt, a stílus egyéb, hasonló, azonban lazább szerkesztésű és szabadabban kombinált változataival csak részlegesen állt kapcsolatban. Az avar típusú állatküzdelmi jelenet növényi ornamentikája tehát úgy lett a késő avar kor eleji díszítőművészet esszenciája a kutatás számára,[1167] hogy az a korszak ornamentikájával viszonylag felületes kapcsolatban áll. A forma és ornamentika tökéletes egysége miatt az avar típusú állatküzdelmi jelenetet és a kétféle növényi minta valamelyikét megjelenítő nagyszíjvégek inkább a tárgy egységében szemlélendők, az általuk alkotott minőség egyes elemeinek elkülönített vizsgálata nem világítja meg kellőképpen jelentőségüket. E szíjvégek egy, a stíluson belül definiálható, a stílus átlagától azonban lényegében idegen típusként határozhatók meg.

1

111. kép Klárafalva B temető, 2. sír, nagyszíjvég (MFM, Szeged)

A különböző, ugyanekkor használt, kiegyensúlyozott levélméretű félpalmettás indaminták (a félpalmetták takarólevelei esetükben több különféle típusba sorolhatók) a statisztikai elemzés alapján szorosan összefonódó horizontot alkotnak egymással (ld. a bevezető rész vonatkozó fejezetét). Közeli rokonság állapítható meg közöttük a szíjvégek előlapjának ragadozó (griff-) frízei, mediterrán típusú állatküzdelmi jelenetei és az övgarnitúrák nagy részét díszítő griffes, téglalap alakú veretek révén is.

E horizonton belül azonosítható a körbe hajló leveles minták következő csoportja , amelybe a griffes veretek csüngőin nagy tömegben alkalmazott, éles gerincű, körbe hajló levélhorgok tartoznak. Ezeknek formai függetlensége a nagy felületű laposida leveles mintáktól érthetetlennek tűnik, ha csupán az avar leletanyag belső rendszerét szemléljük: mindkét forma – a teljes

1166 Zábojník 1991, 438–439.

1167 Ebben nagy László Gyula szerepe, aki először tárgyalta a tárgytípust – az állatküzdelmi jelenet miatt – a „griffes-indás stílus" lényegét kifejező jelenségként: főleg László 1971.

kört alkotó, húsos laposindalevél és a levélhorog (a Nagy Margit által használt fogalommal[1168] akantuszhorog) is – az egész Kárpát-medencében elterjedt, egyetlen időszakon belül és más tárgyon ugyan, de azonos övgarnitúrában használt típus. Eközben azonban griffes veret csüngőjén nem jelenik meg laposindalevél.

Az avar környezetben a két típus egymásra hatásának hiánya teljes bizonyossággal nem magyarázható. Mivel mögötte a két leveles inda közötti szemantikai különállást felesleges lenne keresni, közvetlenül biztosan a rézötvözet öntvények előállításának infrastruktúrájára, illetve a tárgyak előállításánál használt minták, modellek bizonyos szintű „szabványosítására",[1169] esetleg – bár ennek bizonyítása meghaladja a régészeti keltezés lehetőségeit – kronológiai okokra[1170] vezethető vissza.

Az idő előrehaladtával a késő avar állatstílus ornamentikája egyre összetettebbé vált. A folyamat az alakos motívumok esetében is megfigyelhető,[1171] azonban szembetűnően érvényesült a növényi ornamentikában. A 8. század elején a növényi ornamentika használata jobbára csak a szíjvégekre, illetve a főszíj vereteinek csüngőire korlátozódott. Ekkoriban a nem áttört nagyszíjvégek előlapjának fő mintatere túlnyomóan alakos díszű; a jelenség jól mutatja a 8. század eleji környezet növényi ornamentikához való viszonyulását.[1172] A késő avar állatstílus első szakasza után megnőtt a növényi ornamentika szerepe, a késő avar kori II. fázistól (SpA II[1173], illetve SS II-től[1174]) mind nagyobb számban használt, széles pajzs alakú, csüngős veretek már csak kivételes esetekben alakos díszűek.[1175] A növényi eredetű szerkesztések változatosabbá, illetve összetettebbé válásával párhuzamosan végül nőtt a tengelyesen szimmetrikus minták jelentősége is.

Mindegyik összetett levelesinda-változatra – kivált a vrapi típusra és a bőségszarus változatokra – jellemző, hogy egyformán fellelhetők bennük a plasztikus-húsos és sík felületű laposindalevél-formák, illetve, hogy megtalálhatók közöttük síkreliefként kialakított példányok is.[1176]

A leveles indák között kevés a szűkebb régiókra koncentrálódó tárgytípus. A típuselterjedések alapján rekonstruálható, sűrű kommunikációs rendszerben egyes típusok, sőt tárgyak gyakorlatilag azonos darabjai kerülnek elő a Kárpát-medence távoli sarkaiban (*112. kép*).[1177] Bizonyos minta-, illetve tárgytípusok, a leveles ornamentika összetettebb szerkesztései

1168 Nagy 1998b, 380.

1169 Szenthe 2012b, 63–68.

1170 A griffes veretek a húsos levelű laposindás mintáknál egy fázissal korábban terjednek el: Zábojník SS I-ben már széles körben jelen vannak, míg a húsos laposindalevelek csak a SS II-től elterjedő tárgyakon kerülnek túlnyomó többségbe. Ld. Zábojník 1991, 238.

1171 A késő antik kör alakos motívumaihoz ld. Fancsalszky 2007 gyűjtését, illetve Szenthe manuscript.

1172 Ld. Garam 1995, 191–192, Abb. 93 típusait.

1173 Daim 1987.

1174 Zábojník 1991.

1175 Alakos díszű széles pajzs alakú veretek: Fancsalszky 2007, 48. t. 1, 7–9: avar környezetben egyedien alkalmazott madáralakokkal; griffel díszítve Leithaprodersdorfból (Fancsalszky 2007, 49. t. 10). Már a 8. század második felére keltezhetők a „cirkuszjelenetes" szíjvégek egy-egy jelenetét kiemelő pajzs alakú veretek: Fancsalszky 2007, 18. t. 14–15. Alig valamivel gyakoribbak az alakos díszű, minden esetben késő antik jellegű rozetták.

1176 Ld. még alább, a vrapi típus tárgyai és a geometrikus laposindás stílus esetében.

1177 Ld. Szenthe 2018, Fig. 2.

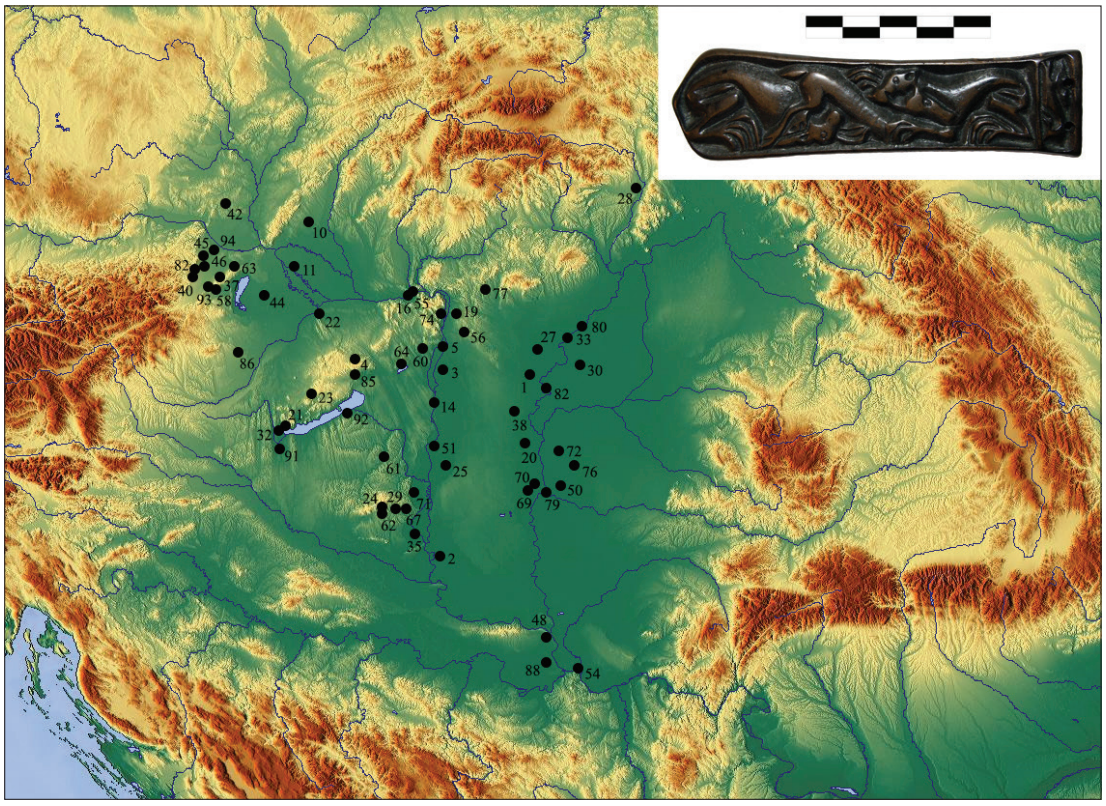

112. kép Az „avar típusú" állatküzdelmi jelenettel díszített szíjvégek elterjedése a Kárpát-medencében (késő avar kori II. fázis, Szenthe 2018, Fig. 2 után) (1. Abony-Neppel J. telke; 2. Apatin-Dunavska ul.; 3. Áporka-Ürbőpuszta; 4. Bakonycsernye-Kun Béla utca; 5. Budapest-Csepel, Szabadkikötő; 6. Budapest-Rákos; 7. Budapest-Vöröskereszt utca; 8. Csataj /Čataj/; 9. Cerevic-Obala Dunava; 10. Cífer-Pác; 11. Dunacsún /Čunovo/; 12. Dévényújfalu /Devínska Nova Ves/; 13. Dunabogdány; 14. Dunapentele; 15. Dunaradvány, Zsitvató /Radvan nad Dunajom-Zitavska Ton/; 16. Ebed /Obid/; 17. Érsekújvár / Nové Zámky/; 18. Nemesvölgy /Edelsthal/; 19. Fót; 20. Gátér-Vasútállomás; 21. Gyenesdiás; 22. Győr-Téglavető-dűlő; 23. Halimba-Belátódomb; 24. Hird-Homokbánya; 25. Homokmégy-Halom; 26. Hódság /Odžac/; 27. Jánoshida-Tótkérpuszta; 28. Kassa-Zsebes /Sebastovce/; 29. Kékesd; 30. Kenderes-Bánhalom; 31. Kenyhec /Hranicná pri Hornáde/; 32. Keszthely; 33. Kisköre-Halastó; 34. Komárom-Hajógyár /Komárno-Lodenice/ 35. Kölked-Feketekapu B; 36. Ladánybene-Fő út; 37. Lajtapordány /Leithaprodzersdorf/; 38. Lászlófalva-Borbás; 39. Lébény; 40. Leobersdorf-Ziegelei Polsterer; 41. Lukácsháza-Hegyalja dűlő; 42. Mistelbach; 43. Mosonszentjános-Kavicsbánya; 44. Mosonszentpéter-Kavicsbánya; 45. Mödling-Goldene Stiege; 46. Münchendorf; 47. Nagypall I-Határi dűlő; 48. Novi Slankamen; 49. Nyékládháza-Vasútállomás; 50. Óföldeák; 51. Ordas; 52. Orosháza-Bónum-téglagyár; 53. Öskü-Agyaggödör; 54. Pancsova /Pančevo/; 55. Párkány Šturovo/; 56. Pécel-Lebuki-dűlő; 57. Pilismarót-Basaharc; 58. Pöttsching; 59. Pusztamérges B; 60. Pusztazámor; 61. Regöly; 62. Romonya I; 63. Sommerein; 64. Sukoró-Gádéi határ; 65. Szarvas-Grexa téglagyár; 66. Szárazd; 67. Szebény I; 68. Szeged-Csengele, Feketehalom; 69. Szeged-Domaszék; 70. Szeged-Fehértó A; 71. Szekszárd-Bogyiszlói út; 72. Szentes-Lapistó; 73. Szentes-Nagyhegy; 74. Szentendre; 75. Szentiván; 76. Székkutas-Kápolnadűlő; 77. Szirák-Degenfeld-birtok; 78. Szőreg B, községi homokbánya; 79. Tápé; 80. Tiszafüred-Majoros; 81. Tiszaeszlár-Hugyínpart; 82. Tiszavárkony; 83. Traiskirchen; 84. Üllő I-Disznójárás; 85. Várpalota-Bántapuszta; 86. Vasasszonyfa; 87. Verbász /Vrbas-ciglana Polet/; 88. Vojka Brdasica; 89. Vukovar-Svapsko brdo; 90. Wien-Unter St. Veit; 91. Zalakomár-Lesvári-dűlő; 92. Zamárdi-Rétiföldek; 93. Zillingtal; 94. Zwölfaxing; 95. Kál)

(laposindás palmetták egyes esetei, illetve a stilizált fürtökkel kiegészített leveles indák, *108. kép*), de az ízesülő indaszárú leveles indaornamentikával díszített egyik szíjvégtípus[1178] esetében is úgy találjuk, hogy mindegyik a Dunától keletre és északra jellemző, és teljesen szabadon hagyja a Dunántúlt (*110. kép*). E mintatípusok legtöbbje rokonságban áll a késő avar állatstílus jellegzetes, ciklusban túlsúlyos laposindaleveles mintáival, csupán kiegészítő elemeivel, vagy összetettebb és/vagy tengelyesen szimmetrikus szerkesztésével tér el azoktól. A regionális jellegként megjelenő különbség legvalószínűbb magyarázata időrendi. Főleg J. Zábojník időrendjére alapozva[1179] elmondhatjuk, hogy az összetettebb minták későbbinek tűnnek, illetve többször közvetlen tipológiai kapcsolatban állnak olyan esetekkel, amelyek stilisztikai és tárgyformai alapon már a késő avar kori III. fázis részét alkotják (síkreliefként kivitelezett minták, rögzítőfüles-kétlapos szíjvégek). Eszerint tehát e minták a késő avar állatstílus későbbi fázisára keltezhetők, amikor a Kárpát-medencében mediterrán, illetve késő antik jellegeket hordozó, változatos ornamentika terjedt el.[1180] E késő antik trend jellemzőbb volt a Dunától nyugatra,[1181] és látszólag inkább csak befolyásolta a keletre fekvő területek konzervatívabb tárgyi kultúráját, összetettebb laposindás, illetve leveles indás szerkesztéseket létrehozva.[1182] Más részről e típusok regionális elterjedése azt sugallja, hogy a terjedésüket meghatározó kommunikációs hálózat fő vonalai az Alföldön, illetve innen kiindulva a Dunától északra futottak. Gyakorlatilag ismeretlenek azok a tényezők, amelyek létrehozzák ezt a kapcsolatrendszert: kialakulásában az itt élő népesség közelebbről egyelőre azonosíthatatlan jellegű, esetleges, szorosabb kulturális kapcsolatai mellett az útrendszer, az elosztási rendszer és a társadalmi kapcsolatrendszerek játszhattak szerepet.[1183]

A Dunántúlon ekkoriban ugyancsak megjelentek regionális típusok. Ezek azonban nem álltak olyan szoros kapcsolatban a teljes Kárpát-medencében elterjedt ornamentikai, illetve tárgytípusokkal, mint az alföldiek: bennük rendre a késő avar állatstílusban atipikus, geometrikus minta-, valamint motívumpreferencia azonosítható. A késő avar kor első felére keltezhető geometrikus minták közül egyetlenegy ismert a Kárpát-medence teljes területéről (halszálka-, illetve sztrigiliszminta),[1184] a többi alapvetően dunántúli jelenség. A szalaghurkok, a háromszögekből szerkesztett mező, a pelta alakú elemek köré szerkesztett minták, illetve több egyedi eset mellett a rögzítőfüles felerősítési mód, a rövid téglalap alakú övveretforma, a csatok és szíjvégek gombos végződése összességében a Dunától nyugatra súlyozódik (*100. kép*).[1185] Az „összkárpátmedencei"

1178 V.1.2.2. szakasz, 1. típus (*59. kép 3–4*).

1179 Zábojník 1991, ld. a 37., 566., típus kronológiai helyzetét.

1180 Ld. összefoglalóan Szenthe 2015c, Szenthe manuscript.

1181 Ld. pl. Szőke 2001 megállapítását a kisalföldi leletanyag övverettípusai kapcsán.

1182 Ez azonban legfeljebb csak a tárgyi kultúra bizonyos szint alatti részére igaz: az Alföldön éppen úgy megtalálhatók a komplex, késő antik jellegű növényi minták, mint a Dunántúlon (ld. alább). A jelenség mögött valószínűleg azonosítható, társadalmi hierarchiákkal korreláló kulturális kapcsolatrendszerek kutatása azonban szétfeszítené e munka kereteit.

1183 Általában az avar kaganátus hatalmi rendszerét fenntartó – azt kiszolgáló – elosztási rendszer hatásait próbálja azonosítani e tárgyak mögött Szenthe 2018, 303–306.

1184 Nagy 1998b, 422–423, térben elemzi Szenthe 2015b, Abb. 10.

1185 Kiss 1999, Szenthe 2015b, 228–229.

jellegű tárgyak és mintatípusok sűrű megjelenése alapján azonban a Dunántúl is egyértelműen része volt a késő avar kor első fele kommunikációs – és reprezentációs – rendszerének.[1186]

A késő avar állatstílus átalakulása, illetve az alakos motívumok dominanciájának eltűnésével a stílus felbomlási folyamata a tipológiailag későbbi tárgyakon egyre hangsúlyosabb, összetettebb növényi ornamentika megjelenésével válik egyértelművé.

A geometrikus laposindás stílus

A késő avar állatstílus utolsó szakaszának viszonylag rövid, változatos minta- és motívumválasztékú intermezzója után – ennek ornamentikájával alább külön fejezetek foglalkoznak – a 8. század második felében[1187] ismét a laposindáké volt a főszerep. A geometrizált laposindás kör tipológiailag a késő avar kor legzártabb díszítőművészeti horizontját alkotja (ld. *3a kép*, GS zárt pontfelhőjét és nagy esetszámú tárgytípusait). Az egyeduralkodó laposindás ornamentika absztrakt-geometrikus volta és formai-stilisztikai egységessége miatt a 8. század második felére keltezhető ornamentikai kört, a késő avar állatstílus jellemző növényi ornamentikájától is megkülönböztetendő, geometrikus laposindás stílusnak nevezem. Az egyszerű szerkesztés és egyetlen motívum – a laposindalevél, illetve a belőle csökevényes takarólevéllel alkotott, kétlevelű félpalmetta – alkalmazása mellett a stílus legjellegzetesebb eleme a felszín kialakításának módja. A mintát a tárgy, valamint a mintatér sík felszínéből rézsűs peremekkel, kónuszosan kimetszve alakították ki.[1188] Az előző szakaszban tárgyalt, viszonylag változatos laposindalevél-típusok közül a geometrikus laposindás stílus kizárólag a teljes kört alkotó, a levél tövéig visszahajló csúcsú változatot alkalmazta.

Belső időrend

A stíluson belül időrendi különbségek csak tipokronológiai szempontok alapján foghatók meg. Korábbi garnitúrái között jellemző a széles pajzs alakú veretek használata (*115. kép 2–5, 7*), míg a későbbiekben a keskeny pajzs alakú veretek domináltak (*115. kép 10, 15*).[1189] A korábbi tárgyak nagyobbak, a szíjvégek pedig hosszabbak. A korábbi (J. Zábojník rendszere szerint SS III) nagyszíjvégek mintája leggyakrabban öt–hét (*113. kép, 114. kép 1–2*), a kisszíjvégeké három–négy ciklusból áll (*113. kép 11–14*).[1190] Valószínű, hogy a geometrikus laposindás stílus néhány, nagyméretű tárgyakból álló garnitúrája is e korai horizontban készült (például Szeged-Fiumei vasútvonal:[1191] *113. kép*). A későbbi tárgyak kisebbek (a nagyszíjvégek mintája három–négy, a kisszíjvégeké szinte mindig két ciklusból áll, *114. kép 4–6*).[1192] A nagyobb méretű

1186 Szenthe 2018.

1187 Ld. az időrendi fejezetben: Jozef Zábojník SS III és IV szakaszának (Zábojník 1991) és Garam 5–6. generációjának vezérleleteit alkotják (Garam 1995, Abb. 254).

1188 Hampel 1905, 510–511; idézi Strzygowski 1917, 247.

1189 A verettípusok relatív időrendjéhez Zábojník 1991, Garam 1995, Abb. 254.

1190 Zábojník 1991, Taf. 16, 7, 9: 20683, 15227; Taf. 23, 6, 7: 20683, 20682, Taf. 24, 15, 17: 31129, 22087.

1191 Hampel 1905, II. 115–116, III. Taf. 95.

1192 Zábojník 1991, Taf. 16, 8: 20485; Taf. 23, 12–13: 03044, 13110.

nagyszíjvégeken a rögzítőfület az esetek többségében egy- vagy kétlevelű, egymás felé hajló félpalmettapár alkotja (*114. kép 1–3*). Kevésbé voltak népszerűek a gombszerű rögzítőfülek.[1193] A kisebb méretű nagyszíjvégeknél (mintájuk gyakrabban négy, néha három ciklus) a rögzítőfül többször egymás felé fordított állatfej (*114. kép, 5–6, 7, 10*). A geometrikus laposindás stílus szíjvégein kivételesek a granulált piramist utánzó (gyöngyözött) rögzítőfülek.[1194] A jelenség oka valószínűleg időrendi, amennyiben ezek a rögzítőfülek a késő avar kor legkésőbbi tárgytípusain, így a liliommintás szíjvégeken gyakoriak.[1195]

113. kép A Szeged–Fiumei vasútvonal munkálatai során, Szeged határában talált, átlag feletti méretű tárgyakból álló övkészlet (MNM Budapest)

1193 Főleg a korábbi, nagyobb méretű példányokon: Zábojník 1991, Taf. 23, 6, 7: 20683, 20682.

1194 Ld. az V.1.1.2. szakasz, 1.2. típus szíjvégeinek típusait.

1195 Az utóbbi két megállapításhoz ld. E. Breuer összefoglaló táblázatait az egyes kutatók időrendi rendszereiről: Breuer 2005, Abb. 4–6, 8.

114. kép A geometrikus laposindás stílus nagyszíjvégei. 1: Szebény I 249. sír; 2: Kecel-Határdűlő 12. sír; 3: Cikó 548. sír; 4: Jánoshida-Tótkérpuszta 5. sír; 5: Szentiván, sírlelet; 6: Mosonszentjános-Kavicsbánya 4. sír; 7: Tiszaderzs-Szentimrei út 3. sír; 8: Erzsébet, sírlelet; 9: Szebény I 140. sír; 10: Ismeretlen lelőhely (1–10: MNM, Budapest)

A Kárpát-medencei geometrikus laposindás stílus

A folyamatos, hullámzó indaszáron növő, a ciklus belsejét kitöltő laposindalevéllel szerkesztett minták a késő avar kor második felének leggyakoribb mintatípusát alkotják. A geometrikus laposindás stílus tárgyainak hozzávetőleg 80 százalékát díszíti egyszerű, hullámzó indaszárra szerkesztett, a ciklust kitöltő, csökevényes takarólevelű kétlevelű félpalmetta vagy magányos laposindalevél (ld. *2a–2b, 3a–3b kép*). A stílus a késő avar díszítőművészet egyéb korszakainak viszonylatában is egyedülállóan egységes az egész Kárpát-medencében. A tárgytípusok, a minta ciklusainak száma, a szíjvégek rögzítőfülének kivitelezése (gombszerű, állatalakos, növényi eredetű félpalmettás) nem mutat regionális koncentrálódást. A szíjvégek mindig két, azonos lapból összeállított, a szíjra rögzítőfülek segítségével felszegecselt, nyúj-

tott U alakú darabok. Az elenyésző számú kivétel inkább a szabályt erősíti.[1196]

A rögzítőfüles-kétlapos nagy- és kisszíjvégek, amelyek a korabeli viszonyok között tömegesen készült késő avar öntött bronztárgyak között is gyakorinak számítanak, zömmel mindössze három jól megfogható alaptípus változatai. Az alaptípusokhoz tartozó darabok szinte pontos másolatai egymásnak. Az alaptípusok meghatározásában figyelembe vett szempontok a minta és motívumok kivitelezése mellett a rögzítőfül formája, a minta ciklusainak száma, a mintatér esetleges keretelése, illetve a szíjvégek mellékmezőinek díszítése.

Az egykorú tárgyak legnagyobb tömegét összefogó alaptípusok a következők:

1. alaptípus: növényi eredetű, kétlevelű félpalmettapárt formázó rögzítőfül, kis, keresztbe futó spirállal a szíjvég felső végének mintaterén. Maga a laposindás minta általában öt ciklus. Kisszíjvégen megegyező szerkesztésben, változó számú ciklussal (két–négy ciklus; *114. kép 1–2*).[1197]

2. alaptípus: a szíjvég rögzítőfüleit stilizált, nyitott szájú állatfej alkotja, amelyet a fej mögött a nyakig ívelt borda keretez (sörény?). A szíjvégek teste enyhén lefelé szélesedik, nagyszíjvégeken a minta négy ciklus, kisszíjvégen két ciklus (*114. kép 6*).[1198]

3. alaptípus: a rögzítőfület volutakehelyként szétnyíló szájú, tarajos (?) állatfej vagy madárfej alkotja. A minta a megszokott, egyszerű, kétlevelű félpalmettás hullámzó indaminta,[1199] vagy csüngő, kétlevelű félpalmettapárok oszlopa,[1200] öt vagy hét, ritkán négy ciklus. A mintatér karéjos keretelésű (*114. kép 8*, két változatát ld. *114. kép 7, 115. kép 7*).

Ezeken a nagy szériában előforduló, állandósuló kompozíciókon kívül számos olyan eset is található, ahol a tárgyak kis csoportokban, kettesével-hármasával megegyeznek. A jelenségre feljebb, a késő avar állatstílus tárgyainak tipológiai megoszlása kapcsán is felhívtam a figyelmet; e típusmegoszlás keletkezése valószínűleg az avar műhelygyakorlat és terjesztési hálózat jellegével magyarázható. E kis esetszámú típusok, illetve változatok közül néhány külön is említésre érdemes. A nagyszíjvégek átlagából azok emelkednek ki a szépen kidolgozott példányok viszonylag nagyobb számával , amelyeknek laposindamintája rövid, három ciklusból áll

1196 Tokos nagyszíjvégen: Horgoš-Djavolja rupa, imanje Karas I. (Horgos-Ördöglyuk, Kárász I. birtok) 5. sír (Kárász 1894, 198, 202); Kaba-Bitózug 36. sír (Nepper 1982, 105, 9. kép); tokos-zsanéros nagyszíjvégen: Gátér-Vasútállomás 342. sír (Fettich 1965, 98, Abb 162, 9). A két első példány ornamentikastilisztikai szempontból nem illik tökéletesen a horizontba, tipokronológiai szempontból átmenetet képez a késő avar állatstílus felé. Az egyik kivételt jelentő, gátéri zsanéros nagyszíjvéggel egy garnitúrából előkerült veret mintája és alakja emellett közelebb áll a balkáni leletkör formai hagyományaihoz, mint a Kárpát-medencei átlaghoz. Ld. még alább. A leletet a vrapi kincs vereteinek párhuzamaként tárgyalja Fettich 1965, 98.

1197 V.1.1.2. szakaszban, 1.2. típuson belüli esetek rögzítőfüles, kétlapos nagyszíjvégen, rögzítőfül félpalmetta, szíjvég dísze öt ciklus; Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen, két–négy ciklussal, rögzítőfül növényi.

1198 V.1.1.2. szakaszban, 1.2. típuson belüli esetek: rögzítőfüles-kétlapos szíjvégek, a rögíztőfület alkotó állatfej mögött ívelt vonallal.

1199 V.1.1.2. szakaszban, 1.2. típuson belüli esetek: kétlapos nagyszíjvég, öt ciklussal, rögzítőfül tarajos állatfejes, mintatér karéjos kerettel .

1200 IV.2.1.2. szakasz,ban, 6.2. típus esetei: kétlapos-rögzítőfüles szíjvégek, amelyeknél a rögzítőfül tarajos állatfejes, a mintateret karéjos keret veszi körbe.

(Jánoshida-Tótkérpuszta 4. és 5a sír /*114. kép 4*/,[1201] a Pápai Gimnázium gyűjteményéből származó szórvány[1202] és a párkányi /sturovói/ 23. sír).[1203] A zömök mintatér, illetve szíjvégforma a geometrizált laposindás horizonton belül marginális jelleget alkot. A széles U alakú, zömök nagyszíjvégek a késő avar kor végén néhány esetben felbukkanó, változatos, mediterrán-bizánci formakincset alkalmazó csoportja a korszak kulturális kapcsolatrendszere, az avar tárgyi kultúrát érő mediterrán hatás megértéséhez szolgál fontos adalékokkal.[1204] Több együttesben a nagyszíjvég mellett előkerült egyéb veretek is ritka vagy egyedi jellegeket hordoznak: a párkányi sírban sodort szalagra szerkesztett, kétszer tengelyesen tükrözött laposindalevelek (*24. kép 7*) kerek vereteket díszítenek, és a jánoshidai 4. sír nagyszíjvégével megegyezően kialakított kisszíjvégei mellett a keskeny (közepesen széles) pajzs alakú veretek is ritka alakváltozatba tartoznak (*115. kép 15*, zömök arányok, kidolgozott kétlevelű félpalmetták, mintatér karéjos kerete révén).

115. kép A geometrikus laposindás stílus övdíszei. 1: Jánoshida-Tótkérpuszta 4. sír; 2, 8: Pusztahegy, sírlelet; 3: Tiszaderzs-Szentimrei út 3. sír; 4, 10–11, 14: Alattyán-Tulát 369. sír; 5: Németelemér szórvány; 6: Szebény I 316. sír; 7: Szebény I 209. sír; 9: Gerjen 65. sír; 12: Erzsébet, sírlelet; 13: Üllő I-Disznójárás 211. sír; 15–16: Jánoshida-Tótkérpuszta 4. sír (1–16: MNM, Budapest)

1201 Erdélyi 1958, 5–6, V. t és Erdélyi 1958, 5, IV. t.

1202 Fettich 1929, VII. t. 20.

1203 Točik 1968, 17, Taf. XVIII, 2–5.

1204 Szenthe manuscript, illetve ld. alább.

Egyéb tárgytípusokon – csatok, széles pajzs alakú veretek és lyukvédő-, illetve mellékszíjveretek – az egyszerű szerkezetű laposindás minta tengelyesen szimmetrikus változatait alkalmazták. Néhány, az egyhangúságba színt vivő mintaváltozatot egyedül a széles pajzs alakú vereteken találhatunk: a csatok szinte mindig egyetlen, a csattest mintaterét teljesen kitöltő laposindalevéllel (*115. kép 1, 4*),[1205] a lyukvédők tengelyesen szimmetrikus, szervetlenül egymás mellé helyezett, széthajló (*17. kép 1–4*)[1206] vagy egymás felé néző (*24. kép 1–4*)[1207] levélhorogpárral díszítettek (*115. kép 14*).

A főszíj széles pajzs alakú vereteire egyszerű, törzsről szérhajló, líra alakú palmetták néhány változata (*115. kép 2–3, 6, 12*),[1208] vagy a lyukvédőkről ismert horogpár nagyobb mintatérbe többszörözött (tükrözött,[1209] ritkábban függőlegesen eltolt[1210]) típusai kerültek (*115. kép 7, 10*).

A rendkívüli ornamentikatipológiai egységességet stilisztikai egyezések is követik. A levélfelület kidolgozása ritkán mutat variációkat. Közülük a levélfelszínbe mélyülő, körbe hajló levélzugot keretező, ék alakú árok a legkevésbé ritka,[1211] amely inkább a szebben kidolgozott tárgyakon fordul elő. A forma változatában a körbe hajló levél belső ívét a csúcs és a tő között keskeny barázda veszi körbe.[1212] (Egy további, azonban sajátos minta- és motívumkombinációkkal társuló levéltípust, amely a levél körbe hajló jellegét a sík, kör alakú levélfelszínbe fúrt lyukkal érzékelteti, alább, a stílus változatainál bővebben tárgyalok.)

Összetett leveles-félpalmettás minták a geometrikus laposindás stílus környezetében

Tengelyesen szimmetrikus dominanciájú, összetett minták

A geometrikus laposindás stíluson belül előfordulnak olyan minták, amelyek az összetett mintaszerkesztés révén elkülönülnek az átlagtól. Ahogyan a késő avar állatstílusban – a legegyszerűbb, líra alakú palmettáktól eltekintve –, úgy a késő avar kori geometrikus laposindás stílus környezetében is ritkák a tengelyesen szimmetrikus palmettaszerkesztések.[1213] E tárgyakon is gyakran koncentrálódnak a helyi környezetben atipikus jellemzők.

1205 I.1.1. szakasz, 1. típus.

1206 IV.2.1.1. szakasz, 1.1. típus esetei.

1207 IV.3.1. szakasz, 1. típus.

1208 Az alábbi típusba sorolható tárgyak síkból kimetszett esetei: IV.2.2.2. szakasz, 1. típus (*32. kép 12–16*); IV.2.1.2. szakasz, 1.1. típus (*29. kép 1–3*); IV.2.1.3. szakasz, 2. típus (*31. kép 7*); IV.2.1.2. szakasz, 4. típus (*29. kép 30*).

1209 IV.2.2.1. szakasz, 1. típus síkból kimetszett esetei (*32. kép 3–4*).

1210 II.1.1. szakasz, 6. típus (*16. kép 18*).

1211 IV.1.1.2. szakasz, 1.2. típus, 1. levélváltozat (*47. kép 7*).

1212 IV.1.1.2. szakasz, 1.2. típus, 1. levélváltozat (*47. kép 14*). A takarólevél hosszú, karcsú, sarló alakú. A csoport érdekessége, hogy az ide tartozó darabok a jelentős térbeli távolságok ellenére is pontos megfelelői egymásnak.

1213 Síkból kimetszett esetek a következő típusokban: IV.5.3. szakasz, 1. típus (*41. kép 1*); III.1. szakasz, 12.3. típus, 4. mintaváltozat (*24. kép 8*); IV.2.1.2. szakasz, 1.1. típus, 3. mintaváltozat (*29. kép 7*); 5. típus (*29. kép 32*); IV.5.1. szakasz, 1. típus (*40. kép 1*); IV.3.4. szakasz, 8. típus, 3. mintaváltozat (*35. kép 32*).

116. kép Geometrikus laposindás nagyszíjvégek és övveret a 8. század első feléből. 1: Gyód-Máriahegy 74. sír (JPM, Pécs); 2, 5: Szeged-Fehértó A 292. sír (MFM, Szeged); 3: Alattyán-Tulát 170. sír (MNM, Budapest); 4: Szekszárd-Bogyiszlói út 417. sír (WMM, Szekszárd); 6: Keszű-Gyódi bekötőút, szórvány (JPM, Pécs); 7: Szeged-Fehértó A 319. sír (MFM, Szeged)

Az egyedi erzsébeti lyukvédő, illetve bizonyos széles pajzs alakú veretek legjobb párhuzamai a balkáni leletek között találhatók meg.[1214] Egy keszthelyi garnitúra[1215] összetett palmettái egy átlagos mintájú, de rendkívüli méretű, kétlapos, rögzítőfüles nagyszíjvéggel együtt kerültek elő.[1216] A széles pajzs alakú veretek a szíjvégnek megfelelően nagyméretűek. Egyedi, tengelyesen szimmetrikus, illetve forgásszimmetrikus palmettakonstrukció díszíti a Szeged–Fiume vasútvonal építésekor megbolygatott sír lyukvédő veretét (*113. kép 2*).[1217] A leletben a rendkívüli méretű lyukvédőn kívül ugyancsak szokatlanul nagy, különösen szép kivitelű geometrikus laposindás nagyszíjvég volt. Párhuzam nélküli laposinda-szerkesztés került elő Üllőről,

1214 Bővebben ld. a kulturális kapcsolatrendszer tárgyalásánál: Stanilov 2006, 99, Abb. 8, 1–2.

1215 Keszthely-Városi temető szórvány (Lipp 1884, 23, IV. t. 69); IV.2.3. szakasz, 3. típus (*34. kép 5*).

1216 A szíjvéghez, illetve a késő avar kori nagyméretű övdíszekhez ld. Szenthe manuscript.

1217 Lyukvédő vereten: Szeged–Fiume vasútvonal szórvány (Hampel 1905, 115–116, Taf. 95), „túlméretes" nagyszíjvéggel, ld. alább, *207. kép 3*.

két síregyüttesből is (*115. kép 13*).[1218] A lyukvédő testét alkotó palmetta megfelel az Alois Riegl által antik környezetben azonosított, archaikus palmettaformának.[1219] A veret a lyukvédő veretek átlagos méreténél szintén nagyobb. A motívumkivitelezés- és minta szempontjából is egyedi lukácsházi garnitúra szíjvége[1220] ugyancsak rendkívül nagy. A geometrikus laposindás stílus korábbi tárgyai között egyedi, összetett mintájú tárgyak és kiemelkedő minőségű garnitúrák összefüggésében több esetben is megfigyelhető a megszokottól eltérő méret.[1221]

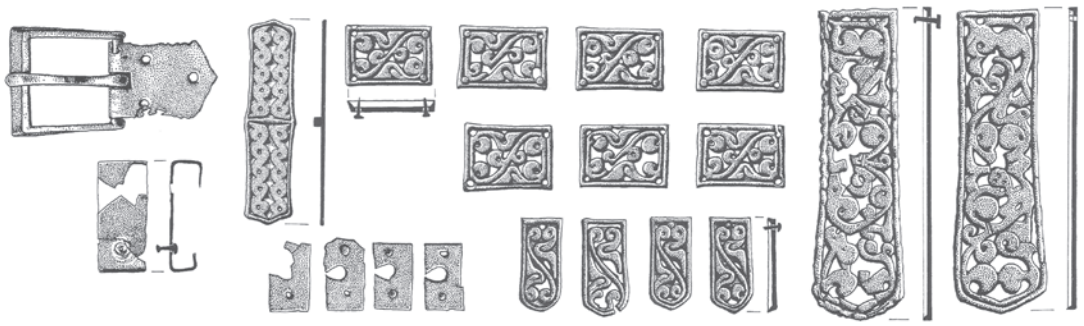

117. kép Székkutas-Kápolnadűlő, 329. sír (B. Nagy 2003, 112. kép után)

Az összetett palmettákhoz hasonlóan ritka jelenség az a minta, amely a két- és háromlevelű félpalmettákkal szerkesztett, hullámzó indaszár tengelyes tükrözésén,[1222] illetve az indaszár egy ívében lévő több, megközelítően egyenlő méretű laposindalevélen alapul.[1223] Az utóbbi, összetett szerkesztések a késő antik jelleget viselő, késő avar állatstílus használatának végével és a geometrikus laposindás stílus elejével egykorú, késő antik körrel állnak tipológiai kapcsolatban. A minta egyes részleteinek formai kapcsolatai,[1224] illetve a tárgyak tipológiai jellemzői és a garnitúrák összetétele ezt a legtöbb esetben meg is erősíti.[1225]

1218 II.1.2. szakasz, 3. típus (*17. kép 9*).

1219 Riegl 1893, 170–171, 204.

1220 V.1.1.4. szakasz, 3.1. típus, 1.1. mintaváltozat (*50. kép 20*).

1221 A nagyméretű tárgyakhoz ld. 527. oldaltól.

1222 Síkból kimetszett minták: V.2.1.2. szakasz, 1.1. típus (*67. kép 6–14*); 1.2. típus, és ugyan ott 2. mintaváltozat (*68. kép 2–3*).

1223 Síkból kimetszett minták: V.1.1.4. szakasz, 4.1. típus (*52. kép 1–2*); 4.2. típus (*52. kép 10–12*); 6. típus (*53. kép*); V.1.2.1. szakasz, 1. típus (*53. kép 1*); V.1.1.2. szakasz, 1.2. típus egy csoport keskeny pajzs alakú verete: Bélmegyer-Csömöki-domb 5. sír (MRT 10, 105); Halimba-Belátó-domb 147. sír (Török 1998, 31, Taf. 16); Leithaprodersdorf/Loretto szórvány (Gschwantler – Winter 1991–92, 113–114, Taf. 3. 8); Visznek-Kecskehegy 58. sír (Török 1975d, 334, Fig. 5).

1224 Például: a székkutasi 329. sír bújtatóján a takarólevél külső oldalába mélyülő kis, csepp alakú levél – illetve vele együtt az egész minta – pontos párhuzama a síkbeli kivitelezés nélkül, pontosan megegyező formában csaton, Kiskőrös-Városalatt 204. sírjában jelenik meg (53. kép 9; Horváth 1935, 53, XXXIV. T. 1–9).

1225 Ld. a nagyszíjvégek tokos, vagy rögzítőfüles-tokos felerősítését; a tiszafüredi garnitúrák egy részének griffes vereteit (Garam 1995, 13, Taf. 62, illetve 142, Taf. 159); a geometrikus laposindás stílusban egyedülálló bőségszarus győri nagyszíjvéggel egy garnitúrában lévő virágzó palmettákat, illetve az állatalakos rozettákat (Fettich 1943, 36, XXXIV. T. 1–22).

Az egyes tárgyak és az együtteseik formai jellemzői alapján a tárgyalt esetek időben a két nagy stílus használatának határára helyezhetők, legközelebbi szerkezeti párhuzamaikat az összetett, antik eredetű minták között találjuk meg (ld. ott).

A absztrakt laposindaminták a késő avar kor első felében

A síkból kimetszett felszínkialakítás szórványosan azokon a tárgyakon is megfigyelhető, amelyek ornamentikai szempontból jól beilleszthetők a 8. század első felének díszítőművészetébe. Ezek részben valószínűleg véletlenszerűen megjelenő stilisztikai interferencia eredményei,[1226] részben pedig technikai jellegűek – valószínűleg a mintázás során használt módszerből erednek – , végül bizonyos esetekben degradált, vagy faragásra emlékeztető, talán annak beidegződött fogásainak használatából eredő felszínes kidolgozással járnak együtt.[1227] Előfordulnak olyan különleges esetek is, mint a feltűnően kaotikus rajzolatú tárgyak (nagyszíjvégek) szűk, alföldi csoportja,[1228] vagy egy másik, amelynél a széles felületen meghagyott síkrelief minták felszínét vagy teljes felületen, vagy a minta két peremén poncolták végig (*49. kép 11*).[1229] Az utóbbi kategóriába tartozik egy székkutasi garnitúra, amelynek bőségszarus szíjvége tipológiai szempontból sajátos átmenetet képvisel a késő avar kori II. és III. fázis között (*117. kép*).[1230] Alakjával és ornamentikájával is egyedi egy keszűi nagyszíjvég.[1231] A párhuzamos oldalú, hegyes szíjvégen a riegli koncepció szerint a folyamatos hullámzó indaszár kialakulása felé vezető út utolsó lépcsőjét alkotó, „mükénéi típusú" inda látható:[1232] a párhuzamosan futó két hullámvonal külső oldalain a hullámvölgyeket egy-egy laposindalevél tölti ki (*116. kép 2*). Zárt egységet alkotnak végül a balkáni laposindás csoporttal, illetve a „vrapi típussal" rokon komárom-hajógyári[1233] és szekszárdi (*116. kép 4*)[1234] téglalap alakú, palmettadíszes veretek.

1226 Csaton: Bélmegyer-Csömöki-domb 102 (MRT 10, 111. t).

1227 Például: tokos kisszíjvégen: Holiare (Alsógellér) 248. sír (Točik 1968, 47–48, Taf. LIII). Csaton: Orosháza-Bónum-téglagyár 231. sír (Juhász 1995, Taf. XI).

1228 A csoport leglátványosabb, az említett kaotikus mintájú tárgyakat a késő avar állatstílushoz kötő esete a szentes-lapistói 20. sírból előkerült nagyszíjvég (*49. kép 13*, Csallány 1933–34, 227, Taf. LXVII. 7), amelynek mintája objektív módon értelmezhetetlen, azonban jellegével sajátos keveredését mutatja a késő avar típusú állatküzdelmi jelenetnek és az ugyanazokon a nagyszíjvégeken ábrázolt laposindás mintának. A nagyszíjvéget az állatküzdelmi jelenetes darabok közé sorolja Fancsalszky 2007, 85–86. Hasonlóan nagy felületű, rontott vagy sajátosan átértelmezett rajzolatú tokos nagyszíjvégek: Holiare (Alsógellér) 248. sír (Točik 1968, 47–48, Taf. LIII); Örménykút-Hidroglóbusz 10. sír (Bende 2003, 191, 7. kép); Tiszafüred-Majoros 25. sír (Garam 1995, 11, Taf. 59).

1229 Például: V.1.1.3 szakasz, 1.3. típusban (*49. kép 11*), tokos nagyszíjvégen: Kölked-Feketekapu B 402. sír (Kiss 2001, 127, Taf. 78).

1230 A késő avar kor első felébe jól keltezhető bőségszarus minták között feltűnően nagy a síkrelief alkalmazásának aránya: V.1.5.2. szakasz, 2. típusban, tokos nagyszíjvégen (áttört, kétoldalas): Ismeretlen lelőhely (Hampel 1905, 337, Taf. 258, 1); Gátér-Vasútállomás 325. sír (Fettich 1929, 4–10).

1231 Keszű-Gyódi bekötőút szórvány nagyszíjvég (Kiss 1974, 130, Fig. 18): V.1.1.2. szakasz, 1.1. típus, 1.1. mintaváltozat (*46. kép 10*).

1232 Riegl 1893, 119–121, Fig. 49.

1233 Komárom-Hajógyár (Komárno-Locenice) 103. sír (Trugly 1993, 195, Taf. VI).

1234 Szekszárd-Bogyiszlói út, 417. sír (Rosner 1999, Taf. 29).

Ezek az egykorú, késő avar kor első felére keltezhető Kárpát-medencei tárgyak szűk, „vrapi típusú" mintákkal díszített csoportjával állnak kapcsolatban.[1235]

A vrapi minta és a balkáni laposindás kör Kárpát-medencei párhuzamai

A vrapi jellegű minta az avar díszítőművészetben

A vrapi kincs csatján megjelenő példája alapján Garam Éva által „vrapi típusúnak" nevezett minta[1236] viszonylag elterjedt a késő avar kori tárgyi kultúrában, mind a 8. század első, mind pedig a század második felére jellemző tárgytípusokon és felszínkialakítással.[1237] A kétféle stilisztikai összefüggésben megjelenő minta szerkesztésében nem tapasztalható eltérés (*102. kép 1–3*). Esetükben a hullámzó indaszárról ciklusonként egy, abban centrális helyet elfoglaló laposindalevél ágazik le. Vele megegyező irányban közös, vagy közel eső tőből, de külön szárról a laposindalevelet kívülről körbeölelő indaszakaszon ülő, kisebb laposindalevélből és nagy, sarló alakú takarólevélből álló félpalmetta nő, úgy, hogy az utóbbi kétlevelű félpalmetta kifelé fordul. A minta változatai alapján több altípusba sorolható; mindegyik altípusban találhatók legömbölyített felületű és síkreliefként kialakított darabok is. A legömbölyített kontúrú példányok laposindalevelekkel és húsos, körbe hajló levelekkel is előfordulnak. A mintatípus megtalálható mind önállóan, mind állatalakos motívumokkal a szíjvég hátoldalát díszítő mintaként, jó és gyenge rajzolatú tárgyakon is. A tárgyak főleg nagyszíjvégek, ezeket kevés pajzs alakú veret egészíti ki.[1238] Kárpát-medencei elterjedésük a legtöbb, késő avar kori övdísztípushoz hasonlóan egyenletes (*118. kép*). A vereteknek – főleg a nagyszíjvégeknek – a lényegi rokonság ellenére is számos változata alakult ki.

A vrapi típusú minta környezetébe tartozik néhány, a Kárpát-medencében egyedi tárgyon felbukkanó szerkesztés. A minta ritka változatában a külső, kétlevelű félpalmetta sarló alakú levelének helyét egy újabb laposindalevél foglalja el. A mintatípus leletösszefüggésből csak két esetben ismert.[1239] A minta szokatlanságán túl mindkét darab hordoz a késő avar kori díszítőművészetben idegen jellegzetességeket. A nagypalli nagyszíjvégen[1240] a tokos felerősítést egyetlen, sugaras szirmokból összeállított virág alakú rögzítőfül egészíti ki. Az egyetlen rögzítőfüllel ellátott szíjvégforma szórványos esetektől eltekintve ismeretlen a Kárpát-medencében.

1235 IV.2.1.1. szakasz, 1.1. típus, sík lemezű laposindás minták tokos nagyszíjvégen: Halimba-Belátó-domb 189. sír (Török 1998, 35, Taf. 22); Gátér-Vasútállomás 43. sír (Kada 1905, 376); Keszthely-Városi sírmező (Lipp 1884, 24, 72, 81. ábra); széles pajzs alakú vereten: Orosháza-Bónum-téglagyár 51. sír (Juhász 1995, 24, Taf. III); IV.3.2. szakasz, 1. típus sík lemezű laposindás tárgyai (*34. kép 7*); V.2.1.1. szakasz, 3. típus, 1. mintaváltozat (*66. kép 1, 3, 8*); 3. mintaváltozat (*66. kép 13–15*); V.1.1.2. szakasz, 1.2. típus korai esetei: csaton: Gátér-Vasútállomás 141. sír (*47. kép 17*) (Kada 1906a, 143); 3. sír (Kada 1905, 365); tokos nagyszíjvég tokján: Tiszafüred-Morotvapart V/1b (Madaras 1991, 27. t. 1).

1236 Garam 1997.

1237 Az ausztriai és szlovákiai tárgyakhoz Zábojník 1991, ezen kívül jól keltezhető garnitúrában: Tiszafüred-Majoros 474. sír (Garam 1995, Taf. 94): Garam É. az övgarnitúrát a tiszafüredi temető 4. generációjába, a késő avar kor első felébe keltezi (Garam 1995, 233–234 és 408–410).

1238 Ld. V.1.1.4. szakasz, 3. típus eseteit.

1239 V.1.1.4. szakasz, 3.4. típus tárgyai (*40. kép 5–6*).

1240 Nagypall I-Határi-dűlő 32 (Kiss 1977, 75, Pl. XXIX).

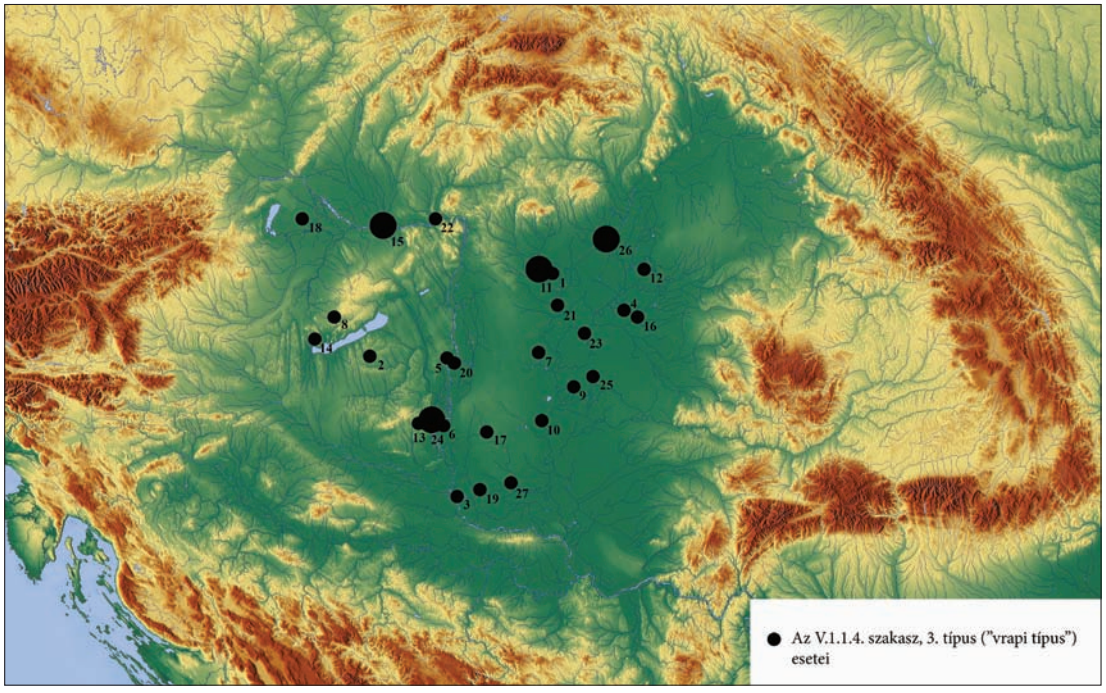

118. kép A „vrapi típusú" minta elterjedése a késő avar korban (1: Alattyán-Tulát; 2: Andocs-Temető utca; 3: Dálya /Dalj/-Busija; 4: Dévaványa-Köleshalom; 5: Dunakömlőd; 6: Dunaszekcső-Téglagyár; 7: Gátér-Vasútállomás; 8: Halimba-Belátó-domb; 9: Hódmezővásárhely-Tarjánvég; 10: Horgos-Ördöglyuk, Kárász I. birtok /Horgoš-Djavolja rupa/; 11: Jánoshida-Tótkérpuszta; 12: Kaba-Bitózug; 13: Kékesd; 14: Keszthely-Dobogó; 15: Komárom-Hajógyár /Komárno-Lodenice/; 16: Körösladány-Gát; 17: Madaras-Téglavető-dűlő; 18: Mosonszentjános-Kavicsbánya; 19: Hódság /Odžac/ IV; 20: Ordas-Dunapart; 21: Rákóczifalva-Kastélydomb; 22: Párkány /Šturovo/; 23: Szarvas-Grexa-téglagyár; 24: Szebény I; 25: Székkutas-Kápolnadűlő; 26: Tiszafüred-Majoros; 27: Verbász /Vrbas/-ciglana Polet)

Egy törött, erősen kopott, női sírból előkerült mezőberényi szíjvégdarabon (*102. kép 5*)[1241] mind az előlap griffjeit, mind a hátlap növényi mintáját különálló kontúr keretezi.[1242] E két szokatlan szerkesztésnél gyakoribb azonban a vrapi típusú minták egy változata.

A levélfelszínben úszó lyuk és a vrapi minta

E 8. század első felére keltezhető tárgyakból, síkból kimetszett laposindamintás csoportban (*13. kép 10, 12–13, 15*)[1243] a szabályos, kerek lyuk szabadon mozog a levélfelületen. A csoportot emellett a motívumok kialakítása, a minta és a stilisztikai szempontok egyaránt kirájzolják. A jelenség az alapvetően növényi eredetű minta átalakulásáról, absztrahálódásáról tanúskodik: az eredetileg a levél visszahajló hegye által körberajzolt, kör alakú tér beúszása a levélfelületre a levél növényi jellegének elvesztésével párhuzamosan zajlott.

1241 Mezőberény szórvány (MRT 10, 88. t. 9).

1242 Ld. fent, a bélmegyer-csömöki-dombi nagszíjvég kapcsán: 333. o.; ld. bővebben a leveles indák Kárpát-medencén kívüli párhuzamait tárgyaló fejezetben: 362. o.

1243 A levélfelszínbe fúrt lyuk jelentőségét a pálcikainda-levelek fejlődésének ismérveként kiemeli Kiss Gábor, Kiss 2005, 206.

A levélfelszínbe fúrt lyukkal jellemzett leveles indák a Kárpát-medencei geometrikus laposindás stíluson belül elkülönülnek: mintájuk szokatlanul összetett, és feltűnően gyakran tengelyesen szimmetrikus. E tárgyak a síregyüttesek alapján a 8. század elejétől folyamatosan használatban voltak a század második feléig.[1244] Az ornamentikai téren viszonylag egységes csoport két, időrendileg jól elkülöníthető horizontra bomlik. A korai darabok esetében a velük együtt előforduló tárgyak (lemezes testű csatok és lemezes, téglalap alakú vagy homorú oldalú, keskeny karikacsüngős veretek) az együtteseket egyértelműen a 8. század elejére és első felébe keltezik.[1245] Ezektől formai és a kísérőleletek spektruma szempontjából elkülönülő, második egységes horizontot alkotnak a kései, a késő avar kori IIb–III. fázisba keltezhető[1246] övdíszek (főleg pajzs alakú veretek és csatok, kevés nagyszíjvég).

A korai, késő avar kor eleji csoportba hat nagyszíjvég sorolható. A szíjvégek tokosak vagy szíjszorító-lemezesek, oldaluk homorúan ívelt vagy egyenes, végük lekerekített. Az utóbbi jellegzetesség erősen elhatárolja őket az egykorú, szinte minden esetben hegyes végű és homorú oldalú avar szíjvégektől. Az alattyáni (*47. kép 9–10, 116. kép 3*),[1247] illetve a vrapi típusú vágsellyei (*50. kép 8*)[1248] és ismeretlen lelőhelyű[1249] szíjvég két oldalának mintája közel megegyező, a gyódi (*30. kép 7, 50. kép 6, 116. kép 1*)[1250] és a két szegedi[1251] két oldalán egyedi, megegyező stílusú, de különböző szerkesztésű minta látható (*119. kép*). A szegedi 292. sír nagyszíjvégének geometrizált ornamentikája csak nyomokban őrizte meg az eredeti, talpukkal egymásnak támasztott kétlevelű félpalmettapárokból álló mintát (*116. kép 2*). Az ornamens párhuzamai ritkán, de előfordulnak az avar leletek között.[1252] A gyódi nagyszíjvég korai keletkezése formája és a garnitúra egyéb veretei miatt egyértelmű, miközben a szíjvég csüngő palmettasorának a Kárpát-medencei anyagban a 8. század második feléből származnak jó párhuzamai.[1253]

1244 A legkorábbi esetek egyike az alattyán-tuláti 170. sír szíjvége, amely trapéz alakú, lemezes testű csattal, lemezes övveretekkel és állatfejes övforgóval együtt került elő (e típusokat keltezi: Zábojník 1991, 119, 130. típus csatjai, 188, 224–226. típus övveretei), ezzel egybehangzó keltezést ad Daim 1987, Abb. 28–29: SpA I. fázis). Az alattyáni sír temetőben elfoglalt helye alapján is a késő avar kor első felére keltezhető. A sír az I. és III. sírcsoportjának határán helyezkedik el, azonban a legszélső „közép avar kori" sírokkal megegyező tájolású (Ld. Kovrig 1963, Plan II).

1245 Ld. a fejezet elején Breuer 2005, Abb. 79, az itt tárgyalt alattyáni nagyszíjvég esetében pusztán tárgytipológiai alapon érthető módon elkövetett hibáját. Kovrig 1963, Taf. XIV, Madaras 1995, Pl. 30–31, Kiss 1977, Pl. X.

1246 Formai jellemzőikhez ld. fent, illetve Zábojník 1991, 239–240.

1247 Alattyán-Tulát 170. sír (Kovrig 1963, 22, Taf. XIV), V.1.1.2. szakasz, 1.2. típus, 1–2. levélváltozat.

1248 Vágsellye-Vízállás (Šaľa I Veča-Vízállás) 78. sír, V.1.1.4. szakasz, 3.1. típus, 1. levélváltozat.

1249 Ismeretlen (Heinrich-Tamaska 2005, 257, Abb. 33), V.1.1.4. szakasz, 3.1. típus, 1. levélváltozat)

1250 Gyód-Máriahegy 74. sír (Kiss 1977, 42, Pl. X): IV.2.1.2. szakasz, 6.2. típus, 1. mintaváltozat (*30. kép 7*), másik oldala: V.1.1.4. szakasz, 3.1. típus, 1. levélváltozat.

1251 Szeged-Fehértó A 303. sír (Madaras 1995, 45, Pl. 31): V.1.1.4. szakasz, 3.4. és 3.5. típus (*51. kép 3–4*) és Szeged-Fehértó A 292. sír (Madaras 1995, 44, Pl. 30): IV.2.1.2. szakasz, 6.2. típus. A szeged-fehértói nagyszíjvég formája és kísérőleletei egyaránt korai (8. sz. eleje) keltezése mellett szólnak. Díszítése tiszta rajzolata és pontos kivitelezése ellenére csak távolról emlékeztet a „vrapi típusú" palmettákra.

1252 Ld. IV.2.2.2. szakasz, 1–2. típus (*32. kép 12–17*).

1253 Csüngő félpalmettapárokból összeállított sor a IV.2.1.2. szakasz, 6.2. típus rögzítőfüles, kétlapos szíjvégein.

Közülük kiemelendő egy leobersdorfi[1254] és egy orosházi[1255] csat, amelynek mintája stilisztikailag is pontos megfelelője a gyódinak. A tárgycsoport szűkebb környezetébe sorolható végül egy bátai[1256] és egy komáromi[1257] (*116. kép 4*) téglalap alakú övveret. A komáromi darab forgóindájának és karéjos keretének párhuzamai a Balkánon találhatók meg.

A lyukkal osztott levélfelületű csoportnak több esete keltezhető a 8. század második felére. Közöttük kevés szíjvég, inkább csatok, pajzs alakú és lyukvédő veretek találhatók.[1258] A csoport késői horizontjába sorolható tárgyak között többször is a tipológiai hasonlóságon túlterjedő azonosság fedezhető fel egymástól igen távol előkerült esetek között is. Így az említett orosházi és leobersdorfi csat, illetve az izvoruli[1259] és erzsébeti lyukvédő között is felmerül az a lehetőség, hogy egy öntési, illetve modellezési munkafolyamatból származnak. A két lyukvédő esetében érdekesség, hogy míg az izvoruli darab rögzítőfüles, addig az erzsébeti példányt szegecsekkel erősítették az övre.

A csoport késői tagjai között ugyancsak viszonylag sok a Kárpát-medencében egyedülálló – vagy rendkívül ritka –, összetett szerkesztés. Az összetett szerkesztések a balkáni leletkörben kedvelt minták változatait mutatják, azonban – valószínűleg főleg a nagyobb Kárpát-medencei esetszám miatt – azoknál szélesebb spektrumban. A tiszafüred-majorosi 199. sír csatja a csoport egyik legérdekesebb darabja: a „vrapi típusú"[1260] minta nagy laposindalevelének felülete felbomlik, három, egymásba kapcsolódó pálcikainda kacsra tagolódik (*50. kép 27, 102. kép 4*). A minta egyedi, ahogyan a Kárpát-medence peremén, a krungli leletben előkerült széles pajzs alakú veretek horizontálisan futó, páros, geometrikus laposindás szerkesztése is az. A késői csoport egyetlen egész garnitúrája Lukácsházán került elő (a nagyszíjvég mintáját ld. *50. kép 20*).[1261] Az együttes egyes vereteinek mintái a késő avar környezetben párhuzam nélküliek.

1254 Leobersdorf-Ziegelei Polsterer 93. sír (Daim 1987, Taf. 94–95).

1255 Orosháza-Béke TSz-homokbánya 82. sír (Juhász 1995, Taf. XVIII).

1256 Báta (Heinrich-Tamaska 2005, Abb. 2); V.1.3.4. szakasz, 3.1. típus, 1. mintaváltozat (*50. kép 15*).

1257 Komárom-Váradi J. u. (Komárno-ul. J. Váradiho) 14. sír (Cilinská 1982, Tab. 6); VI.3.1.1. szakasz, 2. típus (*59. kép 14*). A veret értelmezéséhez ld. Daim 2000, 105–106; Stanilov 2006, 95–105.

1258 Ld. IV.2.1.2. szakasz, 6.2. típus két említett csatját; IV.3.4. szakasz, 1. típus (*35. kép 17*): lyukvédő veret, Erzsébet „e" sír (Hampel 1905, 333, Taf. 254); IV.3.4. szakasz, 9.1. típus, 2. mintaváltozat (*36. kép 1*): lyukvédő veret, Szeged-Makkoserdő 318. sír (Salamon 1995, 136–137, Pl. 25), Tiszafüred-Majoros 1221. sír (Garam 1995, 145, Taf. 161); IV.2.2.1. szakasz, 2. típus, 1. mintaváltozat (*32. kép 8*), széles pajzs alakú veret, Alsógellér (Holiare) 613. sír (Točik 1968, 93–94, Taf. LXXV), Komárno-Lodenice (Komárom-Hajógyár) 153. sír (Trugly 1993, 216, Taf. LV), Szeged-Kundomb 53. sír (Salamon – Sebestyén 1995, 16, Pl. 8); IV.2.1.1. szakasz, 1.2. típus (*28. kép 9–10*), keskeny pajzs alakú veret, Dévaványa-Köleshalom 8. sír (Kovrig 1975a, 126, Fig. 3), Želovce (Zsély) 683 (Čilinská 1973, 155–156, Taf. CVII); V.1.1.4. szakasz, 3.1. típus, 1.1. mintaváltozat (*50. kép 20*), tokos nagyszíjvég, Lukácsháza-Hegyalja-dűlő 8. sír (Kiss 1996, 108–109, 1. t); 2. mintaváltozat (*50. kép 16*), csat, Tiszafüred-Majoros 1084. sír (Garam 1995, 126, 128, Taf. 147); 2.1. mintaváltozat (*50. kép 17*), csat, Tiszafüred-Majoros 199. sír (Garam 1995, 30, Taf. 74); 3. mintaváltozat (*50. kép 19*), széles pajzs alakú veret, Gátér-Vasútállomás 342. sír (Fettich 1965, 98, Abb. 162, 10), Vasasszonyfa (közöletlen); V.1.1.4. szakasz, 6. típus (*53. kép 11*), lyukvédő, Budapest IX-Wekerle-telep 8. sír (Nagy 1998, 64, Taf. 49); V.2.1.1. szakasz, 1.1. típus, 1. mintaváltozat (*65. kép 6*), széles pajzs alakú vereten: Krungl, sírlelet (Fettich 1937a, CI. t).

1259 Stanilov 2006, Abb. 11, 4.

1260 Garam 1997, 26.

1261 Kiss 1996.

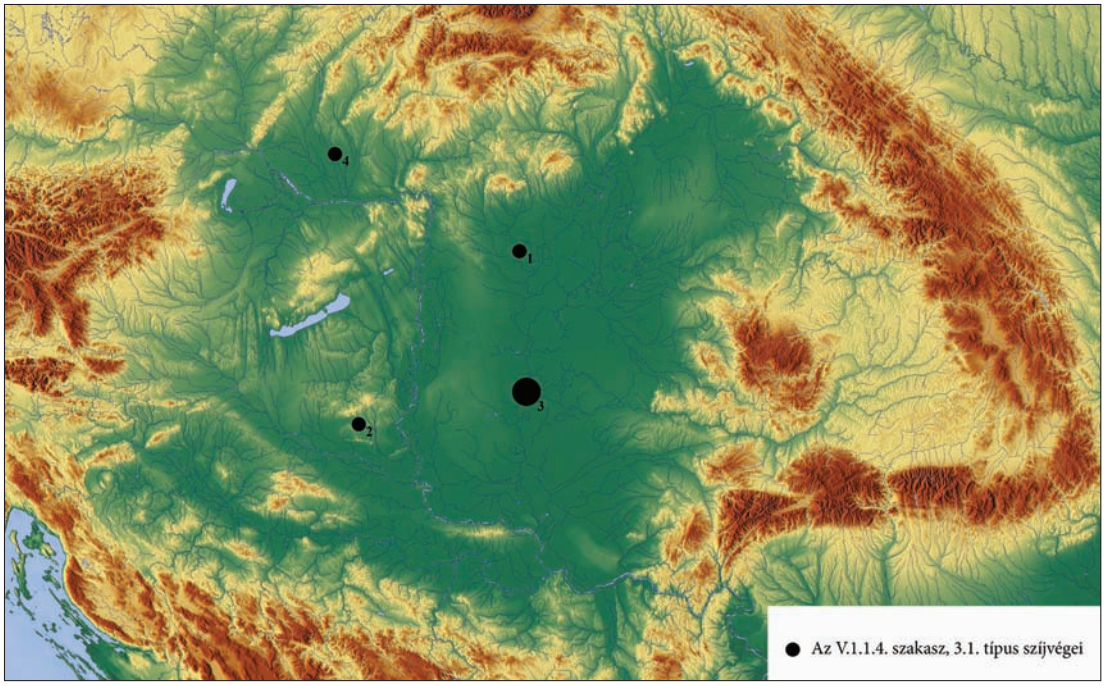

119. kép A levélfelületben úszó lyukkal tagolt levelű laposinda-minták a Kárpát-medencei késő avar kor első felében. 1: Alattyán-Tulát; 2: Gyód-Máriahegy; 3: Szeged-Fehértó A; 4: Vágsellye-Vízállás (Šal'a II Veča-Vízállás)

A lukácsházi garnitúra esete mutatja, hogy a kerek lyukkal tagolt felületű és az egyszerű, körbe hajló laposindalevelek nem mindig, illetve főleg a 8. század második felére keltezhető esetekben nem mutatnak éles elkülönülést, illetve Kiss Gábor felismerésének megfelelően közel áll hozzájuk morfológiailag a pálcikaindák korai megjelenési formája is.[1262]

A késő avar kor elejére, első felére keltezhető kis csoport idegen elem a késő avar állatstílus időszakának elején. Sajátos módon mégis szoros ornamentikatipológiai kapcsolatban áll a késő avar kor második felének (késő avar kori III. fázis) időben távoli geometrikus laposindás mintáival, amelyektől a késő avar kor elejére (késő avar kori I. fázis) keltezhető eseteket bizonyíthatóan időrendi hiátus, a késő avar állatstílus virágkorának időszaka választja el. E tárgyak kialakulásának és használatának problémája tehát nem értelmezhető a késő avar díszítőművészet rendszerén belül. A 8. század második felében a levélfelületbe fúrt lyukkal tagolt leveles minták ugyan jobban belesimulnak a korabeli trendbe, jellegük azonban a minta szerkesztésének összetettségével mégis önálló, túlmutat az avar kultúra „geometrikus laposindás stílusán", és inkább a balkáni leletanyag összképéhez hasonlít.

A 8. század elején a síkból kimetszett leveles ornamentika olyan önálló kört alkotva jelenik meg, amely stilisztikailag, szerkesztésben és motívumválogatásban leginkább a balkáni[1263]

1262 Kiss 2005; a pálcikainda és a laposindás minták viszonyához ld. később.

1263 A vrapi és velinoi leletek köré csoportosítva a problémát ld. Falko Daim, illetve vele szemben Uwe Fiedler keltezési javaslatát. Míg Daim a vrapi leleteket a 8. század első, a velinoiakat a század második felére keltezi, addig U. Fiedler szerint egyetlen kronológiai horizontot alkotnak, amely a 7–8. század fordulójára keltezhető: ld. Daim 2000, Abb. 112, Fiedler 2008, 218–220.

leletekre (vrapi kincs és köre),[1264] illetve kisebb mértékben a helyi, későbbi és formailag sokkal egyszerűbb Kárpát-medencei geometrikus laposindás horizontra hasonlít. A csoport egyéb jellegzetességeivel együtt a „lyukkal osztott levélfelületű" forma, valamint az összetett és tengelyesen szimmetrikus szerkesztések gyökereit is a Kárpát-medencén kívüli világban kell keresni.

E változatokat különösen alkalmassá teszi a kulturális kapcsolatrendszer vizsgálatára, hogy a ritka/jellegzetes formai megoldások kocentrálódása szerint nem váltak a késő avar kori tárgyi kultúra bevett, saját képére formált típusaivá. Szemben a Kárpát-medencei elterjedésű tárgy- és motívumtípusok legtöbbjével, amelyek nagy szériákon keresztül a késő avar kultúra (csoportidentitások, hagyományok és innováció működése) és társadalom (kommunikációs viszonyok, társadalmi kapcsolatrendszerek) elsőrendű forrásai, az előbbiek inkább a Kárpát-medencéből kifelé vezető kapcsolatok vizsgálatára alkalmasak.

Összefoglalás: A geometrikus laposindás stílus

A síkreliefként kialakított ornamentika a Kárpát-medencében két időrendi csoportra bomlik: az egyik a késő avar kor elején, a másik a késő avar kor második felében volt használatban. A két, időben viszonylag távoli horizont figyelemre méltó egyezéseket mutat. Esetük ismét arra világít rá, hogy az ornamentika és vele együtt a díszítés stílusa mint időrendi besorolást elősegítő szempont csak nagy óvatossággal használható.

A síkból kónuszolva, rézsűs peremekkel kimetszett („ékvésett"[1265]) laposinda-ornamentika a késő avar kor legnagyobb esetszámban elterjedt tárgytípusait díszíti. Azok a minták, amelyek szinte kizárólag egyszerű, hullámzó indaszárra szerkesztett, a ciklust kitöltő laposindalevélen alapulnak, kivitelezésük egységességével és alkalmazásuk tömegével a késő avar kor második felében jellegzetesen Kárpát-medencei díszítési stílust alkotnak. Az indaminták mellett kevés egyéb minta – leginkább egyszerű, líra alakú palmetták – jellemezték őket. Összetett laposindás mintából keveset találunk, azt is leginkább a geometrikus laposindás stílus alkalmazásának a késő antik körrel összefonódó, első fázisában. Ennek megfelelően mutatnak a „vrapi típusú" minta változatai bizonyos egybeesést a geometrikus laposindás stílussal, annál azonban stilisztikailag és időrendileg is szélesebb keretek között használták őket.

Az összetett mintaszerkezet révén a geometrikus laposindás stílustól elütő, fent tárgyalt, komplexebb minták gyakran járnak együtt a tárgy vagy a garnitúra szintjén egyéb ritka jellemzőkkel, mint a szokatlanul nagy méret, illetve a feltűnően jó minőség. A jelenség általánosan kapcsolatban állhat a befektetett munka mennyiségével: a gondosabban mintázott tárgyon nagyobb valószínűséggel jelenik meg összetettebb, igényesebb minta; a nagyméretű tárgyak jelenléte, illetve az egyes garnitúrákon belül halmozottan csoportosuló szokatlan jegyek azonban arra utalnak, hogy az összetett szerkesztések megjelenését nem lehet kizárólag technikai szempontokkal magyarázni. A nagyméretű darabokkal emiatt alább külön foglalkozom.

Annak ellenére, hogy a használatán alakuló geometrikus laposindás stílus egységes, Kárpát-medencei specifikumnak tekinthető, maga a felszínkialakítás módja és a motívumforma számos, kifelé mutató kapcsolattal bír, részben a Kárpát-medencei késő avar kor korábbi szakasza, részben pedig a Kárpát-medencét körbevevő világ felé.

1264 Az avar leletekből kiindulva legutóbb Szenthe 2009, Szenthe 2015d; ld. még alább.

1265 „Keilschnitt", a fogalomhoz Riegl 1901, 152–154.

A késő avar kori leveles indatípusok külső kulturális kapcsolatrendszere

Az avar díszítőművészet két nagy korszaka között lényegi rokonság mutatkozik a laposindás minták megjelenítésében. Ilyen az egyes minták és motívumok alkalmazásának egymáshoz viszonyított aránya, a hullámzó indaszár előnyben részesítése más mintákkal szemben, a tengelyesen szimmetrikus minták ritka előfordulása az egyszerű, hullámzó indamintákhoz képest, legfőképpen pedig a ciklust kitöltő, nagy felületű laposindalevél motívum mindkét időszakban gyakori volta. Az utóbbi szempontok függetlennek látszanak az alkalmazott formakincs forrásaitól: bennük nem, vagy csak egyes esetekben láthatjuk a laposindás ornamentikát és az avarokhoz közvetítő „hatások" befolyását. Mivel e jelenségek közvetlenül nem köthetők külső forrásokhoz, és mindkét laposindás szakaszban érvényesülnek, a késő avar kultúra saját jegyeiként azonosíthatók. Amint a csonttárgyakkal foglalkozó fejezet következtetései mutatták, e jellegekben valószínűleg egy állandónak tekinthető „avar" ízlésvilág, illetve az avar kori kultúra sztyeppei alaprétegéből táplálkozó hagyomány nyomai figyelhetők meg.

A leveles, illetve különösen a laposindás minták esetében úgy tűnik tehát, hogy kialakulásukban elsőrangú jelentőséggel bírtak a 7. századi, belső hagyományok, amelyeket azonban számos, korabeli kulturális hatás rétegezhetett felül. Az utóbbiak késő avar díszítőművészetre kifejtett hatása annál is látványosabb lehet – vagyis a kutató számára láthatóságukat éppen annak köszönhetik –, hogy vagy idő hiányában, vagy a közvetített formák jellegzetességei miatt nem adaptálódtak teljesen a Kárpát-medencei kulturális környezetbe. Elsietett lenne emiatt forrásukat minden késő avar kori leveles inda formai forrásaként azonosítani, hiszen a helyzet éppen fordított: a kulturális gyökerekhez kötés lehetősége helyi idegenségükből származhat. Az ebből fakadó hibalehetőségre mutat rá a állatküzdelmi jelenetek két típusa, amelyek közül az egyik látványos ikonográfiai kapcsolatai révén könnyűszerrel levezethető a mediterráneum díszítőművészetéből, a másik azonban „ismeretlen eredetű" – a késő avar környezet saját, a környező mediterrán vagy európai világ hatásaival nem magyarázható[1266] terméke. (Ugyanígy a késő avar kori díszítőművészet „bizánci" kultúrából nem magyarázható rétegének fontos esete az alább tárgyalandó „indavirág" is.)

A késő avar állatstílus laposindái és leveles indái eredetének kérdése

Mint láttuk, a késő avar állatstílus „naturális" növényi ornamentikájában a leveles-félpalmettás indáknak egymással párhuzamosan több, formailag folyamatos skálán átmenetet képező változata volt. A teljes kört alkotó laposindalevéltől a keskeny felületű vagy éles gerincű, sarló alakú levelekig terjedő változatok nem álltak okvetlenül – legalább a kora középkori díszítőművészeti fejlődés viszonylatában[1267] – közvetlen rokonságban egymással (*13. kép I–II, 30, 36, 39–43*). Sőt, használatuk szabályszerűségei arra utalnak, hogy e látszólag igen hasonló minták a késő avar díszítőművészetben sem olvadhattak össze. Az egyes levél-, illetve félpalmettatípusok tiszta formái elválnak és bizonyos tárgyak, valamint zárt tárgytípusok, illetve tárgycsoportok segítségével forrásaik, Kárpát-medencei használatuk trendjei is rekonstruálhatók.

1266 Daim 1990, 292, Szenthe 2013a, 147–149.

1267 Emellett valószínűleg ugyanazokra az antik indamintákra vezethetők vissza, amelyekből a hellenikus világ közvetítő szerepén keresztül már Fettich, Alföldi és Takács Zoltán is legtöbbször eredeztette azokat (ld. a kutatástörténeti fejezet vonatkozó szakaszát).

Eszerint a késő avar állatstílus díszítőművészete három körbe hajló levélformát használt (nagy felületű, körlapot /"Kreislappen"/ alkotó laposindalevelek, plasztikus, széles lemezű húsos levelek és körbe hajló levélhorgok).[1268] Tárgyi környezetük alapján egykorúságuk bizonyított, emiatt elkülönülésük kulturális okokra vezethető vissza.

Mindhárom levéltípus példái megtalálhatók a Kárpát-medencén kívüli, a késő avar korral közel egykorú (6–9. századi) díszítőművészetekben. A 7. századi sztyeppei példákra a csontfaragványok, illetve a tegez- és nyeregveretek kapcsán már kitértem.[1269] A húsos-plasztikus levélformák és a spirálinda levélhorgai a legkülönbözőbb szerkesztésekben az ókortól kezdve gyakoriak az egész mediterrán térségben és vonzáskörzetében (ld. Riegl ékvésett spirálindáját,[1270] illetve a leveles inda akantuszindával rokon, naturálisabb változatait a római kortól: két- vagy háromlevelű félpalmettákkal leveles mintákon, vagy virágokkal, szőlőfürttel). Szerkesztéseik kőfaragványokon,[1271] textíliákon,[1272] fém-,[1273] fa- és csonttárgyakon[1274], illetve változatos, egyszersmind az avar esetekre leginkább hasonlító típusokban Karoling-kori kéziratok illusztrációin[1275] is ismertek. Gyakran megjelenő változat az éles gerincű, végén gyakran kis gombbá vastagodó, körbe hajló horog. Párhuzamai a késő római, illetve késő antik és korai bizánci díszítőművészetben is voltak.[1276]

A római kortól kezdve folyamatosan használt mediterrán naturális indaornamentikában a vizuális hangsúly legtöbbször a félpalmetták sarló alakú, külső borítóleveleire került. A levél húsossága háromdimenziós kivitelezés esetén – az ékvésett ornamentika mintájára – a geometrizáltság fokától függ. Az éles vagy domború levélgerinc két oldalán térben hullámzó levéllemez az ábrázolás plasztikusságát növelő tényezőként az ókor óta minden mediterrán, térben ábrázolt, növényi eredetű ornamentika állandó jellemzője.[1277] Benne az avar környezetben kiemelt, körbe hajló levél azonban alárendelt szerepet játszik a tagolt, fogazott akantuszlevelek, valamint a ritkábban két- és annál gyakrabban többlevelű, illetve egyéb motívumokkal – szőlőfürtökkel,

1268 Eltekintve itt a geometrikus laposindás stílus absztrahált laposindaleveleivel rokon pálcikaindáktól: ezekhez ld. alább.

1269 Ld. fent, a csont tegez- és nyeregveretek kapcsán.

1270 Riegl 1989, 154–156.

1271 Általános jelenség a korai középkori itáliai kőfaragványokon is, például Tagliaferri 1981, Nr. 360-61, 372, 488, 489, stb.

1272 Például: Linscheid 2016, Kat.-Nr. 31, 34, 36, 41, 66, 79, 188, 201; Schrenk 2004, 39–40, 403, szőlőinda: Schrenk 2004, 97–98; benépesített inda: Schrenk 2004, 99–100. A sor hosszan folytatható lenne, főleg az egyiptomi környezetben fennmaradt késő antik, bizánci textilek köréből.

1273 Ékszereken: Yerolanou 1999 katalógustételei; fémedényeken, kiemelt példák: a nemesvarbóki tálkához ld. Garam 2001, Taf. 136; bizánci bronzkorsón: Bálint 2004, 103., 105. kép; a malzewai, szogd korsóhoz Marschak 1986, 55/56. kép.

1274 A késő antik Egyiptomban nagy számban fennmaradt faragványokon: például Enß 2005, Nr. 164, 264b, stb.

1275 Koehler 1958, Koehler 1960.

1276 Például Bolsena, márványfaragványon, Bertelli 2002, Tav. III, 9.

1277 Ld. pl. Castriota 1995 illusztrációit a római császárkori növényi ornamentikához; a kora bizánci korszakhoz: Great Palace 1947, Pl. 40, Pl. 50; Ravenna, San Vitale mozaikjaihoz: Krautheimer 1986, textileken: Schrenk 2004.

gránátalmával, rozettákkal, kis palmettákkal[1278] – kiegészített leveles inda egyéb motívumai mögött. A körbe hajló levél ezekben az esetekben csupán a leveles félpalmetta – valójában a riegli akantuszlevél, akantusz-félpalmetta[1279] – belső, általában legkisebb levele. A formai párhuzam ellenére a mediterrán és elterjedt avar típus között tehát koncepcionális különbség van.

Az európai és balkáni leletanyagban – a Kárpát-medencében túlnyomó súllyal alkalmazott kétlevelű félpalmettákkal szemben – a három-, ritkán több levelű félpalmetta-változatok voltak kedveltebbek.[1280] A mediterrán félpalmetta, illetve a leveles indatípusai viszonylag ritka késő avar kori megjelenéseiből elég itt a legegyértelműbbeket idézni. A kis csomóban végződő, körbe hajló horogból, nagy, sarló alakban ívelt külső levelekkel ellátott félpalmetták egyetlen kiváló Kárpát-medencei esete egy keszthelyi nagyszíjvégen látható.[1281] A 8. század elejére keltezhető, tokos szíjvég (*99. kép 3*) egyedi. Gyöngysorkerete mediterrán hatásról tanúskodik.[1282] Áttört mintája, a szíjvég homorú oldalú, ívelt végű alakja ilyen könnyen nem köthető forráshoz, azonban az avar környezetben ekkoriban nem jellemző, és használatára leginkább ott kerül sor, ahol az ornamentika esetében mediterrán kulturális miliő direkt befolyása fogható meg.[1283] A félpalmettatípus mediterrán, illetve bizánci analógiák mellett[1284] a kunbábonyi sír tőrhüvelyén[1285] található meg. Esetükben a kronológiai hiátus, a térbeli távolság és a kulturális miliő különbözősége (korai avar csúcselit vs. a késő avar korban is regionális jellegű, főleg a női tárgyi kultúrában direkt mediterrán kapcsolatrendszert mutató Keszthely-kultúra)[1286] a két egyedi eset közötti, Kárpát-medencén belüli kontinuitás ellen szól. Sokkal valószínűbb, hogy a korai avar elit „népek feletti" elitkapcsolatainak, illetve a keszthelyi népesség késő avar korban is a régióból kifelé vezető[1287] kulturális kapcsolatainak nyomaként azonosíthatók. Ez esetben a két inda közötti hasonlóság annak köszönhető, hogy mindkettő mögött a Kárpát-medencei kultúra külső kapcsolatrendszere megtermékenyítő hatása állt.

1278 A különböző összetevőkhöz ld. a késő avar kori növényi ornamentika késő antik elemeit tárgyaló fejezetben.

1279 Riegl 1905, 272–300, illetve Riegl 1993, 240–270.

1280 Ld. alább a balkáni laposindás kör leleteit; a Warnebertus- és nymwegeni ereklyetartó körét; a geometrikus laposindás stílus Mediterrán párhuzamait. Ezen kívül itáliai kőfaragványokon: például Cividale, Tagliaferri 1981, Tav. LXXI; Justinianus-kori, naturális, két- vagy háromlevelű félpalmettákkal Bertelli 2002, Tav. 2–3.

1281 Lipp 1885, VIII. T. 194, Hampel 1905, Taf. 163, 1.

1282 A keretelések kiemelkedő jelentőségéhez az antik-római művészeti hagyományban: Platt – Squire 2017.

1283 E tárgytípusok, illetve formai jellemzőik mint kulturális kapcsolatrendszerre utaló jelek összefoglaló feldolgozása nem történt meg. A késő avar kor első felében azonban homorú oldalú, ívelt végű szíjvégekkel leginkább mediterrán formai jellegek kíséretében találkozunk: ld. pl. a geometrikus laposindás ornamentika kapcsán tárgyalt alattyáni, illetve gyódi szíjvéget: Alattyán-Tulát 170. sír (Kovrig 1963, 22, Taf. XIV) és Gyód-Máriahegy 74. sír (Kiss 1977, 42, Pl. X).

1284 Ld. az 1277. jegyzetet.

1285 H. Tóth – Horváth 1992, 260, Taf. XV, 8.

1286 A „Keszthely-kultúrához" például Kiss 1997, Vida 2008.

1287 Ehhez ld. Szenthe 2015b.

1

2

4

3

5

6

120. kép Késő antik-bizánci leveles-félpalmettás indaminták. 1: Konstantinápoly, 6. század (Firatli 1990, 301 után); 2: Indadíszes textiltöredék, Egyiptom, 4.–7. század (Schrenk 2004, 403, Kat. Nr. 193 után); 3: késő római pohár aranyfóliás díszítése Crippa – Zibawi 1998, 169, 162. kép után); 4: egyiptomi vászonkötésű textil, 7–9. század (Schrenk 2004, 209, Kat. Nr. 72. után); 5: Konstantinápoly, vállkő, 6. század (Firatli 1990, 249c után); 6: A nemesvarbóki (Zemiansky Vrbok) kora bizánci tálka (Garam 2001, Taf. 136, 1 után)

A „kiegyensúlyozott levélméretű" mediterrán félpalmetták[1288] a Kárpát-medencében például egy ordasi nagyszíjvégen (*96. kép 1*),[1289] többlevelű változatuk pedig egy ízesülő indaszárra szerkesztett komplex leveles indamintán (*103. kép 2*) figyelhető meg.[1290] Hasonló, illetve közel azonos indaszerkesztések jellemzők a késő antikvitás bizánci kultúrájára, eseteik előfordulnak az 5–8. században (*120. kép*). Az ízesülő, illetve áthajló indaszár, hasonlóan a különféle kerettípusokhoz, amelyekkel a mintateret, illetve a tárgyat keretezték, a Kárpát-medencei környezetben egyértelműen mediterrán eredetű jelenségnek tűnik.[1291] A formai analógiák mindenesetre igazolják, hogy a római kortól élő mediterrán indaornamentika megjelent a 8. századi Kárpát-medencében, ha nem is volt gyakori a laposindák tömegéhez képest.

E húsos levelű félpalmettákkal szemben a keskeny, körbe hajló horgok és a laposindalevelek a síkbeli kivitelezés által meghatározott megjelenési formának látszanak. Míg az első esetben a geometrizált horogként ábrázolt levél gyakorlatilag csak a térbeli laposindalevél levélgerincét képezi le, addig a második eset megfelel a motívum síkbeli vetületének.

A spirálinda változatai díszítik az ékvésett tárgyakat, majd változatlan formában láthatók 5–6. századi, germán környezetben is,[1292] példái az egész korai középkorban elterjedtek kőfaragványokon, festve vagy textilen. A mintatípust a 9. századtól, főleg szegélyfrízként széles körben alkalmazta a mediterrán és európai térség díszítőművészete.[1293] E körbe hajló horgok, illetve a spirálinda használata a Kárpát-medencei késő avar korban néhány tárgytípuson összpontosult (például a téglalap alakú griffes veretek csüngőin).[1294] Arra, hogy ez esetben is a mediterrán „Spiralranke",[1295] geometrikus spirálinda változatával van dolgunk, egy szűkebb tárgycsoport utal. A spirálinda tengelyesen szimmetrikus változatával díszített tárgyak – övforgók, néhány szíjvég[1296] – alapvetően dunántúli jellegűek. Ezek a geometrikus mintapreferenciájú, rögzítőfülekkel, gombos végű tárgyakkal jellemezhető dunántúli tárgyhorizontnak alkotják részét, amely a késő avar kor elején, illetve első felében valószínűleg a régió balkáni, a környező mediterrán peremterületek felé vezető kapcsolatrendszere révén alakulhatott ki.[1297] A csoportra jellemző mintapreferencia a helyi népesség saját kulturális hagyományairól, illetve önálló regionális kapcsolatrendszeréről tanúskodik. Így, bár ornamentikája teljes egészében az avar reprezentációs modellnek megfelelő tárgyakon, övdíszeken jelent meg, bennük valószínűleg mégis annak a kulturális fejlődésnek a nyomait láthatjuk, amely párhuzamos a Kárpát-medencét körbevevő területekkel.

A cividalei langobárd központban és környékén nagy számban fennmaradt kőplasztika jelentős részét leveles indás, jobbára spirálindás, bizonyos esetekben azonban laposindamustrával

1288 Számos párhuzamot sorol fel Schrenk 2004, például 209–210, 237.

1289 V.1.1.2. szakasz, 1.1. típus; Hampel 1905, Taf. 80. 6–7.

1290 V.1.2.2. szakasz, 1. típus (*59. kép 3–4*).

1291 Ld. Szenthe manuscript.

1292 A germán stílusokhoz és késő római gyökereikhez Haseloff 1982, 60–79, a Kárpát-medencei leletkörhöz Nagy 2007, 35–68, illetve 83–97.

1293 Cutler 2000b.

1294 Felsorolásukat ld. 317. o.

1295 Riegl 1893, illetve Riegl 1989, 154–171.

1296 Ld. fent, 318–319. o.

1297 Szenthe 2015b.

borított faragványok teszik ki.[1298] A hagyaték azonban a korabeli, délebbi itáliai – például Róma környéki –, erős bizánci hatás alatt álló freskó- és reliefművészethez[1299] képest erősen magán viseli a longobárd környezet hatását; mint a bizánci művészet kiváló ismerője, John Beckwith fogalmaz, „durva, provinciális és taszító".[1300] Eltekintve attól, hogy a hordozó különböző, maga az ornamensanyag mélyreható rokonságot mutat az avar hagyatékkal. A kettős S alakokból konstruált spirálinda (*121. kép 4–6*),[1301] az egyszerű palmetták (*121. kép 2–3*)[1302] – jellemző, hogy közöttük nem az összetett palmettafák, hanem az egyszerű felépítésű, líra alakra hajló, leveles változatok bukkannak inkább fel[1303] –, illetve indaváltozatok (*121. kép 1, 7–8*)[1304] főleg az avar tárgyak spirálindáinak jó analógiái. A cividalei épületek egyik legkedveltebb szegélyfríze a kettőzött S alakú indaszakaszokból fűzött horizontális fríz. Közöttük az avar területen jellemző, az indapár belsejébe hajló szálakat hármaslevéllé, ritkán ötlevelű palmettává kiegészítő típus is előfordul. Egy cividalei Museo Nazionalében őrzött faragványtöredék ötlevelű palmettás ornamensének (*121. kép, 4, 6*)[1305] pontos analógiája két tiszafüredi csaton is előfordul a 8. század első felében (*98. kép 6*).[1306] A minták közötti egyezések apró részletek szintjéig megfigyelhetők: mindkét esetben megtalálhatók[1307] a kifelé ívelt spirálszakasz külső oldaláról kihajló, ívelt levélkék, kacsok is.

Az avar leveles-félpalmettás indáknak a hordozó tárgyak révén is legközelebbi mediterráneumi párhuzamai hispániai, 8. századi temetőkben kerültek napvilágra.[1308] A minta mellett ez esetben a tárgytípusok: csatok és tokos, homorú oldalú, hegyes vagy kerek végű szíjvégek is részben azonosak a két kultúra között (*122. kép*). A hispániai csatok azonban tipológiailag a mediterrán, „bizánci" típusok helyi változatai.[1309] A rajtuk rendszerint sávokra osztott felületű, nagy, körbe hajló levelek egyben a cividalei kőfaragványokon látható formának is közeli rokonai.

A mára megbízhatóan a Karoling-korra keltezett mainzi, trónszék oldalfalával, illetve könyöktámaszával azonosított kőfaragvány indamintája (*123. kép 1*) az említett itáliai kőfaragványok mellett a környező nyugati területekével párhuzamos fejlődés jeleként vehető számba.[1310]

1298 Osztályozásukat és gyűjtésüket ld. L'Orange 1979, 62–74; L'Orange – Torp 1977.

1299 Összegzését ld. Beckwith 1979, 146–159.

1300 Beckwith 1979, 156.

1301 Tagliaferri 1981, Nr. 361, 367, 378, 379, 382, 386, 388, 400, 420, stb. A cividalei épületek egyik legkedveltebb szegélyfríze a kettőzött S alakú indaszakaszokból fűzött horizontális fríz.

1302 Líra alakú, bázion álló palmetta: Tagliaferri 1981, nr. 99; hasított laposindás palmetta: oszlopfőn, u.ott nr. 363.

1303 Tagliaferri 1981, nr. 99.

1304 Hornyolt felületű laposindalevéllel: Tagliaferri 1981, nr. 364.

1305 Tagliaferri 1981, nr. 420.

1306 Tiszafüred-Majoros 1003. és 1171. sír (Garam 1995, Taf. 140, Taf. 156).

1307 Pl. Tagliaferri 1981, nr. 361.

1308 Dehesa de la Casa: ugyanott ld. a Carboneras de Guadazaon lelőhelyről származó, bőségszarus, vrapi jellegű indamintával díszített csatot: Lopez Requena – Barroso Cabrera 1994, ld. főleg 106–108. Vistalegre, 44. sír: Cremades 2011, Fig. III.1, 1. A Duero-völgy tárgyaihoz: Dohijo 2011. Összefoglalóan ld. Ripoll-López 1998.

1309 Kontextusukhoz ld. Schulze-Dörrlamm 2009b, 147–180, nyújtott U alakú testű, javarészt növényi mintás csattípusait, illetve Sánchez 2009, 180–181.

1310 Schulze-Dörrlamm 2004, Schulze-Dörrlamm 2007, Schuze-Dörrlamm 2014, Abb. 1.

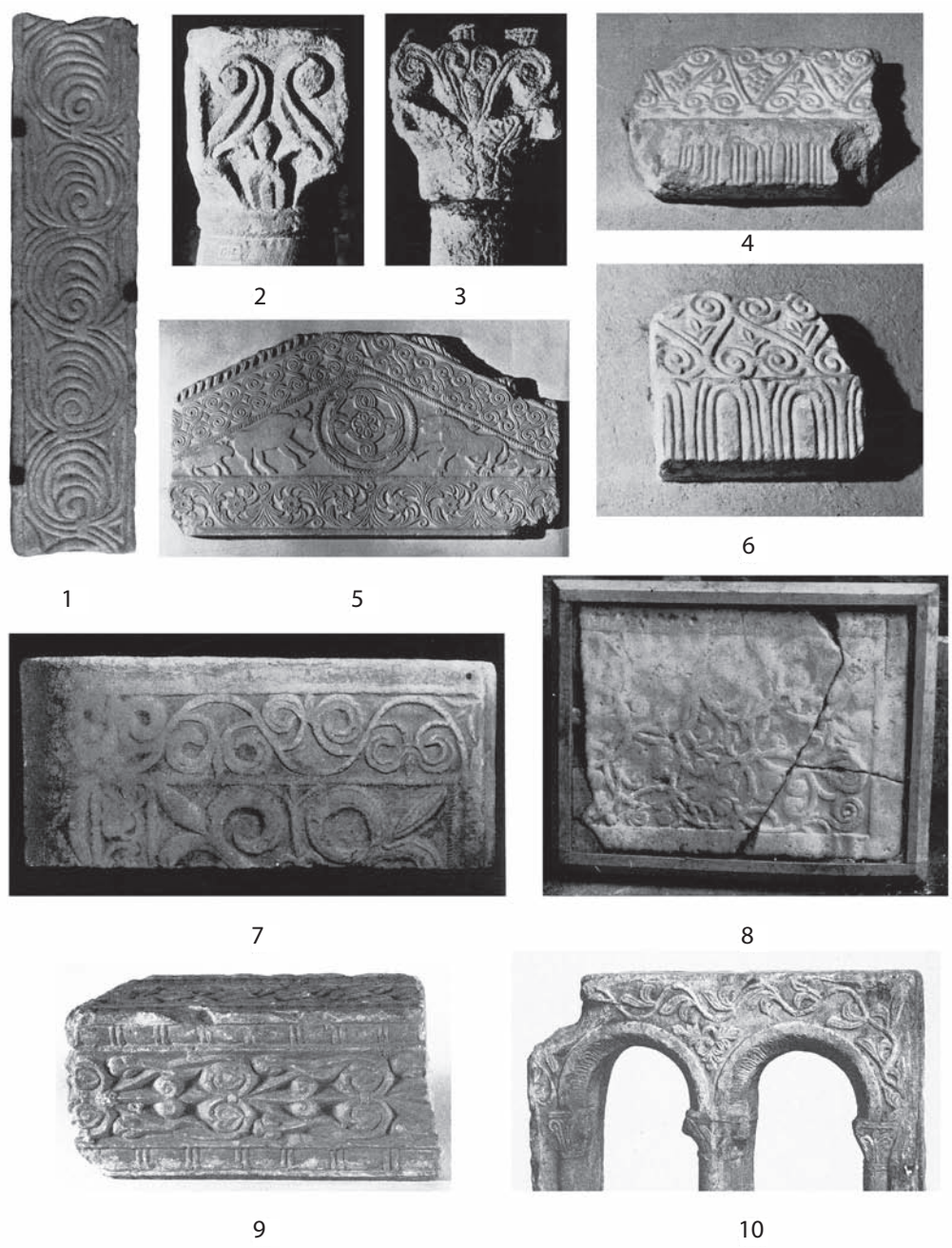

121. kép 1–10: Az itáliai langobárd korszak kőfaragványai, Spoleto (Tagliaferri 1981, kat. nr. 300, 355, 363, 371–372, 379, 488–489 után)

A spirálinda közeit kitöltő háromszög alakú, absztrahálódott, az indáról részben leszakadó levelek egy késő avar kori szíjvégtípus laposindás ornamentikájának legjobb Kárpát-medencén kívüli párhuzamai.[1311] A trónszék jelentőségét emeli, hogy a kőlap hátsó élén látható, késő antik környezetben közkeletű szőlőinda (ehhez ld. később) megfelelői ugyancsak feltűnnek avar

1311 A kettőt összeveti: Schulze-Dörrlamm 2004, 575–577.

kontextusban, míg a trónszék homorú, könyöktámaszon lévő, hármaslevelekkel kiegészített spirálindájának párhuzamait stilizált, általában pár szemből álló szőlőfürtökkel más, egykorú avar tárgyakon találjuk meg (*123. kép 2*).[1312] A mainzi kőlap díszítésével azonos típusú spirálinda – a relief szélesebb oldalán antik levelesinda-mintával, amelynek viszont egy másik mainzi kőtöredéken van azonos párhuzama[1313] (ld. alább) – felbukkan az Alpoktól délre Piemontban,[1314] illetve több kőfaragványon Milánóban[1315] is (például *123. kép 4*). Korai Karoling-kori kéziratok festett szegélydíszein szintén gyakori elem e leveles inda, illetve a félpalmettákkal, levelekkel kiegészített spirálinda (*124. kép*).[1316] A rokonság alapján joggal feltételezhető a két kulturális miliő közötti kapcsolat, amely a kutatásokban általában hangoztatott véleménnyel[1317] szemben már jóval a Karolingok avar hadjáratai előtt megkezdődhetett.

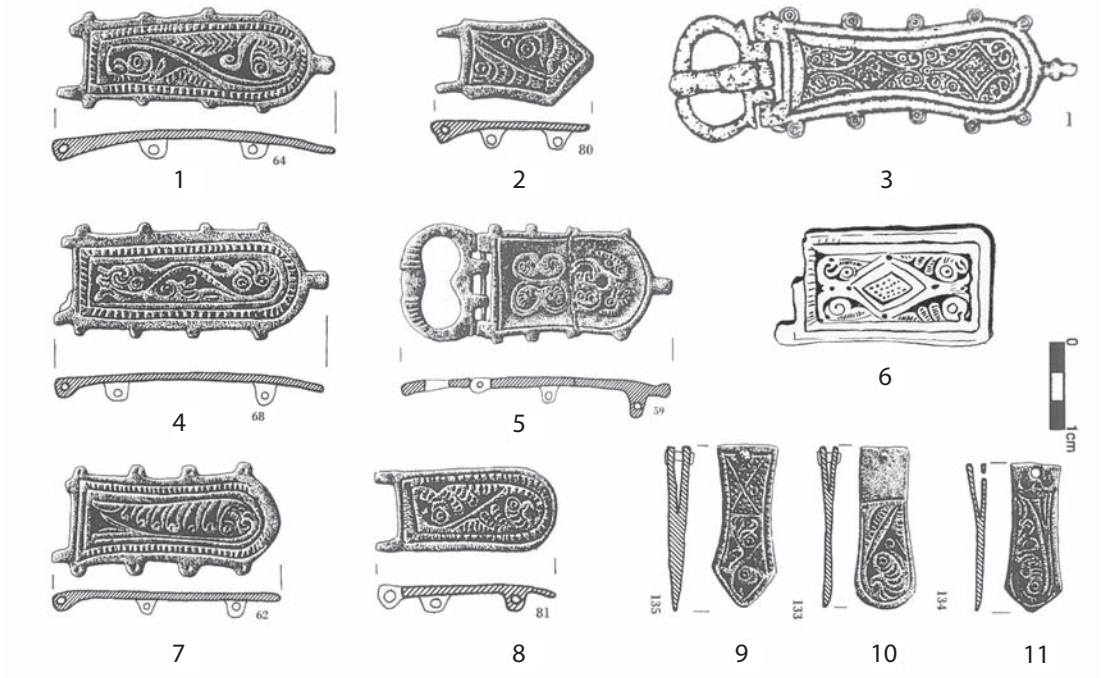

122. kép Hispánia, leveles indadíszes kistárgyak (Ripoll-López 1998, Fig. 20–24 után)

E nyugati minták a késő avar állatstílus második felének kibővülő motívumválasztékú ornamentikájával, illetve a Kárpát-medencében elterjedő antik jellegű indamintákkal mutatnak főleg rokonságot (az utóbbiakhoz ld. alább). A Kárpát-medencétől nyugatra a spirálindás,

1312 V.1.1.5. szakasz, 3.3. típus (55. kép 6–14).

1313 St. Alban kolostortemplom Mainz mellett, Schulze-Dörrlamm 2007, Abb. 3.

1314 Crosetto 2000, Fig. 1.

1315 8–9. század fordulójáig keltezett kőplasztikához ld. Adelchi 1984, 76, 78–81.

1316 Koehler 1958, Nagy Károly udvari műhelyének kéziratain; Koehler 1960, mindkét kötetben számos képen. Az indaváltozatok mellett a kétszer tengelyesen szimmetrikus spirálhorogminták, illetve egyszerű, tükrözött líra alakú palmetták is megtalálhatók: például Koehler 1958, II.9a, II.11b; az Ada-kézirat illusztrációját idézi: Schulze-Dörrlamm 2004, 578.

1317 Ld. Szőke 2014.

szőlőindás, illetve összetett leveles indás, három-négy alaptípust alkalmazó indaornamentika néhány példája egy korai Karoling-kori csoportot körvonalazhat, amelyben bőségszarus, komplexebb levelesinda-minták is megjelentek, közöttük a Kárpát-medencéből ismert motívumtípusok (gombban végződő, spirál alakú levélkacs, borostyánlevél, stilizált fürt, bőségszaru, *122–123. kép*). A csoportba egyéb, alapvetően a bizánci díszítőművészetben gyökerező formai jellegek is bekapcsolhatók.

123. kép Levélhorgos-szőlőfürtös indaminták a bizánci, itáliai, Karoling és avar díszítőművészetben. 1: Mainz, trónszék faragott kartámasza (Schulze-Dörrlamm 2014, Abb. 1 után); 2: Avar nagyszíjvég, Tiszafüred-Majoros 125. sír (MNM Budapest); 3: Szószék faragott kőpaneljei (Orange 1979, Kat, Nr. 299 után); 4: Milánó, vállkő (Adelchi 1984, 76, 78–81 után)

A bélmegyeri 102. sír nagyszíjvégén látható félpalmettákon (*64. kép 5*)[1318] az áthajló és ízesülő indaszárra szerkesztett, háromlevelű félpalmettás minta peremét magasabb kontúr veszi körbe. A jelenség egyetlen Kárpát-medencei párhuzama szintén a mai Békés megyéből, vrapi típusú indavariánsával, formailag szokatlan, ritka mintaváltozatot alkotó nagyszíjvégen került elő (*102. kép 5*).[1319] Hasonló kontúrok viszonylag gyakoriak azonban a Mediterráneum törzs-

1318 V.1.4.1. szakasz (MRT 10, 111. t).

1319 V.1.1.4. szakasz, 3.4. típus, nagyszíjvégen, előlapon gyöngyözött lécekkel elválasztott, griff-frízzel:

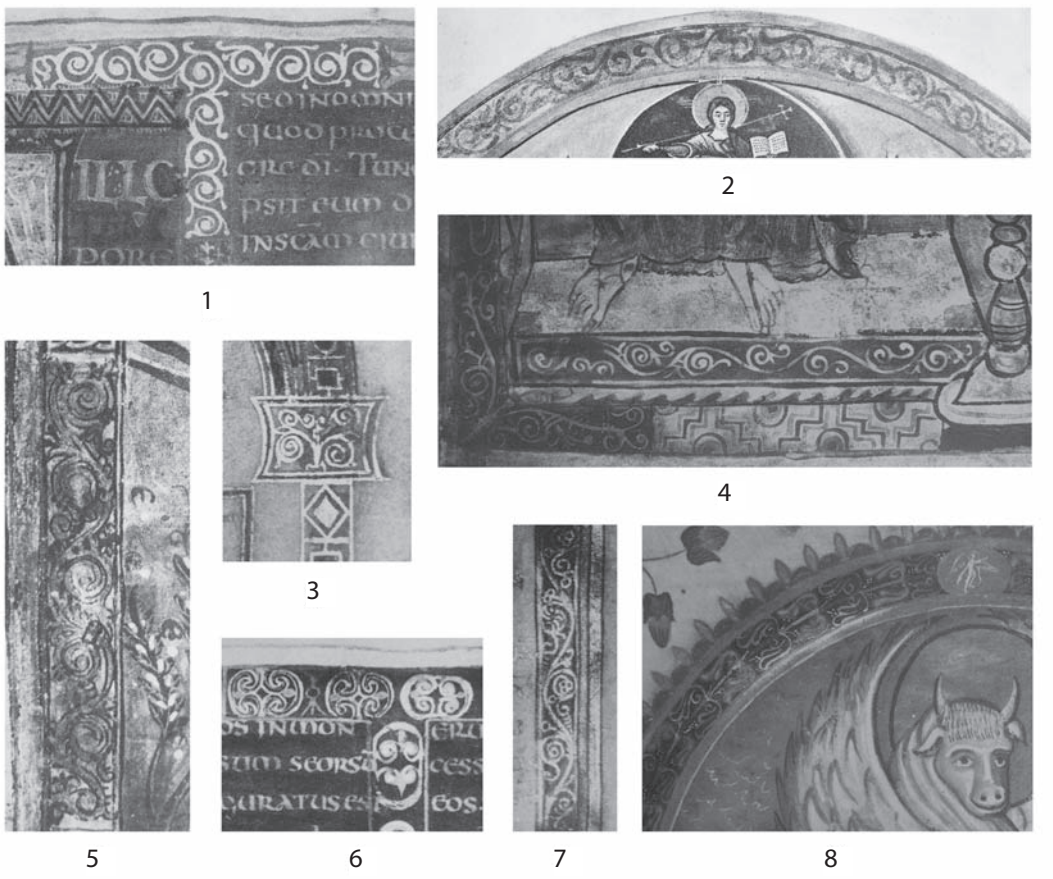

124. kép Leveles indaminták korai Karoling kéziratokban. 1, 3–7: Részletek a Godescalc evangéliumból (Koehler 1958, Taf. II.2, 5, 12 után); 2: Evangélium, Soissons (Koehler 1958, II.76 után); 8: Evangélium, Lorsch (Koehler 1958, II.96 után)

területeiről származó faragványokon, a megoldást így a bélmegyeri félpalmetták pontos analógiáján, a 8. század első felébe keltezhető, tehát egykorú kőfaragványról Bobbióból ismerem.[1320] Hasonlóképpen: az avar leveles, stilizált fürtös indamintákkal rokon, bőségszarus minták széles körben elterjedtek lehettek a kora bizánci díszítőművészetben, amint a feljebb idézett csat,[1321] illetve a nemesvarbóki kincs ezüsttálkája (*120. kép 6*)[1322] bizonyítja.

A formákat az avar díszítőművészetbe eljuttató közvetítő emiatt egyaránt lehetett a kora bizánci, az itáliai langobárd, vagy a késő Meroving-kori és korai Karoling-kultúra.[1323] A „bizánci" kultúra korábban feltételezett, kizárólagos szerepe tehát most már korántsem tűnik annyira bizonyosnak, bár kétségtelen, hogy a késő antik formák „hazája", ahol a kulturális folyamatosság

Mezőberény szórvány (MRT 10, 88. t. 9).

1320 Destefanis 2006, 224–226, Tav. XXXIV 96.

1321 Svoboda 1953, Obr. 5–6.

1322 Lopez Requena – Barroso Cabrera 1994, 106–108.

1323 A növényi, leveles indák mediterrán kapcsolatrendszeréhez – jóllehet általánosítva minden laposindás formára – ld. Kiss 2005; bizonyos tárgytípusok esetén: Daim 2000.

lehetősége leginkább adott volt, valóban Bizánc, illetve az egy-két emberöltővel korábban még késő római kézen lévő, Földközi-tengert övező terület lehetett. Az avar spirálindák kapcsolatrendszerének elemzésekor – bár az idézhető párhuzamok szórványos volta átfogó történeti koncepció felállítását nem teszi lehetővé – felmerül, hogy a közvetlen bizánci és/vagy déli (itáliai?) kapcsolat mellett az északnyugatra, a késő Meroving-, majd korai Karoling terület felé, illetve keletre, a kazár fennhatóság alatt lévő sztyeppére vezető kommunikációs szálak is jelentősséggel bírtak. E téren nagy súllyal esik latba az, hogy a kaganátus politikai-gazdasági-társadalmi súlypontjai a késő avar korban egyre inkább északra tolódtak. Erre nemcsak az utal, hogy az avar kultúra a 8. században messzire eljutott észak felé a folyóvölgyekbe, hanem az is, hogy a lovas-fegyveres csoportok jelenléte már egyértelműen északnyugaton, a Dévényi-kapunál és Komáromnál, illetve északkeleten, a könnyen járható Duklai-hágó felé összeköttetést biztosító Kassai-medencében összpontosult.[1324] A legintenzívebben ellenőrzött, nyilván legfontosabb kommunikációt bonyolító transzferrégiók ekkor már nem délre, a Balkán felé, hanem Kelet- és Közép, illetve Nyugat-Európa felé nyitottak.

125. kép Laposinda-minták korai muszlim bronzmécseseken (8–9. sz., Dahncke 1992, Abb. 20, 38, 49 után)

A nyugat felé vezető kapcsolatrendszer kistárgyakon megnyilvánuló, emiatt különösen erős bizonyító erővel bíró esete a „Warnebertus-ereklyetartó köre". A késő avar kori leletanyaghoz korában és anyagában is közel álló csoportot késő Meroving-kori fémtárgyak alkotják. A nyugat- és dél-európai horizont a 7. század végére keltezhető,[1325] felszínmegmunkálása

1324 Szenthe 2019.

1325 Az itáliai példákat összefoglalja, kirajzolja Magistra Barbaritas Tav. IV. A nyugat-európai darabokhoz ld. Baum 1946, Taf. 55, 2–3; illetve párhuzama u.ott Taf. 56, 4–5. A tárgyakhoz ld. még Elbern 1988, 14–20; Haseloff 1984, Vallet 1984.

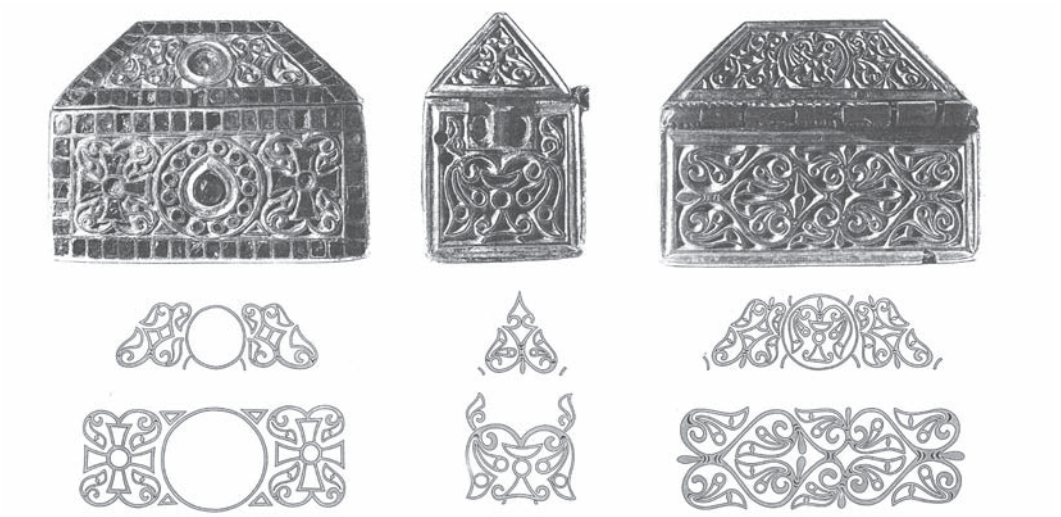

126. kép Pont-vessző ornamentikával tagolt levelű leveles-félpalmettás indás minták késő Meroving környezetből. Ereklyetartó Tiel környékéről, Catharijneconvent, Utrecht (Haseloff 1984, Abb. 1–2, 12 után)

közeli rokona az ékvésett ornamentikának. A késő Meroving csoport vezérleleteként azonosítható beromünsteri Warnebertus- (*127. kép 1*) és a nymwegeni ereklyetartó (*126. kép*) hátának, talpának és keskeny oldalainak mintatereit azonos stílusú és szerkesztésű, főleg háromlevelű félpalmettás indaornamentika díszíti. A félpalmetták külső levelei körvonalként jelennek meg, a levelek két élének körvonalát vagy rombusz alakú tag köti össze, vagy a teljes levélfelületet áttörő, bemélyülő pont-vessző ornamentika foglalja el.[1326] A két ereklyetartó ornamentikájának közvetlen párhuzamai Itáliából, Svájcból, Franciaországból és Belgiumból is ismertek. Franciaországi szíjvégeken (*127. kép 2*)[1327] és kéttagú övgarnitúrán (*127. kép 3*),[1328] lemezkereszteken[1329] (*128. kép 1*), valamint a stabiói kereszt talpán[1330] ugyanezeket az áttört felületű félpalmettákat alkalmazták egy-egy keskeny sáv kivételével tengelyesen szimmetrikus palmettákon vagy kettős indákban.[1331] A felületkivitelezési mód mindazonáltal a kora bizánci tárgyi kultúrára utal vissza: egy félhold alakú fülbevalón (*128. kép 2*) a leveleket pont-vonal minta takarja.[1332] A mediterrán eredetű pont-vessző minta felületet tagoló szerepben gyakori jelenség a tárgyalt kör közvetlen előzményét jelentő, 6–7. századi mediterrán, illetve bizánci díszítőművészetben.[1333] A felszíntagolási mód bizánci eredetének bizonyítéka az akalani övgarnitúra: hármasleveleinek felületén a bemélyített pontot két oldalról ék alakú mélyedés szegélyezi.[1334] E csoport, bár formailag

1326 Haseloff 1984, 8–9.

1327 Vallet 1984.

1328 Gurmels/Dürrenberg 318. sír, Schwab 2006, Fig. 8.

1329 Sontheim a. d. Brenz, Haseloff 1975, Abb. 27; Stabio: Vierck 1975, Abb. 5, 2.

1330 Magistra Barbaritas Tav. VI, 1.

1331 Az itáliai példákat összefoglalja Magistra Barbaritas, Tav. IV.

1332 Temple 1990, Cat. Nr. 10.

1333 Az utóbbihoz például: bizánci aranycsat, 7. század eleje, Gonosova – Kondoleon 1994, Nr. 53.

1334 Például Werner 1974, Taf. VII, 1–5.

127. kép Pont-vessző ornamentikával tagolt levelű leveles-félpalmettás indás minták késő Meroving környezetből. 1: Warnebertus-ereklyetartó, Beromünster (Haseloff 1984, Abb. 1–2 után); 2: Nagyszíjvég, Utrecht (Haseloff 1984, Abb. 14 után); 3: Késő Meroving övkészleten, Gurmels/ Dürrenberg 318. sír (Schwab 2006, Fig. 8 után)

kétségkívül a kora bizánci tárgyi kultúra mintaszerepén alapul, már sokkal inkább európai, mint mediterrán vagy bizánci jelenségnek tűnik. Létrejötte a mediterrán térségnél szélesebb, európai elitek közötti kapcsolatrendszer eredménye.

Ennek fényében sokatmondó, hogy az ilyen típusú levelesinda-minták milyen környezetben jelennek meg az avar leletanyagban. Az áttört, illetve ék alakú, vésett mélyedésekkel tagolt levélfelület a Kárpát-medencében kivételes jelenség. Néhány esetben előfordul a teljes levélfelület mélyítése (Mártély B sír, *106. kép*);[1335] a tagoltan kimélyített levélfelület jó minőségű példája a szentes-nagyhegyi 32. sír 8. század elejére keltezhető övgarnitúrája (*104. kép*).[1336] Az aranyozott

1335 Tokos kisszíjvégen: Zamárdi-Rétiföldek 465.sír (Bárdos – Garam 2009, 69, Taf. 57); Szebény I 194. sír (Garam 1975b, 84–85, Fig. 14); Tokos nagyszíjvégen: Orosháza-Béke TSz-homokbánya 150. sír (Juhász 1995, 89-90, Taf. XXIII).

1336 Csallány 1962, 445–447, Taf. XV.

övkészlet nagyobb darabjain – nagyszíjvégen és a főszíj veretein – hullámzó indaszáron, illetve az utóbbi esetben összehurkolt szalagon alapuló, florálgeometrikus jellegű, tengelyesen szimmetrikus minta látható. A levélfelületet teljesen fedő pont-vonal ornamentika párhuzamát késő avar környezetben csak egyetlen további esetben ismerem. A tiszafüred-majorosi temető 1149. sír nagyszíjvégének tokján S alakba hajló szár két végén profilban ábrázolt borostyánlevél felületét pont-vessző motívum töri át (*188. kép 2*), amely azonban inkább a típus karikatúrája lehetne.[1337] A minta kivitelezése durva, elnagyolt, miközben a nagyszíjvég egyéb mintatereinek megmunkálása színvonalas. A tárgy összetett alakos jelenete és a hátoldal palmettás növényi ornamentikája a pont-vonal ornamentikához hasonlóan egyedi a késő avar környezetben, miközben a jelenet antik vagy keresztény ikonográfiai környezetből származik.[1338]

1 2

128. kép Pont-vessző ornamentikával tagolt levelű leveles-félpalmettás indás minták itáliai és kora bizánci, 7. századi környezetből. 1: Aranylemez kereszt, Stabio (Vierck 1975, Abb. 5, 2 után); 2: Félhold alakú csüngőjű, bizánci aranyfülbevaló (Temple 1990, Cat. 10. után)

A spirálinda eseténél nehezebb Kárpát-medencén kívüli párhuzamokat találni a laposindákhoz. Néhány mediterrán megjelenésük síkbeli hordozókon jellemző. A sík felületű laposindalevél egy-egy esete már egy késő római üvegpohár fenekének aranyfóliás díszítésén (*120. kép 3*),[1339] de egy 5–7. század közé keltezett, öntött, áttört vagy poncolt mintájú kora bizánci bronz füstölőn is megtalálható.[1340] A Földközi-tenger medencéjének díszítőművészei a sík lemezű laposindalevél térben ábrázolt, mintatér hátteréből kiemelkedő változatát ritkán,

1337 Tiszafüred-Majoros 1149. sír (Garam 1995, Taf. 154).

1338 A tógás-szakállas férfi és medve (?) küzdelmét ábrázoló jelenettel a késő avar állatstílus alakos ornamentikája kapcsán foglalkozik: Szenthe 2013a.

1339 Crippa – Zibawi 1998, 169, 162. kép. Ott a mintaszerkezet viszont geometrikus, egymás mellett elcsúsztatott, rövid S alakú szakaszok hullámait kitöltő levelekből áll. Hasonló minta egyébként a Kárpát-medencei késő avar leletanyagban is előkerült: Szegedről szíjvégről közli pontos párhuzamát Pulszky Ferenc: Szeged-Sövényháza, Pulszky 1881, 151.

1340 Szíriai füstölők: Wamser 2004, 119–120, Nr. 152–154.

keskeny frízeken alkalmazták.[1341] A ciklus belsejét teljesen kitöltő, nagy felületű levélre leginkább hasonlító nyugati mediterrán példát a fent idézett langobárd központok környezetéből, egy-egy kőfaragványon ismerem (*121. kép 1*).[1342] E nagy felületű frízeken – ahogyan az Ibériai-félsziget leletanyagából idézett szíjvégeken, illetve csatokon is – azonban a rajzolat összetettebb, a levélfelszín karéjokra osztott.[1343] Az öntött rézötvözet tárgyak valószínűleg a késő avar kor elejével egykorúak.[1344] A példa tanúskodik a mintatípus mediterráneumi ismeretéről, azonban szórványos jelenléte egyben annak marginális voltát is jelzi.

A ciklust kitöltő laposindalevél időben közeli, illetve jó mintaszerkezeti és stiláris párhuzamai néhány további esetben a Mediterráneum keleti és északkeleti perifériájáról kerültek elő. Ezek a párhuzamok – zárt kört alkotó, ornamentikatipológiailag is az avar megjelenési formákhoz hasonló, bár későbbi tárgyakon – a mediterrán térség keleti felén a muszlim térhódítás korai időszakára keltezhetők (*125. kép 1–3*),[1345] amikor azonban a Földközi-tenger keleti medencéjének tárgyi kultúrájában és díszítőművészetében még meghatározók voltak a késő antik kulturális alapok.[1346] A sík lemezű laposindalevél a korai muszlim környezetben egykorú csont- és fafaragványokon is feltűnik.[1347] Az utóbbiak közül néhányon – bár már 9. századi keltezéssel – a levélfelületbe beúszó, a levél visszahajló hegyét érzékeltető élből absztrahálódott furatnak is megtaláljuk a párhuzamát.

A ciklus belsejét teljesen kitöltő laposindaleveleknek azokat a párhuzamait, amelyek a késő avar kori megfelelőkhöz korban, illetve térben legközelebbiek, és amelyeket nagyobb darabszámú tárgycsoporton egységes formában ábrázoltak, a 7., részben 8. században a Kárpát-medencében, Kelet-Európában, továbbá türk emlékeken, főleg nyergek és tegezek faragott csontlemezein, ritkán fémtárgyakon találjuk meg (ld. bővebben e tárgytípusok, illetve a késő avar kori díszítőművészet 7. századi előzményeinek tárgyalásánál). E sztyeppei csoport valószínűleg a késő avar állatstílus leveles indás, laposindás ornamentikájának legfontosabb előzményeként veendő számba. A korábban már említett nyergek, illetve tegezek csontlemezeinek karcolt vagy a felületből ék alakú bemetszésekkel kivésett, faragott ornamentikája a kivitelezés miatt leginkább a késő avar kor geometrikus laposindás mintáira hasonlít (*72–73. kép, 75–76. kép*).[1348] A jobbára leveles mintákból álló ornamentikában két-három, ritkábban több levelű félpalmetták jellemzők, a félpalmetták változataival azonban még ezek is összetettebbek a késő avar

1341 Például Itália: Betti 2005, TAV. XXXVII, 75; Bertelli 2002, TAV VI, 10c; Szíria, füstölőn: Wamser 2004.

1342 San Giovanni Battista in Valle kápolna: Tagliaferri 1981, Tav. CVIII, 355. Hasonló, keskenyebb fríz, kisebb levelekkel: Tagliaferri 1981, Tav. CXII, 364. Ugyanilyen, széles felületű, tagolt lemezű levél még kis töredéken: Betti 2005, Tav. XXXV, 70. A Déli-Alpokban: Cavada 2007, Fig. 3.

1343 Ld. az 1308. jegyzetet.

1344 Ripoll-López 1998, 146–152.

1345 Dahncke 1992, Kat. Nr. 052b, főleg: 063e és 081a.

1346 A bizánci, illetve késő antik kultúra szerepéről az iszlám korai időszakában Ettinghausen – Grabar 1987, 26–74.

1347 A füstölőkhöz ld. Dahncke 1992; a faragványokhoz: Rutschowscaya 1986, 148, Nr. 520–521.

1348 7. századi avar csontlemezek kronológiai rétegek szerint rendezve: Straub 1997; Azóta előkerült, 7. század első felére keltezhető darabok teljes tegezszájon: Madaras 2004, 339–363; keleti türköknél, szintén csontlemezeken Bálint 1989, Abb. 32, 8; Stark 2008, 564, Abb. 98.

kori, domináns laposindalevélből és kis takarólevélből álló félpalmettás ornamensnél. Ugyanitt a 7. században a leveles félpalmettás minták azonban feltűntek néhány fémtárgyon is.[1349] Ez a csoport az alkalmazott laposindalevelek, illetve a szűk motívumspektrum szempontjából teljesen, az alkalmazott minták tekintetében azonban csak részben egyezik meg a csontfaragásokkal, stilisztikailag a geometrikus laposindás stílus körébe tartozik (emiatt ld. ott, *134–135. kép*).

A késő avar állatstílus leveles félpalmettáinak típusairól elmondottakat így összegezhetjük: a térbeli, húsos leveles változat tipológiailag a legkorábbi, használata a római kortól adatolható, a naturális növényi ornamentikához kötődik. A laposindalevél geometrizált, síkbeli változatai közül az éles horogként megjelenő levélhorog először a 3–4. század fordulójának késő római ékvésett ornamentikájában tűnik fel, majd használata végig dokumentálható a korai középkor leletanyagában. A gyűjtött példák alapján látszólag egyformán elterjedt az egész mediterrán térségben, illetve a Kárpát-medencén kívül Nyugat-Európában és az Alpoktól északra is. Bár már késő római környezetben is megtalálható, a sík felületű laposindalevél valószínűleg csak a 7. századtól jellemző. A példák a levéltípust néhány kivétellel inkább a Mediterráneum peremterületeihez, illetve keleti feléhez kötik (Kárpát-medence, Balkán, Fekete-tenger északi partja, Kaukázus, Közép-Ázsia), elterjedése azonban türk példákon keresztül egészen Belső-Ázsiáig követhető. Az avar laposindás ornamentika kedveltsége, illetve korai elterjedése minden valószínűség szerint e sztyeppei variánssal, illetve az avar kultúra sztyeppei hagyományaival állt kapcsolatban.

A geometrikus-absztrahált növényi ornamentikában azonban a 9. századtól széles körben használták a laposindákat, amely fontos alkotóeleme lett a mediterrán díszítőművészeteknek.[1350] A késő antik ornamentika általában véve plasztikus szemléletű reliefjeitől idegen, geometrikus szemléletű jelenség gyökerei a késő római, késő antik környezet „kétdimenziós" spirálindáiig nyúlhattak vissza; a már leveles laposinda a mediterrán világban, javarészt későbbi példákon, a 7. század végétől kezdett csak teret hódítani.

Az absztrakt-leveles indák mediterrán változatai nem befolyásolhatták így ugyan a laposindás ornamentika legkorábbi Kárpát-medencei elterjedését, késő avar kori formáit azonban legalább részben már igen. A laposindák avar kori hangsúlyos jelenlétének hátterében nagy valószínűséggel a Kárpát-medencei népesség által adaptált, talán a kaganátus elitje által meghatározott (?)[1351] sztyeppei ízlésvilág állt, az aktuális formák közé azonban a Kárpát-medencét övező világgal fenntartott, egykorú kapcsolatokból származó, különböző levelesinda-minták is bekerültek. A késő avar kor első felében a néhány eset alapján ez a hatás még viszonylag gyengének tűnik. A Warnebertus-ereklyetartón és más, bizánci, illetve mediterrán hatás alatt keletkezett tárgyakon látható absztrakt leveles indák tipológiai kapcsolatai a Kárpát-medencei mintákkal a 8. század elején még minimálisak; a 8. század második felében azonban lényegében már ez a levél- és mintatípus, illetve megjelenítési stílus vált uralkodóvá a geometrikus laposindás stílusban, amely a főleg 8–12. század közé keltezhető, absztrakt-geometrikus mediterrán leveles mintáknak minta- és motívumhasználat tekintetében is rokona.

1349 Mala Pereščepino: tegezvereteken, edényeken, Werner 1984, 28–30, Taf. 14, 44; 15, 49; 21, 3–4; 22; 30; Romanovskaja stanica, Bálint 1989, Abb. 29, 3.

1350 Allen 1989, Cutler 2000b.

1351 Ld. ehhez feltételesen Szenthe 2015a, illetve az ornamentika mintáinak kérdéséhez a bevezető részben.

A geometrikus laposindás stílus Kárpát-medencén kívüli kapcsolatrendszere

A balkáni és mediterrán leletek

Az albániai Vrappal azonosított lelőhelyű[1352] kincsen kívül bulgáriai és romániai lelőhelyekről származó balkáni leletek, illetve az avar geometrikus laposindás tárgyak közötti analógia jelentőségét fokozza, hogy a Balkánon a mintákat az avar leletanyaggal megegyező kontextusban, kistárgyakon – fémtükrökön (*129. kép*),[1353] illetve nagyrészt övvereteken – alkalmazták.[1354]

129. kép laposindás ornamentikával díszített öntött fémtükrök Bulgáriából. 1: „I., Topola típus"; 2–4: „II., Dubovoj típus" (Totev – Pelevina 2013 Abb. 2, 4. után)

Amint a Kárpát-medencében ismeretlen, laposindás díszű tükrök mutatják, a két területen élő népesség kulturális hagyományai, öltözködési és reprezentációs szokásai jelentős mértékben eltérhettek egymástól. Ez a „kulturális közösmetszetet" alkotó övgarnitúrákban is megnyilvánul. Szignifikáns különbség ugyanis, hogy míg a késő avar kultúrából ezresével ismerjük az öntött, alakos vagy növényi díszű övvereteket, balkáni megfelelőik viszonylag szűk kört alkotnak. A második fontos eltérés, hogy a balkáni, főleg bulgáriai előfordulások csak kisebb számban bronztárgyak, viszonylag több közöttük a nemesfém – ezüst – öntvény. A két régió közötti direkt kommunikációra utaló tárgyak ritkaságnak számítanak: a Kárpát-medencében csak kevés, a balkániakkal azonos tárgy ismert,[1355] és a Balkánon szórványosan felbukkanó, tipológiailag az avar tárgyakkal azonos – szinte biztosan a Kárpát-medencéből származó – darabok is jól megkülönböztethetők a helyi miliőben. (E tárgyakat a bolgár régészet általában a Kárpát-medencei kronológiájuknál legalább egy generációval későbbre, illetve a 9. századra keltezi.[1356]) elképzelhető, hogy azok az avar hatalom hanyatlásával párhuzamosan kerültek csak

1352 Az alapvetően bizonytalan lelőhelyazonosítás Joachim Werner monográfiája óta számít kanonizáltnak: Werner 1986, 9–11.

1353 Totev – Pelevina 2013, Abb. 2–3.

1354 A balkáni, elitkultúrához köthető leletek rendszeréhez ld. Fiedler 1992, 2008. A bronztárgyak gyűjtését ld. Rašev 2008, Tab. LXV–LXIX. Az egyéb balkáni és a bulgáriai leletek összehasonlítását ld. Totev – Pelevina 2010.

1355 Főleg peremterületeken: ld. a hortobágy-árkusi, öntött ezüst lyukvédő veretet (Szenthe 2015a, Abb. 8, 1–2) és a komárom-váradi utcai 14. sír téglalap alakú veretét (elemzi: Zábojník 2000, 350–352, Abb. 23. jobb oldal); legutóbb a nuštari (Horvátország) avar temetőből került elő egy vrapival szinte azonos bronzcsat: ld. Rapan-Papeša 2012, 18, Kat. Nr. 30.

1356 Rašev 2008, Tab. CXX., a dunai bolgár kronológia problémájához utoljára ld. Fiedler 2008, 157,

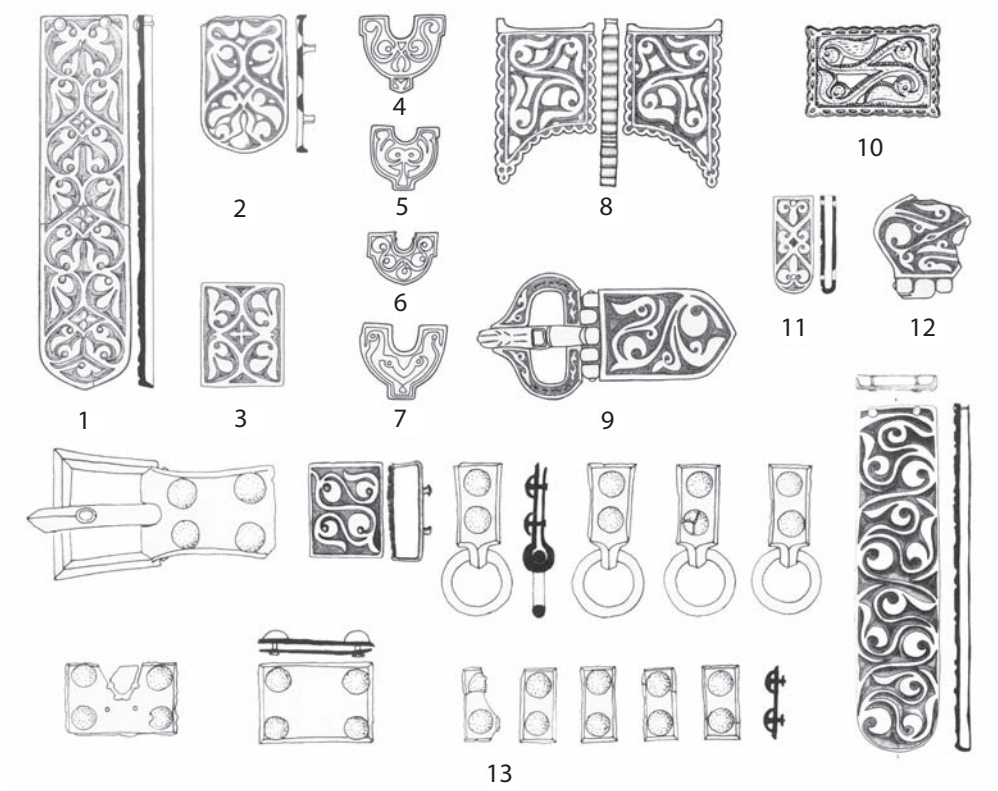

130. kép A „Vrap-Velino csoport" övdíszei. 1: Velino; 2: Kamenovo; 3–4: Erseke (hamisítvány?); 5: Izvorul; 6: Szamosfalva (Somoşeni); 7: Komárom (Komárno); 8: Ismeretlen lelőhely (Sofia); 9, 12: Zlatare; 10: Komárom-Váradi utca (Komárno-Váradiho) 14. sír (Čilinská 1982, Tab. VI után); 11: Varna; 13: Divdiadovo, övgaritúra (Atanasov – Venelinova – Stoičev 2007, Fig. 2. után) (1–9, 11–12: Stanilov 2006, Abb. 2, Abb. 8, Abb. 10–11. után)

ki a Kárpát-medencéből.[1357] Bárhogyan kerültek is azonban lelőhelyükre, nem befolyásolták a balkáni tárgykör formakincsét, illetve ornamentikáját.

A késő avar tárgyi kultúra jelenségei a részletekben megnyilvánuló különbségek miatt csak fenntartásokkal használhatók a balkáni garnitúrák időrendi besorolására, amelyeknek eltérő anyaga (nemesfém) és esetszáma (inkább elithez köthető, jó minőségű, kis darabszámú csoport) is nehezíti az avar analógiák alkalmazását. A különbségeket hangsúlyozza, hogy a balkáni tárgyak formai megoldásai részben eltérnek az avar párhuzamokétól, amennyiben előfordul közöttük aszimmetrikus példány;[1358] további jellegzetes különbség, hogy a dunai bolgár szíjvégeket gyakran

25. jegyzet, Fiedler 1992 időrendjének kritikájával. Jóllehet mind az avar, mind a bolgár kronológia javarészt történeti érveken alapul, az előbbi legalább a korszak vége tekintetében.

1357 A keltezés terén a helyzet nagyon hasonlít a Morva-völgyi, 8. századtól felemelkedő központok régészeti anyagában talált avar öntvényekére. A jól keltezhető, java részben öv- és lószerszámveretekből álló anyag keltezőértékét Klanica 1995 elfogadja: vele szemben Zábojník 2005 – tudományosan azonban nem indokolva álláspontját – elveti, az avar hatalom bukása után törtfémként, nyersanyagként északra került anyagot lát benne. Valószínű, hogy az ellentét majd inkább az avar anyag újrakeltezésvel, relatív időrendjének kismértékű széthúzásával válik majd megoldhatóvá.

1358 Szófiai Nemzeti Múzeum, szórvány (Stanilov 2006, 101, Abb. 10).

131. kép A vrapi lelet övdíszei (a Metropolitan Museum of Art gyűjteményében)

bújtatós megoldással erősítették az övre.[1359] Míg az aszimmetrikus szórvány veret (*130. kép 8*) karéjos díszű keretének és forgóindájának – de nem az alakjának! – jó párhuzama került elő a Kárpát-medencei avar településterület nyugati szélén (*130. kép 10*),[1360] addig a bizánci, illetve mediterrán leletanyagban a csatokon is általános bújtatós megoldás avar környezetben ismeretlen.

A vrapi-velinói kör keltezésének kérdésében kisebb véleménykülönbségektől eltekintve konszenzus uralkodik. A vrapi kincs övdíszeinek (*131. kép*) korábbi csoportja az elfogadott nézet szerint a 7. század végére, 8. század elejére keltezhető.[1361] A lemezes veretek mellett a tokos felerősítésű arany nagyszíjvég[1362] kopásnyomai arról tanúskodnak, hogy a tárgyat használták, így a vrapi kincs lemezes szíjvégei, lemezveretei, öntött griffes verete, illetve valószínűleg csatja és indamintás nagyszíjvége az együttesben korai, 7. század végi, 8. század eleji réteget alkothat. A legkorábbi, valószínűleg a 8. század elejére, első felére keltezhető bulgáriai, balkáni, illetve romániai és erdélyi garnitúrákban mindenesetre dominálnak a lemezes, sima, homorú oldalú, keskeny, karikacsüngős veretek (Divdiadovo /*130. kép 13*/,[1363] Kabijuk[1364] és Szamosfalva,

1359 Gyűjtésüket ld. Rašev 2010, Tab. LXVI.

1360 Komárom-Váradi utca 14. sír (Čilinská 1982, Tab. VI).

1361 Werner 1987, Garam 1997, Daim 2000, Abb. 112, Szenthe 2014a.

1362 Werner 1989, 17.

1363 A šumeni (divdiadovói) garnitúra vereteit ld. Atanasov – Venelinova – Stoičev 2007, Fig. 2.

1364 Totev – Pelevina 2010, Obr. 6.

1. halomsír /*130. kép 6*/[1365]). Összetételük egyezést mutat a Kárpát-medencei késő avar kor elejére keltezhető övekével,[1366] így a geometrikus laposindás minták kapcsán említett övkészletekével is (Szeged-Fehértó, Alattyán-Tulát, Gyód-Máriahegy, *116. kép*).[1367]

Az avar relatív kronológiát a balkáni leletekre is rávetítő álláspont szerint a fenti csoportnál tipológiailag későbbiek a vrapi kincsben a pajzs alakú és ovális övveretek nyersöntvényei (*131. kép*).[1368] Falko Daim a velinói nagyszíjvéget kétlapos kialakítása miatt a kamenovói és egy várnai szórvány verettel együtt a 8. század közepére, illetve második felére keltezte.[1369] A vrapi és a velinói típusú együttesek közötti tipológiai különbség, vagyis az, hogy az utóbbiakból hiányoznak a lemezes alkotórészek, illetve a szíjvégek – a 8. század második felének avar vereteihez hasonlóan – két lapból összeállítottak, valószínűleg mégsem társul szignifikáns időrendi különbséggel. A lemezes veretekkel díszített, konszenzus szerint korai keltezésű divdiadovói[1370] garnitúra (*130. kép 13*) öntött ezüst szíjvége (egyoldalas öntvény, amelyet sima lemezzel fenekeltek be) ugyanis a velinói nagyszíjvég (*130. kép 1*) analógiája. Emiatt a velinói, kamenovói (*130. kép 2*), varnai (*130. kép 11*) és hozzá hasonló esetek, illetve a széles pajzs alakú veretes garnitúrák (Vrap, Zlatare,[1371] *130. kép 9, 12*) sem lehetnek sokkal későbbiek a vrapi, divdiadovói, kabijuki, šumeni[1372] és gledačevói[1373] tárgyaknál.[1374]

A balkáni leletek nagy része így pontosabb relatív időrendi sorba nem illeszthető, a kör mind tárgyformai, mind minta- és motívumhasználat tekintetében egységes.[1375] Tárgyai csupán általánosan keltezhetők a 8. század első felébe vagy első két harmadába. E téren tehát karakteres különbség figyelhető meg a két időrendi és stilisztikai csoportba összpontosuló geometrikus laposindás tárgyak avar és a balkáni rétege között.

Emiatt nem állítható teljes bizonyossággal, hogy a geometrikus laposindás ornamentika a balkáni, „dunai bolgár" kapcsolatrendszer révén került volna a Kárpát-medencébe. A foltszerű földrajzi elterjedés alapján az egymással rokon, regionális jellegű csoportok mindenesetre ugyanannak a formakörnek a lokális adaptációiból származnak (*132. kép*).

1365 Macrea 1958, Werner 1989, Abb. 4; a vrapi kincshez: Werner 1987, Taf. 13.

1366 Garam 1995, 4. időrendi fázis övei, amelyek téglalap alakú, vastag lemezből kivágott, gyakran áttört közepű veretekből, lemezes testű, téglalap alakú karikájú csatból, tokos, öntött szíjvégekből állnak.

1367 Ld. 350–351. oldal.

1368 Daim 2000, Abb. 10–12.

1369 Daim 2000, Abb. 112.

1370 Atanasov – Venelinova – Stoičev 2007.

1371 Stanilov 2006, 99, Abb. 8.

1372 Összegyűjti: Totev – Pelevina 2012.

1373 Daskalov – Tonkova 2010.

1374 A balkáni leletekhez kapcsolódóan meg kell említenünk az úgynevezett „ersekei kincsként" ismertté vált együttes problémáját. A lelethez: Sotheby 1981. A „leletet" a vele komolyan foglalkozó kutatók közül először csak Bóna István tartotta hamisnak. (Elfogadja a lelet hitelességét: Werner 1989, nyomában Stadler 1988/1989; A bolgár kutatás a leletet még mindig hitelesnek tartja, vö. Stanilov 2006, 90–101; Totev – Pelevina 2010, Fig. 11.) A lelet valódiságát azóta hitelt érdemlően cáfolták. A sikertelen aukció után nyomtalanul eltűnő ersekei kincs hamis voltának egyértelmű bizonyítékaihoz ld. Rijn 1993; ld. még Piguet-Panayotova 2002, 53, 31. jegyzet.

1375 R. Rašev a velinói nagyszíjvéget és párhuzamait a 8. sz. első felére keltezi: Rašev 2008, Tab. CXX.

132. kép A „Vrap-Velino" csoport övdíszeinek elterjedése

Talán ezzel összefüggésben, a balkáni kör leveles-félpalmettás indamintái összetettebbek a késő avar díszítőművészetben jellemzőnél, javarészt két- és háromlevelű félpalmetták kiegyensúlyozott levélméretű változatait mutatják; Kárpát-medencei sűrűségével szemben a kétlevelű típus kevésbé volt gyakori. A 8. század második felében avar környezetben majdnem kizárólagosan használt, a ciklust egyedül kitöltő laposinda-levél a Balkánon ismeretlen, ahol – legalábbis az előkerült tárgyak számához mérten – több a tengelyesen szimmetrikus mintával díszített tárgy is. Felszínkivitelezése miatt itt említendő egy pár hispániai, karéjos keretelésű, monogramos, 7. századi szíjvég, amelyet sűrű, apró levelű laposinda-szerkesztés borít, akkor is, ha alapvetően a Warnebertus-kör fent tárgyalt eseteivel rokon (*133. kép 1–2*).[1376] Ez az együttes is azt bizonyítja, hogy a kora bizánci világban ismerték, de csak szórványosan alkalmazták a laposindás szerkesztéseket.

A mediterrán rokonság és a kialakulásukban biztosan közrejátszó bizánci befolyás mellett azonban a balkáni és avar leletcsoport létrejöttében, valamint a leveles indaminták túlzott jelenlétében valószínűleg annak a kelet-európai, sztyeppei ízlésnek is döntő szerepe lehetett, amely a türk és avar csontfaragványokban, vagy a Mala Pereščepino-i lelet arany tegezveretein és edényein nyilvánul meg.

1376 Hispania Gothorum 2007, 396.

1 2

133. kép Hispánia, ezüstlemez, összetett, tengelyesen szimmetrikus leveles indamintával díszített szíjvégek (Hispania Gothorum 2007, 396 után)

Kelet-Európa és a sztyeppe

Ahogyan a Kárpát-medencében is, úgy a Belső-Ázsiáig nyúló sztyeppei térség régészeti hagyatékában a leveles indák értékelésénél számba jövő legkorábbi darabokat is a csontfaragványok alkotják (*75–76. kép*).[1377] E minták megfelelői a Mala Pereščepino-i lelet „nomád" részének fémtárgyaira kerültek át legkorábban. Rajtuk a hullámzó indaszárra szerkesztett, két-három levelű félpalmettákból álló minta azonban csak egy keskeny, nyújtott mintatérben jelenik meg (tegezszájveret, *134. kép*).[1378] A tegezszájveret vízszintes peremén páros, magányos, körbe hajló levelekkel zárt végű, S alakú ciklusokból álló, geometrikus dominanciájú minta látható (a futókutya ornamentikára emlékeztető, egymásba tolt S alakjai geometrikus jelleget kölcsönöznek a mintának). A Mala Pereščepino-i fémedényeken (*135. kép 1, 4*),[1379] a voznesenkai lelet tőrszerelékén (*135. kép 3*)[1380] és a jasinovói kettőspajzs alakú vereten (*135. kép 5*)[1381] a csontfaragványokéval megegyező, síkban ábrázolt laposindákat összetett palmettákban alkalmazták. A Romanovskaja stanicai[1382] préselt vereteken ugyanez a geometrikus laposindatípus tengelyesen szimmetrikus indaornamentikán látható (*135. kép 2*). A csontfaragványokkal szemben tehát a Fekete-tengertől északra előkerülő, 7. századi nemesfém tárgyakat díszítő, nagy felületű laposindalevelek döntően tengelyesen szimmetrikus szerkesztésűek. Hasonló, húsos levelű palmettaminták bukkannak fel azonban a 7–8. századra keltezhető, közép-ázsiai, szogd ezüstedényeken is (*139. kép*).[1383] A palmettatípus így valószínűleg a Kelet-Európától Közép-Ázsiáig húzódó kapcsolatrendszer[1384] révén elterjedt formának tekinthető.

1377 Ld. a csonttárgyakat tárgyaló fejezetben.

1378 Werner 1984, Taf. 14, 43, 45.

1379 Werner 1984, Taf. 21. 2, 23. 3.

1380 Werner 1984, Taf. 10, 23, 25; Taf. 11, 31; Taf. 15, 49.

1381 Bálint 1989, 101, Abb. 46.

1382 Semenov 1985, 96–97, Ris. 5–7.

1383 Császék: Gutova: Smirnov 1909, T. LXIV, Marschak 1986, 20–21; Sterlitamak, csésze: Marschak 1986, 79; Vihareva, csésze: Smirnov 1909, T. LXVII, 17, Marschak 1986, 77–78; Kudymkar, csésze: Marschak 1986, 110.

1384 A Fekete-tenger partvidéke, Kelet-Európa (Don- és Volga-vidék) és Közép-Ázsia közötti kereskedelmi tevékenységhez ld. Bezrukov 2015, 49–51 (a Kr. u. 7. századig), Goldina – Goldina 2010 (kora középkor időszakára), McCormick 2001, 670–674 (főleg a 9–10. századra).

134. kép Mala Pereščepino, tegezszáj dísze (Ermitage)

Habár kismértékben korábbi, e kelet-európai csoport a félpalmettában túlsúlyos laposinda-levél gyakoriságával a késő avar kori ornamentika legközelebbi rokona; főleg a fémtárgyak mintapreferenciája azonban már jobban hasonlít a balkáni geometrikus laposindás stílushoz, amely mintáinak legnagyobb része tengelyesen szimmetrikusan komponált. A Balkánon a körbe hajló laposindalevél felszíne kisebb, keskenyebb, eközben a minta egy ciklusán belül sem játszik kiemelt szerepet a vele összeszerkesztett motívumok között. E tekintetben a Fekete-tengertől északra eső terület leletei sajátos, átmeneti helyzetben vannak a Kárpát-medencei és sztyeppei, egyszerű mintákon nagy felületű laposindalevelekkel dolgozó ornamentika, valamint a tengelyesen szimmetrikus mintákkal dominált délebbi világ között.

A Mala Pereščepino-i kelyhek palmettáinak közeli párhuzamai találhatók meg a Fekete-tengertől északra 8. századi tárgyakon is (*136–137. kép*), amelyek az avar környezethez hasonlóan és a balkáni leletekkel ellentétben általában rézötvözetekből öntöttek. A kelet-európai sztyeppéről, a Kaukázusból és a Krímből előkerülő tárgyakat az 1990-es évektől kezdve a bizánci tárgyi kultúra keretében tárgyalta a kutatás.[1385] A tárgytípusok és a minták egészében szemlélve e típusok egy része azonban a széles körű mediterrán-bizánci, illetve kelet-mediterrán formai befolyás mellett is regionális jellegű. A Falko Daim által Micheldorf-Skalistoe típusban elkülönített, bizáncinak, krími eredetűnek[1386] tartott tárgycsoport – csatok, övveretek és szíjvégek (*136. kép*) – földrajzi elterjedése alapján a mediterrán-bizánci perifériához köthető.[1387]

1385 Összefoglaló tanulmányban ld. Daim 2000.

1386 Daim 2000, 107–109.

1387 Térképet ld. Daim 2000, Karte 3.

135. kép 1, 4: Mala Pereščepino (Ermitage); 2: Romanovskaja Stanica (Bálint 1989, Abb. 29. 3 után); 3: Voznesenka (Bálint 1989, Abb. 39. után); 5: Jasinovo (Bálint 1989, Abb. 46, 2 után); 6: Novye Senžari (Bálint 1989, Abb. 41, 5–6 után)

A csokorba fogott, laposindaleveles mintával díszített tárgyak a Káma-vidéktől (Krjukovo Kužnovo, Panovo, Brody)[1388] a Don-vidéken (Liada, Cimljansk Gorodišče),[1389] a Krím-félszigeten (Skalistoe)[1390] és a mai Bulgárián[1391] át egészen a Kárpát-medence nyugati pereméig (Micheldorf, Érsekújvár, Csataj, Alsógellér, Zsitvató) terjedtek el.[1392] A bizánci tárgyi kultúra vonzáskörzetét szimbolizáló Micheldorf-Skalistoe típus azonban éppen a Kárpát-medence belső területeit hagyja szabadon: ennek a momentumnak véleményem szerint döntő jelentősége van a késő avar kori ornamentika előzményeinek, létrejöttének és kapcsolatrendszerének kérdésében.

1388 Goldina 1992.

1389 Erdélyi 1982, 120–121.

1390 Ajbabin 1990, Ajbabin 1993, Ajbabin 2003.

1391 Rašev 2008, Tab. LXV, 11–12, Stanilov 2006, 163, Abb. 3, 1.

1392 Összegyűjtve Daim 2000, 108–109, Abb. 25–26.

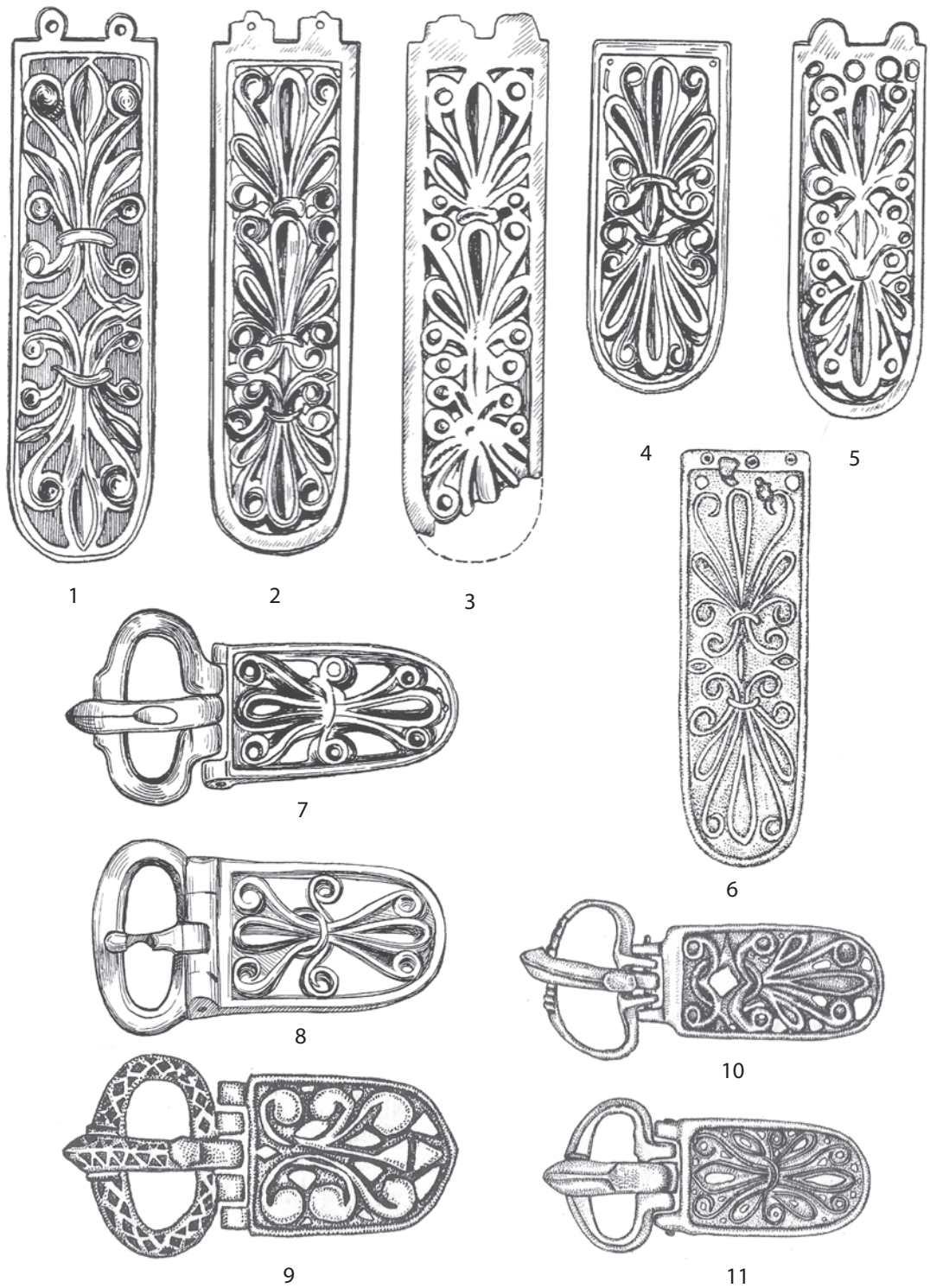

136. kép Laposindás palmetták (Micheldorf-Skalistoe típus) a Káma-vidéken, a Donnál és a Krímben. 1–2, 7–8: Verh-Saja; 3: Agafonovo; 4: Nevolino; 5: Brody (1–5: Goldina 1992, Taf. 1. után); 6: Kerč (Ajbabin 1990, Tab. 34 után); 9: Skalistoe; 10: Tepsen; 11: Simeiz (9–11: Ajbabin 1993, Ris. 4, 1–2, 4 után)

137. kép Laposindák a Káma-vidéken, a Donnál és a Krimben. 1, 3, 7, 18: Brody; 2, 4, 14–15, 17: Verh-Saja; 6: Nevolino 105. sír; 7: Demenki; 16: Podkamennoje, teleplelet (Goldina 1992, Taf. 2–4 után); 5: Skalistoe (Vejmari – Ajbabin 1990, Ris. 98, 21 után); 8, 10–13: Eski Kermen (Ajbabin 1990, ris. 4 után)

138. kép Laposindás, illetve leveles indás, palmettás díszű öntött csatok és övdíszek Kelet-Európából és a Kaukázusból. 1: Kerč (Daim 2000, Abb. 29 után); 2: Oszétia, sírlelet (De Luca 1991, Kat. Nr. 323 után); 3: Čir Jurt, 74. kurgán (Schulze-Dörrlamm 2009c,115, Abb. 57 után)

A Micheldorf-Skalistoe típuson kívül az egész, szóban forgó területen további, általában erősen absztrahált, illetve egyszerű laposinda-szerkesztések találhatók meg ugyanolyan típusú övvereteken (a fenti lelőhelyeken kívül a Volga-vidéken[1393] és a Krímből több lelőhelyről).[1394] Oszétiából,[1395] illetve a dagesztáni Čirjurt kurgántemetőből további hasonló, egyszerű tengelyesen szimmetrikus mintájú övdíszek és csatok kerültek elő (*137. kép 6–13, 138. kép 1–2*).[1396] Azok az öntött ezüst szíjvégeken és csatokon alkalmazott, tengelyesen tükrös minták, amelyek részben a Cimljansk közelében előkerült, romanovskaja stanicaihoz (*135. kép 2*)[1397] hasonlóan laposindalevelesek, részben pedig hullámzó indaszárat és két- és háromlevelű félpalmettákat alkalmaznak, sok hasonlóságot mutatnak a balkáni leletekkel. A Micheldorf-Skalistoe típus csokorba fogott palmettáival azonos szerkesztéseket találunk végül néhány kelet-európai fémedényen is (Vihareva, Kudymkar) is (*139. kép*).[1398]

A fenti példák olyan tárgycsoportot (*140. kép*) rajzolnak ki, amelynek laposindás mintái javarészt tengelyesen szimmetrikusan szerkesztett palmettákon alapulnak.

Az avar leveles indaminták a nyugat-európai, mediterrán és „keleti" párhuzamok között: a mintaszerkezet és kiegészítői

A fentiek tükrében a kelet-európai, kaukázusi, egy-egy közép-ázsiai, illetve a balkáni, Kárpát-medencei és a Földközi-tenger medencéjében szórványosan előforduló leveles indaminták

1393 Malaja Rjazan' (Bagautdinov – Bogatchev – Zubov 1998, Tab. LXIV).

1394 Ajbabin 1990; Ajbabin 1991, Ris. 4; Ajbabin 1993, Ris. 4; Ajbabin 2003, Tab. 37.

1395 Magomedov 1981, 123, Ris. 12, 34–35.

1396 De Luca 1991, Nr. 323–324.

1397 Bálint 1989, Abb. 29, 3.

1398 Smirnov 1909, 109–117; Marschak 1982, 77–78 és 110.

közül a balkáni, a kelet-európai és a Kárpát-medencei alkot egymással szoros kapcsolatban álló horizontot. A mintát kistárgyakon, döntően övdíszeken, egy-egy esetben más személyes használati tárgyon (tükör, fémedény) alkalmazták. A horizont három regionális csoportja közül a két északit a laposindalevél alkalmazása kapcsolja össze, amelyet az indaminta ciklusaiban egyedül, illetve félpalmettában hangsúlyos pozícióban használtak. A kelet-európai és a balkáni csoport – és vele a szórványos mediterrán, nyugat-európai és a közép-ázsiai esetek – közös jellemzője ezzel szemben a tengelyesen szimmetrikus minták meghatározó volta.[1399] Az egyszerű hullámzó indaminták a 7. századi, türk csontfaragványok után csak a késő avar területen voltak többségben, máshol kiegyensúlyozottabb a különféle hullámzó indás és tengelyesen szimmetrikus minták aránya. A minta szimmetriaviszonyainak tehát kulturális megkülönböztető szerepe lehet.

139. kép Közép-ázsiai fémedények szalaggal átkötött, geometrikus laposindás palmettákkal.1: Gutova, Perm vidék; 2: Vihareva, Kirovi körzet (1–2: Smirnov 1909, LXIV, Nr. 109 és LXVII, Nr. 117 után).

1399 Ld. mindegyikhez az eseteket fent.

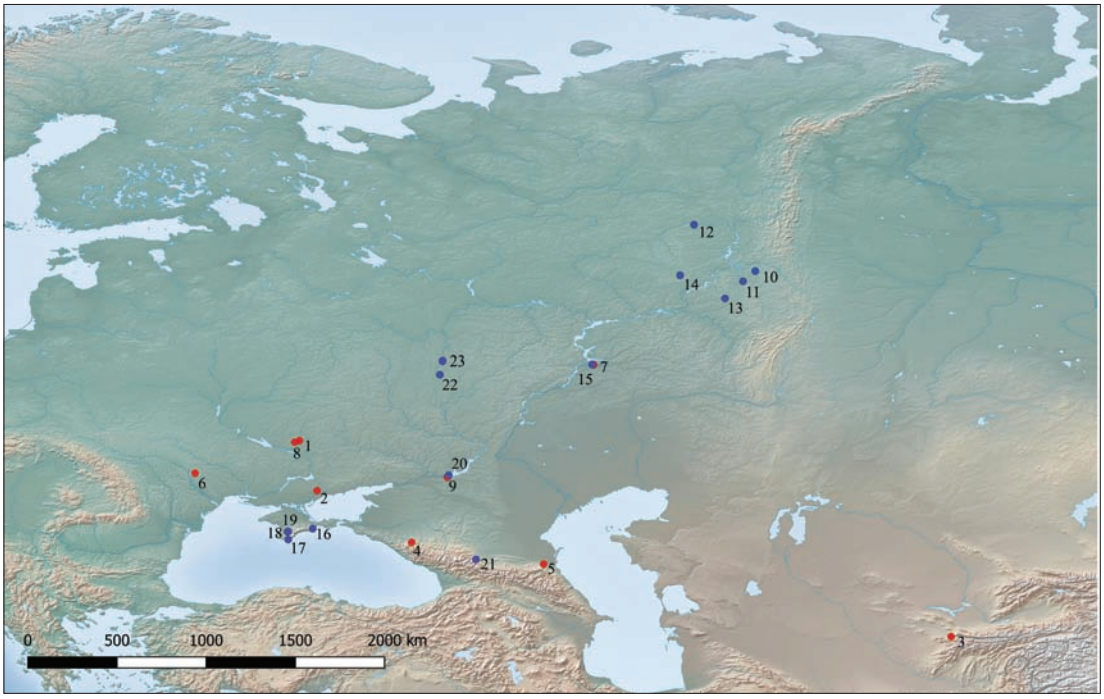

140. kép A laposindás ornamentika elterjedése a 7–8. században Kelet-Európában, a Kaukázusban és Nyugat-Ázsiában. ●: 7. századi leletek: nemesfémből készült elittárgyak; ●: Rézötvözetből öntött övdíszek a 8. század első feléből, a Micheldorf–Skalistoe típus csatjai, szíjvégei és rokon övveretek. (1: Mala Pereščepino; 2: Voznesenka; 3: Džartepe; 4: Mešhoko; 5: Čirjurt; 6: Yasinovo; 7: Brusiany; 8: Začepilovka; 9: Romanovskaja; 10: Verkh Saja; 11: Nevolino; 12: Agafonovo; 13: Brod; 14: Varni; 15: Malaja Riazan; 16: Tepsen; 17: Simeiz; 18: Skalistoe; 19: Bakla; 20: Cimljansk; 21: Pesčanka; 22. Ljada; 23. Kriukovo Kružnoe)

A korábban a motívumtípusok, illetve felszínkialakítás (stílus) kapcsán már tárgyalt itáliai, Meroving, kelet-európai és balkáni fémművességben legalább a nagyobb tárgyak fő mintatereiben a tengelyesen szimmetrikus minták dominálnak (*126–128. kép*).[1400] A nyugat-európai körben a Warnebertus-ereklyetartó hátoldalának szegélyt díszítő hullámzó indaszára kivételével a minta a keskeny, vertikális frízzel díszíthető mintaterű szíjvégeken is tengelyesen szimmetrikus palmettákból vagy egyik érintőjére tükrözött hullámzó indaszárból áll. A franciaországi szíjvégeken,[1401] lemezkereszten, valamint a stabiói kereszt talpán tengelyesen tükrös, hullámzó indaszerkesztést alkalmaztak.[1402] Ugyancsak tengelyesen szimmetrikus, félpalmettás, a fentiekhez hasonló laposinda-szerkesztés díszíti a korábban említett hispániai, 7. századi szíjvégeket is (*133. kép*).[1403] A késő avar kori laposinda-ornamentika ritka mediterrán párhuzamai közé sorolható néhány hispániai csat (*122. kép 3, 6*),[1404] amelyen a talpával egymásnak támasztott, líra

1400 Baum 1946, Taf. 55, 2–3; illetve párhuzama u.ott Taf. 56, 4–5. A tárgyakhoz ld. még Elbern 1988, 14–20; Haseloff 1984.

1401 Vallet 1984.

1402 Az itáliai példákat összefoglalja Magistra Barbaritas, Tav. IV.

1403 Hispania Gothorum 2007, 396.

1404 Mon – Tricas 1989, 48, Fig. 9, 5; Ripoll-López 1998, Fig. 13.

alakú palmettapár a szintén téglalap alakú avar övveret- és csattesttípus[1405] mintájának jó analógiája. A tengelyesen szimmetrikus minták arányos gyakorisága a körülbelül egykorú balkáni, vrapi, velinói és egyéb leletekre is jellemző.[1406] A fennmaradt emlékanyag alapján a tengelyesen szimmetrikus palmetták a bizánci díszítőművészetnek is kedvelt mintái voltak (*128. kép 2*).[1407]

A késő avar állatstílusban a tengelyesen szimmetrikus minták kevés példája közül a kettősindák S alakú szakaszokra tördelt változata, illetve befelé hajló levélpárjára ültetett csap a mediterrán térségben ősi ornamens.[1408] Ugyanekkor a különböző palmetták a Kárpát-medencében viszonylag ritkák. Az a megállapítás, amelyet korábban a külső kulturális kapcsolatrendszer és a késő avar szociokulturális viszonyok elemezhetősége kapcsán tettünk, itt is érvényesül: az avar kultúra elterjedt típusainak nincs pontos külső analógiája, azonban az avar kultúrában egyedi eseteknek igen. A késő avar kor kevés palmettatípusa közül például a griffes veretek csüngőinek nem találtam valóban analógiaként vagy előzményként számba vehető párhuzamát a Kárpát-medencén kívül, valószínűleg, mivel ezek a mediterrán kulturális befolyástól viszonylag távol keletkezett, azt csupán mintegy visszhangként visszaverő, helyi termékként azonosíthatók.[1409] Ezzel szemben a több szempontból is kivételes mártélyi garnitúrához tartozó téglalap alakú veretek késő avar kontextusban egyedi, összetett palmettájának (*106. kép, 141. kép 1*) jó analógiáját találtam meg (*141. kép 2*) egy préselt, bizánci aranyfülbevalón[1410] (*141. kép 3*) és egy ephesosi préselőmintán[1411] is. A félhold alakú fülbevalón a leveleket részben a mártélyival megegyező formában, éles kontúrként alkalmazták, részben teljes felületüket pont-vonal minta takarja. Az ephesosi préselt rézötvözet lemez tárgy – a 19. század végi ásatásokból, Alois Riegl által a 7. századra keltezett kultúrrétegből származik. A diadalív alatti leveles palmettában mind a levelek, mind a kétfelé hajló leveles palmetták, mind pedig a minta centrumát alkotó, levélpárral övezett kör alakú tag azonos formában jelenik meg mártélyi vereteken. A mártélyi, illetve az ephesosi palmettának szintén közeli párhuzama a stolbicai veretek[1412] mintája (*141. kép 4*). E párhuzamok a mártélyi minta közvetlen, feltehetően egykorú,[1413] mediterrán forrását sugallják.

1405 Ld. *32. kép 12–13*, IV.2.2. szakasz, 2. típus.

1406 Szenthe 2009, Szenthe 2014a, 63–64.

1407 Hogy belássuk a tétel érvényes voltát, elegendő – mint legátfogóbb gyűjtés – Yeroulanou 1999 áttekintése.

1408 Néhány, időben nem túl távoli példa: Tagliaferri 1981, Tav. CXIII és számos egyéb táblája; befelé hajló levélhorgok közét tölti ki rombusz alakú tag két azonos üllői lyukvédő vereten. Mintájuk pontos párhuzamát Alois Riegl görög-római környezetben jellemző formaként, a palmetta formai fejlődésének korai fázisaként határozza meg, Riegl 1893, 204–210.

1409 Ld. még a falusi csoportok tárgyi kultúrájának keletkezése kapcsán a záró összegzésben.

1410 Temple 1990, Cat. Nr. 10.

1411 Riegl 1903 és Riegl – Zimmermann 1923, Taf. XVI, 2.

1412 Bálint 1989, 59, Abb. 27.

1413 Ezzel részben ellentmondó következtetésre jut Szenthe 2013a, ugyane garnitúra nagyszíjvégének alakos ornamentikája kapcsán; feltételezésem szerint a párhuzamok keltezése alapján ezek már jóval korábban, akár a korai avar kor külpolitikai aktivitásának időszakában is a Kárpát-medencébe kerülhettek. Az eredet problémája ez esetben több kérdést is felvet: ld. Szenthe manuscript, illetve jelen munka záró összegzésében.

141. kép Összetett palmettaminták. 1: Mártély-Csanyi-part „B" sír, téglalap alakú veret; 2: Ephesos, préselt lemez kultúrrétegből, 7–8. sz. (Riegl 1923, Taf. XVI, 2 után); 3: Félholdcsüngős, bizánci aranyfülbevaló (Temple 1990, Cat. 10. után); 4: Stolbica (Erdélyi 1982, 29. kép után)

A mediterrán eredetű jelenségek közé sorolható a leveles indaornamentika bizonyos típusain, főleg a késő avar állatstílus második szakaszában megjelenő bőségszaru és az ízesülő, illetve áthajló indaszár. Mindkét formának kiváló párhuzamai lelhetők fel a kora középkori, mediterrán-bizánci tárgyi kultúrában. Az antik ikonográfiai környezetből származó bőségszaru (*120. kép 5*) az avar megjelenítéshez leginkább hasonló leveles, szőlőfürtökkel kísért indával található meg 8. századi itáliai kőfaragványon (*123. kép 3–4*),[1414] 7. századi fémtárgyakon, például fémedényen (*120. kép 6*)[1415] és tőrhüvelyen[1416] vagy bizánci csatokon is.[1417] Az ízesülő indaszár számos késő antik indaminta komponense (például: *120. kép 1–2, 143. kép 1*), amelyből a pálcikainda kialakulása is levezethető a mintatípus kora középkori absztrahálódásának folyamatában.[1418] Az áthajló, illetve kereszteződő indaszár ritkább jelenség, példáját a mediterrán-bizánci tárgyi kultúra körében a Krímben[1419], illetve bizánci textileken találtam meg.[1420] Miközben

1414 Adelchi: ld. Adelchi 1984, 73; Pavia: Orange 1979, Fig. 268–269.

1415 Nemesvarbók (Zeminaský Vrbok), Svoboda 1953, Obr. 5–6.

1416 Castel Trosino, ld. Werner 1974, Abb. 14b, Yerolanou 1999, Nr. 196.

1417 Spanu 1998, Fig. 212; Ermini – Marinone 1981, 174–178; Hessen 1974, Abb. 2.

1418 Ld. a pálcikaindáknál.

1419 Skalistoe, 402. katakomba (Vejmari – Ajbabin 1993, 93, Ris. 65).

1420 Az áthajló indaszár a nagyvonalúbb rajzolatú textileken – az avar bronzok nagy részéhez hasonlóan – a hullámzó inda azonos irányba néző ciklusainak soraként jelenik meg: pl. Schrenk 2004, 295; medalionokat alkotó, kereszteződő indák: pl. Schrenk 2004, 163, 168, 178.

az ízesülő és az áthajló indaszár az antik-mediterrán indaornamentika mozgékonyságát, naturális dinamikáját tükröző elem, lényeges, hogy ezen kívül, például a sztyeppei díszítőművészet absztraktabb leveles indáin sehol sem akadtam nyomára. Az avar kultúrában is csak ott találtam meg, ahol az adott minta egyszerre több elemével – például a komplex, dinamikusan mozgó leveles mintával,[1421] vagy egyéb jellegekkel, mint a háttér poncolásával[1422] – is az antik-mediterrán díszítőművészet felé mutat kapcsolatot.

Összegezve: a késő avar kori ornamentika, illetve a kelet-európai és a Földközi-tenger medencéjének díszítőművészete között a fő különbséget nem az egyes minták ismerete, hanem azok alkalmazásának aránya jelenti. A Kárpát-medence ebben a rendszerben önállósága mellett is átmeneti jelleget mutat. A laposindás félpalmetták használatában a ciklust kitöltő laposindalevelek, illetve a 7–8. századi Kárpát-medencei és sztyeppei csonttárgyakon is domináns hullámzó indaszárak esetében is a sztyeppe felé mutató egyszerűség jellemző. Ezzel szemben a szórványosan megjelenő bonyolultabb minták, összetett félpalmetták, továbbá a tengelyesen szimmetrikus szerkesztések a Földközi-tenger medencéje és a nyugat-európai díszítőművészet irányába mutatnak.

Összefoglalás: a késő avar állatstílus és a geometrikus laposindás stílus leveles indamintái

A leveles inda, illetve ezen belül a laposindás ornamentika az indaminták speciális, szűk motívumválasztékkal, egyszerű, leveles motívumokkal, félpalmettákkal jellemzett csoportja.[1423] A térben és időben széles keretek között előforduló leveles-félpalmettás indáknak az avar környezetben sajátos, lokálspecifikus változatai alakultak ki. Közülük a legnagyobb tömeget egyszerű, leveles, kétlevelű félpalmettás leveles, illetve laposindaminták alkotják. Rendkívüli gyakoriságuk oka a Kárpát-medencében élő népesség sztyeppei jellegű ízlésvilága, illetve hagyománya lehetett. Létrejöttük és elterjedésük azonban csak a lokális kapcsolatrendszerek, valamint a társadalmi adottságok összefüggésében értelmezhető.

Velük szemben a 8. század első felében néhány összetett palmetta, a laposindás környezetben is előforduló, azonban általánosabban az antik-naturális indaminták kontextusából származó bőségszarus, áthajló és ízesülő indák, a pont-vessző mintával kimélyített levelek, végül a geometrikus laposindás stílusban az összetettebb mintákat mutató szerkesztések, a vrapi típus, vagy a lyukkal osztott levélfelületű motívumok sorolhatók az átlagnál erősebb mediterrán befolyást mutató tárgyak körébe.

A mediterrán kultúrákkal közvetlen kapcsolatban álló területen (Balkán és a Fekete-tengertől északra eső vidék, főleg a Krím és a Káma-vidék) a laposindás ornamentika képét is döntő mértékben határozták meg mediterrán eredetűként azonosított jellegek, mint a tengelyes szimmetria gyakori alkalmazása az egyszerű hullámzó indaszárral szemben. Földrajzi elhelyezkedés tekintetében egyedül a Káma-vidéki leletek nem illenek bele a körbe, azonban számos eset bizonyítja a mediterrán kultúrkör Káma-vidéki tárgyi anyagot érő befolyását.[1424]

1421 Ld. pl. *44. kép 5, 59–60. kép*.

1422 Ld. bővebben a késő avar kor végi ornamentika kapcsán, 509–512. o.

1423 „…this is still juxtaposition of geometry with vegetation…": florálgeometrikus minták felé Bühler 2000; Allen 1989: „the vine-scroll was assimilated to the geometric framework".

1424 Daim 2000, a Micheldorf-Skalistoe típus kapcsán; az álcsatok esetében ugyanezt állapítja meg:

A Földközi-tengertől távolodva a laposindás minták összetétele is változik, a szerkesztések mind egyszerűbbé válnak, megnő a hullámzó indaszár és a ciklust kitöltő, nagy felületű laposindalevelek, illetve egyszerű félpalmetták szerepe.

Érdekes jelenség, hogy földrajzi elhelyezkedésétől függetlenül ez a „sztyeppei" tendencia figyelhető meg a Kárpát-medencei késő avar kor díszítőművészetének laposindás csoportjaiban. Annak ellenére, hogy mellettük számottevő mennyiségben, néha pedig, mint e munka következő fejezeteiben látni fogjuk, döntő többségben találhatók a mediterrán és európai kapcsolatrendszerre utaló jelek, nemcsak a késő avar kori díszítőművészet egyéb formai csoportjaiban (időrendi fázisaiban), hanem az antik-mediterrán leveles indák hatásán keresztül a laposindás csoportokban is.

Megjegyzendő, hogy az avar elit csak nyomokban ismert tárgyi kultúrája néhány tárgy alapján egyértelmű kapcsolatokat mutat a bizánci, itáliai, késő Meroving és korai Karoling világ felé, amint erre a mártélyi B sír vagy a szentes-nagyhegyi 32. sír övgarnitúrájának jellegei utalnak. Ornamentikájuk a geometrikus laposindás világgal rokon, azonban attól részleteiben független csoportot alkot: ha az utóbbi a balkáni, bizánci/bolgár, illetve kelet-európai kultúrák összefüggésében magyarázható, akkor a Kárpát-medencét érő hatás sem volt egységes, illetve időben változó, térben és kulturálisan is különböző forrásai lehettek.

Az európai és mediterrán környezet avar kultúrára kifejtett, egy-egy időszakban az ornamentikában túlnyomóvá váló befolyását (késő antik kör, késő avar kor végi ornamenika)[1425] bizonyos periódusokban felülíró, sztyeppei eredetű ízlésvilág hatása látszik a késő avar kor egyik legnehezebben magyarázható vonásának. Annál is inkább, mert az egymás után elterjedő stíluscsoportok sorrendjében külső analógiák hiányában sajátos, belső kulturális folyamatok hatása kell tükröződjön, amelyeknek nyilvánvalóan komplex, társadalmi, politikai, illetve talán egyéb, szubjektív tényezőkből kialakuló háttere teljességgel ismeretlen számunkra.

A késő avar kori társadalmi folyamatok, hierarchiák jellege régészeti eszközökkel bizonyos mértékig rekonstruálható, a legutóbbi időszak kutatásában egyre erősebbek az erre irányuló kezdeményezések.[1426] Az antik minta- és motívumtípusok Kárpát-medencébe vezető útja azonban jobbára ismeretlen: a régészeti módszerekkel dokumentálható kapcsolat megállapításán túl a rendelkezésre álló forrásanyag nem, vagy csak alig engedi meg, hogy történeti fogalmakba (kereskedelem, ajándék) ágyazzuk azt.[1427] A kérdésre némi fényt az „eredeti bizánci" tárgyak vagy tárgytípusok vethetnek. Közülük a növényi minták esetében legfontosabb a Micheldorf-Skalistoe típus, amely azonban hiányzik a Kárpát-medence belsejében. Szembetűnő, hogy az avar kaganátusba láthatóan nem jutottak be az átlagos minőségű „bizánci"[1428] tárgyak,

Bálint 1992, 400–401; a Káma-vidék 10. században is látványos kapcsolódását a Fekete-tengert övező területek tárgyi kultúrájához a régebbi szakirodalom általában népvándorlásokkal, illetve etnikus folyamatokkal magyarázta, ld. Erdélyi 1982, 104–124, illetve az általa idézett szovjet irodalom.

1425 Ld. ehhez az időrendi bevezető szakaszt, illetve az értékelés vonatkozó fejezeteit.

1426 Ld. Cociş et al. 2017; Szenthe 2018, Szenthe 2019, Vida manuscript.

1427 A csere típusaihoz ld. Mango 2009; elméleti problémaként: Clarke 1978, 39–46.

1428 A tárgyak bizánci voltának problémájához ld. Daim 2000 „Dreisäulenmodelljét": a tárgyat három szempontból vizsgáló modellben csak az a tárgy számít bizáncinak, ahol a forma, az alapanyag és a technológiai jellemzők is igazolják ezt. Ennél összetettebb képet rajzol Daim 2010. Falko Daim későbbi megállapítása szerint a bizánci műhelyben dolgozó bizánci kézművestől az avar műhelyben

amelyek azután a 7. századhoz hasonlóan[1429] közvetlen mintaszereppel bírhattak volna a helyi tárgyi kultúra alakításában. A jelenség legvalószínűbb magyarázata, hogy a Kárpát-medencében ekkoriban sűrű, saját társadalmi hálózat által generált és meghatározott elosztási rendszer működött,[1430] amelyben a tényleg bizánci eredetű, kelet-mediterráneumi és bármilyen import tárgytípusok alig, illetve – az elitkultúra kapcsolatain keresztül – főleg közvetve játszottak szerepet.[1431] Helyettük olyan tárgyak jellemzők, amelyek a késő avar kori elit külkapcsolatain keresztül érkező luxustárgyak visszfényeként azonosíthatóak. Ez főleg egy sor, változatos alakos jelenetekkel díszített tárgy esetében szembeötlő. A mártélyi[1432] Héraklész-ciklus, a tiszafüredi 1149. sír[1433] Sámson vagy Héraklész-jelenete, a bánhalmi[1434] szenmurv és a párducon lovagló alakok, a klárafalvi[1435] szíjvég repülő vágtában ábrázolt lovasa és vadászjelenete, vagy a keceli[1436] oroszlános-griffes állatküzdelmi jelenet nem értelmezhetők intenzív, kimagasló minőségű, antik ikonográfiai mintákat az Alföldre eljuttató luxustárgyak nélkül.[1437]

A jellegzetesen késő avar tárgytípusok legtöbbje regionális különbségek nélkül, illetve látszólag véletlenszerűen bukkanhat fel bárhol a térségben. Csak néhány esetben fedezhetők fel regionális eltérések, amelyek a késő avar díszítőművészet – illetve a tárgyi kultúrán keresztül az avar társadalom – működésébe engednek bepillantást. Így azok a stilizált szőlőfürtös-laposindás, illetve a következő szakaszban tárgyalt „indavirágos" tárgytípusok, vagy a Gáll Erwin által összegyűjtött állatfejes övforgók,[1438] amelyeknek elterjedésének súlypontja az Alföld, illetve a Dunától északra eső terület, a kelet-nyugati és északi irányú kommunikáció, valamint az ebben az irányban ható elosztási rendszer jelentőségét hangsúlyozzák. A késő avar korban az Alfölddel kapcsolatban álló, külső kommunikációban fontos útvonalak más forráscsoport, a lovas-fegyveres, többnyire kis sírszámú, gazdag leletanyagú temetők[1439] alapján is északnyugat, illetve a Kassai-medencén keresztül északkelet felé vezethettek. Az említett tárgytípusok elterjedése ugyanezt a területet fedi le. Ha elfogadjuk, hogy az avar kaganátus politikai központja a 8. században is a Duna–Tisza közében volt,[1440] a kirajzolódó kommunikációs hálózat a kaganátus távolsági, illetve valószínűleg diplomáciai kapcsolatainak lenyomata lehet. Eszerint

dolgozó avar kézművesig mint két szélsőségig számos lehetőség vázolható fel. Így bizánci kézműves dolgozhat közvetlenül az avar elitnek, idegen (avar) kézműves tanulhat bizánci műhelyben stb. A késztermék diffúziója mellett tehát a „know-how" diffúziója is hasonlóan fontos lehet.

1429 A bizánci tárgyi kultúra 7. századi Kárpát-medencére kifejtett hatásához ld. pl. Rácz 2014, 25–71; Garam 2001, illetve Garam 2001-re megjelent kritikákat: Drauschke 2011, 94–100, Riemer 2002.

1430 Ehhez ld. Szenthe 2018.

1431 Az elitkultúra szerepét általában minden, a kérdéssel foglalkozó munka kiemeli: ld. például Bálint 2010, Daim 2000, Daim 2001, Daim 2010.

1432 Hampel 1905, III, Taf. 85, 7b.

1433 Garam 1995, 135, Taf. 154.

1434 Fettich 1990.

1435 Fettich 1937a, 23–24.

1436 Cs. Sós 1958, 8, Pl. XX.

1437 Az értelmezést bővebben ld. Szenthe 2013.

1438 Gáll 2017, Fig. 23.

1439 Értelmezésüket ld. Szenthe 2019.

1440 További irodalommal ld. Gáll 2017, 155–158.

ekkoriban a déli, bizánci (bolgár?) kapcsolat mellett egyformán fontos volt a késő Meroving-, korai Karoling-terület, illetve valószínűleg a Kazár Kaganátus felé irányuló kommunikáció is.

Ezzel szemben a késő avar kor első felében a Dunántúlon és az avar településterület nyugati peremén jellemző, főként geometrikus minták, „rendhagyó" leveles indaminták, illetve jellegzetes tárgyformák (rögzítőfüles veretek, gombos végű szíjvégek) balkáni és Nyugat-Alpok vidéki kapcsolatrendszere rekonstruálható. Nem véletlen, hogy e valószínű, régiók közötti, kis értékű tárgyakat mozgató kapcsolatrendszer révén szórványosan bár, de valóban bizánci eredetű tárgyak is megjelentek a területen. Ilyen lehet egy keszthelyi, a pálcikaindák kapcsán alább tárgyalandó csat,[1441] illetve több, alakos díszű tárgy.[1442]

A késő avar állatstílus stiláris „főáramával" szemben a geometrikus laposindás stílus jobban illeszkedett a mediterrán trendekhez, bár formai önállósága megmaradt. A rokon ornamentális világokhoz mérten egyszerűbb volta Kárpát-medencei regionális jellegzetesség lehet. Az egykorú avar kultúra kevés alakos motívuma ugyanerre mutat: a jól azonosíthatóan antik eredetű képtípusoknak a növényi mintákhoz hasonlóan szűk spektruma és egyszerű megjelenítése[1443] (függőlegesen sokszorozott, ember-oroszlán küzdelem, egy-egy császárbüszt, faun, keresztet tartó madáralak, sas), illetve ezek helyi értelmezésre utaló jellegei[1444] az erős mediterrán vizuális hatás helyi adopcióját, jelentős átformálását igazolják.

Hiába írható le tehát a geometrikus laposindás stílus mediterrán előzmények alapján, a stílus Kárpát-medencei felfutása lokális trendként azonosítható. A 7–8. század fordulóján a Kárpát-medencébe érkező, mediterrán előképekkel azonos variációk a késő avar állatstílus időszakában szórványosak maradtak. A gyódi, alattyáni és egyéb szíjvégek mellett valószínűleg ez a hatás figyelhető meg a hortobágy-árkusi 13. sír ezüstből öntött lyukvédőjén is (*142. kép*).[1445] Az utóbbi tárgy felerősítési módjával (a testtel egybeöntött vagy ráforrasztott, mára hiányzó szegekkel) és alakjával is a vrapi arany lyukvédő[1446] pontos megfelelője. E geometrikus jellegű, absztrakt leveles indaornamentikát a Kárpát-medencében azonban végül csak időrendi csúszással, és jellegzetes, Kárpát-medencei stílussá válva, egyszerűsített formában alkalmazták tömegesen.

A jelentős időrendi különbség, a vrapi típusú tárgyak és a késő avar geometrikus laposindás stílus tárgyait egymástól elválasztó majdnem fél évszázad oka ismeretlen. Egy valószínű magyarázat az avar elit és a szélesebb társadalmi rétegek tárgyi kultúrája közötti kapcsolat jellegén alapul.[1447] Bizonyos esetek arra utalnak, hogy a rézötvözet öntvényeken elterjedő mintatípusok fáziskéséssel másolhatták az elit tárgyi kultúrájában nemesfémen, egy időrendi fázissal korábban már felbukkanó formákat. Logikus feltételezés, hogy az avar elit kapcsolatai révén tárgyi kultúrájának vrapi–velinói, balkáni leletkörrel egykorú horizontjában helyet kaphatott az utóbbiak forma- és mintakincse. A hortobágyi, feldúlt sírból származó lyukvédőt máshol

1441 Kiss 2005, Fig. 1.

1442 Daim 1990; Zábojník 2000; összefoglalóan Szenthe 2015b.

1443 Összegyűjti a különböző mintákat: Fancsalszky 2007, 85–114.

1444 Kulturális kontextusba illesztésre tett legutolsó kísérletként ld. Szenthe manuscript. A helyi átértelmezés erősségéhez az ember-oroszlán küzdelmet ábrázoló veretsorozat kapcsán ugyanitt.

1445 Szenthe 2015a, Abb. 8 után.

1446 Ld. Werner 1986, Taf. 26–28.

1447 Ld. Szenthe 2014a.

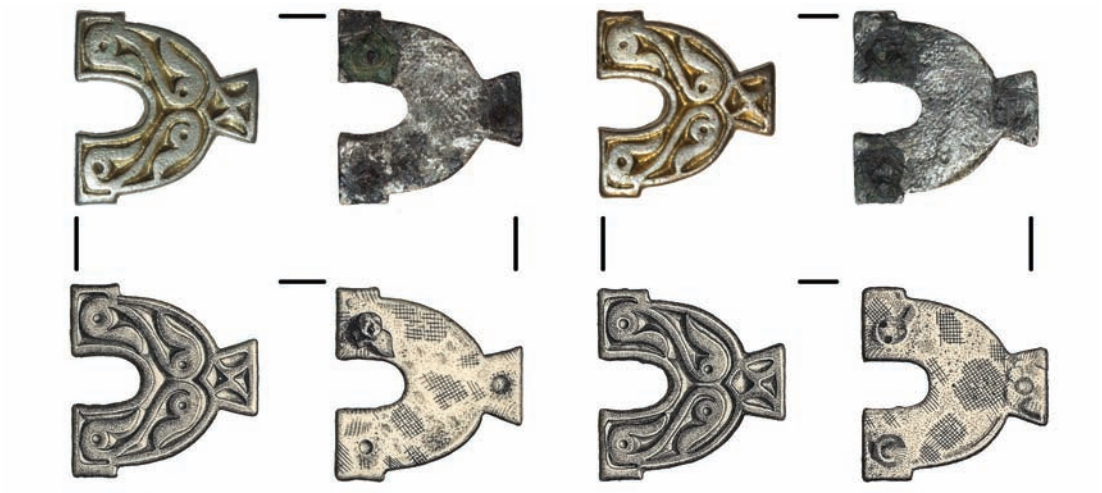

1 2

142. kép Geometrikus laposindás, egybeöntött rögzítőtüskével öntött, aranyozott ezüst, „vrapi típusú" lyukvédő veretek a 8. század első feléből a Kárpát-medencéből, Hortobágy-Árkus (DM Debrecen, Szenthe 2015a, Abb. 8 után)

ennek bizonyítékaként értelmeztem.[1448] Innen az indaformák és azokkal együtt a megjelenítési stílus bizonyos késéssel szivároghatott le az „átlagos" övgarnitúrákra, illetve az alsóbb társadalmi rétegek tárgyi kultúrájába.

E modell egyben választ ad az alattyáni és gyódi nagyszíjvég (*116. kép*) csoportjának Kárpát-medencei környezetben ritka előfordulására is. Eszerint bennük a késő avar kori I. időrendi szakasz tárgyi kultúrájában balkáni hatásra megjelenő, a helyi fejlődés szempontjából marginális jelentőségű eseteket láthatunk. Végül nem ezek, hanem az avar elitkultúra szolgált mintául – a leszivárgáshoz szükséges késéssel – az avar ornamentika fősodratának, és közvetítette számára a balkáni, illetve mediterrán (?) környezetben ismert formai trendet. A 8. század második felére ezután a helyi közeg saját vizuális nyelvére fordíthatta le a mintát; pár alapvető motívumra (leveles félpalmettára) és mintaszerkesztésre, a domináns egyszerű indaminták mellett néhány palmettára redukált formában alkalmazhatta. Az átalakulás szemünkben, illetve azok szemében, akik a késő avar díszítőművészetet a Mediterráneum irányából, annak peremjelenségeként szemlélik,[1449] a minta egyszerűsítését jelenti. A probléma azonban ennél összetettebb, mivel a Kárpát-medencében a rendelkezésre álló elemekből saját, önálló díszítési stílus, önálló vizuális kultúra jött létre. A háttérben munkáló „ízlés" idegen a mediterrán környezettől; benne a 7. században még a Kárpát-medencében is elterjedt tegez- és nyeregdíszek leveles indás ornamentikáját kitermelő, absztraháló látásmód fedezhető fel. Emiatt a Kárpát-medencei laposindás ornamentika mintái formailag is, de főleg az egyes típusok, illetve változatok használatának arányával is csak belső fejlődés eredményeként jöhettek létre. Kialakulásuk bázisát nagy valószínűséggel a 7. századi csont-

1448 Ld. Szenthe 2015a, Abb. 7. A közöletlen síregyüttes keltezése a rablás miatt problematikus, azonban az ezüstlemezből készült, poncolt hátterű kisszíjvég (ld. H. Tóth – Horváth 1993, Abb. 60, 4) ugyancsak a korai keltezést erősíti.

1449 Az 1980-as évek vége óta a közép-európai régészetben jellemző érték- és kultúraszemlélethez ld. e munka elején a kutatástörténeti fejezetet.

tárgyakon megjelenő leveles indák jelentették, amelyek már a 7. század második felétől mutatják a formai feldúsulás jeleit. E folyamat azonban már kizárólag a mediterrán és európai díszítőművészet trendjeinek keretei között értelmezhető, és irányát az avar környezet kulturális hagyományain, illetve nyilván sajátos társadalmi igényein kívül a mediterrán világból felvett formák – jelen esetben változatos indatípusok – határozták meg. Így, bár a késő avar ízlés, kulturális „habitus"[1450] lényegében a 8. században is „sztyeppei" maradt, formavilága már nem értelmezhető az európai és mediterrán világ nélkül, amelynek kapcsolatrendszere révén az avar kaganátus is részévé vált.

A pálcikaindák

A laposindákhoz kapcsolódóan kell kitérnünk még egy motívum-, illetve ornamenstípusra, amely nem alkot összefüggő jelenséget az avar díszítőművészet laposindás ornamentikájával a Kárpát-medencei leletanyag belső rendszerében, noha a két forma rokonsága vitathatatlan. A „pálcikaindának" a laposindáktól eltérő alkalmazásából következtetések vonhatók le az avar ornamentika, illetve tárgyi kultúra belső folyamataira, a Kárpát-medencei környezetbe került mediterrán formák sorsára, valamint az avar adaptáció jellegére nézve. A pálcikainda, ahogy neve is mutatja, inkább egy absztrahált növényi eredetű szegmensekből és kacsokból szerkesztett, geometrikus jellegű mintarendszer, amelyben a motívum mérete és vizuális jelentősége kisebb, miközben egyre nagyobb a szerepe a minta felületet borító rendszerének, hálójának, vonalainak.

A pálcikainda kutatásának kezdetei szorosan összefonódtak a nagyszentmiklósi kincs kutatástörténetével. A ma használt terminológia megteremtése Jozef Strzygowski nevéhez fűződik, aki megalkotta a magyarban pálcikaindaként alkalmazott „*Stabranke*", illetve „*Stäbchenranke*" fogalmát.[1451] A típus közös jellemzője a sűrűn ízesülő, tagolt indaszár, és az arra szerkesztett több kis, körülbelül megegyező méretű levél. Habár Strzygowski véleménye szerint a pálcikainda – az ugyancsak általa elnevezett, a magyarba laposindaként átültetett „*Kreislappenranke*"-val együtt – sztyeppei, belső-ázsiai, „keleti" jelenség,[1452] az a mai közmegegyezés szerint egyértelműen a mediterrán levelesindák késő antik megjelenési formáinak leszármazottja. A Justinianus-kori mozaikok naturális leveles indaornamentikája (lásd például Ravenna, San Vitale /*143. kép 1*/[1453] vagy a konstantinápolyi császári palota[1454] /*143. kép 2*/ mozaikjait) után, a 7. század végén épített jeruzsálemi Sziklatemplom ugyancsak bizánci mesterek által készített mozaikjain (*143. kép 3*)[1455] a spirálindának sűrűn ízesülő változata látható, amelynek ízei mélyen behasított, szájuknál kétfelé, horogszerűen visszahajló, keskeny volutapárokká válnak. Az antik indaor-

1450 A leveles indaminták, illetve sajátos avar változatuk, a laposinda alapján a 7. század utolsó harmadában bekövetkező nagy horderejű változások – egy, az egész Kárpát-medencei településterületre jellemző, új kultúra létrejötte – utáni évszázadban már nem túlzás a Kárpát-medencét lakó népességnek egységes kulturális habitust (Bourdieu 1990, 52–65) tulajdonítani, akkor sem, ha egy-egy területen nyilvánvalóan maradtak sajátos kulturális színezetet képviselő csoportok.

1451 'Kreisstab-Ranke', 'Stabglieder mit Kreislappen', Strzygowski 1917, 128, 129.

1452 Strzygowski 1917, 128–130.

1453 Krautheimer 1986, 232–236.

1454 The Great Palace 1949, Pl. 40.

1455 Rosen-Ayalon 1988; a bizánci-Umajjád kapcsolathoz ld. Müller-Wiener 1981, 587–590, Fowden 2004.

namentikából absztrahálódó, geometrikus megjelenítés felé haladó forma már a 8. század második felétől ötvösműveken feltűnő indaváltozatok közvetlen előzménye, illetve analógiája.[1456]

A pálcikaindáknak több, kidolgozásában és minőségében eltérő változata különböztethető meg. Előfordulnak mind éles gerincű, mind síkreliefszerűen megjelenített variánsai, a laposinda-leveles változatokon túl pedig csepp alakú leveles típusa is volt. A mintarendszer, illetve pálcikaindák környezetében általában geometrikus hálóvá vagy ráccsá oldódó ornamens más növényi motívumokkal is nagy jelentőségű a késő avar kori díszítőművészet végső fázisában (késő avar kori IV. fázis), emiatt külön fejezetben tárgyalom (ld. a késő avar kor végi díszítőművészetnél). Itt csak a „pálcikainda-levelek" mint a laposindalevelek horogszerű, kisméretű változatai alkotják az elemzés tárgyát.

1

2

3

143. kép Leveles indaminták – „involved scroll" 1: Naturális változat a ravennai San Vitale mozaikján (6. sz., Martinelli 1997, 304 után); 2: A konstantinápolyi császári palotából (6. sz., Great Palace 1947, Pl. 40); 3: Geometrizálódó, pálcikaindás jellegű inda a jeruzsálemi Sziklatemplom mozaikján (Rosen-Ayalon 1988, Tab. II. után)

Laposindaleveles pálcikaindák a késő avar kor díszítőművészetében

A pálcikainda-levél geometrikus levélhorog-változatának Kárpát-medencei alkalmazása két, időrendileg és a használat földrajzi kereteit illetően is elkülönülő csoportra bomlik. A korábbi, a késő avar állatstílussal egykorú, geometrikus-absztrakt megjelenítési forma szigorúan véve

1456 A pálcikaindának Kiss Gábor által feltételezett (Kiss 2005), laposindás leveles indákból való levezetése emiatt nem állja meg a helyét, bár a kapcsolat nyilvánvalóan érvényes: a leveles indák korai középkorban párhuzamosan használt típusai biztosan hatottak egymásra.

nem tartozik a pálcikainda eredeti fogalmába. A körbe hajló horgot alkotó végű, rövid egyenes tagokból szerkesztett egyszerű geometrikus mintát egy keszthelyi csat feldolgozásában először Kiss Gábor kapcsolta össze a pálcikaindákkal.[1457] E geometrikus jellegű ornamenseknek a „valódi", spirálindából keletkező pálcikaindákhoz természetesen nincsen köze, sokkal inkább az ékvésett, geometrikus jellgű indahorgokhoz. A keszthelyi csat ornamentikájához hasonló esetekben a minta formai-tipológiai szempontból valóban rokona a pálcikaindák rövid, laposindalevélben végződő „pálcikáinak", de az azokkal mindig alkalmazott, jellegzetes, ízesülő-csomózott minta helyett egyszerű geometrikus viszonyok szerint (tükrözések illetve eltolások), és szalaghurkokra szerkesztett (*144. kép 1, 3–4*). Erős geometrizáltsága miatt a típus jó példa arra a dilemmára, hogy egy növényi minta inkább geometrikus (ékvésett spiráldísz) vagy inkább absztrakt növényi jellegű-e; ez esetben a geometrikus jelleg egyértelmű.[1458] A késő avar állatstílussal, illetve valószínűleg annak formatív fázisával[1459] egykorú csoportba a keszthelyi csat mintája mellett egyéb tárgyak is sorolhatók. A csoport legnagyobb darabszámú elemét szalaghurokkal V alakot képező hurokpárok képezik (*144. kép 3, 6*).[1460] Mellettük egyedi eseteket alkotnak a tengelyesen vagy középpontosan tükrözött, illetve az elemek egymás melletti eltolásával képzett minták (*144. kép 4*).[1461] E típusok jellegzetesen dunántúli, illetve még inkább északnyugat-Kárpát-medencei csoportot alkotnak (*145. kép*).

144. kép Pálcikaindás, illetve pálcikaindás jellegű ornamentikával díszített tárgyak a késő avar kor első kétharmadából. 1: Keszthely, szórvány; 2: Mosonszentjános-Kavicsbánya 30. sír; 3: Mosonszentjános-Kavicsbánya 44. sír; 4: Dunacsúny (Čunovo) 127. sír; 5: Mosonszentjános-Kavicsbánya 227. sír (MNM, Budapest)

1457 Kiss 2005.

1458 A florálgeometrikus jelleg problematikájához ld. Bühler 2000.

1459 Kiss 2005 a csatot a 7. század második felére, még a „középavar korra" keltezi.

1460 I.2. szakasz, 1.1–1.2. típus (*15. kép 1–4*); 2. típus (*15. kép 5–6*).

1461 I.2. szakasz, 2. típus, 4. mintaváltozat (*15. kép 6*).

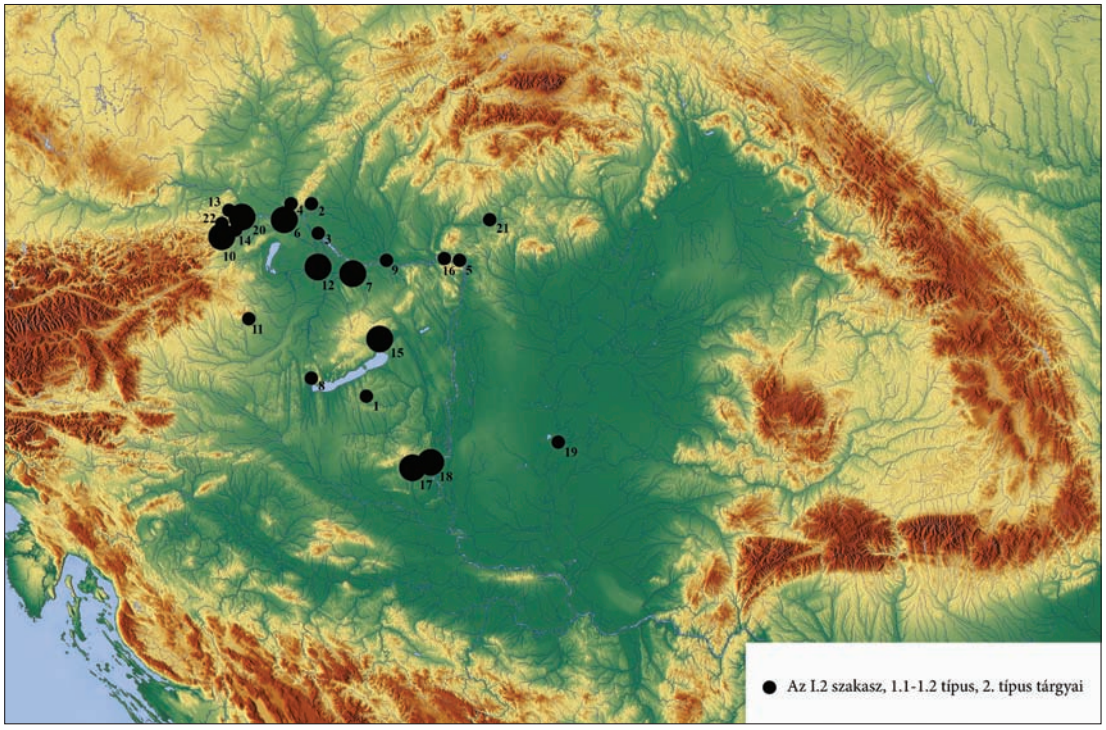

145. kép Geometrikus „pálcikainda" horgok Kárpát-medencei esetei a késő avar kor első felének ornamentikájában (1: Andocs-Temető utca; 2: Cseklész /Bernolákovo/; 3: Csorna; 4: Dunacsúny /Čunovo/; 5: Dunabogdány; 6: Nemesvölgy/Edelstal/; 7: Győr-Téglavető-dűlő; 8: Keszthely-Dobogó; 9: Komárom-Hajógyár; 10: Leobersdorf-Ziegelei Polsterer; 11: Lukácsháza-Hegyalja-dűlő; 12: Mosonszentjános-Kavicsbánya; 13: Mödling a.d. Goldenen Stiege; 14: Münchendorf; 15: Öskü-Agyaggödör; 16: Pilismarót-Basaharc; 17: Romonya I; 18: Szebény I; 19: Szeged-Sövényháza; 20: Wien 11-Haufgasse; 21: Želovce /Zsély/; 22: Zwölfaxing)

A „valódi", geometrikus laposindás stílussal egykorú és a késő avar kor utolsó díszítőművészeti szakaszába sorolható pálcikaindák[1462] nagyrészt palmetta-, valamint összetett, tengelyesen szimmetrikus szerkesztésekben vagy végtelen hálókban tűnnek fel. Az egyes növényi eredetű alkotóelemek közötti kohéziót geometrikus kötőelemek (csomók, szalagok), illetve az egymással nem összekapcsolt motívumok között – egyes esetekben – csak a geometrikus szervezőelv biztosítja. E laposindalevelekkel rokon pálcikaindatípus legkorábbi példái a késő avar kor második felére keltezhetők.[1463] A késő avar kor legvégi típussal formailag azonos pálcikainda-motívumot ebben az esetben sajátos, a kései típusoktól eltérő ábrázolási stílus kíséri, amelyben a minta kevesebb, nagyobb méretű elemből áll össze. Egy mosonszentjánosi csaton (*144. kép 2*)[1464] a nyolc darab pálcikaindából összeállított minta, amely analóg a fent említett tiszafüredi csat[1465] (*50. kép 27; 102. kép 4*) felbontott laposindalevelének pácikaindáival,

1462 Keltezésüket ld. Daim 2000, Szalontai 1996.

1463 IV.3.4. szakasz, 9.1. típus, 2–3. mintaváltozat (*36. kép 1, 3*); VI.3.1.1. szakasz, 1. típus (*70. kép 10*); V.1.1.4. szakasz, 3.1. típus, 2.1. mintaváltozat (*50. kép 27*).

1464 Mosonszentjános-Kavicsbánya 44. sír, közöletlen, Magyar Nemzeti Múzeum.

1465 A tiszafüredi csathoz ld. a vrapi mintáknál: Tiszafüred-Majoros 199. sír (Garam 1995, Taf. 74).

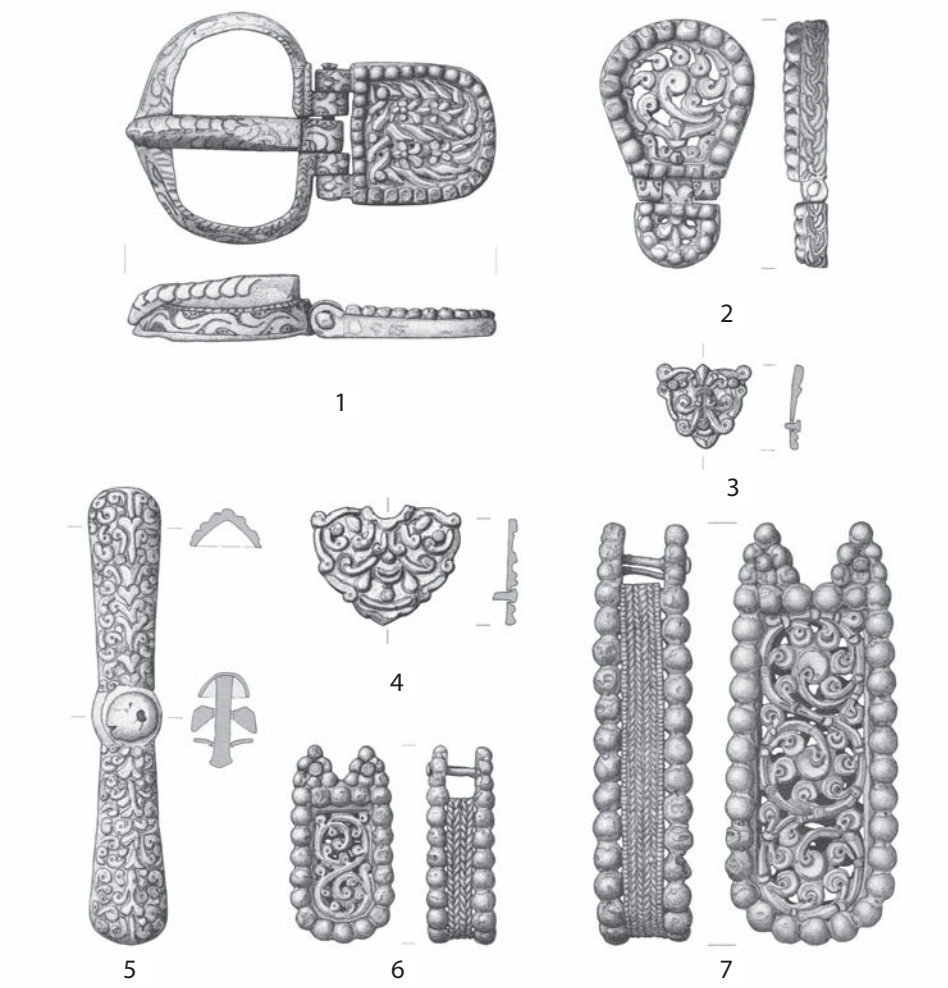

146. kép Hohenbergi lelet pálcikaindás tárgyai (Daim 2000, Abb. 61–73 után)

lefedi a mintateret; vele szemben a késő avar kor legvégének mintatereit apró, gyakran változatos elemekből összeállított mustra borítja. A kísérőleletek tanúsága szerint a mosonszentjánosi csat és a korábbi pálcikaindás tárgyak a késő avar állatstílus és a geometrikus laposindás stílus által határolt időszak ornamentikai sokszínűségének, illetve ez utóbbi időszakának részei.[1466]

A pálcikaindák ezután a késő avar díszítőművészet utolsó szakaszának tárgyain a korábbi esetekhez képest kisméretű elemekből összeállított mintákban, egyéb motívumokkal kombinálódva terjedtek el (ilyenek: kis, sarló alakú levélkék, ponccal tagolt közepű gömbökből álló csoportok, kettős szálú vagy egyszerű szalagok) (*144. kép 6, 8–10*).[1467] Bár ornamenseik többsége tengelyesen szimmetrikus, palmettás és végtelen hálómustra (*86. kép, 144. kép, 147. kép*),[1468]

1466 Keltezésükhöz ld. a hódsági és a kenyheci sír egyéb leleteit: mindkét esetben a geometrikus laposindás stílus tárgyai kerültek elő (Karmanski 1975a, 19, Tab. XVI, Pástor 1971, 134, Obr. 43).

1467 III.1. szakasz, 15. típus, 4. mintaváltozat (*25. kép 11*), 20. típus (*25. kép 17*); III. 1. 2. szakasz, 7. típus (*17. kép 25*).

1468 Brestovac, Weiden am See, illetve a „Sobor-Kiskőrös csoport" mintáihoz ld. alább, a késő avar kor végi ornamentikát tárgyaló fejezetben.

e csoporthoz tartozik a hohenbergi (*146. kép*)[1469] jellegű övdíszek csekély számú, hullámzó indaszárra szerkesztett pálcikaindás mintája is,[1470] végül a késő avar kor utáni, de még az avar kultúra befolyása alatt keletkezett blatnicai lelet szíjvége (194. kép 7).[1471]

A késő avar kor végi pálcikaindás ornamentika viszonylag gyakran társul összetett, illetve tengelyesen szimmetrikus szerkesztésekhez. Az esetek döntő többségét jelentő nagyszentmiklósi kincs tárgyain ez gyakorlatilag a horizontális, hasított palmettákból álló florálgeometrikus frízek uralmát jelenti. A jelenség természetesen nem a különböző mintatérből fakadó látszat: a javarészt keskeny frízeken minden esetben lett volna lehetőség a hullámzó indaszár alkalmazására, ahogyan ez néhány esetben meg is történt (lásd például a 9–10. sz. csészét,[1472] vagy a 2. palack peremét, *85. kép*).[1473] A nagyszentmiklósi kincs edényeinek alapvető jellegzetessége, hogy növényi ornamentikájuk a tengelyes szimmetriára épít; emellett az sem lehet véletlen, hogy – látványosan a késő avar kori környezet ornamentális ízlésével ellenkező módon – leveles, „laposindás" minta is csak egyetlen esetben, marginális helyzetben, de még itt is egy különleges változatban, áthajló indaszáron jelenik meg a 2. palack peremén. A pálcikaindás edényeken ehhez képest a hullámzó indaszár legfeljebb összetett palmettákba építve tűnik fel. A kincs edényein a pálcikainda-leveleknek több változata fordul elő. A nagyobb, zömökebb, kis laposindalevélben végződő levéltípus (15–16. sz. edény) és a keskeny, hosszú, legfeljebb kis horogban végződő, szalagokká oldódó levelek (19., 21. sz. edény) mellett csepp alakú leveles változat (13., 20. sz. edény) is megfigyelhető (*86. kép*).

A kiváló minőségű, egyedi kidolgozású tárgyak nagy aránya miatt a pálcikaindás mintákon az összes eset csekély számához képest nagy változatosságot mutat a motívumok, illetve a pálcikainda-levelek felületének kidolgozása (*13. kép 25–28*). Az indaminták legjellemzőbb változatán az éles gerincű levél vége kis, közepén enyhén, tölcséresen lemélyedő laposindalevéllé hajlik vissza. Egyes esetekben a levélfelület ék alakban lemélyül, az ék alja a levél középvonalában, vagy a levél tövéhez közel is lehet. Az utóbbi esetben a levél gallérként szegélyezi a saját visszahajló csúcsa által alkotott ívet. Olyan esetekben, ahol a visszahajló levélvég belső ívét a kis méret vagy a felületesebb megmunkálás miatt nem dolgozták ki, a levél lemeze sima, vagy kis, kerek pontot ütöttek a levélfelületbe, hasonlóan a fent, főleg a balkáni párhuzamok miatt bőven tárgyalt, avar környezetben szórványosan előforduló laposindalevél-megoldáshoz.

Pálcikaindák a Kárpát-medencén túli világ összefüggései között

A pálcikaindák késő avar kor végi alakja „nemzetközi" forma, amely bár különböző szerkesztésekben, lényegében azonos formában terjedt el a korabeli világ kulturális centrumaiban. A pálcikaindás ornamentika változatait ismerték Kínától[1474] Tibeten[1475] át a „Selyemútnak" nevezett úthálózaton keresztül messze nyugat felé, a típus viszonylag gyakori a mai Bulgáriában (itt niellós,

1469 Daim 2000, 136–158.

1470 V.1.2.3. szakasz, 1. típus (*60. kép 1–3*).

1471 Fettich 1929, Taf. XCVII. 13.

1472 Gschwantler 2002, 28–30.

1473 Gschwantler 2002, 16.

1474 Ld. az indavirág kínai párhuzamainál idézett eseteket, 411–412. o.

1475 Ld. pl. indavirágos mustrában: Heller 2006, 273.

illetve zománcos hátterű darabok is előfordulnak /*147. kép 5*/),[1476] illetve a Földközi-tenger medencéjének tárgyi kultúrájában. A nagyszentmiklósi kincs pálcikaindás-medalionos díszű, 19. számú pyxisén az ornamentika hátterét kék zománc borította. Hampel József ugyanilyen zománc nyomait figyelte meg a 30. számú tálkán is.[1477] A zománc miatt e tárgyak bizánci eredetéről a kutatók véleménye egységes.[1478] Pálcikaindás minta díszíti a hohenbergi,[1479] brestováci,[1480] bozeni[1481] és Weiden am See-i[1482] lelet övgarnitúráját (*146–147. kép*). A hohenbergi garnitúra veretein minden alapvető, Kárpát-medencében alkalmazott pálcikaindás mintaszerkezet megjelenik.

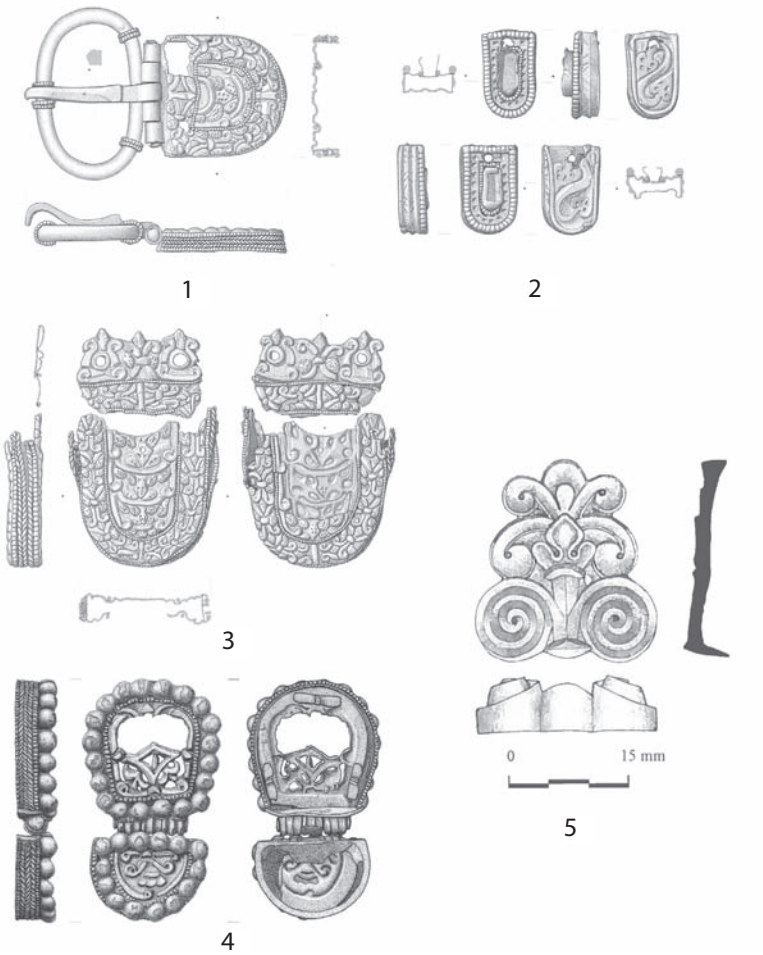

147. kép Pálcikaindás, késő avar kor végével egykorú, illetve 9. századi tárgyak a Kárpát-medencében és attól délre. 1–3: Brestovac, Horvátország (Daim 2000); 4: Védeny (Weiden am See), Ausztria (Daim 2000, Abb. 93 után); 5: Bulgária (Stanilov 2015, 1. kép után)

1476 Összefoglalja egy veret kapcsán Stanilov 2015; ld. még Stanilov 2006, 190–199; Tihov 2015.

1477 Hampel 1884, 40–41; Hampel 1885, 43; újabban Daim – Stadler 2002, Fig. 1.

1478 Haseloff 1990, 125.

1479 Először Fischbach 1895; Fettich 1937b, Taf. CII; Daim 2000, Abb. 61–73.

1480 Feldolgozását ld. Bühler 2014.

1481 Daim 2000, 154–156.

1482 Daim 2000, 166, Abb. 93.

E kiváló minőségű elittárgy sorozat minden késő avar kori eset kulturális összefüggését meghatározza, ez esetben ugyanis hiányoznak a lokális trendek, amelyek, mint például a geometrikus laposindás stílus esetében, a késő avar kori kultúrába integrálták volna a külső befolyásból építkező formakört. A pálcikainda nem került be a nagy sorozatban fennmaradt, rézötvözetből öntött, gyenge minőségű öntvények ornamentikájába; a rézötvözetből készült tárgyaknak csak legnívósabb, aranyozott csoportjában volt jelen. A pálcikainda morfológiailag különálló maradt az egyéb egykorú tárgy- és motívumtípusok között[1483] (ld. bővebben a késő avar kori díszítőművészet utolsó fázisát tárgyaló fejezetben).

Összegzés: pálcikaindák és a laposindás ornamentika

A Kárpát-medencei laposindás mintákon megfogható tendencia, hogy a késő avar állatstílusban még naturális jellegű kivitelezés (mozgó felület, legömbölyített formák) után a geometrikus laposindás stílusban a minta változatlan volta mellett bekövetkezett a megjelenítés absztrahálódása (síkfelületből kónuszolva, rézsűs peremekkel kimetszett ornamentika). Ez a folyamat a minta geometrizálásával az avar kori díszítőművészet utolsó fázisára teljesedett ki. Az avar kor végi pálcikaindákon a motívum mérete a mintatérhez képest mindinkább lecsökkent. Az ebből fakadó hangsúlyeltolódás révén az ornamentika vizuális hatása a motívum helyett egyre inkább az ornamensen, a minta – geometrikus – hálózatán alapul. A késő avar kor vége felé közeledve a növényi ornamentikában előrehaladó absztrahálódással párhuzamosan a mintában is bekövetkező változásokkal e munka késő avar kor végi fejlődést elemző fejezetében foglalkozom: itt elég annak megállapítása, hogy az absztrahálódás, illetve geometrizálódás semmiképpen sem a laposindás ornamentika belső, Kárpát-medencei fejlődésének eredménye: mögötte a környező világával párhuzamos trendek hatottak.

Az absztrahálódás mellett a másik, rokon szempont a minta szimmetriaviszonyainak alakulása. A nagy távolságokon átívelő elitkapcsolatok hatását mutató, helyi környezetben adaptálatlan pálcikaindáknál a tengelyesen szimmetrikus ornamensek túlsúlya nyomatékosítja azt a képet, amely a laposindás, illetve leveles-félpalmettás indaminták esetében is megfigyelhető volt. Eszerint a tengelyes szimmetria leginkább a Kárpát-medencei kultúrába közvetlenül a mediterrán miliőből érkező mintatípusokat jellemezte. A tengelyes szimmetria azonban meghatározó jelentősége ellenére sem tekinthető mediterrán ornamensszerkesztési állandónak: a késő antikvitás indamintái között jelentős mennyiségben találunk különböző, hullámzó indákat, amelyek a késő avar kor első felének díszítőművészetét is befolyásolták (ezekhez ld. alább). Éppen az absztrakt-geometrikus pálcikainda hívja fel a figyelmet arra, hogy a tengelyes szimmetria késő avar kor vége felé folyamatosan növekedő jelentősége mögött nem egyszerűen csak egy általános mediterrán ornamentikai jelleg hatott, hanem ezen túl az is, hogy az absztrakt-geometrikus, felületet borító hálóminták a 9–10. században a Földközi-tenger medencéjének művészetében is egyre nagyobb teret nyertek a 7–8. században még jellemző antik-naturális indaornamentika rovására. E tekintetben a késő avar kor első kétharmadának indás ornamentikája – ismeretlen mértékben interferálódva ugyan a főleg a 7. századi csonttárgyak esetében megállapított, sztyeppei, egyszerűségre törekvő ornamentikai ízléssel – mégis magán

1483 A tételt inkább bizonyítják, mint cáfolják a hohenbergi és záhonyi tárgyak Szalontai Csaba által összegyűjtött párhuzamai (Szalontai 1996, 1–2. kép).

hordozza a késő antik naturalizmus nyomait is. A késő antik és sztyeppei indák világából a csak az európai-mediterrán környezetben értelmezhető ornamentális absztrahálódás irányába tett első lépés a geometrikus laposindás stílus volt, amely után a késő avar kor végi ornamentika javarészt tengelyesen szimmetrikus mintakincsének megfelelő pálcikainda már az ornamens szintjére is kiterjesztett absztrakció hatásait mutatja.

Az „indavirág"

Bevezetés

A Szőke Béla Miklós nyomán indavirágnak nevezett[1484] palmettaforma szerkezete megegyezik Alois Riegl legősibb palmettájával:[1485] a volutapár közét a felülnézetben ábrázolt virágzatból kivágott levélseprő tölti ki (*12. kép 9–11*). Az avar környezetben széles körben alkalmazott típuson a volutapárt egyszerű levélpár, ívbe vagy körbe hajló horogpár alkotja. A vele rokon, öt-, hét- vagy többlevelű palmetták a késő antikvitás és kora középkor időszakában a mediterrán díszítőművészet egyik leggyakoribb ornamenstípusát alkotják.[1486] Azonban, mint jelen fejezetben kiderül, a késő avar kor „indavirágja" nem véletlenül kapott önálló nevet ornamenscsaládján belül. Ellentétben tipológiai rokonaival, amelyek szórványosan és változatos alakban jelennek meg a Kárpát-medencében, az indavirág a késő avar kor egyik legelterjedtebb, állandó alakban használt palmettatípusa. Emiatt – habár elméletileg ornamens – a variábilis, illetve jelentősebb szériát nem alkotó egyszerű palmettákkal szemben az indavirág a késő avar díszítőművészetben motívumként jelenik meg. Komplex volta miatt rá az összetett motívum fogalmát alkalmazom.

Az indavirág a késő avar kor legalaposabban feldolgozott növényi motívumtípusa. A típus gyűjtését és elemzését elvégző Garam Éva és Szőke Béla Miklós eltérő megközelítése miatt részben eltérő eredményre jutott. Garam Éva[1487] minden kétséget kizáróan bizonyította a motívum Kárpát-medencei használatának folyamatosságát a 7. század második felétől a 9. század elejéig. Vele szemben Szőke Béla Miklós[1488] inkább kultúrtörténeti szempontokat vett figyelembe. Munkájában számos olyan kérdést vitat, amely jelen dolgozat szempontjai szerint is elsőrendű jelentőségű (övgarnitúra összetétele; veretforma, minta és motívum összefüggései; regionális jellegek, az északnyugat-Kárpát-medencei és tolnai-baranyai régió tárgyi kultúrájának hasonlósága;[1489] az indavirág-motívum használatának társadalmi háttere: véleménye szerint a motívum sokáig csak a vezetőréteg számára dolgozó műhelyek mintakincsébe tartozott bele[1490]). Az indavirág Kárpát-medencén kívüli kapcsolatrendszerét Falko Daim foglalta először

1484 Mivel ez a virágos palmettaforma a korai középkori környezetben részben változatlan formában alkalmazott elemmé alakult, esetében az egyéb, hasonló felépítésű, de a korabeli környezetben szabadon szerkesztett, kompozit palmettáktól való megkülönböztethetőség érdekében megmaradok a magyar terminológiába Szőke Béla Miklós (Szőke 2001) által bevezetett „indavirág" elnevezésnél.

1485 Riegl 1893 (1927) Fig. 19, Fig. 33.

1486 Összefoglalóan Bollók 2015b, 250–259.

1487 Garam 2006.

1488 Szőke 2001.

1489 A három szemponthoz: Szőke 2001, 110–112.

1490 Ld. e felvetést az elitkultúra mintaszerepének problémája felől: Szenthe 2015a.

rendszerbe:[1491] a Tang-kori kínai díszítőművészettel hozta kapcsolatba.[1492] Falko Daim típuselnevezése (Mikulčice típus, illetve az indavirág fogalmával analóg *„Blütenzier"*) azt sugallja, hogy a motívum a szerző által azonosított, Kárpát-medence központi területeit kerülő – az indavirág kivételével minden esetben bizánci eredetű – formák sorába illeszkedik. Mivel azonban az indavirág a teljes avar településterületen tömegesen előforduló, csak a laposindákhoz hasonlíthatóan elterjedt motívumtípus, a forma elnevezése a Kárpát-medence pereméről, az avar területen kívül eső, töredékes tárgy alapján illogikus. Emellett a mikulčicei nagyszíjvégtöredék gyenge rajzolatú mintája áthajló indaszáron alkalmazza a virágtípust: ebben olyan jelleget hordoz, amely a legutóbbi időkig északnyugat-Kárpát-medencei, regionális változatnak tűnt.[1493] Az áthajló indaszárra szerkesztett indavirágos mintának azonban számos esete ismert a Duna–Tisza közéből (*151. kép*), illetve legkorábbi, nemesfém, színvonalas kivitelű példányai is ehhez a régióhoz kötődnek.[1494] Az ominózus tárgy azonban még annak a kisalföldi, nyugat-szlovákiai központú típusnak is a peremén került elő – földrajzilag és tipológiailag egyaránt –, amelynek a részét képezné. Mégis, a névadáshoz hasonló részletkérdésektől függetlenül a szerző dolgát e kutatások nagyon megkönnyítik. Szőke Béla Miklósnak és Falko Daimnak az indavirág kérdését érintő eredményeit a következőkben részben Garam Éva időrendi megállapításai, részben saját gyűjtésem fényében értékelhetem.

Indavirág a késő avar díszítőművészetben

Az avar tárgyi kultúrában az indavirág használatának súlypontja a késő avar állatstílus időszakára – a késő avar kor I–II időrendi fázisára,[1495] illetve a 8. század első felére – esik. A legtöbb indavirág ennek megfelelően tokos, homorú oldalú, hegyes végű szíjvégen látható. A geometrikus laposindás stílus tárgyain a motívumtípus nincs jelen, miközben a késő avar kor végére keltezett tárgytípusokon, főleg síkmintákon („vésett-poncolt" kör) az indavirág, illetve hármas levélseprője ismét viszonylag gyakori. Hiánya a geometrikus laposindás stílusban, illetve lappangása az azzal azonosított késő avar kori díszítőművészet III. fázisában olyan jelenség, amely ismét felveti a késő avar kori díszítőművészet belső folyamatainak kérdését.

Az indavirág-ábrázolások döntő többsége hullámzó indaszárra szerkesztett. A hullámzó indaszáron alkalmazott típusok zárt csoportot alkotnak, szemben a ritkább, mégis számos változatra tagolódó, tengelyesen szimmetrikus mintákkal. A hullámzó indán az indavirág legtöbbször a hullámzó indaszár ciklusaiban egyesével, ívelt levelekből álló volutapáron ülő levélseprő (*148. kép 5, 7*).[1496] A virág irányításában (felfelé néző, csüngő, oldalirányított), kidolgozásában (éles gerincű vagy plasztikus), viszonyában az indaszárhoz (közvetlenül leágazó vagy körbe záródó mellékág végén) számos kisebb különbség van.

1491 Daim 2000.

1492 Párhuzamokat idéz Szőke 2001 is.

1493 Ld. Szőke 2001, 110–112.

1494 Kiskőrös-Vágóhíd, Hortobágy-Árkus, együtt ld. Szenthe 2015a, Abb. 5, 1, Abb. 7.

1495 Zábojník 1991, 22., 80., 101. típus.

1496 V.1.1.5. szakasz, 5.1. típus illetve ugyanott 1–2. mintaváltozat (*56. kép 9–14*).

148. kép Indavirág a késő avar állatstílus időszakának indamintáin. 1: Kiskőrös-Vágóhíd IX. sír; 2: Nemesvölgy (Edelstal) sírlelet; 3: Dunaszentgyörgy-Tengelic, sírlelet; 4–5: Nemesvölgy (Edelstal) 186. sír; 6–7: ugyanott sírlelet; 8: Gerjen 58. sír; 9: Abony-Neppel J. telke 80. sír (1–9: MNM, Budapest)

A minta egyszerűsége mint alapszabály alól csak kevés kivétel akad. Egyformán ritka az indavirág kialakításában végzett minimális változtatás,[1497] a ciklus kibővítése további elemekkel,[1498] illetve az ezt a két esetet egyesítő minta.[1499] Az indavirágos mintáknak a ciklust kitöltő egyetlen virágzó palmettánál összetettebb változatai látszólag inkább a Dunától nyugatra fordulnak elő (*149. kép*). Az utóbbi, csomóval összefogott, páros S alakú ciklusokra szerkesztett minta florálgeometrikus.

1497 V.1.1.5. szakasz, 5.2. típus, 2. mintaváltozat (*56. kép 17*).

1498 V.1.3.4. szakasz, 2.2. típus, 1. mintaváltozat (*66. kép 16*); V.1.1.5. szakasz, 5.2. típus, 1. mintaváltozat (*56. kép 18*).

1499 V.2.1.4. szakasz, 4. típus, 2. mintaváltozat (*68. kép 19–21*).

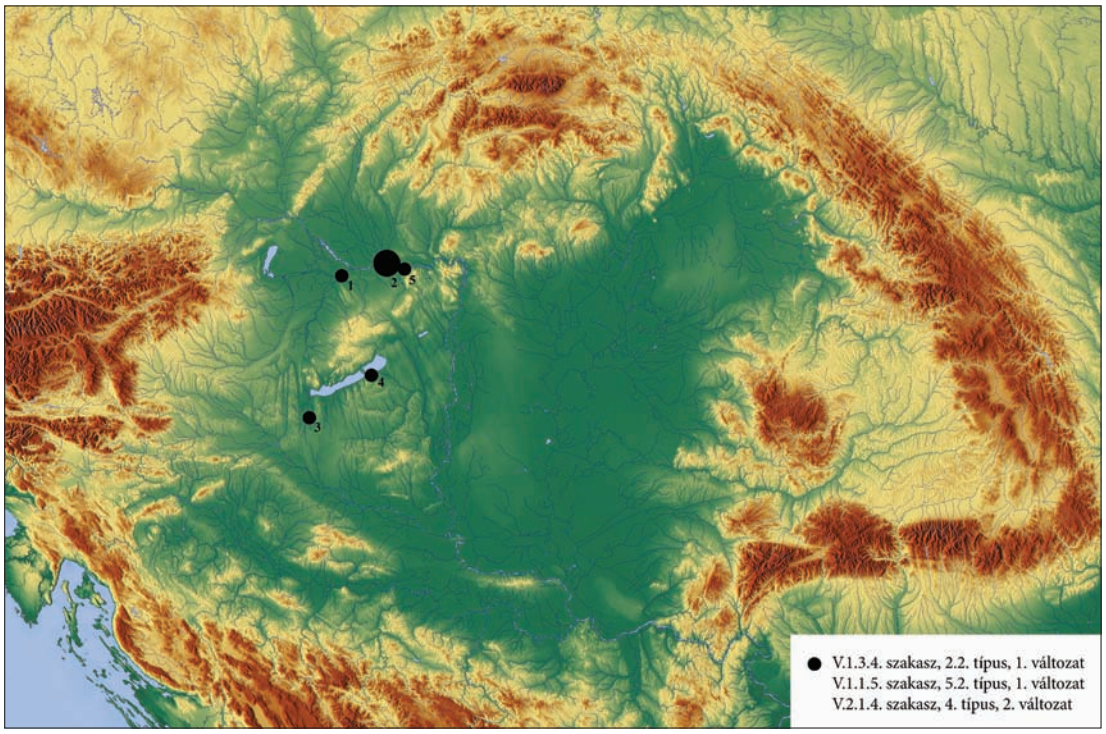

149. kép Az „indavirágos" minták komplex variációinak elterjedése a késő avar kor első felében (1: Győr-Téglavető-dűlő; 2: Komárom-Hajógyár /Komárno-Lodenice/; 3: Zalakomár-Lesvári-dűlő; 4: Zamárdi-Rétiföldek; 5: Zsitvató /Žitavska Ton/)

Az áthajló szárú indatípus három ciklussal díszített kisszíjvégeinek két, zárt csoportja különböztethető meg: a csüngő virággal díszítettek[1500] és a ciklus alján felfelé néző virágos darabok[1501] egy-egy, szűk csoportot alkotnak. A kettő közötti eltérés mindazonáltal nem annyira ornamentikatipológiai, mint inkább technikai jellegű, a késő avar kori övveretek készítésének és terjesztésének jellegéből fakadhat.[1502] A két változatot a tárgyak kidolgozása szorosan köti egymáshoz (sík háttérből enyhén kiemelkedő, lekerekített vonalak, a poncolt háttér sűrű használata), mindkettő egyazon végtelen ornamentum rövid mintatérbe történő adaptációjának kétféle módjából született. Míg a csüngő virágos változat csak a végtelen szalag egy darabja, addig a második esetben az alkalmazott szakasznak mindkét vége zárt. A késő avar kori növényi ornamentikában a hullámzó indaszárakon az utóbbi megoldás általános. Az elvágott szárcsonkban végződő változatnak azonos kivitelezésben és tárgytípuson áthajló szárú és egyszerű megoldása is létezik. A típus szélesebb mintatérben az aranyozott, poncolt hátterű kisszíjvégekkel azonos minőségű tárgyakon, kettős áthajló hullámzó indára szerkesztett mintaként is ismert

1500 Cseklész (Bernolákovo) 34. sír (Kraskovská 1962, 432, Tab. VIII); Gátér-Vasútállomás 2. sír (Kada 1905, 364); Győr-Téglavető-dűlő 507. sír (Fettich 1943, 31, XXVI. T. 19); Győr-Téglavető-dűlő 545. sír (Fettich 1943, 32, XXVII. T); Győr-Téglavető-dűlő 696. sír (Fettich 1943, 36, XXXIV. T. 1–22); Zsitvató (Žitavska Ton) 29. sír (Budinský-Krička 1956, 29–30, Tab. XXVIII).

1501 Győr-Téglavető-dűlő 165. sír (Fettich 1943, 20, XX. T. 13); Tiszafüred-Majoros 1003. sír (Garam 1995, 118, Taf. 140); Tiszafüred-Majoros 1197. sír (Garam 1995, 142, Taf. 159).

1502 Ehhez ld. még feljebb, a laposindás típusok regionális elterjedése kapcsán: 329–332. o.

(*148. kép 2, 4, 150. kép 4*). Ez utóbbi ornamensnek a fenti kisszíjvégekével megegyező, poncolt hátterű változatát egységes formában készített tárgytípusokon használták (nagyszíjvégen és rozettán, *151. kép*).[1503] Változatokat e nagyszíjvégek esetében legfeljebb annyi jelent, hogy a szíjvég előlapján oroszlánok vagy a hátlapéval megegyező virágos ornamentika látható-e. Ugyanehhez az ornamentikai csoporthoz sorolható az indavirág és a tárgyak egy részén – a mintatér hátterének poncolt díszével egy csattípus is. Itt a mintát páros S alakú szakaszok végeire szerkesztett indavirágok alkotják. A típus stilisztikailag annak ellenére is egységes, hogy egyes tárgyain a minta háttere sima, a minta pedig minden tárgyon a mintatér nagy felületű hátterére illesztett, annak viszonylag kis hányadát borító indadísz.[1504] Tipológiai szempontból a csoport peremén helyezkedik el egy további csat, amelynél a páros S alakú ciklus befelé hajló, volutapárrá alakuló végeit a sziromsor fogja össze.[1505] A felszínmegmunkálás, a poncolt háttér alkalmazása, a sík háttér és a belőle kidomborodó minta viszonya révén stilisztikailag zárt csoport tagjai a Tisza-vidékig szóródnak (*151. kép*). Elterjedésük feltűnően hasonlít a stilizált szőlőfürtökkel, illetve összetett laposindás palmettákkal jellemzett, feljebb említett[1506] tárgycsoportéra.

Az áthajló indaszárra szerkesztett indavirágos inda egyes, gyengébb kivitelű változatai gyakran nagyobb tárgyon – nagyszíjvégen – is ismertek egyszeres indaszárral (*148. kép 3, 8–9, 150. kép 1–4*). A körülbelül egykorú, összetett leveles horgos tárgyakhoz[1507] hasonlóan az indavirágos minták esetében is jellemző, hogy az észak-Kárpát-medencei és alföldi, általában jó minőségű tárgyakkal párhuzamosan a Dél-Dunántúlon (Pécs környékén és Tolnában) a típus gyengébb kivitelű, heterogén szerkesztésű analógiáinak sűrűsödését figyelhetjük meg (*148. kép 3, 8; 150. kép 1–3*). (Gyenge rajzolatú esetek mindazonáltal az északnyugati területen is előfordulnak: ld. például *150. kép 4.*) Az áthajló szárú indavirágos ornamentikának olyan csoportja azonosítható bennük, amelyet változatosabb, lazább szerkesztésű, részben már rögzítőfüles, valamint tipokronológiai szempontból jobbára későbbi (Zábojník SSIIb fázisába sorolt) szíjvégeken[1508] alkalmaztak. Esetükben a minta rajzolata, a tárgy és ornamentikájának minősége is igen változó. A szárból közvetlenül leágazó[1509] és a hosszabb, körbe hajló mellékszárszakaszról a ciklus belsejében, zárt helyzetben növő virág[1510] alkalmazásában nem látszik különbség. Így a szebényi tokos[1511] és a cikói rögzítőfüles-tokos nagyszíjvég[1512] mind rajzolatában, mind méretében és kidolgozásában (gyöngysorutánzat a peremen) közeli rokonok (a cikóit ld. *150. kép 3*).

1503 V.2.2.4. szakasz, 1. típus és változatai (*69. kép 3–8*).

1504 V.2.1.4. szakasz, 4. típus (*68. kép 19*).

1505 V.2.1.4. szakasz, 4. típus, 1. mintaváltozat (*68. kép 20*).

1506 332. o.

1507 325. o.

1508 A rögzítőfüles, tokos, U alakú vagy szórványosan homorú oldalú, hegyes végű szíjvégek keltezéséhez ld. Zábojník 1991, 12098., 37043. sz. típusának időrendi helyzetét (Spätstufe IIb).

1509 V.1.3.4. szakasz, 2.1. típus, 2. mintaváltozat (*62. kép 14*); V.1.3.4. szakasz, 2.1. típus, 1–2. mintaváltozat (*62. kép 9–14*); V.1.1.5. szakasz, 5.1. típus, 2. mintaváltozat (*56. kép 12*).

1510 V.1.1.5. szakasz, 5.2. típus és változatai (*56. kép 15–19*).

1511 Szebény I, 29. sír (Garam 1975b, Fig. 4).

1512 Cikó 504. sír (Somogyi 1984, 34. t.).

150. kép Az indavirág a késő avar állatstílus és a késő antik kör határán. 1: Horvát-Szárfalva, sírlelet; 2: Tolna megye északi része, szórvány; 3: Cikó 504. sír; 4: Mosonszentjános-Kavicsbánya 39. sír; 5: Keszthely-Dobogó szórvány; 6: Mosonszentjános-Kavicsbánya 227. sír; 7: Mosonszentjános-Kavicsbánya 27. sír; 8: Szebény I 140. sír; 9: Mosonszentjános-Kavicsbánya 58. sír (1–9: MNM, Budapest)

Ezen az áthajló indaszáras mintákkal díszített csoporton kívül is jellemző azonban, hogy az egyes, indavirágos mintákkal díszített tárgyak kivitelezése és rajzolata heterogén. Közöttük számos, néhány tárgyat felölelő minta-, illetve inkább tárgytípus különböztethető meg. Az indaszáron kifelé hajló, oldalirányba vagy lefelé néző indavirágos minták egyik változatát – szimpla és páros indaszáron – tipológiailag a fenti, áthajló szárral és gyakran poncolt háttérrel jellemzett kör peremén mozgó, kifejezetten gyenge kivitelű tárgyak alkotják (*150. kép 4, 6*).[1513] Az oldalirányba néző indavirágos nagyszíjvégek egy csoportja mind a fő-, mind a mellékmező (szíjvég tokja) díszítésében zárt csoport, annak ellenére, hogy a szíjvégek között vannak technikai jellegű, illetve bizonyos esetekben szignifikáns formai eltérések. Az utóbbiak közül

1513 V.1.3.4. szakasz, 2.1. típus, 1. mintaváltozat (*62. kép 14*); 2.2. típus (*62. kép 15*); V.2.2.4. szakasz, 1. típus, 2–3. mintaváltozat (*69. kép 7–8*).

egyes darabok minősége néha kifejezetten rossz – így egy mosonszentjánosi példány (*152. kép 1*)[1514] mintatípusa csak egy győri nagyszíjvég[1515] mintája segítségével azonosítható. Egy hódsági övforgó[1516] ornamentikája olyan mértékben romlott, hogy összehasonlító anyag hiányában besorolása lehetetlen lenne. A romló sor legvalószínűbb magyarázata, hogy a tárgyak modellezésében mesterpéldányok vagy minták helyett nagy szerep jutott az emlékezetből történő mintázásnak, illetve a kész tárgyak szemre történő utánzásának. A félreértett mintáról később további, az eredeti ornamenstől még távolabb eső változatok készülhettek.

Egyedi egy nagypalli nagyszíjvég (*62. kép 8, 152. kép 3*).[1517] A baranyai lelőhelyen karéjos keretben, áttört nagyszíjvégen az áthajló indaszárra egyedi rajzolatú indavirág került. A volutapár közét egyetlen ívben lezáró szirom egyedi típus. Ugyancsak egyetlen esetben tűnik fel az indavirág bőségszarus mintában.[1518] Az indavirág akantuszlevelekkel is ritka jelenség (az akantuszlevélpár ilyenkor általában a volutapárt alkotja).[1519] Jellemző azonban, hogy ezek az esetek már későbbi tárgytípusokon, rögzítőfüles nagyszíjvégen (Zábojník Spätstufe IIb-től) tűntek csak fel.

Az indavirág tengelyesen szimmetrikus ornamensben megjelenő, legegyszerűbb változata magának a virágzó palmettának a magányos alkalmazása (*150. kép 6*).[1520] Néhány, téglalap vagy széles pajzs alakú veret csüngőjén feltűnő, korábbi esettől eltekintve az indavirág így csak a késő avar kor legvégének síkmintáin tűnik fel. Összetett palmettafán, nagyméretű, erős késő antik jellegzetességeket mutató[1521] nagyszíjvégen az indavirágot állandósult alakjában egyetlen esetben sem ismerem, és ugyancsak kivételes jelenség széles pajzs alakú vereteken (*148. kép 3*). A ritka palmettás megjelenési formák nagy része a törzs két oldalán medalionba záródó, kis levelekkel kiegészített palmettára (*150. kép 5*),[1522] illetve néhány összetett, valamint hasított palmettás mintára korlátozódik (*159. kép 7–9*).[1523] E két utóbbi eset jellegzetes, alföldi (Tisza vidéki) súlypontú, regionális típus. Egyedülállók a mohács-görögheghegyi lelet széles pajzs alakú vereteinek összetett palmettafái, amelyeket indavirágról széthajló indavirágpár alkot.[1524] A lelet nagyszíjvége az indavirág és a bőségszaru alkalmazásával szintén párhuzam nélküli (ld. fent).

Mint a fenti példák mutatják, a háromszirmú változat eredeti, volutapárra szerkesztett formájában a késő avar állatstílus virágkorát követően a Kárpát-medencét elérő „késő antik motívumdömping”[1525] jellegzetes tárgyain és mintáin csak elenyésző számban jelenik meg. A volutapártól elváló, háromtagú levélseprő ekkor jellemzően változatosan szerkesztett,

1514 Mosonszentjános-Kavicsbánya 242. sír (közöletlen, MNM).

1515 Győr-Téglavető-dűlő 545. sír (Fettich 1943, 32, XXVII. T).

1516 Hódság (Odžac) V 3 (Karmanski 1975b, 9, Tab. III).

1517 V.1.3.4. szakasz, 1. típus (*62. kép 8*): Nagypall I-Határi-dűlő 80. sír (Kiss 1977, 76, Pl. XXXI).

1518 V.1.5.3. szakasz. 1. típus (*64. kép 1*): Mohács-Görögheggy-kőbánya, szórvány (Kiss 1977, 71, Pl. XXVII).

1519 V.1.1.5. szakasz, 5.4. típus (*57. kép 2*).

1520 V.1.1. szakasz, 1–3. típus (*16. kép 1–10*).

1521 Az átlagon felüli méretű tárgyak, főleg nagyszíjvégek problémájához ld. alább.

1522 IV.2.1.5. szakasz, 2. típus (*31. kép 21*).

1523 IV.3.4. szakasz, 9.1–9.2. típus (*36. kép 2, 4–5*).

1524 IV.5.3. szakasz, 7. típus (*41. kép 10*).

1525 Szenthe 2015d, Szenthe manuscript.

összetett palmettákban tűnt fel, amelyekben a hármas sziromív a széthajló félpalmetták közét kitöltő, kisméretű, számos esetben gyengén kivitelezett elem,[1526] és vizuálisan alárendelt szerepet játszik. Kiváló kivitelű példáját a nagyszentmiklósi kincs füles tálkáján[1527] (*86. kép 15–16*), illetve a 7. számú korsó frízein találjuk meg,[1528] változó minőségű esetei pedig összetett palmettákon, valamint palmettafákon, övdíszeken tűnnek fel.[1529] Térkitöltő elemként összetett palmettákban azonos funkciójú, szabadon helyettesíthető a hármaslevél félpalmetták, illetve összetett palmettákban indaszárak közé ékelt csapjával.[1530] Az így keletkező palmettaváltozatok legtöbbször lyukvédő- és mellékszíjvereteket alkotnak. A karéjsorrá olvadó hármas levélseprő ugyanekkor voluták nélkül is feltűnt, belőle csüngő vagy rajta álló palmettával.[1531]

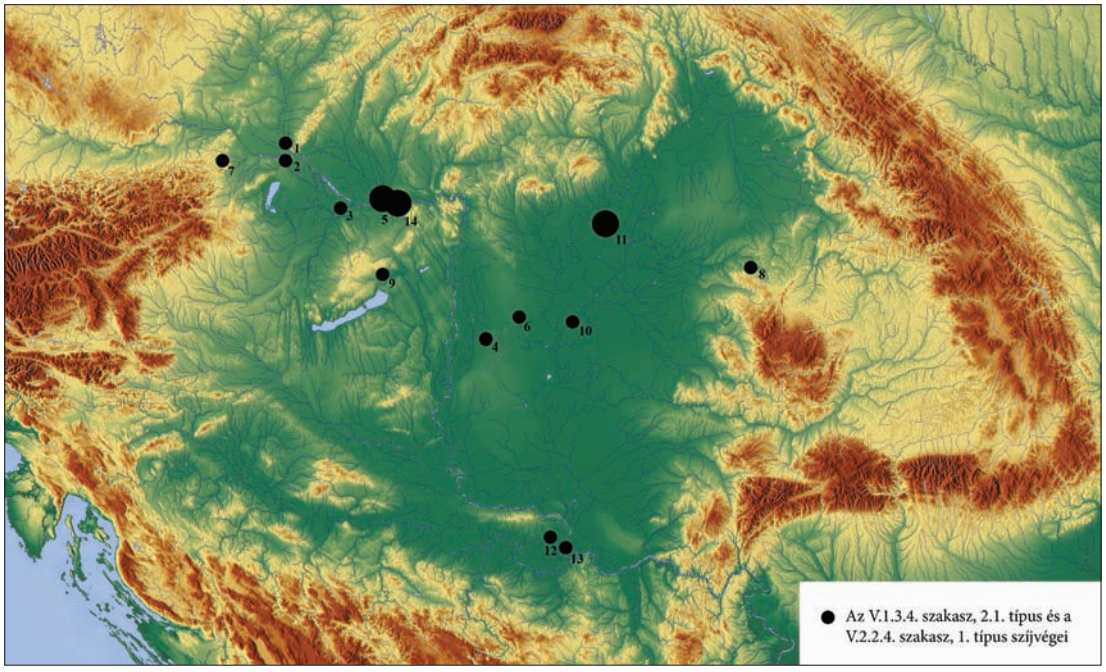

151. kép Áthajló indaszárra szerkesztett indavirágos minták elterjedése (1: Dévényújfalu /Devínska Nová Ves/; 2: Edelstal /Nemesvölgy/; 3: Győr-Téglavető-dűlő; 4: Kiskőrös-Városalatt; 5: Komárom-Hajógyár /Komárno-Lodenice/; 6: Kunszállás-Fülöpjakab; 7: Mödling a.d. Goldenen Stiege; 8: Szilágynagyfalu /Nusfalau/; 9: Öskü-Agyaggödör; 10: Szentes-Kaján; 11: Tiszafüred-Majoros; 12: Vojka-Brdašica; 13: Zemun Polje; 14: Zsitvató /Žitavska Ton/)

1526 Legtöbbször lyukvédő vereteken: IV.4.1. szakasz, 1.1. típus; 1.1–1.2. típus; Széles pajzs alakú vereteken egy sor jó kivitelezésű, változatos szerkesztésű összetett palmettán: IV.3.4. szakasz, 9.1–9.2. típus (*36. kép 1–6*), illetve sodrott szalagrácsban: III.1. szakasz, 13.1. típus.

1527 15. sz. tálka, Gschwantler 2002, 34. A 15–16. sz. tálka fülén a Kárpát-medencében az általam különben csak a szeged-kundombi 285. sír lyukvédőjéről ismert, hegyes középső szirmú forma tűnik fel.

1528 7. sz. korsó medalionjainak szegélyfrízén, Gschwantler 2002, Nr. 7.

1529 IV.4.1. szakasz, 3.2. típus és változatai (*38. kép 2–4*).

1530 IV.4.1. szakasz, 1.2. típus, illetve ugyanott 1., 2., 4., mintaváltozat (*37. kép 9–12, 14*), 1.3. típus (*37. kép 18–24*).

1531 IV.2.1.2. szakasz, 1.1. típus, 5.1. mintaváltozat (18. kép 8): Hódság (Odžac) IV 9 (Karmanski 1975a, 18, Tab. XI).

Az indavirág nyilvánvalóan ritkább lett a késő avar állatstílus második felében zajló változás, az ornamentikai spektrum bővülése idején. A geometrikus laposindás stílus használatának időszakában ezután eltűnt; egyetlen, geometrikus laposinda-leveleket kísérő változatát, volutapár nélkül, egy nagyszíjvégről ismerem (*152. kép 3*). A nagyszíjvég azonban atipikus módon rögzítőfüles-tokos, áttört, egybeöntött típus, a laposindás minta rajta ugyancsak egyedi.[1532]

Az indavirág késő avar kor eleji típusával azonos formában, nagyobb számban a késő avar kor legvégén terjedt ismét el. Tengelyesen szimmetrikus, egyszerű szerkesztései a „vésett-poncolt", csepp alakú leveles tárgyakon viszonylag gyakoriak.[1533] Ezeken kívül ritkábban plasztikus, florálgeometrikus – főleg geometrikus kötőelemekkel összetartott – kései mintákban is megtaláljuk.[1534]

A hármas levélseprős indavirág egyik változatában a középső kiemelkedő szirom szamárhátíves csúcsban végződik. A változat a Kárpát-medencében ritka. Övvereten az avar díszítőművészet legkésőbbi horizontjában található meg (Szeged-Kundomb 285. sír, lyukvédő veret, *193. kép 8*).[1535] A 15–16. számú nagyszentmiklósi tálka nyelén a hegyes középső tagú sziromsor csomóból széthajló, pálcikaindás, liliom szerkezetű félpalmettapárok közét takarja;[1536] a minta a szegedihez hasonlóan florálgeometrikus.

152. kép Egyedi, indavirágos indaminták a késő avar kor középső harmadában. 1: Mosonszentjános-Kavicsbánya 242. sír; 2: Üllő I-Disznójárás 187. sír (1–2: MNM, Budapest); 3: Nagypall I-Határidűlő 80. sír (JPM, Pécs, fotó: Timárné Sinkó Anikó)

1532 V.1.1.5. szakasz, 4. típus (*56. kép 8*).

1533 II.1.1. szakasz, 2. típus (*16. kép 4–5*); IV.5.3. szakasz, 3. típus (*41. kép 4*).

1534 III.2. szakasz, 13.2. típus (*24. kép 6*).

1535 Salamon – Sebestyén 1995, 44, Pl. 31.

1536 Gschwantler 2002, 34–35.

Egy indavirággal megegyező rendszerű palmettaváltozat esetében a volutapáron ülő levélseprő nem három-, hanem öttagú. A szintén állandósult, összetetett motívumot ritkábban alkalmazták hullámzó indaszáron; állandó formában és mintán, rögzítőfüles-tokos szíjvégeken bukkant fel először (*150. kép 8*),[1537] a 8. század középső harmadában.[1538] Az ötszirmú változat fő alkalmazási területét a tengelyesen szimmetrikus minták jelentik: a minta méretéhez képest összetett szerkesztéseken, illetve változatos formákkal fordul elő,[1539] számos átmeneti változattal a hármaslevél felé.[1540]

A széthajló, ívelt levélpárú volutapárból, annak tengelyére merőlegesen, függőlegesen növő egy-, három- vagy ötleveles palmettatípusnak számos, mind a volutapár közét kitöltő, mind az azt alkotó levelek töve közötti zugot (a biológiából átvett fogalommal „vacokként" ld. Szőke Béla Miklósnál)[1541] félkörben szabadon hagyó változata létezik.[1542] A növényi rácsot alkotó palmettafákon a kettőt együtt, egy mintán belül, ciklusonként legtöbbször váltogatva alkalmazzák. A sziromszám és a vacok kitöltése szerint jelentős számú változat keletkezett.[1543] A motívumcsoport ezen kívül feltűnik egyéb, gyakran gyenge kivitelű, tengelyesen tükrös mintában is.[1544]

Az indavirág a Kárpát-medencében: a belső elterjedés kérdései

Az indavirág néven összefoglalt, állandósuló virágzó palmettakonstrukció hármas levélseprős, kerek szirmokból összeállított változata a késő avar állatstílus fontos, a 8. század első felében, a levelesindás és laposindás ornamentikával párhuzamosan használt eleme (ld. a statisztikai összefoglaló ábrán a változók között: *2a–2b kép*). Használatában a laposindáéhoz hasonló tendenciák látszanak: egyszerű, hullámzó indaszárra szerkesztett minták dominálnak, amelyekben az indavirág a legtöbb esetben a mintára szerkesztett egyedüli, a mintatér méretéhez viszonyítva nagyméretű, vizuálisan hangsúlyos növényi elem. Használatának hanyatlása párhuzamos a késő antik jellegű ornamentika beáramlásával a díszítőművészetbe a késő avar állatstílus második szakaszában, illetve a geometrikus laposindás stílus felívelésével.

Az indavirág a késő avar állatstílusnak a laposindás mintákhoz hasonló jelentőségű eleme. Ez tükröződik a motívum teljes Kárpát-medencét fedő regionális szóródásában, amelyet emellett szűkebb régiókra jellemző tárgytípusok (minta- és tárgyformák stilisztikai jellemzőkkel együtt alkalmazott, állandó kombinációi) tarkítanak. A Szőke Béla Miklós által a Kárpát-medence északnyugati régiójában feltételezett sűrűsödést mára kitágították az Alföldön, illetve a Tisza-vidéken előkerült esetek (*151. kép*). Az áthajló indaszáras, általában poncolt hátterű

1537 V.1.2.4. szakasz, 4. típus (*60. kép 10*).

1538 Zábojník 1991, Taf. 12, 102. típus.

1539 II.1.1. szakasz, 4. típus, 8. típus (*16. kép 21*).

1540 E típusokhoz ld. az antik-mediterrán eredetű, páratlan levélszámú, egyszerű palmettákat a palmettatípusokat tárgyaló fejezet elején: 429–430. o.

1541 Szőke 2001, 111.

1542 Ld. IV.5.3. szakasz, 13. típus eseteit.

1543 Ld. a késő antik kör nagyméretű tárgyainál, a szeged-kundombi 124. sír tárgyainak ornamentikája kapcsán.

1544 IV.2.1.5. szakasz, 1. típus (*31. kép 19–20*).

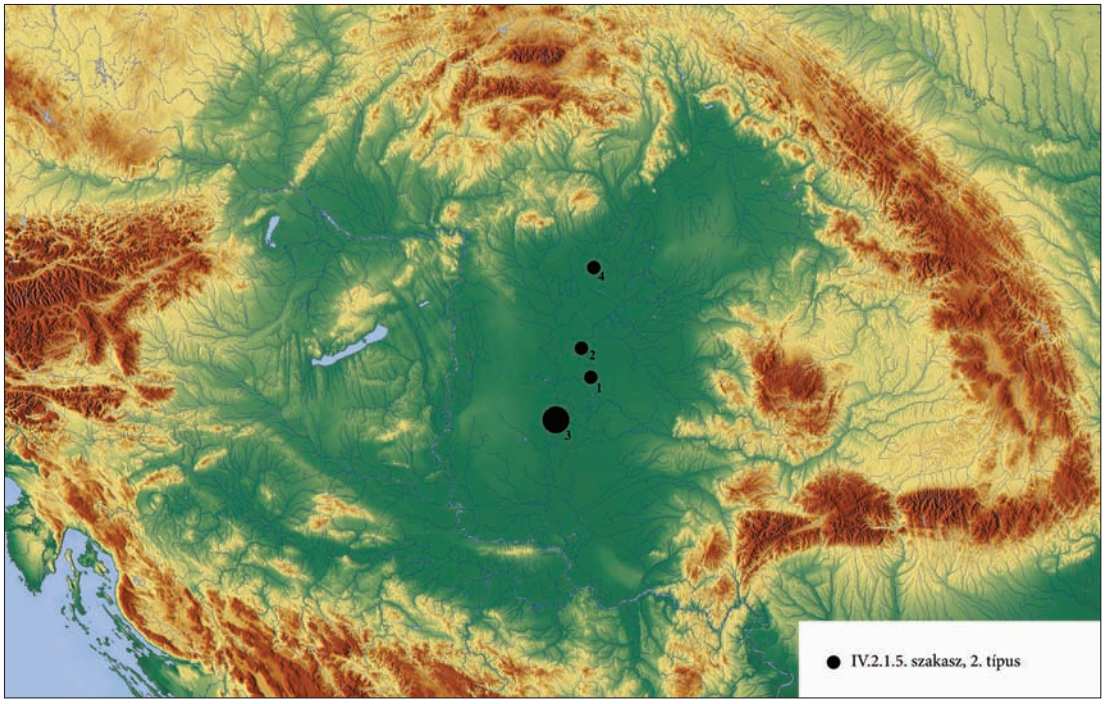

153. kép Indavirágos-palmettás pajzs alakú veretek (1: Orosháza-Béke Tsz-homokbánya; 2: Szarvas-Grexa-téglagyár; Szeged-Kundomb; Tiszaderzs-Szentimrei út)

típus elterjedése így nagyon hasonló a korábban tárgyalt, az Alföldre és a Dunától északra eső területre jellemző összetett laposinda-szerkesztésekéhez.[1545] Az elterjedési képet tovább erősíti, ha beemeljük a vizsgálatba az indavirágos palmettával díszített pajzs alakú vereteket (*153. kép*). Az utóbbiakkal együtt mindkét, indavirágos mintával díszített tárgytípus, amely számottevő esetszámban fordul elő, a jelzett területeken sűrűsödik, miközben a Dunántúlt – mint ez a laposindás minták esetében is megfigyelhető volt – több, egyedi vagy egy-két esettel jellemzett változat jellemzi. Jelen kutatási helyzetben az utóbbiak közé sorolható az egyedi kivitelezésű, áthajló indaszárra szerkesztett, karéjos kerettel körülvett mintaterű nagypalli nagyszíjvég,[1546] vagy a mohács-görögheghyi[1547] bőségszarus-indavirágos minta is. Az utóbbi leletből előkerült széles pajzs alakú vereteken az indavirágos összetett palmetta/palmettafa is egyedi.[1548] Ugyancsak jellemző az indavirágok esetében az a jelenség, amely bizonyos leveles indás tárgytípusok esetében is megfigyelhető volt:[1549] a tolnai és baranyai régióban az Északnyugat-Kárpát-medencében jellemző típusoknak gyenge kivitelű, rontott változatait használták.

Az indavirág alkalmazásai a késő antik kör tárgy- és ornamentikai formáihoz kapcsolható típusokon (összetett palmettamintákban, illetve széles pajzs alakú vereten)[1550] arra utalnak,

1545 Ld. feljebb, 333, 361. o.

1546 V.1.3.4. szakasz, 1. típus (*62. kép 8*); ld. jó fotón Garam 2002, 32. kép 2.

1547 V.1.5.3. szakasz, 1. típus (*64. kép 1*).

1548 IV.5.3. szakasz, 7. típus (*41. kép 10*).

1549 Ld. fent, 325. o.

1550 Ld. az 1523–1525. jegyzetet.

hogy a motívum az Alföldön a késő avar állatstílus utolsó időszakában is kedvelt maradt, máshol pedig – főleg a Dunántúlon – csökkent a jelentősége a különböző antik eredetű motívumokkal, mintákkal szemben. A jelenség valószínűleg az alföldi területen a laposindás minták esetében is megfigyelt „konzervatív" jelleg keretében értelmezhető (lásd fent, a laposindaminták bizonyos mértékben összetettebb szerkesztésekben, illetve például széles pajzs alakú veretekre alkalmazott változatainak kialakulása kapcsán[1551]).

A laposindás és indavirágos minták és tárgytípusok használatában figyelemre méltó párhuzamosság adatolható legalább a késő avar állatstílus viszonylatában, illetve időszakában.[1552] Az áthajló indaszáras indavirágminták prototípusa, első avar kori megjelenése a kiskőrös-vágóhídi IX. sír[1553] ezüstlemez nagyszíjvégének poncolt mintája („Kiskőrös-Vágóhíd típus", *149. kép 1*). E tárgy a motívumok megjelenítése és mérete alapján már a késő avar típusok közvetlen előzményének számít. Talán nem véletlen, hogy a késő avar állatstílus és a laposindás minták esetében is alföldi lelőhelyek 7. század végi sírjaiból ismerjük nemesfém tárgyakon az analógiákat.[1554] (Ld. bővebben a késő avar kori növényi ornamentika kialakulásának és külső mintáinak kérdésénél).

Az indavirágtól időrendileg és tárgyi kultúrában elfoglalt helye alapján is jellegzetesen különböző formakört alkot a volutakehelybe ültetett levélseprő-motívum többi Kárpát-medencei változata. A virágzó palmetta szabadon szerkeszthető változata és az indavirággal azonos szerkezetű, ötlevelű palmetta a Kárpát-medencében az indavirágnál szűkebb körben, egy időrendi fázissal később, összetett palmetták kíséretében terjedt csak el. Az előbbiek esetében a hármas sziromsor gyakran szabadon kicserélhetőnek tűnik megegyező számú bogyóból összeállított ívelt sorra, illetve kerülhet a helyére egyetlen csap is. Az utóbbi esetek átmeneti formát képeznek a liliomos szerkezetű minták felé.

A Zábojník SS IIb és SS III fázisában gyakorlatilag eltűnő hármas levélseprős típussal ellentétben az ötszirmú változattal összefüggő motívumcsoport egyértelműen a 8. század középső harmadában jellemző a késő avar díszítőművészetben; ez azonban, amint a palmettáknál tárgyalom, a késő antik eredetű, páratlan levélszámú, egyszerű palmetták körébe tartozó motívum. Morfológiai-tipológiai rokonsága az „indavirággal" nem társul egykorú kulturális kapcsolattal.

Az indavirág a Kárpát-medencén kívül

Hasonló jelenségek a Földközi-tenger medencéjének művészetében

A mediterrán-bizánci kultúra körében az indavirág a 9–10. századig nem, utána is csak szórványosan fordult elő. Az egyetlen, európai korai középkor és a bizánci kultúra környezetébe sorolható tárgy, amelyen tudomásom szerint megtalálható, a St. Maurice de Agaune apátság kincstárában őrzött korsó (*154. kép 1*).[1555] A korsó griffekkel és virágzó palmettákkal

1551 Ld. 333. o.

1552 Zábojník 1991 szerint a mosoni kör indavirágos vagy oroszlános, rozetta alakú veretei a SpA II-től kelteződnek (Zábojník 1991, 22063, 22072, 04878, 22009, 22071. sz. veretei, összevetve Abb. 1. szeriációs táblával).

1553 László 1955, IX. t. 1.

1554 Ld. a kisköre-halastói korai horizont aranyfólia övdíszeinek értelmezését: Szenthe 2015a.

1555 Összefoglalja az avar eredet kizárásával Bálint 2006a.

1 2

154. kép Indavirággal azonos palmetták zománcmunkákon, 9–11. sz. 1: St. Maurice d'Agaune korsó; 2: Chachuly-triphtichon (Haseloff 1990, 37h, 43c után)

díszített zománclemezeinek eredetére számos javaslat született. Az általában a Karoling korra datált két zománclemez ezen belül későbbre, a korszak második felébe keltezhető.[1556] A korsó palmettafáinak preslavi kerámialeleteken került elő kiváló párhuzama,[1557] és a griffekhez ugyancsak Preslavból idézhető mázas kerámián pontos, 9. század második felébe, 10. század elejére keltezhető megfelelő.[1558] A korsó zománclemezeinek ornamentikája emellett más, vizsgálatunk tárgya szempontjából kései, bizánci eredetű munkákkal is rokonságban áll. A korsó korai, 8. századi keltezését felvető G. Haseloff[1559] által idézett párhuzamoknak – a thesszalonikéi zománcos karperecpárnak és a korsóhoz hasonlóan indavirággal díszített Chachuly-triphtichonnak (*154. kép 2*) – azonban Haseloff is elfogadja későbbi (nála 9. századi) keltezését.[1560] E tárgyak, így a thesszalonikéi karperecek 10. századi voltáról azonban összhang uralkodik a kutatásban.[1561] Mindennek alapján a mediterrán-bizánci „indavirág" megjelenések nem keltezhetők a 9. század második fele elé. A bizánci díszítőművészetben ez után – ha nem is zománcmunkán – még 11–12. századi környezetben, Szent Györgyöt ábrázoló ikonon, filigránmunkán is megjelent az az agaunei korsón tapasztalható jelenség, amelyben a virágzó palmetta mint „Halbvollsichtben" ábrázolt virág, illetve a teljes rozetta egyazon tárgyon váltja egymást.[1562]

Az indavirág avar formáját a bizánci-mediterrán környezetben tehát a késő avar kort követően alkalmazták először. Az indavirág egyes alkotóelemei, illetve csekély mértékben eltérő, öttagú levélseprős szerkesztései mindazonáltal ismertek voltak a késő avarral egykorú mediter-

1556 Bálint 2006a, 793–794.

1557 Miatev 1936, 96–98.

1558 Totev 1987, 78, kép: Nr. 8.

1559 A kanna keltezését részletesen tárgyalja G. Haseloff: annak ellenére, hogy a legtöbb, általa a zománcleletekhez idézett párhuzam 9–10. századi, végül a lemezek korai, 8. századi keltezése mellett állapodik meg (Haseloff 1990, 28–31).

1560 Haseloff 1990, 31.

1561 Idézi Haseloff 1990, 32.

1562 Temple 1990, 40, Nr. 7.

rán kultúrában is. Az öt-, hét- vagy több – páratlan számú – levelű, egyszerű palmetta a korszak mediterrán-bizánci díszítőművészetének egyik legelterjedtebb ornamense.[1563] E palmetták egyik változatában a levélseprő és a volutapár közötti zugot ív zárja, amelyen a különböző számú levélből álló seprő ül. Bár eredetük közös, illetve strukturálisan rokonok, mégis úgy látszik, hogy e mediterrán palmettatípusok – amelyek a Kárpát-medencében, szemben a magyar honfoglalás díszítőművészetével,[1564] az avar korban csak nagyon szórványosan jelennek meg – a 7–8. században már élesen elkülönültek „keleti", közép-ázsiai (?) változatuktól.

1

155. kép Az indavirág levélseprője bizánci jellegű ornamentikával díszített nagyszíjvégen. Mikulčice (Daim 2000, Abb. 46b után)

A páratlan levelű palmetták mellett a mediterrán-bizánci kultúra széthajló szárak közét lezáró, térkitöltő levélseprője különböző palmetta- és indatípusokban a késő avar állatstílus végétől kezdve a Kárpát-medencében is megjelent bizonyos ornamensekben (*36. kép 4–5; 37. kép 12–17; 40. kép 6–7; 42. kép 1*).[1565] Esetükben – a palmettatípusok fényében – feltételezhető, hogy közvetlenül a Kárpát-medencét érő mediterrán-bizánci kulturális befolyás alatt keletkeztek. Így Falko Daim a mediterrán és avar kultúra közötti összekötő elemként értelmezi a horvátországi Smerdljiben feltárt nagyszíjvéget,[1566] amelyen a páros inda legalsó ciklusának tövénél látható az összeolvadó, hármas karéjsort alkotó levélseprő. A nagyszíjvég a mediterrán-bizánci kultúra jellegeit hordozó, benépesített indákkal díszített tárgyak környezetébe sorolható.[1567] A kisméretű, összeolvadó, volutakehely nélküli hármas sziromsor párhuzama egy mikulčicei, törött nagyszíjvégen is előkerült (*155. kép*). A szíjvégen medalionban egymás felé forduló madárpár közötti egyenes gerinc két végét álló helyzetű levélseprőre illesztették. A szíjvég a smerdlji példányhoz hasonló formakincset és minőséget képvisel, mediterrán kapcsolatrendszere – legalább formai-tipológiai téren – biztosra vehető.[1568]

1563 Ld. fent, a lószerszámveretek (falerák) tárgyalásánál: 275. o., illetve a palmetták kapcsán: 493. o.

1564 Bollók 2015b, 256–260.

1565 IV.3.3. szakasz, 9.1–9.2. típusban; IV.4.1. szakasz, 1.2. típusban; IV.5.2. szakasz, 1.1. típusban; IV.5.3. szakasz, 11. típus.

1566 Daim 2000, Abb. 47, jobb szélen.

1567 Daim 2000, 124–125, ld. még alább.

1568 A szíjvéghez: Bálint 2004a, 606, 300. kép; Profantová 1992, Taf. 18, 3.

A „keleti" párhuzamok

Az indavirág 7–8. századi, Kárpát-medencei megjelenésének előzményei a fentiek fényében nem a bizánci kultúra irányában keresendők. Az avar indavirág mint összetett motívum korai esetei, egyben az avar típus legpontosabb párhuzamai a Selyemút menti díszítőművészetekben maradtak fenn. Bár kevés forrással rendelkezünk, elmondhatjuk, hogy az indavirág összetett motívumként, illetve összetett volutakehely vagy széthajló félpalmetták közét lezáró sziromív alakjában is igen kedvelt volt Közép-Ázsiától a Tang-kori Kináig,[1569] akkor is, ha a palmettatípus felhasználása e világban nem párosult az avarhoz hasonló formai egysíkúsággal (*156. kép*).

156. kép A kínai és szogd iparművészet termékei: volutakehelybe illesztett levélseprők a Tang kori, kínai díszítőművészettől Közép-Ázsiáig. 1: Tomys; 2: Sirokovskoje (1–2: Smirnov 1909, LXVI, 110, és LXXVI, 134 után); 3: Kínai selyem ábrázolása afrasiabi freskón (Juliano – Lerner 2002, 237, Fig. 7. után); 4: Ezüstedény, Kína; 5: kínai selyem a Turfan-oázis leletanyagából (4–5: Daim 2000, Abb. 57–59 után); 6: Összetett indavirágos minta Tang kori környezetben (Gyllenswärd 1957, Pl. 9a után); 7: Szogd korsó, Malzeva, Perm vidék (Smirnov 1909, L, Nr. 84. után)

1569 A kínai kapcsolat jelentőségét emeli ki Daim 2000, 124–126; Szőke 2001.

Az indavirág összetett motívumként leggyakrabban szamárhátíves középső szirommal, illetve összetett sziromrendszerrel jelenik meg. A kínai és Selyemút menti példák jól keltezhetők, egykorúak a Kárpát-medencei motívummal (7–8. század). A gyakran többsoros, változatosan ábrázolt levélseprőt inkább az elterjedési terület keleti vége, a kínai díszítőművészet kedvelte. A motívumot Tang-kori szövetekről (*156. kép 5*),[1570] illetve fémtárgyról – edényekről – is ismerjük.[1571] A fémtárgyakon a minta háttere általában poncokkal borított (*156. kép 1, 4, 7*). Egy Tibetből származó, 684–755 közé keltezett, fa Bódhiszattva ruhájának festett díszítése valószínűleg selyemszövet mintáját utánozza.[1572] Azt, hogy a motívum kínai változatát, illetve a kínai selymeket a Selyemút mentén nyugat felé is ismerték és használták, egy mintás selyem pendzsikenti ábrázolása is bizonyítja (*156. kép 3*).[1573] A szogd fémedényművesség terméke a malzevai korsó (*156. kép 7*),[1574] amelynek nyakán és talpán az indavirág szamárhátívben záródó középső szirmú változatát ábrázolták. A minta hátterét ez esetben is kerek poncok borítják. A közép-ázsiai fémművesség a levélseprőt előszeretettel alkalmazta palmettaminták széthajló szárai közötti tér lezárására.

A változatos szerkesztések egyik változataként az indavirág késő avar korival azonos, egyszerű formája is ismert volt Kínától Tibeten[1575] át Közép-Ázsiáig.[1576] A laposindás ornamentika kapcsán feljebb tárgyalt, a Káma- és a Don-vidéken keresztül a Kárpát-medence nyugati pereméig feltűnő, csomózott laposindás palmettáknak (Micheldorf-Skalistoe típus[1577]) látszólag Közép-Ázsiában előforduló változatát alkotják a sziromívvel lezárt közű esetek (*139. kép 1–2*),[1578] amelyeken azonban a bonyolultabb kínai megjelenítési formákkal szemben már az egysoros levélseprő jellemző.[1579] Feltételezhető, hogy az ehhez elegendő mértékben leegyszerűsített palmetta e közép-ázsiai és talán kelet-európai világban vált állandósult, komplex motívummá, amelyben viszont már e környezet alapvetően mediterrán szimmetriafelfogásának is szerepe lehetett.[1580]

Összefoglalás: az indavirág a Közép-Ázsiától a Kárpát-medencéig nyúló területek díszítőművészetében

Az indavirág késő avar használatában jellegzetes térbeli és kronológiai mintázat mutatkozik. A motívumtípus a 7. század második felétől a 8. század közepéig gyakori; majdnem teljesen hiányzik a 8. század középső harmadának késő antik leletköréből és a geometrikus laposindás stílusból. Nagyobb számban, immár florálgeometrikus ornamentikában, síkmintákon csak a

1570 Ld. pl. kínai selymen, Turfan, Daim 2000, Abb. 58.

1571 Smirnov 1909, 111, Pl. LXVI¸ idézi Szőke 2001, Bálint 2004a, 179, 51. kép 6.

1572 Juliano – Lerner 2001, 205, Nr. 77.

1573 Juliano – Lerner 2001, 237, Fig. 7; Raspopova 2006, 68.

1574 Marschak 1986, 55–56. kép, újabban Juliano – Lerner 2001, 316, Kat. Nr. 111.

1575 Buddhista osszáriumon: Heller 2006, 273, Fig. 4–5; ld. pl ezüst tányéron az avarral azonos formában Bálint 2004, 51. kép 6.

1576 Pl. egy tomyzi csészén, Smirnov 1909, LXV. t. 110.

1577 Daim 2000, 107–109.

1578 Smirnov 1909, 109–117; Orbeli – Trever 1935, 51–53; Marschak 1982, 20–21, 55–56.

1579 Ld. Marschak 1986, 55–56, 77, 79.

1580 Ehhez ld. fent, a geometrikus laposindás stílus kelet-európai és közép-ázsiai párhuzamai kapcsán.

késő avar kor végi vésett-poncolt körrel terjedt el ismét. A késő avar kor középső harmadától (SS IIb, SS III) mindazonáltal egyetlen eleme, a legtöbbször háromtagú levélseprő különböző palmettákban sarkokat lezáró szereppel bírt, ez a funkciója pedig a késő avar kor végi ornamentikában (késő avar kori IV. fázis) is megmaradt.[1581]

Az „indavirág" avar formája a késő avar állatstílus időszakában szinte a laposindához hasonlóan fontos alapmotívum. A továbbra is túlnyomóan alkalmazott laposindák mellől ezután hiányzik a geometrikus laposindás stílus időszakában, majd visszatér a késő avar kor végi, vésett és poncolt síkmintákon: ekkor már ismét a laposindalevelekkel együtt jelenik meg (bár, mint később tárgyalom, ekkor már jelentős mennyiségű egyéb növényi motívum kíséretében).

A környező európai és mediterrán világ 6–8. századi hagyatékból az indavirág mellé nem állíthatók formai analógiaként számottevő jelenségek. A külső párhuzamok rövid sorából a „szogd típus" áll hozzá a legközelebb, ha a kettő nem is mindenben azonos. A Kárpát-medencei indavirágos minták előképének tekinthető kiskőrösi ezüst nagyszíjvég kettős indás ábrázolása (*148. kép 1*) formailag ezzel a közép-ázsiai körrel áll rokonságban. Emiatt az indavirág a késő avar kori díszítőművészet „keleti eredetű" rétegében helyezhető el, annak ellenére, hogy forrásterülete, illetve a Kárpát-medencébe kerülésének pontos időpontja kérdéses.

A „Selyemútnak" nevezett, kelet–nyugati irányú útrendszerben[1582] zajló forgalom révén létrejövő kulturális kapcsolatrendszerben a palmettatípus legösszetettebb változatai a Tang-kori Kínában jellemzők; egyben a volutakelyhen ülő levélseprőből létrehozott palmettát a kínai díszítőművészet használja a legszabadabban. Amennyire a szórványos esetek alapján megállapítható, nyugat felé haladva az ornamens egyszerűsödött, összetett motívummá szilárdult, illetve florálgeometrikus jelleget öltött. Az elterjedési terület nyugati, Kárpát-medencei vége ilyenformán illeszkedik a kelet-nyugati irányú kommunikációs rendszerbe, annak a palmettát motívummá egyszerűsítő, leginkább megmerevítő tagja. Attól függetlenül, hogy a palmettaforma eredetileg Kínából származott-e,[1583] az avar típus eredetét valahol a Selyemút-rendszer mentén, az indavirág szimmetriaviszonyai és egyszerűsége miatt azonban inkább annak nyugati felében kell keresnünk.

A késő avar állatstílus az indavirágot leginkább egyszerű indamintákon, a ciklust egyedül kitöltő elemként, a laposindás mintákhoz hasonló tendenciáknak megfelelően használta. A laposinda-szerkesztésekben tükröződő ízlést az indavirágnál is megtaláljuk mind a közép-ázsiai, mind az avar esetben. A két terület között a motívum meglétében látszó kapcsolaton túlmutató különbség okát a közép-ázsiai, Selyemút menti, városias magaskultúrák és az avarság kultúrája közötti eltérésben kereshetjük. Míg az előbbi a mediterrán-bizánci, iráni, illetve a kínai centrumok között azok vizuális világának összetettségét, javarészt szimmetrikus kompozícióit reprodukálja, addig az avar kultúra képét a sztyeppei, türk tárgyi kultúrát is létrehozó vizuális egyszerűség határozta meg.

Emiatt, bár itt gondolatmenetem a leletanyaggal kevéssé alátámasztható dedukció útjára lép, megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy az avar indavirágos minták képét egyszerre határozta meg a közép-ázsiai vizuális tradíció és az attól északra elterülő sztyeppei miliő ízlésvilága.

1581 Ld. ott.

1582 Irodalmához legutóbb ld. például hivatkozásokkal: Frankopan 2017, 1–27.

1583 Daim 2000, 134–136.

Pusztán logikai alapon a késő avar állatstílus indavirágjának, laposindáinak – ezzel együtt állatküzdelmi jeleneteinek is – legvalószínűbb forrásvidéke a közép-ázsiai sztyeppe. A késő avar indavirágos csoport létrejöttéhez vezető külső hatás jellege és kora azonban bizonytalan. A formát közvetítő befolyás legkorábbi valószínű időpontja a 7. század második fele, amikor az avar indavirág már kiforrott alakban, a 8. században is használt minta kontextusában jelent meg a kiskőrös-vágóhídi IX. sír többször idézett nagyszíjvégén. Több jel szerint a késő avar kori ornamentika legfontosabb elemeinek kialakulása ugyanekkor, a közép avar kor második felében történt.[1584] Mégis feltűnő, hogy ekkor a többi, erre utaló példa (kiskörei arany övdíszek, indamintás csont tegezveretek) esetében a 8. században elterjedő mintatípusok még nem, csupán a kialakulásukat lehetővé tevő ornamentális preferencia jelent meg. Így a kiskörei benépesített indában lévő szarvas, az ugyanonnan előkerült geometrikus, laposindás szerkesztések[1585] és a tegezcsontok összetett leveles indái[1586] azonos formában nem ismertek a késő avar korból: helyettük megegyező jellegű, de más típusú minták kerültek az öntött tárgyakra. Az indavirág esete e tekintetben a teljes egyezés miatt kivételesnek tűnik.

Az avar tárgyi anyag létrejöttében, megjelenésének formáiban azonban már mindenképpen a helyi környezet játszott elsődleges szerepet. A nem egykorú, a Kárpát-medencébe a 7. század végén érkező impulzus helyi továbbfejlesztésének bizonyítéka lehet, hogy a Földközi-tengertől északra fekvő területek díszítőművészetében az indavirág ismeretlen. A rendelkezésre álló adatok alapján a 7. század végén került egy közép-ázsiai kultúrából – talán közép-ázsiai sztyeppei közvetítésen keresztül? – a Kárpát-medencébe. A közvetítés csatornája a régészeti forrásokból a jelen kutatási helyzetben nem állapítható meg. Könnyű lenne a problémát összekapcsolni a régészeti és történeti szakirodalomban sokszor felbukkanó közép avar kori bevándorlással,[1587] azonban ezzel szemben több érv is szól. A legfontosabb, hogy a „közép avar kori bevándorlás" mérete és hatása az avar társadalomra ugyan ismeretlen, azonban valószínűtlen, hogy olyan mértékben változtatta volna meg a kaganátus elitjének összetételét, amely a vizuális jelrendszerben ekkora horderejű átalakulást eredményezett volna. Ezzel szemben több érv szól a kora és késő avar kori kaganátus elitjének folyamatossága mellett. A legfontosab, hogy legkorábbi forrásaink éppen úgy avarnak nevezik a Kárpát-medencét uraló népet, mint a legkésőbbiek. Ugyancsak értelmetlen lenne azt feltételezni, hogy egy betelepülő csoport által hozott ornamentikai és formakincs egyszerűen a maga képére alakította volna a helyi tárgyi kultúra összességét.[1588] Ezzel szemben a „közép avar kori átalakulás" nagy horderejű, a Kárpát-medence környezetében zajló és belső folyamatok egymásra hatásából létrejövő, rendszerszintű átalakulás volt,[1589] amely a tásadalmi átalakulások természeténél fogva kulturális elemekre, így az orna-

1584 Szenthe 2015a.

1585 Kisköre-Halastó 27. és 34. sír (Garam 1979, Taf. 8–9); fotón és rajzon ld. Szenthe 2015a, Abb. 9.

1586 Ld. a csontfaragványokat tárgyaló fejezetben.

1587 Ld. pl. Bóna 1971, Bóna 1984, vele szemben Bálint 2004b.

1588 Ez esetben ez lenne az egyetlen ilyen eset a Kárpát-medence történetében: minden összehasonlítható esetben a (rekonstruálható) betelepülés – „honfoglalás" – után gyorsan és gyökeresen átalakult a betelepülők tárgyi kultúrája. Ld. a kérdésben pl. Bálint 1993.

1589 Ld. a bevezető fejezetben a késő avar kori kereteket összefoglaló részt, illetve Szenthe 2019.

mentikára is kihatott.[1590] A késő avar kor elején egymás mellett megjelenő formák egy fázissal később új, innovatív stílusban összegződtek: az egyes előzmények eredete ugyan fényt vet a korszak kezdetén az avar kaganátus (népességének?) kapcsolatrendszerére, arra azonban nem, hogy hogyan és miért alakult ki az e munkában késő avar állatstílusnak nevezett díszítőművészeti stílus. Az utóbbi lehetetlen lett volna a korabeli avar környezet alkotó szerepe, bizonyos elemeket kiemelő, összeválogató tevékenysége nélkül.

Az indavirág mint „avar palmetta" kulturális kohéziót demonstráló, illetve teremtő jellegére még jobban felhívja a figyelmet az, hogy öttagú levélseprős típusa, illetve a különböző palmettákban szöget lezáró elemként alkalmazott hármas levélseprő – bár tipológiailag rokonok – az avar környezetben semmilyen kapcsolatban sincs a hármas levélseprős állandósult motívummal. (Mellettük a velük tipológiailag szintén rokon „lótuszpalmettás" nagyszíjvégeken látható, többsoros levélseprős típus, bár ugyancsak a késő antik formakör részének tűnik, tárgytipológiai összefüggései révén önálló probléma; alább, bővebben tárgyalom.[1591])

Széleskörű elterjedtsége miatt feltűnő, hogy az indavirág állandósult motívumtípusa hiányzik a csak roncsaiban ismert késő avar kori elitkultúrából is. A nagyszentmiklósi kincs közmegegyezés szerint 8. századra keltezett edényein[1592] az indavirág egyetlen esetben sem fordul elő.[1593] Ehelyett többször dokumentálható az összetett félpalmettapárokból álló palmetták, illetve páros indaszáras mintákban a széthajló szárak közötti szöget lezáró elemként (*85. kép 7, 86. kép 15–16*). Az indavirág ebben is a laposindás, levelesindás minták használatában mutatkozó szabályszerűséggel vág össze: mint feljebb felmerült, a kincsben a laposindákkal tipológiai rokonságban lévő elemből is csak egy van. A 2. korsó száján a peremdísz áthajló, hullámzó indaszárra szerkesztett kétlevelű félpalmettás mustrája azonban, habár rokon a késő avar kori, főleg a 8. század első felére keltezhető ornamentális hagyománnyal, ebben a formában avar tárgyon csak egyetlen esetben jelent meg,[1594] és főleg szignifikánsan eltér az „átlagos" leletanyag közkedvelt laposindatípusaitól.

Az avar elitkultúra, illetve a nagyszentmiklósi kincs edényeinek esetében jól bizonyított[1595] a külalakjukat befolyásoló mediterrán hatás (még ha annak pontos eredetéről nem is mondható el ugyanez).[1596] Ugyancsak egyértelmű a késő avar állatstílus második felében beemelt for-

1590 Az ornamentális díszű tárgyak öntött horizontjának kialakulása kapcsán ld. Szenthe 2016, Szenthe 2017, illetve röviden összefoglalva jelen munka záró összegzésében.

1591 Ld. a késő antik indaminták (488. o.), illetve a nagyméretű szíjvégek tárgyalásánál (529–530. o.).

1592 Ezen belül az egyes edények egymáshoz viszonyított relatív időrendi besorolásában vannak eltérések, ld. Bálint 2004a, 530–563.

1593 Bálint 2004a, konklúzió.

1594 Tokos nagyszíjvégen (előlapon állatalakkal): Doboz-Marói-erdő szórvány (Juhász 1973, 109, V. t. 3–4).

1595 Ld. a legtöbb elem esetében: Bálint 2004.

1596 Az általában egyszerűen bizáncinak mondott (ld. Bálint 2004, Garam 2002) formakincs pontos eredete kétséges, mivel, mint azt a leveles indaminták elemzése bizonyítja, azok széles körben elterjedtek nyugat- és dél-európai államalakulatok területén. Bizánc mellett e kapcsolatrendszerben a 8. században már vele hozzávetőleg egyenrangú szereplők a longobard királyság, a frank állam, a bajor hercegség, a kazár kaganátus, vagy akár a dunai bolgár kánság is – ha ugyan földrajzi közelségük vagy a Kárpát-medencével határos voltuk miatt nem fontosabbak is. Emiatt helyesebb az általános, mediterrán, bizonyos elemek esetében az antik eredetmegjelölés.

maspektrum – büsztök, antik mitológiai alakok vagy jelenetek, bőségszaru, szőlőindák stb. – antik-mediterrán eredete, amely a tárgytípusok egyezése és a megjelenítés stiláris hasonlóságai révén (részletgazdag kidolgozás, párhuzamok elterjedése, ld. alább) az öttagú levélseprős változat, illetve a palmettákban szöget lezáró elemként alkalmazott levélseprő kontextusát alkotja.[1597] A Kárpát-medencét ért mediterrán-bizánci hatások elemzése előtt, munkahipotézisként megfogalmazható tehát, hogy a volutakehelyből és háromtagú levélseprőből álló indavirág nincs jelen vagy elenyésző szereppel bír a késő avar kori díszítőművészetnek azokban a formai csoportjaiban, amelyet számottevő és közvetlen mediterrán, antik, illetve kora-bizánci hatás érhetett.

Amikor „nem volt divat” a laposinda

Bevezetés

Annak ellenére, hogy a késő avar kori díszítőművészetben, illetve főleg annak már tárgyalt két szakaszában – a késő avar állatstílusban és a geometrikus laposindás stílusban is – a laposindás, kis motívum- és mintaválasztékú ornamentika volt az uralkodó, mellette változó számban mindig jelen voltak egyéb, az uralkodó trendektől néha kifejezetten idegen, antik jellegű virágokkal, palmettákkal díszített indaminták, változatosabb formák is. Jelentőségük a laposindás ornamentika elterjedése előtt és annak visszaszorulási periódusaiban, a késő avar állatstílus használatának második felében, illetve a geometrikus laposindás stílus végén, a késő avar kor utolsó szakaszában nőtt meg. E növényi ornamentika számos formája kiváló antik analógiákkal bír. A tárgy-, minta- és motívumformák választéka mindkét időszakban rendkívüli mértékben kibővült, sokrétűvé vált (lásd a 3a–b. képen a korrespondenciaanalízis pontfelhőjében az AM / antik-mediterrán/ környezetét, illetve a típusokhoz a *157–158. képet*).

Mint korábban többször szóba került, a késő avar állatstílus második szakaszában a korábbi tárgytípusok (téglalap alakú veretek, tokos, homorú oldalú, hegyes végű szíjvégek) mellé és helyére korong és széles pajzs alakú övveretek, U alakú, gyakran rögzítőfüles szíjvégek kerültek. Ugyanekkor az ornamentika növényi dominanciájúvá vált miközben új, antik eredetű alakos mintakincs is került a késő avar díszítőművészetbe,[1598] amely egyben a csoport növényi eredetű elemeinek kulturális kontextusát is meghatározza. A korábbi tárgytípusok (korong alakú veretek) néreidái, büsztjei, szalaggal átfogott nyakú madarai, valamint a későbbiek[1599] (kétlapos, rögzítőfüles szíjvégek és pajzs alakú veretek) oroszlán-ember küzdelem jelenete, keresztet tartó sasa, madarai, faunja[1600] vagy a császárbüszt[1601] ikonográfiai forrása kiválóan azonosítható, miközben a csoport jól elkülönül a 8. század első felének ekkor is használt griffjeitől és állatküzdelmi jeleneteitől. E késő antik formavilág általános eredetét tekintve a késő avar kori

1597 Szőke 1974, Werner 1986, Werner 1989, Daim 2000, stb.

1598 Fancsalszky 2007, 58–66, 107, 108, 109; bizonyos típusokhoz: Szenthe 2013a, Szenthe manuscript.

1599 A két csoport keltezéséhez ld. egyes típusok kapcsán Zábojník 1991, 196., 204. típus.

1600 Pl. Báta-Furkópuszta (Tóth 2016); Dunaszentgyörgy, közöletlen lelet, ásatás 2009 (a leletet Kiss Csaba Kálmán szívességéből ismerem).

1601 A faun kivételével a típusok teljes gyűjtését ld. Fancsalszky 2007, 85–114.

díszítőművészet legkevésbé problematikus szegmensét alkotja;[1602] eközben azonban az, hogy közvetlenül milyen forrásból kerültek a Kárpát-medencei környezetbe, egyelőre ismeretlen.[1603]

Ekkoriban szinte minden, az avar környezet által használt minta és motívum mellé nagyszámú párhuzamot állíthatunk a mediterrán térségből – sajnos azonban általában igen széles időbeli keretek közül, ami nem segítség akkor, ha a késő avar kori díszítőművészet eredetének és folyamatainak problémáira keresünk választ. A legtöbb olyan munka, amely a késő avar korszak ornamentikájának valamely részét tárgyalta vagy érintette, mégis jó eredményekkel alkalmazta ezt a módszert: fontos hozzájárulásuk, hogy a késő avar kori ornamentika nagy részéről bebizonyították, hogy számos eleme mediterrán provenienciájú.[1604] Ezeken az avar díszítőművészetet jobbára mellékesen érintő munkákon kívül több olyan gyűjtőmunka is rendelkezésünkre áll, amelyek ugyan nem foglalkoznak az avar megjelenési formákkal, az általuk tárgyalt, mediterrán-antik koiné részét alkotó mintatípusoknak vagy -spektrumnak mégis közvetlen párhuzamai fedezhetők fel a késő avar kori Kárpát-medencében is.[1605] Jelen állapot szerint a

1602 Szőke 1974; Fancsalszky 2007, 14–15.

1603 Gyűjtésük: Fancsalszky 2007; máig érvényes értékelésüket adja Dekán 1972, Szőke 1977. A késő avar állatstílus formai szempontból legtöbbször szintén mediterrán-antik előzményekre vezethető vissza, de az általuk alkotott horizont egészének összefüggésében összetettebb problémát képező alakjaival és jeleneteivel azoknak a 8. század első felében viselt nagy súlya miatt külön fejezetben foglalkozom.

1604 Dekán 1972: számos, főleg alakos motívum és minta mediterrán párhuzamát gyűjtötte egybe; Bühler 2000 növényi, illetve florálgeometrikus indákhoz; Schulze-Dörlamm 2007 egy 8. századi kőfaragvány indatípusa kapcsán idéz egy 8. század első felére keltezhető avar nagyszíjvéget.

1605 A késő római, bizánci, illetve általában a késő antikvitás művészetében tükröződő átalakulási folyamatok interpretációját például Beckwith 1970, Grabar 1966, Kitzinger 1977; Észak-Afrika szerves anyagban bővelkedő leleteiről a fontosabbak: észak-afrikai késő antik, illetve kopt textilekhez Brune 2004, Hodak 1996, Moor 1993, Schrenk 2004; fafaragványokra ugyanonnan ld. Enβ 2005 gyűjtését. A mai Ausztria, Dél-Németország és Svájc késő Meroving és korai Karoling anyagát részben teljes feldolgozások, részben esettanulmányok tárgyalják. Az ornamentika részfeldolgozásai között ld. például Buddensieg 1995 (akantuszinda); a Karoling-kori fémtárgyak ornamentikájának rendszerezését végzi el Lennartsson 1997–98; a főleg épített emlékeken és illusztrált kéziratokon fennmaradt ornamentikához Bierbrauer 1979, Sander 2008. Hispánia területéről a késő avar díszítőművészet számos kitűnő párhuzama bukkan fel több kisebb kötetben és katalógusban: Hispania Gothica 2007 katalógustételei; Arbeiter – Noack-Haley 1999, Schlunk 1974, Eger 2004, Ripoll-López 1998. Késő antik, itáliai kőplasztikához a Corpus della Scultura Altomedievale sorozat köteteit, a langobárd környezethez Torp 1974. Ugyancsak az itáliai kőfaragványokat vizsgáló korai, részben meghaladott munkák Kautzsch 1939, Kautzsch 1941, Kautzsch 1958. A közép-ázsiai környezet késő antik jellegű kultúrájához például Askarov et al. 1991, Belenizki 1980, Juliano – Lerner 2001, Krumeich 2003. A korai iszlám díszítőművészethez és építészethez összefoglalóan Fowden 2004, Grabar 2005, Grabar 2006. A Mediterráneum területéről változatos anyagú, ornamentikus díszű tárgyak hatalmas tömegét mutatják be főleg az utóbbi húsz év kiállítási, illetve elsősorban az Amerikai Egyesült Államok területén megjelent gyűjteményes katalógusai (legtöbbjük kifejezetten fém-, valamint ötvöstárgyakra szakosodott, de számos kötet kő-, fa-, csontfaragványok, illetve textilek összefoglaló vagy kiállítási katalógusa: Ariadne Galleries 1991, Baldini Lippolis 1999, Boyd – Mango 1992, Coptic Art 1989, Cormack – Vassilaki 2009, Fansa – Bollmann 2008, Gonosová – Kondoleon 1994, Horak – Harrauer 2001, Louvre 1993, Spier 2010, Temple 1990, Wamser 2004, Zalesskaya 2006, a bonni Byzanz, Pracht und Alltag kiállítás kötetei: Daim – Drauschke 2010a, Daim – Drauschke 2010b).

késő avar kori ornamentika e fejezetben tárgyalt része megbízhatóan azonosítható mediterrán, illetve antik párhuzamok fényében a késő antik vizuális jelrendszer regionális csoportjaként. A nehézség inkább abban rejlik, hogy máig nem sikerült tisztázni a korabeli kapcsolatot biztosító elem mibenlétét, illetve a kisugárzás pontos forrását.[1606]

157. kép A késő antik kör jellegzetes övkészlete a Kárpát-medencében a 8. sz. középső harmadában. 1–26: Szebény I, 100. sír (MNM, Budapest)

1606 Egy kísérletet tesz Bollók 2015 a császárbüszt, Szenthe manuscript a késő avar kor közepéről származó késő antik csoport ikonográfiai elemei kapcsán.

Emiatt a késő avar kori dísztőművészet jelenségeinek külső – e fejezetben általában mediterrán-antik – kulturális összefüggések közé helyezéséhez szükséges párhuzamgyűjtést lehetőség szerint a kistárgyakra, illetve főleg a színes- és nemesfém tárgyakra korlátozom. Az utóbbiak – mivel a tárgyi kultúrának a késő avar kori ornamentikahordozó tárgyakhoz közeli, övszerelékek és ékszerek esetében pedig azonos szegmensét jelentik[1607] – a mediterrán kapcsolat meglétének megállapításán túl fényt vethetnek a Kárpát-medencei tárgyi kultúra belső folyamataira, illetve a régió és a környező világ közötti kommunikáció csatornáira is.

158. kép A késő antik kör jellegzetes övkészlete a Kárpát-medencében a 8. sz. középső harmadában. 1–19: Bajna, sírlelet (MNM, Budapest)

1607 Ld. ehhez bővebben a dolgozat bevezető fejezetében a célmegjelölést: jelen munka célja az általános mediterrán eredet dokumentálása helyett inkább az anyaterületen – ha pontosabban megállapítható – és az avar környezetben való felhasználásban tapasztalható mennyiségi és minőségi különbségek elemzése.

A fejezetben vizsgálandó ornamentikai kör elkülönítése azon időrendi fázisokétól, amelyeket a túlnyomóan laposindákat használó két stílus alkot, természetesen csak részben lehetséges. Egyrészt azért, mert a késő avar állatstílus időszakában is található számos, virággal, virágkehellyel, összetett palmettaszerkesztésekkel kitöltött indamintás tárgy (illetve főleg szíjvég), másodsorban pedig azért, mert egy-egy övgarnitúra gyakran „kevert jelleget" mutat. Ez utóbbi tényező, a stilisztikailag-tipológiailag jól elkülöníthető horizontok között a tárgyak gyakorlati használatából fakadó keveredés figyelembevételétől nagyobb kockázat nélkül eltekinthetek, mivel az ilyen keveredések nem cáfolják a késő avar kori tárgyi kultúra fejlődésének belső logikáját, illetve a késő avar kor díszítőművészeti trendjeinek, egy-egy időszakban jellemző stílusainak érvényességét.

Az elemzés során ezzel szemben figyelembe veendő tényezőt jelentenek a regionális különbségek. A Kárpát-medence területei között valószínűsíthető díszítőművészetbeli hangsúlyeltolódások objektív vizsgálata egyedül regionális relatív kronológiai sorok felállításával lenne lehetséges. Mivel ez mellékszál lenne a dolgozat számára a bevezetőben kijelölt irány szempontjából, a regionális elterjedés mintázatainak megállapításán túl az időrendi vonatkozásokat kizárólag a rendelkezésre álló szakirodalom alapján elemezhetem. Mikroregionális trendek kutatására máig azonban csak a Kárpát-medence északnyugati része,[1608] illetve a Közép-Tisza-vidék[1609] vonatkozásában volt példa.

Végül korlátozza munkám lehetőségeit, hogy a késő avar díszítőművészet két laposindás szakasza között, illetve a geometrikus laposindás szakaszt követően megnövekvő motívum- és mintaválaszték túl bő ahhoz, hogy jelen dolgozat keretei között rendszeresen elemezzem. Emiatt egyes, fontos elemeit emelem ki esettanulmányok szintjén. E szempontok azok, amelyek a statisztikai elemzések szerint (*2a–2b kép, 3a–3b kép*) leginkább jellemzik a két időszak Kárpát-medencei díszítőművészetét, illetve amelyeknek segítségével a legtöbb reményt látom arra, hogy egyrészt a formakincs avar használatának rendszerét, másrészt kulturális kapcsolatrendszerét, eredetét azonosítsam.

A palmettáktól a liliom jellegű mintáig: naturális és florálgeometrikus palmetták

A késő avar kori díszítőművészetben a késő avar állatstílus formapreferenciája után markáns változást hozó, új trend legjobban a tengelyesen szimmetrikus palmettaformák révén fogható meg. A palmetta általában minden, tengelyesen szimmetrikus növényi eredetű minta egysége; típusainak alapvető rendszerezését Alois Riegl végezte el. Riegl alaptípusa a volutakehelyre ültetett levélsepről.[1610] Riegl további típusai a függőleges tengelye mentén hasított palmettából[1611] származnak.[1612] Az antik-mediterrán gyökerű díszítőművészetekben a volutakehely és a közé illeszkedő tag is szá-

1608 Regionális esettanulmányok: Daim – Lippert 1987, Daim 1989, Zábojník 1991.

1609 A tiszafüred-majorosi temető kapcsán e területre valószínűleg általánosítható relatív időrendet állít fel Garam 1995.

1610 Riegl 1893 (1923), 1, Fig. 16.

1611 „Gesprengte Palmette" Riegl 1893 (1923), 211, Fig. 109–110.

1612 A különböző palmettatípusok kategorizálását ld. Bollók 2015b, 243–263.

mos, összetett formát vett fel (*12. kép 1–7, 19–22*). A palmetta mint növényi eredetű elemekből szerkesztett ornamens naturális jellege tehát a növényi ornamentikát meghatározó szimmetriák és geometrikus rendszer miatt viszonylagos.[1613] Emiatt florálgeometrikus mintákról beszélek azokban az esetekben, amikor a minta szimmetrikusan elrendezett elemeit csomó vagy szalagok fogják össze, illetve azok szerves kapcsolat nélkül oszlanak el a mintatérben. E minták alkotják a palmettaszerkezet legelterjedtebb típusáról „liliom jellegű palmettáknak" nevezett csoportot, illetve a csomózott palmettakonstrukciókat (ld. főleg a kései, pálcikaindás ornamentikát). A kutatásban a csoport névadójává tett változat, a liliomos szíjvégek liliommintája[1614] nálam a megkülönböztetés érdekében csak a „liliom jellegű florálgeometrikus palmetták" egyetlen típusának megjelölésére szolgál. Ezeknek az egyértelműen florálgeometrikus mintáknak az antitéziseként leírható, a palmetta fogalmának kereteit voltaképpen szétfeszítő, „naturális" növényi ornamens (összetett, aszimmetrikus palmettafa) legfeljebb csak egy-két, kivételes esetben adatolható (ld. a gátéri nagyszíjvéget,[1615] a nagyszentmiklósi 7. sz. korsó[1616] növényi díszítését).[1617]

A palmetták alapvető típusa a késő antik, kora középkori időszakban is az említett, volutakehelyre helyezett levélseprő. E mediterrán díszítőművészetben – illetve a magyar honfoglalás kori leletanyagban is – széles körben alkalmazott öt-, hét-, kilenc- vagy többlevelű palmetták közül a késő avar leletanyagban csak egyetlen, ötlevelű típus gyakori. Ez azonban az „indavirág", amely önmagában szinte soha nem jelenik meg: mindig komplex minták (jobbára indaminták) összefüggésében, állandósult motívumként alkalmazták. E típussal emiatt feljebb, önállóan foglalkoztam. Vele szemben a mediterrán díszítőművészetben igen gyakori, legtöbbször öt- és hétlevelű palmettatípus[1618] élesen elválik az általában indák összefüggésében használt, tipológiailag rokon indavirágtól. A 8. században e páratlan levélszámú mediterrán palmetták csak néhány tausírozott és öntött falerán,[1619] övdíszeken – szíjvégeken – ugyancsak kivételesen, a 8. század első felére keltezhető, áttört, antik jellegű indadíszeken tűntek fel (ezekhez ld. alább). Esetei a késő avar kor második felében összpontosulnak,[1620] leginkább összekapcsolt palmettákból[1621] álló horizontális frízekben, amelyek geometrikus jellegű, apró motívumokból létrehozott ornamenscsoportokból állnak. E minták már a késő avar kor második felének, illetve végének növényi ornamentikát geometrizáló, ráccsá oldó trendjét jellemzik, a pálcikaindák, illetve a liliom jellegű palmetták és liliomminta kapcsán tett megállapítást illusztrálják.

A késő avar leletanyag palmettaszerkesztései között gyakoribbak a függőleges szár köré szerkesztett, széthajló, vagy két oldalról befelé hajló félpalmettás típusok. Az egyes típusok klasszifikációban elfoglalt helyét a palmetta jellege után a szimmetriaviszonyainak megfelelően strukturált elemi vagy összetett motívumok jellege és száma határozza meg. A palmettákban

1613 A florálgeometrikus-naturális ornamentika problémájához ld. Bühler 2000, 60–65.

1614 Szalontai 1995; Schmid 2015.

1615 Kada 1905, 364.

1616 Gschwantler 2002, 24–25.

1617 Ld. a tipológia VII. szakaszának 1–2. típusát.

1618 Kontextusához ld. Bollók 2015b, 256–258.

1619 III.2. szakasz, 5–6. típus; Kiss 1996, 116, 4. t. 4–6, 5. t. 1.

1620 A faleragombok keltezéséhez ld. Csuthy 2017.

1621 Bollók 2015b, 249–250.

alkalmazott levelek, félpalmetták, egyszerű palmetták és hármaslevelek szinte korlátlan számú típus létrehozását engednék meg. Ezzel szemben a valóban alkalmazott (máig előkerült) ornamenstípusok száma jelentősen kisebb.

A palmetta speciális, összetett változata a palmettafa. A Riegl-féle definíció[1622] palmettafái helyett a késő avar díszítőművészetben palmettafán olyan összetett palmettákat értek, amelyek függőleges tengelyre szerkesztve több palmettatípust – ezek között gyakran liliom jellegű palmettaszerkesztéseket is – egyesítenek.[1623] A késő avar kori palmettafák legtöbbször egyszerre több, eltérő típusú elemet, egyszerű, illetve összetett motívumot (virágot) foglalnak magukban. A palmettafák a késő avar díszítőművészetben tipológiailag nem választhatók el a rövidebb mintatérben alkalmazott palmettáktól, legfeljebb eddig nem minden palmettának találták meg a palmettafa-változatát, illetve nem minden palmettafának van rövidebb, széles pajzs alakú veretre vagy lyukvédő veretre komponált variációja. Mivel azonban a jelenség többnyire zárt, egységesen alkalmazott minta- és tárgytípusokkal jár együtt, mögötte legalább részben a kutatási helyzetből fakadó látszaton túlmutató, a késő avar díszítőművészet struktúráiból – illetve a tárgyak mintázásának, sokszorosításának jellegéből, majd elosztási-terjesztési rendszeréből – fakadó okokat kereshetünk.[1624]

Palmetták és palmettafák

A palmettákon, palmettafákon alkalmazott minta- és motívumspektrum az esetszámhoz képest rendkívül nagy. A részleteiben nagyon sok kis tipológiai eltérést mutató leletanyag legtöbb, a klasszifikáció során figyelembe vett formai különbségét az elemzés figyelmen kívül hagyja, mivel a különbségek egy része technikai jellegű, a késő avar leletanyag természetéből, végső soron a tárgyakat készítő műhelyek infrastruktúrájából fakad.[1625] Egy-egy szárív vagy levél hozzáadása vagy elvétele a különben komplex minták esetében szubjektív tényezők, illetve például a tárgy méretének is függvénye, a klasszifikációban a kutatói szubjektitvást elkerülendő szerepeltetett elem, a díszítőművészet rendszerét azonban nem befolyásolja. Az alábbiakban a leletanyagnak csak egyes szempontjait emelem ki, így a palmetta szerkezetét, a növényi és geometrikus jellegek viszonyát, a palmetta összetettségének, illetve a palmettaváltozatoknak (-változatosságnak) a szerepét.

A naturális növényi rendet követő palmetták marginális elemei a késő avar kor első szakaszában általános, körbe hajló belső levelű, kétlevelű félpalmetták. Ezek legfeljebb a növényi minta kiegészítő elemeként jelennek meg, leginkább a keskeny, rövid, holdsarló alakban ívelt, éles gerincű levélváltozatokkal. A legtöbbször használt keskeny, rövid levelek már a 8. század első

1622 Riegl 1893, 99–103.

1623 A palmettafa, nála kandelábermotívum fogalmához összefoglalóan ld. Hodak 1996, 75–76; ld. még Bollók Ádám palmettafa-definícióját is, amely palmettaként a legalább három, szétágazó elemet tartalmazó palmettaszerkesztéseket határozza meg (Bollók 2015b, 260).

1624 Ehhez ld. Bíró – Szenthe 2011, Szenthe 2012b.

1625 A kora középkori műhelymunka valószínűleg a felvevőkör kicsi volta miatt nem intenzív. A megrendelésre dolgozó kézművesek (műhelyek), úgy tűnik, ritkán sokszorosítottak egy-egy tárgytípust nagy szériában. A folyamatos újramintázás nagy teret engedhetett – illetve a típusok és változatok nagy száma alapján engedett – a kreativitásnak, valamint a variációk létrejöttének: ld. Szenthe 2012b. Az ugyanekkor dekonstruálódó, regionálissá váló kapcsolatrendszerek emellett egy-egy típus közkeletű sémává válásának sem kedveztek (Szenthe 2016, Szenthe 2017).

felének laposindás körében is megjelentek, ott viszont éppen ezek képeztek peremjelenséget. Annál nagyobb jelentőséggel bírnak a teljes anyag szerkezete, csoportjai szempontjából a virágzó vagy termő palmetták. Mint az indavirág esetében feljebb, illetve a liliomnál alább látjuk, a kitöltött közű volutapár, a riegli hármaslevél[1626] megjelenhetett állandósuló motívumkapcsolatként is. Az itt tárgyalandó, tipológiailag rendkívül változatos palmettacsoport ezeket elemi egységként alkalmazta. Emiatt a „liliom", illetve a hármaslevél és a volutakehelyre ültetett, általában öttagú levélseprő mint összetett motívum szükségszerűen felbukkan a palmetták tárgyalásánál is, miközben önálló, florálgeometrikus alapstruktúraként, mintaként alább önálló szakaszban tárgyalom.

Típusok, regionális elterjedésük és időrendjük

A palmetták és palmettafák tipológiailag legváltozatosabb alkalmazása széles pajzs alakú veretekhez, lyukvédő veretekhez és főleg rögzítőfüles-tokos, egy darabban öntött, körplasztikaként megformált szíjvégekhez kötődik. Legegyszerűbb és leggyakoribb változata a rövid törzsről széthajló, általában kétlevelű félpalmettapárból képzett, líra alakú palmetta.[1627] Mind álló, mind csüngő változata általános, amelyek az avar környezetben ekvivalensnek látszanak.

A geometrikus laposindás stílusban ez az egyszerű, líra alakú palmetta és a függőleges sokszorozásából kialakított fríz dominált a síkból kimetszett laposinda-leveles, illetve kétlevelű félpalmettás mintákban. A szíjvégek hosszabb mintatere csupán ezeket többszörözte a mintatér hosszának megfelelő számban.[1628] Az egyetlen, kétlapos-rögzítőfüles, U alakú, a késő avar kori III. fázisba keltezett szíjvégeken megjelenő,[1629] nem laposindás palmetta és palmettafa is ugyanezt az egyszerű, repetitív jelleget viseli. A típus a gyöngyözött vagy karéjsoros keretes, gyöngyözött rögzítőfüles nagyszíjvégek egyik zárt típusával jár együtt. Esetében a rácsozattá olvadó, növényi jellegét elvesztő palmetta ornamens akantuszlevelekből szerkesztett hasított palmettasorból degradálódott (*159. kép 1, 38. kép 1–4*).[1630] Mivel a típus jobb kivitelű példányain megfigyelhető a liliom jellegű palmettaszerkesztéseket összetartó csomó, a minta florálgeometrikus jellege szembeötlő. Az egyedi szíjvégtípushoz kötődő, növényi jellegét szinte teljesen elvesztő palmettafríz a geometrikus laposindás stílus időszakának[1631] attól stilisztikailag független növényi mintájaként fontos nyomot jelent arra nézve, hogy a felszínen látható stilisztikai változások, vagyis az avar kultúra stíluscsoportjai mögött milyen hosszútávú fejlődés, átfogó folyamatok zajlottak. A növényi elemek absztrahálódása, a növényi minta beleolvadása a rácsmintába, ezzel párhuzamosan a motívum csökkenő vizuális jelentősége a késő avar kor végi ornamentika egyik fontos tendenciája.[1632]

1626 A *Dreiblatt*, illetve *three lobed palmette* magyarra átültetésének problémájához ld. Bollók 2015b, 249.

1627 Ld. a IV.2.1. szakasz palmettáit.

1628 Ld. fent, 341–342. o.

1629 Ld. a típus keltezését: Zábojník 1991, Taf. 19, 62. típus: 12463, 03092, 12176, 13434 sz. tárgya.

1630 IV.4.2. szakasz, 3.2. típus.

1631 A tiszaroffi (Fettich 1934) és a vele azonos, ismeretlen lelőhelyű (Hampel 1905, Taf. 257, 1) nagyszíjvégpárt szalagfonat-ornamentika – pontosabban rendszertelen szalagszövevény-ornamentika – díszíti.

1632 Ld. még 396., illetve 523–524. o., a pálcikaindák kapcsán és az összegzésben.

159. kép 1: Absztrakt, akantuszos palmettafríz a késő avar kori III. fázis tárgyán. Pilismarót-Basaharc szórvány (1938); 2–9: Hasított palmetták pajzs alakú övvereteken (késő avar kori IIb fázis). 2: Kecel-Határdűlő 26. sír; 3: Kiskőrös-Városalatt 204. sír; 4: Szentes-Nagyhegy, sírlelet; 5: Tiszafüred-Majoros 1141. sír; 6: Szentes-Lapistó, sírlelet; 7: Szentes-Nagyhegy, sírlelet; 8: Csongrád-Máma, 16. sír; 9: Halimba-Belátó-domb 184. sír (1–5, 9: MNM, Budapest; 6–8: KJM, Szentes)

Ehhez képest a késő avar állatstílus második felében (késő avar kori IIb fázis) a palmettáknak és palmettafáknak számos eltérő, plasztikusan kivitelezett típusát és variánsát használták. A többféle levél- és félpalmettaformát, illetve más összetett motívumot kombináló összetett palmetták a líra alakú[1633] és hasított palmetta[1634] változataiból jöttek létre. A motívumok között gyakori az akantuszlevél,[1635] valamint a szinte minden mintában megjelenő, körbe hajló, húsos és keskeny, sarló alakban ívelt levelek és a belőlük álló félpalmetták. A csoport állandósult, összetett motívumként alkalmaz több palmettatípust, mint a hármaslevelet vagy liliomot,[1636] az ötlevelű levélseprős,[1637] illetve a kerek közép köré szerkesztett három vagy négy, félkör alakú

1633 IV.2.3. szakasz mintái.

1634 IV.3.4. szakasz mintái.

1635 IV.2.1.1. szakasz, 2–3. típus; IV.2.1.2. szakasz, 1.2. típus, 3.2. típus; IV.2.1.3. szakasz, 4. típus; IV.2.1.4. szakasz; IV.2.2.2. szakasz, 3. típus; IV.3.2. szakasz, 3. típus; IV.3.2. szakasz, 2. típus, 6. típus, 10.1–10.2. típus.

1636 IV.2.2.3. szakasz, 1–2. típus; IV.3.4. szakasz, 9.1. típus, 3. mintaváltozat.

1637 IV.2.1.5. szakasz, 1. típus; IV.5.3. szakasz, 13. típus, palmettafán.

sziromból álló virágot.[1638] A késő avar állatstílus használatának időrendi kereteibe illeszthető (késő avar kori I–II. fázis,[1639] Zábojník SS I–II[1640]), egykorú vagy közel egykorú tárgyak és ornamentika spektruma ennek megfelelően igen széles. Az egyes „típusok" sok esetben csak egyetlen garnitúra vereteiből állnak, illetve egy-egy típusnak gyakorlatilag annyi változata van, ahány tárgy sorolható bele.

Ritka, a késő avar kor első felében feltűnő forma az egyszerű, líra alakú levélkehelybe növő, borostyánlevélből vagy tulipán alakú virágból álló palmetta.[1641] Egy másik változat a volutapár közül eredő, hosszú szár tetején ülő hármaslevél, amely az előzővel rokon, azonban alapvetően naturális jellegű minta. Néhány esetben, a késő avar kor legvégének vésett-poncolt ornamentikai környezetében tűnik fel, leggyakrabban a fenti veretekkel rokon formavilágú, széles pajzs alakú lószerszámvereteken (*188. kép 18*),[1642] valamint a 8. század végi Sobor–Kiskőrös-csoport kis, csepp alakú levelekből és ponccal tagolt közepű félgömbökből összeállított mintáiban.[1643] A késő avar állatstílus jellegzetes tárgytípusain a palmetták e néhány palmettatípus kivételével nem jellemzők. A késő avar kori palmettás minták döntő többsége a következő időrendi horizontba keltezhető, megjelenésük a késő avar állatstílus használatának második felében lezajló, J. Zábojník SS (Spätstufe) IIb fázisában[1644] összefoglalt ornamentikai átalakulás része.

A IIb fázistól feltűnő, nagyon szórt képet mutató, variábilis palmettaszerkesztések között megkülönböztethető öt vagy hat, egymással közeli rokon alaptípus, amelyek széles pajzs alakú és lyukvédő veretekre jellemzők. Az alaptípusokat az azonos motívumok és minták mellett a tárgytípusok és a tárgyakon alkalmazott egyéb díszítőelemek (gyöngysorkeret, mintatér karéjos kerete) is egyesítik.

1.[1645] (*34. kép 25–32; 159. kép 2*). Hasított palmetta. A palmettát laposindaleveles, illetve húsos, körbe hajló leveles félpalmettapár alkotja. Esetei a Kárpát-medencében egyenletesen szóródnak (*160. kép*).

2.[1646] (*35. kép 1–4, 34. kép 24, 159. kép 3*). Az előző rokona, a hasított palmetta félpalmettái közé rombusz alakú csap illeszkedik. Esetszáma kisebb, területi szóródása a fenti típuséval azonos (*160. kép*).

1638 IV.3.4. szakasz, 11. típus; IV.5.2. szakasz, 3. típus.

1639 Ld. a meghatározást a bevezető fejezetben.

1640 Zábojník 1991, 238–239.

1641 IV.2.2.1. szakasz, 4. típus.

1642 Széles pajzs alakú lószerszámvereten: Keszthely szórvány (Lipp 1884, 24, III. t. 64); bújtatón: Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 12. sír (Trugly 1987, 254, Taf. III).

1643 Ehhez a csoporthoz ld. a késő avar díszítőművészet legkésőbbi horizontját. Rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen (gyöngysorkerettel, rögzítőfül gyöngyözött): Dunaszekcső-Téglagyár 41. sír (Cs. Sós 1966/67, 106, 47. ábra); Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 142. sír (Trugly 1993, 214, Taf. XLVIII); Münchendorf 7. sír (Bachner 1985, 105, Taf. 5); közepesen széles pajzs alakú vereten (mintatér gyöngysorkerettel): Komárom (Komárno)-Hadovce 24. sír (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20); Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 142. sír (Trugly 1993, 214, Taf. XLVIII); Szeged-Kundomb 139. sír (Salamon – Sebestyén 1995, 24, Pl. 19); Szeged-Kundomb 285. sír (Salamon – Sebestyén 1995, 36–37, Pl. 35).

1644 Zábojník 1991, 238.

1645 IV.3.4. szakasz, 8.1. típus.

1646 IV.3.4. szakasz, 8.2. típus.

3.[1647] (*40. kép 6–11, 159. kép 4*). Volutapárban ülő hasított palmetta két, felül összezáródó, leveles-félpalmettás indapárból. A fenti két eset befelé fordított, medalionba zárt változata. Az előzőekhez képest elterjedési képe enyhe dunántúli túlsúlyt mutat (*161. kép*).
4.[1648] (*36. kép 2–6*). A hasított palmettát alkotó leveles- és félpalmettás indapár szabadon végződő szárai a palmetta belső terében volutakelyhet képeznek, amely a félpalmettapár által körülzárt területen háromtagú levélseprővel indavirágot, vagy csappal hármaslevelet alkot. A halimbai vereteken[1649] (*159. kép 9*) a két félpalmetta csúcsa között megjelenő kisméretű, gyenge kialakítású, azonban világosan látható kereszt alakú tag alapján a minta a korai keresztény ikonográfiából származó „leveles kereszt"[1650] degradált változata lehet. Erre utalhat különben a tiszafüredi veret[1651] (*159. kép 5*) belsejében lévő, kereszt alakra emlékeztető hármaslevél is. A hármaslevél és a kereszt kapcsolatát, a két forma átjárhatóságát a dunapataji boglár[1652] frízén lévő, kereszt alakú hármaslevelet tartó alak is sugallja (*197. kép*). A típus esetei kiegyensúlyozottan szóródnak a Kárpát-medencében (*161. kép*), bár közülük a florálgeometrikus, kisebb motívumokból álló, pálcikaindás rokonságot mutató változatok inkább az Alföldön jellemzők (Tiszafüred, Csongrád /*159. kép 8*/ és Szentes /*159. kép 7*/, lásd még *36. kép 3, 7–9*).[1653]
5.[1654] (*31. kép 16–18*). Indaszárral körülvett hasított palmetta. A típus szebb példányai a Dunántúlon kerültek elő (Mosonszentjános, Kölked), azonban minden esetét figyelembe véve a típus ugyancsak a teljes Kárpát-medencében szóródik.

Bár a felsorolt palmettatípusokkal díszített veretek nagyrészt típusonként is, együttvéve azonban mindenképpen a teljes Kárpát-medencei avar településterületre jellemzőek, közülük a laposinda-leveles, általában kisebb méretű változatok alapvetően az Alföldön és a Dunától északra szóródnak (a jelenséget ld. az összetett laposindamustrák, illetve az indavirágos, pajzs alakú veretek kapcsán is).[1655]

Szíjvégeken és részben a csatokon ugyanekkor összetettebb, palmettafává váló palmettaváltozatokat használtak. Ezek a zömökebb mintatérben ábrázolt változatokkal részben azonos, részben azokhoz hasonló ciklusok vertikális ismétlésén alapulnak, ornamentikájuk azokkal stilisztikai téren és motívumspektrumban is rokon. Az összetettebb konstrukciók (például *162. kép 2*) időrendi helyzete megfelel a feljebb felsorolt, széles pajzs alakú vereteken megjelenő palmettatípusokénak. A palmettafák nagy része azonos ciklusokat (*162. kép 1, 3*), vagy váltakozva két palmettatípust ismétel (*162. kép 5–6*). A késő avar állatstílus kései fázisában (IIb fázis) alkalmazott (*162. kép 2, 4, 6*), majd a késő avar kor második felére (*162. kép 7–9*) keltezhető palmettafák ciklusai összetettebbek, aprólékosabbak, több bennük a növényi

1647 IV.5.1. szakasz, 1.1–1.3. típus.

1648 IV.3.4. szakasz, 9.1–9.2. típus.

1649 184. és 189. sír, Török 1998, Taf. 18, Taf. 22.

1650 Rice 1973, 72–81.

1651 1141. sír, Garam 1995, Taf. 152.

1652 Garam 1993a, 61.

1653 IV.3.4. szakasz, 9.2. típus, 3. mintaváltozat, 10.1. típus.

1654 IV.2.1.4. szakasz, 1. típus.

1655 Ld. 332. és 406–407. o.

rendszert megtörő elem, illetve gyakran csomózott, liliom jellegű palmettákat tartalmaznak (*162. kép 4, 7–8*, ld. bővebben alább).

A palmettafákkal díszített, javarészt U alakú, rögzítőfüles-tokos, áttört mintaterű szíjvégek valamint a széles pajzs alakú veretek esetében is néhány, változatokkal ismétlődő alaptípus mellett sok az egyedi minta és tárgy, miközben a szíjvégek tipológiai képe szórtabb, így a változatok száma még nagyobb. (A pajzs alakú testű, gyakran ugyancsak gyöngysorkeretes csatokat, illetve egy-egy pajzs alakú övveretet e komplex palmetták rövidebb változatai díszítik. Lásd a *41–44. kép* palmettáit: v.ö. *162. kép 1, 4, 9.*)[1656]

A nagyszíjvégek egy zárt csoportjának mintája a törzsről kétfelé hajló, azonos, illetve felváltva kis változtatással alkalmazott, volutapáron ülő, változó számú sziromból/levélből álló, virágzó palmettákon vagy fürtökön alapul (*42–43. kép, 204–205. kép*).[1657] Egyéb formai jellegzetességeikkel együtt, a korabeli szíjvégek méreteihez képest rendszerint átlag feletti méretű tárgyak nagysága egy Kárpát-medencénél szélesebb körben azonosítható kulturális csoport egyik jellemzőjének tűnik. A „túlméretes" tárgyak kulturális kapcsolatrendszerét, illetve a tárgytípusok és garnitúrák összefüggései között a tárgyakat máshol bőven elemeztem, következtetéseimet alább – a „késő antik kör" tárgyainak külső párhuzamai kapcsán – foglalom össze, így itt csak ornamentikai kérdésekre térek ki. A palmettafa „törzse" ízből ágazik el (*42. kép 6–9, 204. kép 3*), illetve bizonyos esetekben a tengelyt heraldikus liliomokra bontott oszlop alkotja (*43. kép 2–5, 204. kép 1–2*).[1658] A minta geometrikus jellegét fokozza, hogy egyes esetekben – például a zamárdi nagyszíjvégen (*43. kép 1, 204. kép 4*) – a leágazó virágok, illetve fürtök felváltva felfelé és lefelé mutatnak.[1659]

A tárgyalt minták közös jellemzője, hogy a növényi elemek néhány kivétellel – olyanokkal, mint a tiszafüredi pálcikaindás veret (*159. kép 5*) – a késő avar állatstílusban jellemző, nagyméretű, plasztikus kivitelezésben jelennek meg; a szár és a levelek, félpalmetták viszonyában alapvetően a növényi rendszer a meghatározó, amint ez a késő avar kor első felében szinte minden növényi mintára érvényes.[1660]

Florálgeometrikus palmettaszerkesztések: a hármaslevél

E szakasz az egyszerű vagy összetett volutapárból és a közébe illesztett csapból álló hármaslevéllel és a hármaslevélnek mint mintaelemnek egy pontban összefogott, antitetikus szerkesztéseiből álló florálgeometrikus egységek különböző formáival foglalkozik.

A hármaslevél a késő avar kori palmettaornamentika egyik alapvető eleme. Legegyszerűbb, összetett motívumként állandósult típusa a sarló alakban ívelt levelekből összeillesztett

1656 Ld. a IV.5.3. szakasz típusait.

1657 IV.5.3. szakasz, 13. típus (*31–33. kép*).

1658 Ld. liliom alapú rácsban: IV.4.1. szakasz, 1. típus.

1659 Lyukvédő vereten: Szentes-Kaján 321. sír (Korek 1943–44, 36–37, XXIX. T. 1–32); Tiszafüred-Majoros 1003. sír (Garam 1995, 118, Taf. 140). Ugyanez kései, vésett-poncolt kivitelben, széles pajzs alakú lószerszámvereten: Keszthely szórvány (Lipp 1884, 24, III. t. 64), bújtatón: Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 12. sír (Trugly 1987, 254, Taf. III).

1660 Ennek ellenkezőjét – kisméretű, csekély vizuális súlyú motívumok alkalmazását geometrikussá váló rácsmintában – ld. a pálcikaindák, illetve alább, a késő avar kor végi díszítőművészet tárgyalása kapcsán.

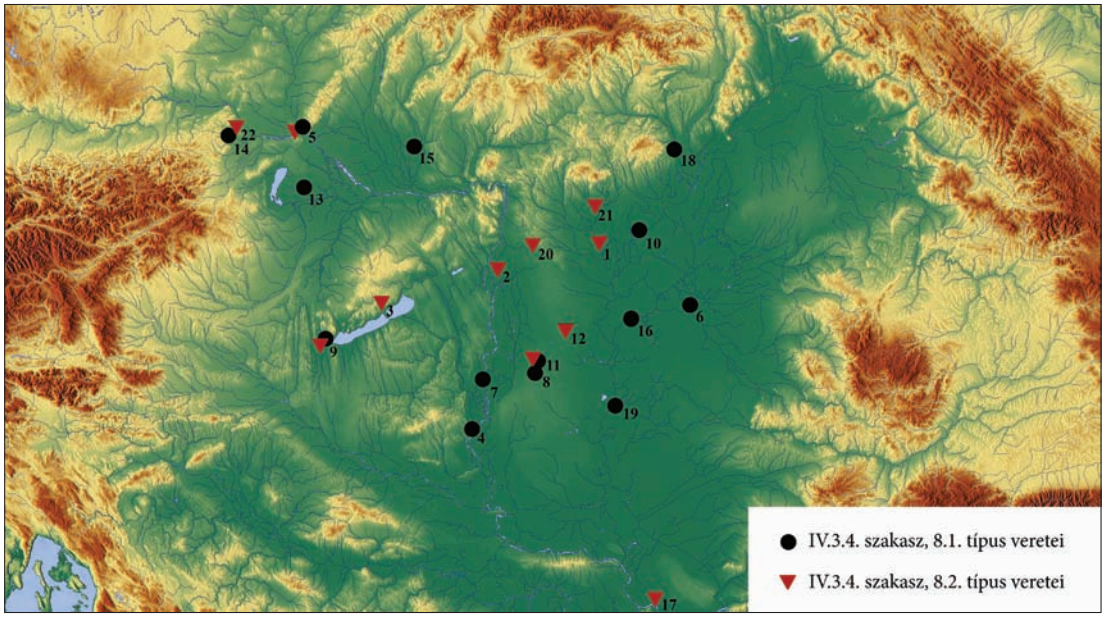

160. kép IV.3.4. szakasz, 8.1–2. típus hasított palmettáival díszített övveretek (késő avar kori IIb fázis) elterjedése a Kárpát-medencében (1: Alattyán-Tulát; 2: Áporka-Ürbőpuszta; 3: Balatonszőlős; 4: Báta; 5: Dévényújfalu /Devínská Nova Ves/; 6: Dévaványa-Köleshalom; 7: Gerjen; 8: Kecel-Határdűlő; 9: Keszthely; 10: Kisköre-Halastó; 11: Kiskőrös-Városalatt; 12: Kunszálás-Fülöpjakab; 13: Mosonszentjános-Kavicsbánya; 14: Mödling; 15: Érsekújvár /Nové Zámky/; 16: Öcsöd; 17: Pancsova /Pančevo/; 18: Sajópetri-Hosszúrét; 19: Szeged; 20: Üllő I; 21: Visznek-Kecskehegy; 22: Wien-Unter St. Veit)

volutapár közé ékelt csap (*17. kép*). A voluták, illetve a közüket kitöltő elem megjelenítésétől függően azonban ennek az egyszerű mintának is léteznek változatai. Egyik típusa – sarló alakú, keskeny volutapár között nyújtott, hegyes tag – a heraldikus liliom, miközben ugyanezt a motívumot a késő avar kori kutatás egyszerűen liliomnak, liliommintának („*Lilie, Lilienzier*") nevezi.[1661] Az avar környezetben ez a „liliom" összetett motívumként, állandósult formában és florálgeometrikus ornamentikai, illetve stilisztikai környezetben (mintától függetlenül mindig függőleges helyzetben) jelenik meg. A hármas, ritkábban ötös sziromcsoport alakja és mintaszerkesztése is világosan elkülönül a hármaslevél más változataitól.

A második hármaslevéltípust szintén ívelt, de zömökebb levelek (gyakran laposindalevelek) alkotta volutapár közé illesztett, tömzsi, rombusz vagy deltoid alakú csap alkotja (*12. kép 16*). A típus a liliomoktól jól megkülönböztethető, a késő avar összefüggésben azoktól független (ld. alább).

E két egyszerű, állandó motívumot alkotó típuson kívül a késő avar kori díszítőművészet a strukturálisan rokon összetett szerkesztéseknek számos változatát alkalmazta. E körre összefoglalóan a „liliom jellegű minta" fogalmát alkalmazom. Ezektől a változatos, számos növényi elemet antitetikus palmettapárban egyesítő mintáktól megkülönböztetve, a „liliomminta" fogalmát megtartom az először Szalontai Csaba által összefoglalt,[1662] függőleges gerincre szerkesztett antitetikus liliompárok alkotta típus nevének.

1661 Szalontai 1995.

1662 Szalontai 1995, Schmied 2015.

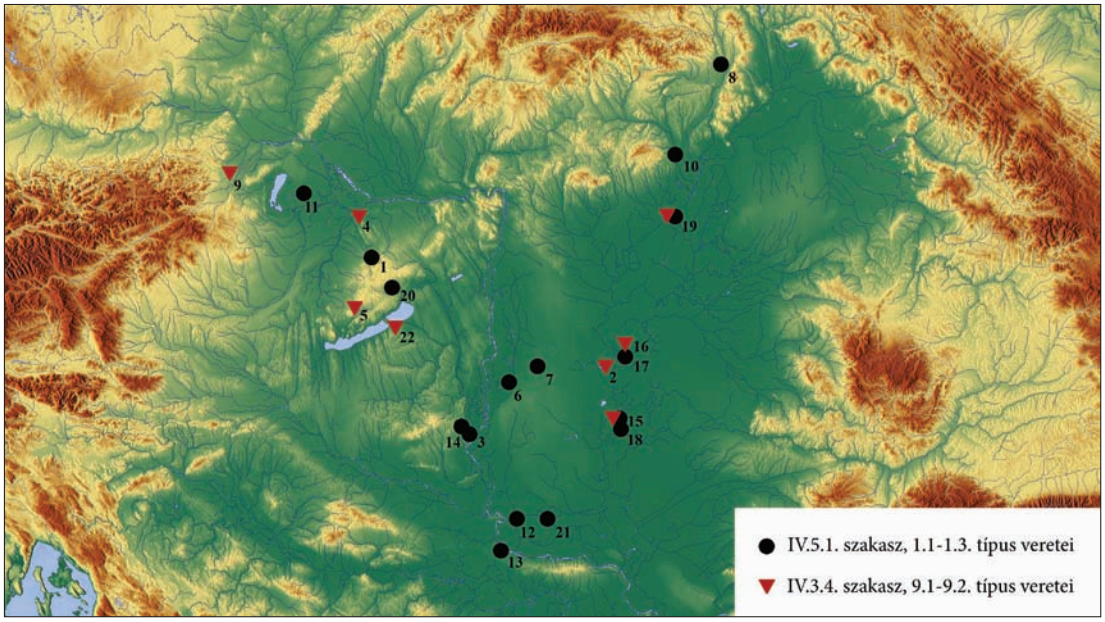

161. kép IV.3.4. szakasz, 9.1–2. típus és IV.5.1. szakasz, 1.1–1.3. típus hasított palmettáival díszített övveretek (késő avar kori IIb fázis) elterjedése a Kárpát-medencében (1: Bakonykoppány; 2: Csongrád-Máma; 3: Dunaszekcső-Téglagyár; 4: Győr-Téglavető; 5: Halimba-Belátódomb; 6: Homokmégy-Halom; 7: Kiskőrös-Városalatt; 8: Kassa-Zsebes /Košice-Šebastovce/; 9: Leobersdorf; 10: Miskolc-Alsózsolca; 11: Mosonszentjános-Kavicsbánya; 12: Hódság /Odžac/; 13: Sotin; 14: Szebény I; 15: Szeged-Makkoserdő; 16: Szentes-Nagyhegy; 17: Szentes-Öreghegy; 18: Tápé-Lebő; 19: Tiszafüred-Majoros; 20: Veszprém-Cseri út; 21: Verbász /Vrbas/-Polet téglagyár; 22: Zamárdi-Rétiföldek)

Az egyszerű és összetett mintaváltozatok, illetve az előbbi két, avar környezetben látszólag állandó formában, összetett motívumként alkalmazott típus különböző módon csoportosulnak az avar kori díszítőművészet egyes időrendi szakaszaiban, illetve csoportjaiban. Emiatt a liliom jellegű mintákat a formai-tipológiai szempontok alapján elkülöníthető mintaváltozatok szerint tagolva, azonban időrendi viszonyaikra is reflektálva tárgyalom.

A késő avar állatstílus és a hármaslevél

A késő avar állatstílus túlnyomóan laposindás szerkesztéseiben a csappal kitöltött közű volutapárt használták mind mintaszerkezeti tényezőként (*97. kép 1–3*), mind pedig összetett motívumként. A hármaslevél ornamens szintű alkalmazásának általánosan elterjedt példája ekkoriban a páros S alakból szerkesztett, tengelyesen szimmetrikus minták esetében a két szár közötti mezőben a befelé forduló laposinda-levélpárra, mint volutakehelyre ültetett, rombusz vagy deltoid alakú tag.[1663] Ugyanekkor a kitöltött közű volutapárt alkalmazták hullámzó indába szerkesztett komplex motívumként, a laposindaleveles volutapár közét kitöltő rombusz vagy deltoid alakú rügy formájában is.[1664] E motívumtípus a késő avar állatstílus laposindás körének része. Esetében a hármaslevél nem függőleges helyzetű, hanem a minta hossztengelyével

1663 Ld. fent, illetve V.2.1.1. szakasz, 3. típus (*66. kép*).

1664 V.1.1.5. szakasz, 1.1.–2.2. típus (*54. kép 1–11*).

ferdeszöget zár be, a szárról a naturális növényi rendnek megfelelően ered. Ugyanazokon a tárgytípusokon a minta bőségszarus (*101. kép 1*)[1665] és a rombusz alakú rügy helyét átvevő, stilizált fürtös változatai is előfordulnak.[1666] Ugyanekkor a laposindaleveles mintákon kívül a hármaslevél, megegyező rendszerű mintában, keskeny, ívelt levelekkel is megjelenik. Ezek az esetei az előbbieknél igényesebb kivitelezésű, áttört, kétoldalas díszítések (*103. kép 4*).[1667]

A minta a hullámzó indaszár gyakoriságán és a növényi rend megtartásán kívül a szerkesztés egyszerűségével, illetve a motívumoknak a mintában viselt kiemelt vizuális szerepével is beleillik a késő avar kor első felének ornamentikai összképébe, a laposindás és indavirágos szerkesztésekhez hasonlóan itt is túlnyomóan ciklusonként egy-egy, közvetlenül, illetve rövid száron a szárról növő elemet alkalmaz.

A geometrikussághoz való viszonya révén a liliomminta felé alkot átmenetet a késő avar kor első felében egy olyan szíjvégtípus, amelyen a hullámzó indaszár középtengelyében szervetlenül csüng a keskeny, ívelt leveles voluták közé ékelt csapból álló hármaslevél (*163. kép 1*).[1668] Néhány esetben a 8. század első felére jellemző tárgytípusokon (tokos, homorú oldalú, hegyes végű szíjvég) maga a liliomminta is megjelenik.[1669] Késő avar kor első felére való keltezésükhöz az övgarnitúrák összetétele[1670] alapján sem férhet kétség: a keltezést igazolja a bajnai övgarnitúra liliommintás övforgója (*158. kép 4*) és a tiszafüredi 25. sír lemezes garnitúrája is. A mosonszentjánosi, rögzítőfüles és tokos, homorú oldalú, hegyes aljú nagyszíjvég (*163. kép 2*) valószínűleg a késő avar állatstílus előrehaladott szakaszába keltezhető.

A késő avar állatstílus tárgyain tehát egymástól függetlenül élt a naturális, laposindás vagy leveles indamintában is alkalmazott, összetett motívumként használt hármaslevél és a liliomminta. Az utóbbi a 8. század első felében kivételes jelenség, ismerete azonban sokatmondó: a késő avar környezetben eszerint ekkor is elérhető volt ez a mintatípus. Hasonlóan a geometrikus laposindás stílus esetéhez, amely első előfordulásai után fél évszázaddal terjedt el nagy tömegben a késő avar kori díszítőművészetben, a liliomminta a Kárpát-medencei vizuális világban a késő avar kor elejétől lappangott, mielőtt a késő avar kor végén nagy esetszámú tárgytípusokon elterjedt volna. Ez esetben is kérdéses a minta, illetve a vele díszített tárgytípusok tömeges elterjedésének közvetlen kiváltó oka a késő avar kor legvégén. Hátterében akár egy külső hatás hirtelen megerősödése, akár egy konstans, párhuzamosan fejlődő Mediterráneum körül nagy területeket egységbe fogó világban az ornamentális tartalmak átrendeződése (a florálgeometrikus formák előtérbe kerülése), akár pedig belső, az avar környezetben lezajló, hirtelen ornamentikaváltást okozó, társadalmi alapú trendváltás is állhatott (a problémához ld. még a késő avar kor végi díszítőművészetet tárgyaló fejezetben, illetve a záró összegzésben).

1665 V.1.5.2. szakasz, 1. típus (*63. kép 3*).

1666 Ld. fent: a tiszafüred-majorosi 1171. sír (Garam 1995, Taf. 156, Taf. 214, 11) és a romonyai II, 67. sír (Kiss 1977, Pl. LVI, Pl. LXXVIII, 6) nagyszíjvége. A két tárgy messzemenő egyezést mutat, az elnagyolt mintájú romonyai példány indamintájában azonban hármaslevél, míg a tiszafüredin a volutapár között ugyanakkora helyen stilizált fürt látható.

1667 V.1.1.5. szakasz, 2.1. típus (*54. kép 7*).

1668 V.1.1.5. szakasz, 2.2.–2.3. típus.

1669 Például: Tiszafüred-Majoros 25. sír (Garam 1995, Taf. 4); Mosonszentjános, nagyszíjvég (MNM, közöletlen); Bajna, övforgó (MNM Budapest).

1670 Közöletlen mosonszentjánosi ólom szíjvég, MNM Budapest.

Liliom jellegű minták

A legtöbb, liliom rendszerét alkalmazó szerkesztés a késő avar kori IIb fázis formavilágának része. A széles pajzs alakú vereteken, rögzítőfüles-tokos, U alakú szíjvégeken és főleg lyukvédő vereteken a hármaslevél szabadabb szerkesztései is gyakoriak. A feljebb tárgyalt palmettákkal és palmettafákkal meglévő kapcsolatot nemcsak az azonos tárgytípusok és az átmeneti jellegű ornamenstípusok, hanem megegyező motívumok (akantuszleveles és egyéb leveles félpalmetták, hármaslevél, szögeket lezáró levélseprők) is jelzik.

A liliom jellegű palmettacsokrok a palmettafákhoz hasonlóan néhány alaptípusba sorolhatók, amelyek azonban számos variációt képeznek. A liliom jellegű mintában a palmetta csomó alatti és feletti része a fent adott definíció szerint nem azonos. A változatokat a két, ellenirányított palmetta volutáinak, illetve a közéjük növő tagnak a kialakítása határozza meg. A liliom jellegű minták „prototípusa" az áttört művű lyukvédő veretek hallatlanul változatos csoportja.[1671] Az alapszerkezet, a volutakehely közül növő tag kis formai variációkkal legtöbbször átmenetet képez a líra alakú palmetták felé (lásd fent, *162. kép 4*). Az avar környezetben alkalmazott formák – néhány alapvető esettől eltekintve – lényegében a változatok folyamatos sorát alkotják a líra alakú palmettáktól a gyakran ellenirányított tagban záródó palmettafákon[1672] és a liliom alapú növényi rácsmintákon (*203–204. kép, 215. kép 1*) át a liliom jellegű mintákig.

A liliom jellegű palmettákon (ahogyan a palmettafákon és a különböző palmettaszerkesztéseken is) a volutapár állhat mind akantuszlevelekből (ehhez ld. az akantuszleveleknél), mind sarló alakú levelekből, mind pedig egyéb, összetett, sarló alakú és körbe hajló levelek, illetve akantuszlevelek együtteséből képzett félpalmettákból. A hármaslevél csapja helyett a volutakelyhet gyakran háromtagú levélseprő zárja le.[1673]

A liliom jellegű, florálgeometrikus, egy pontban összefogott palmettakonstrukciók ritkább csoportját alkotják a csomózott vagy pánttal összefogott levélcsokrokból álló palmetták. Esetükben a csomó alatti és feletti rész a két fél szerkezeti egyezése ellenére aszimmetrikus, illetve a palmettának nincsen minden esetben függőleges tagja. Több egyedi tárgy között unikális pár a komárom-hajógyári és vele azonos csúnyi lyukvédő veret,[1674] amely a késő avar kor első felére keltezhető.[1675] A levélcsokrok zárt típusát alkotja a késő avar kor első szakaszával egykorú,[1676] feljebb tárgyalt Micheldorf-Skalistoe típus (*136–137. kép*).[1677] A bizánci eredetű tárgytípus egyben valószínűleg a palmettatípus kulturális kapcsolatrendszerét is jelzi.

A késő avar kor végi díszítőművészetben a lazább, aszimmetrikus alsó és felső palmettákból álló, liliom jellegű szerkesztések háttérbe szorultak a két tengelyre szimmetrikus, geometrikus jellegű liliomokkal, illetve nagyobb mintaterekben a liliomon alapuló, szalagokkal

1671 IV.4.1. szakasz, 1.1–1.3. típus (*37. kép 1–24*).

1672 Például: IV.5.3. szakasz, 9.1. típus csatjai (*41. kép 12*).

1673 Ld. fent az indavirág tárgyalásánál: 404. o.

1674 IV.4.1. szakasz, 7. típus.

1675 Ld. a komárom-hajógyári (Komárno-Lodenice) 128. sír kísérőleleteit (Trugly 1993, 206, Taf. XXXIII).

1676 Daim 2000, 107.

1677 Kárpát-medencei előfordulásait ld. Daim 2000, 108–109, illetve fent, a laposindás minták Kárpát-medencén túli kapcsolatrendszerének tárgyalásánál.

162. kép Összetett palmetták késő avar kori övdíszeken. 1: Horgos 5. sír; 2: Pilismarót-Basaharc, 148. sír; 3: Szebény I 203. sír; 4: Szentes-Lapistó, sírlelet; 5: Tiszaderzs-Szentimrei út 25. sír; 6: Pilismarót-Basaharc 148. sír; 7: Mosonszentjános – Kavicsbánya 207. sír; 8: Szeged környéke, szórvány; 9: Ismeretlen lelőhely (1–9: MNM, Budapest)

összefogott, horizontális frízekkel szemben. Egy késő avar kor utolsó fázisából származó[1678] kiskőrösi csat[1679] (*193. kép 1*) arányai és kivitelezése alapján egyedi az avar környezetben. Szalaggal összefogott palmettája ugyancsak egyedi, valószínűleg a bizánci, illetve mediterrán tárgytípus közvetlen befolyása alatt keletkezett, vagy ténylegesen is bizánci eredetű. A liliom jellegű palmetta a késő avar kor végén e tárgytól eltekintve azonban nem jellemző.

Összegezve: a liliom jellegű, csomózott, ellenirányított palmettacsokrok korai, laposindás típusa a Michelsdorf-Skalistoe típus képében egyetlen, bizánci eredetű tárgytípusra korlátozódott, majd a késő avar állatstílus későbbi horizontjában – egyéb palmettatípusokkal együtt –

1678 A kiskőrös-városalatti 156. sír együttesét ld. Horváth 1935, XXXI. t. A poncolt, illetve domborított és poncolt díszű övveretek a késő avar kori IV. időrendi fázisba keltezhetők (hasonló lyukvédő keltezéséhez a tiszafüredi 1249. sír esetében ld. Garam 1995, Abb. 101, a lyukvédők időrendi sorának végén).

1679 Horváth 1935, XXXI. t. 3.

elterjedt mintaszerkesztési móddá vált. A késő avar kor végén ugyanakkor egyedi, igényes kivitelű tárgyakon, főleg kisméretű lyukvédő vereteken találhatók párhuzamai, háttérbe szorult a sematikus, szimmetrikus liliommintával szemben. A liliom jellegű palmetták használatának csúcsa a Kárpát-medencében – más palmettamintákéval egyszerre – a késő avar kor első felének vége (Zábojník Spätstufe IIb),[1680] amikor a késő avar állatstílus formakincse jelentősen, új tárgyformákkal és főleg növényi mintákkal bővült. A repertoárba frissen beemelt motívumok közül a jól azonosítható forrású, alakos elemek antik mitológiai, ritkán keresztény ikonográfiai környezetből származnak. Alább tárgyalandó formai párhuzamok alapján ez az eredet minden valószínűség szerint rávetíthető mind a veretformákra (széles pajzs alakú veretek, rögzítőfüles-tokos, U alakú szíjvégek), mind pedig a növényi ornamentika ornamenseire és motívumaira is.

A liliomminta és az avar kor végi díszítőművészet hármaslevél változatai

A késő avar díszítőművészetben a különböző stílusban megjelenített hármaslevél-motívumok és a liliom mint ornamens akkor sem képezett átmeneti formákat, ha időben párhuzamosan használták őket. Az avar kultúrában az egykorú, de különböző stiláris csoportba tartozó esetek nem reflektáltak egymásra. Például a laposindás és rombusz alakú csapos változat egyetlen, korong alakú övveret hasonló díszítése kivételével[1681] nem jelenik meg liliommintában. Egy hasonló esetben a hullámzó indaminták egyik típusán (a 8. század első felének mintapreferenciájának megfelelően) a hullámzó szár ciklusaiba szerkesztett liliomot az adott mintában szokatlan helyzetben, függőlegesen ábrázolták, miközben szára szervetlenül tapad a minta tükörtengelyében az indára (*163. kép 1*).[1682] A függőleges – álló vagy csüngő – motívum és a hullámzó szár közötti naturális jellegű kapcsolat megteremtése érdekében a hármaslevelet egyes esetekben hosszabb, körbe záródó mellékszár végére ültették (*163. kép 6*).[1683] Az ornamensek jellege (tengelyesen szimmetrikus palmetták, laposindák hiánya) egyértelművé teszi az összetett motívum függetlenségét a hullámzó indaszárra átlós tengelyen szerkesztett, laposindás hármaslevéltípustól. Szerkezeti hasonlóságuk ellenére ez esetben sem származhat egyik a másikból, a késő avar díszítőművészeten belül lezajló transzformációból. A két, függetlenül használt összetett motívum tehát annak ellenére, hogy eredetileg azonos, a késő avar kultúrába külön forrásból került, és használatuk során abban nem, vagy alig interferálódtak. A jelenség nem egyedülálló, hiszen a késő avar állatstílus leveles indamintái esetében ugyancsak megfigyelhető volt, hogy egymással közeli rokon elemek úgy éltek párhuzamosan, hogy eközben a morfológiai egymásra hatás minimális maradt.[1684]

A késő avar kori IIb fázisban elterjedő formák – így a különböző palmetták alapelemeként a hármaslevelek, liliomok, illetve a liliom jellegű mintákra szerkesztett növényi elemek – naturális megformálására való törekvésről tanúskodnak, emellett a motívumokat a vizualizálódásukhoz

1680 Zábojník 1991, 238–239.

1681 II.2. szakasz, 1. típus (20. kép 6): Csúny, 103. sír (Sőtér 1895, 105).

1682 V.1.1.5. szakasz, 2.1, 2.3. típus (*54. kép 7, 12–13*), ld. még alább, a késő antik indaornamentika késő avar kapcsolatrendszere esetében.

1683 V.1.1.5. szakasz, 2.2. típus (*54. kép 8–11*).

1684 Ld. ehhez fent, a leveles indák típusainál, illetve például az állatküzdelmi jelenetek két alaptípusa esetében (az utóbbiakhoz: Szenthe 2013a).

163. kép A liliomminta a késő avar korban. 1: Indába szerkesztett, függőleges tengelyen ülő hármaslevelek, Szob-Homokok-dűlő 1. sír; 2: Mosonszentjános-Kavicsbánya, 27. sír; 3: Ismeretlen lelőhely; 4: Regöly „A" sír; 5: Kiskőrös-Városalatt 147. sír; 6: Ismeretlen lelőhely; 7: Szebény I 203. sír; 8: Szebény I 335. sír (1-8: MNM, Budapest)

szükséges, a minta terjedelméhez képest nagy méretben jelenítették meg. Ez azokban az esetekben is teljesül, amelyekben, mint a liliomminták esetében, a minta florálgeometrikus, illetve – mint az alább tárgyalt sodort szalagok esetében – geometrikus jellegű. Valószínűleg ennek a tendenciának a következménye, hogy a kisméretű elemekből, hármaslevelek rácsozatából létrejövő geometrikus liliomminta ekkor még alárendelt eleme a korszak díszítőművészetének. Csekély esetszáma és a változatok relatív sokfélesége főleg a kései 8. század nagy szériát alkotó, ornamentikai szempontból egy sémára készült liliommintás tárgyaival összevetve feltűnő.

A hármaslevél motívumként, illetve főleg a liliomminta mint ornamens elemeként csak a késő avar kori IV. fázisban, a geometrikus laposindás stílus használatának második felében terjedt el (*163. kép 5; 164. kép*).[1685] A liliom jellegű minták két, ellenirányított hármaslevele a liliomminta esetében azonos. Ugyanitt kivétel nélkül a hármaslevél keskeny, ívelt leveles változata jelenik meg. A függőleges tükörtengelyre szerkesztett, antitetikus liliompárokból álló liliomminta a késő avar állatstílus korai szakaszában jelent meg először (ld. fent, *163. kép*

1685 Schmid 2015, 92–95.

2–3).[1686] A tárgyforma és a leletegyüttesek alapján a mintát hordozó tárgyak egyetlen, kivételes típustól eltekintve[1687] a késő avar állatstílus használatának előrehaladott fázisára, valószínűleg a 8. század középső harmadába keltezhetők. Ez után a liliomminta jelentős kronológiai hiátus után, a késő avar kor végi övdíszeken, illetve szíjvégeken – a Szalontai Csaba[1688] és Magda Schmid[1689] által feldolgozott tárgyakon – vált széles körben elterjedtté.

A korai csoportban a liliomminta három- és ötszirmú változatait viszonylag változatos szerkesztésekben alkalmazták. A háromszirmú, egyszerű variánsnál a késő avar kori IIb fázisban gyakoribb az összetett, ötszirmú változat, főleg egy széles pajzs alakú veret-, illetve csattest-[1690] (*163. kép 7–8*) és egy rögzítőfüles-tokos, homorú oldalú, hegyes végű nagyszíjvégtípus[1691] (*163. kép 3*) összefüggésében. Az ötszirmú liliomok e tárgyakon a liliommintának megfelelő, vertikális frízekben jelennek meg. Ugyanekkor a hármasleveleket a késő avar állatstílus környezetében többször alkalmazták egymás alól csüngő oszlopban.[1692]

A fent említett rácsot alkotó palmettafák (*96. kép 19, 109. kép 8–13*) nagy részén a hármaslevél nemcsak motívum, hanem a palmettarács gerincét alkotó liliomminta eleme is.[1693] Amint azt a munkám végén kiemelten tárgyalt, széles U alakú, zömök nagyszíjvégek egy esete[1694] (*163. kép 4*) bizonyítja, ugyanaz a hármaslevél egyszerre képezhette a minta alapstruktúráját és a motívumot. Ez utóbbi, végtelen hálót alkotó szerkezetek azonban már túlmutatnak a késő avar díszítőművészeten: az ornamens mediterrán anyaföldjére vezetik a kutatót (ld. a kulturális kapcsolatrendszer tárgyalásánál).

A késő avar kor végén jellemzővé váló liliom alapú rács és a liliomminta tárgy- és ornamentikatipológiai szempontból is zárt, változatok nélküli, nagy darabszámú horizontot alkot.[1695] A keltezést a késő avar kor utolsó szakaszára jellemző övveretek teszik lehetővé (rögzítőfüles-tokos, áttört mintaterű nagy- és kisszíjvégek, keskeny pajzs alakú veretek).[1696]

1686 II.2. szakasz, 2. típus egyes tárgyai. Rögzítőfüles-tokos kisszíjvégen: Pilismarót-Basaharc, 1938. évi lelet (Fettich 1965, 10, Abb. 1, 4); tokos kisszíjvégen (áttört, két csomó): Szarvas-Rózsás-halom 3. sír (MRT 8, 431, 54. t. 11–25); rozetta alakú vereten (egyetlen, szembeforduló/ liliompárral): Edelsthal (Nemesvölgy) 127. sír (Sőtér 1898, 213, II. t. 21); Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 89. sír (Trugly 1987, 272, Taf. XXX); áttört, tokos kisszíjvég (2. mintaváltozat): Dévényújfalu (Devínska Nová Ves) 842. sír (Eisner 1952, Obr. 88); Keszthely, szórvány (Lipp 1884, 26, V. t. 117); Tiszafüred-Majoros 1214. sír (Garam 1995, 144, Taf. 160).

1687 A tiszafüredi 25. sírt Garam É. a temető 3., késő avar kor eleji fázisába sorolja: Garam 1995, 400–402.

1688 Szalontai 1995.

1689 Schmid 2015, 90.

1690 II.2. szakasz, 5. típus (*10. kép 10–12*).

1691 II.2. szakasz, 5. típus, 1. mintaváltozat (*21. kép 8*).

1692 II.1.2. szakasz, 11. típus és változatai (*18. kép 1–2*).

1693 IV.5.3. szakasz, 13. típus. Rögzítőfüles-tokos, U alakú nagyszíjvégen (gyöngyözött kerettel és rögzítőfüllel): ismeretlen lelőhely (MNM, Budapest); tokos, U alakú nagyszíjvégen: Bajna, szórvány (Hampel 1905, I, Fig. 1802).

1694 IV.4.2. szakasz, 1. típus. Rögzítőfüles-kétlapos nagyszíjvégen: Regöly-Kapuvár 'A' sír (Kiss 1984b, 128, 51. t.).

1695 II.2. szakasz, 2–3. típus.

1696 Keltezésüket ld. Zábojník 1991, 48–49., 107., 258. típus.

A liliomminta ugyanekkor keskeny pajzs alakú vereteken síkmintán, vésett kivitelben is előfordul.[1697] Mellette a hármaslevél azonos kivitelben, azonban kisméretű tárgyakon a mintatérnek megfelelő, egyszerű változatban tűnik fel lyukvédőkön és mellékszíjvereteken is a késő avar kor végi időszakban elterjedt poncolt síkmintákban, illetve öntött vagy domborított-poncolt felszínkialakítással (*164. kép 5, 190. kép 12–16*).[1698] Az utóbbi tárgyak egyben a legjobb minőségű csoportot alkotják, amely a hármaslevél formai variációit alkalmazzta.[1699] A késő avar kor végén a liliomminta mellett az abból kiemelt hármaslevél övvereteken mindenképpen a legtöbbet használt ornamens.

Körülbelül ugyanebben az időszakban[1700] jellemző a különböző levélszámú, liliom jellegű palmetták alkalmazása több tárgytípuson, dobozbogláron és faleragombokon. A formailag a dunapataji boglárpárhoz közelálló típus egyes példányainak oldalát olyan folyamatos fríz díszíti, amelyet körbefutó, a horizontális ívsor találkozási pontjain csomóból felfelé növő hármaslevelek, liliomok alkotnak (*26. kép 1*).[1701] A vízszintes fríz mintájának pontos, illetve összetettebb[1702] megfelelői a nagyszentmiklósi kincs – ornamentikai párhuzamok alapján természetesen nem

164. kép Hármaslevél (liliom) alapú rácsok a késő avar kor második felében. 1: Mosonszentjános-Kavicsbánya 207. sír; 2–3, 6–7: Keszthely-Sörházkert, sírlelet; 4: Mosonszentjános-Kavicsbánya 10. sír; 5: Szarvas környéke (1–7: MNM, Budapest)

1697 II.2. szakasz, 2. típus: Öcsöd-Büdöshalom 18. sír (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–29); Dunacsúny (Čunovo) 25. sír (Sőtér 1895, 94).

1698 II.1.2. szakasz, 1–2. típus. Ld. bővebben a késő avar kor végi díszítőművészet tárgyalásánál.

1699 II.1.2. szakasz, 7. típus.

1700 A dobozboglárokhoz ld. jelen munka vonatkozó szakaszát.

1701 Kecel-Határdűlő 20. sír (Cs. Sós 1958, VI. T. 9); faleragomb: Zalakomár-Lesvári-dűlő (Szőke 1994, 8. t), Szirák-Degenfeld-birtok 39. sír (Hampel 1905, Taf. 69, 2); falerán: Erzsébet (Püspökszenterzsébet) szórvány (Hampel 1905, 330–331, Taf. 253).

1702 Ld. a fémedények ornamentikáját tárgyaló fejezetet.

keltezhető[1703] – edényein láthatók (*85. kép 6–8*; a horizontális frízeket alább, a geometrikus, szalagos mintáknál tárgyalom).[1704] A késő avar kor végi övveretek közül a pálcikaindás liliomminták egy-egy esetben kiváló minőségű övdíszeken voltak jelen (Mátészalka,[1705] Mikulčice[1706] /*194. kép 3, 6*/, illetve ld. még a késő avar kori ornamentika tárgyalásánál). A fémedényeken és dobozboglárokon a hármaslevél azonban komplex, leveles palmetták és horizontális frízek alkotóeleme volt a késő avar kor második felében.

Részösszefoglalás: hármaslevél és liliomok, liliomminta és liliom jellegű szerkesztések az avar díszítőművészetben

A hármaslevélnek a késő avar állatstílus összefüggésében két, összetett motívumként állandósult típusa azonosítható. Az első, a laposindás volutapár közé ültetett zömök csap kizárólag a késő avar állatstílusban, laposindák egy csoportján jelenik meg. A nála geometrikusabb, mindig függőleges helyzetű, formájában leginkább a heraldikus liliomhoz közeli típus szórványosan már ekkoriban megtalálható, azonban csak később vált általánosan kedveltté, változatosabb formában és szélesebb mintaspektrumban a 8. század közepének késő antik jellegű köre alkalmazta először. A 8. század középső harmadában megjelenő liliomváltozatok az ugyanekkor késő avar környezetbe kerülő, sokszínű palmettatípusokkal alkotnak csoportot. A hármaslevél mint komplex motívum és a liliomminta végül a késő avar kori díszítőművészet utolsó fázisában (IV. fázis) terjedt el tömegesen.

A geometrikus laposindás stílus – legalább tipokronológiai szempontból – elvágta egymástól a liliomminta alkalmazásának két időrendi csoportját. Bár egyes esetek a 8. század második felén keresztül össze is köthették a két, nagyobb darabszámú horizontot, a korábbi és későbbi csoport belső rendszerében is jelentős eltérések mutatkoznak. Így a 8. század első felében a liliommotívum szórványos előfordulásai után a 8. század középső harmadában kevésbé a hármaslevél liliom formájában állandósult motívumváltozata, inkább a liliom jellegű szerkesztések változatosabb, részben florálgeometrikus mintákba szerkesztett, részben pedig palmettafák részeként alkalmazott variációi voltak jellemzők. A 8. század végének anyagában a liliomminta tömeges elterjedése a geometrikus laposindás stílus jelentette cezúra után bizonyos tárgytípusokon, egységes formában valósult meg. A cezúra oka valószínűleg egyszerűen az időrend, amennyiben a geometrikus laposindás stílus kronológiailag tényleg elszigetelte egymástól a két fázist. Emellett szól, hogy a liliom és a liliomminta alkalmazásának két legjelentősebb szakasza – a késő avar kor középső harmada és vége – között nagy a különbség az esetek számában és formai változatosságában is.

A jelenség valószínűleg legalább részben az egyes díszítőművészeti szakaszok tengelyes szimmetriához, illetve florálgeometrikus mintákhoz fűződő kapcsolatával áll összefüggésben. A késő avar kor második felének díszítőművészetében – ahogyan feljebb a pálcikaindák

1703 A kincs, illetve általában az egyedi, kiemelkedő elittárgyak keltezésének nehézségeihez ld. feljebb.

1704 Egyszerűbb, hármaslevél alapú minta: 6.–7. sz. korsó talpán, 8. sz. tálka peremén; hasonló, összetettebb szerkesztés: 13–14. sz. ivócsanak, 15–16. sz. nyeles, 20–21. sz. csatos tálka pereme, Gschwantler 2002.

1705 Ld. például Garam 1993, 94.

1706 Ld. pl. Profantová 1992, Taf. 25, 5.

esetében is – a geometrikus minták gyakoribbá váltak, fő mintaszerkezeti alapvetésük a tengelyes szimmetria, illetve egyre fontosabbá váltak a kisméretű, vizuálisan eljelentéktelenedő motívumokkal szemben a minta szerkezeti elemei. Ha a kérdést csak a Kárpát-medencei keretekben vizsgáljuk, ez indokolhatja, hogy az alapvetően a florálgeometrikus szerkesztési elvnek megfelelő hármaslevél, illetve liliomminta is a késő avar díszítőművészet zárófejezetében vált csak közkedveltté. Másrészről azonban, amint ezt korábban például a laposindák és pálcikaindák viszonylatában megfigyelhettük, a naturális növényi mintáktól a florálgeometrikus-geometrikus meghatározottságú növényi rácsok felé haladás trendje nem Kárpát-medencei specifikum, az legalább a késő antikvitástól a 10. századig tartó nagy korszak, a kora középkor ívében megfogható a Kárpát-medencét övező világ díszítőművészetében is.[1707]

Az egyik lehetséges modell szerint a hármaslevél, illetve a liliomminta két horizontja mögött felsejlő eltérő struktúrák nem az avar környezet belső fejlődéséből erednek, hanem a Kárpát-medencébe közvetített mediterrán befolyás sajátosságainak köszönhetők. A Kárpát-medencei elterjedés ez esetben csak nagyon korlátozott mértékben tekinthető a késő avar díszítőművészet saját, belső jelenségének. Több jel is arra utal, hogy a szalagos mintákhoz hasonlóan a hármaslevélnek ezek a florálgeometrikus formái is az avar környezeten túlmutató ornamentális trendeknek engedelmeskedtek. Megjelenésük a Kárpát-medencében tehát inkább az avar tárgyi kultúra aktív (kiújuló?) mediterrán kapcsolatainak a következménye lehet.

A liliomnak, illetve a liliommintának a késő avar kor díszítőművészeti stílusaiban nem egyenletes használatát azonban még így is több tényező határozhatta meg. A különbség lehet egyszerűen időrendi, amennyiben mögötte a Mediterráneumban általában érvényes trendek változásait sejtjük. Emellett elképzelhető a mediterrán kultúra ma még kevéssé ismert regionális különbségeinek hatása is: ha a késő avar kor körülbelül százhúsz éve alatt változott az, hogy az akkori Kárpát-medence a környező, mediterrán kulturális befolyás alatt álló világ mely részével tartott fenn (intenzív) kapcsolatokat, akkor elképzelhető, hogy e különbség létrejöttében szerepe lehetett a mediterrán térség díszítőművészetében is sejthető regionális eltéréseknek, trendeknek vagy hangsúlyeltolódásoknak.

Amint azonban a laposindás minták esetében is láttuk, maga a késő avar kori tárgyi kultúra és díszítőművészet is viseli a belső regionális fejlődés jegyeit. A legvalószínűbb emiatt az a modell, hogy maguk az ornamensek és a motívumok egy többé-kevésbé állandóan rendelkezésre álló ornamentikai szubsztrátum részei voltak – erre a liliomminta késő avar kor eleji megjelenései elégséges bizonyítékkal szolgálnak –, és az avar kultúra nem (csak) a mintákat-motívumokat vette át időről időre a vele kapcsolatban álló díszítőművészetekből, hanem azokkal párhuzamosan fejlődve, ornamentális ízlése, mintapreferenciái is változtak időben előrehaladva. Ez esetben nem annyira a liliomminta érkezett meg egy második hullámban a korszak vége felé újra az avarok vizuális világába, hanem – egyéb elemeken keresztül, mint a késő avar kor végén megjelenő pálcikainda – a növényi rácsok, geometrikus palmettaminták, illetve főleg az ornamentikában a hangsúlyt a motívumról a szimmetriára, mintaszerkezetre

1707 A regionális egységekre hulló kora bizánci koiné történeti narratívájához ld. jelen munka bevezető fejezetét.

átvivő ornamentikai trend. A környező világgal kapcsolatban álló elitkultúrában ugyanis az egész csomag együtt jelent meg (ennek lehet köszönhető például az is, hogy a pálcikainda az elitkultúrára korlátozódott). Bizonyos szinttől lefelé azonban úgy tűnik, csak az ornamentális trend, az absztrakt, florálgeometrikus mintarenden nyugvó vizuális világ szűrődött le: valószínű, hogy ebbe azután már az átlagos tárgyi kultúra szintjén rendelkezésére álló, ismert ornamensek és motívumok integrálódtak – mint jelen esetben a liliomminta.

A palmettás ornamentika Kárpát-medencén túlmutató vonatkozásai

A késő avar kori díszítőművészet kulturális kapcsolatrendszerének elemzése közben a környező világ régészeti, művészeti hagyatékából számos példa idézhető. A párhuzamok sorában azonban kevés olyan akad, amelyet minden kétséget kizáróan az avar tárgyi kultúrát érő formai hatás közvetítőjeként, illetve legalább a közvetítés bizonyítékaként lehetne értékelni: ezek az esetek jobbára „bizánci" kistárgyak, amelyek, mint a Micheldorf-Skalistoe típus esete mutatja, máig nem, vagy csak szórványosan[1708] kerültek elő a Kárpát-medence központi területein. A késő avar tárgyi kultúra formai téren lényegében független környezetétől, tárgytípusai saját, helyi jelenségek, a rajtuk megjelenő ornamentikai elemek inkább egyesével mutathatók ki más kultúrákban, mint ahogy a leveles indáknál idézett, Warnebertus-ereklyetartóról elnevezett csoport példája is mutatta:[1709] itt a fülbevalón, lemezkereszten, ereklyetartón alkalmazott ornamensek azonos formában, de avar övgarnitúrákon bukkantak fel. A kapcsolat ilyen esetekben bizonyítható, a közvetítő csatornák mibenléte azonban nagyrészt – az elitkultúrák közötti kapcsolatok megállapításán túl – homályban marad.

A hármaslevél mint legegyszerűbb, páratlan levélszámú palmetta az antik növényi ornamentika alapvető eleme, a hellenizmus időszakától Eurázsia-szerte közismert. Rokona a páros S alakból álló indapár befelé hajló végei közé illesztett csap az egyik legarchaikusabb, a klasszikus művészettől kezdve széles keretek között elterjedt frízalkotó a késő avar állatstílus szíjvégein megtalálhatóval azonos formában.[1710] A típus azonban adoptálódott a késő avar állatstílusba, külső befolyás eredetét keresni esetében hiábavaló lenne. Ha jelenlétét a késő avar állatstílus külső kulturális kapcsolatrendszerének jeleként akarnánk értékelni, ez legfeljebb a jellegzetes megformálási stílus terén lenne lehetséges. Ugyan nehezen metrizálható, azonban feltűnő jelenség a késő avar állatstílus növényi mintáinak „zömöksége", amely viszonylag vastag szárakra szerkesztett nagyméretű, kevés részlettel ábrázolt motívumokban ölt testet. Ez az ábrázolási stílus a „keleti" – leginkább iráni és közép-ázsiai – művészetek sajátja volt (*139. kép, 156. kép 7*),[1711] és a fent az indavirág eredetéről tett megállapítással összevetve ez jelezhetné a késő avar állatstílus formavilágának közép-ázsiai gyökereit. Más tengelyesen szimmetrikus ornamenstípusok ezzel szemben éppen a Kárpát-medencét övező mediterrán és európai világ közel egykorú díszítőművészeteivel mutatnak rokonságot.

1708 Ez utóbbi példái az Ároktő típusú, négylábú ragadozóval díszített csatok (Schulze-Dörrlamm 2009b, 125–129; Szenthe 2015b).

1709 Ld. 364. o.

1710 Riegl 1893, 204, Fig. 106.

1711 Ld. a késő avar kori díszítőművészet stílusainak problémájánál.

A késő avar kor első felébe keltezhető palmettás ornamentika előzményei és Kárpát-medencén túli párhuzamai

Különböző palmetták széles körben ismertek a mediterrán világ és vonzáskörzetének művészetében. A rendkívül változatos, szinte esetenként eltérő ornamensek különböző hordozókon, ötvöstárgyak és ékszerek[1712] mellett textileken,[1713] fa-[1714] és kőfaragványokon,[1715] mozaikokon[1716] maradtak fenn. Minél összetettebb egy palmetta, általában annál egyedibb is: a késő avar kori eseteknek emiatt csak ritkán találjuk meg közvetlen analógiáit, inkább bizonyos részleteik és stilisztikai jellemzőik helyezhetők kontextusba a kora középkori tárgyi kultúrák között. A palmetták, illetve főleg a palmettafák sokfélesége miatt a késő római, bizánci, illetve politikai egységhez nem kötött, semlegesebb fogalommal mediterrán megnyilvánulási formáikról is csak bizonyos esetek kapcsán születtek esettanulmányok.[1717] Jelen keretekben nekem is mindössze arra nyílik lehetőségem, hogy az avar típusok párhuzamait idézzem, illetve a formákat kulturális összefüggések közé helyezzem. A „párhuzamok" természetesen csak egy kulturális kapocs létének megállapítását teszik lehetővé, a kultúrtörténeti elemzésben azonban az antikvárius-tipológiai módszer létjogosultságát hangsúlyozza, hogy a formailag közeli rokon jelenségek térben-időben közeli példákról, és leginkább olyan környezetben kerülnek elő, amelyek valóban vizuális kapcsolatban lehettek az avar kultúrával. Nem véletlen, hogy az avar díszítőművészet legpontosabb analógiái a Kárpát-medencével legközelebbi határos területek személyes használati tárgyai, öltözetkiegészítői, ékszerei közé tartoznak, sőt a késő avar felhasználással azonos típusú kistárgyakon, elsősorban övdíszeken, nagyrészt a Fekete-tengertől északra koncentrálódnak.[1718]

Ritka, a késő avar kor első felében feltűnő forma volt az egyszerű, líra alakú levélkehelybe növő, borostyánlevélből vagy tulipán alakú virágból álló palmetta,[1719] amely pontos megfelelője a 7. századi, Mala Pereščepino-i együttes arany nagyszíjvégén is felbukkanó,[1720] a késő antikvitásban elterjedt mintának.[1721]

1712 Összefoglalások: Baldini-Lippolis 1999, Yerolanou 1999.

1713 A bizánci selymekhez ld. pl. Schrenk 2004, Brune 2004, Muthesius 2008, Linscheid 2016; a közép-ázsiai selymekhez ld. Schletzer 2000, Otavsky 1998, Schorta 2006 tanulmányait.

1714 Enß 2005.

1715 A számos helyen közölt, mediterráneumi kőfaragványanyaghoz ld. alább, az egyes példák esetében.

1716 Ld. alább, az egyes példák esetében.

1717 Például a palmettafa-életfa értelmezéshez Eger 2004: a hispániai Svinthila-korona és kereszt palmettái kapcsán, azok kapcsolatrendszerébe bevonva a pont-vonal ornamentikán keresztül a beromünsteri ereklyetartó palmettáit (az utóbbiak körét Haseloff 1984 dolgozta fel). A Mala Pereščepino-i bizánci kéttagú öv szíjvégén látható palmetta bizánci analógiáihoz ld. Werner 1984, 30–31; A kopt szövetek kapcsán a kandelábermotívumhoz Hodak 1996; A „leaved cross" palmettáihoz Rice 1973. A Theodelinde-flabellum palmettájának párhuzamait elemzi Schulze-Dörrlamm 2009d, 757–760. További, a késő avar kori típusokkal közelebbi formai kapcsolatokat mutató típusokhoz ld. még alább.

1718 Például: Orbeli – Trever 1935, 39, 48, 49, 53, 66–72; Ajbabin 1990, Risz. 53; Ajbabin 1993, Ris. 3–4; Bezuglov – Naumenko 1999, 5. kép 8; Kovalevskaja 1979.

1719 IV.2.2.1. szakasz, 4. típus.

1720 Werner 1984, Abb. 7, Taf. 28/1.

1721 Ld. pl. egy 7. századi, pont-vessző ornamentikával díszített bizánci kéttagú övgarnitúrán: Arena et al. 201, nr. 620–623. A Mala Pereščepino-i palmettához ld. Werner 1984, 30–31.

A hasított palmetták egy típusának Vida Tivadar gyűjtötte össze bizánci, javarészt 6–7. századi párhuzamait:[1722] a tépei tálon megjelenő, indaszárral körülvett hasított palmetta (*166. kép 1*) a késő avar kori pajzs alakú övveretek[1723] palmettáinak (*158. kép*) egyik alaptípusát alkotja.

A csongrád-mámai típusú pajzs alakú veret palmettáinak[1724] (*159. kép 7–8*) pontos analógiája a krími Skalistoe katakombatemető 550. és 552. sírjából került elő (*166. kép 4–5*).[1725] A krími temetők a korabeli bizánci tárgyi kultúra egyik regionális csoportját alkotják, számos tárgyuk a 7–8. században még a Földközi-tenger medencéjének legalább középső részén elterjedt típusokból került ki.[1726] A két, valószínűleg 8. századi csat további analógiák hiányában is leginkább a bizánci tárgyi kultúra diffúziója révén kerülhetett a lelőhelyre.[1727]

Hasonlóképpen, ha kis részletekben szinte minden esetben találhatunk is eltéréseket, a összetett palmetták, palmettafák alapvető típusainak szinte minden esetben megtalálhatók a párhuzamai a Földközi-tenger medencéjében és európai területeken (*165. kép, 167. kép 8–9*). A nagyszentmiklósi kincs 2. palackjának „életfa"[1728] jellegű palmettafája, a késő avar kor első feléből egyes szíjvégekről ismert[1729] „indafa" (*165. kép 5, 167. kép 8*)[1730] és a különböző komplex palmetták egyaránt előfordulnak közöttük.

A nagyszentmiklósi 2. számú palack medalionjai közötti szabad felületeket díszítő palmettafa (*85. kép 2*)[1731] a széles pajzs alakú vereteken, csatokon és nagyszíjvégeken alkalmazott palmetták, palmettafák legfontosabb alaptípusát alkotja (ld. a *41. kép*en összefoglalt palmettaváltozatokat). Számos, észak-afrikai, közel-keleti, nyugat- és dél-európai környezetben fennmaradt tárgyon ennek az alaptípusnak egyes avar mintákkal közelebbi rokonai is megtalálhatók (ld. pl. *165. kép 4*).

Az összetett palmettafák (*165. kép 7*) (kandeláberek) az avar környezetben is a legváltozatosabbak, egyben legritkábbak; direkt analógiáik szórványosan fordulnak elő a mediterrán, illetve bizánci területen is. Az egyetlen, nagyobb szériában és kevesebb változattal elterjedő – majdnem zárt típust alkotó – palmettafa-változat[1732] csatokon (*41. kép 16–17, 162. kép 4*) és pajzs alakú vereteken (*41. kép 13–14, 162. kép 9*) volt forgalomban a Kárpát-medencében. Nem lehet véletlen, hogy ez esetben is – mint a fent tárgyalt, széles pajzs alakú vereteken megjelenő

1722 A tépei tálon alkalmazottal azonos szerkesztések sorozatát mutatja be például Vida 2002, 2. kép.

1723 5. alaptípus, két legjobb példánya Kölked és Bajna, ld. fent.

1724 IV.3.4. szakasz, 9.1–9.2. típus, 25. kép 2–6.

1725 Vejmari – Ajbabin 1993, 131; ld. még Kovalevskaja 1979, Tab. VII. 2, Tab. XI, 10.

1726 Vesd össze: Ajbabin 2003, 106, 122–123 összesítő tábláinak típusait az itáliai, szicíliai és balkáni (görögországi) tárgyi anyag gyűjtéseivel: Schulze-Dörrlamm 2009b, Avraméa 1997, Tzavella 2008, Manganaro 2002, Maurici 2002.

1727 Vida 2000.

1728 Bálint 2004a, 412–416.

1729 Ld. V.2.4. szakasz, 1–2. típus (*69. kép 11–12*).

1730 „Rankenbaum", tengelyesen tükrözött hullámzó inda szimmetrikus mezőbe komponált változata, a fogalomhoz ld. Kautzsch 1939, 16.

1731 Egy nagyszentmiklósi típusú palmettafa esetéhez ld. Bálint 2004a, 411–416; a palmettatípus eseteit szélesebb összefüggések között tárgyalja Eger 2004, 462–467.

1732 IV.5.2. szakasz, 9.2. és 9.3. típus

alaptípusok esetében – állnak rendelkezésre e tárgyakhoz pontos külső párhuzamok. A palmettatípus a Fekete-tengertől északra, a Don- és a Káma-vidéken csatokon és csuklós csüngős övvereteken került elő (*167. kép 2–5*).[1733] Ugyanez a palmetta tűnik fel Hispániában is.[1734] A palmettatípus övveretre alkalmazott változatának felbukkanásai tehát értelmezhetetlenek a mediterrán világ kontextusa nélkül, akkor is, ha maga a tárgytípus, illetve a hordozó látszólag jellegzetesen a mediterrán térség északkeleti peremén lakó népek tárgyi hagyatékához tartozott.

165. kép Palmettafák a kora bizánci díszítőművészetben. 1: A Justinus-kereszt szárán (Yeroulanou 1999, cat. nr. 230 után); 2: rézötvözet csat Hispániából (Ebel-Zepezauer 1994, Abb. 5 után); 3: Sírkő, Hispánia, 7. sz. (Hispania Gothorum 2007, 515 után); 4: Ereklyetartó oldalának palmettadísze a sioni katedrális kincstárából (Fillitz 2007, Fig. 2 után); 5: Kéttagú övgarnitúra, Róma, Cripta Balbi, 7. sz. (Arena et al. 2001, 379 után); 6: Rézötvözet, öntött, palmettadíszes csat, 7. sz. (Eski Kermen, Schulze-Dörrlamm 2009c, 100, Abb. 46 után); 7: Az ún. Theodelinde flabellum, 9. sz., másolat (Schulze-Dörrlamm 2009c, Abb. 7. után)

1733 Kryganov 2001, 352.

1734 Santa Maria de Quintanilla de las Viñas, madaras-medalionos frízben, 7. század vége, 8. század eleje, Brenk 1977, 341.

Jellegzetes eset a törzs két oldaláról széthajló két félpalmetta alól csüngő fürt, amelynek mind a mediterrán-bizánci, mind az avar kultúrában megtalálható egyszerű (bizánci csaton: *165. kép 6*), mind pedig vertikálisan többszörözött változata (például II. Justinus keresztjén:[1735] *165. kép 1*). Az ornamens az avar környezetben legtöbb esetben összeolvadt a liliommintával, illetve liliom alapú rácsokkal, olykor azonban hozzávetőleg torzulásmentesen is megtalálható.[1736] A legjobb kivitelű darabokon megfigyelhető, hogy a palmetta eredetileg datolyafa volt,[1737] a gyümölcs tehát datolyafürt, amely azonban az avar környezetben különböző fürtös vagy egyszerű palmettákká bomlott. Az ornamens lebomlása legjobban a nagyméretű, liliomrácsos szíjvégek mintáin figyelhető meg: ezeken a komplex fürt gyakran volutapárból nő ki (*204. kép 1–3*).[1738]

A késő avar kor második felében alkalmazott, összetett palmettafák távoli párhuzamai mellett bizonyos esetekben közeli analógiák is idézhetők a mediterrán térségből: az eszéki övveret[1739] (*167. kép 6*) palmettafájával közel azonos szerkesztés egy bizánci, félhold alakú csüngőjű fülbevalón látható (*167. kép 7*). E palmettafatípus alapvetően a legtöbb, alacsony mintaterekben megjelenő avar kori palmettafának is a legjobb analógiája (lásd a *33–35. kép* palmettáit).

166. kép Palmettaminták kora bizánci ötvöstárgyakon. 1: Bizánci ezüsttál, Tépe (fotó Dabasi, MNM, Budapest); 2: Félholdcsüngős aranyfülbevaló, Konstantinápoly (Hispania Gothorum 2007, 394 után); 3: Mala Pereščepino, bizánci nagyszíjvég (Werner 1989, Taf. 28. 1b után); 4–5: csatok, Skalistoe, katakombatemető, 550. és 552. sír (Vejmari – Ajbabin 1993, 131 után)

1735 6. század vége, Yeroulanou 1999, kat. nr. 230 után.

1736 IV.2.1.5. szakasz, 1. típus (*31. kép 19–20*).

1737 Például a jeruzsálemi Sziklatemplom mozaikjain: Rosen-Ayalon 1988, 61, ill. 42–43.

1738 IV.5.3. szakasz, 13. típus esetei.

1739 Bojčić 2012, 113, Sl. 13.

167. kép Palmettaminták övvereteken és csatokon Kelet-Európában, 8. sz. 1–3: Netailovka, Volga-vidék (Kryganov 2001, 352 után); 4: Nevolino, szórvány csat (Goldina 2012, 324 után); 5: Csattest, Káma vidék (Spicin 1902, Tab. XX. után); 6: Eszék (Osijek) szórvány övveret (Bojčić 2012, 113, Sl. 13. után); 7: Félhold alakú csüngőjű bizánci fülbevaló (Yeroulanou 1999, nr. 36 után); 8: Bizánci kereszt, 7. század (Metropolitan Museum of Art, New York); 9: Bizánci csat teste, 7. század (Metropolitan Museum of Art, New York)

Az idézett tárgytípusok, ha lelőhelyük ismert, jobbára a Földközi-tenger medencéjének középső részén és a Fekete-tenger környezetében kerülnek elő. Ezt az elterjedési mintázatot például egy összetett palmettaráccsal díszített csattípus magyarázza. Az itáliai, [1740] krími,[1741] illetve Don-vidéki[1742] környezetben is felbukkanó tárgytípus (*169. kép 1–2*) minden jel szerint a korabeli bizánci befolyási övezetben[1743] ismert, valóban bizáncinak mondható tehát. A késő avar korban a Kárpát-medencében ismeretlen típussal rokon, ritka változatok azok a palmetták, amelyeknek félpalmettái nincsenek egymással szerves kapcsolatban, a mintatér két peremén hajolnak befelé, miközben közéjük általában hármaslevélben végződő keskeny palmetta(-fa) nő. A típus a Kárpát-medencében két csatról, illetve egy lyukvédő veretről ismert. E tárgyak (*169. kép 3–4*) egykorúak a fent idézett pajzs alakú veretekkel, egyes esetekben egy garnitúrát is alkotnak azokkal.[1744] A hasonló, változatos palmettamintákkal díszített, 7. század végére és 8. századra keltezhető, rövid pajzs alakú testű csatokat Schulze-Dörrlamm a csatkarika alakja alapján, más palmettamintás csatokkal együtt a bizánci csatok E31 csoportjába sorolta.[1745] A „típus" valójában több típusra és számos egyedi esetre bomlik, amennyiben a test formáját és a díszítést is figyelembe vesszük. Közülük egy eski kermeni sírból előkerült példányon széthajló palmettán, valószínűleg volutapárból csüngő fürt látható (*165. kép 6*).[1746] Az ornamens a Kárpát-medencei palmettamintáknak, így az összetett, liliomokkal és fürtökkel díszített palmettaráccsos nagyszíjvégek[1747] és pajzs alakú veretek (például: *157. kép 6–12*) díszítésének is alapeleme. E formai-ornamentikai analógiákkal sűrűn összekapcsolt kör tárgyai alapján megállapítható tehát, hogy a többi, ugyanezeken a közép-kelet-mediterrán és fekete-tengeri területeken szórványosan felbukkanó, elterjedési mintázatukkal legfeljebb együtt rendszert alkotó típusok (közülük a korábban többször említett Micheldorf-Skalistoe típus a legnagyobb esetszámú) ugyancsak a bizánci tárgyi kultúra körébe tartoznak.[1748] A késő avar kori leletanyagban eközben maguk a típusok ismeretlenek, a tárgy tipológiai jellemzői révén közeli párhuzamaik vannak csak jelen, így a kiskőrös-városalatti 204. sír csomózott palmettás, a liliom jellegű minták kapcsán idézett csatja (*193. kép 1*). A kistárgyak laza kapcsolatokkal összetartott, mediterrán bázisú kört alkotnak.

Távolabbi párhuzamok a legtöbb palmettaváltozathoz szinte tetszőleges számban sorolhatók egyéb hordozókon a Kaukázustól nyugat felé, Hispániáig terjedő hatalmas területről.[1749]

1740 Umbria, Giostra 2003, 1489, Tav. IX, 3.

1741 Bizánci típusú csaton ld. Skalistoe, 149. katakomba: Vejmari – Ajbabin 1993, 19, Risz. 9, 32.

1742 Podgornensk, halomsír: például Komar 2006, Fig. 33. 4; Bezuglov – Naumenko 1999, 5. kép 8.

1743 A bizánci birodalom 8. század közepi területéhez ld. Brubaker – Haldon 2011, 154, Map 1; ugyanazt a 9. század közepén ld. Brubaker – Haldon 2011, 451, Map. 2.

1744 Például Csongrád-Máma 16. sír (Csallány 1941, 171, XLIII. t.); Szentes-Nagyhegy 217. sír (Csallány 1962, 476, Taf. XXIX).

1745 Schulze-Dörrlamm 2009b, 98–101.

1746 Schulze-Dörrlamm 2009b, Abb. 46.

1747 Ld a nagyméretű tárgyak kapcsán is: 532–533. o.

1748 Ld. fent, a leveles palmettaminták Kárpát-medencén túli kapcsolatrendszerének tárgyalásánál, illetve Daim 2000, Karte 3.

1749 Egy palmettafatípus gyűjtését ld. Eger 2004; más típusú, komplex palmettafák 9. századi, itáliai ötvösmunkán: Theodelinde flabelluma (jó minőségű képet közöl Schulze-Dörlamm 2009c, Abb. 7); vésett-poncolt kivitelben Nagy Szent Gergely aranykeresztjének hátoldala (603 k.,

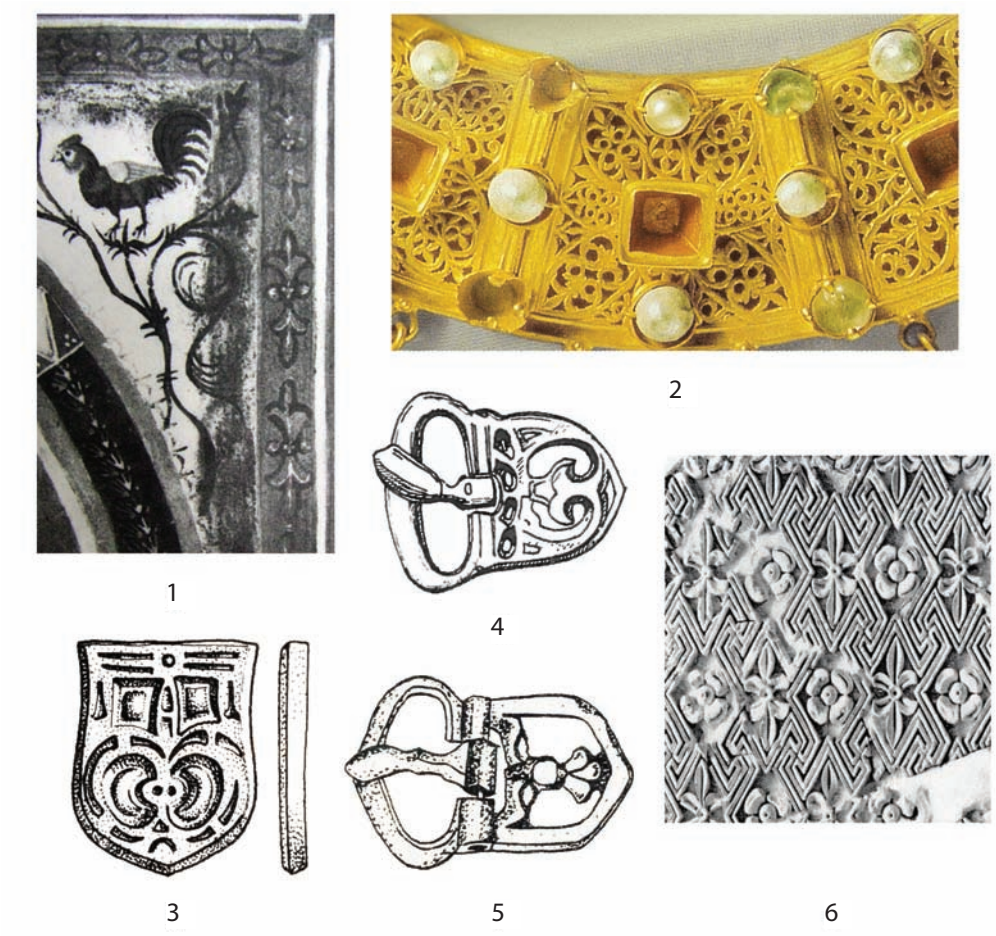

168. kép Liliomminta Kárpát-medencén kívüli példái, 7–9. század. 1: Korai Karoling illuminált kézirat szegélyén (Koehler 1958, II.61 után); 2: Bizánci mellékszeren (Yeroulanou 1999, nr. 585 után); 3: Övveret préselésére szolgáló préselőtövön, Fönlak, 7. sz. (Garam 2001, Taf. 100, 5 után); 4: Gorodišče Lovač (Goldina et al. 2012, 212 után); 5: Skalistoe, Krim (Vejmari – Ajbabin 1990, Ris. 102. után); 6: Khirbat al Mafjar, az Abbászida palota stukkódíszítése (Hamilton 1959, Pl. LIX után)

Különleges a gátéri nagyszíjvég aszimmetrikus palmettafája (*170. kép 1*),[1750] amelynek jó analógiája a cordobai nagymecset mihrabjának 10. századi aranymozaikján látható (*170. kép 2*).[1751] A két eset közötti hasonlóság a kivitelezési technika, minőség és méret különbségéből fakadó eltérésen túl tökéletes, minden részletre kiterjedő azonosságig terjed. A cordobai aranymozaik aszimmetrikus, mozgalmas palmettáira nem hatott a korai iszlám művészet repetitív, geometrikus díszeinek ízlésvilága. Konzervatív megformálásuk olyannyira idegen a korabeli hispániai Omajjád-kori környezetben, hogy mögöttük a bizánci művészet hatását, illetve bizánci mozaikmesterek munkáját gyanítja a kutatás:[1752] eszerint a naturális palmettaminta a bizánci

Bálint 2004a, 62. kép); az egyiptomi kincs tárgyain több esetben ld. Dennison 1918, például Pl. 15.

1750 2. sír, Kada 1905, 364.

1751 Ettinghausen – Grabar 1987, Fig. 111, 119.

1752 Ettinghausen – Grabar 1987, 139–140.

környezetben maradhatott fenn majd két évszázaddal avar területre kerülő megfelelőinél később. Az eset egyben mutatja, hogy a 8. század vonatkozásában egyedi, csak avar környezetből ismert palmettatípusoknál is nyilvánvalóan bizánci, illetve az európai mediterrán környezetből származó előzményekkel kell számolnunk. Az eset azonban a bizánci előzmények működési mechanizmusain túl egyben bizonyos palmettaformák életének hosszát is dokumentálja. A kelet-európai kapcsolatrendszerű palmetták, illetve tárgytípusok gyakorlatilag ugyan kerülhettek a két terület közötti közvetlen kapcsolat, az avar és kazár kaganátus közötti kommunikáció eredményeképpen a Kárpát-medencébe,[1753] a típusok valódi hazája azonban a Földközi-tenger medencéje, valószínűleg inkább annak keleti fele, ahol a tárgyalt mintatípusok legjobb párhuzamai – javarészt csatok – sűrűsödnek. Közülük is főleg a krími[1754] és az itáliai és szicíliai[1755] lelőhelyekről előkerülő tárgyak vehetők számba a bizánci kultúra hatásának közvetlen bizonyítékai között.

A liliomminta kulturális kapcsolatrendszere a Kárpát-medencén túl

A késő antikvitás díszítőművészete a liliom formájában állandósult motívum geometrikus alapvetésű mintáit széles körben alkalmazta az avar tárgyakkal rokon környezetben kis-, illetve ötvöstárgyakon is (például: *168. kép 2*). Eredetének felderítése tehát nem rejt magában nehézséget. Érdekes viszont az állandósult formában megjelenő összetett motívum és liliomminta, illetve a liliom jellegű minták szabad szerkesztéseinek egymás közötti viszonya.

A liliomnak és vele a liliommintának a 7. században, préselt övvereteken a Kárpát-medencén kívül is elterjedt típusát alkotják az álló, a liliommal, illetve a liliommintával azonos, antitetikus, csomóval összefogott levélkonstrukciók (*168. kép 3*).[1756] A fönlaki préselőtövek között egy teljes övgarnitúra elkészítéséhez való préselőtőkészlet található, amely minősége alapján bizánci, az akalani övgarnitúrával[1757] és Kárpát-medencei,[1758] illetve Fekete-tengertől északra előkerült[1759] párhuzamaikkal azonos sorozat előállítására szolgált.[1760] A hármaslevéllel díszített, 7. századi Balgota-típusú csatok és variációik[1761] mellett Kelet-Európában[1762] és a Krímben is[1763]

1753 Erre utal a Hernád-völgyben a Kassai-medencéig a lovas-fegyveres csoportok megtelepedése. Hasonló csoportok a Kárpát-medence peremvidékein jelennek meg. A két legfontosabb ellenőrzési zóna északkelet (Kassai-medence) és északnyugat (Dévényi kapu, Komárom környéke) felé vezető utak mentén volt. Ld. Szenthe 2019.

1754 Például: Ajbabin 2003.

1755 Szicília szerepéhez a korszakban: Panvini 2002.

1756 Gyűjtésüket ld. Garam 2001, 133–137; Taf. 98. 1–4, illetve a Pancsova-típusú garnitúráknál Taf. 110, 1.

1757 Fiedler 1995.

1758 Garam 2001, Taf. 98, 1–4.

1759 Pletneva 1981, Ris. 37, 37.

1760 Garam 2001, Taf. 100, 5, Taf. 137.

1761 További irodalommal Schulze-Dörrlamm 2009a, 164–166.

1762 Veselovskij, Bálint 1989, Abb. 28. 1; Panovo, Erdélyi 1982, 73. t.; Borisovskij: Kovalevskaja 1979, Tab. V, 9.

1763 Skalistoe 288. sír, Vejmari – Ajbabin 1993, Ris. 36, 18.

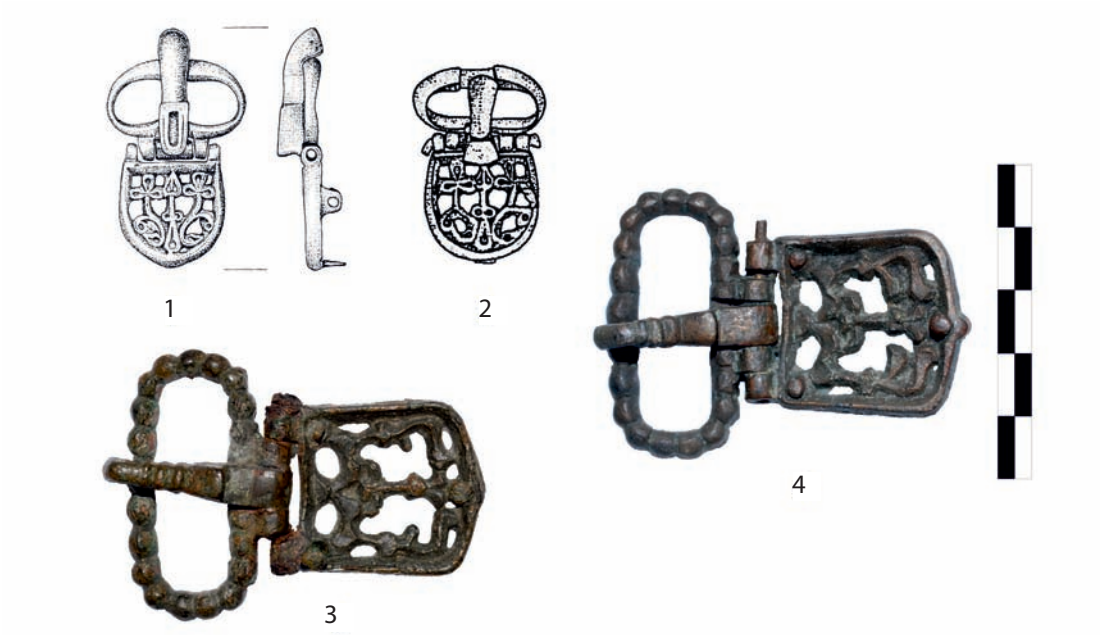

169. kép Absztrakt palmettás bizánci csatok és késő avar analógiáik. 1: Podgornensk, Don-vidék, halomsírból (Bezuglov – Naumenko 1999, 5. kép 8. után); 2: Taranto, Dél-Itália (Baldini-Lippolis 1999, 229, nr. 21); 3: Csongrád-Máma 16. sír; 4: Szentes-Nagyhegy 217. sír (3–4: KJM, Szentes)

liliommintával díszített esetek ismertek (*167. kép 5*). E tárgyak az avar változatok legpontosabb ismert analógiái, miközben típusuk a bizánci tárgyi kultúra eleme a fenti, palmettás csatokhoz hasonlóan (*168. kép 4–5*). Egy nevolinói csat[1764] a Kárpát-medencei esetekhez hasonlóan átmeneti forma, díszítésének egyes elemei a Kárpát-medencében palmettafákon (ld. a palmetta széles félpalmettapárját, „talpát", vesd össze: *162. kép 4*), a liliom jellegű palmettákban (aszimmetrikus kompozíció) és a liliomminták között fordulnak elő. A 7. századi avar tárgyi kultúra mediterrán környezettel azonos, illetve közvetlenül onnan származó megjelenési formái[1765] után a 8. századi típusok több önálló jegyet mutatnak. A párhuzamok szűkebb területről, lényegében a keleti Mediterráneumból és Kelet-Európából származnak, illetve nem jellemző, hogy közöttük az avar tárgytípusoknak a 7. századiakhoz hasonló, pontos analógiáik lennének.

A liliomminta bizonyos avar típusokkal azonos[1766] változatban (*20. kép 21, 21. kép 7*) Karoling-kori kéziratok szegélydíszén is megjelenik (*168. kép 1*).[1767] Hasonló minták viszonylag gyakoriak a Karoling tárgyi kultúrában a 9. és a 10. század fordulójára keltezhető övdíszeken.[1768] A Karoling-kori szíjvégeken a minta struktúrája az avarral azonos, az ellenirányított hármaslevelekből álló függőleges fríz is felismerhető, azonban az avar típushoz képest florálgeometrikus

1764 Goldina 2012, 324.

1765 Ld. ehhez a dolgozat összefoglaló értékelő fejezetének bronzöntés elterjedésével foglalkozó szakaszát.

1766 Ld. II.2. szakasz, 2. típus, 4. mintaváltozat.

1767 Koehler 1958, II,60.

1768 Schulze-Dörrlamm 2009d, 752–757.

ráccsá bomló mintában a levelek, illetve széthajló palmetták elvesztették növényi jellegüket. Azt, hogy a motívum-, illetve ornamenstípus mégis alapvetően késő antik, mediterrán miliőben volt otthon, a korai muszlim díszítőművészet még közvetlenül a késő antik hagyományt átörökítő példáin – így a liliom az említett Karoling- és avar példákkal azonos formában Khirbat al Mafjar stukkódíszein (Kr. u. 8. sz.) (*168. kép 6*) – nyer bizonyítást.[1769]

1 2

170. kép 1: Cordoba, a nagymecset mihrábjának palmettasora (10. sz.); 2: Gátér-Vasútállomás, nagyszíjvég (Kada 1905, 364 után)

Összefoglalás: hármaslevelek, palmetták és liliomok

A hullámzó indaszáron alkalmazott, naturális rend szerint, ferdén növő hármaslevél és a tengelyesen szimmetrikus minták geometrikus hármaslevél alapú ornamense, a „heraldikus liliom" az avar korban az időrendi párhuzamosság ellenére is különböző kontextusban volt jelen, amelyből nemcsak a késő avar kori díszítőművészet belső folyamataira, hanem ez esetben a hármaslevél mint ornamens kulturális kapcsolatrendszerére nézve is vonhatók le következtetések. A laposindás hármaslevél a minta és motívum viszonyával tökéletesen alkalmazkodott a késő avar állatstílus stilisztikai környezetéhez (hullámzó indaszáron, ciklusonként egy motívumegység, a mintatér méretéhez viszonyítva nagy felületű minta, a tárgytípus meghatározta lehetőségekhez mérten erős, háromdimenziós plasztikusság). A vele részben egykorú, formailag-ornamentikailag azonban önálló, mediterrán-bizánci tárgyi kultúrával közvetlen kapcsolatban álló liliommintától való szignifikánsan különbözősége miatt magától adódik a feltételezés, hogy eredetét is más környezetben keressük.

A laposindás hármaslevél-motívum a késő avar állatstílusba a griffekhez és laposindákhoz hasonlóan tökéletesen adoptált elemek közé sorolható. Így, bár ősformája a mediterrán térség

1769 Hamilton 1959, Pl. LIX.

vizuális örökségéből vezethető le,[1770] mégis idegen a liliommintát alkalmazó, egykorú, bizánci-mediterrán kultúrában gyökerező formavilágtól, azzal szemben közel egykorú tárgyakon messze kelet felé, az ázsiai sztyeppén bukkant fel.[1771]

A hármaslevél, illetve a liliom esetében hasonló jelenséggel kerülünk szembe, mint feljebb az indavirág és a vele rokon minták, a laposindalevelek és pálcikainda-levelek, végül alább az akantuszlevelek kapcsán: ugyan abból a gyökérből egymástól függetlenedő, állandó formában használt összetett motívumok eredtek. Amellett, hogy ezeket a késő antikvitás és a kora középkori környezet állandó formákban, motívumként is alkalmazza (indavirág, hármaslevél, akantuszlevél), mellettük párhuzamosan éltek szabadon szerkesztett, független ornamensként használt változataik is (komplex volutákban ülő levélseprő, heraldikus liliomon alapuló palmetták, akantuszinda). A 8. századi Kárpát-medencei közeg úgy használta a két jelleget, hogy azok helyi szinten nem interferálódtak egymással (nem integrálódtak egymásba), rokonságukra az avar kultúra nem reflektált.

E megállapításból különböző kulturális kontextusuk, illetve eredetük következik. A késő avar állatstílus hármaslevele ebben az esetben lehet a laposindához és az indavirághoz hasonlóan keletről (Közép-Ázsiából?) a régióba kerülő, a késő avar állatstílusba már annak formatív fázisában beolvasztott elem. (E kapcsolat mibenléte és kora emellett kérdéses.) A függőleges tengelyre illesztett, florálgeometrikus liliomminta ezzel szemben a környező mediterrán és európai világba illeszkedik. E második, antik és mediterrán jellegekkel bíró csoport nyilván a Kárpát-medencei avarok közvetlen környezetükkel ápolt kapcsolatai révén jutott a térségbe.

A mediterrán-antik palmetták és palmettafák, a liliom jellegű palmettaszerkesztések és a liliomminta Kárpát-medencei esetei két stilisztikai, illetve időrendi fázisban, a késő avar állatstílus második felében (késő antik kör, SSIIb) és a késő avar kor végén (SSIV) halmozódnak. A minta újbóli megjelenését a késő avar díszítőművészet utolsó szakaszában látszólag cezúra, széles időrendi szakadék – a geometrikus laposindás stílus – választja el a korábbi csoporttól. A tengelyesen szimmetrikus ornamensek, hasonló rendszerű palmetták használatán túl a két hullámhegy, díszítőművészeti kör között számos különbséget találunk.

1) A korai palmettás kör. A késő avar állatstílust követő időszakban az addig alakos dominanciájú ornamentika fellazult, változatos növényi ornamentikának adott helyet. E változás párhuzamos egyes verettípusok (széles pajzs alakú veretek, rögzítőfüles-tokos szíjvégek) és jellegzetes minta-, valamint motívumformák avar környezetben való megjelenésével (az utóbbiakhoz ld. az akantuszt, liliomokat, szalagokra szerkesztett florálgeometrikus mintákat is). Az „újkeletű" sokszínűségnek képezi elemét jelen fejezetben tárgyalt palmettaornamentika.

A naturális jellegű palmettaminták – líra alakú palmetták, palmettafák – néhány kivételtől eltekintve ebbe a horizontba keltezhetők. Velük egyszerre számos, alább külön szakaszban is tárgyalt, florálgeometrikus rendszerű, összetett palmettakonstrukció terjedt el (liliom jellegű palmetták, csomózott szerkesztések, sodrott szalagos minták[1772]). Jellemző, hogy az utóbbi, geometrikus vagy florálgeometrikus mintákat is naturális

1770 Riegl 1893, 278–279.

1771 Hasonló laposindás hármaslevelek jelennek meg 7. századi csontfaragványokon avar és türk környezetben is: Stark 2008, Abb. 98.

1772 Ez utóbbiakhoz ld. alább.

jellegű, a mintában jól látható, az ornamensben vizuálisan meghatározó, jól azonosíthatóan növényi jellegű motívumokkal szerkesztették össze. Ugyanakkor a florálgeometrikus, a motívumok szintjén is geometrikus jellegű összetevőket használó minták (például a szíjvégek vagy széles pajzs alakú veretek jellegzetes liliommintája) ismertek voltak ugyan, de ritkán tűntek fel. Ezek dominánssá csak a geometrikus laposindás stílus után, a késő avar kor végén váltak.

2) A késő avar díszítőművészet utolsó fázisában a geometrikus laposindás stílus után újra nagy tömegben elterjedő hármaslevelek néhány pálcikaindás, illetve a Sobor-Kiskőrös csoportban e munka külön fejezetében a késő avar kor végi ornamentika kapcsán elemzett minta kivételével a liliommintás szíjvégeken koncentrálódnak. A geometrizált, csomóban összefogott, egyforma levélpárok sorából álló minta csak távoli rokona a hármaslevél, illetve a liliomminta 8. század középső harmadában használt, változatos formáinak. E kései szakaszban a hármaslevél változatosabb típusai, illetve a variábilis liliom jellegű palmetták csak a vésett-poncolt ornamentikai körben jelentek meg (széles pajzs alakú, merevcsüngős lószerszámveretek ornamentikája, ld. alább).

A látszat szerint tehát mind a késő avar kor első, mind második felében ugyanazok a naturálisabb (palmettafa, hármaslevél) és florálgeometrikusabb (liliomminta, liliom jellegű minta) minták ismertek; a különbség nem jelenlétükben, hanem alkalmazásuk arányában, valamint az ornamens és a növényi elemek viszonyában figyelhető meg. Míg a 8. század első felében és középső harmadában a változatos, összetett és nagyméretű („naturális") növényi elemekkel díszített típusok alkották az abszolút többséget, addig a késő avar kor végének újabb díszítőművészeti hulláma a növényi ráccsá váló geometrikus-florálgeometrikus palmettaornamentikát részesítette előnyben. Ez utóbbi absztrakt-geometrikus meghatározottsága nemcsak a liliomminták és más geometrikus, csomózott és szalagos szerkesztések (antitetikus palmettakompozíciók) nagy tömege, hanem a mintába szerkesztett növényi elemek kis mérete és absztrakciója miatt is szembeszökő.[1773]

Mivel nem ismerjük a mediterrán térségben lejátszódó, rövid távú változásokat, nem állíthatjuk, hogy a formák átvételén túl a késő avar díszítőművészet mennyiségi szempontból – az átvett elemek vegyítésének arányaiban – is alkalmazkodott volna a forma forrásához, vagyis a mediterrán térség valamely régiójához, illetve a mediterrán tárgyi kultúra valamely csoportjához. Amennyiben a késő avar díszítőművészet késő antik eredetű formakincs jelenlétével dominált korszakaiban a helyi adaptáció hatását keressük, azt legvalószínűbben csak ebben a mennyiségi tényezőben, bizonyos ornamensek elterjedtségében, mások ritka előfordulásában találhatjuk meg.[1774]

A tárgyalt palmettatípusok – líra alakú palmetták és palmettafák, illetve a hármaslevél és a belőle származó liliom jellegű minták – alapján tehát a késő avar kor előrehaladtával absztrahálódási folyamat rekonstruálható. Ennek hatása, mint munkám korábbi fejezetében bizonyítani igyekeztem, kiterjed a laposindás ornamentika megjelenítésére is. A késő avar állatstílus plasztikus, a vizuális hangsúlyt a motívumra helyező világa és a késő antik kör naturális indaornamentikája után a geometrikus laposindás stílus, ha a növényi elemek méretével nem is,

1773 Ld. Daim 2000, 174.

1774 A problémához ld. Daim 2001, 168–188.

a megjelenítési stílus révén már az absztrakció irányába tett lépés. A folyamat a késő avar kor végi absztrakt-geometrikus növényi eredetű ornamentikában (liliomminták, pálcikainda) teljesedett ki. A fokozódó absztrakció a 8. századi díszítőművészet időrendi-stilisztikai cezúrákkal elválasztott szakaszaiban végig dokumentálható, emiatt a késő avar környezetben csak tükröződő, de biztosan nem annak egyedi fejlődési útját mutató folyamat.

Összehurkolt és sodrott szalagok, horizontális frízek. Esettanulmány a florálgeometrikus mintákhoz

E fejezetben a fentiekben vázolt absztrahálódási folyamatról rekonstruált képet egészítem ki más szempontból: geometrikus kötőelemű, de növényi elemekkel szerkesztett minták felől.

Geometrikus bázisú növényi minták a késő avar kor első felében

Sodrott, illetve összehurkolt szalagok köré szerkesztett minták már a késő avar kor első fázisában feltűntek. Mintájuk egyszerű, saját magába hurkolódó vagy két szalagból összehurkolt.[1775] E tárgyak késő avar állatstílus formatív fázisába keltezhető[1776] voltának jele, hogy azonos formában, de még lemezből domborítva is készültek (*171. kép 1, 2, 4*).[1777] Vagy azért, mert a késő avar állatstílus viuzális kohéziójának kiteljesedése előtti időszakba keltezhetők, illetve azért, mert egy távolsági kapcsolatrendszerrel is rendelkező elit hagyatékának részei, e minta- és részben tárgytípusokat bizonyos elemek kifejezetten a késő avar állatstílustól idegen, inkább a mediterrán-bizánci és Meroving, nyugaton jellemző vizuális világhoz kötik. A szentes-nagyhegyi 32. sír övgarnitúráját[1778] (*104. kép 1*) az áttört, pont-vessző ornamentikával tagolt felületű laposindalevelei miatt a Warnebertus-ereklyetartó által fémjelzett tárgycsoport Kárpát-medencei párhuzamaként tárgyaltam.[1779] A garnitúra tengelyesen szimmetrikus indáival, levélkialakításával, egységesen mintázott voltával, végül aranyozott vereteinek minőségével egyaránt kiválik a korszak átlagából. Kapcsolata szoros egy másik szentesi garnitúra csatjával (*172. kép 1*).[1780] A felsőcsordajárási csat mintája, az övkészlet veretformái (nemcsak a négyzet alakú veretek, hanem az övforgó alakja és ornamentikája is) szorosan kapcsolódnak a nagyhegyi övhöz, bár annál alacsonyabb technikai színvonalat képviselnek. Figyelemre méltó jelenség, hogy a szentes-felsőcsordajárási együttes többi veretén olyan egyedülálló, sörényes griff látható, amely vállban induló szárnyának kivitelezésével igen hasonlít az eredeti antik alakhoz.[1781] A garnitúra főszíjját díszítő kétféle veret, végül részben a tárgyak készítéstechnikai háttere[1782] is elválik a körülbelül egykorú késő avar állatstílus időszakában bevett jellemzőktől.[1783]

1775 III.1. szakasz, 8., 9.1–9.2. típus (12. kép 1–6, 8–9).

1776 Késő avar kori I. fázis (Zábojník Spätstufe I, Zábojník 1991, 236).

1777 Például: Gátér-Vasútállomás, 295. sír (Kada 1906, 33); ismeretlen lelőhely, nagyszíjvég (Magyar Nemzeti Múzeum).

1778 Csallány 1962, 445–446, Taf. XV.

1779 Ld. fent, 321. o.

1780 Szentes-Felsőcsordajárás sírlelet (Fettich 1929, IV. T.).

1781 A problémát tárgyalja Daim 1990.

1782 A vastag, nehéz öntvények problémájához ld. Bíró – Szenthe 2016, 201–202.

1783 Ezekhez összefoglalóan: Szenthe 2012b.

171. kép Növényi elemekkel kiegészített geometrikus alapú minták a késő avar kor elején és első felében. 1: Ismeretlen lelőhely; 2: Szeged környéke; 3: Tab, arany bújtató; 4: Jászberény-Kálvária (1–4: MNM, Budapest)

A szalaghurkos minták összefüggésében e felsorolás legalább annyit jelez, hogy a florálgeometrikus mintatípus környezetében számos, a késő avar állatstílus egyszerű alakos és laposindás mintákkal meghatározott növényi ornamentikájától idegen elem koncentrálódott. A jelenség közvetlen oka részben az időrend: a szóban forgó minták, illetve tárgyak korábbiak a késő avar állatstílus virágkoránál. A késő avar állatstílus virágkorát megelőző szakasz még 7. századi hagyományokból is táplálkozó ornamentikájának – a késő avar kor első felének florálgeometrikus, illetve egyszerűen geometrikus dominanciájú, javarészt a Dunántúlon halmozódó mintáihoz hasonlóan[1784] – kulturális kapcsolatrendszere a mediterrán-bizánci díszítőművészet felé mutat. A késő avar állatstílusban általában ritka geometrikus minták közül az egyetlen, viszonylag nagyobb sorozaton megjelenő típus a tükörtengely két oldalára vagy kerek mintatérben pont köré rendeződő halszálkaminta.[1785] A mintatípus mediterrán-bizánci eredetére,[1786] illetve egykorú átvételének valószínűségére a tabi arany bújtató utal (*171. kép 3*).[1787] Összevetve elterjedésével a teljes késő avar kori településterületen, valószínűleg nem véletlen, hogy ez az egyetlen olyan geometrikus mintatípus, amely kiemelkedő minőségű ötvöstárgyon

1784 Szenthe 2015b.

1785 Nagy 1998b, 19–20. kép, Szenthe 2015b, 231–232, Abb. 10, Liste 3.

1786 Nagy 1998b.

1787 Garam 1993a, 106, Taf. 98, 4.

is megtalálható a Kárpát-medencében. A tabi bújtatót és a szentesi garnitúrákat a részletmegoldások (levélfelszínek tagolása) alapján olyan hatás hozta létre, amely az európai-mediterrán tárgyi kultúrának is csak szűk horizontjára terjedt ki. A szentesi garnitúrák a késő avar állatstílus kialakulásával egykorúak, illetve megelőzik azt, és a tárgyi kultúra felső rétegéhez tartoznak. Ebben az esetben a nagyhegyi tárgyak vagy a felsőcsordajárási griffes veretek eredeti formája a késő avar állatstílus létrejöttéhez – valószínűleg az elitkultúrán keresztül – impulzust adó mediterrán formákat mutathatja.

A késő avar kor korai szakaszában mégis több, kizárólag öntött tárgyakon alkalmazott geometrikus mintatípus létezett. A fenti, valószínűleg elitkultúrához tartozó vagy ahhoz közeli tárgyakkal ellentétben e típusok csak általában keltezhetők a késő avar kor első felére, illetve első két időrendi fázisára,[1788] és a késő avar állatstílus korszakának jellegzetes, regionális csoportját alkotják. Emiatt, bár nem tartoznak a fejezetben tárgyalt florálgeometrikus minták közé, azokkal összehasonlítva mégis érdekes következtetésekre adnak lehetőséget.

172. kép Ónozott, ikonográfiai téren kiváló minőségű övgarnitúra a késő avar kor első feléből. 1–16: Szentes-Felsőcsordajárás, sírlelet (MNM, Budapest)

1788 Zábojník 1991, 34–35, 244. típus.

Egy formai-tipológiai szempontból azonos kölkedi, vasasszonyfai és keszthelyi, tokos zsanéros nagyszíjvégsorozaton párosan alkalmazott pelta alakok közé háromszög alakú tag nyúlik (*173. kép 1–2*). A kölkedi zsanér tartófülei kannelurás kivitelezésűek.[1789] A dunántúli lelőhelyekre jellemző minta egyetlen, távoli párhuzamát – ez esetben sodrott kerettel – Fettich Nándor az Alföldről, Jászberény-Kálváriáról közölte (*171. kép 4*).[1790] A rácsba rendeződő hurkolt szalagok (*173. kép 4*) ugyancsak a Kárpát-medence nyugati felében jellemzők,[1791] egy keszthelyi[1792] és egy császártöltési[1793] példány után a minta újabban egy Tolna megyei lelőhelyről is előkerült.[1794] A nagyszíjvégek közül három gombos végződésű. A típusba sorolható övvereteket[1795] rögzítőfülekkel erősítették az övre. A legkisebb esetszámú, azonban ugyancsak négyzet alakú vereten és tokos nagyszíjvégen előforduló mintatípust csüngő háromszögekből álló mező alkotja (*173. kép 3*).[1796] Mindkét eset a hurkolt szalagos ornamentikával azonos lelőhelyekről került elő. A Falko Daim által korábban bizánci tárgytípusok sorában tárgyalt, rácsmintás csatoknak[1797] a Kárpát-medencében ugyanilyen csat[1798] mellett szíjvégeken (*174. kép 1–2*)[1799] is fordulnak elő esetei. Mindegyik szíjvég a tokos, áttört mintaterű, homorú oldalú és kerek aljú, „nyelv alakú" formához tartozik, amelyek atipikusak a 8. század első felében a Kárpát-medencei leletanyagban, illetve szórványos felbukkanásaikat rendre mediterrán-bizánci,[1800] illetve legalább balkáni jellegű[1801] egyéb formai jellegzetességek kísérik. Az említett típusokkal azonos problémakört alkotnak a feljebb a leveles indahorgok között tárgyalt övforgók, illetve a Kiss Gábor által közölt keszthely-dobogói „pálcikaindás", bizánci típusú csat,[1802] valamint az annak 'V' alakú horogpárjával analóg formájú, dunántúli elterjedésű, szalaghurok jellegű lyukvédőveret-típus.[1803]

1789 Kiss 2001, Taf. 79.

1790 Fettich 1937b, 1. kép.

1791 A csatáji darabokhoz Zábojník 2000, ezen kívül Cseklész (Bernolákovo) 53. sírból (Kraskovská 1962, 438, Tab. X) és Komáromból is ismerjük a minta párhuzamait (Komárno-Hadovce 21. sír, Čilinská 1982, 361, Tab. XV).

1792 A keszthelyi nagyszíjvéget Lipp Vilmos közölte (Lipp 1884, VIII. t. 194).

1793 Magyar Nemzeti Múzeum, Szenthe 2015b, Abb. 11, 4.

1794 Szenthe 2015b, 233 és 4. lista.

1795 Csataj 115. sír (Zábojník 2000, 350) és Dunaszentgyögy.

1796 Dunaszentgyörgy-Fadd, nagyszíjvég (Szenthe 2015b, 235); Kenyhec (Hraničná pri Hornáde) 32. sír (Pástor 1971, 150, Obr. 15; Zábojník 1991, 244. típus, Taf. 40).

1797 Stolbica/rácsmintatípus, Daim 2000, 92–93.

1798 Daim 2000, 93.

1799 Hampel 1905, Taf. 16, 13; Szenthe 2015b, 227, Abb. 5, 2–3.

1800 Ld. fent, a háromlevelű félpalmettás, gyöngysorkeretes, keszthelyi szíjvég esetében (*99. kép 3*), 355. o., illetve alább, a nagyméretű szíjvégek kapcsán: 535–539. o.

1801 Ld. fent, a vrapi típusú minták korai csoportjánál: 346–347. o.

1802 Kiss 2005.

1803 Dunacsúny (Čunovo) 127. sír (Sőtér 1895, 110); Dévényújfalu (Devínska Nová Ves) 524. sír (Eisner 1952, Obr. 52–54); Dunabogdány 8/4 lh. sírlelet (MRT 7, 39. t. 1–13); Nemesvölgy (Edelsthal) 207. sír és szórvány (Sőtér 1898, 218 és IV. t. 15); Győr-Téglavető-dűlő 252., 305., 545. és 706. sír (Fettich 1943, 25, XVII. T. 6–8, 23, XXVIII. T. 28–29, 31, XXIV. T, 32, XXVII. T, 39, XXIV. T. 1–11), Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 114. sír (Trugly 1993, 201, Taf. XIX); Leobersdorf-Ziegelei

Ez utóbbi típus a kísérőleletek fényében[1804] valószínűleg a dunántúli geometrikus mintájú kör legkésőbbi eleme.

E geometrikus mintákhoz látszólag előszeretettel társítottak egyes technikai és tárgyformai megoldásokat. A rögzítőfüles felerősítési mód mellett ezek közül legfontosabb a szíjvégek gombos végű és csuklós megoldása. A rögzítőfüles[1805] és a gombos végződésű[1806] tárgyak regionális és kronológiai szempontból is zárt kört alkotnak. Mindkettő a bizánci tárgyi kultúra közvetlen hatásának megnyilvánulása a késő avar tárgyi kultúrában, illetve annak egy peremjelleget viselő csoportjában. A gombos végű szíjvégek nagyrészt geometrikus ornamentikája számos hasonlóságot mutat a rögzítőfüles darabokéval, súlypontjai erősen elütnek a késő avar kori állatstílus állatalakokkal és növényi motívumformákkal meghatározott képétől. A Kiss Gábor által felgyűjtött tizennyolc esetből nyolc geometrikus meghatározottságú ornamentikával, két darab pedig a késő avar korban atipikus alakos motívumokkal díszített.

173. kép Geometrikus minták dunántúli regionális jelleget hordozó tárgyakon a késő avar kor első felében. 1: Kölked-Feketekapu B 419. sír; 2: Keszthely-Dobogó; 3: Dunaszentgyörgy-Tengelic, sírlelet; 4: Császártöltés, sírlelet (1–4: MNM, Budapest)

Polsterer 65. sír (Daim 1987, 238, Taf. 57); Mosonszentjános-Kavicsbánya C, 227. sír és szórványlelet (közöletlen a Magyar Nemzeti Múzeumban); Mödling a.d. Goldenen Stiege sírlelet (Schwammenhöfer 1976, 15); Münchendorf 38. sír (Bachner 1985, 115–116, Taf. 20); Öskü-Agyaggödör 47. és 54. sír (Rhé – Fettich 1931, 46, Taf. XII, 49, Taf. XV); Romonya I 31., 41., 95. és 116. sír (Kiss 1977, 112, Pl. XLVI; 112, Pl. XLVII; 115, Pl. XLIX; 115, Pl. L); Szebény I 194. és 201. sír (Garam 1975b, 84–85, Fig. 14; 85, Fig. 15); Zwölfaxing 57. és 98. sír (Lippert 1969, 134, Taf. 23; 141, Taf. 38).

1804 SS II, ld. Zábojník 1991, 319. típus helyét a szeriációs táblán.

1805 Zábojník 2000.

1806 Kiss 2000, Szenthe 2015b.

A Kárpát-medencében a késő avar állatstílus kialakulásának idejére már ritka geometrikus díszítés sűrűn előfordul a 7–8. század fordulójának utolsó préselt, illetve első öntött avar veretein, azonban azok motívumkincse nem azonos a gombos végű szíjvégtípuson használttal.[1807] Az utóbbira jellemzők az egyszerűbb[1808] vagy bonyolultabb[1809] hurkolt szalagok, S alakú elemekből konstruált sorok,[1810] a spiráldísz[1811] vagy egyéb, összetett geometrikus, Kárpát-medencében korábban és később is egyedülálló díszítések.[1812] Ennek az ornamentális ízlésnek legközelebbi párhuzamait, bár nem pontosan azonos formában, már provinciális bizánci területen (Nyugat-Balkán) találjuk meg. Az avar terület és Dalmácia között az összekötő kapocs egy biskupijai nagyszíjvég lehet:[1813] halszálkás díszítése többször fordul elő a késő avar korban,[1814] a tokján látható láncfonatnak a Kárpát-medencéből azonban csak lemezes vereteken, a 7. század második feléből ismerjük párhuzamait.[1815] Noha a tárgy láncfonatos ornamentikája levezethető lenne az avar leletanyagból, előkerülési helye és a felsorolt geometrikus díszítésekkel azonos jellege miatt azokkal együtt inkább egykorú kapcsolatok jelzője. A gombos szíjvég- és csatforma eredetét valószínűleg a Balkán nyugati, bizánci fennhatóság alatt álló, vagy az északkelet felé határos itáliai területeken kereshetjük. A megoldás a fenti, geometrikus mintákkal együtt, valószínűleg régiók közötti kapcsolatok eredményeként terjedhetett el a délnyugat felé nyitott Dunántúlon.[1816] Ugyanez rekonstruálható a rögzítőfüles felerősítésű,[1817] szintén ugyanehhez a geometrikus dominanciájú csoporthoz tartozó tárgyak esetében is.[1818] A rögzítőfülek a látszat

1807 Nagy 1998, 18. kép A; 21. kép 7–10, 13; 22. kép 2–3, 13–15; 33. kép 10. típusai.

1808 Dunaszekcső 42. sír (Cs. Sós 1966–1967, 48. ábra, 1).

1809 Császártöltés (Szenthe 2015c, Fig. 3, 3), Komárom (Komárno)-Hadovce 22. sír (Čilinská 1982, Tab. XV, 16), Cseklész (Bernolákovo) 53. sír (Kraskovská 1962, Tab. XII, 1).

1810 Dunaszekcső 42. sír (Cs. Sós 1966–1967, 49. ábra 1), Budapest-Fehérvári út 39. sír (Nagy 1998, Taf. 81).

1811 Kassa-Zsebes (Šebastovce-Lapiše) 221. sír (Budinský-Krička – Točik 1991, Taf. XXVIII, 12).

1812 Keszthely-Város, szórvány (Lipp 1884, IV. t. 74). A felsorolt példákat ld. még Kiss 2000, Abb. 1, 7, 11–15, 18.

1813 Kiss 1999/2000, Abb. 1, 10.

1814 Nagy 1998, 19–20. kép, 40. kép 21.

1815 Nagy 2004, 437–438.

1816 Vinski 1974; feltételesen: Kiss 2000, 414.

1817 Rögzítőfüles tárgyak a késő avar kor első felében: csatok: Alsógellér (Holiare) 485. sír (Zábojník 2000, Abb. 28–29); Áporka-Ürbőpuszta (Marosi – Fettich 1936, 33. kép; Bóna 1957, rögzítőfül: Marosi – Fettich 1936, 81, 31. kép 15; Werner 1986, Taf. 30); Ároktő (Daim 1990, 295, Abb. 7); Csataj 74. sír (Zábojník 2000, 348–349, Abb. 13–16, Zábojník 2007, 23, Obr. 10); Keszthely-Dobogó, övcsat (Kiss 2005); Keszthely-Dobogó, övcsat (Garam 2001, Taf. 67, 3); Keszthely-Dobogó, övcsat (Garam 2001, Taf. 67, 4); Orosháza-Bónum-téglagyár 105 (Juhász 1995, Taf. VII); Wien-Liesing 22. sír (Daim 1979);
Övveretek: Csataj 74. sír (Zábojník 2000, 348–349, Abb. 13–16, Zábojník 2007, 23, Obr. 10); Csataj 115. sír (Zábojník 2000, 350, Abb. 17–18, Zábojník 2007, 24, Obr. 11); Csataj (Čataj) 159. sír (Zábojník 2000, 351, Abb. 21–22, Zábojník 2007, 24, Obr. 11); Komárom-Váradi utca (Komárno-ul. J. Váradiho) 14. sír (Zábojník 2000, 351–352, Abb. 23–27); Nagypall I-Határi-dűlő (Kiss 1977, Pl. XXVIII); Szeged környéke (Szenthe 2015b, 221, Abb. 2. 8).

1818 Legutóbb, a szakirodalmat összefoglalva ld. Szenthe 2015b, 218–226.

szerint avar környezetben csak importtárgyakon, vagy helyben készített, de importtárgyak közvetlen befolyása alatt álló, kísérleti jellegeket hordozó darabokon tűntek fel.

A helyi környezetben atipikus formai és technikai megoldású, absztrakt-geometrikus mintákkal dominált típusok a 8. század első felében tehát általában a Kárpát-medence nyugati felében sűrűsödtek (*100. kép*). Ezen belül egy északnyugati Kárpát-medencei és egy dél-dunántúli sűrűsödés körvonalazható, illetve úgy tűnik, Keszthelyen is volt egy centrum.[1819] Az utóbbi léte főleg a Keszthely-kultúra kései csoportjának fényében érdekes: noha kutatási helyzet miatt[1820] nem köthető össze egyértelműen a két jellegzetesség, mégis feltűnő, hogy a női sírok helyi jellegű, késő antik ízlést tükröző tárgyi kultúrája mellett a 8. század eleji férfisírokból szintén az egykorú Kárpát-medencében jellemzőtől eltérő ízlésvilágú forma- és mintakincs került napvilágra.[1821]

A három rekonstruálható regionális centrum egymással szoros kapcsolatban állhatott. Kulturális szempontból mindhárom a késő avar állatstílus peremén helyezkedik el; a Keszthely környéki csoport kivételével a megállapítás földrajzilag is érvényes. A keszthelyi csoport létrejötte nagy valószínűséggel a környéken a 7. századból továbbélő, késő antik kulturális jellegeket hordozó népességhez köthető.[1822] A férfisírok leletanyagának kapcsolatrendszere alapján ugyanakkor a Keszthely környékén élők a késő avar korban is bírtak a Kárpát-medencéből kifelé mutató kapcsolatrendszerrel.

Bár megfigyelhetők bennük a késő avar állatstílus formatív fázisának jellegei is, a tárgyak leletösszefüggései alapján e kulturális csoport(ok) általában a késő avar kor első időrendi fázisaiba keltezhetők. A kifejlődött késő avar állatstílustól tehát elsősorban nem időrendi, hanem földrajzi és kulturális szempontból különülnek el, annak a Kárpát-medence nyugati felére, peremére jellemző, regionális csoportját alkotják. Mivel a leletanyag minőségi szempontból nem kiemelkedő, nem hordozza egy elitkultúra jellegeit, eredetét valószínűleg szomszédos területek közötti, közvetlen, alacsony értékű interregionális kapcsolatban kereshetjük. A szóban forgó tárgyak regionális helyzete alapján ilyen kapcsolatok a Mediterráneum irányában a Kiss Gábor által Z. Vinski nyomán[1823] feltételezett,[1824] északnyugat-balkáni régión keresztül jöhettek létre.

Mivel, mint e geometrikus minták esetében feljebb többször megállapításra került, nem integrálódtak a késő avar kori tárgyi kultúrába, segítségükkel lehetséges a késő avar kori tárgyi kultúra külső kapcsolataira való következtetés. A fent leírt két geometrikus (az elitkultúrában megjelenő és a regionális dunántúli) csoport egyformán antik-mediterrán kulturális forrásból táplálkozott. Míg azonban a szentesi garnitúrák és a tabi bújtató formakincse az avar környezetben elit, illetve elitközeli kulturális miliőben (is) felbukkan, addig a Kárpát-medence nyugati peremének regionális jelenségeinél ilyennek nincs jele. A leletek alapján okkal feltételezhetjük, hogy a mediterrán befolyás két rétege, az elitkultúra felé kapcsolatokkal bíró, teljes késő avar kori településterületen elterjedt típusok, illetve a regionális jellegű csoport között nem, vagy nemcsak időrendi eltolódás volt, hanem az avar kultúrába való közvetítésük csatornái is különböztek.

1819 Lipp 1884, IV. t. 74, 86; V. t. 105; VI. t. 135; VIII. t. 193–194, 201.

1820 Ld. a temető feltárásaihoz, leletanyagának kutathatóságához Kiss 1997.

1821 A Keszthely-kultúra kései fázisához ld. Müller 1992.

1822 Vida 2008.

1823 Vinski 1964, Vinski 1969.

1824 Kiss 2005.

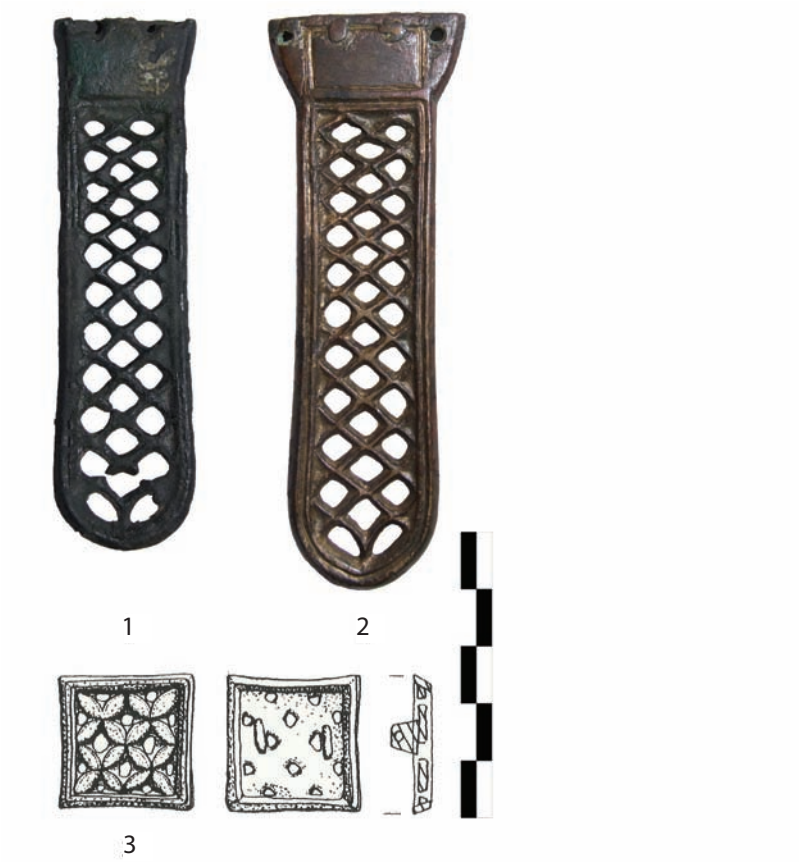

174. kép Geometrikus minták dunántúli regionális jelleget hordozó tárgyakon a késő avar kor első feléből: rácsminták. 1–2: Keszthely-Dobogó (MNM, Budapest); 3: Csatáj (Čataj) 115. sír (Zábojník 2007, Obr. 10 után)

A legvalószínűbb modellben az elitkultúra szintjén megnyilvánuló jellegek egy népek feletti, európai, illetve mediterrán-bizánci elitkultúra Kárpát-medencei lecsapódásának a nyomai. Ez esetben a halszálkás minta elterjedése a késő avar állatstílus trendjének megfelelő tárgyakon és motívumok kíséretében valószínűleg annak a jele, hogy az avar elit külkapcsolatok révén formálódó vizuális kultúrájának elemei meghatározó erővel alakították a késő avar állatstílus mint egész képét. Az avar elithez eljutó formakincs, amelyet azután az elit a hatalma alatt élő népességnek közvetített, az elitkultúra adaptációs hatásán keresztül, illetve a hatalmi rendszert fenntartó és kifejező elosztási rendszer segítségével[1825] érvényesülhetett.

E néhány típustól élesen elkülönülnek azok a geometrikus minták, amelyek – bár antik eredetükhöz ez esetben sem fér kétség[1826] – mégis regionális jellegűek, és legalább a Kárpát-medence vonatkozásában biztosan nem állnak kapcsolatban az elitkultúrával. Bennük olyan, késő antik jelleg tükröződik, amelynek látszólag a korabeli mediterrán-bizánci elitkultúrával sem voltak kapcsolatai. Annál erősebb szálak fűzték viszont a korabeli, bizánci jellegű, átlagos rézötvözet öntvények világához, Kelet-Európában, a Krím-félszigeten, a Balkánon, illetve például

1825 Szenthe 2018, 303–306.

1826 Nagy 1998b, 378–380.

Szicíliában fennmaradt csatokhoz, szíjvégekhez.[1827] E típusok – mivel elitkapcsolatokban nem játszhattak szerepet (?) – minden jel szerint „kishatárforgalom", közvetlen, de csak a társadalom alsó szintjét elérő kapcsolatokon keresztül jutottak el a Kárpát-medence bizonyos területeire. E vizuális világ így marginális jellegzetesség a Kárpát-medencei kultúra szempontjából: alapvetően centrifugális jellegű, és valószínűleg az adott területen lakó népesség örökölt kapcsolatrendszerének, illetve kulturális habitusának következménye.[1828]

A jelenségből leszűrhető, első tanulság tehát, hogy a mediterrán ornamentika általában kedvelte a geometrikus formákat (alapvetően ebbe a kategóriába tartozik a levélfelületek tagolása, a pont-vessző ornamentika, illetve a laposindás minták mediterrán kapcsolatai révén bőven tárgyalt tengelyes szimmetria preferencia is).

Másodszor, a fenti különbség fényében az antik hagyományokat továbbvivő kultúráknak több, regionális vagy hatalmi hálózathoz tartozás szerint különböző rétege, illetve csoportja lehetett. Ezek közül a késő avar kori elit kultúrája egy elitekhez kapcsolódó, térben nehezen lokalizálható, illetve nem elsősorban a földrajzi közelség által generált kulturális csoporthoz kötődött. A dunántúli, regionális periféria ezzel szemben egy helyi, balkáni miliőn keresztül a mediterráneum késő antik, alsó társadalmai rétegeinek tárgyi (és szellemi?) kultúrájához kapcsolódott.

Harmadszor, e mediterrán miliő(k) geometrikus mintatípusai a késő avar kor első felében csak a késő avar állatstílus – mint a kaganátus társadalmának tárgyi kultúráját azonos trend szerint egységesítő díszítési stílus – létrejötte előtt lehettek erősebb befolyással a Kárpát-medence belsejére. A láthatólag csak részben[1829] az elit által diktált egységes ornamentikai trend létrejöttével csak azokban a regionális világokban marad meg befolyásuk, amelyek valamilyen (földrajzi, illetve Keszthely esetében valószínűleg kulturális) okból élénkebb, de csak a régiók közötti forgalom jelentőségét elérő kapcsolatban állnak a Mediterráneummal.

Sodrott és összehurkolt szalagos, valamint medalionos palmetta-ornamentika a késő avar kor közepén és második felében

E tanulság levonása után vegyük szemügyre a késő avar kor későbbi szakaszainak geometrikus-florálgeometrikus, sodrott vagy hurkolt szalagok köré szerkesztett ornamentikáját. A 8. század középső harmadában, pontosabban a késő avar állatstílus és a geometrikus laposindás stílus határán,[1830] részben mediterrán hatást jelző tárgytípusokon,[1831] részben frissen elterjedő antik eredetű motívumokkal (többek között császárportré, nereidák, illetve bőségszaru, szőlőfürtök, naturális szőlőlevelek) együtt a késő avar állatstílusban használt ornamensválaszték is kibővült. Az elterjedő, változatos palmettatípusok mellett hurkolt és sodrott szalagok köré szerkesztett florálgeometrikus minták is megjelentek. Közös jellemzőjük, hogy bennük a növényi elemek a szalagokról mint indaszárról nőnek, bizonyos esetekben emellett – ahogy a szőlőindánál is – a motívumokra viszonylag erős naturalitás lehet jellemző.

1827 Ezek típusaihoz ld. Daim 2000.

1828 Avar peremjelenségként értékeli Szenthe 2015b.

1829 Ld. a stílus, illetve az egyedi tárgyak problémája kapcsán a bevezetőben, illetve a záró értékelésben.

1830 Például: Ürbőpuszta, tokos kisszíjvég, még a késő avar állatstílus verettípusaival; az öcsödi darab keltezése későbbi (8. sz. közepe körül).

1831 Ld. a nagyméretű övdíszek kapcsán alább, illetve Szenthe manuscript.

A Kárpát-medence területén hozzávetőleg egyformán szóródó, kiemelkedő minőségű és méretű darabok kivételével[1832] e típusok a Dunától keletre jellemző kört alkotnak (*176. kép*). A korszak új, szalagos, florálgeometrikus mintatípusai mellett néhány esetben jelentek csak meg a 8. század eleji változatokkal megegyező, egyszerű hurkolt szalagok, egyetlen alkalommal a legelterjedtebb korai típussal azonos formában.[1833]

Az ornamenstípusok javarészt egy-két, közeli rokon vagy azonos típusú tárgyat díszítenek. A szőlőfürtökkel és szőlőlevelekkel komponált szerkesztések egy típusán figyelemre méltó a növényi alkotók, főleg a szőlőlevelek naturalitása (*175. kép 1*).[1834] A minták rögzítőfüles-kétlapos, U alakú, áttört szíjvégek zárt típusát díszítik. A késő avar kori III. fázissal egykorú tárgyak[1835] a késő antik kör kései csoportjába[1836] sorolhatók, az ember és oroszlán küzdelmével díszített típusokkal egy horizontot alkotnak.

Azok a florálgeometrikus ornamensek, amelyeket a rácsról a sodrott szalagrács közeibe behajló motívumok alkotnak, a késő avar kori IIb fázisba sorolt késő antik formakincshez tartoznak. A típus első példái egy zalaegerszegi pajzs alakú vereten (*24. kép 6*),[1837] egy tószegi csaton (*25. kép 1, 175. kép 3*)[1838] és a tápéi nagyszíjvégen (*209. kép 2*),[1839] nagyméretű, kiemelkedő minőségű tárgyakon jelentek meg. A mintatípus alkalmazása egyetlen tárgytípus esetében a geometrikus laposindás stílusban is folytatódott, bár laposindaleveles, egyszerűbb változatban (*24. kép 7, 175. kép 2*).[1840] Érdekes példány egy medalionokba fonódó, kettős erű szalagra szerkesztett virágos palmetta. A szalag két szála az előbbi, zalaegerszegi mintához hasonlóan szétválik, a virágzó palmetta volutapárját alkotja (*22. kép 1, 175. kép 8*).[1841] Hasonló minta, ugyancsak kétszálú szalagon, leveles palmettával is előfordul (*22. kép 6*, *175. kép 10*).[1842] A két félpalmetta akantuszleveleket formáz, a medalion belsejébe hajló szalagpárt pánt fogja össze, alatta a szalagok végéről hasított palmettát képező félpalmettapár csüng.[1843]

A zalaegerszegi és tápéi tárgyak szűk környezetébe további, hurkolt szalagos szerkesztések tartoznak. Egy kenyheci széles pajzs alakú veret[1844] párhuzama nagyszíjvégen Zamárdi-Rétiföldek 2302. sírjából és Dolní-Dunajovice lelőhelyről (Morvaország) került elő (*24. kép 1–2,*

1832 Ezek gyakorlatilag fedik a nagyméretű, előbb említett tárgyakat és környezetüket. Hozzájuk ld. alább.

1833 III.1. szakasz, 9.1. típus (*23. kép 7*) Kishegyes (Mali Idoš), nagyszíjvég.

1834 III.1. szakasz, 10.1–10.2. típus (*24. kép 12–14*).

1835 Ld. az U alakú, kétlapos, egyszerű rögzítőfüllel (gombbal) ellátott, sokszor rovátkolt vagy gyöngyözött keretű nagyszíjvégeket: Zábojník 1991, 239–240, ld. az oroszlános jelenetek: 64. típus keltezését.

1836 Szenthe manuscript.

1837 III.1. szakasz, 13.2. típus, Zalaegerszeg-Ola, Új kaszárnya sírlelet (Szőke 2001, 103–104, 1. kép).

1838 III.1. szakasz, 14. típus, Tószeg-Laposhalom sírlelet (Hampel 1905, I, Fig. 1821).

1839 III.1. szakasz, 14. típus, 1. mintaváltozat: Tápé-Lebőhalom, sírlelet (Kürti 1983, 11. fénykép).

1840 III.1. szakasz, 13. típus.

1841 III.1. szakasz, 1. típus, Szeged-Kundomb 285. sír (Salamon – Sebestyén 1995, 36–37, Pl. 35).

1842 III.1. szakasz, 4. típus, Öcsöd-Büdöshalom 18. sír (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1).

1843 Riegl 1893 (1923), 211, Fig. 110.

1844 III.1. szakasz, 11. típus.

207. kép 1). A lelet a késő avar állatstílus előrehaladott fázisára keltezhető.[1845] A zalaegerszegi, tápéi, zamárdi, kenyheci szalagos mintákat a tárgyak nagy mérete, kiemelkedő minősége is összeköti. Az alább bővebben tárgyalandó csoport eredeti, egyedi mintái között a szalagos mintákon kívül is aránylag sok a florálgeometrikus szerkesztés.

Közvetlen mediterrán forrás feltételezhető egy öcsödi nagyszíjvég esetében, amely nemcsak az áthurkolódó szalagra szerkesztett, csomózott hasított palmetta típusával, hanem a kettős szálú szalag felbukkanásával is egyedi a késő avar kori környezetben. A nagyszíjvég típusa megegyezik az egerági (*175. kép 9*) és szávaszentdemeteri,[1846] hurkolt szalagos medalionok belsejében megjelenő szőlőfürtös és -leveles nagyszíjvégekével. A tárgyak hasonlósága olyan mértékű, hogy esetükben a szalagos-medalionos ornamentika egyezése sem lehet véletlen. Az egyszerű, gombszerű rögzítőfülű, viszonylag széles, U alakú szíjvég bevett mediterrán forma,[1847] amely a késő avar kor második felében is elterjedt volt. Ez esetben azonban a rajtuk halmozódó mediterrán eredetű jellemzők miatt valószínű, hogy a három tárgy előzményei azonos vagy közel azonos formájú, bizánci (vagy más mediterrán területen készült) szíjvégek[1848] lehettek. A Kárpát-medencében csak szórványosan ismert[1849] kettős szalagból álló, illetve kontúros szalagfonat a 8–9. századtól a mediterrán és Karoling szalagos ornamentika újonnan elterjedő jellemzője.[1850] Az egymást keresztező indákra, illetve szalagokra szerkesztett három–hét levelű palmetták egy családot alkotnak a növényi szalagrácsos mintába illesztett palmettás avar nagyszíjvégekkel[1851] és a tápéi nagyszíjvég (*209. kép 2*) sodrott szalagokról leágazó palmettáival.[1852] Párhuzamaik különféle szerkesztésekben hosszú U alakú testű, bizánci csatokon fordulnak elő.[1853]

Bizonyos hiátus után, a geometrikus laposindás stílus kései fázisában, a késő avar kor végére keltezhető tárgytípusokon ismét megnőtt a sodrott szalagokra szerkesztett ornamentikával díszített minták száma,[1854] miközben a típusok választéka kisebb lett, a minta szerkezete pedig tárgytípusonként egységes, azokon belül alig variálódik. Rajtuk a növényi elemek pálcikaindákra, három- vagy négyszirmú, kerek közepű virágokra és a hármaslevél kései, apró levelekből szerkesztett változataira korlátozódnak.[1855] Nagyobb esetszámú típust alkotnak a hohenbergi csatéval azonos, sodrott szalagkeretben ábrázolt levélcsoportok, amelyeket négy-, illetve hattagú,

1845 Ld. Bárdos – Garam 2014, Taf. 241: a széles pajzs alakú, gyöngysorkeretes veretek, patkó alakú, öntött lyukvédők és a pajzs alakú testű, gyöngysorkeretes karikájú, leveles indás díszű, áttört testű csat keltezéséhez ld. Garam 2018, 116–121.

1846 III.1. szakasz, 10.2. típus, Egerág (Kiss 1985, Taf. 2. 9) és Szávaszentdemeter (Sremská Mitrovica) (Dimitriević – Kovačević – Vinski 1962, Tab. XXI, 3).

1847 A zömök, széles U alakú szíjvégek problematikájához ld. alább.

1848 Ld. pl. a Tobias 2011, Abb. 10. által felsorolt példákat.

1849 Ld. még a késő avar kor végi ornamentika kapcsán tárgyalt trapéz alakú lószerszámveretek egy típusa esetében: Komárom-Váradi utca (Komárno-Váradiho) 15. sír (Čilinská 1982, Tab. XIV, 20–24).

1850 Fillitz 1958, 38; Kautzsch 1939, 49–50.

1851 IV.5.3. szakasz, 13. típus (*42–43. kép*).

1852 III.1. szakasz, 14. típus, 1. mintaváltozat (*25. kép 2*).

1853 Schulze-Dörrlamm 2009b, 178–179. o., nr. 379–381.

1854 A keltezéshez ld. a hohenbergi típus esetében Daim 2000, Szalontai 1996.

1855 A motívumokhoz ld. a késő avar kor végi ornamentikát tárgyaló fejezetet.

175. kép Sodrott és medalionba összehurkolt szalagok köré szerkesztett növényi elemeket tartalmazó, florálgeometrikus minták a késő avar kor második felében és végén. 1: Tiszaderzs-Szentimrei út 3. sír; 2: Homokmégy-Halom 111. sír (1–2: MNM, Budapest); 3: Tószeg-Laposhalom (Hampel 1905, I, Fig. 1821 után); 4–6: Hortobágy-Árkus, sírleletek (DM, Debrecen); 7: Tiszasziget, sírlelet (Csallány 1962, XXVI. T.); 8: Szeged-Kundomb 285. sír (Salamon – Sebestyén 1995, Pl. 35 után); 9: Egerág (Kiss 1985, Taf. 2, 9 után); 10: Öcsöd-Büdöshalom 18. sír (Genito – Madaras 2005, obj. no. 1. után)

kerek középső tag köré rendeztek (*10. kép 5–7, 175. kép 4–6*),[1856] amelyeknél a liliom jellegű, kis palmetták nem kapcsolódnak szervesen a sodrott, illetve fonott szalagkerethez. A csoport szíjvégeire jellemző, hogy a késő avar kor második felének átlagánál szélesebb, zömök U alakúak (a szíjvégformával alább, bővebben foglalkozom).

A sodrott szalagok két végére szerkesztett, plasztikus kivitelű palmetták lyukvédő- és mellékszíjveretek egy típusát alkotják (*14. kép 3–10; 175. kép 4–5*).[1857] Esetükben a szalagokra szerkesztett kis palmetták olyan levélcsokrok, amelyek a hohenbergi csat mintatípusában láthatóval megegyeznek, és kis, kerek, ponccal beütött közepű csomón ülnek. A lyukvédő veretekhez hasonló, azonban a mintatér nagyobb mérete miatt is összetettebb szerkesztések alkotják a merevcsüngős, trapéz alakú lószerszámveretek egy típusának ornamentikáját (*14. kép 13*).[1858]

1856 II.2. szakasz, 3. típus, 1–2. mintaváltozat. A klasszifikációba sorolásnál csak a növényi elem jellegét vettem figyelembe. Nem tartalmazza a gyűjtés a hortobágy-árkusi, közöletlen nagyszíjvéget.

1857 III.1. szakasz, 15. típus.

1858 III.1. szakasz, 17. típus, Komárom (Komárno)-Hadovce 15. sír (Čilinská 1982, 359, Tab. XIV, 20–25).

Egy tiszaszigeti lelőhelyű csat[1859] (*175. kép 7*) testén vésett, poncolt hátterű, a tápéi, illetve zalaegerszegi tárgyak mintájának megfelelő, azonban egyszerűbb szerkezetű díszítés látható. A hasonlóságot a zalaegerszegi verettel fokozza a vésett-poncolt tárgyakon egyébként viszonylag gyakori[1860] indavirág megjelenése.

A szalagok köré szerkesztett, növényi elemeket tartalmazó ornamentika második csoportját a medalionokba hurkolt szalagok köré épülő minták alkotják. Az avar környezetben a típus ritka. A késő avar kor első felében a növényi elemekkel kiegészített medalionminta a Klárafalva B temető „repülő vágtában", nyulakra vadászó lovas íjászt ábrázoló nagyszíjvégének hátoldalán fordul elő (*111. kép*).[1861] A minta laposinda-leveles, négyágú forgóindákkal díszített. Rokon, azonban kétlevelű félpalmettából szerkesztett palmettát használ egy dévényújfalui nagyszíjvég medalionba foglalt, ugyancsak laposinda-leveles mintája.[1862] A késő avar kor első felére keltezhető, tokos, homorú oldalú, hegyes végű szíjvégeken e két példányon kívül több tárgyat díszítenek medalionokba foglalt büsztök, illetve állatalakok.[1863] Közülük egyes esetekben a szalagok külső oldalán térkitöltő elemként félpalmettákat is alkalmaztak.[1864]

A medalionokba osztott florálgeometrikus minta a késő avar kor második felében is kivételes jelenség. A „típusokba" sorolható tárgyak száma ekkor is olyan kicsi, hogy inkább néhány példányban ismétlődő, egyedi tárgyakról beszélhetünk. Ilyen egy végtelen hálót alkotó, kis medalionok belsejében hármaslevelet alkalmazó mustra (*215. kép. 5*).[1865] A típushoz tartozó két tárgy közeli rokon, rögzítőfüles-tokos, széles U alakú, áttört mintájú nagyszíjvég. Az összehurkolt, szabadon végződő végükkel „indavirág" volutakelyhében folytatódó szalagos kisszíjvégeknek (*175. kép 8*) ugyancsak kevés példánya került elő.[1866] A többi tárgy – ahogy a tiszaszigeti csat is – egyedi.

Szórványos előfordulásuk miatt a késő avar kor közepéből és második feléből származó florálgeometrikus, szalagos minták térbeli elhelyezkedéséből aligha vonhatók le messzemenő következtetések, jelen kutatási helyzetben a teljes Kárpát-medencében körülbelül egyforma eséllyel bukkanhatnak fel (*176. kép*).

Horizontális frízek – összekapcsolt palmetták

A késő avar kori díszítőművészetben kivételes jelenség az összekapcsolt palmettákból[1867] álló horizontális fríz. A típust az ábrázolására alapvetően alkalmatlan övdíszen – egy széles ovális, csuklós csüngőjű övvereten – egyetlen lelőhelyről ismerem (*178. kép 2*).[1868] A nemesvölgyi

1859 III.1. szakasz, 12.1. típus (Csallány 1962, XXVI. t.).

1860 Ld. 501. o.

1861 III.1. szakasz, 6.1. típus: Klárafalva B temető 2. sír (Fettich 1937b, VIII. t. 1).

1862 III.1. szakasz, 6.2. típus.

1863 Összegyűjti Fancsalszky 2007, 19. t. 1–2, 5, 20. t. 1–2, a büsztökhöz 52. t. 9, 11–15.

1864 Bélmegyer-Csömöki-domb (Fancsalszky 2007, 2a).

1865 III.1. szakasz 5. típus. A békési nagyszíjvég (MRT 10, 90. t.) kiváló rajzolatú analógiája a sajópetri-hosszúréti 458b sír (Makoldi 2011, XIII. t. 2).

1866 III.1. szakasz, 1–2. típus (*22. kép 1–2*).

1867 Bollók 2015b, 249.

1868 III.2. szakasz, 3. típus, Nemesvölgy (Edelsthal) 22. sír (Sőtér 1898, 200–201, Lobinger 2016, Taf. 17, a).

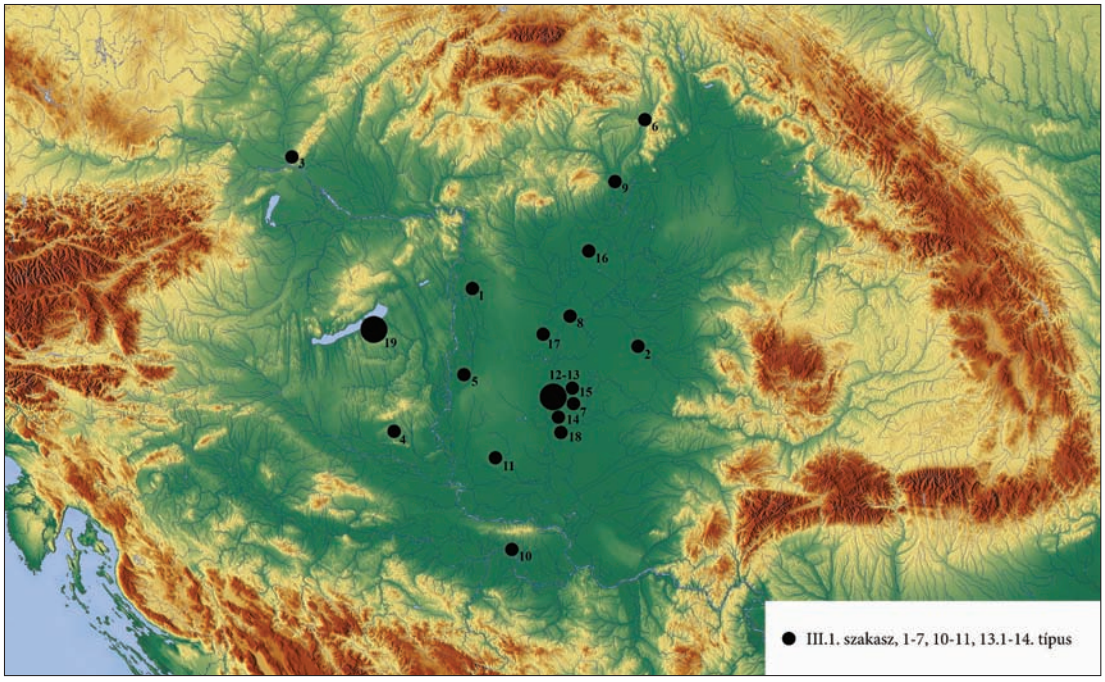

176. kép Sodrott szalagokra szerkesztett mintájú, átlagos minőségű tárgyak a késő avar kori II–III. fázisban (1: Áporka-Ürbőpuszta; 2: Békés-Ludad; 3: Dévényújfalu /Devínská Nová Ves/; 4: Egerág; 5: Homokmégy-Halom; 6: Kenyhec /Hraničná pri Hornáde/; 7: Klárafalva B; 8: Öcsöd-Büdöshalom; 9: Sajópetri-Hosszúrét; 10: Szávaszentdemeter /Sremska Mitrovica/; 11: Bácskossuthfalva /Stara Moravica/; 12: Szeged-Kundomb; 13: Szeged; 14: Szőreg B-községi homokbánya; 15: Tápé-Lebőhalom; 16: Tiszaderzs-Szentimrei út; 17: Tószeg-Laposhalom; 18: Vrbica /Egyházaskér/; 19: Zamárdi-Rétiföldek;)

vereten egy liliom jellegű, ötlevelű palmettát két, összetett szerkezetű hármaslevél keretez, a három palmettát csüngő ívek kötik frízzé. A váltakozó méretű vagy összetételű, sokszor különböző magasságba emelt palmettákat összefűző horizontális fríz gyakoribb lószerszámdíszeken (faleragombokon[1869] és tausírozott, illetve öntött faleralemezeken[1870]) és boglárok palástján,[1871] miközben ez a nagyszentmiklósi kincs edényeinek legtöbbször alkalmazott növényi ornamenstípusa.[1872]

A 8. század első felében e minták tausírozott és öntött falerákon jelentek meg.[1873] A horizontális frízmintákban mindkét esetben egyetlen, öt- vagy hétlevelű palmettatípus sík vagy plasztikus változatát használták a megmunkálási technológiának megfelelően (ld. fent, *77. kép*).[1874] A keltezhető esetek (falerák[1875] és a dobozboglárok[1876]) többnyire azonban a késő avar

1869 Csuthy 2015; ld. a forráscsoportokat tárgyaló fejezetben összefoglalásukat: 273–278. o.

1870 Kiss 1996, Csuthy 2017.

1871 Trugly 2008, 111–115.

1872 Ld. fent, a fémedények ornamentikáját tárgyaló fejezetet.

1873 Keltezésükhöz ld. Kiss 1996.

1874 III.2. szakasz, 5–6. típus; Kiss 1996, 116, 4. t. 4–6, 5. t. 1.

1875 A faleragombok keltezéséhez ld. Csuthy 2017.

1876 Keltezésüköz Trugly 2008, 112–114, illetve jelen dolgozat forráscsoportokat tárgyaló fejezetét.

kor második felében koncentrálódnak. A horizontális frízek ekkor geometrikus jellegű, apró motívumokból létrehozott ornamensekből álltak. E minták a késő avar kor második felének és végének absztrakt-geometrikus ornamentikai trendjéről korábban a pálcikaindák, illetve a liliom jellegű palmetták és a liliomminta kapcsán tett megállapítást illusztrálják.

A geometrikus kötőelemű minták Kárpát-medencében, illetve avar koron túli kapcsolatrendszerük

A medalionokba, összehurkolt vagy sodrott szalagokra szerkesztett minták az avar alkalmazáshoz időben-térben, illetve tipológiailag legközelebbi párhuzamai a mediterrán ornamentika köréből származnak. A szalagfonatokra és sodrott szalagokra alapított ornamentika a római kortól kezdve főleg keretelő szerepben általános;[1877] a képmező keretelése, leválasztása a környezetéről (mint mágikus eljárás)[1878] azonban egyúttal kontinuum alkotására, képmezők összekötésére is alkalmas. Ugyanez, a mezőkre osztott térben alkalmazott, gyakran ismétlődő képek és képciklusok összekapcsolása a szerepe a medalionokba fonódó szalagoknak is.[1879] Az antik-mediterrán kulturális kapcsolatrendszer általános megállapításán túl bizonyos ornamens- és tárgytípusoknak közvetlen, egykorú párhuzamai is megfoghatók, amelyek további fényt vethetnek a szalagos-geometrikus ornamentika korabeli közvetítőire.

A medalionok

A medalionok egymásba függesztett gyűrűkből álló változata – ez a Kárpát-medencében a sajópetri 458b sír liliomos szíjvégén[1880] bukkan fel (*215. kép 5*) – egy, a szőlőindát helyettesítő szőlőfürtökkel és madarakkal kitöltött változatban, az arhoni (Dagesztán, Kaukázus) katakombatemetőből előkerült, aranylemezzel borított bronz övgarnitúra csatján és nagyszíjvégén látható (*214. kép 1, 3*).[1881] Az övkészlet többi darabja ugyancsak érdekes, helyi jellegű, leveles, illetve bizánci-mediterrán ornamentikával díszített: a pajzs alakú veretek és geometrikus leveles indamintáik egy Fekete-tenger környékén jellemző tárgytípus esetei.[1882] Ugyanitt a kisszíjvégeken indamintában a Kárpát-medencében atipikus,[1883] három, egymásra merőleges csepp alakú levélkéből álló hármaslevéltípus jelenik meg, amelynek azonban bőséggel akadnak párhuzamai a késő antikvitás mediterrán díszítőművészetében.[1884] Ugyancsak antik ikonográfiai környezetből származik a szőlőindában ábrázolt madarak képtípusa.[1885] Az övgarnitúra végül a rendkívül

1877 A szalag- és láncfonatok mediterrán díszítőművészetből származtatásához összefoglalóan Haseloff 1981, 540–552; Nagy 1998b, 384–385, Nagy 1999.

1878 Platt – Squire 2017, *Introduction*.

1879 A medalionok eredetéhez összefoglalóan Trilling 1985.

1880 Makoldi 2011, XIII. t. 2.

1881 Bliyev et al. 2011, nr. 213, a teljes garnitúra nr. 212–215.

1882 Például Ajbabin 1993, Goldina 1992, Taf. 3. 11–13, Taf. 4. 1–2.

1883 Ld. Pópity 2012, 404–405, 8. ábra, illetve a maroslelei tűtartó kapcsán jelen munka vonatkozó fejezetében.

1884 Alapvetően a páratlan levélszámú, egyszerű palmetták legkisebb levélszámú változataként, főleg munkám szempontjából korai és nyilvánvalóan bizánci eredetű tárgyakon: Yeroulanou 1999, kat. nr. 180, kat. nr. 220, kat. nr. 229, kat. nr. 231–232, kat. nr. 251.

1885 Maguire 1987, V. fejezet.

nagyméretű szíjvég révén a késő avar kori „túlméretes" övdíszek alkotta csoport legközelebbi, Kárpát-medencén kívüli analógiája.[1886]

Az említett sajópetri szíjvég (*175. kép 5*) medalionokból álló végtelen rácsba illesztett hármasleveles ornamentikáját kora bizánci kőfaragványon (a 6. századi ravennai San Vitaleből származó szentélyrekesztőn, *177. kép 1*),[1887] de a Kaukázusban – később, a 8. században – csaton is megtaláljuk.[1888]

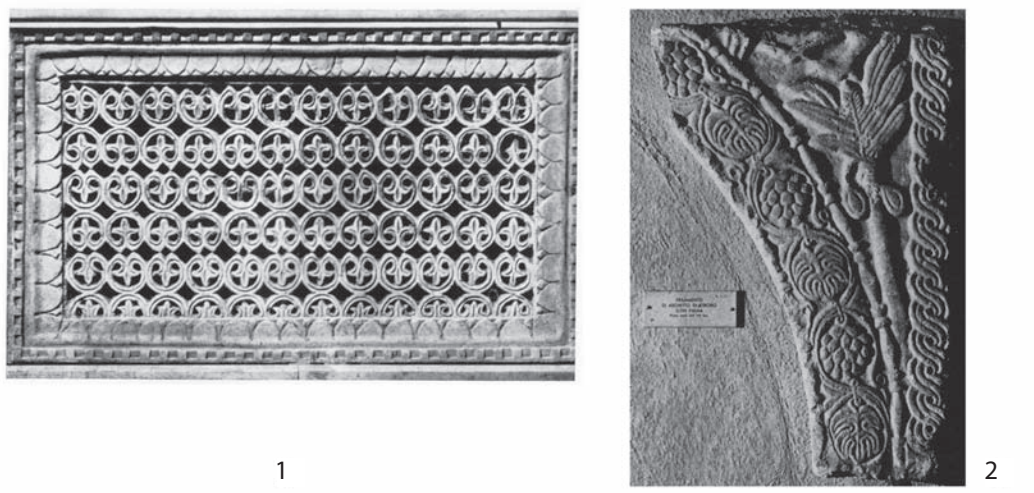

1 2

177. kép Medalionba foglalt növényi minták. 1: hármaslevelek medalionokban (Ravenna, szentélyrekesztő, 6. század, Martinelli 1968, kat. nr. 125 után); 2: Cividale (Tagliaferri 1981, nr. 411 után)

Az egerági és szávaszentdemeteri szíjvég (*175. kép 9*, késő avar kor második fele) medalion belsejében ábrázolt, jól felismerhető szőlőleveleinek számos párhuzama található meg kora középkori emlékeken. Közöttük a szőlőleveles és -fürtös szerkesztéseknek két alaptípusa különböztethető meg. Egy részük hullámzó indaornamentikába szerkesztett, másik részüket a Kárpát-medenceiekkel azonos szalagfonat- és medalionmustra kontextusában alkalmazták. A növényi motívumok, főleg a szőlőlevelek mind a medalionos-szalagos mintákban, mind az indamintákban naturális jellegűek.[1889] A párhuzamok között a fürtöt és levelet külön medalionba osztó,[1890] illetve az avar példákkal azonos, azokat egy medalionon belül alkalmazó[1891] típus is megtalálható (*177. kép 2*). Ugyancsak akad példa a másik, avar környezetbe került formával (*175. kép 1*) azonos, összehurkolt, két végén levéllel és szőlőfürttel díszített szalagpárokra is.[1892]

1886 Az utóbbiakhoz ld. alább, illetve Szenthe manuscript.

1887 Martinelli 1968, kat. nr. 125.

1888 Hajnrih 1995, Tab. XIII, 5.

1889 III.1. szakasz, 10.1–10.2. típus (13. kép 12–14).

1890 Ld. Cividalében, Tagliaferri 1981, nr. 411.; Magistra Barbaritas nr. 187–191.

1891 Például a paviai Santa Maria della Pusterla kápolna pluteuszán („Theodota-szarkofág"), szegélyfrízként: Magistra Barbaritas 166–168; Milošević 2004, Fig. 19a; Bobbio, sírfedél: Magistra Barbaritas nr. 182–183.

1892 Bobbio: Magistra Barbaritas 166–168; Orange 1979, Fig. 279–281; Destefanis 2004.

A mediterrán alakos medalionos ornamentika madáralakokkal kitöltött változata látható a kiváló minőségű aleppói[1893] szíjvégen. Ugyan az avar környezetben a madáralakok helyett inkább a büsztös és négylábú állatalakos változatok terjedtek el,[1894] a helyi átértelmezés, illetve spektrumszűkítés ellenére a közvetítés forrása ez esetben mégis nyilvánvaló. Jellemző, hogy az avar esetekkel szemben a kaukázusi miliőben megtalálható a madaras-szőlőindás (itt medalionokba rendezett), mediterrán ikonográfiát pontosan átemelő típus is. Tehát a Kárpát-medencében vagy gyengébb volt ez az antik ikonográfiai hatás, vagy bizonyos elemeket ma ismeretlen okból kiszűrt az avar kultúra. Valószínűleg az avar környezet szelekciót meghaladó kombinációs képességére utalnak a klárafalvi szíjvég (*111. kép*)[1895] medalionjai. A medalionok közeit kitöltő borostyán- és laposinda-leveles forgóinda atipikus ugyan az avar kontextusban – de a szíjvég előlapját díszítő vágtató, íjazó lovas alakja is. A lovas ősformája Szászánida képtípus,[1896] amely viszont nem mondható el a medalionos laposinda-szerkesztésről. A tárgy értelmezhetetlennek tűnik a késő avar állatstílus alkotó szerepe nélkül, távoli párhuzamaként legfeljebb egy cividalei szentélyrekesztő végtelen hálót alkotó, leveles indás, laposinda-leveles forgóindákkal díszített, kissé kaotikus rajzolatú medalionjait lehetne számba venni (*121. kép 8*).[1897] A tárgy valószínűleg annak a folyamatnak egy direkt forrása, amelyben a késő avar állatstílus egymástól idegen, ázsiai és mediterrán vizuális elemekből egységes stílust formált.

1 2

178. kép Horizontális, összekapcsolt palmettákból álló frízek. 1: Az aacheni palotakápolna bronzajtaján; 2: övvereten, Nemesvölgy (Edelstal) (MNM, Budapest)

1893 Ross 1965, No. 43; Daim 2000, Abb. 30b.

1894 Ennek feltételezhető kulturális hátteréhez ld. Daim 2001, 168–188.

1895 Fettich 1937a, Taf. VIII, 1.

1896 Szenthe 2013a, 159.

1897 Tagliaferri 1981, nr. 371.

Horizontális frízek és szalagfonatok

A váltakozó indás[1898] vagy összekapcsolt palmettákon alapuló horizontális frízek, amelyeknek példái csak ritka tárgytípusokon – így a fémedényeken és a falerákon –, kivételesen bukkannak fel a késő avar korban, a római kortól kezdve jellemzők a mediterrán térség és vonzáskörzetének díszítőművészetében.[1899] A késő avar kori, nagy, öntött, gyakran oroszlánfejet formázó gombbal díszített falerák ősformáját (a jellegzetes növényi mintával együtt!) a római kortól élő lószerszámzat díszein találjuk meg;[1900] az avar kori formával azonban gyakorlatilag azonosak az aacheni palotakápolna 800 körüli, bronz ajtajának oroszlánfős medalionjai, amelyeket akantuszleveles horizontális palmettafrízzel öveztek (*178. kép 1*). Az összekapcsolt palmettákból létrejövő horizontális frízek a hálómintát alkotó mustrákkal együtt fontos helyet foglalnak el a 9. századi, Karoling kori díszítőművészetben, illetve ezzel együtt a „morva díszgombok" ornamentikájában.[1901] Ezek kontextusába illenek bele a rézötvözet tárgyakon a legkésőbbi avar kori lószerszámvereteken (faleragombokon) alkalmazott minták is.

Szalagfonatminták a 7–8. századi bizánci csattípusokon is előfordulnak. Egy hispániai[1902] és egy borovói[1903] csat bizonyítja a mintatípus elérhetőségét kistárgyakon keresztül. A feljebb, a csont tegezveretek esetében tárgyalt, már biztosan késő avar kori gombosi tegezszájvereten (*72. kép 26*)[1904] szalagfonatba ágyazott palmetták azonos megfelelői a griffes veretek csüngőinek.[1905] A valószínűleg avar mintaszerkesztés a bizonyítéka annak, hogy az avar kultúra az elérhető vizuális elemekből képes volt saját szerkesztések létrehozására.

A sodrott szalagfonatba vagy medalionokba, részben végtelen hálóba szerkesztett ornamentika a korai középkorban, a 7. századtól kezdve a 9. századra kiteljesedő, innovatív forma, amely a justinianusi korszak túlnyomóan naturális növényi ornamentikája után a 7. századtól egyre fontosabbá vált a bizánci díszítőművészetben, főleg az épületplasztikában.[1906] Ugyanekkor lett azonban a még közvetlenül a késő antik, bizánci díszítőművészet alapjain álló korai iszlám művészet fontos eszközévé is épületplasztikán és szőnyegszerűen, végtelen hálókba rendezett mozaikminták összefüggésében (*179. kép 1–4*).[1907] A 10. században gyakori hálóminta, a korai muszlim díszítőművészet végtelen hálót alkotó florálgeometrikus mintái[1908] idegen ornamentális felfogást képviselnek a késő antikvitás 6. században még jól keltezhető eseteinek

1898 „Intermittierende Wellenranke", Riegl 1893, 123–124.

1899 Példákat ld. Pawelec 1990, Abb. 49–51.

1900 Quast 2007.

1901 Mesterházy 2000, 218–220.

1902 Ripoll-López 1998, 351, Abb. 29; alapvetően kétséges módon, késő avar kori tárgyakkal keltezi a típust Schulze-Dörrlamm 209b, 153, Abb. 71A.

1903 Dimitriević – Kovačević – Vinski 1962, 76, Sl. 4.

1904 Dimitriević – Kovačević – Vinski 1962, 38, Sl. 8–9.

1905 Az utóbbiakhoz ld. IV.2.3. szakasz, 2. típus.

1906 A bizánci művészet emlékei esetében: Dalton 1911, 168–170, itáliai longobárd környezetben: Orange 1979, 73–74.

1907 Ettinghausen – Grabar 1987, 54–56.

1908 Bollók 2015b, 418–424.

nagy felületek fedésére is alkalmas spirálinda ornamentikájától,[1909] ez a különbség még akkor is fennáll, ha a két mintatípus között magától értetődőek az átmeneti formák.[1910] A késő antikvitásnak a 7. századi Kárpát-medencében is megtalálható,[1911] tisztán geometrikus mintái, lánc- és szalagfonatai után a 8. századtól a fenti példák alapján ebben a régióban is előtérbe kerültek azok a minták, amelyek a geometrikus alapszövetbe növényi elemeket vegyítenek. A 7–9. századi avar kori díszítőművészet néhány szalagfonatos mintatípusa a geometrikustól a florálgeometrikusság felé való átmenet révén a tágabb környezet késő antik és kora középkori fejlődésének trendjeit tükrözi, vagyis a késő avar kori ornamentikában jelen voltak a szűkebb korszak (8–9. század) mediterrán ornamentikájának „progresszív" elemei.

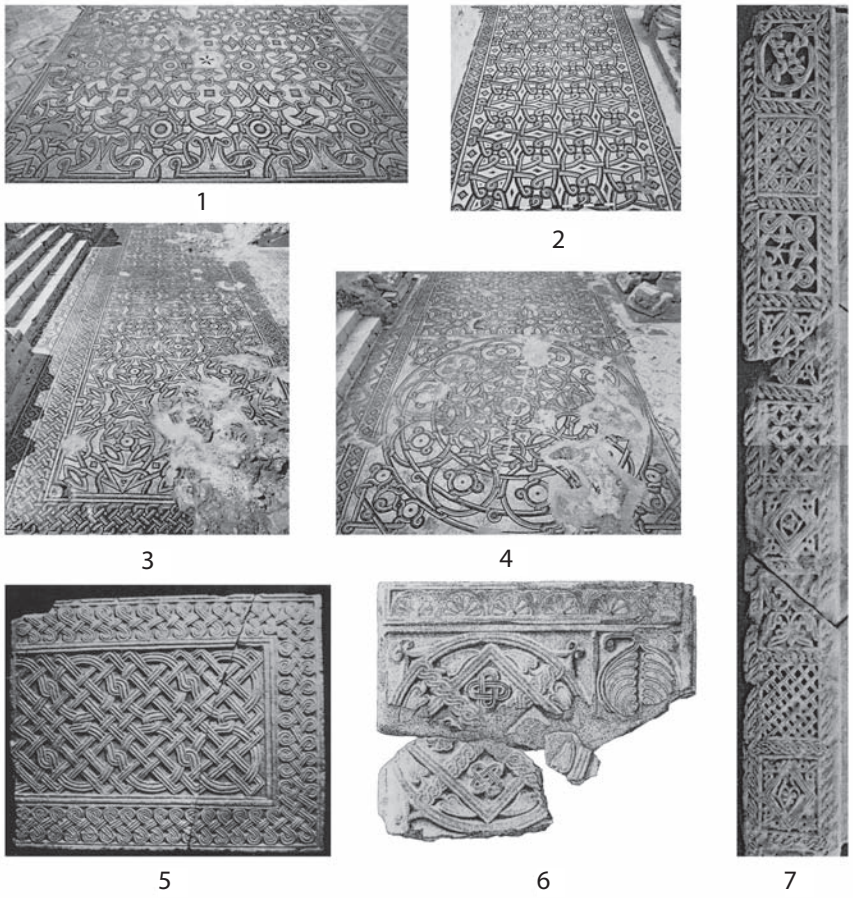

179. kép Geometrikus, szalagfonatos ornamentika a késő antik és korai iszlám kultúrában. 1–4: Khirbat al Mafjar, padlómozaikok (Hamilton 1959, Pl. LXXX után); 5: Aquileia, szentélyrekesztő (Tagliaferri 1981, Tav. LXIX, nr. 276 után); 6: Reichenau, szentélyrekesztő a kolostortemplomból, 799 körül (Quast 2012, Abb. 76 után); 7: Khirbat al Mafjar, a palota bejárata (Hamilton 1959, Pl. XVI után)

1909 A késő antik indamintákhoz ld. alább.

1910 Ld. a szőlőinda és a szőlőlevelekkel és fürtökkel díszített szalagfonat azonos motívumkiosztású változatait egyetlen emléken: Cividale, Callistus keresztelőmedence, Tagliaferri 1981, nr. 315–321, illetve Magistra Barbaritas nr. 187–191, a mustrákat ld. ugyanott Tav. 5.

1911 Ld. tegezvereteken, fent (Szeged-Fehértó A típusú tegezdíszek); ugyanekkor az egyedi trébelésű, nagy valószínűséggel bizánci eredetű igari övgarnitúrán is: Fülöp 1988, Abb. 10.

Összegzés: a késő avar díszítőművészet geometrikus kötőelemű növényi mintái

A szalagos és általában a geometrikus jellegű ornamentika a késő avar korban három csoportra oszlik. Az időben első a késő avar állatstílus formatív időszakában egyetlen hurkolt szalagos, borostyánleveles típus, amelynek első példányait még más „közép avar kor" végi tárgyak között, préselve készítették. A késő avar kor első felében a Dunántúlon, illetve a Kárpát-medence nyugati felében e típusoktól morfológiailag függetlenül élt egy olyan regionális csoport, amelyre a geometrikus ornamentika volt jellemző.[1912] A késő avar kor közepén és második felében, a késő avar állatstílus második fázisától kezdve azután az antik szalagfonat-ornamentika új típusai terjedtek el, amelyek, bár két hullámhegyét (Zábojník SS IIb és IV fázisa)[1913] elválasztja egymástól a geometrikus laposindás stílus tárgyhorizontja (késő avar kori III. fázis), a mintatípusok révén azok mégis rokonságban állnak egymással. A két csoport stilisztikai téren – felszínkialakításban és a mintába komponált motívumok minősége és jellege által – mindazonáltal jól megkülönböztethető.

1) Bár a késő avar állatstílus és a geometrikus laposindás stílus kontextusában használatuk hanyatlott, a késő avar díszítőművészetben mindvégig megtalálhatók a szalagok közé szerkesztett florálgeometrikus minták. Megjelenésük olyan időszakokban és régiókban jellemző, amelyekben a késő avar díszítőművészetben látszólag közvetlenül, változatlan formában tűntek fel mediterrán elemek.

2) A három csoport között nem feltétlenül mutatható ki az általános hasonlóságon túli rokonság. Az első két szakasz esetében ilyen egyáltalán nem látszik (a borostyánleveles korai minták[1914] minden téren elkülönülnek a IIb fázisra keltezett „késő antik kör" tárgyaitól). A 8. század második felétől a sodrott szalagok bizonyos típusai folyamatosan megtalálhatók a Kárpát-medencében. Általában teljesül rájuk, hogy minél későbbi egy minta, annál több, illetve annál kisebb méretű motívum tölti ki az azonos méretű mintateret. A szempont részben szubjektív, illetve csak tendenciaként teljesül, mégis fontos, ha a késő avar kori ornamentikát a környező világ összképébe akarjuk elhelyezni. A használt minták és motívumok esetében a belső fejlődés adatolhatatlansága azt sugallja, hogy a változások annak az anyaterületnek a trendjeit tükrözik, amely az ornamentikát a Kárpát-medence felé sugározta ki. Fontos megállapítanunk azonban, hogy ez a hatás látványosan háttérbe szorult az erős, sajátosan Kárpát-medencei vizuális világ létrejöttének egy-egy időszakában.

3) A stiláris-ornamentikai eltéréseket meghatározó kulturális tényezők az egész Kárpát-medencében egységesen érvényesültek, az idő múlásával változó trendek mellett alig igazodtak regionális egységekhez.[1915] Viszonylag erős határvonalat a késő avar kor első felében a Duna jelentett, amelytől nyugatra lokális, tárgytípusok alapján a balkáni miliőhöz kötődő ornamentális világ is megjelenhetett, annak ellenére, hogy a késő avar állatstílus ezt a területet is beleszőtte a kaganátus kulturális egységébe. Ennek a részleges

1912 Szenthe 2015b.

1913 Zábojník 1991.

1914 A borostyánlevelek szerepéhez a késő avar kor első felének indamintái esetében ld. még alább.

1915 Ld. a bevezető fejezetben a regionalitás és a stílusok problematikáját.

kulturális különállásnak azonban a késő avar kor közepétől kezdve látszólag megszűntek a jelei, legalábbis a geometrikus díszű tárgytípusokban, illetve a munkámban eddig vizsgált jellegekben ekkor már nem tükröződik különállás a Kárpát-medence két felében. Ez jelentheti azt, hogy a belső kommunikáció időben előrehaladva egyre intenzívebb lett, a késő avar leletanyagban tükröződő, stiláris változásként hirtelennek tűnő átmenetek mögött ható tényezőket azonban nem ismerjük.

Az arhoni garnitúra nagy távolságokat átívelő kapcsolatokra utaló formai jellegei és formavilágának antik-mediterrán kapcsolatrendszere alapján egy olyan tárgyi kultúra emléke, amely erős mediterrán befolyás alatt állt, és nagy távolságokat átívelő kulturális kapcsolatok révén jött létre. E kapcsolatok eredménye azoknak a helyi kultúráknak a létrejötte lett, amelyek a Földközi-tenger medencéjéből közvetített formakincset regionális jelenségekké rendezték újra. A mediterrán ornamentikai szubsztrátum, amely e díszítőművészeti koiné alapját képezte, egyik eleme a szalagfonat és a medalionba hurkolt szalagos ornamentika. Növényi motívumokkal kiegészített florálgeometrikus változatai, úgy tűnik, progresszív, a középkori európai és mediterrán díszítőművészetek felé mutató jelenségekként azonosíthatók. E geometrikus mintaszerkesztési módok az ornamentika szervezőelveként vizuálisan olyannyira meghatározók lehettek, hogy alkalmazásuk csak azokon a helyeken és olyan időszakokban vált jellemzővé, ahol és amikor a mediterrán eredetű formakincs dominanciája alapján közvetlen mediterrán kulturális hatás ért egy területet.

180. kép Akantuszleveles palmetták a késő antik díszítőművészetben. 1: Cibakháza (Fotó Dabasi, MNM); 2: Kiskundorozsma, bizánci jellegű övveret (MFM Szeged); 3: Kora bizánci aranyfülbevaló, az ún. „assiuti kincsből" (Dennisson 1918, Pl. XLII után); 4: Faragott, kazettás ajtó, Szíria, 7. sz. (Fansa – Bolmann 2008, Kat. Nr. 119 után); 5: késő római ezüstkorsó, Apahida, 1. sír (Manea 1994, 254 után)

Az antik-mediterrán eredetű motívumok a mintaszerkesztési módoknál, ornamenseknél könnyebben vándoroltak, illeszkedtek be a késő avar kori ornamentika formaspektrumába. Viszont azokban az esetekben, amikor – mint a késő avar állatstílusban vagy a geometrikus laposindás stílusban – valahol önálló lokális trend, illetve díszítőművészeti stílus vált jellemzővé, a belé könnyen vagy könnyebben integrálható antik eredetű motívumokkal (különböző félpalmetták,[1916] griffek,[1917] stb.) szemben a minta egészét meghatározó mediterrán mintaszerkesztési módok háttérbe szorultak.

Az akantusz

Bevezetés: egy motívum meghatározásának nehézségei

Az akantusz az antik ornamentika leggyakoribb motívuma, amelynek eredetéről, változásairól Alois Riegl máig meghatározó munkája óta is számos tanulmány született.[1918] A késő avar kori díszítőművészetben használt változat tipológiailag Alois Riegl profilba hajtott akantuszlevelével[1919] azonos. A forma fémtárgyakon a Mediterráneumban késő római időszakban már dokumentálható. Az avar és mediterrán környezetben azonos formában használt, lágy fogazású, lekerekített élű akantuszlevél- vagy félpalmettatípus már az apahidai első sír ezüstkorsóján is megjelenik (*180. kép 5*).[1920] Összetett palmetta elemeként megtalálható még a 6. századi tépei tálon (*166. kép 1*),[1921] az úgynevezett „egyiptomi kincs" 600 körüli fülbevalóján (*180. kép 3*),[1922] a 7. század második felébe keltezhető, bizánci eredetű cibakházi lemezeken (*180. kép 1*),[1923] a 8. századi, szinte biztosan bizánci műhelyből kikerült,[1924] csúcsminőségű kiskundorozsmai övvereten (*180. kép 2*),[1925] valamint szinte számtalan, késő avar kor második felébe keltezhető tárgyon, lemezes és öntött változatban egyaránt (nagyszentmiklósi edények: *85. kép, nr. 3, 6, 8*, övgarnitúrák, például: *158. kép 3–4, 162. kép 9*). E fémtárgyakon hosszú időn keresztül egységes akantuszforma egyéb hordozón nem jellemző. Plasztikán legközelebbi párhuzamai az éles fogazású akantusz-félpalmetták. Az utóbbiak tartoznak abba a típusba, amely általános a mediterrán díszítőművészet fennmaradt emlékeinek döntő többségét jelentő kőfaragványokon. Levélfogaik hegyesek, a félbehajtott levél fűrészes élén a fogak száma a lekerekített változatéhoz képest nagyobb variabilitást mutat. Elenyésző számú esetben (két alkalommal), de a hegyes

1916 Ld. még alább, az antik indaornamentika tárgyalásánál, illetve fent, a laposinda kapcsán is.

1917 Daim 1990.

1918 Riegl 1893, 212–231; Nordenfalk 1934; Hauglid 1947; Pawelec 1990, 29–31.

1919 „Akanthushalbblatt": Riegl 1893, 2019–221.

1920 Jó minőségű képen ld. Manea 1994, 254–255.

1921 Vida 2002.

1922 Dennison 1918, a kincs keltezéséhez legutóbb: Platz-Horster 2004, 286. A szóban forgó fülbevalókat ld. Entwistle 2004, 300 (u.ott).

1923 Garam 1993a, Taf. 22.

1924 Daim et al. 2010, a vitához ld. Szalontai et al. 2014.

1925 Szeged-Kiskundorozsma Kettőshatár II. lelőhely, 434. sír, először Mészáros – Paluch – Szalontai 2004, 12. kép 6; Daim – Greiff – Patscher 2005, 77–78; Daim et al. 2010, 288, Abb. 11–12, Szalontai et al. 2014.

levelű akantusz félpalmettaforma késő avar kori bronztárgyon is felbukkant (*181. kép 1–2*).[1926] E változat a Riegl-féle akantuszlevél-profillal minden tekintetben azonos.

A lekerekített karéjos tagokból álló legkésőbb a 4–5. századra állandósuló motívum, amely fémtárgyakon található meg, az éles, fűrészes profilú akantusszal párhuzamosan használt, azoktól a késő antik időszakban függetlennek tekinthető, önálló forma. Profilban ábrázolt pálmalevéllel való azonosítását[1927] nem támogatja, hogy eredeti, mediterrán környezetében is olyan indás, illetve palmettaornamentika részét alkotja, amelynek nincs köze az indaszárakkal kapcsolatba nem kerülő pálmalevéllel.

Mindkét akantuszváltozat egyszerre található meg egy szíriai, kazettás, faragott faajtón (*180. kép 4*).[1928] A kazettákat körbefogó szegélyek faragott dísze síkból kimetszett minta. A rajta

181. kép Akantuszindás tárgyak a késő avar kor első felében és középső harmadában. 1: Gerjen 58. sír (MNM, Budapest); 2–6, 9: Gátér-Vasútállomás 141. sír (KJM, Kecskemét); 7–8: Kiskőrös-Városalatt 156. sír (MNM, Budapest)

1926 V.1.3.3. szakasz, 2. típus, *62. kép 6–7*: Gátér-Vasútállomás 141. sír (Kada 1906, 142); Gerjen 58. sír (Kiss 1984a, 110, 50. t.).

1927 Ld. például Daim – Greiff – Patscher 2006.

1928 Fansa – Bollmann 2008, Nr. 119, 173–174.

ábrázolt, hullámzó indaszárra szerkesztett, három fogból álló akantusz-félpalmetták legbelső levele egyes esetekben elkülönülő, körbe hajló levélhorog, az indaszár más íveiben azonban összeolvad az akantuszinda többi levelével. Ezzel szemben a kazetták dísze plasztikus, térbeli, együtt alkalmazza az alakos és növényi ornamentikát. A jobb felső kazettában megjelenik a késő avar korból ismert, plasztikus akantuszlevél is. A mediterrán díszítőművészet eszköztárába tehát egyszerre tartozott bele mindkét, ráadásul eltérő stilisztikai környezetben alkalmazott forma.[1929] A közös gyökerű, azonban egymástól naturálisabb és geometrizáltabb változatban függetlenedő motívumok jelenléte nem egyedülálló jelenség a korszakban: ugyanez figyelhető meg a leveles indák és a pálcikaindák, a volutapár közét kitöltő elemek és az állandósuló, florálgeometrikussá váló liliomok esetében is.

Az akantusz az avar környezetben

Késő avar kori környezetben a motívum szinte kizárólag legömbölyített vonalú, két vagy három tagból álló változatában jelenik meg, a fent említett, hegyes-fűrészes levelű változat kivételes. Ez utóbbi csoportba tartozó gerjeni nagyszíjvég[1930] öntött, alakja alapján jól illeszkedik a késő avar állatstílust lezáró késő antik dominanciájú ornamentika körébe (*181. kép 1*). A gátéri darab[1931] (*181. kép 2*, illetve az egész garnitúra *182. kép 3–8*) akantuszindája a gerjenivel megegyező mintát a poncolt technikával általában jellemző, szabálytalan rajzolattal adja vissza. A tokos, 8. század első felére jellemző formai jegyeket mutató, de a Kárpát-medencében még ekkor is kivételesnek számító, kerek aljú nagyszíjvég garnitúrájában öntött, poncolt hátterű, madaras rozetták és szintén poncolt hátterű indamintás csat található. A csattest indadíszén az avar környezetben elterjedt akantuszlevél-típus alkotja a félpalmetták takarólevelét. Az öntött rozetták szalaggal átkötött nyakú, hátranéző madáralakjai a Kárpát-medencében atipikusak.[1932] A szíjvég vésett, illetve poncolt hátterű síkmintája a késő avar kor végi, „vésett-poncolt" díszű tárgyak rajzolatával összehasonlítva rendkívül jó minőségű. A jó minőség, tiszta rajzolat különben az aranyozott övkészlet minden elemére érvényes. A párhuzamok, illetve a tárgytípusok alapján a garnitúra a késő avar állatstílus végét érő késő antik befolyás időszakára (Zábojník SS IIb)[1933] keltezhető.[1934]

Érdemes felfigyelnünk a lelet keltezésének nehézségeire: noha a felületesen vésett minta és a szabálytalan rajzolat a késő avar kor legutolsó időszakának fő jellemzője, a verettípusok (öntött rozetták, U alakú, tokos nagyszíjvég) korábbi típusokkal azonosak. Ugyancsak a késő avar kor első felébe keltezhetők a gátéri rozetták madarainak párhuzamai is. Az együttesben tehát keverednek olyan jegyek, amelyek avar környezetben fél évszázad eltéréssel válnak korszakra jellemző trend részeivé. A gátéri lelet annak a jelenségnek bizonyítéka, hogy a díszítőművészet egyes jelenségei – akár felszínmegmunkálás-beli, akár motívum- vagy mintaformai jellegzetességek, akár ezek együttesében – fő elterjedésüktől időben távol is felbukkannak. A jelenség látszólag véletlenszerűen, főleg kiemelkedő minőségű együttesek

1929 Ld a problémához Kitzinger 1976, VI, 195.

1930 V.1.1.3. szakasz, 2. típus: Gerjen 109. sír (Kiss 1984a, 110, 50. t.).

1931 V.1.1.3. szakasz, 2. típus, 1. mintaváltozat: Gátér-Vasútállomás 141. sír (Kada 1906a, 143).

1932 Fancsalszky 2007, 63.

1933 Ld. a korong alakú, madaras veret keltezéséhez Zábojník 1991, 196. típus.

1934 Ld. ezzel egybehangzóan Garam 2006.

összefüggésében dokumentálható, mindig egyszerre több szempontból is kivételes tárgyon vagy együttesen. A gátéri szíjvég arra a jelenségre hívja fel a figyelmet, amely a liliomminta, a szalagfonatok és a palmetták esetében is dokumentált: miközben egy-egy megmunkálási stílus, illetve vele legalábbis az avar környezetben összefüggő formák az avar díszítőművészet egyes, rövidebb fázisaiban hangsúlyosabb szerepet tölthettek be vagy majdnem kizárólagossá is válhattak, addig a megjelenítési stílus (vésett síkminta, poncolt háttér stb.), illetve formai részletmegoldások (levél- és palmettaformák) szórványos példák alapján a teljes korszakban rendelkezésre állhattak választási lehetőségként.[1935]

A két fenti, még a késő avar kor első felébe keltezhető eseten kívül a Kárpát-medencében az akantuszlevél legömbölyített peremű, antik-mediterrán díszítőművészetben is fémtárgyakra jellemző változatát használták (*81. kép, 158. kép pl. 4–6, 159. kép 1, 159. kép 6, 162. kép 4, 9, 181. kép 9–10*). Az akantusz kifejezetten 8. század eleji tárgytípusokon fordul elő szórványosan, esetszáma csak a késő avar állatstílus használatának második felében nőtt meg.[1936] Általában érvényes azonban, hogy hullámzó indaszárra szerkesztve inkább avar kori alkalmazásának korábbi szakaszában volt jellemző. Akantuszlevelek esetében a hullámzó inda dominanciája a tengelyesen szimmetrikus mintákkal szemben azonban jóval kevésbé, vagy egyáltalán nem érvényesült, szemben például a laposindás minták esetével (a tengelyesen szimmetrikus minták nagy részét a nagy motívumvariabilitást mutató palmettafák alkotják, lásd például a kiskőrös-városalatti 156. sír garnitúráját: *181. kép 7–8*).[1937] Az akantuszleveles hullámzó indák általában egyszerű, egyetlen motívumtípust alkalmazó, leveles minták, ahol a mintatér méretétől függően az indaszár egyes ciklusaiba lehetőség szerint minél több akantuszlevél került. E téren különböznek a késő avar állatstílus virágkorának (késő avar kori I és II. fázis) leveles indamintáitól, viszont strukturális egyezést mutatnak a késő avar kori IIb fázistól kezdve elterjedő[1938] leveles indamintákkal. Egymással rokon rendszerű minták egyszerű[1939] és ízesülő[1940] indaszáron is megjelennek. A szerkesztési elv tehát eltér a korai, „griffes" környezetben előforduló laposinda-szerkesztések egyszerűségétől; legközelebbi rokonát a leveles félpalmettás indaminták összetett, alább, az antik indaminták kapcsán tárgyalandó típusai között találjuk meg.

Az akantuszlevelek néhány esetben kerültek hullámzó indán virágos palmettás minta kiegészítőiként – általában a összetett motívumot alkotó palmetta volutapárjaként – alkalmazásra (lásd indavirággal, szíjvégeken).[1941] Általánosan megfogalmazható tanulság tehát,

1935 Ld. jelen munka beveztő fejezetében, a minőségi rétegek tárgyalását.

1936 Keltezésükhöz: ld. Daim 1987, Taf. 64, a leobersdorfi temető 69. sírjának kisszíjvége kapcsán (SpA II időszak).

1937 Horváth 1935, XXX. t.

1938 Ld. az időrendi viszonyok tárgyalásánál a késő antik kör mintái kapcsán: 322–323. o.

1939 V.1.1.1. szakasz, 2. típus (*45. kép 7*); V.1.1.2. szakasz, 3. típus (*48. kép 3*); V.1.1.3. szakasz, 3. típus (*49. kép 17*); V.2.2.3. szakasz, 1. típus (*69. kép 9*); V.1.1.4. szakasz, 4.3. típus (*52. kép 13–15*); 4.4. típus (*52. kép 17–19*).

1940 V.1.2.1. szakasz, 2. típus (*59. kép 2*); V.1.2.3. szakasz, 3. típus (*60. kép 5*).

1941 V.1.1.5. szakasz, 3.5. típus (*56. kép 6*); 5.4. típus (*57. kép 2*); 13. típus (*58. kép 6*); V.1.2.3. szakasz, 3. típus (*60. kép 5*); V.1.2.4. szakasz, 2.1. típus, 1. mintaváltozat (*61. kép 9*).

hogy a hullámzó indaszárra szerkesztett akantusz eredeti jellegének megfelelően inkább leveles minták része. Kivételt a szabály alól a vésett-poncolt kivitelű[1942] és egyéb, kései keltezésű darabok[1943] jelentenek.

Az akantuszleveles minták tengelyesen szimmetrikus típusai az indamintákhoz hasonlóan változatos csoportot alkotnak. A kisebb méretű tárgyakon, illetve széles mintatereken főleg tengelyesen szimmetrikus líra alakú palmetták, illetve félpalmettapárok tipikusak.[1944] Az akantuszlevél leggyakrabban összetett palmettákban fordul elő (ld. például: *159. kép 6*).[1945] E minták bizonyos részében az akantusz húsos, rézsűs lemezű, éles gerincű, körbe hajló és sarló alakú levelekkel párosul,[1946] a félpalmetták között néhány esetben megjelenik a félpalmetták közötti zugot záró hármas levélseprő is.[1947] Ugyanezen minták változatai két- és háromívű akantuszlevelekkel is készültek.[1948] Ezek a nagyobb, jobban kidolgozott, tengelyesen szimmetrikus, laposindaleveles vagy kizárólag akantuszleveles minták a késő avar állatstílus második felétől (körülbelül késő avar kori IIb fázis)[1949] használt széles pajzs alakú vereteken koncentrálódnak.[1950] Az akantuszlevél a liliom jellegű palmettáknak is az egyik alapvető motívuma. A minta alsó vége gyakran széthajló volutapár közül csüngő tagban, hármaslevélben végződik. A típus legegyszerűbb, számos példányban előkerült darabját egyetlen ciklusból álló lyukvédő-, illetve mellékszíjveretek alkotják.[1951] Az akantuszlevél palmettafákon is viszonylag gyakori. Az utóbbiak közös jellemzője, hogy a törzsről (függőleges tengelyről) széthajló növényi elemeket rendszerint csomó rögzíti, amelyből az elemek felfelé és lefelé erednek.[1952] Az összetett, akantuszleveles palmettafák gyakrabban egészülnek ki „virágokkal", kisméretű,

1942 V.1.1.5. szakasz, 1.2. típus (*54. kép 6*); 7.1. típus (*57. kép 5*); 14. típus (*58. kép 7*); V.2.1.1. szakasz, 6. típus (*67. kép 5*).

1943 V.2.1.3. szakasz, 6. típus (*68. kép 13*).

1944 IV.2.1.3. szakasz, 3. típus (*31. kép 10*); II.1.3. szakasz, 2. típus (*19. kép 9–10*); II.1.2. szakasz, 2. mintaváltozat (*17. kép 24*); IV.2.1.1. szakasz, 2. típus (*28. kép 11*); IV.3.4. szakasz, 2. típus (*35. kép 15*); IV.3.4. szakasz, 3. típus (*35. kép 16*); II.1.1. szakasz, 3. típus (*16. kép 10*); IV.4.1. szakasz, 3.1. típus (*38. kép 1*).

1945 IV.5.2. szakasz, 1.2. típus (*40. kép 11*); 1.3. típus (*40. kép 12*); IV.2.1.2. szakasz, 1.2. típus, 1. mintaváltozat; IV.3.4. szakasz, 10.1. típus (*36. kép 7–8*); 10.2. típus (*36. kép 9*).

1946 IV.2.1.2. szakasz, 3.2. típus (*29. kép 26*); IV.3.2. szakasz, 3. típus (*35. kép 10*); IV.2.1.4. szakasz, 1. típus, 1. mintaváltozat (*31. kép 18*); IV.2.1.3. szakasz, 4. típus (*31. kép 12*); IV.5.3. szakasz, 10. típus, széles pajzs alakú veret, Szentes-Kaján 353. sír (*41. kép 20–24*).

1947 IV.2.1.2. szakasz, 3.2. típus, 2. mintaváltozat (*29. kép 27*); IV.2.1.3. szakasz, 1. típus, 3. mintaváltozat (*31. kép 6*). Az állandósult motívumként allamazott „indavirággal" szemben önállóan is megjelenő levélseprőjének problematikájához, illetve kapcsolódásához a mediterrán jellegű palmettákhoz ld. fent, az indavirágot tárgyaló fejezetet.

1948 IV.2.1.3. szakasz, 4. típus (*31. kép 11*); IV.2.1.4. szakasz, 1. típus (*31. kép 16–17*).

1949 Zábojník 1991, 176. típus.

1950 Az összetett palmettás veretek elterjedéséhez ld. fent.

1951 A palmettafákhoz ld. fent. A verettípusnak kedvelt volta és kis mérete miatt is számos, csak részben értelmezhető változata van, ld. a IV.4.1. szakasz, 1.1.–1.3. típusból az akantusz-félpalmettás eseteket (*37. kép*).

1952 Egyedi tárgyon: Szeged-Öthalom, szórvány csat (Hampel 1905, Taf. 93, 13): IV.5.2. szakasz, 6. típus (*40. kép 21*).

általában állandó formában használt palmettákkal. Indavirágot akantuszleveles palmettafán ennek ellenére csak egyetlen esetben ismerek (Mohács-Göröghegy-kőbánya).[1953] A bolygatott síregyüttesből azonban egyéb tekintetben is egyedi darabok kerültek elő (ld. feljebb: egységesen mintázott garnitúra a késő avar kor első felében, nagyszíjvég bőségszarus-indavirágos mintája). Valószínűleg keltezőértéke van az avar tárgyakon a kerek középső tag köré rajzolt, három vagy négy sziromlevélből álló virágoknak. Ezek legkorábban a késő avar állatstílus második fázisába keltezhető tárgyakon, főleg csatokon és széles pajzs alakú vereteken[1954] jelentek meg, palmettafák felső ciklusában (*162. kép 4*). Ez a virágtípus szélesebb körben csak a késő avar kor végén, geometrikus alapvetésű mintákkal terjedt el.[1955] Az akantusz a késő avar kor középső harmadában végül a ritka, geometrikus kötőelemű, sodrott, hurkolt szalagos florálgeometrikus mintákban is megtalálható (*208. kép 2*).[1956]

A liliommintába vagy ahhoz közel álló szerkesztésbe[1957] csak ritkán került akantuszlevél (*159. kép 1*).[1958] Ez utóbbiak már a késő avar kor második felének tárgyain,[1959] rögzítőfüles, kétlapos, U alakú nagyszíjvégeken láthatók. Az akantusz más, tengelyesen szimmetrikus szerkesztései is a késő avar kor végi díszítőművészet felé mutatnak. Egyszerű ornamensen (líra alakú és hasított palmettában) először egyedi esetekben, a geometrikus laposindás stílus környezetében dokumentálható,[1960] majd nagyobb sorozatban az avar kor végi, poncolt mintákon fordul elő.[1961] Avar környezetben utoljára vésett és poncolt hátterű síkmintákon, illetve domborított és poncolt hátterű kivitelben jelent meg (*188. kép 13, 18*). A szeged-kundombi 285. sír lyukvédőjén a széthajló félpalmettapár a legkésőbbi avar leletanyagban feltűnő, rövid, karéjos levelekkel és a félpalmettapárról csüngő sziromkoszorúval egészül ki.[1962] A késő avar kor utolsó szakaszában az akantusz legtöbbször egyszerű ornamensekben, félpalmettapárokban (például volutakehelyként), líra alakú egyszerű palmettákban és szimmetrikus, de kötőelem nélküli levélkonstrukciókban alkalmazott motívumforma. A minták geometrikus volta szembeszökő, belőlük a növényi alapok a motívumok jellegén kívül már nem fedezhetők fel. A valószínűleg már késő avar kor utáni vagy avar kor legvégi blatnicai szíjvég ebben a tekintetben tökéletesen illeszkedik a késő avar fejlődés végére (*194. kép 7*).[1963]

1953 IV.5.3. szakasz, 7. típus (*41. kép 10*) (Kiss 1977, 71, Pl. XXVII).

1954 IV.5.3. szakasz, 9.1 típus (*41. kép 12*); 9.2. típus (*41. kép 13–14*); 9.3. típus (*41. kép 15–17*); 9.4. típus (*41. kép 18–19*).

1955 Ez utóbbi virágtípushoz ld. a késő avar kor végi díszítőművészetet tárgyaló fejezetet.

1956 III.1. szakasz, 3. típus (*22. kép 4–5, 10*).

1957 A két fogalomhoz ld. fent, a palmettákkal foglalkozó fejezetben.

1958 IV.4.1. szakasz, 3.2. típus, 1. mintaváltozat tárgyai (*38. kép 4*).

1959 Ld. Zábojník 1991, 62. típusát.

1960 IV.2.1.1. szakasz, 3. típus (*28. kép 15*).

1961 II.1.1. szakasz, 7. típus (*16. kép 20*); II.1.1. szakasz, 2. típus, 3. mintaváltozat (*16. kép 8*), 3. típus (*16. kép 10, 13–14*); IV.2.1.1. szakasz, 2. típus, 3. mintaváltozat (*28. kép 13*); IV.2.1.2. szakasz, 1.2. típus (*29. kép 5*); IV.5. 2. szakasz, 7. típus (*40. kép 22*).

1962 Salamon – Sebestyén 1995, 36–37, Pl. 35.

1963 Fettich 1937b, XCVII. T. 12.

A késő avar kori akantusz származásához

Mint a terminológiai meghatározás kapcsán szó esett róla, a félpalmetta-, illetve levéltípus példái a késő római időszak óta a késő avar kori alkalmazással megegyező formában fordultak elő a Földközi-tenger medencéjének díszítőművészetében. Az akantuszlevél késő antik motívum, amelynek azonban az általam ismert legtöbb párhuzama 6–8. századi. Az apahidai első sír ezüstkorsója[1964] és a tépei tál (*166. kép 1*)[1965] egyazon késő római fémedényművesség termékei, amelynek motívumai között bizonyos palmettákon az akantusz lágy kontúrú változata az egyik alapelem. Az akantuszlevél e két, közel egyforma karéjból álló változata az avar megjelenési formák közül főleg a síkornamentikaként kivitelezett, absztraktabb kései változatokra hasonlít jobban. Ez az absztraktabb változat az assiuti (ún. egyiptomi) kincs egyik fülbevalópárján[1966] bukkan fel a 6. század végén, 7. század elején (*180. kép 3*).[1967]

Az akantuszlevél avar környezetben először a 7. század második felére keltezhető, cibakházi lemezeken (*180. kép 1*)[1968] tűnt fel. Ez után, mint a fenti elemzés megmutatta, a késő avar kori IIb fázistól datálható esetekig idő-, illetve használatbeli hiátus mutatkozik.[1969] A késő avar kor első felébe keltezhető összefüggésben a motívumnak éppen az éles-fűrészes peremű változata fordul elő, amely máskülönben ismeretlen nemhogy az avar kultúrában, de látszólag még mediterrán-késő antik fémtárgyakon is. A gerjeni[1970] és a gátéri nagyszíjvég[1971] arra utal, hogy a késő avar kor elején az antik akantuszlevél másik változata (is?) elérhető volt (egy ideig?) a Kárpát-medencében. E két tárgy mellett az egyetlen, 7–8. század közötti folyamatosságra utaló eset ismét kivételes darab: egy ezüstlemez, aranyozott, domborított-poncolt mintájú kisszíjvég. A hortobágy-árkusi temető 13. sírjából előkerült kisszíjvégeken alkalmazott akantusz-félpalmetta peremének kialakítása megegyezik a lekerekített kontúrú változattal (*192. kép 1–3*).[1972] A tárgy minősége és az alkalmazott technika azonban eltávolítja ezt a szíjvéget az öntött bronztárgyak horizontjától, és a tárgyi kultúra egy kiemelkedő minőségű rétegének kontextusába utalja.[1973] Mivel a késő avar állatstílus kialakulásától néhány, egyedi esettől eltekintve a formai hagyomány megszakadni látszik, a késő avar állatstílus második szakaszában új típusú tárgyakon viszonylag nagy tömegben megjelenő akantuszlevél elterjedése új, egykorú kölcsönzés eredménye lehetett. A legtöbb, egykorú minta- és motívumtípussal szemben az akantusz esetében egyedülálló módon dokumentálható is a közvetlen mediterrán források megléte.

1964 Jó minőségű képen ld. Manea 1994, 254–255.

1965 Vida 2002.

1966 Dennison 1918, Pl. XLII; Entwistle 2004, 300.

1967 A kincs keltezéséhez legutóbb: Platz-Horster 2004, 286.

1968 Garam 1993a, Taf. 22.

1969 Ld. a keltezéshez a dolgozat bevezető szakaszát.

1970 109. sír, Kiss 1984, Taf. 50, V.1.1.3. szakasz, 2. típus (*51. kép 6*).

1971 Ld. fent; a gátéri 131. sír 8. század eleji keltezését ld. még Garam 2006, 154.

1972 A leletet említi, a kisszíjvéget rajzon közli: H. Tóth – Horváth 1992, 135, Abb. 60, 4. Ld. még Szenthe 2015a, Abb. 7.

1973 A kiemelkedő minőségű tárgyakhoz ld. e munka bevezető fejezetében.

A szinte biztosan bizánci műhelyből származó,[1974] de legalábbis erős antik[1975]-mediterrán hatás alatt keletkezett[1976] kiskundorozsmai övvereten (*180. kép 2*) a császárportré mögé illesztett félpalmetta ennek egyértelmű bizonyítéka. Amint már számos motívum és ornamens esetében látni lehetett, az akantuszra is jellemző azonban, hogy annak ellenére, hogy a forma eredete jól megállapítható, a közvetítés csatornája bizonytalan, miközben az avar környezetben megfigyelhető elterjedési mintázat oka kérdéses. Azonban minél többféle mediterrán eredetű formát vonunk be a vizsgálatba, annál egyértelműbb, hogy a késő avar állatstílus használatának második felében (8. század közepén?) a Kárpát-medencét (Bizáncon keresztül?) erős külső hatás érte, amelynek következtében új „ornamentikai csomag", egy sor, addig nem ismert vagy csak egyedi esetekben feltűnő motívum, ornamens és tárgyforma jelent meg az avar tárgyi kultúrában.[1977]

Összefoglalás: akantuszlevelek a késő avar környezetben

Az akantuszlevél mind a késő avar állatstílus kései szakaszának késő antik kultúrából kibővülő ornamentikájában, mind a geometrikus laposindás stílust követően elterjedt motívum a Kárpát-medencei díszítőművészetben. Ezzel szemben a késő avar kor laposindás dominanciájú szakaszaiban alig adatolható. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy az avar környezetben nagy tömegben elterjedt laposindás minták igazán kedvelt szerkesztési módja éppen az az általában az ornamentikát színesítő variációk nélkül használt, egyszerű hullámzó indaszár, amely a Kárpát-medencében bizonyíthatóan direkt mediterrán hatásra megjelenő motívumok – így az akantuszlevél – esetében a tengelyesen szimmetrikus palmettákkal, illetve összetettebb indaszerkesztésekkel (áthajló és ízesülő indaszárak) szemben háttérbe szorult.

Az akantusz-félpalmetták esete azonban mutatja, hogy a szimmetriapreferencia és az ornamenskomplexitás nemcsak térben – a Mediterráneum és a Kárpát-medence közt –, hanem időben is változó volt. Amint a tárgytípusok és minták összefüggései kapcsán megfigyeltük, az akantusz hullámzó indaszárra szerkesztve inkább a késő avar kor első felében fordult elő. A jelenség háttere szélesebb annál, mint hogy egyetlen motívumtípus viszonylatában magyarázni lehessen. A hullámzó indaszár felől a tengelyesen szimmetrikus, illetve florálgeometrikus (ld. a fenti, csongrád-mámai és tápéi leletek köré épülő, alföldi csoportot) minták dominanciájának irányába mutató folyamat a késő avar koron belül is adatolható, azonban minden jel szerint ennél általánosabb, szélesebb időbeli, illetve a Kárpát-medencénél jóval tágabb térbeli keretek között is érvényesült. A korai középkorban a díszítőművészetben Mediterráneum-szerte lezajló absztrahálódási folyamatot[1978] a tematika szakirodalma széles körben tárgyalja, ismeri.[1979] A 9. századra keltezhető, két blatnicai, aranyozott rézötvözet szíjvég *(194. kép 7–8)*

1974 Daim et al. 2010.

1975 A képtípus archaikus voltához, illetve a közvetítés kora középkori környezetbe vezető csatornáinak ismeretlenségéhez ld. Bollók 2015b, 172–176.

1976 A „bizánciság" kritériumainak felülvizsgálatát ld. Daim 2010.

1977 Ennek alakos elemeihez legutóbb ld. Szenthe manuscript.

1978 Ld. már Riegl 1893, arabeszkfejezetét; Kitzinger 1976 tanulmányait; Beckwith 1989; Allen 1989; a mediterrán művészet geometrizálódását, illetve elvonttá válását – főleg az ikonográfia kapcsán – tárgyalja minden, a késő antikvitástól a középkori művészet felé átmenetet taglaló munka (pl. Kitzinger 1977, Beckwith 1979). A késő avar díszítőművészetet is érintő tanulmányban a naturalizmus-geometrizmus problematikáját ld. Bühler 2000.

1979 Ld. még alább.

esete a Kárpát-medencei művészetben is lezajló szemléletváltás kiteljesedésének kiváló példája. A szíjvég mintájában összekapcsolt motívumok variabilitása nagy (minden levél páronként más típusba tartozik), az őket összetartó szár valójában párizsi kapocs, nem hullámzó indapár, összességében florálgeometrikus szemléletről tanúskodik. A tárgy ornamentikája a motívumok viszonylag nagy száma és az egymáshoz viszonyított helyzetükhöz nem illő ornamens miatt szétesőő, nélkülözi a növényi mintákban korábban általánosan érvényesülő kohéziót.

Kevésbé egyértelműen, de a hullámzó indaszárra szerkesztett, a növény természetes rendjét még viszonylag megőrző mintákhoz képest geometrizáló tendenciát mutat a tengelyesen szimmetrikus szerkesztések nagy része is – a legegyértelműbb geometrikus ornamenstípussal, a liliomokkal és a liliom jellegű szerkesztésekkel a fentiekben külön esettanulmány foglalkozik. Az akantuszleveles minták tehát legalább a késő avar ornamentika összképének, de valószínűleg a környező világban is dokumentálható trendeknek megfelelően a kezdeti, naturálisabb mintáktól az absztrakt, geometrikus szerkesztések felé tartottak.

Antik indaornamentika a késő avar korban

A hullámzó indaszárra szerkesztett mustrák a késő avar kori díszítőművészet legalapvetőbb formacsoportját alkotják. Olyannyira általánosak, hogy felesleges lenne firtatni a hullámzó indaminta eredetét: benne a 8. századi avar kultúra legsajátabb jelenségét láthatjuk.[1980] Az összetettebb indaformációkkal, illetve bizonyos formai részletekkel azonban más a helyzet. Elterjedésük a késő avar kor olyan ornamentikai horizontjához társul, amelyből hiányzik az indavirág és a jellegzetes laposindalevél; helyettük más formák, levéltípusok, a mintába szerkesztett motívumként alkalmazott összetett palmetták dominálnak. Az alkalmazott kiegészítők spektruma a bőségszarutól az ízesülő és áthajló indaszárig, a motívumoké pedig a körbe hajló és sarló alakú leveles félpalmettáktól az akantuszon át a virágos palmettakonstrukciókig és szőlőfürtökig terjed. Esetükben, de leginkább a tárgyi kultúra azonos csoportjában sűrűsödő alakos ornamentika esetében[1981] a mediterrán-antik eredet egyértelműen dokumentálható. Az itt tárgyalt példákkal analóg, változatos indatípusok mindenféle kontextusban, a teljes késő antikvitásban gyakoriak voltak. A ránk maradt ötvösmunkák, fémedények és fa-, illetve elefántcsont faragványok mintái között gyakori a szőlőinda, az összetett félpalmetták és a benépesített inda is.[1982] Az általában nehezen keltezhető anyag esetében legfeljebb annyi állapítható meg, hogy a legtöbb közülük 4–6. századi, sok 7. századi, de szinte sohasem adatolhatók a 8. században.[1983] A kevés, jól datálható tárgy, amely naturális palmettás, hullámzó indaszárakkal díszített, inkább a korábbi, 5–6. században keletkezett. E keltezést tartják érvényesnek az itáliai kőfaragványok indaornamentikájából az egyszerűbb, naturális kivitelű, az avar kétlevelű félpalmettákra leginkább emlékeztető, leveles-félpalmettás típusokra (ezek

1980 Ld. fent a laposindák és indavirág kapcsán.

1981 Ld. Szenthe manuscript.

1982 Többek között ld. a benépesített indához Daim 2000, 124–125, esettanulmányt ld. Dauphin 1978; összetett félpalmetták: Yeroulanou 1999, Nr. 83; szőlőinda: Yeroulanou 1999, Nr. 88; Temple 1990; egyiptomi csontfaragványokból kollekciót közöl Wulff 1909, Taf. XXVIII; benépesített inda: Yeroulanou 1999, Nr. 87; fémedényeken: ld. Boyd – Mango 1992.

1983 Ld. Yeroulanou 1999 katalógus keltezéseit.

inkább 6. századiak),[1984] ahogyan a textilek egyiptomi, száraz környezetben fennmaradt eseteinek döntő többségére is.[1985] A naturális indaminták korábbi keletkezése azonban legfeljebb csak tendenciaként érvényesült, számos példájuk található meg a 8. századból is (ilyen például az avarok számára nyilván elérhető langobárd hercegi udvar környezetében a csodálatos növényi frízekkel díszített cividalei Tempietto).[1986]

A késő avar állatstílus használatának második felére (késő avar kori IIb fázis) keltezhető horizontot korábban „késő antik körnek" neveztem.[1987] Naturális jellegű növényi ornamentikájában a palmetták és indaornamentika alkalmazásának aránya kiegyensúlyozottabb, mint a késő avar kor végi, főként tengelyesen szimmetrikus florálgeometrikus szerkezetekben.[1988] E különbség miatt a késő avar díszítőművészet antik-mediterrán elemeinek vizsgálata során érdemes arra is kitérni, hogy milyen szerepet játszottak közöttük a hullámzó indaváltozatok. Általánosan jellemző a csoportra a minta egyes részleteinek aprólékos kidolgozása, számos részlet megjelenítése, amely önmagában is a különbségtételt lehetővé tevő jelleg a késő avar állatstílus laposindáival és indavirágos mintáival szemben. A félpalmettákban többféle levél kerül egymás mellé, ezek különféle módon íveltek, általában keskeny, kecses vonalúak. A laposindás mintákkal szemben mindig több, és gyakran több típusú motívum alkot egy-egy ornamenset.

182. kép Borostyánlevél a késő avar kor elején és első felében. 1: Kecel-Határdűlő 32. sír; 2: Abony – Neppel J. telke, 11. sír; 3: Óföldeák 2. sír; 4: Kecel-Határdűlő 25. sír (1–4: MNM Budapest); 5–8: Budapest-Tihany tér 3. sír (BTM Budapest) (1–4: M: 1:1, 5–8: méretarány nélkül)

1984 Pl. Bertelli 2002, Nr. 6–9.

1985 Pl. Schrenk 2004, 42, 89, 154, 179, 274, 403, stb.

1986 Kautzsch 1941, Torp 1974.

1987 Szenthe 2013b, illetve ld. e munka időrendi és stilisztikai kérdéseket tárgyaló bevezető fejezetét.

1988 Ld. a palmetták, palmettafák, liliomok és a szalagos geometrikus szerkesztések, a késő avar kori ornamentika geometrikus elemeit tárgyaló fejezetekben.

Antik naturális elemek és indaminták a késő avar állatstílus előtt és annak korai időszakában: a borostyániinda

Az indára vagy hurkolt szalagokra szerkesztett borostyánlevél azon ritka növényi minták közé tartozik, amelyek egyaránt készültek préselt és öntött változatban is a késő avar kor elejének verettípusain (*171. kép 1–2*).[1989] A szemből ábrázolt borostyánlevél kettős indaszáron a „közép avar kor" második felében préselt szíjvégen fordul elő (*182. kép 1*).[1990] Ennél is jelentősebb azonban, hogy a késő avar kori öntött szíjvégeken használt, profilban ábrázolt borostyánlevélben végződő szalag- vagy indapár először préselt, aranylemez szíjvégeken a Tihany téri kis temetőben bukkant fel, ugyanabban a garnitúrában, amelyből a szintén lemezes és öntött változatban is ismert négyzet alakú, szalaghurkos-borostyánleveles mintás veretek is előkerültek (*182. kép 5–8*).[1991] Ez esetben – mint a kiskörei temető aranylemez övdíszei és a késő avar állatstílus mintatípusai között is[1992] – a késő avar kori ornamentális trend előzménye megfogható a lemezes (ráadásul a korszakban is ritka aranylemez) tárgyakon, amelyek időbeli primátusa egyben egy elit által kezdeményezett, tárgyi kultúrájának hatására létrejött fejlődés képét sugallja.[1993] E mintatípus azonos kivitelben, öntve, azután a szentes-nagyhegyi 32. sír aranyozott övkészletében került elő (*104. kép 3–4*).[1994]

A késő avar kor első felében a laposindás mintákon a borostyánlevél kettéhajtott, illetve profilban ábrázolt változatával azonos levélforma a sarló alakban ívelt levelekkel együtt, azokkal egyenértékű formaként a laposinda- vagy húsos leveles, kétlevelű félpalmetták egyik állandó kísérőjévé vált (*96. kép 4, 98. kép 5*).[1995] Laposindalevél nélkül azonban ritka motívumtípus, és még ritkább teljes nézetben, szemből ábrázolva. Itt csak az utóbbi, kivételes példákkal foglalkozom, mivel a késő avar állatstílus ornamentális peremjelenségeként kiválóan alkalmasnak tűnik arra, hogy képet alkothassunk a késő avar kor elején a Kárpát-medencét érő mediterrán hatás jellegéről, illetve a hatás hordozóiról.

A korai, préselt övdíszeken is alkalmazott, 7. század végétől előforduló borostyánleveles minták mindig tengelyesen szimmetrikusak. A késő avar kor legelejének szalagos mintáihoz hasonlóan a borostyánlevelek – még ugyancsak a késő avar kor első felének tárgytípusain – később is túlnyomóan tengelyesen szimmetrikus mintákhoz kötődtek (*182. kép 2–3*). Hullámzó indaszáron általában profilban ábrázolva jelennek meg, ciklusonként egyetlen levéllel.[1996]

1989 A késő avar tárgyi kultúrában összefüggések közé illeszti Szenthe 2015b, 230–231. A mediterrán díszítőművészetben jó párhuzamokkal rendelkező, három beütött ponttal tagolt felületű változatuk gyűjtését ld. – a minta, illetve motívum jelentőségének teljes félreértése mellett – Szentpéteri 1991–92.

1990 Például Kecel-Határdűlő, Cs. Sós 1958, III. t. 4, XVI. t. 1.

1991 3. sír, László 1941, IX. t. 23–25; Nagy 1998, Taf. 91.

1992 Ld. fent, a késő avar kori díszítőművészet létrejöttéhez vezető impulzusokat tárgyaló fejezetben, 98–99. o.

1993 E tárgyak elit társadalmi csoportokhoz tartozásának problémájához, illetve előzményszerepük kérdéséhez ld. bővebben Szenthe 2015a.

1994 Csallány 1962, 445–447, Taf. XV.

1995 Ld. fent, a késő avar állatstílus laposindáinak tárgyalásánál, 319–320. o.

1996 V.1.1.1. szakasz, 5.1. típus (*45. kép 12*).

Tengelyesen szimmetrikus mintái leggyakrabban egyetlen, szembeállított S-párból állnak, ezekben a borostyánlevél teljes és profilnézete egyaránt előfordul.[1997] E típusokon kívül egyes példái líra alakú palmetta közepére befelé növő levélként,[1998] talpukkal összetámasztott levélhorogpárokon tűnnek fel (*182. kép 4*),[1999] valamint geometrikus fonatminta és tengelyesen szimmetrikus, geometrizáló minta részeként jelennek meg.[2000]

A hegyes, szemből ábrázolva általában megközelítőleg szív alakú, gyakran félbehajtva, profilban ábrázolt borostyánlevél (*13. kép 49–50*) antik eredetű motívumtípus,[2001] amely azonban erősebben stilizált mintákon látszólag a szőlőindával is kontaminálódott, már az antikvitástól kezdve szőlőfürtökkel együtt is ábrázolták.[2002] Ez utóbbi változata a késő avar kor első felének néhány tárgyán is felbukkant.[2003] A borostyánindák megtalálhatók a közel egykorú mediterrán (bizánci és itáliai), illetve korai Karoling emlékanyagban, a kőfaragványoktól a kistárgyakig (*183. kép 1–4*),[2004] a 7. századba keltezett öntött csatokon (*183. kép 2*),[2005] páros és egyszeres száron is. A Kovalevskaja gyűjtésében szereplő példányok alapján a kelet-európai típusok között a többséget a szőlőfürtökkel és borostyánlevelekkel – illetve valószínűleg rontott szőlőlevelekkel – díszített csatok képviselik.[2006] E bizánci, illetve mediterrán csattípusok[2007] mintájának közvetlen analógiái előfordulnak a Kárpát-medencében is.[2008] A két csoport hasonlóságát erősíti, hogy a bizánci csatok esetében gyakori, az avar kultúrában azonban inkább atipikus módon a borostyánindás csatok és szíjvégek esetében a minta egyben a tárgy kontúrját is adja; szintén a bizánci-mediterrán tárgyi kultúrával való közeli rokonságot jelzi az a bizonyos szíjvégeken megfigyelhető jelenség, hogy a szíjvég tokja vállban, profillal illeszkedik a szíjvég testéhez (*182. kép 2, 4*). E megoldás a késő római és kora bizánci szíjvégek közös jellegzetessége (például: *186. kép 7*).[2009] Mivel a legtöbbször azonos

1997 V.2.1.1. szakasz, 5. típus (*67. kép 2–4*).

1998 IV.2.2.1. szakasz, 4. típus (*32. kép 10*).

1999 IV.2.2.1. szakasz, 3. típus (*32. kép 11*).

2000 Például Gátér-Vasútállomás 295. sír (Kada 1906, 33).

2001 Példákat és kulturális összefüggéseket ld. Riegl 1893, 123–124, 176, 195.

2002 Például: Yeroulanou 1999, 60, kat. nr. 82, illetve Martinelli 1968, kat. nr. 132, 133.

2003 V.1.1.5. szakasz, 3. típus (*55. kép 6, 56. kép 1–2*). A stilizált szőlőfürtök az avar környezetben amellett, hogy a borostyánlevél alakú levéllel is kapcsolatot mutatnak, a késő avar kor első felében döntően laposindaleveles mintákban összpontosulnak.

2004 Például arany karperecen: Yeroulanou 1999, Nr. 82; gyenge kivitelű bizánci csatokon: Manganaro 2002, Fig. 4. A teljes felületű levél a római kortól jellemző, késő antik márványfaragványon Ravennából: Martinelli 1968, Kat. nr. 8. Kőfaragványon az avar típussal azonos, profilban ábrázolt levelet ld. pl. a metzi Szent Péter templom 8. századi frízén: Milošević 2004, Fig. 22c. A spoletói katedrális kőfaragványán páva farkán a komáromi kisszíjvég líra alakú palmettájával azonos szerkesztésben: Serra 1961, 49–50, Tav. XXV, b; Szíria, sírépítmény kő ajtaja: Paderborn 2001, 84.

2005 Például Khersonésos, Zalesskaja 2006, 119, nr. 206.

2006 Krim: Kovalevskaja 1979, Tabl. VI, 3, 5; Tabl. VII, 3; Tabl. XIV, 4–6.

2007 Párhuzamok Nyugat-Anatóliából, Azerbajdzsánból: Schulze-Dörrlamm 2009b, 39–40.

2008 Páros S alak, kifelé hajló végei profilban ábrázolt levélben végződnek, a két S közét a visszahajló végekre ültetett, szív alakú levél tölti ki: Például Komárom-Hajógyár 107. sír, ikonográfiai környezetében tárgyalja Daim 2000, 130.

2009 Ld. például Mala Pereščepino, Werner 1984, Taf. 28, 1; Schulze-Dörrlamm 2009b, Abb. 110.

183. kép Borostyáninda a késő antik, mediterrán díszítőművészetben. 1–2: Csatok (Adams 2014, 283, nr. 6.5 és Kovalevskaja 1979, Tabl. VI, 5 után); 3: Metz, templom kőfaragványán (Milošević 2004, Fig. 22 után); 4: bizánci diadém (Yeroulanou 1999, nr. 82 után)

mintatípusok mellett a tárgyak részleteiben is számos hasonlóság található, a borostyáninda Kárpát-medencei előfordulásai a mediterrán kapcsolatot bizonyítják.

A késő avar állatstílus kialakulása előtt, illetve körüli időszakban tehát az avar kultúrában elérhetők voltak késő antik formák. Ennek a borostyáninda mellett jelét mutatták a fent, a laposindák (leveles indák) kapcsán tárgyalt spirálindák,[2010] illetve leveles-félpalmettás minták is. Az alább tárgyalandó benépesített inda esetében is megállapítható a kapcsolat, amely nyilvánvalóan hozzájárult a késő avar állatstílus ornamentikai képének gazdagodásához, illetve kialakulásához. Ennek ellenére, amint az a laposinda és az indavirág kapcsán megfigyelhető volt, a késő avar állatstílus ornamentikája részben az európai környezetben idegen forrásból táplálkozott. A borostyánlevél esetében a késő avar állatstílus többé-kevésbé integrálta a felhasznált

2010 Ld. a Warnebertus-ereklyetartó köre kapcsán: 353–368. o.

mediterrán és egyéb elemeket, amint azt a laposindás szíjvégeken a félpalmetta takarólevelekként gyakori, profilban látható levelek mutatják (tűtartókon: *90. kép 1–2*; szíjvégeken: *96. kép 4, 99. kép 3*).[2011] Az eredeti, római-antik eredetű ősformákhoz – a fent bemutatottakhoz hasonlóan – pontos analógiával szolgáló típusok azonban ritkák, illetve megjelenésük a tárgyi kultúra szűk csoportjaira, regionális, illetve valószínűleg csoportkultúrákra (például elitkultúrára) korlátozódott. A borostyáninda egyike azon kevés mediterrán-bizánci típusnak, amely széles körben és változtatás nélkül terjedt el a teljes Kárpát-medence leletanyagában néhány tárgytípuson, mint az indapár által kirajzolt testű kisszíjvégeken.[2012]

Bizonyos konzekvenciák levonását a motívum eredetére nézve az is lehetővé teszi, hogy a borostyánlevél a préselt tárgyakon is megjelenő, a késő avar kori tárgyi kultúra szempontjából korai elemek közé tartozik. A két horizont közötti kapcsolat lényegét, illetve dinamikáját ez esetben inkább elfedi az a megközelítés, amely teljesen avar perspektívából, a „közép" és késő avar kori tárgyi kultúra közötti törés vagy folyamatosság felől vizsgálja a kérdéskört. Témánkkal rokon esetben, a debrecen-ondódi csat[2013] és a késő avar kor eleji, négylábú ragadozókkal díszített csatok[2014] alapján Kiss Gábor arra a megállapításra jutott, hogy mivel a motívumtípusok első esetei még „közép avar koriak" – vagyis az öntött tárgyak első horizontjánál korábbiak – azok valójában éppen a közép és késő avar kor közötti kulturális kontinuitás, a közép avar korban a Kárpát-medencébe kerülő formák lokális átörökítésének bizonyítékai. Ezzel szemben a növényi eredetű motívumok, illetve növényi díszű tárgytípusok alapján sokkal valószínűbb, hogy a 7. század második felében és a 8. század elején, a késő avar állatstílus virágkora előtt a Kárpát-medencét érő mediterrán-antik kulturális hatás egyetlen kontinuum, amelyre a kistárgyak öntésének szokása az avar környezetben csak fáziskéséssel rétegződött rá.[2015] Feltéve, hogy a késő avar kultúra kialakulásának legfontosabb kritériumát az öntött tárgyak horizontszerű elterjedésében ismerjük fel (ez módszertanilag mindazonáltal problémás lenne),[2016] a késő avar leletanyag „alulnézetéből" ez tényleg a belső kontinuitás bizonyítéka lehetne. Valójában azonban sokkal inkább a folyamatos kommunikáció és egy általános, mediterráneumi trenddel, a gazdag ornamentikával díszített, egyszerű kivitelű és nagy sorozatokban készült mediterrán-bizánci tárgytípusok világával[2017] párhuzamos fejlődés bizonyítéka. A „közép avar kor végi" és a késő avar kor eleji díszítőművészet egyetlen, ettől részben függetlenül forradalmi változásokat mutató, igen heterogén horizont, díszítőművészeti szempontból egyszerűen a késő avar állastílus formatív időszakával egyenlő – függetlenül attól, hogy az öntés mikor váltja fel benne a préseléssel előállított tárgyak sorozatait. A formai heterogenitás, illetve az azonos célra használt tárgytípusok sokfélesége a helyi környezet minimális egységesítő, adaptáló hatását sejteti. Valóban, a „közép avar kor" második felében (MA II) és a késő avar kori első időrendi fázisban (Spätstufe I, SpA I)[2018] a korábbi tárgytípusokkal párhuzamosan élő, új tárgyak

2011 Ld. fent: 296–297, 313–314. o.

2012 V.2.2.1. szakasz, 5. típus kisszíjvégei (*67. kép 4*).

2013 Kiss 2012.

2014 Kiss 2001.

2015 Ld. még fent, a tárgyi kultúra modelljeinek kérdése, illetve a szalagos ornamentika kapcsán.

2016 Ld. bővebben alább, 551–552. o.

2017 Szenthe 2016, Szenthe 2017.

2018 Ez esetben a fogalmakat a kutatásban meggyökeresedett, időrendi szakaszokat jelölő elnevezé-

– négyzet alakú övveretek, homorú oldalú, hegyes aljú szíjvégek – ornamentikája jól beilleszthető a mediterrán-bizánci tárgyi kultúrába,[2019] akkor is, ha a tárgytípusok már ekkor is regionális, avar jelenségnek tekinthetők. E tárgyak csoportjának jellegzetes elemei a borostyánindával díszített préselt, nem sokkal később még öntve is készülő szíjvégek és veretek.

Az e munkában javasolt modell szerint a késő avar állatstílus létrejötte után e heterogén formakincs legtöbb eleme háttérbe szorult, illetve látszólag eltűnt: közülük az egyik „legszerencsésebb" a borostyáninda, amely a kétlevelű félpalmetták takaróleveleként bekerült a késő avar állatstílus elterjedt motívumai közé, illetve amely szórványosan mediterrán-bizánci tárgytípusokhoz és ornamensekhez hasonló formában is felbukkant. A formai egységesedés okát döntően a késő avar állatstílus valószínűleg társadalmi célt szolgáló vizuális egységének létrejöttében, másrészt a „fő áramlatnak" megfelelő típusok rendkívül hatékony terjesztési rendszerében[2020] látom. Eközben azonban nyilvánvaló, hogy az antik formák forrását biztosító mediterrán területek (az avar kultúrába impulzusokat közvetítő kulturális csoportok?)[2021] vizuális eszköztára is változott. Erre utal, hogy a késő avar állatstílus második szakaszában az avar díszítőművészetben horizontszerűen megjelenő új formáknak nincs előzménye, illetve hogy eltűnnek olyan régi típusok, mint éppen a borostyáninda.

A „késő antik kör" és az antik indaornamentika a késő avar állatstílus kései szakaszától

A késő antik kör jellegzetes tárgytípusain ábrázolt változatos indaornamentikát olyan, gyakran többféle levélből összeállított félpalmettákkal vagy virágzó palmetták változataival díszített, ízesülő vagy egyszerű indaszárra komponált indák alkotják, amelyek a minta és motívumok jellegzetességei alapján néhány csoportba sorolhatók. A késő avar kori díszítőművészet viszonyrendszerén belül természetesen módszertani hiba lenne kijelenteni, hogy egy minta „késő antik" vagy bizánci eredetű: erre a megállapításra csak a Földközi-tenger medencéjében fellelhető párhuzamok fényében, illetve a környező világ összefüggésében nyílhat lehetőség. A soron következő tárgy- és mintatípusok heterogén volta is inkább amellett szól, hogy azokat rögtön Kárpát-medencén túli kapcsolatrendszerük kontextusában vegyük sorra. Az avar leletanyag belső rendszeréhez ez esetben nem annyira a minták, mint inkább a tárgyformák összefüggéseinek elemzése szolgáltat adalékokat.

A késő avar korban a laposindás, illetve leveles minták összetettebb variánsaival együtt járó antik motívumtípusok közül leggyakoribbak a bőségszaruk (*92. kép 5*),[2022] amelyeket az avar környezet főleg a késő avar állatstílusban és szinte kizárólag leveles indatípusokon alkalmazott.

sekként használva: MA II mint a közép avar kori II. fázis, amely körülbelül a 7. század utolsó negyedét jelenti (ld. Zábojník 1991, 140–142; Daim 1987, 158–159).

2019 A szíjvégforma mediterráneumi megjelenéseit ld. pl. Ripoll-López 1998, 350–351, a mala pereščepinói bizánci szíjvéghez ld. Werner 1984, Taf. 28, 1. Egy 7. századi, iráni példát hoz Genito 1993.

2020 Szenthe 2018, 301–307.

2021 Ld. a geometrikus minták kapcsán, feljebb: esetükben valószínűleg ugyanebben az időrendi horizontban foghatók meg különbségek a hatást közvetítő csatornákban.

2022 V.1.5. szakasz, *63. kép*.

1 2

184. kép A „lótuszpalmetta" szőlőindán a közép ázsiai és kínai toreutikában. 1: Közép-Ázsia (Marschak 1986, 57–58, T65 után); 2: T'ang Kína (Gyllensvärd 1957, Fig. 77 után)

A bőségszaru azonban mediterráneumi-bizánci, az avar koriakkal közel egykorú tárgytípusokon is leveles indás szerkesztésekkel társul.[2023] A bőségszaru a késő avar kori díszítőművészet mediterrán kapcsolatai révén a korszak középső harmadában rövid ideig felfutó, előzmény nélküli volta miatt szinte biztosan ugyanekkor bekerülő motívum.

A „késő antik" csoporton belül zárt típust alkotnak a szőlőfürtös-lótuszvirágos szíjvégek (*202. kép*).[2024] Az ízesülő indaszárba szerkesztett szőlőfürt és jól azonosítható, többsoros lótuszpalmettára[2025] hasonlító palmetta tudomásom szerint előzmény és párhuzam nélküli a kora középkor díszítőművészetében. Hasonló, többsoros levélseprős, összetett palmettás indát csak a közép-ázsiai toreutikából (*184. kép 1*),[2026] illetve térben igen távol, az előbbivel számos szálon összefonódó T'ang-kori fémedényművesség motívumai között ismerek (*184. kép 2*).[2027] Az utóbbi közeg feltűnő jellegzetessége, amely egyben az avar és T'ang-kori inda – bármely közvetítőn keresztül ható – „kapcsolata" mellett szóló érv, hogy az indában jól megfér egymás mellett az avar korihoz hasonló, többsoros palmetta és a szőlőfürt.[2028] Falko Daim egy 7. századi tegezdíszítő csontlemez kapcsán hasonló virágos indát idézett – a bélmegyeri 36. sír nagyszíjvégének (*61. kép 9*)[2029] kiváló párhuzamát – kínai összefüggésből.[2030] A két világ közötti közvetítő, ahogyan azt a szerkezetileg rokon indavirág esetében megállapítottuk, biztosan a „Selyemút" menti kommunikáció volt; az avar tárgyi kultúra felé a kapocs ez után akár kelet-európai (kazár), akár déli, bizánci kapcsolat is lehetett.

2023 Ld. feljebb, a leveles és laposindás mintákat tárgyaló fejezetben, 323. o.

2024 V.1.2.4. szakasz, 2. típus (*50. kép 1–9*).

2025 Leginkább hasonló, lótuszpalmettából levezetett formák: Riegl 1893, Fig. 55, Fig. 83.

2026 Marschak 1986, 57–58, T65.

2027 Gyllensvärd 1957, Fig. 77, aa, ab, ac.

2028 Gyllensvärd 1957, Fig. 75.

2029 MRT 10, 106. t.

2030 Daim 1987, 129.

A riegli lótuszpalmettával lényegileg azonos motívum a mediterrán díszítőművészet perspektívájából ugyanúgy archaikus, a 8. századi környezetben nehezen magyarázható típus, mint a valószínűleg 5. századi ikonográfiai alapokra támaszkodó[2031] császárbüszt, amellyel az avar környezetben a tárgyi kultúra egy csoportjához tartozik. A tárgyak a korabeli átlaghoz képest feltűnően nagyméretűek.[2032] A lótuszpalmettás-indás nagyszíjvégek egyes esetein a minta meg nem értése számottevő romlást okozott mind a rajzolatban, mind a motívum alakjában: a legkisebb, leggyengébb kivitelű példányokon a palmetta helyét szőlőfürt vehette át. Főleg a T'ang-kori kapcsolat túlértékelésének elkerülése érdekében fontos az a megjegyzés, hogy az U alakú, rögzítőfüles, nagyméretű szíjvégek – amint ezt alább tárgyalni szeretném – a kiskundorozsmai, késő római ikonográfiát hordozó verettel közös gyökerűek, a késő avar korban egymástól független értelmezésük nem lehetséges.

A szőlőindás-palmettás típus analógiája egy öntött ezüst szíjvégen a Káma-vidéki Bajanovski lelőhelyről került elő (*213. kép 1*).[2033] E tárgy egyaránt értelmezhető a mediterrán-bizánci és a közép-ázsiai régió felé vezető kapcsolatrendszer irányából is: a terület látványos tárgyi kultúrájának kialakulásában szerepet játszottak azok a kulturális hatások, amelyek a prémkereskedelmen keresztül kelet és dél felől érkeztek a régióba.[2034]

A késő avar környezetben ritka benépesített inda (*185. kép 1–2*)[2035] a Földközi-tenger medencéjében a késő antikvitásban és kora középkorban elterjedt mintatípusra reflektál.[2036] Kárpát-medencei esetei egyetlen, töredékes „közép avar kori" nagyszíjvégen (*185. kép 3*)[2037] kívül a késő avar állatstílus második fázisára (IIb fázisra) keltezhetők. Szemben azonban a mediterrán térség benépesített indáinak változatos alakjaival (madarak, nyulak, ragadozók, emberalakok stb.), amelyek jelentéssel bírtak[2038] és gyakran a medalionok között átnyúlva jelenetekké rendeződnek,[2039] az avar környezetben az indaspirálokat szinte kizárólag négylábú ragadozók népesítik be.[2040] Ez a szegényedés annak a motívumpreferenciának, illetve válogatási tevékenységnek a hatása lehetett, amelyet Falko Daim a mediterrán madáralakok avar kultúrába adaptálatlansága kapcsán állapított meg.[2041]

2031 Bollók 2015b, 174–176.

2032 A késő avar állatstílus utolsó szakaszától megjelenő nagyméretű tárgyak (főleg szíjvégek) csoportjához ld. alább.

2033 Danič – Krylasova 2014, 89.

2034 A fémedények esetében nagyívű kapcsolatrendszereket vázol Marschak 1986, 42–120; a Kelet-Európából Közép-Ázsia felé vezető kereskedelmi úthoz főleg gyöngyök esetében ld. Goldina – Goldina 2010.

2035 Jó minőségű darabja: Tiszafüred-Majoros 113. sír (Garam 1995, Taf. 207, 5).

2036 „Inhabited scroll", jelentőségéhez ld. Kitzinger 1977, 88–90.

2037 A kisköre-halastói 34. sír nagyszíjvégén leveles indával körülvett szarvasalak látható: először Garam 1979, Taf. 9, ikonográfiailag azonosítja, jó felvételt és értelmező rajzot közöl Szenthe 2015a, Abb. 9.

2038 Ld. Maguire 1987, főleg az V–VII. fejezetet.

2039 Például: Coptic Art 1989, Nr. 7961–7962; Dauphin 1978, Fig. 1–2.

2040 Gyűjtésüket ld. Fancsalszky 2007, 19–20. t.

2041 Daim 2001, 168–188.

185. kép A benépesített inda a közép- és késő avar korban. 1: Tiszafüred-Majoros 113. sír (MNM, Budapest); 2: Ártánd-Kapitány-dűlő, szórvány (DM, Debrecen); 3: Kisköre-Halastó 34. sír (MNM, Budapest)

Más, késő antik jellegű indaminták között szinte minden eset egyedi. Emellett viszonylag gyakori, hogy egy minta azonos formában bukkan fel több, egymástól akár nagy távolságra előkerülő tárgyon. Közeli rokon változatokból kialakult csoport egy ízesűlő szárú leveles indatípus, amelynek száráról és vele szemben az ízből visszahajló szárszakaszról is három-három, illetve egyes esetekben kettő-négy, horogszerűen meghajló, húsos levél nő (*103. kép 2*).[2042] Az áttört, kecses indaminta erősen elüt a késő avar állatstílus egykorú, zömökebb és főleg egy-két levelet alkalmazó, egyszerű indáitól. A típus több változatra oszlik: egy feszesebb többlevelűre, és két-három olyan fajtára, amelyeken ízesülő indaszárról lazább, három- vagy négylevelű félpalmetták nőnek. A „zaklatottabb" avar megjelenési formát, illetve kenyheci alaptípusát (változatát?) Schulze-Dörrlamm valószínűleg helyesen azonosította a korai Karoling-kori Mainzból, illetve Itáliából is ismert indatípussal (*186. kép 4*),[2043] amelynek levelei az avar szívvégével megegyező kiosztásban, azonban két, rendezett sorban néznek szembe az inda ívében (*59. kép 7*). A többi avar kori, háromlevelű félpalmettás eset e típus távoli rokona, amelynek párhuzamai azonban ugyancsak elérhetők a késő antik díszítőművészetben.[2044]

2042 V.1.2.2. szakasz, 1. típus (*59. kép 4–6*).

2043 Piemont, Crosetto 2000, Fig. 1.

2044 Ld. például bizánci arany karperec áttört díszén, Yeroulanou 1999, 61, nr. 83.

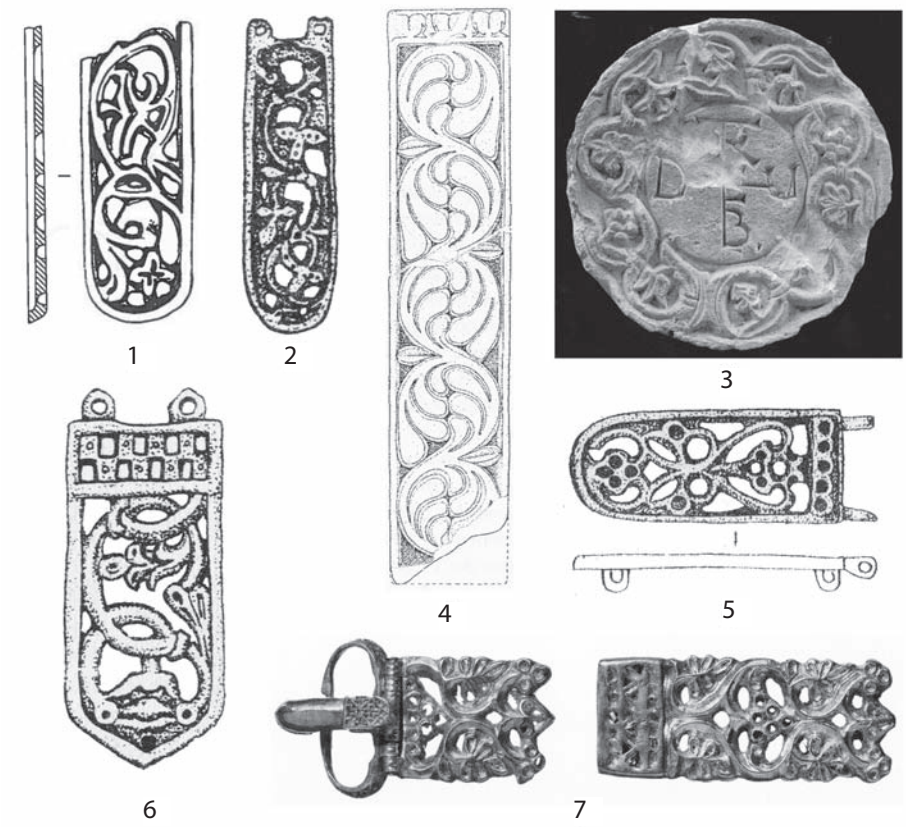

186. kép Késő antik jellegű indaváltozatok a Kárpát-medencén kívül. 1: Lovač gorodišče (Goldina et al. 2012, 96 után); 2: Szíjvég, Skalistoe 303a katakomba (Vejmari – Ajbabin 1993, Ris. 42. 4 után); 3: Monogramos medalionon (I Longobardi 2007, 148, 2.9 után); 4: Karoling szentélyrekesztő pillér, Mainz (Schulze-Dörrlamm 2007, Abb. 4. után); 5: Bizánci típusú csattest, Skalistoe 384. katakomba (Vejmari – Ajbabin 1993, Ris. 61, 26 után); 6: Szíjvég, Skalistoe 402. katakomba (Vejmari – Ajbabin 1993, Ris. 65, 11 után); 7: Bizánci arany övgarnitúra (Schulze-Dörrlamm 2009b, Abb. 110 után)

A szalagokkal összefogott szőlőleveles-fürtös mintatípushoz képest az avar tárgyakon elenyésző számú esetben találkozunk szőlőindákkal, és a motívumok naturalitása is messze elmarad az előbbieken tapasztalttól. Az esetek nagy részét a feljebb említett, lótuszpalmettás szíjvégek rontott példái teszik ki, amelyek csak motívumromlás révén közeledtek ikonográfiailag a mediterrán szőlőindákhoz, illetve olyan szíjvégek, amelyek mintájából hiányzik a szőlőlevél.[2045] A laposindás, illetve levélhorgos minták stilizált, néhány szemből álló fürtjei mellett[2046] egy kisszíjvégtípus vehető számba, amelyben azonban a kisméretű mintatereket egyedül szőlőfürtök töltik ki[2047] – ez a megoldás különben ugyancsak sajátja kora bizánci, főleg kisméretű tárgyaknak.[2048] Egyetlen, kivételesen nagyméretű, rögzítőfüles-tokos, U alakú nagyszíjvég esetében valószínű, hogy mintájának a szőlőinda naturális változata szolgált alapul (*209. kép 1*).

2045 V.1.2.4. szakasz, 2. típus, 3. mintaváltozat.

2046 Ld. fent, a laposindás ornamentika összetett típusainál: 329–331. o.

2047 V.1.1.5. szakasz, 15. típus (*47. kép 8*): Tiszafüred-Majoros 1233. sír (Garam 1995, Taf. 164).

2048 Ld. például félhold alakú csüngőjű fülbevaló esetében: Martiniani-Reber 2011, 148–149.

A szőlőlevelek azonban ez esetben is öszetett palmettakonstrukcióvá bomlottak fel.[2049] E jelenségnek, a szőlőlevél felbomlásának viszont ugyancsak ismerjük analógiáját a Földközi-tenger medencéjének művészetéből.[2050]

A medalionos-szalaghurkos, szőlőleveles-szőlőfürtös minták (*175. kép 1, 9*) és a szőlőindák esete együtt vizsgálva árulkodó arra nézve, hogy hogyan jöhettek létre a késő avar övdísztípusok. A szalaghurkokra vagy szalagos medalionokba szerkesztett szőlőlevelek és szőlőfürtök, illetve a motívumokat ahhoz hasonlóan ciklusonként párban,[2051] vagy egyesével, felváltva alkalmazó[2052] szőlőinda (*123. kép 1, 3*) ekvivalens jelenségnek látszik a késő antikvitás és a Karoling világ díszítőművészetében: a két mintatípus azonos szerepben, bizonyos esetekben egyetlen emléken[2053] jelenik meg. A két típus közül a Kárpát-medencében azonban éppen az avar ornamentális ízléshez közelálló, indás megfogalmazás hiányzik, és a szalagfonatos változat is csak kivételesen, a korabeli késő antik formákhoz, motívumokhoz (például császárbüszt, oroszlán-ember küzdelem)[2054] hasonlóan egy-egy, a mintával zárt egységet alkotó tárgytípuson[2055] bukkan fel. Eszerint a szőlőinda olyan elem volt a mediterrán-antik vizuális világban, amely az avarok számára nem bírt mondanivalóval, és csak akkor jelent meg Kárpát-medencei tárgytípuson, ha előzményéül közvetlenül másolható – azonos tárgytípuson nyilván az ornamens mediterrán anyaterületéről a régióba kerülő – minta állt rendelkezésre. A szőlőfürtös, leveles, szalaghurkos típus egy ilyen tárgytípus alapján készülhetett, amely nagy valószínűséggel a kiskundorozsmai[2056] vagy „tápiószelei"[2057] tárgyhoz hasonló, kitűnő változatban került az avar elit tárgyi kultúrájába, majd onnan többszörös másoláson át, jobb (például Tiszaderzs[2058]) vagy rosszabb (Öcsöd-Büdöshalom[2059]) változatokban terjedt el a tárgyi kultúra szélesebb csoportjaiban. A szőlőinda hiányának oka ez esetben egyszerűen az, hogy – véletlen folytán? – vele díszített csat- vagy szíjvégtípus nem jutott el a Kárpát-medencébe.

Végül ki kell még térnünk a késő antik jellegű, naturális indaornamentika kapcsán egy sor olyan indamintára, amelynek ciklusaiban összetett palmettatípusokat alkalmaztak. Közülük minden eset egyedi, illetve csak olyan kapcsolatok kötik össze őket, ahol a két tárgy ornamentikája – sőt a két tárgy – azonos, vagy ahol az egyik, kiváló rajzolatú tárgy gyenge utánérzése a másik.

2049 V.1.1.5. szakasz, 11. típus (47. kép 1): Dálya (Dalj) (Dimitriević – Kovačević – Vinski 1962, Tab. XXX.1).

2050 Santa Maria de Quintanilla de las Viñas, szőlőindában, 7–8. század fordulójáról: Brenk 1977, Abb. 341.

2051 Legszebb példáját ld. Cividale, Tempietto: Kautzsch 1941, Torp 1974.

2052 Kőfaragványon: Cividale, Callistus keresztelőkút házának faragványait (Tagliaferri 1981, nr. 315–321; Magistra Barbaritas 187–191); Aquileia környékén: villa Santina (Tagliaferri 1981, nr. 500); Dabravina, Milošević 2004, Fig. 18a.

2053 Ld. az idézett cividalei Callistus keresztelőkúton.

2054 Mindkettőhöz ld. feljebb.

2055 Ez esetben rögzítőfüles-kétlapos, U alakú, áttört szíjvégen: Egerág (Kiss 1985, Taf. 2. 9) és Szávaszentdemeter (Sremská Mitrovica) (Dimitriević – Kovačević – Vinski 1962, Tab. XXI, 3).

2056 Szalontai et al. 2014.

2057 Garam 2001, 137–139, Taf. XXXV. 1.

2058 Tiszaderzs-Szentimrei út, 3. sír (Kovrig 1975c, Fig. 3).

2059 59. sír, nagyszíjvég, Genito – Madaras 2005, 59/1. T.

187. kép Hullámzó indaszárra szerkesztett egyszerű palmetták késő avar tárgyakon. 1: Regöly 12. sír; 2: Tiszafüred-Majoros 1149. sír; 3: Tiszafüred-Majoros 1141. sír (1–3: MNM, Budapest)

A heraldikus liliommal, illetve hármaslevéllel (volutapár közé illesztett csappal) díszített indaminták egyik változata ugyancsak késő antik kapcsolatrendszerbe illeszthető. A késő avar állatstílus laposindás hármasleveleivel egykorú indatípus áttört, gracilis minta, amelynek ciklusaiban a szárról[2060] a növényi rendnek többé-kevésbé megfelelően nő egy-egy hármaslevél (*103. kép 4*). E típus közvetlen párhuzamai gyakran előfordulnak a kora bizánci korszak reliefjein (*183. kép 5*).[2061] Egy másik, absztrakt-geometrikus jellegű mintában ugyanaz a gracilis hármaslevél függőlegesen helyezkedik el a minta tengelyében (*163. kép 1*).[2062]

A korai középkori mediterráneum díszítőművészetének egyik legkedveltebb ornamense a hármaslevél mellett a páratlan levélszámú, 5–7–9 stb. levelű, egyszerű palmetta (*186. kép 3, 6–7, 183. kép 6*),[2063] amely a késő avar kor első felére keltezhető szíjvégek közül néhányon megtalálható indamintában, jelenléte azonban messze a mediterráneumi elterjedés gyakorisága mögött marad. Az általában hét- vagy kilenclevelű palmetták hiánya az avar kori díszítőművészet alapelemei közül ennek fényében érdekes jelenség: mint feljebb szó esett róla, az kizárólag a ritka falerák horizontális frízmintái között mondható viszonylag jellemzőnek a késő avar korban.[2064] Az indás változatok (*57. kép 5–8, 9–12*)[2065] mindegyike hordoz a palmettája mellett további, Kárpát-medencei környezetben atipikus vonásokat is. A hétlevelű palmettás indás tiszafüredi nagyszíjvég (*187. kép 2*) előlapján látható tógás-szakállas alak valószínűleg a medveszerű jószággá deformálódott oroszlánt puszta kézzel legyűrő Sámsonnal azonosítható, bár a mozdulat jobban emlékeztet a nemeai oroszlánt megfojtó Héraklész ikonográfiai

2060 V.1.1.5. szakasz, 2.1, 2.3. típus (*54. kép 7–9*).

2061 Ld. például Ravennából, Martinelli 1968, Kat. nr. 115, 122, 129, 131, stb.

2062 V.1.1.5. szakasz, 2.2. típus (*54. kép 8–11*).

2063 Példákat, elemzést ld. Bollók 2015b, 256–258.

2064 275., 469. o.

2065 V.1.1.5. szakasz, 7.1–7.3 és 8.1–8.3. típus.

megjelenítésére.[2066] A nagyszíjvégnek mind alakos jelenete, mind indamintája egyedi az avar környezetben: benne korábban egy alföldi, nagyrészt antik, de mindig külső forrásból származó ikonográfiai elemeket vegyítő, szűk kör elemét azonosítottam (e csoportba tartozik a klárafalvi, feljebb a medalionos laposinda minta kapcsán tárgyalt nagyszíjvég is).

Különböző palmetták díszítenek egy sor közel azonos, áttört nagyszíjvéget. Az U alakú, tokos, áttört szíjvégek a késő avar kor elején, első felében elterjedt homorú oldalú, hegyes végű típussal szemben atipikusak, korábban tárgyalt esetei is rendszerint a mediterrán típusokkal rokon ornamentikával jártak együtt.[2067] Egy hétlevelű palmettás indás, a tiszafüredinél azonban lényegesen gyengébb kivitelű nagyszíjvég Regölyről került elő (*187. kép 1*).[2068] E tárgy közeli rokona két, azonos nagyszíjvég, amelyeken az indában hasított palmettára hasonlító ornamens ül.[2069] Egy csányi nagyszíjvég áttört indamintájában volutapáron líra alakú palmetta áll,[2070] míg a szíjvég másik oldalán párhuzam nélküli, más típusú indaminta látható.[2071] E szíjvégek a késő avar kor első felébe, valószínűleg azonban annak is korábbi horizontjába tartoznak. A tárgyak elterjedésének dunántúli, nyugati súlypontja a korábban tárgyalt,[2072] avar tárgyi kultúra szempontjából perifériku, sokszor geometrikus díszű csoport tagjai közé utalja e tárgyakat.

Az ötlevelű palmetta néhány további, indamintára szerkesztett példája a késő avar kor végére keltezhető.[2073] Ezek a korábbiaktól motívumösszetételükben eltérő, akantuszleveles és kis, csepp alakú leveles, vésett, vonalas síkminták, előzményeik széles körben adatolhatók a késő antikvitás díszítőművészetében.[2074] A késő avar kor végi, akantuszleveles ötlevelű palmettaváltozat (Komárom-Hajógyár) már a Kosovo Polje-i 2. sír[2075] és a gyengébb kivitelű, de ornamentikai tekintetben azzal azonos szebényi 100. sír[2076] büsztös-medalionos díszű nagyszíjvégének (*157. kép 26*) indamintájában is feltűnt. Általuk a késő avar kori díszítőművészet utolsó, formailag-stilisztikailag heterogén fázisában a mediterrán díszítőornamentika ismét megerősödő hatása dokumentálható.

A páratlan levélszámú palmetták altípusát képezik azok az esetek, amelyekben a palmetta levelei volutapáron álló, háztető alakú tagra támaszkodnak.[2077] A rögzítőfüles, illetve rögzítőfüles-kétlapos szíjvégek a késő avar II. fázis végére és a III. fázisra keltezhetők. E palmettás indatípusok közeli rokonságban állnak az „indavirág" ötszirmú, volutakelyhen ülő

2066 Szenthe 2013a, 156–159, Fig. 9.

2067 Ld. a késő avar kor eleji, vrapi típusú laposindás szíjvégeket (322–323. o.) vagy a keszthelyi, háromlevelű félpalmettás, ugyancsak áttört testű, direkt antik analógiákkal bíró mintájú esetet (355. o.).

2068 V.1.2.4. szakasz, 5.2. típus (*60. kép 8*).

2069 V.1.2.4. szakasz, 5.1. típus (*60. kép 7*).

2070 V.1.1.5. szakasz, 10. típus (*58. kép 2*): 5. sír (Sőtér 1895, 89–90).

2071 V.1.1.5. szakasz, 3.2. típus (*55. kép 5*).

2072 Ld. 455–460. o.

2073 V.1.1.5. szakasz, 7.1–7.3. típus (*57. kép 5–8*).

2074 Ld. fent, a tépei tál palmettatípusa kapcsán: 441. o.

2075 V.1.1.5. zakasz, 9.3. típus (*57. kép 15*), Dimitriević 1966, Taf. XI.

2076 Garam 1975b, Fig. 8.

2077 V.1.1.5. szakasz, 8.3. típus (*57. kép 11–12*).

változatával,[2078] amely velük azonos tárgytípusokon (rögzítőfüles-tokos, U alakú szíjvégek) jelenik meg és megegyező időrendi fázisba (Zábojník SS IIb) sorolható.[2079] A formai- és leletösszefüggések alapján forrásuk közös volt.

Virágkehely köré rendezett palmetta látható a tiszafüred-majorosi 113. és 1141.[2080] sír nagyszíjvégén (*185. kép 2 és 187. kép 3*). Mindegyik rögzítőfüles, formája és a garnitúra többi verete alapján a késő avar kori IIb fázisba keltezhető eset.[2081]

A nagyméretű szíjvégek között egy sor egyedi, bonyolult ornamentikájú példány is található. A regölyi, karéjos keretű nagyszíjvégben[2082] (és egy kaposvári korong alakú vereten[2083]) az indában merőleges tengelyű palmettán, valószínűleg gránátalmákból (?) degradálódott motívumok láthatók (*207. kép 2*). Ez esetben ez lenne a csongrád-mámai (*210. kép 1*),[2084] valószínűleg ugyancsak gránátalmás palmettájú, hasonló méretű nagyszíjvég mellett az egyetlen avar kori mediterrán gránátalma-ábrázolás: a regölyi nagyszíjvégforma[2085] és szokatlan inda, illetve Csongrádon a palmetta kulturális háttere ugyanebbe az irányba vezet. Az említett csongrádi nagyszíjvégen és egy szentes-nagyhegyi nagyszíjvég[2086] hátlapján akantuszlevelekkel azonos, sűrűn díszített inda látható. Egy ártándi nagyszíjvég gyengébb kivitelben reprodukálja az indamintát (*185. kép 1*),[2087] előlapja viszont benépesített indával díszített, amely a tiszafüredi 113. sír nagyszíjvégének legjobb párhuzama: a tárgycsoportot tehát kölcsönös kapcsolatok szövik át.

Végül megemlítendő két egyedi eset: egy nagyméretű, áttört, az indában csomózott, összetett palmettacsokrokkal díszített mosonszentjánosi nagyszíjvég (*210. kép 2*)[2088] és egy szebényi (*208. kép 1*), amelyet egymásba fonódó indaszárak között álló hasított palmetták díszítenek.[2089]

A fenti tárgyak közül az azonos vagy közeli rokon esetek gyakran szűkebb földrajzi régióban összpontosulnak.[2090] Az ennek segítségével rekonstruálható – vagy rekonstruálni vágyott – regionális elosztási, illetve kapcsolatrendszerek azonban nem kizárólagos érvényűek:[2091] bizonyos esetek – mint például az ugyanehhez a tárgykörhöz tartozó, a szalagos-florálgeometrikus

2078 V.1.1.5. szakasz, 5.5. típus (*57. kép 3*), V.1.2.4. szakasz, 4. típus (*60. kép 10*).

2079 Ld. Zábojník 1991, 14010. és 35132. típus időrendi helyzetét.

2080 V.1.1.5. szakasz, 9.2. típus (*57. kép 14*).

2081 Keltezésükhöz ld. Garam 1995, 233–238.

2082 Kiss 1984b, 138, 84. t.; V.1.1.5. szakasz, 13. típus (*52. kép 6*).

2083 Szimonova 1993, 1. kép.

2084 V.1.2.3. szakasz, 3. típus: Csongrád-Máma 16. sír, Csallány 1941, 171, XLIII. T.

2085 A vállban illeszkedő tokú, profilált szíjvégek kulturális kapcsolatrendszeréhez ld. 484. o.

2086 Kisméretű rajzát közli Fettich 1965, 112, Abb. 185.

2087 V.1.2.3. szakasz, 2. típus (*60. kép 4*), szórvány, Kralovánszky 1993, 22. kép.

2088 Közöletlen a Mosonmagyaróvári Múzeumban, a tárgy jelenleg nincs meg, képe az avar corpus rajzai között maradt fenn.

2089 V.2.3. szakasz, 1. típus (*58. kép 10*).

2090 Például: Tiszafüred 113. sír – Ártánd, szórvány, benépesített indás nagyszíjvégek (Garam 1995, 21, Taf. 66, Kralovánszky 1994, 102); Szentes-Nagyhegy 217. sír (Csallány 1962, 476, Taf. XXIX); Csongrád-Máma 16. sír (Csallány 1941, 171, XLIII. t.); Regöly, Regöly 175. sír (Kiss 1984b, 138, 84. t.). Rozetta alakú vereten: Kaposvár-Toponár (Erdélyi–Szimonova 1993, 1. kép).

2091 Ld. alább, a nagyméretű szíjvégek elterjedési térképeit, *206. kép* és *211. kép*.

minták esetében tárgyalt zamárdi és Dolní Dunajovice-i nagyszíjvégpár[2092], valamint a hozzájuk tartozó kenyheci korong alakú veret[2093] – azt mutatják, hogy az indás tárgyak sugallta, foltokból összeálló elterjedési kép kialakításában szerepe lehetett a véletlennek is. Biztosan csak annyi állapítható meg, hogy az egymással összefonódó csoport a legtöbb korabeli övdísz elterjedésének megfelelően lefedi az avar településterületet (*206. kép, 211. kép*).[2094]

A csoport jobbára egyedi esetekből áll, amelyek azonban a tárgyak formai jellemzői és bizonyos esetekben a minták révén is számos szálon kapcsolódnak össze egymással. A csoport létrejöttének körülményei, illetve a Kárpát-medencébe egyszerre sokféle antik-mediterrán formát közvetítő csatorna mibenléte ismeretlen: a tárgyak lokális keletkezése és kontextusuk minden tekintetben arra utal, hogy mögöttük a Kárpát-medencét ért kulturális befolyás azonosítható. Néhány külső analógia – mint a már korábban is említett arhoni nagyszíjvég[2095] – alapján e sokszínűség, burjánzó indás és palmettás ornamentika nem csak az avar díszítőművészet sajátja volt: rokon tárgyak, illetve tárgyi kultúrák a mediterrán térség északi határán máshol is megtalálhatók (ld. bővebben alább, a nagyméretű tárgyak kapcsán). A különböző fázisba és régészeti csoportokba tartozó tárgyak különböző kapcsolatrendszere alapján azonban a mediterrán kulturális befolyás nem egyszerre, nem ugyanazon a csatornán, és talán nem is egy helyről érte a Kárpát-medencét.

A késő avar kor elején a dunántúli palmettás-indás szíjvégeknél ez esetben is szóba jöhet a regionális kapcsolat a környező balkáni régiókkal.[2096] A tiszafüredi (és klárafalvi, vagy a laposindák kapcsán említett mártélyi) nagyszíjvég esetében valószínűbb az elitkapcsolatok akár 7. századi, korábbi rétegének másodlagosan, a korábban a Kárpát-medencébe került luxustárgyakon keresztül ható formavilága;[2097] végül a nagyméretű, ornamentikailag legváltozatosabb, késő avar kor közepi tárgyak esetében az egykorú, ismét az elitkultúrán keresztül érkező befolyás valószínű.[2098] Bizonyos jelek alapján ez a kapcsolat a tárgyi kultúra, illetve a társadalom magas szintjét érő külső befolyás eredménye volt, amint erre a kiskundorozsmai veret is utal. Ha a fent tárgyalt lótuszpalmettás-szőlőfürtös mintatípus kapcsolatrendszere valóban a T'ang-kori Kínáig vezet, akkor a csoport létrejöttében – ahogy a pálcikaindás minták esetében is megfigyelhető – az avar elit Kárpát-medencétől távol készült luxustárgyakban kézzelfoghatóvá váló távolsági kapcsolatainak lehetett szerepe. Ismét a nagyszentmiklósi kincsben bőséges pálcikaindás mintákat[2099] idézve analógiaként, a jelenség mögött természetesen nem egy közvetlenül Kínáig vezető kapcsolatot kell tematizálni, sokkal inkább egy regionális típusok létrejöttét eredményező, laza kapcsolatrendszert, amelyben bizonyos formák számottevő távolságokra eljuthattak. A lótuszpalmettás, szőlőfürtös indás szíjvégtípus avar tárgyi kultúrában

2092 Zamárdi 2302. sír (Bárdos – Garam 2014, Taf. 241); Dolní Dunajovice 1931-es lelet (Klanica 1972, 8, Tab. 2, 1).

2093 119. sír (Pástor 1971, 125, Obr. 35, 27–28, 30).

2094 Ld. alább, a nagyméretű szíjvégek kapcsán.

2095 Bliyev et al. 2011, nr. 213.

2096 Ld. Szenthe 2015b a dunántúli, késő avar kor eleji csoport esetében.

2097 Ezt az interpretációt javasolja Szenthe 2013a.

2098 Szenthe manuscript, illetve alább.

2099 Ld. fent, 289–291. o.

elfoglalt helye alapján egy antik-bizánci, a Mediterráneum északkeleti perifériáján felbukkanó jelenségcsoport részét alkotja.[2100] Létrejöttében nagy valószínűséggel fontos szerepe lehetett a Selyemút menti hatásokat is kanalizáló bizánci (és kelet-európai?) kulturális miliőnek.

Összefoglalás: antik eredetű naturális indaornamentika a 8. század első felében a Kárpát-medencében

Ha volt a 8. század első felére jellemző, a Kárpát-medencét is elérő mediterrán-antik trend, abban a naturális növényi ornamentika, illetve az azzal összefüggő hullámzó indaminták a fentiek fényében fontos szerepet játszottak. A késő antik ornamentika látásmódja, amely a növényi ornamentikában naturális-plasztikus jellegű, a motívumoknak vizuálisan hangsúlyt adó megjelenítési módot eredményezett, alapvetően rokon a késő avar állatstílus ornamentikai szemléletével, eltekintve az utóbbi „heraldikus" – kevés részletet ábrázoló, emiatt zömök hatást keltő – megjelenítési módjától.[2101] Ez a hasonlóság véleményem szerint nem véletlen egybeesés. A késő avar kor eleji, a 7. századi csontfaragványok növényi ornamentikájának absztrakt-geometrikus világához[2102] képest fokozott naturalitás a Kárpát-medence környezetét jelentő, mediterrán és antik világnak volt a sajátja, amelynek keretében az avar díszítőművészet is értelmezhető. Ennek fényében nem véletlen, hogy a legkorábbi antik típusú növényi és figurális ornamentika éppen akkor, a közép avar kor második szakaszában került a Kárpát-medencébe (ld. például fent, a kiskörei 43. sír nagyszíjvégének szarvasos, benépesített indás nagyszíjvégét, *185. kép 3*), amikor a tegezcsontok indamintái is átalakultak, változatosabb és bőségesebb növényi minták jelennek meg rajtuk.

Amint a florálgeometrikus szerkesztések jelentőségének növekedése mutatta, a naturális növényi ornamentika a 6–9. század között visszaszorulóban volt a teljes mediterrán és európai környezet ornamentikájában. A késő avar kori díszítőművészetben is megfigyelhető, hogy a folyamat során leginkább talán a naturális megformálású növényi ornamentika egyik legfontosabb típusát alkotó hullámzó indaminták ritkultak meg.

A Kárpát-medencét övező világban regionális csoportok, kisebb ívű trendek csak nagyon korlátozott mértékben rekonstruálhatók, mégis körvonalazódik egy olyan, korai Karoling- és észak-itáliai anyagot felölelő csoport, amely közeli kapcsolatban lehetett a Kárpát-medencei anyaggal. A bizánci művészet szemszögéből nézve „primitív"[2103] csoportban fontos szereppel bírtak a leveles indák, és megtalálható köztük ugyanaz a spirálinda, amelyben az avar kor első felének mintáihoz hasonlóan stilizált szőlőfürtök, illetve profilban ábrázolt, háromszög alakú levelek a motívumok. Formaspektrumában emellett ott van a szőlőinda és a mainzi ajtókereten látható, szembefordított levélsoros inda – olyan típusok, amelyek a késő avar korban is ismertek. A cividalei langobárd központ „barbár" leveles indás kőplasztikájával együtt kirajzolódik tehát egy olyan kör, amely bár gyökereiben rokon a bizánci művészettel, annál északibb, európai csoportnak tűnik. Főleg ebből a perspektívából szembetűnő, hogy az avar díszítőművészet formaspektrumából hiányzik egy sor olyan elem, amely kiemelkedő fontossággal bírt a valóban

2100 Szenthe manuscript.

2101 Ehhez ld. a stílus kérdéseit tárgyaló fejezetben, 77–78. o.

2102 Ld. 269–270. o.

2103 Ld. Beckwith 1979, 156 fent idézett véleményét a longobárd kőplasztika kapcsán.

bizánci, illetve mediterrán központi területek díszítőművészetében. A legfontosabb ilyen hiány az alig néhány esetben felbukkanó öt-, hét- vagy többlevelű palmetta mellett az a hármaslevél, amely három, hegyével befelé forduló, egymásra általában merőleges, csepp alakú tagokból áll, és amelyet főleg indamintákban használtak gyakran a késő antik Mediterráneumban (*186. kép 2*).[2104] Ezzel szemben avar környezetből alig egy-két eset ismert. A maroslelei tűtartó (*91. kép*)[2105] avar környezetben egyedi díszítésében egy „szfinx" – emberfejű, oroszlántestű lény – kíséretében bukkan fel, emellett azonban alig pár övvereten található hasonló vagy vele azonos motívum.[2106] A két növényi motívum, illetve ornamens csekély jelentősége szemantikai okokkal nyilván nem magyarázható, esetükben tehát elbukik az az értelmezés, amelyet Falko Daim a madáralakok hiányára adott.[2107] A példa megmutatja, hogy jelen pillanatban nem vagyunk képesek megmagyarázni a késő avar kori ornamentika összetételének minden jellemzőjét.

A környező világ díszítőművészetétől eltérő regionális hangsúlyok mögött azonban a tudatos válogatás mellett a véletlen, illetve szubjektív szempontok szerepe is felbukkan, amint azt a mediterrán és európai területen egymással egyenértékű szőlőinda és szalagokra, medalionokba szerkesztett szőlős minták sugallják: a mai kutató perspektívájából megmagyarázhatatlan, hogy miért éppen a szalagfonatos változat volt jelen az avar kultúrában. A jelenség mögött ez esetben (is?) talán csak az állhatott, hogy a mintát közvetítő tárgytípus (egy nagyszíjvégtípus) jutott el a Kárpát-medencébe a környező világ díszítőművészetből.

Mégis, az avar különlegesség a környező világ díszítőművészetével összehasonlítva az, hogy a késő avar állatstílusban az avar mintapreferencia – egy sztyeppei eredetű habitus[2108] – hatására szinte egyeduralkodóvá váltak az indaminták.[2109] Ez után a késő antik körben, bár ekkor is jelentős a hullámzó indaminták szerepe, inkább megmaradtak a szélesebb mediterrán környezet ízlésének megfelelő arányok. Ez utóbbi megnyilvánul mind a késő antik kör növényi motívumainak aprólékos kidolgozásában, mind az ornamens, a motívumok, illetve a mintaszerkezet kiegészítőinek formai variabilitásában is. Ezt követően a naturális palmetta- és indaornamentika a késő avar kor végére háttérbe szorult. Ez a változás azonban ismét csak a környező világ folyamatainak összefüggésében értelmezhető, mint feljebb már a palmettaminták esetében említettem, illetve alább, a késő avar kor végi díszítőművészet kapcsán részletesen tárgyalom.

2104 Kora bizánci arany ékszereken: Yeroulanou 1999, kat. nr. 180, kat. nr. 220, kat. nr. 229, kat. nr. 231–232, kat. nr. 251. Kőfaragványon: Ravenna, San Apollinare in classe: Martinelli 1968, kat. nr. 34.

2105 Ld. fent, 300. o.

2106 Ld. a jelen munka csonttárgyakat, illetve tűtartókat tárgyaló fejezetében, 301. o.

2107 Daim 2001, 168–188 szerint az avarok a madárábrázolásokat azok mitológiájukkal összeférhetetlen, tabu jellege miatt kerülhették.

2108 Bourdieu 1990, 52–65.

2109 Ld. 333–334. o.

Ornamentika az avar kor végén: a florálgeometrikus minták sokszínű világa

Bevezetés

A késő avar díszítőművészet utolsó szakaszában, relatív időrendi, illetve tipokronológiai szempontból a geometrikus laposindás stílus későbbi felében, illetve végén újra változtosabb lett az ornamentika. Az időszakban meghatározó a tárgy felszínébe vésett, a háttér poncolásával láthatóvá tett leveles, florálgeometrikus ornamentika. Mellette az ekkor is használt geometrikus laposindás minták, liliomminták és egyéb, javarészt florálgeometrikus és szalaghurkos-szalagfonatos szerkesztések, pálcikaindák egészítik ki a képet. E heterogén világ felel meg lényegében Horváth Tibor „Nagyszentmiklós körének",[2110] a fogalom használata azonban a nagyszentmiklósi kincs edényeinek szélesebb spektruma miatt értelemzavaró lenne. A relatív kronológiai szempontból egymástól nem szétválasztható mintacsoportok nem alkotnak olyan egységes stílust, mint a geometrikus laposindás stílus, illetve korábban a késő avar állatstílus. A késő avar kor utolsó önálló díszítőművészeti horizontjának formai és technikai változatossága leginkább a késő antik kör sokszínűségére emlékeztet, annyi különbséggel, hogy a heterogenitás az avar kor végi csoportban stiláris és technikai sokrétűségben is megnyilvánul (térbeli, domború, öntött minta – síkból kimetszett, öntött minta – lemezből domborított minta – síkornamentika[2111]). Mivel a technikai szempontok is kulturális meghatározottságúak,[2112] valamint elválaszthatatlanok a tárgy formájától, díszítésétől és ornamentikájától, a késő antik kör és a késő avar kor végi díszítőművészet között a technikai részletek sokszínűségében látszó különbség a formai-ornamentikai vizsgálat szempontjából is rendkívül fontos. Annál is inkább, mert mint az előző fejezet összefoglalásában felmerült, a késő avar kori, mediterrán ornamentális dominanciájú szakaszok a korszak elején, közepén és végén – ez utóbbihoz lásd részleteiben jelen fejezetet – egymástól is különböznek a motívum- és mintaspektrum terén, illetve eltérés figyelhető meg a több esetben folyamatosan használt formák vegyítésének arányaiban is. Így például az antik borostyáninda a késő avar kori II. időrendi fázistól végkép eltűnni látszik; a késő avar kor elején szórványos elemek, mint a liliomminta és a síkornamentika viszont csak az avar kor utolsó szakaszában váltak jellemzővé.

A helyi átörökítés, valamint vele szemben vagy azt kiegészítően egy új díszítőművészeti-formai trend átvételével párhuzamos, ismétlődő technológiatranszfer, illetve technológiai tudásfrissítés modellje a késő avar környezet belső viszonyain túl annak mediterrán kapcsolatrendszerének jellegére is fényt vet.[2113] Azok a valószínűleg falusi népességnek dolgozó kézművesek, akiknek repertoárjába a 8. század nagy részében nem tartozott bele például a poncolás,

2110 Horváth 1935, 104–125.

2111 A fogalmat a László Gyula által alkalmazni kezdett „vésett-poncolt" ornamentika fogalom helyett használom: az utóbbi nem szerencsés, amennyiben egy technikai jellegzetességet általánosít egy stílus leírására.

2112 76–77. o.

2113 Ld. ehhez a tudást hordozó kézművesek személye felőli megközelítésben: Daim 2010, 61; az öntés horizontszerű elterjedésének kérdéséhez a 7. század végétől: Szenthe 2016, Szenthe 2017.

a domborítás és az egyenletes mélységű, vésett minták kialakítása, ezt az eljáráscsoportot csak a késő avar kor végén kezdték alkalmazni, bár ezek a fogások egy szűk körben korábban is nyilvánvalóan ismertek, használtak voltak. Mivel a kézműves infrastruktúráról[2114] szinte semmilyen ismeretünk sincs, nem tudjuk, ez a stilisztikai-technikai sokszínűség jelenthetett-e bizonyos fogásokra, formákra szakosodott kézműveseket (műhelyeket), vagy minden, egyazon időszakban dolgozó „falusi" (?) kézműves ugyanazt a forma- és stíluskészletet használta-e. Tudásuk azonban nem lehetett mérhető az elit számára csúcsminőségű tárgyakat készítő mestereikéhez; végső soron az utóbbiak munkája, fogásai és termékei jelenthették az impulzusokat kevésbé ügyes vagy szerencsés társaiknak is, és teremtették meg a folyamatosság látszatát a mai szemlélő számára: valószínűleg azért, mert a technikai tudás belső öröklés révén valóban folyamatos maradt.

A geometrikus laposindás stílus második felében és végén az egész késő avar kori kultúrában egyszerre változtak meg a tárgytípusok. A tárgyak méretének csökkenésével párhuzamosan az övre legtöbbször hármas csoportokban felszerelt, keskeny pajzs alakú veretek kerültek (ld. *216. kép*, áttekintő tábla).[2115] Az új tárgytípusokon az ornamentika is átalakult: a geometrikus laposindás stílus kizárólagossága megszűnt, mellette vésett, csepp alakú levelekből összeállított, florálgeometrikus, legtöbbször tengelyesen szimmetrikus minták terjedtek el. E „vésett-poncolt"[2116] kört a technika, a minták és a motívumok laza kapcsolatrendszerben kötik össze a korszak néhány más jellegzetes tárgy- és ornamentikai csoportjával. A pálcikaindás, a szalagos-gömbcsoportos (Sobor-Kiskőrös csoport), illetve a korábban már tárgyalt, liliommintás tárgyak rokonságuk ellenére egymástól jól elkülöníthető tárgycsoportokat alkotnak. Kapcsolatuk egyébként szembeszökő az avar kor utáni díszítőművészeti világgal.[2117] Az alábbiakban e csoportokat – illetve bizonyos esetekben inkább típusokat – formai kapcsolatrendszerük figyelembevételével, külön tárgyalom.

Vésett, poncolt hátterű síkminták a késő avar kor végén

A vésett, javarészt poncolt hátterű, síkbeli ornamentika döntő többségét csepp alakú levelekből összeállított, általában tengelyesen szimmetrikus rendszerű minták alkotják. Noha általános jellegként megfigyelhető a szimmetriára törekvés, a minták többnyire a levelek rajzolata és mérete, ritkábban száma és alakja révén is aszimmetrikus-kaotikus rajzolatúak. A vésett-poncolt, csepp alakú leveles ornamentikát soha nem találjuk aranyozott tárgyakon, a csoport az átlagoshoz közeli, illetve kifejezetten gyenge kivitelezésű tárgyakból áll.

A minták legnagyobb része azonos méretű elemekből álló levélcsokrokon alapul, amelyek száma a mintatér méretétől és alakjától függ. Ezeket a levélcsokrokat hosszúkás mintatérben (a

2114 A problémához ld. Rácz 2014, Szenthe 2012b.

2115 Időrendi helyzetükhöz: Zábojník 1991, SS IV; Garam 1995, a tiszafüredi temető 5. időrendi fázisa; Daim 1987: SpAIIIa fázis. Jelen munka időrendi szakaszolása szerint megjelenésük a késő avar kori IV. fázisra keltezhető.

2116 A László Gyula nevéhez köthető fogalom a bevezetőben vázolt stilisztikai-elvi kérdések fényében nem szerencsés, ennek ellenére a fogalom rövidsége és a jelenséget – pusztán morfológiai szempontból – jól leíró volta miatt az alábbiakban használom.

2117 Például: Blatnica, ld. Fettich 1937a, XCIV–XCV. T.

keskeny pajzs alakú vereteken) függőleges tengely mentén többszörözve alkalmazták. A leggyakoribb alapelemet alkotók két-három tagból állnak. Legáltalánosabb, lyukvédők és mellékszíjveretek ovális mintaterében megjelenő változat az egy tőből csüngő hármas levélcsoport (*188. kép 12, 14–16*).[2118] A mintának különböző formai változatai éltek: a három csepp alakú levél mellett a három elem leggyakrabban ívelt volutapár közét kitöltő hegyes csap formájában jelenik meg, hármaslevelet alkot. Emellett azonban a két alaptípus számos átmeneti változata élt, néhány esetben a mintatér méretének függvényében további, a mintatér peremére illesztett levelekkel kiegészítve. A minta hosszabb mintatérben alkalmazott változatait a kettes-hármas csoportokban egymásra szerkesztett levelek vízszintes és függőleges elrendezésének és számának variációi alkotják (*188. kép 11*).[2119] A levélcsoportok közé gyakran illesztették az indavirág hármas sziromívét (*188. kép 3*). A sziromív legtöbb esetben két, csepp alakú levéllel mint volutapárral alkot palmettát,[2120] de volutapár nélkül,[2121] illetve utóbbi változata végtelen hálóba szerkesztve is feltűnik.[2122]

188. kép Vésett, poncolt hátterű síkminták a késő avar kor végén. 1–9: Szárazd, szórványok (MNM Budapest)

A fenti, legelterjedtebb mintatípus indavirágos változatában előfordul, hogy a volutapárt alkotó csepp alakú levelek helyére akantuszlevelek kerültek.[2123] Csak kivételes esetben fordul elő akantuszlevél a hármaslevél volutapárjának helyén.[2124]

Hasonló összefüggés figyelhető meg a liliomos nagyszíjvégek és az azokkal egy övre szerelt egyéb veretek között. Az öntött plasztikus, áttört díszű liliomos nagyszíjvégek (*163. kép 5*)

2118 II.1.2. szakasz, 2. típus síkmintái (*17. kép 10–18*).

2119 II.1.2. szakasz, 12. típus (*18. kép 10–21*).

2120 II.1.1. szakasz, 2. típus és mintaváltozatai, síkminták (*16. kép 4–6*).

2121 I.1.3. szakasz, 1. típus (*14. kép 11*).

2122 I.3. szakasz, 1. típus. Szebény I 335. sír (Garam 1975b, 90–91, Fig. 23), lemezes bújtatón.

2123 II.1.1. szakasz, 3. típus (*16. kép 10*); 5. típus (*16. kép 16–17*).

2124 II.1.2. szakasz, 6. típus (*17. kép 23*).

kíséretében gyakoriak a vésett-poncolt leveles minták, a liliommintát viszont csak néhány, egyedi esetben ábrázolták vésett-poncolt kivitelben.[2125] Hasonlóan szórványos jelenség a vésett-poncolt minták másik egykorú mintacsoporttal, a „Sobor-Kiskőrös csoport" (ld. alább) ornamentikájával díszített veretekkel együttes alkalmazása. A néhány, kapcsolatot jelentő darab inkább azt mutatja, hogy a szórványos vésett-poncolt darabok a domború mintájú, aranyozott, kiemelkedő minőségű tárgyakat utánozva készültek.[2126] Egyedi jelenség a geometrikus laposindás stílus egyik, zárt típust alkotó palmettája,[2127] amelynek variációja két vésett-poncolt mintán (*40. kép 2, 4*),[2128] illetve egy Sobor-Kiskőrös csoportba tartozó tárgyon is megjelenik.[2129] A minta- és tárgytípusokhoz eszerint ez esetben is közvetlenül kötődött a tárgy felszínét, illetve a mintát kialakító felületmegmunkálási technika.

A síkornamentikában ritkák a valódi palmetták, és ezek általában rövid mintaterekben alkalmazott palmettakonstrukciók. Előfordul közöttük tengelyesen szimmetrikus félpalmettapár sík lemezű laposindalevéllel,[2130] akantuszlevelekkel[2131] az alapszerkezetnek megfelelő egyszerű félpalmettapárban,[2132] illetve összesodrott szárú kivitelben is.[2133] A síkminták többé-kevésbé rendezett rajzolatú, nem csepp alakú leveles palmettái csekély kivételtől eltekintve akantuszlevelesek, illetve akantusz-félpalmettásak. Ez teljesül az egyszerű, líra alakú palmetták esetében is. Összetett palmettakonstrukciók vésett-poncolt kivitelben néhány kivételtől eltekintve csak a széles pajzs alakú, merevcsüngős lószerszámveretek körében találhatók.[2134] Közöttük a levélseprővel összekötött hasított palmetták dominálnak,[2135] amelyek legtöbbször bizonyos mértékben aszimmetrikusak. Messzemenő egyezésük, illetve a mintatípus lószerszámvereteken kizárólagos volta ismét arra utal, hogy a tárgyi kultúrában ritka az innováció, a kreativitás pedig korlátozott: bizonyos számú verettípust másoltak körülbelül változatlan formában. A vésett, a sík alap öntése után egyesével díszített veretek esetében az a lehetőség sem áll fenn, hogy emögött technikai jellegzetességet keressünk: az egyesével végigvésett és poncolt tárgyakat az öntött díszíté-

2125 II.2. szakasz, 2. típus síkmintái (*20. kép 13–14, 16*): keskeny pajzs alakú vereten: Dunacsúny (Čunovo) 25. sír (Sőtér 1895, 94); Öcsöd-Büdöshalom 18. sír (Genito – Madaras 2005, Obj. No. 1–29); Szentes-Nagyhegy 133. sír (Schupiter 1929, 260, 132. kép); csaton: Miskolc-Vezér utca szórvány (Végh 1968, 52, VI. t); közepesen széles pajzs alakú vereten: ismeretlen lelőhelyű példány a Pápai Gimnázium gyűjteményéből (Fettich 1943, I. t).

2126 II.2. szakasz, 3. típus: Zamárdi-Rétiföldek 805. sír (Bárdos – Garam 2009, 111, Taf. 98).

2127 IV.5.1. szakasz, 1. típus (*40. kép 1*).

2128 Mosonszentjános-Kavicsbánya 59. sír (közöletlen, Magyar Nemzeti Múzeum); lemezes bújtatón: Dunacséb-Téglagyár (Čelarevo-Ciglana 162. sír (Bunardžić 1980, t. XVI, 6).

2129 IV.5.1. szakasz, 1. típus, 3. mintaváltozat (*40. kép 5*), csaton (mintatér karéjos kerettel): Szeged-Kundomb 124. sír (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 18).

2130 II.1.2. szakasz, 1. típus, 2. mintaváltozat (*17. kép 8*); IV.2.1.2. szakasz, 2. típus, 5. mintaváltozat (*29. kép 19*); IV.3.2. szakasz, 2. típus (*34. kép 9*).

2131 IV.3.3. szakasz, 1. típus, síkminta (*34. kép 13*).

2132 IV.3.2. szakasz, 3. típus (*34. kép 10*): Szárazd, szórvány csat (Kovács 2001, 199–200, 12. kép).

2133 III.1. szakasz, 12.3. típus, 1. mintaváltozat (*24. kép 5*).

2134 Összegyűjtve ld. Csuthy 2015.

2135 IV.3.4. szakasz, 6. típus (*34. kép 20–22*); IV.2.1.2. szakasz, 1.2. típus (*29. kép 5*); IV.2.1.1. szakasz, 2. típus, síkminta (*28. kép 11*); u.ott 2–3. mintaváltozat (*28. kép 12–13*).

sűekhez hasonlóan döntően tervezett variációk nélkül másolták (a különbségek minimálisak, ritkán alkotnak valódi ornamentikai változatokat). A csepp alakú leveles minták kevés összetett palmettája (*188. kép 1, 8, 10, 13*) általában karéjos szíjvégek tokját, néhány csatot, valamint széles, lemezből hajtogatott bújtatókat díszít. Mindegyik rendszertelen, kaotikus rajzolatú.[2136]

189. kép Vésett, poncolt hátterű síkminták a késő avar kor végén. 1: Mosonszentjános-Kavicsbánya 59. sír; 2–3, 6–7: Kiskőrös-Városalatt 165. sír; 4: Szebény I 290. sír; 5: Jánoshida-Tótkérpuszta 4. sír; 8: Szebény I 245. sír; 9: Szebény I 335. sír (1–9: MNM, Budapest)

A vésett mintájú veretek szóródásában megfigyelhető jellegzetesség (lásd téképen a keskeny pajzs alakú veretekre szűkítve, *190. kép*), hogy eseteik nagy része a Dunától keletre szóródik. Ez főleg arra a típusra igaz, amelynek mintája az egyszerű, hármas levélcsoportok függőleges sokszorozásán alapul;[2137] az összetettebb, egyes esetekben hármas levélseprőt (indavirágot) is tartalmazó ornamensek[2138] elterjedése kiegyenlítettebb.

Szórványosan bukkanunk a leletanyagban vésett-poncolt kivitelű hullámzó indamintákra (*188. kép 4, 6, 9*). Egy részük a geometrikus laposindás stílusra reflektáló, egyszerű laposindaminta.[2139] Ebben a csoportban mégis gyakoribb a kiegyensúlyozott levélméretű

2136 VII. szakasz, 1. típus (*71. kép 1–3*).

2137 II.1.2. szakasz, 12. típus (*18. kép 5–11*).

2138 IV.5.3. szakasz 3–4. típus (*41. kép 3–6*).

2139 Ld. az V.1.1.2. szakasz, 1.2. típusában a síkmintákat: rögzítőfüles-kétlapos kisszíjvégen: Csorna 3. sír (Hampel 1905, 165, Taf. 138); Szárazd szórvány (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép); bújtatón: Szebény I 245. sír (Garam 1975b, 87, Fig. 19); Szebény I 304. sír (Garam 1975b, 89, Fig. 21); Gátér-Vasútállomás 141. sír (Kada 1906a, 143); keskeny pajzs alakú vereten: Csorna 1. sír (Hampel 1905, 164, Taf. 137); Csorna 2. sír (Hampel 1905, 165, Taf. 137); Csorna 3. sír (Hampel 1905, 165, Taf. 138); Orosháza-Béke TSz-homokbánya 142. sír (Juhász 1995, 88, Taf. XXII); Szárazd szórvány (Kovács 2001, 199–203, 12–13. kép); Szeged-Fehértó A 82. sír (Madaras 1995, 23–24, Pl. 13); V.2.1.2. szakasz, 1.1. típus, 2. mintaváltozat síkmintái (*67. kép 15*).

kétlevelű félpalmetta: a leveles félpalmettának a geometrikus laposindás stílusban általános formájával szemben itt a sarló alakú, hegyes, ívelt takarólevél körülbelül egyenlő jelentőségű a körbe hajló levéllel vagy nagyobb annál.[2140] Ugyanezt a jellegzetességet mutatja a háromlevelű félpalmettás mintaváltozat is, amely a vésett-poncolt, hullámzó indaminták darabszámához mérten jelentős csoportot alkot.[2141] Mindkét félpalmettatípus esetében azonos fontosságúak az egyszeres és páros hullámzó indaszárra szerkesztett változatok. Egyes esetekben a laposindás mintát akantuszlevelek is kiegészíthetik.[2142] A hullámzó indaszárra szerkesztett, vésett-poncolt minták között néhány csepp alakú leveles változatot is találunk.[2143] A hullámzó indaszárra szerkesztett minták fontos csoportja végül a fenti, lószerszámveretet díszítő akantuszleveles palmetták környezetébe tartozik.[2144] A palmettákkal együtt a vésett-poncolt kör legváltozatosabb csoportját alkotják; az akantuszleveles félpalmetták mellett csepp alakú levelek, ritkábban laposindalevelek is feltűnnek rajtuk. A vésett-poncolt minták egyéb típusaival (főleg a csepp alakú leveles mintákkal) ellentétben nagyobb mintatérben alkalmazott minták kivételes esetben nagyszíjvéget is díszíthettek.

A vésett-poncolt minták a Kárpát-medencében mindenhol jelen lévő, nagy esetszámú horizontot alkotnak. A tipológiailag heterogén, egyesével készült minták között csak az összetett palmetták, illetve az ezekkel díszített lószerszámveretek esetében fedezhető fel regionális sűrűsödés a Kárpát-medence peremvidékein, ez azonban nem ornamentikai csoport, hanem a késő avar kori lovas-fegyveres, gazdagon díszített lószerszámzatú csoportok peremvidéki jelenlétének eredménye.[2145]

Vésett, poncolt hátterű ornamentika az avar kor egyéb szakaszaiban

A vésett vonalas vagy domborított, poncolt hátterű minták a késő avar kor korábbi szakaszaiban

A vésett vonalas, síkbeli minta és a poncolás mint a mintatér hátterét önállóan borító díszítőelem a közép, illetve a késő avar korban végig felbukkant szórványosan, azonban mindig a korszak hagyatékában egyéb szempontokból is kivételes tárgyakon vagy garnitúrákon. A háttér poncolását bizonyos, a síkmintaként kivitelezett mintákkal tipológiailag azonos vagy rokon, öntött vagy domborított minták esetében is alkalmazták; e mintákat ugyancsak ehelyütt tárgyalom.

Az avar kor övdíszein az első vonalas, poncolt hátterű síkminta a már többször említett ezüstlemez nagyszíjvég a kiskőrös-vágóhídi IX. sírból (*148. kép 1*).[2146] A domborított-poncolt és vésett-poncolt technika kiemelkedő jelentőségű, egyediségük miatt nehezen keltezhető ese-

2140 Ezek jelentőségéhez, illetve a laposindás mintákkal szemben a mediterrán, antik-naturális indák felé gravitáló voltához ld fent, 319–320. o.

2141 V.1.1.3. szakasz, 1.1. típus és változatainak síkmintái (*49. kép 4, 7*).

2142 V.1.1.3. szakasz, 1.1. típus, 1.2. mintaváltozat (*49. kép 7*), 4. típus (*49. kép 18*), Verbász-Polet-téglagyár (Vrbas-ciglana Polet) 80. és 83. sír (Nagy 1971, 204. Tab. XVII–XVIII) garnitúrájának veretei.

2143 V.1.1.4. szakasz, 10. típus (*53. kép 116*).

2144 V.1.1.5. szakasz, 1.2. típus (*54. kép 6*); 7.1. típus és változata (*57. kép 5–6*); 7.3. típus (*57. kép 8*); 14. típus (*58. kép 7*); V.1.1.4. szakasz, 7. típus (*53. kép 14–15*); V.2.1.2. szakasz, 2. típus (*68. kép 5–6*).

2145 Ld. az utóbbiakhoz Szenthe 2019.

2146 László 1955, VIII. T. 1.

teit jelentik a késő avar kor fémedényei.[2147] Mintáikat és a késő avar kori leletanyag egyéb csoportjaihoz fűződő kapcsolatukat e munka külön fejezetében tárgyaltam. A nagyszentmiklósi kincs, az adai tálka,[2148] illetve a tágabb környezetben a vrapi „nomád tálka" (*87. kép 2*)[2149] ornamentikai tekintetben is részben azonos az övszerelékek díszével, illetve egyéb lemezes tárgyakkal.[2150] Emellett azonban a nagyszentmiklósi kincsben fennmaradt edények, bár vésett, vonalas mintáikhoz a késő avar kori leletanyagban szinte csak a korszak végéről találunk párhuzamokat, egyéb díszítőelemeik és kincsen belüli formai kapcsolatrendszerük alapján szinte biztosan korábbiak. Jellemző, hogy a pálcikaindás, biztosan kései edénycsoportról (*86. kép*) hiányoznak azok a síkminták, amelyek a 2. és 7. korsó által fémjelzett, korábbi csoport edényeinek perifériális mintatereiben megtalálhatók (*85. kép*). A késő avar kor második felében a dobozboglárok egy típusát a nagyszentmiklósi kincs korsóinak talpfrízén látható, horizontális ívsorra illesztett liliomsor domborított, poncolt hátterű változata díszíti (ld. ott). Hasonló jellegű minta egyéb, vízszintesen kiterjedtebb mintaterekben is megjelenik.[2151]

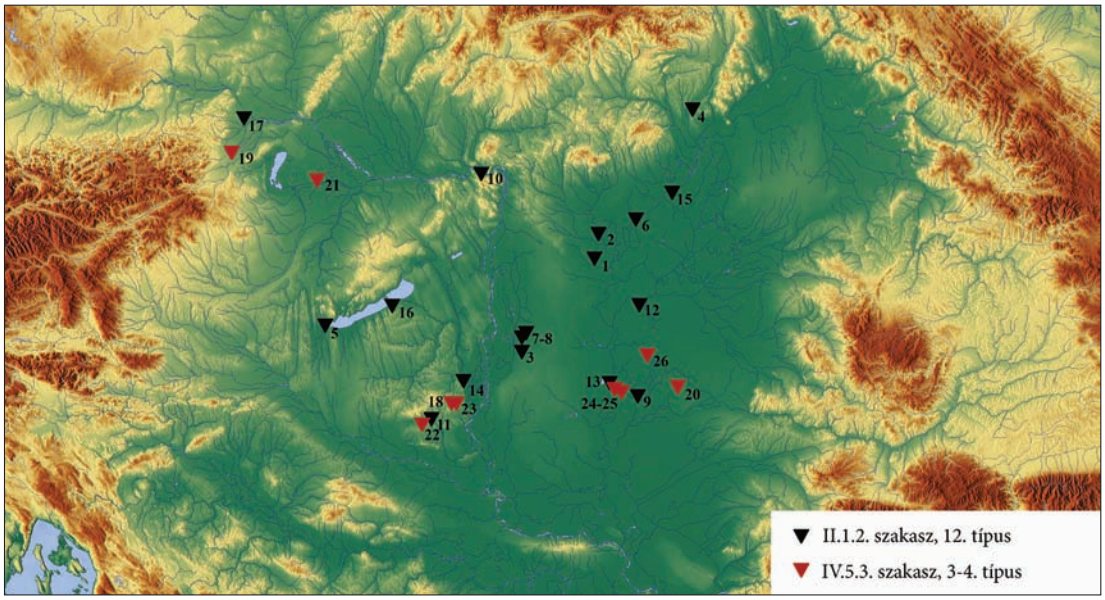

190. kép Vésett mintájú keskeny pajzs alakú veretek a késő avar kor utolsó szakaszában. 1: Egyszerű, hármas levélcsoportokat többszöröző minták, II.1.2. szakasz, 12. típus (1: Abony-Neppel Ferenc telke; 2: Jánoshida-Tótkérpuszta; 3: Kecel-Határdűlő; 4: Kenyhec /Hranicná pri Hornáde/; 5: Keszthely-Belváros; 6: Kisköre-Halastó; 7: Kiskőrös-Szücsi-dűlő; 8: Kiskőrös-Városalatt; 9: Klárafalva H; 10: Pilismarót-Basaharc; 11: Romonya I; 12: Szarvas-Grexa-téglagyár; 13: Szeged-Fehértó A; 14: Szekszárd-Palánki-dűlő; 15: Tiszafüred-Majoros; 16: Zamárdi-Rétiföldek; 17: Zwölfaxing); 2: Összetettebb minták, IV.5.3. szakasz, 3–4. típus (18: Cikó; 19: Leobersdorf-Ziegelei Polsterer; 20: Mezőhegyes-Harcászug; 21: Mosonszentjános-Kavicsbánya; 22: Pécs-Gőztéglagyár; 23: Szebény I; 24: Szeged-Makkoserdő; 25: Szeged-Öthalom; 26: Székkutas-Kápolnadűlő)

2147 Ld. ezek típusaihoz a fémedényeket tárgyaló fejezetet.

2148 Bálint – Garam 2016, Abb. 4.

2149 Werner 1986, Taf. 8.

2150 Garam 2006.

2151 Például: Kecel-Határdűlő 20. sír (Cs. Sós 1958, VI. T. 9).

Az a jelenség, hogy a tárgy kisebb jelentőségű felületeit a tárgy ornamentikájától eltérő stílusú síkminta díszíti, a nagyszentmiklósi edények mellett a késő avar állatstílus végén megjelenő nagyméretű tárgyakon, a kiskundorozsmai vereten és néhány szíjvégen is megfigyelhető.[2152] E tárgyak plasztikus mintái által szabadon hagyott mellékmezőket – leginkább a szíjvégek tokját – síkminta díszíti. (A késő avar kor utolsó harmadának tárgyain, főleg laposindás és liliommintás szíjvégeken, e díszítésbeli kettősség ugyancsak megvan, itt a szíjvégek sima peremére vésték általában inda- vagy egyéb mintát.[2153]) A kettős stílusú díszítés szokása, illetve általában a felületesen vésett, sík ornamentika tehát a késő avar kor minden olyan díszítőművészeti csoportjában megtalálható, amelynél megalapozottan feltételezhető a közvetlen mediterrán hatás szerepe.

Ugyancsak emiatt, csupán a stílus és a motívumok segítségével gyakorlatilag keltezhetetlenek az egyedi, illetve kiemelkedő minőségű tárgyak. A kiemelkedő minőségű tárgyak összefüggések közé helyezési és keltezési nehézségeit jól példázza a gátér-vasútállomási temető 141. sírjának övgarnitúrája (*182. kép 2–6, 10*). Az egyedi övkészlet párhuzam nélkül áll a késő avar leletanyagban,[2154] tipológiai jellemzői legvalószínűbben a 8. század első két harmadába datálják.[2155] Az öntött bronz, aranyozott övkészlet csatján, kisszíjvégein és rozetta alakú veretein kidomborodó minta (akantuszos, S alakú indaszárak, illetve a rozetták szalaggal átkötött nyakú madáralakjai) körül a hátteret kerek poncok borítják. Az U alakú, tokos nagyszíjvég mintája vésett és sík, hátterét a többi tárgyéval megegyező poncok fedik. A nagyszíjvég rendezetlen rajzolatú, hullámzó indaszárra szerkesztett akantuszindájának egyediségére az akantuszlevelek kapcsán hívtam fel a figyelmet.[2156] A madárábrázolás szintén ritka a Kárpát-medencében,[2157] ahogyan az avar kor első felében a tokos, homorú vagy egyenes oldalú, lekerekített aljú nagyszíjvégek is azok.[2158] A garnitúra egyes tárgyai is számos, avar környezetben ritka jellemzővel bírnak, a teljes együttes pedig egyben szemlélve már egyedi jelenség. Benne olyan jegyek keverednek egy nyilvánvalóan egyszerre készült garnitúrában, amelyek avar környezetben fél évszázad eltéréssel váltak a korszakra jellemző trend részeivé, a kiemelkedő tárgyak ilyetén való egyediségének kérdéséről azonban bőven volt szó a munka bevezetésében.[2159]

A minta hátterét sűrűn borító kerek poncok ritkán bár, de más tárgyakon is előfordulnak a késő avar kor első felében. A feljebb az áthajló indaszárú indavirágos minták kapcsán tárgyalt esetek a kiskőrös-vágóhídi szíjvéggel rokon csoportot alkotnak. Esetükben a tárgy öntött,

2152 Ld. a munka bevezető fejezetét: 76–77. o.

2153 Például: Komárom-Hajógyár 12. sír (Trugly 1987, Taf. III), oroszlán és ember küzdelmét ábrázoló szíjvégen; Ismeretlen lelőhely, a Pápai Ref. Gimnázium gyűjteményéből (Fettich 1929, VII. t. 20) és Szebény I 290. sír (Garam 1975b, Fig. 20), mindkettő kései, geometrikus laposindás szíjvégen; Komárom (Komárno)-Hadovce 24. sír (Čilinská 1982, Tab. XVI, 1), liliommintás szíjvégen; mindegyik keltezése a késő avar kor második fele.

2154 Kada 1906a, 142–143; Garam 2006.

2155 Rozetták, övforgó és szíjvégek tipológiai jellemzői; a lelet ennek megfelelő keltezéséhez ld. még Garam 2006.

2156 475–480. o.

2157 A madáralakokhoz ld. Fancsalszky 2007, 63.

2158 Ld. a geometrikus laposindás stílus 8. század eleji, illetve az utóbbi balkáni párhuzamai kapcsán.

2159 98–101. o.

de a nagy felületű, sík háttér és a minta viszonya a domborítás technikájára látszik reflektálni.[2160] E csoporton kívül azonban a minta hátterének poncolása szórványosan, egyedi jellegzetességeket halmozó tárgyakon jelenik meg. A csongrád-hunyadi téri öntött bronz, aranyozott, vrapi jellegű griffekkel díszített nagyszíjvég (8. sz. első fele, *191. kép 1*)[2161] jó kapcsolatokat mutat a balkáni, illetve a korabeli mediterrán-bizánci griffábrázolások felé, egyedi a Kárpát-medencei hagyatékban.[2162] A csongrád-mámai nagyszíjvég (*210. kép 1*)[2163] (késő avar kori IIb fázis) mediterrán palmettaornamentikájáról, illetve összefüggéséről a késő antik körrel feljebb volt szó.[2164] A mödlingi, aranyozott öntött bronz brosspár antitetikus íjászpárja (*191. kép 2*)[2165] Fancsalszky Gábor megállapításával összhangban[2166] ugyan valóban kapcsolatban áll a nagyszentmiklósi kincs 2. korsójának íjas vadászatával – mint minden, visszacsapó íjas vadászatábrázolással a világon –, azonban azzal ellentétben csak a Kárpát-medencében egyedi. A késő antikvitás medalionos rendszerű vadászjelenetein általánosan feltűnő, szalaggal átkötött homlokú, jellegzetes testtartású – „Knielaufschema"-ban[2167] ábrázolt – íjas vadász alakja minden kétséget kizáróan köti a mödlingi tárgyat a késő antikvitás, illetve a bizánci művészet ikonográfiai környezetéhez.

A jól dokumentálható, öntött esetekkel szemben a domborított-poncolt mintának a legkésőbbi avar díszítőművészeti horizontban való elterjedése előtt egyetlen megjelenését ismerem sírleletből. H. Tóth Elvira a hortobágy-árkusi temetőből ezüstlemez, domborított, poncolt és aranyozott hátterű kisszíjvéget közölt (*192. kép*).[2168]

A késő avar kor végére keltezhető,[2169] domborított-poncolt technikával készített, kiskőrös-városalatti 156. sírból előkerült öv[2170] korong alakú veretei, felemelt mellső lábú, növényi elemeket is tartalmazó állatalakjai (*193. kép 4–5*) a korábbi, csongrád-vásártéri nagyszíjvég rokonsági körébe tartoznak, miközben több szállal kapcsolódnak a késő avar kor középső harmadának késő antik körére jellemző formai megoldásokhoz.[2171] A 156. sír övkészletéhez tartozó lyukvédő- és mellékszíjveretek domborított pálcikaindái (*193. kép 2–3*)[2172] ugyancsak egy valószínűleg bizánci és/vagy mediterrán közvetítésen keresztül érkező eurázsiai elitkultúra hatását tükrözik vissza (ld. alább). Végül a lelet csatjának[2173] egyedi, csomózott palmettacsokra szintén a késő antik Mediterráneum felé mutató kapcsolatok bizonyítéka (*193. kép 1*).

2160 V.2.2.4. szakasz, 1. típus (69. kép 2–4).

2161 Szalontai 1994.

2162 Szenthe 2013c, 206–208.

2163 16. sír, Csallány 1941, 171, XLIII. T.

2164 481. o., ld. alább még 531–539.

2165 Katalog Mödling 1977, 21; Daim 1984, 33; Garam 2002, 26. kép.

2166 Fancsalszky 2007, 113.

2167 A „Knielaufschemához", illetve a mödlingivel azonos vadászatábrázolásokhoz ld. Schranz 2008, 18.

2168 H. Tóth – Horváth 1992, Abb. 60, 4; Ld. még Szenthe 2015a, Abb. 7.

2169 Ld. még: Vörs-Papkert közöletlen sírjából, Szőke 2014, 17. kép.

2170 Horváth 1935, XXXI. T, 1–17.

2171 Pl. korong alakú veretek, karéjos keret a tárgy körül: mindkét szemponthoz ld. bőven feljebb a késő avar állatstílus, illetve a késő antik kör tárgyalásánál.

2172 Ld. fent, II.1.2. szakasz, 7. típus.

2173 Ld. a csomózott palmetták tárgyalásánál, 432. o.

191. kép 1: Sarlós szárnyú griffek a vrapi típusúval közel azonos kivitelben, nagyméretű, kivételesen jó minőségű, aranyozott nagyszíjvégen. A minta háttere poncolt. Csongrád-Vásártér (Szalontai 1994, 1. kép után); 2: A mödling 144. sír térdelő, íjas vadászt ábrázoló, öntött, aranyozott brosspárja (Daim 1984, 33 után)

Az egymással szoros formai kapcsolatban lévő vésett-poncolt, de főleg domborított-poncolt és öntött, plasztikus díszű és poncolt hátterű tárgyakon alkalmazott, legtöbbször alakos motívumok minden olyan esetben, amely Kárpát-medencén túli kulturális összefüggések közé illeszthető, a késő antik kultúra erős hatását mutatják (ld. alább).

A késő avar kor végi síkornamentika ornamensei a késő avar kor korábbi időszakaiban

A késő avar kor végi vésett ornamentikával díszített, gyenge vagy átlagos minőségű tárgyakon több olyan minta, illetve motívum található meg, amely a késő avar kor korábbi korszakaiban is felbukkant. Közöttük leggyakoribbak a hullámzó indaszárra laposindalevelekkel szerkesztett félpalmetták. Mint feljebb írtam, ezekben a félpalmetta leveleinek egymáshoz viszonyított mérete kiegyensúlyozott, illetve a kétlevelű félpalmetták mellett közel azonos mennyiségben találjuk meg a korábban a Kárpát-medencében szórványos háromlevelű változatot is. A háromlevelű félpalmetták előnyben részesítése az erősebb mediterrán befolyásnak kitett területeken, illetve tárgycsoportokban figyelhető meg (vrapi típusú, balkáni leletek, illetve a Warnebertus-ereklyetartó és köre[2174]). Ugyanebbe az irányba mutat a vésett félpalmettás hullámzó indák szimmetriapreferenciája is, amennyiben a kései vésett mintákon a késő avar

2174 A késő avar kor eleji áttört, illetve ékvésett felületű leveles mintákhoz ld. 321–322. o.

192. kép Domborított indamintás, aranyozott ezüstlemez kisszíjvég Hortobágy-Árkusról. A minta hátterét körponcok borítják (DM Debrecen)

kori díszítőművészetben inkább ritka, tengelyesen szimmetrikusan kettőzött indák és az egyszerű, hullámzó indaminták körülbelül egyenlő arányban találhatók meg. A tengelyes szimmetria nagy jelentősége egy késő avar kori oramentikai csoportban a korábban tapasztaltak szerint a mediterrán befolyás erősödésének jele.[2175]

A késő avar kori „vésett-poncolt" ornamentika eredetéhez

A vésett, vonalas mintáktól a hátteret annak mattá tételével, végigponcolásával vagy rovátkolásával megkülönböztető technika a késő római időszak óta ismert.[2176] Az 5–6. század fordulóján a Kárpát-medencében itáliai kapcsolatrendszerrel bíró csoportot alkot néhány, vésett és poncolt díszű tárgy. E késő római fibulákon és csatokon a palmettás díszítés háromkaréjos levélrendszere a késő avar kori megjelenési formákhoz hasonló, szórt, szabálytalan rajzolatot mutat (*195. kép 4–5*).[2177] Ugyanehhez a formai hagyományhoz tartozik néhány bizánci, öntött bronzcsat is. A Kisázsiában és Közel-Keleten elterjedt vésett mintájú, részben a fenti tárgyakkal azonos növényi ornamentikájú tárgyakat M. Schulze-Dörrlamm a 7–8. századra, illetve jól keltezhető darabok alapján a 8. századra keltezi (*195. kép 1–3*).[2178] A csatok rajzolatának aszimmetrikussága és növényi eredetű, karéjos mintája a 8. század végi avar párhuzamoknak jó analógiája. Késő antik, bizánci ötvöstárgyakon síkminta főleg a hátoldalt borítja. Mindezek a technika általános mediterrán kulturális környezetbe illeszthetőségének bizonyítékai (*195. kép 6*).[2179]

A késő avar kor végi megjelenés legközelebbi párhuzamát mind minták, mind pedig az alkalmazott technika terén a dunai bolgár leletanyag vésett-poncolt mintái jelentik. Az avar koriakkal részben vagy teljesen azonos tárgytípusokon használt minták több esetben tökéletes analógiái az avar párhuzamoknak.[2180] Az öltözetkiegészítő kistárgyak mellett a technika a

2175 Ld. 379–384. o.

2176 Rice 1962, 180–181.

2177 A tác-gorsiumi fibulához ld. a korábbi irodalommal Schulze-Dörrlamm 2000; az ókéri (Zmajevo) csathoz értékeléssel és irodalommal Bierbrauer 1991, Abb. 8; a képet jó minőségben közli Schulze-Dörrlamm 2009b, 22–23, Abb. 10.

2178 Schulze-Dörrlamm 2009b, 150–155; Kat. Nr. 339–346.

2179 A kör alakú poncok kapcsán megállapítja Bálint 2004a, 192–194.

2180 Ld. Rašev 2008, Tab. LXX.; ld. még a balkáni laposindás kör bizonyos bronztárgyainak származásáról feljebb írtakat.

fémedényművességekben játszotta a legnagyobb szerepet, a keletiben éppúgy,[2181] mint a bizánciban, ahol a domborított relief és a vésett minta együttes használata is jellemző.[2182] A Nicosiában őrzött, valószínűleg Herakleios-kori, úgynevezett ciprusi kincs Dávid és Góliát harcát ábrázoló tányérján (*195. kép 7*)[2183] a filiszteus harcos pajzsán sugárirányú osztásokban felváltva sima és poncolt mezők láthatók. A poncolt mezők díszítése kétféle: az egyik széthajló, ívelt levélpárok egymás fölé helyezett oszlopa, a másik típuson ugyan ezeket a leveleket a függőleges szár két oldalára szerkesztették. A szár tetején csomóból háromtagú levélcsokor nő. A levelek és a szár felülete sima, a minta háttere poncolt. A minta hasonlósága a késő avar kor végének levélsoraival szembeszökő.

193. kép A késő avar kor végi díszítőművészet kiemelkedő minőségű övdíszei. 1–7: Kiskőrös-Városalatt 150. sír (MNM, Budapest); 8: Szeged-Kundomb, 285. sír (MFM, Szeged)

Hasonló, síkban kivitelezett, leveles, rendszertelen rajzolatú mintákat használt a késő avar változattal egyszerre az észak-itáliai eredetű, bajor kéziratokban fennmaradt, prekaroling kódexfestészet is (*196. kép 1–3*).[2184] A kéziratokban is előfordul, hogy a késő avar változatokhoz hasonlóan a minta és háttere nem választható szét élesen. A vésett, poncolt hátterű, rendezetlen rajzolatú, florálgeometrikus síkminták e hagyománya a 10–11. században is megtalálható a térség-

2181 Ld. a Smirnov 1909 és Marschak 1986 által felsorolt, illetve bemutatott eseteket, illetve a stílus kapcsán jelen munka bevezető fejezetében.

2182 Rice 1962, 180–181.

2183 Strzygowski 1917, Taf. VI; Wander 1973, Fig. 5.

2184 Bierbrauer 1979. A bajor kódexfestészetet a 8. sz. végéig érő erős észak-itáliai hatásokhoz ld. Elbern 1998, 210–218.

ben. Hasonló azonban a 9–10. századi egyiptomi kéziratok vizuális világa is. Az ornamentikai szempontból egységes kéziratcsoport az Alpok vidéki változatnál mindenesetre jobban kedvelte az S alakra hajló indaszárakra szerkesztett, hegyes levelekből álló hármasleveleket.[2185]

Az a díszítőművészeti tradíció, amely a domború minta hátterét – általában kör alakú – poncokkal borította, ugyancsak a mediterráneum tárgyi kultúrájában gyökerezett.[2186] A bizánci tárgyak és a késő avar kori tárgyi kultúra közötti közvetítő kapocsnak tűnik például egy bogazköyi,[2187] a smrdelji[2188] és mikulčicei (*155. kép 1*)[2189] nagyszíjvég. A Bogazköy lelőhelyen előkerült öntött, aranyozott szíjvégtöredék domború, poncokkal borított hátterű mintája olyan indát ábrázol, amelynek pontos párhuzama a Kárpát-medencében nem ismert. Ettől függetlenül a tárgy a hortobágy-árkusi (*192. kép*), feljebb említett kisszíjvég kiváló párhuzama.

Az ornamentikai stílus avar kor utáni folyamatossága, amelyre a 9. század második felére és a 10. századra keltezhető tárgyak – a morva díszgombok és a 10. századi honfoglaló magyar díszítőművészet rokon vonásai[2190] – utalnak, ugyancsak amellett szól, hogy e stíluscsoport a Kárpát-medencénél tágabb keretek közé illeszthető. (Bizonyos esetekben, mint a késő avar kori, kis, csepp alakú levelekből összeállított mustrákkal közel azonos díszítésű díszgomb változatnál[2191] a belső folyamatosság lehetősége is felmerül.)

Az avar díszítőművészet kései vésett ornamentikájának mediterrán gyökereiről tanúskodik néhány további, hullámzó indaszárra szerkesztett, az avar kori környezetben szokatlan mintatípus is. A csont tűtartók egy típusán (*92. kép 1–3*)[2192] kívül néhány, plasztikus öntött díszű szíjvég élén olyan indaszár látható, amelynek ciklusaiba egy-egy kifelé hajló, sarló alakú, hegyes levél került.[2193] A minta előfordul római kori sírkövek képmezőjének keretén,[2194] de azonos formában kerültek a hohenbergi garnitúra csatjának peremére is (*146. kép 1*).[2195] Noha az avar népesség mindennapos kapcsolatban lehetett a még álló, római kori emlékekkel, így azonos módon díszített sírköveket is láthatott,[2196] a Kárpát-medencei díszítőornamentikára a hohenbergi példa alapján nem ez a közvetítő lehetett hatással. Sokkal valószínűbb, hogy

2185 Depuydt 1993, ld. a viszonylag kevés keltezhető darabot: No. 126, 174, 164, 279, 65 alkotta képet.

2186 Párhuzamokat idéz Bálint 2004a, 192–194.

2187 Schachner 2008, Abb. 24.

2188 Irodalommal Daim 2000, 124–125.

2189 Irodalommal Daim 2000, 122–123.

2190 Bálint 2004a, 184–190; nem a felszínmegmunkálási stílus problémája felől, azonban számos, idevágó kelet-európai és Kárpát-medencei, 9–10. századi példát sorol fel Bollók 2015b, különösen 374–382.

2191 Ld. például Szőke 2014, 108, Fig. 82, Zalavár-Várszigetről, bár az ornamens- és motívumtípus alapvetően atipikus a lemezgombok javarészt csomózott, hasított palmettákon vagy összekapcsolt palmettákon alapuló díszítései körében: ld. például Kouřil 2014, 422–428, illetve Mesterházy 2000, 1–3. kép.

2192 Ld. a csont tűtartókat tárgyaló fejezetben: 301–302. o.

2193 V.1.1.1. szakasz, 3. típus (*45. kép 9–11*).

2194 Sírkő a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében.

2195 Daim 2000, Abb. 61.

2196 A római kori emlékek hatását feltételezi a Karoling, illetve avar kori díszítőművészetre Tóth 2013.

a mediterrán térségben folyamatosan élő mintatípus a hohenbergi esethez[2197] hasonló csatornákon, import kistárgyakon keresztül jutott el újra a Kárpát-medencébe.

Az időben és térben egymástól meglehetősen távoli, mégis gyakorlatilag azonos ornamentikát jellegzetes színezettel használó környezetek és hordozók egymás mellé állítása a késő avar díszítőművészet megismerése szempontjából látszólag haszontalan, érdekes viszont a mediterrán térség díszítőművészetében hosszú időn keresztül és egymástól távol is megfigyelhető állandó elemek miatt. Nem tudjuk ugyan, hogy az 5–6. század fordulóján és a 8–9. században alkalmazott síkornamentikát milyen közvetítők kötik össze, vagy hogy a szórványos példákban láthatjuk-e ornamentális trendek lenyomatát, segítségükkel mégis megállapítható a folyamatosság. A Mediterráneumban látszólag állandóan jelen lévő stílus és a hozzá kötődő mintakincs közeli rokon változatait alkalmazó ornamentika már korai csoportjában is tartalmazta a késő avar kori változatának szinte minden jellemzőjét. Legfontosabb elemei a tengelyes szimmetria hangsúlyos szerepe (ezt eddig minden, mediterrán-antik ornamentális hagyományban megtaláltuk!), a rendszertelen, néha kifejezetten kaotikus rajzolat, valamint a minta és a háttér közötti egyértelmű viszony megbontása.

194. kép Késő avar kor végi, absztrakt-geometrikus, növényi eredetű mintákkal díszített övdíszek. 1: Záhony, szórvány (JAM, Nyíregyháza); 2: Modrá (MNM, Brno); 3: Mikulčice (MNM, Brno); 4–5: Kiskőrös-Városalatt 155. sír; 6: Mátészalka, szórvány kisszíjvég (4–6: MNM, Budapest)

2197 A garnitúra eredetéhez ld. Daim 2000.

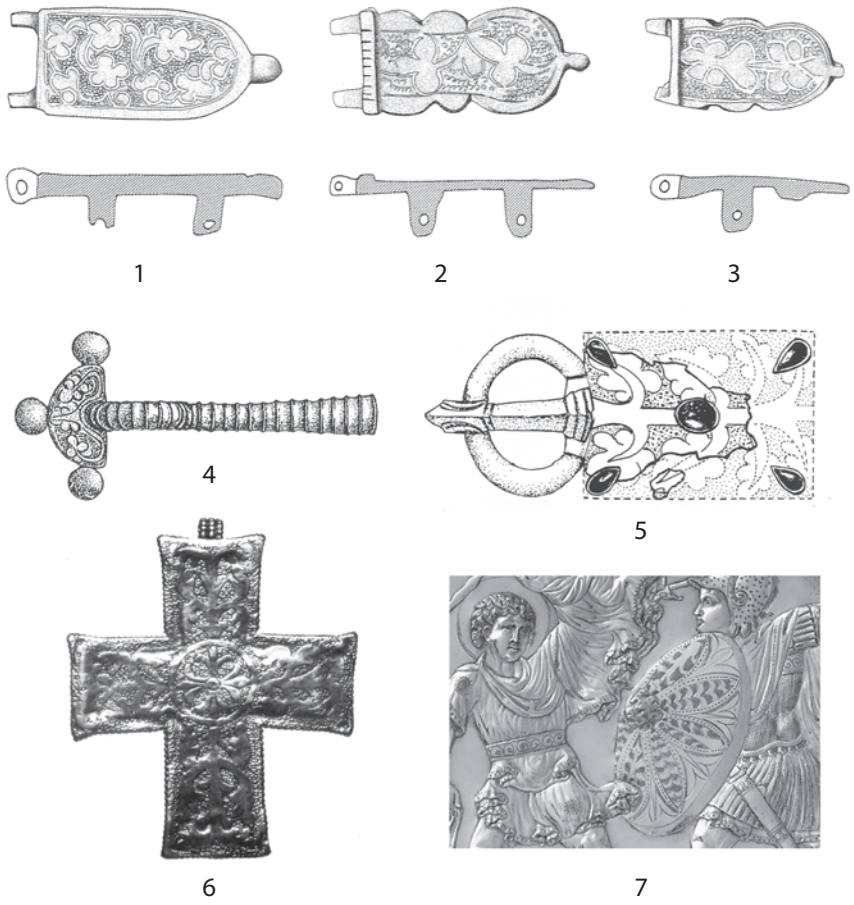

195. kép Poncolt leveles díszek a késő római és kora középkori időszakban. 1–3: Bizánci csatok, 7–8. sz. (Schulze-Dörrlamm 2009b, 150–152, Kat. Nr. 339–340, 345 után); 4: Késő római fibula, Tác-Gorsium (Schulze-Dörlamm 2000, Abb. 6/8 után); 5: Ókér (Zmajevo), csat, 5. sz. (Schulze-Dörlamm 2009a, Abb. 8. után); 6: Nagy Szent Gergely pápa keresztje, hátoldal, 603 k. (Bálint 2004, 62. kép után); 7: Az ún. ciprusi kincs Dávid és Góliát harcát ábrázoló ezüsttányérja, 7. sz. (Metropolitan Museum of Art, New York)

Részösszefoglalás: vésett-poncolt minták az avar korban

Nagy biztonsággal megállapítható tehát, hogy a vésett-sík vagy domború, a minta hátterét poncokkal borító ornamentika a késő avar kori Kárpát-medence környező világhoz fűződő kapcsolataiból táplálkozott, és vizuális világa a késő római, késő antik, kora bizánci és Karoling kori tárgyi kultúrával áll kapcsolatban. Természetesen – mint azt minden ornamentikai horizont esetében megfigyelhettük – a helyi környezet többé-kevésbé átalakította, saját képére formálta a jobbára ismeretlen közvetítő közegen át érkező hatásokat.

A fenti példák alapján a vésett-poncolt, domborított-poncolt, illetve csak poncolt hátterű (öntött) minták heterogén környezetben, de a 7. századtól körülbelül azonos formában ismételten felbukkantak a Kárpát-medencében, azelőtt, hogy a késő avar kor végén bizonyos motívumok, minták és formák kiemelésével a Kárpát-medence egészére jellemző trend vált volna belőlük. Az egyes eseteket a technikán kívül tárgytípusok (korong alakú övveretek), késő antik eredetű alakos motívumok (szalaggal átkötött nyakú madáralakok, oroszlánok), növényi

motívumok (áthajló, páros indaszár, akantuszinda) és számos további, helyi környezetben szokatlan díszítőelem (karéjos keretek) is összekötik.[2198] A technológiai kapcsolathoz direkt módon kötődő antik eredetű formakincs bizonyítja, hogy mind a technika, mind a forma a késő antik világból származik. A stílus 7–8. századi szórványos, egyedi esetei nem táplálkozhattak egy belső, folyamatosan élő hagyományból, hanem annak bizonyítékai, hogy a 8. századi avar anyagi kultúra folyamatosan kapcsolatban állt a külvilággal. A technológia és a hozzá kötődő ornamentális tudás a késő avar kor legvégéig kiemelkedő minőségű együttesekhez és tárgyakhoz (a nagyszentmiklósi kincs edényeihez, vagy a kiskőrös-vágóhídi, gátéri, csongrád-vásártéri övdíszekhez) társult, amelyek számos formai elemének közvetlen párhuzamai megtalálhatók a mediterrán elitkultúrákban.

A vésett síktechnikával megjelenített, nagyrészt tengelyesen szimmetrikus minták avar környezetben elterjedő változatai a csekély számban fennmaradt mediterrán, késő római, késő antik példák alapján nem tértek el szignifikáns mértékben a rekonstruálható előzményektől. Az ornamentális hasonlóság egyben azt is bizonyítja, hogy a vésett-poncolt, illetve domborított-poncolt technikához társuló formakincset a késő avar díszítőművészet a kor legvégéig nem adoptálta, az az elitkultúra nyilvánvalóan nagy tudású mesterek keze alól kikerülő tárgyaiig jutott csak el (ld. a fémedényeket). Az utolsó szakaszban azonban ezzel a stílussal díszítették az átlagos minőségű öntött övdíszek döntő többségét – miközben éppen ebből az időszakból a kiváló minőségű tárgyakon mintha kiveszett volna. A stílus Kárpát-medencei elterjedésével párhuzamosan végül kialakult az a „kisleveles" ornamentika, amely sajátosan avar jelenségként azonosítható. Noha párhuzamai, mint az a fent idézett bizánci csatok és a dunai bolgár tárgyi anyag alapján elmondható, ennek is voltak a tágabb korszakban (7–9. század) a környező világ tárgyi kultúrájában, a Kárpát-medencei változatok mégis egy lokális csoport jellegeit hordozzák.

A „Sobor-Kiskőrös" csoport: plasztikus florálgeometrikus minták a késő avar kor végén

Az avar díszítőművészet egyik legkésőbbi csoportját alkotó, két fontos lelőhelyéről itt Sobor-Kiskőrös csoportnak nevezett jelenséget a benne használt ornamentika motívumformai változatossága mellett mintakincse, illetve az ornamentika megjelenítésének stilisztikai szempontjai körvonalazzák. A csoportba geometrikus jellegű, a mintatér méretéhez képest apró elemekből összeállított, tengelyesen szimmetrikus minták tartoznak. Ez alól részleges kivételt csak néhány hohenbergi típusú, pálcikaindás, hullámzó indaszárra szerkesztett minta alkot. A minta változatos típusokban megjelenő alapszerkezete legtöbbször a csomóval vagy szalagpánttal csokorban összefogott, florálgeometrikus palmetta, amelyet fent, a liliom jellegű mintáknál már tárgyaltam (*175. kép*). Mellette sokszor fordulnak elő a sodrott szalagok köré szerkesztett növényi elemek is. A csoport egymással gyakran kombinált motívumai a kis, félhold alakban ívelt, éles levélkék és a kis laposindalevélben végződő pálcikaindák. A növényi eredetű motívumok mellett geometrikus kiegészítő elem a gyakran kerek ponccal tagolt közepű, általában csoportokban alkalmazott gömböcske. Ezek a gömböcskék kitölthetik a minta üres helyeit; egyesével a virág közepét, a palmetta szárán a csomót, illetve a palmettacsokrot összefogó csomót alkotják.

2198 Ezekhez ld. alább, a nagyméretű tárgyak tárgyalásánál, illetve a bevezető fejezetben, a késő antik kört meghatározó szakaszban.

A csoport ornamentikája két alaptípusra osztható.

1.) Kis, félhold alakú levélkékkel kialakított minták. A tárgy minden esetben öntött, a mintatér áttört. A minta legegyszerűbb változata négy, (fél)gömböcske köré rendezett, sugarasan elhelyezett levélkéből áll. A mintát kiegészíthetik további, horizontális helyzetű, ovális levelek. Nagyszíjvégeken és csatokon e sugaras elrendezésű csoportok sodrott szalagból kialakított rács közeiben tűnnek fel.[2199] A sarló alakú levélkék és a sodrott szalagok szintén együtt jelennek meg lyukvédők és mellékszíjveretek egy típusán. A szalag esetükben gyakran kettős szálú, a levélkékből és gömbökből álló csoportok a sodrott szalag két felfelé hajló végére illeszkednek. Egyes esetekben a sarló alakú levélkék között pálcikainda-levelek is vannak (*175. kép 4–5*).[2200] Néhány, széles pajzs, illetve trapéz alakú vereten a kettős szálú szalag hurkaiba a leveles palmetták helyett kerek közepű virágokat illesztettek.[2201] A félgömbök köré rendezett szirmokból összeállított virág, illetve ezek sora külön mintatípusként, lekerekített, négyes vagy hatos csoportokban alkalmazott szirmokkal is megjelenik.[2202] A gömböcskékből összeállított csoportok végül egyes esetekben a mintatérben geometrikus szabályrend szerint elosztott, egyszerű, leveles palmettákat öveznek.[2203] A csoportban egyszer fordul elő hasított palmetta komplex levélrendszerrel.[2204] A csoport absztrakt-geometrikus voltát jellemzi, hogy a növényi eredetű motívumok legtöbbször a geometrikus ornamentika kiegészítő, térkitöltő elemei. Emellett azonban néhány esetben a csoport stiláris összetevőivel – a rövid, ívelt levelekkel, illetve poncolt közepű gömbökkel – naturális növényi rendszerű palmetták is előfordulnak.[2205] A volutapár közül rövid, egyenes szár végén növő szirmos, kerek közepű virág vésett, poncolt hátterű változatban is feltűnik (az utóbbihoz ld. fent).[2206]

2.) Pálcikaindás, liliom jellegű minták. Az előző típusokkal rokon ornamentikát alkalmaznak azok a minták, amelyekben megjelennek a kis laposindalevelekben végződő pálcikaindák. Az előző típussal való kapcsolatot a két típus elemeit magában egyesítő sobori lyukvédő és mellékszíjveret mintája bizonyítja.[2207] A pálcikaindás mintákkal együtt jellemző a liliom, illetve a liliom jellegű[2208] minta, amelyek mind csappal kitöltött közű, pálcikaindákból álló volutapárként (liliomként), mind összetett szerkesztésekben is előfordulnak.[2209]

2199 II.2. szakasz, 3. típus (*21. kép 1–2*); u.ott 1–2. mintaváltozat (*21. kép 5–7*).

2200 III.1. zakasz, 15. típus és mintaváltozatai (*25. kép 3–11*).

2201 IV.3.4. szakasz, 10.2. típus (*36. kép 9*); III.1. szakasz, 14. típus (*25. kép 13*).

2202 I.2. szakasz, 3.1. típus (*15. kép 7–9*); 3.2. típus (*15. kép 10–11*).

2203 IV.3.4. szakasz, 13. típus, 1–2. mintaváltozat (*36. kép 13–14*); 14. típus (*36. kép 17*).

2204 IV.5.2. szakasz, 8. típus (*40. kép 23*).

2205 IV.5.2. szakasz, 3. típus (*40. kép 17*).

2206 IV.5.2. szakasz, 2. típus és mintaváltozatai (*40. kép 14–16*).

2207 III.1. szakasz, 15. típus, 4. mintaváltozat (*25. kép 11*); 20. típus (*25. kép 17*).

2208 Meghatározását ld. fent, külön fejezetben, a liliom jellegű palmettáknál.

2209 II.1.2. szakasz, 7. típus és mintaváltozatai (*17. kép 25*).

A két, egymással rokon alaptípus a kis esetszám ellenére igen változatos ornamentikájú. A kiskőrösi, domborított-poncolt veretek (*193. kép 2–3*) közvetlen párhuzamai között egyedi mintákat találunk (azonos mintaszerkezetben akantuszlevelek, illetve a késő avar díszítőművészetben egyébként sehol sem feltűnő, hegyes középső szirmú „indavirág", ötlevelű palmetta, *193. kép 7*).[2210] E csoportba tartozik a közöletlen vörsi temető lyukvédő veretének csomózott félpalmettás mintája is:[2211] az együtteseket a növényi elemekkel kiegészített állatalakokkal díszített, domborított, korong alakú veretek is közelítik egymáshoz. Az említett szegedi tárgy megoldásának egyetlen közeli, avar kori párhuzama a nagyszentmiklósi kincs tálkáin látható (*147. kép 5*).[2212] A Sobor-Kiskőrös csoport tágabb körébe tartoznak a mátészalkai szíjvéghez (*194. kép 6*) hasonló, rézötvözetből öntött, de kiváló kivitelű esetek, amelyek döntően a Kárpát-medence peremterületein kerültek elő (Morva-medence: Modrá[2213] (*194. kép 2*), Mikulčice (*194. kép 3*),[2214] de a minta elemei és a tárgyforma révén például a záhonyi szíjvég[2215] (*194. kép 1*) is e körhöz sorolható. A csoport hatott az egyszerűbben megmunkált, poncolt „kisleveles" ornamentikára is, ez megfigyelhető néhány csomózott szalagos-leveles,[2216] sodrott szalagos,[2217] illetve egyszerű, pálcikaindás mintán.[2218]

196. kép Prekaroling iniciálék (Bierbrauer 1979, Taf. 6, 1, Taf. 12, 8, Taf. 61, 3 után)

2210 II.1.1. szakasz, 7. típus (*16. kép 20*).

2211 Vörs 347. sír, Garam 2002, 102, 28. kép 2.

2212 Gschwantler 2002, 15.

2213 Profantová 1992, Taf. 32. B.

2214 Profantová 1992, Taf. 25, 5.

2215 Csallány 1960, 46, Taf. XIX, 42; Garam 2002, Fig. 33 B.

2216 II.2. szakasz, 2. típus, 4.4. mintaváltozat (*20. kép 19–20*); IV.4.1. szakasz, 9. típus (*38. kép 15*).

2217 III.1. szakasz, 12.1. típus (*24. kép 3*).

2218 A Kiskőrös-Városalatt 165. sír lyukvédőinek vésett, poncolt hátterű változata: Verbász-Polet-téglagyár (Vrbas-ciglana Polet) 76. sír (Nagy 1971, 203, Tab. XVI).

A Sobor-Kiskőrös csoport által alkotott stilisztikai-időrendi problematika marginális elemét képezik a Schulze-Dörrlamm által az időrendi és stilisztikai marker szerepében tárgyalt,[2219] különböző csomótípusok. A ponccal beütött közepű gömböcskék, a gerezd és az ívelt szalaghurok alakú csomók valóban különböző stílusú, illetve típusú mintákhoz kötődnek, azonban mindegyik előfordul közel azonos pálcikainda-mintákkal. Jelen kutatási helyzetben bizonyíthatatlan M. Schulze-Dörrlamm az irányú érvelése, hogy főleg a gerezd alakú csomók 9–10. századi párhuzamok alapján lennének keltezhetők. Amennyiben hihetünk a késő avar tipokronológiának, illetve az ebből felállított relatív időrendnek,[2220] a gerezd alakú csomó már a késő avar állatstílus vége felé feltűnt liliom jellegű palmetták alkotóelemeként.[2221] Így jelen pillanatban úgy tűnik, a gerezd alakú csomótípus, bár kétségtelenül a 9–10. századi florálgeometrikus minták környezetében van a legtöbb párhuzama, mégis megjelent már korábban,[2222] akkor is, ha a szegediekhez hasonló esetek ekkor még innovatívnak, a késő avar kor végi florálgeometrikus trendet részben talán megelőző jelenségnek tarthatók. A ponccal beütött, illetve furattal tagolt közepű, gömb alakú csomó még ennél is szélesebb körben elterjedt jelenség volt a bizánci vagy általában mediterrán területek díszítőművészetében.[2223] Az eset fényében ismét megerősítést nyer az a megállapítás, hogy a díszítőművészet jelenségei – kiemelt vizualitásuk, könnyen másolható, örökíthető jellegük miatt – önmagukban szinte alkalmatlanok arra, hogy segítségükkel a tárgyi kultúra csoportjait keltezzük.

A Sobor-Kiskőrös csoport eredetéhez

A Sobor-Kiskőrös csoport mintáinak pontos analógiái olyan tárgyakon, illetve környezetben találhatók meg, amelyeknek a bizánci vagy mediterrán kultúrákhoz való kötődése valószínű. Bizánci vagy azzal rokon mediterrán elitkultúra terméke a dunapataji boglár (*197. kép*), amelyet Birgit Bühler és Falko Daim kutatásai nyomán a 8. század második felére keltezhetünk.[2224] A boglár oldalát alkotó frízen szembeforduló büsztök közül az egyik kerek, ponccal tagolt közepű tag köré rendezett három, hosszúkás sziromból álló palmettát (keresztet?) tart a kezében. Azonos, kerek közép köré rendeződő szirmokból összeillesztett, szalagfonatokra szerkesztett virágok találhatók meg a körülbelül egykorú itáliai környezetben, főleg kőfaragványokon, de egyéb hordozókon is (*198. kép*).[2225]

2219 Schulze-Dörrlamm 2010, 127–130.

2220 Kétségtelen, hogy ez főleg ^{14}C módszerrel alaposan ellenőrizendő, tesztelendő lenne.

2221 Például a szeged-kundombi 38. sír, Salamon – Sebestyén 1995, Pl. 5.

2222 Ld. például az apahidai 1. sír késő római ezüstkorsóinak nyakát díszítő palmettán: Manea 1994, Kat. nr. 102.10.

2223 Például Tagliaferri 1981, nr. 470, 473.

2224 Bühler 2010.

2225 Az 5–6. századi libanoni kincs karperecén (Bálint 2004a, 449, 197. kép 1); 8–9. századi környezetben: a cividalei központ környékén, illetve Észak-Itáliában: Tagliaferri 1981, kat. nr. 45–47, 315–316 (inda-, illetve szalagfonatban, szőlőfürtökkel és levelekkel váltakozva), kat. nr. 366–369 (bőségszarus akantuszinda körbe hajló ciklusainak közepén), kat. nr. 416 (bőségszarus inda körbe hajló végein); kat. nr. 424 (szalagsodrat hurkainak belsejében), kt. nr. 512 (palmettában). További példákat idéz Rómából Kautzsch 1939, Abb. 32–33, Abb. 62, Abb. 76. Ravennából: Martinelli 1968, kat. nr. 46, ugyanott Zucchini – Bucci 1968, kat. nr. 24b–c, kat. nr. 32d.

197. kép A dunapataji boglár (MNM, Budapest)

Bonyolultabb eset a hohenbergi lelet (*146. kép*): a kutatás egyértelműen a modellül szolgáló bizánci tárgyi kultúrához köti,[2226] azonban olyan területről került elő, amely a késő avar kor második felében még avar kulturális befolyás alatt állhatott. A több darabból összeszerelt, sárgarézből készült, bonyolult ötvösmunka nagy valószínűséggel – formai és technikai részleteinek megfelelően[2227] – bizánci vagy mediterrán elitműhely terméke, és fényében a teljes, szalagos-gömbcsoportos-pálcikaindás ornamentika eredete, továbbá Kárpát-medencébe kerülésének útja is magyarázható. Mégis, problémát okoz e tekintetben előkerülési helye: a környező alpi terület perifériku a korszakban, még az Itália és az északabbi vidékek, illetve a Kárpát-medence között kapcsolatot teremtő karintiai vidékhez képest is, ahol Villach és Klagenfurt között ténylegesen kerültek elő az észak–déli és kelet–nyugati irányú kommunikációra utaló, nagyrészt avar típusú, kisebb részben átmeneti jellegű, talán itáliai befolyást mutató tárgyak.[2228]

A hohenbergi leletet értékelő és kulturális összefüggései közé helyező Falko Daim felhívta a figyelmet a veretek technológiai részleteire:[2229] a tárgyakat az ugyancsak bizánci kapcsolatrendszerben elhelyezett kiskundorozsmai verethez[2230] hasonlóan számos darabból állították össze, szemben az egyetlen darabból öntött avar párhuzamokkal.[2231] A két csoport között azonban átmenetet alkot egy sorozat szíjvég, amely egyben öntve, viszont üreges belső résszel készült. A F. Daim által ugyancsak a bizánci tárgyi kultúra körébe sorolt bozeni kisszíjvég[2232]

2226 Daim 2000, 151–154.

2227 Aranyozott rézötvözet tárgyként komplex, számos darabból összeforrasztott ötvösműként egyedi lenne a késő avar kultúrában. Hasonló nívójú tárgyak több darabból való összeállítására a Földközi-tenger medencéjéből idézhetők példák: például Werner 1988; Schulze-Dörrlamm 2009b, 337–341.

2228 Ld. a kanzianibergi állatfejpáros palmettás merevcsüngős pajzs alakú veretet: Daim 2000, 127–130.

2229 Daim 2000, 151–154.

2230 Technológiai elemzését ld. Daim et al. 2010.

2231 Ld. még Szalontai 1996.

2232 Daim 2000, 155.

ebben megegyezik a kiskőrösi 155. sírban talált (*194. kép 5*),[2233] a szeged környéki[2234] és a biskupijai kisszíjvéggel,[2235] illetve a záhonyi (*194. kép 1*)[2236] és Sirmium környéki[2237] nagyszíjvéggel is. A hohenbergi garnitúrán kívül tehát az esetek döntő többsége egy darabban, belsejébe dugott nyelvvel öntve készült.[2238] A kiskőrösi és szegedi példányok figyelembevételével már a technológia sem számít peremjelenségnek a Kárpát-medencében: sokkal inkább egy, a késő avar kori díszítőművészet, illetve műhelygyakorlat legkésőbbi szakaszában elterjedő fogásról lehet tehát szó. Ez természetesen nem cáfolja[2239] F. Daim megállapítását a tárgytípusok alapvető „bizánci" – e kései korszakban már talán inkább korai Karoling, illetve általában mediterrán – kapcsolatrendszeréről, amelyet a Garda-tótól északra előkerült, bozeni lelet is bizonyít (*199. kép*). A terjedéséért valószínűleg felelős, elitek közötti hálózat azonban minden jel szerint kiterjedt a Kárpát-medencére is. Főleg a peremterületeken valószínű, hogy az egyes, lokálspecifikus tárgyi kultúrákhoz igazított változatok (így a Kárpát-medencében például az övgarnitúrák és lószerszámdíszek kiemelt jelentőségével számolhatunk) a különböző presztízskultúrák interferenciája révén, illetve egyszerűen a kommunikációból fakadóan is keveredtek, hatottak egymásra.

198. kép Rozettás kőfaragvány Ravennából (Martinelli 1968, kat. nr. 46 után)

Falko Daim „háromoszlopos modelljében" (*Dreisäulenmodell*)[2240] a készítési technológiai jellemzők a könnyen és gyorsan terjedő formai tulajdonságokkal szemben a tárgy származását jobban jelző (mert hosszabb idő alatt tanulható) tényezőt alkotnak. A hohenbergi szíjvégek technológiai összetettségének párhuzamait valóban a Mediterráneum elitkultúrájához sorolható tárgyakon találjuk meg.[2241] Amint e munka bevezetőjében már felidéztük, a technoló-

2233 Horváth 1935, XXXI. t. 25–26.

2234 Hampel 1905, Taf. 93, 16.

2235 Daim 2000, 154.

2236 Szalontai 1996, 1. kép 2.

2237 Daim 2000, Abb. 84 alapján.

2238 Egy szórvány tárgy alapján igazolja a vasék használatát Daim 2000, 153–154.

2239 A párhuzamok Kárpát-medencei elterjedése alapján Szalontai Csaba elutasítja Daim tézisét a tárgy és a technológia bizánci eredetéről (Szalontai 1996).

2240 Daim 2000, 86–88.

2241 Például: Tóth Endre 6–7. századi ezüstlemez korongfibulák – a tárgyak alaki tipológiai jellemzőivel is összefüggést mutató – technológiai különbségeire hívja fel a figyelmet, amennyiben a Mediterrán környezethez tipológiailag és térben közelebbi példányok számos darabból összerakott, kompozit tárgyak: Tóth 2005, 183–184; 7. századi arany álcsatok: legutóbb Bálint 2010, Fig. 1; kiskundorozsmai övveret, Daim et al. 2010.

giai összetettség igénye hierarchizált társadalmak felső rétegeinek tárgyi kultúrájában jelenik meg; a tárgyak létrehozásába befektetett munkaidő és tudás nagy energiaigénye egyszerre a kulturális összetartozás jele és a különbségtétel eszköze. A rendelkezésre álló források (a késő avar kori régészeti hagyaték jellege) alapján nem tudjuk eldönteni, hogy a Kárpát-medencei elit tudatosan élt-e ezzel a lehetőséggel.[2242] A társadalmi reprezentáció a 8. században egy időre szinte megfoghatatlanná válik, a temetőkben és a települési struktúrákban egyaránt csak halvány nyomai figyelhetők meg. Ezzel szemben a kiváló minőségű nemesfém tárgyak gyakori szórványként való előkerülésében tükröződő rendszer – míg gyengébb minőségű nemesfém tárgyak előfordulnak sírokban, a kiváló darabok általában szórványok[2243] – utalhat egy sajátos, e tárgyak nem csak anyagi értékére reflektáló társadalmi rendszer meglétére.[2244]

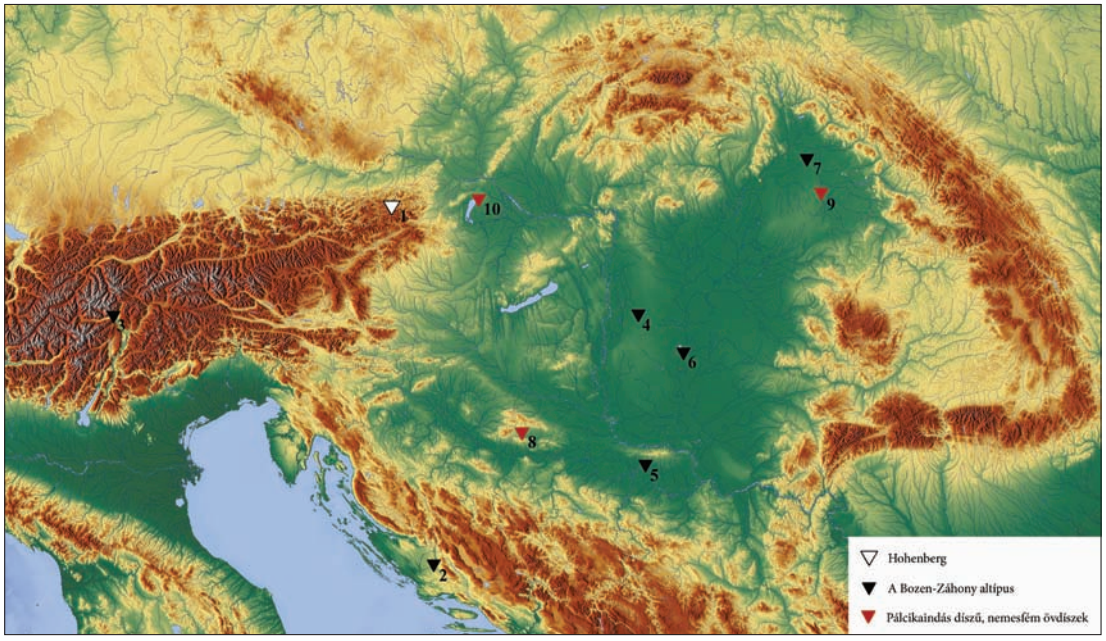

199. kép Az elit övdíszek „Hohenberg-Záhony" típusa és pálcikaindás, nemesfém övdíszek a késő avar kor végén. 1. A technológiailag komplex változat, rézötvözet, aranyozott (1: Hohenberg); 2: A Bozen-Záhony altípus: ékkel öntött szíjvégek (2: Biskupija; 3: Bozen; 4: Kiskőrös-Városalatt; 5: Sirmium; 6: Szeged; 7: Záhony); 3: Nemesfém, kiváló minőségű, pálcikaindás díszű tárgyak (8: Brestovac; 9: Mátészalka; 10: Weiden am See)

2242 Nomád hagyományú társadalmakban a tárgyi kultúrához viszonyulás e típusa korlátozottan jellemző: ld. pl. Rubruk leírását a mongol udvarról, ahol a kánnak francia – elhurcolt – ötvös, illetve az európai hadjáratból magukkal vitt kézművesek dolgoznak. A kézművesek ilyen „mobilitása" nem ritkaság a tágabb korszakban sem. A Sziklatemplom mozaikjait bizánci kézművesek készítették (Rosen-Ayalon 1988, Müller-Wiener 1981, 587–590, Fowden 2004), miközben más szakterületeken is szakemberek behozatalára szorult az újonnan születő arab kalifátus (McCormick 2001, 543–546). Nem tudjuk azonban, hogy a késő avar kori társadalom, illetve elit mit őrzött meg nomád rendszeréből. Több jel utal arra, hogy a késő avar korban mélyreható társadalmi változások zajlottak, amelyek a környező, „európai" világ – a fogalmat mint a földrajzi környezet mai nevét használva – folyamataiba illenek (ld. Szenthe 2019).

2243 Ld. Szenthe 2015a.

2244 Ennek elemzéséhez ld. Szenthe 2019.

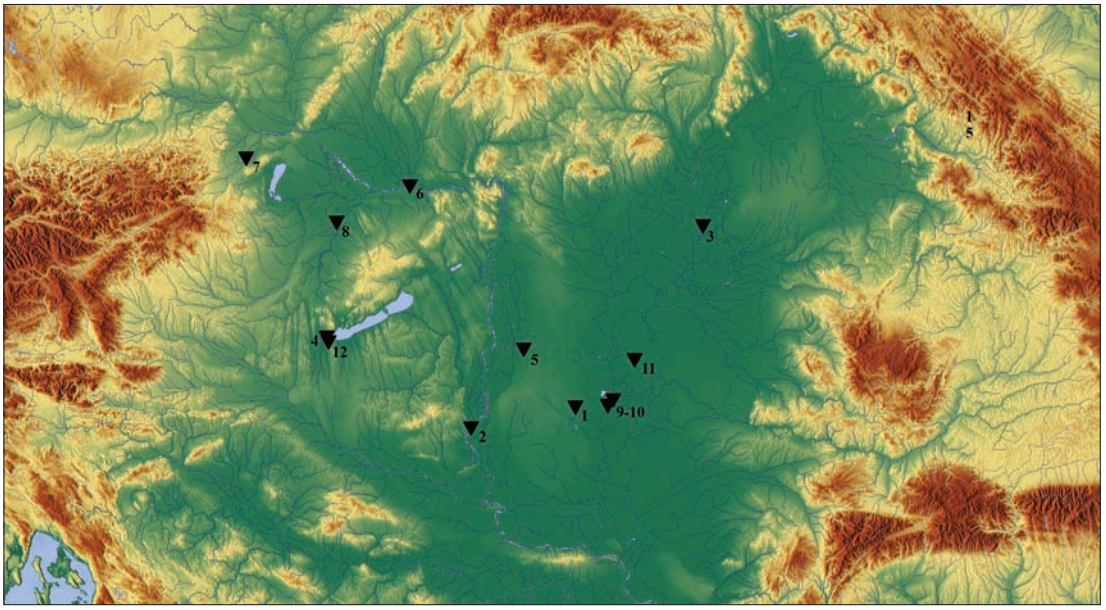

200. kép A Kiskőrös-Sobor csoport lyukvédői (1: Átokháza-Bilisics; 2: Dunaszekcső-Téglagyár; 3: Hortobágy-Árkus (közöletlen); 4: Keszthely-Dobogó; 5: Kiskőrös-Városalatt; 6: Komárom-Hajógyár /Komárno-Lodenice/; 7: Münchendorf; 8: Sobor-Rábapart; 9: Szeged-Kundomb; 10: Szeged-Öthalom; 11: Székkutas-Kápolna-dűlő; 12: Vörs)

Részben a késő avar kori politikai, gazdasági és társadalmi rendszerre vethetnek indirekt módon fényt az említett, mai Ausztriából (Hohenberg, Weiden am See, Kanzianiberg) és Horvátországból (Brestovac, Sirmium, Biskupija) előkerült, kiemelkedő minőségű tárgyak (*199. kép*). E területeken határterület voltukhoz képest feltűnően sok kiváló minőségű, késő avar kor utolsó szakaszába keltezhető[2245] tárgy található, miközben korábban az itteni, avar befolyásról tanúskodó leletanyagok nem váltak ki a 8. századi, öntött leletanyag átlagából.[2246] A drasztikus változás oka talán abban kereshető, hogy az avar kor végén felértékelődtek azok a régiók, amelyek a szomszédos hatalmak felé biztosították az átjárást. Talán az erre szolgáló ajándékok nyomai, illetve a növekvő jelentőséggel járó belső társadalmi verseny kiéleződése[2247] láthatók a leletanyag gazdagodásában. A hohenbergihez vagy Weiden am See-ihez hasonló tárgyak elméletileg bármelyik irányból érkezhettek a régióba, hiszen a „Hohenberg-Bozen" típusú[2248] – vagy inkább „Hohenberg-Záhony"[2249] típusú – övdíszek a korabeli késő avar elit tárgyi kultúrájának is nyilvánvalóan részét alkották.[2250] Azonban a tárgyi kultúra következő csoportjába sorolható tárgyak, amelyek a „Bozen-Záhony altípus" üreges önténeyeivel, valamint például a Hohenberg-

2245 Daim 2000, 162–168.

2246 Ld. 104. o., illetve 628–634. jegyzet.

2247 A társadalmi versenyhelyzetek kiéleződése egy jól megalapozott elmélet szerint a temetésnél feláldozott értékek megnövekedésével jár: ld. először Kossack 1975.

2248 Daim 2000, 136.

2249 Hasonló elnevezéshez ld. Szalontai 1996.

2250 A tárgyak elterjedése alapján várható, hogy a Duna–Tisza közéből is előkerüljön a brestovacihoz hasonló komplexitású elit leletanyag.

típusú csattal[2251] együtt fordulnak elő, és azonos minőségi kategóriába tartoznak, már sokkal inkább a késő avar kori tárgytípusoknak megfelelő elterjedési képet mutatnak, és az avar tevékenység fokozódásának kulturális lenyomatai lehetnek a kaganátus nyugati peremvidékén (*200. kép*). A mátészalkai szíjvég mutatja, hogy a gazdag leletanyag peremterületi sűrűsödése nem csak a makrorégió nyugati peremén fedezhető fel: emiatt a problémának egy avar–Karoling konfliktusnál átfogóbb történeti narratívába illesztése szükséges.

Mindenesetre Falko Daim megállapítása értelmében a kézművestechnikai szempontból összetett, pálcikaindás hohenbergi övgarnitúra mediterrán (itáliai?) műhely terméke lehet.[2252] Önmagában a technológiai összetettség e következtetés levonására még nem lenne elegendő, azonban bizonyíthatatlan, hogy a Kárpát-medencei leletanyag néhány hasonló jelensége helyi készítésű lenne, míg formai és technológiai analógiáik a mediterrán tárgyi kultúra felé vezetnek. A karintiai alpesi vidék késő avar és a mediterrán, itáliai, Karoling-kori – nehezen meghatározható eredetű – kulturális összetevőkből létrejövő tárgyi kultúrájának átmeneti jellege a környezet kultúrföldrajzi helyzetéből, transzferzóna jellegéből fakad. Pusztán logikai alapon nagyon valószínű, hogy a térségben egyszerre fejtett ki hatást az itáliai, Karoling (bajor) és a Kárpát-medencei kultúra. A legtöbb analógia a pálcikaindás minták florálgeometrikus formájának avar környezettől való függetlenségét mutatja. A hatást közvetítő csatornát a fenti példák alapján fémtárgyak – edények, övgarnitúrák – jelentették, amelyek a környező világ elitjeivel tartott kapcsolat révén jutottak a Kárpát-medencébe. A formai jegyek alapján az eredeti pálcikaindás mintatípusok ugyanolyan formában, illetve a mintaszerkesztések tekintetében szinte biztosan változatlan arányban kerültek forgalomba. Emiatt e tárgyak eredetétől, készítésének helyétől és technológiai összetettségétől lényegében független kérdés, hogy milyen hatalmi játszmák révén jutottak mai lelőhelyükre.

Összegzés: avar kor végi ornamentika a florálgeometrikus minták égisze alatt

Ha a késő avar kor végének egykorú ornamentikai csoportjait, típusait – mint a vésett „kisleveles" stílust, a mellette továbbhasznált geometrikus laposindás stílust, a Sobor-Kiskőrös csoportot, a hohenbergi típusú pálcikaindákat, a blatnicai (*82. kép 6–8*) és komáromi típusú, poncolt hátterű komplex palmettaornamentikát, és olyan típusokat, mint a késő avar kor végén nagy tárgysorozaton elterjedő liliommintákat, vagy a kutatásban liliommintával összevont liliomos rácsokat egyetlen képbe illesztjük, figyelemre méltó ornamentikai változatosság tárul elénk. A legtöbb ornamentikai elem közvetlen külső kapcsolatokkal rendelkezik. A legegyszerűbb, általában szabálytalan rajzolatú, vésett-poncolt leveles ornamentika kivételével – amely egyébként a korabeli, stilisztikailag is igen sokféle ornamentikatípusok mindegyikére reflektál – a felsorolt csoportok egymástól függetlenek, az avar környezetben nem keveredtek, illetve nem hatnak egymásra. Egyedül a vésett-poncolt, átlagos minőségű tárgyakon jelenik meg a Sobor-Kiskőrös csoport,[2253] a pálcikaindák és a liliomminta csekély számú változata is.

2251 Ld. Székkutas-Kápolnadűlő, 2. sír (B. Nagy 2003, 16, 2. kép).

2252 Daim 2000, 156–159.

2253 A vésett kivitelű sodrott szalagmintákhoz (például Tiszasziget, csat, III.1. szakasz, 12.1. típus, Csallány 1962, XXVI. t.).

A viszonylag rövid időintervallumon belül keletkezett ornamentika sokszínűsége miatt a késő avar állatstílushoz vagy a geometrikus laposindás stílushoz hasonló, egységes díszítőművészeti stílusról a késő avar kor utolsó szakaszában nem beszélhetünk. Az avar ízlés integratív hatása leginkább a környezetében felbukkanó mintákat és elemeket aktívan szerkesztő, ámde magas szintű elitréteggel nem bíró vésett és poncolt hátterű mintás „kisleveles" ornamentika esetében mutatkozik meg.

A leginkább a kiemelkedő minőségű, vagy legalább összetettebb, nagyobb tudással készült[2254] tárgyakon feltűnő, illetve összpontosuló formák, valamint az átlagos és gyengébb minőségű anyagbanfolyamatosan tovább használták a korábbi korszak (késő avar kori III. fázis) laposindás övdíszeit. A késő antik körhöz hasonlóan tehát a késő avar kor végén ismét elszakadt egymástól a magas minőségű és az átlagos öv- és lószerszámdíszek csoportja morfológiai, ornamentika- és tárgytipológiai tekintetben is.[2255] A képet már csak színezik a boglárok, amelyeknek lemezből domborított, összetett esetei „gazdagabb", több, változatosabb lelettel ellátott női sírokból kerültek elő. Az időrendi szakasz ornamentális világának összképe ezen túl is egyezéseket mutat a késő avar állatstílus és a geometrikus laposindás stílus közötti időszak késő antik körének ornamentikájával. A késő avar környezet ott sem hozott létre a rendelkezésére álló sokféle elemből a környező két nagy stíluséhoz hasonló, egységes képet. Ehelyett a tagolt formákat, összetett mintákat változtatás nélkül, illetve legfeljebb egyszerűsítve használta. A késő avar kori IIb fázis és IV. fázis ornamentális képe közötti hasonlóságot fokozza az alkalmazott formák rokonsága: mindkét esetben jellemzők a tengelyesen szimmetrikus minták (a késő avar kor végén használatuk szinte kizárólagossá is vált), a geometrikus kötőelemek (sodrott szalagok, medalionok), csomózott palmetták (liliomok és összetett palmetták). A késő avar kor végén a hullámzó indákat szinte már csak a továbbra is használt, geometrikus laposindás stílushoz tartozó típusok képviselték, az új típusok és formák között alig találunk ilyet. Ekkor a hohenbergi lelet pálcikaindás hullámzó indájának párhuzamai,[2256] illetve néhány, vésett-poncolt, virágzó vagy összetett palmettás hullámzó indaminta teszi ki a teljes indaornamentika-választékot.

A Kárpát-medencéből kifelé vezető kulturális kapcsolatok elemzése alapján mindkét esetben arra a következtetésre jutottam, hogy a tengelyes szimmetria, összetett minták, geometrikus mintaelemek megjelenése a két szakaszban közvetlenül megnyilvánuló antik-mediterrán befolyás következménye.[2257] A mediterrán ornamentika közvetlen hatására, illetve változatlan formában történő Kárpát-medencei alkalmazására e két időszak esetében állnak rendelkezésünkre bizonyítékok. A „késő antik körben" a kiskundorozsmai veret[2258] és vele közvetlen kapcsolatban álló, nagyméretű tárgyakból álló csoport, a késő avar kor végén a dunapataji

2254 A késő avar kor legvégén a Sobor-Kiskőrös csoport lyukvédőin megjelenő első, igen vékony öntvények korábban nem használt technológiát és/vagy ötvözetet feltételeznek; ugyanekkor az öntés mellett megnő a domborítás, préselés szerepe.

2255 A tárgyi kultúra minőségi rétegeihez, illetve csoportjaihoz ld. e munka bevezető fejezetében, valamint a nagyméretű övdíszek kapcsán: Szenthe manuscript.

2256 V.1.2.3. szakasz, 1. típus (49. kép 1–3), egy gajári lyukvédő mellett egyetlen övgarnitúra darabjaival: a szarvas-grexa-téglagyári 318. sírból (Juhász 2004, 52, Taf. XXXVIII).

2257 A megállapítás előzményét ld. a laposindás stílusok és a 8. század középső harmadának késő antik körének összefoglalásában.

2258 Értelmezéséhez ld. Daim et al. 2010.

boglár,[2259] a pálcikaindás ornamentika esetében pedig számos tárgy, a nagyszentmiklósi kincs importedényei[2260] (például a 19. sz. pyxis) és övveretek (Hohenberg, Weiden am See, Brestovac)[2261] igazolják a tételt.

Az avar díszítőművészet két szakaszában is csak gyér nyomai találhatók meg tehát a Kárpát-medencei adaptációs, adopciós tevékenységnek, amely a késő avar kor szomszédos szakaszaiban látszólag különleges erővel és hatékonysággal érvényesült. A sokféleség ez esetben inkább amellett szól, hogy az avar kultúra többé-kevésbé változatlanul alkalmazta a különböző (?) korabeli külső (?) forrásokból felvett formákat. E ponton sajnos a Kárpát-medencéből kifelé irányuló, kulturális kapcsolatrendszer vizsgálatát ambicionáló nyomozás megtorpanásra kényszerül: a fenti két kérdőjel közül erre egyedül az egyik is elég okot adna. A késő avar kor végi Kárpát-medencével, illetve elittel kapcsolatban álló területek és kultúrák díszítőművészete, ornamentikája nyilvánvalóan eltért egymástól, akkor is, ha nagy valószínűséggel mindegyik nagyrészt közös gyökérből táplálkozott.[2262] Közöttük az avar díszítőművészet is egy regionális világ, amely biztos, hogy nem minden elemét sajátította el korabeli kapcsolatok révén. Ahogyan bizonyos időszakokban a laposinda diadalmenete külső forrásból megmagyarázhatatlan, az ornamentika más elemei esetében is valószínű, hogy egy-egy időszakban helyben újrafogalmaztak máskülönben lappangó vizuális elemeket. A késő avar kor végi geometrikus ornamentális trendnek megfelelő minták – például akár a liliomminta – korábban is ismertek, elérhetők lehettek, egy ismeretlen impulzus azonban csak a késő avar kor végén segíthette őket ahhoz, hogy széles körben elterjedjenek. Ez az impulzus a Kárpát-medencét övező világból érkezhetett, figyelembe véve, hogy az avar kaganátus ornamentális trendjei a külvilággal párhuzamosan fejlődtek.

A 9–10. században a síkban, véséssel, poncolt háttéren alkalmazott minták nagy karriert futottak be a környező világ mediterrán, illetve bizánci befolyás alatt álló díszítőművészetében. Közülük bizonyos tárgyak lényegi rokonságot mutatnak a késő avar kor legkésőbbi jelenségeivel. Így az „elpalmettásodó", illetve szájukban félpalmettát tartó, vagy félpalmettává alakuló farkú négylábú ragadozók kapcsolata a legkorábbi honfoglalás kori, bizánci-mediterrán vagy Karoling miliőből származó alakokkal vitathatatlan.[2263] Emellett azonban ugyanennek a főleg 10. századi körnek a kulturális kapcsolatrendszerében a kutatás elfogadja, illetve feltételezi a Karoling szálat is;[2264] az egymással többé-kevésbé rokon, nyilván azonos díszítőelemeket is használó regionális kultúrák különböző befolyásával az avar kor esetében is számolni kell.

Annyi bizonyos, hogy a körülbelül az avar kor végére látványossá váló, absztrakciós trend nem kizárólag Kárpát-medencei jellegzetesség. A motívum kisebbé válása, háttérbe szorulása a mintával mint gyakran végtelen hálóval szemben, a geometrizmus, szalagos szerkesztések

2259 Daim – Bühler 2009.

2260 A „kincs" készítési helyének (helyeinek) kérdésében ld. Bálint 2004a, 588–604.

2261 Összegezve Daim 2000, 159–168; Brestovához összefoglalóan Bühler 2014.

2262 Ld. a laposindás ornamentika külkapcsolatai esetében idézett véleményt a langobárd díszítőművészet durvaságáról és provincializmusáról: Beckwith 1979, 156; a Karoling-kori elit vizuális kultúrájának önállóságához Wamers 2008.

2263 Az utóbbiakhoz például Bollók 2015b, 358–359.

2264 A bezdédi tarsolylemez, illetve a benepusztai szíjvég kapcsán Bollók 2015b, 429–499; egy indamintás lemez kapcsán Bollók 2015c.

előretörése, valamint a naturalitás szerepének csökkenése az ornamentikai trend teljes területének, a Földközi-tenger medencéjének, a balkáni emlékeknek és a nyugati Karoling-kori művészetnek is sajátja. Ennek az elidegenítő, reálistól eltávolító tendenciának része az állati és növényi elemek keverése is. A szalagfonatos minták fent említett „növényiesedése" – egyre erősebb kiegészítése növényi elemekkel – a 6–9. század között lényegében rokon azzal a folyamattal, amely az alakos ornamentika növényi motívumokkal való keverésében is azonosítható. Benne az ornamentika absztrahálódása, a természetes kategóriák (geometrikus-növényi-alakos) közötti határok elmosódása figyelhető meg.[2265] Ez a folyamat a tárgyalt térségben tovább követhető az avar kor után is. Az avar kor végi, illetve avar kori stílusjegyeket tartalmazó blatnicai lószerszámgarnitúra (szíjvégeit ld. *194. kép 7–8*) formai alapú keltezése, illetve a késő avar környezethez kötése emiatt nem lehetséges teljes biztonsággal: az avar tárgyi kultúra összefüggésébe jól illeszthető merevcsüngős, pajzs alakú veretek (*82. kép 6–8*) és a nagyszentmiklósi pálcikaindás csanakok „bajuszával" (*86. kép nr. 13*) megegyező frízzel díszített félgömb alakú lószerszámveretek[2266] mellett előkerült két szíjvég mintája „szétesett" – valójában végsőkig absztrahálódott – indaminta, amely az ismert késő avar kori tárgyak közül a legmesszebbre vitte a leírt trendet. Bár nyilvánvalóan hordoz regionális jellegeket, az avar kor végi díszítőművészet értelmezhetetlen a környező világban zajló, részben éppen a Kárpát-medencei leletanyagban tükröződő folyamatok kontextusa nélkül.

KITEKINTÉS: ADATOK A KÉSŐ AVAR KORI KULTÚRA MEDITERRÁN KAPCSOLATRENDSZERÉHEZ

A tárgyak és az ornamentika összefüggéseiről

A mintákat, mintaszerkezeti elemeket és motívumokat vizsgáló esettanulmányok során megfogalmazódott az a felismerés, hogy az ornamentális formák és díszítőelemek egymással és bizonyos tárgyformákkal nem keveredtek szabadon, hanem állandó típusokat alkottak. Valószínű, hogy a késő avar tárgyi kultúra kreativitása ellen ható tényező a tárgytípusok elterjedési képét létrehozó – részleteiben nem ismert –, hatékony elosztási, illetve sűrű belső kommunikációs rendszerrel azonosítható.[2267] A késő avar állatstílus és a geometrikus laposindás stílus tárgytípusai és ornamentikája, bár rendelkeznek bizonyos általános külső kapcsolódási pontokkal, már oly mértékben viselik magukon a Kárpát-medencei környezet hatását, hogy leginkább csak az avar kori tárgyi kultúra belső rendszerére nézve szolgálnak információval. Az eredetileg ugyancsak mediterrán kapcsolatrendszerben alakuló, azonban az avar környezetbe teljesen

2265 A mediterrán díszítőművészet viszonylatában ld. pl. Fillitz 1958, 35–37.

2266 Ld. Hampel 1905, 426–428, Taf. 321.

2267 Szenthe 2018.

adoptálódott tokos, homorú oldalú, hegyes végű szíjvégekkel,[2268] téglalap alakú veretekkel,[2269] vagy a század második felének két lapból összeállított, nyújtott U alakú szíjvégeivel[2270] szemben a tokos, rögzítőfüles U alakú forma, illetve a széles pajzs alakú veretek bizonyos típusai – ahogyan e tárgyak ornamentikája és díszítőelemei is – viszonylag sokat tartottak meg a Kárpát-medencéből kifelé vezető kapcsolatrendszer nyomaiból. A késő avar állatsílus laposindás ornamentikájának a széles pajzs alakú veretek elterjedésével párhuzamos, fokozatos átalakulása, a tengelyesen szimmetrikus, illetve összetettebb szerkesztések, a vrapi típusú minta, a bőségszarus ornamentika elterjedése egyaránt erre utalnak. A fent összefoglalt palmettaminták (a líra alakú palmetták, a hármaslevél különböző változatai és az összetett palmettafák) elterjedése bizonyos csattípusokhoz,[2271] az új típusú széles pajzs alakú veretekhez,[2272] tokos és gyakran rögzítőfüles, U alakú szíjvégekhez, illetve profilált palmettamintából alkotott testű lyukvédő veretekhez[2273] köthető.

A késő antik körrel megjelenő új tárgyformák díszítése gazdagabb, mint az ebből a szempontból inkább puritán késő avar állatstílusé. A sima keretek helyére rájuk gyakran gyöngyözött vagy rovátkolt díszítőkeret kerül, és előfordul, hogy a tárgy sima vagy tagolt keretén belül a mintateret külön, néha kettős keretelés fogja körbe. A mintatér keretelésének legkedveltebb változata a gyöngyözés (*158. kép*) és a karéjos keret (*101. kép 2*), de egyes esetekben ezek helyére egyéb, egyszerű ornamentális sáv (S alakokból álló sor, *215. kép 2*),[2274] sima léc, rovátkolás is kerülhetett. A keretelések közül a 8. század első felében is megjelentek bizonyos típusok: néhány esetben gyöngyözött (*106. kép*), szórványosan sodrott (*101. kép 1*)[2275] keret övezte a tárgyat (főleg nagyszíjvéget). A késő avar állatstílus köréből itt felsorolható tárgyak azonban szűk, rokon kört alkotnak, illetve legtöbbször egyszerre több, egykorú anyagban atipikus jellegzetesség csoportosul rajtuk.

A tárgyat, illetve a mintateret körbevevő, gyakran többszörös keret egyértelműen az antikvitás ízlésvilágából levezethető jellegzetesség, széles körben alkalmazott a mediterrán térség egykorú tárgyi anyagán is.[2276] A tárgy és a mintatér (gyakran a kettő együtt) keretelésénél használt

2268 A tokos, homorú oldalú, hegyes végű szíjvégekhez ld. például a korábban idézett hispániai példányokat (Ripoll-López 1998, 350–351), egy 7. századi, iráni nagyszíjvéghez Genito 1993; a Mala Pereščepino-i bizánci szíjvéghez ld. Werner 1984, Taf. 28, 1.

2269 A téglalap alakú verettípus 7. századi gyökerei a vastag lemezből kivágott, áttört közepű, karikacsüngős típusig vezethetnek.

2270 A szíjvégek két lapból való összeállítása ugyancsak elterjedt a Mediterráneum északi perifériáján (balkáni leletek: Stanilov 2006; Káma-vidék: Goldina 1992), azonban maguk az avar típusok – a rögzítőfülek, díszítés és általában hosszú, keskeny forma egységében – jellegzetesen Kárpát-medencei jelenségek.

2271 U alakú testű, ovális karikájú, általában kiemelkedő bázisú tüskéjű csatok, formai téren Schulze-Dörrlamm 2009b, 98–120, zömökebb testű E31, kicsit nyújtottabb E36 típusának párhuzamai.

2272 A pajzs vagy ötszög alapú forma általános a 7. századi, kora bizánci leletanyagban (ld. például Fiedler 1995), és a préselt pajzs alakú veretek formailag jó előzményei a 8. századi, javarészt öntött változatoknak.

2273 Főleg IV.4.1. szakasz, 1. típus veretei, ld. fent, 403–404. o.

2274 Például: Budapest-Régi Lóversenytér, nagyszíjvég (Nagy 2001, Taf. 47).

2275 Például: Szentes-Felsőcsordajárás (Fettich 1929, Taf. IV).

2276 Trilling 1985, 2–5.

típusok megnövekvő száma, illetve magának a keretelésnek az elterjedése a késő avar korban a széles pajzs alakú veretekhez, illetve a rögzítőfüles-tokos szíjvégekhez kötődik. Mindkét tárgytípus csak a 8. század középső harmadától került szélesebb körben használatba.[2277] A késő avar tárgyi kultúrában azonban ezek a díszítőelemek – ahol egy-egy típus esetszáma alapján ilyen következtetések vonhatók le – csak a legszebb, legnagyobb, legjobb kivitelű darabokon találhatók meg: a helyi környezet egy-egy tárgytípus másolása, terjesztése során gyorsan elkoptatta, elhagyta a viszonylag állandó formában tovbbmásolt ornamentika mellől. Emiatt ott, ahol e formák (tagolt keretek, összetett formájú rögzítőfülek, vagy a korábban említett jelenség: egy tárgyon különböző stílusú, plasztikus és vésett, illetve síkornamentika) összpontosulnak, a mediterrán-bizánci díszítőművészeti hatás közelsége, közvetlen befolyása nagyon valószínű.

Emiatt a késő avar kor elején, középső harmadában és végén a sokszínű, mediterrán, bizánci vagy környező európai kapcsolatrendszerük nyomát hordozó csoportok egyben valószínűleg viszonylag direkt módon mutatják a környező világból a Kárpát-medecét érő kulturális befolyás összetételét is. Kulturális hátterük vizsgálata során az ornamentikaelemzés mellett a tárgyak technikai és alaki jellemzői,[2278] így mérete is jelentőséggel bírhatnak; így az ornamentika kulturális összefüggések közé illesztése érdekében külön esettanulmányban is foglalkozom e szempontokkal, a nagyszíjvégek széles U alakú, rögzítőfüles típusa, egyes, ritka veretformák (közepesen széles pajzs alakú veretek és nagyméretű tárgyakból álló garnitúrák) kapcsán.

„Túlméretes övdíszek" a késő avar kor közepén

Az átlagon felüli méretű övdíszek a késő avar kori leletanyag olyan csoportját alkotják, amelyre a fenti megállapítás teljes mértékben érvényes. A nagyméretű tárgyak elkülönítése az azonos típusú tárgyak sorában természetesen többnyire relatív. Emiatt a vizsgálatot a legegyértelműbb esetre, a hosszuk révén a többi közül valóban látványosan kiemelkedő nagyszíjvégekre összpontosítom (a kategória alsó méretbeli határát 12 cm-ben állapítottam meg).[2279] E tárgyak több szempontból is kiváló forrást jelentenek az elemzés számára. Mint az ornamnetikai elemzés megmutatta, mintakincsük legtöbbször közvetlen mediterrán kapcsolat jeleit hordozza; több olyan jelleg tűnik fel rajtuk, amely avar környezetben különben csak fémedényeken fordul elő. A nagy méret ugyancsak a kulturális jellemzők közé tartozik, ez egyben a vizuális elkülönítést megkönnyítő eszköz is. Végül az, hogy a tárgyakat jó formai, tipológiai kapcsolat fűzi a korabeli leletanyag általánosabban elterjedt csoportjaihoz, a Kárpát-medencei összefüggések közé illesztést, valamint a kiváló tárgyak helyi hatásmechanizmusainak vizsgálatát segíti.

A nagyméretű szíjvégek egy-két kivétellel U alakúak, egy darabban öntött, többnyire áttört mintájú példányok. A szegecslyukak vagy közvetlenül a tokot ütik át, vagy két-három

2277 Így, bár a keretelések már a késő avar állatstílus tárgytípusain is megtalálhatók, elterjedésük valószínűleg statisztikai szinten legalább ezekben az esetekben is azt jelzi, hogy a tárgy későbbi korból származik.

2278 Ehhez ld Daim 2000, *Dreisäulenmodell*, illetve ehhez a megállapításhoz ld. a dolgozat bevezető szakaszait is.

2279 Bár a kategóriák közötti határ természetesen relatív, a késő avar kor első felének szíjvégei mégis legtöbbször e méret alatt maradtak. A kijelentés alapja az a folyamatosan bővülő adatbázis, amelynek magját a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye jelenti.

rögzítőfület. A mintateret, illetve magát a tárgyat gyakran veszik körbe egy-két sorban különböző profilú keretek, legtöbbször gyöngy- vagy ívsorok. A tárgytípus – formai kapcsolatrendszere és a J. Zábojník-féle rendszer alapján – a késő avar kori IIb fázisba és a III. fázis elejére keltezhető (*201. kép*).[2280]

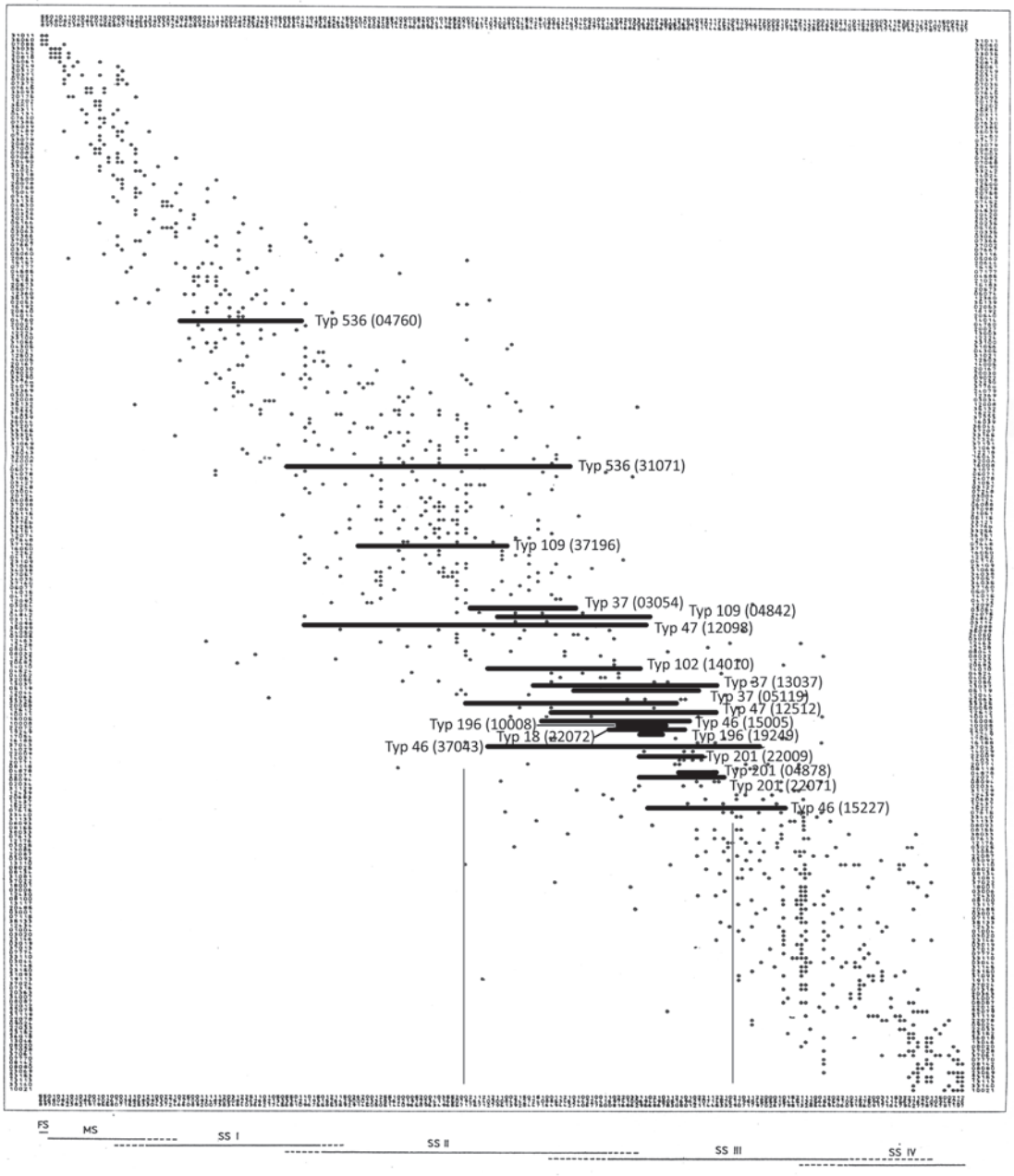

201. kép A „késő antik kör" nagyméretű szíjvégeinek elhelyezkedése Zábojník 1991 szeriációs táblázatán (Zábojník 1991, Tab. 1., a szerző kiemeléseivel)

2280 Zábojník 1991-ben a nagyméretű szíjvégek egyetlen megjelenő típusa (46. típus) a lótuszpalmetás-szőlőindás nagyszíjvégtípus (itt 1. típus).

A csoportba tartozó szíjvégek ornamentikája igen változatos: két gyakori típusról és több egyedi, máig párhuzam nélküli, vagy változatok nélkül egy-két példányban előkerült esetről beszélhetünk.

1. típus. Szőlőindás-lótuszpalmettás indaminta (*202. kép*, elterjedési térkép: *203. kép*).[2281] A típus legnagyobb és legdíszesebb kivitelű tagja a szebényi nagyszíjvég (*202. kép 1*).[2282] A többi példánytól nemcsak kiemelkedő mérete (156 mm), hanem a tok sík, vésett palmettamintája és testének kettős, árkádíves és gyöngyözött kerete is megkülönbözteti. A legtöbb tárgy (*202. kép 2–3*) vele szemben átlagos minőségű, azonban a korszak többi nagyszíjvégénél még mindig jelentősen nagyobb.[2283] Egy harmadik csoportot alkotnak a rontott szőlőindás mintájú szíjvégek, amelyek, bár morfológiailag egyértelmű a rokonságuk a típussal, méretükben már átlagosak.[2284] A komáromi szíjvég indájában a palmetták erősen leegyszerűsödtek (*202. kép 6*), a csongrádi szíjvégen csupán az inda kanyarulataiként jelennek meg (*202. kép 5*). A zwölfaxingi példányon a palmettákat szőlőfürtök helyettesítik, ebben az esetben a tárgyforma már mindenben megfelel az avar környezetben akkoriban használatos szíjvégeknek (hosszú, keskeny U alak, mafárfej alakú rögzítőfülekkel).

2. típus. Növényi rácsmintával díszített nagyszíjvégek, a palmettafán különböző fürtökkel, hármaslevéllel vagy volutakehelyből csüngő egyszerű fürttel, miközben a törzs gyakran liliommintává tagolt (*204–205. kép*, elterjedési térkép: *206. kép*). A részletek kivitelezésében viszonylag sok a változat. A legjobb kivitelű, legtisztább ornamentikájú eset a regölyi nagyszíjvég (*215. kép 1*),[2285] amely tipológiailag azonban nem ide, hanem a széles U alakú szíjvégek csoportjába tartozik (ld. alább). A rácsmintás szíjvégek nagyméretű esetei közül hiányoznak (még?) a jobb kvalitású példányok: az esetek többsége átlagos,[2286] miközben néhány példány kifejezetten gyenge színvonalú.[2287]

2281 Ornamentikájához ld. fent a késő antik indamintáknál: 488–489. o.

2282 V.1.2.4. szakasz, 2. típus: Szebény I. 335. sír, Garam 1975b, 90–91, Fig. 23.

2283 Bakonycsernye-Kun Béla utca 2. sír (Fülöp 1977, VI. t.); Bélmegyer-Csömöki-domb 36. sír (MRT 10, 106. t.); Grabelsdorf (Szameit 1993, Taf. 1, 20); Mol (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 49, Tb. XXXI. 3); Pilismarót-Basaharc 192. sír (Fettich 1965, 65); Tiszavárkony-Hugyín-part (Tóth et al. 37. kép); Ismeretlen lelőhely (Hampel 1905, 336, Taf. 257, 6); Vasasszonyfa (közöletlen); Zalakomár-Lesvári-dűlő 235. sír (Szőke 2002, 82, 7/a).
Kisszíjvég: Kecel-Körtefahegy 9. sír (Cs. Sós 1958 4, I. T. 11); Párkány (Šturovo) 229. sír (Točik 1968b, 60, Taf. XLVI, 1–19).

2284 Csongrád-Máma 12. sír (Csallány 1941, 170, XLI. T.); Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 13. sír (Trugly 1987, Taf. XLVI, 11); Zwölfaxing 43. sír (Lippert 1969, 132, Taf. 18).

2285 „A" sír (Kiss 1984, 128, 51. t.).

2286 Bajna, szórvány (Fettich 1937a, CIII. T.; MRT 5, 41. t. 13–19); Bajna (a Magyar Nemzeti Múzeumban ismeretlen lelőhelyűként leltározva, azonos Hampel 1905, I, Fig. 1802. alatti tárggyal); Bakonycsernye 2. sír (Költő 1984, XVI. t.); Hódság (Odžac) V, 4. sír (Karmanski 1975, 10, Tab. IV); Szeged-Kundomb 3. sír (Salamon – Sebestyén 1995, 14, Pl. 5); Szeged-Kundomb 12. sír (Salamon – Sebestyén 1995, 23, Pl. 18); Váralja (Hampel 1905, I, Fig. 1806); Zamárdi-Rétiföldek 2274. sír (Bárdos – Garam 2014, 141 cat. 262).

2287 Mosonszentjános-Kavicsbánya 56. sír (közöletlen, Magyar Nemzeti Múzeum); Perchtoldsdorf (Daim 1979, Abb. 19).

202. kép Lótuszpalmettás-szőlőfürtös indamintás tárgyak a késő avar kori IIb fázisban. 1: Szebény I 335. sír; 2: Vasasszonyfa, sírlelet; 3: Ismeretlen lelőhely; 4: Zwölfaxing 43. sír (Lippert 1969, Taf. 18 után); 5: Csongrád-Máma 12. sír (Csallány 1941, Taf. XLI 7 után); 6: Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 139. sír (Trugly 1993, Taf. XLVI, 11 után) (1–3: MNM, Budapest)

A nagyméretű nagyszíjvégek fennmaradó esetei egyedi, vagy legfeljebb kettesével–hármasával formai csoportokat alkotó, típusokká nem összeálló tárgyak (*185. kép, 207–210. kép*, elterjedési térkép: *201. kép*). A zamárdi (*207. kép 1*)[2288] és Dolní Dunajovice-i[2289] nagyszíjvégpár hurkolt szalagos palmettáinak pontos analógiája egy kenyheci pajzs alakú vereten található meg. Az utóbbi a mintatér háromszoros ornamentális keretével (két gyöngysor- és egy árkádíves keret) avar környezetben egyedi, kizárólag mediterrán párhuzamait ismerjük.[2290] Hasonló párt alkot egy regölyi nagyszíjvég (*207. kép 2*)[2291] és egy kaposvár-toponári korong alakú veret.[2292] A többi tárgynak máig nem került elő párhuzama.[2293]

2288 Zamárdi-Rétiföldek 2302. sír (Bárdos – Garam 2014, Taf. 241).

2289 Az 1931-ből származó leletek között (Klanica 1972, 8. Tab. 2, 1).

2290 Kenyhec (Hraničná pri Hornáde) 119. sír (Pástor 1971, 125, Obr. 35, 27–28, 30).

2291 Regöly 175. sír (Kiss 1984, 138, 84. T.).

2292 Szimonova 1970, 1. kép.

2293 Pilismarót-Basaharc 148. sír (Fettich 1965, 50).

A csoport minden mintája magán viseli az antik, illetve kora bizánci kultúra hatását. A feljebb részletesen tárgyalt mintakincs felsorolásában említendők a hármaslevelek, amelyek a legtöbbször tengelyesen szimmetrikus minták alapelemei; mellette Csongrád-Mámán grénátalma,[2294] több mintán (Csongrád-Máma, Szentes-Nagyhegy, *208. kép 1*)[2295] akantuszlevelek, ugyancsak több esetben, a lótuszpalmettás típus mellett Dályán,[2296] Öcsödön[2297] szőlőinda, Tápén (*209. kép 2*)[2298] Egyházaskéren (*208. kép 2*)[2299] hurkolt és sodrott szalagok fordulnak elő. Indás-palmettás, áthajló minta a szebényi 128. sír (*208. kép 1*)[2300] nagyszíjvégét, valamint a regölyi és mosonszentjánosi nagyszíjvéget (*210. kép 2*) díszíti.[2301]

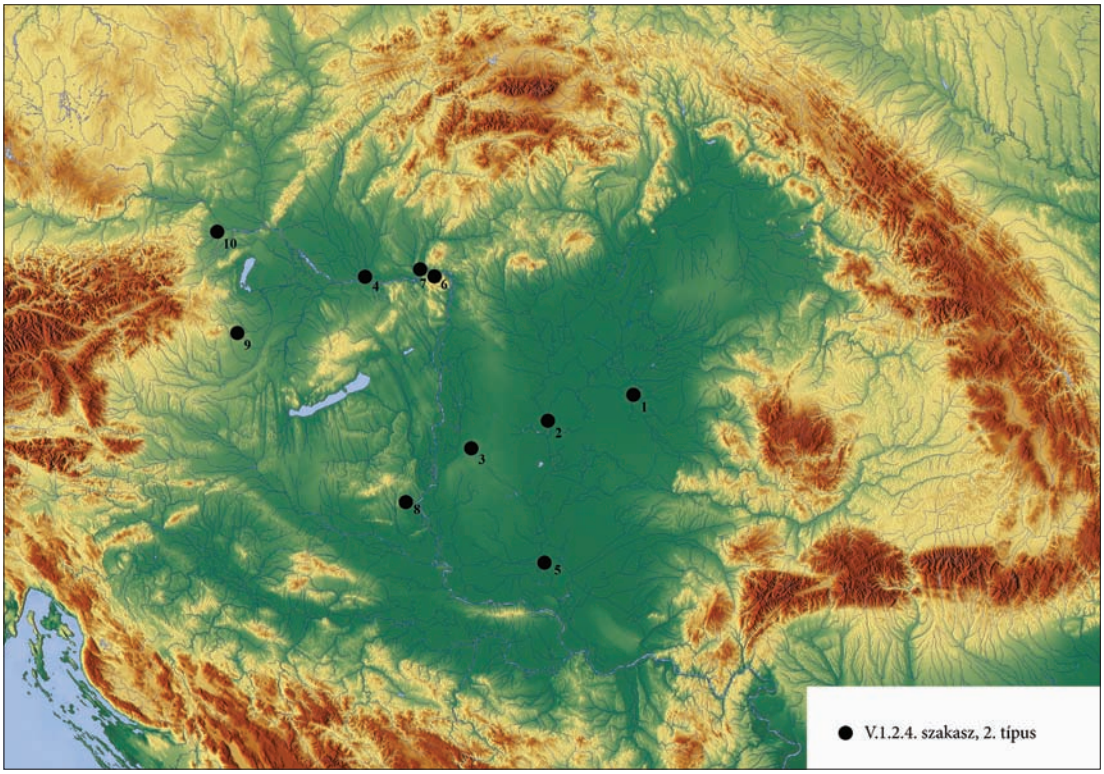

203. kép Szőlőfürtös-lótuszpalmettás szíjvégek és változataik regionális elterjedése (1: Bélmegyer-Csömöki-domb; 2: Csongrád-Máma; 3: Kecel-Határdűlő; 4: Komárom; 5: Mohol /Mol/; 6: Pilismarót-Basaharc; 7: Párkány /Šturovo/; 8: Szebény I; 9: Vasaszonyfa; 10: Zwölfaxing)

2294 Csongrád-Máma 16. sír (Csallány 1941, 171, XLIII. T.).

2295 Szentes-Nagyhegy 217. sír (Fettich 1965, 112, Abb. 185). A csongrádi nagyszíjvéggel azonos indaminta.

2296 Dálya-Téglagyár (Dalj-Ciglana) (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, 110, T. XXX, 1).

2297 Genito – Madaras 2005, No. 1.

2298 Tápé-Lebőhalom (közöletlen sírlelet, az övgarnitúrához ld. Kürti 1985, 11. kép, Schulze-Dörrlamm 2009b, 190, Abb. 81,1).

2299 Fettich 1937a, V. T. 26–30.

2300 Garam 1975b, Fig. 10.

2301 Mosonszentjános-Kavicsbánya, „E" sír (közöletlen).

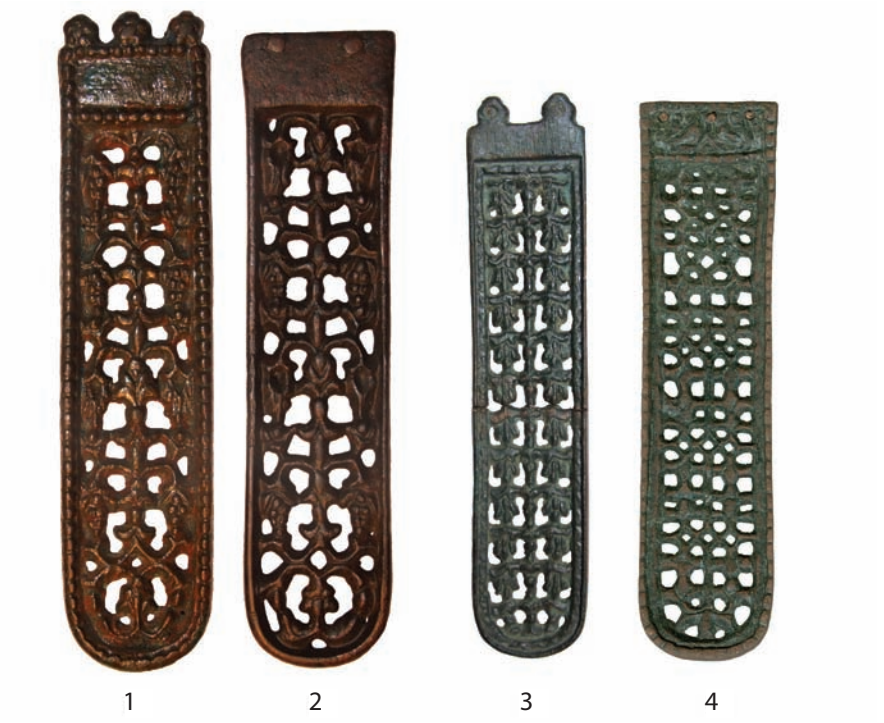

204. kép Palmettarácsos ornamentika nagyméretű szíjvégeken. 1–2. Bajna; 3: Váralja (1–3: MNM, Budapest); 4: Zamárdi-Rétiföldek 2274. sír (RRM, Kaposvár)

A nagyméretű szíjvégek a késő avar kori tárgyi kultúra összefüggései között

Bár formailag eltérnek, a csongrád-hunyadi téri (*191. kép*)[2302] és tiszafüred-majorosi 113.[2303] (*185. kép 2*) sírból előkerült, tokos, homorú oldalú, hegyes végű nagyszíjvég a fent összefoglalt, nagyméretű szíjvégek közé sorolható. A csongrádi példány nemcsak az avar kor legnagyobb, hanem legnehezebb tárgyai közé is[2304] tartozik. A rombuszsoros keret[2305] és a griff-fríz részletei (sarló alakú szárny[2306] és a vállnál „anatómiailag helyesen" ábrázolt szárny,[2307] valamint az indahorogszerű első láb[2308]) messzemenő rokonságot mutatnak a vrapi kör griffes vereteivel.

2302 Szalontai 1994.

2303 Garam 1995, Taf. 66, Taf. 207.

2304 Szalontai 1994, 343.

2305 A csongrádival azonos keret található a vrapi és velinói veretek körül (Stanilov 2006, 95, Abb. 5).

2306 A sarló alakú szárnyú griffekhez: Stadler 1990, 310–311.

2307 Ez a részlet magától értetődő a Földközi-tenger medencéjének griffábrázolásain, azonban kivételes a Kárpát-medencében (ld. például az „Ung vármegyei" veretet a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében: azonos Zábojník 1991, 575. típusával). Az avar griffeken ezzel szemben a szárny mellékes, ornamentális elem az állat háta fölött, amely arra utal, hogy mögötte sajátos tartalom húzódhatott meg.

2308 Werner 1986, Taf. 13, Nr. 13; Stanilov 2006, 94–95, Abb. 5. – v.ö. a dunacsúnyi (Čunovo) 159. sír griffes veretével (Sőtér 1895, 113).

205. kép Palmettarácsos ornamentika nagyméretű szíjvégeken. 1: Szeged-Kundomb 124. sír (MFM, Szeged); 2: Zamárdi-Rétiföldek 2295. sír (RRM, Kaposvár); 3: Mosonszentjános-Kavicsbánya 56. sír; 4: Bajna, sírlelet (3–4: MNM, Budapest)

A csongrád-hunyadi téri szíjvég részleteinek analógiái mellett a tiszafüredi szíjvég benépesített indája[2309] is a mediterrán kapcsolat jelentőségét húzza alá. Ha a jelenség létét még nem is magyarázták meg minden részletében,[2310] a balkáni leletek mégis egy közvetlen bizánci befolyás alatt kialakult regionális kultúra termékeinek tekinthetők.

Egy-egy esetben a nagyméretű szíjvégek között a geometrikus laposindás stílus megszokott indamintája is megtalálható, amely megerősíti a csoport időrendi helyzetéről alkotott kép érvényességét (*207. kép 3*).[2311]

A nagyméretű szíjvégek közül a finom, tiszta ornamentikájú, részletes rajzolatú és különböző díszítőelemeket alkalmazó darabok egyben a legnagyobbak is. Néhány esetben ezeken a mellékmezők (tok és a szíjvég pereme) díszítése tematikusan-stilisztikailag eltér az áttört, plasztikus főmezőétől (Szebény I, 335. sír: geometrikus laposindaminta a tokon /*202. kép 1*/; Tápé: ugyanott sík, vésett palmetta /*209. kép 2*/; Tolna-Váralja: felületes, karcolt geometrikus minta, rácsminta /*204. kép 3*/). A különböző stílusú ornamentika egyetlen tárgyon való alkalmazása a késő avar

2309 A benépesített indákhoz ld. fent, illetve Daim 2000, 124–126, Bollók 2014, 229–230.

2310 Az öntött tárgyak mediterrán kapcsolatrendszerének és a „barbár" kultúrákhoz fűződő viszonyának problémájához ld. Szenthe 2016, Szenthe 2017, illetve ennek a munkának az öntés elterjedésével foglalkozó szakaszát (76–77. o.).

2311 Keszthely-Dobogó, sírlelet (Lipp 1884, III. t. 68); Szentes-Lapistó (Fettich 1929, 21–24, III. T.); Szeged-Fiumei vasútvonal (Hampel 1905, 115–116 Taf. 9); Lukácsháza (Kiss 1996, 108–109, 1. t.).

korban a kiskundorozsmai vereten kívül csak a nagyszentmiklósi edényeken fordul elő.[2312]

A csoportba tartozó szíjvégek mérete az ornamentika egyszerűsödésével és egyéb díszítőelemek ritkulásával párhuzamosan csökken. A kivitelezésbeli különbségek lehetővé teszik egy többlépcsős másolási, gyakorlatilag azonban degradációs sor elméleti rekonstrukcióját.

1.) A növényi mintával díszített tárgyak esetében hiányzik a sor első, technológiai és morfológiai szempontból is kiváló eleme, amely megfelel a kiskundorozsmai övveret,[2313] illetve talán a tápiószelei nagyszíjvég[2314] szintjének.

2.) A második szintet a szebényi 335. sír és a tápéi együttes gazdagon díszített szíjvége képviseli, amely, bár öntött, külsejében hűen követi az első szint esetében rekonstruálható formai jellemzőket. Mindazonáltal ezektől csak elméletileg különböztethető meg egy sor hasonló méretű (14–15 centiméteres) és kivitelezésű, azonban egyszerűbb, díszítetlen keretű és tokú szíjvég.

3.) Az utolsó csoportot a csongrád-mámai 12. sírból előkerült és a zwölfaxingi nagyszíjvég[2315] alkotja. Ezek 10–12 centiméteresek, mintájuk erősen egyszerűsített, illetve az eredeti típusokra csak távolról emlékeztet. Ezzel párhuzamosan a tárgyforma is változásokon ment keresztül, az elterjedt típusok hatását mutatja.

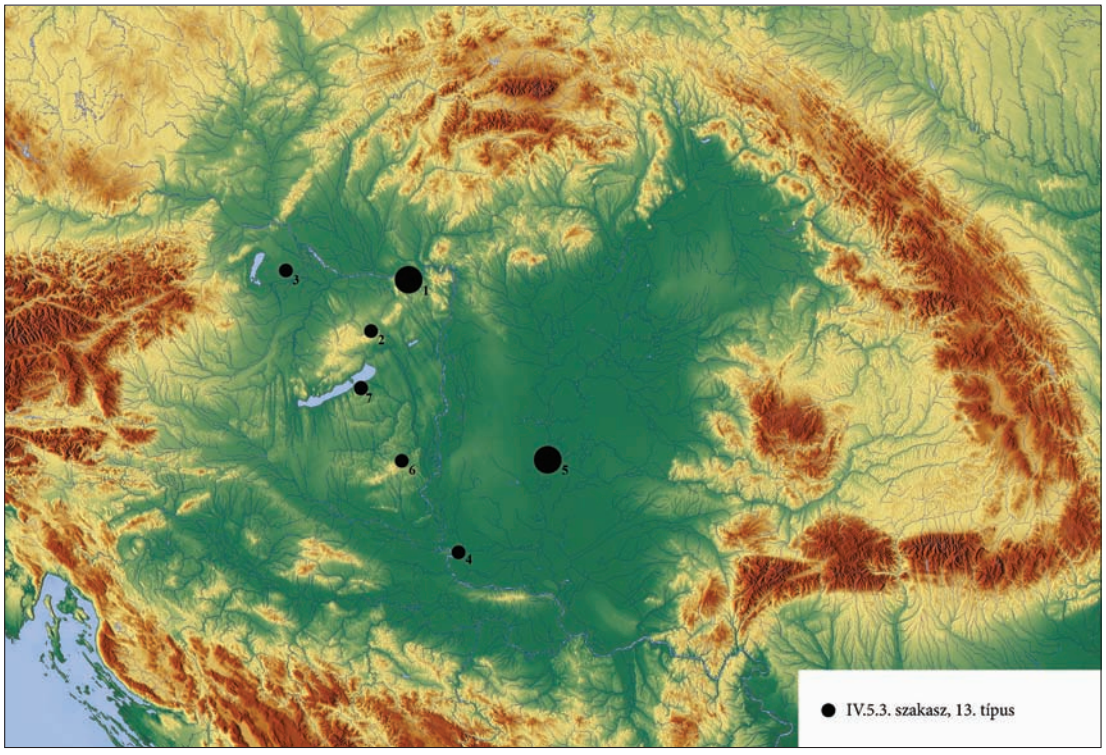

206. kép Palmettarácsos, nagyméretű nagyszíjvégek elterjedése (1: Bajna; 2: Bakonycsernye; 3: Mosonszentjános; 4: Hódság /Odžac/; 5: Szeged; 6: Váralja; 7: Zamárdi)

2312 Ld. a bevezető fejezetet a késő avar tárgyi kultúra minőségi csoportjairól.

2313 Daim et al. 2010.

2314 Ld. alább, a széles U alakú szíjvégeknél.

2315 Mindkettőhöz ld. a 2284. jegyzetet.

207. kép Ma egyedi, nagyméretű nagyszíjvégek. 1: Zamárdi-Rétiföldek 2302. sír (RRM, Kaposvár); 2: Regöly, sírlelet (MNM, Budapest); 3: Szeged-Fiumei vasútvonal, sírlelet (MNM, Budapest)

Az eredet kérdése – az avar régészet perspektívájából

Az analógiák fényében a csoport ornametikapreferenciája, ornamensei, motívumai,[2316] valamint a tárgyak formai jellemzői antik-mediterrán eredetűek. A legtöbb jelenségnek avar környezetben nincs előzménye, ahogyan már maga a rögzítőfüles, U alakú szíjvégforma is ekkor, a késő avar kor közepe táján jelent meg először a Kárpát-medencében. A formai elemek közül a helyi előzmények problémája kapcsán két elemet, a csuklós szíjvégeket és a szíjvég teste felé kónuszosan szűkülő, a testtel vállban találkozó tokos szíjvégek esetét emelhetjük ki. A csuklós szíjvégek ugyan mind a korai, mind a késő avar korban ismert típust alkotnak, a két korszak esetei között azonban nem figyelhető meg kontinuitás.[2317] Míg a tárgytípust a korai avar korban a Dunántúlon, női övcsüngők díszeként használták, addig a késő avar korban alföldi súlypontú, és a férfiak díszövein tűnt fel.

Az avar leletanyagban a kónikus, lefelé szűkülő, a testhez vállban csatlakozó tokú szíjvégek ritkák, és olyan tárgyakon bukkannak fel, amelyek – mint ez már megszokott – más szempontokból is atipikusak a Kárpát-medencében.[2318] A forma bizánci szíjvégeken keresztül a késő római katonai övek szíjvégtípusaira vezethető vissza,[2319] miközben a Kárpát-medencében a 7. században ismeretlen, ami 8. századi kölcsönzésre utal.

2316 Ezekhez ld. a növényi és geometrikus elemeket tárgyaló fejezeteket.

2317 Szenthe 2013c, 208.

2318 Regöly 175. sír (Kiss 1984, 138, 84. T.); Kecel-Határdűlő 25. sír (Cs. Sós 1958, Taf. VII, 2).

2319 Ld. a Daim 2000, 161 által idézett késő római szíjvégeket.

208. kép Ma egyedi, nagyméretű nagyszíjvégek. 1: Szebény I 128. sír (MNM, Budapest); 2: Egyházaskér (Vrbica), sírlelet (MFM, Szeged)

A mediterrán-bizánci formák koncentrációja legalábbis a nagyméretű tárgyak esetében mindenképpen túl jelentős ahhoz, hogy létrejöttüket csupán az avar környezet alkotótevékenysége és kreativitása alapján lehessen magyarázni. Így, bár az avar környezet is módosíthatta ezeket, a helyi előzmények nélkül, készen megjelenő tárgycsoport biztosan kívülről, ez esetben nyilvánvalóan (ld. a kiskundorozsmai övveretet) azonos hordozókon érkezett. Ilyenformán a késő avar kori művészet fennmaradt elemei – ahogyan ez eddig már több minta- és motívumtípus felbukkanása esetében megállapításra került mind e munka fejezeteiben,[2320] mind máshol egyéb tárgytípusok, például a fémedények kapcsán[2321] – a külső centrumokkal és elitekkel folytatott kommunikáció befolyását figyelmen kívül hagyva nem magyarázhatók. E központ, illetve elitkultúra, mint alább bizonyítani szeretném, ebben az esetben egyértelműen a bizáncival azonosítható.

Túlméretezett övdíszek a Kárpát-medencén kívül: az eredet kérdése külső perspektívából

A Kárpát-medencét övező világban kevés az avar példákhoz hasonló, nagyméretű tárgy, illetve szíjvég, a néhány példa azonban annál többet árul el a csoport kulturális kapcsolatrendszeréről. A pohořelicei nagyszíjvég 207 mm hosszú (*212. kép 1*),[2322] a mikulčicei töredék mérete pedig

2320 Ld. például a geometrikus laposindás stílus korai esetei, a pálcikaindák kapcsán.

2321 A nagyszentmiklósi kincs edényei kapcsán: Bálint 2004a, főleg 574–596.

2322 Profantová 1992, 690f. Taf. 33 B.

209. kép Ma egyedi, nagyméretű nagyszíjvégek. 1: Dálya (Dalj-Ciglana) (Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962, T. XXX, 1); 2: Tápé-Lebőhalom, sírlelet (MFM, Szeged)

szélessége alapján messze meghaladhatta a 12 cm-t (*155. kép*).[2323] A legtöbb szíjvég, amely morfológiailag a késő avar nagyméretű esetek rokonságába tartozik, az átlagos avar típusok felső (10–12 cm)[2324], illetve a nagyméretűek alsó mérettartományába sorolható. A vrapi[2325] és velinói[2326] (*212. kép 2*) szíjvég körülbelül egyforma méretű, valamivel hosszabb 12 cm-nél. A késő avar példányokkal formai és ornamentikai téren is analóg, nagyméretű szíjvégek azonban távolabbi területekről is előkerültek. A szőlőindás-palmettás típusnak viszonylag jó analógiája egy öntött ezüst szíjvég a Káma-vidéki Bajanovski lelőhelyről (hossza 20 cm fölötti) (*213. kép 1*).[2327] Az Agafonovo I. lelőhely 7. sírjából származó, hullámzó indamintás nagyszíjvég 15 cm feletti hosszával szintén a csoport tagja (*213. kép 2*).[2328] A Káma menti 8. század ornamentális, jobbára indás, gyakran Micheldorf-Skalistoe típusú[2329] mintákkal díszített tárgyhorizontjá-

2323 Profantová 1992, 679 Taf. 18, 3.

2324 Smerdlji-Debeljak (Horvátország) (Daim 2000, Abb. 47; Petrinec 2009, 51, Tab. 88); Divdiadovo (Bulgária): 9,5 cm (Atanasov – Venelinova – Stoičev 2007, 62).

2325 Werner 1986, 15, nr. 14.

2326 Stanilov 2006, 91.

2327 Danič – Krylasova 2014, 89.

2328 Goldina 1992, Taf. 2, 7, méretarány nélkül (azonos darabok alapján Goldina 2010, 204, Ris. 9 M:1:1 rajzai alapján bizonyos tárgyak méretei kikövetkeztethetők, ennek alapján azonosítható a Goldina 1992 többi darabjának mérete is).

2329 Gyűjtést közöl Ivanov – Pelevina 2001.

ban előfordulnak nagyméretű tárgyak, amelyek közeli rokonságban vannak a krími és balkáni, illetve inkább indirekt kapcsolatban a Kárpát-medencei leletanyaggal.[2330]

A kaukázusi Oszétiából származik a korábban említett, a garnitúra csatjával azonos mintájú, 15,2 centiméteres arhoni nagyszíjvég (*214. kép 1–2*).[2331] Medalionos, madaras, szőlőfürtös ornamentikája alapvető rokonságban áll a késő avar nagyméretű szíjvégek minta- és motívumpreferenciájával. Végül a dagesztáni Čirjurt lelőhelyről ismert egy olyan nagyszíjvég, amely tengelyesen szimmetrikus szőlőindával díszített, a fenti példányokkal megegyező formájú, és a publikáció alapján a nagyméretű kategória alsó határán mozog (*214. kép 3*).[2332]

Habár jellemzőik részben eltérők – ez a közöttük lévő távolság, illetve regionális különbségek eredményének tudható be –, e tárgyak egyetlen rokonsági kört alkotnak. Ennek alapja közös kulturális bázisuk, még akkor is, ha ez esetben is hiányoznak az „eredetik" a bizánci hatalom alatt álló területen. Regionális jelenségként e tárgyak, illetve csoportok létrejötte mögött regionális kapcsolatrendszerek sejthetők.

210. kép Ma egyedi, nagyméretű nagyszíjvégek. 1: Csongrád-Máma, 16. sír (KJM, Szentes); 2: Mosonszentjános-Kavicsbánya, szórvány (elveszett)

2330 Daim 2000, 107–110.

2331 Bliev 2011, Kat. Nr. 212–215.

2332 Mammaev 1989, Ris. 39, 6.

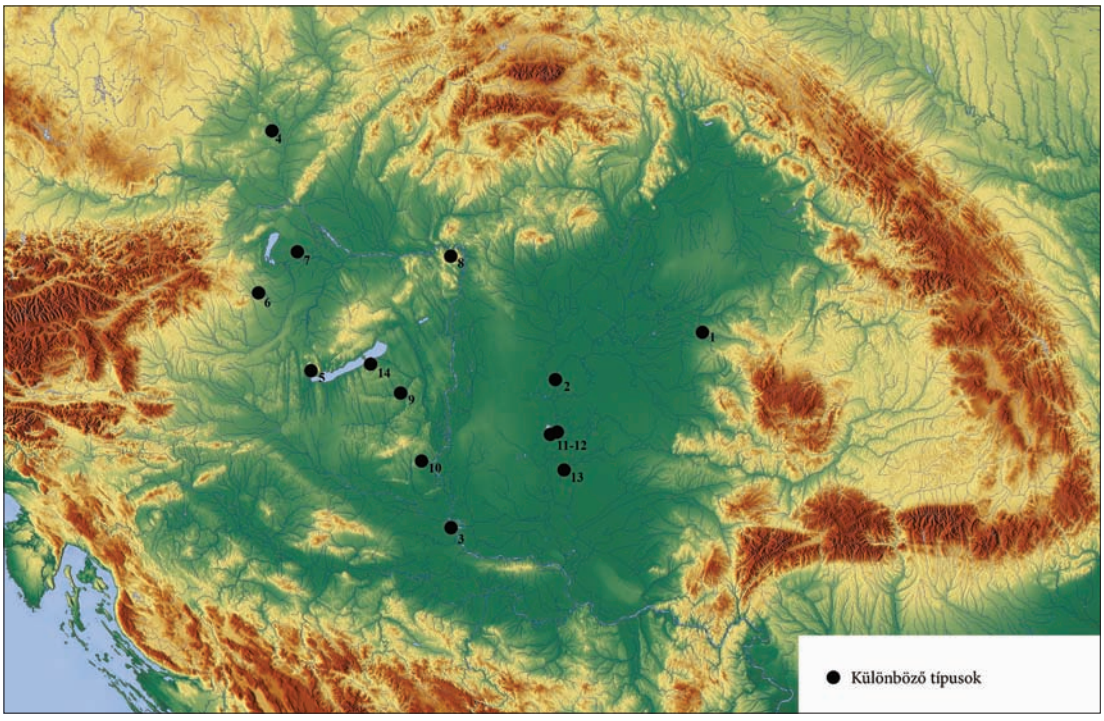

211. kép Nagyméretű, különböző díszű, egyedi, U alakú nagyszíjvégek a Kárpát-medencében (1: Ártánd-Kapitány-dűlő; 2: Csongrád-Máma; 3: Dálya /Dalj/; 4: Dolní Dunajovice; 5: Keszthely; 6: Lukácsháza-Hegyalja-dűlő; 7: Mosonszentjános-Kavicsbánya; 8: Pilismarót-Basaharc; 9: Regöly; 10: Szebény I; 11: Szeged-Kundomb; 12: Tápé-Lebő-halom; 13: Egyházaskér /Vrbica/; 14: Zamárdi-Rétiföldek)

Mivel a Földközi-tenger medencéjének nyugati feléből teljesen hiányoznak a hasonló darabok, a nagyméretű tárgyak alkotta kör kelet-mediterrán kulturális jelenségként azonosítható. Mint ilyen, nagy valószínűséggel valóban a 8. századi, a tárgycsoport elterjedési területével délről határos Bizánci Birodalom tárgyi kultúrájának kisugárzásával hozható kapcsolatba. Bennük, illetve gyökerüknél tehát valószínűleg valódi „bizánci típusok" azonosíthatók. Arra a kérdésre, hogy a nagyméretű tárgyakat – közöttük nemcsak övdíszeket, hanem például az osztopáni fülbevalóhoz[2333] hasonló ékszereket is – a bizánci területen is használták-e, vagy készítésük, illetve használatuk csak az északi peremhez köthető-e, jelen kutatási helyzetben nem adható válasz.

Széles, zömök szíjvégek a késő avar kor második felében

A nagyméretű tárgyak csoportján kívül két további tárgy – egy szíjvégtípus és egy pajzs alakú verettípus – alapján a fenti, késő antik jellegzetességek avar környezetbe kerülésének módjáról tett megállapítások tovább finomíthatók. A nagyméretű tárgyakkal szemben, amelyek időben a késő avar állatstílus és a geometrikus laposindás stílus közé helyezhetők, e két forma későbbi: főleg a geometrikus laposindás stílus korába és a késő avar kori díszítőművészet utolsó önálló szakaszába illeszthető.[2334]

2333 Garam 2001, 25. Taf. 9, 1. Taf. VI. 2.

2334 Zábojník 1991, 64 típusát.

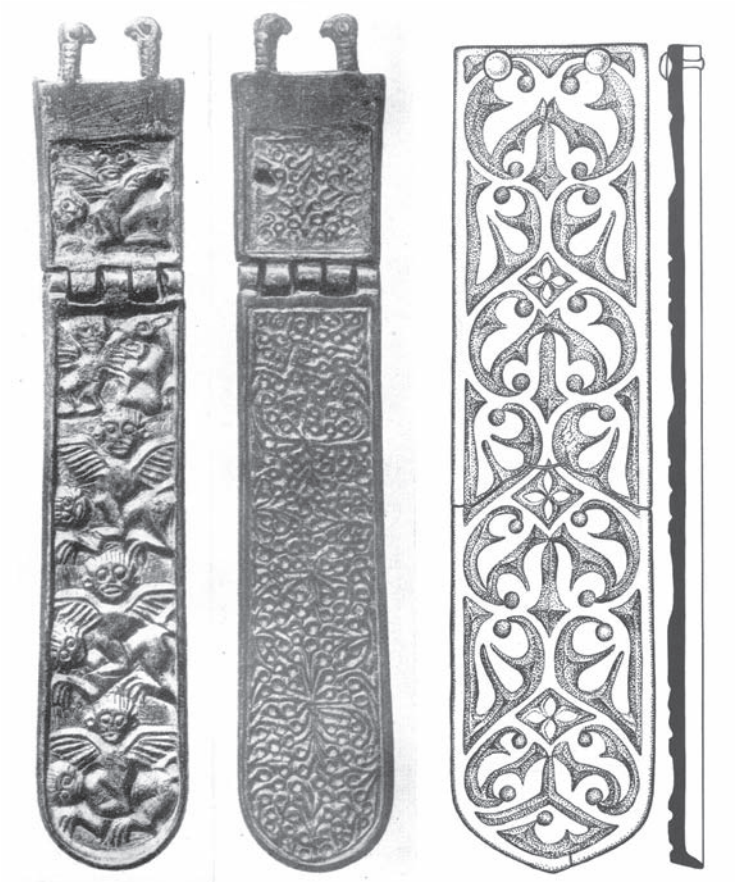

1 2

212. kép Nagyméretű szíjvégek az avar kultúrán kívül. 1: Pohořelice, Csehország (Fettich 1937b, Taf. VII, 3–3a); 2: Velino, ezüst nagyszíjvég (Stanilov 2006, Abb. 2 után)

A széles, zömök, U alakú nagyszíjvégek típusa ritka avar környezetben, már minden esetben rögzítőfüles felfüggesztésű és legtöbbször kétlapos. A geometrikus laposindás stílus nagyszíjvégei között viszonylag gyakran előfordulnak hasonló arányú darabok, amelyek azonban ornamentikai szempontból vagy díszítettségükben nem különböznek a korabeli átlagtól. A széles U alak velejárója esetükben a rövid, három laposindás indaciklusból álló minta.[2335] A geometrikus laposindás stíluson belül a hosszabb és aránylag keskenyebb (öt–nyolc ciklusból álló) szíjvégekkel szemben ezek a tárgyak későbbiek,[2336] ez a változás összecseng tehát a nagyméretű, nyújtott U alakú szíjvégek és a zömök darabok közötti időrendi különbséggel is.

A geometrikus laposindás stílus mintáival való összefonódása ellenére a széles U alakú szíjvégeket számos esetben a nagyméretű tárgyakéhoz hasonló vagy azzal azonos, összetett, növényi eredetű ornamentika díszíti. E komplex ornamentikájú csoport közvetlen környezetéhez tartoznak a rövid, három ciklusból álló geometrikus laposindás nagyszíjvégek közül a díszítőelemeik vagy minőségük révén kiemelkedő példányok.

2335 V.1.1.2. szakasz, 1.2. típus esetei.

2336 Ld. Zábojník 1991.

1. Budapest IX-Régi lóversenytér, 1. sír (*215. kép 2*).[2337] A nagyszíjvég kétlapos, gyöngysorkeretes, rögzítőfüle stilizált, növényi formát öltő állatfejpár. A minta megegyezik a nagyméretű szíjvégeken többször előforduló, liliomos tengelyű mintával, amelyet itt a tárgy gyöngysorkeretén belül még egy, spirálhorgokra szakadó hullámzó inda is keretez. A lelet a szintén gyöngysorkeretes és liliommintás, keskeny pajzs alakú veretek alapján a késő avar díszítőművészet végére keltezhető. A garnitúra veretei és csatja egyediek.

2. Regöly „A" sír, nagyszíjvég (*215. kép 1*).[2338] A nagyméretű tárgyak kapcsán is említett nagyszíjvég első osztályú munka. Mintája a liliomos palmettafák, illetve palmettarácsok[2339] tisztán liliomos, rácsszerű, florálgeometrikus jelleget kiteljesítő változata.[2340] A minta részleteinek aprólékos kidolgozása és a liliomok három szirmát összefogó ponccal mélyen tagolt közepű gömböcskék a késő avar kor legvégének florálgeometrikus ornamentikájával mutatnak formai kapcsolatot.[2341]

3. Sajópetri-Hosszúrét 458/B sír, nagyszíjvég (*215. kép 5*).[2342] Az övgarnitúra a nagyszíjvég kivételével a késő avar kor végének veret- és ornamentikatípusaiból áll (keskeny pajzs alakú, vésett-poncolt díszű veretek). A rögzítőfüles, egy darabból öntött, áttört nagyszíjvég összekapcsolódó medalionos, láncfonatos mintájában az egyes, szív alakú medalionok belsejében oldalirányba néző hármaslevelek ülnek. A szíjvég keretét és peremét kerek poncok borítják. Az antik mintának a Kárpát-medencében egyetlen párhuzamát ismerem.[2343] A késő avar állatstílust követő késő antik körben egy békés-ludadi (?) szórvány, nagyméretű, rögzítőfüles-tokos, áttört nagyszíjvégen azonos szerkesztés látható,[2344] a rendkívül gyenge rajzolatú minta azonban csak a sajópetri példa segítségével fejthető meg. A példa a két forma – nagyméretű, hosszú, és a zömök, széles nagyszíjvégek – közös gyökereit sugallja.

4. Szeged-Kundomb 139. sír, nagyszíjvég.[2345] A sírból rögzítőfüles-kétlapos, gyöngysorkeretes, széles U alakú nagyszíjvég került elő. Mintája sodrott szalagpár közé szerkesztett, csomóval összefogott kettős levélpárokból áll. A szíjvég a hohenbergi, illetve egy közöletlen hortobágy-árkusi nagyszíjvégnek az analógiája (*175. kép 6*), a késő avar díszítőművészet utolsó fázisának terméke.[2346]

Az egyéb, összetett ornamentikával díszített darabokkal szemben a laposindás mintájú szíjvégek minőségi szempontból folyamatos átmenetet alkotnak a geometrikus laposindás stílus átlaga felé. Bizonyos esetek inkább az egyes részletek (rögzítőfülek kivitelezése, mintatér kerete,

2337 Nagy 1998a, 57, Taf. 47.

2338 Kiss 1984b, 128, 51. t.

2339 IV.5.3. szakasz, 13. típus (*42–43. kép*).

2340 IV.4.2. szakasz, 1. típus (*39. kép 1*).

2341 Ld. a „Sobor-Kiskőrös" csoport tárgyalásánál, 517. o.

2342 Makoldi 2011, XIII. T. 2.

2343 Ld. 464. o.

2344 Szórvány nagyszíjvég, MRT 10, 90. t.

2345 Salamon – Sebestyén 1995, 24, Pl. 19.

2346 II.2. szakasz, 3. típus. Ld. még fent, a sodrott szalagos minták kapcsán, 462–463. o.

1 2

213. kép Nagyméretű szíjvégek a Káma-vidéken. 1: Bajanovski (Danič – Krylasova 2014, 89 után); 2: Agafonovo I, 7. sír (Goldina 1992, Taf. 2, 7 után)

veretforma) és a kivitelezés minősége terén mutatnak eredeti, egyedi jegyeket.[2347] Az alakos díszű esetek között végül említendő a komárom-hajógyári 12. sír kiváló minőségű, peremén vésett indadíszes, aranyozott, oroszlán-ember küzdelmét ábrázoló széles szíjvége (*215. kép 3*).[2348]

A fenti négy szíjvég ornamentikája és díszítései (keretek, rögzítőfülek) szoros kapcsolatban állnak a késő avar kori IIb fázis nagyméretű tárgyain megjelenő, növényi-florálgeometrikus ornamentikával. Bennük tehát a korábbi késő antik kör és a késő avar díszítőművészet végső

2347 Egy ismeretlen lelőhelyű darab a pápai gimnázium gyűjteményéből (Fettich 1943) és a Jánoshida-Tótkérpuszta 4. sír (Erdélyi 1958, 5, IV. t) nagyszíjvége azonos, rendkívül jó minőségű, karéjos kerettel körbevett mintaterű példány, a rögzítőfület tarajos vagy növényiesedő, nyitott szájú állatfej alkotja. A jánoshidai 5a sír példányának a karéjos keret mellett rögzítőfüle is egyedi, összetett növényi minta (Erdélyi 1958, 5–6, V. t). Az általánosan – minden geometrizált laposindás díszű szíjvégnél – jellemző, egymás felé hajló, kétlevelű félpalmettát formázó füllel szemben itt a kétlevelű félpalmettapár közé szervetlenül további levelek ékelődnek. További, hasonló, kiemelkedő esetek között a párkányi (Šturovo) 23. sír nagyszíjvége (rögzítőfüle szépen kidolgozott vadkan) említendő. Nem kiemelkedő minőségű a pilismarót-basaharci 25. sír nagyszíjvége (Fettich 1965, 20, Abb. 25), esetében azonban az egész garnitúra jellegzetes, minden darabján ritka szerkesztés látszik.

2348 Trugly 1989, Taf. III. 8a–8b.

fázisának hagyománya közötti folyamatosság jelét láthatjuk. A csoport megértésének, kulturális kapcsolatrendszerbe helyezésének legfontosabb eszköze a mára eltűnt, tápiószelei lelőhellyel a szakirodalomba bekerült nagyszíjvég lehet (*215. kép 4*).[2349] A naturális állatalakokkal díszített, az aleppói nagyszíjvéggel[2350] közeli rokon eset kora bizánci eredetű lehetett, akárcsak a brestováci (*147. kép*)[2351] és a hohenbergi (*146. kép*) lelet[2352] nagyszíjvége is, amelyek nemcsak tárgyformai, hanem ornamentikai szempontból is közvetlen párhuzamai az avar tárgyaknak. Ha a párhuzamok gyűjtésében szélesebb időintervallumot veszünk figyelembe, a széles U alakú, zömök – általában igen rövid – szíjvégformát a mediterrán térség egymástól távoli pontjain, változatos, antik jellegű ornamentikával díszítve a 7. századtól kezdve széles körben megtaláljuk.[2353] A szíjvégtípus tehát a mediterrán térség tárgyi kultúrájában igen mélyen gyökerező, konzervatív forma, amely azonban a késő avar kultúrában csak röviddel a korszak vége előtt jelent meg, és néhány esete többnyire a mediterrán hatás közvetlen nyomait hordozza.

Közepesen széles pajzs alakú veretek

Az ornamentika és egyéb díszítőelemek alkalmazása terén a széles U alakú szíjvégekkel azonos jelleget mutat az a verettípus, amely arányaival a széles pajzs alakú és a hármasával alkalmazott, keskeny veretek között áll, emiatt itt „közepesen széles pajzs alakúnak" nevezzük (például *115. kép 15, 162. kép 9, 164. kép 3*). Ahogyan a szíjvégek esetében, úgy itt is azok a darabok jelentik a többséget, amelyek a laposindás mintájú, nagyrészt a fenti, széles U alakú, laposindás nagyszíjvégekkel alkotnak együttest. Általános rajtuk a mintatér keretelése, illetve legtöbbször a korabeli leletanyag átlagából kitűnően jó minőségűek.[2354] Ezek is ritka, azonban kapcsolatrendszerük révén annál érdekesebb típust alkotnak. A laposindás változaton túl többféle, florálgeometrikus palmettamintával – liliommintás,[2355] liliom jellegű palmettás,[2356] líra alakú, de a törzs mellé szervetlenül illeszkedő félpalmettákkal[2357] – és összetett, florálgeometrikus palmet-

2349 Garam 2001, Taf. XXXV, 1; Szenthe 2015b, 300 a tárgyat Garam Éva véleményével szemben már a késő avar korra keltezi.

2350 Daim 2000, 113, Abb. 30.

2351 Daim 2000, 162–168.

2352 Daim 2000, 136–156.

2353 Más szempontok szerint, de a széles U alakú szíjvégek hosszú sorát gyűjti össze Tobias 2011. A monogramos szíjvégeket feldolgozó gyűjtése egyben kitűnően illusztrálja a forma antik környezetben – itt a monogramos díszítéssel – előszeretettel alkalmazott voltát. Ld. még Schulze-Dörrlamm 2009b, 189–190.

2354 Pl.: Dunakömlőd sírlelet (Wosinszky 1896), Jánoshida-Tótkérpuszta 4. sír (Erdélyi 1958, 5, IV. T.)

2355 II.2. szakasz, 2. típus. Antitetikus liliompárral, veret rovátkolt kerettel: Carnuntum felszíni szórvány (Gschwantler – Winter 1991–92, 113, Taf. 3, 6); Verbász-Polet-téglagyár (Vrbas-ciglana Polet) 76. sír (Nagy 1971, 203, Tab. XVI), u.ott 77. sír (Nagy 1971, 203, Tab. XVII), 83. sír (Nagy 1971, 204, Tab. XVIII). Gyöngysorkerettel: Szentes-Lapistó 40. sír (Csallány 1906, 298); IV.5.3. szakasz, 12. típus: Szeged-Kundomb 38. sír (Salamon – Sebestyén 1995, 14, Pl. 5).

2356 Vésett síkminta: ismeretlen lelőhelyű veret a Pápai Gimnázium gyűjteményéből (Fettich 1943, II. t.).

2357 IV.2.1.2. szakasz, 1.1. típus: Szob-Homokok-dűlő 79. sír (Kovrig 1975b, 178–179, Fig. 8), u.ott 2. mintaváltozat: Miskolc-Alsózsolca 3. sír (Lovász 1992, 89, 3. t.); 5. típus: Budapest IX-Lámpagyár 2. sír (Nagy 1998, 61, Taf. 54); II.1.2. szakasz, 6. típus, 2. mintaváltozat: Nemesvölgy (Edelsthal)

távaI[2358] díszített változatban is előfordulnak. Nagy részük még a geometrikus laposindás stílus használatának elejével egyidős, azonban megfigyelhetők a késő avar kor legvégének jellegzetes palmettaornamentikájával is (virágzó palmetta, ponccal tagolt kerek közepű szirmos virággal).[2359] A verettípus tehát a késő avar kor teljes második felében megtalálható, miközben elsősorban florálgeometrikus palmettaszerkesztések díszítik. Bizonyos, Kárpát-medenceiekkel[2360] gyakorlatilag azonos, közepesen széles pajzs alakú veretek ismertek a Don felső folyása melletti netajlovkai temető leletei között (*167. kép 1–3*).[2361] Itt a közepesen széles pajzs alakú veret mintája más, Kárpát-medencei környezettől idegen tárgytípusokon is előfordul – éppen úgy, ahogy ugyan ez a palmetta a Kárpát-medencében is rákerült a helyi veretformákra.[2362] Ennek fényében az avar környezetben a közepesen széles pajzs alakú veretekhez egyéb esetekben is kötődő, helyi viszonylatban ritkán alkalmazott palmetta olyan típussal azonosítható, amelyet az eredeti, mediterrán trendet követő tárgyformával együtt, változatlan vagy csak enyhén a helyi ízlésvilághoz igazított formában használtak a Mediterráneumot északról övező területeken.

Az antik közvetítés rekonstruálható csatornáihoz

A fenti három tárgytípus, vagyis a nagyméretű tárgyak, a széles U alakú szíjvégek, illetve a közepesen széles pajzs alakú veretek formailag egymással számos ponton összefonódó csoportot alkotnak. Párhuzamaik, előzményeik a Kárpát-medencét körbevevő, mediterrán kulturális kisugárzás által elért területeken, illetve a Földközi-tenger medencéjében is megtalálhatók. A nagyméretű tárgyak esetében idézett párhuzamok a Kelet-Mediterráneum, illetve valószínűleg Bizánc korabeli kultúrája felé mutattak. Hozzávetőleg ugyanezt a régiót jelölik ki a széles U alakú szíjvégek, annyi eltéréssel, hogy a 7. századi esetek figyelembe vételével a párhuzamok a mediterrán térség különböző pontjairól származnak. Végül a közepesen széles pajzs alakú veretek egy típusának közvetlen analógiáját egy felső-Don-vidéki temetőben találtuk meg.

Az, hogy a Kárpát-medencében a hosszú U alakú példányok korábbiak, a rövid, zömök esetek pedig későbbiek, leképeződik az átlagos, jobbára geometrikus laposindás mintákkal díszített, egyszerű szíjvégeken is.[2363] Mivel e két szíjvégtípus mögött nemcsak a Kárpát-medencén

38. sír (Sőtér 1898, 202–203); Kenyhec (Hraničná pri Hornáde) 94. sír (Pástor 1971, 117–118, Obr. 28); Körösladány-Gát 16. sír (Fettich 1930, 209–210); Szeged-Kundomb 152. sír (Salamon – Sebestyén 1995, 25–26, Pl. 23).

2358 IV.5.3. szakasz, 9.2. típus: Egerág (Riegl – Zimmermann 1923, Taf. XXI, 1–4).

2359 IV.5.2. szakasz, 3. típus: Komárom (Komárno)-Hadovce 24. sír (Čilinská 1982, 361–362, Tab. XVI, 1–20); Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 142. sír (Trugly 1993, 214, Taf. XLVIII); Pilismarót-Basaharc 222. sír (Fettich 1965, 75); Szeged-Kundomb 139. sír (Salamon – Sebestyén 1995, 24, Pl. 19); u.ott 285. sír (Salamon – Sebestyén 1995, 36–37, Pl. 35).

2360 IV.5.3. szakasz, 9.3. típus, mintatér karéjos kerettel, veret gyöngysorkerettel: Hódság (Odžac) V 7. sír (Karmanski 1975b, 11, Tab. VI); Szentes-Lapistó 1. sír (Csallány 1906, 294); Szeged–Fiumei vasútvonal szórvány (Hampel 1905, 115–116, Taf. 95); közöletlen leletek Pest megyéből: Biatorbágy-Budapark.

2361 Kryganov 2001, Ris. 3.

2362 Például: 41. kép 16–18, csatokon, IV.5.3. szakasz, 9.1. típus.

2363 A kísérő veretek fényében: az előbbieket széles pajzs alakú, az utóbbiakat nagyrészt keskeny pajzs alakú, hármas csoportokban alkalmazott övveretek kísérik (például Tiszafüreden, a Garam 1995, Abb. 95 összegyűjtött nagyszíjvégeihez tartozó garnitúrákat).

kívül előkerült párhuzamok, hanem közvetlen, mediterrán-bizánci előzmények is megtalálhatók (például Tápiószele), az avar szíjvégek – és nyilván velük együtt más tárgyak – mérete, alakja a külvilág tárgyaira reflektált. A tárgyak és ornamentikájuk jellemzői alapján legtöbbjük biztosan helyben készült. A nagyméretű tárgyak a 8. század elejétől először valószínűleg a Balkánon dokumentálható,[2364] új formai csoportot alkotnak. Lehetséges, hogy kapcsolatba hozhatók a 7. század végén a késő Meroving-kori leletanyagban elterjedő „überlange" szíjvégekkel és veretekkel.[2365] A Kárpát-medence egész területén körülbelül egyenletesen szóródó eseteik mellett egy-egy sűrűsödés figyelhető meg a Balkánon és a Káma-vidéken.

A Kárpát-medencén kívüli darabok a kis esetszámhoz képest nagyobb arányban alkalmaznak – legtöbbször medalionokba szerkesztett – alakos ornamentikát, az ornamentikában jelentősebb különbséget azonban csak az avar környezetben ritka madáralakok[2366] jelentenek.

214. kép Nagyméretű szíjvégek, illetve övdíszek a Kaukázusban: 1–2: Arhon (Bliyev 2011, Kat. Nr. 212–213 után); 3: Čirjurt (Mammaev 1989, Ris. 39, 6 után)

2364 A Kárpát-medencén kívüli tárgyak keltezési nehézségei mellett is a vrapi és velinói csoport lehet a legkorábbi. Az arhoni katakombasírból előkerült nagyszíjvég (Blyev 2011, kat. nr. 212–213) keltezése csak széles időkorlátok között (a publikációban 7–8. század), illetve éppen az avar analógiák segítségével lehetséges.

2365 Például Martin 1986, 105.

2366 Daim 2001, 168–188. A kevés kivételhez: Fancsalszky 2007, 48. t.

Az arhoni garnitúrán kívül[2367] madarak vannak az aleppói, smrdeljei és mikulčicei szíjvégen,[2368] ez pedig amellett szól, hogy e tárgyak a madarakat számos változatban megjelenítő[2369] mediterrán díszítőművészet közvetlen befolyása alatt készültek.

Más kérdés azonban, hogy formai csoportok időrendje mennyiben követ külső trendeket, illetve mennyiben tekinthető avar kulturális specifikumnak. E kérdésben, amely eddig is rendszeresen visszatért a munkám fejezeteit záró összegzésekben, ez esetben sem dönthetünk minden kétséget kizáróan. Mindazonáltal mind a hosszú, nagyméretű, mind a zömök, széles szíjvégek külső párhuzamai – bár az avar esetekkel ellentétben pontos keltezésük (egyelőre?) lehetetlen – inkább a külső trendek követésének modelljét erősítik. Az avar tárgyi kultúra nagyobb ívű trendjeiben, amilyen a tárgytípusok megjelenése, minden valószínűség szerint együtt mozgott a környező világgal, annak ellenére, hogy a részletekben – leginkább abban, hogy milyen ornamentikai típusok terjedtek el végül a tárgyi kultúra szélesebb rétegeiben – meglehetősen önálló lehetett.

215. kép Széles, rövid nagyszíjvégek a késő avar kor második felében. 1: Regöly 'A' sír; 2: Budapest IX-Régi Lóversenytér 1. sír (1–2: MNM, Budapest); 3: Komárom-Hajógyár (Komárno-Lodenice) 12. sír (Trugly 1987, Taf. III. 8a–8b után); 4: Tápiószele (Garam 2001, Taf. XXXV, 1 után); 5: Sajópetri-Hosszúrét (HOM, Miskolc)

2367 Blyev 2011, kat. nr. 212–213.

2368 Az utóbbi háromhoz Daim 2000, 113–116.

2369 Ld. fent, a benépesített inda problémájánál: 489–490. o.

A KÉSŐ AVAR DÍSZÍTŐMŰVÉSZET ÉS TÁRGYI KULTÚRA: NÉHÁNY ÖSSZEFOGLALÓ MEGFIGYELÉS

A késő avar kori díszítőművészet lényegében három heterogén mezőre bomló horizont és közöttük két egységes stílus sorából áll. A három heterogén, illetve a két egységes időszak ornamentális világa külön-külön, bizonyos szempontok szerint igen hasonló. A két egységes stílusban hangsúlyosabb szerep jut a leveles indák bizonyos egyszerű változatainak – köztük az úgynevezett laposindáknak. A heterogén időszakok ezzel szemben változatos palmettaornamentikát és indaornamentikát alkalmaztak, közöttük viszonylag gyakori szalagos, florálgeometrikus mintákkal. A két nagy stílusban – a késő avar állatstílusban és geometrikus laposindás stílusban (*2–3. kép*) – egységbe érő, Kárpát-medenceivé formált ornamentikai anyag és tárgyi kultúra alapvetően Kárpát-medencei jelenség, önálló trendek működését bizonyítja. A köztes, formailag és stilisztikailag sokszínű csoportok (késő avar kor eleji formatív időszak, a „késő antik kör" és végül a késő avar kor végi ornamentika) ezzel szemben nem értek össze vizuális egységgé. Miközben kiváló analógiákkal kapcsolódnak a Kárpát-medencén kívüli díszítőművészetekhez, úgy tűnik, hogy esetükben a késő avar kultúra nem teremtett a késő avar állatstílushoz és a geometrikus laposindás stílushoz hasonló vizuális egységet. Kissé leegyszerűsítve a kérdést, míg a heterogén időszakok anyaga inkább a késő avar kor kulturális kapcsolatrendszerére, az azt ért külső befolyásokra nézve fontos forrás, addig a két homogén stílus a tökélyre vitt integráló, stílusformáló hatáson keresztül legfőképpen a Kárpát-medencei kultúra belső folyamataiba, jelenségeibe enged betekintést. E kettősség meg nem értése nagyban hozzájárult ahhoz a jelenséghez, hogy a kutatás a késő avar kultúrát – azt jobbára egységként kezelve – a tárgyi kultúra vagy a díszítőművészet kiragadott jelenségeire alapozva, bizonyos aktuális kulturális, társadalmi összefügések, vagy csupán egy-egy kutatószemélyiség hatására homlokegyenest eltérő irányban értelmezze. Ennek során vagy a kulturális kapcsolatrendszer kutatása révén azonosíthatóvá váló külső kapcsolatokat általánosították az egész késő avar világra, azt például a bizánci világ peremére utalva;[2370] ezzel szemben mások a sajátos belső folyamatok létét felismerve, a tárgyi kultúra kiragadott elemei alapján kérdőjelezték meg a kifelé vezető kulturális kapcsolatok létét, illetve az import lehetőségét.[2371] Valójában azonban a forrásanyagban mindkét lehetőség adott, miközben a belső folyamatok és a külső befolyás direkt megnyilvánulásainak lehetőségeit minden egyes esetben külön mérlegelni kell.

Nyilvánvaló, hogy a késő avar díszítőművészet különböző forrásokból származó formai elemek és belső tényezők – a régióban, illetve az avar kaganátusban egy-egy időszakra éppen jellemző körülmények, problémákra adott válaszok, helyi identitások – együtthatásának eredménye. A formai elemek esetében fontos, azonban nem teljes biztonsággal megoldható kérdés, hogy mekkora szerepe lehetett a belső örökségnek, hagyománynak, és vele szemben a Kárpát-medencét érő kulturális hatásoknak. Több esetben is sikerült bebizonyítani, hogy hiába terjedt el egy-egy forma, illetve mintatípus nagy tömegben egy-egy szűkebb időszakban, közel

2370 Daim 2000 tanulmányai.

2371 Szőke 2001 az „indavirág", illetve bizonyos övverettípusok alapján; Szalontai et al. 2014 a kiskundorozsmai típusú császárbüsztös veretek alapján.

vagy teljesen azonos megfogalmazásban, azt szórványosan a késő avar kor más időszakaiban is ismerték. E tekintetben a geometrikus laposindaminták,[2372] a liliomminta[2373] vagy a vésett-poncolt ornamentika[2374] is idézhető példaként. A jelenség azonban mindhárom, konkrét formatípussal kapcsolatos esetben olyan kontextusban dokumentálható, ahol az adott típus a Kárpát-medencei díszítőművészet európai, mediterrán kapcsolatrendszeréből származik. (Ezzel szemben például a leveles indák és a négylábú ragadozók ábrázolásának gyakorisága nem annyira egy-egy konkrét megjelenítéshez /típushoz/, mint inkább egy kulturális beidegződések, örökölt kulturális tartalmak által meghatározott formacsoporthoz, díszítőművészeti kategóriához kapcsolódik.) E típusok esetében kérdéses, hogy mi lehetett a tömeges elterjedés közvetlen kiváltó oka a késő avar kor bizonyos szakaszában. Hátterében akár a mediterrán befolyás rövid idő alatt lezajló megerősödése, akár az ornamentális tartalmak átrendeződése (hasonló, florál-geometrikus formák előtérbe kerülése) egy változatlan mediterrán hatáson belül, akár pedig egy ilyen hatástól független, avar környezetben lezajló trendváltás is állhatott.

E mediterrán kapcsolatrendszerből táplálkozó formák mellett a késő avar kori díszítőművészetben a másik, nem kevésbé fontos kulturális szál csak részben formai síkon, sokkal inkább a mintapreferenciák terén nyilvánul meg, és leginkább sztyeppei kulturális habitusként, bizonyos esetekben sztyeppei (kelet-európai) kulturális kapcsolatként azonosítható. Könnyen lehet azonban, hogy a kultúra keleti kapcsolatrendszerből táplálkozó jelenségei több rétegre bonthatók. Az indavirág mint valószínűleg a közép-ázsiai sztyeppéről érkező forma mögött a bizánci átvételekéhez hasonló kapcsolatrendszer húzódhat meg, amely nem vezethető vissza a 7. század utolsó harmadánál korábbra. Eközben a leveles indák esetében a sztyeppei szál mélyebb: talán már a 7. században a Kárpát-medencébe érkező csoportok vizuális hagyományainak továbbéléséből táplálkozott, ami azonban nem zárja ki a „laposindás" minták indavirággal egykorú frissülését sem. A laposindák és egyszerű leveles indák, illetve az indavirág elterjedtsége alapján azonban az avar kori népesség nagy részére kiterjedő sztyeppei tradíció döntő szerepet játszottak a motívumok és minták válogatásában.

A késő avar kori ornamentika története alapvetően a fenti, külső és belső tényezők együttes hatására alakult. A különböző utakon és intenzitással a régióba érkező, illetve a belső átörökítésből származó formakincs felhasználását egyszerre határozta meg a Kárpát-medencei csoportok hagyománya és kulturális habitusa,[2375] valamint valamint a késő avar társadalmi presztízs és belső játszmák.

A non-etnikusan felfogott „késő avar" identitás formáló szerepe kétségtelen, megnyilvánulásainak oka, hatásának iránya azonban kérdéses. E munka fejezetei alapján az a kép körvonalazódik, hogy a „késő avar" identitás az ornamentika képét a késő avar állatstílusban és a geometrikus laposindás stílusban formálta stiláris egységgé, amelynek – a mi szemünkben legalábbis – egységes üzenete lehetett. A nagy stílusokat megelőző és követő, formatív és egyszerre dekonstrukciós fázisok a vizuális önkifejezés változásának szakaszai. Ezek viszonylag könnyen értelmezhetők a késő avar kor elején és legvégén. Az első nyilván a késő avar kori,

2372 Ld. 343–344. o.

2373 Ld. 434–435. o.

2374 Ld. 504–506. o.

2375 Bourdieu 1990, főleg 52–65.

lényegében a kora középkori rendszer kialakulásának, az avar identitás újrarendeződésének is a szakasza, amikor az avar elit újrafogalmazott vizuális világával is hangsúlyozhatta vezető szerepét abban a nagy átalakulásban, amelynek során a korai avar kori nomád struktúrákból létrejött a késő avar kori, valószínűleg részben már kora feudális[2376] jellegű rendszer. A késő avar kor végi dekonstrukciós szakasz, amelyet már nem követ újrarendeződés, a kaganátus függő helyzetbe kerülésének, illetve bukásának lehetett a terméke – azaz egy politikai és társadalmi téren is forrongó, a régi tekintélyeket megkérdőjelező időszaknak. Viszont nincs semmilyen régészeti vagy történeti adatunk a késő avar kor közepén lezajló, nem kevésbé fontos vizuális átrendeződésről. A késő antik formák és nyilván nagyrészt érthetetlen elemek, motívumok elterjedése után a geometrikus laposindás stílus egyszerűsége értelmezhető visszahatásként. Kérdéses azonban továbbra is, hogy melyek azok az esetek, amelyek a késő avar kultúra saját kezdeményezései, és melyek azok, amelyek egy külső trend helyi adaptációjának eredményei: a kettő közötti különbségtétel korántsem egyszerű feladat.

Egy korszak hanyatlási tünetei: gondolatok az öntött bronztárgyak elterjedéséről és a Kárpát-medence helyéről a kora középkori Mediterráneumban

Az egész Mediterráneumhoz és az azzal északról határos egyéb területekhez hasonlóan a 7. század második feléig a Kárpát-medencére is rányomta bélyegét a nagy területen viszonylag egységes, a központi műhelyeken keresztül Bizánc által meghatározott tárgyi kultúra.[2377] Helyi, részletmegoldásokban tükröződő jellegzetességeken túl, amelyek regionális tárgytípusokat is létrehoztak,[2378] a Kárpát-medencei tárgyi kultúra ekkoriban általában mediterrán forráshoz igazodott (ez alól természetesen kivételek azok a jelenségek, amelyeknek nincs analógiája a Kárpát-medencét övező világban, mint a korábbi fejezetben tárgyalt csont nyereg- és tegezdíszek). Ez leginkább a formai-technikai önállóság hiányában tükröződik.[2379] A javarészt bizánci formákkal dolgozó kézművesek, részben valószínűleg az előállítás helyétől függetlenül,[2380] az ötvöstechnikáknak is bőséges választékát alkalmazták, a domborítás különböző, bonyolultabb eljárásokat – granulációt, filigrándrót rátétet, kő- vagy üvegbetéteket – is utánzó változataitól, a véséstől, poncolástól, traszírozástól a granuláción, a gyöngydróton és filigránon át a kő- vagy üvegberakásig és tausírozásig.[2381]

2376 Bóna 1984, 330–332, Bóna 1988, 457, árnyaltabban, a feudális társadalom alapjainak létrejöttéről beszél.

2377 Pl: Baldini-Lippolis 1999, Yeroulanou 1999 tárgyai, Entwistle – Adams 2010 tanulmányai. A bizánci tárgyak Kárpát-medencei előfordulásaihoz lásd Garam 2001, esettanulmányokban: Kiss 2005, Kiss 2012.

2378 Lásd Drauschke 2011, 94–100 és Riemer 2002 kritikáját Garam 2001-hez.

2379 Fiedler 1994: Akalan-Fönlak típus, Kunágota-Mersin típus; számos tárgytípushoz lásd: Drauschke 2011, 37–100; a csatok esetében lásd: Schulze-Dörrlamm 2009b típusait; az elitkultúra esetében Bizánc központi szerepéhez: Bálint 2010, Bálint 2012, Daim 2010.

2380 A problémára fókuszálva: Daim 2010, 61–62.

2381 Összefoglalóan: Bühler 1998–1999.

Ehhez képest a késő avar korban a viselet minden fennmaradt elemén megfigyelhető a fémműves technikák spektrumának szűkülése, valamint a bonyolultabb, nagyobb tudást igénylő fogások – a legfelső „technológiai polc”[2382] – használatának drasztikus csökkenése, illetve eltűnése. A korszakból kevés összetett ötvöstárgy ismert.[2383] Néhány kőbetétes, domborított dobozbogláron[2384] túl csak a több darabból összeállított, gyöngycsüngős fülbevalók,[2385] szirmos boglárok,[2386] néhány karperec és gyűrű[2387] őriztek meg valamennyit az ötvösmunka finomságából, miközben azonban a gyöngyözött és sima drótmunkákon kívül ezeken is csupán egyszerű lemez- és öntött elemek fordulnak elő. A karperecek, leszámítva néhány ornamentális díszű, ugyancsak rézötvözetből öntött, bizánci mintájú[2388] zsanéros példányt,[2389] elenyésző kivétellel[2390] egyszerű öntött vagy huzaltárgyak.[2391]

Mindezek alapján a késő avar kori tárgyi kultúra kialakulásának hátterében a kézművesek által használt technológiai spektrum beszűkülése áll. A 7. és 8. századi ötvösmunkák színvonalában mutatkozó különbség azonban magától értetődően a környező, Földközi-tenger központú világban ugyanekkor zajló politikai, kulturális és társadalmi változások hátterén (is) értelmezendő.[2392] Mivel minden színes- vagy nemesfémtárgy készítése öntött elemekből indul ki, a fémöntés az ötvös munkafolyamat kezdőpontja, amely más fémműves technikákhoz

2382 Greene 1994, 30.

2383 Elméleti síkon a kompozit tárgyak problematikájához lásd: Daim 2000, 77–80; Bühler 2010; a kiskundorozsmai övveret kapcsán: Daim et al. 2010.

2384 Préselt/domborított elemekből összeállított darabok (gyöngysor, filigrán- és foglalatutánzatok), a boglár belsejébe forrasztott lemezfüllel: 8. század második fele, szelektív gyűjtést közöl: Trugly 2008, 111, 105. kép. Formai részleteikben változatos, mediterrán-bizánci formakincsű további darabok: Orosháza-Bónum-téglagyár 5. sír (Juhász 1995, Taf. I); Szebény I 138, 211 és 237. sír (Garam 1975b, Fig. 10, 16, 21); Cikó 532–533. sír (Somogyi 1984, 35. t); Gerjen 77. sír (Kiss 1984, 48. t.); Kecel-Határdűlő 20. sír (Cs. Sós 1958, VI. t. 9a–f); Üllő I 184. és 201. sír (Horváth 1935, 24, 34, XLVII, 1–4). A boglárok egy részén a bizánci ékszerekre jellemző módon a gyöngysort tartó felforrasztott fülek figyelhetők meg, eredeti bizánci analógiájuk került elő aranyból Budapest-Rákosról (19. sír, Nagy 1998a, Taf. 59, Taf. 153). Az üllői darabokat Horváth Tibor már a dunapataji boglárral hozta párhuzamba (Horváth 1935, XLVIII. t.), az utóbbi 8. századi keltezése (Bühler 2010, 221, Daim – Bühler 2012) összecseng a dobozboglárt tartalmazó avar sírok időrendjével (késő avar kor második fele, 8. század második fele).

2385 Összefoglaló igényű feldolgozásuk máig nem áll rendelkezésünkre; korai típusaikhoz lásd: Pásztor 1986, 113–129; relatív időrendi sorokat mutat be: Garam 1995, Abb. 148; Daim 1987, Abb. 28. A legkésőbbi típusok formai jellemzőihez lásd: Daim – Lippert 1984, 88–89, Abb. 15.

2386 Daim 1987, Abb. 28: a 8. század második felében (SpA IIIa) is.

2387 Mindkettőre példa a 8. század második feléből, gyöngysorkeretes és filigrándíszes kőfoglalatot utánzó préselt lemez elemekből: Pilismarót-Basaharc 18. sír, Fettich 1965, 16, Abb. 17.

2388 Hasonló darabokat közöl Ephesosból és Bogazköyből: Pülz 2012, Abb. 4–5; Böhlendorf-Arslan 2012, Abb. 13, 4.

2389 Szeged-Kundomb 108. sír: Salamon – Sebestyén 1995, Pl. 16; Kisköre-Halastó 156. sír: Garam 1971, Taf. 24.

2390 Például Pilismarót-Basaharc 18. sír, üvegbetétes végű karperec: Fettich 1965, 16, Abb. 17.

2391 Értékelésük máig nem történt meg; tömegesen, minimális formai variációkkal készültek.

2392 A Földközi-tenger medencéjének „sötét kori” folyamataihoz legutóbb lásd: McCormick 2001, Horden – Purcell 2000, Morrison 2012 tanulmányait.

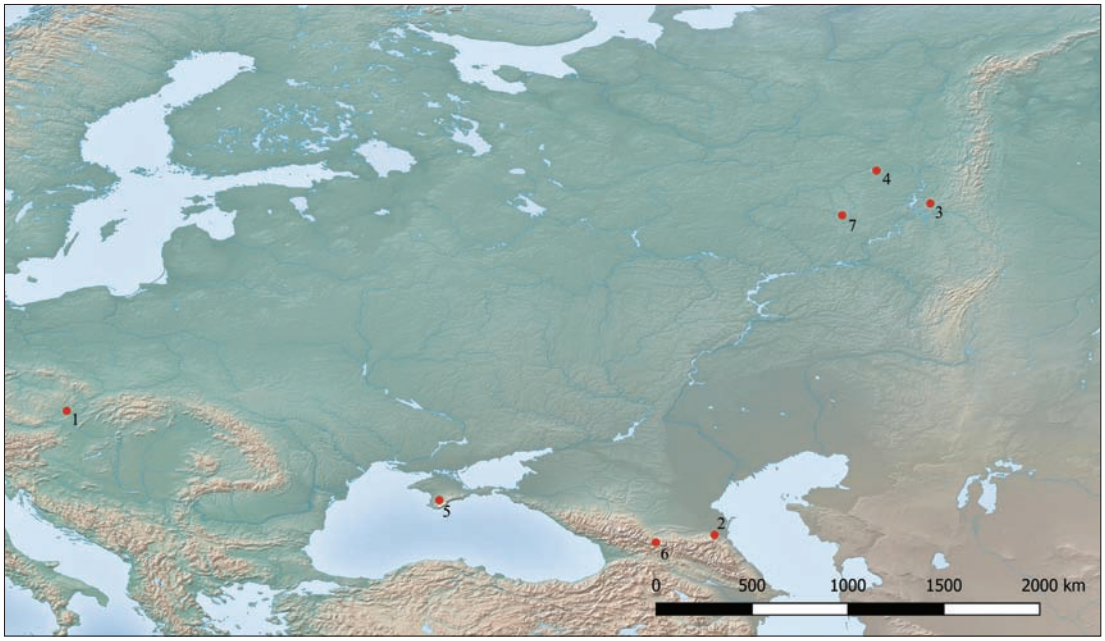

216. kép Nagyméretű, változatos növényi és alakos ornamentikájú, 8. századi nagyszíjvégek a Kárpát-medencén kívül (1: Pohorelice; 2: Čirjurt; 3: Baianovo; 4: Agafonovo; 5: Skalistoe; 6: Arhon; 7: Mydlanshai)

képest viszonylag kevés tudást (rövid tanulási folyamatot) követel.[2393] Ennek megfelelően az avar kézművesek – csakúgy, mint a Kárpát-medencét övező világ – magától értetődően ismerték és használták késő avar kori diadalmenete előtt is. Mivel az öntött tárgyak fent jelzett formai átfedése az egyéb technikákkal (préseléssel) előállított tárgytípusokkal a leletek tömegéhez képest minimális,[2394] az öntött tárgytípusok használatára való áttérés a keltezési nehézségektől függetlenül egyszerre, gyors ütemben történt meg az egész avar településterületen. A folyamat sebességét valószínűleg fokozta, hogy az összetettebb technikákról az egyszerűbbre való váltás nem igényelt innovációt, hosszadalmas tanulási folyamatot.

A veretekkel díszített övnek a leletek tömege és sírbeli kontextusa alapján joggal feltételezhető fontossága a társadalmi reprezentációban csak kihangsúlyozza a leírt, késő avar kor elején lezajló technológiai változás jelentőségét. Az öntés mint legalapvetőbb fémműves technológia kizárólagossá válásával a 8. században minden téren megfigyelhető technológiai hanyatlás a férfitársadalom reprezentációjának fennmaradt elemein szélsőséges mértékben érvényesült. Olyannyira, hogy a mai szemlélő számára a késő avar kor lényegét alkotja,[2395] formai-stilisztikai egységet, régészeti horizontot teremt. A technológiai degradáció ezzel egy stílus minőségi

2393 Kísérleti úton is végigvezetve: Bíró – Szenthe 2011; ennek alapján: Szenthe 2012b, 58–62; Szenthe 2013c, Biró – Szenthe 2017.

2394 Ezen tárgyak préselt és öntött változatainak felgyűjtése, és főleg regionális felbukkanásaiknak elemzése máig nem történt meg, egy kísérlet a Dunántúlra: Szenthe 2015b; a növényi díszű darabokat összegyűjtötte: Szenthe 2013a; az alakos darabokat: Fancsalszky 2007, 1–2. t., a geometrikus változatokhoz lásd: Nagy 1998b, Abb. 17–18, 21.

2395 Lásd pl. Werner 1968, 280; Bóna 1988, 458.

jellemzői közé emelkedett, a díszítőművészet formai elemeivel alaki-stilisztikai egységet képezve azokkal látszólag közvetlen módon járt együtt. Az öntés horizontszerű, bizonyos formakinccsel konvergáló használata a tárgyi kultúra egyetlen, társadalmi csoportra specifikus csoportjában túlmutat egy zűrzavaros időszak hanyatlási tünetein, önálló, új minőség létrejöttének jele, illetve egy komplex átalakulási folyamat eleme.

A Kárpát-medencei tárgyi kultúra 7–8. századi átalakulása számos jel alapján – a földrajzi közelség, a kronológiai párhuzamosság, illetve egy sor formai kapcsolat révén is – leginkább a késő antik világ politikai válsággal kísért regionalizációjának és társadalmi átalakulással összefüggő technológiai hanyatlásának keretei közé illeszthető be. A Földközi-tenger medencéjében, illetve a vele kapcsolatban álló területeken széles sávban egy olyan leletcsoport rajzolódik ki, amely, noha a tárgyak pontos keltezése nemegyszer vitatott, a viseletet kiegészítő kistárgyaknak ugyan abban a csoportjában körülbelül egyszerre[2396] kezdte el alkalmazni a fémöntést, amelyhez döntően rézötvözeteket használt. Néhány közös tárgy- vagy mintatípus alapján az egész terület egyetlen kommunikációs rendszer része,[2397] az egyes területek azonban a késő avar kultúrához hasonlóan helyi színezettel bíró kulturális csoportok.[2398] Közös jellemzőjük, hogy öntött tárgyaik a 7. század korábbi évtizedeiben jellemző formákkal összehasonlítva gazdagon díszítettek. A készítéskor befektetett esztétikai munka[2399] nagyobb mennyisége az egyszerű technológiával készített, átlagos tárgyak presztízsének növekedését jelzi a 7. század második felétől. Az ornamentalizációval párhuzamosan a tárgyakra – a 7. század közepéig többséget jelentő típusokhoz képest[2400] – kis elterjedési területek, illetve ezzel párhuzamosan a típuson belüli csekély esetszám jellemző.[2401]

2396 A bizánci tárgyak keltezéséhez lásd Schachner 2008, Schulze-Dörrlamm 2009b, különösen: 74–75, 110, 127–129, 153–155. A szerző már széles körben alkalmazza a jól keltezhető avar kori leletegyütteseket is bizánci csattípusok használati idejének meghatározására, azzal az eredménnyel, hogy a máig döntően a 7. századra datált tárgyak alkalmazásának felső időbeli határa rendre későbbre, a 8. századra csúszik. Lásd még a Fekete-tengertől északra nagy tömegben ismert „martinovka típusú", a kelet-európai régészetben heraldikus stílusúnak nevezett tárgyak egy csoportja, a „kudyrge típusú" belső-ázsiai tárgyak Gavrilova-féle, Kenk és nyomában S. Stark által is elfogadott kronológiáját (Gavrilova 1965, Kenk 1982, Stark 2008), szemben velük Kubarev 2005, 48–51 (főleg bizonyos övtípusok kapcsán), vagy a közép-ázsiai leletek szilárdabb időrendje alapján Raspopova 1965. Az orosz kutatás az ún. „heraldikus stílusú", az európai tudományosságban inkább maszkos vagy martinovka típusúnak nevezett veretek esetében is megkülönböztet egy kései, kis számban előforduló, palmettás vagy ritkábban alakos ornamentikával díszített csoportot, amelyet a 7–8. századra kelteznek (Kovalevskaja 1990, 43).

2397 Egyes tárgytípusok alapján: Daim 2000; nagyobb tárgysorozatok szisztematikus gyűjtései alapján pl. Ivanov – Pelevina 2001. Habár az összegyűjtött tárgytípusok, illetve ornamentikai elemek a szerzőpárosnál mint sztyeppei eredetűek szerepelnek, területi elterjedésük azonban a keleti Mediterráneum felé gravitál, lásd elterjedési térképen: Ivanov – Pelevina 2001, Ris. 5.

2398 Elemzését ld. Szenthe 2016, magyar nyelven Szenthe 2017.

2399 „*Esthetical work*", Wengrow 2001, 169–171.

2400 Lásd a 2377. jegyzetet.

2401 A mediterrán térségre megállapítja M. Schulze-Dörrlamm: pl. E 35–37, E 39. típus (Schulze-Dörrlamm 2009b, 107–115, 125–127). A balkáni leletkör (Vrap-Velino horizont) és a késő avar kultúra regionális jellegéhez lásd pl. Daim 2000. A Micheldorf-Skalistoe típusú mintákhoz, illetve általában a bolgár és kelet-európai területen előforduló típusokhoz: Ivanov – Pelevina 2001. Jellegzetesen Kárpát-medencei típusokhoz pl. Fancsalszky 2007 elterjedési térképei.

Az öntött horizonton belül a technológiai egysíkúság miatt a minőségi különbségek relatívak, vertikális osztályozásra – hierarchizálásra, presztízsérték megállapítására – legfeljebb más jellemzők alapján tehet kísérletet a kutató. Ezek közül az anyag a legkézenfekvőbb. A vrapi-velinói típusú balkáni leletek egyszerű technológiával készült, öntött arany- és ezüstveretei olyan elitekről árulkodnak, amelyek társadalmi különállásukat a kora bizánci világtól eltérően nem tárgyi kultúrájuk technológiai és művészi kiválóságával fejezték ki.[2402] E tárgyakat hatalmas szakadék választotta el a még a 8. században is felbukkanó, technológiai téren is kiemelkedő ötvöstárgyaktól, amelyek nagy valószínűséggel legtöbb esetben a mediterrán világ (Bizánc) központi műhelyeiben készültek.[2403]

A nemesfém használatát az öntött technológiával párosító barbár elitkultúra foltszerű felbukkanása – és főleg annak szinte teljes hiánya a Kárpát-medencében – azonban arra figyelmeztet, hogy az öntött fémtárgyak elvi síkon vázolható minőségi hierarchiája az aranytól az ezüstön és az aranyozott tárgyakon át az egyszerű rézötvözetekig nem volt általános érvényű, illetve csak bizonyos regionális keretek között érvényesült. A tárgyi kultúrákban jellemző különböző nyersanyagok használatában tehát ugyanúgy megfigyelhetők regionális – különböző kulturális és társadalmi háttérre visszavezethető – színezetek, mint a formai típusok esetében.

Így, bár az avar kori öntött tárgyak látszólag egalitárius voltát csábító lenne összefüggésbe hozni az írott források sugallta képpel, a késő avar kori kaganátus politikai szétforgácsolódásával,[2404] az éppenséggel beilleszthető egy kulturális-gazdasági konszolidáció, (relatív) prosperitás keretei közé is, ahol az elit látszólagos jelentőségvesztésének régészeti látszata más, társadalmi okokra, valószínűleg a rendezett társadalmi viszonyok között átalakuló funerális reprezentációs szokásokra vezethető vissza.[2405] A munka történeti bevezetőjének fényében inkább e második modellt, a késő avar kaganátus mint regionális hatalmi struktúra konszolidációját tartom érvényesnek.

2402 Ismeretlen származású, emiatt az elemzésbe nem bevonható tárgy formai-tipológiai és technikai téren is egyértelműen a bizánci „U alakú", figurális díszű öntött csatokkal azonos, öntött aranycsat a RGZM gyűjteményében (Werner 1988).

2403 A Kárpát-medence környezetében ilyenek: a Weiden am See-i, brestováci leletek (Daim 2000, Bühler 2014), a kiskundorozsmai övveret (Daim et al. 2010, Szalontai et al. 2014), a dunapataji boglár (Garam 1993a; Garam 2001; Daim – Bühler 2012).

2404 Ehhez legutóbb: Szőke 2014, 9–21.

2405 A „*Prunkgrabhorizont*" kialakulásának és eltűnésének elméleti hátterét kidolgozza: Kossack 1974, avar viszonylatban először említi: Vida 2009b, 113–114, Vida 2016a, 256.

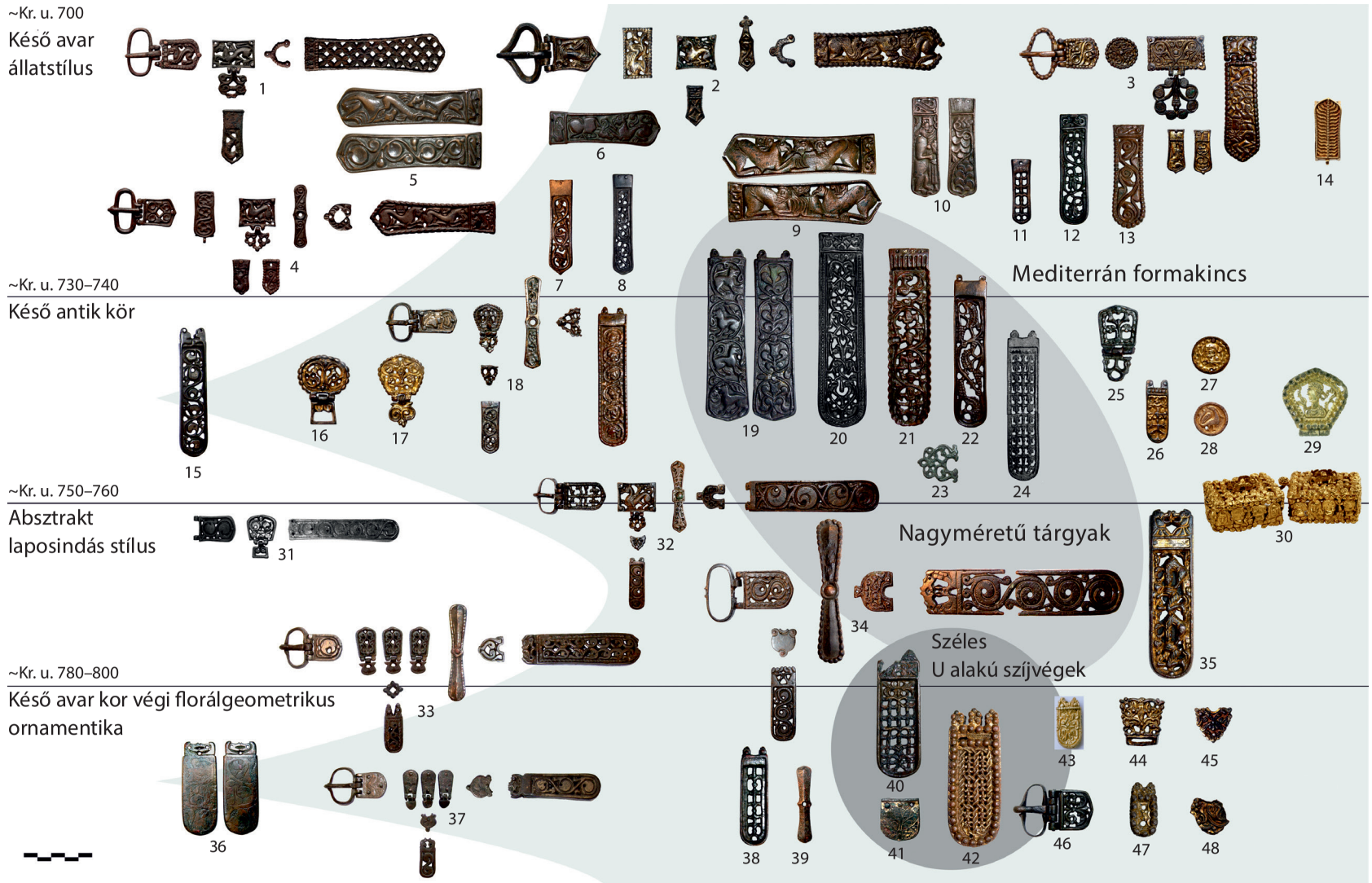
~Kr. u. 700
Késő avar állatstílus
~Kr. u. 730–740
Késő antik kör
~Kr. u. 750–760
Absztrakt laposindás stílus
~Kr. u. 780–800
Késő avar kor végi florálgeometrikus ornamentika
Mediterrán formakincs
Nagyméretű tárgyak
Széles U alakú szíjvégek
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48

ZÁRÓ ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A Kárpát-medencében a késő avar korra létrejövő regionális hatalom sűrű kommunikációs rendszerrel behálózott, a környező hatalmakkal is kapcsolatokat ápoló alakulat volt. Társadalmi folyamatai, kulturális (politikai, gazdasági) kapcsolatrendszere nyilvánvalóan megnyilvánult tárgyi kultúrájának jellegeiben, miközben – mint leginkább a késő avar állatstílus, illetve a nagyszentmiklósi kincs kiemelkedő ötvösremek 2. palackja esetében rekonstruálható – bizonyos csoportok tudatosan is alkalmazhatták a tárgyi kultúra, illetve az ornamentika vizuális erejét identitásteremtő és -katalizáló szerepben. Bár e téren a növényi ornamentika szerepe nyilván kisebb, illetve elenyésző az alakos motívumokkal, főleg pedig a komplex jelenetekkel szemben, érdekes kérdés, hogy mit miért használt, mely elemeknek milyen jelentőséget tulajdonított a késő avar kultúra.[2406] Függetlenül a kultúrtörténeti szempontoktól – mint például az egyes motívumok eredete –, a formai csoportokból levonható következtetéseket erősen meghatározza, hogy mennyiben adaptálta, formálta át azokat a késő avar tárgyi kultúra. Az átformálás jellegéből adatokat nyerhetünk a társadalmi folyamatokról.

A laposindás ornamentika – annak ellenére, hogy legtöbb elemének párhuzamai megtalálhatók a késő antik és kora bizánci kultúrában, a késő Meroving- és Karoling-kori nyugaton vagy Kelet-Európában – részleteiben, főleg a nagy felületű leveles indák túlnyomó alkalmazásával a késő avar állatstílusban és a geometrikus laposindás stílusban is jellegzetesen Kárpát-medencei és avar sajátosság. Az avar kori leveles indák, laposindák az egyszerű szerkezetű, illetve egyszerű transzformációkkal hullámzó indákból képzett geometrikus jellegű, félpalmettás laposindás türk mintavilággal közeli rokonságban állnak. A különböző leveles, illetve két-háromlevelű félpalmettás indaminták használata ugyan nem korlátozódott a sztyeppei népek művészetére, de a közel egykorú, 6–7. századi mediterrán-európai megjelenési formák naturális dominanciájuk és változatosságuk révén is jellegzetesen különböző csoportot alkotnak. A korabeli díszítőművészet közvetlen mediterrán befolyást tükröző,

217. kép A késő avar kori ornamentika formai csoportjai és relatív időrendje. (1: Tiszafüred-Majoros 539. sír; 2: Kecel-Harárdűlő 32. sír; 3: Mártély „B" sír; 4: Tiszafüred-Majoros 330. sír; 5: Ismeretlen lelőhely; 6: Szentes-Nagyhegy, sírlelet; 7: Visznek-Kecskehegy 6. sír; 8: Horvát-Szárfalva, sírlelet; 9: Tiszafüred-Majoros 496. sír; 10: Tiszafüred-Majoros 1149. sír; 11: Tiszafüred-Majoros 33. sír; 12: Hőgyész 12. sír; 13: Keszthely-Dobogó, sírlelet; 14: Tab, szórvány; 15: Üllő I-Disznójárás 168. sír; 16: Bajna, sírlelet; 17: Kiskőrös-Városalatt 156. sír; 18: Szebény I 100. sír; 19: Tiszafüred-Majoros 113. sír; 20: Szebény I 128. sír; 21: Regöly, sírlelet; 22: Ismeretlen lelőhely; 23: Kiskőrös-Városalatt 156. sír; 24: Tolna, Váralja, szórvány; 25: Regöly 62. sír; 26: Bajna, sírlelet; 27: Hortobágy-Árkus, sírlelet; 28: Gátér-Vasutállomás 141. sír; 29: Kiskundorozsma-Kettőshatár út 434. sír; 30: Dunapataj; 31: Pusztahegy sírlelet; 32: Szentes-Lapistó, sírlelet; 33: Alattyán-Tulát 369. sír; 34: Szeged-Fiumei vasútvonal, sírlelet; 35: Hortobágy-Árkus, sírlelet; 36: Szárazd, szórvány; 37: Ismeretlen lelőhely; 38: Ismeretlen lelőhely; 39: Szárazd, szórvány; 40: Regöly, sírlelet; 41 Hortobágy-Árkus, sírlelet; 42: Hortobágy-Árkus, sírlelet; 43: Mátészalka, szórvány; 44: Keszthely-Dobogó, sírlelet; 45: Hortobágy-Árkus, sírlelet; 46: Kiskőrös-Városalatt 156. sír; Kiskőrös-Városalatt 155. sír; 47: Hortobágy-Árkus, sírlelet) (27, 35, 41-42, 47 /DJM, Debrecen/ és 28 /KJM, Kecskemét/ kivételével mind MNM, Budapest)

2406 Daim 2001, 168–188, Szenthe 2013a, 165–166.

tehát helyben adaptálatlan elemei emiatt inkább a régió egykorú, kifelé mutató kapcsolatrendszerének forrásai, és keveset mondanak a késő avar kultúra jellegéről.

A sztyeppei jellegű ízlés az avar kor végéig fennmaradt, de úgy tűnik, mindinkább felülrétegződött a Kárpát-medence környezetéből származó formákkal. A leveles indák túlnyomó alkalmazásával a konkrét típusok – így a közép avar kor végi tegezveretek indamintái is – legtöbbször már a tágan értelmezett mediterrán térség – beleszámítva abba a Földközi-tenger medencéjével intenzív kommunikációs kapcsolatban álló közép-ázsiai kultúrákat is – ornamentális világából származtak. A geometrikus-absztrakt indamintákat végül csak a tárgyi kultúra csekély presztízsű, kisméretű használati tárgyain alkalmazták – ezek közül mindössze a tűtartókat ismerjük.

Kik voltak e kultúra, ornamentika hordozói? A 7. századi csontfaragványok a fegyveres előkelők, vagy legalább középrétegének világába vezetnek: nem igaz tehát, hogy bennük egy elitművészettől elváló „népművészet" nyomai lennének felfedezhetők. E csontfaragványok a Kárpát-medencébe települő sztyeppei népesség türkkel rokon saját díszítőművészetének bizonyítékai, amelyek egyben értékes forrást nyújtanak arra nézve is, hogy milyen volt a 7. században az avar és a bizánci kultúra kapcsolata. Az övgarnitúrákkal,[2407] ékszertípusokkal[2408] összehasonlításban a bizánci „hatás" az avar tárgyi kultúrának kizárólag arra a szegmensére terjedt ki, amelybe azt konkrét tárgytípusok – másolható övveretek, bizánci fülbevalók stb. – eljuttatták. A tárgyi kultúra egyéb területeit – mint a fémedényeket és a sztyeppei típusú fegyverzet összetevőit, ez esetben a tegezcsontokat – e kapcsolat sokáig érintetlenül hagyta.

A nagy átalakulás kora a 7. század vége, amelynek oka azonban a korábbi, főleg Bóna István által képviselt véleménnyel szemben nem az avar kultúra környező világtól való elszigetelődésében, hanem az egész környező világ kulturális rendszerének változásában rejlik. A viszonylag gyenge minőségű, olcsó és egyszerű technikával készülő, erősen díszített – a korábbi, hasonló kvalitású daraboknál magasabb esztétikai értékű – tucattárgyak készítésének trendje a Földközi-tenger medencéjének 7. század végi bizánci csatjain dokumentálható először. Az egyre jobban ismert gazdasági-társadalmi és kulturális folyamatok nyomán a tárgyi kultúra képe az egész makrorégióban széttöredezett.[2409] A létrejövő, egymástól függetlenedő regionális világok egyike a késő avar kori kaganátus is. A Kárpát-medencében ugyanekkor megváltozó ornamentális világ – a különböző eredetű kulturális elemek össze-, illetve egységbe olvadása – azt mutatja, hogy e regionális kommunikációs rendszerben, amelynek kiterjedése nagyságrendileg megegyezhetett az avar kaganátus hatalmi területével (a struktúrát fenntartó elosztási rendszerével, illetve befolyási övezetével), helyi érvényű folyamatok zajlottak. Mögöttük nyilván nagy jelentőségű az a tény, hogy a kaganátus ekkorra regionális hatalommá vált, amely a sztyeppei, korai avar szervezet felbomlása után kisebb, de viszonylag sűrűn lakott, gazdag területtel rendelkezett.[2410]

A díszítőművészet legnagyobb esetszámú forráscsoportjai, az öv- és lószerszámdíszek jellegeik alapján társadalmi presztízst fejezhettek ki; teljes, késő avar kori településterületet egységbe

2407 Garam 2001, 119–157.

2408 Garam 2001, 33–88, Vida 2008.

2409 Ld. Wickham 2005 következtetéseit, illetve e munka történeti bevezető fejezetét.

2410 Ld. ennek részleteihez legutóbb Szenthe 2019.

fogó elterjedési mintázatuk valószínűleg az avar hatalmi struktúra belső elosztási rendszerének a nyoma. A késő avar kori kaganátus mint társadalmi rendszer eszerint befolyási övezetének határaiig eljuttatta a veretes öveket és díszített lószerszámokat. Az azonos típusok általában Kárpát-medencei méretekben való elterjedése emiatt nem egyszerűen „műhelykörök",[2411] azaz a kézművestermelés rendszerének az eredménye,[2412] illetve csak annyiban, amennyiben az avar kézművesek munkáját is a társadalmi struktúrák, valamint az általuk generált kereslet határozta meg. A típusok bizonyos helyekre eljutásáért felelős kommunikációs hálózat intenzitása egy elit által dominált szervezetben feltételezi például egy presztízs alapú elosztási, illetve ajándékozási rendszer működését,[2413] egy „szabad", nem a társadalmi piramis csúcsa irányából determinált rendszerben például periódikusan megtartott, kézművesek által látogatott regionális és-vagy centrális vásárok rendszerét,[2414] vagy a két vázolt lehetőség valamilyen elegyét feltételezi.

Az azonos formában elterjedt díszövek, díszített lószerszámok, boglárok, ékszerek alapján az elosztási rendszer mögött csoportidentitások is meghúzódhattak, amelyeket a tárgyak kifejeztek, illetve amelyek újratermelésében aktívan közreműködtek.[2415] Az identitások hordozói a késő avar kori társadalom játszmáiban résztvevő csoportok tagjaival azonosíthatók. Főleg az övek és lószerszámok esetében e csoportidentitások jogállásokon alapuló,[2416] illetve gyakorlati kapcsolat- vagy feladatrendszerből táplálkozó „politikai identitások"[2417] lehettek – ha úgy tetszik, egy non-etnikus,[2418] hatalmi és talán már területi alapú[2419] „késő avar" azonosságtudatnak felelnek meg.

E munkába nem kerülhetett be annak a problémának az alapos vizsgálata, hogy a késő avar kori társadalom struktúrájára, működésére nézve milyen következtetések vonhatók le a különböző formai horizontokból, a stílusoknak nevezett, nagy tömegű tárgyon alapuló, homogén horizontok és a heterogén formakinccsel jellemzett köztes csoportok közötti különbségekből, a változás dinamikájából, a típusok elterjedési képéből. A szakirodalomban számos utalást találunk arra, hogy a tárgyi kultúra stílusai, változási ciklusai, homogenitása és heterogenitása is fontos adatokkal szolgálnak egy korszak társadalmának folyamatairól

2411 Fancsalszky 2007, 117; Stadler 1990, 316.

2412 Szenthe 2012b, ezzel ellentétben, komplex társadalmi hálózatok szerepét feltételezi Szenthe 2018, 306–307.

2413 „*Prestige chain network*" – Clarke 1978, 43.

2414 Körülbelül egykorú bizánci vásárokhoz pl. Haldon 2000; az angolszász királyságok gazdaságához Ulmschneider 2000, 81–100.

2415 A tárgyi kultúra identitáskifejező és -képző szerepéhez például: Shennan 1989, 17–29; a tárgyhoz mint lehetséges ágenshez: Gell 1998, 17–18; Pierce et al. 2016 tanulmányait, főleg Maldonado – Russell 2016, Harris 2016. A veretes övek horizontjai kapcsán ld. feljebb mint a centrális és periferiális csoportokhoz tartozás kifejeződésének lehetőségét, 80–81. o. Ugyan ehhez ld. Szenthe 2018, 306–307.

2416 Amennyiben például az övviselet jogálláshoz kötődik: ehhez Szenthe 2018, 307.

2417 Ebbe a csoportba tartozhatnak a közösségek vezetésében szereppel bíró személyek azonosítását lehetővé tevő, kilétét kifejező elemek (veretes öv, lovas temetkezés, ld. Daim 1996, Daim 2003b).

2418 Ld. a gentilis és etnikai identitások fogalmának Karoling-kori környezetben hatalmi szempontból irreleváns volta kapcsán Janet L. Nelson lényegre törő, illetve nem az etnicitás kérdése körül forgó elemzését: Nelson 2008.

2419 Ld. alább.

és felépítéséről.[2420] A késő avar kori tárgyi kultúra alapvető homogenitása[2421] főleg a korai avar kor erős központi hatalmával és birodalmi jellegeivel összehasonlítva járhatott együtt viszonylag alacsony szintű komplexitással.[2422] A kiegyenlített minőségű anyagban csak nagyon kevés elittárgy utal társadalmi hierarchiákra – bár a temetkezési kultúra tükrének torzítóhányadosa[2423] és a rézötvözet öntvények valószínű túlreprezentáltsága a sírleletek között megnehezíti társadalomtörténeti következtetések levonását. Másrészt azonban a rekonstruálható népesség- és településterület növekedése alapján a 7. század végén a Kárpát-medence mint önmagában is elemezhető régió újra növekedési, hatalmi szempontból integratív fázisba lépett,[2424] ahol a tárgyi kultúra azonos típusainak tömeges és szinte regionális csoportok nélküli elterjedése a belső kommunikáció jelentőségére utal.

A letelepült népesség falvai közé szoruló nomád jellegű hatalom és társadalmi rend, bár „feudalizálódása",[2425] átalakulása csakhamar megkezdődhetett, sajátos kulturális ötvözetet hozott létre. Ebben, úgy tűnik, mennyiségileg meghatározó szerepet töltött be a falusias településeket lakó népesség, mégis a sztyeppei kulturális elemek alkották az önmeghatározás alapját (lásd a falusi temetőkben nyugvó férfiak lovait, illetve veretes, „nomád öveit"[2426]).

A díszítőművészetben a mediterrán (bizánci) és sajátosan avar (Kárpát-medencei vagy sztyeppei?) kulturális réteg összemosódásának első jelei a 7. század végén, először a tegezdíszítő csontlemezek „közép avar kori" csoportján, majd a préselt, ornamentikus díszükben már a késő avar kori övdíszeket megelőlegező tárgyakon mutatkoznak meg. A tegezdíszekre kerülő szalagfonatok, majd a közép avar kor második felében a „Dunapentele típusú" indás és különböző, palmettás tegezveretek már nem értelmezhetők egyedül egy sztyeppei kulturális réteg alapján: összetett inda- és palmettamintáik a Kárpát-medencében kerültek rá a tárgytípusra. E folyamat egy szűk, azonban jól keltezhető övdíszcsoport segítségével a tárgyi kultúra más szegmenseiben is ugyanekkor zajlott. A kiskörei, Budapest-Tihany téri, kiskőrös-vágóhídi[2427] veretek tanúsága szerint az avar előkelőségek ekkoriban gyökeresen új típusokkal kísérleteztek. Ezzel párhuza-

2420 Ld. pl. Greene 1994, Lavan 2006.

2421 Ld. az öntvények és az alapvetően alacsony minőségű tárgyak elterjedésével mint kvalitatív kérdéssel foglalkozó, előző fejezetet.

2422 Gronenborn et al. 2017.

2423 Ld. ehhez Effros 2001, 13ff.

2424 Turchin – Nefedov 2009, 300–305, alapvetően a társadalmi hierarchiák, elitek szerepe felől közelíti meg a társadalmi folyamatok kérdését.

2425 És ezzel kapcsolatban valószínűleg térbeli viszonyítási pontjainak kialakulása is: Vida manuscript, Szenthe 2019. A késő avar kor végén említett méltóságviselők esetében regionális hatalmi központokat feltételez Bóna 1984, 330–336. A feudalizáció fogalmát a késő avar kori társadalomra alkalmazza Bóna 1984, 330–332, Bóna 1988, 457.

2426 A földműveléssel foglalkozó csoportok e tagjai a népesség többi részéhez viszonyított számarányuk, illetve sírjaik helye alapján is a falusias szerkezetű településcsoportokban élő közösségek vezetői lehettek (ld. Fancsalszky 2007, 20: Fancsalszky Gábor véleményével szemben azonban ez a státusz nem okvetlenül függhetett össze az övviselettel, amely e temetők több férfi-, néha pedig gyereksírjában is felbukkan. Az utóbbi inkább egy jogállás kifejezője lehetett, amely azután tényleg alapjául szolgálhatott a vezetői pozíció megszerzésének (a kérdéshez ld. még Daim 1996, 339–340).

2427 E késő avar kor végi elitcsoporthoz ld. Szenthe 2015b, illetve jelen munka bevezető fejezetében a tárgyi kultúra minőségi rétegei kapcsán, 86–94. o.

mosan terjedtek el az első, regionális jellegük miatt már biztosan helyben kialakult ékszerek és egyéb tárgytípusok is a Kárpát-medencei tárgyi kultúrában. Nem véletlen, hogy hátterükben hiába találjuk meg rendre főleg a 7. század végén a kiváló minőségű előzményeket, bizánci eredetük korántsem bizonyítható olyan egyértelműen, mint az avar kor korábbi szakaszában.

A kiskőrösi fémedények alapján a toreutika ekkor még a konzervatív, korai avar hagyományokat folytatta.[2428] A sima lemezből készült talpas kelyhek, tojás alakú korsók használatának utolsó szakasza a 7. század vége. Az ornamentális díszű fémedények – valójában egy maréknyi tárgy, hiszen a nagyszentmiklósi kincs alig keltezhető edényei mellett csak a Tolna megyei tálkafül, az adai, illetve a kört erősen kibővítve a vrapi tálka sorolható közéjük[2429] – csak az ezt követő időszakra keltezhetők. Legkorábbi esetük az említett dunaszentgyörgyi tálka[2430] lehetne, láncfonatos díszű füle azonban olyan szoros formai és technikai analógiát mutat a tolnai, szórvány füllel, hogy az utóbbi, páros „indavirágos" indamintájának az övdíszekről ismert párhuzamainak keltezése látszik mérvadónak mindkettőre nézve. Fontos, hogy a tolnai fül domborított, aranyozott mintája a késő avar kori indavirágos indák közvetlen analógiája, és nem a kiskőrös-vágóhídi szíjvégé;[2431] ahogyan a dunaszentgyörgyi edényfül is késő avar kori sírból került elő. Eszerint e díszített edények a késő avar kori díszítőművészet II. fázisába[2432] keltezhető övdíszek formai jellegzetességeit viselik magukon. Ennek nem mond ellent a nagyszentmiklósi kincs sem: első, biztosan késő avar kori edényei már a kiforrott késő avar állatstílus jellemzői közül mutatnak néhányat. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az edényeket, illetve főleg a csúcsminőségű nemesfém darabokat az övdíszek kelteznék (ez egyedül a gyenge vagy átlagos minőségű tolnai és dunaszentgyörgyi darabok esetében valószínű). Sőt a nagyszentmiklósi kincs edényeinek ornamentális függetlensége a késő avar kori övdíszek átlagától arra utal, hogy esetükben mind az elitkultúra önállósága, egyediségre való törekvése, mind pedig a szélesebb rétegek kultúrája felé ható mintafunkciójának[2433] kérdése is jelentőséggel bír.

Az a formai trend, amely a régész kutató számára a késő avar állatstílusban övgarnitúrákban válik kézzelfoghatóvá, minden valószínűség szerint megjelent, illetve formálódni kezdett a „közép avar korban", abszolút időrendi szempontból valamikor a 7. század második felében. Az a radikális újítás, amely ekkor a vizuális világot jellemezte, önmagában is csoportalkotó, azonosságtudatot teremtő szereppel bírhatott. E vizuális világ kétségtelen „keleti", valószínűleg közép-ázsiai elemei (indavirág) mellett megtalálható benne egy sor bizánci, antik-mediterrán motívum (borostyáninda, szalagfonatok, egy-egy geometrikus elem, mint a tabi bújtató halszálkamintája), és végül tartalmaz még számra ugyan kevés, azonban annál fontosabb „ismeretlen eredetű" elemet, amelyet nyilván az avar kultúra sztyeppei jellegű rétegéből vittek át a 7. század végén maradandó hordozóra: főleg a laposinda tartozik ide, vagy valószínűleg az „avar típusú" állatküzdelmi jelenet.[2434] Az avar kultúra eredménye az, hogy e heterogén

2428 Garam 2002, Bálint 2004a, 309–311.

2429 Ld. 287. o.

2430 Ld. 287. o.

2431 Az áthajló, indavirágos indaminták elemzését ld. 399–401. o.

2432 SS IIa, Zábojník 1991 rendszere szerint.

2433 Ld. 98–100. o.

2434 Az utóbbi kérdésköréhez ld. Szenthe 2013a.

alapokból pár évtized alatt egy, a teljes Kárpát-medencei avar hatalmi területet vizuálisan összefogó, egységes díszítőművészeti stílust teremtett. Ez után, a késő avar kor folyamán a regionális világgá egységesülő vizuális kultúrában ilyen horderejű változás nem figyelhető meg többé, bár az egymást váltó stílusok, illetve formai csoportok közötti különbségekben a késő avar kori ornamentális világ folyamatos átalakulása fogható meg. Az átalakulást a felszínen dinamikus, egymás után karakteresen eltérő formakincset alkalmazó csoportok sora határozza meg.

Az elemző számára a fő nehézséget az jelenti, hogy a nagyrészt valószínűleg egykorú külső kapcsolatok révén a régióba kerülő formák összetétele is időről időre változhatott. E változó, valószínűleg nem is egy irányból érkező, a frank, bajor, itáliai, bizánci és kazár összeköttetésekből egyaránt táplálkozó, nyilván sokrétű formaspektrumból az avar kaganátus ehhez hozzáférő kulturális csoportjai közvetlenül, a „többiek" pedig közvetve válogathattak. A késő avar kori tárgyi kultúrában, illetve az övek esetében is feltűnő jelenség, hogy a legkiemelkedőbb minőségű együttesek, illetve garnitúrák rendre egyediek, a nagy szériákon rekonstruálható trendeknek nem engedelmeskednek. Főleg a fémedények és egyedi övgarnitúrák esetében figyelhető meg, hogy egyes tárgycsoportokban egy minta- vagy motívumegyüttes előbb és/vagy különböző kombinációkban terjedt el, mint másokban.[2435] Az egyediség és az elitkultúra közötti szoros kapcsolat mellé, amely ez esetben is lehetővé teszi az utóbbihoz tartozó tárgycsoport azonosítását, emiatt az innováció[2436] kérdésköre is csatlakozik. Mennyiben követtek ezek a ma egyedinek látszó tárgyak külső mintákat, vagy mennyiben volt képes készítőjük önálló, magas színvonalú alkotásra? A saját tárgyi kultúra kialakítása során hol lépett be a folyamatba az innováció: csak az elitkultúra szintjén, vagy később, illetve lejjebb, az átlagos, bizonyos tárgytípusokat nagy sorozatokban alkalmazó tárgyi kultúra közegében is? Az elitkultúra tárgyaira ható formai innováció, valamint egy vizuális-narrációs cél elérése érdekében tudatosan alkalmazott, kreatív újítás léte a nagyszentmiklósi kincs 2. és 7. számú edénye esetében látszik leginkább bizonyítottnak.[2437] Nem jelenthető ki azonban, hogy bizonyos formákat létrehozó innováció az átlagos minőségű tárgyak szintjén ne működött volna: a teljesen egyedi[2438] „avar típusú" állatküzdelmi jelenet ennek ellenkezőjére utal.

A „bizánciból" csupán kölcsönző, egyes elemeket átvevő, rontó és másoló avar kultúra, „peremkultúra" képe tehát nem adekvát, nem írja le az avar kori Kárpát-medence díszítőművészetét. Nincs valójából bizonyíték arra nézve sem, hogy a késő avar kori díszítőművészet rövid távú trendjei külső minták, illetve kizárólag a saját elitkultúra másolása révén jöttek volna létre. Bizonyos esetekben igazolható, hogy az elitkapcsolatok révén bekerülő, magas presztízsű tárgyakat – bár ezek fontos szereppel bírtak a tárgyi kultúrában – újító módon használta fel a késő avar környezet saját, egyedi tárgyainak létrehozásakor. Ez igaz lehet az elitkultúrára is, azonban nem csak arra. Azok a valószínűleg csekély tudású kézművesek, akik a falusias telepeken élő

2435 Ld. a minőségi rétegek kérdésénél, illetve az egyes tárgytípusoknál (főleg a fémedények és csont tegezveretek, részben a falerák). Az övdíszek esetében a jelenség többször is felbukkant: az indavirág, a geometrikus laposindás stílus esetében. A „közép avar kori" nemesfém övveretek trendalkotó, illetve a késő avar kori trendeket megelőlegező jellegéhez ld. belső minták kérdésénél.

2436 Az innováció (egy találmány, invenció) (Shortland 2004) ez esetben vizuális elemek esetére vetítve: ld. még Sindbaek 2012, egy skandináviai képtípus elterjedéséhez a 9. századi fibulahorizontban.

2437 Bollók 2013.

2438 Kora középkori környezetben kulturálisan levezethetetlen voltához ld. Szenthe 2013a, 149–151.

csoportok veretes öveinek többségét készítették, Kárpát-medencei jellegű tárgytípusokkal dolgoztak, amelyeket inkább – a fennmaradt esetek nagy részében – nem másoltak, hanem emlékezetből mintáztak,[2439] és látszólag saját ornamentikai ízléssel bírtak. Valójában ezen a szinten azonosítható a fent említett, reprezentációs kultúrában is megnyilvánuló, jobb híján „sztyeppei hagyománynak" nevezett tradíció hatása, amely a lovas temetkezések és a veretes díszöv alkalmazása mellett az ornamentikában az egyszerű laposindák és bizonyos alakok – például a griffek – dominanciájához vezetett.

Úgy látszik tehát, hogy az elitkultúrában és az arra nyilvánvalóan legalább részben, de ismeretlen mértékben és mintázatokkal reflektáló[2440] „átlagos", tömeges tárgyi kultúrában párhuzamosan futó folyamatok működtek. Annyi bizonyos, hogy az elitkultúra nem minden jelensége terjedt el egyformán a nagy mennyiségben készülő, rézötvözetből öntött darabok szintjén, ahogyan az utóbbi trendjei (például a laposindaminták, állatküzdelmi jelenetek és griffek hangsúlyos szerepe a késő avar állatstílus és a geometrikus laposindás stílus időszakában) sem mutathatók ki az elit – jóllehet alig ismert – tárgyain. A motívumok és minták szintjén látható különbségek mellett azonban az elitkultúra és a szélesebb rétegek ornamentikája közötti kapcsolat mélyebb, stilisztikailag a teljes időszakban megnyilvánult.

Bizonyos, hogy a késő avar kori díszítőművészet kapcsán már nem beszélhetünk a népvándorlás kori környezetben többé-kevésbé elfogadott modellről, amely szerint a „kultúra" hordozói nagyrészt vagy kizárólag egy szűk csoportból kerülnek ki, akik a „hagyományt", és ezzel együtt az etnikai nevet hordozzák.[2441] Szemben például a korai avar korral, ahol ilyen „hagyománymagok" egymás melletti léte jól megfogható,[2442] a késő avar kori tárgyi kultúra ettől eltérő reprezentációs modellben értelmezhető. A késő avar korra a társadalomban korábban ismeretlen mértékben terjedt ki horizontálisan az a hagyomány, amely valószínűleg sztyeppei szociokulturális attitűdök maradványait hordozta. Az elit és a falusias települések népességének reprezentációjában mutatkozó megegyezések (a díszöv, a lovas temetkezés, íj és nyíl kiemelkedő szerepe)[2443] arra utalnak, hogy az elit és a köznép kulturális bázisa közötti elkülönülés ekkoriban már minimális lehetett. Ez valódi kulturális integrációt,[2444] a korábbi elemekből

2439 Az egyes veretek közötti hasonlóság foka alapján megállapítja Szenthe 2012b.

2440 Ld. pl. a kiskundorozsmai veret és a császárbüsztöt bizonyos alapvonásokra egyszerűsítő és rontó, gyenge minőségű, nagy sorozatban készült tárgyak közötti kapcsolatot: Szalontai et al. 2014.

2441 A Wenskusi „Traditionskern" (Wenskus 1961) fogalmának kritikáját ld. Burmeister 2000, 540.

2442 Ld. fent a korai avar tegezcsontok sztyeppei rétegét szemben az egykorú „germán" állatstílus elterjedésével: az utóbbihoz Heinrich-Tamaska 2005a.

2443 Ld. Daim 2003b.

2444 Szemben ezzel Vida 2009, 118, illetve Vida 2016, 265–266 az avarok „európai környezetbe" való kulturális integrációjának megakadásáról ír. Mivel azonban a korszakban ilyen, kontinentális méretű kulturális folyamatok nem zajlottak, Vida Tivadar felvetése voltaképpen csak a kereszténység felvételének elmulasztását jelentheti (nota bene: a legkorábbi, hasonló lépés a tágabb környezetben a bolgároké, akik a 9. század második felében tértek keresztény hitre: Ostrogorsky 2003, 211–212; Stepanov 2008). A regionális egységeknél tágabb keretekben való gondolkodás első jele a 8. század közepén először említett Európa-fogalom megjelenése, amelynek kontextusát azonban a muszlimokat és egyéb „pogányokat" legyőző Martell Károly, majd fia tevékenységét dicsérő egyházi szerzők művei jelentik: Európa ez esetben egyenlő a Karoling Birodalommal (ld. Hodges 1989, 155, Romsics 2016, 74).

nem magyarázható, új kulturális egység létrejöttét bizonyítja. Ennek a látszólagos egalitarizmusnak a hátterében feltételezhetően a késő avar kori kultúrában is meghatározó, nomád társadalmi rendszerből fennmaradt reminiszcenciák – a fegyveres szabadok egyenjogúsága, és talán egy kevésbé származási, mint az egyéni teljesítményen alapuló (?), dinamikus hierarchia – állhattak.

Egyelőre csak nagy óvatossággal tehető fel az a kérdés, hogy létezhettek-e olyan csoport-, illetve rétegkultúrák a Kárpát-medencében, amelyek egymástól tudatosan különböző formavilágot, ornamentikát vagy tárgytípusokat használtak volna. Az elitkultúra néhány ismert tárgyának formai különállása bizonyítja, hogy az elit tárgyi kultúrájában egyediségre törekedett. A szélesebb köreihez tartozó társadalmi csoportok esetében a késő avar kor végi fegyveres réteg lószerszámdíszeiben látható hasonló igyekezet. E viszonylag egyértelműen megfogható csoportokon kívül azonban a késő avar kori ornamentika képe lényegében egyetlen folyamatos felhőt alkot.

Egy, a különböző csoportkultúrákra vonatkozó kérdés kapcsán felmerül a fent már ornamentikai szempontból elemzett, nagyméretű övdíszek problémája. Ezek nem mutatnak regionális csoportosulást, azonban viszonylag közvetlen kapcsolatban állnak a késő avar kor közepének elitkultúrájával, amennyiben bennük a kiskundorozsmai verethez hasonló, rekonstruálható tárgyak alacsonyabb szintre lecsapódott, degradálódó formakincse érhető valószínűleg tetten. Viselőikben nyilván olyan „urak" foghatók meg, akik a késő avar elit közvetlen környezetében mozogtak. E réteg – csoportnak egyedül öveik, tehát egy formai tünet alapján elsietett lenne nevezni – tagjainak helyzete, szerepe, életkörülményei ismeretlenek, sőt a régészeti hagyatékban a nagyméretű tárgyak alkotta formai csoport keveredik más, átlagosnak mondható tárgytípusokkal. A tárgyak egyedi életútjából[2445] fakadó probléma tovább nehezíti, a munkámban el nem végezhető mikroelemzés feladatává teszi e kérdésben a továbblépést. Az ornamentika társadalmi szerepének megállapításán és lehetséges hatásmechanizmusainak elemzésén túl[2446] a magukat az ornamentika segítségével (is) definiáló, vizuális eszközökkel közösségi kohéziót teremtő vagy önmagukat másoktól elkülönítő csoportok azonosítása, szerepük és kapcsolatrendszerük vizsgálata szintén nem e munka tárgya.[2447] A társadalomtörténeti problémákban a kérdésfelvetéseket, munkahipotézisek megfogalmazását e kötet keretei között nem követheti válaszadás, mivel ezek alapvetően nem egy ornamentikát feldolgozó munka hatókörébe tartoznak, a tárgyi és szellemi kultúra sokkal szélesebb körű elemzését követelik. Bővebb tér nyílik a kultúrtörténeti értelmezés előtt, mivel a díszítőművészet elemzése a kultúra változásainak egyszerre többféle aspektusát teszi kutathatóvá. Munkám gerincét emiatt a rendkívül változatos ornamentikaanyag belső és külső kulturális kapcsolatrendszerének, trendjeinek vizsgálata alkotta. A bőven tárgyalt, alább még egyszer összefoglalandó négy csoport (1–4. pont), bár egyes elemeikhez szinte minden esetben lehet analógiákat rendelni a környező világ 6–9. századi díszítőművészetéből, egységében Kárpát-medencei specifikum. Bennük nagy valószínűséggel a késő avar kori kultúra önálló fejlődése tükröződik. Míg azonban a felszínen az ornamentika dinamikusan változott, és sokszínűsége révén számos identitás kifejezésére lehetett képes, egy másik síkon folyamatos, lassú átmenet zajlott. Az ornamentika mély rétegében a naturális jellegű növényi ornamentikától geometrikus alapvetésű, a növényi elemeket a minta repetitív

2445 Ld. Appadurai 1982.

2446 Ehhez ld. az ornamentika minőségi rétegeit és a csonttárgyakat tárgyaló fejezeteket is.

2447 Ilyen irányú kezdeményezést ld. Szenthe 2018.

struktúrájának alárendelő, kisméretű növényi motívumokat használó florálgeometrikus ornamentikáig jut a fejlődés (ld. alább az 5. szakaszt). Ez utóbbiban lehetetlen nem észrevenni a környező világban, főleg a Földközi-tenger medencéjében hosszú idő alatt, a 6–10. század között végbemenő változások hatását.

A késő avar állatstílus

A késő avar állatstílus a késő avar díszítőművészet legösszetettebb, legtöbb önálló elemet hordozó, és emiatt talán legérdekesebb jelensége. A késő avar kor elején a valószínűleg már a „közép avar kor" végén rendelkezésre álló formaspektrumból a fennmaradt övveretek tanúsága szerint egységes díszítőművészeti stílus alakult ki. Erős vizuális kohéziót teremtő jellege, hogy az ábrázolt formákat naturális, de a mintatér által megengedett lehető legnagyobb méretben jeleníti meg; ennek érdekében mind az alakos, mind a növényi ornamentikában kevés motívumot alkalmaz egymás mellett. Ezzel párhuzamosan az alakokat sematizáltan, kevés részlet megjelenítésével ábrázolja. Az ebből adódó kevés vonal, illetve a motívumok méreteihez képest rövid, kevéssé tagolt élek az alakok, de a növényi motívumok megjelenését is zömökké, plasztikussá teszik. Az ábrázolási mód iskolapéldája a nagyszentmiklósi kincs 2. számú palackjának medalionjaiban figyelhető meg, amelyen az alakok ábrázolása a téma számára fontos részletekre fókuszált, absztraháló, emiatt monumentálisnak hat.[2448] A korszakban közkeletű típusok közül e stilisztikai törekvés az avar típusú állatküzdelmi jeleneten és a szíjvégek hátoldalát díszítő laposindamintában jelenik meg. Az ábrázolási mód a korai középkor folyamán a Mediterráneumban és környezetében máshol is megjelent; az a kettősség figyelhető meg mögötte, amelyet már Hampel is megállapított (ld. a kutatástörténetben) az absztraháló „keleti" és a részletező „római" megjelenítési stílus között. A késő avar állatstílus plasztikussága e két alapstílus közül egyértelműen a „keletire" emlékeztet, amelynek otthona azonban nem a sztyeppei művészet. A Szászánida és posztszászánida Irán díszítőművészetében, de a szogd toreutikában is előfordul az az absztraháló-plasztikus ábrázolásmód, amely a késő avar állatstílusban jellemző.[2449]

Az absztrakt, mégis naturális megjelenítési stílus mellett a késő avar állatstílus formakincse fókuszált, néhány alapvető elemre korlátozódik. Vizuálisan domináns elemei a szárnyas vagy többnyire „funkcionálisan" szárnyatlan négylábú ragadozók és állatküzdelmi jelenetek voltak. Mellettük a munkámban tárgyalt növényi ornamentikát egyszerű leveles indaminták, közöttük is elsősorban a jellegzetes laposindák, és a másik jellemzően avar motívum, az „indavirág", egy volutapáron ülő hármas levélseprőből álló, egyszerű palmetta képviseli. Legalább a korszak első fázisában (késő avar kori I. fázis, Zábojník SS I–IIa) minden más geometrikus[2450] vagy növényi elem atipikus volt. Az utóbbiak között e munkában egyéb késő antik indák között felbukkant a borostyáninda,[2451] és különböző antik típusú leveles indák, amelyek azonban a laposindáktól éles gerincű, keskeny vagy húsos levélhorgokból képzett

2448 Gschwantler 2002, nr. 2.

2449 A stílust a textilművesség hatására vezeti vissza Marschak 1986, 293–294, Overlaet 2015; a nagyszentmiklósi 2. sz. korsó esetében megállapítja a kapcsolatot Bollók 2015d, 47 is.

2450 Ld. főleg Szenthe 2015c.

2451 483–484. o.

félpalmettáik révén jól megkülönböztethetők. Ugyanennek a korszaknak a hagyatékából származik a Kárpát-medence néhány, Micheldorf-Skalistoe típusú palmettás csatja.[2452]

A minta egy ciklusát kitöltő laposindalevél párhuzamait a 7. századi avar és a sztyeppei, türk, faragott nyereg- és tegezcsontokon találtuk meg. A laposindák mellett a Mediterráneum északkeleti perifériája, Közép-Ázsia, illetve a Selyemút menti civilizációk felé mutat a késő avar állatstílus másik nagy számban alkalmazott motívuma, a Szőke Béla Miklós nyomán indavirágnak nevezett, állandó összetett motívumot alkotó virágzó palmetta is. A motívum Közép-Ázsia felől való érkezését még valószínűbbé teszi, hogy az indavirágnak megfelelő palmetták e területen is egymás mellett éltek a nagy felületű, egyszerű, vizuálisan hangsúlyos laposindalevelekkel. Ez utóbbiak és az indavirág állandó változata együtt a Kárpát-medencén kívül a Selyemút menti városias civilizáció luxustermékein, fémedényeken tűnik fel. E motívumok, illetve az ábrázolási stílus fényében a késő avar állatstílust létrehozó tényezők között feltételezhetünk egy közép-ázsiai eredetű szubsztrátumot. Eközben azonban az avar környezetben megmerevedő, egységesen, egyetlen formában alkalmazott típusok – ez teljesül mind az indavirág, mind az állatküzdelmi jelenetek, és végső soron a laposindák esetében is –, leginkább saját, avar alkotásnak tekinthetők. A hozzátett saját elem a forma megmerevedése, egyetlen típusban való kanonizálódása. Meglehetősen bizonytalan, hogy ezek az elemek mikor és milyen közvetítésen keresztül kerültek a Kárpát-medencébe.[2453]

A médium a legkisebb valószínűséggel volt egy bevándorlás: a „közép avar kori" átalakulás jóval, egy fázissal előbb megindult, mint hogy az első, rekonstruált közép-ázsiai kapcsolatot jelentő elemek (indavirág) megjelentek volna a Kárpát-medencében. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy egy Közép-Ázsiából, egy népcsoport által hozott tárgyi és szellemi kultúra, illetve ornamentika teljes Kárpát-medencében való elterjedéséhez és stílusba éréséhez olyan feltételeknek kellett volna teljesülniük, amelyek együttállása valószínűtlen. A bevándorló csoport domináns hatalmi helyzetbe kerülése (ez lehetséges) mellett nemcsak a maguk képére kellett volna formálniuk a leigázott népek tárgyi kultúráját (ez már erősen valószínűtlen), hanem a magukkal hozott tárgyi kultúrát is el kellett volna terjeszteniük. Ha el is játszunk ezzel a gondolattal, a régészeti nyomok, amelyek egy ilyen népesség „bázisait" mutathatnák, minimálisak; alapvetően csak néhány, alföldi temető, mint Kisköre-Halastó, Kiskőrös-Vágóhíd, illetve a Dunánál Budapest-Tihany tér lenne közéjük sorolható. Emellett pedig, amint több eset mutatja, a keleti környezetükből kiszakadt (nomád) népek a Kárpát-medencében csakhamar kicserélték tárgyi kultúrájukat.[2454] Emiatt egy utolsó feltételként a közép-ázsiai régióval a kelet-európai sztyeppén keresztül vezető kommunikációs kapcsolatok fennmaradására is szükség lett volna. Ez utóbbi követelmény – noha ez a folyosó nagy valószínűséggel egyébiránt valóban fennmaradt – aligha férne el a jelen pillanatban az avar régészetben begyökeresedett „közép avar bevándorlás" narratívájában, amely a bevándorlás után a Kazár Kaganátus képében egy a Kárpát-medencét a sztyeppétől kelet felől elszigetelő alakulattal számol, amely ellenséges volt a Kárpát-medencébe érkező bolgár-török csoportokkal szemben.[2455]

2452 375–378. o.

2453 Ld. a kutatástörténetben és a késő avar kori átalakulás, a korszakhatárok kérdésköre kapcsán.

2454 A tézist a keleti avar „honfoglalók" első generációjának megfoghatatlansága kapcsán ld. Bálint 1993.

2455 Ld. Kuvrat fiainak elvándorlásának történetéhez legutóbb például Bálint 2004b.

A narratíva gyenge pontjaitól – mint a statikus „népi" egységekben való gondolkodás – eltekintve is sokkal egyszerűbb, illetve életszerűbb, ha a késő avar állatstílus kialakulása mögött egyszerűen a Kárpát-medence keleti irányú kapcsolatrendszerének megerősödését,[2456] a Kazár Kaganátuson keresztül haladó kereskedelmi és kommunikációs rendszerhez való csatlakozását keressük. Ez főleg annak fényében észszerű, hogy a 7. század második felétől az avar településterület súlypontjai észak felé tolódtak,[2457] illetve bizonyos tárgytípusok elterjedése és a Kárpát-medencéből kifelé vezető folyosók ellenőrzését végző csoportok jelenléte alapján is egyre nagyobb jelentőségre tettek szert az északnyugat és északkelet felé vezető utak.

Így inkább a sztyeppei eredetű népességek által korábban behozott ízlésnek és ornamentikapreferenciának az egységes, késő avar állatstílus kialakításában játszott szerepét tarthatjuk fontosnak. Ez a türk és 7. századi avar emlékek alapján rekonstruálható „avar" ízlésvilág a Selyemút menti és antik-bizánci elemeket is tartalmazó ornamentális világgal csak a Kárpát-medencében ötvöződhetett. Maga a késő avar állatstílus helyi fejlődésből jöhetett létre, és mint ilyen, helyi szükségletek eredménye és célok kifejezője.

A növényi elemek használatában tükröződő egyszerűség mellett valószínűleg a nomád ízlés hatásaként értékelhetjük a késő avar állatstílus ornamentikájának névadó, alakos dominanciáját is. Az Altaj vidéki kudyrgei temetőből előkerült,[2458] hozzávetőleg egykorú (7. századi),[2459] néhány öntött vereten az állatstílushoz hasonlóan négylábú ragadozókat ábrázoltak. Ezek azonban egyértelműen kínai eredetűek, a nomád környezet ízlése által diktált motívumválogatás tehát ebben az esetben – mint ahogyan a késő avar állatstílusban a mediterrán griffalakoknál[2460] és az avar típustól különböző mediterrán típusú állatküzdelmi jeleneteknél[2461] is – a legközelebbi magascivilizáció formáival társult.

Mindazonáltal nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a 7–8. században a „bizánci" öntött csatok alapján a Mediterráneumban és vonzáskörzetében is élt egy állatstílus jellegű, állatküzdelmi jeleneteket és egyéb állatalakokat – közöttük számos, griff alakú négylábú ragadozót – alkalmazó díszítőművészet. Ennek fényében egyértelműnek látszik a késő avar állatstílus négylábú ragadozóinak, illetve az összetett jelenetek egy részének (mediterrán típusú állatküzdelmi jelenetek) forrása;[2462] csak az bizonytalan, hogy ebbe a mediterrán, késő avar állatstílusnak több szempontból is közvetlen környezetét alkotó képbe az utóbbi rekonstruált közép-ázsiai és „avar" (sztyeppei vagy kora avar kori Kárpát-medencei) rétege hogyan illeszthető be. A legvalószínűbb modell, hogy az avar díszítőművészet alapjául szolgáló ornamentális tudás számára a Kárpát-medencei, mediterrán vizuális nyelv által átjárt környezet szolgáltatott lehetőséget a megjelenésre. A sztyeppei hagyomány kiteljesedhetett az ehhez kedvező, helyi környezetben,

2456 Erre utaló jelek már a kora avar kor végén megfoghatók: ld. Szenthe 2015d.

2457 Szenthe 2019, 228–229.

2458 Gavrilova 1965, 25, Tab. XVIII, 24; Zalesskaya et al. 1989, kat. nr. 54.

2459 A veretek Gavrilova féle keltezését (6. század) fogadja el Kenk 1982 és Stark 2008; velük szemben Kubarev 2005, 48–51 vitatja azt, és Raspopova 1965. Kovelevskaja 1990, 43 nyomán egyértelmű, hogy a „heraldikus stílus" kései, állatalakokkal és palmettákkal díszített esetei már a 7–8. századra keltezhetők.

2460 Daim 1990.

2461 Szenthe 2013a, 141–146.

2462 Csatok esetében erre a következtetésre jutott Kiss 2001b és Daim 1990.

illetve még saját trendjének megfelelő, számára továbbfejleszthető és teljességgel beolvasztható, adoptálható motívumelemekhez is juthatott belőle. Ez a kudyrgei leletek kínai sárkányainak fényében voltaképpen azt jelenti, hogy a késő avar állatstílus létre sem jöhetett volna egy vele megegyező irányultságú – neki motívumkincs szempontjából alapvetést biztosító – mediterrán, illetve a környező európai világra jellemző vizuális trend nélkül. A mediterrán kultúra megtermékenyítő hatásának és mintaszerepének jó példája a motívumok terén az antik eredetű összetett alakos jelenetek késő avar kori felhasználása,[2463] egyben azonban azt is jelzi, hogy a késő avar állatstílus milyen integráló erővel volt képes átformálni, illetve saját környezetében alkalmazni azokat a képeket, amelyek ugyan azokon a hordozótípuson – övvereteken – anyaterületükön biztosan nem fordultak elő.

Hogy miért éppen a 8. század elején, és éppen az adott formában terjedtek el az öntött bronztárgyak, azt magától a díszítőművészeti stílustól független, mediterrán összefüggések között megérthető kérdésnek tartom. A kulturális decentralizálódást elősegítő, a bizánci Mediterráneum szétesésével párhuzamosan horizontként elterjedő, ornamentális díszű öntött színesfém tárgyak kérdésével a megelőző fejezetben foglalkoztam.[2464]

Az összetett, mintájában sok florálgeometrikus elemet tartalmazó, javarészt tengelyesen szimmetrikus növényi ornamenseket előnyben részesítő mediterrán ornamentika nyomai mindvégig megtalálhatók a késő avar állatstílus időszakában. Ezek minden olyan esetben feltűntek, ahol egy bizonyos tárgycsoport vagy együttes kialakításában a Mediterráneumból közvetített formák és ízlés előtérbe kerülhettek a korszakra jellemző, avar stílusirányzattal szemben. Ilyen együttest láthatunk a pont-vessző ornamentikával tagolt levélfelület és a tengelyes szimmetria miatt a Warnebertus-ereklyetartóval és körével párhuzamba állított, kiemelkedő minőségű szentes-nagyhegyi övgarnitúrában, a mártélyi, csongrád-vásártéri, egyedi együttesekben és tárgyakban.[2465] Esetükben az elitkultúra Kárpát-medencén túlnyúló kapcsolatai, illetve az elitkultúra szintjén megnyilvánuló technikai önállóság lehetett a késő avar állatstílustól való részleges függetlenség oka.

A „késő antik kör”

A késő avar állatstílus jelentette egységesítő hatást szórványosan-regionálisan megtörő, késő antik gyökerű trend a késő avar állatstílus fellazulásával juthatott az avar tárgyi kultúra szélesebb rétegének képét alakító szerephez. A késő avar állatstílust követő, antik dominanciájú időszak az egységes stílus helyére nem állított hasonló egységet, csupán annak számos elemét tartalmazó, heterogén, laza kört alkotott. A benne megjelenő új elemek számos tekintetben már a késő avar díszítőművészet következő nagy, egységes korszakát, a geometrikus laposindás stílust előlegezik meg.

A késő avar állatstílus a késő avar kori IIb fázistól jelentősen kibővült olyan elemekkel, amelyek nagy részének forrása a mediterrán, késő antik világ. A megállapítás látványosan teljesül

2463 Ld. Szenthe 2013a értelmezését a különböző eredetű jelenetek avar kultúrába kerüléséről; ld. még Szenthe manuscript.

2464 Ld. bővebben: Szenthe 2016, Szenthe 2017.

2465 Ld. 78–79, 507–508. o.

számos alakos motívum esetében,[2466] azonban a mediterrán eredet a növényi ornamentika, illetve a kíséretében alkalmazott jelenségeknél (például bőségszaruknál[2467]) is igazolható. Amennyire a régészeti forrásokon keresztül ez megállapítható, az új tárgytípusokkal (széles pajzs alakú veret, rögzítőfüles szíjvégek) is kísért spektrumbővülés egykorú kapcsolatból táplálkozott.

Az új növényi minták nem a késő avar állatstílus időszakában is szórványosan, főleg a Dunától nyugatra felbukkanó, antik növényi ornamentika (például borostyánindák, palmettás indás szíjvégek csoportja) hagyományait folytatták, hanem új formákat honosítottak meg. A vrapi típusú, a bőségszarus, az összetett, palmettákat és változatos levéldíszt alkalmazó indaminták és a néhány esetre korlátozódó benépesített inda jelenléte mellett ugyancsak kulturális marker, hogy az új típusok viszonylag nagy része tengelyesen szimmetrikus. A különböző palmettatípusok, palmettafák, liliom jellegű palmetták mellett egy-egy esetben megjelent a liliomminta is. Az összetett növényi szerkesztéseken kívül az új trend a geometrikus-florálgeometrikus minták növekvő jelentőségét is magával hozta (sodrott-hurkolt szalagokra és medalionokba szerkesztett ornamentika). A növényi eredetű minták részletgazdagsága, a megjelenítés finomsága, az egymás mellé zsúfolt növényi elemek nagyobb számából eredő kisebb mérete távol áll a késő avar állatstílus egyszerű laposinda-szerkesztéseiben megnyilvánuló hagyománytól.

Valószínűleg a mintaspektrum átalakulásának hatására adaptálódtak ekkoriban különböző, összetett szerkesztések a késő avar állatstílus későbbi laposindás mintái közé is. A vrapi típusú inda, a bőségszarus indatípusok, illetve a hullámzó indaszár kanyarulataiba egyszerre több, hasonló méretű levelet és félpalmettát illesztő szerkesztések már a geometrikus laposindás stílus tárgyain is ismertek sík felületű megjelenítési módjukkal, ívet húznak tehát az állatstílus és a geometrikus laposindás stílus közé. Mint láttuk,[2468] e minták javarészt a Dunától keletre és északra fordultak elő, amely egyrészt konzervatív ízlést, másrészt a Dunától nyugatra és délre eső területek kommunikációs rendszeren belüli, részleges különállását jelezheti.

A jobb híján „késő antik körnek" elnevezett díszítőművészeti horizont eredeztetése, magyarázata, kulturális összefüggések közé illesztése nehézségekbe ütközik, akkor is, ha szinte minden, főleg alakos eleme megbízhatóan elhelyezhető a Földközi-tenger medencéje antik kultúrájának kontextusában, ahogyan ezt már legkésőbb az 1930-as években megállapította Fettich Nándor és több kortársa. A kulturális kapcsolatrendszer problémáját jól érzékelteti a kiskundorozsmai eset kivételével kizárólag korong alakú övvereteken alkalmazott, profil császárbüszt esete,[2469] amelyet ikonográfiai sémaként a késő római, illetve bizánci rendszerben az 5. században használhattak.[2470] Ugyanennek a problémának a részét alkotják az oroszlán-ember küzdelmet ábrázoló övdíszek; itt inkább az a kérdés, hogy bár az ugyanabból az ikonográfiai összefüggésből kiemelt páros viadalok körülbelül ugyanekkoriban számos bizánci csaton előfordulnak,[2471] azok kivétel nélkül az ember felülkerekedését ábrázolják a vadállat fölött. Szemben ezzel az avar képtípuson az oroszlán a győztes, amely legfeljebb egy-egy esetben található

2466 Daim 1990, Szenthe manuscript.

2467 Ld. 323. o.

2468 Ld. 322–324. o.

2469 Legutóbb Bollók 2015a, Prohászka –Daim 2015, Szalontai et al. 2014.

2470 Bollók 2015a, 271.

2471 Ld. például Schulze-Dörrlamm 2009b, 118–123.

meg az eredeti ikonográfiai környezet frízt alkotó ciklusaiban is, az ember győzelmével végződő párviadalok sorának ellenpontjaként.[2472] Emiatt ennek az elemnek a kiemelt szerepeltetése csak tartalmi átértelmezés után elképzelhető.[2473] Úgy tűnik továbbá, hogy a korabeli alakos, illetve jelenetes díszű bizánci csatokon a régi, politeista mitológia alakjai nem voltak jellemzők, bár egyéb tárgytípusokon igen, miközben történeteik írott formában sem voltak ismeretlenek.[2474] A növényi ornamentika bizonyos jelenségei esetében viszont már felmerült, hogy a „késő antik kör" növényi ornamentikája alapvetően kelet-európai jelenségekkel is harmonizálhat. Kínálkozó párhuzam ennek fényében a Káma-vidéki panovói temetőből előkerült, ovális pajzs alakú övveretsorozat, amelyen egy meztelen férfialak – Héraklész – puszta kézzel végez a neki háttal forduló oroszlánnal.[2475] Lehetséges tehát, hogy az antik formakincs ekkoriban a keleti Mediterráneumban – nagy valószínűséggel Bizáncban – valóban ismét (?) használatba került. Az esetek többségében azonban csak annyi igazolható, hogy – mint azt a nagyméretű tárgyaknál óvatosan kijelenthető volt – a Kárpát-medencei és azon kívüli párhuzamok kelet-mediterrán, illetve kelet-európai csoportot alkotnak. Mivel a használt formák eredete a mediterrán térséghez köthető, és az elterjedés centrumában a 8. században még bizánci kézen lévő terület és legközelebbi szomszédsága van, kézenfekvő az a feltételezés, hogy a késő antik kör kialakulása mögött általában a 8. századi, alig ismert bizánci kultúra állt.

Az új képekhez esetlegesen társuló tartalmak léte itt sokkal bizonytalanabb, mint a késő avar állatstílusban, az oroszlán-ember küzdelem példája azonban mégis azt sugallja, hogy legalább bizonyos esetekben avar tartalom költözött az antik formába. Ennek ellenére az antik mintatípusokon (ld. szőlőinda, szalaghurkos minták), illetve az azokat hordozó tárgytípusok formai jellegein nem, vagy alig változtatott az avar kultúra. A tárgytípusok terén a megállapítást igazolja a Földközi-tenger medencéjében azonos formában ismert U alakú, rögzítőfüles szíjvégtípus,[2476] vagy a késő avar állatstílus második felétől elterjedő pajzs alakú veretek esete.

Az avar díszítőművészet e mediterrán eredetű csoportján végül az ábrázolási stílus is megfelel az antik közegben megszokott naturális, részletgazdag megjelenítési módnak, akkor is, ha jól látható, hogy e téren a legtöbb avar kézműves hamar elérte teljesítőképessége határait. A késő antik kör jellemző tárgyain már nyoma sincs a késő avar állatstílus plasztikus, absztraháló ábrázolási módjának, hiába használják a két csoportot időben párhuzamosan.

A geometrikus laposindás stílus

A késő avar környezet adaptív hatása valószínűleg a késő avar állatstílushoz hasonlóan erőteljes volt a geometrikus laposindás stílusban, miközben síkból kimetszett laposindás mintáinak bizonyított közvetlen, mediterrán provenienciája. A nagy, körbe hajló laposinda-leveles minták legközelebbi párhuzamát ez esetben a 7. század végétől a 8. század elő felére, közepére keltezett,

2472 Ld. Vida 2016b, Fig. 10.

2473 Szenthe manuscript.

2474 Weitzmann 1951, bevezető fejezet.

2475 Erdélyi 1982, 120, 76. kép 2.

2476 A rögzítőfül e tekintetben egyértelműen kulturális meghatározottságú formai elem, ugyanúgy nem a technikai szempont – a szíjvég felerősítésének szükségessége – határozza meg alkalmazását, mint az egybeöntött tokos vagy a kétlapos formáét sem.

balkáni laposindás kör alkotja, és sok helyről kerültek elő analógiák a Mediterráneum törzsterületeiről, valamint a Kaukázusból és Kelet-Európából is. Kivitelezésük geometrikus alapvetése miatt ide sorolhatók a legkésőbb a 7–8. század fordulójára keltezhető „Warnebertus-kör" tárgyai is. A Kárpát-medencén kívüli párhuzamok keltezése a balkáni és nyugat-európai csoport kivételével bizonytalan, emiatt a Kárpát-medence környezetén túl a Földközi-tenger medencéjében szélesebb körben elterjedt, időrendi fázisra jellemző díszítőművészeti trend lenyomataként csak igen óvatosan értelmezhetők.

A geometrikus laposindás stílus esetében az avar díszítőművészet annyiban alkotott újat, hogy a hozzá valószínűleg a Balkánon át közvetített laposindás stílust feltehetően időbeli csúszással, leegyszerűsítve, az egyszerű indamintákra fókuszálva alkalmazott. Mivel alapvetően kitűnően illett az avar környezet kikövetkeztetett, sztyeppei jellegű ízlésvilágához, a késő avar kultúra ez esetben ismét képes lehetett saját, Kárpát-medencére specifikus díszítőművészeti stílus létrehozására.

Ugyanekkor a késő avar kori III. fázisban domináns geometrikus laposindás minták és a velük egykorú, alakos díszű övdíszek között stilisztikai szempontból komoly különbség figyelhető meg. A bizánci kultúrából ugyanis a fentiek fényében valószínűleg ugyancsak avar átértelmezésen keresztül magyarázható[2477] antik alakok és jelenetek ábrázolása nemhogy nem sematizáló, hanem a mediterrán naturális, részleteket gazdagon alkalmazó vizuális világ befolyásáról tanúskodik. A késő avar kor második felében tehát ismét egyszerre kétféle, gyökeresen eltérő stílus jelent meg ugyanabban a tárgycsoportban, akkor is, ha a geometrikus laposindás stílus tárgyai mellett az oroszlán-ember küzdelmet, madáralakokat, faunt ábrázoló övdíszek csekély esetszámmal bukkannak csak fel,[2478] és valószínűleg már inkább a késő avar kori III–IV. fázis határára, IV. fázisára keltezhetők.

Ha a stílus kialakulásának azt a modelljét alkalmazzuk, amelyet a késő avar állatstílus esetében, akkor a geometrikus laposindás stílus létrejöttekor az avar díszítőművészetet megtermékenyítő hatás a mediterrán florálgeometrikus indák képében érkező impulzus volt, amely – talán ismét véletlenszerűen – megfelelt a továbbra is kitartó, sztyeppei eredetű avar ornamentikai ízlésnek. A késő avar állatstílus formatív időszakával szemben a különbség az, hogy itt nem figyelhető meg a „keleti" – sztyeppei, valószínűleg közép-ázsiai – elem, amely a késő avar állatstílusban meghatározó szerepet játszott. A geometrikus laposindás stílus esetében inkább döntő az európai – balkáni és nyugati(?) – környezeten keresztül érkező kulturális hatás, amely mindazonáltal már jóval korábban is jelen volt, csak nem vált egy stílus keretében dominánssá, sőt háttérbe szorult a késő avar állatstílus mögött.

Tekintve, hogy a formák forrásai alapvetően bizonytalanok, csupán hipotézisként fogalmazódik meg, hogy a 8. század második felétől az avar díszítőművészet kapcsolatrendszerében nyugat felé fordulás érezhető. Ha ez igaz, ez kulturális újraorientálódást, valószínűleg az avar kaganátus politikai kapcsolatainak nyugat felé fordulását jelenti. Az avar leveles indák, a szőlőinda és a liliomminta esetében felfedezhető Karoling és itáliai langobárd párhuzamok, amelyek az avar díszítőművészet jelenségeivel rokon, bizánci perspektívából „primitív" kört alkotnak, erre utalhatnak.

2477 Ld. Szenthe manuscript.

2478 Értékelést ld. Szenthe manuscript.

Díszítőművészet a késő avar kor végén

A késő avar díszítőművészet utolsó szakaszában a Kárpát-medencében továbbra is elterjedt geometrikus laposindaminták mellé a mediterrán forrásból származó ornamentika számos típusa került. A legnagyobb esetszámú csoport a legtöbbször gyenge kivitelű, kaotikus rajzolatú, vésett síkminták kis, csepp alakú levelekből alkotott, tengelyes szimmetriára törekvő változatai alkotják. Mellettük a liliomminta ugyancsak átlagos jelenség. Végül gyakran aranyozott, tiszta rajzolatú és jó minőségű mintákkal díszített tárgyak tartoznak a pálcikaindákkal, szalagos, hármasleveles és liliomos szerkesztésekkel jellemzett, „Sobor-Kiskőrös csoportban" összefoglalt típusok közé. Az utóbbi csoport, amelynek mintáit vésett síkminták is utánozták, a Hohenberg-körrel azonos vagy azzal közeli rokon jelenség, amelyet Kárpát-medencéből kifelé vezető kapcsolatrendszere (Bozen) is az elitkultúrához közelít (*199. kép*).

Ebben az időszakban a vésett „kisleveles" ornamentika alkotja a késő avar kori kultúrának azon horizontját, amely olyan mértékben adaptálódott a helyi környezetbe, hogy külső előzményekhez kötése csak viszonylag tág keretek között lehetséges, akkor is, ha főleg a dunai bolgár anyagban jó analógiái vannak. A liliomminta szíjvégeken alkalmazott változata ugyancsak Kárpát-medencei regionális típusként azonosítható. Ezzel szemben a Sobor-Kiskőrös csoport tárgyai tágabb kapcsolatrendszerrel rendelkeztek. A brestováci, Weiden am See-i, valamint az ezeknél alacsonyabb színvonalat képviselő hohenbergi övdíszek a hatalmas területen elterjedt pálcikaindás ornamentika nyugati, mediterrán végének regionális csoportját alkotják. Központjában földrajzilag is Bizánc áll, amely az olyan tárgyak alapján, mint a nagyszentmiklósi 19. számú zománcos pyxis, oroszlánrészt játszhatott a csoport létrejöttében.

A Sobor-Kiskőrös csoport ornamentális elemeinek jelentős része megtalálható a Kárpát-medencei megközelítésben atipikus hohenbergi garnitúrán. A technológiai komplexitás miatt bizánci vagy itáliai műhely termékeként azonosított hohenbergi tárgyak alapvetően köztes lépcsőfokot jelentenek a kiváló nemesfém és az egy darabban öntött avar tárgyak között. Az azonban szinte biztos, hogy a mátészalkai szíjvég, a nagyszentmiklósi pálcikaindás díszű edények közül bizonyos esetek és az aranyozott, rézötvözetből egybeöntött, formailag viszont szintén igen finom kivitelű övdíszek Kárpát-medencei ötvösműhelyben készültek.

Bárhol is készültek azonban, a tárgyak elterjedési mintázata alapján valószínűtlen, hogy ne az avar kaganátusban zajló hatalmi játszmák eredményeképpen kerültek volna egy-egy területre. Bozenen kívül minden lelőhely az avar érdekszférában, illetve, ha ezek a tárgyak már a Karoling hadjáratokat megelőző időszak termékei, annak peremén, a kaganátus és nyugati szomszédai közötti „kontaktzónában" fekszik. A brestováci, Weiden am See-i, hohenbergi és blatnicai tárgyak a Kárpát-medence nyugati peremén, illetve attól nyugatra, délnyugatra található regionális csoportot alkotnak. A kiemelkedő minőségű elittárgyak természetesen nem bírhatnak a tárgyi kultúra, illetve díszítőművészet perspektívájából valódi regionális jelleggel, főleg nem a kaganátus, a Balkán és Itália közötti kommunikációt biztosító perifériján, illetve transzferrégióban. Szűk területen való koncentrálódásuk egyéb kulturális vagy társadalmi okokra, például a késő avar kor végén a periféria, illetve a kommunikációs kapcsolatok fontosságának felértékelődésére vezethető vissza. Nem lehetetlen tehát, hogy a kiemelkedő minőségű elittárgyaknak a kaganátus szélére való kikerülése a peremterületek mint ütközőzónák elitjeinek megnövekedő befolyását jelzi. A brestováci, hohenbergi és Weiden am See-i tárgyak,

illetve a főleg szórványként előkerülő morvaországi esetek[2479] ennek fényében bármely közeli hatalommal folytatott kommunikáció révén bekerülhettek az északnyugat-balkáni, kelet-alpi és Morva-medencei környezetbe. A bajor és Karoling tárgyi kultúra eltérő jellege miatt alig jön számításba, ugyancsak kevéssé az itáliai, sokkal inkább az avar és a balkáni (bolgár, bizánci hatalom által dominált) közeg. Lehetséges, hogy az intenzívvé váló kommunikációval, diplomáciai és katonai érintkezéssel párhuzamosan a centrumok által befolyásuk alá vonni kívánt, perifériku régiókban az elit tekintélynövekedése és hatalomkoncentráció zajlott. Ez utóbbi modellben jól magyarázható lenne a mátészalkai szíjvég, sőt egy, az avar kagán menekülésénél hihetőbb történeti keretbe kerülhetne magának a nagyszentmiklósi kincsnek a lelőhelye is.

Ez esetben e területekre olyan tárgyak jutottak el, amelyeket a környező központok, illetve leginkább az avar kaganátus elitjei is használtak, csak – mivel például az adott társadalomban alkalmazott reprezentációs minta vagy a belső rendszer stabilitása[2480] ezt nem igényelte – nem deponáltak.[2481] Így voltaképpen az játszódhatna le kicsiben a fennállásának végét élő avar kaganátus esetében, mint ami a bizánci birodalom régészetének máig legnagyobb problémáját jelenti: vagyis, hogy elitanyaga nem a centrumban, hanem a perifériákon, és részben már a politikai határokon kívül, nyilván azonban az érdekszférán belül került elő. A korszak mozgalmas eseménytörténetének rávetítése a pontosan keltezhetetlen csoportra[2482] természetesen hiábavaló kísérlet lenne, mivel a szűkös forrásanyag segítségével az elitek közötti kapcsolattartás földrajzi keretei rekonstruálhatatlanok. Karintián, illetve Tirolon keresztül valószínű, hogy politikai bukásáig az észak-itáliai langobárd udvar (Kr. u. 774),[2483] illetve a bajor térség[2484] fontos szerepet játszott ebben a rendszerben. A két utóbbi politikai alakulat jelentőségére következtethetünk a kevés írott forrás, illetve a rekonstruálható politikatörténeti események alapján is.[2485] Kétségtelen azonban, hogy az ornamentikai csoport mögött valószínűleg általában Bizánc közvetítő szerepe feltételezhető.

A késő avar kor végi elit tárgyi kultúrája így is legfeljebb hipotetikusan rekonstruálható, bár a nagyszentmiklósi kincs miatt valószínűleg erősen túlreprezentált fémedények egyedülálló betekintést engednek bele. A fémedényeken keresztül látható kép alapvetően megegyezik azzal, ami a mátészalkai szíjvég és a fent tárgyalt, peremrégiókban előkerült darabok alapján rekonstruálható. A következő szintet alkotó Sobor-Kiskőrös csoport leginkább egy kivételes helyzetű, az elittel szoros kapcsolatban lévő fegyveres réteg, katonai kíséret már helyi műhelyekben készült tárgyi kultúrájával azonosítható. A vésett, leveles síkmintákkal, liliommintákkal, illetve a késő avar kor végi tárgytípusokon alkalmazott geometrikus laposindás mintákkal díszített, egyszerű kivitelű tárgyak ezektől jól megkülönböztethető, széles körben elterjedt horizontot alkotnak, amelyet döntően a Kárpát-medencei tárgyi kultúra belső dinamikája alakított.

2479 Kivétel ez alól a Dolní Dunajovice-i szíjvég: ld. *144. kép 10*.

2480 Ld. Kossack 1975.

2481 A depozíció kérdésköréhez ld. Garrow 2012.

2482 Általában 8. század végi, 9. század eleji keltezést feltételeznek: ld. Daim 2000. A késő avar kor legvégére vagy röviddel az utánra keltezett (9. század első fele) blatnicai veretek esetében újabban felmerült a későbbi keltezés lehetősége: ld. Szőke 2014.

2483 Jarnut 1984, 723–726.

2484 Störmer 1997, 486, Fleckenstein 1991, 956–962.

2485 Szádeczky-Kardoss 1998, 265–270; Bóna 1984, 338.

Nagy jelentőségű kérdés, hogy mikorra keltezhető a késő avar kori díszítőművészet utolsó aktív változásokat hozó fázisa. A kutatás máig egybehangzóan a Karoling-hadjáratok elé tolta a késő avar kori IV. időrendi fázis ornamentikáját, 800 körül lezárva azt. Az avar államiság azonban nem szűnt meg az avar vereséggel: a 820-as években még avar követségről is szól híradás. Ennek fényében logikus feltételezés, hogy egy „generáció", illetve „időrendi fázis" hosszán keresztül, a 9. század első harmadában még folytatódhatott az avar díszítőművészet aktív időszaka. Ez esetben pedig a késő avar kori utolsó díszítőművészeti fázis sokszínűsége, valamint a benne megfigyelhető, nyugati kapcsolatrendszerre utaló jelek – lásd például a liliomminta és a „kisleveles" ornamentika Karoling párhuzamait – amellett szólhatnak, hogy a fázisban a 800 utáni avar tárgyi kultúra maradványait azonosítsuk.

Fennmarad végül a kérdés, hogy mikor ért véget a késő avar díszítőművészet, és mi okozta azt. Sajnos, magáról a késő avar díszítőművészetről igen keveset tudunk: annyit, amennyit néhány, színes- és nemesfémből készült tárgytípus alapján lehetséges. Az övveretek, fémedények, lószerszámdíszek gyakori trendváltozásaik és sokszínűségük fényében jelentős szerepet játszottak a társadalmi hierarchiák fenntartásában, csoportidentitások kifejezésében. Emiatt akkor, amikor az avar kaganátus politikailag megbukott, valószínűleg az avar díszítőművészetnek sem lehetett hosszú ideje hátra, és belső, dinamikus változásainak is azonnal vége szakadt. Ha a késő avar kori díszítőművészet utolsó, IV. fázisát talán a 9. század első harmadának erősebb Karoling-függés alá került díszítőművészetével azonosíthatjuk, az avar vizuális világ záróidőpontját valamikor a 9. század közepe elé helyezhetnénk. Valószínű, hogy a falusi közösségek körében ez után azok, akik – belső hierarchiák kifejezésére – addig veretes övet hordtak, továbbra is megtartották ezt a szokást, miközben e mögül a korábban ható, díszítőművészet belső változásait hozó, társadalmi hálózatok által fenntartott alkotó tevékenység eltűnhetett. Ennek az időszaknak az övviselete tükröződhet a késő avar kori V. fázis heterogén, sokféle veretből összeállított öveiben, amely így hipotetikusan a 9. század középső harmadára lenne keltezhető.

Exkurzus: A naturálistól a florálgeometrikusig. Általános kora középkori ornamentikai folyamatok az avar díszítőművészet tükrében

A felszínen gyors ütemben zajló változások mögött az ornamentikában tetten érhető egy „longue durée", lassú, folyamatos változás,[2486] amely a naturális jellegű növényi minták világából az absztrakt formák és geometrikus ornamentika dominanciája felé vezet. Míg a 8. század első felében mind az alakos, mind a növényi ornamentika alapvetően naturális trendeket követ, a geometrikus laposindás stílustól a késő avar kor végéig egyre inkább kiteljesedett a geometrizmus. (Természetesen a legnaturálisabb avar kori növényi minta is alapvetően repetitív, florálgeometrikus jellegű. Naturális növényi ornamentikának emiatt a növényi formákat, rendet és

2486 A gyors, felszínen zajló eseményekkel és a rövid ideig tartó hullámokkal szemben a társadalmi és kulturális fejlődés mélyében ható, hosszútávú trendektől való megkülönböztetés a történettudományban az annalista iskola vívmánya volt, ld. az irányzat kultikus művét: Braudel 1985.

arányokat alapvetően megtartó ornamentikát nevezem, elkülönítve azoktól a mintáktól, amelyek valamilyen eszköz segítségével a minta geometrikus szimmetriaviszonyaira helyezik a hangsúlyt.) A két, egymástól a geometrikus laposindás stílus tömegével a Kárpát-medencében elválasztott, mediterrán jellegű ornamentikai kör minta- és motívumspektruma főleg a határos laposindás stílusokhoz mérten igen változatos. A két kör számos, azonos rendszerhez tartozást bizonyító azonosságot mutat. A késő antik körben és a késő avar kor végi díszítőművészet ornamentikájában egyaránt a tengelyesen szimmetrikus palmettaszerkesztések játszották a főszerepet; ezek között a sodrott szalagokra szerkesztett, illetve főleg a liliom jellegű palmettaszerkesztések, az akantusz, a hármaslevél és a rá épülő liliomminta is rokonságot jelent. A két időszak, illetve formai csoport díszítőművészete azonos elemeik miatt tehát igen jól összehasonlítható.

A késő avar kor első felében dominált a naturális növényi ornamentika. Miközben az indaminták esetében a naturális formák és alapstruktúrák megtartása ugyanekkor természetesnek tűnt, a mediterrán világban alapvető fontosságú, tengelyesen szimmetrikus mintákban a naturalitás a motívumok síkján nagyméretű, a mintát vizuálisan domináló, sőt, a strukturális elemeket („szárat") vizuálisan háttérbe szorító, lédús, húsos levelekben nyilvánult meg. A késő avar korban szinte a korszak legvégéig túlnyomóan használt egyszerű, hullámzó inda a késő antikvitásban naturális jellegű növényi ornamentika körébe tartozott. Ennek alapvetően az avar indák alapszerkezetei is megfelelnek, mind a jellemző kétlevelű félpalmettás laposindás, mind pedig a különböző, antik-mediterrán hatás alatt keletkezett félpalmettás, szőlőindás, palmettás, borostyánleveles vagy benépesített indás változataikban is, amelyek a késő avar állatstílus formatív fázisától a késő antik kör végéig kisebb-nagyobb számban mindvégig előfordultak. Ugyanakkor az avar díszítőművészet heterogén ornamensspektrumú fázisaiban szalagos és különböző palmettaminták kerültek előtérbe. A jelenség oka az lehet, hogy a Kárpát-medencére folyamatos hatást gyakorló mediterrán díszítőornamentika formai trendjei olyan esetekben figyelhetők meg, amikor a késő avar ornamentika képét nem határozta meg egységes, belső struktúrák által generált formai trend, stílus. Ez a késő avar állatstílus létrejötte előtt és annak utolsó fázisában még olyan esetekben is a naturális növényi formákat megtartó motívumok megjelenésével járt, amikor – különben elég gyakran – a minta szerkezetét szalaghurkok vagy fonatok, medalionok vagy különböző típusú palmetták határozták meg.

A késő avar kor második felétől a növényi formákhoz való viszonyulás átalakulása tapasztalható. A geometrikus laposindás stílusban a felszín síkba vitele és a spirálisokhoz közelítő, absztrahálódó növényi minták egyre inkább absztrakt megjelenésűvé teszik az ornamentikát. Az avar kor utolsó szakaszában még ehhez képest is történtek további változások. A késő avar kor végén elterjedő formaspektrumban a minták jellege, illetve a minta és a motívum viszonya is átalakult. E horizontban a leveles indák és naturális jellegű palmetták szerepe minimálisra csökkent. A tengelyesen szimmetrikus szerkesztések nagy részét „kisleveles", egymással nem szerves kapcsolatban álló, csepp alakú tagokká redukált levelek, illetve növényi ízek csoportjai alkotják. A különböző palmettatípusok helyét domináns szerepben a liliom jellegű minta, illetve főleg a liliomminta vette át. A naturális rendnek megfelelő virágzó palmetták, illetve a szintén az antik növényi ornamentika naturálisabb formáihoz kötődő indaminták helyett néhány esetben pálcikaindás mintákat alkalmaztak. A pálcikainda

mint a késő antikvitás naturális spirálindáiból a 8. századra kialakult, absztrakt indaminta (ld. fent az al Haram-al Sharīf mozaikja kapcsán[2487]) az átalakulás látványos bizonyítéka: a típus megjelenése a késő avar kor végén (8–9. század fordulóján?) a Földközi-tenger medencéjének északi perifériáján annak a jele, hogy a növényi ornamentika ilyen irányú fejlődése az egy kommunikációs rendszerben összefűzött világ közös trendje volt.

Döntő jelentőségű, ahogyan a geometrizálódással párhuzamosan a mintába szerkesztett növényi elemek és a mintatér méretének arányai is megváltoztak. A motívumok mérete nemcsak a laposindás stílusok környezetéhez, de a korábbi késő antik kör ábrázolásaihoz viszonyítva is lecsökkent. A növényi elemek zsugorodásával párhuzamosan átalakult a minta és a motívumok viszonya. Míg korábban a minta inkább a növényi elemek kontextusát biztosító kötőelem volt, addig a 8. század végi díszítőművészetben egyre inkább rá, vagyis az ornamentika rendszerére, a felületet borító hálóra tolódik a vizuális hangsúly. A jelenséggel kapcsolatosan több kiegészítő megállapítás tehető: az apró, önmagukban szinte jelentéktelen, geometrikus kivitelű növényi elemek gyakran elszakadnak a szártól, szabadon úszó, szimmetrikusan elrendezett rendszert alkotnak. Tengelyesen szimmetrikus, szalagos, csomózott inda vagy liliom jellegű szerkesztésekkel összefogott esetek mellett előfordul, hogy a mintát geometrikus kötőelem hiányában magának az apró elemeknek a rácsozata alkotja, amint ez általában a pálcikainda-minták sajátossága. Tehát a növényi motívumok ekkor nem fedik el a minta geometrikus rendszerét, sőt éppen kihangsúlyozzák azt. A minta és a motívum viszonyának megváltozása elvezet a hálóminta megjelenéséig, illetve a végtelen hálóba rendeződő motívumok által kialakított mintákig (Nagyszentmiklós, bikafejes csanak nyakának hármaslevélmustrája), amely már az európai és mediterrán díszítőművészet következő, középbizánci ornamentika által dominált korszakának tipikus jelensége.[2488]

A jelen munkában csak kiegészítő jelleggel figyelembe vett alakos ornamentikában ugyanezek a folyamatok figyelhetők meg, annyi különbséggel, hogy esetükben a geometrikussá válás helyére absztrahálódás, az állati testek természetes formáitól való elszakadás lépett, a növényi ornamentikához képest látszólag késéssel, csupán a késő avar kori díszítőművészet utolsó fázisában. A késő avar alakos ábrázolások jellegzetessége, hogy az övdíszeken éppen a geometrikus laposindás stílus időszakában jelennek meg a legtermészethűbb, legrészletesebben kidolgozott figurális elemek, amelyek antik ikonográfiai forrásuktól nemcsak a témát, hanem az ábrázolásmódot is átörökítették. Ezek után a késő avar kori díszítőművészet utolsó fázisának állatalakjai ismét absztraháltak. A késő avar állatstílushoz képest azonban jelentős különbség, hogy az absztrakció már nem az állattest valamiért legfontosabbnak, karakteresnek ítélt részleteinek fókuszált ábrázolásában nyilvánul meg, hanem az állattest növényi vagy geometrikus formákkal való átszövésében. A késő avar kor végi, virágkehely alakú fejű, vagy félpalmettává alakuló farkú[2489] állatalakok annak a fejlődési sornak az elemét képezik, amely a 10. századi díszítőművészetben is megnyilvánul.[2490]

2487 389–390. o.

2488 Bollók 2015b, 418–420.

2489 Faleragombon: dunántúli szórvány, magángyűjteményben, ld. III.2.1. szakasz, 4. típus.

2490 Az utóbbihoz ld. pl. a honfoglalás kori leletanyag viszonylatában korai Jánosszállás-Katonaparti korong állatalakját: Bálint 1991, 34–36; Bollók 2015b, 355–356.

Amint ez már természetesen egyértelművé vált, a naturálistól az elvontig, illetve a növényi ornamentika esetében a geometrikusig tartó változási folyamat nem csak a Kárpát-medencei környezet sajátja: esetében az avar díszítőművészet a mediterrán és részben európai környezetében is lejátszódó változásokat követte. A Justinianus-kori, naturális növényi ornamentikától a 7. századra előbb látványossá váló, majd a 10. századig kiteljesedő absztrahálódás közhely a bizánci művészet-, illetve ornamentikatörténetben. Egyik legjellemzőbb eredménye a korai muszlim díszítőművészeti stílus – Riegl fogalmai szerint az arabeszk – létrejötte,[2491] de ugyanezt a fejlődést látjuk tendenciaként érvényesülni a bizánci-mediterrán, honfoglaló magyar és egyéb, vele rokon ornamentikákban is.[2492] Úgy tűnik tehát, a késő avar díszítőművészetben széles körben jelen voltak a kor ornamentikájának „progresszív" elemei.

Az avar tárgyi kultúrával összehasonlítható, mediterrán vagy kelet-európai térségben fennmaradt hagyaték jellege miatt e területeken szűk időrendi határok között ható díszítőművészeti trendek alig rekonstruálhatók. Jelen munka szerzője e területek kutatóival szemben nagy előnyben volt, mivel egy leletanyagának intenzitása miatt könnyen elemezhető, kiváló belső kronológiával bíró regionális kultúra elemzése volt a feladata. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk tehát, hogy a késő avar kori ornamentikán belül tendenciaként megfigyelhető az a jelenség, hogy a korábbi szakasz (késő avar állatstílus és a késő antik kör) mediterrán-bizánci díszítőművészetből idézhető párhuzamai általában korábbiak, illetve még késő római környezetben is feltűnő, „archaikus" mintatípusok. Ezek közé elsősorban a különböző naturális indák (főleg a borostyáninda és a liliomos indák, részben a naturális szőlőinda és különböző, „naturális" palmettafa és indatípusok) sorolhatók, de ebbe a kategóriába tartozik a lágy élű, palmettákba komponált akantuszlevél is. Ezzel szemben a késő avar kor második felében és végén olyan absztrakt-florálgeometrikus növényi minták váltak jellemzővé, amelyeknek fő elterjedési köre a mediterrán és európai díszítőművészetekben is inkább a 8., de főleg a 9. század volt, illetve – például a geometrikus laposindák esetében – ennél is tovább, a 11–12. századig is fennmaradtak.

A környező mediterrán világból idézett analógiákban ez a hirtelen váltás jelen munka szerzője számára nem dokumentálható, inkább tendenciaként nyilvánul meg, lassú súlypont-áthelyeződésnek tűnik. Eszerint a naturális növényi ornamentika esetei döntően a 6–7. századra keltezhetők, miközben egy-egy tárgy vagy tárgycsoport – mint a kiskundorozsmai övveret és a különféle, késő antik motívum- és mintatípusokkal díszített tárgyak – egyértelmű késő antik vonatkozásokkal bírt a késő avar kor közepén, második felében is. E zárt csoport tárgyai (például az oroszlán és ember küzdelmével, faunnal, szalagos-szőlőfürtös és leveles mintákkal díszített szíjvégek) naturális, részletgazdag ábrázolása azonban mintegy az antik formakincs és ábrázolóművészet utolsó fellángolásával azonosítható.

Ezekkel párhuzamosan a geometrikus laposindás stílus vrapi-velinói horizonttal egykorú, késő avar kor eleji esetei a késő antikvitás ízlésvilágától élesen különböző formavilágot indítottak útjára. Ennek Kárpát-medencei szinten gyors elterjedése mögött természetesen szerepet játszhatott az avar kultúra korábban rekonstruált sztyeppei ízlésvilága, azonban nem kerülheti el figyelmünket, hogy e leveles-indás, egyszerű, késő római ékvésett mintákhoz hasonló vizualitású

2491 A minta rendszerének elsőrendűvé válását állapítja meg a korai iszlám díszítőművészet tekintetében Grabar 1972, 95.

2492 Kitzinger 1984, 176–247.

díszítőművészet az itáliai központok, illetve a Karoling frank centrumok ornamentikájában is feltűnni látszik, és a korábban is idézett hispániai szíjvégekhez hasonló, korai esetei után a 10–12. század között a bizánci ornamentikában is szerephez jutott. Az avar díszítőművészet kései fázisának florálgeometrikus jelenségei pedig már egyértelműen a környező világ 9–10. századi, Karoling és bizánci, absztraháló hálómintái és egyéb palmettatípusai felé vezetik a kutató figyelmét.

A késő avar kor díszítőművészetében zajló rövidtávú folyamatok, időrendi és kulturális csoportok nagy valószínűséggel regionális specifikumot alkotnak, ami összhangban áll az egykorú, 7. század végétől a 9. század elejéig tartó „hosszú 8. század", a mediterrán régészet „sötét" vagy „átmeneti korának" folyamataival. A késő avar ornamentika számos szállal kapcsolódik a környező világhoz, illetve, mint azt az utolsó fejezetek megmutatták, a környező világ tárgyi kultúrájának mélystruktúrái – az általános minőségi-esztétikai átalakulás, absztrahálódás és az ornamentális látásmód változásának iránya – is azonosak benne. Emiatt a késő avar kori Kárpát-medence regionális világának kutatása hozzájárulhat a környező világ jelenségeinek kontextusba illesztéséhez, értelmezéséhez is.

Jelen munka elé tűzött feladat a késő avar kori növényi ornamentika mint a kora középkori világ regionális jelenségének elemzése volt. A szerző érdeklődésének irányából fakadó mellékösvények, a munka során felvetődő kérdések nagy száma, a feldolgozandó anyag tömege, végül emberi gyengeségek miatt számos kérdés, lelet és megoldandó probléma tárgyalása elmaradt. A kitűzött cél teljesítése érdekében az elemzés tárgyát részben szűkítettem, elhagyva, vagy csak érintve számos, a tárgyi kultúra belső rendszere szempontjából fontos szempontot (regionális különbségek, időrendi szempontok beható elemzése). A késő avar díszítőművészetben mutatkozó regionális eltérések és társadalomtörténeti kérdések vizsgálatában jelen munka inkább csak problémák felvetéséig, mint megoldásokig juthatott el. A keletkezett munka szükségszerűen szubjektív; reményeim szerint azonban a késő avar ornamentika kulturális gyökereinek felderítésével hozzájárultam a késő avar díszítőművészetről máig alkotott kép árnyalásához, illetve a kidolgozatlanul maradt problémák jövőbeli megoldásához is.

THE PLANT ORNAMENT IN THE DECORATIVE ARTS OF THE LATE AVAR PERIOD

(SUMMARY)

Following the brief period of the Early Avar nomadic state and in the wake of the unsustainability of the nomadic economy, the trajectory of the changes in settlement patterns, social values and material culture, in particular regarding the use of metal artefacts, seems to reflect a rapprochement between the Avar system and the neighbouring European world. The history of the "Late Avar period" of the Carpathian Basin corresponds exactly to the "long eighth century" of the Mediterranean and European world. In the seventh century, Byzantine cultural impacts affected those segments of Avar material culture that had been penetrated by specific artefact types such as belt fittings and Byzantine earrings. Other realms of material culture such as metal vessels and certain elements of steppean weaponry such as bone quiver mounts appear to have remained unaffected for a long time. The seventh-century bone carvings lead into the world of the weapon-bearing elite, and these bone carvings attest to the ornamental art of the steppe population settling in the Carpathian Basin that was akin to the Turks'. The late seventh century saw a profound transformation. The trend for "mass-produced" copper-alloy articles made using simple techniques is first attested among the late seventh-century Byzantine buckles of the Mediterranean. In the wake of various economic, social and cultural processes that are generally regarded as expressions of the early medieval transformation, whose nature is now fairly well known, material culture became increasingly fragmented. The Late Avar khaganate was but one of the many regional worlds emerging at the time that were became increasingly independent of each other. The regional power established in the Carpathian Basin by the Late Avar period was a polity with a dense internal communications network that maintained intensive contacts with the neighbouring powers.

The internal social and cultural processes as well as the external relations were in all likelihood reflected in the distinctive traits of the Late Avar ornamental vocabulary, which played a role in the expression and recreation of the group identities of Avar-period society. As a social system and power structure, the Late Avar-period khaganate ensured that mount-decorated belts and ornamented horse gear fittings were distributed as far as the outermost boundary of its sphere of influence. Thus, the distribution of identical or similar types within the Carpathian Basin cannot be simply attributed to the activity of workshops or of craft-level production, or only inasmuch the work of Avar craftsmen was ultimately determined by the social system and the demand it generated. The intensity of a communications system responsible for ensuring that specific types would reach certain locations in a structure dominated by the elite would suggest the existence of a prestige-based distribution or gift exchange system.

The patterns in the modest material culture could also reflect a distribution system independent of the distribution structures determined from the peak of the social pyramid, for example of periodically held regional and/or central fairs visited by craftsmen. Nevertheless, a blend of these two options seems to be most likely.

It seems quite certain that in the case of Late Avar-period ornamental art, we can hardly apply the more-or-less generally accepted Migration-period model that "culture" was predominantly or exclusively maintained by a small group, a cultural core, which upheld and transmitted "tradition" as well as the ethnonym (for a critique of the *Traditionskern*, "kernel of tradition" model proposed by Wenskus 1961, see Burmeister 2000, 540). In contrast to the Early Avar period, when the simultaneous existence of several *Traditionskern*s is attested, the material culture of the Late Avar period can be interpreted within an entirely different model of social display. By the Late Avar period, the tradition that also embodied the remnants of the steppean socio-cultural attitudes had visibly made a previously unattested and extensive inroad into society. The similarities in the social display of the elite and of the rural populations – ceremonial belts, human-horse burials, the prominent role of bows and arrows – indicate that the difference between the cultural attitudes of the elite and the common folk had become minimal, which in turn implies a genuine cultural integration and that the emergence of a new cultural unity that cannot be derived from the preceding elements. It may be presumed that the background to this seeming egalitarianism was nourished by reminiscences of a nomadic social system, for example the memory of the egalitarian status of weapon-bearing freemen and of a dynamic hierarchy based less on descent than on individual prowess, which played a prominent role in Late Avar-period culture.

At present, immense caution needs to be exercised in raising issues such as whether there had been group cultures in the Carpathian Basin that would indicate that the Late Avar-period elite, the weapon-wielding groups and the various groups of Late Avar society in general had purposefully and knowingly used differing forms, ornamental vocabularies and/or artefact types. The formal distinctiveness of certain types of elite culture attests to the elite's efforts to distinguish itself through the uniqueness of its material culture. In the case of the social groups that can be assigned to the elite *sensu lato*, a similar tendency can be noted in the horse gear fittings of the warrior class at the close of the Late Avar period. Aside from these relatively clearly discernible groups, the correspondence analysis of the belt sets (the plot consists of the strap ends as the most characteristic object type of the period with plant ornaments) indicated that Late Avar-period ornament forms a single continuous cloud (see Figs 2–3).

The four groups of ornament and decorative art discussed in the present volume are specific to the Carpathian Basin, even though ample analogies to individual elements can be cited from the sixth- to ninth-century decorative arts of the surrounding world. While on the surface we witness the dynamic changes in the period's ornament, which in view of its colourful diversity would have been suitable for expressing the identity of several "Late Avar" groups, slow currents of continuous transformation were in motion. In the deep layers of ornament, the developmental trajectory led from naturalistic vegetal to floral-geometric ornament incorporating small and repetitive plant motifs, characterised by a geometric design structure in which the vegetal elements were subordinated to the main design structure. It is virtually impossible not to recognise the reflection of a similarly long development in the surrounding world, principally in the Mediterranean, between the sixth and tenth centuries.

The Late Avar animal style

On the testimony of the surviving belt fittings, a uniform decorative style had evolved by the onset of the Late Avar period from the range of formal elements current at the close of the "Middle Avar period".

The first indications of the fusion of the Mediterranean (Byzantine) and distinctively Avar (Carpathian or perhaps steppean) cultural layer are attested in the late seventh century on the "Middle Avar-period" ornamental bone plaques adorning quivers and a range of pressed decorative articles whose ornamentation foreshadows the belt fittings of the Late Avar period. The interlace patterns adorning the quiver fittings, the Dunapentele-type scrollwork patterns and various palmette-ornamented quiver mounts of the later Middle Avar period cannot be interpreted within the framework of a steppean cultural layer – the sophisticated scrollwork and palmette designs chosen for adorning these artefacts were conceived in the Carpathian Basin, even if they were influenced by Mediterranean cultural impacts. On the testimony of the belt fittings from Kisköre, Budapest-Tihany tér and Kiskőrös-Vágóhíd, the Avar elite began "experimenting" with radically new types during this period.

The circulation of metal vessels profusely decorated in the new style, numbering no more than a few exemplars, only commenced with some delay. These vessels bear the formal traits of the belt fittings of Phase II of Late Avar ornamental art. This is not contradicted by the Nagyszentmiklós Treasure: the earliest vessels that can be securely dated to the Late Avar period exhibit some of the distinctive elements of the full-fledged Late Avar animal style. The radical innovation characterising imagery had in itself most likely played a role in group formation and the construction of a self-identity. This imagery is undoubtedly "eastern", although in addition to its probably Central Asian elements (such as floriated scrolls, *Blütenzier*), it also incorporated a series of Byzantine and antique Mediterranean motifs (ivy scrolls, interlace and geometric elements such as the herringbone patterns of the Tab strap slide) as well as a few no less important elements of "unknown origin" – in all likelihood from the steppean layer of Avar culture – that were designed for non-perishable articles in the late seventh century such as round-lobed scrolls (*Kreislappenranken*) and probably the Avar-type animal combat scenes.

One major achievement of Avar culture is the creation of a uniform ornamental style from the strands drawn from a wide range of sources within the span of a half century or even less, during no more than three decades, resulting in a visually coherent ornament system across the entire Avar territory of the Carpathian Basin. No similarly profound change can be subsequently noted in visual culture during the Late Avar period, even though the differences in the successive styles and in the formal groups reflect a continuous transformation.

In the "Late Avar Animal Style", a strong visual cohesion was created by the depiction of naturalistic forms in the largest possible size allowed by the available decorative space: in order to achieve this, few motifs were set beside each other in both figural and vegetal ornament. Simultaneously, the figural motifs were depicted schematically with few details. The use of few lines and the long, smooth and virtually uninterrupted edges in the case of raised designs gave a rather chunky appearance to the figures as well as to the vegetal motifs, as best illustrated by the medallions on Jug 2 of the Nagyszentmiklós Treasure. The widespread motifs of the emerging Late Avar art style discussed here indicate that the Avars succeeded in rejuvenating or invigorating a common mythology through its visualisation.

The visually dominant elements of the Late Avar Animal Style are winged or "functionally" wingless four-legged predators and animal combat scenes. In addition to these motifs, the plant ornament discussed here is principally made up of simple foliated scrollwork designs incorporating round-lobed scrolls and another typically Avar vegetal motif, the floriated scroll, as well as a simple three-leaved palmette set on a pair of volutes. The latter, as aptly noted by Béla Miklós Szőke, is a typically Avar motif. Other decorative elements inspired by vegetal ornament are rare in the period's first phase (Phase I of the Late Avar period, corresponding to Jozef Zábojník's Spätstufe I–IIa). Aside from the round-lobed scrolls, the other popular motif of the Late Avar animal style designated as floriated scrolls (Falko Daim's *Blütenzier*) points towards the north-eastern Mediterranean periphery, Central Asia and the civilisations along the Silk Road.

It is still a matter of controversy when these elements reached the Carpathian Basin, as is the mechanism of their mediation. It seems likely that the emergence of the Late Avar Animal Style is a reflection of the growing dynamism of the Carpathian Basin's eastern connections and of the impact of the trade and communications system passing through the Khazar Khaganate.

The Late Antique circle

In the Late Avar IIb phase as defined by Jozef Zábojník, the Late Avar Animal Style was enriched by elements whose majority drew their inspiration from the Late Antique world of the Mediterranean. This assertion can be clearly underpinned in the case of various figural motifs such as human busts, Nereids and birds, and a Mediterranean origin is also obvious regarding certain vegetal elements and the motifs accompanying them (e.g. cornucopia). As far as this can be ascertained from the archaeological record, the range of types was enriched by new ones such as wide shield-shaped mounts and strap-ends with attachment loops, whose appearance was nourished by the period's cultural connections. Given that earlier types continued to be manufactured and used, Late Avar ornamental art became truly heterogeneous during this period.

The new vegetal patterns are not a continuation of the traditions of the antique vegetal ornament sporadically attested mainly west of the Danube (such as ivy scrolls and strap-ends with palmette scrolls), but represent entirely novel forms. These new types are often axially symmetrical. In addition to various palmette types, palmette trees and various lily-like palmettes, the occasional "lily pattern", a geometric, simple, antithetical lily-based palmette most often attested in the terminal phase of the Late Avar period (distinguished as a separate type in Central European research) also makes an appearance. Aside from composite vegetal designs, the new trend also saw the growing popularity of geometric and floral-geometric patterns such as twisted and looped bands and designs filling medallions. The loving attention to detail in the plant-based designs, the fineness of the execution and the overall smaller size of the motifs in the proliferation of countless vegetal elements is a far cry from the tradition of the simple round-lobed scrollwork of the Late Avar Animal Style.

The origins of the ornament horizon termed "Late Antique circle" for the lack of a better term, its interpretation and its cultural contextualisation runs into several difficulties. It seems possible that the antique repertoire of forms was revived in the eastern Mediterranean,

most likely in Byzantium for some time around the mid-eighth century. In most cases, however, only so much can be established that the known analogies from the Carpathian Basin and beyond form distinct eastern Mediterranean and Eastern European groups, similarly as in the case of the large-sized belt ornament types analysed in the book's last chapter. It has already been suggested that the vegetal ornament, and a specific palmette type, of the "Late Antique circle" can in fact be correlated with essentially Eastern European cultural trajectories. Knowing that the origins of the forms can be associated with the Mediterranean and that the core area of its distribution and the adjacent territories were still controlled by Byzantium during the eighth century, its seems likely that impacts from a yet little known Byzantine culture of the eighth century led to the rise of the Late Antique circle.

The Geometric Scrollwork Style

Similarly as in the Late Avar Animal Style, the adaptive receptiveness of the Late Avar cultural milieu was at least as strong in the case of the Geometric Scrollwork Style, and it has already been shown that the round-lobed scroll designs excised from the flat surface can be directly derived from Mediterranean models. The closest analogies to the large round-lobed scroll designs can be found in the Balkanic scrollwork ornament flourishing from the late seventh to the earlier/mid-eighth century and comparable finds can be cited from the core regions of the Mediterranean, the Caucasus and Eastern Europe too. The objects of the "Warnebertus circle" dated to the turn of the seventh–eighth century at the latest can also be assigned here in view of the essentially geometric nature of their decoration.

Given that these designs harmonised with the steppean taste imbuing the Avar cultural milieu (cp. the simple foliated scrolls of the Late Avar Animal Style), Late Avar culture again proved capable of creating its own decorative style distinctive to the Carpathian Basin. However, in this case, the creativity of Avar ornamental art was restricted to, and focused on, the simplification of scrollwork patterns.

Decorative art at the close of the Late Avar period

At present, it is more of an intuitive feeling rather than a proven fact that a turn towards the West can be sensed in the cultural associations of Avar decorative art from the later eighth century onward. If a cultural re-alignment was indeed the case, it probably reflected a westward orientation in the Avar Khaganate's political relations.

Several types of ornaments drawn from Mediterranean sources appeared in the Carpathian Basin in the last phase of Late Avar decorative art, although the popularity of the Geometric Scrollwork Style remained unbroken. The largest group is made up of poorly executed, chaotically drawn engraved designs with small, drop-shaped leaves striving for axial symmetry. Lily patters were also quite common. Yet a third group, the "Sobor-Kiskőrös circle" is made up of artefacts, often gilded, decorated with clearly drawn, elaborate patterns of spiky scrolls (*Stäbchenranke*), interlace, (*Dreiblatt*) and lilies. The latter group, whose designs were often imitated by engraved patterns, is identical with or closely related to the Hohenberg-Záhony circle, whose cultural connections (Bozen), leading outward from the Carpathian Basin, verge on elite culture.

During this period, only the engraved "small-leaved" ornament in the diverse ornament types mentioned above, represents the horizon of Late Avar-period culture that was adapted to the local milieu to the extent that its association with external precursors is only possible within a relatively broad framework, even knowing that its best analogies are to be found in the Danubian Bulgar material.

One important issue is the date of this last phase characterised by active changes in Late Avar-period ornamental art. To date, there has been a general scholarly consensus that the ornament of Phase IV of the Late Avar period should be dated before the Carolingian campaigns and that this phase ended around 800. However, the Avar political state did not cease after the military defeat of the Avars, for the written sources mention Avar embassies as late as the 820s. It therefore seems likely that the active phase of Avar ornamental art continued for another generation or "chronological phase" in the initial third of the ninth century. In this case, the diversity of the last ornamental phase of the Late Avar period and the indications of western or Mediterranean cultural connections – as exemplified by the Mediterranean and Carolingian parallels to the lily pattern and the small-leaved ornament – would suggest that it also incorporates the remnants of the post-800 Avar material culture.

General dynamics of early medieval ornament in the light of Avar decorative art

Underlying the rapid changes on the surface is a *longue durée* in ornament, a slow current of continuous transformation, which led from naturalistic vegetal patterns to the dominance of an essentially geometric ornament. While in the earlier eighth century both figural and vegetal ornament followed basically naturalistic trends, a dominance of geometricism evolving from the Geometric Scrollwork Style can be noted up the close of the Late Avar period.

The range of designs and motifs in the two Mediterranean-type ornamental systems separated by the Geometric Scrollwork Style in the Carpathian Basin – the ornament of the Late Antique circle and of the ornament at the end of the Avar period – is immensely diverse, particularly compared to the round-lobed scrollwork styles. The two circles share countless similarities, evidencing their association with the same Mediterranean-type ornamental system. Palmette designs composed with an axial symmetry played the principal role in Phases IIb and IV of the Late Avar period: palmettes on twisted bands, lily-like palmettes, acanthus, triple-leaved and lily-like palmettes similarly reflect this close relation.

The simple scroll designs employed up to end of the Late Avar period in the creation of patterns in association with naturalistic vegetal ornament represented a distinctive design type in Late Antiquity. The basic structures of Avar decorative scrollwork conformed to these designs, both regarding the round-lobed scrolls with two-leaved semi-palmettes and the various scrolls combined with semi-palmettes, vine scrolls, palmettes, ivy leaves and inhabited scrolls inspired by antique-Mediterranean impacts. A change in the attitude to vegetal forms can be noted from the second half of the Late Avar period. Regarding the Geometric Scrollwork Style, the low reliefs and increasingly abstracted vegetal patterns that eventually resembled spirals led to the geometricisation of ornamental patterns. Additional changes can be seen in the last phase of the Avar period, when the relation between the patterns and their motifs underwent a transformation. In this horizon, the role of foliate scrolls and more or less naturalistic

palmettes became minimal. Parallel to geometricisation, the proportion of the vegetal elements composed into the ornament field and the dimensions of the ornament field also changed, leading to a decrease in the size of the motifs. In the ornamental art of the last phase of the Late Avar period, the visual emphasis shifted to the design itself, the system of the ornament, to the infinite lattice covering the surface.

As is perhaps clear from the foregoing, the trajectory from the naturalistic to the abstract and from vegetal designs to geometric ones was not distinctive to the Carpathian Basin – in this case, too, Avar ornamental art responded to the changes in the Mediterranean and, in part, the European cultural milieus. One of the main corollaries of this development was the emergence of early Muslim ornament, and the same tendency can be noted in Byzantine-Mediterranean, Conquest-period Hungarian and other related ornamental arts. It would appear that the "progressive" elements of early medieval ornament were widely employed in Late Avar ornamental art.

The short-term dynamics of the decorative art of the Late Avar period, its chronological and cultural groups can in all likelihood be considered as a regional trait, which was attuned to the trajectories of the "long eighth century" lasting from the late seventh to the early ninth century, known also as the "dark" or "transitional" period in Mediterranean archaeology. Late Avar ornament is bound by many strands to the neighbouring world and, as shown in the book's last chapters, the deep structures of the material culture of the neighbouring world, the general qualitative and aesthetic transformation, the shift towards abstraction and the main direction of the changes in ornamental attitudes were also roughly similar. The study of the regional world of the Late Avar-period Carpathian Basin can contribute to the contextualisation and interpretation of the cultural phenomena of the neighbouring world.

BIBLIOGRÁFIA

Források

Annales Einhardi, Monumenta Germaniae Historica Scriptores I., Annales et Chronica Evii Carolini. Hannoveriae 1826, 183.

Annales Laureshamenses, Monumenta Germaniae Historica Scriptores I., Annales et Chronica Evii Carolini. Hannoveriae 1826, 37.

Einhard, Vita Karoli Magni. Scriptores Rerum Germanicarum in usum Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis Separatim Editi. Hannoveriae et Lipsiae 1911.

Irodalomjegyzék

Åberg 1947	Åberg, N., The Occident and the Orient in the Art of the Seventh Century 3: The Merowingian Empire. Stockholm 1947.
Adam 1996	Adam, H., Das Zollwesen im fränkischen Reich und das spätkarolingische Wirtschaftsleben. Ein Überblick über Zoll, Handel und Verkehr im 9. Jahrhundert. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 126. Stuttgart 1996.
Adams 2014	Adams, N., Bright Lights in the Dark Ages. The Thaw Collection of Early Medieval Ornaments. New York – London 2014.
Adelchi 1984	Adelchi dai Longobardi ai Carolingi. Kiállítási katalógus. Milano 1984.
Ajbabin 1990	Ajbabin, A. I., Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. MAIET I (1990) 5–68.
Ajbabin 1991	Ajbabin, A. I., Основные етапы истории городища Ески-Кермен. MAIET II (1991) 43–51.
Ajbabin 1993	Ajbabin, A. I., Могильники VIII – начала X. вв. в Крыму. MAIET III (1993) 121–134.
Ajbabin 2003	Ajbabin, A. I., Крым. In: Макарова, Т. И. – Плетнева, С. А. (ред.): Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековя. IV–IX. века. Археология. Moskva 2003, 9–145.
Alföldi 1926	Alföldi, A., Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. II. Berlin 1926.
Alföldi 1934	Alföldi, A., Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde. ESA IX (1934) 285–307.
Allan 1982	Allan, J. W., Nishapur: Metalwork of the Early Islamic Period. The Metropolitan Museum of Art, New York 1982.

Allen 1989 — Allen, T., The Arabesque, the Beveled Style, and the Mirage of an Early Islamic Art. In: Clover, F. M. – Humphreys, R. S. (eds), Tradition and Innovation in Late Antiquity. London 1989, 209–246.

Ambroz – Erdeli 1982 — Ambroz, A. K. – I. Erdeli (red.), Древности епохи беликого переселения народов V–VIII веков. Moskva 1982.

Amiranaschwili 1971 — Amiranaschwili, S., Kunstschätze Georgiens. Prague 1971.

Appadurai 1982 — Appadurai, A., Introduction: Commodities and the politics of value. In: Appadurai, A. (ed.), The Social Life of Things. Commodities in a Social Perspective. Cambridge 1986, 3–63.

Arbeiter – Noack-Haley 1999 — Arbeiter, A. – Noack-Haley, S., Christliche Denkmäler des frühen Mittelalters vom 8. bis ins 11. Jahrhundert. Hispania Antiqua. Mainz 1999.

Arena et al. 2001 — Arena, M. S. – Delogu, P. – Paroli, L. – Ricci, M. – Saguí, L. – Venditelli, L., Roma dall' antichitá et al medioevo. Archeologia e storia nel Museo Nazionale Romano Crypta Balbi. Roma 2001.

Ariadne Galeries 1991 — Treasures of the Dark Ages in Europe. Ariadne Galeries, New York 1991.

Arslan – Buora 2000 — Arslan, E. A. – Buora, M. (a cura di), L'oro degli Avari. Popolo delle Steppe in Europa. Milano 2000.

Askarov et al. 1991 — Askarov, A. A. et al. (eds), Culture and Art of Ancient Uzbekistan. Moscow 1991.

Asmann 2011 — Asmann, J., Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance and Political Imagination. Cambridge 2011.

Asmann 1999 — Asmann, J., A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest 1999.

Atanasov – Venelinova – Stoicev 2007 — Atanasov, G. – Venelinova, S. – Stoicev, S., Ранносредновековен некропол в Шумен (квартал Дивдиадово). Early medieval cemetery in Shumen, Divdiadovo quarter. Arheologija 2007, 57–66.

Aufleger 1997 — Aufleger, M., Tierdarstellungen in der Kleinkunst der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich. Archäologische Schriften für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz Bd. 6, Mainz 1997.

Avraméa 1997 — Avraméa, A., La Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances. Bizantina Sorbonensia 15. Paris 1997.

Bachner 1985 — Bachner, M., Das awarische Gräberfeld von Münchendorf, Niederösterreich. In: Friesinger, H. – Daim, F. (hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn 2. Wien 1985, 9–122.

Bagautdinov – Bogatchev – Zubov 1998 — Bagautdinov, R. S. – Bogatchev, A. V. – Zubov, S. E., Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар

Волго-Камя). Pre-Bolgarians in the Middle Volga Region (at the historic onset of the Volga-Kama Tatars. Samara 1998.

Bakay 1973 — Bakay K., Az avar kor időrendjéről. Újabb avar temetők a Balaton környékén. SMK 1 (1973) 5–86.

Baldini-Lippolis 1999 — Baldini-Lippolis, I., L'Oreficeria nell'Imperio di Constantinopoli tra IV e VII secolo. Bari 1999.

Bálint 1937 — Bálint A., Avar sírok Batidán. DolgSz XIII (1937) 89–97.

Bálint 1989a — Bálint, Cs., Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10, Jahrhundert. Wien-Köln 1989.

Bálint 1989b — Bálint, Cs., Some ethnospecific features in central and eastern European archaeology during the aerly Middle Ages: the case of the Avars and Hungarians. In: Shennan, J. S. (ed.), Archaeological Approaches to Cultural Identity. London – New York 1989, 185–194.

Bálint 1991 — Bálint. Cs., Südungarn im 10. Jahrhundert. Studia Archaeologica 11, Budapest 1991.

Bálint 1992 — Bálint, Cs., Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Üč Tepe (Sowjetische Azerbajdžan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert. In: Daim, F. (hrsg.), Awarenforschungen I. Archaeologia Austriaca Monographien Bd. 1. Studien zur Archäologie der Awaren. Wien 1992, 309–496.

Bálint 1993 — Bálint Cs., Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters 1. Sigmaringen 1993, 195–273.

Bálint 2000 — Bálint Cs., Bizánc és a 6–7. századi kisszíjas övek. SMK XIV (2000) 41–92.

Bálint 2004a — Bálint Cs., A nagyszentmiklósi kincs. Der Goldschatz von Nagyszentmiklós. Budapest 2004.

Bálint 2004b — Bálint Cs., A középavar kor kezdete és Kuber bevándorlása. Der Beginn der Mittelawarenzeit und die Einwanderung Kubers. ArchÉrt 129 (2004) 35–65.

Bálint 2006a — Bálint, Cs., A note on the research on the ewer with enamel plaques of the St. Maurice d'Agaune. ActaArchHung 57 (2006) 281–289.

Bálint 2006b — Bálint, Cs., Der Reichtum der Awaren. „Fürstengräber" – Prunkgräber – Schatzfunde. In: Carnap-Bornheim, C. – Krausse, D. – Wesse, A. (hrsg.), Herrschaft – Tod – Bestattung. Zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle. UPA Bd. 139, 2006, 147–160.

Bálint 2007 — Bálint, Cs., On „Orient-preference" in archaeological research on the Avars, proto-Bulagrians and conquering Hun-

garians. In: Henning, J., (ed.), Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 1. The Heirs of the Roman West. Millennium-Studies in the culture and history of the first millennium C.E. Vol. 5/1. Berlin – New York 2007, 546–562.

Bálint 2008 — Bálint, Cs., Der Beginn der Mittelawarenzeit und die Einwanderung Kubers. Antaeus 29–30 (2008) 59–61.

Bálint 2010a — Bálint, Cs., Avar Goldsmith's Work from the Perspective of Cultural History. In: Entwistle – Adams 2010, 146–160.

Bálint 2010b — Bálint, Cs., Der Goldschatz von Nagyszentmiklós. Budapest 2010.

Bálint 2012 — Bálint Cs., Az avar kori ötvösség technikai és kultúrtörténeti vonatkozásai. In: Vida T. (szerk.), Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam. Budapest 2012, 311–318.

Bálint – Garam 2016 — Bálint, Cs. – Garam, É., Der Fund von Ada. ActaArchHung 67 (2016) 423–448.

Balogh 2010 — Balogh Cs., A Felgyő, Ürmös-tanyai avar temető. In: Balogh – Fischl 2010, 185–382.

Balogh 2016 — Balogh Cs., Régészeti adatok a Duna–Tisza-közi avarok történetéhez. Studia ad Archaeologiam Pasmanensia 6, Budapest 2016.

Balogh – Fischl 2010 — Balogh Cs. – P. Fischl K., Felgyő Ürmös-tanya. Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyői ásatásának anyagából. MFMÉ – MonArch I. Szeged 2010.

Baltimore 1947 — Early Christian and Byzantine Art. The Baltimore Museum of Art. Baltimore 1947.

Banghard 1998 — Banghard, K., Eine frühmittelalterliche Gürtelgarnitur und ihre Motivgeschichte. Archäologische Nachrichten aus Baden 54 (1998) 24–35.

Banner 1927 — Banner J., Népvándorláskori sírok Nagykamaráson. DolgSz II (1926) 141–159.

Banner 1963 — Banner J., B. Pósta und die dritte Zichy-Expedition. ActaArchHung 15 (1963) 409–426.

Bárdos 2000 — Bárdos, E., La necropola avara di Zamárdi. In: Arslan – Buora 2000, 76–141.

Bárdos – Garam 2009 — Bárdos, E. – Garam, É., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zamárdi – Rétiföldek. MAA 9, Teil 1. Budapest 2009.

Bárdos – Garam 2014 — Bárdos, E. – Garam, É., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zamárdi – Rétiföldek. MAA 10, Teil 2. Budapest 2014.

Barfield 2001 — Barfield, T. J., The shadow empires: imperial state formation along the Chinese–Nomad frontier. In: Alcock, S. E. – D'Altroy, T. N. – Morrison K. D. –Sinopoli, C. M. (eds), Empires. Perspectives from Archaeology and History. Cambridge 2001, 10–41.

Bartha – Erdélyi 1961 — Bartha A. – Erdélyi I., Népvándorláskori régészetünk módszertani és elméleti kérdéseihez, ArchÉrt 88 (1961) 68–76.

Baum 1946 — Baum, J., Das Warnebertusreliquiar aus Beromünster. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie 8 (1946) 203–210.

Baumeister 2004 — Baumeister, M., Metallrecycling in der Frühgeschichte. Untersuchungen zur technischen, wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Rolle sekundärer Metallverwertung im 1. Jahrtausend n. Chr. Würzburger Arbeiten zur Prähistorischen Archäologie Bd. 3. Rahden 2004.

Beckwith 1979 — Beckwith, J., Early Christian and Byzantine Art. Yale University Press – Pelican History of Art, New Haven – London 1979 (1993).

Beckwith 1989 — Beckwith, J., Studies in Byzantine and Medieval Western Art. The Pindar Press, London 1989.

Belenizki 1980 — Belenizki, A. M., Mittelasien. Kunst der Sogden. Leipzig 1980.

Bende 1998 — Bende L., A pitvarosi késő avar kori temető 51. sírja (Adatok a késő avar kori lószerszámok díszítéséhez). Das Grab 51 im spätawarenzeitlichen Gräberfeld von Pitvaros (Beiträge zu der Verzierung der spätawarenzeitlichen Pferdegeschirre). MFMÉ – StudArch 4 (1998) 195–230.

Bende 2017 — Bende L., Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében. Bestattungsbräuche in der zweiten Hälfte der Awarenzeit im Gebiet zwischen Körös, Theiss und Maros. Studia ad Archaeologiam Pasmaniensia 8, Budapest 2017.

Benjamin 2018 — Benjamin, C., Empires of Ancient Eurasia. The First Silk Roads Era, 100 BCE–250 CE. Cambridge 2018.

Berdimuradov – Samibayev 1999 — Berdimuradov, A. E. – Samibayev, M. K., Храм Дяртепа (к проблемам культурной жизни Согда в IV–VIII вв.). The Temple of Jartepa-II (The problems of cultural life of Sogdiana in the 4th–8th c. A.D.) Taskent 1999.

Bertelli 2002 — Bertelli, G., Le diocesi della Puglia Centro-Settentrionale. Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo. Spoleto 2002.

Betti 2005 — Betti, F., La diocesi di Sabina. Corpus Della Scultura Altomediovale XVII. Spoleto 2005.

Bezrukov 2015 — Bezrukov, A., Trade and Economic Contacts Between the Volga and Kama Rivers Region and the Classical World. BAR IS 2727, 2015.

Bezuglov – Naumenko 2009 — Bezuglov, S. I. – Naumenko, S. A., Kazár kori kurgán az Alsó – Donnál. Barrow-Grave of Khazarian Age at Lower-Don. MFMÉ-StudArch V (1999) 397–407.

Biehl 1996 — Biehl, P. F., Symbolic communication systems: Symbols on anthropomorphic figurines of the Neolithic and Chalkolithic

from South-Eastern Europe. Journal of European Archaeology 1996/4, 153–176.

Bierbrauer 1979 — Bierbrauer, K., Die Ornamentik frühkarolingischer Handschriften in Bayern. Bay. Akad. d. Wiss. Phil-Hist. Kl. Abhandlungen NF Heft 84, München 1979.

Bierbrauer 1991 — Bierbrauer, V., Das Frauengrab von Castebolognese in der Romagna (Italien). Zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit der ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien. JbRGZM 38 (1991) 541–593.

Bierbrauer 1997 — Bierbrauer, V., Tierornamentik. In: Lexikon des Mittelalters. VIII, München 1997, 783–784.

Biermann 1998 — Biermann, F., Handel, Haus- und Handwerk in frühmittelalterlichen Burg-Siedlungskomplexen zwischen Elbe und Lubsza. In: J. Henning – A. Ruttkay (hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Bonn 1998, 95–114.

Biermann 2008 — Biermann, F., Die Knochen- und Geweihbearbeitung im nordwestslawischen Siedlungsgebiet vom 7./8. bis 12. Jahrhundert. In: W. Melzer (hrsg.), Archäologie und mittelalterliches Handwerk – Eine Standortbestimmung. Beiträge des 10. Kolloquiums des Arbeitskreises zur archäologischen Erforschung des mittelalterlichen Handwerks. Soest 2008, 239–266.

Bintliff 2008 — Bintliff, J. L., History and Continental Approaches. In: Bentley, R. A. – Maschner, H. D. G. – Chippindale C. (eds), Handbook of Archaeological Theories. Lanham 2008, 147–164.

Bintliff – Pierce 2011 — Bintliff, J. – Pierce, M., The Death of Archaeological Theory? Oxford 2011.

Biró – Szenthe 2011 — Biró Cs. – Szenthe G., Öntéstechnikai vizsgálatok késő avar kori bronztárgyakon (Sorozatok modellezése és sokszorosítása). Investigations of Casting Techniques of Bronze Artefacts from the Late Avar Period (Modelling and Production of Serial Pieces). In: Corolla Museologica Tibor Kovács Dedicata. Budapest 2011, 155–174.

Biró – Szenthe 2016 — Biró Cs. – Szenthe G., Műhelyhagyományok és technológiatranszfer. Elmélkedés az avar kor fémműveseinek kilétéről. In: Perémi Á. (szerk.), Hadak Útján. A Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XXIII. konferenciakötete. Veszprém 2016, 197–211.

Bittner-Wróblewska 2010 — Bittner-Wróblewska, A., North-Eastern Poland in First Centuries AD – A World Apart. In: Lund Hansen, U. – Bittner-Wróblewska, A. (eds), Worlds Apart? Contacts across the baltic Sea in the Iron Age. EKøbenhavn – Warszawa 2010.

Bivar 2006 — Bivar, A. D. H., Sasanian Iconograhy on Textiles and Seals. In: Schorta, R. (ed.), Central Asian Textiles and their Contexts in the Early Middle Ages. Riggisberger Berichte 9(2006) 9–22.

Bliev 2011	Блиев, М. М. (ed.), Сокровища Алании. The Treasure of Alania. Эксмо 2011.
Boardman 2010	Boardman, J., The Relief Plaques of Eastern Eurasia and China. The 'Ordos Bronzes', Peter the Great's Treasure and their kin. BAR IS 2146, 2010.
Bognár 2016	Bognár K., Egy különleges késő avar kori kerámiatípus: a sárga kerámia. A special ceramic type: the Late Avar yellow pottery. Magyar Régészet online magazin – Hungarian Archaeology e-journal 2016 Tél/Winter, 22–28.
Bojčić 2012	Bojčić, Z., Neobjavljeni nalazi iz ranog srednjeg vijeka u Arheološkom Muzeju Osijek. Ošjecki Zbornik XXX, 2011 (2012) 101–113.
Bol 1985	Bol, P. C., Antike Bronzetechnik. Kunst und Handwerk antiker Erzbilder. München 1985.
Bollók 2010	Bollók, Á., The Birds on the Braid Ornaments from Rakamaz: a View from the Mediterranean. In: Daim, F. – Drauschke, J. (hrsg.), Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter. Teil 3, Peripherie und Nachbarschaft. MonRGZM Bd. 84,3, Mainz 2010, 331–368.
Bollók 2013	Bollók Á., Kép- és képnélküliség a Kárpát-medencében a 6.–10. században. Bild- und Bildlosigkeit im 6.–10. Jahrhundert im Karpatenbecken. ArchÉrt 138 (2013) 213–237.
Bollók 2015a	Bollók, Á., Byzantium on the Theiss. On Byzantine Dyplomacy, the Emperor's Image and the Avars. In: Foletti, I. – Kessler, H. L. (hrsg.), Many Roms. Studies in Honour of Hans Belting. Convivium. Seminarium Kondakovianum Series Nova II/1. Prague 2015, 166–181.
Bollók 2015b	Bollók Á.: Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok. Budapest 2015.
Bollók 2015c	Bollók, Á., A Late-Carolingian gilded copper plate from Rétközbrencs-Parom-domb. In: Heinrich-Tamáska, O. – Herold, H. – Straub, P. – Vida, T. (eds), „Castellum, Civitas, Urbs" Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe. CPP 6. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf., 345–366.
Bollók 2015d	Bollók, Á., The Visual Arts of the Sāsānian Empire and the Nagyszentmiklós/Sânnicolau Mare Treasure – A Non-Specialist's AView. In: Daim, F. – Gschwantler, K. – Plattner, G. (eds), Der Goldsschatz von Sânnicolau Mare (ungarisch: Nagyszentmiklós). The Treasure of Sânnicolau Mare (Hungarian: Nagyszentmiklós). RGZM – Tagungen Bd. 25. Mainz 2015, 43–70.
Bollók – Szenthe 2018	Bollók, Á. – Szenthe, G., Images of the Good Life on a Set of Late Antique Gold Sheets from Kunágota. In: Drauschke, J. – Kislinger, E. – Kühtreiber, K. – Kühtreiber, Th. – Scharrer-

	Liška, G. – Vida, T. (hrsg.), Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag. MonRGZM Bd. 150, Mainz 2018, 57–82.
Bóna 1956	Bóna, I., Die Langobarden in Ungarn. ActaArchHung 7 (1956) 183–244.
Bóna 1957	Bóna I., Az ürbőpusztai avar temető. ArchÉrt 84 (1957) 155–174.
Bóna 1970	Bóna I., Avar lovassír Iváncsáról. Grave of an Avar horseman at Iváncsa. ArchÉrt 97 (1970) 243–263.
Bóna 1971	Bóna I., Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 5. A népvándorlás kora Fejér megyében. Székesfehérvár, 1971.
Bóna 1984	Bóna I., A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984, 265–374.
Bóna 1985	Bóna, I., Ein asiatisches Reitervolk am Mittleren Donau. In: Die Awaren in Europa. Ausstellungskatalog. Frankfurt a.M. 1985, 5–19.
Bóna 1988	Bóna, I., Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen. In: Popoli delle steppi: Unni, Avari, Ungari. Settimene di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo XXXV. Spoleto 1988, 437–481.
Bóna 1995	Bóna, I., Gli Àvari. Un popolo d'Oriente nell'Europa altomediovale. In: Menis, G. C. (ed.), Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine 1995, 13–48.
Bóna 2000	Bóna, I., Gli Àvari. Un popolo d'Oriente nell'Europa dell'Alto Medioevo. In: Arslan, E. A. – Buora, M. (a cura di), L'oro degli Àvari. Popolo delle steppe in Europa. Milano 2000, 10–33.
Bourdieu 1990	Bourdieu, P., The Logic of Practice. Cambridge 1990.
Boyd – Mango 1992	Boyd, S. A. – Mundell-Mango, M., Ecclesiestical Silver Plate in Sixth Century Byzantium. Washington 1992.
Böhlendorf-Arslan 2012	Böhlendorf-Arslan, B., Das bewegliche Inventar eines mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy. In: Böhlendorf-Arslan, B. – Ricci, A. (eds), Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts. BYZAS 15. Istanbul. 351–368.
Böhme 1965	Böhme, H. W., Der Awarenfriedhof von Alattyán, Kom. Szolnok. Südost-Forschungen 24 (1965) 11–65.
Brandenburg 1981	Brandenburg, H., Greif. In: Reallexikon für Antike und Christentum Bd. 12, Stuttgart 1981, 951–995.
Brather 2004	Brather, S., Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen. RGA Ergänzungsbände 42, Berlin – New York 2004.
Brather 2007	Brather, S., Von der „Tracht" zur „Kleidung". Neue Fragestellungen der Konzepte der Archäologie des Mittelalters. ZAM 35 (2007) 185–206.

Brather 2008	Brather, S., Kleidung, Bestattung, Identität. Die Präsentation sozialer Rollen im frühen Mittelalter. In: Brather, S. (hrsg.), Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen. RGA Ergänzungsbände 57. Berlin – New York 2008, 237–274.
Braudel 1985	Braudel, F., Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest 1985.
Brenk 1977	Brenk, B. (hrsg.), Spätantike und frühes Christentum. Propyläen Kunstgeschichte, Supplementbände I. Propyläen Verlag 1977.
Brepohl 1987	Brepohl, E., Theophylus Presbyter und die mittelalterliche Goldschmiedekunst. Leipzig 1987.
Breuer 2005	Breuer, E., Byzanz an der Donau. Eine Einführung in Chronologie und Fundmaterial zur Archäologie im Frühmittelalter im mittleren Donauraum. Tettnang 2005.
Brubaker – Haldon 2011	Brubaker, L. – Haldon, J., Byzantium in the Iconoclast Era c. 680–850. A History. Cambridge 2011.
Brune 2004	Brune, K. H., Die koptischen Textilien im Museum Kunst Palast Düsseldorf. Teil 1: Wirkereien mit figürlichen Motiven. Sprachen und Kulturen des Christlichen Orients 13, Wiesbaden 2004.
Buddensieg 1995	Buddensieg, T., Ein Fuldaer Elfenbeindiphtychon in Würzburg. Ein Beitrag zur Geschichte der Karolingischen Akanthusranke. In: Borkopp, B. – Schellewald, B. – Theis, L. (hrsg.), Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte. Festschrift für Horst Hallensleben zum 65. Geburtstag. Amsterdam 1995, 127–146.
Budinský-Krička 1956	Budinský-Krička, V., Pohrebisko z neskorej doby avarskej v Žitavskej Tôni na Slovensku. SlovArch 4 (1956) 5–131.
Budinský-Krička – Točik 1984	Budinský-Krička, V. – Točik, A., Jazdecký hrob 94/1967 z doby avarskej ríše v Košiciach, časť Šebastovce. Das Reitergrab No. 94/1967 aus der Zeit des Awarenreiches in Košice-Šebastovce. In: Zborník prác Ľudmile Kraskovskej k životnému jubileu. Bratislava 1984, 172–195.
Budinský-Krička – Točik 1991	Budinský-Krička, V. – Točik, A., Šebastovce. Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches. Katalog. Nitra 1991.
Bullinger 1969	Bullinger, H., Spätantike Gürtelbeschläge. Typen, Herstellung, Trageweise und Datierung. Dissertationes Archaeologicae Gandenses 12, 1969.
Bunardžić 1980	Bunardžić, R., Menore iz Čelareva. Menoroth from Čelareva. Beograd 1981.
Bunardžić 1985	Bunardžić, R., Čelarevo. Risultati delle richerce nelle necropoli dell' alto medioevo. Roma 1985.

Bunker 1988	Bunker, E. C., Lost Wax and Lost Textile: An Unusual Ancient Technique for Casting Gold Belt Plaques. In: Maddin, R. (ed.), The Beginnings of the Use of Metals and Alloys. Papers from the Second International Conference in the Beginning of the Use of Metals and Alloy, Zhengzhou, China, 21–26 October 1986. Chambridge – Massachussets – London 1988, 222–227.
Burke 2008	Burke, P., What is Cultural History? Cambridge – Malden 2008.
Bühler 1999	Bühler, B., Untersuchungen zu Guss, Oberflächenbearbeitung und Vergoldung an frühmitteralterlichen Bunt- und Edelmetallgegenständen. ArchA 82–83, 429–492.
Bühler 2000	Bühler, B., Ranken und Palmetten. Studien zu pflanzlichen Ornamenten im Frühmittelalter. Archäologie Österreichs 11/2, 2000, 60–72.
Bühler 2010	Bühler, B., Is it Byzantine Metalwork or not? Evidence for Byzantine Craftmanship Outside the Byzantine Empire (6th to 9th Centuries AD). In: Daim, F. – Drauschke, J. (hrsg.), Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. Teil 1. Peripherie und Nachbarschaft. MonRGZM Bd. 84,1. Mainz 2010, 213–234.
Bühler 2012	Bühler, B., Zur Identifizierung „byzantinischer" Feinschmiedearbeiten mithilfe herstellungstechnischen Studien unter besonderer Berücksichtigung von Funden aus dem awarischen Siedlungsgebiet. In: Böhlendorf-Arslan, B. – Ricci, A. (eds), Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts. BYZAS 15 (2012) 105–116.
Bühler 2014	Bühler, B., Der „Schatz" von Brestovac, Kroatien. Seine kulturellen Beziehungen und technologischen Aspekte. MonRGZM Bd. 85. Main 2014.
Bühler – Freiberger 2018	Bühler, B. – Freiberger, V., Der Goldschatz von Sânnicolau Mare (ungarisch: Nagyszentmiklós). MonRGZM Bd. 142, 1–2. Mainz 2018.
Byzanz 2010	Byzanz. Pracht und Alltag. Katalog zur Ausstellung der Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland 2010.
Callmer 2008	Callmer, J., The Meaning of women's ornaments and ornamentation. Acta Arch København 79, 185–207.
Canepa 2009	Canepa, M. P., The Two Eyes of the World. Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran. Berkeley – Los Angeles – London 2009.
Canepa 2010	Canepa, M. P., Distant Displays of Power. Understanding Cross-Cultural Interaction Among the Elites of Rome, Sasanian Iran, and Sui – Tang China. In: Canepa, M. P. (ed.), Theorizing Cross-Cultural Interaction Among the Ancient and Early Medieval Mediterranean, Near East and Asia. Ars Orientalis 38 (2010) 121–154.

Canivet 1987	Canivet, P. – Canivet, M. T., Huarte Sanctuaire chrétien d'Apamène (Ive-Vie S.). Paris 1987.
Carr – Neitzel 1995	Carr, Ch. – Neitzel, J. E. (eds), Style, Society and Person. Archaeological and Ethnological Perspectives. New York – London 1995.
Castriota 1995	Castriota, D., The Ara Pacis Augustae and the Imagery of Abundance in Later Greek and Early Roman Imperial Art. Princeton 1995.
Cavada 2007	Cavada, E., Loci Sancti Martini: la chiesa e la fortezza. Riflessioni su presenze, insediamenti e luoghi nelle valle alpine centrali. In: Carlo Magno e le Alpi. Atti del XVIII Congresso internazionale di studio sull'alto medioevo. Spoleto 2007, 229–252.
Champion 1989	Champion, T. C. (ed.), Centre and Periphery. Comparative Studies in Archaeology. London – New York 1989.
Childe 1925	Childe, G., The Dawn of European Civilisation. London 1925.
Childe 1926	Childe, G., The Aryans. A Study of Indo-European Origins. London 1926.
Christie 2010	Christie, N., Byzantines, Lombards and Goths in Italy: Jewellery, Dress and Cultural Interactions. In: Entwistle – Adams 2010, 113–122.
Christlein 1974	Christlein, R., Der Runde Berg bei Urach I. Frühgeschichtliche Kleinfunde ausserhalb der Plangrabungen. Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften Phil-Hist. Klasse 1974/1.
Čilinská 1963	Čilinská, Z., Slovansko-avarskej pohrebískov Žitavskej Tôni. SlovArch 11 (1963) 87–120.
Čilinská 1966	Čilinská, Z., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava 1966.
Čilinská 1973	Čilinská, Z., Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava 1973.
Čilinská 1975	Čilinská, Z., Pohrebisko z 8. storočia v Cíferi – Páci. AVANS 1975, 82–85.
Čilinská 1982	Čilinská, Z., Dve pohrebíská z 8.-9. storočia v Komárne. SlovArch 30 (1982) 347–393.
Čilinská 1990	Čilinská, Z., Die awarenzeitlichen Frauengräber mit Pferdebestattung in der Slowakei. WMMÉ XV (1990) 135–146.
Clarke 1978	Clarke, D., Analytical Archaeology. London – New York 1978.
Clover – Humprey 1989	Clover, F. M. – Humprey, R. S., Toward a Definition of Late Antiquity. In: Clover, F. M. – Humprey, R. S. (eds), Tradition and Innovation in Late Antiquity. London 1989, 3–20.
Cociş et al. 2016	Cociş, S. – Gáll, E. – Urák, M. – Ursutiu, A., The Periphery of the Centre? The Late Avar Cemetery Part at Nădlac. ArchBulg XX/1 (2016) 1–75.

Comsa 1959	Comsa, M., Курганний могильник с тупосожением в Нушфалаеу. Dacia 3 (1959) 525–534.
Coptic Art 1989	Coptic Art – L'Art Copte. Vol. 2. Sculpture, Architecture. Cairo 1989.
Cormack – Vassilaki 2008	Cormack, R. – Vassilaki, M. (eds), Byzantium 330–1453. London 2008.
Conkey – Hastorf 1990	Conkey, M. – Hastorf, Ch. (eds), The Uses of Style in Archaeology. Cambridge 1990.
Cremades 2011	Cremades, N. R., La necrópolis de Vistalegre (Aspe, Alicante). Trabajos de Arqueologia 2. Alicante 2011.
Crippa – Zibawi 1998	Crippa, M. A. – Zibawi, M., L'Art paleochrétien. Des origines à Byzance. Milan – Paris 1998.
Crosetto 2000	Crosetto, A., Decorazioni scultoree dalle chiese rurali nel Piemonte altomedievale (VII–VIII. secolo). In: Brogiolo, G. P. (ed.), La chiese rurali tra V e VIII secolo in Italia settentrionale. Documenti di Archeologia 26, 2000, 55–62.
Csallány 1933	Csallány D., A kunszentmártoni avarkori ötvössír. Szentes 1933.
Csallány 1933–34	Csallány D., A Szentes – lapistói népvándorláskori sírlelet. DolgSz IX–X (1933–34) 206–214.
Csallány 1939	Csallány D., Kora-avarkori sírleletek. Grabfunde der Frühawarenzeit. A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai Ser 1. (1939) 1–59.
Csallány 1943	Csallány, D., A Deszk D. számú temető avar sírjai. Les tombes Avares du cimetière de „Deszk D". ArchÉrt Ser. III/IV (1943) 160–173.
Csallány 1954	Csallány D., A bizánci fémművesség emlékei. Quelques spécimens de l'art Byzantin des métaux. AntTan 1 (1954) 101–128.
Csallány 1956	Csallány D., Памятники Византийского металлообрабатываюшего искусства II. ActaAntHung 4 (1956) 261–291.
Csallány 1957	Csallány, D., Az Átokháza-bilisicsi avarkori sírleletek. Grabfunde aus der Awarenzeit von Átokháza-Bilisics. MFMÉ 1957, 109–132.
Csallány 1960	Csallány D., Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. Awarische Funde des Komitats Szabolcs-Szatmár. JAMÉ 1, 1958 (1960) 31–87.
Csallány 1962	Csallány, D., Der awarische Gürtel. ActaArchHung 14, 1962, 444–480.
Csallány 1906	Csallány G., Régibb középkori temető Szentes határában. ArchÉrt XXVI (1906) 292–302.
Csallány 1941	Csallány G., A csongrádi (máma-csárda-dűlői) avar temető. ArchÉrt 54 (1941) 169–174.
Csiky 2015	Csiky, G., Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology. East-Central

and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 32, Leiden – Boston 2015.

Csuthy 2012 — Csuthy A., A késő avar kori füles lószerszámveretek. Late Avar cast looped horse harness mounts. In: Petkes Zs. (szerk.), Hadak útján XX. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XX. összejövetele. Budapest 2012, 163–186.

Csuthy 2016 — Csuthy A., Ikonográfiai ábrázolások és rekonstrukciós lehetőségek az avar kori lószerszámzatra vonatkozóan. In: Perémi Á. (szerk.), Hadak útján. A Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XXIII. konferenciakötete. Veszprém 2016, 178–192.

Csuthy 2017 — Csuthy A., Az avar kori falerák kiértékeléséhez. New Considerations in the Evaluation of Avar Age Phalerae. In: Merva Sz. (szerk.), Hadak útján XXII. A népvándorláskor fiatal kutatóinak konferenciája. Altum Castrum – A visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetei 9. Visegrád 2017, 189–201.

Curta 2006 — Curta, F., Meovingian and Carolingian Gift Giving. Speculum 81/3 (2006) 671–699.

Curta 2010 — Curta, F., A note on trade and trade centers in the eastern and northern Adriatic region between the eighth and the ninth century. Hortus Artium Medievalium 16 (2010) 267–276.

Curta 2013a — Curta, F., The Elephant in the Room. A Reply to Sebastian Brather. Ephemeris Napocensis XXIII (2013) 163–174.

Curta 2013b — Curta, F., Gift-giving and Violence in Bulgaria and Poland. A Comparative Approach to Ruling Strategies in the Early Middle Ages. In: Moździoch, S. – Wiszewski, P. (eds), Consensus or Violence? Cohesive forces in early and high medieval societies (9th–14th c.). Wrocław 2013, 113–144.

Curta 2016 — Curta, F., Avar Blitzkrieg, Slavic and Bulgar Raiders, and Roman Special Ops: Mobile Warrioirs in the 6th century Balkans. In: Zimonyi, István – Karatay, Oman (eds.), Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden. Wiesbaden 2016, 69–89.

Cutler 2000a — Cutler, A., Stalking the Beast – Art History as Asymptomic Exercise. In: Byzantium, Italy and the North. Papers on Cultural Relations. Selected Studies. London 2000, 1–12.

Cutler 2000b — Cutler, A., Garda, Källunge and the Byzantine Tradition on Gotland. In: Byzantium, Italy and the North. Papers on Cultural Relations. Selected Studies. London 2000, 391–430.

Cutler 2005 — Cutler, A., Silver across the Euphrates. Forms of Exchange between Sasanian Persia and the Late Roman Empire. Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte 4 (2005) 9–37.

Dahncke 1992 — Dahncke, M., Frühislamische Bronze-Öllampen und ihre Typologie. Bumiller-Collection. Schriften zur Islamischen Kunst- und Kulturgeschichte Bd. 2. 1992.

Daim 1979	Daim, F., Awarische Altfunde aus Wien und Niederösterreich. MAG CIX (1979) 55–101.
Daim 1984	Daim, F., The Avars: Steppe People of Central Europe. Archaeology 37/2 (1984) 33–39.
Daim 1987	Daim, F., Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, Niederösterreich. Studien zur Archäologie der Awaren 3. Wien 1987.
Daim 1990	Daim, F., Der awarische Greif und die byzantinische Antike. In: Friesinger – Daim 1990, 273–303.
Daim 1998	Daim, F., Archaeology, ethnicity and the structures of identification: The example of the Avars, Carantanians and Moravians in the eighth century. In: Reimitz, H. – Pohl, W. (eds), Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities 300–800. TRW Vol. 2, 1998, 71–94.
Daim 2000	Daim, F., „Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In: Daim, F. (hrsg.), Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7, Innsbruck 2000, 77–204.
Daim 2000a	Daim, F. (hrsg.), Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Innsbruck 2000.
Daim 2001	Daim, F., Byzantine Belts and Avar Birds. Diplomacy, Trade and Cultural Transfer in the Eighth Century. In: Pohl, W. – Wood, I. – Reimitz, H. (eds), The Transformations of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians. TRW. Vol. 10. Leiden – Boston – Köln 2001, 143–188.
Daim 2003a	Daim, F., Avars and Avar Archaeology. An Introduction. In: Goetz, H.-W. – Jarnut, J. – Pohl, W. (eds), Regna and Gentes. The Relationship between Late Antiquity and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World. TRW. Vol. 13, Leiden – Boston 2003, 463–570.
Daim 2003b	Daim, F., Vom Umgang mit toten Awaren. Bestattungsgebräuche im historischen Kontext. In: Jarnut, J. – Wemhof, M. (hrsg.), Erinnerungskultur im Bestattungsritual. Archäologisch-historisches Forum. München 2003, 41–60.
Daim 2010	Daim, F., Byzantine Belt Ornaments of the 7th and 8th Centuries in Avar Contects. In: Entwistle – Adams 2010, 61–71.
Daim – Bühler 2012	Daim, F. – Bühler, B., Awaren oder Byzanz? Interpretationsprobleme am Beispiel der goldenen Mantelschliesse von Dunapataj. In: Vida T. (szerk.), Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam. Budapest 2012, 207–224.
Daim – Distelberger 1996	Daim, F. – Distelberger, A., Die awarische Siedlug von Zillingtal – Die Grabungen 1994–95. In: Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Eisenstadt 1996, 372–384.
Daim – Drauschke 2010a	Daim, F. – Drauschke, J., Byzanz – Das Römerreich im Mit-

telalter. Teil 1. Welt der Ideen – Welt der Dinge. MonRGZM 84/1, Mainz 2010.

Daim – Drauschke 2010b — Daim, F. – Drauschke, J., Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter. Teil 3. Peripherie und Nachbarschaft. MonRGZM 84/3, Mainz 2010.

Daim – Greiff – Patscher 2006 — Daim, F. – Greiff, S. – Patscher, S., Kaiser mit Palmzweigen. Ein byzantinischer Gürtelbeschlag aus Südungarn. JbRGZM 2006, 77–79.

Daim et al. 2010 — Daim, F. – Chameroy, J. – Greiff, S. – Patscher, S. – Stadler, P. – Tobias, B., Kaiser, Vögel, Rankenwerk – byzantinischer Gürteldekor des 8. Jahrhunderts und ein Neufund aus Südungarn. In: Daim, F. – Drauschke, J. (hrsg.), Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. Teil 3. Peripherie und Nachbarschaft. MonRGZM Bd. 84,3. Mainz 2010, 277–330.

Daim et al. 2015 — Daim, F. – Gschwantler, K. – Plattner, G. – Stadler, P. (hrsg.), Der Goldschatz von Sânnicolau Mare (ungarisch: Nagyszentmiklós). The Treasure of Sânnicolau Mare (Hungarian: Nagyszentmiklós). RGZM – Tagungen Bd. 25. Mainz 2015.

Daim – Lippert 1984 — Daim, F. – Lippert, A., Das awarische Gräberfeld von Sommererein am Leithagebirge, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren 1, Wien 1984.

Daim – Stadler 1996 — Daim, F. – Stadler P., Der Goldschatz von Sānnicolaul Mare (Nagyszentmiklós). In: Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren, Eisenstadt 1996, 439–445.

Daim – Stadler 2002 — Daim, F. – Stadler, P., A nagyszentmiklósi aranykincs mint a jövő régészetének tárgya. In: Garam, É. (szerk.), Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs. Magyar Nemzeti Múzeum, kiállítási katalógus, Budapest 2002, 130–133.

Dalton 1911 — Dalton, O. M., Byzantine Art and Archaeology. New York 1911.

Danič – Krylasova 2014 — Danič, A. V. - Krylasova, N. B., Новый пояс „византийского круга" из средневекового могильника в Пермском крае. Arheologija, Etnografija i Antropologija Evrazii 59/3 (2014) 87–94.

Daskalov – Tonkova 2010 — Daskalov, M. – Tonkova, M., Ранносредновекоген колективен гроб сс сребрин колланнии гарнитури от Гледачево, Радневско. Arheologija LI (2010) 78–102.

Dauphin 1978 — Dauphin, C., Byzantine Pattern Books: A Re-examination of the Problem in the Light of the 'Inhabited Scroll'. Art History I/4 (1978) 400–423.

Dekán 1968 — Dekán, J., Zur archäologischen Problematik der awarisch-slawischen Beziehungen. ŠtZv 16 (1968) 71–95.

Dekán 1971 — Dekán, J., Vyvoj a stav archeologického vyskumu dobyu pred vel'komoravskej. SlovArch XIX-2 (1971) 559–577.

Dekán 1972 — Dekán, J., Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts. SlovArch XX-2 (1972) 317–452.

Dennison 1918 — Dennison, W., A Gold Treasure of the Late Roman period. New York 1918.

Depuydt 1993 — Depuydt, L., Catalogue of Coptic Manuscripts in the Pierpont Morgan Library. Corpus of Illuminated Manuscripts Vol. 4, Leuven 1993.

Destefanis 2004 — Destefanis, E., La diocesi di Piacenza e il monastero Bobbio. Corpus della Scultura Altomediovale XVIII.

Dimitrijević 1966 — Dimitrijević, D., Der Fund von Zemun Polje im Lichte der spätawarenzeitlichen Problematik. Archaeologia Jugoslavica VII (1966) 53–76.

Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962 — Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z., Seoba Naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja. Zemun 1962.

Distelberger 1996 — Distelberger, A., Das awarische Gräberfeld von Mistelbach (Niederösterreich). Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 3. Innsbruck 1996.

Ditler 1995 — Ditler, P. A., Ранесредневековый могильник Мешоко. Археология Адыгеи (сборник статей). Majkop 1995, 138–237.

Dohijo 2011 — Dohijo, E., La Antigüedad Tardía en el Alto Valle del Duero. BAR IS 2199, 2011.

Drauschke 2011 — Drauschke, J., Zwischen Handel und Geschenk. Studien zur Distribution von Objekten aus dem Orient, aus Byzanz und aus Mitteleuropa im östlichen Merowingerreich. Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends Bd. 14. 2011.

Dumitraşcu 1982 — Dumitraşcu, S., O locuinta – atelier de lucrat piepteni (sec. VI). Crisia 12 (1982) 107–121.

Ebel-Zepezauer 1994 — Ebel-Zepezauer, W., 'Byzantinische' Gürtelschnallen auf der Iberischen Halbinsel. In: Dobiat, C. (hrsg.), Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 16 (1994) 197–212.

Effros 2002 — Effros, B., Caring for Body and Soul. Burial and Afterlife in the Merovingian World. Pennsylvania 2002.

Effros 2003 — Effros, B., Merovingian Mortuary Archaeology and the Making of the Early Middle Ages. Berkeley – Los Angeles – London 2003.

Eger 2004 — Eger, Ch., Krone und Kreuz König Svinthilas. Westgotische Hofkunst und 'Plate-Inlaying' im 6. und 7. Jahrhundert. Madrider Mitteilungen 45 (2004) 449–506.

Eggert 2001 — Eggert, K. H. M., Prähistorische Archäologie. Konzepte und Methoden. UTB, Tübingen-Basel 2001.

Eggert 2006	Eggert, K. H. M., Archäologie: Grundzüge einer historischen Kulturwissenschaft. UTB, Tübingen-Basel 2006.
Eichert 2010	Eichert, S., Grabelsdorf – Villa Gabrielis. Betrachtungen zur Entwicklung einer Siedlung vom 7. bis ins 11. Jahrhundert. Carinthia I. Jg. 200 (2010) 105–132.
Eisner 1952	Eisner, J., Devínská Nová Veś. Bratislava 1952.
Elbern 1988	Elbern, V. H., Goldschmiedekunst im frühen Mittelalter. Darmstadt 1988.
Elbern 1998	Elbern, V. H., Zwischen England und Oberitalien. Die sogenannte insulare Kunstprovinz in Salzburg. In: Skubiszewski, P. (hrsg.), Fructus Operis. Zum 80. Geburtstag des Verfassers in Verbindung. Regensburg 1988, 210–225.
Elsner 2002	Elsner, J., The Birth of Late Antiquity: Riegl and Strzygowski in 1901. Art History 25/3 (2002) 358–379.
Engemann 2005	Engemann, J., Diplomatische „Geschenke" – Objekte aus der Spätantike? Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte 4 (2005) 39–64.
Enß 2005	Enß, E., Holzschnitzereien der spätantiken bis frühislamischen Zeit aus Ägypten. Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im Ersten Jahrtausend. Reihe A: Grundlagen und Monumente Bd. 13. Wiesbaden 2005.
Entwistle 2004	Entwistle, Ch., Der Goldschmuck aus Assiût, Ägypten. In: Wamser, L. (hrsg.), Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. München 2004, 286–287.
Entwistle 2010	Entwistle, Ch., Notes on Selected Recent Acquisitions of Byzantine Jewellery at the British Museum. In: Entwistle – Adams 2010, 20–32.
Entwistle – Adams 2010	Entwistle, Ch. – Adams, N. (eds), 'Intelligible Beauty'. Recent Research on Byzantine Jewellery. London 2010.
Erdélyi 1958	Erdélyi I., A jánoshidai avar temető. DissPann 1958.
Erdélyi 1976a	Erdélyi I., Die Darstellung auf der grossen awarischen Riemenzunge von Bánhalom. Hungaro-Turcica. Studies in honor of Julius Németh. ELTE, Budapest 1976, 263–265.
Erdélyi 1976b	Erdélyi, I., Die Kunst der Awaren. Budapest 1976.
Erdélyi 1982	Erdélyi I., Az avarság és kelet a régészeti források tükrében. Budapest 1982.
Erdélyi 1986	Erdélyi I., Az avarok kincsei. VI–IX. századi leletek magyar múzeumok gyűjteményeiből. Budapest 1986.
Erdélyi – Németh 1969	Erdélyi I. – Németh P., A várpalota-gimnáziumi avar temető (A Bakonyi Múzeum avarkori emlékanyagának ismertetése 1). VMMK 8 (1969) 167–198.
Ermini – Marinone 1981	Ermini, L. P. – Marinone, M., Catalogo dei materiali paleocristiani e altomedievali. Museo Archeologico Nazionale di Cagliari. Roma 1981.

Ettinghausen – Grabar 1987	Ettinghausen, R. – Grabar, O., The Art and Architecture of Islam 650–1250. Yale University Press 1987.
Éber 1902	Éber L., Abonyi sírleletek a régibb középkorból. ArchÉrt XXII (1902) 241–283.
Éber 1901	Éber L., Sírleletek a régibb középkorból. I. Abony. ArchÉrt XXI (1901) 289–297.
Fancsalszky 1984–1985	Fancsalszky G., Egyedi darabok a késő avar nagyszíjvégek állatküzdelmi jelenetet ábrázoló anyagában. MFMÉ 1984–1985, 337–361.
Fancsalszky 2000	Fancsalszky G., Állat- és emberábrázolás a késő avar kori öntött bronz övvereteken (1993–1999). In: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. (szerk.), Hadak útján X. A népvándorláskor fiatal kutatóinak konferenciája. Szeged 2000, 285–310.
Fancsalkszky 2007	Fancsalszky G., Állat- és emberábrázolások késő avar kori öntött bronz övvereteken. Budapest 2007.
Fansa – Bollmann 2008	Fansa, M. – Bollmann, B., Die Kunst der frühen Christen in Syrien. Zeichen, Bilder und Symbole vom 4. bis 7. Jahrhundert. Mainz 2008.
Farkas 1892	Farkas S., Népvándorlás kori temető Mártélyon, Hódmezővásárhely határában. ArchÉrt 12 (1892) 413–426.
Fehér 1955	Fehér G., Avar-bizánci kapcsolatok és a bolgár államalapítás. ArchÉrt 82 (1955) 45–47.
Ferenczy 1963	Ferenczy L., A váchartyáni avar kori temető. ArchÉrt 90 (1963) 84–107.
Fettich 1926a	Fettich, N., Über die Erforschung der Völkerwanderungskunst in Ungarn. Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst I (1926) 265–272.
Fettich 1926b	Fettich N., Die Tierkampfszene in der Nomadenkunst. Seminarium Kondakovianum 1, Prag 1926, 81–92.
Fettich 1927	Fettich, N., Über die Erforschung der Völkeranderungskunst in Ungarn. IPEK – Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst 1927, 265–272.
Fettich 1928	Fettich N, Öntött phalerák a lovasnomádok magyarországi régészeti hagyatékában. ArchÉrt 42 (1928) 114–127.
Fettich 1929a	Fettich, N., Bronzeguss und Nomadenkunst. Skythika 1, Seminarium Kondakovianum, Prague 1929.
Fettich 1929b	Fettich N., Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának kérdéséhez. ArchÉrt 43 (1929) 68–127.
Fettich 1930a	Fettich N., A Magyar Nemzeti Múzeum Gróf Vigyázó ásatásai. Népvándorláskor. ArchÉrt 44 (1930) 205-211.
Fettich 1930b	Fettich N., Der Schildbuckel von Herpály. Sein nordischer Kulturkreis und seine pontischen Beziehungen. ActaArch-København 1/3 (1930) 221–262.

Fettich 1934	Fettich, N., Zum Problem des ungarländischen Stils II. ESA IX (1934) 308–322.
Fettich 1936	Fettich N., A dunapentelei leletek kultúrtörténeti jelentősége. L'importance des trouvailles de Dunapentele du point de vue de l'histoire de la civilisation. In: Marosi – Fettich 1936, 43–105.
Fettich 1937a	Fettich N., A Jászberény-szentimrei avar sírlelet. A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve 1937, 63–70.
Fettich 1937b	Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművessége. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. ArchHung XXI, Budapest 1937.
Fettich 1941	Fettich, N., Antikes Gut in den Hinterlassenschaften der alten südrussischen Steppenvölker. FolArch 3–4 (1941) 154–158.
Fettich 1943	Fettich N., Győr története a népvándorláskorban. Győr 1943.
Fettich 1965	Fettich, N., Awarenzeitliches Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. StudArch 3. Budapest 1965.
Fettich 1990	Fettich, N., A bánhalmi avar leletekről. SzMMÉ VII (1990) 123–137.
Fiedler 1992	Fiedler, U., Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. UPA Bd. 11, Bonn 1992.
Fiedler 1995	Fiedler, U., Die Gürtelmbesatzstücke von Akalan, ihre Funktion und kulturelle Stellung. Bulletin Inst. Arch. Bulgare 38 (1995) 31–47.
Fiedler 2008	Fiedler, U., Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research. In: Curta, F. (ed.), The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450. Vol. 2. Leiden – Boston 2008, 152–236.
Fillitz 1958	Fillitz, H., Die Spätphase des „langobardischen" Stiles. Studien zum oberitalienischen Relief des 10. Jahrhunderts. Jb. der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien 54 (1958) 7–72.
Fillitz 2007	Fillitz, H., Arti suntuarie nei territori Alpini in età Carolingia. In: Carlo Magno e le Alpi. Atti del XVIII congresso internazionale di studio sull'alto medievale. Spoleto 2007, 385–398.
Firatli 1990	Firatli, N., La Sculpture Byzantine figurée. Au Musée Archéologique d'Istanbul. Paris 1990.
Fischbach 1895	Fischbach, O., A hohenbergi leletről. ArchÉrt 15 (1895) 249–253.
Fitz 1963	Fitz J., Új szerzemények. Alba Regia 2–3 (1963) 102–104, 116–117.
Fleckenstein 1991	Fleckenstein, J., Karl der Grosse. In: Lexikon des Mittelalters V. Hiera-Mittel bis Lukanien. München – Zürich 1991, 956–962.
Fowden 1993	Fowden, G., Empire to Commonwealth. Consequences of Monotheism in Late Antiquity. Princeton – New Yersey 1993.

Fowden 2004	Fowden, G., Late-antique art in Syria and its Umayyad evolutions. Journal of Roman Archaeology 17 (2004) 283–304.
Frankopan 2015	Frankopan, P., The Silk Roads. A New History of the World. London – New York 2015.
Frey 2006	Frey, A., Gürtelschnallen westlicher Herkunft im östlichen Frankenreich. Untersuchungen zum Westimport im 6. und 7. Jahrhundert. MonRGZM Bd. 66. Mainz 206.
Friesinger – Daim 1990	Friesinger, H. – Daim, F. (hrsg.), Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern II. Österreichische Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. Denkschriften Bd. 204, Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung Bd. 13, Wien 1990.
Fülöp 1977	Fülöp Gy. A bakonycsernyei avarkori temető. Az István Király Múzeum Közleményei Ser. D 115 (1977).
Fülöp 1988	Fülöp, Gy., Awarenzeitliche Fürstenfunde aus Igar. ActaArchHung 40 (1988) 151–190.
Gáll 2013	Gáll E., Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6, Szeged 2013.
Gáll 2014	Gáll E., The Avar conquest and what followed. Some ideas on the process of the 'Avarisation' of the Transylvanian Basin (6th–7th centuries). In: Cociş, S. (hrsg.), Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum Vol. 7. Cluj – Napoca 2014, 295–324.
Gáll 2017	Gáll, E., At the Periphery of the Avar Core Region. Patrimonium Arcchaeologicum Transylvanicum 13, Paris – Budapest 2017.
Gáll 2018	Gáll E., A népvándorlás, a honfoglalás és a Magyar Nagyfejedelemség kora. In: Veress E. (szerk.), Erdély Jogtörténete. Legal History of Transylvania. Kolozsvár 2018.
Gáll et al. 2017	Gáll E. – Dobos A. – Petruţ D. – Kapcsos N. – Wanek F. – Piroska E. – Nagy Sz. – Iván A., „Daciától Ultrasilvaniáig". A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai. 3/4–12/13. század. Kolozsvár 2017.
Garam 1971	Garam É., Késő avar sírok Kapospuláról. FolArch XXII (1971) 97–103.
Garam 1972	Garam É., Avar temetők Andocson. FolArch XXIV (1973) 129–183.
Garam 1975a	Garam, É., The Homokmégy – Halom Cemetery. In: Kovrig 1975, 11–48.
Garam 1975b	Garam, É., The Szebény I–III. Cemeteries. In: Kovrig 1975, 49–120.
Garam 1976	Garam É., Adatok a középavar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihez. Zu den archäologischen

und historischen Fragen der mittleren Awarenzeit und der awarischen Fürstengräber. FolArch XXVII (1976) 129–147.

Garam 1979 — Garam, É., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. FontArchHung, Budapest 1979.

Garam 1981 — Garam, É., A bőcsi késő avarkori lelet és köre. Der spätawarenzeitliche Fund von Bőcs und sein Kreis. ArchÉrt 108 (1981) 34–51.

Garam 1985 — Garam, É., Pferde- und Reiterbestattungen in der Spätawarenzeit (8.–9. Jahrhundert). In: Friesinger, H. – Daim, F. (hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn. Teil II. Wien 1985, 123–126.

Garam 1987a — Garam, É., Pferdegräber des awarenzeitlichen Gräberfeldes in Tiszafüred. Alba Regia 23 (1987) 65–126.

Garam 1987b — Garam, É., Der awarenzeitliche Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung. In: Nänsel, B. (hrsg.), Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa Jahrbuch Bd. 17, Berlin 1987, 191–202.

Garam 1991 — Garam, É., Die awarenzeitlichen Funde aus Ungarn im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer Bd. 25, Bonn 1991.

Garam 1992 — Garam, É., Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. In: Daim, F. (hrsg.), Awarenforschungen. Bd. I. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien 1992, 135–250.

Garam 1993a — Garam, É., Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum. Catalogi Musei Nationalis Hungarici Seria Archaeologica I. Budapest 1993.

Garam 1993b — Garam É., A tiszakécske-óbögi avarkori sírok. Adatok az avarkori szablyákhoz és az egyenes, egyélű kardokhoz. Awarenzeitliche Gräber von Tiszakécske-Óbög. Angaben zu den Säbeln und zu den geraden, einschneidigen Schwertern der Awarenzeit. ComArchHung 1993, 129–166.

Garam 1995 — Garam, É., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Cemeteries of the Avar Period /567–829/ in Hungary 3., Budapest 1995.

Garam 1997 — Garam, É., Über den Schatzfund von Vrap (Albanien) ActaArchHung 49 (1997) 23–32.

Garam 1998 — Garam É., Avar kori csont ostor- vagy korbácsvégek és ostorbuzogányok. Awarenzeitliche Knochenpeitschen- oder Korbatschenenden und Peitschenkeulen. ComArchHung 1998, 109–122.

Garam 2000a — Garam, É., Über die Beziehung der byzantinischen Goldschnallen und der awarenzeitlichen Pseudoschnallen. In: Bálint, Cs. (hrsg.), Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6–7. Jahrhundert. VAH X, 2000, 215–227.

Garam 2000b	Garam, É., The Vrap Treasure. In: From Attila to Charlemagne. Arts of the Early Medieval Period in the Metropolitan Museum of Art. New York 2000, 164–170.
Garam 2001	Garam, É., Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. MAA 5. Budapest 2001.
Garam 2002	Garam É., Avar kori fejedelmi és köznépi sírleletek kapcsolata a nagyszentmiklósi kinccsel. In: Garam, É. (szerk.), Az avarok aranya: A nagyszentmiklósi kincs. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002, 81–111.
Garam 2005	Garam É., Avar kori nemzetségfő sírja Maglódon. Das awarenzeitliche Sippenhäuptlingsrab von Maglód. ComArchHung 2005, 407–436.
Garam 2006	Garam É., Virágos palmetták és félpalmetták. Adatok az adai ezüsttálka értékeléséhez. Arrabona 44/1, 2006, 151–164.
Garam 2011	Garam, É., Gehängegürteltracht der awarenzeitlichen Frauen im 6.–8. Jahrhundert. ArchÉrt 136 (2011) 63–93.
Garam 2018	Garam, É., Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek. Teil III. MAA 12, Budapest 2018.
Garrow 2012	Garrow, D., Odd deposits and average practice. A critical history of the concept of structured deposition. Archaeological Dialogues 19/2 (2012) 85–115.
Gavrilova 1965	Gavrilova, A. A., Могильник Кудырге. Как источник по истории Алтайских племен. Moskva – Leningrad 1965.
Geertz 1994	Geertz, C., Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Budapest 1994.
Geier 2000	Geier, A., A silk from Antionoe and the Sasanian textile art. In: Textilien Mittelasiens Bd. 1. Beiträge zur sasanidischen und frühislamischen Kunst. Entwicklung – Ornamente – Symbolik. Mittelasiatische Studien Bd. 2. Berlin 2000, 65–80.
Gell 1998	Gell, A., Art and Agency. An Anthropological Theory. Oxford 1998.
Genito 1993	Genito, B., Some evidence from Iran: On some Iranian and Central-Asiatic connections with Eastern-Europe. ActaArchHung 45 (1993) 151–158.
Genito – Madaras 2005	Genito, B. – Madaras, L., Archaeological Remains of a Steppe People in the Hungarian Great Plain. The Avarian Cemetery at Öcsöd Büdös Halom MRT 59 – Central Hungary. Napoli 2005.
Van Gennep 2007	Gennep, A. v., Átmeneti rítusok. Budapest 2007.
Giesler 1997	Giesler, J., Das Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zur archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. Teil 2:. Historische Interpretation. Frühgeschichtliche und Provinzialrönische Archäologie. Materialien und Forschungen 1. Rahden/Westfalen 1997.

Giostra 2003	Giostra, C., Reperti di età Longobarda poco noti provenienti dall'Umbria. In: I Longobardi dei ducati Spoleto di Benevento. Atti del XVI congresso internazionale di studi sull'alto medioevo. Spoleto 2003, 1459–1498.
Goldina 1985	Goldina, R. D., Ломоватовсзкая культура в верхнем прикаме. Irkutsk 1985.
Goldina 1992	Goldina, E. V., Gürtelteile mit Pflanzenornamenten aus dem Kamagebiet. In: Daim, F. (hrsg.), Awarenforschungen I. Arschaeologia Austriaca Monographien Bd. 1, Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien 1992, 497–507.
Goldina 2010	Goldina, E. V., Буси могильников неволинской культуры (конец IV-IX вв.). Iževsk 2010.
Goldina 2012	Goldina, E. V., Неволинский могильник. VII–IX вв. н.э. в Пермском Предуралье. Материалы и исследования Камско-Вятской археологической экспедиции. Iževsk 2012.
Goldina – Goldina 2010	Goldina, E. V. – Goldina, R. D., „Дальний импорт" Прикамья - своеобразное проявление процессов взаимодействия народов Евразии (VIII в. до х.э. – IX в. х.э). In: Goldina, E. V., Буси могильников неволинской культуры (конец IV–IX вв.). Iževsk 2010.156–263.
Goldman 1950	Goldman, H. Ed., Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. Vol. 1. Princeton – New Jersey 1950.
Gombrich 1974	Gombrich, E., A művészet története. Budapest 1974.
Gombrich 1979	Gombrich, E., The Sense of Order. A study in the psychology of decorative art. Oxford 1979.
Gonosová – Kondoleon 1994	Gonosová, A. – Kondoleon, Ch. (eds), Art of Late Rome and Byzantium in the Virginia Museum of Fine Arts. Baltimore 1994.
Grabar 1966	Grabar, A., Byzantium. London 1966.
Grabar 1972	Grabar, O., Notes on the Decorative Composition of a Bowl from Northeastern Iran. In: Islamic Art in the Metropolitan Museum of Art. New York 1972, 91–97, ill. Studies in Medieval Islamic Art. Variorum Reprints. London 1976, VI/91–97.
Grabar 1992	Grabar, O., The Mediation of Ornament. Bollingen Series XXXV, 38. Washington 1992.
Grabar 2001	Grabar, O., Die ethnische Dimension des Ornaments. In: Grabar 2006, 61–84.
Grabar 2005	Grabar, O., Early Islamic Art, 650–1100. Constructing the Study of Islamic Art, Vol. III. Ashgate Variorum Reprints, Burlington 2005.
Grabar 2006	Grabar, O., Islamic Art and Beyond. Constructing the Study of Islamic Art, Vol. III. Ashgate Variorum Reprints, Burlington 2006.
Great Palace 1947	The Great Palace of the Byzantine Emperors. Oxford – London 1947.

Greene 1994 — Greene, K., Technology and innovation in context: The Roman background to medieval and later developments. JRA 7 (1994) 22–33.

Gronenborn et al. 2017 — Gronenborn, D. – Strien, H.-Ch. – Lemmen, C., Population Dynamics, Social Resilience Strategies and Adaptive Cycles in Early Farming Societies of SW Central Europe. Quaternary International 446 (2017) 54–65.

Gschwantler 2002 — Gschwantler, K., A nagyszentmiklósi kincs – katalógustételek 1–23. In: Garam É. (szerk.), Az avarok aranya: A nagyszentmiklósi kincs. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002.

Gschwantler – Winter 1991–92 — Gschwantler, K. – Winter, H., Feinschmiedehandwerk im österreichischen Teil der Avaria. Römisches Österreich 19/20 (1991–92) 105–121.

Gubitza 1907 — Gubitza K., A kishegyesi régibb középkori temető. ArchÉrt 27 (1907) 346–363.

Hajnrih 1995 — Hajnrih, A., Раннесредневековые катакомбные могильники у селений Чми и Кобан. In: Ф. Х. Гутнов et al. (red.), Аланы: история и культура. Vladikavkaz 1995, 184–258.

Haldon 1997 — Haldon, J., Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture. Cambridge 1997.[2]

Haldon 2000 — Haldon, J., Production, distribution and demand in the Byzantine World, c. 660–840. In: Hansen, I. L. – Wickham Ch. (eds), The Long Eighth Century. The Transformation of the Roman World 11. Leiden – Boston – Köln. 225–264.

Haldon 2012 — Haldon, J., Commerce and Exchange in the Seventh and Eighth Centuries. Regional Trade and the Movement of Goods. In: C. Morrison (ed.), Trade and Markets in Byzantium. Washington 2012, 99–124.

Halsall 2003 — Halsall, G., Burial Writes: Graves, Texts and Time in Early Merovingian Northern Gaul. In: Jarnut, J. – Wemhoff, M. (eds), Erinnerungskultur im Bestattungsritual. Archäologisch-Historisches Forum. Mittelalterstudien Bd. 3. München 2003, 61–74.

Hamilton 1959 — Hamilton, R. W., Khirbat al Mafjar. An Arabian Mansion in the Jordan Valley. Oxford 1959.

Hampel 1884 — Hampel J., A nagy-szent-miklósi kincs. Tanulmány a népvándorláskori művészetről. ArchÉrt IV (1884) 1–166.

Hampel 1885 — Hampel, J., Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós. sogenannter „Schatz von Attila". Beitrag zur Kunstgeschichte der Völkerwanderungsepoche. Budapest 1885.

Hampel 1892 — Hampel J., Népvándorláskori temető Mártélyon. ArchÉrt 12 (1892) 442–445.

Hampel 1894 — Hampel J., A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban. I. Budapest 1894.

Hampel 1897	Hampel J., A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban. II. Budapest 1897.
Hampel 1905	Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig 1905.
Hampel – Farkas 1892	Hampel, J. – Farkas, S., Népvándorlás kori temető Mártélyon. A sírok leletei. ArchÉrt XII (1892) 422–425.
Hann 2013	Hann, M., Symbol, Pattern and Symmetry. The Cultural Significance of Structure. London – New Delhy – New York – Sydney 2013.
Hansen – Wickham 2000	Hansen, I. L. – Wickham, Ch. (eds), The Long Eighth Century. Production, Distribution and Demand. TRW 11. Leiden – Boston – Köln 2000.
Hanuliak – Zábojnik 1982	Hanuliak, M. – Zábojník, J., Pohrebisko zo 7.–8. stor. V Čataji, okr. Bratislava-vidiek. AR 34 (1982) 492–503, 583–588.
Hann 2013	Hann, M., Symbol, Pattern and Symmetry. The Cultural Significance of Structure. London – New York 2013.
Hardt 2003	Hardt, M., The nomad's greed for gold: from the fall of the Burgundins to the Avar treasure. In: Corradini, R. – Diesenberger, M. – Reimitz, H. (eds), The Construction of Communities int he Early Middle Ages. Texts, Resourches, Artefacts. TRW Vol. 12 (2003) 81–95.
Hardt 2006	Hardt, M., Gold und Herrschaft. Die Schätze europäischer Könige und Fürsten im ersten Jahrtausend. Europa im Mittelalter 6. Berlin 2006.
Harmatta 1956	Harmatta, J., László Gyula „Régészeti tanulmányok az avar társadalom történetéhez" c. munkája kéziratának megvitatásáról. MTA II. Oszt. Közl. 7/1, 113–128.
Harris 2006	Harris, J., Art History. The Key Concepts. London – New York 2006.
Harris 2016	Harris, O. J. T., Becoming Post-Human: Identity and the Ontological Turn. In: Pierce et al. 2016, 1–16.
Haseloff 1975	Haseloff, G., Zu den Goldblattkreuzen aus dem Raum nördlich der Alpen. In: Hübener, W. (hrsg.), Die Goldblattkreuze des frühen Mittelalters. Bühl/Baden 1975, 37–70.
Haseloff 1981	Haseloff, G., Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Studien zu Salin's Stil I. Vorgeschichtliche Forschungen Bd. 17. Berlin – New York 1981.
Haseloff 1982	Haseloff, G., Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Bd I, Vorgeschichtliche Forschungen Bd 17, Berlin – New York 1982.
Haseloff 1984	Haseloff, G., Das Warnebertus-Reliquiar im Stiftsschatz von Beromünster. Helvetia Archaeologica 57/60, 2 (15/1984) 195–218.
Haseloff 1990	Haseloff, G., Email im frühen Mittelalter. Frühchristliche Kunst von der Spätantike bis zu den Karolingern. Marburger

	Studien zur Vor- und Frühgeschichte. Sonderband 1. Marburg 1990.
Hauglid 1947	Hauglid, R., The Greek Acanthus. Problems of Origin. Acta-ArchKøbenhavn XVIII (1947) 96–113.
Hága et al. 2015	Hága T. K. – Laczi O. – Dani J. (szerk.), A Csillagos Ég Lakói. Fejezetek a temetkezés és a halotti kultusz történetéből Hajdú-Bihar megye területéről. Kiállítási katalógus. Déri Múzeum, Debrecen 2015.
Heinrich-Tamaska 2005a	Heinrich-Tamaska, O., Deutung und Bedeutung von Salins Tierstil II zwischen Langobardia und Avaria. In: Pohl, W. – Erhart, P. (hrsg.), Die Langobarden. Herrschaft und Identität. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters Bd. 9. Wien 2005, 281–299.
Heinrich-Tamaska 2005b	Heinrich-Tamaska, O., Spätawarenzeitliche Funde in den Beständen des Museums für Vor- und Frühgeschichtliche Berlin und des Kunstgewerbemuseums Hamburg. SlovArch LIII-2 (2005) 237–264.
Heinrich-Tamaska 2008	Heinrich-Tamaska, O., Avar-Age Metalworking Technologies in the Carpatian Basin (Sixth to Eighth-Century). In: Curta, F. (ed.), The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. Leiden – Boston 2008, 237–261.
Heinrich-Tamaska – Ódor 2006	Heinrich-Tamaska, O. – Ódor J. G., Spätawarische und altmagyarische Pferdegräber, Pferdegeschirr und das Gräberfeld von Sárszentlőrinc-Uzd, Komitat Tolna, Ungarn. In: Pferdeopfer – Reiterkrieger. Fahren und Reiten durch die Jahrtausende. Brämer Archäologische Blätter Beiheft 4/2006, 155–164.
Heller 2006	Heller, A., Archaeology of funeral rituals as revealed by Tibetan tombs of the 8th to 9th century. In: Compateri, M. – Raffetta, P. – Scarcia, G. (eds), Ērān ud Anērān. Studies presented to Bori Il'ič Maršak on the Occasion of His 70th Birthday. Milano 2006, 261–274.
Hermann Historica 2008	Hermann Historica, München. 54. Auktion. Katalog der Auktion. München 2008.
Herold 2009	Herold, H., Materielle Kultur – Technologische Tradition – Identität. Untersuchungen zur Archäologie des Frühmittelalters in Niederösterreich. ZAM 37 (2009) 111–134.
Hessen 1974	Hessen, O. v., Byzantinische Schnallen aus Sardinien in Museo Archeologico zu Turin. In: Kossack, G. – Ulbert, G. (hrsg.), Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag. Teil 2. Frühmittelalter. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Erg.Bd. 1/2. München 1974, 545–557.

Hispania Gothorum 2007	Hispania Gothorum. San Ildefonso y El reino Visigodo de Toledo. Toledo 2007.
Hodak 1996	Hodak, S., Das sogenannte Lebensbaum-Kandelabermotiv auf koptischen textilen. Bulletin de la Société d'Archéologie Copte XXXV (1996) 75–94.
Hodder 1982a	Hodder, I., Symbols in Action. Ethnoarchaeological studies of material culture. New Studies in Archaeology. Cambridge 1982.
Hodder 1982b	Hodder, I. (ed.), Symbolic and Structural Archaeology. Cambridge 1982.
Hodder 1989	Hodder, I., The Meanings of Things. In: Hodder, I. (ed.), Material Culture and Symbolic Expression. Cambridge 1989.
Hodder 1993	Hodder, I., The narrative and rhetoric of material culture sequences. World Archaeology 25/2 (1993).
Hodder 2001a	Hodder, I., Introduction: A Review of Contemporary Theorethical Debates in Archaeology. In: Hodder 2001b, 1–13.
Hodder 2001b	Hodder, I. (ed.), Archaeological Theory Today. Cambridge 2001.
Hodder 2004	Hodder, I., The „Social" in Archaeological Theory: An Historical and Contemporary Perspective. In: Meskell, L. – Preucel, W. R. (eds), A Companion to Social Archaeology. Blackwell Publishing 2004, 23–42.
Hodder – Hutson 2003	Hodder, I. – Hutson, S., Reading the Past. Cambridge 2003.
Hodges 1988	Hodges, R., Charlemagne's Elephant, and the Beginnings of Commodization in Europe. ActaArchKøbenhavn 59 (1988) 155–168.
Hodges 1989	Hodges, R., Dark Age Economics. Origins of Towns and Trade, A.D. 600–1000. London 1989.
Hofer 1981	Hofer T.: Pásztorművészet. In: Ortutay 1981, 212–215.
Høilund-Nielsen 1998	Høilund-Nielsen, K., Animal Style – A symbol of might and myth. ActaArchKøbenhavn 69 (1998) 1–52.
Høilund-Nielsen 2008	Høilund-Nielsen, K., Stil II als Spiegel einer Elitenidentität? Der Tierstil von der Herkunftsmythologie bis zur Königssymbolik und Kirchenkunst im angelsächsischen Britannien. In: Brather, S. (hrsg.), Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen. Ergänzungsbände RGA Bd. 57, Berlin – New York 2008, 297–322.
Horak – Harrauer 2001	Horak, U. – Harrauer, H., Die Kopten – Nachbarn des Sudan. Katalog zur Ausstellung der Papyrussammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. Linz 2001.
Horden – Purcell 2000	Horden, P. – Purcell, N., The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History. Oxford 2000.
Horváth 1935	Horváth T., Az üllői és a kiskőrösi avar temető. ArchHung XIX, 1935.
Hundt 1987	Hundt, H.-J., Textilreste aus awarischen Gräbern von Le-

obersdorf und ein Exkurs über gegossene Textilstrukturen an der Rückseite bronzener Riemenzungen. In: Daim, F., Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren 3/2. Wien 1987, 9–18.

Huntington 2018 — Huntington, S. P., A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Budapest 2018.

Huszka 1908 — Huszka, J., Az istenfa. A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye 1908/7–8, Budapest.

Huszka 1912 — Huszka J., A magyar ornamentika hun eredete. A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye, 1912/22. Budapest.

Huszka 1930 — Huszka J., A magyar turáni ornamentika története. Budapest 1930.

Ilon 1994 — Ilon G., Régészeti emlékek az őskortól a honfoglalás korig. In: Kubinyi A. (szerk.), Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Pápa 1994, 29–42.

Inkova 2007 — Inkova, M., Ранносредневековни накити от НИМ. Early Medieval Jewellery from the National Museum of History. In: Исследования по Блгарска средновековне археология. Faber 2007, 224–239.

Innes 2000 — Innes, M., State and Society in the Early Middle Ages. The Middle Rhine Valley, 400–1000. Cambridge 2000.

Istvánovits 2003 — Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás- és Árpád-kori emlékanyaga. Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz. Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.

Ivanov – Pelevina 2001 — Ivanov, B. – Pelevina, O., Детали литых наборных поясов предсалтовского времени с „перевязанной" пальметтой из Болгарии. RA 2001/3, 88–97.

Iversen 1979 — Iversen, M., Style as Structure. Alois Riegl's Historiography. Art History 2/1 (1979) 62–72.

Janković 2003 — Janković, Đ., Čarevci, Novi Slankamen, groblje IX stoleća – razmatranje datovanja. In: Bunardžić, R. – Mikić, Ž. (red.), Spomenica Jovana Kovačevića. Beograd 2003, 97–110.

Jarnut 1984 — Jarnut, J., Desiderius. Lexikon des Mittelalters 3/4, Della Gherardesca – Deutschland. München – Zürich 1984, 723–726.

Jensen 1991 — Jensen, S., Ribe zur Wikingerzeit. Ribe 1991.

Juhász 1973 — Juhász I., Néhány Békés megyei avarkori leletről. BMMK 2 (1973) 99–115.

Juhász 1995 — Juhász, I., Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza. MAA 1, Budapest 1995.

Juhász 2004 — Juhász, I., Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexatéglagyár, FO 68. MAA 7, Budapest 2004.

Juhász 2006 — Juhász I., A gyomaendrőd-kecskészugi késő avar temető részlete. BMMK 28 (2006) 99–110.

Juliano – Lerner 2001 — Juliano, A. L., Kat. Nr. 78, Bodhisattva. In: Juliano, A. L. –

	Lerner, J. A. (eds), Monks and Merchants. Silk Road Treasures from Northwest China. New York 2001.
Kada 1905	Kada E., Gátéri (Kun-Kisszállási) temető a régibb középkorból. ArchÉrt 25 (1905) 360–384, 402–407.
Kada 1906a	Kada E., Gátéri (Kun-Kisszállási) temető a régibb középkorból. ArchÉrt 26 (1906) 135–155.
Kada 1906b	Kada E., Gátéri (Kun-Kisszállási) temető a régibb középkorból. ArchÉrt 26 (1906) 207–221.
Kada 1908	Kada E., Gátéri (Kun-Kisszállási) temető a régibb középkorból. ArchÉrt 28 (1908) 330–339.
Kaposvári – Szabó 1956	Kaposvári Gy. – Szabó V., A bánhalmi avar sírleletek. Jászkunság 1956, 166–74, 235–242.
Kárász 1894	Kárász I., Horgosi ásatások. ArchÉrt XIV (1894) 198–202.
Karmanski 1975a	Karmanski, S., Nalazi iz perioda Seobe naroda u okolini Odžaka (lokalitet Odžaci IV – avaro-slovenska nekropola). AMSJB, bilten 1, Odžaci 1975, 1–12.
Karmanski 1975b	Karmanski, S., Nalazi iz perioda Seobe naroda u okolini Odžaka (lokalitet Odžaci IV – avaro-slovenska nekropola). AMSJB, bilten 2, Odžaci 1975, 1–10.
Karmanski 1976	Karmanski, S., Još nekoliko nalaza iz perioda seobe naroda koji se nalaze u muzeološkoj zbirci u Odžacima. AMSJB, Odžaci, 1976, 1–9.
Kautzsch 1939	Kautzsch, R., Die römische Schmuckkunst in Stein vom 6. bis zum 10. Jahrhundert. Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte 3 (1939) 2–73.
Kautzsch 1941	Kautzsch, R., Die langobardische Schmuckkunst in Oberitalien. Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte 5 (1941) 2–48.
Kautzsch 1958	Kautzsch, R., Die Spätphase des „langobardischen" Stiles. Studien zum oberitalischen Relief des 10. Jahrhunderts. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien Bd. 54 (1958) 2–72.
Kenk 1982	Kenk, R., Früh- und hochmittelalterliche Gräber von Kudyrgė im Altai. München 1982.
Kereszténység 2016	Szent Márton és Pannónia. Kereszténység a római világ határán. Kiállítási katalógus, Pannonhalma 2016.
Khroushkova 2006	Khroushkova, L., Les monuments chrétiens de la côte orientale de la Mer Noire Abkhazie IVe–XIVe siècles. Bibliotèque de l'antiquité Tardive 9, Paris 2006.
Kirjušin et al. 1999	Kirjušin, Ju. F. – Gorbunov, V. V. – Stepanova, H. F. – Tiškin A. A., Древхетюркские курганы могильника Тыткескень-VI. Drevnosti Altaja 4 (1999) 165–176.
Kiss 1964	Kiss, A., Zur Frage des frühmittelalterlichen Weinbaues im Karpatenbecken. JPMÉ 9 (1964) 129–139.
Kiss 1974	Kiss, A., Some Archaeological Finds of the Avar Period in County Baranya. JPMÉ 19 (1974) 129–142.

Kiss 1977	Kiss, A., Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (568-829) in Hungary 2. Budapest 1977.
Kiss 1996–1997	Kiss A., Az avar kori tegezek csontlemezeinek kronológiájához. ArchÉrt 123–124 (1996–97) 75–84.
Kiss 1999	Kiss, A., Historische Auswertung. In: Seipel, W. (hrsg.), Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó. Ausstellungskatalog Kunsthistorisches Museum, Wien 1999, 163–168.
Kiss 2001	Kiss, A., Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B I–II. MAA 6, Budapest 2001.
Kiss 1984a	Kiss G., A gerjeni temető. In: Tolna megyei avar temetők. DissPann III/2 (1984).
Kiss 1984b	Kiss G., A regölyi temető. In: Kiss G. – Somogyi P., Tolna megyei avar temetők. DissPann III/2 (1984).
Kiss 1985	Kiss, G., Funde der Awarenzeit aus Ungarn in Wiener Museen 2. ArchA 69 (1985) 147–163.
Kiss 1988	Kiss G., A lukácsházi avar lovassír. Savaria Múzeum Kiállítási Lapok 1, 1988.
Kiss 1991	Kiss G., A szombathely-kőszegi úti avar lovassír (A késő avarkori négy- és ötkaréjos lószerszámveretek). MFMÉ 1984–85/2 (1991), 431–462.
Kiss 1993	Kiss G.: A vasasszonyfai avar temető lovassírjai (A késő avar kori kétkaréjos és lapos rozettás lószerszámveretek). MFMÉ XXX–XXXI/2 (1993) 197–224.
Kiss 1995	Kiss, G., A késői avar aranyozott övdíszek. In: A népvándorláskor fiatal kutatói 5. találkozójának előadásai. SMK XI (1995) 99–126.
Kiss 1996a	Kiss G., A lukácsházi avar temető 8. számú lovassírja. A késő avar tausírozott vasfalerák. Savaria 22/3 (1992–1995) (1996) 107–143.
Kiss 1996b	Kiss G., Csepreg és környéke a népvándorlás korban. In: Dénes J. (szerk.), Tanulmányok Csepreg történetéről. Csepreg 1996, 44–65.
Kiss 1997	Kiss G., A keszthely-dobogói avar kori temető. ZM 8 (1997) 115–153.
Kiss 1998	Kiss, G., Késő avar kori állatfejes övforgók és akasztóveretek. Spätawarenzeitliche Gürtel- und Hängebeschläge mit Tierkopfverzierung. MFMÉ – StudArch IV (1998) 461–495.
Kiss 2000	Kiss, G., Die spätawarenzeitlichen Riemenzungen mit Knopfende. ActaArchHung 51 (1999–2000) 411–418.
Kiss 2001a	Kiss G., Fettich Nándor és a Vas megyei népvándorláskor-kutatás kezdetei. Vasi Szemle LV/4 (2001) 421–451.
Kiss 2001b	Kiss G., A késő avar kori griffes övcsatok. WMMÉ XXIII (2001) 221–246.

Kiss 2005	Kiss G., Egy bizánci övcsat Keszthely-Dobogóról. A Byzantine belt buckle from Keszthely-Dobogó. ZM 14 (2005) 203–213.
Kiss 2012	Kiss G., Egy bizánci övcsat Debrecen-Ondódról. Eine byzantinische Gürtelschnalle von Debrecen-Ondód. In: Vida T. (szerk.), Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam. Budapest 2012, 255–268.
Kitzinger 1976	Kitzinger, E., Byzantine Art in the Period between Iustinian and Iconoclasm. In: Kleinbauer, W.-E. (ed.), The Art of Byzantium and the Medieval West. Selected Studies by Ernst Kitzinger. Bloomington – London 1976, 157–188.
Kitzinger 1977	Kitzinger, E., Byzantine Art in the Making. Main lines of stylistic development in Mediterranean Art 3rd–7th Century. London 1977.
Kitzinger 1984	Kitzinger, E., Byzantinische Kunst im Werden. Stilentwicklung in der Mittelmeerkunst von 3. bis zum 7. Jahrhundert. Köln 1984.
Klanica 1968	Klanica, Z., Vorgrossmährische Siedlung in Mikulčice und ihre Beiehungen zum Karpatenbecken. In: Symposium über die Problematik der Besiedlung des Karpatenbeckens im VII.–VIII. Jahrhundert. Nitra – Malé Vozokany 28. August – 1. September 1966. Študijné Zvesti 16 (1968) 121–134.
Klanica 1972	Klanica, Z., Předvelkomoravské pohřebiště v Dolních Dunajovicích: příspěvek k otázce vzájemných vztahů Slovanů a Avarů v Podunají, Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně 1. Brno 1972.
Klanica 1974	Klanica, Z., Zur Frage des Ursprungs der gegossenen Bronzeindustrie der 7–8. Jh. im Karpatenbecken. Balcanoslavica I (1974) 97–104.
Klanica 1995	Klanica, Z., Zur Periodisierung vorgrossmährischer Funde aus Mikulčice. In: Daim, F. – Poláček, L. (eds), Studien zum Burgwall von Mikulčice 1. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 2, Brno 1995, 379–469.
Koch 1998	Koch, A., Bügelfibel in der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich. 1–2. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Forschungsinstitut für Uhr- und Frühgeschichte Monographien Bd. 41. Mainz 1998.
Koehler 1958	Koehler, W., Die Karolingischen Miniaturen. Bd. II. Die Hofschule Karls des Grossen. Berlin 1958.
Koehler 1960	Koehler, W., Die Karolingischen Miniaturen. Bd. III. Die Gruppe des Wiener Krönungs-Evangeliars. Berlin 1960.
Kollautz 1970	Kollautz, A., Denkmäler byzantinischen Christentums aus der Awarenzeit der Donauländer. Amsterdam 1970.
Komar 2006	Komar, A. V., Перещепинский комплекс в контексте ос-

новных проблем истории и культуры кочевников восточной Европии VII – нач. VIII. в. In: Степи Европы в епоху Средневековя. The European Steppes in the Middle Ages. Tom. 5. Donetsk 2006, 7–244.

Koncz – Szilágyi 2017 — Koncz I. – Szilágyi M., Az identitás régészetének elméleti alapjai. Theoretical Foundations of the Archaeology of Ethnicity. ArchÉrt 142 (2017) 193–215.

Korek 1943–44 — Korek J., A szentes-kajáni avarkori temető. DolgSz XIX (1943) 1–129.

Korek 1945 — Korek J., Két Szeged környéki avar temető. FolArch V (1945) 102–116.

Kossack 1974 — Kossack, G., Prunkgräber. Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert. In: Kossack, G. – Ulbert, G. (hrsg.), Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag. Teil 1. Allgemeines, Vorgeschichte, Römerzeit. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Erg.Bd. 1/1. München 1974, 3–34.

Kouřil 2014 — Kouřil, P. (ed.), Great Moravia and the Beginnings of Christianity. Brno 2014.

Kovács 2001 — Kovács F., A szárazdi avar leletek. ComArchHung 2001, 183–215.

Kovács 2013 — Kovács L., A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintés az előzményekre. Vázlat. In: Révész L. – Wolf M. (szerk.), A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013, 511–604.

Kovalevskaja 1979 — Kovalevskaja, V. B., Поясные наборы Евразии IV–IX вв. Пряжки. Arheologija SSSR 1979.

Kovalevskaja 1990 — Kovalevskaja, V. B., Традиции прорезных поясов в памятниках Кудыргинского типа. Краткие Сообщения 199. Археология Средней Азии, Кавказа и Сибири. Moskva 1990, 39–46.

Kovrig 1948 — Kovrig I., Avarkori sírleletek Csengődről. Avar Finds from Csengőd. ArchÉrt 29–31 (1948) 339–349.

Kovrig 1956 — Kovrig I., Gy. László, Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. Archaeologia Hungarica XXXIV. Budapest 1955. Akadémiai Kiadó. 296 lap, 70 tábla és 86 szövegközi kép. Recenzió. ArchÉrt 83 (1956) 240–241.

Kovrig 1963 — Kovrig, I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. ArchHung XL, Budapest 1963.

Kovrig 1975 — Kovrig I. (ed.), Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period (568–829) in Hungary 1. Budapest 1975.

Kovrig 1975a — Kovrig, I., The Dévaványa Cemetery. In: Kovrig 1975, 121–155.

Kovrig 1975b	Kovrig, I., The Szob Cemetery. In: Kovrig 1975, 157–208.
Kovrig 1975c	Kovrig, I., The Tiszaderzs cemetery. In: Kovrig 1975, 209–239.
Kovrig 1999	Kovrig I., A keszthely-belvárosi avar kori temető feltárásának folytatása. ZM 9 (1999), 99–120.
Kovrig – Korek 1960	Kovrig, I. – Korek, J., Le cimetière l'époque avare de Csóka. ActaArchHung 12 (1960) 257–287.
Költő et al. 1992	Költő L. – Lengyel I. – Pap I. – Szentpéteri J., Etnikumok, régészeti kultúrák a kora középkori Pannoniában. JAMÉ 30–32 (1992) 69–72.
Kralovánszky 1994	Kralovánszky A., Az ártánd-kapitány-dűlői késő avar kori temető. DMÉ 1994, 37–103.
Kraskovská 1962	Kraskovská, L., Pohrebisko v Bernolákove. SlovArch 10 (1962) 425–476.
Kraskovská 1972	Kraskovská, L., Slovansko avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici. Bratislava 1972.
Krautheimer 1986	Krautheimer, R., Early Christian and Byzatine Architecture. Yale University Press 1986.
Krumeich 2003	Krumeich, K., Spätantike Bauskulptur aus Oxyrhynchos. Lokale Produktion – äussere Einflüsse. Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im Ersten Jahrtausend. Reihe A: Grundlagen und Monumente Bd. 12. Wiesbaden 2003.
Kryganov 2001	Kryganov, A. V., Верхнесалтовский и нетайловский археологический памятники салтовской культуры – остатки древнего казарского города. Upper Saltov and Netailovka Arcjaeological Sites of the Saltov Culture: Remains of an Ancient Khazarian City. In: Труды по археологии степи Европы в епоху средневековя Tom. 2, Хазарское время. Donyeck 2001, 347–358.
Kubarev 2005	Kubarev, G. V., Культура древних тюрок Алтая (по материалам погре- бальных памятников). The Culture of the Ancient Turks of the Altai (on the basis of burials). Novosibirsk 2005.
Kubarev 2017	Kubarev, G. V., Alttürkische Gräber des Altaj. Archäologie in Eurasien 33. Bonn 2017.
Kürti 1983	Kürti B., Az avarok kora. In: Szeged története. Szeged 1983, 162–205.
L'Orange 1979	L'Orange, H. P., La scultura in stucco e in pietra del tempietto di Cividale. In: L'Orange, H. P. – Torp, H., Il Tempietto Longobardo di Cividale. Roma 1979.
L'Orange – Torp 1977	L'Orange, H. P. – Torp, H., Il Tempietto Longobardo di Cividale. Roma 1977.
Lammers 2009	Lammers, D., Das Karolingisch-ottonische Buntmetallhandwerker-Quartier auf dem Plettenberg in Soest. Soester Beiträge zur Archäologie. Bd. 10, Soest 2009.

László 1935 László Gy., Adatok az avarkori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz. Budapest 1935.

László 1938 László Gy., A kunágotai lelet aranylemezei. Die byzantinischen Goldbleche des Fundes von Kunágota. ArchÉrt 51 (1938) 55–104.

László 1940a László Gy., Újabb keresztény nyomok az avar korból. DolgSz 33 (1940) 145–158.

László 1940b László Gy., Avarkori pásztorkészségeink. Zu den Beigaben der Gräber von awarischen Hirten. ArchÉrt III. f. I. k. (1940) 91–98.

László 1940c László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1940.

László 1941a László Gy., A Tihany-téri avarkori temető. In: Laureae Aquincenses. Memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae II. DissPann Ser. 2. No. 11. Budapest 1941, 106–112.

László 1941b László Gy., Adatok az avarság néprajzához II. Contributi all' etnografia degli Avari II. ArchÉrt III. f. II. k. (1941) 174–205.

László 1942a László Gy., Adatok az avarság néprajzához III. A Bodrogszerdahely-malomhomoki lelet. Beiträge zur Volkskunde der Awaren III. Der Fund von Bodrogszerdahely-Malomhomok. ArchÉrt III. f. III (1942) 334–346.

László 1942b László Gy., Adatok az avarság néprajzához IV. In: Gerevich emlékkönyv. Budapest 1942, 16–24.

László 1943 László Gy., A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel. ArchHung XXVII, Budapest 1943.

László 1955 László, Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. ArchHung XXXIV, Budapest 1955.

László 1956a László Gy., Az avarok hazánkban. Budapest 1956.

László 1965 László, Gy., Les problèmes soulevés par le groupe à la ceinture ornée de griffon et de rinceaux de l'époque Avare finissante. ActaArchHung 17 (1965) 73–75.

László 1970 László Gy., A „kettős honfoglalás"-ról. Über die „doppelte Landnahme" der Ungarn. ArchÉrt 97 (1970) 161–190.

László 1974 László, Gy., The Art of the Migration Period in Hungary (A népvándorláskor művészete Magyarországon). Budapest 1974.

Lavan 2006 Lavan, L., Explaining Technological Change: Innovation, Stagnation, Recession and Replacement. In: Lavan, L. –Zanini, E.– Sarantis, M., Technology in Transition A.D. 300–650. Late Antique Archaeology 4. Leiden – Boston 2006, XV–XL.

Le Coq 1913 Le Coq, A., Chotscho, Berlin 1913.

Le Coq 1924 Le Coq, A., Die buddhistische Spätantike in Mittelasien. Berlin 1922–1924.

Lennartsson 1997–98 Lennartsson, M., Karolingische Metallarbeiten mit Pflanzenornamentik. Offa Bücher 1997–98, 431–619.

Levi 1947 — Levi, D., Antioch Mosaic Pavements. Princeton 1947.

Lezsák 2008 — Lezsák G., Avarok a Herke-tónál. A kunszállás-fülöpjakabi avar temető története. Lakitelek 2008.

Liebeschuetz 2004 — Liebeschuetz, W., The Birth of Late Antiquity. AnTard 12 (2004) 253–261.

Linscheid 2016 — Linscheid, P., Die frühbyzantinischen Textilien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Kataloge Vor- und frühgeschichtlicher Altertümer Bd. 48. Mainz 2016.

Lipp 1884 — Lipp V., A keszthelyi sírmezők. Budapest 1884.

Lippert 1969 — Lippert, A., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zwölfaxing in Niederösterreich. PF 7 (1969).

Litvinskij et al. 1985 — Litvinskij, B. A. – Solovjev, V. S., Средневековая культура Тохаристана. Moskva 1985.

Lobinger 2016 — Lobinger, Ch., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Edelstal (Nemesvölgy) im Burgenland. Die Ausgrabungen Ágost Sőtérs von 1884 bis 1887. UPA Bd. 288. Bonn 2016.

Lopez Requena – Barroso Cabrera 1994 — Lopez Requena, M. – Barroso Cabrera, R., La Necropolis de la Dehesa de la Casa. Una aproximacion al estudio de la epoca visigoda en la provincia de Guenca. Arqueologia Conquense XII, 1994.

Louvre 1992 — Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques francaises. Paris 1992.

Lovas 1929 — Lovas E., A bágyog-gyűrhegyi népvándorláskori temető. ArchÉrt 43 (1929) 248–258.

Lőrinczy – Szalontai 1993 — Lőrinczy G. – Szalontai Cs., Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez. I. HOMÉ XXX–XXXI/2 (1993) 279–318.

De Luca 1991 — De Luca, L. (ed.), Grabschätze vom Kaukasus. Neue Ausgrabungen sowjetischer Archäologen in der Adygee und im nördlichen Ossetien. Roma 1991.

Macháček 2010 — Macháček, J., The Rise of Medieval Towns and States in East-Central Europe. Early Medieval Centres as Social and Economic Systems. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 10. Leiden – Boston 2010.

Madaras 1990 — Madaras L., A Jászapáti-Nagyállás úti avar temető. Újabb adatok az avar kori csontlemezes tegez történetéhez. SzMMÉ 7 (1990) 167–206.

Madaras 1991 — Madaras L., Az avar falu. In: Tálas L. – Madaras L. (szerk.), Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok megyei múzeumi adattár 32. Szolnok 1991, 227–316.

Madaras 1993 — Madaras L., Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségeiről a régészeti leletek tükrében. Das Vermutete Fortleben des Awarentums im 9. Jahrhundert in der Tiefebene im

	Spiegel der archäologischen Quellen. In: Lőrinczy, G. (szerk.), Az Alföld a 9. században. Szeged 1993, 11–32.
Madaras 1994	Madaras, L., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti. Avar Corpus Füzetek Beihefte 4, Debrecen – Budapest 1994.
Madaras 1995a	Madaras, L., The Szeged-Fehértó A and B Cemeteries. Avar Corpus Füzetek 3. Debrecen – Budapest 1995.
Madaras 1995b	Madaras L., A Tótipuszta-Igar kör és a griffes-indás kultúra kapcsolatai néhány VII–VIII. századi alföldi temető tükrében. Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1995, 161–166.
Madaras 1999	Madaras L., Újabb avar kori temetők Szentes határában. MFMÉ – StudArch V (1999) 317–345.
Madaras 2004	Madaras L., Kora avar kori sírok Öcsödről. Frühawarenzeitliche Gräber aus Öcsöd. MFMÉ – StudArch 10 (2004) 339–363.
Madaras 2005	Madaras L., Griffek – indák – avar művészet. Egy öcsödi temető különleges övveretei. Arrabona 44/1 (2005) 315–336.
Magomedov 1981	Magomedov, M. G., Население приморского Дагестана в VII-VIII. вв. Pliska-Preslav 2 (1981) 109–126.
Magomedov 1983	Magomedov, M. G., Образование Хазарского каганата. По материалам археологических исследований и письменным данным. Moskva 1983.
Maguire 1987	Maguire, H., Earth and Ocean. The Terrestrial World in Early Byzantine Art. Pennsylvania – London 1987.
Makoldi 2011	Makoldi M., Sajópetri határában feltárt avar temető, különös tekintettel a lovassírokra. In: Kolozsi B. – Szilágyi K. A. (szerk.), Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében. Debrecen 2011, 33–92.
Maldonado – Russell 2016	Maldonado, A. – Russell, A., Introduction. In: Pierce et al. 2016, 1–16.
Malešević 2004	Malešević, S., The Sociology of Ethnicity. London 2004.
Mammaev 1989	Mammaev, M. M., Декоративно - прикладное искусство Дагестана. Mahačkala 1989.
Manea 1994	Manea, C. A., Das erste Grab von Apahida (Grab des Omharus). In: Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit. Frankfurt am Main 1994, 250–255.
Manganaro 2002	Manganaro, G., Arredo personale del Bizantino in Sicilia (fibbie, spille, anelli). In: Bizantino-Sicula IV. Atti del I Congresso internazionale di Archeologia della Sicilia Bizantina. Quaderni 15. Palermo 2002, 475–507.
Mango 2009	Mundell-Mango, M., Byzantine Trade: local, regional, interregional and international. In: Mundell-Mango, M. (ed.), Byzantine Trade, 4th–12th Centuries. The Archaeology of Local, regional and International Exchenge. Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications 14, Bodmin 2009, 3–14.

Mare 2004	Mare, M., Banatul intre secolele IV–IX. Timisoara 2004.
Marosi – Fettich 1936	Marosi, A. – Fettich, N., Dunapentelei avar sírleletek. Trouvailles avares de Dunapentele. ArchHung XVIII, Budapest 1936.
Marschak 1986	Marschak, B., Silberschätze des Orients. Metallkunst des 3.–13. Jahrhunderts und die Kontinuität. Leipzig 1986.
Martin 1986	Martin, M., Das Frühmittelalter. Chronologie. In: Archäologische Daten der Schweiz. Datation archéologique en Svisse. Antiqua 15, Basel 1986, 99–109.
Martin 1990	Martin, M., Awarische und germanische Funde in Männergräbern von Linz-Zizlau und Környe. Ein Beitrag zur Chronologie der Awarenzeit. In: Vadas, F. (hrsg.), Internationale Konferenz über das Frühmittelalter. WMMÉ 15 (1990) 65–90.
Martin 1991	Martin, M., Die spätrömisch-frühmittelalterliche Gräberfeld von Kaiseraugst, Kt. Aargau. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Bd. 5. Derendingen 1991.
Martinelli 1968	Martinelli, P. A., Altari, amboni, cibori, cornici, plutei con figure di animali e con intrecci, transenne e fragmenti vari. „Corpus" della scultura paleocristiana bizantina ed altomedioevale di Ravenna. I. Roma 1968.
Martiniani-Reber 2011	Martiniani-Reber, M. (ed.), Antiquités Paléochrétiennes et Nyzantines. Collections du Musée d'art et d'histoire – Genève. Genève 2011.
Márton 1904	Márton L., Új leletek az abonyi régibb középkori temetőből. ArchÉrt 24 (1904) 303–318.
Márton 1906	Márton L., 1904. évi kutatások az abonyi régibb középkori sírmezőben. ArchÉrt 26 (1906) 31–37.
Mathews 1989	Mathews, J. F., Hostages, Philosophers, Pilgrims, and the Diffusion of Ideas in the Late Roman Mediterranean and Near East. In: Clover, F. M. – Humpreys, R. S. (eds.), Tradition and Innovation in Late Antiquity. London 1989, 29–49.
Maurici 2002	Maurici, F., Ancora sulle fibbie da cintura di età bizantina in Sicilia. In: Bizantino-Sicula IV. Atti del I Congresso internazionale di Archeologia della Sicilia Bizantina. Quaderni 15. Palermo 2002, 513–557.
Mauss 1990	Mauss, M., The Gift. The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies. New York – London 1990.
McCormick 2001	McCormick, M., Origins of the European Economy. Communication and Commerce AD 300–900. Cambridge 2001.
McCraken 1988	McCraken, G., Culture and Consumption. New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities. Bloomington – Indianapolis 1988.
Meier-Arendt 1985	Meier-Arendt, W., Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.–8. Jh. Frankfurt am Main 1985.
Meier-Arendt 1994	Meier-Arendt, W., Bemerkungen zum Begriff der „Stilwan-

derung" in der Prähistorischen Archäologie am Beispiel des Mittelneolithikums Zentraleuropas. Megjegyzések az őskori régészet Stílusvándorlás"-fogalmához Közép-Európa középső-neolitikumának példáján. In: Lőrinczy G. (szerk.), A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994, 85–94.

Mesterházy 2000 — Mesterházy K., Nagymorva díszgombok honfoglalás kori sírokból. ComArchHung 2000, 211–227.

Mészáros – Paluch – Szalontai 2005 — Mészáros P. – Paluch T. – Szalontai Cs., Avar temetők Kiskundorozsma határában. Előzetes beszámoló az M5 autópályán feltárt lelőhelyekről. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2004, 144–162.

Miatev 1936 — Miatev, K., Преславската керамика. Die Keramik von Preslav. Monumenta Artis Bulgariae Vol. IV. Sofia 1936.

Milošević 2004 — Milošević, A., Scultura ornamentale del VII e VIII secolo nei Balcani occidentali. Hortus Artium Medievalium 9 (2004) 357–382.

Mitscha-Märheim 1957 — Mitscha-Märheim, H., Der Awarenfriedhof von Leithaprodersdorf. Eisenstadt 1957.

Mon – Tricas 1989 — Mon, C. P. – Tricas, R. P., La basilica paleocristiana de Vega del Mar. Monografias N. 2. Malaga 1989.

Moor 1993 — De Moor, A. (ed.), Coptic Textiles from Flemish private collections. Zottegem 1993.

Mordvintseva 2017 — Mordvintseva, V., The 'Sarmatian Animal Style' Objects as Emblems of Power in the North Pontic Region (3rd c. BC – 3rd c. AD). Archivum Eurasiae Medii Aevi 23 (2017) 167–205.

Mrkobrad 1980 — Mrkobrad, D., Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji. Fontes Arheologicae Jugoslaviae 3. Zagreb 1980.

MRT 5 — Torma I. (szerk.), Magyarország régészeti topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Budapest 1979.

MRT 7 — Torma I. (szerk.), Magyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és a szentendrei járás. Budapest 1986.

MRT 8 — Makkay J. (szerk.), Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás. Budapest 1989.

MRT 10 — Jankovich B. D. (szerk.), Magyarország régészeti topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája. Békés és Békéscsaba környéke. Budapest 1998.

Muthesius 2008 — Muthesius, A., Studies in Byzantine, Islamic and Near Eastern Silk Weaving. London 2008.

Müller 1992 — Müller, R., Neue archäologische Funde der Keszthely Kultur.

In: Daim, F. (hrsg.), Awarenforschungen I. Archaeologia Austriaca Monographien Bd. 1, Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien 1992, 251–308.

Müller-Wiener 1981 — Müller-Wiener, M., Byzanz und die angrenzenden Kulturkreise. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 31 (1981) 575–609.

Nagy 1982 — Nagy E., Újabb késő avar kori temetők Baranya megyében. JPMÉ 27 (1982) 125–141.

Nagy 1989 — Nagy E., Pécs – Nagyárpád, Boros utcai avarkori temető 1985–1987. évi ásatása. JPMÉ 34 (1989) 93–128.

Nagy 1895 — Nagy G., A hunn uralom. In: Fröhlich R. – Kuzsinszky B. – Nagy G. – Marzali H., Magyarország a királyság megalapításáig. Budapest 1895, CCXCVI–CCCXXXIII.

Nagy 1898 — Nagy G., Tanulmányok a szumirokról. Ethnographia 9 (1898) 27–41.

B. Nagy 2003 — B. Nagy K., A székkutas-kápolnadűlői avar temető. MFMÉ – MonArch 1. Szeged 2003.

Nagy 1998a — Nagy, M., Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II. MAA 2, Budapest 1998.

Nagy 1998b — Nagy, M., Ornamentica Avarica I. Az avar ornamentika geometrikus elemei. Die geometrischen Elementen der awarenzeitlichen Ornamentik. MFMÉ – StudArch IV (1998) 377–459.

Nagy 1999 — Nagy M., Ornamentica Avarica II. A fonatornamentika. Die Flechtbandornamentik. MFMÉ – StudArch V (1999) 279–316.

Nagy 2007 — Nagy, M., Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken. Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I im Gebiet der Mittleren Donau. MGAH 5, Budapest 2007.

Nagy 1971 — Nagy, S., Nekropola iz ranog srednjeg veka u ciglani „Polet" u Vrbasu. RVM 20 (1971) 187–268.

Nallbani 1999–2000 — Nallbani, E., Disa objekte të hershme në kulturën e Komanit. Unpublished Finds Belonging to the Koman Culture. Illiria Nr. 1–2 (1999–2000) 297–306.

Nauerth 1987 — Nauerth, C., Herakles. Ikonographische Vorarbeiten zu mythologischen Themen der koptischen Kunst. Dielheimer Blätter zum Alten Testament und seiner Rezeption in der Alten Kirche Beiheft No. 8. Heidelberg 1987.

Nelson 2008 — Nelson, J. T., Frankish Identity in Charlemagne's Empire. In: Garipzanov, I. H. – Geary, P. J. – Urbańczyk, P. (eds), Franks, Northmen and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europe. Turnhout 2008, 71–86.

Németi 1983 — Németi, I., Noi descoperiri din epoca migratiilor din zona Carei (Jud. Satu Mare). SCIV XXXIV (1983) 134–150.

Nepper 1982 — Nepper I., A kaba-bitózugi avar temető. ComArchHung 1982, 93–123.

Németh 1969	Németh P., Újabb avarkori leletek a történeti Veszprém megyéből. VMMK 8 (1969) 153–166.
Nicolay 2014	Nicolay, J. A. W., The splendour of power. Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD). Groningen 2014.
Nordenfalk 1934	Nordenfalk, C., Bemerkungen zur Entstehung des Akanthusornamentes. ActaArchKøbenhavn V (1934) 257–265.
Ognibene 2002	Ognibene, S., La Chiesa di Santo Stefano ad Umm al-Rasas. Roma 2002.
Ortutay 1981	Ortutay Gy. (szerk.), Magyar Néprajzi Lexikon. 4. kötet. Budapest.
Ostrogorsky 2003	Ostrogorsky, G., A bizánci állam története. Budapest 2003.
Otavsky 1998a	Otavsky, K. (hrsg.), Entlang der Seidenstrasse. Frühmittelalterliche Kunst zwischen Persien und China entlang der Seidenstrasse. Riggisberger Berichte 6, Riggisberg 1998.
Otavsky 1998b	Otavsky, K., Zur kunsthistorischen Einordnung der Stoffe. In: Otavsky 1998a, 119–214.
Otto 1976	Otto, B., Geometrische Ornamente auf anatolischer Keramik. Symmetrien frühester Schmuckformen im Nahen Osten und in der Ägäis. Heidelberger Akademie der Wissenschaften Kommission für Antike Keramik. Keramikforschungen I. Mainz 1976.
Overlaet 2015	Overlaet, B., Sāsānian, Central Asian and Byzantine iconography – patterned silks and cross-cultural exchange. In: Daim et al. 2015, 121–134.
Paderborn 2001	Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kunst und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert. Paderborn 2001.
Panofsky 1955	Panofsky, E., Iconography and Iconology: An introduction to the study of Renaissance art. In: Panofsky, E., Meaning in the Visual Arts. Papers in and on Art History. New York 1955, 26–54.
Panvini 2002	Panvini, R., Insediamenti Bizantini nella Sicilia centro-meridionale. In: Bizantino-Sicula IV. Atti del I Congresso internazionale di Archeologia della Sicilia Bizantina. Quaderni 15. Palermo 2002, 193–213.
Papp 1962	Papp L., A bólyi avarkori temető. JPMÉ 7 (1962) 163–193.
Párducz 1937	Párducz M., A hódmezővásárhelyi református gimnázium régiséggyűjteménye. DolgSz XIII (1937) 105–181.
Pástor 1971	Pástor, J., Kostrové Pohrebísko v Hraničnej pri Hornáde. Východoslovenský pravek 2 (1971) 89–179.
Pásztor 1986	Pásztor A., Adatok a középavar kori ékszerek kérdéséhez. Beiträge zur Frage der mittelawarenzeitlichen Schmucke. ArchÉrt 113 (1986) 113–134.
Pásztor 1991	Pásztor A., Néhány késő avarkori lovassír Budakalászról.

	Einige spätawarenzeitliche Pferdegräber aus Budakalász. MFMÉ 1984–1985/2 (1991) 277–299.
Pásztor – Vida 2000	Pásztor, A. – Vida, T., Eine frühbyzantinische Bronzekanne aus der awarenzeitlichen Gräberfeld von Budakalász. In: Bálint, Cs. (hrsg.), Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.–7. Jahrhundert. VAH X, Budapest 2000, 303–312.
Pávai 1991	Pávai É., Az avar művészet indamotívumai. MFMÉ 1984–85/2, 363–383.
Perémi 2002	S. Perémi Á., A Lesencetomaj-Piroskereszt Keszthely-kultúrás temető övveretes sírjai. VMMK 22 (2002) 79–109.
Perémi 2003	Perémi Á., Avar kori leletek Kékkútról és a Balatonudvari-Fövenyes temető 99. sírja. BMMK 24–25 (2003) 271–294.
Petrinec 2009	Petrinec, M., Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen Kroatischen Staates. Split 2009.
Pierce et al. 2016	Pierce, E. – Russell, A. – Maldonado, A. – Campbell, L. (eds), Creating Material Worlds. The Uses of Identity in Archaeology. Oxford 2016.
Piguet-Panayotova 2002	Piguet-Panayotova, D., The Gold and Silver Vessels from the Albanian Treasure in a New Light. Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte 3 (2002), 37–74.
Pirson 2005	Pirson, F., Betrachterinteressen und Identifikationsangebote in Kampfdarstellungen der graeco-skythischen Kunst. In: Fless, F. – Treister, M. (hrsg.), Bilder und Objekte als Träger kultureller Identität und Interkultureller Kommunikation im Schwarzmeergebiet. Internationale Archäologie. Arbeitsgemeinschaft Symposium – Tagung – Kongress 6, Rahden 2005.
Pitz 2001	Pitz, E., Die griechisch-römische Ökumene 270–812. Europa im Mittelalter Bd. 3. Berlin 2001.
Platt – Squire 2017	Platt, V. – Squire, M., Framing the Visual in Greek and Roman Antiquity: an Introduction. In: Platt, V. – Squire, M. (eds), The Frame in Classical Art. A Cultural History. Cambridge 2017, 3–101.
Platz-Horster 2004	Platz-Horster, G., Der Goldschmuck von Assiût, Ägypten. In: Wamser, L. (ed.), Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. München 2004, 286.
Pletneva 1981	Pletneva, S. A., Степи Евразии в епоху средневековя. Arheologija SSSR Moskva 1981.
Pletnyov 2004	Pletnyov, V., Производсвото на колании гарнитури в ранносредневековна Блгария. Produktion of belt ornaments in early medieval Bulgaria. Preslav 6 (2004) 228–240.
Pogány 1908	Pogány J., A gombosi sírmező. ArchÉrt 28 (1908) 404–415.
Pohl 1998	Pohl, W., Introduction: Strategies of Distinction. In: Rei-

mitz, H. – Pohl, W. (eds), Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities 300–800. TRW Vol. 2, 1998, 1–16.

Pohl 1999 — Pohl, W., Social Language, Identities and the Control of Discourse. In: Chrysos, E. – Wood, I. (eds), East and West: Modes of Communication. TRW 5, Leiden – Boston – Köln 1999, 128–141.

Pohl 2002 — Pohl, W., Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822. n. Chr. München 2002.

Pohl 2018 — Pohl, W., The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822. Ithaca – London 2018.

Pollex 2010 — Pollex, A., Akkulturation und Gegenakkulturation. In: Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johann Callmer zum 65. Geburtstag. Internationelle Archäologie, Studia Honoraria 31, Rahden/Westfalen 2010, 69–78.

Pópity 2012 — Pópity D., Egyedi díszítésű késő avar csont tűtartó Maroslele határából (Csongrád megye). Late Avar pin case with a unique decoration from the vicinity of Maroslele (Csongrád county). In: Kvassay J. (szerk.), Évkönyv és jelentés a K.Ö.Sz. 2009. évi feltárásairól. Budapest 2012, 389–419.

Popović 2016 — Popović, I., Doboz alakú boglár. In: Szent Márton és Pannonia. Kereszténység a római világ határán. Pannonhalma 2016, 291.

Popper 1989 — Popper, K. R., A historicizmus nyomorúsága. Budapest 1989.

Pósta 1895 — Pósta B., Sziráki ásatások, Nógrád megye. Archaeológiai Közlemények 1895, 55-86.

Pósta 1897 — Pósta B., Az archaeologiai gyűjtemény leírása. Description de la collection archéologique. In: Jankó J. – Pósta B., A gyűjtemények leírása. La description de la collections. Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai. 2. kötet. Budapest 1897.

Pósta 1905 — Pósta B., Régészeti tanulmányok az Oroszföldön I–II. Budapest – Leipzig 1905.

Preiser-Kapeller 2018 — Preiser-Kapeller, J., Jenseits von Rom und Karl dem Grossen. Aspekte der Globalen Verflechtung in der langen Spätantike, 300–800 n. Chr. Wien 2018.

Preucel et al. 2004 — Preucel, R. W – Meskell, L., Places. In: Preucel, R. W – Meskell, L. (eds), A Companion to Social Archaeology. Blackwell, Oxford 2004, 215–229.

Preucel – Meskell 2007 — Meskell, L. – Preucel, R. W. (eds), A Companion to Social Archaeology. Oxford 2007.

Profantová 1992 — Profantová, N., Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: Daim, F. (hrsg.) Awarenforschungen Bd. II., Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien 1992, 605–801.

Prohászka 2010	Prohászka, P., Die awarischen Oberschichtsgräber von Ozora-Tótipuszta (Kom. Tolna, H). In: Daim, F. – Drauschke, J. (hrsg.), Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter. Teil 3, Peripherie und Nachbarschaft. MonRGZM Bd. 84,3, Mainz 2010, 189–276.
Prohászka –Daim 2015	Prohászka, P – Daim, F., Der Kaiser auf der Mantelschliesse: Zum Deckel der frühmittelalterlichen Dose von Sorpe (prov. Lérida / E). ArchKorrBlatt 45/4 (2015) 563–578.
Pulszky 1881	Pulszky F., Szegedi leletek. ArchÉrt 2 (1882) 1–6.
Pülz 2012	Pülz, A., Byzantinische Kleinfunde und Trachtbestandteile aus Ephesos. In: Böhlendorf-Arslan, B. – Ricci, A. (eds), Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts. BYZAS 15 (2012) 213–222.
Quast 2007	Quast, D., Zwischen Steppe, Barbaricum und Byzanz. Bemerkungen zu zu prunkvollem Reitzubehör des 5. Jahrhunderts n. Chr. Acta Praehistorica et Archaeologica 39 (2007) 35–64.
Quast 2010	Quast, D., Communication, Migration, Mobility and Trade. Explanatory Models for Exchange Processes from the Roman Iron Age to the Viking Age. In: Quast, D. (ed.), Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility. MonRGZM Bd. 78, Mainz 2010, 1–26.
Quast 2012	Quast, D., Das merowingerzeitliche Reliquienkästchen aus Ennabeuren. Eine Studie zu den frühmittelalterlichen Reliquarien und Chrismalia. Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer Bd. 43. Mainz 2012.
Rácz 1999	Rácz Zs., A madaras-téglavetői avar temető (Kőhegyi Mihály ásatása). MFMÉ – StudArch V (1999) 347–395.
Rácz 2014	Rácz, Zs., Die Goldschmiedegräber der Awareinzeit. MonRGZM Bd. 116. Mainz 2014.
Rácz – Szenthe 2009	Rácz Zs. – Szenthe G., Avar temető Hajdúnánás határában. Awarisches Gräberfeld in der Gemarkung von Hajdúnánás. ComArchHung 2009, 309–337.
Radnóti 1957	Radnóti A., Néhány megjegyzés a mártélyi avar szíjvégen látható ábrázoláshoz. ArchÉrt 84 (1957) 79–81.
Rapan-Papeša 2012	Rapan-Papeša, A, Prvi nalazi s avarskog groblja na položaju Nuštar. The first findings from the avar cemetery in Nuštar. Gradski Muzej Vinkovci, Vinkovci 2012.
Rašev 2008	Rašev, R., Блгарската езическа култура VII–IX. век. Sofia 2008.
Raspopova 1965	Raspopova, V. I., Поясной набор Согда VII–VIII вв. Sovetskaja Arheologija 1965 (4) 78–91.
Raspopova 2006	Raspopova, V. I., Textiles represented in Sogdian murals. In: Schorta, R. (ed.), Central Asian Textiles and their Contexts in the Early Middle Ages. Riggisberger Berichte 9, Riggisberg 2006, 61–74.

Raunig 1976	Raunig, B., Klisa, Vrnograč, Velika Kladusa – kasno srednjovekovna nekropola. Arheološki Pregled 18 (1976) 138–140.
Reinecke 1928	Reinecke, P., Die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren. Germania XII (1928) 87–98.
Renfrew 1995	Renfrew, C., A Civilizáció előtt. Budapest 1995.
Renfrew – Bahn 1991	Renfrew, C. – Bahn, P., Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat. Budapest 1999.
Renner 1970	Renner, D., Die durchbrochenen Zierscheiben der Merowingerzeit. RGZM Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Alterthümer Bd. 18. Mainz 1970.
Révész – Wolf 1993	Révész L. – Wolf M., Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7–9. századi hamvasztásos temető ásatásáról. In: Lőrinczy G. (szerk.), Az Alföld a 9. században. Szeged 1993, 101–124.
Rhé 1924	Rhé Gy., Veszprémvármegyei avar emlékek. Közlemények Veszprémvármegye múltjából II. Veszprém 1924.
Rhé – Fettich 1931	Rhé, Gy. – Fettich, N., Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn. Skythika IV. Prague 1929.
Rice 1987	Rice, P. M., Pottery Analysis. A Source-book. Chicago 1987.
Ricz 1980	Ricz, P., Resultate der neueren Ausgrabungen awarischen Nekropolen in der nordöstlichen Batschka. Bestattungsart und Bestattungsritus auf der Nekropole bei Backi Sokolac (Gemeinde B. Topola). Balcanoslavica 9 (1980) 77–90.
Riegl 1893	Riegl, A., Stilfragen. Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik. Berlin 1893.
Riegl 1901	Riegl, A., Die Spätrömische Kunstindustrie nach den Funden in Österreich-Ungarn. In Zusammenhang mit der Gesamtentwicklung der Bildenden Künste bei den Mittelmeervölkern. Wien 1901.
Riegl 1903	Riegl, A., Oströmische Beiträge. In: Beiträge zur Kunstgeschichte, Franz Wickhoff gewidmet. Wien 1903, 1–11.
Riegl 1989	Riegl, A., A későrómai iparművészet. Művészet és elmélet. Budapest 1989.
Riegl 1992	Riegl, A., Problems of Style. Foundations for a History of Ornament. Princeton – New Jersey 1992.
Riegl – Zimmermann 1923	Riegl, A. – Zimmermann, J., Die Spätrömische Kunstindustrie nach den Funden in Österreich-Ungarn. II. Teil. Kunstgewerbe des frühen Mittelalters. Wien 1923.
Rijn 1993	Rijn, M. v., Hot Art, Cold Cash. On the wilder side of the Art World – How Sotheby's Avar Treasure sensation turned into a debacle. Art&Auction vol. XIV, No. 8 (1992/1993) 92–99, 135–136.
Ripoll 1985	Ripoll, G., La necropola Visigoda de el Carpio de Tajo (Toledo). Madrid 1985.
Ripoll-López 1998	Ripoll-López, G., Toréutica de la Bética (Siglos VI y VII. D.C.). Barcelona 1998.

Roe 1981	Roe, P. G., Aboriginal Tourists and Artistic Exchange between the Pisquibo and the Shipibo: „Trade Ware" in an Ethnographic Setting. In: Francis, P. D. – Kense, F. J. – Duke, P. G. (eds), Networks of the Past: Regional Interaction in Archaeology. Calgary 1981, 61–84.
Roe 1995	Roe, P. G., Style, Society, Myth and Structure. In: Carr – Neitzel 1995, 27–76.
Romsics 2016	Romsics I., Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy definíciós vita, és ami mögötte áll. Korunk 2016/7, 74–89.
Rosen-Ayalon 1988	Rosen-Ayalon, M., The Early Islamic Monuments of Al-Haram Al-Sharīf. An Iconographic Study. QEDEM Monographs of the Institute of Archaeology 28. Jerusalem 1988.
Rosner 1960	Rosner Gy., Jelentés a martonvásári avarkori temető 1958. évi ásatásáról. Alba Regia I (1960) 171–174.
Rosner 1999	Rosner, Gy., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Szekszárd-Bogyiszlói Strasse. MAA 3, Budapest 1999.
Ross 1962	Ross, M. C., Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. I. 1962.
Ross 1965	Ross, M. C., Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. II. 1965.
Rostovcev 1918	Rostovcev, M. I., Курганные находки Оренбургской эпохи раннего и позднего еллинизма. Материалы по археологии России 37, Petrograd 1918.
Rutschowscaya 1986	Rutschowscaya, M.-H., Catalogue des bois de l'Égypte copte. Musée de Louvre, Paris 1986.
Sackett 1977	Sackett, J. R., The Meaning of Style in Archaeology: A General Model. American Antiquity 42/3 (1977) 369–380.
Sági 1969	Sági, K., Die zweite altchristliche basilika von Fenékpuszta. ActaAntHung 9 (1969) 397–459.
Salamon 1995	Salamon, Á., The Szeged-Makkoserdő Cemetery. Das Awarische Corpus. Avar Corpus Füzetek. Beihefte IV. Debrecen – Budapest 1995, 109–227.
Salamon – Sebestyén 1995	Salamon, Á. – Sebestyén, K., The Szeged – Kundomb Cemetery. Das Awarische Corpus. Avar Corpus Füzetek. Beihefte IV. Debrecen – Budapest 1995, 8–109.
Salin 1904	Salin, B., Die altgermanische Thierornamentik. Stockholm–Berlin 1904.
Sánchez 2009	Sánchez, J. V., La Presencia Bizantina en Hispania (Siglos VI–VII). La documentación arqueológica. Antigüedad y Cristianismo. Monografías Históricas Sobre Antigüedad Tardía XXV. Murcia 2009.
Sander 2008	Sander, U., Der Ältere Lindauer Buchdeckel in seinen originalen Bestandteilen. Schriften zur Kunstgeschichte Bd. 22. Hamburg 2008.
Santley – Rani 1992	Santley, R. S. – Rani, T. A., The Polithical Economy of Core–Periphery Systems. In: Schortman, E. M. – Urban, P. A. (eds),

	Resources, Power, and Interregional Interaction. Interdisciplinaty Contributions to Archaeology. New York 1992, 23–50.
Schachner 2008	Schachner, A., Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2007. Archäologischer Anzeiger 2008/1.
Schletzer 2000	Schletzer, R. (hrsg.), Textilien Mittelasiens Bd. 1. Beiträge zur sasanidischen und frühislamischen Kunst. Entwicklung – Ornamente – Symbolik. Berlin 2000.
Schmauder 2002	Schmauder, M., Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert. Bd. I. Archaeologia Romanica III, Bukarest 2002.
Schmid 2015	Schmid, M. M. E., Das Gräberfeld von Rákóczifalva in Zentralungarn und die Chronologie des spätawarenzeitlichen Fundmaterials. UPA 272. Bonn 2015.
Schorta 2006	Schorta, R. (ed.), Central Asian Textiles and their Contexts in the Early Middle Ages. Riggisberger Berichte 9, Riggisberg 2006, 61–74.
Schrenk 2004	Schrenk, S., Textilien des Mittelmeerraumes aus spätantiker bis frühislamischer Zeit. Die Textilsammlung der Abegg-Stiftung Bd. 4. Riggisberg 2004.
Schulze-Dörrlamm 2000	Schulze-Dörrlamm, M., Germanische Spiralplattenfibeln oder romanische Bügelfibeln. Zu den Vorbildern elbgermanisch-fränkischer Bügelfibeln der protomerowingischen Zeit. ArchKorrBl 30 (2000) 599–613.
Schulze-Dörrlamm 2001	Schulze-Dörrlamm, M., Herkunft und Funktion der dreizipfligen Geweihbehälter des frühen und hohen Mittelalters. JbRGZM 48/2 (2001) 529–557.
Schulze-Dörrlamm 2004	Schulze-Dörrlamm, M., Der Mainzer Königsthron aus der zweiten Hälfte des 8. Jahrhunderts. ArchKorrBl 34 (2004) 571–587.
Schulze-Dörrlamm 2007	Schulze-Dörrlamm, M., Die Karolingische Chorschranke und die *Porta Aurea* der Klosterkirche St. Alban (787-805) bei Mainz. JbRGZM 54/2 (2007) 629–661.
Schulze-Dörrlamm 2009a	Schulze-Dörrlamm, M., Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil 1. Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschäg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts. Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer Bd. 30,1. Mainz 2009.
Schulze-Dörrlamm 2009b	Schulze-Dörrlamm, M., Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil 2. Die Schnallen mit Scharnierbeschläg und die Schnallen mit angegossenenm Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts. Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer Bd. 30,1. Mainz 2009.
Schulze-Dörrlamm 2009c	Schulze-Dörlamm, M., Zeugnisse der Selbstdarstellung von weltlichen und geistlichen Eliten der Karolingerzeit. Be-

wertungsgrundlagen für isolierte Sachgüter aus dem Reichsgebiet Kaiser Karls des Grossen. In: Egg, M. – Quast, D. (hrsg.), Aufstieg und Untergang. Zwischenbilanz des Forschungsschwerpunktes 'Eliten'. MonRGZM Bd. 82, Mainz 2009, 153–216.

Schulze-Dörrlamm 2009d — Schulze-Dörrlamm, M., Gegossene Gürtel- und Riemenbeschläge mit Karolingischem Pflanzendekor aus Andalusien. JbRGZM 56 (2009) 743–788.

Schulze-Dörrlamm 2010 — Schulze-Dörrlamm, M., Bemerkungen zu den jüngsten Elementen des Schatzes von Nagyszentmiklós und zum Zeitpunkt seiner Deponierung. Antaeus 31–32 (2010) 127–142.

Schupiter 1929 — Schupiter E., Övdíszítő műgyakorlat a hun ötvösművészetben. ArchÉrt 43 (1929) 258–265.

Schüller 1937 — Schüller H., A nagyszentmiklósi aranykincs ornamentikája. ArchÉrt 50 (1937) 116–131.

Schwab 2006 — Schwab, H., Nouvelle chronologie de certaines garnitures de ceinture des types A et C/Berne Soleure, plaquées d'argent. In: Delestre, X. – Kazanski, M. – Périn, P. (red.), De l'Âge du fer au haut Moyen Âge. Archéologie funéraire, princes et élites guerrières. Mémoires publiés par l' Association française d'Archéologie mérovingienne XV, 174–179.

Schwammenhöfer 1976 — Schwammenhöfer, H., Ein awarenzeitlicher Bestattungsplatz in Mödling bei Wien. AW 7 (1976) 11–18.

Selmeczi – Madaras 1979–80 — Selmeczi L. – Madaras L., Avarkori és X–XI. századi magyar köznépi sírok Rákóczifalván. SzMMÉ 1979–80, 141–172.

Schlunk 1974 — Schlunk, H., Entwicklungsläufe der Skulptur auf der Iberischen halbinsel vom 8. bis 11. jahrhundert. In: Kolloquium über spätantike und frühmittelalterliche Skulptur. Bd. III. Vortragstexte 1972. Mainz 1974, 121–137.

Semenov 1985 — Semenov, A. I., Художественный металл Романовского погребения на Дону. In: Художественные памятники и проблемы культуры Востока Leningrad 1985, 91–100.

Shanks 2008 — Shanks, M., Post-Processual Archaeology and After. In: Bentley, R. A. – Maschner, H. D. G. – Chippindale, Ch. (eds), Handbook of Archaeological Theories. Lanham – New York – Toronto – Plymouth 2008, 133–145.

Shennan 1989 — Shennan, J. S., Introduction: Archaeological Approaches to Cultural Identity. In: Shennan, J. S. (ed.), Archaeological Approaches to Cultural Identity. London – New York 1989, 1–32.

Shortland 2004 — Shortland, A. J., Hopeful Monsters? Invention and Innovation in the Archaeological Record. In: Bourriau, J. – Phillips, J. (eds), Invention and Innovation. The Social Context of Technological Change 2. Egypt, the Aegean and the Near East, 1650–1150 BC. Oxford 2004, 1–11.

Siklósi – Lőrinczy 2017	Siklósi Zs. – Lőrinczy G., A pitvaros-víztározói késő avar kori temető radiokarbon keltezése, Bayes-analízise és régészeti értékelése. In: Bende 2017, 483–504.
Simon 1993	Simon L., Kőpakolásos temetkezések a biatorbágyi avar temetőben. Betsttungen mit Steinsetzung im awarischen Gräberfeld von Biatorbágy. HOMÉ 30–31/2 (1993) 141–170.
Sindbaek 2012	Sindbaek, S. M., Enter the Gripping Beast, Innovations and actor-networks in Viking Age towns. In: Berge, R. – Jasinski, M. E. – Sognnes K. (eds), N-TAG TEN. Proceedings of the 10th Nordic TAG conference at Stiklestad, BAR IS 2339, 2009, 129–135.
Smirnov 1909	Smirnov, Ja. I., Восточное серебро. Атлас древней серебраной и золотой посуды восточного проижождения. Sankt Peterburg 1909.
Sommer 1984	Sommer, M., Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im Römischen Reich. Bonner Hefte 22, 1984.
Somogyi 1984	Somogyi P., A cikói temető. In: Kiss G. – Somogyi P., Tolna megyei avar temetők. DissPann III/2 (1984).
Somogyi 1997	Somogyi, P., Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 5, Innsbruck 1997.
Somogyi 2005	Somogyi P., Újabb gondolatok a bizánci érmek avarföldi elterjedéséről. Numizmatikai megjegyzések Bálint Csanád közép avar kor kezdetére vonatkozó vizsgálataihoz. Neue Überlegungen über den Zustrom byzantinischer Münzen ins Awarenland. Numismatischer Kommentar zu Csanád Bálints Betrachtungen zum Beginn der Mittelawarenzeit. MFMÉ – StudArch XI (2005) 189–224.
Somogyi 2008a	Somogyi, P., New remarks on flow of Byzantine coins in Avaria and Walachia during the second half of the seventh century. In: Curta, F. (ed.), The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Leiden – Boston 2008, 83–149.
Somogyi 2008b	Somogyi, P., Neue Überlegungen über den Zustrom Byzantinischer Münzen ins Awarenland (Numismatischer Kommentar zu Csanád Bálints Betrachtungen zum Beginn der Mittelawarenzeit). Antaeus 29–30 (2008) 347–394.
Somogyi 2014	Somogyi, P., Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit in ihrem europäischen Umfeld. DissPann 4/2, Budapest 2014.
Cs. Sós 1955	Cs. Sós, Á., Le deuxiéme cimetière avare d'Üllő. ActaArchHung 13 (1961) 247–305.
Cs. Sós 1958	Cs. Sós Á., A keceli avarkori temetők. RégFüz Ser II.3, Budapest 1958.

Cs. Sós 1966/67	Cs. Sós Á., A dunaszekcsői avar kori temető. FolArch XVIII (1966–67) 91–122.
Cs. Sós 1973	Cs. Sós, Á., Die slawische Bevölkerung Westungarns. München 1973.
Sotheby 1981	Catalogue of the Avar Treasure. Sotheby's, London 1982.
Sőtér 1895	Sőtér Á., Ásatások a csúnyi sírmezőn. ArchKözl XIX (1895) 87–115.
Sőtér 1898	Sőtér Á., Csúny. Egy római és egy ismeretlen jellegű temetkezési hely és népvándorláskori sírmező. Mosonmegyei Emlékkönyv. Magyaróvár 1898, 117–165.
Šmalcelj 1981	Šmalcelj, M., Privlaka, „Gole njive", Vinkovci – nekropola VII–IX st. AP 18 (1976) 127–128.
Spanu 1998	Spanu, P., G., La Sardegna Bizantina tra VI e VII secolo. Mediterraneo Tardoantico e Medievale Scavi e Richerce 12, 1998.
Spicin 1902	Spicin, A. A., Drevnosti Kamskoj čudi. Po kollekcii Teplouhovih. Sankt Peterburg 1902.
Spier 2010	Spier, J. (ed.), Treasures of the Ferrel Collection. Wiesbaden 2010.
Stadler 1988/1989	Stadler, P., Argumente für die Echtheit des „Avar Treasure". MAG, 118/119 (1988/89) 193–217.
Stadler 1990	Stadler, P., Verbreitung und Werkstätten der awarischen Hauptriemenbeschläge mit Greifendarstellung. In: Friesinger – Daim 1990, 305–350.
Stadler 2005	Stadler, P., Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I. Österreichische Akademie der Wissenschaften Phil.-hist. Klasse Mitteilungen der Prähistorischen Kommission Bd. 60. Wien 2005.
Stanilov 2006	Stanilov, S., Художествениа метал на блгарското ханство на Дунав (7–9. век). Die Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau (7–9. J.h.). Sofia 2006.
Stanilov 2015	Stanilov, S., Малък принос към проучването на художествения метал в Първото царство. Contribution to the Study of the Art Metal in the First Kingdom. Pliska – Preslav 11 (2015) 217–222.
Stark 2008	Stark, S., Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien. Nomaden und Sesshafte. Sonderforschungsbereich Differenz und Integration Bd. 6. Wiesbaden 2008.
Stein 1907	Stein, A., Ancient Khotan, Oxford 1907.
Stepanov 2008	Stepanov, T., From 'Steppe' to Christian Empire and Back: Bulgaria between 800 and 1100. In: Curta, F. – Kovalev, R. (eds), The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. East-Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 2, Leiden – Boston 2008, 364–377.
Steuer 1982	Steuer, H., Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in

Göttingen, Phil.-Hist. kl. Nr. 128, Göttingen 1982.

Steuer 2001 — Steuer, H. (hrsg.), Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995. Ergänzungsbände RGA Bd. 29, Berlin – New York 2001.

Störmer 1997 — Störmer, W., Tassilo III. In: Lexikon des Mittelalters VIII. Stadt (Byzantinisches Reich) bis Werl. München 1997, 486.

Straub 1997 — Straub, P., Avar kori tegezdíszítő csontlemezek. Motívumtipológia és kronológia. Awarenzeitliche Beinplatten als Verzierungen von Köchern. Typologie der Motive und Chronologie. MFMÉ – StudArch III (1997) 117–151.

Strzygowski 1901 — Strzygowski, J., Orient oder Rom? Leipzig 1901.

Strzygowski 1903a — Strzygowski, J., Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte. Leipzig 1903.

Strzygowski 1903b — Strzygowski, J., Byzantinische Denkmäler III. Ursprung und Sieg der altbyzantinischen Kunst. Wien 1903.

Strzygowski 1907 — Strzygowski, J., Alois Riegl, Die spätrömische Kunst-Industrie nach den Funden in Österreich-Ungarn, im Zusammenhange mit den bildenden Künste der Mittelmeervölkern dargetellt. Recenzió. Byzantinische Zeitschrift 16 (1907) 263–266.

Strzygowski 1917 — Strzygowski, J., Altai-Iran und Völkerwanderung. Ziergeschichtliche Untersuchungen über den Eintritt der Wander- und Nordvölker in die Treibhäusern geistigen Lebens. Anknüpfend an einen Schatzfund in Albanien. Leipzig 1917.

Strzygowski 1930 — Strzygowski, J., Asiens Bildende Kunst in Stichproben, ihr Wesen und ihre Entwicklung. Ein Versuch. Augsburg 1930.

Supka 1912 — Supka G., a perzsa kultúra hatása Közép-Ázsiára. Orientalisches Archiv 1912.

Supka 1914 — Supka G., Motívumvándorlás a korai középkorban. Budapest 1914.

Supka 1915 — Supka G, A belsőázsiai népek művészetének alapformáihoz. ArchÉrt 35 (1915) 341–358.

Svoboda 1953 — Svoboda, B., Poklad byzantského kovotepce v Zemianském Vrboku. Der Verwahrfund eines byzantinischen Meisters in Zemianský Vrbovok. PamArch XLIV (1953) 33–108.

Swift 2009 — Swift, E., Style and Function in Roman Decoration. Living with Objects and Interiors. Ashgate 2009.

Szabó 1975 — Szabó, J. Gy., The Pilismarót Cemetery. In: Kovrig 1975, 241–281.

Szalontai 2001 — Szalontai Cs., Megjegyzések az Alföld 9. századi történetéhez (A késő avar karéjos övveretek). Bemerkungen zur geschichte des Alföld im 9. Jahrhundert (Spätawarenzeitliche Schuppenförmige Beschläge). MFMÉ 1984–85/2 (1991) 463–481.

Szalontai 1994 — Szalontai Cs., Egyedi típusú késő avar nagyszíjvég a Csongrádi Múzeumból. Unique Late Avar Large Strap-end from the

Csongrád Museum. In: Lőrinczy G. (szerk.), A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994, 337–348.

Szalontai 1995a — Szalontai Cs., A késő avar kori liliomos övveretek. Die spätawarenzeitlichen mit Lilien verzierten Gürtelbeschläge. SMK 11 (1995) 127–143.

Szalontai 1995b — Szalontai Cs., Avar kori lelőhelyel és leletek Mindszentről. MFMÉ – StudArch I (1995) 183–219.

Szalontai 1996 — Szalontai Cs., Hohenbergtől Záhonyig. Egy késő avar övverettípus vizsgálata. Savaria 22/3 (1992–95), 1996, 145–153.

Szalontai 2003 — Szalontai Cs., A Székkutas – Kápolnadűlői avar temető öveinek elemzése. Die Analyse der Gürtel der awarenzeitlichen Gräberfeldes von Székkutas-Kápolnadűlő. In: B. Nagy 2003, 371–411.

Szalontai et al. 2014 — Szalontai, Cs. – Benedek, A. – Károly, L., A Kiskundorozsma Kettőshatár úti II. avar temető 434. sírja. Grave Nr. 434 of the avar Cemetery II in Kiskundorozsma, Kettőshatár Street. MFMÉ Új folyam 1 (2014) 161–228.

Szameit 1994 — Szameit, E., Zu Funden des 8. Jahrhunderts aus Kärnten. Acta Histriae II (1994) 79–92.

Szameit – Stadler 1993 — Szameit, E. – Stadler, P., Das frühmittelalterliche Grab von Grabelsdorf bei St. Kanzian am Klopeinersee, Kärnten. ArchA 77 (1993) 213–242.

Szádeczky-Kardoss 1968 — Szádeczky-Kardoss S., Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar kori leletanyag. AntTan 15 (1968) 84–87.

Szádeczky-Kardoss 1998 — Szádeczky-Kardoss S., Az avar történelem forrásai. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12 (Budapest 1998).

Szenthe 2008 — Szenthe G., Daruszentmiklós, F-005 lelőhely (Fejér megye). Régészeti Kutatások Magyarországon (2008) 178–179.

Szenthe 2009 — Szenthe G., Adalékok a Vrap-Velino kör tárgyainak és a Kárpát-medencei késő avar kori leletanyag kapcsolataihoz. In: Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet. Ómultunk Tára 5, Budapest 2009, 61–86.

Szenthe 2012a — Szenthe G., A késő avar kori növényi ornamentika. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskolájában benyújtott doktori disszertáció. Kézirat. Budapest 2012.

Szenthe 2012b — Szenthe, G., Meister und ihre Kunden. Herstellung und Verbreitung gegossener Bronzegegenstände im spätawarenzeitlichen Karpatenbecken. ArchÉrt 137 (2012) 57–75.

Szenthe 2013a — Szenthe, G., Antique Meaning – Avar Significance. Complex Iconographic Schemes on Early Medieval Small Objects. ActaArchHung 64 (2013) 139–172.

Szenthe 2013b — Szenthe, G., Vegetal ornaments in the Late Avar decorative art. Dissertationes Archaeologicae Ser. 3. No. 1 (2013) 303–320.

Szenthe 2013c — Szenthe, G., Connections between the Mediterranean and

the Carpathian Basin in the 8th century AD. On the hinged strap-ends of the Late Avar Period. Acta Archaeologica Carpathica XLVIII (2013) 195–225.

Szenthe 2014a — Szenthe, G., Contributions to the Connections of the Vrap-Velino horizon and the Late Avar Material. In: Doncheva-Petkova, L. – Balogh, Cs. – Türk, A. (eds), Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. София–Piliscsaba 2014, 61–76.

Szenthe 2014b — Szenthe G., Kulturális összeolvadás a „középavar korban". A Vác-kavicsbányai temető. ArchÉrt 139 (2014) 99–125.

Szenthe 2015a — Szenthe, G., Über die Aussagekraft der Hinterlassenschaft einer Heidenelite: Spätawarenzeitliche Funde auf dem Prüfstand. In: Heinrich-Tamáska, O. – Herold, H. – Straub, P. – Vida, T. (eds), „Castellum, Civitas, Urbs" Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe. Castellum Pannonicum Pelsonense 6. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 2015, 293–312.

Szenthe 2015b — Szenthe, G., Randerscheinungen einer Randkultur. Awarischer Männerrepräsentation und mediterraner Einfluss in Randgebieten des Karpatenbeckens. In: Cosma, C. (ed.), Warriors, weapons and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin. Cluj-Napoca 2015, 215–250.

Szenthe 2015d — Szenthe, G., Ein osteuropäischer Schnallentyp aus dem 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Peripheriale Verbindungen zur Zeit der byzantinischen Dominanz. ActaArchHung 66 (2015) 341–378.

Szenthe 2016 — Szenthe, G., Crisis or Innovation? A Technology-Inspired Narrative of Social Dinamics in the Carpathian Basin during the Eighth Century. In: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. (eds), Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und Historische Studien für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday. Budapest 2016, 351–370.

Szenthe 2017 — Szenthe G., A késő avar kori Kárpát-medence és a külvilág kapcsolatai: technológia, forma és kulturális rendszer. To the Connections of the Late Avar Culture of the 8th Century Carpathian Basin and the Surrounding World: Technology, Form and Structure. Erdélyi Dolgozatok IX (XIX) 2014, 109–130.

Szenthe 2018 — Szenthe, G., Material culture patterning as the source of the Avar power network, 8th century AD. In: Rácz, Zs. – Koncz, I. – Gulyás, B. (szerk.), „Hadak útján". A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVI. konferenciája. Gazdaság – kereskedelem

– kézművesség. 26th Conference of Young Scholars on the Migration Period. Economy – trade – craftsmanship. DissArch Suppl. 2/2018. Budapest 2018, 291–314.

Szenthe 2019 — Szenthe, G., The 'late Avar reform' and the 'long eighth century': a tale of the hesitation between structural transformation and the persistent nomadic traditions (7th to 9th century ad). ActaArchHung 70 (2019) 215–250.

Szenthe manuscript — Szenthe, G., Das awarische Zentrum an der byzantinischen Peripherie: Mediterranes Formengut in der spätawarenzeitlichen Ornamentik. In: Daim, F. (hrsg.), Die Awaren und Byzanz. (előkészületben).

Szentpéteri 1991 — Szentpéteri J., Késő avar kori lovas temetkezések Vörsön. Die spätawarenzeitlichen Reitergräber von Vörs. MFMÉ 1984–85/2 (1991) 265–276.

Szentpéteri 1991–92 — Szentpéteri J., Kígyómotívum a griffes-indás népesség hagyatékában. HOMÉ 30–31/1 (1991–92) 225–269.

Szentpéteri 1993 — Szentpéteri, J., Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken, ActaArchHung 45 (1993) 165–246.

Szeremley 1894 — Szeremley S., Hódmezővásárhely története. 1. köt. Hódmezővásárhely 1894.

Szimonova 1970 — Szimonova, E., Toponár (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár). Awarisches Gräberfeld. Antaeus 1 (1970) 152–153.

Szimonova 1997 — Szimonova, E., A toponári avar temető. In: Karancz G. (szerk.), Avarok és honfoglaló magyarok Somogyban. Marcali 1997, 25–52.

Svecov – Sanžarov –Pryn 2001 — Svecov, M. L. – Sanžarov, S. N. – Pryn, A. V., Два новых сельских могильника в Подонцовйе. Two new rural cemeteries in the Seversky Don Basin. In: Степи Европы в епоху средневековя. Tom. 2. Хазарское время. Doneck 2001, 333–346.

Szőke 1974 — Szőke, B M., Über die späthellenistischen Wirkungen in der spätawarenzeitlichen Kunst des Karpatenbeckens. Eine kritische Untersuchung. Dissertationes Archaeologicae Ser. II., No. III. 1974.

Szőke 1982 — Szőke, B. M., Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des ostfränkischen Grenzgebietes: das Eisenmesser mit Knochengriff. ActaArchHung 34 (1982) 23–39.

Szőke 1994 — Szőke B. M., A népvándorlás kor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén. In: Nagykanizsa, városi monográfia I. kötet. Nagykanizsa 1994, 145–214.

Szőke 1998 — Szőke B. M., A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. Denkmäler des frühen Mittelalters in Transdanubien. Ars Hungarica 26 (1998) 257–319.

Szőke 2001 — Szőke B. M., Egy avar kori indavirág. Késő avar kori övgarni-

	túra Zalaegerszeg-Ola, Új Kaszárnya területéről. Eine awarenzeitliche Rankenblume. Eine spätawarenzeitliche Gürtelgarnitur aus Zalaegerszeg-Ola, auf dem Gebiet der neuen Kaserne (Új kaszárnya). ZM 10 (2001) 103–140.
Szőke 2002	Szőke B. M., Avar kori központok a határ mentén. In: Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Zalaegerszeg 2002, 65–88.
Szőke 2011	Szőke, B. M., Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. Antaeus 31–32 (2011) 9–52.
Szőke 2014	Szőke B. M., A Karolig kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum Állandó Kiállítása. The Carolingian Age in the Carpathian Basin. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum. Budapest 2014.
Szőke 1995	Gyula László Bibliography 1928–1994. Compiled by Szőke, I. Eurolingua, Eurasian Studies Association, Bloomington 1995.
Szűcs 1981	Szűcs J., Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle 1981/3.
Šmalcelj 1981	Šmalcelj, M., Privlaka, Gole njive (opć. Vinkovci), avaroslovenska nekropola. Arheološki Pregled 22 (1981) 143–144.
Tagliaferri 1981	Tagliaferri, A., Le Diocesi di Aquileia ie Grado. Corpus della Scultura Altomedievale X. Spoleto 1981.
Takács 2012	Takács, M., Die Chronologie der Siedlungen und besonders der Siedlungskeramik des Karpatenbeckens des 8.-11. Jahrhunderts im Spannungsfeld zwischen den verschiedenen Datierungsmöglichkeiten und ihren Einwänden. In: Tobias, B. (hrsg.), Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. RGZM – Tagungen Bd. 17, Mainz 2012, 145–168.
Takács 2017	Takács, M., The Archaeological Investigation of Settlements of the 7th–13th c. AD in Hungary in the Last Three Decades. In: Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora Mediaeval Settlements in the Light of Archaeological Sources. Zbornik Instituta Za Arheologiju. Serta Instituti Archaeologici 6 (2017) 5–14.
Takács 1925a	Takács, Z., Chinesisch – hunnische Kunstformen. Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare III, 1925, 194–229.
Takács 1925b	Takács, Z., Mittelasiatische Spätantike und Keszthelykultur. Jahrbuch der Asiatischen Kunst 2 (1925) 60–68.
Takács 1927	Takács, Z., Some Irano-Hellenistic and Sino-Hunnic Art Forms. Ostasiatische Zeitschrift V/4 (1927) 142–148.
Takács 1930	Takács, Z., Zur Deutung der Kunst Asiens. Rec. Strzygowski, J., Asiens Bildende Kunst. Augsburg 1930.
Takács 1931	Takács, Z., L'art des Grandes Migrations. Revue des Arts Antiques 1931, 3–35.
Takács 1934	Takács, Z., Sino-Hunnica. Petrovics Elek emlékkönyv, Budapest 1934, 24.

Takács 1935a	Takács, Z., Some Irano-hellenistic, Indian and Eastern Asiatic elements in the art of the great migration in Hungary. Journal of the Indian Society of Oriental Art 1935, 5–22.
Takács 1935b	Takács, Z., Congruencies between the arts of the Eurasiatic migration periods. Artibus Asiae 5/1 (1935) 23–32
Takács 1937	Takács Z., Előzetes jelentés egy kelet-ázsiai tanulmányútról. Távol Kelet 2/1–4 (1937) 3–29.
Takács 1938	Takács, Z., Hellenistische Kunstformen des Ostens an der Donau. Artibus Asiae 1938, 235–245.
Takács 1955	Takács, Z., Catalaunische Hunnenfund und seine ostasiatischen Verbindungen. Acta Orientalia Hungarica 5/1–2 (1955) 143–173.
Talbot Rice 1962	Talbot Rice, D., Byzantine Art. Penguin Books 1962.
Talbot Rice 1973	Talbot Rice, D., The Leaved Cross. In: Talbot Rice, D., Byzantine Art and its Influences. Collected Studies. Variorum Reprints. London 1973, 72–81.
Temple 1990	Temple, R. (ed.), Early Christian and Byzantine Art. The Temple Gallery, London 1990.
Tergina 1894	Tergina Gy., Horgosi ásatások. ArchÉrt 14 (1894) 198–206.
Tettamanti 1985	Tettamanti S., Avar kori sírok Fótról. Régészeti tanulmányok Pest megyéből. Studia Comitatensia 17 (1985) 345–368.
Tettamanti 2000	Tettamanti, S., Das awarenzeitliche Gräberfeld in Vác-Kavics-bánya. MAA 4, Budapest 2000.
The Great Palace 1949	The Great Palace of the Byzantine Emperors. London 1949.
Theuws 2009	Theuws, F., Grave goods, ethnicity, and the rhetoric of burial rites in Late Antique Northern Gaul. In: Derks, T. – Roymans, N. (eds), Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition. Amsterdam Archaeological Studies 13. Amsterdam 2009, 283–320.
Tihov 2015	Tihov, T., Ранносредновековни пръстени от фонда на РИМ – Шумен. Early Medieval Finger Rings from the Depot of Regional Museum of History — Shumen. Pliska – Preslav 11 (2015) 223–232.
Tobias 2011	Tobias, B., Riemenzungen mediterraner Gürtelgarnituren mit Monogrammen. Studien zur Chronologie und Funktion. Acta Praehistorica et Archaeologica 43 (2011) 151–188.
Tóbiás 2012	Tóbiás, B., Kampf oder Himmelfahrt? Bemerkungen zur Ikonographie der Riemenzunge von Tiszafüred Grab 496. In: Vida T. (szerk.), Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam. Budapest 2012, 85–90.
Točik 1968a	Točik, A., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Archaeologia Slovaca – Catalogi. Tom. I, Bratislava 1968.
Točik 1968b	Točik, A., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Šturovo. Archaeologia Slovaca – Catalogi. Tom. II, Bratislava 1968.

Točik 1973	Točik, A., Pohrebisko z doby avarskej ríše v Šali I – Veči. ŠtudZvest 29 (1993) 87–178.
Tomka 1975	Tomka P., Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz II. Tájolás. Arrabona 17 (1975) 5–90.
Tomka 1977–78	Tomka P., Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. Koporsóhasználat a tápi temetőben. Arrabona 19–20 (1977–78) 17–108.
Tomka 1986	Tomka, P.: Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. ActaArchHung 38 (1986) 423–488.
Tomka 1990	Tomka, P., Die Frage der ethnischen oder kulturellen Verwandschaft bzw. interethnischer Wirkung im Spiegel der Begräbnissittem. In: International Conference on Early Middle Ages. Internationale Konferenz über das Frühmittelalter. WMMÉ XV (1990) 163–174.
Tomka 2003	Tomka P., Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős- és többes temetkezések. Arrabona 41 (2003) 11–56.
Torp 1974	Torp, H., Der Tempietto in Cividale und seine Ausstattung. Ein Monument der spätlangobardischen Hofkunst. In: Kolloquium über spätantike und frühmittelalterliche Skulptur. Bd. III. Vortragstexte 1972. Mainz 1974, 1–13.
Totev 1987	Totev, T., L'atelier de céramique peinte du monastère de Preslav. Cahiers Archèologiques 35 (1987) 65–89.
Totev – Pelevina 2010	Totev, B. – Pelevina, O., „Находките" от Велино и Златари и аристократические гробове на дунавските Блрари. The Finds of Velino and Zlatari, and the Aristocratic Graves of the Danube Bulgarians. Arheologija LI/3–4 (2010) 58–74.
Totev – Pelevina 2012	Totev, B. – Pelevina, O., Клад из Врапа (Албания) и аристократические пояса дунайских Болрга. Treasure from Vrap (Albania) and aristocratic belts of Danube Bulgarians. In: Evglevskij, A. V. (red.), Степи Европы в епоху средневековя. Tom. 9. Хазарское время. Donyeck 2012, 339–360.
Totev – Pelevina 2013	Totev B. – Pelevina, O., Старобългарски огледала от Северното и Западно Черноморе. Археология LIV (2013) 57–79.
Tovornik 1985	Tovornik, V., Die Gräberfelder von Micheldorf – Kremsdorf, Oberösterreich. In: Friesinger, H. – Daim, F. (hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn II. Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung Bd. 8, Innsbruck 1985, 213–217.
Tóth 2010	Tóth, B. L., The Six Techniques of Pierced Openwork Jewellery in Late Antiquity and their Evolution. In: Entwistle, Ch. – Adams, N. (eds), Intelligible Beauty. Oxford 2010, 1–12.
H. Tóth 1992	H. Tóth E., Eredmények és problémák Bács-Kiskun megye avar kori kutatásában. Cumania 13 (1992) 41–74.
H. Tóth 2001	H. Tóth E., A Hetényegyháza-Mária úti avar temető 70. számú sírja. Cumania 17 (2001) 5–29.

H. Tóth – Horváth 1992	H. Tóth, E. – Horváth, A., Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans. Kecskemét 1992.
Tóth et al. 1985	Tóth E. – Trogmayer O. – Horváth A. – Kürti B. – Müller R., Az avarok kincsei. Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.–8. Jahrhundert. Szeged – Frankfurt am Main 1985.
Tóth 2005	Tóth, E., Zur Herkunft und Ikonographie der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur. ZM 14 (2005) 183–202.
Tóth 2013	Tóth, E., Römisch oder Karolingisch? Zu einer Steinplatte aus Mainz. ArchKorrBl 43,4 (2013) 553–567.
Tóth 2016	Tóth K. G., Késő avar övkészlet. WMMÉ XXXVIII (2016) 35–44.
Török 1971	Török Gy., Avar kori sírok Pécelen. FolArch XXII (1971) 85–96.
Török 1975a	Török, Gy., The Kiskőrös-Pohibuj-Mackó-dűlő Cemetery. In: Kovrig 1975, 283–304.
Török 1975b	Török, Gy., The Kiskőrös-Cebe-puszta Cemetery. In: Kovrig 1975, 305–311.
Török 1975c	Török, Gy., The Kiskőrös-Szücsi-dűlő Cemetery. In: Kovrig 1975, 313–320.
Török 1975d	Török, Gy., The Visznek Cemetery. In: Kovrig 1975, 321–345.
Török 1995	Török, Gy., The Csengele-Feketehalom Cemetery. Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek Beihefte IV, Debrecen – Budapest 1995, 208–243.
Török 1998	Török, Gy., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba. Avar Corpus Füzetek. Debrecen – Budapest 1998.
Trbuhović 1982	Trbuhović, L., Avar Finds from Sirmium and the Surrounding Region. Sirmium IV (1982) 61–75.
Trever – Lukonin 1987	Trever, K. V. – Lukonin, V. G., Сасанидсое серебро. Собрание Государственного Ермитажа. Moskva 1987.
Trilling 1985	Trilling, J., The Medallion Style. A Study on the origins of Byzantine Taste. New York – London 1985.
Trilling 1989	Trilling, J., The Soul of the Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of the Byzantine Imperial Palace in Constantinople. DOP 43 (1989) 27–72.
Trilling 2001	Trilling, J., The Language of Ornament. New York 2001.
Trilling 2003	Trilling, J., Ornament. A modern perspective. London – Seattle 2003.
Trugly 1987	Trugly, S., Gräberfeld aus der Zeit des Awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno I. SlovArch 35 (1987), 251–344.
Trugly 1993	Trugly, S., Gräberfeld aus der Zeit des Awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno II. SlovArch 41 (1993) 191–307.
Trugly 2008	Trugly S., A komárom-hajógyári avar temető és telep. Budapest 2008.
Turchin – Nefedov 2009	Turchin, P. – Nefedov, S. A., Secular Cycles. Princeton – New Jersey 2009.

Turčan 1994	Turčan, V., Ďalšie slovanské nálezy zo Smoleníc-Molpíra. Zborník Slovenské Národného Muzeja 88 (1994) 75–84.
Tzavella 2008	Tzavella, E., Burial and Urbanism in Athens (4th–9th c. AD). Journal of Roman Archaeology 21 (2008) 353–368.
Ulmschneider 2000	Ulmschneider, K., Markets, Minsters and Metal-Detectors. The Archaeology of Middle-Saxon Lincolnshire and Hampshire Compared. BAR British Series 307, 2000.
Vallet 1984	Vallet, F., Ferret d'or d'époque mérovingienne provenant du Puy-de-Dome. Antiquités Nationales 16/17 (1984/85) 117–120.
Varna 2004	Блгарите и техните сседи през V-X век. Каталог на изложба. Varna 2004.
Vasold 2008	Vasold, G., Riegl, Stzygowski and the Development of Art. Journal of the Institute of Art History of SAS 2008/1.
Végh 1963	K. Végh K., A sajószentpéteri avarkori leletek. Herman Ottó Múzeum Közleményei 6 (1963) 15–23.
Végh 1965	K. Végh K., A nyékládházi avar temető. HOMÉ 5 (1965) 177–211.
Végh 1968	K. Végh K., Avarkori leletek a Miskolci Múzeumban. HOMÉ 7 (1968) 47–90.
Vejmari – Ajbabin 1993	Vejmari, E. V. – Ajbabin, A. I., Скалистинский могильник. Kiev 1993.
Vida 1999	Vida, T., Die awarenzeitliche Keramik I. VAH VIII. Budapest 1999.
Vida 2000	Vida. T., Der Messingbeschlag aus Gic, Westungarn. Betrachtungen zu den mediterranen Beziehungen der spätawarenzeitlichen Kunst im Karpatenbecken. In: Daim, F. (hrsg.), Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Innsbruck 2000, 305–326.
Vida 2002	Vida T., Az avarok bizánci edényei. In: Garam É. (szerk.), Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002, 113–119.
Vida 2008	Vida, T., Conflict and coexistence. The local population of the Carpathian Basin under Avar rule (sixth to seventh century). In: Curta, F. – Kovalev, R. (eds), The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. East-Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 2, Leiden – Boston 2008, 13–46.
Vida 2009a	Vida, T., Komposition und Stil der Jagddarstellungen der Budakalászer Messingkanne. ActaArchHung 60 (2009) 97–114.
Vida 2009b	Vida T., „…Kérték, hogy Pannoniában lakhassanak". In: Anders A. – Szabó M. – Raczky P. (szerk.), Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből. Budapest 2009, 105–122.

Vida 2013	Vida, T., Raumkonzepte der Awaren und Byzantiner und deren Auswirkungen im unteren und mittleren Donaubecken im 6.–7. Jahrhundert. In: Hansen, S. – Meyer, M. (eds), Parallele Raumkonzepte. Berlin – Boston 2013, 307–324.
Vida 2015	Vida, T., Zur Frage des gelben Tafelgeschirrs der frühmittelalterlichen Eliten im mittleren Donauraum. In: Heinrich-Tamáska, O. – Herold, H. – Straub, P. – Vida, T. (eds), „Castellum, Civitas, Urbs" Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe. Castellum Pannonicum Pelsonense 6. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf., 313–327.
Vida 2016a	Vida, T., "They asked to be settled in Pannonia…" A study on integration and acculturation – the case of the Avars. In: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. (eds), Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday. Budapest 2016, 251–270.
Vida 2016b	Vida, T., Late Antique Metal Vessels in the Carpathian Basin. Luxury and Power in the Early Middle Ages. Hereditas Archaeologica Hungariae 1. Budapest 2016.
Vierck 1975	Vierck, H., Folienkreuze als Votivgaben. In: Hübener, W. (hrsg.), Die Goldblattkreuze des frühen Mittelalters. Bühl/Baden 1975, 125–144.
Vinski 1964	Vinski, Z., Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autochtonen romanisierten Ethnikons im 6. und 7. Jahrhundert. In: Problemi della civiltà e dell'economia Longobarda. Milano 1964, 101–116.
Vinski 1969	Vinski, Z., Autochtone Kulturelemente zur Zeit der slawischen Landnahme des Balkanraums. Posebna Izdanja XII. Sarajevo 1969, 171–199.
Vinski 1974	Vinski, Z., O kasnim bizantskim kopcama i o pitanju mjihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama. Zu späten byzantinischen Schnallen und die Frage ihrer Beziehung zu awarischen Ziergebilden. Vjesnik Arch. Muzeja u Zagrebu 3:8 (1974) 57–81.
Volbach 1976	Volbach, W. F., Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters. Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer Bd. 7, Mainz 1976.
Wamers 2008	Wamers, E., Glaubensboten. 'Aristokratische' Kunsstile des 8. bis 10. Jahrhunderts n. Chr. In: Eggenstein, G. – Börste, N. – Zöller, H. – Zahn-Biemüller, E. (hrsg.), Eine Welt in Bewegung. Unterwegs zu Zentren des frühen Mittelalters. Paderborn 2008, 37–50.
Wamser 2004	Wamser, L. (hrsg.), Die Welt von Byzanz. Europas östliches Erbe. München 2004.

Wander 1973	Wander, S. H., The Cyprus Plates: The Story of David and Goliath. Metropolitan Museum Journal 8 (1973) 89–104.
Ward 1993	Ward, R., Islamic Metalwork. London 1993.
Webster 2008	Webster, G. S., Culture History: A Culture-Historical Approach. In: Bentley, R. A. – Maschner, H. D. G. – Chippindale, Ch. (eds), Handbook of Archaeological Theories. Lanham – New York – Toronto – Plymouth 2008, 11–27.
Weitzmann 1951	Weitzmann, K., Greek Mythology in Byzantine Arts. Studies in Manuscript Illumination Vol. 4. Princeton 1951.
Weitzmann 1971	Weitzmann, K., The Reverse of the Plaque with Heracles' Lion Fight. In: La Cattedra Lignea di S. Pietro in Vaticano. Memorie della Pontifica Accademia Romana di Archaeologia X. 1971.
Weitzmann 1973	Weitzmann, K., The Heracles Plaques of St. Peter's Cathedra. The Art Bulletin LV (1973) 1–37.
Weitzmann 1982a	Weitzmann, K., The Reverse of the Plaque with Heracles' Lion Fight. In: La Cattedra Lignea di S. Pietro in Vaticano. In: Art in the Medieval West and its Contacts with Byzantium. Variorum Reprints. London 1982, 247–251.
Weitzmann 1982b	Weitzmann, K., The Heracles Plaques of St. Peter's Cathedra. In: La Cattedra Lignea di S. Pietro in Vaticano. In: Art in the Medieval West and its Contacts with Byzantium. Variorum Reprints. 1982, V/1–37.
Wengrow 2001	Wengrow, D., The evolution of simplicity: aesthetic labour and social change in the Neolithic Near East. World Archaeology 33/2 (2001) 168–188.
Wenskus 1961	Wenskus, R., Stammesbildung und Verfassung: Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes. Köln 1961.
Werner 1966	Werner, J., Zum Stand der Forschung über die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren. In: Beiträge zur Südosteuropa Forschung. München 1966, 307–315.
Werner 1968	Werner, J., Zum Stand der Forschung über die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren. StudZvest. 16 (1968) 279–286.
Werner 1974	Werner, J., Nomadishe Gürtel bei Persern, Byzantinern und Langobarden. In: La civiltà dei Longobardi in Europa. Academia Nazionale dei Lincei, Roma 1974, 109–137.
Werner 1984	Werner, J., Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. Bayerische Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse Abhandlungen Neue Folge, Heft 91, München 1984.
Werner 1986	Werner, J., Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Studien zur Archäologie der Awaren 2. Wien 1986.
Werner 1988	Werner, J., Eine goldene byzantinische Gürtelschnalle in der Prähistorischen Staatssammlung München. Motive des Physiologus auf byzantinischen Schnallen des 6–7. Jahrhunderts. Bayerische Vorgeschichts blatter 53 (1988) 301–312.

Wickham 2005	Wickham, C., Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800. New York 2005.
Winter 1996	Winter, H., Die Buntmetallbearbeitung bei den Awaren. In: Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Eisenstadt, 1996, 355–358.
Winter 1997	Winter, H., Awarische Grab- und Streufunde aus Ostösterreich: Ein Beitrag zur Siedlungsgeschichte. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 4. Innsbruck 1997.
Wosinszky 1896	Wosinszky M., Tolna vármegye története az őskortól a honfoglalásig. Szekszárd 1896.
Wulff 1909	Wulff, O., Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke. Teil 1: Altchristliche Bildwerke. Berlin 1909.
Yeroulanou 1999	Yeroulanou, A., Diatrita. Athens 1999.
Yeroulanou 2010	Yeroulanou, A., Important Bracelets in Early Christian and Byzantine Arts. In: Entwistle – Adams 2010, 40–49.
Ypei 1969	Ypei, J., Zur Tragweise frühfränkischer Gürtelgarnituren auf Grund niederländischer Befunde. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 19 (1969) 89–126.
Zábojník 1990	Zábojník, J., Zur Frage der Kontakte der nördlichen Peripherie des awarischen Kaganats mit den westlichen Gebieten. WMMÉ XV (1990) 103–111.
Zábojník 1991	Zábojník, J., Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats). In: K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku. Nitra 1991, 219–321.
Zábojník 2000	Zábojník, J., Zur Problematik der „byzantinischen" Gürtelbeschläge aus Čataj, Slowakei. In: Daim 2000a, 327–365.
Zábojník 2005	Zábojník, J., Mikulčice – Awarische Stadt? In: Kouřil, P. (hrsg.), Die frühittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25, Brno 2005, 101–114.
Zábojník 2007	Zábojník, J., K problematike predmetov „byzantského pôvodu" z nálezísk obdobia avarského kaganátu na Slovensku. Zur Problematik der Gegenstände „byzantinischen Ursprungs" aus der Zeit des Awarischen Kaganats in der Slowakei. In: Byzantská kultúra a Slovensko – Zborník štúdií. Zborník Slovenského Národného Múzea Archeológia Supplementum 2. Bratislava 2007, 13–32.
Zábojník 2009	Zábojník, J., Slovensko a Avarský kaganát. Bratislava 2009.
Zalesskaya 2006	Zalesskaya, V., Памятники Византийского прикладного искусства IV–VII веков. Каталог коллекции. Monuments of Byzantine Applied Arts 4th–7th Centuries. Catalogue of the Hermitage Collection. Saint Petersburg 2006.

Zalesskaya et al. 1989 — Zalesskaya, V. N. et al., Скровище на хан Куврат. Култура на Блгари, Хазари, Славяни. Sofija 1989.

Zalotay 1961 — Zalotay, E., A fajszi avarkori temető. Népkutató Füzetek, Kecskemét, 1961.

Zucchini – Bucci 1968 — Zucchini, G. V. – Bucci, M., I sarcofagi e figure e a carattere simbolico. „Corpus" della scultura paleocristiana bizantina ed altomedioevale di Ravenna. II. Roma 1968.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Rövidítve szereplő lelőhelynevek jegyzéke

AboN	Abony-Neppel F. telke
AlT	Alattyán-Tulát
AndT	Andocs-Temető utca
ApD	Apatin-Dunavska ulica
ÁpÜr	Áporka-Ürbőpuszta
ÁrK	Ártánd-Kapitány-dűlő
Ász	Ászár
ÁtoB	Átokháza-Bilisics
BágGy	Bágyog-Gyürhegy
BajANy	Bajna-Arany János u. 1-Nyergesi út 5.
Bajn	Bajna, szórvány
BakKB	Bakonycsernye-Kun Béla utca
Bako	Bakonykoppány, szórvány
BalTS	Balatonszőlős-TSz istálló
BaPaŠ	Bačka Palanka-ciglana Šrop (Németpalánka)
Báta	Báta
BékL	Békés-Ludad
BélCs	Bélmegyer-Csönöki-domb
BélTSz	Bélmegyer-Telekmegyer-Szalkai-tanya
Bern	Bernolákovo (Cseklész)
BesSztI	Besenyszög (Szentiván)
Belv	Belvárdgyula
BiaBp	Biatorbágy-Budapark
BijBB	Bijelo Brdo-Bajer
Bla	Blatnica
Bog	Bogojevo (Gombos)
Boro	Borovo
BóSi	Bóly-Siebert-puszta
BölB	Bölcske-Belterület
BrJ	Brestovik-Jalija
BroD	Brodski Drenovac
BrSch	Brunn a.d. Schneebergbahn
BudCs	Budapest XXI-Csepel, Szabadkikötő
BudH	Budapest-Csepel Háros
BudF	Budapest XI-Fehérvári út
BudL	Budapest IX-Lámpagyár
BudLT	Budapest XXII-Leányka u-Tompa u
BudN	Budapest XIV-Népstadion
BudR	Budapest X-Rákos
BudRL	Budapest IX-Régi Lóversenytér
BudT	Budapest II-Tárogató u
BudV	Budapest XXII-Vöröskereszt u.
BudW	Budapest IX-Wekerle-telep
Carn	Carnuntum
Čat	Čataj (Csatáj)
ČelC	Čelarevo-Ciglana (Dunacséb-Téglagyár)
ČerOD	Čerevic-Obala Dunava
CífPI	Cífer-Pác I (Cífer-Pusztapát)
Cik	Cikó
ČokK	Čoka-Kremenjak (Csóka – Tűzköveshalom)
ČokS	Čoka-Seke Majur (Csóka-Szőke Major)
Čun	Čunovo (Dunacsúny)
CsáOp	Csákberény-Orondpuszta
CseK	Csepreg-Kavicsbánya
CsoM	Csongrád-Mámai Csárdadűlő
CsonH	Csongrád-Hunyadi tér
Csor	Csorna
DalB	Dalj (Dálya)-Busija
DalC	Dalj (Dálya)-Ciglana
DeNV	Devínska Nová Ves (Dévényújfalu)
DévK	Dévaványa-Köleshalom
Dind	Dindeşti
DobM	Doboz-Marói-erdő
DolD	Dolní-Dunajovice
DömBK	Dömös-Bartók B. út-Kossuth L. u. 6

Dubo	Dubovac (Dunadombó)
Dukö	Dunakömlőd
DunT	Dunaszekcső-Téglagyár
DunÚ	Dunaegyháza-Újsolt
Edel	Edelsthal (Nemesvölgy)
Ege	Egerág
Erz	Erzsébet (Püspökszenterzsébet)
FajD	Fajsz-Dunapart
FekC	Feketić-ciglana (Bácsfeketehegy-téglagyár)
Fels	Felsősismánd
FülK	Fülöpszállás-Kunsági Tsz
GajPV	Gajary I-Pustatina Vrablicova
GátV	Gátér-Vasútállomás
Gerj	Gerjen
Grab	Grabelsdorf
Gyen	Gyenesdiás (Diás)
GyóM	Gyód-Máriahegy
GyomK	Gyomaendrőd-Kecskészug
GyőT	Győr-Téglavető-dűlő
GyőÚ	Győr-Újszállások
HalB	Halimba-Belátódomb
HarB	Harkakötöny-Babó-tanya
Harc	Harc
HatB	Hatvan-Boldog
HetM	Hetényegyháza-Mária út
HódB	Hódmezővásárhely-Batida
HódTv	Hódmezővásárhely-Tarjánvég
Hol	Holiare (Alsógellér)
HomH	Homokmégy-Halom
HorÖ	Horgos-Ördöglyuk, Kárász I. birtok (Horgoš-Djavolja rupa, imanje Karas)
Höf	Höflein
HraH	Hraničná pri Hornáde-Kechnec (Kehnyec)
Ilan	Ilandža
Ism	Ismeretlen
IsmHH	Ismeretlen, Hermann Historica
JánT	Jánoshida-Tótkérpuszta
JásK	Jászberény-Kálvária
KabB	Kaba-Bitózug
KajH	Kajárpéc-Hunyoros
KapD	Kapospula-deli J. földje
KapT	Kaposvár-Toponár
KecH	Kecel-Határdűlő
KecK	Kecel-Körtefahegy
Kéke	Kékesd
Kékk	Kékkút
KeMé	Kecskemét-Méntelek
KenB	Kenderes-Bánhalom
KesGyb	Keszű-Gyódi bekötőút
Kesz	Keszthely
KeszB	Keszthely-Belváros
KeszD	Keszthely-Dobogó
KeszFB	Keszthely-Fenékpuszta, I. sz. bazilika
KeszS	Keszthely-Sörházkert
KeszV	Keszthely-Városi temető
KiBe	Kiskőrös-Belterület
KiCp	Kiskőrös-Cebe puszta
KiDSz	Kiskunhalas-Debeák-Szarkás
KiPMd	Kiskőrös-Pohibuj-Mackó-dűlő
KiskH	Kisköre-Halastó
Kiskő	Kiskőrös
KisS	Mali Idjoš-Žuta jama (Kishegyes-Sárgagödör)
KisÚÉ	Kiszombor-Új-Élet TSz
KiSzd	Kiskőrös-Szücsi-dűlő
KiVár	Kiskőrös-Városalatt
KláB	Klárafalva B
KláH	Klárafalva-Homokbánya
KliV	Klisa-Vrnograc
KomH	Komárno (Komárom)-Hadovce
KomL	Komárno-Lodenice (Komárom-Hajógyár)
KomV	Komárno-ul. J. Váradiho (Komárom-Váradi J. u.)
KošŠ	Košice-Šebastovce (Kassa-Zsebes)
KölFB	Kölked-Feketekapu B
KörG	Körösladány-Gát
KővI	Kővágószőlős-I. üzem
KővT	Kővágószőlős-Tüskési-dűlő
Krun	Krungl
Kunb	Kunbaracs
KunF	Kunszállás-Fülöpjakab
LáBo	Lászlófalva-Borbás

LadF	Ladánybene-Fő út
Leo	Leobersdorf-Ziegelei Polsterer
LesP	Lesencetomaj-Piroskereszt
Lprd	Leithaprodersdorf (Loretto)
LukH	Lukácsháza-Hegyalja-dűlő
MadT	Madaras-Téglavető-dűlő
MajM	Majs-Merse tető
MalI	Mali Idoš (Kishegyes)
MalIKK	Mali Idjoš-Kalvarija, optinška ciglana Košut (Kishegyes-Kálvária, Kosuth-téglagyár)
MalIŽj	Mali Idjoš-Žuta jama (Kishegyes-Sárgagödör)
MárCs	Hódmezővásárhely-Mártély-Csanyi part
MarGy	Martonvásár-Gyermekotthon
MecsH	Mecseknádasd-Hegyalja út
Mez	Mezőtúr
Mezb	Mezőberény
MezH	Mezőtúr-Harcászug
MezK	Mezőberény-Köröshíd
MichK	Micheldorf-Kremsdorf
MinB	Mindszent-Bozó-tanya
MisA	Miskolc-Alsózsolca
Mist	Mistelbach
MisV	Miskolc-Vezér utca
MohG	Mohács-Göröghegy, kőbánya
Mol	Mol (Mohol)
MosK	Mosonszentjános - Kavicsbánya
Mossz	Mosonszentpéter-Kavicsbánya
Möd	Mödling a.d. Goldenen Stiege
MuOb	Muhi-Odeschalchi-birtok
MuSH	Murony-Soványhát, Homokgödör
Münc	Münchendorf
NadBK	Nadrljan-Basta Kavai L (Adorján-Kávai László földje)
NagBu	Nagyárpád-Boros utca
NagIH	Nagypall I-Határi dűlő
Nagyk	Nagykamarás
NoBe	Novi Bečej (Törökbecse)
NovB	Novi Banovci
NovS	Novi Slankamen (Újszalánkemén)
NovZ	Nové Zámky (Érsekújvár)
Nuşf	Nuşfalau (Szilágynagyfalu)
Nyer	Nyergesújfalu, 15/27. lh.
NyéMv	Nyékládháza-Mezőnyék-vasutállomás
OdžIV	Odžac (Hódság) IV
OdžV	Odžac (Hódság) V
OrBé	Orosháza-Béke TSz-homokbánya
OrBó	Orosháza-Bónum-téglagyár
OrdD	Ordas-Dunapart
Osi	Osijek (Eszék)
OtGr	Otok-Gradina
ÖcsB	Öcsöd-Büdöshalom
ÖskA	Öskü-Agyaggödör
ÖrmH	Örménykút-Hidroglóbusz
Pan	Pančevo (Pancsova)
Pász	Pásztó
PáÚ	Pápa-Úrdomb (Öreghegy, Agyaglik?)
PécL	Pécel-Lebuki-dűlő
PéGő	Pécsvárad-Gőztéglagyár
PéJP	Pécs-Janus Pannonius utca
PéNB	Pécs-Nagyárpád-Boros utca
PerB	Perlez (Perlasz)-Batka
Perc	Perchtoldsdorf
PilB	Pilismarót-Basaharc
PilÖ	Pilismarót-Öregek-dűlő
Pszth	Pusztahegy
PuszB	Pusztamérges B, Meszes tanya
PuszÖ	Pusztaegres-Örspuszta
RákK	Rákóczifalva-Kastélydomb
RegK	Regöly-Kapuvár
Rito	Ritopek
RomI	Romonya I
RomII	Romonya II
Rub	Rubaň (Für)
SajH	Sajószentpéter-Homokbánya
Săl	Sălaj (Nuşfalau) (Szilágynagyfalu)
SaHr	Sajópetri-Hosszúrét
SalIID	Sala II-Dušlo
SalIV	Šala I (Veča-Vízállás)
SályV	Sály-Vízoldal
SânM	Sânnicolau Mare (Nagyszentmiklós)
Sár	Sárosd
SárU	Sárszentlőrinc-Uzd

SobR	Sobor-Rába-part
Sen	Senta (Zenta)
SomL	Sommerein am Leithagebirge
Son	Sonta (Szond)
SóskÖh	Sóskút-Öreg-hegy
SotZ	Sotin-Zmajevac
SreM	Sremska Mitrovica (Szávaszentdemeter)-ul. Lole Ribara 1.
StJG	Stari Jankovci, Gatina
StMK	Stara Moravica-Koplalo (Bácskossuthfalva-Koplaló)
StSlJ	Stari Slankamen Janda
Štur	Šturovo (Párkány)
SukG	Sukoró-Gádéi határ
Surd	Surduk
Szab	Szabadszállás
SzaG	Szarvas-Grexa-téglagyár
SzaPgy	Szarvas, szórvány, Pokorny-gyűjtemény
Szár	Szárazd
SzaRh	Szarvas-Rózsás halom
SzaRV	Szarvas-Rózsás-Változó-dűlő
SzebI	Szebény I
Szeg	Szeged környéke
SzegCsF	Szeged-Csengele-Feketehalom
SzegFA	Szeged-Fehértó A
SzegFB	Szeged-Fehértó B
SzegFi	Szeged-fiumei vasútvonal
SzegK	Szeged-Kundomb
SzegM	Szeged-Makkoserdő
SzegÖ	Szeged-Öthalom
SzegS	Szeged-Sövényháza
SzegÚ	Szegvár-Útépítés
SzekB	Szekszárd-Bogyiszlói út
SzékK	Székkutas-Kápolnadűlő
SzelV	Szellő-Vöő-malom
SzenB	Szentes-Berekhát, Farkas tanya
SzenF	Szentes-Felsőcsordajárás
SzenK	Szentes-Kaján
SzenL	Szentes-Lapistó
SzenN	Szentes-Nagyhegy
SzenÖ	Szentes-Öreghegy
SzePB	Szentendre-Pismány, Barackos út
SzePd	Szekszárd-Palánki-dűlő
SzirD	Szirák-Degenfeld birtok
SzoH	Szob-Homokok-dűlő
SzőBK	Szőreg B-Községi homokbánya
SzőBu	Szőreg-Belső ugar
TáBp	Táp-Borbapuszta
TápK	Tápé-Kerekgyöp
TápL	Tápé-Lebőhalom
TarH	Tard-Homokbánya
Tdrzs	Tiszaderzs-Szentimrei út
TisM	Tiszafüred-Majoros
TisMp	Tiszafüred-Morotvapart
Tiszb	Tiszabura
TiszG	Tiszakeszi-Gát
TiszH	Tiszavárkony-Hugyínpart
Tiszsz	Tiszasziget
TószL	Tószeg-Laposhalom
ÜlID	Üllő I-Disznójárás
ÜlIIV	Üllő II-Vecsési községhatár
Vác	Vác környéke
VácH	Váchartyán-Haraszt
VácK	Vác-Kavicsbánya
VajÖ	Vajta-Örspuszta
ValV	Kassamindszent (Valalik-Všechsvätých)
VárBp	Várpalota-Bántapuszta
VárG	Várpalota-Gimnázium
Vasa	Vasasszonyfa
VelG	Velika Gorica
VesCs	Veszprém-Cseri út gázárok
VesJS	Veszprém-Jutas-Seredomb
Vesz	Veszprém
Vin	Vinkovci
VisK	Visznek-Kecskehegy
VojB	Vojka-Brdašica
VojH	Vojka-Humka
VöPk	Vörs-Papkert
Vrbi	Vrbica (Egyházaskér)
VrbP	Vrbas-Ciglana Polet
VukJ	Vukovar-Jugopetrol kút
VukL	Vukovar-Lijeva bara (Valkóvár)
VukŠ	Vukovar (Valkóvár)-Švapsko brdo
WiHa	Wien XI-Hauffgasse

WiHg	Wien-XII-Hervicusgasse
WiUV	Wien XIII-Unter St Veit
ZagK	Zagreb-Kruge
ZáhB	Záhorská Bistrica (Pozsony-beszterce)
ZalL	Zalakomár-Lesvári-dűlő
ZalO	Zalaegerszeg-Ola, Új kaszárnya
ZamR	Zamárdi-Rétiföldek
Žel	Zsély (Želovce)
Zeag	Zemplénagárd
ZemK	Zemun-Kapela
ZemP	Zemun-Polje
Zill	Zillingtal
ŽitT	Žitavska Ton (Zsitvató)
Zwö	Zwölfaxing

Rövidítve szereplő folyóiratok és sorozatok

ActaAntHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
ActaArchKøbenhavn	Acta Archaeologica København
Alba Regia	Alba Regia, A Szent István Király Múzeum Évkönyve
AMSJB	Amaterska Muzeološka Sekcija Jugozapadne Bačke. Odžaci
Antaeus	Antaeus – Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
AntTan	Antik Tanulmányok. Budapest
ArchA	Archaeologia Austriaca. Wien
ArchBulg	Archaeologia Bulgarica. Sofia
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő. Budapest
ArchHung	Archaeologia Hungarica. Budapest
ArchKorrBl	Archäologisches Korrespondenzblatt
ArchKözl	Archaeológiai Közlemények
AVANS	Archeologické Vyskumy a Nálezy na Slovensku. Nitra
BAR IS	British Archaeological Reports – International Series
BMMK	Békés Megyei Múzeumok Közleményei. Békéscsaba
BYZAS	BYZAS – Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul
ComArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae
CPP	Castellum Pannonicum Pelsonense
DissArch	Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae. Budapest
DissPann	Dissertationes Pannonicae. Budapest
DMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve
DolgSz	Dolgozatok. Szeged
ESA	Eurasia Septentrionalis Antiqua
FolArch	Folia Archaeologica
FontArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc
JbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Mainz
JPMÉ	AJanus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs
MAA	Monumenta Avarorum Archaeologica
MAG	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MAIET	Materialy po Arheologii, Istorii i Etnografii Tavrii. Simferopol
MFMÉ	A Móra ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged
MFMÉ – MonArch	A Móra ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica. Szeged
MFMÉ – StudArch	A Móra ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica. Szeged
MGAH	Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae
MonRGZM	Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums

MRT	Magyar Régészeti Topográfia. Budapest
PamArch	Památky Archeologické. Prága
RA	Rossijskaja Arheologija. Moszkva
RégFüz	Régészeti Füzetek. Budapest
RGA	Reallexikon der Germanischen Altertumskunde
RVM	Rad Vosvodanskih Muzeja. Novi Sad
SlovArch	Slovenská Archeologia. Bratislava
SMK	Somogyi Múzeumok Közleményei. Kaposvár
ŠtZv	Študijné Zvesti. Nitra
SzMMÉ	Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. Szolnok
TRW	The Transformation of the Roman World
UPA	Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie
VAH	Varia Archaeologia Hungarica. Budapest
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. Veszprém
WMMÉ	A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve. Szekszárd
ZAM	Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters
ZM	Zalai Múzeumok. Zalaegerszeg

A kötetet a Magyarságkutató Intézet (MKI) adta ki.
Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.
Web: mki.gov.hu
Email: kiado@mki.gov.hu
Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, az MKI főigazgatója
Felelős szerkesztő: Virág István
Borítóterv: Tóth Gábor, Tóth Mihály
Műszaki szerkesztés: Váczi Gábor
Nyomás és kötés: Pauker Nyomda, Budapest, pauker.hu

Növényi ornamentika a késő avar kori díszítőművészetben (Kr. u. 8. század – 9. század eleje)

Az avar kor második fele, a Kr. u. 8. század és a 9. század első harmada a Kárpát-medencében – ahogyan a környező világban is – mélyreható változásoknak, a középkori rendszerek születésének az ideje. Az átalakulás megnyilvánul a régészeti módszerekkel jól kutatható díszítőművészetben, ezen belül az ornamentikában is. A 7. század végétől hallatlanul gazdag alakos, geometrikus és növényi ornamentika borítja el a tárgyakat: elemzésük a környező térség és a késő avar kultúra kapcsolataiba, valamint a Kárpát-medencei, önálló folyamatokba is betekintést enged. A késő avar kori díszítőművészetet egyszerre alakította a sztyeppei kapcsolatrendszer, valamint az ezt változatos formákkal dúsító, bizánci és az európai környezeten át érkező antik hatás. Az avar kultúra mindezeket egységgé, önálló díszítőművészeti stílussá alakította, alkotó módon formálva a rendelkezésére álló anyagot. Ekkoriban, a korai középkorban a különböző díszítőművészetek közötti hasonlóság, a vizuális megértés lehetőségei korábban ismeretlen mértékben bontakoztak ki; ebben már a középkori Európa vizuális világának, közös kulturális folyamatainak csírái azonosíthatók. A kötet ezen ornamentika avar változatának nagyobbik részét, a növényi eredetű minta- és motívumkincset vizsgálja.

MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET